kultúra és közösség

A TARTALOMBÓL

SZABADIDŐ – TÖMEGKULTÚRA

Király Jenő: A szórakozás
Fekete György: A tárgyak szabadsága

A KULTÚRA RÉTEGZŐDÉSE

Kamarás István: Értékes-e a deviáns?
Pelle János: Gondolatok a humán értelmiségről

VITA

Vita a települési hátrányokról

KÜLFÖLDI MOZAIK

J. Dumazedier: Szabadidő-problémák

81•1

TARTALOM

SZABADIDŐ — TÖMEGKULTÚRA

Király Jenő: A szórakozás 3
Fekete György: A szabadidő és a tárgyak szabadsága 29
Kísérleti tematikus anyagok 32
W. F. Haug: Áruesztétika és tömegkultúra (Elméleti vázlat) (Fordította: Bessenyei István) 36
Tibori Timea: Szórakoztatás kérdő- és felkiáltójelekkel 42
Kiszely Márta: Vázlat a kommerszről 47

KÜLFÖLDI MOZAIK

J. Dumazedier: Szabadidő-problémák 56

A KULTÚRA RÉTEGZŐDÉSE

Kamarás István: Értékes-e a deviáns? 58
Pelle János: Gondolatok a humán értelmiségről 67
Bartos Éva: A nők és a könyv 73
Andrássy Mária—Andrássy László: A sportérdeklődés alakulásának társadalmi összetevői (Mikrovizsgálat vívók, ökölvívók, cselgáncsozók körében) 81

HORIZONT

Stephen Mennell: Kulturális politika és társadalmi modellek (Fordította: Izinger Anna) 88

VITA

Vita a települési hátrányokról (Részletek az 1980. október 20-án lapunk által rendezett ankét hozzászólásaiból) 98

KÉPEK 33, 34, 35, 41, 103, 112

SZERZŐINKRŐL 72

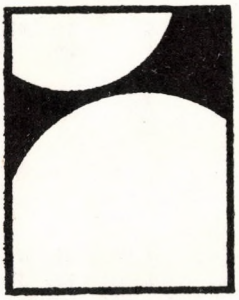

1981.

Összesített tartalomjegyzék

90560

KULTÚRAELMÉLET — MŰVELŐDÉSPOLITIKA

Beszélgetés *Balogh Edgár*ral a nemzetiségi lét és a folklór kapcsolatáról (Készítette: *Szász János*)	4	107–108
Beszélgetés *Bartos Györggy*el az Anyanyelvi Konferencia Védnöksége rendezvényeiről (Készítette: *Szász János*)	4	109–112
M. Czerwinski: A „kultúra" terminusról (Fordította: *Sauska István*)	3	94–106
E. Sz. Markarjan: A kultúraelmélet a társadalomtudományok rendszerében (Fordította: *Sebestyén Éva*)	3	81– 93
S. Mennel: Kulturális politika és társadalmi modellek (Fordította: *Izinger Anna*)	1	98–111
V. M. Mezsujev: Kultúra és történelem. Szemelvények (Válogatta és fordította: *Terbe Teréz*)	3	53– 80
R. Pine: A kultúra demokratizálásának új útjai Nyugat-Európában (Fordította: *Izinger Anna*)	3	46– 52

ÉLETMÓD — TÁRSADALMI MOBILITÁS — VILÁGKÉP

A művelődéspolitika és a településfejlesztési politika célszerű kapcsolatrendszere (Készítette a Művelődéskutató Intézet munkacsoportja: *Andor Mihály* és *Hidy Péter*)	6	3– 16
Bálint B. András: „Láttam a világ nyomorúságát, de nem láttam a kiutat" (Adventisták)	5	93–104
Berki Sándor: Munkások és automatizáció. Boszorkányok pedig nincsenek (Részlet *Hegyi Imre—Kovalik Márta—Varsányi Gyula* rádióműsorából)	5 5	3– 24 105–112
Gergely Katalin: A paraszti öltözködés és a divat	5	85– 92
Kamarás István: Értékes-e a deviáns?	1	58– 66
Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor: „Egyedül mit tehetnék?"	5	25– 31
László—Bencsik Sándor: Süss fel nap! (Egy szocialista brigád krónikájából)	5	32– 40
Lipp Márta: Állandóság és változás (Történelmileg kialakult minták a különböző családtípusok élőkultúrájában)	5	41– 62
Mátyus Aliz: Lakodalomig tartó vadászat	5	63– 74

Niedermüller Péter: Térformák és térhasználati szabályok a falusi kultúrában 5 75 –84
Pelle János: Gondolatok a humán értelmiségről. 1 67– 72
Vita a települési hátrányokról (Részletek az 1980. október 20-án lapunk által rendezett ankét hozzászólásaiból) 1 98–112

SZABADIDŐ — TÖMEGKULTÚRA — KÖNYV

Andrássy Mária—Andrássy László: A sportérdeklődés alakulásának összetevői (Mikrovizsgálat vívók, ökölvívók, cselgáncsozók körében) 1 81– 87
Bartos Éva: A nők és a könyv 1 73– 80
J. Dumazedier: Szabadidő-problémák (Fordította: *Décsey Erzsébet)* 1 56– 57
Fekete György: A szabad idő és a tárgyak szabadsága 1 29– 32
Halász László: Három rendhagyó könyv örökös sikere 3 3– 16
W. F. Haug: Áruesztétika és tömegkultúra (Elméleti vázlat) (Fordította: *(Bessenyei István)* 1 36– 41
Heit Gábor—Lőrincz Judit: Közelkép közművelődési könyvtárainkról 6 97–112
Kamarás István: Woland fogadtatása Magyarországon 6 81– 96
Király Jenő: A szórakozás 1 3– 28
Király Jenő: A kalandfilm mint western 3 17– 29
Kísérleti tematikus anyagok 1 32– 35
Kiszely Márta: Vázlat a kommerszről 1 47– 55
P. Morvan: A számítógépes művészet fejlődése (Fordította: *Décsey Erzsébet)* 3 109–112
S. Nagy Katalin: Fotó és közművelődés 3 30– 36
Párczer Ferenc: Túl a poszteren 3 37– 45
Tibori Timea: Szórakoztatás kérdő- és felkiáltójelekkel 1 42– 46

PEDAGÓGIA — FELNŐTTNEVELÉS

A kreativitásra nevelés hazai hagyományai. Közreadja: *Hollós Róbertné* 2 3– 12
Bókay Antal: Irodalomtudomány — Irodalomtanítás 2 68– 80
Bujdosó Dezső: Gondolatok a Műveltségkép az ezredfordulón c. kötetről 2 29– 34
Deme Tamás: Autodidaxis — esély az iskola demokratizálására 2 13– 28
Demokratizálja-e az egyetemet a permanens oktatás? (Fordította: *Décsey Erzsébet)* 3 108
M. Elmandjra: A kultúra mint a fejlődés mozgatója (P. Drouin interjúja) (Fordította: *Décsey Erzsébet)* 2 46– 48
Erdélyi Pál: A tanítási zavarokról 2 81– 90
Józsa Péterné: A magyar gyermekvédelem történetének, valamint mai szervezeti felépítésének és rendtartásának néhány kérdése 2 91–104
Robin Gray—Mary Hughes: A nők számára szervezett felnőttnevelési programok (Fordította: *Décsey Erzsébet)* 3 107
Sántha Pál: Az iskolák és a közművelődési intézmények közötti együttműködés a diákelvárások tükrében 2 63– 67
Sz. Tóth János: A gazdaság műveltségi meghatározottsága és a felnőttoktatási stratégia 2 40– 45
F. Vankó Ildikó—Talyigás Katalin: Szakmai gyakorlat új módszerekkel 2 49– 62

A KÖZMŰVELŐDÉS INTÉZMÉNYRENDSZERE

Diósi Pál—Fischer György: Ifjúsági klub — halmaz vagy közösség? 6 26– 46
Földiák András: Mire megyünk együtt? (Javaslat az integrált intézmények tartalmi kibontakozásának segítésére) 6 59– 64
Litauszki Tibor: Eredményesség a művelődési otthonban 6 17– 25
Szász János: Közösségek, értelmiségiek, apparátusok 6 52– 58
Sz. Tóth János: Szervezet, értelmiségi szerep és kultúraközvetítés 6 47– 51

TÁNC — FOLKLÓR

Beszélgetés *Jannisz Ritszosszal* (Készítette: *Szász János)* 4 3– 7
Beszélgetés *Jancsó Miklóssal* (Készítette: *Tasi József)* 4 35– 41
Beszélgetés *Martin Györggyel* az új folklórhullám előzményeiről (Készítette: *Szász János)* 4 42– 53
Deme Tamás: Terpszichoré meg a lélek combhajlata 4 11– 14
Dienes Valéria a táncról (Készítette: *Bisztray György)* 4 8– 10
Molnár István: Részletek a „Magyar tánctechnika" bevezetőjéből 4 15– 19
Molnár János: A néptánc helye és szerepe a közművelődésben 4 95–101
Papp Oszkár: Népi kultúra X avantgard (A Muharay együttesről) 4 26– 34
R. Statelova: Gondolatok az amatőrizmus két tendenciájáról (Forditotta: *Thoma László)* 4 54– 62
Szász János: Bartóki modell — néptáncmozgalom (Új folklórhullám, tematikus táncok, hagyományőrzés) 4 63– 94
Takács László: A játék és a tánc szemlélete az indiai gondolkodásban 4 20– 25

KÉPEK

Apostol Pál 2 15, 18, 21, 22, 24
Csavarga Rózsa 1 41, 112
Gáti György 4 19, 89, 92, 93
Hidas György 4 72, 76, 78
Korniss Péter 4 70, 74
Magyarossy Zoltán 4 79
Nemes Mária 2 52, 60, 67, 104
Papp Oszkár 4 33
Sági István 2 15, 17, 19
Szabó M. László 3 53, 93,
Tóth József 3 45
1 33, 34, 35, 103
3 29, 38, 39, 42, 43
4 3, 23, 25, 30 41, 108
5 76, 78, 79, 80, 81, 82

SZERZŐINKRŐL

1 72
2 39
3 80
4 10
5 104
6 96

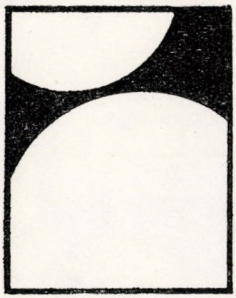

kultúra és közösség

MŰVELŐDÉSELMÉLETI FOLYÓIRAT

1981 • 1

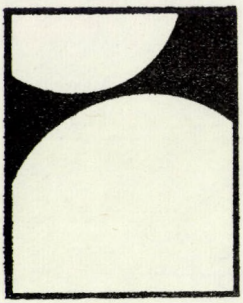

FELELŐS SZERKESZTŐ:

VITÁNYI IVÁN

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

ÁCS MIKLÓSNÉ
BOROS SÁNDOR
FÜLEKI JÓZSEF
KAMARÁS ISTVÁN
KARSAI KÁROLY
KOVALCSIK JÓZSEF
KŐRÖSI JÓZSEF
MIKLÓS PÁL
RÁCZ ZOLTÁN
SZECSKŐ TAMÁS

SZERKESZTŐSÉG:

B. VÖRÖS GIZELLA
felelős szerkesztő h.

PÁLFI ÁGNES
szerkesztő

ERŐSS MÁRIA
szerk. titkár

SZERKESZTŐSÉG

1251 Budapest,
I., Corvin tér 8.
Telefon: 388-122/87

ISSN 0133—2597

Megjelenik kéthavonta. Előfizetési díj egy évre 144,— Ft. Egyes szám ára: 24 Ft. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető minden postahivatalban és a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlapirodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Kiadja a Lapkiadó Vállalat: Budapest, Pf. 223. VII., Lenin krt. 9—11. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató.
Készült a Veszprém megyei Nyomdában 80. 4095. Felelős vezető: Danóczy Balázs igazgató.

Indexszám: 36 410

Király Jenő

A SZÓRAKOZÁS

A szórakozást a kifáradt és elbutult ember pszeudo-tevékenységeként elemző kultúrkritikusok nem tesznek különbséget vélt és valódi, kényszeredett és felszabadult, tartalmatlan és tartalmas szórakozási formák között, nem veszik tekintetbe, hogy az ember, legalábbis ami a tartalmas, felszabadult, odaadást és érzékenységet igénylő szórakozási formákat illeti, nem akkor szórakozik, amikor fáradt, csak miután kipihente magát. Nézzük, hogyan parcellázzá fel a társadalom az egyén idejét: **1.** fizetett munka; **2.** a fizetett munkával kapcsolatos napi teendők (pl. utazás); **3.** tanulás; **4.** házi munka; **5.** pihenés; **6.** szabadidő. Rendszerint a **2.**, **3.**, **4.**, **5.** és **6.** formák összességét értik szabadidőn, holott a **6.** kivételével mindezek a formák a szükségszerűség birodalmába tartoznak. Szabadidőnek tekintik általában a meg nem fizetett idő egészét, s így a munkaidő úgy jelenik meg, mint az az időintervallum, amelyben eladóként (munkaereje áruba bocsátójaként) lép fel az ember, a szabadidő pedig vásárlói fellépésének színhelyeként. De még így is, ha ezt a tág szabadidő-fogalmat használjuk, nem változtat a lényegen: továbbra is meg kell különböztetnünk a megelőző formáktól a **6.** formát igazi, tulajdonképpeni szabadidőként, teljes egészében az egyén rendelkezésére álló időként.

A szabadidőtől — a pihenőidővel ellentétben — intenzív élményeket vár az ember, akár a társas élet, akár a művészet, a szórakoztató ipar, a sport, vagy az utazás segítségével elégíti ki igényét. A társadalom csak annyiban biztosíthat a pihenőidőn felül aktív, tulajdonképpeni szabadidőt az egyénnek, amennyiben a munkaidő fáradalmain túl a szabadidő fáradalmainak kipihenéséhez is biztosítani tudja a pihenőidőt. Ellenkező esetben a pihenőidőt tünteti fel szabadidőnek és az aktív pihenés — alváson vagy semmittevésen túlmenő — formáit szórakozásnak.

A művészet ismert formái nagymértékben különböznek egymástól. Differenciálódásuk egyik forrása kétségtelenül az, hogy a szabadidő, a pihenőidő vagy a munkaidő részének tekintik-e őket.

A legismertebb, leggyakrabban elemzett forma a pihenésként megszervezett szórakozás és ennek részeként a pihenőidőben berendezkedő esztétikai fikciótermelés. Olyan szórakozási formákról van itt szó, amelyeknek nincs saját funkciójuk, idegen funkciót szolgálnak, sajátlagos lehetőségeiket elfojtó pótlólagos funkciót: a pihenést. A munkatevékenységek és a pihenés után nem marad fenn további idő, vagy nem bocsát rendelkezésre a kultúra a fennmaradó időmennyiség kihasználására sem a munkához, sem a pihenéshez nem tartozó, önálló szférát alkotó tevékenységformákat.

1. SZÓRAKOZÁS

a) A szórakozás mint pihenés

Amennyiben a munkás munkaerejét a szükségszerű tevékenységformák olyan mértékben elhasználják, hogy szabadidejét többé-kevésbé kimeríti a pihenőidő, s így nem bontakozhatnak ki az aktív szabadidő, az öncélú öntevékenység, a determinálatlan élménygazdagság keresésének formái, a kimerült ember problémamentes pihenőművészetet igényel. A kimerült ember, akinek egyik (néhány) érzékét, képességét kifárasztotta, erősen igénybe vett specifikus erejét (erőit) felemésztette a munka, a passzív pihenésen túl aktív pihenésre vágyik, amely egyben a hiányzó tulajdonképpeni szabadidőt is némileg pótolja számára. Az aktív pihenéstől azt várja, hogy több érzékét mozgásba hozza, de ne terhelje meg a mozgásba hozott érzékeket. A társas italozástól és a kártyától a vurstliig, a cirkusztól az orfeumig, a bártól a bulvárszínházig, a szivárványsajtótól a televízióig számtalan közeg szerepet játszik az elemzett szükséglet kielégítésében: az egyik érzéke területén túlfáradt ember a pihenőművészet jóvoltából érzi, átéli többi érzéke létét is, jelt kap róluk, de komoly igénybevételük ellen tiltakozik, ami azon a szinten objektíve is összeütközésbe kerülhetne munkaereje újratermelésének követelményével.

A pihentetés követelményeihez alkalmazkodott szórakozásnak a pihenést is meg kell őriznie, és az aktivitás látszatát is fenn kell tartania. Az ürességet felszíni változatossággal egyesíti, az összes kifejlettebb kultúrformák impulzusait felkapja, felhasználja, de eredeti összefüggéseikből kiszakítva, önállósítva, megmerevítve reprodukálja őket. Ez az a szórakozási szféra, amelyről joggal el lehet mondani, hogy „szórakozottá tesz", a különféle giccsformáknak kínálva kibontakozási lehetőséget. Éppen azért termelődik újjá itt minden forma kóros változata, azért keverednek össze ezen a területen specifikumukat és alkotó lehetőségeiket elveszítve, azért egyenlősödnek itt a sekélyességben, a komponálás következetességét pótló absztrakt változatosságban, mert a befogadó birtokolni szeretné őket, de nem rendelkezik az elsajátításhoz szükséges energiával. Az ismert jelentős giccselméletek (pl. Broch, Giesz, Moles, Popper Leó, Lukács György, Hermann István) sokoldalúan elemezték a pusztán pótlólagos-idegen funkciókat ellátó pihenőművészet működését. A giccsformák feletti szórakozáskultúra vizsgálatára azonban — Bahtyin kutatásai kivételével — mindmáig kevés figyelmet fordított az esztétika.

A pihenőművészet pozíciói rendíthetetlenek, amíg a társadalom csak pihenőidőt biztosít szabadidő gyanánt. De a pihenőművészet a későbbiekben is tovább él, most már az aktív szabadidőn élősködve. Nemcsak a művészet problémája ez: miután megjelenik a szabadidő, de az ember felkészületlen, s a szabadidőt a pihenőidőben megszokott rongálásokkal tölti ki, előáll a pihenőidőn túl, a szabadidőben végzett pihenés, a lustálkodás. Hasonlóképpen megjelenik a szabadidőben végzett szellemi lustálkodás, a régi, konzervatív pihenőművészet, a giccsformák eszkalációja.

Minimális ráérő időben is felvirágozhat a művészet és maximális ráérő időben is válságba juthat.

Miféle okok mozdítják elő a giccs eszkalációját? Egyrészt nyilvánvalóan az, hogy van már szabadidő, de tovább működik az a kulturálatlanság, amely a puszta pihenőidőhöz, a szabadidő hiányához alkalmazkodott. De van a giccs

eszkalációjának az előbbinél szívósabb, további oka is: a szórakozáskultúra sznobisztikus lebecsülése, giccskultúra és szórakozáskultúra, álkultúra és élvezet azonosítása, melynek következményeként a szórakozó ember tanácstalansággal és kisebbrendűségi érzéssel telítődik, s mivel a szórakozást alantasnak véli, de mégis igényli, beleveti magát, de nem egészen, nem meri felmérni és élvezni a szórakozási formákban rejlő információkat. Így jelenik meg az említett szórakozott szórakozás. Mivel a szórakozót műveltsége arra tanítja, hogy mindezek a formák üresek, felszínesen és könnyelműen viszonyul hozzájuk, s éppen szórakozásának kulturálatlanságával — jelezve, hogy tudja, mindez nem komoly dolog — erősíti meg saját műveltségébe vetett hitét. Nem is tehet mást, ha ez a szórakozásellenes műveltség a szórakozást csupán megengedi, de minden kulturális presztízstől megfosztja. Ha a szórakozást teljes egészében azonosítjuk a szétszórtsággal, szét kell szórni magunkat, hogy elhiggyük, valóban szórakozunk.

b) A szórakozás mint munka

A munka világa több módon is bekebelezi a szabadidő világát. Akit nem vezet kifejlett szórakozáskultúra, gyakran csak arra képes, hogy egyik munka elől a másikba meneküljön: a „fusizás" és a mellékállás a szabadidő egy részét munkaidőre visszaváltó, széles körben elismert és alkalmazott eljárások; a barkácsolás és a kerti munka olyan szabadidőben végzett munkatevékenységek, amelyek önkéntességük által különböznek a fizetett munkától.

Az avantgardisztikus, ezoterikus művészetformákat szakértő rétegek (kritikusok, műgyűjtők, műkereskedők, esztéták, pedagógusok, népművelők stb.) támogatják, akik számára a műalkotások termelése és fogyasztása a munkaidő része, s akik így a műalkotások befogadására másoknál több szellemi munkát fordíthatnak. Olyan műhelyművészet ez, amely eszközöket, eljárásokat termel minden más fikciótermelés számára: fő fogyasztója maga a kommunikátor értelmiség. Vannak olyan műalkotások, amelyek címzettjei maguk is a fikciótermelési folyamatok aktív résztvevői, míg más műalkotások címzettjei döntően a széles befogadó tömegek. Válság idején a művészeti élet ezoterikus avantgarde és tömeggiccs ellentétére redukálódik, a művészi élet felvirágzása idején az előbbi formák közé iktatódik tekintélyes, de közérthető művészet és színvonalas szórakozás további választéka. Avantgardisztikus „művelt", „magas", „kísérleti" művészet és giccstermelés konfliktusa kibékíthetetlen, amennyiben az előbbi a munkaidő, az utóbbi a pihenőidő keretében szervezi meg az esztétikai szférát. Konfliktusuk csak akkor tűnik el, ha az esztétikai termelés súlypontja átkerül az aktív szabadidőbe, ami azonban nem sima, zökkenőmentes, konflikusok és visszaesések nélküli folyamat; a munkaidő és a pihenőidő erősebben, s az erősebb jogán kíméletlen harcot folytatnak a szabadidő egymás között való felosztásáért és újrafelosztásáért.

Az avantgardisztikus műhelyesztétikum nem a munkaidő szabadidő fölötti uralmának egyetlen formája az esztétikum világában. Ide tartoznak mindazok a formák is, amelyek lényege az esztétikai tevékenység és a munkavilág túlságosan direkt, közvetlen vonatkozásba hozása. A munkavilág szórakozáskultúra fölötti uralmának megnyilvánulása, hogy egyes korszakok, rétegek vagy irányzatok csak a szükségszerűség birodalmában, a természet átalakításában, vagy a természet átalakításának szabályozásában közvetlenül hasznosítható, magatar-

tási szabályokat átörökítő, vagy ehhez a szférához kapcsolódó információkat átadó szórakozási formákat tekintik „magvasnak". Annyiban tekintik a terméket művészinek, amennyiben a kor valamilyen elismert ismeretrendszerében már igazolt, belőle merített tézis, tanulság érzéki lefordítása, illetve ugyancsak elismert magatartási szabályok népszerűsítése. Azonnal kimutatható, közvetlen hasznot várnak a termelésszervezésben, politikai agitációban, vallási, vagy erkölcsi nevelésben. A szcientista és didaktikus szemlélet eluralkodása által ellenállásképtelenné tett művészet egydimenziós propagandaeszközzé válik, a kormányzás, szervezés, vezetés eszközeként jelenik meg, lemond az önálló teljesítményekről. A legkülönbözőbb didaktikus, demagogikus, propagandisztikus és hitbuzgalmi művészetformákat hozta létre ez a mechanizmus az elmúlt századokban.

c) A szórakozás mint szórakozás

Láttuk az eddigiekben, hogy munkaidő és pihenőidő osztoznak a szabadidőn, kiterjesztik rá hatalmukat, és ez a folyamat a művészetet is a munkaidő, vagy a pihenőidő — nem esztétikai — szükségleteinek veti alá. Ám nem a szcientista-didaktikus, vagy az avantgardisztikus munkaművészet és nem is a giccses pihenőművészet az egyetlen örökségünk. Még ott is, ahol a szabadidő nem bontakozott ki — bár sokhelyütt kibontakozott bizonyos mértékig, így pl. a mezőgazdasági életformák az év egyes szakaszaiban több szabadidőt kínáltak —, a pihenőidőből lecsíptek, a munkaerő újratermelését veszélyeztetve is igényeltek egyfajta előlegezett aktív szabadidőt. A pihenőidő egy részét nem pihenésre szánták. A tartalmas szórakozás ősi jelenség, nem kötődik a modern szabadidőhöz. A népi szórakozáskultúra a valódi értékek világa volt, nem azonos a giccsel, amely jellegzetesen modern jelenség. Hogy a giccs megjelenésének a szabadidő pihenőidőre redukálódásán túl más oka is van, csak akkor tűnik fel, ha hiányzik az akarat, érdeklődés és tehetség, amely a pihenőidőben is elveti, előlegezi az aktív szabadidő magvait. A giccs hordozói olyan gyökértelenné vált, kommunikációs űrbe került, atomizálódott nagyvárosi vagy ahhoz hasonult életet élő rétegek, akik ősi kultúrájukat elvesztették, és új kultúrára nem tettek szert.

A szórakozás mint szórakozás, mint a valódi, aktív szabadidőt kitöltő sajátos tevékenységek világa, a társasélet és a szimbólumfogyasztás, a kommunikáció általi kölcsönös és önaffirmáció területe: „Szabadságot adni szabadság által: ez ennek a birodalomnak az alaptörvénye".[1] Széles mozgástérről van szó, amely a reagálásmódjait a fiktív szférában kikísérletező személyiség szellemi önfelépítésétől a kötelességeken és szükségszerűségeken túl kibontakozó kellemes együttlét közvetlen társas beteljesüléséig terjed.

2. SZÓRAKOZÁS ÉS UNALOM

Az unalom a szükségszerűség szféráján túl és a szabadság szféráján innen nyíló köztes terület. (A görögöknél a munka, a szükségszerűség birodalma alól felszabadítottakat lefoglalják a közügyek, a feudális nemességet a feudalizmusra jellemző belső anarchia csatározásai.) Bár az unalom jelenségköre már a római társadalomban tanulmányozható, csak az újkorban válik néhány

rokonjelenség (spleen, impassibilité, szorongás stb.) társaságában a kitüntetett figyelem tárgyává. Az unalom, az indítékok hiánya, az adott alternatívák neutralizálódása, a kulturális célkínálat szegénységéből vagy leértékeléséből fakadó közöny s a melankólia, a kedély elborult állapota, amely az unalmat lereagálja, vizsgálói előtt úgy jelent meg, mint

a) „a hatalom hiánya", tehát mint tehetetlenség;

b) „a rend hiánya", vagyis az értelmetlenség állapota, amelyben egy reagálásnak nincs többé kitüntetett értéke;

c) „a túlságos rend", azaz a mozgástér hiánya;

d) „a munka hiánya", a tétlenség.[2]

A négy meghatározás valami általánosabb hiányosságot körvonalaz, a valódi alternatívák és a közegükben tevékenykedő értelmes öntevékenység hiányát. A meghatározások együttesen ábrázolják hiánya következményeit. Ahol nincs alternatíva, ott nincs értelem, és hiába az intenzív tevékenység, az egyén nem éli át a tevékenységben döntéseit, uralmát a valóság felett, önmegvalósítását. Az unalom nem egyszerűen a tétlenség, a tevékenység hiánya, nagyon is tevékeny lehet. A gépies kényszertevékenységet, kockázatot, döntést nem involváló tevékenységet az unalom vonatkoztatja a személyiségre, aki éppen olyan érintetlen marad a tevékenységtől, mint a tevékenység eredménye tőle. A tevékenység legfeljebb elhasználja, nem fokozza fel és nem szervezi meg erőit, legfeljebb fáradtságot eredményez, nem fejlődést.

Wolf Lepenies, aki az unalom és melankólia okaira vonatkozó idézett koncepciókat összegyűjtötte, Norbert Elias kutatásaira támaszkodva kísérletet tesz az unalom történelmi genezisének vázolására. Egy hosszú történelmi szakaszban, amelyben a polgárság döntő gazdasági erővé vált, a nemesség viszont megőrizte politikai erejét, a két osztály nem tudja eldönteni a hatalmi harcot. Megoldásképpen központi kormánynak adják át a hatalmat, létrejön az abszolút monarchia. A nemesek elveszítik korábbi autonómiájukat, többé-kevésbé korlátlan reális hatalmon alapuló öntevékenységüket, és a fővárosi udvari élet felé fordulnak. Ami itt az unalom politikai geneziseként kirobbantó erővel jelentkezett, az unalom gazdasági geneziseként az egész újkorban érvényesülő föld alatti tendenciaként hatékony. A kifejlődő munkamegosztás, az árutermelés, a piaci érintkezés kibontakozása, a nagy szervezetek létrejötte és fokozatos kiterjeszkedése a társadalmi élet minden területének szabályozására, általában az ember és természet anyagcseréjébe beiktatódó egyre bonyolultabb közvetítési rendszerek és kölcsönhatásaik objektív törvényszerűségei következtében csökken az a terület, amit az egyén tökéletesen áttekint, amely fölött reális hatalma van. A növekvő specializáció világában minden egyes ember, ha elmélyülő módon is, csak egy nagyon szűk szférában kompetens, egyéb szférákban kiszolgáltatott mások döntéseinek, technikai apparátusoknak, szervezeteknek. Eredetileg pl. az utas biztonsága, célhoz érése saját ügyességétől függött, ma a technikai berendezésektől és kezelőiktől, a vasút-, a hajó- vagy légitársaság alkalmazottaitól. Minél komplexebb viszonyokat hoznak magukkal az ember gazdasági, társadalmi, kulturális létfeltételei, minél jobban specializálódnia kell létezése kollektív közvetítő apparátusaiba beilleszkedve, az összalakulat zavartalan működése érdekében lemondva számos döntéstípusról, megelégelve a részleges és éppen részleges mivoltában differenciált kompetenciával, annál inkább lesz a vele szemben álló valóság zárt, kész, befejezett valóság, amelyet meg kell tanulnia, el kell sajátítania, de amely nem az ő műve, s ame-

lyet nem változtathat meg rokonszenve, kedve, inspirációja vagy érdeke szerint. Lemondást követel az etika is, nem engedve meg minden impulzus naiv és gátlástalan cselekvésbe fordítását, kontrollmechanizmusokat csatolva szükséglet, vágy, ötlet és cselekvés közé. S lemondást hoz a fejlődő kultúra közegében való helytállás követelménye, amelyet a versenyt és teljesítményt követelő árutermelő mechanizmus tovább fokoz: ha az egyén munkamegosztásbeli, mind nagyobb követelményeket támasztó funkcióinak meg akar felelni, számtalan szükséglete, vágya beteljesítéséről le kell mondania, hogy erőit egyetlen cselekvésszférára koncentrálja. Sokszor nehéz megállapítani, mi az a lemondásmennyiség, amire a személyiség fejlődéséhez is szükség van, amit az egyén fejlődése is megkövetel, s mi az a lemondásmennyiség, ami a társadalmi fejlődés kizsákmányoláson alapuló formáinak követelménye.

A kapitalizmus kibontakozásától kezdve mind szélesebb tömegek élték át a cselekvési lehetőségek beszűkülését, a döntési deficitet, s az egész élet területén élték át a nemesség által XIII. Lajos alatt a politikában tapasztalt lemondást. A cselekvési és döntési deficitből fakadó hiányérzet új osztályokra, rétegekre terjed ki a társadalom, és új életterületekre az egyén életében. A modern gyári munka nyilvánvalóan kevesebb döntési lehetőséget ad az egyes munkás számára, mint a céhes kézművesség.

Hogyan reagált a nemesség az abszolút monarchia tényéből fakadó váratlan cselekvési és döntési deficitre, hogyan dolgozta fel hiányérzetét? Részben az unalommal válaszolt a hiány átélésének, a negatív érzésmódok differenciálásának szentelve magát, a ki nem élt erőket önmaga ellen fordítva, a ki nem élt erők keltette rossz érzés kiélését változtatva céljává, annak a gyönyörnek adózva, hogy rossz érzése tükrében fedezze fel a világ új arcát. Ez azonban az egyén kivételes útja volt csak, és nem a nemesség kollektív útja. Amit a nemesség elveszített reális tevékenységként a társadalomban, visszakapta formális tevékenységként az udvarban, ahol az etikettnek, a társasélet rituáléjának, a benne megkonstruált művi problémáknak élt.[3] A cselekvésdeficitre adott válasz tehát új cselekvésmezők feltárása és az unalommal való szembeállítása. A kapitalizmusban azonban problematikussá válik az energiáknak a társaséletbe történő transzferálása is, a társasélet is válságba jut, bezárul egy szűk privát szférába, az elszigetelt családi és baráti kör nem nyújt olyan lehetőségeket, mint az udvari és szalonélet. A közéletből kiszorul a társasélet, helyét átveszi a formális protokoll. Marad mégis egy további transzformációs lehetőség, a szimbolikus transzformáció, a döntésterületek beszűkülése által felszabadított energiáknak a fikciófogyasztás felé való fordítása. Ez a másik lényeges forrás a szabadidő növekedése mellett, ami növeli a szórakozás jelentőségét és a tömegkultúra születéséhez vezet.

A szimbolikus transzformáció semmiképp sem pusztán pótcselekvés: a szenzibilitás ébrentartását teljesíti. Míg a specializált munka egyoldalúan veszi igénybe az embert, a pluralisztikus szórakozáskultúra többféle érzék, képesség gyakoroltatására, egyébként visszafejlődésre ítélt érzékenységek készenlétben tartására ad lehetőséget. A szórakozáskultúrát fellendítette, hogy az ember elveszített bizonyos döntési lehetőségeket, nem ural többé bizonyos korábban rendelkezésére állott alternatívákat. Ugyanakkor a fellendült szórakozáskultúra egyre bonyolultabb kódokat hoz létre, s az értelemtermelés, a világlátás differenciálása új cselekvéslehetőségeket tár fel. Így az egyén, miközben egyes lehetőségek kiaknázása kikerül hatásköréből, felfedez más lehetőségeket. Miközben

a szórakozáskultúrában képzelt világok konstruálásában vesz részt, olyan megkülönböztető képességekre tesz szert, amelyek a cselekvéslehetőségek kutatásának eszközeként reális életében is értékesülnek.

A szórakozáskultúra egészében alternatívát jelent a köznapisággal szemben már puszta létével megszüntetve azt az illúziót, hogy csak az lehetséges, ami adott.

A politika a társasélet köréből a specializált munkatevékenység körébe került át (ma már nem lehet a közösség közös ügyeiben közfelkiáltással dönteni, rendkívül sok tényező mérlegelésére, közgazdasági stb. tudományos kompetenciára van szükség); így szükségképpen hosszú idő óta nő a szórakozás jelentősége a társasélet megelevenítésében. Elhamarkodott dolog volna ebből arra következtetni, hogy a társasélet nem más többé, mint „üres" szórakozás. Arról van szó inkább, hogy a szórakozás közös tartalmakat és tevékenységformákat ad, kommunikációs tereket nyit a hivatásszerű tevékenységformáik által inkább elválasztott egyedek számára.

Miként az abszolút hatalommal találkozó nemességnek is két útja volt, az unalom, illetve az etikett, a munkamegosztással találkozó művészetnek is két útja van: létrejön egy szigorú művészet, amely tudatosítja az unalmat, tárgyává teszi az elidegenedést, és létrejön egy játékos művészet, amely igyekszik — időlegesen és a fantáziában, de a szubjektum fejlődését, erői kiegyensúlyozottságát tekintve tartósan és reális következményekkel — előzni azt. Az egyik forma célkitűzései a demitizálás, deromantizálás, leleplezés, kritika, a másiké a kellemesség, az öröm, a kívánatos állapotok felépítése a fantáziában, az adott ember számára felfogható és kívánatos komplettség anticipatórikus előlegezése. Általában az előbbit nevezik „magas" vagy „komoly", az utóbbit „könnyű" vagy „szórakoztató" művészetnek.

3. SZÓRAKOZÁS ÉS MEGISMERÉS

Löwenthal szembeállítja az igazságot kutató, megismerő, felfedező, kísérletező művészetet a „pusztán szórakoztató"[4] tömegkultúrával. „Magas" művészetnek és tömegművészetnek megismerés és szórakozás oppozíciója segítségével történő megkülönböztetése elméletileg kérdéses következményeket von maga után. Ha a tömegművészet pusztán szórakoztató, problematikussá válik szórakoztató művészet és más, nem esztétikai jellegű, nem a fikciótermelés területén kibontakozó szórakozási formák viszonya. Mindezek a formák összeolvadnak, a művészet népszerű formája a játékra redukálódik, és magát a játékot is redukáltan, a szellemtelennek tekintett, „alantas" művészetformák koncepciójával dolgozó esztétika követelményeinek megfelelően fogják fel. Míg a népszerű művészetet más szórakozási formákkal egyenlősítik, a „felfedező" művészet körülhatárolása is nehézségekbe ütközik, nem tudják elválasztani az igazság kutatásának más formáitól, mindenekelőtt a tudománytól. Így a művészet részben fikciókat igénybe vevő szórakozásként, részben fikciókkal illusztrált, népszerűsített tudományként jelenik meg, sem a szórakozásnak, sem a tudománynak nem beteljesedett alakjaként. Szükségképpen ez lesz az eredmény, ha komolyan vesszük „szórakoztató" és „megismerő" művészet szembeállítását, ami azt a két pótlólagos feltételezést implikálja, hogy a szórakoztatónak nincs információja, a megismerő pedig nem kellemes.

Az elméletírók, kritikusok általában szükségét érzik, hogy mérsékeljék a merev szembeállítás abszurditását. Erre irányuló törekvéseik során általában szívesebben elismerik, hogy a „komoly" is szórakoztat, mint azt, hogy a „könnyű" is ad információt. Az igazságot kutató művészetnek megengedik, hogy szórakoztasson. Ennek következtében aztán valahogyan meg kell határozniuk megismerő és szórakoztató funkció, információ és kellemesség, tudás és öröm viszonyát. A szórakoztatás általában a „komoly" műalkotás mellékfunkciójaként, közelebbről meg nem határozott közvetítőként jelenik meg a befogadó és az igazság között. Olykor az igazság népszerű megfogalmazását értik rajta, egyfajta retorikát, amely a különleges tudatformák eredményeit visszafordítja a köznapi tudat tapasztalati formáira. Ám ez az elképzelés már csak azért sem kielégítő, mert semmi sem bizonyítja, hogy a közkeletű minden körülmények között magában véve tetszetős, hiszen akkor bármilyen közhely garantálná a sikert, míg a valóságban a közhelyekből épült művek gyakran semmiféle sikert nem aratnak, a közönség sivárnak, fárasztónak és unalmasnak érzi őket. Máskor a „komoly" mű szórakoztató formáját emlegetve, az igazságot, illetve a szórakoztatást megcélzó mozzanatok váltakoztatására gondolnak, s úgy képzelik, hogy az utóbbiak mintegy csalétekként működnek, megnyerve a befogadókat az előbbiek számára. Megkülönböztetik a mű hordozó- és hatóanyagát, a vonzó elemeket és a tulajdonképpeni üzenetet. Ha mármost a szórakoztató elemek hordozzák a „komoly", azaz „ható" anyagokat, máris ellentmondásba keveredünk, hiszen ha a „komoly" elemeknek egyáltalán szükségük van más elemekre, akkor éppen azért van szükségük rájuk, mert ők maguk nem hatnak, tehát valójában a hordozó anyag lenne a hatóanyag, a hatóanyag pedig csupán pótanyag. A mű igazi üzenetét a befogadót faszcináló tényezők testesítik meg. Akik ezen túl követelnek még valamilyen „komolyabb" üzenetet, azoknak joggal válaszolja a kiváló rendező és producer Howard Hughes: „Ha üzenetet akarok feladni, a Western Uniont veszem igénybe." [5] Egyszerűbben: ha üzenetet akarok feladni, postára megyek és nem moziba, táviratot adok fel, és nem filmet csinálok. Amennyiben a műalkotás lényege maga nem vonzó és népszerű, nem segít rajta semmiféle hordozó. Az üzenet, az ideológia oldaláról így nem igazolódik, hogy a „komoly" üzenet boldog házasságra léphet egy tőle idegen, önkényesen hozzákapcsolt „könnyű" formával. De a forma felől tekintve sem igazolódik ez az elképzelés. Kétséges, hogy a mű szórakoztató elemei, ha lényegükben nincsen semmi közösség az igazság kutatásával, az utóbbi, külsődlegesen melléjük állított tényező számára toboroznának híveket. Valószínűbb, hogy éppen az utóbbit nyomnák el a befogadás során: a befogadók a művet szórakoztató elemeiért fogyasztanák, s a velük csak véletlenszerű viszonyban álló ismeretanyag pusztán alibi lenne, amely kulturális presztízst kölcsönöz a műnek, amelynek védelmében a közönség a „pusztán" szórakoztató elemeket élvezi.

Olykor azzal intézik el a vizsgált dilemmát, hogy éppen a felfedezés, a megismerés az, ami szórakoztat, hogy minél komolyabb, mélyebb egy mű, annál szórakoztatóbb. Állításuk korlátozó pontosítására hozzáteszik: legalábbis ők így vannak vele. Ez azonban szintén nem megoldás, mert nem ad választ arra, hogy miért létezik kétféle műalkotás, és mi az ún. „könnyű" vagy „szórakoztató" művészet specifikuma. Akár „puszta" szórakozásról beszélünk, mereven szembeállítva szórakoztató és megismerő funkciót, akár radikálisan azonosítjuk

őket, mondván, hogy a mű tartalmi mélysége az, ami szórakoztat, mindenképpen megválaszolatlan marad, miben áll végül is a szórakozás.

A fikciótermékek befogadása során a felfogás és feldolgozás aktusai egymásra épülnek.

	TÁRGY: a műalkotás	
1.	észlel	a befogadó aktusai
2.	átél	
3.	ért	
4.	tetszik	
5.	örül	

Az „örül" nem helyettesíti az előző aktusszinteket, mint ahogyan ezt a „puszta" szórakozás gondolata sugallná, ellenkezőleg, rájuk épül. Ha az előző szinteket ki akarván iktatni, nyers örömet keres a befogadó, nem filmet fogyaszt, hanem kábítószert, nem moziba megy, hanem kocsmába. A könyv vásárlása, a mozijegy megváltása azt tanúsítja, hogy nem kívánja kiiktatni az előző szinteket, a tetszés tárgya a szellem tárgya, a tetszés a szellem aktusa, s a tetszés azt konstatálja, hogy a tárgy szellemes. A tetszés így valamilyen hírre, információra reagál. De még akkor is, ha figyelemmel és elismeréssel reagál, nem minden információra reagál a befogadó örömmel. A közlemény információs értékének konstatálása, az információ elfogadása, értékelése még nem jelent örömöt. Az öröm nemcsak abban áll, hogy valamilyen információt konstatálunk, azt is jelenti, hogy jó hírről van szó. Úgy tűnik, nem az a különbség „komoly" és „könnyű" művészet között, hogy az egyik felfedez, a másik pusztán szórakoztat, sokkal inkább az, hogy más az, amit felfedeznek: az egyikben a tényvilág felmérése, kritikája, a másikban a vonzó, pozitív életstratégiák kikísérletezése dominál.

Amennyiben a „puszta" szórakozás szférájának tartalmakat tulajdonítanak, újabb merev oppozíció jelenik meg, ítélet és előítélet oppozíciója. Feltételezik, hogy az „igazi" művészet érvényes ítéleteket alkot kora valóságáról, míg a népszerű művészet csak a tömegek előítéleteit visszhangozza. A tömegtudatot, a tömegkultúrát a hamis tudattal azonosítják. Feltéve, hogy a tömegművészet valóban teljes egészében a hamis tudat álművészete lenne, mindenesetre valóban súlyos elméleti és gyakorlati problémát okozna eme formák népszerűsége, szívóssága, lankadatlan virágzása. „A modern életre gyakorolt hatásuk ... annyira jelentős, hogy a bennük kifejeződő szimbólumokat aligha lehet túlértékelni, ha a modern társadalomban élő ember természetét kutatjuk" — írja Löwenthal a tömegkultúra termékeiről. A tartalom érvényességének kérdése Löwenthal idézett soraiban fel sem merül, a tömegművészeti műalkotás esztétikumként aligha, legfeljebb a szociológiai kutatás nyersanyagaként érdemel figyelmet. Súlyos paradoxia árnyékában jelenik meg így az egész modern kultúra: a „magas" művészet tudatosan formálni akarja a befogadót, ám a tömegekhez csak a szórakoztató ipar jut el, amely állítólag a tőlük kapott téveszméket sugározza vissza rájuk. A hatékonyság titka az lenne, hogy a tömegember tetszését előítéletei visszhangozásával vívjuk ki, az igazság kutatása pedig kommunikáció-képtelenségre lenne kárhoztatva. Ez a gondolati mítosz mindenekelőtt azoknak jön kapóra, akik valóban kommunikáció-képtelenek,

csak az ötletekig, műhelykísérletekig jutnak el. Ha szervezetlen, lompos, félkész termékeik sikertelenek, a közönség elmaradottságára hivatkozhatnak.

Minden művészeti forma kidolgozza az őt fenntartó társadalmi rétegek előítéleteit és pozitív élettapasztalatait is. Az előítéletek szerepe a művészetben valóságos probléma, de általános művészetelméleti probléma, nemcsak a tömegkultúra elméletéé.

Mind a „puszta szórakozás" elmélete, amely a tömegkultúrát üresnek tartja, mind az előítélet-elmélet, amely áltartalmakkal népesíti be, olyan teoretikus nemzedék terméke, akik még a régi, XIX. századi, tartalmilag a klasszicizáló ideálokon, formailag szinte kizárólag a könyv médiumán alapuló nevelési rendszer bélyegét viselik magukon. Miután ez a már megszilárdult szellemiségű hagyományos értelmiség szembetalálta magát a tömegkultúra elementáris erejű, robbanásszerű kiterjedésével és felvirágzásával, védekező, önigazoló elméleti reagálásokhoz folyamodott, nem tudta használni az új médiumok lehetőségeit, s így nem ismerte el ezeket a lehetőségeket, nem értette az új kódokat, és nem ismerte el, hogy van valami, amit meg kellene értenie. Közben aztán felnőtt egy újabb művész- és teoretikus nemzedék, akik már otthon vannak a tömegkultúrában, ez az anyanyelvük, s nem is tudnak azonosulni többé a pesszimista kultúrkritikával.

4. ÉRZELMESSÉG, HAPPY END

Mi történik, amikor az ember szórakozik, bármilyen, esztétikai, vagy nem esztétikai formában? A környezettel való harcában nyugalmi állapot következett be, s ezúttal elsősorban nem is a környezetre figyel, szabadon működteti a természettel kapcsolatos anyagcsere-folyamatoktól megspórolt erőit, s a megelőző társadalmi anyagcsere-folyamatok eredményeit akarja átélni. A munkában elvonatkoztatott önmagától, s felismert szükségszerűségekhez alkalmazkodott, most viszont önmagát helyezi középpontba, személyisége gazdagságát akarja átélni, kapcsolataiban és kapcsolatai érzelmi rezonanciáiban igenelni. Most nem az a központi kérdés számára, hogyan használhatná jobban a valóságot, hanem az, hogyan használhatná jobban önmagát.

Mi a forrása a jóérzésnek, amit az ember a szórakozáskultúrában keres, s ami a különböző szórakozási formákban primitív vagy komplex megvalósulást talál? A szórakozás felcsigázza az eltompult, vagy egyoldalúvá vált érzékeket, érzésmódokat, szenvedélyeket, felébreszti a szunnyadó érzékenységeket és harmonikus egységbe szervezi őket. A szórakoztató műalkotás olyan mozgalmas harmóniát valósít meg, amelyet lehetőségei jelzéseként állít az ember elé. És az élvezet, amelyet felkelt, a mű által hordozott modell mozgalmas harmóniájával való egyesülésben talált beteljesedettség érzete. A képek a felidézett, felfokozott és a felfokozott felidézésben elrendezett érzésmódok hordozói. A mű vívmánya az érzésmódok új állapota, a szenvedélyek új orientációs módja, amelyhez a mű segítette hozzá a megszólított, mozgósított, felkorbácsolt és összehangolt szenvedélyeket.

Goethe, aki a folklór műalkotásokat elemezve írta le ezt a hatásmechanizmust, a népdalok „hízelgő melódiáiról", „puha hangzásáról" beszél, amellyel „a kedélyt az együttérzés állapotába helyezik". Az önmagában nyugvás békéjét a nyitottság tartalmasságával egyesítő együttérzésnek bizonyos ünnepi jellege van. A köznapi beállítottság praktikus éberségének helyét másfajta érzékeny-

ség veszi át, „amelyben, átadva magunkat bizonyos általános, meghatározatlan jóérzésnek, miként egy eolhárfa hangjának, gyengéd élvezettel szívesen elidőzünk, és a következőkben vágyakozva eme állapotot újra elérni törekszünk".[7] Azok a nézők, nem kevesen, akik rendszeresen újra megnézik a *Casablancát* vagy a *Volt egyszer egy Vadnyugatot*, nem azért teszik, hogy tanulmányozzák, mint pl. a *Patyomkin páncélos*, vagy a *Tavaly Marienbadban* nézői, hanem azért, hogy elmerüljenek benne. Goethe néhány sorban a populáris esztétikum hatása és befogadása jellegzetes módjának olyan érzékeny leírását adja, aminek konkretizálását a XIX. század folyamán mind jobban eluralkodó pozitivizmus a későbbi nemzedékek számára lehetetlenné tette. Az érzelmességet általában a giccsel azonosítják, ennek során azonban mind az érzelmesség, mind a giccs fogalmát kénytelenek beszűkíteni. A giccset csak részlegesen foghatja át a giccs=érzelmesség koncepció, hiszen a giccsnek vannak absztrakt formajátékokra épülő, vagy tudományoskodó (filozofáló, szociografikus stb.) formái is; általában az esztétikum minden változata létrehozza a maga giccses torzképét. Az említett elképzelés az érzelmesség szféráját is leszűkítő módon szemléli, azonosítja a fájdalom élménykörével, a valaminek elvesztését gyászoló negatív emóciókkal, s így a giccset végül is könnyfacsaró álművészetnek tekinti. Valóban létezik egy könnyfacsaró giccs, de nem azonos a populáris esztétikum egészével, akkor sem, ha a populáris esztétikum egészére jellemző intenzív emocionalizmus az érzésmódok sokféleségének kiaknázására törekszik, mobilizálva az ember összes élménykészségeit a rettegéstől és a szorongástól a boldogságig. Torzító, szegényítő hatású minden olyan előírás, illetve tilalom, amely egyik vagy másik érzésmódot kizárja a felidézés területéről, illetve nem engedi meg felfokozásukban, szélsőséges lehetőségeikben, fokozott igénybevételükben rejlő kipróbálásukat. Éppen az ilyen előírások a giccs előmozdítói, a giccs ugyanis nem azonos a populáris kultúra emocionalizmusával, hanem éppen a valódi, intenzív emóciók, indulatok mesterkélt, kényszeredett, szárnyaszegett, szépelgő, őszintétlen, lefokozott reagálásokra való felcserélése. A giccsember a *Keresztapát* felcseréli *A keresztapa másik arcára*, *Bruce Leet Bud Spencerre*, *Az utolsó tangót* a *Helgára*, ahogyan egykor a *Szerelmem Hiroshima* által nyitott új világot csak az *Egy férfi és egy nő*ben tudta magáévá tenni.

A szórakozás — bármilyen szerény formáiban is — egyesíti a felvillanyozottság izgalmát a beteljesedettség nyugalmával, felszabadítja, felkavarja az indulatokat, hogy olyan szervezettségi formákat vehessenek fel, amelyekre a mindennapi élet nem ad lehetőséget. A szórakoztató művészet formáiban közvetlenebbül és spontánabbul egyesül a befogadó a művel, mint a „komoly" esztétikum területén. A műélvezet nem feltételez a „könnyű" szférában fogalmi tudatosságot, a mű információja az érzéki élmények és a mozgósított szenvedélyek konstellációiban testesül meg, fogalmi fordítás nélkül is maradéktalanul hat, megható, lebilincselő erejével mozgósítva a befogadót, átélési készségekként, értékérzésekként épülve tudatába. A „magas" művészetben a képek fokozott szervezettségével szembesülő szubjektum elutasítja, kritikusan éli át önnön belső rendetlenségét, szervezetlenségét, felnőni igyekszik a műben megnyilvánuló tudathoz, elsajátítani a kiműveltebbnek tekintett idegen tudat álláspontját. A „könnyű" művészet befogadói tudata maga válik egy kiegyenlített érzelmi, hangulati rend színhelyévé, maga testesíti meg a mű által felidézett jóérzésben azt a „más"-állapotot, a köznapitól eltérő egzisztensi formát, amit a

másik közegben a mű hívó szava képvisel és befogadójával szemben állva testesít meg. Az egyik esetben (a szórakoztató szférában) a mű a befogadó létét szervezi meg nem köznapi módon, a másik esetben (a szigorúan nagyesztétikum szférájában) a befogadót köznapi léte és lénye önbírálatára kényszeríti.

A narratív kompozíció szintjén felvillanyozottság és kiegyensúlyozottság, a szenvedélyek felkavarásának és megszervezésének egysége, izgalom és beteljesedettség kapcsolata, bonyodalom és happy end, suspense és feloldás, thrill és faszcináció kölcsönös feltételezettségében nyilvánul meg. Mindezek a gyakran minden további nélkül giccsjelenségként tárgyalt tényezők lényeges szerepet játszanak a populáris esztétikum sajátos hatásmechanizmusában.

5. KELLEMESSÉG ÉS ÉLVEZET

Ahogyan az érzelmességet szembeállítják egy hűvösebb, mérték- és distanciatartó esztétikummal, máskor kellemesség és szépség szembeállítását használják fel a populáris esztétikum, a szórakoztató művészet leírására, illetve bírálatára. A kellemességgel szembeállított szépség egyúttal egész sor más minőséget is képvisel: az emocionális minőségekkel szembeállított teoretikus minőségek, az indulatos szemlélettel szembeállított hűvös szemlélet, a résztvevő beleérzéssel szembeállított áttekintő beleérzés kifejezője. A szépség körébe tartozik a műalkotás tárgyi közleményének és önreflexivitásának egysége, az a más, ahogyan a jelöltek, a felidézett képzetek és a nyelvi formák egymást megvilágítják. Ezenkívül azonban működik a műalkotásban egy sor más funkció is, amelyek a kommunikálók emocionális egymásra hangolását közvetlen, direkt hatásokkal szolgálják. A kellemesség szférájában nem az utóbbi funkciók dominálnak, a tanulságos szemlélet helyére a közvetlen mozgósítást, az azonnal átélhető teljesítmény, a teoretikus szemléletű művészet helyébe a praktikus haszonművészet lép.

Szépség és kellemesség, teoretikus és praktikus esztétikai funkciók nem elvileg ellentétesek, de ellentétbe kerülhetnek. Ellentétbe kerülésük a citoyen—burzsoá ellentét megnyilatkozása, amely egy kellemesség nélküli „hideg" szépséghez és egy szépség nélküli, „alantas" kellemességhez vezet. Az első emberfeletti eszményeket ünnepel, a második ünnepelni valóvá avat minden emberi gyengeséget. A citoyen szépség és a burzsoá kellemesség szembenállásában a szépség a hitvallás és a kellemesség a törekvés tárgya. Így jön létre az az ember, aki a Visconti-filmekről beszél, de a pornófilmeket látogatja; az egyiket nem nézi, a másikról nem beszél. Ahol kibontakozik ez az ellentét, a kellemes lesz a törekvések állandó célja, s önlegyőzésként, aszketikus aktusként jelenik meg a szépség vele szembeállított kultusza. A lényeges azonban az, hogy az elidegenedett szépség sem jobb az elidegenedett kellemességnél, puszta szép és puszta kellemes egyaránt negatív.

Nemcsak szépség és kellemesség elszakadása lehet probléma. Problémát okoz az egységük uniformizálására irányuló törekvés is. Szépség és kellemesség egységének különböző típusai vannak, ezért a két kategória egységük követelése ellenére is felhasználható az esztétikai jelenségek differenciálására. A teoretikus funkciók kerülnek előtérbe a „magas" művészetben, a közvetlen hatás követelményei a „szórakoztató" esztétikum területén.

Vajon kompromittálja-e a szórakoztató művészetet a kellemesség, élvezet,

pragmatikus funkciók, felhangoló szerep előtérbe kerülése? Hauser szerint pl. az élvezet egyetértést fejez ki.[8] Arra kell-e következtetnünk ennek alapján, hogy az élvező ember mindennel egyetért, mindent elfogad? Gyakran vonnak le hasonló következtetéseket a tömegkultúrára vonatkozólag, többnyire Herbert Marcuse egyik tanulmánya alapján.[9] Megengedve, hogy az élvezet egyetértést jelent, de feltételezve, hogy a valóság komplex, és az élvezet — következésképpen az egyetértés is — mindig meghatározott mozzanatoknak szól, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az élvezet mindig csak az őt kiváltó kitüntetett mozzanatokat igazolja. Mivel a valóság nem azonos a mindenkori természeti vagy társadalmi korlátokkal, a valóság egészében mindig jogosan találhat az ember élvezetes, helyeselt mozzanatokat. Akik korukat összetévesztik koruk árnyékával, csak látszólag radikálisak, hiszen nem tudják egységbe foglalni, hiánytalanul megragadni, és a jogosultan elutasított mozzanatokkal szembeállítani mindazokat a jelenségeket, amelyeket támogatni érdemes. Minden valóságnak kétségtelenül vannak kellemetlen alkotórészei, de kellemetlenségüket csak akkor lehet teljes egészében felfogni, helyesen átélni és megítélni, ha szembeállítja velük a szemlélő a szükségleteihez illő valóság pozitív, korrigált képét, ha a szenvedés tárgyaként átélt kellemetlen valóság mellett képe van az élvezet tárgyaként átélt kellemes valóságról is. A negatívban homogenizáló hiperkritika közönyössé, fásulttá tesz, nem aktivizál. A fájdalom képeire fixált, az öröm képeit teljesen megtagadó tudat kiélezett és egyoldalú kriticizmusát az a veszély fenyegeti, hogy átváltozik merő panaszos rosszindulattá.

A mű helyeslőleg ábrázolhat olyan tényállásokat, amelyek a valóságban nem állnak fenn. Ilyenkor nem azt az adott szférát helyesli, amelyben nem állnak fenn, hanem azt a — követelt — szférát, amelyben fennállnak. Az élvezet tárgyaként átélt műalkotás helyeselt mozzanatai fakadhatnak mű és valóság egységéből is, különbségéből is. A befogadóról joggal feltételezi a művész, hogy meg tudja ítélni, vajon a helyeselt mozzanatok a valóságban állnak-e fenn, vagy csak a képzeletben. Utóbbi esetben a képzelt tényállás helyeslése, élvezete a reális tényállás elégtelenségét teszi átélhetővé.

A kellemesség az egyes ember spontán és belső észlelés jellegű önigenlése. Nem elvileg ellentétes a magasabb kulturális értékekkel, nem az ésszel elvileg szembenálló ösztönt, nem a kultúrával szembeállított vitalitást, nem az alkotással szembeállított reprodukciót jelenti. A kellemesség jelenségkörében az ember összes érzékben és értékében igenli magát. Ez természetesen különböző, alacsonyabb és magasabb formákat ölthet. Ha az egyén hozzájut az emberiség vívmányaihoz, bennük igenli magát, ha viszont csak eszközként használja fel őt a társadalom, szerényebb igényeiben kell önmagát igenelnie, amely szerény igények a maguk módján képviselik ekkor az igény jelenlétét, magát az igények igényét és ebben az eljövendő magasabb igényeket — amelyek tehát így szerényebb formáikban sem megvetendőek. A kellemesség világa mozgásban van, a mind fejlettebb személyiség önigenlését involválja: pl. már nem a puszta testi ellátottságét, hanem a kommunikációét, nem a puszta észlelését, hanem a megértő észlelését stb. A kellemesség minden tárgya csak bizonyos ideig kellemes, a kellemesség feltételezi a más tárgyhoz való átmenetet, az információ-felhalmozást, a személyiség folyamatos gyarapodásának élményét. Csak akkor nincs szükség külső tárgyváltoztatásra, ha maga a tárgy is mozgásban van. A változatos tartalmakkal való egyesülésben fennmaradó kellemességérzés azt igazolja, hogy a tartalmak a befogadót szolgálják, a befogadó olyan tárgyi szférában mozog,

amelyben nem kell eszközzé tennie magát. A kellemesség élvezete az egyént radikálisan centrumba állítva nem ad neki más feladatot, mint élvezni a környezettel kötött időleges békéjét, a szükségszerűségek világával megvalósult időleges fegyverszünetét, amely az elért eredményeken, győzelmeken alapul, amelyben megnyugvást lelve felméri hátországát, kultúráját, képességeit és az élvezetben élményszerűen megerősíti velük való kapcsolatát.

6. KÜLÖNLEGES ÉLMÉNYEK

A művészet jelenségei a történelem során a műveltekben annál nagyobb érdeklődést keltettek, minél közelebb álltak a valláshoz vagy a tudományhoz, s a népkultúra jelenségei annál nagyobbat, minél közelebb álltak a hivatásos műveltséghordozó rétegek kultúrájához. Alacsonyabbrendűségük bizonyítékának tekintették, ha távolabb álltak. Joggal állapítja meg Bahtyin: „A népi szokásoknak, mítoszoknak, a népi lírának és epikának szentelt kiterjedt tudományos irodalom csak nagyon kis helyet szánt a mulattató mozzanatoknak."[10] S mivel a mulattatás jelenségeit nem vizsgálták rendszeresen, hiányzik a tisztázottság a mulattatás jelenségkörének kiterjedését illetően. Bahtyin pl. feltárta a népi nevetéskultúrát, de további vizsgálatokra szorul a mulatság (szórakozás) szférája egészének és egyéb, nem nevettető formái választékának, a nevettető és nem nevettető formák viszonyának a problémaköre. A szórakozás nem azonos a nevetéssel, vidám és komoly formái vannak, a komoly formák azonban nem kevésbé szórakoztatóak. A humorral egyenrangú eleme a szórakozáskultúrának az erőszak és erotika élményköre, a populáris kultúrának ezek a nevetéskultúránál is elnyomottabb szférái.

Mivel az erotika problémáival Bahtyin kimerítőbben foglalkozik, a következőkben az erőszak élménykörére összpontosítjuk figyelmünket.

A népi szórakozáskultúrában a neveléskultúrával munkamegosztásban és kölcsönhatásban működik egy másik összefüggésrendszer, amelyet népi szorongáskultúrának nevezhetnénk. A képmutogatók attrakcióitól a grand guignol műfaján át a thrillerig, horrorfilmig, kataszrófafilmig mindig nagy szerepet játszott a populáris kultúrában az ijesztő, a borzalmas. Megteremtette a maga elpusztíthatatlan archetípusait (a vámpírt, az emberfarkast, a kétarcú embert stb.), népszerű mítikus hősöket (Gólemet, Frankensteint, King Kongot, Godzillát stb.). Már a folklórmesében is legalább olyan súlya volt a borzalmasnak, mint a komikusnak, nem is beszélve a monda vagy a ballada műfajairól. Hamis előítélet ábrázolja a félelmet, szorongást privilégiumként, úri kedvtelésként, s a népet mindettől érintetlen, naivan vidám, saját nehézségeiről, elnyomottságáról mit sem tudó kedves atyafiak infantilis társaságaként. Mindenesetre a népet éppen ilyen kedves atyafiaknak szeretnék látni, ilyen kedves atyafiakká szelídíteni a tőle tartó osztályok, rétegek, ezért figyelhetjük meg az esztétikum termelésének és gondolati feldolgozásának történetében a neveléskultúrának a szorongáskultúrát megelőző rehabilitációját. A „fekete" szimbolikától való félelem és a „rózsaszínű" szimbolika egyeduralmának törekvése olyan kultúrákban a legerősebb, ahol lassan, késve és ellentmondásosan, következetlenül ment végbe a feudalizmus felszámolása.

Nemcsak az elavulttól búcsúzik az emberiség nevetéssel, sokszor az újat, lázadót is, amíg túlságosan nagy gátlások állnak vele szemben, nevetéssel mérsék-

li. A nevetés könnyebben kap szabad utat, a népkultúra nevetve könnyebben szabad utat kap. Nem véletlen, hogy a burleszk volt az első populáris filmműfaj, amelyet az esztéták elismertek, elismerése már a némafilmkorszakban megtörtént, míg a legtöbb népszerű műfajjal a mai napig sem birkózott meg a gondolkodás. A népkultúrának a műveltségalkotó rétegeket megriasztó igényeit gyakorta próbálják a nevetéssel elfogadhatóvá tenni. A tömegkultúra egész sor műfaját ott, ahol a befogadók igénye a közlők félelmeivel és bizonytalanságával találkozik, paródiává, komédiává, bohózattá lefokozva fogadják be. Az európai western nagy felvirágzását olyan filmek előzték meg, mint a *Limonádé Joe* vagy a *Bobby gróf*, a *Vadnyugat réme*. A korai vagy szélesebb forgalmazásra szánt pornófilmek hangsúlyozott komédiázással igyekszenek enyhíteni a bizonyos körök részéről várható elutasítást.

A kegyetlen, ijesztő, borzalmas ábrázolása nemcsak a populáris kultúra gondja, minden művészi ábrázolásban szerepet játszanak a negatív motívumok. A köznapi ember és a köznapi tudat vonakodik az ijesztőtől, nem akarja megélni, nem akar gondolni rá. Az esztétikai közegbe átlépve azonban megváltozik viselkedésünk. Már Arisztotelész elemezte ezt a változást: „Vannak dolgok, amelyeket önmagukban nem szívesen nézünk, de lehető legpontosabb képük szemlélése gyönyört vált ki belőlünk, mint például a legcsúnyább állatok, vagy a holtak ábrázolásai. Ennek az az oka, hogy a felismerés nemcsak a bölcsek számára gyönyörűség, hanem a többiek számára is — csak éppen kisebb mértékben."[11] A köznapi életben értelmes a borzalmastól mint életténytől való irtózás, menekülés. Aki azonban a borzalmas ábrázolásától is irtózik, az az életben értelmes reagálást visz át a megismerés területére, ahol a spontán reagálásként eredeti helyén értelmes viselkedésmód ellentétébe fordul. A borzalmastól mint életténytől éppen akkor menekülhetünk biztonságosabban, ha képével szembe tudunk nézni. Ha képétől menekülünk, világos tudatot nem alkotunk róla, éppen mint életténnyel válunk vele szemben védtelenebbé.

A modern művészet az utóbbi fejlődési szakaszokban a belső élet és a köznapi világ felfedezésére összpontosította erőfeszítéseit, így a „magas" szférában háttérbe szorult ijesztő határhelyzetek ábrázolását a populáris kultúra vette át. A minden művészetben szerepet játszó negatív élmények problémája ezért a tömegkultúrában fokozott szerepet játszik, a tömegkultúra elmélete számára is kiélezett formában jelentkezik.

A sokoldalú élménykészségnek, amelynek kifejlesztésére a szórakozáskultúra törekszik, lényeges eleme a felkészültség a meglepetésekre. Az embernek meg kell fogalmaznia a veszélyeket, hogy válaszolni tudjon rájuk, s el kell tudni képzelnie mindenféle veszélyt, hogy kifejlessze magában a váratlan, újszerű és veszélyes helyzetekhez való alkalmazkodás, a meglepetésszerű problémák megoldásának képességét. Ez az oka, hogy nő a fiktív, fantasztikus veszélyek szerepe az ábrázolásban. Ha a tömegkultúrából kiirtanánk az éberségre nevelés évezredes mechanizmusait, a tömegművészet valóságos népszerűsége helyére népszerűsködő populárizmus lépne, amely tisztán megnyugtató, leszerelő, kábító célzatú, a felvillanyozó hatóerőt nélkülöző sziruppal önti nyakon a befogadót.

90 500

Mindaddig, amíg nem halmozódott fel elég gazdagság, a többséget alávetik, kizsákmányolják és csak a kisebbség számára válik lehetővé, hogy ideje nagy részének felhasználása felett maga döntsön, és kultúrával foglalkozhassék. Ez a szituáció azonban olyan morálhoz vezet, amelynek alapjaiban megnyilvánul a félelem az egyéntől és belső indítékaitól. A kényszermorál elnyomni és nem felszabadítani, korlátozni és nem felfokozni akarja az egyén indítékait, szenvedélyeit, mert ami az egyéntől jön, az az egyént kizsákmányoló, s a kizsákmányolt egyén öntudatosulásától veszélyeztetett társadalom számára csak a kétest, frivolt, alantast, rosszat, gonoszt képviselheti. A népi fantázia csele, hogy a gonosznak az ellenfél, a kizsákmányoló érzület által kifejlesztett szimbolikáját használja fel egy sor műfajban a személyiség igényeinek kifejezésére.

A kényszermorál egyik indítéka bármiféle kizsákmányolás ténye, de különösen kiélezi a kényszermorál tendenciáit a kizsákmányolás kapitalista formája. A kapitalizmus alávetette az egyént az iparosítás, a tőkeképzés, az intenzív gazdasági növekedés szükségleteinek, a „termelés a termelésért" öncélúságának. A tőkének olyan tőkésekre volt szüksége, akik mindent befektetnek, a tőkéseknek olyan munkásokra, akiket nem lázítanak megnövekedett személyes szükségleteik. A személyiség vonatkozásában a kiadás (az erők kiadása) az erény és nem a bevétel (az örömök bevétele), az áldozat az érdem és nem az élvezet. A személyiség annyiban értékes, amennyiben a tőkét szolgálja, perfekt eszközként funkcionál a külső növekedési folyamatban, arra azonban nem kíváncsi a kényszermorál, hogy ennek a külső növekedési folyamatnak belső növekedési folyamat is megfelel-e. Csak azt tekintik értékesnek, ami közvetlenül hasznosítható, aminek értéke pénzben kifejezhető, csak a tárgyi gazdagságot tekintik hiteles gazdagságnak, a szubjektív gazdagság értéktelen. Az ember által létrehozott vívmányok idegen erőkként állnak vele szemben, gazdagságuknak a személyiség szegénysége felel meg. A kényszermorál csak annyiban értékeli a személyiséget, amennyiben az önállósult objektív tényezők önfeláldozó szolgálatával elvileg is lemond a létrehozott vívmányoknak a szubjektumba való visszavételétől.

A kényszermorál, amelyben csak a külső, objektív tényt, a tárgyi gazdagságot ismerik el valódi gazdagságnak, bármilyen elvont, spekulatív, idealisztikus ideológiák kísérik is, végső teljesítményeiben egy olyan pozitivizmus megnyilvánulása, amely az újkorban mind jobban elterjedt és a mindennapi élet uralkodó ideológiájává vált.

A kényszermorál parancsmorál, de a parancsoló nem feltétlenül külső parancsoló. A kényszermorál nemcsak külső követelések katalógusaként áll szemben az emberrel. A vázolt feltételek kitenyésztettek egy embertípust, aki a külső elnyomást belsővé teszi, gyakorolja is, nemcsak elszenvedi, önmagán is gyakorolja, nemcsak másokon.

Miután az erkölcsi, a kicsinyes korlátozások rendszereként jelent meg, a felszabadulás törekvései szembeállítják a kapitalista kényszermorállal a boldogság erkölcsét. Romain Rolland pl. így fejezi ki az új törekvéseket: „Meggyalázza a kötelesség nevét, aki mindenre alkalmazza, a legostobább robotra, közömbös cselekedetekre; ez a merev és dölyfös szigor végül is megmérgezi az életet. A kötelesség kivételes valami; az igazi áldozatok pillanataira kell fenntartani; nem szabad ezzel a névvel takargatni rosszkedvünket, meg azt a vágyat, hogy

másoknak kellemetlenkedjünk. Amiért ostobasága vagy balsorsa szomorúsággal vert meg valakit, azért még nem kell mindenkire ráerőszakolni a betegkosztot. A legfőbb erény az öröm. Az erény arca legyen boldog, legyen szabad, ne torzítsa el a kényszer. Aki jót tesz, találjon benne örömet maga is, de gyűlöletes és kártékony ez az úgynevezett kötelesség, ez az iskolamesteri zsarnokság, harsány hang, szócséplés, ez a gyerekes és kesernyés akadékoskodás, lárma, ez a kelletlen, minden bájtól, udvariasságtól, csöndtől megfosztott élet, ez a kicsinyes pesszimizmus, amely mindenáron szegényesebbé akarja tenni az életet, ez a gőgös ostobaság, amely szerint könnyebb megvetni a másikat, mint megérteni, ez az egész polgári morál, amelyből hiányzik a nagyság, a boldogság, a szépség; mindettől emberibbnek látszik a bűn, mint maga az erény."[12] A kényszermorál hiánycikké és ezért különösen fontos erényekké tette a türelmet és a nagyvonalúságot, akárcsak a kényszermorált kísérő és igazoló esztétikum a fantáziát és a játékosságot. Az esztétikum is fontoskodóan savanyú, száraz, komoly arcot öltött. Pedig a fantázia őrzi a mulatság színvonalát, a kikapcsolódó ember mulatságának szellemeként kiemeli a mulatságot a bárdolatlan időtöltés üresség éből. Taine így elemzi a felfokozott emóciók és a felszabadult fantázia szerepét a Shakespeare-kor színházkultúrájában: „Nem kívántak mindig nevetni, a vígjáték, néhány bohózatos kitörés után, komoly vagy gyöngéd színt öltött. Nem annyira mulatni mentek a színházba, mint inkább ábrándozni. Ez új szívekben egész halmaza volt a szenvedélyeknek és álmoknak... Önmaguktól felemelkedtek az eszményi világ legmagasabb ormára, szemlélni akarták a legnagyobb nemeslelkűséget, a föltétlen szerelmet, nem bámultak a tündériességen, erőlködés nélkül behatoltak ama tájra, melyet a költészet átalakít, melynek fényére szüksége volt szemöknek. Első pillantásra megértették tulságait és szeszélyeit; nem szorultak előkészítésre, követték tévelygéseit, különcségeit, duzzadó leleményeinek zsibongását, halmozott színeinek pazar voltát, mint a zenész követi a szimfóniát."[13] A felszabadult fantázia kísérletező játékosságát elnyomó kényszermorál a mindennapi tapasztalat valószínűségeihez idomítja az esztétikai tudatformát. A reneszánsz színház mozgékony fantáziája helyére a restaurációs vígjáték kicsinyes valószínűség-kultuszt állított, amely otromba tréfákkal élénkített naturalisztikus tendenciákban nyilvánult meg. Tanie így jellemzi az új közönség igényeit: „Nyújtsák neki a köznapi élet hű képét, lapos és valószínű eseményeket, betű szerinti utánzását tetteinek és lényének... Hadd ismerjen magára, hadd találja fel újra a maga modorát és társaságát, melyet éppen most hagyott el a kocsmában vagy az előszobában. Álljon egy vonalban a színház az utcával... és a nézőnek nincs szüksége sem képzelő erőre, sem szellemre, elég, ha szeme van és emlékezete."[14] A pozitivizmus az elkövetkező századokban megsokszorozta a fantáziát megkötő, a művészetet más tudatformák gyámsága alá helyező eljárásait. Láttuk, hogyan szolgálja a művészet a tudományt, vagy a köznapi tudatot, hogyan értékelik le az esztétikumot egy tudományos tétel, vagy common sense tapasztalat-népszerűsítő mázává. Van azonban még egy, modernebb út is az esztétikus pozitivista megkötésére: művészet és publicisztika összekeverése. A művészet teljesen elmerül a mindennapi élet apró visszásságainak taglalásában vagy propagandafeladatok passzív közvetítése útján keres pozitivista önigazolást. A művészet művészetellenes tendenciák érvényesülése következtében vagy művészetellenes — a lehetséges szellemi műveletek következményeitől megriadó — passzív rétegek birtokába kerülve más objektivációs formák árnyékába húzódik, szolgálójukká

válik, s szinte mindegy, hogy melyiknek áldozza fel specifikumát, a vallástól a tudományig, a köznapi tudattól a publicisztikáig valamennyien rendelkezésre állnak.

A pozitivizmus érájában a műalkotást más megismerési formák marginális változataként, előfokaként vagy eredményeik utólagos népszerűsítőjeként tudják csak elképzelni, s ha elméletileg ma már nem is vallhatják meg nyíltan — ezt az esztétikai gondolkodás elért és a filozófiai köztudatba került eredményei nem engedik meg —, a valamilyen primitív „tanulság" nyugvópontja felé törekvő befogadás és rosszabb esetben a kompozíciót ilyen „tanulságra" alapozó alkotás is, továbbra is így kezeli a műalkotást. A pozitivista érában a műalkotás mind kevésbé hasonlít önmagára, lehetőségeinek egyik felét valósítja csak meg, összetéveszti az egyoldalúságot a komolysággal, a nehézkességet a mélységgel. Kierkegaard esztétikai főművében problémánkhoz kapcsolódó két látszólag ellentétes gondolatmenetet találunk. Az első a fiatal Lukács írásaiban is visszhangzó aforizma: „Mi a költő? Szerencsétlen ember, aki mély kínokat rejt szívében, de ajkai úgy vannak formálva, hogy miközben sóhajok, kiáltások hagyják el, mindez úgy hangzik, mintha szép muzsika lenne."[15] A második szövegben az istenek gyülekezete felajánlja az írónak egy kívánsága teljesítését. „Egy pillanatra zavarba jöttem, s aztán így szóltam az istenekhez: Tisztelt kortársak, azt az egy dolgot választom, hogy mindig velem legyen a nevetés. Egyetlen isten sem szólt semmit, hanem mindnyájan nevetni kezdtek. Ebből már tudtam, hogy kérésem teljesül, és úgy találtam, hogy az istenek megfelelő módon tudják kifejezni magukat, hiszen nem lett volna illő, ha komoly hangon válaszolnak: legyen akaratod szerint."[16] A két idézett szöveg együttese a művészettel szemben kettős követelményt állít. A művészet végső, alapvető komolyságát nem veszélyezteti a könnyed, „komolytalan" elem, sőt, ez védelmezi a megmerevedéstől. Az igazi művészet mindig tartalmaz egy könnyed elemet, játékosságot, vállalja, hogy bármilyen alapvető, komoly, végső problémákat tárgyal is, és bármilyen elmélyült felelősséggel nyúlt hozzájuk, mégis csak produkcióról, mutatványról van szó, amelyben éppen úgy meg kell mutatkoznia az anyag és a konvenciók perfekt, könnyed uralásának, mint a szerző életbölcsességének. A klasszikus cseh filmben pl. megvolt komoly és könnyű eme dialektikája. Forman, Menzel, Passer, Papousek, Chitylova és a többiek a társadalom, a személyiség alapproblémáiról beszélve soha nem váltak tolakodóvá, fontoskodóvá, kioktatóvá, mert mindig megőrizték az elbeszélés örömét, a mutatvány játékosságát. Megpróbálták őket utánozni szerte a világon, de könnyű és komoly ama kényes egyensúlyát többé nem sikerült megismételni. A könnyed elemet a műveltség pozitivista öröksége a tömegkultúrába száműzi, s ennek sokszor kizárólagos hordozójaként a populáris tudatformák különös figyelmet érdemelnek.

A pozitivista örökség megerősítette hosszú időn át kiépített hadállásait az élet minden területén. Lukács így elemezte a pozitivizmus legújabb formáinak térhódítását: „Mindenki tudja, hogy az utolsó évtizedekben abszolute uralkodó volt a neopozitivizmus — régi ismeretelméleti tendenciák radikális továbbvitele —, amely elvileg elutasított minden ontológiai kérdésfeltevést mint tudománytalant. Méghozzá nemcsak a tulajdonképpeni filozófiai életben uralkodott, hanem a gyakorlat világában is. Ha valamikor komolyan elemezni fogják a jelenkor politikai, katonai és gazdasági vezetésének elméleti vezérmotívumait, meg fog mutatkozni, hogy ezeket — tudatosan vagy tudattalanul — a po-

zitivizmus gondolkodási módszerei határozták meg. Ezen alapszik a neopozitivizmus csaknem korlátlan mindenhatósága; ha egyszer a valósággal történő szembesítése nyílt válsághoz vezet, ez a szó legtágabb értelmében vett nagy forradalmasodást fog előidézni a politikai-gazdasági élettől a filozófiai művelésig."[17] A pozitivizmus elleni harcban segíthetnek olyan, a kultúrafejlődés pozitivista szakaszában lenézett, perifériára szorított tudatformák, amelyeket — éppen ezért — kevésbé járt át a pozitivista beállítottság.

A kényszermorálnak megfelelő esztétikai beállítottság olyan agresszívan köznapi kényszeresztétikum, amely a művészetet csak esztétikumon kívüli szükségletek taktikai fegyvereként akceptálja, amely szerves egységet alkot a művészetet adott, bevett, tekintélyes gondolatok szócsövévé avató esztétikai autoriterizmussal. A kényszermorál öröksége nemcsak a műalkotásban nyilvánul meg, jelen van a műalkotásokkal kapcsolatos kultuszokban is, a tekintélytisztelő, a zsenit az emberiség vezéreként tálaló esztétikai nevelésben. Ez a nevelés a befogadót, aki a felkeltett szubjektív beteljesedéseken mérheti legközvetlenebbül a mű minőségét, megzavarja és dezorientálja, s ezzel olyan mazochista műélvezőket termel, akik már nem arra figyelnek, mi tetszik, csak arra, minek kell tetszenie, akik elveszítve érzéseikbe, élvezetükbe vetett bizalmukat, unalmuk mértékében tisztelik a műalkotást. Elkerülhetetlenné teszi az eltorzult, sznob befogadói beállítottságok szaporodását a „magas" művészet termékeit kritikátlanul elfogadó és a tömegkultúra termékeit kritikátlanul elutasító, egyik szférában sem differenciáló nevelés.

8. A SZÓRAKOZÁS KÖZÖS UNIVERZUMA

Eddigi vizsgálatainkban előtérben állt a művészeti nevelés szempontja, jobbára az foglalkoztatott, hogy mit ad a populáris kultúra az egyénnek, mivel járul hozzá a személyiség fejlődéséhez, milyen eredményekkel jár közlő és befogadó érintkezése. A közleményekben azonban nemcsak közlő és befogadó érintkezése nyilvánul meg, az egyszerű impulzustovábbításon alapuló kétpólusú modell nem elégséges a folyamat kimerítő értelmezéséhez. Azt is vizsgálni kell, hogy milyen sajátos társadalmi tudat, milyen arculatú kommunikációs közösség megnyilatkozása a közvetlenül adott kommunikálók reagálásmódja, milyen szerepet játszik a tudatformák kölcsönhatásában, egyensúlyuk kialakításában és fenntartásában, munkamegosztásuk kifejlesztésében a populáris kultúra.

Eddig azt vizsgáltuk, mire jó az egyén számára a populáris kultúra, hogyan él vele a személyiség. Most arra kell egy pillantást vetnünk, hogyan él vele a társadalmi tudat, hogyan értékesül a populáris kultúra az összkultúra kölcsönhatásainak a rendszerében.

Aki előbb ismerte meg a tömegfilm klasszikusait, s később, talán már messze távolodva gyerekkora mozijától megismerkedik a világirodalommal, megdöbbenhet, hogy a tömegfilm jellegzetes elbeszélésmódjai, problémái, tipikus karakterfigurái milyen gazdagsággal vannak jelen, szinte mind készen vannak a viktoriánus irodalomban. A viktoriánus irodalom kapcsolata a tömegkultúrával, mindenek előtt a populáris filmművészeti elbeszéléssel, szorosabb, folyamatosabb, mint a „magas" művészet XX. századi formáival. Ez azonban ne adjon okot arra az elhamarkodott következtetésre, hogy a tömegkultúra nem

több, mint a száz év előtti „magaskultúra" lecsúszott, vulgarizált változata. Gondoljunk pl. a *Casablanca* című filmre, amelyben megtalálhatjuk az egzisztencializmus több alaptémáját, és amely egyszerre született a hasonlóképpen a fasiszta veszélyre és az ellenállás élményeire reagáló Sartre-i egzisztencializmussal. Hasonló rokonságokat találunk Faulkner és Hawks, Faulkner és Sirk, Malraux és az italowestern, Kafka és Hitchcock között. A Keystone-filmek évtizedekkel megelőzték néhány modern alapélmény kifejezésében és művészi módszer felfedezésében az abszurd irodalmat és színházat. Maga Alain Resnais számolt be róla, milyen nagy hatással volt művészetére a képregény. A tömegkultúrának nincs oka a szégyenkezésre, nem maradt ki az emberiség számára fontos kérdések megformulázásából.

Hogyan él a tömegkultúra a társadalmi tudat összfolyamatában? A tömegkultúra, eredetileg elkülönülten jelentkező tendenciákat egyesítve, különböző forrásokból vesz át anyagokat, élményeket és feldolgozási formákat. A XIX. század népszerű realista nagyregénye egyesítette a felvilágosodás és a romantika örökségét, az előbbi társadalmi elkötelezettségét és az utóbbi érzékeny pszichologizmusát, az előbbinek a racionális magyarázat iránti igényét és az utóbbi érdeklődését az extrém jelenségek, kiélezett helyzetek, különleges élmények iránt. A modern tömegkultúra nemcsak a felvilágosodás és a romantika örökségét fogadja be. A XIX. századi realista hagyományt is felveszi, de lényeges szerepet játszik benne Kafka és az abszurdok öröksége is a rá jellemző, reprezentatív kifejezésüket itt elérő élménytípusokkal.

A tömegkultúra ugyanolyan természetű, mint a tömegkultúra számos mítoszkörében ábrázolt kétlelkű ember: gondoljunk dr. Jekyll és Mr. Hyde mítoszára, a szép iránt gyengéd szerelemre gyúló szörnyetegre (King Kong, vagy a Frankenstein egyes változatai), vagy a mindennapi életben cinikus, de nagy határszituációkban „szentimentális" Rickre stb. A két oldal harca és a közöttük nyíló rés mint az ember megpróbáltatása centrális szerepet játszik a tömegkultúra mesevilágában. S most azt látjuk, hogy ez a kétarcúság nemcsak a mesehősök sajátossága, magát a tömegkultúrát is megterheli, nemcsak témája a tömegkultúrának, formája is; tartalom és forma, ideológia és eljárásmód, téma és módszer strukturális homológiájáról van szó. Hitchcock pl. éppúgy hisz a borzalom világában, mint a rendben, éppen olyan érzékletesen dolgozza ki a szorongás élményeit, mint a derűs értelmét. A két világot néha egymással szembenálló filmekben testesíti meg. A *Rebecca* a házasság baljós képe, a *Mr. and Mrs. Smith* a házasság komédiája. A *Vertigo* a magasság és mélység tragédiája, *To Cath a Thief* című filmje a magasságot és mélységet kiaknázó komédia. A *Psycho* döbbent tekintetet vet a lélek meghasonlásaira és az ember önelvesztésére, a *Marnia* mosolyog rajtuk és feloldást keres. Máskor egy-egy film kifejezett témája a két világ harca (pl. *Shadow of a Doubt, Spellbound).*

Az elbeszélők narratív stratégiái változnak, s így egyik, vagy másik oldal kerül ki győztesen egy-egy cselekményből, de minden esetben egymást kontrasztjában határozzák meg értelmüket, ebben a kontrasztban, a benne rejlő kihívásban érik el a megoldások markáns formájukat. Míg a valódi populáris kultúra, az igazi tömegművészet kidolgozza a kor élményvilágában rejlő ellentmondásokat, a giccs erőszakosan homogenizál ott, ahol a befogadók élményei nem igazolják ezt a homogenitást.

Eddig azt láttuk, hogyan egyesíti a tömegkultúra a felvilágosodás és a romantika, a realizmus és az abszurdok élmény- és gondolatvilágát. De a tömeg-

kultúra nemcsak az esztétikai örökséget fogadja be, hasonló intenzitással veszi fel a mindennapi tudat, a babona, az újra felfedezett ősi kultúrák élményanyagait.

Nemcsak különböző esztétikai örökségek befogadója a tömegkultúra, és nemcsak esztétikai és esztétikumon kívüli hatások összefoglalója. Jellemző rá a különböző nemzeti kultúrák hagyományainak egyesítése és közvetítése is. Ennyiben eredetiben internacionális. Internacionális továbbá hatásában is: a társadalmi érintkezés mai fokán a tömegeket valahol spontánul megmozgató és lelkesítő sikerműalkotás másutt is, nemzetközi méretekben, hasonlóképpen megmozgatja a tömegeket.

Feldolgozza végül a tömegkultúra különböző osztályok, rétegek élményeit, tapasztalatait. A tömegművészeti műalkotásnak éppen az a jellemzője, hogy átlépi az osztály- és réteghatárokat, befogadói különböző osztályok, rétegek tagjaiból verbuválódnak, vegyes nagypublikumhoz szól.

A rendkívül intenzív, állandóan növekvő befogadói fikciószükséglet következményeként a tömegközlési formák bekebeleznek és a napi szükséglet képére formálnak minden fellelhető hagyományt, kifejezési formájukká változtatnak mindent, másutt, illetve korábban kifejezett tartalmat. Ne gondoljunk a befogadott impulzusok hűséges recepciójára; a tömegkultúra szerzőitől is, befogadóitól is távol áll a történészi, filológusi érdeklődés. A tömegkultúra a befogadott anyagokat agresszív módon transzformálja, egy korszerű érzésmód élményaktualitásának kifejezésére hajlítja. Az így keletkezett közegre a különböző hagyományok olyan intenzív érintkezése és egymásba torkollása jellemző, ami elmélyülése esetén lavinaszerű növekedési folyamathoz vezethet.

A kiterjedő munkamegosztás, az elmélyülő specializáció kölcsönösen mind nehezebben lefordítható szemantikai univerzumokba zárja az embert, akit a tevékenységi közegét szabályozó jelentésvilág folyamatos elsajátítása is túlságosan megterhel, semhogy sok ereje maradna más jelentésrendszerek tanulmányozására. A köznapi és tudományos nyelvhasználatuk által egymástól eltávolított rétegeket, csoportokat, akárcsak az eltérő hagyományú etnikumokat, különböző kultúrájú népeket az esztétikum újra közelíti egymáshoz. A kanonizált („magas") művészet azonban az utóbbi századokban olyan permanensen elevenen tartott, az újabb nemzedékek által rendszeresen tanulmányozott hagyománytömeget hozott létre, s a kanonizált művészet kultúrájára jellemző elméleti és kritikai öntudat a műalkotásokban megtestesülő esztétikai örökséghez kapcsolódó olyan tömegű további, másodlagos, gondolati örökséget halmozott fel, amelyek dzsungelében egyre nehezebb a tájékozódás. Hovatovább nemcsak a művek megalkotása specializált tevékenység, megértésük is azzá válik; nem lehet a műveket spontán, naiv módon, előfeltétel-mentesen befogadni, „értőnek" kell lenni, a befogadás feltételezi a tájékozódást az iskolák, irányzatok, izmusok, programok, egymást vitató interpretációk sokaságában. A „műbarát" szakértő a maga területén, de éppen mint szakértő, aki nagy tömegű ismeretre támaszkodva tájékozódik, csak egy meghatározott „szakban", meghatározott művészeti ágak, stílusok vonatkozásában értő, csak bizonyos fajta művek barátja, kompetenciája határain túl nem mérvadó. Amennyiben a művet szerzője a mérvadóak, a felkészültek számára alkotja, tehát nem különleges előfeltételek nélkül befogadható — populáris — műveket alkot, mindig számolnia kell befogadhatósága ilyetén korlátozottságával. Napról napra nehezebb több különböző művészetben egyaránt magas szinten lépést tartani a fejlemé-

nyekkel, s teljességgel lehetetlen ezt megtenni a művészetek összességének vonatkozásában. Az egymással érintkezésre lépő filmbarát és irodalmár, zenész és festő ma már ugyanolyan kommunikációs nehézségekkel küzd, ahogyan az orvos inkompetens a mérnöki dolgokban vagy az agronómus a tengeri hajózás kérdéseiben. Ezért nő a jelentősége „a szórakozás közös univerzumának".[18]

A szórakoztató szférában döntő szerepet játszanak a különféle kulturális élményállandók (archetípusok, sztereotípusok). A tömegkultúra minden bekebelezett információs rendszer sajátos élményeit lefordítja a kulturális élményállandókra, vagy legalábbis kapcsolatba hozza velük. Ezzel alapozza meg azt az univerzális érthetőséget, az elsajátítás ellenállásmentes könnyedségét, ami a szférára jellemző sajátos élvezet nélkülözhetetlen összetevője. Nem arról van szó, hogy bizonyos jeleknek, képeknek örökletesen adott vagy interkulturálisan kötelező, történelem fölötti jelentése lenne, arról van szó, hogy egy kultúrán, egymással érintkező kultúrák csoportján vagy történelmileg egymásra következő kultúrák során belül a nagyobb állandóságú alapélmények rendszerezése olyan kódként működik, amely biztosítja a leszármazottabb, helyi és alkalmi jellegű, szűkebb körben ismert kódok érintkezését. Ez a kód egyszerű képi szimbolikaként adott, elemei egymást magyarázzák, nincs szükségük — legalábbis a kommunikáció normális menetének biztosításához, az élményszerű megértés megvalósításához — további, külső intepretatikus fórumokra. Ha a lefordításnak itt is vannak határai, hiszen az elemek csak a használt rendszer keretében érthetők, ez ma már nem állít többé kommunikációs nehézséget, hiszen a tömegkultúra a kulturális élményállandók egész emberség számára közös rendszere. A tömegkultúra a kölcsönös láthatóság előmozdítója, a megértés és együttérzés lényeges bevezető közege korunkban. A kulturális élményállandókon alapuló rendszernek, amelyet éppen azért tart életben a modern társadalmi tudat, hogy biztosítsa, folyamatosan előmozdítsa az összes többi, nem indikátor nélkül nehezebben érintkezésre lépő rendszerek kommunikációját, kölcsönös érintkezését, „könnyűnek" kell lennie, mert itt kezdődik az a kommunikáció, amely nélküle nem menne végbe, és amely más rendszerekben specializáltabb formákat ölt.

9. A SZÓRAKOZTATÓ MŰVÉSZETEK TÖRTÉNETE[19]

Az ősművészet felbomlása óta minden korban egymás mellett él a művészeti termelés két alternatív módja. A tudatos műbarátok különleges felkészültségére igényt tartó kanonizált esztétikum előbb azzal a művészettel állt szemben, amelyet laikusok csinálnak a laikusoknak (folklór), utóbb azzal, amellyel professzionalisták látják el a laikusokat (tömegművészet). Az esztétikai termelés történelmi típusainak egymáshoz való viszonyát az 1. sz. ábra szemlélteti.

A fenti vázlatban egymás mellé állított típusok együttélnek, egyszerre állnak fenn, feltételezik egymást, s azokkal, amelyek egymás alá kerültek, az időbeli leváltás viszonyában vannak. Vízszintes irányban az együttműködés és munkamegosztás szinkronikus viszonyait jelöli az ábra, függőleges irányban a történelmi egymásutániság diakronikus viszonyait találjuk az ábra esztétikai tudatforma-típusai között.

Az ősművészetet leváltja két egymással konkurráló művészettípus együttműködése és harca, amely végigkíséri az osztálytársadalmak művészettörténe-

1. sz. ábra

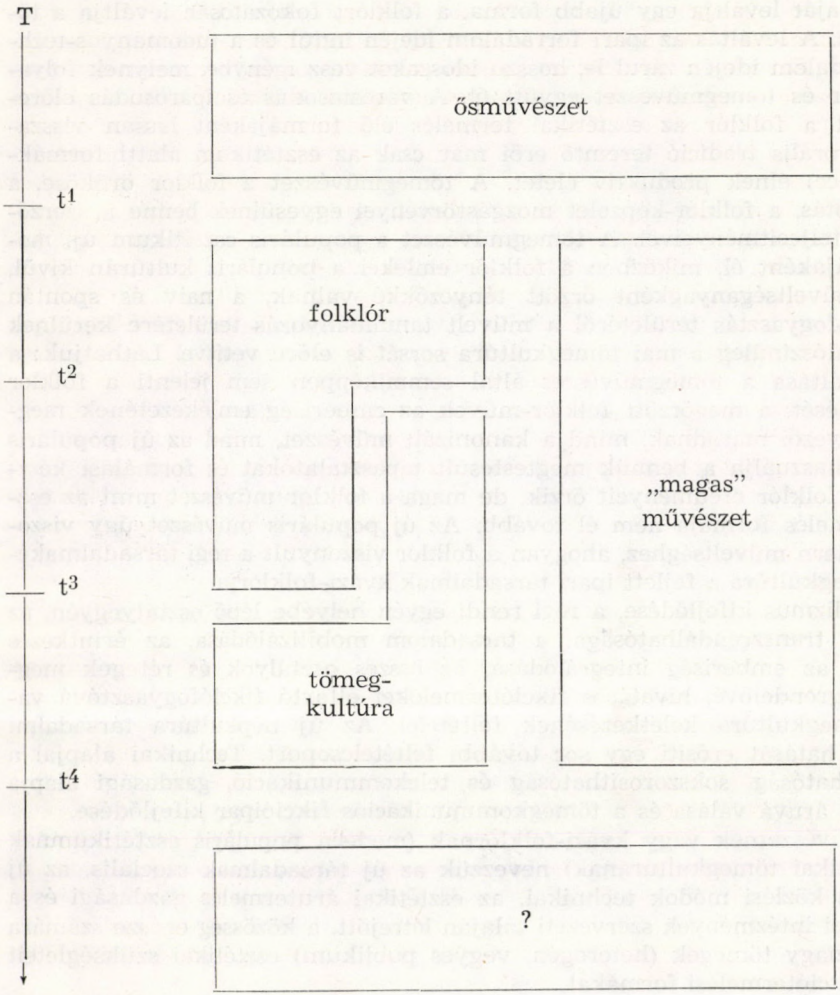

t^1 = osztálytársadalmak kialakulása

t^2 = ipari forradalom

t^3 = tudományos-technikai forradalom

t^4 = osztálytársadalmak felszámolása

tét. A konkurráló művészettípusok viszonyán belül, a kanonizált művészettel szembenálló oldalon, a populáris kultúra oldalán eme populáris esztétikum egyik formáját leváltja egy újabb forma, a folklórt fokozatosan leváltja a tömegkultúra. A leváltás az ipari forradalom idején indul és a tudományos-technikai forradalom idején zárul le, hosszú időszakot vesz igénybe, melynek folyamán folklór és tömegművészet együtt él. A városiasodás és iparosodás előrehaladásával a folklór az esztétikai termelés élő formájaként lassan visszaszorul. Az orális tradíció teremtő erői már csak az esztétikum alatti formákban (pl. vicc) élnek produktív életet. A tömegművészet a folklór örököse, a folklór-alkotás, a folklór-képzelet mozgástörvényei egyesülnek benne a szerző-specialista teljesítményeivel. A tömegművészet a populáris esztétikum új, modern formájaként él, miközben a folklór emlékei a populáris kultúrán kívül, elismert műveltséganyagként őrzött tényezőkké válnak, a naiv és spontán esztétikum-fogyasztás területéről a művelt tanulmányozás területére kerülnek át, ezzel valószínűleg a mai tömegkultúra sorsát is előre vetítve. Láthatjuk: a folklór leváltása a tömegművészet által semmiképpen sem jelenti a folklór teljes eltűnését, a megőrzött folklór-művek az emberiség emlékezetének megbecsült tényezői maradnak, mind a kanonizált művészet, mind az új populáris kultúra felhasználja a bennük megtestesült tapasztalatokat és formálási készségeket. A folklór eredményeit őrzik, de maga a folklór művészet mint az esztétikai termelés formája nem él tovább. Az új populáris művészet úgy viszonyul a modern műveltséghez, ahogyan a folklór viszonyult a régi társadalmakéhoz: a tömegkultúra a fejlett ipari társadalmak kvázi-folklórja.

A kapitalizmus kifejlődése, a régi rendi egyén helyébe lépő osztályegyén, az életkeretek transzcendálhatósága, a társadalom mobilizálódása, az érintkezés élénkülése, az emberiség integrálódása, az összes osztályok és rétegek megbízóvá, megrendelővé, hivatásos fikciótermelőket eltartó fikciófogyasztóvá válása a tömegkultúra keletkezésének feltételei. Az új népkultúra társadalmi alapjainak hatását erősíti egy sor további feltételcsoport. Technikai alapjai a reprodukálhatóság, sokszorosíthatóság és telekommunikáció, gazdasági alapja a művészet áruvá válása és a tömegkommunikációs fikcióipar kifejlődése.

Tömegművészetnek vagy kvázi-folklórnak (modern populáris esztétikumnak vagy esztétikai tömegkultúrának) nevezzük az új társadalmak szociális, az új rögzítési és közlési módok technikai, az esztétikai árutermelés gazdasági és a tömegközlési intézmények szervezeti talaján létrejött, a közösség egésze számára érthető, a nagy tömegek (heterogén, vegyes publikum) esztétikai szükségleteit kielégítő fikciótermelési formákat.

A fenti ábrába foglalt szempontokat a konkrét kutatások során sokféle módon lehetne továbbfejleszteni. Az elméleti hipotézisek a történelmi kutatás során számtalan kiegészítés és korrekció közvetítésével válnak konkréttá. A művészettípusok viszonyának fenti ábrázolása nem jelzi a műalkotás számára nyíló összes lehetőségeket. Olykor pl. egész irányzatok, stílusok, műfajok számára megszűnik „kanonizált" és „populáris" esztétikum, műveltségérték és népszerűség különbsége. Persze, a különbség megszűnésének és a szintézislehetőségeknek is mindig konkrétan meghatározandó határai vannak. Így a *Werther* a polgári osztály kultúráján belül felszámolta műveltségi elit és nagyközönség ellentétét, de aligha vált a parasztság körében is népszerűvé, a kor paraszti olvasói továbbra is a folklórt és a ponyvát fogyasztották, a szintézis, a határ-

2. sz. ábra

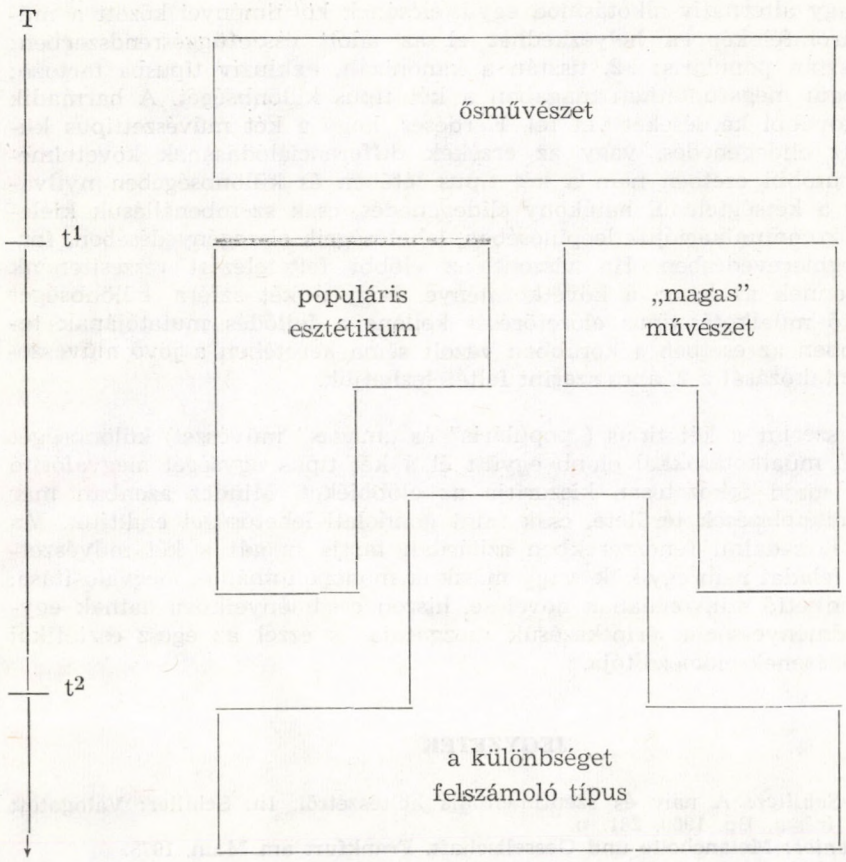

t^1 = osztálytársadalmak kialakulása

t^2 = „előtörténet" (Marx) vége

átlépés ezúttal csak a polgári-nemesi műveltségi elit és a polgári-nemesi nagyközönség viszonylatában következett be.

A két nagy alternatív alkotásmód együttélésének körülményei között a műalkotás háromféleképpen helyezkedhet el az adott összefüggésrendszerben: **1.** lehet tisztán populáris; **2.** tisztán a kanonizált, exkluzív típusba tartozó; **3.** vagy végül megszüntetheti magában a két típus különbségét. A harmadik lehetőség további kérdéseket vet fel. Kérdéses, hogy a két művészettípus különbsége az elidegenedés, vagy az érzékek differenciálódásának követelménye-e. Az utóbbi esetben nem a két típus létében és különbségében nyilvánulna meg a kétségtelenül hatékony elidegenedés, csak szembenállásuk kiéleződésében, kommunikációjuk leépülésében, lehetőségeik elszegényedésében, formájuk megmerevedésben. Ha viszont az előbbi feltételezést részesítenénk előnyben, ennek az lenne a következménye, hogy a két szféra különbségét megszüntető műalkotás-típus előretörését kellene a fejlődés mutatójának tekinteni. Ebben az esetben a korábban vázolt séma keretében a jövő művészetének kibontakozását a 2. ábra szerint feltételezhetjük.

Az ábra szerint a két típus („populáris" és „magas" művészet) különbségét megvalósító műalkotásokkal előbb együtt él a két típus egységét megvalósító műalkotás, majd fokozatosan kiszorítja az előbbieket. Mindez azonban már tisztán a feltételezések területe, csak mint gondolati lehetőséget említjük. Ma különböző társadalmi rendszerekben szilárdan tartja magát a két művészettípus, és a feladat nem egyikük vagy másikuk monopóliumának megvalósítása, hanem mindkettő színvonalának növelése, hiszen eredményeikben hatnak egymásra, eredményességük érintkezésük mozgatója és ezzel az egész esztétikai szféra fejlődésének előmozdítója.

JEGYZETEK

[1] *Friedrich Schiller:* A naiv és szentimentális költészetről. In. Schiller: Válogatott esztétikai írásai. Bp. 1960. 281. p.
[2] *Wolf Lepenies:* Melancholie und Gessellschaft. Frankfurt am Main. 1973.
[3] Uo. 54. p.
[4] *Leo Löwenthal:* Irodalom és társadalom. Bp. 1975. 4. p.
[5] *Michel Ciment:* Soleit et pluie sur Frank Capra. Positiv, 1975. dec. n. 133. 6. p.
[6] *Leo Löwenthal:* Irodalom és társadalom. Bp. 1973. 8. p.
[7] *Johann Wolfgang Goethe:* Werke. Bd. 11. Berlin und Weimar, 1968. 413—432. p.
[8] *Hauser Arnold:* A művészettörténet filozófiája. Bp. 1978. 282. p.
[9] *Herbert Marcuse:* Über den affirmativen Bedeutung der Kultur. In. Marcuse: Kultur und Gesellschaft. Frankfurt am Main. 1965. 56. ff.
[10] *Mihail Bahtyin:* A szó esztétikája. Bp. 1976. 303. p.
[11] *Arisztotelész:* Poétika. Bp. 1963. 11. p.
[12] *Romain Rolland:* Jean Christophe. Bp. 1962. 286. p.
[13] *Hippolyte Taine:* Az angol irodalom története. 3. köt. Bp. 1895. 35. p.
[14] Uo. 35. p.
[15] *Sören Kierkegaard:* Vagy-vagy. Bp. 1978. 29. p.
[16] Uo. 59. p.
[17] *Lukács György:* Az emberi gondolkodás és cselekvés ontológiai alapzatai. In. Lukács: Utam Marxhoz. I. köt. Bp. 1971. 542—543. p.
[18] *L. Bogart:* Adult Talk about Newspaper Comics. In. The American Journal of Sociology 61. 1955—56. 26. p.
[19] A fejezet gondolatmenete *Vitányi Iván:* A könnyű műfaj (Bp. 1968.) című művének tanulmányozása alapján alakult ki.

Fekete György

A SZABADIDŐ ÉS A TÁRGYAK SZABADSÁGA

A szabadidő problematikájának közgazdasági és szociológiai megközelítéseiben majdnem mindig jelen van a munkaidő és a szabadidő ellenkező töltésének a gyanúja. Vagy hogy úgy vélik: egyik a másik miatt, esetleg egyik a másik újrateremtéséért van, vagy úgy, hogy közöttük egyenesen feloldhatatlan ellentmondást feltételeznek. Mindkét irányból közelítve a munka elidegenedését, mint elkerülhetetlen tényt veszik alapul, s okai között nem kis súllyal emlegetik a munkamegosztást mint a civilizáció legnagyobb átkát.

Ám az emberi élet és mérhető kerete, maga az idő ettől még egységes egész marad. Mint ilyen, egyetlen reális tartomány, amelyben önmagunk teljes megvalósításának látható lehetősége van, és amelyben a társadalmi lét is kifejeződhet. Az időben mint folyamatban természetesen benne van a felbontás lehetősége, de kényszerűsége — sok más negatívumával együtt — emberi találmány. Teljes önmagunkat korlátozzuk vele, szellemi és fizikai elnyomorodásunkat siettetjük. Az idő természetét valószínűleg nem a szabdaltság, hanem a folyamatosság jellemzi jobban, s nem osztó, hanem mérő szerepe volna fontosabb. Marx szerint az idő a fejlődés tere, az emberi fejlődésé. A megállapítás nyomán tele vagyok aggodalommal; hiszen ha korlátozottá válik a tér, megkérdőjelezhető a fejlődés is. A tervező ember, különösen a tervező művész szándékától mi sem lehet távolabb, mint olyan tárgyak, eszközrendszerek létrehozása, amelyek használata egyre szűkebb, „céltudatosabb", és úgy kísérli meg a fejlődés szolgálatát, hogy használatukat egyre kisebb időlehetőségek közé szorítja.

Az idő élettörténete és az emberi fejlődéstörténet párhuzamossága nyomon követhető. Kezdeti szakaszaikban mindenkinek a maga gondja és lehetősége volt az idő felosztása a létfontosságú tennivalók: a munka, az élelemszerzés, a kikapcsolódás, a szemlélődés, az ismeretszerzés számára. A személyi és közösségi sorsok akként alakultak, milyenek voltak a szükségletek és a személyes, közösségi képességek. Az idő, lényegét tekintve egy volt, és benne minden cselekvés egyetlen logikus folyamat természetes része, a munkától a harcokon, kultuszokon át mondjuk az ösztönéletig. (Ehhez a folyamatossághoz talán az öregek és a gyerekek élete hasonlítható ma még valamelyest...) Majd az idő kilépett ebből a kísérő háttérszerepéből és szabdaltságának lendülete olyan mértékben és értelemben fokozódott, amilyen mértékben és értelemben áruvá lett a munkaerő. A társadalmi méretűvé váló munkamegosztás tehát az idő fokozatosan terjedő felosztásával elindította a szabályozás olyan folyamatát, amelyik napjainkban is tart, és erőszakossága folytán az arányok ökonómiája

felbomlik. Egy pillanatig sem gondolok arra, hogy a kezdeti, idillikusnak tetsző állapotok a népesség tapasztalható növekedésével tarthatók lennének, arra azonban igen, hogy a történelem azoknak a mulasztásoknak is a történelme, amelyeket az élet időbeli egyensúlyának vesztésével maga ellen elkövetett az emberiség. Ebből pedig kiolvashatók a gócok kórképei. A nagy kérdés: tudunk-e diagnosztizálni? Az a tünet, hogy a széteső idő megszülte a széteső embert, s az látható igyekezettel osztja perceit még tovább, s redukálja környezete értékeit, tárgyait egyre kisebb hatósugarak körébe, bizony nem erre vall. Igazolása sem meggyőző, amikor hamis fontossági sorrendekkel takarja be saját nyomorúságát.

A drasztikusan szétvált két nagy időzóna: a munkaidő és a szabadidő születése pillanatában szembekerült egymással. Egyoldalúsította a célokat, magyarázataikat túlegyszerűsítette, megszületett a manipuláció mint fogalom s a változtathatatlanság mint gyakorlat. Az emberiség sodródni kezdett legnagyobb visszahúzó kényszerűségébe; a munkát, a művelődést, a pihenést, a szórakozást, az álmot kezdte külön-külön is elképzelni alkalmi életlehetőségnek, jeleit, rekvizítumait parcellázhatónak, egyjelentésűnek, „eldobhatónak", percérvényűnek. Ennek a veszélyes helyzetnek egyetlen oldalára lehetséges számunkra itt és most tágabb pupillával rápillantani: a tervező, a tárgyak és eszközök kigondolójának tekintetével. A tervezőnek, a használati és műszaki tartalom és a megjelenési forma közös létrehozójának általában van ugyanis lehetősége arra, hogy fellépjen a két nagy időzóna tárgyainak különállása, különszemlélése ellen. Nemcsak verbálisan, vizuálisan, hanem a tárgytervezés módszereinek revíziójával magában a tárgyban. A tervezői kiindulás alapja is az a felismerés lehet, hogy az ember a legfejlettebb, legegységesebb egész, aki képes egysége felmérésére és érdekei kikövetkeztetésére. Időfolyamatát is egységesnek kell terveznie, és kiválasztott természetes környezetét, mesterségesen létrehozott tárgy- és eszközvilágát is ennek megfelelően kell alakítania. A szervezettségnek nem az idő még gondosabb és kínosabb felosztására kellene irányulnia, hanem arra, hogy a benne zajló kötelező és választott tennivalók elemei minél nagyobb számban és jelentőséggel legyenek benne egymásban: a tájban, a lakókörnyezetben, a munkahelyeken, iskolákban és sporttelepeken, üzletekben, utcákon és a lakásokban, a külső és belső történések minden lehetséges színterében, a termelés eszközeiben, a fogyasztás áruiban, a szellemi produktumokban.

Mint gyakorló tervezőnek ezzel kapcsolatban az alábbi fontosabbnak tűnő észrevételeim vannak:

1. Valószínűleg nem mindenben helytálló az a feltételezés, hogy a munkaidő csak a munkára, a szabadidő csak a szabadon választott egyéb tennivalók végzésére szolgál. Ezt a munkát nem szükséges összekeverni semmiféle más tevékenységgel, ki kell belőle szorítani minden más zavarónak tekinthető momentumot, és környezetét, eszközvilágát e tevékenység intenzitásának állandó növelése érdekében kell tervezni, szervezni. Ezen a gondolatmeneten belül van az a konklúzió, hogy ennek az intenzitásnövelésnek az árán lehet a munkaidőt fokozatosan csökkenteni.

Csakhogy az emberiség el nem hanyagolható része a munka bizonyos fajtáiba belekényszerül, körülményeit igen szűkös határok között választhatja meg, s munkája közben erejét és figyelmét érthető módon minduntalan fellazítja saját elégedetlensége. Közismert a kellőképpen ki nem dolgozott munka-

idő és a nyomán fellépő aránytalanul nagy kimerültség, fásultság és kedvetlenség. Úgy tűnik, hogy ilyen körülmények között éppen nem a munkaidő állandó csökkentése, hanem a szabadidő elemeinek a munka folyamatába való értelmes, etikus, egészséges belevitele látszana szükségesnek. Nem ilyen meggondolásokból ugyan, de történtek erre már kísérletek. (Ilyennek tekinthetők az üzem területén létesített bevásárlási lehetőségek, a munkahelyi könyvtár, a munkahelyi sportlehetőségek, az orvosi szolgáltatás ugyanott, a klub, a kitalált és még ki nem talált kiegészítő foglalkozások közösen, a továbbképzés, a bölcsőde és az óvoda, ahol a szülők a gyerekeikkel napközben is találkozhatnak stb.) Ennek ellentételeként a szabadidőt sem kellene mentesíteni — a szervezett tespedés, a céltalan lótás-futás, az értelmetlen semmittevés helyett — még akár az értékteremtő, örömmel végzett munkától sem. Ez szervezettséget kíván és magas fokú morális állapotokat, amelyekre ma még gondolni sem lehet, az igaz. Próbálkozásokra viszont már most szükség volna. A fogyasztói társadalom mechanizmusának alapja az, hogy a fogyasztó a maga manipuláltságát saját szabadságaként élje át. A jövő társadalmának egyik alapja viszont éppen az lehetne, hogy tagjai a munka és a kikapcsolódás dialektikájában az élet szabadságára találjanak rá.

2. A két nagy időzóna szétválasztása, majd szétesése magával hozta a terminusok tömeges egyidejűségét is, már-már katasztrofális mértékben. A munkába indulás és érkezés, a hivatali élet, az iskolakezdés, a bevásárlás, a művelődés és szórakozás tipikus időhatárai, az összes előbbiekkel kapcsolatos közlekedési csúcsok vagy más területen például a turizmus évi háromhónapos világméretű sokkja is lényegében erre a számlára írható. Ebben az egyidejűségzuhatagban a munkaidőnek és a szabadidőnek az egyén számára rendelkezésre álló eltérő mértéke hamis emberi értékrendeket is szült. Akarva-akaratlanul hierarchiateremtő tényezővé lépett elő, ki mennyit köteles dolgozni, és mennyi szabadidőt „termelhet ki" magának. Joffre Dumazedier szerint „a szabadidő a nép újfajta ópiuma lett". Be kell vallani, hogy ebben a tárgyak világa is „segítségünkre" van. Ez a „segítség" azon a tévedésen alapszik, hogy a munka eszközeinek személytelennek, konfekcionáltnak, semlegesnek kell lennie, racionalitásukban végletesnek és formáikban (formatervezett formáikban) olyannak, hogy minden környezeti elem a termelés egyoldalú fokozására irányulhasson. Ezzel szemben a szabadidő-környezet és a szabadidő-tárgyak sorát egy hatalmas fellélegzés szolgálatába akarják állítani, ezeket tekintik személyesnek és fellazítottnak. Az állapotot csak súlyosbítja, hogy a szabadidő-cselekvések és így kiszolgáló tárgyaik tetemes részét is rendszerbe foglalják, amelyek ezáltal szintén uniformizálódnak.

3. Gyökeresen másként alakulnak ki munkahelyeink és lakókörnyezetünk. A gyárnak, a hivatalnak, az iskolának és a lakásnak ez a fokozott másfélesége a szakemberek tapasztalatai szerint az emberek óriási többségében a mindig máshol levés kívánságát növeli inkább, mint változatosság-igényünket elégíti ki. Elvágyódás-érzésünket növeli, s egyik tápja az állandó elégedetlenségnek. Ez a félreértett különbségtevő gesztus az épület, enteriőr és használati tárgytervezés területén speciális, egymással minimális kapcsolatban sem levő tervező apparátusokban jut kifejezésre. Ilyen körülmények között vesztjük szem elől a célt: az olyan munkaeszköz-fejlesztést, amely az intenzív személyes tartalmakat, a határozottabb kultúrfokot sugallná, tehát felszabadítana uniformis-nyűgeink alól. Másrészt ma a szabadidőzónákat sem vagyunk képesek telíteni olyan átté-

teles jegyekkel, amelyek a napi értékteremtés konkrét eredményei. Olyan technikai és tudományos értékekre gondolok, amelyek egy-egy szakterület ismeretlen, elszigetelt kincsei csupán, ezért konvencionális közhelyértékeink sorába nem sikerült integrálódniuk.

4. Az időt — hivatkozva fizikai törvényeinkre, biológiai óránkra, szokásokra stb. — meghatározott társadalom, meghatározott időben szedte szét, hogy a felosztásban a maga manipulációját minél zavartalanabbul végezhesse. Etikailag teljesen lehetetlen, hogy a tervezői nézőszög ehhez hasonló legyen. A tervezés korszerűségének egyik legjellemzőbb ismérve éppen az lehet, hogy ebben a kérdésben hova helyezkedik. Ha a meglevő kiszolgálását vállalja, nem kell végiggondolnia soha semmit, percnyi célok érdekében percekre érvényes tárgyakat kell kigondolnia; passzívan így venni részt az ember továbbzilálásában. Kilúgozott, egyjelentésű tárgyakkal kell foglalkoznia, céleszközökkel, amelyeknek számbeli növekedése a szociális ollót reménytelenül kinyitja.

De vállalhatná a tervező azt is, hogy részt kér a tárgyak céljának, sorsának előzetes megfogalmazásában is, és a tervezési munkának ebben az előperiódusában módszeresen átgondolja a munka és a kikapcsolódás minden lényeges érintkezési pontját, áthatásait, és az egységes időben érvényesülő munkaeszközöket, játékokat és használati tárgyakat segít világra hozni. Ezeknek a tárgyaknak egyformán kell kísérni a hétköznapokat és az ünnepeket, a munkát és a szabadidőt, kicsiket és nagyokat, elemi szükségleteket és presztízst.

KÍSÉRLETI TEMATIKUS ANYAGOK

A Népművelési Intézet a művelődési otthonok számára a kézművesség alapjait bemutató anyagokat készített, amelyeket mind szakköri keretek között, mind kötetlen használatban (a „nyitott ház" program keretében) alkalmazni lehet. A témák a következők: Bak Imre: Grafikai technikák — A látás nyelve; D. Blazsek Gyöngyvér: Bútorok; Erdei András: A ház; Hajdu Endre: Gasztronómia—táplálkozás; Kádasi—Kardos: Kerámia; Lukovszky Ilona: Bőrművesség; Szittner—Landgráf: Szövés; Öltéstechnikák; Hímzésminták.
Részletesebb beszámolót közölt róluk a Népművelés c. lap 1980/11-es száma Fényi Tibor tollából. Néhány képet közlünk az anyagból a következő oldalakon.

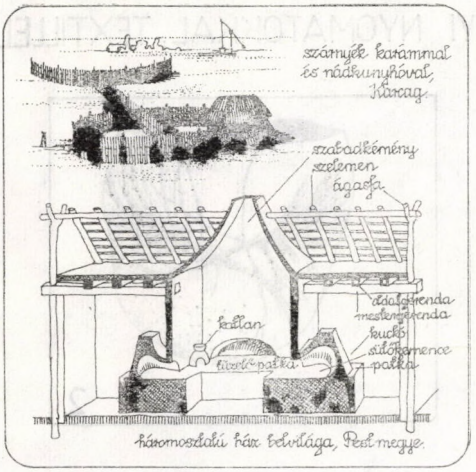

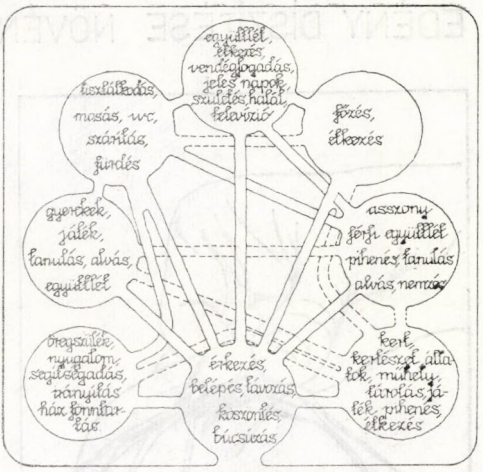

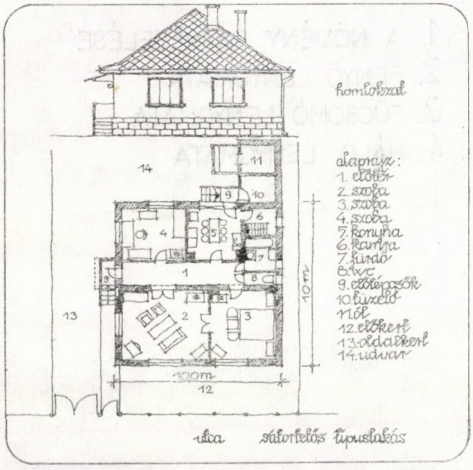

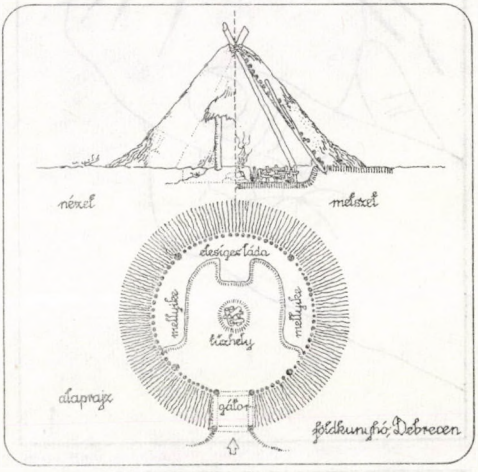

A HÁZ ELEMEINEK KAPCSOLATA, ÉRTELMEZÉSE ÉS HASZNÁLATA

Az alapelemek összefüggése és ellentmodása

A teljes funkcióábra (jobb felső) a ház helyiségei közül valamennyi szükséges kapcsolatot jelöli. A szárnyék rajza egy kezdetleges, de semmivel nem tökéletlenebb megoldása ezen összetett rendszernek.

A háromosztatú, tűzközpontú ház a teljesség és egyszerűsítés jegyét egyként magán viseli.

A földkunyhó ismét ősi példa a funkciók legésszerűbb teljes harmóniájára.

Végül a sátortetős ház. Mintha semmi nem történt volna évszázadokon keresztül. Mindent elfelejtettünk, és komplikáltan, az igényektől elszakadva folytathatatlan épülettípust hoztunk létre.

EDÉNY DÍSZÍTÉSE NÖVÉNYI NYOMATOKKAL, TEXTILLEL

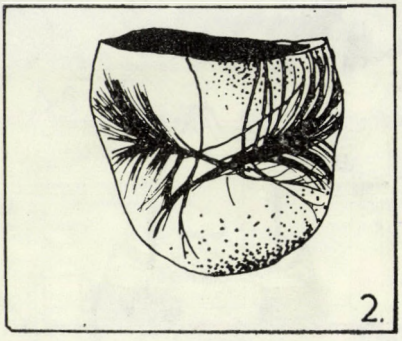

1. A NÖVÉNY RÁPRÉSELÉSE
2. FENYŐ LENYOMATA
3. FÜCSOMÓ LENYOMATA
4. HÁLÓ LENYOMATA

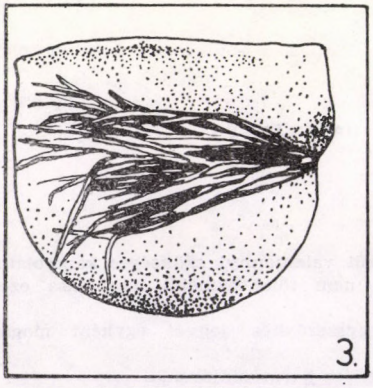

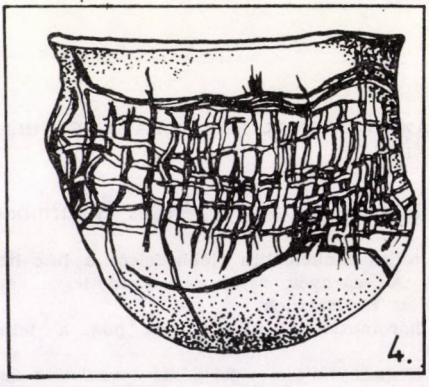

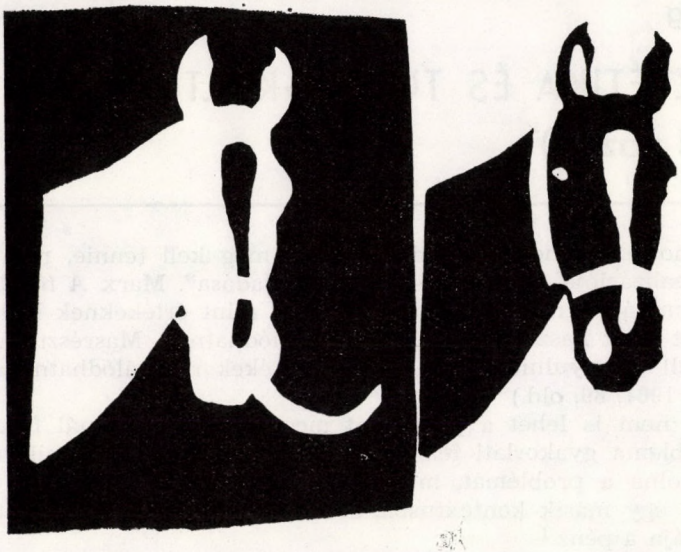

SABLONHASZNÁLAT, FESTÉS EMULZIÓVAL

W. F. Haug

ÁRUESZTÉTIKA ÉS TÖMEGKULTÚRA
(Elméleti vázlat)*

A salto mortale, amelyet minden árunak meg kell tennie, nem más, mint értékének realizációja, közönséges nyelven „eladása". Marx *A tőké*ben a realizáció problémáját elemzi: „Az áruknak tehát mint értékeknek kell realizálódniuk, mielőtt mint használati értékek realizálódhatnak. Másrészt használati értékeknek kell bizonyulniuk, mielőtt mint értékek realizálódhatnának." (Marx: *A tőke*. Bp., 1961. 89. old.)

Élesebben nem is lehet a problémát megfogalmazni. Annál furcsább, hogy Marx a probléma gyakorlati feloldását nem vizsgálja. Úgy tűnik, mintha „elfelejtette" volna a problémát, miután megfogalmazta. Legalábbis átcsúsztatja a problémát egy másik kontextusba, arra az ellentmondásra tér át, amelynek mozgásformája a pénz.[1]

Vizsgáljuk meg a Marx által „elfelejtett" ellentmondást közelebbről, hogy mozgásformáját felismerhessük! Egy idegen áru használati értékét csak az után tudom realizálni, miután tulajdonosa számára az áru értékét realizáltam. Tehát nem lehet az egyéni szükséglet tényleges kielégítése, a megvalósított használati érték az a mozzanat, amely kiváltja a cserét, illetve a vásárlást. Másrészt mégis állandóan vásárolunk. Miért? Azért, mert a vásárló szükségleteinek kielégítését várja el az árutól. Ezt nem üres térben teszi, hanem azoknak a tárgyi jelentéseknek[2] az alapján, amelyet az áru az ő számára prezentál. Ezt az oldalt mi az áru (objektív) használati érték-ígéretének, a másikat egy egyén (szubjektív) használati érték-ígéretének nevezzük. Ami a vásárlási aktust kiváltja, az nem a használati érték, hanem a használati érték ígérete. Egy pénzzel rendelkező egyén akkor lesz vásárló, ha egy áru objektív használati érték-ígéretének alapján használati értéket vár el az árutól.

Az a mód, amelyben a használati érték ígérete létezik, a legszélesebb értelemben vett esztétikum. A „legszélesebb értelem" azt jelenti többek között, hogy bele kell tartoznia a használati érték-reprezentálás összes dologi oldalának éppúgy, mint az eladó általi reprezentálás személyes módjának; de bele kell tartoznia a címzettek esztétikai recepciójának is.

A jelenségeknek, funkcióknak és hatásösszefüggéseknek azt a komplex, sokoldalú területét, amely az elemi minőségi értékesülési probléma[3] megoldásának céljából keletkezik, az áruesztétika területének nevezzük.

Az objektív használati érték-ígéret az, amely meghatározza, hogy mi váljon a szubjektív használati érték ígéretének kezdeményező anyagává. A döntő ins-

* In.: W. F. Haug: **Ideologie-Warenästhetik-Massenkultur.** AS 33, Argument-Verlag, 1979.

tancia, amelyet egyik mozzanat sem kerülhet el: a címzettek motivációja. Ez a motiváció a személyiség különböző szükségletei, élettervei és identifikációs folyamata metszéspontján keletkezik. Miután az áruesztétika a címzettekre hat, leghatásosabb anyagait is belőlük meríti. Esztétikailag „megdolgozva" adja vissza nekik, hogy a címzetteket ezek „önkéntes" befogadására motiválja. A hatás forduló- és kiindulópontja tehát nem a kielégítő objektumokban, hanem a rájuk szoruló szubjektumokban van. Ez az áruesztétika általános hatástörvénye. Az áruesztétikát tehát olyan hatások összességeként kell felfogni, amelyek instanciái sajátos fejlődési folyamatban jönnek létre. Az áruesztétika — a szükséglet képzeteiből táplálkozva — átmodellálja a szükségleteket, amennyiben azokra visszahat. A szubjektumok irányában ezért az áruesztétika állandó szükségletmodelláló hatással rendelkezik.

A döntő forma, amelyben jelenleg az általános mechanizmusok konkretizálódtak: a monopoláru esztétikuma. A „márkacikk" úgy jelentkezik, mint esztétikai használati érték monopóliuma. Ez a használati érték ígéretének „eredeti" módosításán alapul. A módosítás az árutest esztétikus megformálásán kívül a nyelvi reprezentálásra is vonatkozik. „Felejtse el azt a szót, hogy banán, mondja egyszerűen csak azt, hogy Chiquita!" Az Európai Törvényszék is ilyen értelemben használja az esztétikai használati érték-monopólium fogalmát — ha más kifejezésekkel él is. A tömegtermeléssel a kapitalista országokban a fogyasztók tömegei túlnyomórészt mint monopoláruval találkoznak.

Roland Barthes téziseinek továbbfejlesztéseként a monopoláru szemiológiai szerkezetét a következőképpen lehet meghatározni: a használati érték kvázi degeneralizált; az esztétikai elhatárolás „jelenti' a monopóliumot. Ugyanakkor az esztétikai megformálás némely vonásai általános vágykielégítéseket is „jelentenek". A használati érték de-generalizálása hordozza a használati érték ígéretének szuper-generalizálását. Ebben az értelemben a monopoláru esztétikuma mitikus szuper-jeleket képez. Úgy alakítják a szuper-jelek azok jelentés-módozatait, ahogyan ezek a címzettekre hatnak (náluk „bejönnek"). A szuperjelekbe integrált általános jelentéseket (pl. elismertség, szerelem, szeretet, egészség, szerencse, férfiasság, a természetes eredet stb.) konkrétan leképezik. Az árukat most imaginárius terek veszik körül, amelyekbe az individuumnak be kell lépnie, s ezek meghatározott cselekvéseket implikálnak. Ha az individuum ebben az imaginárius térben mozog, ezek a terek megszervezik azt a módot is, ahogyan az individuumnak ezeket a cselekvéseket (és saját magát) meg kell élnie. Azok számára, akik belépnek ebbe a térbe, megszervezik imaginációikat is. Ezen imaginációk „működtetése" az individuumok társadalmi identitását is jelenti; azt is, hogy hogyan „látják" magukat, testüket a meghatározatlan „másik" szemével.

Az áruk tehát mint reális imaginációk funkcionálnak; a köréjük felépített mitikus szuper-jelek a megvalósított identitás képeit prezentálják. A szuperjelek azt ígérik, hogy a vásárlók személyiségében mintegy e jeleket leképezheti; a vásárlás képessé tesz az ilyen identitás visszatükrözésére. A formálanalógiás úton eljáró szociológia ezért úgy fogja fel a reklámot, mint „szocializációs instanciát" (mint amilyen például az iskola). De ezt a folyamatot sokkal inkább antipedagógiaként kell felfognunk, mert ez az egyéneket nem motiválja társadalmi cselekvőképességük fejlesztésére. Az áruesztétika sokkal inkább motivációs „rövidzárlatokat" szervez, amennyiben a szociálesztétikai fogyasztáson keresztül ígér beteljesült identitást, de nemcsak ígér, hanem azt

valóságosan is elhiteti, elképzelteti. Az iskola éppen ezért ennek az intézménynek a hatását úgy tapasztalja, mint a nevelés akadályát.

Amennyiben az áruesztétika szimbolikus-esztétikai cselekvéseket szervez és identitásokat képez le valóságosan, kulturális hatást is előidéz. *A tömegek élettevékenységének kulturális aspektusaként* fogunk fel minden olyan formát (a hozzájuk szükséges készségekkel és használati értékekkel együtt), amelyekben a tömegek egyetértő identitásukat kultiválják, és „az élet életértékeit" megvalósulni vélik. A „kulturális" ebben az értelemben tehát priméren nem valamilyen lehatárolt terület, hanem az élettevékenységeknek az összes területeket átfogó aspektusa.

Az áruesztétikának az élet értékeinek celebrálására és az identitás kifejezésére gyakorolt hatását ezért az áruesztétika kulturális hatásának nevezzük. Megkockáztatjuk azt az állítást, hogy a kapitalista tömegkultúra elméletének az ideológiai hatalmi és a spontán kulturális folyamatok (vagy momentumok) mellett az áruesztétika kulturális hatását is figyelmesen tanulnimányoznia kell.

A kapitalista értékesítési folyamattal összefüggő jelentősége miatt ennek a hatásnak különösen nagy hatalma van. Bert Brecht utalt rá, hogy a mozipénztár az a filmkritikus, amelyre a filmipar a leginkább hallgat. Az áruesztétika esetében a legszorosabb visszakapcsolás működik; az árutermelő — hacsak nem akar tönkremenni — kénytelen az esztétikai használati érték-ígéretét állandóan hatásossá tenni. Éppen ezért találja készen mindegyik kapitalista kultúripar legnagyobb befolyású elemét az áruesztétika kulturális hatásában. Két mozzanat is figyelemre méltó: először is a „beválás", (az elfogadtatás) paradigmája van itt is jelen. Másodsorban: a kultúripar az áruvilág reális imaginációihoz mint olyan hatalmakhoz viszonyul, amelyek az elé az alternatíva elé állítják, hogy respektálja őket, vagy lázadjon ellenük. Másrészt az áruesztétika messzemenően kihasználja a kultúripar termékeit; kölcsönveszi az attraktív vagy taszító imagináció elemeit, hogy úgy szervezze meg az áruk használati érték-ígéretét, mint megfelelő vágykielégüléseket.

A monopoláruk köré épített és a vásárlók által szimbolikus-esztétikai cselekedetekkel kitöltött reális imaginációk alakjai belső és külső okok miatt szükségszerűen instabilak. Az instabilitás külső gazdasági alapja egyszerűen abban áll, hogy a stratégiai eszköz az ismétlődő hatások után a tőkestratégia akadályává válik. Ha a megfelelő részpiac egy „márka" még működő „modelljeivel" van telítve, ez a tényállás magát a piacot korlátozza. Ebben a helyzetben a tőke az *esztétikai innováció* stratégiájába menekül. Ez az aktus az áruk esztétikai használati érték-ígéretének újjászervezéséből áll. Mint ismeretes, ez ellen az esztétikai újjászervezés ellen az utóbbi évtizedekben túl gyakran hatott a reális használati értékek minőségromlása, például a használati idő rövidülésének alakjában.

Az áruesztétikai szuper-jel bizonytalanságának belső oka az, hogy az imaginárius vágyteljesülési hatás a vásárlónál, használónál elkopik. Az imagináció törékennyé válik. Nem lehet tartósan a tiszta természet, vagy a valódi férfiasság képzetét kelteni önmagunkban csupán egy meghatározott cigarettafajta szívása, vagy meghatározott borotvavíz használata által.

Az áruesztétika értelmében felfogott imaginációt ideológiai hatása stabilizálja. Ez abban áll, hogy a vásárló az áru imaginációját úgy fogadja el, mint példaképet, amelyet az individuumnak utánoznia kell. Annak az igénynek a kifejlődése, hogy az elébünk tárt példát „önként" kövessük, a példakép előtti

epimetheuszi szégyenhez[4] vezet. Szégyellnem kell magam a példa előtt, mert minden vásárlási aktus ellenére, az áru minden buzgó szimbolikus-esztétikai használata ellenére sem tudom elérni tökéletességét. Saját magam érzem hibásnak, hogy a példakép rossz másolata vagyok. De a hétköznapi tapasztalat nemcsak ellentmondásos, hanem az „experimentalizmus" teherbíró elemeit is tartalmazza (ahogy ezt egyszer Gramsci nevezte), azaz a változtató cselekvés és a „beavatkozó gondolkodás" elemeit (Brecht). Az imaginációk törékennyé válnak. Ez a belső oka annak, hogy szükségessé válik az áruk periodikus esztétikai innovációja.

Az áru esztétikai innovációja a fogyasztó személyiségének az innovációk által szervezett dimenziókban lezajló átalakulását is magában foglalja. Ezek az innovációk sohasem jutnak nyugvópontra. Újból és újból felszínre tör a példakép és a másolat közötti ellentmondás. Így termeli ez a lezárhatatlan folyamatként működő funkcionális összefüggés — más hatások mellett — a lelki betegségekre való tömeges hajlamot.

De a tömegek nemcsak passzív szenvedők, életük nem csupán strukturális hatásokból áll. Nem megengedhető, hogy a társadalmi lét kapitalizmusbeli patológiájának elemzése a passzivitás modelljébe csapjon át. Minden kulturális hatás, legyen az kapitalista kultúriparból vagy más ideológiai apparátusokból, vagy az áruesztétikából eredő, az individuum saját tevékenységének momentumán is alapul. Itt nem létezik semmiféle automatizmus. Hogy ez a momentum a fogyasztás sok szférájában nagyon kicsivé zsugorodott össze, nem vezethet oda, hogy el is felejtkezzünk erről a mozzanatról. Miután ennek az elméleti vázlatnak az a célja, hogy a tömegkultúra hatásösszefüggéseit, valamint a tömegek kulturális cselekvőképessége kiszélesítésének útjait vizsgálja, magától értetődik, hogy a kívülről irányítottság állapotában az öntörvényű cselekvések csíráinak nagyobb figyelmet kell szentelnünk. E tézisek szűk keretei között kísérletképpen az úgynevezett szubkultúra formáira hivatkozunk. A munka kultúrájára vonatkozó döntően fontos kérdést most nyitva hagyjuk, hogy más összefüggésben tárgyaljunk róla.

A szubkultúrából itt bennünket elsősorban lázadó önállóságának és az uralkodó kultúrával való szembenállásának szempontjai érdekelhetnek. Elsősorban az ifjúsági szubkultúrát foghatjuk fel úgy, mint *inszubordinációs kultúrát.* Az áruesztétikából eredő kívülről meghatározottságra a felnövekvő generáció sok tagja úgy reagál, hogy az önmeghatározást az álcázás bizonyos módjaival fejezi ki. Tárgyak és viselkedésmódok gesztusai szolgálják az identitás szimbolikus esztétikai kifejezését. Ezt a kísérletet úgy lehet értelmezni, mint arra irányuló kísérletet, hogy a megakadályozott teljes társadalmi cselekvőképesség helyett legalább kulturális cselekvőképességet fejthessenek ki. A kultúriparral és más ideológiai apparátusokkal ellentétben a szubkulturális effektus nem vertikálisan hat (azaz fentről lefelé), hanem horizontálisan, azaz a szociális csoportok tagjai között. Miután a társadalmi létfeltételek fölötti ellenőrzés csupán a fiatalok álláspontjáról hatásosan nem kérdőjelezhető meg, illetve nem igényelhető — ez különbözteti meg ezeket a szubkultúrákat alapvetően a munkásmozgalom vagy pedig a nemzeti felszabadító mozgalmak kulturális fejlődésétől —, a fiatalok szubkultúrája számára az *esztétikai elkülönülés* a döntő. Ez az egyéni elkülönülés az egész vonatkozási csoportnak a társadalom többi részétől való különbözőségének keretében játszódik le, és gyakran egyfajta egyenruha formájában lép fel. Ez teszi érdekessé a szubkultúrát az

áruesztétika számára. Mert egy szubkultúrában „szub-piacok" is keletkeznek. A konszernek ezeket mint kísérleti piacokat fogják fel, az ott kezelt árut pedig mint kísérleti árut. A különösen hatásosnak bizonyult formákat lemásolják, és „ifjúsági divattá" funkcionáltatják át. Az általunk elemzett működési kör most újra kezdődik. Az áru imaginárius tereinek tartalma ebben az esetben különös tartalom. Alárendelést (szubordinációt) tesznek lehetővé az alá nem rendelődés (inszubordináció) reális imaginációjával. Ebből új dinamika keletkezik. Az inszubordináció azt tapasztalja, hogy marginalizálódik, mert kulturális különbségtevésének szimbolikus esztétikai alakzatait már integrálták. Arra kényszerül, hogy újból különbözzön. Újra utolérik, így állandóan újra el kell rugaszkodnia. Igazi üldöző vadászat alakul ki. Az inszubordinációs kultúra a szubkultúra kifejezési eszközeivel előállított tömegkulturális jelenségek széles mezőjének ad táptalajt. Az empirikus szubkultúra (a magát rezintegráló) avantgarde és a reintegrált mező jelentős részei mellett az átmenet és ráépülés sokféle formáját fogja át. Ebből a példából azt is megtanulhatjuk, hogy a meghatározott esztétikai anyag és annak „megszerveződése" között mindig különbséget kell tenni. Ez a különbségtevés fontos ahhoz, hogy megkísérelhessünk területeket visszahódítani a tömegkultúra csatamezején. A tudatos, „alulról" kiinduló kulturális praxis számára döntő mozzanat lesz az esztétikai anyag megszervezése. Az anyag nincs végérvényesen az ellenfél birtokában, hiszen ezt az anyagot amúgy is „alulról" tulajdonította el. Az alulról jövő kulturális gyakorlat meghatározott formáit ezért úgy lehet megtervezni, mint az esztétikai anyag átszervezésének formáit.

Összefoglalás

A „kulturális" fogalma — amelyet nagy óvatossággal kell kezelnünk — alkalmasnak tűnik arra, hogy az „ideológiai" ellenfogalmaként kezeljük. Amíg az „ideológiai" felfogható úgy, mint a fentről jövő eszmei társadalmasítás hatásösszefüggése, amíg az áruesztétika a kapitalista gazdaság számára szükséges integrálódás az életmód szimbolikus-esztétikai dimenzióiba, addig a „kulturális" fogalma a társadalmi létfeltételek kiteljesedett életmóddá való aktív átalakítását foglalja magába. Szorosabb értelemben a kultúra így azt fogja át, ami a tömegek (vagy a nemzetek, osztályok, csoportok stb.) életében nem idegen érdekekért vagy jelenlegi létükön kívül eső célokért történik. A kultúra és ellenkultúra empirikus jelenségei a részt vevő tényezők konkrét erőviszonyaiból és átfedéseiből keletkeznek.

JEGYZETEK

[1] Marx az értékesülési problémát először a magán-munkamegosztás termelési keretei között interpretálja: „Mert a rájuk fordított emberi munka csak annyiban számít, amennyiben mások számára hasznos formában fejtették ki. De hogy hasznos-e mások számára, s így módon terméke kielégít-e idegen szükségleteket, azt csak az árucsere mutathatja meg." *(Marx:* A tőke I. Bp., 1961., 89. old.)
Eddig úgy vetődött fel a probléma: az érték értékesülése és a használati érték értékesülése feltételezik egymást. Marx most „elodázza" a problémát: minden árutulajdonos azt szeretné, ha áruja általános társadalmi elismerést aratna, maga viszont csak arra kész, hogy azt az árut ismerje el, amely személyes szükségletét elégíti ki. „De ugyanaz a folyamat nem lehet egyidejűleg minden árutulajdonos

számára csak individuális, s ugyanakkor csak általánosan társadalmi." Ennek az ellentmondásnak a mozgásformája a pénzforma. Amilyen helyes ez a megállapítás, úgy „nézi el" Marx, hogy az először kifejtett ellentmondás továbbra is fennáll, és a második ellentmondás szempontjából elementáris marad.

[2] A „tárgyi jelentés" fogalmát itt a kritikai lélektan értelmében használom. (Vö. mindenekelőtt K. *Holzkamp:* Érzéki megismerés, Frankfurt., M. 1973.) Holzkamp a munkatermékek tárgyi jelentésének sajátosságait a „használati érték-tárgyisággal" jellemzi. A tárgy a maga saját használati értékét materiálisan *prezentálja*, ahelyett, hogy csak szimbolikusan *reperezentálná*. E fogalmi keret további kidolgozásához és részbeni kritikájához lásd: *W. F. Haug:* Reklám és fogyasztás, Hagen (Fernuniversität 1979., elsősorban a 14. fejezetet: Az áruesztétika szemiológiájához.)

[3] A minőségi értékesítési problémával, amely a használati érték és a szükséglet birtoklási akadályából keletkezik, a mennyiségi értékesítési problémát állítjuk szembe, amelynél a csereérték nagyságáról van szó.

[4] A görög mítosz „Prométeuszt" (a név azt jelenti: „a megfontolt", aki cselekedeteinek következményeit előre átgondolja) mint „Epimétheusz" testvérét mutatja be („a nem megfontolt", az utólag gondolkodó). A két „testvért" úgy is felfoghatjuk, mint két antagonisztikus jellem-álarcot, amelyet a csereviszonyokban az egyénekre rákényszerítenek. Epimétheusz az, aki a csereviszonyban spontánul elveszi a másik cseretárgyát, s a következményeket már csak utólag gondolja át, amikor már késő. (Vö. ehhez: „Reklám és fogyasztás", i. m. 4. fejezet: „Kitekintés: a mítosz feldolgozása".)

(Fordította: Bessenyei István)

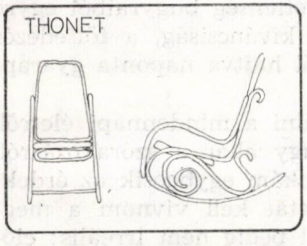

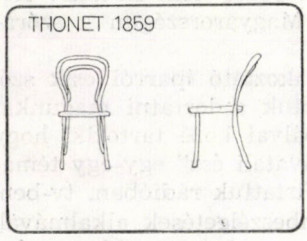

Csavargó Rózsa formatanulmányai

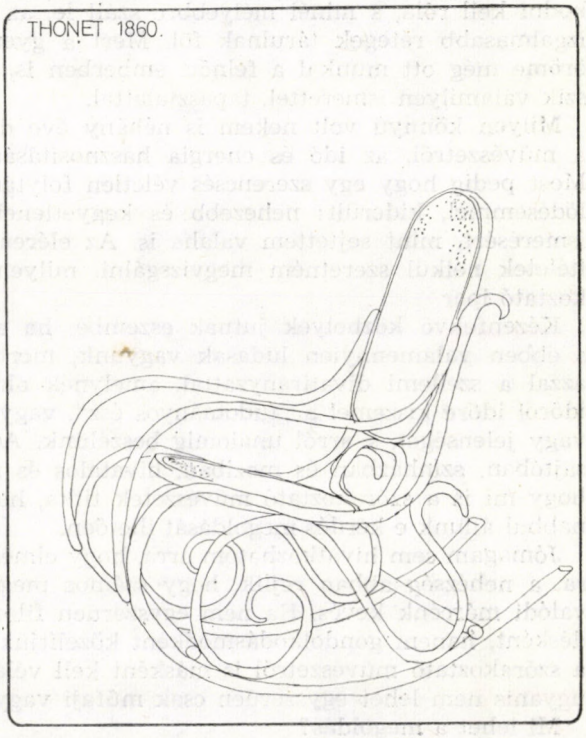

Tibori Timea

SZÓRAKOZTATÁS KÉRDŐ- ÉS FELKIÁLTÓJELEKKEL

A gyermekember teszi, ami éppen legkedvesebb és legtermészetesebb számára, alkalmanként ugyan mást gondol, mint ami történik vele és körülötte, de végső soron az ő mikrovilága jól megvan a nagyvilággal. Csak később eszmél rá, hogy nemcsak önfeledt játékból, sétából, ismerkedésből áll a világ, hanem valami másból is. Annyi titokzatos dolog van, s egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy megismerése egy egész élet programja lehet csak. Ami hajdan a mindennapok része, velejárója volt, az az idő múlásával átalakul, már gondolkodni kell róla, s minél mélyebbre száll le, az ismeretlenség bugyraiból egyre izgalmasabb rétegek tárulnak föl. Mert a gyermeki kíváncsiság, a fölfedezés öröme még ott munkál a felnőtt emberben is, s ettől hajtva naponta gyarapszik valamilyen ismerettel, tapasztalattal.

Milyen könnyű volt nekem is néhány éve disputálni a mindennapi életről, a művészetről, az idő és energia hasznosításáról vagy akár a szórakozásról. Most pedig hogy egy szerencsés véletlen folytán munkám egybeesik az érdeklődésemmel, kiderült: nehezebb és kegyetlenebb csatát kell vívnom a megismerésért, mint sejtettem valaha is. Az elérendő cél pedig nem irreális: előítéletek nélkül szeretném megvizsgálni, milyen ma Magyarországon a szórakoztató ipar.

Kézenfekvő közhelyek jutnak eszembe, ha a szórakoztató iparról esik szó, s ebben valamennyien ludasak vagyunk, mert hagytuk sodortatni magunkat azzal a szellemi divatirányzattal, amelynek alapszabályai közé tartozik, hogy időről időre kiszemel a „tudományos ész", vagy a „hivatali ész" egy-egy témát vagy jelenséget, s arról unalomig beszélünk. Addig firtattuk rádióban, tv-ben, sajtóban, színházban és moziban, hivatalos és magánbeszélgetések alkalmával, hogy mi is a szórakoztató művészetek titka, hogy most már egyre bizonytalanabbul állunk e kérdés megoldását illetően.

Jómagam sem hivatkozhatom arra, hogy elméletileg feltáratlan a tömegkultúra, a nehézség abban rejlik, hogy számos megközelítési lehetőségünk van, de valódi mércénk kevés. Ha nem egyszerűen filozófiai, művészetszociológiai kérdésként, hanem gondolkodásmódként közelítjük meg a tömegkultúrát, magáról a szórakoztató művészetről is másként kell vélekednünk. Ebben az értelemben ugyanis nem lehet egyszerűen csak műfaji vagy esztétikai problémaként leírni.

Mi lehet a megoldás?

Áttanulmányoztam számos hazai és külföldi vizsgálatot, s újra csak arra az eredményre jutottam, hogy gondolkodásmódunkban, befogadói magatartásunk-

ban merev határvonalat húzunk a kétféle művészet közé, annak ellenére, hogy tudjuk: azok valójában nem mondanak ellent antagonisztikusan egymásnak. Történelmi tény viszont, hogy a kapitalizmus korában már mereven elválasztják a művészeteket és a szórakozást, s ez utóbbit iparszerűen, az értékek nivellálásával, tömegesen kezdik termelni. Az így létrejött alkotások mind tartalmi, mind formai szempontból egyre élesebben elváltak az autonóm művészetektől, mivel a dilettáns, félművelt alkotóknak (azaz az ipari termelést kihasználóknak) és a hasonlóan felszínes befogadóknak több lehetőségük adódott arra, hogy a szórakoztató művészeteket degradálják. Ezáltal mind a műfajok, mind létrehozóik társadalmi elismertsége fokozatosan csökkent, míg végül lenézetté váltak. Ez a pejoratív megközelítés él még ma is az emberek többségének tudatában annak ellenére (vagy éppen azért), hogy végsősoron elismerik a szórakozás elválaszthatatlanságát mindennapi életünktől. Mert vagy tudatosan, vagy természetes cselekvésképpen nap mint nap igénylik azt, hogy a különféle munkavégzés helyébe valami más, valami felszabadító, felfrissítő tevékenység lépjen, s ez nem más, mint a szórakozás. Visszatérve tehát az önálló és a közhasználatú művészetek* megítéléséhez, elsősorban azt kell vizsgálnunk, *hogyan „él" egyik és másik a társadalomban.*

Erre a kérdésre — mint legáltalánosabbra — kerestem választ, és hosszú időn keresztül interjúkat készítettem néhány munkatársammal. Alanyaim voltak *szórakoztató szakemberek,* akik maguk is minősítik a szórakoztatást; *szórakoztató művészek* és *dilettánsok,* akik részesei a szórakoztatás folyamatának; *menedzserek,* akik közül egyesek a szórakoztató ipar állami intézményeiben, mások intézményen kívül (ún. hakniban) tevékenykednek; *intézményvezetők* és sokan a *közönség soraiból.*

Valamennyi beszélgetés anyaga rendkívül izgalmas; ha választanom kellene a közel 500 oldalnyiból, sokáig törhetném a fejem, melyik is a legérdekesebb — ehelyett inkább arról szólok, milyen tanulságokat vontam le.

1. Minden ember szórakozik valamilyen formában, átéli az ehhez fűződő eseményeket — tehát bizonyos értelemben katartikus hatásukat is —, ezért nem kezelhetjük a szórakoztató művészeteket esztétikumon kívüli jelenségként, sem pedig az elidegenedés irányában ható kulturális tünetként. Az a tény azonban, hogy valamennyi ember számára mindennapi, természetes igény a szórakozás — a gyakorlatban sok gondot okoz. Az egyén oldaláról ugyanis a belső késztetés a kellemesség, a kikapcsolódás elérésére — szubjektív feltétel, az objektív feltétel a szabadidő.

Fölmerül a kérdés, milyen módon dönthető el az, hogy a felismert szükségletek kielégítésének mi lehet a legmegfelelőbb módja?

Nézetem szerint csak a *szabad tevékenységek* megvalósulása adhatja meg a szabadidő tartalmának valódi értelmét, s végső fokon a szórakozását is. A szabadidő ugyanis kialakulásától kezdve magában hordozza azt az ellentmondást, ami a szórakozásra is érvényes: egyrészt újratermeli a társadalmilag szabályozott munkához szükséges energiát, másrészt viszont hozzásegít az egyéni képességek kibontakoztatásához oly módon, hogy egyben a kellemesség érzetét is kelti.

Ha a kellemesség érzetét egyszerűen, akár csak technikai úton is elérhet-

* Ld. erről részletesebben Vitányi Iván: **A könnyű műfaj** (Bp. 1968.) és **Hogyan él az esztétikum a társadalomban?** (Valóság 1972/5) című műveit.

nénk, akkor elegendő volna — mint Vitray Tamás mondta — naponta csiklandoznunk magunkat. De ennél többre vágyunk.

Hosszú listát lehetne összeállítani arról, mi mindent ítélnek — teljes joggal — szórakoztatónak az emberek. Szó esett kertészkedésről, kártyázásról, sétáról, sportról és olvasásról, társasági életről és egyedüllétről. A kínálat gazdag, az emberek mégis csak bizonyos cselekvési formákat gyakorolnak, holott ha szórakozunk, nem akarjuk megoldani az élet nagy kérdéseit, az így „föladott lecke önmagát oldja meg" (Sipos Tamás).

2. A szórakozás rétegspecifikus voltát ma már senki sem vonja kétségbe, azt azonban nehezebb igazolnom, miszerint ez a jelenség abból adódik, hogy a *szórakozás* nem egyszerűen az egyéni műveltség függvénye, hanem *az adott réteg általánosan elfogadott ízlésszerkezetéhez igazodik.* Ez a magyarázata annak, hogy a társadalom életében különböző szellemi divatirányzatok hatnak egymásra (Almási Miklós), s talán így érthető meg az is, hogy a népdalt is lehet úgy énekelni, mintha az magyarnóta volna (Thoma László), vagy a Shakespeare-i drámát is lehet olyan attitűddel nézni, mintha az valamiféle sportmérkőzés lenne (Váncsa István).

3. A szórakoztató művek befogadásakor is átfut az ember képzeletén, hogy ez akár vele is megtörténhetett volna, de ez a katartikus élmény nem azonos a klasszikus értelemben vettel, nincs olyan súlyos etikai konzekvenciája. A szórakoztató mű építkezésében is fölfedezhető az a dramaturgiai törekvés, hogy a csúcspontra jutott cselekményt valamilyen módon megoldja, s egyben a nézőben keltett feszültséget is levezesse. Ehhez kitűnő eszköz a humor, a happy-end, egy groteszk mondat vagy gesztus, tehát mindaz, ami számunkra valóan fejezi ki a világ dolgait.

Még bizonyos területeken (Rádió Kabarészínháza, Lúdas Matyi, Parabola című tv-adás) lassan kezd az „aszfalt-stílus" kiszorulni (Timár György), és olyan művek születnek, ahol a szerzők a humor igazi fegyvertárából válogatnak, másutt (esztrádműsorok összekötő szövegei, a rádió és a tv kívánságműsorai stb.) viszont úgy vélik, a szórakoztatás alantas dolog, aki szórakoztat, annak a „lábszagot" (Vitray Tamás) is föl kell vállalnia. Hogy a nézők, hallgatók ez ellen tiltakoznak, azt magam is tapasztaltam.

Mert itt nem arról van szó, hogy a krimit el kell vetni, hanem arról, hogy a lektűr irodalomból a javát kell kiválogatni (Timár György) és nem a közepes alkotásokat; hogy revüt táncolni csak Medveczky Ilona szintjén érdemes, és alapvető követelmény, hogy ne legyen „sánta" a szólista, a tánckar egyszerre emelje a lábát; hogy az étteremben csevegni is lehessen, ne kelljen túlkiabálni a zenészeket; hogy nemcsak *Hacsek és Sajó* tréfáit kedveli a közönség; és hogy a szex nem azonos a pornográfiával.

4. Tapasztalati és tényadatokkal bizonyítható, hogy az irányítás néha mechanikusan értelmez bizonyos elveket: míg egyfelől népszerűsíti a klasszikus alkotásokat (nyári szabadtéri színházi előadások, hangversenyek, irodalmi estek), másfelől megadóztatja (pl. József Attila versét giccsadó sújtja, ha azt Koncz Zsuzsa énekli). Helytelen volt például bezárni a Kamara Varietét (Marton Frigyes), mert nem egyszerűen a revü *műfaja* alantas.

A „hivatali ész" tehát mereven elutasítja azt a lehetőséget, hogy minden alkotást a maga műnemében és benne rejlő értékei szerint minősítsen. Ebben persze a művészetkritikát illeti a legtöbb elmarasztalás, hisz alig jelenik meg a szórakoztató műsorokról, alkotásokról valamiféle bírálat, értékelés.

5. Nem ösztönzi az alkotókat, művészeket az elhivatottságukon kívül semmi. Amíg a rosszízű hakni tartalmában is elavult, olcsó trükkökre épít, és nincs olyan intézményhálózat, amelyik ezt érdemben ellensúlyozná, ameddig *tudatos kontroll nélkül* folyik a szórakoztatás, lényeges változást nem várhatunk.

Mert mi lehetne presztízsteremtő? Ha az irányításban következetesebben érvényesülne a támogatás és a tiltás elve, mert napjainkban pl. a könyvkiadás, a filmforgalmazás, a hanglemezgyártás támogatott, holott vegyesen közvetít értékest és értéktelent. Ha a működési engedélyek jelenlegi gyakorlatát újra átgondolná a kultúrpolitikai vezetés:

a) az érvényben lévőket fölülvizsgálná és meghatározott időközönként újra minősítené;
b) ha a vizsgaanyagot úgy állítaná össze, hogy az alkalmas legyen a differenciálásra;
c) átgondolná a tiszteletdíjak értékhatárait, új besorolásokat állapítana meg;
d) ha a minősítésnek erkölcsi értéket is biztosítana (jutalmazási rendszer kidolgozása, szakszerű menedzser-politika);
e) ha a szórakoztató intézmények működési rendjét rugalmasabbá tenné, hogy az alkalmazkodjék a konkrét igényekhez, a mindennapi élet gyors változásához. (Bali György, Barna István, Liszkay Tamás, Marton Frigyes, Fényes Szabolcs stb.)

Ha a „tudományos ész" érdemi munkának, alkotó tevékenységnek tekintené a szórakoztatást, s nemcsak a hagyományos formákkal élne (pl. kabaré, esztrád), hanem műhelymunkákkal kísérletezne, a korszerűbb eszközöket kidolgozná.

6. Országos méretű intézményvizsgálatunk során azt tapasztaltam, hogy az egyes műsorok kísértetiesen hasonlítanak egymásra, gyakran csupán címükben különböznek annak ellenére, hogy nincs valamiféle központi szabvány, a minősítés rendszere még kidolgozatlan. Úgy látszik, a szórakoztatás gyakorlata hagyományőrző: a szerkesztés elve a „mindenki kedvére"-szisztémát részesíti előnyben. Így lassanként telítődik a közönség, s idővel elmarad. Később aztán nagyon nehéz újra megnyerni, a bizalmába férkőzni.

7. Jogos vád érte a kutatókat: mind a mai napig nem végeztek a nézők bevonásával olyan hatás- és befogadásvizsgálatot, amelyből a tényleges *tetszésre* lehetne következtetni, s melynek ismeretében korszerűbb műsorpolitikát lehetne kialakítani.

Arról is csak elvétve olvashatunk, hallhatunk, hogy a közhasznú művészetek milyen hatással vannak a gondolkodásunkra. Míg az autonóm művészetek megismerésének fogalmi apparátusa kidolgozott, a szórakoztató művészeteké kevésbé. Mégis a szakesztétikák mércéjét állítják a szórakoztató művészetekkel szembe, holott az alma almaságát nem a körte tulajdonságaival mérhetjük, annak ellenére, hogy mindkettőben közös tulajdonság rejlik: gyümölcs.

8. Adódnak persze ennél gyakorlatiasabb — de ugyancsak megoldatlan — kérdések. Nézzük meg, hol szórakozunk, hol művelődünk? Milyen környezetben, milyen technikai lehetőségek szolgálják az egyén önkiteljesedését? Az ellentmondás kézzelfogható. Milyen jogon kérjük számon a magasabb szellemi kultúrát, ha nincs megfelelő környezet-, viselkedés- és szokáskultúránk?

Miért akarjuk, hogy szalonzene és ételszag kíséretében az éttermekben szaval-

janak? Ha csak képzeletünkben összehasonlítjük a jelen vendéglátóipari gyakorlatát a hajdani zenés-irodalmi kávéházakéval — nyilvánvaló a különbség.

Hosszú távon nem lehet, nem szabad becsapni a nézőket. Nincs általában közönség, nincs általános igényszint, csak konkrét helyzetek, amelyekre föl kell készülni. A szórakoztató iparban kialakult egyfajta kép a nézőről, magáról a szórakoztató műről, és úgy tűnik, mintha megállt volna az idő e szakmában: kit érdekel, hogy unalmasak a viccek, hervadt az énekesnő és hiányos tudásúak a zenészek; kinek szúr szemet a szakadt neccharisnyás lányok mosolytalan tánca; kinek sérti az önérzetét, ha a kényszeredett közönséget nyilvánosan megénekeltetik, megtáncoltatják, nevetségessé teszik?

Hová tűnt a néző? Az, aki húsból-vérből való?

Mi történt a máskor demokratikus jogaira apelláló kisemberrel a szórakozóhelyen?

Csak annyi, hogy hosszú időn át (akár hónapokon át) készült erre az eseményre. Gyerekeihez pótmamát szerzett, házastársával vagy nélküle (attól függően, hogy mikrovilágában mekkora szabadsággal bír) elmegy egy szórakozóhelyre, ahol műsor, zene, tánc, étel, ital van. Ha azt mellékes körülménynek is tekintjük, hogy mit öltött magára e kivételes alkalomkor, az már mégsem lehet közömbös, hogy a beugró 75—100 Ft átlagban. Így frakkban-lakkban, 200 forinttól megfosztva beül valahová, talán csak nem mondhatja azt, hogy unatkozik, hiszen szórakozni jött! Programszerűen, elszántan.

A szórakoztatók teszik a dolgukat. Hogy nem mindenkor tökéletesen, nem szakszerűen, hogy adódnak hibák?... Ilyen az élet! Ha az autonóm művészetek körében kritikusaink ki merték mondani, hogy alkalmanként egy-egy bukás és annak tanulságai sokat segíthetnének a műfaj megújulásában (ld. vígjátéki irodalom, színjátszás, filmgyártás stb.), úgy mindezt a szórakoztató iparban miért nem lehet célul kitűzni? Milyen tabuk védik az elavult szórakoztatást? Nem ostorozni kellene-e inkább oltalmazás helyett mindazt, ami fölött eljárt az idő, ugyanakkor nem kellene-e a művészetekhez hasonló módon érdemben támogatni az új kezdeményezéseket?

Visszajutottunk a kiindulóponthoz: van-e egyáltalán ma Magyarországon professzionista szórakoztató ipar, ha van, hogyan működik? Mik az alapvető személyi és tárgyi feltételei? Hogyan ítélkezik a közönség? Mi volna a kívánsága? A kérdéseket tulajdonképpen a valóság fogalmaztatta meg velem. Amit leírtam, csak töredéke az egésznek, tehát arra kérem minden Olvasómat, a saját észrevételeit, gondolatait — ha felelősséget érez e terület iránt — írja meg.

Kiszely Márta

VÁZLAT A KOMMERSZRŐL

1978 nyarán tucatnyi szórakoztató műsort néztem meg az ORI kínálatából. Két alapvető élményben volt részem: az egyik, hogy a műsorok többnyire rosszak voltak, a másik, hogy a közönség élvezte ezeket a műsorokat. Ez a két tény indított arra, hogy elgondolkozzam a jelenségen, és megpróbáljak olyan összefüggéseket találni, amelyek magyarázatul szolgálhatnak.

A tömegkultúra olyan ténye életünknek, amely valamennyiünkre hatással van, és amelyben valamennyien érdekeltek vagyunk. Társadalmi méretű, sokrétű közönséget szolgál ki termékeivel, s e közönség jelentős százaléka számára az egyetlen kultúraforrást jelenti. Gondolok itt azokra a rétegekre, amelyek a munkamegosztásban elfoglalt helyük vagy munka- és családi körülményeik, vagy lakóhelyük kulturális elmaradottsága stb. miatt társadalmilag és kulturálisan a leginkább megrekedt rétegnek tekinthetők. Ezek a rétegek kevéssé motiváltak és motiválhatóak egy nyitottabb, aktívabb és toleránsabb világkép és értékrend, attitűdök felé, leginkább igénylik a szórakoztató termékektől a regeneráló funkciót. Szabadidejükben igénylik a kulturálisan felemelkedést kínáló szórakozást, kompenzáló és pótlék-szerepben is.

A munkájában vagy társas kapcsolataiban teljesen kielégülni nem tudó, igazi céljaitól, távlataitól megfosztott, a mindennapokba és rövid távú küzdelmeikbe visszaszorított életek jogos igénye a jelen minél jobb és kellemesebb eltöltése. A közönség csak néhány alapvető hatást vár, hogy helyrebillentse fizikai, pszichikai és szellemi egyensúlyát. S amennyiben a szórakoztató ipar ezeket az igényeket elégíti ki, annyiban reális, a modern társadalom kitermelte szükségleteket elégít ki. Ezért még sem léte, sem hatáskeltő eszközei nem tekinthetők jogosulatlannak vagy értéktelennek, sőt rombolónak sem. Csak akkor válnak azzá, ha a közönség vélt vagy valós szükségleteinek és elvárásainak a kielégítésén túl nem termelnek újabb szükségleteket és képességeket, vagy más, lényegesebb funkciók helyébe lépnek.

Ezt a tényt, hogy a tömegkultúra által egy új kultúrforma teremtődött meg, ma már jószerivel senki sem vitatja. Annál több vitára ad azonban alkalmat az, ahogyan a tömegkultúrát a művészetfilozófusok, esztéták és más szaktudományok képviselői megközelítik és elemzik-értékelik. Azon termékeknek a megközelítésében, amelyeknek nem az informálás, hanem a szórakoztatás az elsődleges funkciója, mindmáig a művészet-szempontú megközelítések a döntőek. Művészet, kommersz és giccs ezen egyenlőtlen harcából törvényszerűen a művészet fog győztesként kikerülni, a kommersz termékek pedig a múzsa testi és szellemi fogyatékos gyermekeinek tűnnek. A „magas művészet" jegyében születő kritikák és értékelések két leggyakoribb konklúziója a következő:

1. Elítélik és teljesen értéktelennek tartják a tömegkultúra mindennemű termékét, s úgy vélik, hogy az *strukturálisan képtelen* esztétikailag értékes alkotások létrehozására, mivel elsődleges és legfőbb funkciója az érzelmi hatáskeltés (szórakoztatás, informálás), és mivel szervezete, intézményrendszere alapvetően meghatározta a termékek tömeggyártását és áru-jellegének elsődlegességét.
2. A tömegkultúra védelmezői szerint a baj nem strukturális, és — habár jórészt ezek a kritikusok is elismerik, hogy a tömegkultúra termékei zömmel rosszak, igénytelenek, hamisak stb. — *a színvonal emelésével,* egy esztétikailag igényesebb koncepciójú műsorpolitikával és az ennek megfelelő intézményrendszerrel, szervezéssel stb. meg lehetne változtatni a tömegkultúra arculatát.

A művészetszempontú megközelítésnek katasztrófa-előrejelzései vagy akár derűlátóbb prognózisai csak a kérdés egyik oldalát tudják megvilágítani. Bár részleteikben igen sok értékes és érzékeny megfigyeléssel, elemzéssel szolgálnak, végkonklúziójuk mégis csak az a trivialitás marad, hogy e termékek nem művészi alkotások. Kérdés azonban, hogy ez az immár gigantikus és univerzális méreteket öltő torzszülött még mindig az isteni gyermek árnyéka-e, vagy pedig már meghódította területeit és megteremtette alattvalói és hivői táborát, s többé már nem szorítható háttérbe a rosszul sikerültség lényeget elvétő vádjával. (Gondoljunk itt az amerikai társadalom hatalmasra duzzadt középosztályára, amely az amerikai tömegkultúra mindent átszövő hálózatában él.)

A művészetszempontú megközelítések korlátai nem esnek egybe az esztétikai megközelítés korlátaival. A hagyományos, normatív esztétika értékeit, a klaszszikus művészetet egyedüli és megfellebbezhetetlen normákként tekintve pl. az avantgarde, a happening-mozgalom stb. éppúgy megközelíthetetlen marad, mint a tömegkultúra termékei. S mivel nem a művészet az esztétikum egyetlen hordozója, szükséges az esztétikai szempont tágítása, az értékek, a hangsúlyok újraértelmezése. A tömegkultúra vizsgálatakor annak *saját funkcióit, lényegét és értékeit* kell előtérbe helyeznünk, s csak ezek után tehetjük fel a kérdést, hogy ti. milyen esztétikai tartalmakat, minőségeket és értékeket és hogyan hordoznak ezek a termékek. S ekkor elkerülhetjük azt is, hogy olyan követelményeket támasszunk velük szemben, amelyeknek a kielégítése nem vagy nem elsődlegesen a feladatuk. Ha már védelmezni akarunk, akkor inkább a kommerszet védjük a giccstől, mintsem a művészetet a kommersztől.

A tömegkultúrához való befogadói viszonyunk *ambivalens,* különösen a kommersszel szemben az. Miközben használjuk és élvezzük termékeit, és előnyeit, szégyenkezve fogadjuk el mint értékforrást, az általa nyújtott kellemes élményt utólag degradáljuk. Ez a fajta ambivalencia olyan értékbizonytalanságot szül, amely kettéválasztja az élvezetet és az értékelést, a szórakozást és a művészetet. Ha ezt a befogadói ambivalenciát a kritikus is megtartja, akkor születnek olyan értékelések, amelyek látszólag toleránsak, valójában azonban közömbösek, vagy pedig úgy próbálják feloldani az ambivalenciát, hogy elvetik a tömegkultúrát és a kommerszet mint értékforrást. Ez utóbbi szerint a szórakoztató ipart a közönség elvárásai és a termelés gazdasági-szervezeti-hatalmi kötöttségei olyan ördögi körbe zárják, ahonnan nincs kiút sem a közönség, sem a szórakoztató ipar számára. Nem elégedhetünk meg azonban ezzel a magyarázattal, márcsak azért sem, mert a legélesebb kritika fabatkát sem ér, ha konklúziójában ab ovo milliókat foszt meg a kulturális lehetőségektől

jogosulatlannak tekintve elvárásaikat és értéktelennek az önigenlésre, regenerálódásra való igényüket, álszentül eltagadva az elemi örömök (izgalom, érdekesség, divat) kiélésének szükségességét. Ez a fajta kritika ugyanabba a hibába esik, mint amit kritizál, vagyis — miközben rásüti a *menthetetlenség* bélyegét — *fétissé emeli* az „átlagfogyasztót" és a „tömegterméket". *Umberto Eco* a tömegkultúrának ezt a gyökeresen negatív kritikáját mint „a tömegkultúra legfrissebb és legkifinomultabb termékét" jellemezte, s improduktívnak ítélte az ilyen kritikai magatartást mint olyat, amely történelmietlen és nem képes differenciálni.

Eco szemlélete avantgarde és giccs dialektikus viszonyának felfedésén alapul. A tömegkultúra antropológiai helyzetét úgy határozza meg, mint az újító elképzelések és a törvényesítő alkalmazások állandó dialektikáját, ahol a meghatározottságok és a lehetőségek gazdagsága a közvetítések és utalások játékát hozza létre a felfedező kultúra és a tisztán fogyasztási kultúra, a népszerűsítő, közvetítő kultúra között. Ahogy a művészt a giccs arra provokálja, hogy a művészet új tartalmait, eszközeit fedezze fel, úgy provokálja a teoretikust is, hogy a kultúra új koncepcióját dolgozza ki.

A tömegkommunikációs kutatásban *George Gerbner* kultivációs-elmélete hozott egy ilyen értelmű fordulatot, nem a hatásra, hanem a tömegkommunikáció *világára* és önmagukba visszatérő és állandóan megújuló *folyamataira* koncentrálva. Mint írja: »A kommunikáció „hatásai" elsősorban nem azzal írhatók le, amit hatásukra „megteszünk", hanem azzal, ami létük folytán minden megtett dolog jelentéséhez hozzáadódik«.

A tömegkultúra mint a társadalom intézményesített kulturális szocializációja a *kollektív tudat* egyik legfőbb formálója. Így *világa*, vagyis hogy mi milyen mértékben és hangsúllyal, milyen értékek megvilágításában és milyen összefüggésekbe ágyazva kerül közlésre, alapvető fontosságú. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a kollektív tudat és a kulturális, esztétikai tudat alakulását és milyenségét nem lehet egyetlen formához kötni, hanem a társadalom kultúrájának egészéhez való viszonyában kell szemlélni. (E tudat alakításában az iskola legalább olyan súllyal esik latba, mint a tömegkultúra.)

A tömegkultúra világának feltárásához annak bizonyos fokú „emancipálására" van szükség, vagyis annak elismerésére, hogy önálló kulturális szféra, amely speciális szükségleteket elégít ki, és ezt speciális módon teszi. Termékei éppúgy értékforrásává váltak mindennapi életünknek, mint a felfedező művészet alkotásai, mindkettőnek más a funkciója és a hatóterülete, mindkettőre szükség van, és mindkettőre a maga módján van szükség, mert úgy nélkülözhetetlenek és pótolhatatlanok. A tömegkultúra radikálisan megszünteti a zárt kultúrák képzetét, és a kultúra pluralizálódását helyezi előtérbe. Világa és nyelve nem egy belülről kialakult saját világ és nyelv, hanem a megismerési és visszatükrözési módoknak egy *speciális és intézményesült mintája.* S az, hogy miből és hogyan szelektál, választóvíz lesz kommersz és giccs között.

A *giccs*, mely művészetként adja el termékeit, diszfunkcionális vagy öncélú, esztétikai szempontból romboló hatású művészetpótlék. Mimézise nem az élet, hanem a művészet mimézise, egyetemessége hamis egyetemesség, hatása tisztán vigasztaló funkciójú, elvont-sztereotip illúzió, a valóságtól és önmagunktól való menekülés eszköze.

A *kommersz* viszont nem apellál a művészet babérjaira, nem kíván „nemesebbé" tenni, hanem szórakoztat és informál. Bizonyos praktikus követelmé-

nyeknek felel meg, de igény van esztétikus megformálására, érzéki hatására, könnyen fogyaszthatóságára is. A kommersz szórakoztatás termékei társadalmilag és egyénileg hasznos, regeneratív funkciót töltenek be, szemben a giccs pótlék-funkciójával és romboló hatásával. Műfajai, megformálása, előadásmódja és tartalmi üzenete azonban gyakran *amorf és keveredik* nemcsak művészi, hanem giccses elemekkel is, és lehetővé teszi a giccses befogadást. A kommerszet így középúton szokás elhelyezni művészet és giccs között, amely szórakoztató hatása és kellemessége által *átmenetet, felfedező utat* nyithat az esztétikai szférában, fogékonyabbá tehet a művészet iránt. Ha azonban elfogadjuk a kommersz értékeit, és a jó kommersz kritériumává azt tesszük, hogy hű marad előfeltevéseihez, a maga szabta szabályokhoz és kielégíti funkcióit, akkor nem kell erőltetnünk útmutató szerepét.

Lehetséges ugyanis, hogy a kommersz saját világa és kódja nem transzformálható más típusú kódokra, nyelve nem transzformálható a művészet nyelvére épp legjellemzőbb jegyei: a folyamatos és közvetlen dekódolhatóság, a tartalmi egyértelműség és a passzív befogadás miatt. Vagyis sztereotipizált kódolása-dekódolása csak az ilyen termékek világán és sokaságán belül jelent a befogadónak egy alkalmazható dekódolási mintát, amely már előzetes, a mindennapi tudat és a szórakoztató termékek sztereotip sémája által adott, és nem az adott műből magából fakad. Ahol tehát nem alkalmazható azonnal és közvetlenül ez a sztereotipizált dekódolási minta, az a mű kevésbé fogja felkelteni a befogadó érdeklődését, vagy pedig abból is csak a közvetlenül kiolvasható (a sztorit, a cselekményességet) tudja befogadni és értékelni. Lehetséges tehát, hogy nem közvetlen átmenetet kell keresnünk kommersz és felfedező művészet között, hogy nem ezt a kapcsolatot kell hangsúlyoznunk, hogy nem a művészi eszközök átvételében vagy a népszerűsítésben kell látnunk a célravezető utat — sőt talán ezt kell a legkevésbé hatékonynak tekintenünk, mivel ebben legerőteljesebb a pótlék-funkció —, hanem olyan képességek és szükségletek kialakítását kell a kommersz funkciójává és feladatává tennünk, amelyek „kerülő úton", az attitűdök, az értékek és a világkép tágabb közvetítésével vezetnek el — többek között! — a művészet igényléséhez.

A kommersz legfontosabb vonása a *mindennapi élettel fenntartott közvetlen kapcsolata,* mégpedig két értelemben: egyrészt mint a szabadidő eltöltésének eszköze, másrészt mint olyan termék, amely elveit, normáit, értékeit is a mindennapi életből meríti. S ez a közvetlen kapcsolat mindkét értelemben sajátos következményekkel jár.

A kommersz mint a szabadidő eltöltésének eszköze a közvetlen kielégülést, az éppen aznapi pihenést, kikapcsolódást kell hogy nyújtsa. A befogadó számára *regeneratív* és *kompenzáló* funkciója van. A köznapi tudat sokkal közvetlenebbül érzi érintve magát a szórakoztató termékektől, így a maga konvencióit és elvárásait (hogy a műsor szórakoztató, érdekes és tanulságos legyen, értékei és világképe egyszerűek és közérthetőek, tehát egyértelműek legyenek) sokkal erősebben elvárja és megköveteli ezekkel szemben, mint a művészettel szemben. Ebből a szempontból a szórakoztató iparra sokkal nagyobb súly nehezedik, a *közönségigények sokkal korlátozottabbak és merevebben szabályozzák a termékeket,* mint a művészet esetében.

A kommersznek a szórakoztatás a fő funkciója. A szórakoztatás áruvá válása és tömegtermelése pedig az új felfedezése helyett azt a mesterségbeli tökélyt tette elsődlegessé, amely a divat állandó körforgásában képes megújítani a

sémákat. Az egyes műfajok karakterét a *sémák* többé-kevésbé változatlan elemei határolják körül. A sémában a tartalom és az a mód, ahogyan feldolgozásra kerül, már adott, adottak a funkciók, az eszközök, eljárások, kompozíciós szabályok — ezek a szigorú meghatározottságok azonban csak a vázat, az üres szerkezetet adják, a „mindig ugyanaz"-t. Az egyes művek karakterét a változatlan séma-elemek végtelen számú *variációja* adja. A séma ereje a variációkban rejlik, a „mindig más"-ban, ahogy a halandó művek a műfaj-sémák halhatatlanságát szolgálják.

A kommersz művek kultivációjának egyik oka kétségkívül ebben a „mindig ugyanaz — mindig más"-ban ragadható meg, abban a sémában, amely kikéri magának a *váratlant* azáltal, hogy alapvető kompozíciós elvévé tette azt (ld. a meglepetés, a félrevezetés, a játékosság, a becsapás — tehát a váratlan mozzanatait). S talán ezzel magyarázható a kommersz hallatlan *életképessége és variábilitása,* az, hogy mindent magába tud sűríteni. Rendkívül gyorsan adaptálódik a legfrissebb divatáramlatokhoz — illetve úgy is fogalmazhatnánk, hogy rendkívül gyorsan adaptálja ezeket —, mivel a sémák és variációik lehetővé teszik, hogy minden nehézség nélkül beépítse ezeket az újdonságokat a már klasszikusnak számító repertoárba. S ez egyaránt vonatkozik a technikai újdonságokra, új műfogásokra, a művészeti alkotások és tudományos művek adaptálására, de az eszmékre, ideológiákra és a politikai kérdésekre is.

Ez a fajta sokoldalúság és naprakészség rendkívül vonzóvá és bizonyos szempontból pótolhatatlanná teszi a kommersz műfajait (ld. a bűnügyi regénytől, a sci-fitől a slágereken, show-okon és revükön át a politikai kabarékig és a népszerűsítő-ismeretterjesztő adaptációkig). A tömegkultúra produktumainak ez a hic et nunc jellege és mindennapi aktualitása lehetővé teszi, hogy termékeiben gyorsabban és szembetűnőbben tükröződjenek az aktuális kultivációk, a társadalmi változások és neuralgikus pontok, mint a kultúra más termékeiben. Ebből a szempontból az *intézményesítés* jelensége a fontos. Ahogy az új divatot magába szippantja, beszabályozza és extenzíve kiterjeszti — áruvá változtatja és hatalmas mennyiségben ismét piacra dobja, egyben intézményesíti és ellenőrzése alá is vonja.

A kommersznek a mindennapi élettel fenntartott közvetlen kapcsolata a művek világára és kódjára, struktúrájára és tartalmi üzenetére nézve is messzemenő következményekkel jár. (Ebből kiindulva vonhatjuk meg a legalapvetőbb határt felfedező művészet és kommersz között.)

A kommersz ugyanis nemcsak alakjait, szituációit, konfliktusait, témáit veszi a mindennapi élet köréből — sőt, ezt teszi a legkevésbé —, hanem *értékeit, világnézetét is a köznapi tudatból meríti.* Ennek következtében nem tölti be az élet kritikájának feladatát és csak megerősítheti a köznapi tudatot azáltal, hogy ismét átélhetővé teszi, újólag meghirdeti, cseréli. Mivel a mindennapi tudat mozgásformáit közvetlenül alkalmazza az alkotásban, így nem tudja a valóság tényeinek szövevényét rendezni. A problémafelvetés és a szituációséma hitelességéhez elegendő, hogy az a mindennapi életből *általános tényként* ismert legyen, a kérdésfelvetés jogossága és autentikussága tehát ne kívánjon további magyarázatot. A valósági így *természetadta jelleget ölt.* A kommersz művek világa nem alkot önálló és zárt világot, intenzív totalitást, a kiválasztott valóságszelet tényeit nem növeszti teljes valóságnyivá a műben, hanem a mindennapi tudat szintjén érzékelt áthatolhatatlan valóságuknak csak kézzelfogható vázát, elvont-általános(ított) sémáját tükrözi vissza. A séma el-

vontsága és a valóság természetadta felfogása következtében a folyamatokat rövidre zárja, türelmetlenül törekszik az egyértelmű és tételszerű tanulságra, amely tanulságok szintén közvetlenül utalnak vissza a befogadó köznapi tapasztalataira.

Az élet reális formája, hogy ideális formában újjászületik. Reális és ideális egységbe foglalása a reálisan létezőnek olyan objektív és kritikai ábrázolást feltételez, amely megalapozza és belülről fejleszti ki azokat a mozzanatokat, amelyek az ideálist reálisan lehetségessé teszik. A kommersz a mindennapi tudat sztereotipiáinak és mozgásformáinak alkalmazásakor átveszi a mindennapi tudat naturalisztikus-elvont jegyeit is. Az ábrázolásban erre a naturalizmusra a determinizmus és a pesszimizmus a jellemző, az a fajta biologizmus, amely a társadalmat természetadtaként fogja fel és végső soron megismételhetetlennek tekinti. Reális és irreális különválik: a Sein természetadta sorsszerű *sztereotípusával* a Sollen elvi lehetséges, vágyott *ideáltípusa* áll szemben.

A kommersz nem a *közeg autonóm törvényein, folyamatain keresztül és által* ábrázolja tárgyát, hanem megkerülve a közeg problémáit és lehetőségeit, *magát a hatást, az eredményt, az okozatot* ábrázolja közvetlenül, a már reflektált effektus szintjén; a befogadói munkát a ráismerésre, a tudomásulvételre redukálva. A hatás, a lényeg tartalmilag és formailag is a felszínen van, megemésztve, sorba rendezve és értékelve.

A közvetlenség meghatározó kategóriájából adódik a művek *tartalmi és formai kettéhasadtsága.* Ahogy és amilyen mértékben a mű tartalma és világképe kívülről hozott, úgy és annyiban formája, struktúrája is külsőleg meghatározott. A mű formája nem a tartalom egyedüli és egyszeri megvalósítása, ahol tartalom és forma úgy feltételeznék egymást, hogy az adott tartalom csak az adott forma által válna érzékelhetővé, s az adott forma csak az adott tartalom érzékeltetésére lenne hivatott, vagyis a forma tartalmivá válna mint a mű struktúrája és poétikája.

A szórakoztató művek esetében a mű formája esetleges közvetítő, *végrehajtó eszköze* az elvont tartalomnak, tételszerűen összefoglalható tanulságnak.

Tartalom és forma *hierarchizálódik* és a szórakoztató mű elsődleges funkciójától függően alkot kétféle hierarchiát:

1. Ha pusztán szórakoztató funkciójú a műsor, akkor a *banális-naturalisztikus* irány felé dől el, és a *formai* megoldások kerülnek fölénybe, mint pl. érdekesség, látványosság, virtuozitás, divatáramlatok stb.
2. Ha a szórakoztató funkció nevelő hatással is párosul, akkor a *tartalom* kerül fölénybe, s az *elvont-didaktikus* irány felé tolódik el, mint pl. a népszerűsítő-ismeretterjesztő műsorok, az ún. „etikai mondanivalójú" műsorok, a gyermekműsorok stb.

A formai struktúra és a tartalmi üzenet e kettéválásából és hierarchizálódásából következik az eszközök és hatások oly jellemző keveredése és heterogenitása a szórakoztató művekben.

A megvalósításnál nem az esztétikai funkciók, minőségek és hatások kerülnek előtérbe, hanem *a mesterségbeli tökély és a tartalmi egyértelműség.* Nem az ábrázolás, a bemutatás, az ismeretátadás a döntő, hanem az *érzéki-értelmi hatáskeltés.*

A tömegkultúra egészére jellemző az *anyag heterogenitása,* vagyis a műfaji sokféleség és a tartalmi bőség a legkisebb közös nevező elvén, olyan általános érvényű, tényként ismert jelenségeket választva tárgyul, amelyek hitelességét

nem kell igazolni; a forma és a tartalom szintjén az anyag *homogenizálásának és extenzív kiterjesztésének* párhuzamos folyamata. Ezek az alapvető eljárások hozzák létre a tömegkultúra termékeinek egymást feltételező, egymásra utaló összefonódását.

A kommersz műfajainak így egy lehetséges tipizálása történhet aszerint, hogy hatásuk és funkciójuk által milyen helyet foglalnak el a tömegkultúra rendszerében. Másfelől ez azt jelenti, hogy az egyes sémák a valóság mely tényeit ragadják ki, és milyen összefüggésekbe helyezve alakítják ki ezek oksági láncolatát. Ahhoz ugyanis, hogy a mű könnyen fogyasztható legyen, és világos, egyértelmű tanulsággal, mintákkal tudjon szolgálni, a megformálás szintjén egy azonos rendezőelv szerint homogenizálnia kell a heterogén anyagot. A többértelműséget, többszintűséget megszüntetendő a szórakoztató mű egyetlen vezérmotívumra fókuszál, és azt rendkívüli mértékben felerősíti. A megformálás eszközei a maguk módján mind ugyanazt sulykolják, ugyanannak a lényegnek a kiemelésére törekszenek. A témában rejlő potenciális gazdagság a megformálás során leszűkül, elszegényedik, s a legáltalánosabb, legsztereotipikusabb feldolgozás- és megoldásmód felé tendál. Az anyagban rejlő gazdagság extenzív kiterítése egyértelműsítést és egyszintűsítést is jelent. Míg az egyszintűsítéssel elmossa a határokat, differenciákat, addig az egyszerűsítéssel a kívánt lényeg kiemelését segíti elő. A lényegkiemelés a hatás közvetlen ábrázolásával előre megemészti a problémát, és ott ad feloldást, ahol a valóság és a mű viszonylatában a döntő értelemadás szükséglete a legerősebb.

Az eljárásoknak ez a rendszere jól megfigyelhető a „mindenki kedvére" típusú műsorokban. Ez a tisztán szórakoztató funkciójú műsortípus a szórakoztató ipar legelterjedtebb műfaja, amely szinte napra kész aktualitással tudja követni a divatáramlatokat, az új sztárokat és sikerszámokat, az új technikai fogásokat. Állandó vevője és eladója ezeknek.

A „mindenki kedvére" típusú műsorok műfajrepertoárját a következő váz adja:

könnyűzene	és	*komikum*
táncdalok		konferanszié
régi és új slágerek		parodista
operett		humorista
cigány- és magyarnóta		
sanzon		
revü és *tánc*		

A zene és a humoros betétek mellett a *sztár* a harmadik „alapanyaga" a szórakoztató műsornak. Sztár nélkül elképzelhetetlen egy slágerest, egy kabaré, egy revű. A sztár az, aki nevével, rangjával becsalogatja a közönséget, és garantálja a színvonalat, sőt — mivel neve összenőtt legsikeresebb számaival — az is kiszámítható, hogy mit fogunk látni, hallani.

Témául a „human interest" olyan területei szolgálnak, mint a férfi—nő viszony (a táncdalok szövegei *szerelemről és magányról*, vagyis a szerelem hiányáról szólnak), a *szórakozás* (táncdalszövegek, konferanszié-szövegek, esetleg reklám), a *hétköznapi élet* kritikára szoruló területei és a pikáns-szexi humor adják a komikus betétek témáját (pl. családi élet, anyósviccek; feleségviccek; munkahelyi élet; főnök—beosztott, főnök—titkárnő). A politika, a társadalmi élet jelenségei, az elidegenedés alkalmanként fel-felbukkanhat ezekben a mű-

sorokban is, de ezeket a témákat elsősorban más kommersz, szórakoztató műsorok sajátították ki, mint pl. a politikai kabaré, ill. a népszerűsítő-ismeretterjesztő és etikai-nevelő funkciójú műsortípusok. A tisztán szórakoztató típusú műsor témáját tehát az intim szféra és a hivatali viszonyok sztereotip helyzetei adják, s az egyes műsorszámok ezeknek a különböző variációi.

A „mindenki kedvére" típusú műsorok gerincét a könnyűzene adja. A slágerszövegek soványka „eszmei mondanivalója" azonban nem nyújt olyan tartalmi alapot, amely elegendő lenne a műsor eladhatóságához, így a formai megoldások kerülnek előtérbe, s mivel hamar megszokjuk ezek látványosságát, érdekességét, így egyre újabb változatokra, trükkökre, egyre raffináltabb és bonyolultabb megoldásokra kényszerül a kommersznek ez az ágazata, s egyre inkább funkciójává is válik — beépülve az elvárásokba — az ilyenfajta újdonságadás.

Mivel a szórakoztatás és közvetlen érzelmi hatáskeltés a célja és funkciója, az értékstruktúra első értékévé az *érdekesség lép.* A külső forma, az érdekes oly mértékben előtérbe kerül, hogy minden más minőséget kiszorít; csak az válhat értékké, ami érdekessé is teszi magát. Az érdekesség megteremtésének néhány alapvető eszköze: a látványosság, a szokatlan, a komikum, a divat és a sztár a meghatározott műfajrepertoárral.

A *látványosság* egy primitív és alacsony szintű vizuális nyelven a technikai lehetőségek bőséges alkalmazását jelenti. Jellemzője a dekorativitás, a kirakatjelleg, ahol a túldíszítettséggel, a halmozással a hangulatkeltés, az érzékcsalás a cél.

A *szokatlan* mint formai-tartalmi eszköz nem ismeretlen összefüggéseket tár fel. A meglepetések csak olyanok, amelyekre a közönség már felkészült (pl. szinte törvényszerű az idegen vendégművész, mint az est „meglepetése"), a váratlan csattanók olyanok, amelyek kompozicionálisan elő vannak készítve (deus ex machina) — így a *váratlan* azonos azzal a lehetőséggel, amelyre öntudatlanul számítunk, a váratlan az ismertben rejlő ismeretlent mutatja meg (pl. bűvészkedés, emberi ügyesség, virtuozitás, akrobatika). Ezek többnyire nem hasznosítható ismeretek, nem tipikus képességek, hanem csak szokatlan, extrém jellegük, különlegességük teszi őket érdekessé. A szokatlan tehát *nem újat* jelent, hanem csak különlegességet, vagy az általános és standard sémák egy sajátos variációját.

A szokatlanhoz tartozik még a *kuriozitás,* virtuóz vagy ritkán látható-hallható sztárok meghívása és az *egzotikus* témák alkalmazása (zenében a hangszerelés, táncok). Néhány az ún. „egzotikus" témák közül, amelyek sztereotipizált formákban kerülnek bemutatásra: az *álfolklór,* mint pl. az olasz, spanyol, orosz táncok és énekek; ill. a cigány és magyar népi folklór stilizált változatai. Ezek biztos sikerszámok, alapvető stíluselemeik és hangulatuk mindenki által ismert és várt. Az előadásban azonban megszelidített, eredeti hangulatától, közegétől megfosztott stíluselemek keverednek semleges és jellegtelen elemekkel. A táncoknál a ruhák jelmezszerűek, nem szerves részei a táncnak, hanem csak illusztrálják annak jellegét. Ez többnyire összefonódik a látványossággal (a tánc gyors ritmusú forgatagosságával, a ruhák csillogó színességével) és az erotikus nőiesség hangsúlyozásával.

A *komikum* nem a tipikus társadalmi valóságot leplezi le, hanem vagy egyedi érvényű mulatságos esetekkel kacagtat (kabarészámok), vagy az általános emberi elvontságában mozog (bohócok, szóviccek). A kritikára szoruló terüle-

tek sztereotipizált jelzése nem a viszonyok feltárását, az ok—okozati kapcsolatok, folyamatok irányát mutatja meg, hanem puszta leírása ezeknek. A humor jellegére a *pikantéria* a jellemző, a szóviccek tartalma banális, sokszor vérlázítóan merev, prűd nézőpontot takar. A komikus módszer, az irónia, de még a szatíra is hiánycikk.

A kommersz ezért nem tudja feloldani azt a frusztrációt, amelyet a mindennapi tudat számára a valóság tényeinek differenciálatlan szövevénye jelent, azt, hogy életünk társadalmi feltételeit nem tudjuk ellenőrzésünk alá vonni, hogy tehetetlenségre vagyunk kárhoztatva az intézmények és szervezetek mindent átszövő hálójában. A hőssel való azonosulás élményével, a cselekvés vagy a bosszú vágyképeivel csak pillanatnyi szubjektív feloldást ad, de objektíve hozzájárul a tehetetlenséghez, mivel a valóságos megismerés és a cselekvés lehetőségeinek ábrázolása helyett a bajokat természetadta tényként és törvényként mutatja be.

Ugyanakkor a kommersz a mindennapi tudat univerzális hétköznapi elemeire építve átélhetővé tesz olyan élményeket is a mindennapi tudat szintjén, amelyeket személyesen még nem éltünk meg, vagy amelyek kiélésére mindennapi személyes életünkben nincs lehetőség, vagy amelyekbe nem kívánunk belebonyolódni. Lehetővé teszi a néző számára, hogy passzív szemlélője maradjon az ábrázolt konfliktusoknak, hogy a befogadás örömét a külső világ felismerésének öröme adja, a hétköznapi ismeretek bővülésével. Regeneráló hatása épp abban áll, hogy befogadásához elegendő az ábrázolt különféle szociális pozíciókba, alapvető szerepekbe való belehelyezkedés és önmagunkra vonatkoztatás. Funkciója, hogy a hangulat megteremtésével *eszközéül*, katalizátorául váljon bizonyos érzelmek kiélésének. Alapvető érzelmek (nevetés, izgalom, meghatódás, nosztalgia stb.) kiélésével helyreállítható az érzelmi egyensúly anélkül, hogy mélyebb rétegeiben is megmozgatná a személyiséget, hogy a kevésbé artikulált, tudatosított érzelmeket is felszínre hozná, és ezzel megrázná, önmagával szembesíteni a befogadót. Az alapvető érzelmek széles skálája egy felszíni, tudatos és rutinszerű irányított szinten lesz átélhető, kiélhető. Mert mindenfajta érzelem és hangulat megtalálható a kommersz művek sokaságában, de csak külön-külön, nem a maguk gazdag és sokszor ellentmondásos egységében. Egyetlen mű, de még műfaj sem mozgatja meg az érzelmek széles skáláját, hanem csak bizonyos meghatározott érzelmek kiélésére ad alkalmat. Az érzéki-érzelmi hatáskoncentráció tömören és felfokozottan, néha szinte a maguk absztrakt voltában teszi kiélhetővé az érzelmeket, indulatokat. Így a hangulat egy bizonyos pontján már lényegtelenné válik a hangulatkeltés eszköze (a műsor) a maga önállóságában és öncélúságában, és a hangulat fenntartásának öncélúsága lép a helyébe, s a befogadás élményét saját hangulatunk élvezése, hedonizmusa adja.

A rendkívül rövid életű és felszínes hatások csak épp az aznapi, pillanatnyi regenerálást nyújtják. Így a kommersz állandóan termeli és újratermeli közönségét, stabilizálja ezt a fajta passzív befogadói attitűdöt és pillanatnyi intenzív érzelmi hatása miatt elnyomja azokat a belső hiányokat és feszültségeket, amelyek csak felszínre hozataluk és kihordásuk által eredményezhetnék a személyiség aktivitásra képes, valódi egyensúlyát.

J. Dumazedier

SZABADIDŐ-PROBLÉMÁK*

Dupont: Érdemes-e ennyi időt fordítani a szabadidő-kutatásra, amikor korunk fő problémája a munkanélküliség? Az OSDE tagországok szakszervezetei nem az emberek szabadidőhöz való jogára, hanem a munka jobb megosztására hivatkoznak, amikor a harmincöt órás munkahetet javasolják.

Dumazedier: Természetesen először mindenki számára biztosítani kell a munkát. Amennyiben viszont megvalósul a harmincöt órás munkahét, és ha az ötödik hét mindig pihenő hét lesz, még több lesz a szabadidő a nap, hét és az év végén. Az ipari társadalom nagyobb gazdagságot és egyszermind több szabadidőt teremt. Az elsővel eddig sokat, a másodikkal annál kevesebbet foglalkoztunk. Amikor Marx megírta a *Kommunista Kiáltványt*, a párizsi munkások átlagosan évi négyezer órát dolgoztak, ma pedig legtöbbjük alig ezernyolcszáz órát tölt munkahelyén. Százötven év alatt a munkában töltött idő kevesebb, mint felére csökkent.

Dupont: Igaz-e, hogy a hivatásos munka elvégzése és a családi kötelezettségek után felszabaduló időnek egyre kisebb hányadát fordítják szabadidő-tevékenységre?

Dumazedier: Igaz például a metrózók, ingázók esetében, akik naponta két óránál több időt töltenek oda-vissza utazással. Ez azonban a kisebbség. Tagadhatatlan, hogy vannak olyanok is, akik második foglalkozást űznek, vagy feketemunkát végeznek, de ez még mindig nem jelenti azt, hogy a szabadidő-tevékenység csökkenőben van. Éppen ellenkezőleg: az 1965 és 1979 között végzett felmérések azt igazolják, hogy második foglalkozása a dolgozók igen kis százalékának van, és hogy a feketemunka a munkásoknak és alkalmazottaknak legfeljebb 25%-át érinti. Ezek a tevékenységek általában nem is veszik igénybe az összes szabadidőt.

Sem a kulturális különbségek (Belgium, Kuba), sem a termelési és fogyasztási egyenlőtlenségek (Peru, Franciaország), sem a társadalmak közötti társadalmi-politikai ellentétek (USA, Szovjetunió) nem gátolják a szabadidő növekedését. A szabadidő a hivatásos munka, családi elfoglaltságok és az utazás után felszabaduló időnek a 90%-át jelenti mindenütt.

Dupont: Úgy véli, hogy a szabadidőnek ilyen mértékű megnövekedése a társadalmi élet minden területére kihat?

* **Jean-Marie Dupont** interjúja **Joffre Dumazedier** szociológussal, aki a 60-as évek elején publikálta **A szabadidő-civilizáció felé,** és 1974-ben **A szabadidő empirikus tapasztalata** című könyvét.

Dumazedier: Az idő felszabadításával párhuzamosan felszabadulnak az egyén érdekei is. A szabadidő konfliktust teremt a fogyasztás és alkotói tevékenység, a társadalmi konformizmus és az egyéni felszabadulás között. A szabadidő — a feketemunka által — új értékeket is teremt, és egyre inkább hivatkozási alappá válik: ideális modellt szolgáltat a hivatásszerű munka, az iskolai tevékenység vagy családi kötelezettségek ellátásához.

Dupont: A szabadidő megnövekedése és a szabadidő-tevékenység fejlődése tehát a munkát mint központi értéket kérdőjelezi meg, és nem a munka új alapokon történő átszervezését ösztönzi?

Dumazedier: Ez hamis alternatíva. Elsődleges szempont, hogy a munkát a többség számára elviselhetővé, sőt kívánatossá tegyük. De hogyan? Mennyi a valószínűség és mennyi az illúzió a vállalatok szocializálásába és önigazgatásába tett hitben? Vajon kik figyelnek a szociológusok kutatási eredményeire, melyeket a szocialista és szövetkezeti vállalatokkal folytatott kísérletek során nyertek Franciaországban, a Szovjetunióban vagy Jugoszláviában? A vállalat szocializálása — önigazgatással vagy anélkül — sohasem érdekelt a munkások egynegyedénél szélesebb réteget. Egyik felmérés sem tudta kimutatni, hogy a szocializálás képes a munkát „elsődleges emberi szükségletté" tenni (kivételt képez egy szűk, 10—20%-nyi réteg). Az emberek általában a hivatásos, a munkán kívüli tevékenységet tartják meghatározónak.

Dupont: Ön tehát mit javasol?

Dumazedier: Felmerül a kérdés, hogy a szabadidő nem szabadítja-e fel az ipari társadalom által korábban eltitkolt vágyakat és érdekeket. Újjáértékelődik a természet tisztelete, az emberek közötti kommunikáció és az önkifejezés is.

Egyre nagyobb a távolság a munkahelyek által szabályozott idő és az emberek „egyénileg átélt" ideje között. Mivel a szabadidőben végzett tevékenység nagyobb örömöt ad, a hivatalos munkaidő nehezebben telik, az egyén hamarabb unatkozik. Valami olyat vár a munkától, ami sohasem következik be. Ebből következik, hogy paradox módon minél több az „életidő", annál jobban terjed az „életfájdalom".

Le Monde, 1980. márc. 9.

(Fordította: Décsey Erzsébet)

Kamarás István

ÉRTÉKES-E A DEVIÁNS?*

A normális és a deviáns fogalmát meglehetősen önkényesen ideologikus jellegű értékjelenségek körére szűkítem le, megközelítésünk tehát nem szociálpszichológiai jellegű. Több tekintetben is korlátozom bizonyító apparátusom körét:

a) csak a *15—40 éves* korosztállyal foglalkozom;

b) csak az *esztétikai szempontból értékelhető* területekkel, a művészettel és határterületeivel foglalkozom;

c) egy sor fontos dimenziót és szempontot csak jelzek, bizonyos önkényességgel emelem ki a három fő kategóriát:

A) A hivatalos értékrend viszonya a vizsgálat jelenségekhez. (A hivatalos értékrendet képviselik a határozatok, az irányelvek, a kitüntetések, a példányszámok, a pártsajtó kritikái és értékelései, a tananyagba emelés, a közművelődésben kijelölt fontos szerep stb.).

A három alkategória:

A1 támogatott

A2 tűrt

A3 tiltott

(Természetesen célszerű lenne a „mértékletesen támogatott", a „fogcsikorgatva tűrt" és egyéb alkategóriákat is használni.)

B) Az esztétikai érték

(Tekintve, hogy a határterületekkel is foglalkozunk, a tudományos érték is szóba jöhet, például a szociográfia és sci-fi esetében.) Ki értékel? Egy képzeletbeli zsüri, melyben az értéket létrehozók, kijelölők és az értékeket közvetítők foglalnak helyet, akik sokszor különbözőképpen értékelik az adott műveket, jelenségeket. Nekünk ott csupán egy-egy szavazatunk lenne, amihez képest most véleményünk — érthetően — nagyobb súlyt kap a szövegben.

A három alkategória:

B1 értékes

* A Fiatal Művészek Klubjában „A hetvenes évek kultúrája" című háromnapos szimpózium keretében elhangzott előadásom, amelynek megírásához mind ami az alapvető elképzeléseket, mind ami a példaanyagot és a megfogalmazást illeti, rendkívül komoly segítséget kaptam **Veres András**tól. (A szerző)

A vitaülés további előadásai a következő folyóiratokban olvashatók: **Szilágyi Ákos, Tamás Gáspár Miklós** és **Agárdi Péter:** Jel-kép, 1980/3.; **Hankiss Elemér:** Valóság, 1980/9.; **Szabó Miklós:** Világosság 1980/9.; **Kőbányai János:** Kultúra és Közösség, 1980/4.; **Janáky István:** Kultúra és Közösség, 1980/6.

B2 érték megítélése bizonytalan
B3 értéktelen
(Számolok azzal, hogy a „zsüri" egyes tagjai azt az elvet vallják, hogy „ha eszmeileg nem felel meg, akkor esztétikailag sem lehet értékes", de azzal is, hogy olyan tagjai is vannak, akik azt vallják, hogy ami esztétikailag fogyatékos, hiába pozitív a tartalma, „kompromittálja az eszmét fogyatékos megjelenítésével". Megvallom, ezt a hangot hallom ki erősebben.)

C) Elterjedtség, vagyis, hogy a mű ismeretségének, kedveltségének mekkora a gyakorisága.

C1 tömeges (amennyiben a réteghez tartozóknak legalább harmadára vonatkozik)
C2 már nem, vagy még nem tömeges (amely már, vagy még csak a réteg 10%-ára vonatkozik)
C3 csak egy kis csoportra terjed hatóköre

Fontos, ehhez kapcsolódó dimenzió lenne:

— a hatókörbe tartozók *összetétele,* a heterogenitása;
— a hatás, a működés *intenzitása* (ugyanis vannak olyan művek, melyeket sokan olvasnak, de olvasóik közül viszonylag kevesen értékelik magasra, vannak ritka, de hatásos és vannak folyamatos, de kisebb hatású kulturális események stb.);
— a *csatorna,* mely bizonyos mértékig a tartalmat is alakítja és az értéket is módosítja. (Más a tv és a rádió, más az odafigyelve rádiózás és a háttér-rádiózás, más a tv-disco és egy csoport jellegzetes találkozóhelyét jelentő disco stb.);
— fontos dimenzió az *autonómia,* több vonatkozásban is: mennyire tudja magát a személy függetleníteni a hivatalos értékrendtől, a szakértők véleményétől, a leggyakoribb értékelésektől.

A három dimenziót egymásra vetítve „térképet" készíthetünk. Ezen kereshetjük meg majd a deviánsnak nevezhető jelenségeket, illetve azokat az értékeket, amelyek a szubkultúra vagy az ellenkultúra (esetleg az antikultúra) jegyeivel is jellemezhető rétegeknél és csoportokban az átlagosnál gyakoribbak.

A tömeges és támogatott értékek közül „zsürink" véleménye alapján:

Értékes: Petőfi művei, Tolsztoj egyes művei, Jókai regényei, József Attila versei Koncz Zsuzsa előadásában, Hemingway egyes művei.

Bizonytalan értékű: Moldova néhány műve, a Makra, a rádió politikai kabaréi, Hofi Géza működése, a *Gyökerek* című tv-film.

Értéktelen: (Felvetődhet a kérdés, lehet-e valami a hivatalos értékrend által támogatott, ugyanakkor értéktelen. A gyakorlat azt mutatja, lehet. Természetesen a támogatás különböző mértékével is számolni kell.) Szilvási regényei, egyes dokumentumszerű tv-játékok, tv-sorozatok.

A tömeges és tűrt értékek közül:

Értékes: a Latinovits-jelenség (kivétel: olyan támogatott filmek és más produkciók, amelyekben ő is részt vett), a *Száll a kakukk fészkére* című film.

Bizonytalan értékű: Rejtő Jenő regényei és krimik, tv-filmek (vé-

gül is Rejtő művei érték el Magyarországon a legnagyobb példányszámot!).

Értéktelen: a giccs, krimik, tv-filmek, a disco-zene alacsonyabb színvonalú változata rádióban, tv-ben.

Tömeges és tiltott: Úgy tűnik, kizárja egymást, mégis mintha a politikai viccek egy része ebbe a kategóriába tartozna. Még akkor is, ha a hivatalos értékrend türelmes velük szemben, ha figyel rájuk, mert „valamit jeleznek".

A már nem, vagy még nem tömeges és támogatott értékek szektorában jó néhány „mozgásban levő", a „művelődéspolitikai időjárás-változást" jelző mű tartozik.

Értékes: a *Mester és Margarita,* József Attila műveinek jelentős része, *Az ötödik pecsét* című regény és film, Lázár Ervin meséi.

Bizonytalan értékű: Fejes regényei, az *Angi Vera* című film, a *Húsz óra* című regény.

Értéktelen: Berkesi regényei, Illés Béla művei.

A már nem, vagy még nem tömeges és tűrt értékekre még fokozottabb mértékben vonatkozik az, amit az előző kategóriáról mondottunk.

Értékes: Kesey, Ottlik, Salinger, Updike Magyarországon legnépszerűbb regényei, Weöres költészetének egy része, a táncházak tevékenysége (már inkább a tűrt és támogatott határán), de a *Biblia* is ebbe a kategóriába tartozik!

Bizonytalan értékű: a sci-fi nagyobb része (természetesen a rendkívül heterogén értékű és eszmeiségű sci-fi köre átnyúlik a szomszédos mezőkbe).

Értéktelen: a nóta, a sláger, a musical-hez közelebb álló operettek egy része.

A viszonylag tömeges és tiltott kategória szintén eléggé üres, akárcsak a tömeges és tiltott. A politikai viccek egy része, a pornográf képek, az *Elfújta a szél*hez hasonló lektűrök tartoznak ide. (A Mitchell-regény azért, mert 1945 után nem adták ki Magyarországon. Az ennél nem jobb, de kiadott Zsigray- és Zilahy-regényeket a tűrt kategóriába kellene sorolni? Hová tehetnénk Cronin — ebben a korosztályban is sikerre számítható — regényeit, amelyeket a Szovjetunióban mint „haladó nyugati", tehát legalábbis tűrt irodalmat kiadnak?)

Támogatott, de még csak (nagyon ritkán: már csak, gyakrabban: még mindig csak) *kis körbe eljutó:*

Értékes: Suksin, Raszputyin regényei, a *Harcmodor* című film, hangjátékok a harmadik csatornán, a szimfonikus zene jelentős része.

Bizonytalan értékű: Cseres művei, Jancsó Miklós *Magyar rapszódiája,* Hernádi Gyula színművei.

Értéktelen: az úgynevezett munkásírók művei.

Tűrt és csak kis körbe eljutó értékek:

Értékes: Esterházy, Kafka, Tandori, Pilinszky művei, jazz; Konrád művei.

Bizonytalan értékű: amatőr színjátszók produkciói, alkotókörök, diáklapok, egy bizonyos disco működése.

Értéktelen: provinciális álművészet, az ócska disc-jockey szöveg egy adott klubban, szórakozóhelyen.

Tiltott és csak kis csoportra terjedő:

Értékes: Szolzsenyicin művei, Petri György néhány verse.

Bizonytalan értékű: punk-rock zene, happening, Haraszti Miklós *Darabbére.*

Értéktelen: az előbbi értéktelen változatai, pornográfia.

A térkép egészen más helyére kerülhet bármelyik érték sajátos *értelmezése.* Az értelmezés lehet: *olvasat, előadásmodor, műsor, adaptáció, paródia.* (Elég csak az irónikus célzattal énekelt mozgalmi dalokra, a baptista imaházban elhangzó József Attila-versre, egy gyengébb József Attila-vers kitűnő megzenésítésére és ennek ellenkezőjére gondolni.)

„Térképünket" tanulmányozva egyértelművé válik, hogy mennyire helytelen lenne a *tömegközlési eszközök által közvetített és szétsugárzott kultúra* jelenségeit csupán a tömeges és értéktelen vagy akár csak a tömeges kategóriába belegyömöszölni. Hemingway tömegesen olvasott és — nagyszámú „lektűrszintű olvasata" ellenére is — értékes. A különböző „iparok" (szórakoztató ipar, lektűripar, lakásipar) termékeinek többsége a tűrt, tömeges és értéktelen kategóriába sorolható, de nem tartozik ide például a házilag barkácsolt giccs.

A legolvasottabb lektűrök hatóköre sem terjed túl az olvasók felén, harmadán, még kisebb az olvasmányokat magasra értékelők száma. Így került Berkesi a hetvenes évek végén ennél a korosztálynál a már nem tömeges kategóriába. Hatókör alapján a sajtó, a rádió és a lektűr nem sorolható ugyanabba a kategóriába, mint a divatos öltözet, a divatos tárgyak, a mindenki fülébe eljutó dallamok és a televízió. Egyedüli kivétel talán a Nők Lapja (a korosztályhoz tartozó nők körében). Ezt a lapot még a férfiak közül is sokkal többen olvassák végig, mint a napilapokat, azokba csak belelapoznak. Az országos napilapok kulturális közleményeit csak tízezrek olvassák el. Feltűnő az, hogy a fiatal értelmiség mennyire mellőzi a napilapokat, és másképpen, máshonnan próbál tájékozódni (a művészeti és kulturális élet területén is).

A rádió által közvetített értékek kérdése már csak a háttér-rádiózás miatt is roppant bonyolult. (Melleslesg a háttér-tévézésről sem szabad megfeledkezni. Egyre inkább terjed, következésképpen egyre nő a felületesen észlelt, feldolgozásra, értelmezésre még inkább alkalmatlanná váló tv-élmény.) A rádió közvetítette értékek jelentős része csak kis csoportokhoz eljutó ritka érték: szimfonikus zene, hangjátékok, jazz, igényes művészeti viták, költemények, műelemzés. A tömegközlési eszközöknek az értéket aprópénzre váltó mechanizmusa jóval kevésbé érvényesül a rádióban, mint a televízióban; a bizonyításhoz elég, ha az irodalmi művek rádiós és televíziós adaptációit összevetjük. (Az *Elveszett illúziók* sok-sok részes tv-változata mindvégig hasonlított az eredetire, „csupán" az eredetileg „szomorú" befejezést változtatták a tv-iparosok vidámra, megjutalmazva a hűséges nézőt.)

A televízióval való kapcsolatot vizsgálva három olyan csoportot kell észrevenni, amelyeknél a szubkultúra jegyei is megtalálhatók: *a)* a tv-ellenesek meglehetősen vegyes összetételű „szektája", amelyben az „újmódit" mellőző idős parasztember, az egyetemi tanár vagy a fiatal értelmiségi egyaránt megtalálható. Megjegyzendő: a fiatal értelmiség egyre nagyobb részénél érezhető bizonyos mértékű tv-ellenesség, még ha ezt gyakorlatuk még nem is igazolja meggyőzően. A tv-t bosszankodva nézők rétegéről van szó.) *b) maguk a tv-műsort „termelők", c)* a tv előtt heti 10—20 órát töltő *gyerekek* csaknem fél-

milliós tábora, akik nem alusszák ki magukat, akiknek nincs türelmük egy könyvet végigolvasni (jeles rendű, értelmesnek tűnő hetedikes-nyolcadikos gyerekek között is akad mindegyik osztályban egy-két olyan, aki 10 könyvnél nem olvasott többet életében), akik meglehetősen rossz hatásfokkal értelmezik az olvasottakat, ügyetlenkednek a „képzeld el..." típusú játékokban. Roppant sok mindenről szereznek „képet", és egyre kórosabban halmozódik fel a feldolgozatlan, értelmezetlen tv-élmény. A kis tv-rágcsálók „szubkultúrája" ez, akiket szüleik nem engednek visszabeszélni a tv-nek. Nem véletlenül, hiszen a szkeptikus, a szemtelen, a visszabeszélő, a látottaknak utánanéző, azokat megkérdőjelező, utánaolvasó, a műsort nézés közben minősítő felnőtt tv-néző is olyan ritka, mint a fehér holló.

Egyre gyakrabban találkozni olyanokkal, akik felfedezik a rádiót, a nekik szóló műsorokat, akik életében a rádió szinte „ellenkultúra" szerepet kap, s meglepődve veszik tudomásul, hogy jó néhány rádióműsor mennyivel nyitottabb, érdekesebb. Érzékelik, hogy mennyivel gyakoribb a rádióműsorba integrálódó „ellenkultúra", vagyis a tűrt kategóriába tartozó értékek közvetítése. Őket különösképpen bosszantják a még eléggé gyakori régi vágású műsorok: az illusztratív, a didaktikus, a propagandisztikus irányzatú művek, érdektelen és egyszersmind értéktelen művészi alkotások.

Hol keressünk térképünkön úgynevezett *deviáns értékeket és jelenségeket?* Három kitüntetett dimenziónk közül — a nálunk is érvényesülő kultúraszerkezetet figyelembe véve — a *hivatalos értékrend* kínálja magát vonatkozási pontként a *deviáns itt* használt fogalmának alkalmazásához. Eszerint az a deviáns, ami a *hivatalos értékrendtől eltér.* (Deviánsnak lehetne tekinteni az értéktelent és a csupán kis körre szorítkozót is, valamint térképünk azon pontjait, ahol nagy a feszültség, ahol a különböző dimenziók ellentétes pólusai találkoznak: így a *támogatott és értéktelen* mezőket. Ám lehet-e nem normálisnak tekinteni, ha tömegek vagy egyes csoportok nem szeretik a támogatott, értéktelen műveket? Deviánsnak tekinthető-e, ha a *támogatott és tűrt értékes* műveket csak kevesek választják és értékelik, mert nem rendelkeznek megfelelő „nyelvtudással"?) Józserivel csupán a tűrt és tiltott művek „használata", igenlése tekinthető — ha nem is a normálistól, hanem — a *normától eltérőnek.*

A deviáns gócokat a *még nem és már nem tömeges tűrt,* a *kis csoportra szorítkozó tűrt,* valamint a *kis csoportra szorítkozó tiltott* értékek mezőiben találhatjuk meg. E három mező kilenc szektorának értékei nem egy esetben eléggé jól körülhatárolható rétegeket és csoportokat idéznek fel. (Szó sincs persze arról, hogy egy-egy szektornak egy-egy társadalmi csoport vagy réteg lenne a gazdája!) Mindhárom mezőben olyan — meglehetősen különböző értékű! — művek találhatók, amelyek sokkal inkább jellemzők ennek a 15—40 éves korosztálynak az értékrendjére, mint az idősebbekére, és jobban jellemzik a hetvenes évek 15—40 éves korosztályát, mint a hatvanas évek hasonló korosztályát.

Ez még mindig csak statikus használata térképünknek. Ha egymás mellé tennénk ugyanennek a térképnek a hatvanas évek elején, közepén, végén, a hetvenes évek elején, közepén, végén, valamint egyes kitüntetett években elkészült változatait, észrevehetnénk, hogy egyes értékek és jelenségek bizonyos pályákat befutva változtatták helyüket, pontosabban fogalmazva: irányukat.

(Változhatott értékük megítélése is: ennek látványos formája a hangsúlyos helyen megjelenő hirtelen-pozitív kritika, amikor egy-egy vezető „magánemberként" egy-egy élményéről „elszólja magát".) Feladatunk szempontjából a hivatalos értékrend és az elterjedtség dimenzióiban felfedezhető változtatások érdekesek igazán. (Más szempontból természetesen roppant érdekes lenne annak a vizsgálata is, hogyan hatott a hivatalos értékelés megváltozása az értékkijelölők tevékenységére és fordítva: az utóbbiak hogyan befolyásolták a hivatalos értékrend változását. Ilyen típusú ütközet zajlik éppen az új gimnáziumi I. osztályos irodalom-tankönyv ügyében. Az ütközet kimenetele természetesen egy sor érték elterjedését és értékelését befolyásolja majd.)

A mozgások egyik fajtája a *hivatalos integrálás,* amelynek kezdőpontja lehet a tiltott vagy a tűrt, az állomásai a „fogcsikorgatva tűrt" és a „mértékletesen támogatott". Ennek a — nem egyszer göröngyös és kanyargós — útnak egy-egy szakaszát járta és járja be például a Rozsdatemető, Hofi, Weöres művei, Pilinszky költeményei, a táncház, a beat-zene, Kafka regényei, a *Mester és Margarita,* a *Micimackó, A kis herceg,* a nagyobb vagy országos nyilvánossághoz jutó amatőr együttesek. Szinte valamennyi más-más utat járt be, másféle előítéletekkel szemben, másféle zászlót lobogtatva, másféle közönségtől és érték-kijelölőktől támogatva.

A *beat-zene* hivatalos elismerése egyúttal „lejáratása" is volt: az állásfoglalást jelentő harsány nyersesség puszta hangerővé szelídült. Sem a formális keret, sem az „ez mindenkié", „ez mindenkinek tetszik" minősítés nem segített a beat-zene fiatalságának magatartásában. Így „másodlagos frisseségű" áruvá vált ez a zene az esetek jelentős részében, sőt, nem egyszer azt a funkciót vette át, amelyekkel szemben is fellépett: a slágert és a mozgalmi dalét. A pol-beat csak látszólagos megújulása lett. A támogatott magyar beat-zene a nyugati beat-zenét kiszorító szigetelőréteg szerepét is betöltötte.

A *disco* elfogadása már „simán" történt. Teljesen eszköz jellegűvé vált (annak ellenére, hogy kisvárosokban a punk funkcióját is betölti), eltörölt és elhaló szertartások — meglehetősen hitvány — pótlékává vált. (Középiskolai szalagavató bál megnyitója: palotás, utána disco. A „Ha én zászló volnék, sohasem lobognék" indulatú pop-zene ma már inkább csak a harmincasok emlékei közé tartozik.)

Más volt a *táncház* útja, mely ha tetszik, elágazott: a tv nyilvánossága, a lemezek nyilvánossága felé, a mozgáskultúra elemi iskolája felé (lásd gyermektáncház), a közösségi érzést, a nemzedéki és nemzeti tudatot, a társakat kereső fiatal értelmiség csoportosulási formája felé, s végül majd a falusi fiatalokat is ők tanítják meg ezekre a táncokra (mint népművelő, olvasótáborok munkatársai stb.).

Sajátos az útja a gyermekirodalom olyan alkotásainak, mint a *Micimackó, A kis herceg,* a „felnőtt mesévé" váló Lázár Ervin-művek, a svéd gyermekversek, amelyek itt-ott az „ellen-mű" funkcióját is betöltik, általánosabb azonban híd-szerepük a gyerekek és a felnőttek között. Eszközei lehetnek a nyolcvanas években talán erőteljesebbé váló, új típusú gyerek—felnőtt kapcsolatnak.

Más utat járt be a *Mester és Margarita,* amely az akkor szükséges kb. 40 000 példány helyett csak 6500 példányban jelent meg először. Jellemző, hogy ezt a regényt akkor még elsősorban mint humoros művet ajánlotta a hivatalos értékrendet és szakértőket egyaránt képviselő *Új könyvek* című könyvtári állománygyarapítási tanácsadó periodika. Ma már több mint 200 000 példány forog köz-

kézen, és az alig magyarázható nagy sikerében bizonyára annak is szerepe van, hogy magyarországi pályája kezdeti szakaszában a személyi kultusz titkaiba is bevilágító műként, „tiltott gyümölcsnek" tűnve az „ellen-mű" szerepét is betöltötte.

Érdekes a *Biblia* pozíciója is. Azon értékek körébe tartozott, amelyről már viszonylag sokat lehetett olvasni, hallani, de nem kapott igazi nyilvánosságot. Most, a rádiósorozatok, a Kossuth Kiadónál megjelenő *Bibliai Kislexikon* és az új gimnáziumi irodalmi tankönyv megjelenése után kezd a közművelődési könyvtárak szabadpolcán is megjelenni.

A mozgások másik fajtája a *kisajátítás:* amikor egy kisebb vagy nagyobb csoport úgy érzi, hogy „róla szól a mese", hogy hozzájuk szól egy író, költő, egy színész, egy együttes, egy folyóirat. Így váltak a hetvenes években kisajátított „ellen-művé" Ajar, Vian, Esterházy, Konrád, Suksin, Raszputyin, Bulgakov, Moldova regényei, Pilinszky, részben Nagy László költeményei, Beckett, Császár István, Örkény, Nádas Péter, Nemeskürty művei, Latinovits könyve, az „alulnézet-szociográfiák", a perifériát bemutató szépirodalmi művek, a kaposvári színház, a sci-fi, Tarkovszkij filmjei, a személyi kultusz témakörével foglalkozó művek, a pantomim, a NÉKOSZ-témakör, a dokumentumirodalom egyes alkotásai, Károlyi Mihály önéletírása, Széchenyi naplója, a Mozgó Világ egyes számai, József Attila egyes művei.

Leolvasható térképünkről az is, hogy egyes értékek választása, fogyasztása hogyan válik tömegessé. A vizsgált korosztályban a hetvenes években egyre ritkábban fordult elő, hogy értékek tömegessé váljanak agitáció, toborzás, propaganda eredményeként. Ám ezek áttételes megnyilvánulásai, a mozgalmak, vetélkedők, pályázatok éppen ebben a korosztályban hatottak leginkább. A *tömegessé válás* egyik leggyakoribb esete a televízióban megjelenés. Maga a televízió talán a legfontosabb „háttértényező", ha tetszik, alap-tényező. 1960-ban még csak 10 000, 1975-ben már 2 222 000 tv-előfizető volt. Alig van olyan művelődési tevékenység, amelyre nem toboroztak, agitáltak volna az utóbbi harminc évben. A tv ezen kevesek egyike. Művelődési kampány nélkül néznek tv-t csaknem egymillióan olyanok, akik nem olvastak és nem olvasnak, akik nem kapcsolódtak és nem kapcsolódnak be művelődési tevékenységekbe. Hogy valóban egymilliós nagyságrendű *új közönségről* van-e szó, amelynek negyede-harmada éppen a vizsgált korosztályhoz tartozik vagy üres idejét kitöltő egymillió emberről, erre a kérdésre nem könnyű válaszolni. A tömegessé válást — amennyiben az egy-egy mű olvasóinak, nézőinek, hallgatóinak növekedését jelenti — a legtöbb esetben egy másik jelenség is kíséri: az adott művek értékelemzéseinek sokasodása, a kisajátítások esélyének növekedése.

Az *érték-deviáció* érzékelését a vizsgált korosztály már a hatvanas évek örökségeként kapta. Az *Oszlopos Simeon* még egzotikus szélsőségnek tűnt, a *Rozsdatemető* is meghökkentette, nem is annyira az olvasókat, mint inkább a hivatalos értékrendet képviselőket: az tűnt benne deviánsnak, ami meglehetősen általános volt a valóságban, igaz, akkor még nem igen igazolhatták ezt a szociológiai felmérések. Konrád *Látogatója* ellen az volt a vád, hogy általánosnak mutatja azt, ami létezik ugyan, de deviáns. Valójában csak a tömeges méretű deviánst írta le. (Ma már a televízióban is elhangzik olyan műsorban, mint a Fiatalok órája, hogy a veszélyeztetett fiatalok százezres tömeg. Kérdés,

mi lenne a hivatalos válasz arra a művészi alkotásra, mely ugyanezzel rendítené meg az olvasót és tenné próbára a normák „Őreit".)

A *Makra* már csak rövid ideig okozott zavart „életképtelen" munkás hősével és anarchista hősnőjével (aki óriási sikert aratott éppen a főhőshöz „hasonló" amatőr képzőművész munkásfiatalok között: íme a kisajátítás egyik meggyőző példája), mivel úgy látszik, az idők változtak, és a *Rozsdatemető* is „kitaposta az utat".

A „hobó-író" Császár István szinte elvégezte helyettünk a feltérképezést, legalábbis abban a témakörben, hogy van-e Magyarországon antikultúra és ellenkultúra, azaz csak normát tagadó és alternatívát kínáló szubkultúra. A *Feljegyzések az utolsó padból* című elbeszélés „értelmiség-térképén" az egyik égtáj az *örökölt értékek* értelmisége, Jablonszky tanár úr, a másik a botcsinálta új értelmiségi, a hivatalos értékrend képviselője, ám a főégtáj az utolsó padban ülő, hobónak nézett író, aki *mindkét értékrendet elutasítja, aki értékeket választ magának*, s ezért alkalmas valódi értelmiségi tevékenység ellátására: az alkotásra. Kortársai az üzemekben, iskolákban és szellemi műhelyekben, pontosabban ezek egy részében már vezető szerepet kapnak. (Magukra veszik a munka dandárját, s vele egy darabkát a hatalomból is megszereznek.) Más alternatíva is leolvasható Császár térképén: a buddhista szerzetessé váló Károlyé, az öngyilkosságot elkövető Dávidé, a provinciális uram-bányámmá váló Rejtőé, a technokrata életművészé stb. Ha Császár egy nyolcadik osztály utolsó padjában ülve írta volna novelláját, feltétlenül írt volna azokról is, akik kettes, vagy gyenge hármas átlaggal, folyékony olvasásra képtelenül szakmunkástanuló-intézetben folytatják életüket, esetleg Szabolcsból Pestre, *vákuum-helyzetbe* kerülve, discóba, Piramis együttesbe kapaszkodva. Írt volna azokról is, akik szakmunkások lettek, de nem érték be ezzel és nyüzsögni kezdtek (esetleg csak cigarettaszünetben olvasni, festegetni, szavalni szakkörökben, zenélni, a Vészkijáratbejárat hőséről dalokat írni, esetleg vetélkedőkön részt venni) megkapva érte a fejmosást, a ledorongolást a „pedálemberektől", akikre mindig mindenben számítani lehet, akik a munkaidő alatt csak a munkára gondolnak, akik nem keveredtek bele soha semmiféle „hülyeségbe".

Léteznek-e Magyarországon szubkultúrák? Akár a szakmunkástanulóké, akár amatőr szakmunkásoké, akár középiskolásoké, akár egyetemi hallgatóké, akár fiatal művészeké, akár vallásos fiataloké, akár Dávidoké, akár Károlyoké, akár az utolsó padból „karriert" befutóké? Léteznek-e viszonylagos önállósággal, önmozgással rendelkező, a kihívást, integrálható értéket jelentő szubkultúrák?

Úgy tetszik, nincsenek. Csak kis csoportok vannak. És vannak „közös nevezőt jelentő", jellemző jegyek, még olyan nagy rétegnél is, mint a 15—40 éves korosztály (például az, hogy sokkal jobban tetszenek a 40 éven aluliaknak Camus, Bradbury, Bulgakov, Hemingway, Keyes, Sagan, Semprun, Abe Kobó, Updike, Rejtő, Charriere regényei, mint az idősebbeknek). Képezhetők — formális — csoportok, ahová olyan emberek tartoznak, akik befogadóként hasonló módon viselkednek különféle művészeti alkotásokkal szemben, de ebből még nem következtethetünk önálló szubkultúrára.

Jó néhány rétegnek és csoportnak — a középiskolások, az egyetemisták, a szakmunkástanulók, az amatőr művészek, a vallásos fiatalok, a punkok, a Fiatal Művészek Klubjának tagjai — jellemző jegyei között az ellenkultúra (a punkoknál az antikultúra) egyes jegyei is fellelhetők. A felsorolt rétegek többsége — különösen a diákok — társadalmi összetételét, értékrendjét, szokásait,

kulturális fogyasztását és viselkedését tekintve egyaránt rendkívül heterogén. Feltűnő, hogy a középiskolás diákok életéből mennyire hiányzik a „cement", a diákélet, hogyan szürkül el a diákéletmód, hogyan csökken az április elsejei tréfák száma, nem is beszélve a diákparlamentek többségének áporodott hangulatáról. És mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a legaktívabb diákok nem a diáklapot, hanem a hivatalos diáklap paródiáját szerkesztik néhány középiskolában. Az egyetemi hallgatók körében találkozhatunk leggyakrabban térképünk tűrt és csak kis csoportokra jellemző értékeivel. Az egyetemistákat, fizikai munkásokat, középiskolás diákokat és fiatal értelmiségieket közel hozó amatőr együttesek legfeljebb *csomósodási pontokat* jelentenek, akár csak a kevés számú legitim fórum: Mozgó Világ, a Fiatal Művészek Klubja vagy az olvasótábor. Valamennyi felsorolt csoport az átlagosnál nagyobb mértékű *nyitottsággal* jellemezhető, ám valamennyi az átlagosnál nagyobb mértékű *bizonytalansággal* is. Talán elég, ha most csak egyetlen bizonyítékot hozunk fel: az amatőr képzőművész munkásfiatalok igencsak rokonszenveztek a Makra lázadó hősnőjével, Valival, ám korántsem ellenszenveztek olyan mértékben a konzervatív, „falvédős-értékrendet" képviselő Magdussal, mint azt művészi beállítottságuk és Vali-imádatuk alapján várhattuk volna. Még a közösségeknek látszó csoportokra is jellemző, hogy tagjaik *közösségérzete, -tudata* meglehetősen alacsony fokú.

Sokkal több az összeverődő, a toborzott, a sztárokat tömjénező, mint a programmal, célokkal rendelkező csoport, elsősorban azért, mert korlátozottak a lehetőségek a kezdeményezésre, a választásra. Az ELTE KISZ-klubjában marxista filozófus és keresztény hittudós válaszol a KISZ-fiatalok kérdéseire, a vidéki kisvárosokban ellenben nem mernek templomba járni a vallásos középiskolások, és amikor egy iskola fele mégis elmegy — kíváncsiságból — egy beat-misére, ennek súlyos következményei lesznek. Megcsonkítva jelenik meg ugyanennek az iskolának a diáklapja egy-két „malac" kifejezés miatt, amelyek „disznó" változatai rendre hallhatók a hétfő esti kabarében.

Egyben talán nem kell követnünk Császár István hősét. Ő individualista és magányos: „Jó néhány embert kedvelek, de egyetlen egy sincs, akit igazán barátomnak nevezhetnék" — mondja az elbeszélés végén. De az utolsó padban ülő „szabadon választók" között már szép számmal vannak olyanok, akik keresik egymást. Egymás véleményét, egymás írását, egymás igazságát. Sokan csak örömforrásnak tekintik ezt a kis csoportot, amelyet Egyorrúak társaságának (vagy hasonlónak) neveznek el, és egyelőre még nem csinálnak mást, csak beszélgetnek.

Úgy vélem, vizsgálódásunk tárgya nem választható el attól az alapvető bölcsességtől, hogy a hivatalok ellen akkor is védekezni kell, ha nem ellenünk vannak. A különböző csoportok, még a nem kifejezetten kreatív tevékenységet választók is, *értékeket, a jövő csíráit* hordozzák magukban. Az igazi alternatívákban nem bővelkedő, tehát tökéletlen szocializáció áldozatai egyre gyakrabban keresik a választ a „Ki vagyok én?" kérdésre úgy, hogy egyszersmind a másokkal közös bizonytalanság érzését és helyzetét is tudatosítják. Ki tudja: nem az-e a legkisebb árulás, ha a tökéletlen szocializáció szellemében leszünk hűtlenek?

Pelle János

GONDOLATOK A HUMÁN ÉRTELMISÉGRŐL*

DIPLOMA ÉS KULTÚRA

Az utóbbi két évtizedben a magyar humán egyetemekre és főiskolákra is jóval nagyobb volt a túljelentkezés, mint a többi felsőoktatási intézménybe. Különösen a művészi pályák vonzereje nagy, mert a jelenlegi képzési rendszerben egy-egy művészképző főiskola diplomája céhjellegű előjogokkal ruházza föl birtokosát, s adminisztratív eszközökkel könnyíti meg a versenyfutást az „amatőrökkel". Mindezeken túl a humán értelmiségi pályák a viszonylag szerény megélhetés mellett a reális önmegvalósítás gyakran ábrándnak bizonyuló lehetőségét kínálják a társadalmi munkamegosztás által szigorúan hierarchizált egyéb pályák tömegével szemben.

A humán kultúra természeténél fogva nehezen átadható és hozzáférhető az elsőgenerációs értelmiségiek számára. Legnehezebben a verbális változata sajátítható el, hiszen például az anyanyelv használata, az absztrakciós képesség alapjai a szülői házban eltöltött első évek során alakulnak ki. A zenei, tér-, szín- és formaérzék „demokratikusabb" adottság; viszont a humán kultúrának ezekre az érzékekre épülő ágai meglehetősen eszközigényesek, így például a zongoraművészek között még kevesebb fizikai dolgozó származásút találunk, mint mondjuk, a szociológusok között.

Sokan s nem alaptalanul vádolják a „humán elitet", hogy rendkívül szorosra zárja a sorait, s nem engedi, hogy kívülről beférkőzzenek a köreibe. Magyarországon — éppen a szűkre szabott, provinciális lehetőségek miatt — hagyománya van a humán értelmiség szakmai érvekre hivatkozó elzárkózásának. Ha a politizáló közép-kelet-európai értelmiség modelltípusa Martinovics Ignác, nem kevésbé jellemző Kazinczy Ferenc példája sem. Ő Kufsteinből való szabadulása után felhagyott a direkt politizálással, s mint a nyelvújítás vezéralakja úttörő szerepet játszott a modern magyar humán kultúra megalapozásában. Ugyanakkor esztétikai — tehát szigorúan politikamentes — szempontokra hivatkozva mindent megtett, hogy a nála nagyobb tehetségű költőket, Csokonait és Berzsenyit háttérbe szorítsa, és saját kedvenceit „futtassa".

A megalapozott humán kultúrájú „értelmiségi elit" tagjai között jóval kevesebb fizikai származású orvost, kutatót, ügyvédet, művészt stb. találunk, mint amennyi az egyetemi felvételikről közölt statisztikák alapján indokolt lenne. Ennek oka jórészt abban rejlik, hogy a humán kultúra átadása jelenleg Magyarországon elsősorban a családi körülményektől, a származástól függ. Oktatáspolitikánk az utóbbi évtizedekben nem tudta elég sikeresen összeegyeztetni

a demokratizálás és a differenciálás szempontjait, s ez oda vezetett, hogy képzési rendszerünkben nincs egy intézmény, mely *önmagában* olyan szintű humán kultúrával ismertetné meg a fizikai származású tehetséges fiatalokat, mint hajdan az Eötvös kollégium vagy egyes legendás hírű középiskolák.

Az értelmiségi „elit" zártságát feltétlenül oldani kellene, mégpedig semmiképp sem adminisztratív úton, központi direktívákkal, mert ez az utóbbi harminc évben nemegyszer alkalmazott eljárás csak látszateredményekhez vezet. Spontánul kibontakozó demokratikus tendenciák révén érhető csak el az, hogy legalább részben eltűnjön az ismeretterjesztés és a szakmai képzés közötti áthatolhatatlan fal, s ne valamely adminisztratív eszközökkel háttérbe szorított értelmiségi csoport rovására menjen végbe az elsőgenerációs értelmiségiek „honfoglalása". A tapasztalatok azt mutatják, hogy a „zöld utat" kapott fiatal diplomások hamar elakadnak, mikor kiérnek a nyílt országútra, leszorítják őket a szakmailag jobban felkészült, humán kultúrával rendelkező vetélytársak. A jelenlegi állapot nehezen egyeztethető össze a szocialista társadalom elvileg létező, a gyakorlatban viszont kevéssé érvényesülő nyitottságával. A humán kultúra kiemelt fontosságára való tekintettel szervezetten kellene segíteni a fizikai származású fiatalokat, hogy megállják a helyüket azokkal szemben, akik a humán kultúrát otthonról hozták magukkal.

Érdemes lenne megvizsgálni, hogy a fizikai dolgozó apjuk után munkásszármazásúként nyilvántartott egyetemi hallgatók hány százaléka származik tisztán F-es családból, és hány százalékának „egyéb szellemi dolgozóként" nyilvántartott tisztviselő vagy alkalmazott az édesanyja. Ezek az anyák, akik közvetlenül érintkeznek értelmiségiekkel, életmódjukban — pl. könyvvásárlás — hasonulni igyekeznek hozzájuk, átveszik értékorientációjukat, s közvetítik azokat a humán kultúra körébe tartozó normákat és mintákat, melyek az értelmiségivé válás útjára vezetik a munkásfiatalokat. A felfelé irányuló mobilitásra serkentő humán kultúra ilyen típusú, anyai ágon való átadása azért is jelentős, mert az anyák rendszerint több időt töltenek gyermekeikkel, mint az apák, s felkelthetik vagy lerombolhatják gyermekükben az értelmiségivé válás ambícióját.

Az értelmiség s ezen belül a humán értelmiség rekrutációjának problémája egyúttal felszínre hozza a mai magyar társadalom struktúrájának kérdését is. A fizikai dolgozók gyermekeit távolról sem lehet egységesen hátrányos helyzetűnek nevezni a szellemi dolgozókéhoz képest. Egy jól kereső tévészerelő fiának több esélye van arra, hogy mérnök vagy orvos legyen, mint egy elvált bérelszámoló gyermekének, viszont az igazgatói titkárnő csemetéje behozhatatlan előnnyel indul mondjuk egy bolti eladó gyermekéhez képest. A jelenleginél differenciáltabb társadalomkép magyarázatot adhat arra, hogy milyen okok következtében lassult le az utóbbi két évtizedben a felfelé irányuló mobilitás, különösképpen a munkásból értelmiségivé válás, s ezen belül is a humán értelmiségivé válás. A kérdés vizsgálata szükségessé teszi a monolitikus társadalmi struktúrához való ragaszkodás feloldását, mely éppen a problematikus utánpótlású humán értelmiség feladata.

A humán kultúra elsajátítása, illetve termékeinek megvásárlása jelenlegi viszonyaink között hosszú távú befektetésnek tekinthető, mely esetleg évtizedek múlva térül csak meg. Az a szülő, aki például színes televízió helyett könyveket, lemezeket és képeket vásárol, egyben értékorientációt is közvetít a gyermekének. Az ilyen családból származó fiatalnak nemcsak arra lesz több

esélye, hogy bekerüljön az egyetemre, hanem értelmiségi pályafutása során is előnyben részesíti majd a lassan megtérülő, „elhalasztott jutalmat" az azonnal kifizetődő, rövid távú alternatívákkal szemben.

Szembe kell néznünk itt azzal a kérdéssel, hogy szocialista viszonyaink között árunak tekinthető-e a kultúra. A válasz távolról sem olyan egyszerű, mint mondjuk a munkaerő vagy az állami bérlakás esetében. A kultúra nem „áruként viselkedő nem-áru", mint az előbb említett két közgazdasági látszat-paradoxon. A kultúra egy bizonyos szintig valóban ingyenes Magyarországon, ugyanúgy, mint az egészségügyi ellátás. Az általános iskolai tanárnak még kötelező hálapénzt sem kell adni, mint a házhoz jövő körzeti orvosnak. Csakhogy: a kultúra elsajátításában az alap- és középfokú oktatás nem tölti be azt a szerepet, amit szánnak neki. Hiába a jószándékú, de iskolázatlan, szellemi javakkal, elsősorban könyvekkel nem rendelkező szülő buzdítása, a gyermek kellő motiváció híján jórészt feleslegesnek és haszontalannak találja azt, amire tanítják. Az otthoni értékorientáció, anyagi és szellemi bázis nélkül felnövő fiatal nem ismeri az értékes könyveket, színházi előadásokat, filmeket stb.; ha ismerné, se lenne ideje és pénze rá; ha lenne rá pénze és ideje, akkor sem biztos, hogy megértené. Tény és való persze, hogy szocialista rendszerünk tömérdek anyagi erőt áldoz arra, hogy a tömegekhez eljuttassa a kultúrát. Ám nem szabad elfelejteni, hogy ez a támogatás szelektív jellegű. Vannak olyan művek, melyeknek költségeihez az állam hozzájárul, s vannak olyanok is, melyeket szinte teljes egészében fedez. Ha egy értékes tartalmú, papírfedelű könyv mondjuk huszonöt forintba kerül, s egy ugyanolyan kiállítású mondjuk tízbe, vagy éppen ingyen adják, feltételezhető, hogy a szerényebb anyagi körülmények között élők kezébe elsősorban az utóbbi kerül. Tekintettel azonban arra, hogy ez utóbbi rendszerint propagandaanyag, esetleg elveszi a fizikai dolgozó kedvét attól, hogy olyasmit olvasson, amit úgyis lát és hall a televízióban és a rádióban. A kultúra a szocializmusban állami támogatással hozzáférhetővé tett áru, melynek fogyasztását a hagyományok nagymértékben megszabják. Az ingyenes agitáció és propaganda viszont nálunk sem azonos a kultúrával, mint ahogy nem az sem Keleten, sem Nyugaton.

Azt, hogy a humán kultúra rövid távon milyen kevéssé „fizetődik ki", többek között az is igazolja, hogy egy kezdő tanár fizetése még ma is jócskán elmarad egy vele egykorú s már évek óta dolgozó szakmunkásé mögött. A humán kultúra, bizonyos kivételektől eltekintve később sem válik igazán jövedelmezővé, de ez művelői számára a legtöbb esetben nem ok a pályaváltoztatásra. A fiatal diplomásoktól a humán kultúrán alapuló értékorientáció valóságos aszkézist kíván: adott esetben öt-hat évi albérlet vállalását, a gyerekek számának szigorú korlátozását, a szülés elhalasztását a szakmai érvényesülés érdekében. Ez az „értelmiségi etosz" végső soron szakmai presztízsben, informális elismerésben nyilvánul meg, amit később — olykor megkésve — követnek a jutalmak és kitüntetések.

Ez az „értelmiségi etosz" teszi lehetővé azt, hogy fiatalok sokszor évekig felvételizzenek például a bölcsészkar egy-egy nehezebben meghódítható szakára. Végzés után a jelenlegi pályázati rendszerben sokan évekig nem találnak megfelelő állást. Miután eleget tettek a pályairányítási mechanizmus formális követelményeinek, szerényen fizető, de szakmába vágó különmunkákból tartják fönn magukat, ahelyett, hogy rögtön elhelyezkednének. A kapitalista országokban, például Franciaországban meglehetősen széles körű „humán értel-

miségi munkanélküliség" rejtett formában bár, de nálunk is jelentkezik a pszichológusok, etnográfusok, szociológusok, művészettörténészek stb. körében, ami diploma utáni, újabb szelekciós mechanizmust jelent az ezekre a pályákra lépő fizikai származású fiatalok számára.

HUMÁN ÉRTELMISÉG ÉS POLITIKA

A közép-kelet-európai humán értelmiség, közelebbről a magyar irodalmárok és társadalomtudósok szerepét vizsgálva meg kell állapítanunk, hogy a porosz utas fejlődés útját járó társadalmakban az ipari burzsoáziával szoros kapcsolatban álló műszaki-gazdasági értelmiség nem játszhatott aktív politikai szerepet. Ennek oka az Osztrák-Magyar Monarchiában a polgárság viszonylagos gyengesége és gerinctelensége volt. E viszonyok között a mérnökökre és a természettudósokra illett rá legjobban a Karl Mannheim által leírt „lebegő értelmiségi" kategóriája. Nem véletlen, hogy Musil „tulajdonságok nélküli embere" polgári foglalkozására nézve matematikus. Persze, a szakértelmiség még a monarchia viszonyai között sem adta föl teljesen a reményt, hogy befolyást gyakorolhat a társadalom fejlődésére. Kidolgozott, kellően megalapozott program híján azonban a baloldali mozgalmak főként a humán értelmiség kebelén belül jöttek létre, a többi értelmiségi szakma képviselői főként partikuláris érdekeiket tartották szem előtt.

Jaroslav Hašek a *Svejk*ben egy tipikus értelmiségi mítoszt ír le a nélkülözhetetlen specialistáról, aki adott esetben magát az államhatalmat is megleckézteti. A történet hőse egy Vasas nevű bevonult fogorvos, akinek sikerült bosszút állnia kínzóján, egy szadista ezredesen: mikor az már elfeledkezett az ügyéről, fogat húzat vele. A fogorvos úgy meggyötri az ezredest, hogy háromszor fel kell mosni, így áll bosszút a saját és társai szenvedéséért. Hašek jól érzékelteti, hogy a kor technikai értelmisége csak abban az esetben azonosult erkölcsileg az elnyomott tömegekkel, ha kiváltságait semmibe vették, s személyében is sérelem érte; ekkor s csak ekkor élt monopolizált tudásával, s szegült szembe az államhatalommal.

Ám ha a közép-kelet-európai társadalmak respektálták a gazdasági-műszaki, illetve egészségügyi szakembereket, azok azzal hálálták meg a „kivételes bánásmódot", hogy nem politizáltak, megmaradtak specialistának. A karpaszományosként bevonuló érettségizett, illetve diplomás hajlamosabb volt elfogadni a Horthy-hadsereg belső rendjét, hiszen vele a hivatásos állomány „úriemberhez méltóan" bánt. A Műegyetem végzős évfolyamait még Szálasi sem vonultatta be, többek között ezért is számított még 1945 tavaszán is a műszaki értelmiségre az ország általa tervezett újjáépítésében.

Ugyanekkor a humán értelmiség politikai szerepvállalását a két világháború közötti kormányzat elutasította, s minden eszközzel igyekezett elnémítani előbb a baloldali, majd a liberális humán értelmiséget, s próbálta megnyerni céljainak a népies irányzat képviselőit. Kétség sem fér hozzá, hogy néhány, viszonylag kis számú humán értelmiségi csoport az engedélyezett ellenzéki pártoknál veszélyesebb ellenzéket képviselt. József Attilát vagy Móricz Zsigmondot nem lehetett csalásokkal megfosztani a mandátumoktól, mint az egyes vidéki körzetekben indult szociáldemokrata vagy független kisgazdapárti kép-

viselőket. S hogy egy időben közelebbi, eltérő példát is említsünk: Németh László akkor is Németh László maradt, amikor nem juthatott szóhoz.

A szocialista fordulat után a humán értelmiségnek Kelet-Európában, így Magyarországon is bizonyos szempontból eltérő szerep jutott osztályrészül, mint a nyugati országokban. A különféle művészi irányzatok itt a legtöbbször eltérő politikai törekvéseket testesítettek meg, s ideológiai indikátorként funkcionáltak. A politikum olyan szorosan összefonódott az esztétikummal, hogy még vitathatatlan klasszikus értékek megítélésében is szerepet játszott, s eleve kudarcra ítélt „adminiszratív lépésekhez" vezetett olyan szerzők ellen, mint Dosztojevszkij és Madách. A szocializmus építésének első szakaszában a kultúrpolitika a politika legfontosabb szférájává vált, amit az is bizonyít, hogy a kelet-európai országok válságperiódusaiban szinte túlzott jelentőségre tett szert egy-egy író és művész állásfoglalása.

Magyarországon 1956 után, de főként az 1960-as évek elejétől kezdve a humán értelmiség kiváltságává vált, hogy bizonyos határok között és jókora ütemkéséssel, de értékelje a politikai vezetés mindenkori teljesítményét. Írók, szociológusok és közgazdászok olykor perifériku kérdésekről vitatkozva fejtették ki véleményüket az utóbbi évek társadalmi-gazdasági kérdéseiről. A néhány éve zajlott kesudió-vita, a művészeti kritikáról, a színházakról vagy a fiatal irodalomról újra és újra fellángoló polémiák mindannyiszor túlmutattak tárgyukon. A vitákat követő vájtfülű olvasó képet nyerhetett az értelmiség közérzetéről, a szocialista demokrácia fejlettségéről, életszínvonalunk alakulásáról stb. E viták közös jellegzetessége, hogy az aktuális kérdésekről nem politikusok, hanem írók fejtik ki véleményüket, s az irodalmi, illetve kulturális kérdések egybefolynak a közgazdasági és társadalmi problémákkal. Úgy tűnik azonban, hogy ezek a viták a fizikai dolgozók, tehát a lakosság legnagyobb része előtt „virágnyelven" folynak, érthetetlenek és követhetetlenek.

Ha valaki csak a kötelező brigádlátogatás során jut el Thália templomába, nemigen érdeklődik az iránt, hogy sikerül-e az új irányzatoknak helyet teremteni színházi struktúránkban. A szocialistára lakkozott Gyula diákok és Tormay Cecilek buzgó olvasói nemigen törődnek azzal, hogy milyen a fiatal írók közérzete.

A nem-értelmiségiek a humán kultúra szegényesebb, szórakoztatás-centrikus és kevésbé naprakész változatával rendelkeznek, mely főként iskolai tanulmányaikra épül. Nem tudnak nyomdakész hozzászólásokat írni, hiszen még a humán értelmiség belső vitáit sem képesek követni, többek között azért sem, mert nincs idejük rá. Hiányzik belőlük az a kifinomult képesség, hogy újszerűen, s mégis konstruktív módon fogalmazzák meg mondanivalójukat. Az egyrészt és másrészt dialektikája helyett igent és nemet szeretnek mondani a mindenkori társadalmi és gazdasági változásokra. Tekintettel azonban arra, hogy a tagadásukból hiányzik a konstruktivitás, helyeslésükből pedig az újszerűség, a fizikai és szellemi dolgozók nagy részének véleménye jóval kevesebb érdeklődésre számíthat a humán értelmiségnél. Helyettük leginkább az írók, művészek beszélnek virágnyelven, konstruktívan és újszerűen.

A humán értelmiségiek elsősorban azért vállalhatják föl bizonyos mértékig a politikusok szerepét a szocialista országokban, mert szakmai teljesítményükkel nevet és hitelt szereztek a közönség előtt. Akinek neve van, hitele van; neve viszont csak annak lesz, aki előzőleg hitelt szerzett magának, jegyezte meg találóan egy XVIII. századi fiziokrata közgazdász. A humán kultúra

alkotóinak, ellentétben a természettudományok művelőivel, orvosokkal, mérnökökkel stb., megvan az a kiváltságuk, hogy a szakmai közvélemény, mely műveiket értékeli, jelentékeny mértékben egybeesik az általában vett, de a szocialista országokban csak részlegesen kifejeződő közvéleménnyel.

Tévedés azonban azt hinni, hogy a humán értelmiség az adott keretek között csalhatatlanul jelzi a társadalmon belüli feszültségeket. Előfordulhat, hogy a társadalmi változások kész helyzet elé állítják a legélesebb szemű írókat és társadalomtudósokat is. E helyzet megelőzésére részben az értelmiségi közvélemény fórumainak további szélesítésére van szükség, részben pedig arra, hogy a szocialista demokrácia ne legyen „humán értelmiségi belügy", vájtfülűek steril vitája. E cél eléréséhez a tömegek érdemi állásfoglalását kell beépíteni a megvalósult szocializmus rendszerébe.

A szocialista demokrácia intézményi kereteit a politikai vezetés csak a humán értelmiséggel való együttműködés révén alakíthatja ki. De ezeket a kereteket a szocializmus érdekében a fizikai, szellemi dolgozók és az értelmiség valamennyi csoportjának együttesen kell kitöltenie, s ha kell, módosítania.

SZERZŐINKRŐL

Andrássy László az Újpesti Dózsa cselgáncsedzője
Andrássy Mária a Művelődéskutató Intézet tudományos munkatársa
Bartos Éva a Könyvtártudományi és Módszertani Központ tudományos munkatársa
Joffre Dumazedier francia szociológus
Fekete György belsőépítész, a Képző- és Iparművészeti Szakközépiskola igazgatója
W. F. Haug prof., a nyugat-berlini Freie Universität tanára
Kamarás István a Könyvtártudományi és Módszertani Központ osztályvezetője
Király Jenő a Magyar Filmtudományi Intézet tudományos munkatársa
Kiszely Márta magyar-esztétika szakos egyetemi hallgató
Stephen Mennell az angliai Exeteri Egyetem tanára
Pelle János a Kossuth Könyvkiadó szerkesztője
Tibori Timea dr., a Művelődéskutató Intézet tudományos munkatársa

Bartos Éva

A NŐK ÉS A KÖNYV
(Összefoglalás a nők olvasási szokásaival foglalkozó kutatások alapján)

AZ OLVASÁS FELTÉTELEI; A SZABADIDŐ

Az 50-es évek végén, 60-as évek elején lefolytatott szabadidő-vizsgálatok[1] feltárták, hogy a nők és a férfiak időbeosztása — az egyenlőtlen terhelés miatt — különbözik. Hétköznap kb. 2 órával, vasárnap kb. 3 órával találták hosszabbnak a nők házi munkára fordított idejét. A nők csoportján belül további különbségek mutatkoznak aszerint, hogy keresőkről vagy háztartásban foglalkoztatottakról van szó. Ugyanis a kereső nőknek még kevesebb a szabadidejük, és kevesebbet is alszanak, mint a háziasszonyok, de megmaradó idejüket mégis tartalmasabban töltik, mint a háziasszonyok.

A falusi, mezőgazdaságban foglalkoztatott nők helyzete még a kereső nők kategóriáján belül is a leghátrányosabbnak mondható. A MÉM 1500 falusi nő életformáját vizsgáló kutatása[2] kiemeli, hogy ezeknek a nőknek 64%-a még szombaton este is házimunkával van elfoglalva, vasárnap délelőtt 95%-ukat, délután 35 és még este is 6%-ukat köti le a háztartás. Az otthontól távol töltött munkaidejük átlag 9—12 óra, s az ehhez járuló családi és házi gazdasági kötöttségek a nők napját annyira igénybe veszik, hogy naponta legfeljebb 1—2 órájuk marad szabadon. Ilyen adottságok mellett a falusi nők többsége televíziónézéssel, valamint kézimunkázással, olvasással, gyereknevelléssel tölti a rendelkezésre álló csekély szabadidőt. Az adatokban visszatükröződik a falusi települések intézményi ellátottságának szintje is.[3]

Több vizsgálat kutatta a szabad szombatok bevezetésének hatását a szabadidő eltöltésének változásaira vonatkozóan. Szántó Miklós kutatásai szerint[4] három alapvető csoportba sorolhatók az emberek ebből a szempontból. Az egyik csoport életében semmilyen változást nem hozott a szabad szombat. Ide tartozott a fizikai munkás férfiak 20%-a, a fizikai munkásnők 37%-a, a szellemi dolgozó férfiak 6—10%-a, a szellemi dolgozó nők 20—25%-a. A másik csoport életében a szabad szombat a házimunkáé, a takarításé lett (ennek következtében a vasárnap pihenőnappá lépett elő), ebbe a csoportba tartozik a férfiak 40%-a, a nők 55—59%-a, tehát a többsége. A harmadik csoportba, mely aktív, eljáró hétvégekké alakította a szabad szombatos hétvégét, abszolút férfi többséggel találkozunk. Fukász György[5] a szabad szombatok bevezetésének tükrében a konkrét szabadidős tevékenységek alakulását vizsgálva azt tapasztalta, hogy a könyvolvasás és újságolvasás nem került lényegesen előbbre az elfoglaltságok között (a nőknél egy hellyel előbbre jött, a férfiaknál viszont egy hellyel hátrább került).

A nők feltételei tehát a szabadidő vonatkozásában rosszabbak, mint a fér-

fiaké, mégis azt tapasztaljuk, hogy több időt próbálnak szakítani az olvasásra, mint a férfiak.

A külföldi vizsgálati adatok is hasonló eredményeket mutatnak. A 60-as években folytatott nagyszabású UNESCO szabadidős vizsgálat[6] szerint az arányok a következők:

	A teljes szabadidő %-a		
	kereső nő	htb.	kereső férfi
újságolvasás	4%	4%	8%
folyóirat-olvasás	2%	2%	1%
könyvolvasás	5%	4%	4%

A gyors, viszonylag felületes tájékozódást jelentő újságolvasásban a férfiak járnak elöl, a könyvolvasásban a kereső nők vezetnek.

Hollandiában[7], ahol a szabadidős tevékenységek között időráfordításban lényegesen jobb helyzetben áll az olvasás, mint más országokban, ugyancsak találunk eltérést: a férfiak 40%-a, a nőknek viszont 55%-a vallja kedvelt, gyakori időtöltésnek az olvasást.

Nyugat-Németországban[8] is ugyanezt a jelenséget számszerűsítik a különféle vizsgálatok. Kiegészítve még azzal is, hogy ezek az eltérések már a serdülőkorban kialakulnak a két nem olvasási gyakoriságában: a fiatal lányok lényegesen többet olvasnak, mint a kortárs fiúk, s ez az „előny" azután felnőttkorban is megmarad. Rosszabb feltételek mellett is többet olvasó nők: ezt az ellentmondást a hazai kutatások igyekeztek megmagyarázni. Ezekkel az értelmezésekkel rokon gondolatokat fejt ki a lengyel Helena Strzeminska.[9] Kutatási tapasztalatai szerint a dolgozó nők képesek úgy megszervezni a házi munkát, hogy kultúrálódásra, olvasásra is maradjon idejük. És ez nagyrészt azon múlik, hogy igényük is nagyobb ilyen fajta tevékenységre, mint a háztartásbelieknek. Azonban még a dolgozó nők csoportján belül is vannak további eltérések, mégpedig az iskolai végzettség s ezzel összefüggésben a végzett munka jellege mutatkozik egyik legfontosabb differenciáló tényezőnek a házi munkák jobb-rosszabb megszervezése szempontjából. A napi időbeosztás persze azon is múlik, hogy milyen objektív adottságai vannak a dolgozó nőnek a háztartás jobb megszervezésére (tehát például mennyire gépesített a háztartása, van-e háztartási alkalmazottja vagy egyéb kisegítője, milyen anyagi lehetőségei vannak stb.).

A jelek szerint a magasabb iskolai végzettség egyben kvalifikáltabb, általában szellemi munkavégzést is magával von. A magasabb iskolai végzettséggel rendelkező dolgozó nők már *eltérő értékrend*del, *tradíciók*kal, *viselkedési* struktúrákkal rendelkeznek, s ezek alapján szervezik életüket. Természetesen ennek megfelelően más-más a szabadidő eltöltése is az eltérő iskolai végzettségű nőknek.

A KÖNYVOLVASÁS GYAKORISÁGA

Előre kell bocsátanunk, hogy — a harmadik világ egyes országai kivételével — világszerte — nemre való tekintet nélkül — csökken a könyvolvasásra fordított idő: az utóbbi évtizedben mintegy 40%-kal csökkent. Magyarorszá-

gon a heti 0,7 óráról mindössze heti 0,4 órára csökkent. Persze, ha a ráfordított időmennyiség csökkent is, a rendszeres olvasók száma elvileg megmaradhat. Ezt bizonyítja a 60-as évekből Mándi Péter révén[10] és a 70-es évekből Gereben Ferenc révén[11] rendelkezésünkre álló adatok összevetése.

	60-as évek			70-es évek		
	ffi	nő	átlag	ffi	nő	átlag
rendszeresen olvas	22,6	25,9	24,3	12	23	17,5
időnként olvas	38,4	34,4	36,3	43	44	43,5
egyáltalán nem olvas	39,0	39,7	39,4	45	33	39,0

Az adatok semmiféle kedvező fordulatról nem tanúskodnak. Átlagosan jelentősen csökkent a rendszeres olvasók száma, és emelkedett az alkalmi olvasóké, a nem olvasóké stagnál. A nők körében azonban *alig* tapasztalunk visszaesést a rendszeresen olvasók körében, sőt az egyáltalán nem olvasók száma is lényegesen csökkent. Ha a nők csoportját foglalkozás szerinti bontásban vizsgáljuk meg, akkor azt látjuk, hogy a foglalkozásban tükröződő iskolai végzettség, a végzett munka jellege befolyásolja az olvasás rendszerességét.

	NŐK				
	értelm.	alkalm.	munkás	mezg-i fiz.	htb.
rendszeresen olvas	65%	37%	13%	22%	10%
kevésbé gyakran olvas	25%	39%	27%	22%	17%
nagyon ritkán olvas	10%	20%	20%	28%	13%
nem olvas	—	4%	40%	28%	60%

AZ OLVASÁS INDÍTÉKAI

Miért olvasnak nők — fogalmazhatjuk így is a kérdést —, milyen igénnyel, elvárással közelednek a könyvhöz, milyen hatást várnak tőle? És van-e különbség a férfi és női olvasók között e tekintetben, vannak-e sajátosan „női" indítékok?

V. Kulcsár Júlia[12] kutatásainak adatai szerint a fiúk és a lányok több vonatkozásban is eltérő igényekkel közelednek a könyvek felé. A fiúk olvasói érdeklődésének középpontjában a kaland, az izgalom áll. A mozgalmas, érdekfeszítő cselekmény, a veszélyes harci feladatok és a kockázatos szituációk jelentik elsősorban az izgalmat a fiúk számára. Ezt bizonyítja az is, hogy a lányokénál nagyobb arányban adták le szavazataikat az indián történetekre és a fantasztikus könyvekre is, de az ismeretterjesztő művek iránt is nagyobb érdeklődést mutattak. A lányoknál a kaland és az izgalom nem domináns motívum, számukra a könyv érdekes, izgalmas volta nem ugyanazokból a forrásokból táplálkozik, mint a fiúknál. Két-háromszoros említési aránnyal a fiúkkal szemben inkább a mese és az ifjúsági regény iránti igényüket hangsúlyozták.

Mándi Péter[13] szerint a felnőtt nők és férfiak vonatkozásában is eltérőek némiképpen a motívumok, a férfiak esetében valamivel gyakoribb az ismeretbővítés motívuma, a nőknél pedig inkább a szórakozás jellegű okok.

H. Sas Judit[14] a jelenség regisztrálásán túl megpróbál magyarázatot is adni. Az ő vizsgálati tapasztalatai szerint a férfiak hatás-struktúrájában (mely az igényből és tetszésből áll össze) szignifikánsan többször jelentkezik az ismeretszerzés és ezzel együtt a társadalmi problémák észlelésének motívuma. A nők viszont jellegzetesen többen a magára ismerés, a szenvedés, a küzdelem, az egyéni boldogság megtalálásának érzelmi motívumait említik. Ebben az eltérésben természetesen megnyilvánulnak bizonyos pszichikus okok: a nők gazdagabb érzelemvilága, érzékenyebb érzelmi reakciói, érzelgősségre való nagyobb hajlandóságuk. De a szépirodalomnak társadalmi oldalról való megközelítése — amit a férfiaknál tapasztaltunk — nem a puszta rációt jelenti, ezek a hatások egyáltalán nem érzelem nélküliek, csakhogy az érzelmek fűtöttsége más körre, sokkal inkább kifelé irányul. S ebben nem kis része van — különösen a falu társadalmában, de gyakorlatilag egész társadalmunkban — annak a ténynek, hogy a kvalifikáltabb munka, a társadalmi mozgás, a döntésekben való részvétel stb. még ma is elsősorban a férfiakat érinti! A társadalmi és pszichikai okok együttesen alakítják az olvasással szembeni igényeket.

KÖNYVTÁRHASZNÁLAT

A könyvtárba járás gyakoriságát és intenzitását tekintve nem tapasztalunk lényeges eltérést a férfiak és nők között. A könyvtárba járók aránya országos szinten 19—20% körül mozog, ettől az átlagtól alig tér el a nők és a férfiak aránya. Elgondolkoznunk azon lehet, hogy ezek szerint a nőknek csupán 20%-a használja rendszeresen a könyvtárakat. A könyvtári tagság és a kulturális aktivitás között pedig lényeges összefüggés van. Halász László és Nagy Attila megállapítása szerint:[15] a könyvtári tagok csoportjában nagyobb kulturális aktivitás észlelhető. Nem mintha maga a könyvtári tagság lenne a nagyobb kulturális aktivitás, a szűkös privát világon túlmutató problémaérzékenység, az értékekre orientáltság oka, meghatározója. Mindenesetre a szóban forgó tényezők együttjárása és tendenciózus megjelenése jelzi a könyvtár el nem hanyagolható szerepét. Ez az eredmény újabb megerősítése annak a már ismert tételnek, hogy a könyvtári tagság rendszeresebb olvasással, csiszoltabb olvasási ízléssel, nagyobb könyvvásárlási kedvvel és házikönyvtárral, egyszóval nagyobb kulturális teljesítményszinttel jár együtt.

Ez a tétel mintha csak kiindulópontja lenne annak a chicagói vizsgálatnak,[16] amely a nők családon belüli, társadalmon belül elfoglalt helye, helyzete és a könyvtárhasználat gyakorisága közötti összefüggést kutatta. Három alapvető csoportban vizsgálta ezeket az összefüggéseket: könyvtárat nem használó, könyvtárat csak mérsékelten használó és rendszeres könyvtárhasználó nők csoportjában.

A könyvtárat nem használó nők értékrendje meglehetősen tradicionális: középpontjában az otthon, a gyerek, a takarítás áll. Legfőbb tevékenységük házon kívül a bevásárlás, az orvoshoz járás; otthon pedig a kézimunkázás, tv-nézés, keresztrejtvényfejtés, kártyázás, vendégfogadás. Többségük az átlagosnál idősebb, kevéssé iskolázott, alacsonyabb jövedelmű. Az átlagosnál nagyobb arányban találhatók ebben a csoportban fizikai munkások feleségei.

A mérsékelt könyvtárhasználó nők aktívabbak, mint az előző csoportba tartozók. Fő tevékenységük nekik is a bevásárlás, a ház körüli munkák, a

sportesemények látogatása. Vagyis ez a csoport is alapvetően otthonközpontú, de ízlésük kevésbé konzervatív. Az átlagosnál jóval több itt a 20—40 éves, a csoport tagjainak 90%-a pedig elvégezte a középiskolát, s az átlagosnál nagyobb arányban szellemi dolgozók otthon tartózkodó feleségei ők.

A rendszeres könyvtárhasználó nők (a nők 29%-a) életvitele és értékrendje csaknem minden tekintetben ellentéte a könyvtárat mellőző nőkének: aktívak, nyitottak, tájékozottak, mozgékonyak. Ami társadalmi-demográfiai összetételüket illeti, ebben a csoportban az átlagosnál nagyobb az egyetemet végzettek aránya, de csaknem mindenki végzett középiskolát. Többségük 35 évesnél idősebb és nagyobb családban élnek, mint a másik két csoport tagjai.

Nagyon lényeges tehát felfigyelnünk ezekre a kölcsönös összefüggésekre. Nyilvánvalóan nem a könyvtárhasználat ténye teszi különböző beállítottságúvá, helyzetűvé a nőket, hanem a társadalmi-demográfiai, szociális tényezők okoznak különféle magatartásmódokat, beállítottságot, melynek egyik megnyilvánulása éppen a könyvtárhasználatban van. A rendszeres könyvtárhasználat, a rendszeres olvasás — tájékozódás — természetesen visszahat, erősíti a kialakított értékrendet.

AZ OLVASMÁNY-VÁLASZTÁST BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

a) Érdeklődés

Az érdeklődést belső, pszichikai és külső, társadalmi tényezők egyaránt befolyásolják, így ennek megnyilvánulása egyaránt jellemző az egyénekre és társadalmi csoportokra. Egy a közelmúltban lezajlott, könyvtárhasználók érdeklődését feltárni szándékozó vizsgálat[17] feltárt néhány eltérést nemekre vonatkozóan is. A kísérleti személyeknek egy 110 címszót tartalmazó tesztlapról kellett kijelölniük az őket legjobban érdeklő témákat, ennek alapján a következő sorrend alakult ki:

férfiak	**nők**
1. irodalom	1. irodalom
2. életszínvonal Magyarországon	2. filmek
3. filmek	3. rákkutatás
4. természetjárás	4. lakásberendezés
5. külpolitikai események	5. életszínvonal Magyarországon
6. útiélmények	6. múzeumok
7. űrrepülés	7. műemlékek
8. múzeumok	8. természetjárás
9. műemlékek	9. útiélmények
10. állatvilág	10. művészettörténet

Nagyobbrészt (6 esetben) megegyeznek a témák, bár a sorrendben is vannak eltérések. A férfiaknál némileg több a közéletiséget képviselő téma, a nőknél a „privát szféra" került előbbre az átlagosnál. Az „irodalom" első helyre kerülését indokolja, hogy könyvtárban történt az adatfelvétel. A kulturális, műveltséggyarapítást szolgáló témák egyformán fellelhetők mindkét listán.

A 110 vizsgált téma durván számított kétharmad részét teljesen azonosan ítélték meg, 26 témában jelentősebb eltérést találunk a válaszokban:

eltérés a nők javára	eltérés a férfiak javára
bibliakutatás	autóvezetés
bölcs mondások	katonai kérdések
cigánykérdés	matematika
elmebetegek viselkedése	önvédelmi sportok
genetika	rádióamatőr-munkák
horoszkópok	sportkörök története
idegesség	számítógépek
lakásberendezés	tudományos-fantasztikus irodalom
lélektan	tudományos-technikai forradalom
művészettörténet	vadászkalandok
művészeti tárgyak	barkácsolás
nyelvtudomány	fizika
oktatási reform	labdarúgás
pályaválasztás	
rákkutatás	
színjátszás	
divatprognózisok	
ételreceptek	
kozmetika	
női egyenjogúság	

Az ún. kifejezetten női témákon kívül, mint főzés, divat, kozmetika is elsősorban a magánéleti szféra iránt tanúsított fokozottabb érdeklődést észlelhetünk. A nők „hatásköre" ugyanis az otthonteremtés (lakberendezés, díszítés), a betegápolás (genetika, rákkutatás, elmebetegek), a gyerek továbbtanulása (oktatási reform, pályaválasztás), a művészeti érdeklődés, a lelki problémák iránti fokozottabb érdeklődés is jellemző még.

A férfiaknál dominálnak a sporttal, a technikával, a fantasztikummal, veszéllyel, kalandokkal kapcsolatos témák, a hobbi-tevékenységeket is jobban előtérbe helyezik.

Az érdeklődésnek ilyenfajta megnyilvánulása befolyásolja azután a könyvválasztást is: Mándi Péter tapasztalatai[18] alátámasztják ezt: kimondott szépirodalmat a nők olvasnak nagyobb arányban, úgynevezett „alkalmazott irodalmat" (sci-fi, krimi, útleírás stb.) és nem-szépirodalmat pedig a férfiak.

Külföldi adatokkal is tudunk összehasonlítást tenni. A svéd férfiak például jóval több kalandregényt, kémregényt és sci-fit olvasnak, mint a nők, a nők inkább lélektani, szerelemről szóló regényeket olvasnak. A nem-szépirodalom olvasásában a férfiak a társadalomtudományi, politikai, technikai, természettudományi, hobbi, sport stb. témájú műveket részesítik előnyben, a nők ebben a kategóriában csupán az orvosi és egészségügyi témák iránt tanúsítanak érdeklődést.[19]

b) Az ízlés

A klasszikus vagy a modern irodalom, az értékes, vagy kevéssé értékes irodalom, a különféle stílusjegyeket hordozó irodalom előfordulása az olvasmányszerkezetben — jellemzi az olvasói ízlésszintet.

Gereben Ferenc már említett vizsgálata a következő ízlésállapotokról tanúskodik:

Ízléskategóriák	nők	férfiak
„Modern (+klasszikus)" (mai értékes, s általában a nem hagyományos eszközökkel élő XX. sz-i irodalom dominanciája; tipikus kiegészítője klasszikus realista irodalom)	6,8	7,3
„Klasszikus (+romantikus)" (a XX. sz-i klasszikus realista irodalom, illetve a XX. sz. első felében hagyományos formában íródott művek dominanciája; esetleg romantikával együtt)	21,8	18,3
„Romantikus" (a XX. sz-i romantika dominanciája, esetleg ifjúsági irodalommal együtt)	14,3	12,0
„Bestseller" (fő összetevője a „nagy irodalom" látszatát keltő félművészi, ill. álművészi irodalom; ilyen típusú életrajzi, történelmi, háborús, „lélektani" regények. Szubdomináns szerepben esetleg: romantika és klasszikus realizmus)	34,9	23,9
„Lektür (+romantika)" (a szórakoztató irodalom direkt műfajainak; krimi, kalandregény, kémregény stb. dominanciája; tipikus kiegészítője a romantika)	21,2	26,0
„Ismeretközlő" (kizárólag non-fiction érdeklődés)	1,0	12,5
	100%	100%

Ebből a táblázatból igen sokféle következtetést vonhatunk le. Először is: megnyilvánul benne az az általánosnak mondható olvasói ízlésbeli változás, mely az utóbbi évtizedben megfigyelhető, vagyis a „könnyebb ellenállás irányába való eltolódás", a kevésbé értékes irodalmi művek iránti megnövekedett érdeklődés. Ezen túlmenően azt látjuk, hogy a nők túlnyomó részénél a korábban már említett szórakozási igény realizálódása a jellemző, hiszen többségük a romantikus-bestseller-lektűr irodalmat részesíti előnyben, a klasszikus irodalom kedvelése is ezekhez társul, nem az értékes modern irodalomhoz.

A férfiaknál jellemző az ismeretterjesztő irodalom kedvelése.

Ha korábban az olvasás gyakoriságát vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy a nők csoportján belül differenciál a munkamegosztásban elfoglalt hely, akkor itt is meg kell vizsgálnunk, befolyásolja-e az ízlést a foglalkozás, az ebben egyidejűleg jelenlevő iskolai végzettség s a végzett munka jellege.

	értelmiségi		alkalmazott		munkás		mezőgazdasági		htb.
ízléskategóriák	ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő	nő
Mo (+Kl)*	24,1	34,1	4,9	4,2	3,2	2,8	—	—	2,4
Kl (+Ro)	16,6	37,0	17,0	13,3	18,7	14,9	22,7	41,7	43,2
Ro	3,7	2,7	12,2	8,3	12,9	22,5	22,7	16,7	20,5
B (+Kl)	33,4	26,2	39,1	53,4	18,1	29,9	13,7	8,3	4,6
L (+Ro)	9,2	—	12,2	20,8	36,1	28,0	22,7	25,0	22,3
Ism. terj.	13,0	—	14,6	—	11,0	1,9	18,2	8,2	—

* A rövidítések jelentését l. a fentebbi táblázatban.

Bár az adatok önmagukért beszélnek, fűzzünk hozzájuk néhány észrevételt:

— az értelmiségi, tehát legmagasabb iskolai végzettségű nők ízlése mondható a legfejlettebbnek, még az azonos foglalkozási csoportba tartozó férfiakénál is;

— az alkalmazottaknál a kevésbé értékes, vagy értéktelen bestseller- és lektűrirodalom túlsúlyával találkozunk, az azonos foglalkozású férfiak ízlésképlete valamivel kedvezőbb;

— a munkásnők ízlésében eléggé nagy a „szóródás", a romantika túlsúlya mégis kimutatható;

— a mezőgazdasági foglalkoztatottságú és háztartásbeli nők ízlése pedig elsősorban a klasszikusok előnyben részesítésével jellemezhető;

— az ismeretterjesztő irodalom a munkás és mezőgazdasági foglalkozású nőknél a legkedveltebb;

— a különböző foglalkozású csoportokhoz tartozó nők ízlésképlete között *nagyobbak az eltérések*, mint egy-egy foglalkozási csoporton belül a férfiakéhoz képest.

JEGYZETEK

[1] A nők helyzete a munkahelyen és otthon. KSH, 1962. A nap 24 órája. KSH Időszakos Közlemények 1965/8.

[2] *Csepregi—Hegedűs:* A nők munka- és életkörülményeinek alakulása a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Bp. 1973.

[3] *Holács Imréné:* Szociológiai felmérések néhány eredménye... Összefoglaló jelentés. Keszthely, 1973.

[4] *Szántó Miklós:* A szabad szombat bevetése... Szabadidő és művelődés. TIT Központi Kiadványa 1974.

[5] *Fukász György:* A szabad szombatok bevezetésének hatása... Szabadidő és művelődés. TIT Központi Kiadványa 1974.

[6] *J. P. Robinson—PH. E. Converse—Szalai Sándor*: A mindennapi élet tizenkét országban. Idő a mérlegen. Szerk.: *Szalai Sándor* Bp. Gondolat, 1978. 547. p.

[7] Buch und Leser in den Niederlanden Gütersloch. Bertelsmann. 1963. Sch. 2. Bm. Forschung 3.

[8] *Gerhard Schmidten:* Leserkultur in Deutschland... Börsenblatt (Frankfurter Ausgabe 24. 1968.)

[9] *Helena Strzeminska:* Iskolai végzettség és időmérleg. Idő a mérlegen. Szerk.: Szalai Sándor. Bp. Gondolat, 1978.

[10] *Mándi Péter:* A könyv és közönsége. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest. 1968.

[11] *Gereben Ferenc:* „Házikönyvtár"-kutatásának előzetes adatai. (OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központ)

[12] *V. Kulcsár Júlia:* A könyv és a 10—14 éves gyermek. Bp. MKKE. 1975. 50. 57—58. p.

[13] *Mándi Péter:* i. m.

[14] *H. Sas Judit:* Emberek és könyvek. Akadémiai Kiadó, Bp. 1968.

[15] *Halász László—Nagy Attila:* Hatásvizsgálat könyvtárban I. NPI. Budapest, 1974.

[16] *Michael Madden:* Libraty user/ nonuser lifestyles. = Amer. Libr. 10. vol. 1979. 2.

[17] *Bartos Éva—Mándy Gábor:* Könyvtárhasználók érdeklődése c. kutatás az OSZK KMK-ban.

[18] *Mándi Péter*: i.m.

[19] Läs-och bokvanor is fem svenska samhällen. Litteraturetredningens läsvanestudier. Stockholm. 1972.

Andrássy Mária—Andrássy László

A SPORTÉRDEKLŐDÉS KIALAKULÁSÁNAK TÁRSADALMI ÖSSZETEVŐI

(Mikrovizsgálat vívók, ökölvívók, cselgáncsozók körében)

A modern sport történetében a sportolók kiválasztásában a legfontosabb kritérium a megfelelő alkat, aminek hiányát nem lehet szorgalommal, munkával, megfelelő életmóddal pótolni. A biológiai-fiziológiai vizsgálatok szerint a „tehetség" társadalmi eloszlása, a biológiai adottságok eloszlása a társadalomban homogén, azaz az egyes társadalmi rétegek körében csaknem azonos arányban kellene felfedezni a különböző sportágakra alkalmas egyedeket.

Ezzel szemben a különböző sportérdeklődés-vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a sportérdeklődés kialakulása nagymértékben rétegmeghatározott: például a küzdősportok jelenleg Magyarországon a fizikai dolgozók gyermekei körében népszerűek.

Még azonos társadalmi rétegek gyermekeinek esetében is kimutatható a család szerepének meghatározó jelentősége — a szülők sportolói múltja a gyerekeknél a legfontosabb motiváló tényezők közé tartozik.

Hazánkban főként a különböző társadalmi rétegek sporttevékenységét elemezték — a szabadidő-vizsgálatok eszközeivel. Miután azonban a társadalom egészében meglehetősen alacsony a sportolók aránya, így a vizsgálatok a sportágak szerinti bontásra már nem vállalkoztak. Az egyes sportcsoportok (főként szociálpszichológiai eszközökkel történő) elemzése pedig nem vállalkozott összehasonlításra.

A rendelkezésre álló adatok szerint munkánk — bár csekély mértékű — újdonsága, hogy három küzdősport jellegű sportágat űző (a célkitűzés szerint) homogén csoportot hasonlítunk össze származás és a sporttal kapcsolatos attitűdök szempontjából.

A VIZSGÁLAT LEÍRÁSA

A vizsgálatot hipotézisünknek megfelelően homogén mintán, kizárólag küzdősportolók között végeztük. Az Újpesti Dózsa SE cselgáncs, ökölvívó és vívó szakosztályában kívántunk 40—40 főt megkérdezni önkitöltős, kérdőíves módszerrel. Anélkül, hogy későbbi elemzésünknek elébe vágnánk, már most felhívjuk a figyelmet arra a tényre, hogy a vívók valamennyi kérdőívet kitöltötték, az ökölvívók visszaérkezési aránya 58%, a cselgáncsozóké viszont csupán 48% volt.

A vizsgálatban 82 értékelhető adatlap állt rendelkezésünkre.

A kérdőív az alábbi kérdéscsoportokra terjedt ki:

— a megkérdezett személyi adatai (nem, életkor, iskolai végzettség, foglalkozás);
— a szülők foglalkozása, iskolai végzettsége;
— a szülők, testvérek sporttevékenysége (sportág, szint);
— rokonok, barátok sporttevékenysége;
— a megkérdezett sportpályafutása (sportágváltás, legnagyobb eredmény);
— mit jelent számára a sport;
— a jövőre vonatkozó elképzelések (milyen eredményt akar elérni, meddig kíván sportolni, jövendő életút, kívánja-e majdani gyereke sportolását).

A MINTA ÖSSZETÉTELE

A teljesen azonos nagyságú csoportok kialakítása nem sikerült, a 82 adatközlő a sportágak között az alábbiak szerint oszlott meg:

	Fő	%
Cselgáncsozó	19	23
Ökölvívó	23	28
Vívó	40	49
Összesen:	82	100

Nemüket tekintve 69 férfi (84%) és 13 nő (16%). A sportág természetéből adódóan a cselgáncsozók és ökölvívók valamennyien férfiak, a lányok valamennyien vívók.

A megkérdezettek közel egynegyede 20 éven felüli, 55%-a 16—20 év közötti, a többi ennél fiatalabb. Az egyes sportágakat űző megkérdezettek között azonban életkoruk szerint jelentős eltérések vannak: míg a cselgáncsozók háromnegyede 16 évnél fiatalabb, a másik két sportágban ez a korcsoport nem éri el az egytizedet sem!

Ennek megfelelően a versenyzői kategória is különböző az egyes sportágakban. Az ökölvívóknak több mint a fele, a vívóknak csaknem fele felnőtt versenyző, viszont a cselgáncsozók kétharmada serdülő-úttörő csoportba tartozik.

Az életkori megoszlásból adódik, hogy a többség (57%) — s a cselgáncsozóknak 90%-a — tanuló (általános, középiskolai, vagy szakmunkástanuló, egyetemista). Társadalmi kérdésekre vet fényt azonban, hogy a 11 munkásból 9 ökölvívó, a 15 szellemi foglalkozásúból pedig 12 vívó.

KINEK A HATÁSÁRA VÁLASZTOTTA SPORTÁGÁT

A kérdést teljesen szabadon válaszolhatták meg, hogy ne befolyásolják őket a válaszadásban.

Az utólag kialakított kategóriarendszer alapján

	Fő	%
Ő maga választotta; senki, „csak" véletlen	36	44
Család (apa, anya, testvérek, rokonok)	21	26
Barátok, ismerősök	7	9

Iskola, tanárok, iskolatársak	6	7
Sporttársak, edző, testnevelő	5	6
Tv, olvasmányok stb.; nagy sportegyéniségek példája	3	4
Toborzás, „felfedezés"	2	2
Közel volt a lakáshoz	1	1
Nem tudja	1	1
Összesen	82	100

Sportáganként azonban erősek az eltérések. Az életkori tényezőkkel megmagyarázható, hogy a cselgáncsozók között megnövekszik a család jelentősége. Más jelenségek befolyását sejteti azonban az, hogy a 23 ökölvívó közül 16 „maga választotta", s csupán egyetlen kezdett családja javaslatára bokszolni; a 40 vívó közül pedig 14—14, azaz azonos arányban említette saját elhatározását és családját. Az is érdekes, hogy a család befolyását fontosnak tartók kétharmada vívó.

Bár csupán egyetlen személy válaszolta, hogy azért sportol a Dózsában, mert közel van lakásához a sportlehetőség, mégis az derül ki a válaszokból, hogy a sport általában az edzés körzetéből szerzi utánpótlását, mert a megkérdezettek fele az edzőteremmel azonos vagy szomszédos kerületben lakik, 29% távolabb, és csak 21% nem budapesti. Ezzel teljesen ellentétes tendenciát mutatnak az ökölvívók válaszai. Ebben a sportágban a megkérdezettek 53%-a nem budapesti lakos!

TÁRSADALMI HÁTTÉR

A különféle ifjúságszociológiai vizsgálatok megállapítják, hogy az ifjúság korántsem egységes réteg, és életmódját, értékrendjét főként szüleinek a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helye határozza meg. Miután megkérdezettjeink többsége tanuló, ezért a közöttük levő rétegkülönbségek megragadására az apa foglalkozása, iskolai végzettsége mutatkozott a legcélravezetőbbnek.

Az apák foglalkozása az alábbiak szerint alakul:

	Fő	%	Fő	%
— Ismeretlen (állami gondozott)	8	9	8	9
Szakképzetlen fizikai dolgozó	5	6		
Szakmunkás	27	33		
— Munkás		össz.:	32	39
Alkalmazott	6	8		
Középszintű szakember	15	18		
— Alkalmazott		össz.:	21	26
— Értelmiségi	21	26	21	26
Összesen:	82	100	82	100

A sportágak szerinti megoszlás azonban ettől eltérő képet mutat. A cselgáncsozók 68, az ökölvívók 70%-a munkásszármazású, a vívók 83%-a viszont szellemi foglalkozásúak gyermeke. Az apa iskolai végzettsége is hasonló jellegzetességeket mutat. Míg a vívók apjának közel fele főiskolát vagy egyetemet végzett, addig csupán egyetlen ilyen ökölvívót találtunk.

A sportérdeklődés kialakulásának társadalmi meghatározottságát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy minden valószínűség szerint nem a fizikai rátermettség, hanem a családi szocializációs háttér az erősebben meghatározó abban, hogy ki milyen sportágat választ. Ezt támasztja alá az, hogy a munkások gyermekeinek fele ökölvívó, és egytizedük foglalkozik vívással; az alkalmazotti származásúak közel háromnegyede vívó, és egynegyede egyenletesen oszlik meg a másik két sportág között; az értelmiségi fiatalok 85%-a vívó, s közöttük csupán egyetlen ökölvívó és két cselgáncsozó akad.

Egyes művelődésszociológiai vizsgálatok szerint az anya iskolai végzettsége a meghatározó a kulturális viselkedésben. Hasonlóra utal az a tény, hogy míg az ökölvívók édesanyjának 22%-a nem végezte el a 8 általánost, ilyen vívó nem volt a megkérdezettek között: az ökölvívók édesanyjának 13%-a végzett középiskolát vagy felsőfokú tanintézetet, a vívókénak pedig 64%-a. A cselgáncsozók itt is a két csoport között helyezkednek el, az édesanyák zöme nyolc általánost és szakmunkásképzőt végzett.

CSALÁD ÉS SPORT

Az apák 60%-a sportolt, egynegyedük versenyzett. A többgyerekes családok 59%-ában a többi testvér is sportol valamilyen szinten. Az anyák között már kevesebb, 29% sportolt, s csak egytized versenyzett — azonban ez is jelentősen meghaladja a versenysportolók lakosság közötti arányát. A megkérdezettek 16%-ának volt rokonságában versenysportoló.

Mindezek arra mutatnak, hogy a sport — mint általában a kulturális tevékenységek — nagyon erősen a családi háttér, a családi „hagyományok" által meghatározott, az egyén életmódjába való beépülése, rendszeres tevékenységgé válása minden valószínűség szerint elsősorban a családi szocializáció során következik be.

A főként vidékről bejárók vagy Budapest peremkerületeiben lakó ökölvívók szülei elsőgenerációs munkások. S míg a mintában az összes munkásapák valamivel több, mint fele sportolt és egynegyedük versenyzett, addig az ökölvívók apjának 39%-a sportolt és csak 17%-a versenyzett.

Érdekes összefüggés, hogy ha az apák foglalkozása szerinti megoszlásban vizsgáljuk a válaszokat, akkor a sportoló apák és testvérek aránya közel azonos. Amikor azonban a sportágak szerint elemezzük, ezzel merőben ellentétes tendenciára bukkanunk: a legkevésbé aktív réteg, az ökölvívók testvérei között találunk a legtöbb sportolót, 68%-ot. Okainak felderítésére, a jelenség magyarázatára „mikrovizsgálatunk" tényanyaga nem elegendő. Részletes családtörténet, életútelemzés, az interjúmódszer szükséges ennek elvégzéséhez.

SPORTÁGVÁLTÁS

A megkérdezettek közel kétharmada sportolt már mást is. Az 52 sportágat cserélő személy közel felének ez a második sportága, egynegyedének a harmadik és harmaduk már a negyedik vagy annál több sportágat gyakorolja. A sportot cserélőknek azonban csupán egyharmada ért el előző ágazatában minősítést. A változtatóknak mindössze kétharmada indokolta bővebben, hogy miért cserélt, azonban meglehetősen semmitmondó válaszcsoport érte el a leg-

magasabb jelölést (megtetszett, jobban tetszik, ez az igazi stb.), s egynegyedük indokolta bővebben: férfias, megfelel az alkatomnak, látványosabb, érdekesebb stb.

MIT JELENT SZÁMÁRA A SPORT?

Teljesen szabad válaszolási lehetőséggel tettük fel a fenti kérdést. Mielőtt a válaszok elemezésére rátérnénk, meg kívánjuk jegyezni, hogy a sporteredményeik szempontjából a különböző sportágakat űző csoportok korántsem voltak egyformák. Összesen 10 nemzetközi szinten is helytálló sportoló volt a megkérdezettek között — de ebből 8 vívó és csak 1—1 a cselgáncsozó és bokszoló. Ezenkívül arról sem lehet megfeledkezni, hogy a cselgáncsozók háromnegyede tizenhat évnél fiatalabb, tehát a sporttal kapcsolatos elvárásaik természetszerűleg élesen különbözhetnek.

Ketten nem válaszoltak a kérdésre. A többiek összesen 221 motívumot említettek — háromnegyedrész 1—2—3 meghatározást, egynegyed annál többet. Így elegendőnek látszott, ha személyenként csak három válasz elemzésével foglalkozunk. (Ez az összes válaszmotívumok 83%-a.)

A válaszok szóródása igen nagy volt; mint a kódutasításból kitűnik, a 184 válasz 44 motívum között oszlott meg.

A legnagyobb súllyal szereplő motívumok:

	Az összes válasz %-ában			
	Fő	**Fő**	%	%
Szórakozás	34		18	
Kikapcsolódás	16		9	
Egészség	11		6	
Munka	10		5	
Kiemelt motívumok		71		38
Többi 40 motívum		113		62
Összesen:		184		100

Azaz a motívumok 9%-ára esik a válaszok 38%-a. Célszerű volt tehát a motívumokat választípusokba rendezni, összevonni. Végül hat kategóriát alakítottunk ki:

— *általános* motívumok (minden, az élet egyik fele, sokat, hasznos stb.);
— *jellem*mel, önkifejlesztéssel kapcsolatos motívumok (akaraterő, barátok szerzése, eredmény, kibontakozás, küzdelem, lelki fejlődés, önkifejlesztés, önuralom, versenylehetőség);
— *szabadidő* eltöltéséhez kapcsolódó motívumok (élmény, hobbi, időtöltés, játék, kikapcsolódás, öröm, pihenés, szórakozás);
— a sport *kompenzációs* funkciójára utaló motívumok (izgalom, szükséglet, szabadság, szenvedély, siker);
— *fizikai*, testi motívumok (állóképesség fejlesztése, egészség, fizikai megterhelés, jó közérzet, mozgás, testedzés, testi fejlődés, testi kielégülés, önvédelem);

— *egzisztenciával* összefüggő motívumok (cél, életcél, egzisztencia, elismerés, érvényesülés, jövő, könnyebb élet, megélhetés, munka, pénzkereset).

Az összevonások után kiderül, hogy a motívumok közel fele szabadidőtöltés, egynegyede fizikai fejlődés, 10—10—10%-a pedig egzisztencia, jellemfejlesztés, vagy általános indok.

A szabadidő-vizsgálatokkal összecseng a válaszok társadalmi csoport szerinti eltérő megoszlása. Az értelmiségiek (és értelmiségi származású vívók) sportolnak időtöltés, pihenés, hobbi, játék, kikapcsolódás, szórakozás miatt. Érdekes ez annak fényében, hogy a legtöbb nemzetközi sikert elért sportoló közöttük van. A szabadidő tudatos tervezésének-szervezésének szokása ugyanis ma Magyarországon még főként az iskolázottabb rétegek sajátja.

Egyéb értékvizsgálatokkal cseng össze az az eredmény, hogy a munkás-származásúak említették a fizikai-testi motívumok több mint felét, ugyanis az erős ember ideáltípusa összefügg a fizikai munkavégzéssel; a szellemi munkát végző értelmiség számára lényegesen kevésbé fontos ez a tulajdonság, ők alig említik, hogy fizikai tulajdonságaik fejlesztése kedvéért sportolnak.

Egyes elméletek szerint a munkától elidegenedett ember a sportban találja meg a kompenzáció lehetőségét. Ennek ellentmond azonban a tény, hogy nem azok a rétegek sportolnak a legintenzívebben, amelyek a legkevésbé alkotó, de a leginkább monoton munkát végzik. Ugyanakkor szociálpszichológiai, pszichológiai eszközökkel hazánkban is igazolták, hogy a sport egyeseknél frusztrációk feloldására, sérülések kompenzálására szolgál. Vizsgálatunk tényanyaga nem elegendő ahhoz, hogy a kérdésben érdemben állást foglalhassunk. Figyelemre méltó azonban, hogy a kompenzációs motívumokat (izgalom, szükséglet, szabadság, szenvedély) a mintában elfoglalt súlyuknál lényegesen hangsúlyosabban említették az ismeretlen származású (állami gondozott) fiatalok.

SPORT ÉS ÉLETHIVATÁS

Megkérdeztük, hogy ha befejezik a versenyszerű sportolást, milyen elképzelésük van a jövőről — további sporttevékenységéről. Meglepő, hogy a vizsgálatba bevontak egynegyede (rétegenként 20—30%-a) vagy nem válaszolt, vagy bevallotta, hogy nem gondolkozott rajta, az „attól függ" típusú válaszokkal együtt a további elképzeléssel nem rendelkezők aránya eléri az egyharmadot. Az egyes sportágak közötti különbségek elég nagyok. Legkevésbé van határozott elképzelésük az ökölvívóknak, és leginkább céltudatosak a vívók.

Meglepően kevesen (13%) — vívóknál, értelmiségi származásúaknál 20—20% — számoltak be „polgári elképzelésekről". Ez mindenképpen a sportolókkal kapcsolatos pedagógiai munka hiányosságaira figyelmeztet. Az azonban még nyomatékosabban, hogy a nem különlegesen kimagasló eredményeket elérő, zömmel igen fiatal cselgáncsozó csoport 38%-a kizárólagos élethivatásául kívánja választani a sportot. Ráadásul ez kifejezetten amatőr jellegű sportág. Nehezen elképzelhető tehát, hogy ez a beállítódás ne válna később konfliktusok forrásává.

Mint láttuk, megkérdezettjeink jelentős része családjában kapott indíttatást a sporttevékenységre. Ezt a hagyományt egy személy kivételével valamennyien folytatni akarják: valamennyien úgy válaszoltak, hogy szeretnék, ha majdani

gyerekük sportolna; sportági sovinizmus nincs bennük, a választott ágat és a tevékenység szintjét rábízzák gyerekükre.

A sport nem lesz valamennyi olyan fiatal számára élethivatás, aki ezt megjelölte, hisz ez társadalmi lehetetlenség. Sportolói élethivatásként azonban elfogadható: valamennyi majdani saját gyerekből sportot kedvelő, fejlett testkultúrával rendelkező embert formálni.

ÖSSZEGEZÉS

Mikrovizsgálatunk azt tűzte ki feladatául, hogy kimutassa: az egyes sportágak választásában ma még erőteljesen befolyásoló tényező a családi háttér, a társadalmi indíttatás. A három sportágat gyakorló megkérdezettek szüleinek foglalkozásában, iskolázottsági szintjében éles eltéréseket tapasztaltunk. Az ökölvívók főként elsőgenerációs munkások, vagy azok gyerekei; a cselgáncsozók szülei szakmunkások, vagy középszintű szakemberek; a vívók pedig szinte kizárólag szellemi-értelmiségi származásúak.

Az egyes életmódtípusokat erőteljesen jellemzi, hogy a benne élők milyen tevékenységeket gyakorolnak, hogyan élnek, mivel foglalkoznak. A családi szocializáció során átvett életmódtípus erősen befolyásolja az egyént későbbi életútja során is. Feltevésünk volt, hogy így van ez a sport esetében is. Úgy tűnt, a sportoló gyerekek, fiatalok szüleinek hagyományos családi értékrendjében az átlagosnál magasabb szinten áll az aktív testedzés, mert a megkérdezettjeink szülei között lényegesen magasabb arányban találtunk sportolókat, aktív testedzőket, mint a társadalom egyes rétegeiben általában.

Stephen Mennell

KULTURÁLIS POLITIKA ÉS TÁRSADALMI MODELLEK[1]

1974 és 1979 között számtalan vitán vettem részt különböző nyugat-európai nemzetek képviselőivel együtt az Európa Tanács fórumán. Ezeknek a vitáknak gyakran a zavarosság volt egyik jellemzője, melyet ugyan sok résztvevő felismert, de eloszlatni nehezen tudott. Ebben a tanulmányban ki szeretném fejteni szkepticizmusomat a „kulturális politika" általános fogalmát illetően, mert talán a fogalmat magát kell hibáztatni a zavar egy része miatt.

Nagy-Britanniában még ritkán használják a „kulturális politika" kifejezést. Itt inkább az olyan specifikusabb kifejezések a gyakoribbak, mint „művészetpolitika" vagy „szabadidő-politika". Ha a „kulturális politika" fogalmat használják, az rendszerint az általánosabb jelentésű francia *„politique culturelle"* közvetlen fordítása. Szerencsétlen módon a francia *„politique"* egyetlen szónak az angolban két megfelelője van, a „policy" és a „politics", és ez olyan különbség, amely központi helyet foglal el jelen dolgozatom mondanivalójában. *Policy* alatt közös célok elérésének stratégiáját értik — a változásoknak általában olyan formáját, amelyet javulásnak, fejlődésnek tekintenek. A *politics* alatt viszont érdekek ütközését és a konfliktusok folyamatát értik, amelyek során a közös döntések létrejönnek.

Nem akarok belemenni annak vitatásába, hogy vajon a „kulturális politika" kifejezés használata kívánatos-e ebben a nagyon tág értelemben. A britek a „kultúrát" általános értelemben valami olyasminek tekintik, amibe legjobb, ha a közigazgatási hatóságok nem avatkoznak. Én inkább magamévá teszem azt a munkahipotézist, hogy a „kulturális politika" éppen úgy elfogadható, mint a közlekedési politika, települési politika vagy a közegészségügyi politika, vagy bármely más „nem-kulturális" területe a politikának, feltételezve, hogy elfogadható, demokratikus módon megfogalmazott és végrehajtott.

Ennél sokkal fontosabb kérdés, hogy vajon van-e értelme a „kultúráról" mint a társadalmi élet elkülöníthető szférájáról vagy „kulturális politikáról" mint az általános politika önálló területéről beszélni. Ennek az akaratlan felosztásnak nem az a feltételezés az alapja, hogy az általános politikának hivatalos kulturális céljai vannak. Viszont túl könnyen elfogadott feltételezésnek tartom, hogy „kulturális" célok elérésére csak kulturális eszközök alkalmasak. Ez a kérdés egy diagram segítségével talán világosabbá tehető (l. a következő old.).

A „B" és „C" kockákkal kifejezett kategóriákat gyakran figyelmen kívül hagyják, nem számolnak vele, és nemkívánatosnak tekintik azok, akik az általános politika egészét önálló területek sorozataként fogják fel. A gyakorlatban persze a politika területei egymáshoz viszonyítva mindig csak *relatívan* ön-

		CÉLOK VAGY HATÁSOK	
		„KULTURÁLIS"	„NEM-KULTURÁLIS"
ESZKÖZÖK	„KULTURÁLIS"	A	B
	„NEM-KULTURÁLIS"	C	D

állóak. Ahogy az az utóbbi tíz év vitáiban egyre nyilvánvalóbbá vált, a politikának a sok „nem-kulturális" mellett van egy „kulturális" dimenziója is. De ha egyszer felismertük, hogy az általános politikának hagyományos „szférákra" osztása valójában egy örökölt és gyakran vita nélkül elfogadott fogalmi korlát, akkor azt is meg kell kérdezni, hogy vajon hasznos-e tovább szélesíteni a „kulturális politika" fogalmát, és az emberi létezés olyan sok oldalát beleérteni, hogy zavarossá és ködössé váljon.

Ahelyett, hogy ezt a két témát ezen az elvont síkon folytatnám, inkább szeretném konkrétabban megvilágítani egy tanulmány ismertetésével, amelyben én különösen érdekelt voltam. 1971-ben az Európa Tanács „Európai városok kulturális fejlődésének kísérleti tanulmánya" címmel projektet kezdeményezett. Egy összehasonlító kutatásról volt szó, amely a „kulturális demokrácia" előmozdítása érdekében kifejtett politika hatásosságát vizsgálta. 13 európai ország 14 találomra kiválasztott városa vett részt a projektben. Az eredményekről beszámolt *A városok kulturális politikája* c. könyvem és a 14 részt vevő kutatócsoport tagjainak számtalan kiadványa és dolgozata.[2] Jelen tanulmányomban az 1976 — a projekt lezárása — óta eltelt hároméves távolság lehetőségeivel élve szeretném ezt és a hasonló kutatásokat a jövő szempontjából értelmezni, és helyüket a szélesebb szociológia összefüggéseiben kijelölni.

A KULTURÁLIS DEMOKRÁCIA ÉS A „14 VÁROSPROJEKT"

Ahogy nemrég ismertté vált, a „14 városprojekt" gondolata 1970 körül vetődött fel a „kulturális demokrácia" eszméje iránti lelkesedés első hullámában, amely az 1972-es Are-et-Senans-i symposium nagy hatású jelentésében érte el tetőpontját.[3] Nem könnyű a „kulturális demokrácia" politikáját pozitívként vagy negatívként meghatározni olyan fogalmakkal, amelyeket ő maga elvet. Ez az elutasítás a „kultúra demokratizálása" néven ismert leghagyományosabb stratégiára vonatkozik. Ez volt az a címke, amellyel éveken át a helyi, nemzeti és nemzetközi intézmények által képviselt olyan törekvéseket látták el, amelyeknek célja a lakosság szélesebb köreiben elterjeszteni azon jó dolgoknak ismeretét és élvezetét, amelyek a „kultúrát" alkotják. Természetesnek vették, hogy a kultúra azonos „a művelt ember ismereteivel, műveltségével, szabadidős tevékenységével és felfogóképességével, különös tekintettel az irodalom, színház, zene és képzőművészet körére."[4] Noha ennek a hagyományosan „magas" és „kifinomult" kultúrának az élvezete a műveltek és általában a jómódúak körére koncentrálódik, és mindig is rájuk koncentrálódott, feltételezték,

hogy potenciálisan hozzáférhető és jótékony hatású lehet mindenki számára. Ez a politikai követelmény megbukott, mert a legtöbb ember közömbös maradt, és csupán a tömegkultúra termékein szórakozott passzív módon. Én a magam részéről megkérdőjelezem ezt a megközelítést. Valójában az a helyzet, hogy minden társadalmi csoport részesül az úgynevezett tömegkultúrából, de a „magas kultúra" — hála a tömegközlekedési eszközöknek — szintén megközelíthető, és talán becsüli is, ha nem is a többség, de az ipari társadalmak lakosságának messze nagyobb hányada, mint bármikor korábban.[5] Ahhoz, hogy eldönthessük, hogy van-e értelme a „kultúra demokratizálása" irányzat bukásáról beszélni, szükség volna olyan kutatásokra, amelyek időben sokkal távolabbra nyúlnának vissza mint az a mai szociológiai vizsgálatokban szokásos. A kultúra demokratizálása, mint a kulturális politika vezérelve nem azért vált elutasítottá, mert tapasztalatilag bebizonyosodott, hogy céljai elérhetetlenek voltak, hanem mert magukat a célokat kezdték tévesnek ítélni. Ez a véleményváltozás annak az általános válságnak a manifesztálódása volt, amelyet Zygmunt Bauman „a kultúra hierarchikus felfogása"-ként jelölt és amit „a differenciáló felfogással" cserélt fel.[6] A kultúrának az elittel asszociált elméletét mint az egész lakosságnak szánt receptet, elvetették.

Elsőre nem könnyű átlátni, hogy egy aktív közigazgatás hogyan alapulhat a „differenciált" vagy „antropologikus" kultúrafelfogáson, hiszen ebben az értelemben nincsen olyan emberi csoport, amelynek ne volna kultúrája, és a modern társadalomtudósok általában tartózkodnak a kultúrák hierarchikus sorbaállításának viktoriánus szokásától. A „kulturális demokrácia" számos szószólója mindamellett állítja, hogy széles körű kulturális elszegényedés figyelhető meg, és azzal érvel, hogy a politikákat nem külső esztétikai sztenderdekhez, hanem a lakosság mindennapi életének „kulturális igényei"-hez viszonyítva kell megfogalmazni.[7] A politika átfogó célja az kell hogy legyen, hogy az emberek tömegeiben előmozdítsa „velük született átélését és gyakorlását saját egyéni felfogásukkal összhangban és a saját maguk választotta életstílusuk fejlesztését".[8] Hogy az embereket minderre képessé tegyék, ahhoz a legkedveltebb eszközök a *szociokulturális animáció* és a közösségi művészeti mozgalmak voltak, amelyek az 1970-es években sok európai országban elterjedtek.

Az Európa Tanács projektje által összefogott 14 városban a városi elöljárók mindannyian bátran fejezték ki egyetértésüket a „kulturális demokrácia" céljaival. Mindannyian — néhány város kivételével, mint Annecy és La Chaux-de-Fonds, ahol ez a gondolat már jóval a projekt előtt elfogadott volt — bár kevés nyoma volt annak, hogy ez az egyetértés politikájuk sajátos változásaiban is megmutatkozott volna. Ez önmagában is a projekt eredeti koncepciójának kudarcát mutatta. A 14 városprojektet *kísérleti* tanulmányként fogták fel: az eredeti szándék az volt, hogy minden városnak valamilyen új kezdeményezést kell tennie a kulturális demokrácia céljainak előmozdítása érdekében, és hogy a kutatócsoportoknak nyomon kell követni előrehaladásukat. A város kiinduló (kísérlet előtti) és kísérlet utáni helyzetének összehasonlításával fel kellett volna becsülni az újítás végső sikerét azon motívumok jegyében, amelyek érdekében elindították őket. Ezen a módon reméltek visszacsatolást a városi politikához — és elérni, hogy a célokat és a gyakorlati módszereket a valóságos eredményeknek megfelelően folyamatosan módosítsák.

Először azt javasolták, hogy a helyi kulturális politika változásainak hatását „panel-vizsgálatokkal" kutassuk. Ez azt jelenti, hogy a lakosság köréből talá-

lomra kiválasztott mintát kellett volna venni, és ennek a panelnek tagjait ismételten meginterjúvolni, hogy felmérjék, hogyan hatott rájuk a változás. Ez a módszer különböző okokból nem bizonyult sikeresnek. Először is, mivel az emberek kulturális és szabadidős viselkedése sok összetett hatás következménye, valójában kellett volna lennie egy kontroll-csoportnak is, amelynek tagjai mindazoknak a hatásoknak ki lettek volna téve, mint a panel tagjai, *kivéve* a városi politika speciális változását. Nagyon nehéz elképzelni, hogy hogyan lehet egy ilyen kontroll-csoportot találni egy városban, és még ha volna is ilyen, nagyon bonyolult és drága volna a kutatás. De talán még fontosabb ennél, hogy nem is valószínű, hogy a panel viselkedésének és attitűdjének sok változását meg lehetett volna figyelni (hacsak nem az ismételt interjúk direkt eredményeit). Mivel a legjelentősebb erők, amelyek a kulturális magatartást alakítják — olyanok, mint az oktatás és a társadalmi-gazdasági háttér — nem befolyásolhatók. Azok a faktorok, amelyek manipulálhatók — mint új alkalmak és lehetőségek biztosítása — a rövid időszakon belül feltehetőleg olyan kis hatásúak lesznek, hogy észlelhetetlenek maradnak a panel-módszerrel. Ez különösen igaz, ha arra gondolok, hogy a panel tagjai nem állnak kapcsolatban egymással; a találomra történő kiválasztás kiszakítja őket társadalmi függőségeik rendszeréből, mintha izolált társadalmi atomok volnának. Holott az eredmények — ha vannak olyanok, melyek egy helyi közigazgatási politika kezdeményezésének következményei — sokkal inkább befolyások láncolata által, a helyi társadalmi hálózat útján kell hogy terjedjenek, mint véletlenszerűen a lakosság egészében.

Valójában a városok egyike sem használta pontosan az eredetileg javasolt kutatási tervet, mégis sokan mértek fel helyi kezdeményezéseket kevésbé formális módszerekkel, pl. személyes megfigyeléssel ifjúsági klubokban, kulturális központokban stb. A 14 városprojekt nem mutatott ki többet, mint azon nehézségeknek egy részét, amelyek a helyi közigazgatási politika eredményeinek felmérésénél és értékelésénél felmerülnek. Nem tett többet „Az élet minősége" c. kutatás sem, amelyet a brit kormány finanszírozott négy angol városban; a kutatás dolgozatainak szerzői beismerték, hogy a legnagyobb probléma ez volt, és hogy ők sem tudtak megbirkózni vele.[9] Ezen a területen a leginkább világos eredményeket hozó két kísérletre Skandináviában került sor — legalábbis azok közül, amelyeket én megismertem. Az egyik svéd kutatás (vezette: H. Swedner) annak a plusz pénznek a hatásait tanulmányozta, amit néhány könyvtárnak adtak egy évre tetszőleges felhasználásra annak érdekében, hogy növeljék a könyvtárlátogatók számát. Swedner minden könyvtárat össze tudott mérni egy olyan hasonlóval, amely nem kapott külön pénzt, és majdnem biztos következtetéseket tudott felvázolni a kísérlet nyomán.[10] A másik a Greta Billing és Dagfinn As által folytatott kutatás volt, amely annak a támogatásnak hatását vizsgálta, amit a norvég kormány adott helyi hatóságoknak olyan kulturális cselekvési formák előmozdítására, amelyek korábban nem kaptak támogatást közpénzből.[11] A kezdő és a befejező helyzet összehasonlításából itt újra majdnem biztos következtetéseket lehetett levonni.

A 14 városprojektet Strassburgból nem koordinálták nagyon erősen. Mindegyik város saját felfogása szerint értelmezhette a dokumentumokat a fő irányvonalon belül. Az eredmény paradox módon az volt, hogy a projekt a kulturális politika és a kulturális élet szociológiájának talán több aspektusára vetett fényt, mint azt eredetileg szándékozta. Amit vesztett szigorban, visszanyerte

liberalizmusában. A legkiemelkedőbb példa a genfi Michel Bassand és csoportjának az Annecy Kulturális Akciót (Annecy Action Culturelle, ezentúl: AAC) éveken át vizsgáló tanulmánya volt.[12] Az AAC egy hatóságilag fenntartott szervezet, amelyet a helyi hatóságok és a francia állam közösen alapított, és amely — sok más tevékenység mellett — különböző jelentős kulturális eseményeket hozott Annecyba. Többek között egy hivatásos színházi társulatot tartott fenn azzal a feladattal, hogy iskolákban és helyi központokban dolgozzanak. Az AAC-t is mindazok az ellentmondások feszítették, amelyek a kulturális politika fő dilemmáit képezik. Milyen erős szava legyen a hatóságoknak egy ilyen szervezetben? A közösség pénzét főleg a már meglevő kulturális egyesülések támogatására vagy az eddig még hiányzóakra kell fordítani? Az *animációnak* elsősorban a felnőttek vagy a gyerekek körére kell irányulnia? A magas kultúra és a népszerű időtöltések azonos támogatást kaphatnak-e? Legyenek-e a művészetek a politikai kifejezés eszközei? Elkerülhetetlen-e az, hogy a „hivatásosok" döntő befolyás alatt tartsák a műkedvelőket? Meddig tud egy ilyen szervezet egyidejűleg stabil és elevenen kísérletező lenni? Gondjai ellenére az AAC sok szempontból nagy siker volt. És Annecy, amelyet Dumazedier sokkal előbb tanulmányozott, mint hogy az a 14 városprojektben szerepelt volna, jó példa arra, hogy mit lehet elérni szigorú, éveken át kitartóan folytatott helyi politikával.[13] Ezzel szemben Namur lehetetlenül magas elvárásainak csődje, amely figyelmét egy egyetlen hétvégén lezajló „kulturális vásárra" összpontosította, megmutatta, hogy milyen kevés valósítható meg hirtelen támadt, rövid időtartamot vizsgáló kezdeményezésekkel.[14]

Bár fenntartásaik voltak a gondosan kidolgozott panel-tanulmányt illetően, mégis a legtöbb város vállalta lakói kulturális és szabadidő-aktivitásának felmérését. Egy ilyen vizsgálat egy egyszeri pillanatfelvételt ad, így nem könnyű a kialakult kulturális mintákra vagy arra következtetni, hogy melyek a leghatásosabb eszközök, melyekkel a kulturális politika szükség esetén ezeket meg tudja változtatni. Mindenesetre óvatosságra int az a tény, hogy az emberek szabadidejének felhasználási módja ebben a 14 városban kevéssé különbözik attól, amit korábbi nemzeti és nemzetközi felmérések széles skálája tárt fel. Ebből arra következtethetünk, hogy az ízlést és viselkedést hosszú távon nemzeti és nemzetközi társadalmi erők széles köre alakítja, és hogy azok rövid időtartamú, helyi kezdeményezésekkel, hirtelen nem változtathatók meg. Az öt északi város nagyobbrészt kulturális élete történeti fejlődését vizsgálta.[15] Az a néhány sajátos vonás, ami a szabadidő eltöltésének módját ma jellemzi — mint például a felnőttnevelésben részt vevők különösen magas száma Norvégiában, Svédországban és Dániában vagy a színházba járók magas aránya még a munkásság körében is Tamperében — több évtizedes társadalmi gyökerekkel rendelkezik.

KULTURÁLIS POLITIKÁK SZOCIOLÓGIÁJA?

A 14 városprojekt sokféleképpen rámutatott olyan határok létezésére, amelyeket kulturális politikával nem lehet áttörni. Nem tisztázta pontosan, hogy milyenek ezek a határok. A politikai célok követelményeitől és bábáskodásától függetlenebb szociológiai kutatásokra van szükség, ha meg akarjuk érteni a kultúra körüli problémák hosszabb távú eredetét.

Egyike azon kevés városoknak, ahol a kulturális politikák változásainak vizs-

gálata megfelelő részletességgel lehetségesnek bizonyult, Exeter volt. Főképpen azért, mert mindkét kutató — magam és Fred Lewes — épp abban az időben a városi tanács tagjai is voltunk. Így hozzáférhettünk a hatósági iratokhoz, és bizonyos jelentősebb helyi, kultúrpolitikai ügyek sorsát tudtuk tanulmányozni az 1960—1975-ös időszak folyamán. Például a következőket: a helyi színház lebontása, majd újjáépítése, egy másik, amatőr drámai csoportok számára létrehozott színháznak a támogatása, a támogatás megvonása egy általánosabb, színházon kívüli érdeklődést kielégítő művészeti központtól; a helyi és területi zenekarok városi támogatása; a különböző sportpályák támogatása; egy új uszoda és sportközpont létesítésének a mai napig tartó kudarca.[16] A dokumentumok ismeretében — kiegészítve őket interjúkkal és meglehetősen kiváltságos személyes kapcsolatokkal — lehetővé vált részleteiben rekonstruálni, hogy a határozathozatal folyamatában az érdekek hogyan játszanak közre, hogy hogyan csapnak össze a vélemények a városban, a városi tanácstagok között, sőt a tanácsi bürokrácián belül is.

Egy más városok kulturális politikájára vonatkozó összehasonlító tanulmány hiányában lehetetlen megállapítani, hogy Exeter tipikusan angol vagy általában európai város-e. A kulturális ügyek nem váltottak ki politikai vitákat Exeterben, ennyiben talán hasonlít a legtöbb brit városhoz. A három politikai párt egyike sem állíthatta, hogy rendelkezik határozott, saját kulturális politikával. Minden pártnak volt az ügyért kiemelkedően lelkesedő tagja, de ők is törekedtek egymás között a megegyezésre, anélkül azonban, hogy alaposan megvitattak volna valamilyen tudatos, a város érdekeit szolgáló stratégiát. A városi hivatalnok (a városi adminisztráció hivatásos, nem politikai feje) elismerte, hogy itt nem volt szó átfogó politikáról, csupán a jövő cselekvési terveinek listájáról, amellyel a költségvetési határozat elkészítésénél minden évben ad hoc módon operáltak és néhány múltból örökölt kötelezettségről. Ebben állt a „fejlődés" a kulturális politikában.

Az exeteri döntéshozatal tehát mintegy véletlenül hozza létre a pozitív eredményeket. Ez talán azt sugallja, hogy könnyű *szerencsés* felfedezéseket véletlenül tenni. Valójában a véletlenszülte eredmények nem mindig a szerencsének köszönhetők. Gyakran úgy tűnik, hogy a határozatok a körülmények egyszerű összjátékától függtek: attól, hogy egy javaslathoz éppen akkor rendelkezésre álltak-e a szükséges pénzalapok, vagy a kerületi érdekek képviselőinek elkerülhetetlen vitáitól, amelyek olyan hosszantartóak voltak, hogy az emberek közben már elfelejtették, hogy mit is határoztak eredetileg.

Ugyanakkor az a tény, hogy itt nincs szó tudatos, általános politikai irányról, és hogy az események előre nem tervezett módon követik egymást, nem jelenti azt, hogy az eseményeknek ne volna mintája vagy trend-vonala. Tervezetlen, vak társadalmi folyamatok képezik a szociológia anyagát. Politikai folyamatok is hozhatnak olyan eredményeket, amelyek egy bizonyos úton következetes irányvonalat követnek anélkül, hogy bármilyen, a szabadságukat korlátozó terv alapján hozták volna el őket. Biztos, hogy Exeterben sok nyilvánvalóan meg nem vizsgált, nem tudatosult vagy ál-tudatos feltevés szolgált a döntések alapjául. Az, hogy Exeterben a helyi hatóságoknak nyilvános parkokról kell gondoskodnia, a XVII. század óta nem volt vitatott. Az, hogy az egyre növekvő számú amatőr labdarúgó és krikett-játékos számára sportpályákat kell létesíteni, alig volt vitatott. Nem vonták kétségbe azt sem, hogy támogatni kell a város sokféle kulturális egyesületének anyagi és egyéb

kérését, és azt is mindig a középosztály aránytalan túlsúlyával. Másrészről szigorú evidencia volt a mindenféle magas-elittel vagy avantgarddal szembeni előítélet. Valamelyest megvilágíthatja az eredményeket az a számításunk, amely kimutatta, hogy a városi támogatás, amit a helyi színház kapott székenként, 18-ada volt annak, amit minden egyes amatőr labdarúgó kapott. Mellesleg kiderült, hogy a labdarúgók a lakosságnak kisebb csoportját képezik, mint azok, akik szimfonikus hangversenyekre jártak. Ez nem bizonyít igazságtalanságot, vagy méltánytalanságot, csupán egy tervezést nélkülöző tendenciát mutat, aminek következményeként ez a felfedezés jelentős meglepetést okozott, amikor nyilvánosságra került.

Biztos vagyok benne, hogy Exeter és Anglia nem nagyon kivételes példák. Mindenesetre Skandináviában létezik egy tudatos és erőteljes irányzat, amely szerint a központi kormánynak kell támogatni a magas kultúra és az avantgarde intézményeit, míg a helyi hatóságok inkább a népszerűbb kultúra támogatásáért vállalnak felelősséget. Számtalan országban azt javasolták, hogy a művészek támogatásának feladatát a központról ruházzák át a területi és helyi szervekre.[17] „A kulturális decentralizálás" nürnbergi kollokviumán Adriaan van der Staay kifejtette véleményét, miszerint Hollandiában egy ilyen lépés a konzervativizmus irányába történő eltolódást eredményezne, mivel a nemzeti kormány volt az, amely elsősorban támogatta nemcsak a hagyományos „magas kultúrát", de az *animáció* legmerészebb úttörő programját is.[18] Bizonyára érdemes volna közelebbről vizsgálni, hogy egy hosszabb időszak során a helyi közigazgatási szervek mennyiben fogadják el saját feladatuknak a sajátos kulturális lehetőségek és tevékenységek támogatását. Vannak-e az ilyen intézkedéseknek jellegzetes életciklusaik? A nemzeti színvonal szabja meg a helyi szintet vagy fordítva? Hogyan keletkeznek az általános megállapodások a közönség körében arról, hogy a közpénzekből mi és milyen mértékű támogatást kapjon?

Ez a rövid eszmefuttatás a kulturális politikák szociológiájáról elegendő ahhoz, hogy rámutasson egy alapvető kérdésre. Mennyire függetlenek a kulturális politikák ügyei az általánosabb politikai konfliktusoktól? Nem a társadalom felépítésének változásait és a társadalmi rétegek hatalmi egyensúlyának változásait tükrözik-e? Ami Angliát illeti, ez meglehetősen furcsa gondolatnak tűnhetne, mivel a kulturális ügyek sohasem estek közel a politikai vitákhoz. Ami más európai országokat illet, a gondolat nem új. Németországban az 1960-as évek végének és az 1970-es évek elejének erős politikai töltésű, kulturális politikáról folyó vitáinak megvoltak a XVIII. századi előzményei, amikor a *kultúra* és a *civilizáció* fogalmai a két rivalizáló életforma: a feltörekvő polgárság és az udvari arisztokrácia emblémái voltak.[19] Sőt, ahogy azt Raymond Williams bemutatta, Angliában a „kultúra" szó jelentésének finom változása a XVIII. századtól kezdődően a társadalmi struktúra változását tükrözte.[20] A kultúra felfogásának alakulása kapcsolatban volt az antropológusoknak az Európa-centrikussággal szembeni kihívásával, de az is világos, hogy kapcsolatban volt a társadalmi osztályok közötti hatalmi egyensúllyal is, ami a tőkés társadalmakban egy viszonylagos kiegyenlítődés felé haladt. A kulturális demokrácia eszménye Franciaországban és Olaszországban különösen erős visszhangra talált az 1968-as események után, amelyek hosszabb távon jelentősebb vízválasztónak tűnhetnek az osztályviszonyokban, mint ahogyan az először látszott.[21]

A politikai baloldallal való általános összefüggése szempontjából a „kulturális demokrácia" eszméjének van néhány paradox vonása. Legszélsőségesebb képviselői addig mentek, hogy kifejezték ellenérzésüket a támogatással szemben, amit a hatóságok nyújtottak a hagyományos „magas kultúrának", mert az a kultúrának egy privilegizált formáját képviseli. Mégis, ahogyan James Simpson rámutatott, ha a „kulturális demokrácia" a „kulturális pluralizmus elfogadását" jelenti, úgy egy „tunya nemtörődömség álarcául"[22] szolgálhat, és ahhoz vezet, hogy mindenféle kulturális és szabadidő-tevékenységet azonos értékűnek fogadnak el a különböző életstílusok azonos értékű kifejeződéseként.

A kulturális döntések módja Exeterben ebből a szempontból ideálisan megfigyelhető volt. Ott a politikai eljárások folyamata egy vásártérnek tűnt (bár aligha egy tökéletes piacnak), amelyen különböző érdekek versengenek. Ez összhangban van a demokratikus haladás felfogásával, összekapcsolva a pluralitás-elméletekkel, mint amilyen Robert Dahlé,[23] aki csak olyan érdekekkel foglalkozik, amelyek politikai üggyé válnak az embereknek a döntésben és a döntések befolyásolásában való aktív részvétele által.

Vagyis vannak kérdések, amelyek politikai ügyekké válnak, míg mások egyszerűen nem kerülnek fel a politikai napirend listájára? Bizonyos érdekek könnyebben jutnak el a piacra, mint mások? Ezeknek valóban megvan az erejük a napirend befolyásolására? Bachrach és Baratz rámutattak a meg nem hozott döntések tanulmányozásának szükségességére a tényleges döntések tanulmányozása mellett.[24] Nem-döntéseket mindig elég nehéz megfigyelni. Exeterben nem volt kimutatható olyan csoport létezése, amely tudatosan próbálkozott volna a napirend manipulálásával (jóllehet az amatőr színjátszók sikere a zenészek és festők háttérbe szorításában tiszta politikai manőver volt). Másrészt világos volt, hogy a városi hivatalnokoknak volt bizonyos fél-tudatos feltételezésük arról, hogy milyen kulturális érdekek érdemelnek köztámogatást, és melyeknek kell önmagukat magánpénzből, vagy üzletileg fenntartani. És ami még fontosabb: tudjuk, hogy a nyugati társadalmak lakosságának kb. a fele nem tartozik semmiféle egyesülethez, nézeteik ilyen módon nem kerülnek be a politikai arénába. A hallgatást vajon a nyilvánvaló elégedettség jeleként kell értelmezni, ahogy Dahl el akarta hitetni velünk?

A kulturális politikák megértéséhez fontosak a marxista hagyományon alapuló társadalmi modellek. Különösen olyan eszmékre gondolok, mint Gramsci hegemónia-fogalma vagy mint a frankfurti iskola elmélete a társadalmi tudatosságról. A marxista hagyomány túlmegy azon a kérdésen, hogy hogyan harcolnak és találkoznak a különböző érdekek a politikai folyamatokban, és azt kérdezi elsősorban, hogy hogyan alakulnak ki ezek az érdekek a társadalmi gyakorlatban.

Herbert Gans *Népszerű kultúra és magas kultúra* c. könyve annak az elméletalkotásnak a példája, amely majdnem teljesen figyelmen kívül hagyja ezeknek a témáknak a komplexitását.[25] Gans azonos értékű „ízlés-kultúrák"-ként fogja fel a „magas kultúra" és a „népszerű kultúra" különböző formáit: „az alacsony kultúra a hiányosan iskolázott amerikai számára éppen olyan értékes, mint a magas kultúra a műveltnek, akkor is, ha elvben a magasabb kultúrák jobbak vagy tartalmasabbak, mint az alacsony kultúrák".[26] Az „ízlés-kultúrát" olyan kultúraként határozza meg, ami „olyan értékekhez és termé-

kekhez van kötve, amelyek közül az emberek választhatnak". Ezeket ellentétbe állítja a politikai magatartással és tevékenységgel, amelyeket — bár az ízlés bennük is szerepet játszik — „nem lehet az ízléskultúrák közé sorolni, mivel valakinek a politikai magatartása sok szempontból nem választás kérdése. A választás lehetősége korlátozott, amennyiben az emberek politikai magatartását gazdasági helyzetük, foglalkozásuk és vallásuk határozza meg".[27] Elfogadhatóbb a frankfurti iskola érve, miszerint a kulturális választásokat — átfogóbb társadalmi erők korlátozhatják. Ők határozottan visszautasították a társadalom pluralista modelljét a kultúra és a politika területén egyaránt. Martin Jay szavaival: „Ahogy Adorno és Löwenthal sokszor rámutatott, az egyéni ízlésről alkotott liberális elképzelést teljesen aláaknázta az autonóm egyén fokozatos megsemmisülése a modern társadalomban. Ennek a fejlődési iránynak a figyelembevétele döntő jelentőségű volt a tömegkultúra megértésében, a tömegkultúráéban, amelyben az előnyökkel való manipuláció majdnem teljes volt."[28]

Annak, aki elfogadja ezt a nézetet, erős kétségekkel kell a „kulturális demokrácia" fogalmára tekinteni. Nem lehet a munkásosztály kultúráját életstílusának a magas kultúrával azonos értékű kifejeződéseként felfogni, mint azt Gans elavult, funkcionális módon teszi, hanem csak a kapitalizmus elszegényített termékeként. Lényeges, hogy a kelet-európai marxista államok és néhány haladó kommunista város, mint Bologna, olyan politikát folytatnak,[29] amely közelebb áll a „kultúra demokratizálásához", mint a „kulturális demokráciához". Van der Staay a nürnbergi kollokviumon azzal gúnyolta Kelet-Európát, hogy az „az utolsó hely, ahol a polgári kultúra megőrizte hegemóniáját". De bár ezek az államok kulturálisan erősen rétegződöttek maradnak, mégsem lehet figyelmen kívül hagyni teljesítményüket, amelyet a kulturális ismeretek egészének a teljes lakosság körében történő elterjesztése terén elértek.

Én a magam részéről abszurdnak tartom Gans véleményét, amellyel éles különbséget tesz politikai és egyéb területek közt, ahol a választást a társadalmi gyakorlat befolyásolja, és a kulturális terület közt, ahol nem befolyásolja. Másrészt úgy gondolom, hogy a frankfurti iskola túlságosan apokaliptikus képet fest, azt állítva, hogy „az előnyökkel való manipuláció majdnem teljes".[30] Végül is ez részletesebb empirikus kutatás tárgya kell hogy legyen: jelenleg csak arról elmélkedhetünk, hogy milyen mértékben módosítható a kulturális magatartás reform-intézkedésekkel azon a társadalmi rendszeren belül, amelyben létezik, és hogy milyen mértékben meghatározott ez által a struktúra által, melynek önmagában kell megváltoznia a kulturális változás elsőrendű feltételeként. Szerintem téves feltételezni, hogy akár a kultúra, akár a politika terén minden egyforma, és hogy a manipuláció mindig egyoldalú. Nekünk a társadalmi csoportok közti erők *egyensúlyát* kell tanulmányozni, beleértve a kulturális alkotókat, közvetítőket és fogyasztókat, és ez az egyensúly nem azonos mindegyik kulturális ágazatban. Bizonyos területeken az alkotók bizonyára úgy érzik, hogy ki vannak szolgáltatva a fogyasztók kényének-kedvének: pl. a kiadók és talán az amerikai tv alkotói. De az „ízlés" természetesen nem olyasmi, amit egy kiragadott pillanatban kapásból meg lehet érteni; a marxista társadalmi modellnek az legalábbis mindenképpen érdeme, hogy arra ösztönzött minket, hogy az ízlés kialakulását a társadalmi fejlődés hosszú távú folyamatának részeként vizsgáljuk.

JEGYZETEK

[1] Ez az előadás a burgaszi „Kultúra és társadalmi modellek" c. szimpóziumon hangzottak el. 1979. július 3—7. A szöveget kissé rövidítve közöljük. (A szerk.)
[2] *Mennell, Stephen:* Cultural Policy in Towns, Strassbourg, Council of Europe. 1976. (Megjelent még francia, német, holland, spanyol és finn nyelven.) A 14 város a következő volt: Akureyri (Izland); Annecy (Franciaország); Apeldoorn (Hollandia); Bologna (Olaszország); La Chaux-de-Fonds (Svájc); Esbjerg (Dánia); Exeter (Anglia); Luneburg (NSZK); Krems (Ausztria); Orebro (Svédország); Stavanger (Norvégia); Tampere (Finnország); Namur és Turnhout (Belgium).
[3] „Prospective du developpement culturel", Futuribles, nr. horsséria, 1973 Octobre.
[4] *Simpson, James:* Final Report of the Project on Socio-Cultural Animation: Audit and Legacy. Strasbourg, Council of Europe document CCC/DC/76/106, 1976. pl.
[5] *Ld. Wilensky, H. L.:* Mass Society and Mass Culture — Interdependence or Independence?, American Sociological Review 29/2/1964: 173—97
[6] *Bauman, Z. A.:* Culture as Praxis, London, Routledge and Kegan Paul, 1973. I. fej.
[7] Azokat a nehézségeket, amelyeket a kulturális „szükségletek" kifejezés felvet a „Theoretical Considerations on Cultural Needs" c. dolgozatomban tárgyalom. Sociology 13/2/1979: 235—257.
[8] *Simpson:* ld. fent, 3. old.
[9] Department of the Environment (Great Britain): Leisure and the Quality of Life: A Report on Four Local Experiments, London: H.M.S.O., 1977.
[10] Ld. Mennell: Cultural Policy in Towns, 114—116.
[11] *Greta, Billing As-Dagfinn:* Cultural Decentralisation in Norway, Council of Europe doc. CCC/DC/76/55, Strassbourg, 1976.
[12] *Mennell:* Cultural Policy in Towns, 127—135.
[13] *Dumazedier, Joffre-Ripert-Aline:* Loisir et Culture, Paris, Seuil, 1966.
[14] *Mennell:* Kultural Policy in Towns, 116—19.
[15] *Wilhelmson, Leif-Rosenlund, Lennart:* Unity and Diversity in Nordic Cultural Life, Copenhagen: Secretariat for Nordic Cultural Co-operation, 1976.
[16] *Lewes, F. M. M.—Mennell, S. j.:* Leisure, Culture and Local Guvernement, Exeter, University of Exeter, 1976. Egy összefoglalás megjelent a Cultural Policy in Towns-ban 56—63. old.
[17] Ld. pl.: *Lord Redcliffe-Maud:* Supports for the Arts. London, Calouste Gulbenkian Foundation, 1976.
[18] Ld. *Mennell, Stephen:* The Decentralisation of Cultural Promotion, Council of Europe doc. CCC/DC/76/55, Strassbourg, 1976.
[19] *Elias, Norbert:* The Civilising Process: The History of Menners, Oxford, Basil Blackwell, 1978 I. fej. (Über den Prozess der Zivilisation, Suhrkamp, Frankfurt; La Civilisation des Moeurs, Paris, Calmann-Levy.)
[20] *Williams, Raymond:* Culture and Society, 1978—1950, London, Chatta and Windus, 1958.
[21] Jelentőségüknek egyik korai bizonyítékaként ld. *Willener, Alfred:* The Action-Image of Society, London, Tavistock Pub. 1970.
[22] *Simpson:* ld. fent, 5. old.
[23] *Dahl, R. A.:* Who Coverns?, New Haven, Yale University Press 1961.
[24] *Bachrach, P—Baratz, M. S.:* Power and Poverty, New York, Oxford University Press 1970.
[25] *Gans, Herbert:* Popular Culture and High Culture, New York, Basik Books, 1974.
[26] Uo.: 11. old.
[27] Uo.: 12—13. old.
[28] *Jay Martin:* The Dialectical Imagination, London, Hainemann, 1973. 178. old.
[29] Ld. Cultural Policy in Towns.
[30] Természetesen néhány marxista gondolkodó ennél még tovább megy — különösen *Althusser* és *Poulantzas* a „strukturális szuperdeterminizmus" megbélyegzésével.

VITA A TELEPÜLÉSI HÁTRÁNYOKRÓL

(Részletek az 1980. október 20-án lapunk által rendezett ankét hozzászólásaiból)

Valér Éva: Hadd legyen egy kis vita! Gyerünk bele a közepébe! Az országos településhálózati fejlesztési koncepció nálunk, a VÁTI-ban készült. Magyarország volt Európában az első, ahol kormányszinten elfogadott országos településhálózat-fejlesztési koncepció létrejött, azóta már máshol is van ilyen. A településhálózat-fejlesztési koncepció felülvizsgálata, módosítása, korszerűsítése jelenleg van folyamatban. Készül az országos területrendezési terv, amely már a módosításokat is tartalmazni fogja, s minden reményünk szerint ez a kormány elé fog kerülni. Az ország településállománya, ha a közigazgatási egységeket tekintjük: a községeket, városokat, összesen mintegy 3200 településből áll. Ebben lakik 10 millió ember. Ebből a 3200 településből kb. 1500 az aprófalu. Tehát a településeinknek a fele 1000 lakoson aluli aprófalu, ennek körülbelül a fele 500 lakoson aluli. Ezeket ma már külön megkülönböztetjük törpefalvakként. Sőt, ha földrajzi értelemben vett lakóhelyekről beszélünk, tehát nem önálló közigazgatással rendelkező községekről, hanem olyan falvakról, ahol egy csoportban levő házakról van szó, ilyen 20 ezer van az országban körülbelül.

Településeink felében az ország népességének kb. 8%-a él. Azaz 1500—1600 ezer lakoson aluli aprófaluban durván 800 ezer ember él. A számításaink szerint ez a szám körülbelül konstans. Az apró falvak száma viszont növekszik, mert a népesség az 1000 lakoson felüli községekből is elvándorol, azoknak a népességszáma csökken; tehát az aprófalvak darabszáma növekszik. A bennük élő össznépesség száma az elvándorlás ellenére kb. konstans.

A körzetesítés problémája azért vetődik fel, mert a 9 millió 200 ezer ember számára a nagyobb településekben és a 800 ezer ember számára a kisebb településekben ugyanolyan intézményeket kellene biztosítani. Ha nem körzetesítünk, ezt egész egyszerűen lehetetlenség megvalósítani.

A körzetesítést nem a VÁTI találta ki, annak ellenére, hogy az OTK a VÁTI-ban készült. Az első körzetesítési elképzelést Szent István mondta ki törvényileg, amikor elrendelte, hogy minden 10 falu építsen egy templomot. Alapvetően itt is alsófokú falukörzetekről volt szó, nem idegen a kultúrától sem, mert ez nemcsak alapvetően az államigazgatás megszervezését szolgálta, hanem gazdaságszervezést és kultúraszervezést is.

A civilizációt meg a kultúrát mindig el szoktuk határolni egymástól, nagyon helyesen, mert ami civilizáció, az még nem kultúra, és bármilyen civilizált körülmények között sem biztos, hogy kulturáltan élnek az emberek. De azért nem szabad elvonatkoztatni attól, hogy bizonyos távolságra való közlekedés —

ha annak a civilizációs feltételei megvannak — nem jelentheti a kultúrához való jutás lehetetlenségét; illetőleg az mint civilizáció megteremtheti a kultúrához való hozzájutást. Ahogy a nagyobb városokban jónak, megengedhetőnek, elfogadhatónak tartjuk azt, hogy a kultúrához való eljutáshoz idő és pénz is kell, meggyőződésünk, hogy a falusi térségekben — nemcsak aprófalvaknál, tanyáknál is —, ahol ilyen intézmények soha nem voltak, mindig bent a városban vagy a községben volt meg a kultúra, bizonyos távolságokra utazni kellett. *Ha ennek az utazásnak a civilizációs feltételeit megteremtjük, akkor a körzetesítés egy magasabb színvonalú kultúrához való hozzájutás lehetőségét rejti magában.*

Ami a legsérelmesebbnek érződött az országos településhálózat-fejlesztési koncepcióban, hogy a települések legalsó sávja a rendeletben „egyéb település" címén szerepelt, amely központi szerepkörrel nem rendelkezik. Az idők folyamán maradt ebből annyi, hogy „szerepkör nélküli települések", és ez mindenki számára rendkívül sérelmes volt.

A másik, hogy valahogy úgy ment át a köztudatba, hogy ezek a nem fejlesztendő települések, és csak az alsófokú központok azok, amelyek rendelkeznek az alapfokú ellátással. Az, ami a rendeletben benne van, hogy az alapellátással *minden egyes* településben helyben kell gondoskodni, valahogy a feledés homályába merült. Ezért az OTK felülvizsgálatánál, módosításánál tulajdonképpen lényegi változásnak kell tekintenünk azt, hogy nem „egyéb települések" és nem „szerepkör nélküli települések" képezik a településhálózat legalsó sávját, hanem *alapfokú települések*. Ezzel a kifejezéssel ki kívánjuk azt is fejezni, hogy vannak a lakosság alapfokú ellátásának olyan elemei, amelyeket minden településen biztosítani kell — és itt nemcsak önálló községről van szó, hanem 50, 80, 100 lakosú lakott helyről is. Itt helyben kell gondoskodni az alapellátásról, amibe alapvetően a lakás és annak a civilizációs körülményei, az utak kiépítettsége és a rendszeres, gyakori közlekedési kapcsolatok, a napi cikkek kiskereskedelmi forgalma tartozik és természetesen a lakosság nagyságától függően egyéb intézmények, elsősorban a gyermekintézmények és a szociális gondoskodás intézményei.

A villamosenergia-ellátás ma már nem probléma, mert hiszen a falvak mind villamosítva vannak. Csak a szórvány tanyákon van még villamosítási probléma, a zárt külterületi lakhelyek is be vannak kapcsolva.

Szabó P. Imre: Valér Éva elvtársnő nagyon helyesen azt mondta, hogy vágjunk bele a közepébe. Én ezekhez a kérdésekhez nem értek, másrészt viszont vannak személyes tapasztalataim. A minap a tv-ben is láttuk a *Békeidő* című filmben, hogy mit jelent a községfejlesztés a gyakorlatban. Ebben többek között arról van szó, hogy a községből sokan elmentek, hogy a gyerekeik jobb iskolába járhassanak, a gyerekek létszáma lecsökkent, ezért bezárták az iskolát. Később a tsz-elnök „telepítési politikája" következtében ismét lett megfelelő számú gyerek, de akkor a tanácselnök megmagyarázza, hogy a fejlődést nem lehet visszafordítani, nem lehet újra iskolát nyitni! Amikor a filmben a tsz-elnök és a különböző tanácsi és egyéb társadalmi szervek között konfliktusok voltak, az egyik fő érv éppen a területfejlesztési koncepció volt.

Hogy Magyarországon először csináltak ilyen koncepciót, ez bizonyára nagy dolog, de azt hiszem, hogy bizonyos dimenziók a végiggondolásnál egyszerűen

kimaradtak. Másrészt, hogy a gyakorlatban mindez hogyan valósul meg, az már súlyos problémákat vethet fel.

Tosics Iván: Társszerzője vagyok az egyik vitatott (aprófalvakkal foglalkozó) cikknek. Először csak annyit mondanék, hogy a Szent István összehasonlítás nem stimmel, mert akkor nem voltak még templomok, tehát nem *meglevő* templomok lerombolásáról vagy otthagyásáról volt szó, hanem *templomépítésről*, és ez kicsit más dimenzió.

A körzetesítés nem egy szocializmusbeli vívmány. Tulajdonképpen a körjegyzőségek is körzetekből álltak, nem Szent Istvánig visszamenőleg, de a II. világháború előtti állapotot nézve, és talán nem is a körzetesítés az, ami a legfájóbb és a legneuralgikusabb pontja a folyamatnak. Ez egy végső aktus, egy lezáró momentuma az egész problémának.

Talán a *pénzelosztás* kérdésével, az egész redisztribúciós problémával lehetne kezdeni. A körzetesítés önmagában csak annyit jelent, hogy intézményeket visznek el a faluból. De már évekkel előtte annyira minimális volt a fejlesztési alapja a falunak, hogy abból 5—6 lámpatest kicserélésére és az iskola parkettájának a felújítására futja és semmi másra nem. Világos, hogy annak a községnek befellegzett. Tehát tulajdonképpen vissza kellene nyúlni egészen a pénzelosztás politikájához, aminek eredményeképpen megyeszékhelyek és nagyvárosok nőnek ki a földből és fejlődnek. Pl. Szolnok népessége 1960 és 1976 között 50%-kal, míg a többi Szolnok megyei város népessége csökkent. Mindez természetesen nem véletlen, hanem nagyrészt megyei elosztási politika következményének tekinthető. Prezentált tehát a megye egy nagyvárost a legmodernebb pályaudvarral, a legmodernebb központokkal, nagy lakásépítéssel, szép művelődési házzal, tekintet nélkül arra, hogy hat másik város — tehát nem aprófalu, hanem város! — fejlődési lehetőségei ezzel megszűntek.

Hadd tegyem hozzá, hogy lehet érveket találni a körzetesítés mellett is. A legkönnyebb talán az iskolai ellátásnál. Nem lehet minden iskolában biztosítani a szakos tanári ellátást, nem lehet minden iskolába orosz tanárt vinni, tehát eleve hátránnyal indul az a gyerek, aki az általánosban nem tanul oroszt, és úgy kerül el a középiskolába. Ugyanakkor a körzetesítés súlyos emberi következményekkel jár, olyanokkal, amik részben a cikkben is le vannak írva. Csak egy-két dolgot mondok. Amikor valamilyen közintézmény elvándorol a faluból, akkor a házak értéke 100 ezer forintokkal csökken. Az ott élő népesség számára, amelyik ezek után szintén azt választaná, hogy elmenjen abból a faluból, a lehetőségek csökkennek arra, hogy elhagyja a falut, hiszen a lakás értékesítése egyre kisebb mértékben lehetséges. Elmozdulni csak egy hasonló helyzetben levő településre tud, hacsak nem halmozott fel akkora értéket, hogy azzal azzal tudjon továbblépni.

Én nem lennék annyira büszke arra, hogy mi csináltuk elsőként ezt az OTK-t. Hallottam olyan országokról, ahol egészen kis településeknek — tehát 20—30 fős településeknek is — meg van adva a lehetőség arra, hogy ott emberek éljenek. Lehet, hogy magasabban fejlett országokról van szó — ezt nem vitatom —, de egyszerűen a helyi választási lehetősége meg van adva. Az emberek szabadon választhatják meg, hogy ők melyik településen élnek, saját erejükből és központi támogatásból fenn tudnak tartani egy iskolát, fenn tudnak tartani még egy boltot is esetleg. Tehát nincsenek arra kényszerítve, hogy azt a községet elhagyják.

Még egy fájó pontja ennek a problémakörnek. (Ebben persze már nem a VÁTI a bűnös, nem a VÁTI-nak címzem ezt az egészet.) Arról van szó, hogy a *helyi érdekérvényesítésnek* minimális lehetőségei vannak. Ha egy tanácsülésen vagy egy iskolai szülői munkaközösségi ülésen, ahol elvben meg lehet szavazni a dolgokat, szóba kerül a tanácsnak vagy az iskolának az elvitele, végül is senki sem a véleménye szerint szavaz, mert mindenki tudja, hogy már minden el van döntve. Egyszerűen nincs lehetőség arra, hogy ezt a folyamatot, amelyet központilag terveznek, megváltoztassák. A központi tervező szerveknek van egy elképzelésük, amelyekkel — úgy gondolják — a helyi lakosságnak is valamilyen módon segítséget adnak, és ennek egyszerűen nem lehet ellentmondani.

Veress Mihály: Nem tudom, mennyiben a VÁTI a hibás az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepcióból adódó problémákban, és mennyire nem, de az biztos, hogy a módosítások, amiket előkészítenek, nem fogják ezeket a problémákat megoldani. Ha elnevezzük a kis településeket alapfokúnak, az csak játék a szavakkal. Az alapvető probléma magában a koncepcióban van. Nevezetesen a hierarchizálásban, a települések kategóriába sorolásában, bárhogy nevezzük ezeket. Vannak I. osztályú, II. osztályú és osztályon aluli települések, és ez a pénzeszközök elosztásában nyilvánul meg.

A cikkben is fel van sorolva, hogy a különböző települési kategóriák Zalában hogyan részesednek. Más megyében, konkrétan Vas megyében pl. még szélsőségesebbek az arányok mint Zala megyében.

A másik oldala ennek, hogy azért a körzetesítés nem „őrült ötlet". Mert az biztos, hogy — és ebben a VÁTI-tól jött kolléganőnek teljesen igaza van — nincs olyan gazdag ország, amelyik minden ilyen kis településen minden intézményt tud biztosítani. A probléma abban van, hogy amikor ezt a körzetesítést elhatározták, akkor egy csomó szempontot nem gondoltak végig, magyarán nem volt tudományosan megalapozva, hogy milyen következményekkel fog ez járni.

Van a kérdésnek még egy oldala: a közigazgatási, nevezetesen a közös tanácsok szervezése. Ez lényegében a településhálózat-fejlesztéstől független. Én azt hiszem, szerencsétlen volt országos kampánnyá tenni, hogy most szervezzünk mindenhol közös tanácsokat. Már mikor a tanácsok létrejöttek — 1950-ben — biztosított a törvény egy olyan lehetőséget, hogy az egészen apró települések közös tanácsot hozzanak létre, de akkor ez kivételes maradt, és megvoltak a társadalmi, politikai okai, hogy nem hozták létre. Most Baranya megye volt az első — mint az ország egyik legaprófalvasabb megyéje —, ahol ez felvetődött. Akkor ők, mint egy jogilag létező lehetőséget felvetették, hogy kísérletképpen közös tanácsokat szerveznek a megyében. Ezt felterjesztették, a megfelelő országos szervek jóváhagyták, s ők meg is szervezték. Nekem módom volt látni azt a központi határozatot, amely *előírta* azt, hogy *országosan* szervezzenek közös tanácsokat, és az nem volt más, mint a Baranya megyei felterjesztésnek a szó szerinti átvétele. Ez tükrözi az át nem gondoltságot, a tudományos megalapozatlanságot. És tény, hogy ma nincs az országban olyan megye, még a jellegzetesen nagyfalvas megyék sem kivételek, ahol nincs közös tanács, legalábbis mutatóban.

Ugyanilyen egymást erősítő folyamatok vannak az elvándorlás tekintetében. Elvándorol a lakosság, mert körzetesítenek, aztán körzetesítenek, mert elván-

dorol a lakosság. Az egésznek az oka a pénzelosztás aránya. Most hiába változtatják meg az arányt a megyei városok és a többi városok között, ebből az alsó szint semmit nem fog érzékelni. Itt a cikkből kiderül, hogy az egy főre jutó fejlesztési összeg kis településen hányszorosan kisebb. Amíg ez az arány nem változik meg, addig nem lesz eredmény.

Valér Éva: Valószínűleg nincs itt senki a Tervhivatalból, akik ebben illetékesek. Ezt mi a VÁTI-ban nem tervezzük, mi erre csak javaslatot adhatunk. Ahány javaslatot adunk, abban mind szerepel a redisztribúció megkérdőjelezése, módosítására teszünk javaslatokat. Az életkörülmények területi különbségeinek csökkentésére adott javaslatainkban mindig próbáljuk érinteni ezeket a kérdéseket, de nem a területrendezési tervezés keretébe tartozik a szükséges pénzeszközök elosztása. Mi arra tehetünk javaslatot, hogy milyen műszaki, fizikai létesítményekkel, és azoknak hova való telepítésével lehet a lakosság életkörülményeiben meglevő különbségeket csökkenteni. Még a közigazgatás is olyan téma, amiben ha bármiféle koordinációt szeretnénk elérni a létesítmények elhelyezése és a közigazgatás között, akkor nem mindig sikerül, mert ez nem a területrendezési tervezés feladatköre. Nagyon szeretnénk azt elérni, hogy azok a gondolatok, amiket felvetünk, ne merevedjenek meg olyan mértékben, mint ahogy ez a körzetesítési gondolattal történt, mert egyáltalán nem szabadna szentírásnak tekinteni egy olyan kijelölést, aminek a tartalma nem él, és mindenféle módosításra rugalmasnak kell lennie az egész rendszernek.

Lázár István: Úgy tudom, a Tervhivatalban vannak óvatos szándékok, próbálkozások az infrastrukturális fejlesztés előtérbe helyezésére. Tehát az ország anyagi nehézségei ellenére nem csökkenteni vagy szinten tartani, hanem növelni akarják az erre szánt pénzt és lehetőleg úgy, hogy az aránytalanságok ne növekedjenek a településtípusok között, hanem csökkenjenek.

Másrészt észlelhető törekvés arra, hogy az „elvenni és újra felosztani" szisztémát egy kissé háttérbe szorítsák és valamennyire érvényesítsék a helyben megtermelt javak helyben felhasználásának elvét. Ezek azonban — amennyire tudom, bár egyelőre objektíve nehéz megítélni — olyanfajta szándékok, amelyeket a nehéz népgazdasági körülményekre tekintettel most még sokkal nehezebb lesz végrehajtani, mint lehetett volna egy csendesebb időszakban.

De az egész problémakörrel, főleg az elmaradott települések problémakörével egy alapvető gondom van: az, hogy az emberek sokszor a „lábukkal szavaznak". Például rengeteg csatát vívtunk különféle kisvasutak meghagyása érdekében. A MÁV viszont elmondhatta, hogy mielőtt még megszüntette volna ezeket, az emberek egyre kevésbé utaztak rajtuk, mert inkább a párhuzamos Volán-hálózatra, részben pedig a saját autójukra „szálltak át".

Hasonlóan az iskolakörzetesítésekkel nemegyszer előfordult, hogy miközben a falu nagyobbik fele csatát indított, mert még maradt annyi gyerek, hogy fenn lehessen tartani egy iskolát, aközben a falu kisebbik része ellenkezőképp döntött, hogy jó pontot szerezzen, vagy mert úgy ítélte meg, hogy a körzeti iskolában jobb lesz a szakos oktatás és ezt tartotta fontosabbnak a gyerek közelségével és a családiasabb körülményekkel szemben — még a körzetesítés bekövetkezte előtt átíratta a körzeti vagy valamelyik másik nagyobb iskolába a gyerekét. Tehát a helybeli gyereklétszám csökkentését spontán maguk a lakosok is „létrehozták". Ugyanez érvényes a falvak összlakosságának csökkenésére.

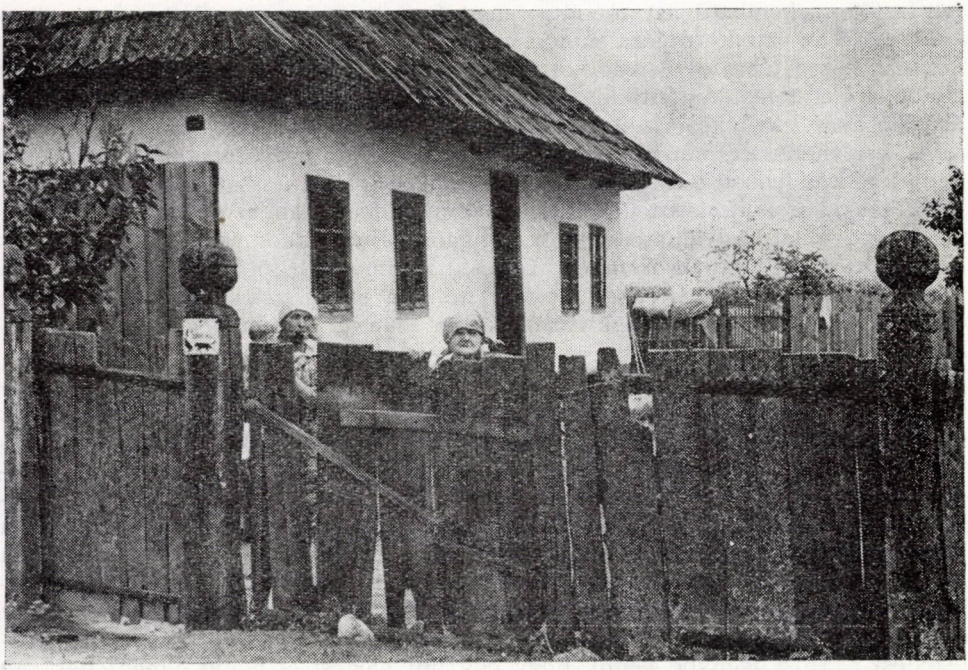

Elmennek az emberek, s a falu végül olyan kicsi marad, hogy még a jelenleginél nagyobb jóindulat esetén sem sokat lehet tenni érte.

Én ezt nem azért mondom el, hogy az itt ülők legtöbbjének szép szándékait kontrázzam. Mert ennek ellenére nekem az volt és maradt a meggyőződésem, hogy nem kellett volna elébe menni, alájátszani — a körzetesítéssel — a negatív folyamatoknak. Nem lett volna szabad mindenféle tervezési, támogatási, erőszakos megszavaztatási, hatalmi manipulációs eszközökkel erősíteni az elvándorlást, hanem a visszamaradást kellett volna támogatni; intézményeket létrehozni és fenntartani, legalábbis egy bizonyos ideig, és csak akkor venni el valamit — iskolát, tanácsot, kisvasutat stb. —, amikor ezek feleslegessége már hosszú időn át és valóban visszafordíthatatlanul bebizonyosodott. Félelmetes, hogy konstans szám az aprófalvak összlakossága, ugyanakkor ez egyre több aprófalut jelent. Ez tudniillik az egy falura eső lakosszám folyamatos csökkenésével egyenlő. Szükségszerűen és igen gyorsan el fog tehát jönni egy fordulópont, amikor a most már nem egy-kettő, hanem több száz falu megmenthetetlenné válik.

De én ezen még nem föltétlen esnék kétségbe. Inkább attól félek, hogy ezek az aprófalvak éppen egy-kettő-öt vagy legfeljebb tíz évvel az előtt fognak megszűnni, amikor az általános fejlődés — Magyarország és a világ fejlődése — hirtelen éppen hogy a fenntartásukat a mai megszüntetési érveknél sokkal erősebb, drámai érvekkel fogja követelni. És akkor egy olyan elveszett nemzeti vagyont kell majd újjáépíteni, amelyet most sokkal olcsóbban nem tudnánk megmenteni.

A minap egy vízügyi tanácskozáson a vízügyi kutatás egyik felelős és igen

felkészült szakembere azt mondta: meg fogjuk érni — esetleg már a 90-es évekre, de az ezredfordulóra mindenképpen —, hogy az iható víz csak a palackos víz lesz. Hiába folyik valahol víz a csapból, az nem lesz iható. Hogy lehet akkor azt a településpolitikai koncepciót fenntartani, amely mai kalkulációk alapján akar vezetékes vizet meg csatornahálózatot létrehozni? Hasonló a helyzet a közlekedéssel: amikor az energiahordozók ára még további bukfenceket vethet, akkor szabad-e ezt a közlekedési koncepciót fenntartani?

Ha ezeket a korántsem utópisztikus rémálmokat, hanem nagyon is reálisan prognosztizálható folyamatokat újra végiggondoljuk, akkor vajon milyen településstruktúra kell Magyarországon? Lehet, hogy ma még több érv szól a központosítás mellett, de lehet, hogy később minden érv a szétköltözés mellett fog szólni. Aki ezekkel a perspektívákkal nem számol, azt én nem tudom komolyan venni.

A távolság kérdéséhez: Meglehetősen sokszor hallani az OTK-val kapcsolatban, hogy végül is ha egy tanyáról vagy egy faluból valaki 20 perc alatt eljut egy művelődési házba, iparcikküzletbe, orvoshoz, akkor az nincs rosszabb helyzetben, mint Budapest egyes kerületeiben az, akinek szintén 15—20 perc kell, hogy az illetékes tanácsot, rendelőintézetet, vagy iparcikkboltot elérje. Ez tetszetős érv. De ott a probléma, hogy amikor egy faluból a tanács kivonul, az iskola kivonul, elköltözött a pap is — mint a *Békeidő*ben láttuk —, és legfeljebb a kocsma maradt helyben, akkor az a falu demográfiailag és legfőképpen kulturálisan és lelkileg olyan hanyatló szakaszba jut, hogy az ott lakók már nem fognak 20 percet arra fordítani vagy bármilyen közlekedési eszközt igénybe venni, hogy egy művelődési otthonig elmenjenek. Az a falu, amelyik utána megy a kultúrának, amely még hangversenyhallgatót is tud adni, az pontosan az, amelyik belső kultúráját, belső erejét megőrizte. Ha ez alól kihúzzuk az utolsó deszkát, akkor hiába tesszük oda neki 15—20 perc alatt elérhető távolságra, amit szeretnénk, hogy elérjen, mert nem fog érte nyúlni.

Volt-e például tanyán művelődési struktúra? Volt. Sokszor szégyenkezve kell bevallani, hogy a „klasszikus" tanyasi területek részben önerőből, részben pedig Klébelsberg sokat szidott iskolaépítési periódusában igen sok iskolát hoztak létre, és ezek az iskolák most dobra kerültek. A tanya olvasókörök és egyéb művelődési intézmények köré szerveződött öntevékeny művészeti csoportok százait tartotta fenn. Amíg a tanyavilágnak megvolt a belső struktúrája, addig a kulturális struktúrája is megvolt, és bizony ezt sokszor mi vettük el tőle, hamarabb, mint szabadott volna, mint esetleg spontán tönkrement volna.

Büszkék vagyunk rá, hogy mi voltunk az elsők, akiknek OTK-ja volt, és ezt a kormány is jóváhagyta — mondta az egyik hozzászóló. Sajnos, nagyon jól tudjuk, hogy kormányprogramjainknak egy jelentős része — ezt a visszatérő vizsgálatok is megállapítják — egyszerűen nem teljesül. Nem teljesült az OTK sem. Egy nemrégi vitán a VÁTI igazgatója mondta el, hogy miközben az OTK 120 város fejlesztését tűzte ki célul, valójában igazi fejlődésen 30—40 város ment át az utóbbi időkben. Tehát arra önmagában ne legyünk büszkék, hogy a kormány jóváhagyta az OTK-t, hiszen nem attól történnek a dolgok, hogy ezt vagy azt jóváhagyták. A spontán folyamatok jelenleg óriásiak. Például ilyen spontán dolog, amit többen felemlítettek, a megyeszékhelyek Budapestet utánzó, megállíthatatlan fejlődése. Ha egyenesen meghosszabbíta-

nánk a fejlődésnek ezt a vonalát, akkor — némi túlzással szólva — néhány évtized múlva egész Magyarország 18—19 városban élne, Budapesten és a megyeszékhelyeken, és a többi településnek szükségszerűen ki kellene halnia. Ez teljes abszurdum, amíg ezt kellően végig nem gondoltuk, nem sokra jutunk.

Végezetül: a kistelepülések, aprófalvak sorsa nyilvánvalóan a termelésben való részvételükön múlt. A tanyák egy részének az életképessége, amely szintén minden korábbi tervezési koncepciót áthúzott, és amely a tanyarendszer egy részét máig is virulensen fenntartja, nyilvánvalóan kapcsolatban van a mezőgazdasági kisárutermelésnek egy speciális tanyai változatával. Erről tudunk rengeteg rosszat: hogy milyen kínokba kerül ezt a munkát végezni, és tudunk rengetek jót: hogy mennyi árut tesznek le a tanyák az asztalra és az exportpiacra. A kistelepülésekre is érvényes bizonyos mértékig a mezőgazdasági kitermelés, a háztáji és a kisegítő gazdaságok jelenlegi prosperitása — bár nem olyan egyértelműen, mint a speciális családi munkamegosztást érvényesítő és termelő életmódot folytató tanyasi gazdálkodás esetében. Ha viszont arra is gondolunk, hogy netán elfogyhat vagy megfizethetetlenné válik a benzin, nemcsak a magánautók, de még a Volán-buszok benzinje is, ha arra gondolunk, hogy az élelmiszert viszont valószínűleg mennyire felértékeli a világgazdaság fejlődése, a falusi gazdálkodást is újra kell gondolni.

Magyarország nem állhat át olyan külterjes mezőgazdaságra, mint amilyennel az Egyesült Államok ellátja a fél világot gabonával. Intenzív mezőgazdálkodást viszont nem valósíthat meg, ha a központi városokból 20—30 km-re buszokon szállítja ki a parasztokat zöldséget termelni, Egy ismerősöm mesélte, aki egy állami gazdaságban öt évet töltött el, hogy öt év alatt a dolgozók szállítására használt benzinmennyiség megnegyvenszereződött ebben a gazdaságban. Pontosan azért, mert a racionális indítékok alapján a volt uradalmi majorok köré települt gazdasági részközpontokat sorra felszámolták, a környező nagyobb falvakba, kisvárosokba telepítették be, s onnan szállították szét az embereket.

Hogy a kulturáltabb élet lehetősége hatalmasan megnőtt, az nyilvánvaló. De azért is nőtt meg, mert korábban a kisebb részcentrumokon eleve nem is próbáltunk kulturáltabb lehetőségeket teremteni.

Deme Tamás: Az iskolák körzetesítése nem véletlen, hanem egy megfontolt, elrendelt, „központosított" intézkedés. Hasonló ahhoz, amikor a disznóhús termelését központosítottuk, és úgy gondoltuk jónak, hogy a háztájikat rendre szüntessük meg, minek következtében annak idején a parasztok levágták a kocákat, és nem volt hús a boltokban. Az ilyesfajta elsőséggel, úgy érzem, nem kéne büszkélkedni. Az imént a „körzetesítés első kimondójának" minősített I. István neve mellett szeretném megemlíteni Sámuelt, az előembert Vértesszöllősről. Sámuel úgy „központosított", hogy rájött arra: érdemes letelepülni ott, ahol jó víz, jó föld, és az emberi megélhetésre alkalmas hely van. A Sámuel-féle településkoncepció nagyon laikus volt, de neki biztos jó volt, mert megélt itt. Ez volt a „szerves fejlesztés" kora.

Ezzel szemben van egy nem-szerves településfejlesztés, ami ma nem jó. Lehet, bizonyos időszakokban megvolt a létjogosultsága. El tudom képzelni, hogy nem lehet mindig sámueli módon gondolkodni, mindazonáltal a kettőnek az egyensúlya — a szerves és nem szerves fejlődésé — a kulcskérdés napjainkban. És nemcsak én, nagyon sokan úgy gondolják, hogy a szerves fejlődés rovására történik a településfejlesztés.

Ugyanezt a művelődési házak példáján lehetne legjobban elmagyarázni. Ugyanis a művelődési házakat is központosítottuk. Azt mondtuk: van itt adott számú község, ennek szüksége van kultúrára, építsük meg a kultúra „templomát" ebben és ebben a városban vagy faluban. Igen ám, de ezt nem úgy csináltuk, hogy mellette párhuzamosan fenntartottuk azokat a közösségi összejöveteli helyiségeket, amelyekre *Lázár István* is utalt, hanem úgy csináltuk, hogy — miként *Hankiss Elemér* is bölcsen leírta az 1980/9-es *Valóság*-ban — először is szétvertük a régi közösségi létesítményeket, majd ezután azzal a meggyőződéssel telepítettük az országban a művelődési otthonokat, hogy az és csakis az a kultúrának az otthona. Az embereknek viszont valahogy nem ez volt az ideáljuk. Ami pedig az „alapfokú" elnevezést illeti, én őszintébbnek — és így találóbbnak — tartom a „szerepkör nélküli települések" régi kategóriáját, mert sajnos ez az igazabb. „Alapfokú"? Nem tudom, hogy ez micsoda, mert nem konkretizálták mi az, hogy alap, mi az, hogy fok. De az, hogy „szerepkör nélküli", az legalább feltárja, elárulja hogy mi a helyzet. Annak idején *Illyés Gyuláék*, *Kodolányiék* meghúzták a vészharangot mondván, hogy kihal az Ormánság. Volt rá okuk. A mai felmérések szerint az akkori állapotot üdvözítőnek lehetne tartani Baranya mostani aprófalvait tekintve. Romlott a helyzet.

A kistelepülések ellátásáról még a következőket: Szó sincs arról, hogy minden intézménnyel el tudjuk látni a falvakat. Vannak olyan kistelepülések, ahol a kocsma volt a művelődési ház, máshol a tekéző kör vagy a könyvtár meg az olvasókörök, amelyekre hivatkozott *Erdei, Veres Péter*. Ezek a maguk helyén tulajdonképpen művelődési házak voltak (jobban is funkcionáltak). Valószínűleg az a járhatóbb út, ha mindenfajta szinten a meglevő intézmény megmarad. Ezeket szétverni valóban fölösleges. Azokkal a gondolatokkal értek egyet, amelyeket *Lázár István* felvetett *„Falura hányt borsó?"* cikkében. Úgy látom magam is, hogy a magyar kistelepülések túlélték a törököt meg a tatárjárást is, de egy valamit nem fognak túlélni: ez a kultúrának a megvonása. Az a fajta kultúra-körzetesítés, amelyben a falu elveszíti az emberségét, közösségét.

Még egy utolsó probléma: a kultúra és a civilizáció viszonya. A civilizációnak és a kultúrának a merev szétválasztása meglehetősen túlhaladott. Egyébiránt érdemes végiggondolni, hogy hol van a „kultúra" és hol a „civilizáció". Most a kistelepülést a kultúra részének tartjuk vagy a civilizációénak? Vagy a civilizációt és a kultúrát is fenntartjuk a nagyobb települések számára?

Andor Mihály: Tulajdonképpen elbűvölten hallgatom, amikor arról beszélnek, hogy nő az aprófalvak száma, tehát tulajdonképpen a településfejlesztési koncepció kezdi megcáfolni önmagát. De ez csak egy apróság. Én ott látok problémát, hogy lehet, hogy egy gazdasági racionalitás önmagában indokol egy településfejlesztési koncepciót, de ennek a gazdasági racionalitásnak a megvalósítását olykor a lakosság terhére végzik el. Arra gondolok például, hogy amikor bizonyos falvak halálra ítélődnek, akkor már menekülnek az emberek, de természetesen az állam nem épít lakást ott, ahova érdemes lenne menni, mert ott megvannak az egészségügyi ellátás feltételei, az iskoláztatás feltételei, kulturális feltételek. Aki tud, az épít magának, aki meg nem tud, az ottmarad. Így kialakulnak az ún. szegény falvak vagy cigány falvak, amelyekkel aztán már nem is kell törődni. Tehát tulajdonképpen alapvető problémának azt látom,

hogy lehet egy gazdasági racionalitás szempontjából ez egy jó elképzelés, de tulajdonképpen akkor az államnak kellene a terheket vállalni.

Lázár István: Egy kis reflexiót szeretnék még elmondani a szénbányászatról. Ma nagy divat a szénbányászat pár éve történt visszafejlesztését mint jellegzetesen hibás döntést tárgyalni. Nem ez volt a baj. A helyzet kritikusabb volt ennél: az *elkésett döntés* tipikus esetével állunk szemben. Mikor ugyanis az olajár a legalacsonyabbra csökkent, akkor racionális volt a szénbányászat elég radikális visszafejlesztése. És ebből nagyon komoly hasznot húzhatott volna az ország, helyesebben nagyon komoly kiadásoktól mentesíthette volna magát. Mire azonban a mi döntési mechanizmusunk ezt végigjátszotta, addigra már nem kellett volna megszüntetni bányákat, mert addigra már elindult az olajár felfelé. És azért nagyon fontos példa ez, mert szerintem hasonló játszódik le a kis falvakkal is. Egy elkésett reflex működik: akkor fogják őket megszüntetni, amikor már a legracionálisabbnak kezd látszani megmaradásuk, jövőbeni fontosságuk.

Tausz Katalin: Kérdezni szeretnék a VÁTI-soktól: lehet-e valamit arról tudni. hogy az egyes településeknek a különböző kategóriákba való besorolása milyen döntési mechanizmus útján történt? Engem nem is a felső szintek érdekelnek, hanem az alsó fokú központok kijelölése, mert minthogyha nem is csak az egész koncepcióval lenne baj, hanem ezeknek a központoknak az elhelyezésével is.

Valér Éva: A városhálózatot, azt a bizonyos 134-et (amiből akkor 60 volt város és a többi várossá fejlesztendő település) fogadta el a Minisztertanács. Ezután készültek el a megyei településhálózat-fejlesztési tervek, ezekben került kidolgozásra az egész alsófokú településhálózat és ezt a megyei tanács hagyta jóvá minden megyében. Ezeknek a felülvizsgálata és módosítása van most folyamatban, ez ugyancsak a megyei tanácsok jogkörébe tartozik. Azt, hogy milyen településhálózati besorolást javasoltunk a megyei tanácsoknak egyes településekre, nagyon sok tényező határozta meg. Döntően számításba kerültek a 70-ig lezajlott népesedési folyamatok, a népesség-átcsoportosítás az ország nagy térségei között. Kettős koncentrációs folyamat zajlott le hallatlanul nagymértékben: egyrészt az ország déli részeiről észak és nyugat felé, másrészt pedig a falvakból a városok felé. Azután a földrajzi elhelyezkedés játszott szerepet: hogyan lehet megközelíteni a települést. A közigazgatási szerepkör is nagymértékben belejátszott a településhálózati szerepkör meghatározásába, valamint a települések gazdasági funkciója: hogy a mezőgazdaságnak milyen központjai, milyen üzemegységei, milyen szervezete működik az adott területen, milyen ipar települt, milyen iparfejlesztési, ipartelepítési lehetőségei vannak. A javaslatok után a megyei tanácsok fogadták el a teljes alsó fokú településhálózatot. És a megyei tanácsokon fordul meg az is, hogy milyen mértékben, hogyan alkalmazzák a redisztribúciót. A felsőbb tanácsi támogatás, amiben a községek részesülnek, minden megyében a megyei tanács által kerül meghatározásra.

Tóth László: Az eddig hallottak alapján úgy tűnik, mintha ez az egész aprófalvas probléma volna a központi gond az országos településfejlesztési koncepció végrehajtásában. A probléma én szerintem sokkal mélyebben van, mégpe-

dig ott, hogy a parasztságnak, egy társadalmi csoportnak mik a társadalmi perspektívái, az élettere, mozgási lehetőségei, ennek következtében a bennük megfogalmazódó élet-stratégiák hova mutatnak. A lényeg: hogy a parasztságnak ez az ország milyen sorsot szán.

Pelle János: Teljesen elfogadhatónak tartom azt, hogy a kelet-európai országokban, ahol az eredeti tőkefelhalmozódás késve és különféle feudális maradványoktól megterhelve zajlott le, az állami redisztribúció révén kell az urbanizációt, az ipart stb. megteremteni. Ehhez mindenképp szükség van egy központi belenyúlásra a dolgok menetébe. Anglia a XVI—XVII. században a bekerítésekkel az aprófalvas településeket hatékonyan fel tudta számolni, utóbb, már igen gazdagon, megengedhette magának, hogy a még meglevőket ellássa megfelelő infrastruktúrával, de ezt mi Kelet-Európában, időben megkésve csak állami beavatkozással nem tudtuk végrehajtani. Tehát lehet vitatni, finomítani a koncepciót, de szerintem nem lehet kétségbe vonni. Számomra azonban a hátrányos helyzet szubjektív vonatkozásai rendkívül érdekesek azok a dolgok, amelyeket nem lehet objektív indokokra visszavezetni.

Arról van szó, hogy van egy csomó hátrányos helyzetű réteg a magyar társadalomban (a csöves fiatalokra, állami gondozottakra, a nyugdíjasokra, cigányokra gondolok), és ezeknek a társadalmi reprezentációja, az érdekképviselete nincs megoldva. Ha ez az érdekképviselet létezne, az mindenképpen tudatosítaná ezeknek a rétegeknek a problémáit, és közelebb hozna azok felszámolásához. Tehát arról se feledkezzünk meg, hogy mindezeknek a dolgoknak nemcsak egy objektív, közgazdasági aspektusa van, hanem egy ilyen értelemben véve szubjektív politikai oldala is. És ezen a területen feltétlenül változásra lenne szükség.

Mátyus Alíz: Először fővárosba kerülő vidékiekkel foglalkoztam, akik munkásszállásokon élnek, ez a szál vezetett el Pusztafalura, egy észak-magyarországi kisközségbe, amelyen keresztül egyfajta, rétegeken túlmutató hátrányos helyzet határozható meg, mégpedig a morális munkakényszerrel jellemezhető emberek hátrányos helyzete.

A morális munkakényszer a naturális parasztgazdálkodás jellemzője, ezért látszott érdemesnek egy kis lélekszámú, az egyéni gazdálkodás időszakában a létfenntartással küszködő falut keresni, amely éppen rossz gazdasági adottságainál fogva még sokáig megőrizte az emberekben a morális munkakényszert.

Hogyan hozható kapcsolatba morális munkakényszer és hátrányos helyzet? Azokon a településeken — így Pusztafalu is —, ahol a központi elosztásból való részesülés nevetségesen minimális, arra kényszerülnek az emberek, hogy mindazt, amire szükségük van, ők maguk, önerőből megteremtsék. Pusztafalun így építették fel házaikat és így vezették be maguknak a vizet. Az a munkamennyiség, amit korábban a falu a létfenntartásra fordított, most továbbra is elhasználódik. „Eredményessége" miatt tovább őrződik a morális munkakényszer, a paraszti meghatározottság egy eleme. De nemcsak az önmagukra utalt kistelepüléseken. Azok az emberek, akik vidékről a fővárosba kerülnek munkát vállalni, szintén jellemezhetők a morális munkakényszerrel. Hátrányos helyzetüket — éljenek kistelepülésen vagy fővárosi munkásszálláson — az konzerválja, hogy a morális munkakényszer következtében teljes idejüket a munka foglalja le. Az ember végig dolgozza az életét, így nem képes arra,

hogy ő is meghatározója lehessen magának, és ne csak *vele* történjenek a dolgok, hanem *általa* is. Én ezt látom a „legmozdíthatatlanabb" hátrányos helyzetnek. Itt morális törvények működnek, amelyeket legfeljebb erősíteni vagy gyengíteni tudnak az irányítás hatékony vagy kevésbé hatékony intézkedései.

Sípos Zsuzsanna: Sok minden történt itt a falukban az elmúlt 35 év alatt, ami a nagy nyilvánosság előtt zajlott: földosztás, a begyűjtés, a tsz-szervezés, de nem így történt a tsz-összevonás. És azt hiszem, hogy nem lehet ettől eltekinteni, mert ez nagyon sok mindennek a meghatározója. Kialakult az elmúlt 25—30 év alatt egyfajta tsz-üzemszervezés, és bizonyos lehetőséget adott arra — ha másképp nem, a veszekedések árán —, hogy az emberek egymással érintkezzenek. Vitatkozzanak, öljék egymást, de valamilyen módon érintkezzenek a termelésben. Most az összevonások nyomán ez megszűnőben van. Miért történt ez az összevonás? Az adózási rendszer miatt: ha egy termelőszövetkezet „mezőgazdasági-ipari" típusú, akkor kevesebb adót fizet, mintha „ipari-mezőgazdasági" szövetkezet. A gazdasági hasznosság, a jövedelmezőség ilyen fokú előtérbe állítása veszélyezteti a már kivívott üzemi demokráciát, az áttekintés, a beleszólás lehetőségét.

Az aprófalvakban azért nem állt meg az élet, vannak érdekes új jelenségek. Ahhoz, hogy egyáltalán megéljenek az ipari, vagy egyéb munkalehetőségek mellett, óhatatlanul rá vannak kényszerítve arra, hogy a kis parcelláikon még intenzívebben gazdálkodjanak. Ez feszítő erő. Nyilvánvalóan nemcsak őket feszíti, hanem az államot is feszíti. Gondoskodni kell a háztáji, kisegítő, magánszektorról is. Ez nem állhat meg azon a szinten, hogy — mint a mezőgazdasági kiállításon láttuk — minden valamire való kisgépet szállító eszközt, amit a parasztok használnak, maguk barkácsolnak. Az eddiginél több kisgépre van szüksége a kisgazdaságoknak, elérhető áron.

A másik: a pedagógusokat az elmúlt évtizedekben csak az osztott iskolákra készítették fel. Osztatlan iskolában is lehet tanítani: Norvégiában, Olaszországban lehetséges. Sőt, olyan példát is tudok, hogy Norvégiából az alföldi tanyavilágba jött kutatóútra tíz évvel ezelőtt egy pedagógus, és megnézte, vajon ostobábbak-e, felkészületlenebbek-e ezek a nebulók a tanyán, ha egy pedagógus tanítja őket nyolc év alatt, mint a városi osztott iskolák diákjai. Kiderült, hogy egyáltalán nem rosszabbak az eredmények. Mert példának okáért az sem egy utolsó szempont, hogy a különböző korú gyerekek úgy tanulnak az iskolában is egymás mellett, mint az természetes a családban, észrevétlenül is elsajátítanak ismereteket és gazdagabbá válik érzelmi életük. Egyetlen helyet tudok, Bács megyében, ahol egy tanítónő nyolc, illetve (az előkészítővel együtt) kilenc osztályt tanított végig egyedül. Hát vajon mi a csoda van ebben a pedagógusnőben, hogy képes erre? Nem lenne-e érdemes talán ilyen tapasztalatokkal is foglalkozni? Emellett meg lehetne kérdezni azokat, akik ilyen iskolákban tanítottak, ahelyett, hogy felszámolják azokat. Tudom, hogy elsősorban a helybeli pedagógusok menekülnek, azok költöznek el az aprófalvakból. De hátha mégis akadna vállalkozó a fiatalok között az ilyen munkára! Értesültem róla, hogy a szocialista országok egyik iskolai ügyekkel foglalkozó konferenciáján foglalkoztak az osztott iskolák és az osztatlanok funkcióival, tehát nem is merül fel, hogy osztatlanban nem lehet tanítani magas szinten.

Deme Tamás: Az iskolák körzetesítésének negatív következménye, hogy a gyerekek figyelme, teljesítőképessége romlik a napi több órás utazásnál. Ugyan-

akkor megnövekedett a létszám a fogadó iskolákban, és az „egy főre eső tanári szóadag" egyre csökken. Az a nagy kérdésem, hogy vajon egy-egy döntésnek az előkészítése során, a döntéshozatali mechanizmus folyamán mennyire kérik ki a döntést hozók nemcsak a megyei tanács véleményét, hanem a kistelepülését is, amelyről dönteni fognak. Mennyiben kérik ki a szociológus véleményét, használják-e az életmód-kutatások végeredményét, az ingázó-kutatások következtetéseit?

Eszembe jut egyik kollégánknak az a javaslata, mely szerint a művelődési házak helyzetét úgy lehetne megoldani, ha „kiadnánk a kultúrát gebinbe". Ezáltal talán megnőne a felelősség és a hatékonyság. Vajon mi lenne, ha kiadnánk a „szerepkör nélküli" kistelepüléseknek a saját sorsukat gebinbe?

Andor Mihály: Az iskolákról szólva a kutatások azt bizonyították, hogy kis osztatlan iskolákban viszonylag jobb színvonalat értek el, valószínűleg azért, mert jó volt a gyerek—tanár arány. Volt itt egy nemzetközi vizsgálat, amiben többek között volt olvasás-gyorsasági, olvasás-megértési stb. vizsgálat, és ebben ezek a kis osztatlan iskolák jobb eredményt hoztak.

Kukovits Sándor: Én is a VÁTI dolgozója vagyok, és akár akarom, akár nem, ezt a mundért képviselni kell és képviselni is fogom. Én vagyok az, aki sohasem értett egyet a kis falvak elnéptelenedésével, a VÁTI-ban készülő terveknél szót szoktam emelni a kereskedelmi hálózat megszervezéséért, sőt még az iskolák körzetesítésével sem értettem annak idejét egyet. De azzal sem értek egyet, hogy itt emeljük a hangot, amikor ezekről a kérdésekről tárgyalunk, mert az indulatok mindig hátsó gondolatokat szülnek, és nem biztos, hogy azok a gondolatok igazak.

És érzem azoknak a problémáit, akiknek véres a háta, mert esetenként az enyém is volt véres. Példákat is tudnék felhozni, hadd hozzak egyet Pécselyről, amit most jelöltek ki üdülőfalunak — ezen a héten jártam ott. De hiába van a határozat, hogy abból üdülő faluközpontot létesítenek, nehezen megy, amíg legalább olyan építési támogatást nem kap a pécselyi lakos, mint amelyet a balatonfüredi kap. Az itt elhangzott problémákat is ismerem. De azért azt tudni kell, hogy az elvándorlás nem az OTK hatására kezdődött meg, hanem lényegesen korábban. Most hadd ne menjek vissza 1952-ig, de 1961-ben egyike voltam annak az 500 pártmunkásnak, akit kiküldtek a falukba a téeszesítés után.

Annyi emberünk sem volt vetéskor, hogy a vetőgépekhez farost tudjunk állítani, tehát azt az embert, aki áll a vetőgépeken, hogy el ne duguljanak a csoroszlyák. Egyszerűen azért, mert az emberek nem hittek a szocialista átszervezés sikerében, nem hittek abban, hogy megfelelően meg fognak élni a tsz-ből, és tömegestől hagyták ott a falut, főleg a fiatalok. Itt kezdődött az elvándorlás. A mezőgazdaság átszervezése után sokkal később, mint kellett volna, jutottunk el a gépesítésnek egy olyan fokára, hogy a mezőgazdaságot elhagyó munkaerőt gépekkel tudtuk pótolni.

Ami hozzászólásra késztetett, az inkább a tsz-összevonások problémája. Egyik felszólaló mondta, hogy a termelőszövetkezeti összevonások azért történtek, mert így tudták kiütni az ipari termelőszövetkezetté válást. Ez nem így van, mert a termelőszövetkezeti összevonásoknak nem is mindig örültek a tsz-ek. Bizonyos megfontolások játszottak közre: a nagyobb termelőegységek létre-

hozása, a nagyobb hizlaldák, a nagyobb szarvasmarhatelepek, általában a koncentrációból származható lehetőségek.

A környezetszennyezés, a víz témájához. Higgye el *Lázár István*, hogy mi is tudunk a vízszennyezésről, és mi is számolunk azzal, hogy nem lesz vizünk. Mi is aggódva vesszük észre, hogy a mezőgazdaság maga is komoly környezetszennyezővé lépett elő, és még nagyobb aggodalommal figyeljük, hogy a mosószerek foszfortartalma még a mezőgazdaságnál is jobban szennyezi a vizet. De mi sem tudjuk megmondani, hogy lenne jobb: ha nagy településekbe vinnénk jó vizet, vagy ha a kistelepülésekben hagynánk, de a környezetszennyezés akkor is környezetszennyezés marad, ha az infrastruktúra nélküli faluban a parasztasszony önti ki a mosószert, vagy pedig ha a városi csatornahálózatba folyatjuk össze.

Volna egy problémám a kultúrával kapcsolatban is. Érdemes lenne megnézni a mezőgazdasági dolgozók műveltségének vagy iskolázottságának az alakulását. Nagyon súlyos problémákra tapintanának rá. Mert mi történik most? Aki teheti, középiskolába megy, és onnan már nagyon kevesen mennek vissza kétkezi dolgozónak a termelőszövetkezetbe vagy az állami gazdaságba. Aki nem megy oda, az igyekszik valamilyen iparitanuló-intézetbe. Akkor milyen képességűek maradnak meg? Amelyik még egy kicsit is tehetséges, az felkapaszkodik valamilyen traktorra, ha teheti, és ott dolgozik. És aki még erre sem képes, az megy el a sertéstelepekre. Így következik be az, hogy mi a világ legdrágább technológiáját, a biológiát adjuk oda a legképzetlenebb embereknek. Ma 50—80 ezer forintba kerül egy valamirevaló tenyész marha. És mi esetenként ilyen tehénből 40—50-et adunk oda egy ilyen embernek. Ezek a tehenek már nem azonosok a régi szürke marhával, hogy meg lehetett kutyáztatni, utána lehetett dobni a furkósbotot, hanem egy hangosabb szó, egy rúgás hetekre veti vissza ennek a tehénnek a tejtermelését. A problémáért nem a tehenész, nem is az iskolai rendszer felelős, hanem az a munka társadalmi elismerésében rejlik: anyagilag, erkölcsileg, mindenképpen. Amikor a tehenészt a társadalom ugyanolyan módon ismeri el, mint bármilyen más munkást, akkor nyilvánvalóan a tehenészetben is többen vállalnak munkát a magasabban képzett emberek közül is. Nem hiszem, hogy ezen az iskolák körzetesítése vagy nem körzetesítése bármit is változtatni tudna.

Ezek az állattenyésztők nem keresnek rosszul, félreértés ne essék, mert ha rosszul keresnének, még ezeket sem tudnánk ott tartani olyan munkaterületeken, ahol látástól vakulásig kell dolgozni, ahol 4 órakor kezdenek, megszakítással délután újra dolgoznak, és este 8-kor fejezik be a munkát.

Csalogh Zsolt: A kutatási eredmények felhasználásáról 1973-ban Pécsett egy háromnapos szociológiai konferencia legnagyobb része ezzel a kérdéskörrel foglalkozott. Szociológusok minden megtervezettség és összeesküvés nélkül nagyon egyhangúlag támadták a területrendezési koncepciót. Akkor ezt elutasították, pedig akkor még időben jöttek volna létre a módosítások. Sajnos én nem hiszem, hogy azok a magyar faluk, amelyek annyi mindent átéltek, ezt nem fogják. A probléma lényege éppen az, hogy ezt is túl fogják élni. 800 ezer ember ott marad, mégpedig egyre rosszabb körülmények között.

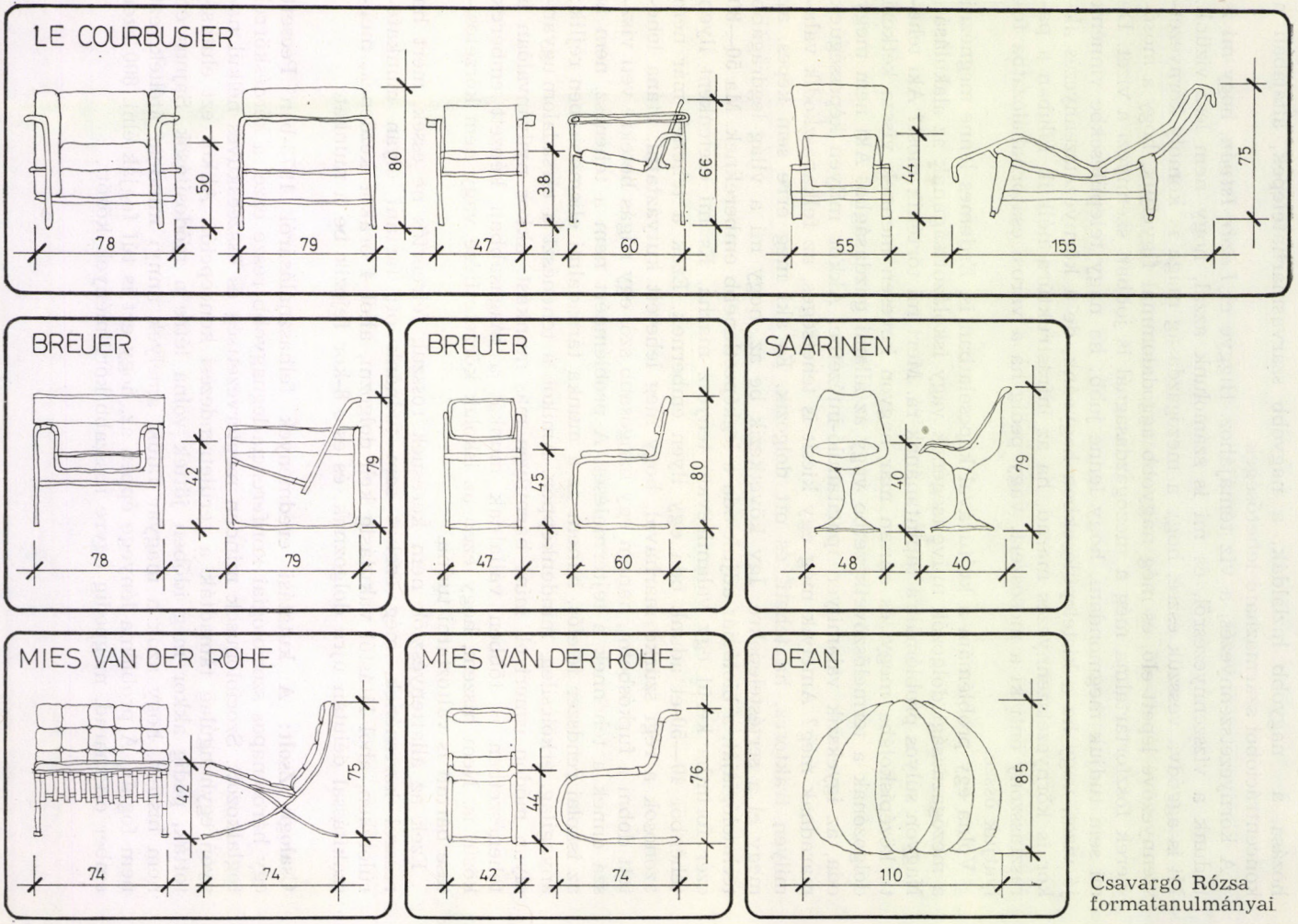

Csavargó Rózsa
formatanulmányai

CONTENTS

LEISURE — MASS CULTURE

Jenő Király: Entertainment 3
György Fekete: Free Time and the Freedom of Objects 29
Thematic materials to experientied 32
W. F. Haug: Commodity Aesthetics and Mass Culture — A theoretical sketch (translated by István Bessenyei) 36
Tímea Tibori: Entertainment with Interrogation and Exclamation Marks 42
Márta Kisely: A sketch of what is Commercial 47

MOZAIC FROM ABROAD

Dumazedier: Problems of Leisure 56

STRATIFICATION OF CULTURA

István Kamarás: May the Deviant be seen as Value? 58
János Pelle: Considerations abut Liberary Intellectuals 67
Éva Bartos: Women and the Book 73
Mária Andrássy and László Andrássy: The Social Components of the Evolution of Sports Intertest (Microsurveys among Fencers Pugilists and Judoists) 81

HORIZON

Stephen Mennell: Cultural Politics and Social Models (Translated by *Anna Izinger)* 88

DEBATE

Debate on Settlement Disadvantages (Excerpts from the contributions to the debate organized on October 20, 1980) 98

ILLUSTRATIONS 33, 34, 35, 41, 103, 112

ABOUT OUR AUTHORS 72

Ára: 24,— Ft

СОДЕРЖАНИЕ

Енё Кирай: Развлечение 3
Дьёрдь Фекете: Свободное время и свобода предметов 29
Экспериментальные тематические материалы 32
В. Ф. Хау: Эстетика товаров и массовая культура (Теоретический очерк) Перевод *Яноша Бешшенеи* 36
Тимеа Тидори: Развлечение с восклицательными и вопросительными знаками 42
Марта Кисели: Заметки о коммерсе в культуре 47

ЗАРУБЕЖНАЯ МОЗАИКА

Й. Дымазёдие: Проблемы свободного времени 56

РАССЛОЕНИЕ КУЛЬТУРЫ

Иштван Камараш: Имеет ли ценность девиант? 58
Янош Пелле: Размышления о гуманитарной интеллигенции 67
Ева Бартош: Женщины и книга 73
Мария Андрашши—Ласло Андрашши: Общественные факторы возникновения интереса к спорту (микроанализ, проведенный в среде фехтовальщиков, боксеров, борцов дзюдо) 81

ГОРИЗОНТ

Стивен Меннел: Культурная политика и общественные модели (перевод Анны Изингер) 88

ДИСКУССИЯ

Дискуссия о недостатках поселений (фрагменты ответов на анкету от 20 октября 1980 г.) 98

ИЛЛЮСТРАЦИИ 33, 34, 35, 41, 103, 112

ОБ АВТОРАХ 72

kultúra és közösség

A TARTALOMBÓL

PEDAGÓGIA ÉS KREATÍV SZEMÉLYISÉG

Deme Tamás: Az autodidaxis – esély az iskola demokratizálódására

F. Vankó Ildikó – Talyigás Katalin: Szakmai gyakorlat új módszerekkel

Erdélyi Pál: A tanítási zavarokról

Sántha Pál: Az iskolások és a közművelődési intézmények közötti együttműködés a diákelvárások tükrében

81•2

TARTALOM

PEDAGÓGIA ÉS KREATÍV SZEMÉLYISÉG

A kreativitásra nevelés hazai hagyományai. Közreadja: *Hollós Róbertné* 3
Deme Tamás: Autodidaxis — esély az iskola demokratizálódására 13
Bujdosó Dezső: Gondolatok a *Műveltségkép az ezredfordulón* c. kötetről 29
Sz. Tóth János: A gazdaság műveltségi meghatározottsága és a felnőttoktatási stratégia 40
Mahdi Elmandjra: A kultúra mint a fejlődés mozgatója (*Pierre Drouin* interjúja) (Fordította: *Décsey Erzsébet*) 46
F. Vankó Ildikó—Talyigás Katalin: Szakmai gyakorlat új módszerekkel 49
Sántha Pál: Az iskolák és a közművelődési intézmények közötti együttműködés a diákelvárások tükrében 63
Bókay Antal: Irodalomtudomány — irodalomtanítás 68
Erdélyi Pál: A tanítási zavarokról 81
Józsa Péterné: A magyar gyermekvédelem történetének, valamint mai szervezeti felépítésének és rendtartásának néhány kérdése 91
Udvardi Lakos Endre: A CEMEA népművelőképző munkája 105

KÉPEK

Apostol Pál 15, 18, 21, 22, 24
Sági István 15, 17, 19, 45
Nemes Mária 52, 60, 67, 104

SZERZŐINKRŐL 39

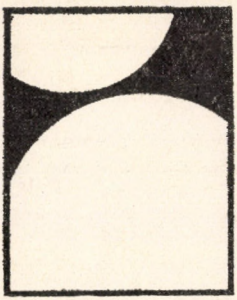

kultúra és közösség

MŰVELŐDÉSELMÉLETI FOLYÓIRAT

1981 • 2

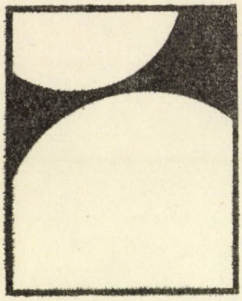

FELELŐS SZERKESZTŐ:

VITÁNYI IVÁN

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

ÁCS MIKLÓSNÉ
BOROS SÁNDOR
FÜLEKI JÓZSEF
KAMARÁS ISTVÁN
KARSAI KÁROLY
KOVALCSIK JÓZSEF
KÖRÖSI JÓZSEF
MIKLÓS PÁL
RÁCZ ZOLTÁN
SZECSKÓ TAMÁS

SZERKESZTŐSÉG:

B. VÖRÖS GIZELLA
felelős szerkesztő h.

PÁLFI ÁGNES
szerkesztő

ERŐSS MÁRIA
szerk. titkár

SZERKESZTŐSÉG:

1251 Budapest,
I., Corvin tér 8.
Telefon: 388-122/87

ISSN 0133—2597

Megjelenik kéthavonta. Előfizetési díj egy évre 144,— Ft. Egyes szám ára: 24 Ft. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető minden postahivatalban és a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlapirodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Kiadja a Lapkiadó Vállalat: Budapest, Pf. 223. VII., Lenin krt. 9—11. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató.
Készült a Veszprém megyei Nyomdában 81. 776. Felelős vezető: Danóczy Balázs igazgató.

Indexszám: 36 410

A KREATIVITÁSRA NEVELÉS HAZAI HAGYOMÁNYAI*

Közreadja: Hollós Róbertné

Magyarországon 1902-ben alakult meg a Magyar Gyermektanulmányi Társaság, mely társaság működésének tizedik évfordulóján, 1912 áprilisában határozatot hozott egy *Első Országos Gyermektanulmányi Kongresszus* összehívására.

A kongresszus feladatát az alábbiakban határozták meg: „Egyrészt, hogy a gyermektanulmányi mozgalom előrehaladásáról és eredményéről a közönséget tájékoztassa, másrészt és főképpen, hogy a gyermektanulmány és az érintkező ismeretek között levő tudományos s gyakorlati vonatkozásokat feltárja, s az életre hasznosítsa."

A kongresszus teljes jegyzőkönyve és a kiállítás leírása közel négyszáz lapnyi terjedelmű. Az elhangzott előadások és viták meglepően korszerűek. Betekintést adnak egy igen haladó szellemű, magas színvonalú, izgalmas szellemi közegbe, amely — ha a két világháború szét nem zilálja — európai hírű magyar iskola megalapozója lehetne ma is, mint ahogy az volt a maga korában. Az utóbbi évtizedben folytatott erőfeszítéseink, kísérleteink, melyeket a „gyermekek kulturális nevelése", illetve kreativitása irányába teszünk, már a századfordulón megfogalmazódtak, sőt *mozgalommá,* programmá szerveződtek. A kötet áttanulmányozása egyaránt serkent büszkeségre és szerénységre is. Büszkeségre, mert kitűnő hagyományaink vannak, van saját nemzeti múltunk ezen a téren is, „elsők között voltunk Európában", atekintetben viszont szerénységre, hogy ne higyjük magunkról: minden új a nap alatt, amit mi találtunk ki. Nem szükséges mindenáron „kísérletekkel" bizonyítani olyan gyermeki alkotó folyamatok meglétét, amelyek már a századfordulón tényként és gyakorlatként ismertek voltak, energiánkat inkább azok terjesztésére, propagálására és *korunk életmódjához való adaptálására* fordítsuk. Tudományos kutatómunkáink során pedig bátrabban forduljunk a múlt eredményeihez is, mert azok még számtalan értéket rejthetnek a számunkra.

A továbbiakban a kongresszus jegyzőkönyvéből néhány fejezetet kiemelve, ízelítőül közreadom az alábbi szemelvényeket. Válogatásom során igyekeztem azokra a fejezetekre koncentrálni, amelyek a ma használatos *kreativitás* témakörét érintik. Előzetes tájékoztatásul ismertetem a kongresszuson elhangzott előadások címeit, melyek közül még legalább három továbbinak *(Gyermekta-*

*Szemelvények az első magyar **Országos Gyermektanulmányi Kongresszus Naplója s a vele kapcsolatos kiállítás leírása** című kiadványból. Szerkesztették: Répay Dániel, a kongresszus titkára s Ballai Károly, a kiállítás titkára. Megjelent Budapesten, 1913-ban.

nulmány és gyermekvédelem, A gyermek erkölcsi élete és *A gyermektanulmány és gyermekirodalom)* az ismertetését szükségesnek és hasznosnak tartanám:

Angyal Pál dr.: *Gyermektanulmány és igazságszolgáltatás*
Lechner Károly dr.: *Gyermektanulmány és orvosi tudomány*
Edelmann Menyhért dr.: *Gyermektanulmány és gyermekvédelem*
Weszely Ödön dr.: *Gyermektanulmány és pedagógia*
Domokos Lászlóné: *Az alkotó munka lélektana*
Guttenbert Pál: *Az alkotó munka és a társadalom*
Urhegyi Alajos: *Az alkotó munka oktatástana*
Ballai Károly: *A kisded gyermek alaki foglalkoztatása*
Gockler Lajos dr.: *Az egyéni oktatás rendszerei az iskolában*
Imre Sándor dr.: *A tanulók osztályozása*
Vértes O. József dr.: *Az ideges gyermekek iskolái*
Laszczik Ernő: *Egyéniségi jellemlapok az iskolában*
Juba Adolf dr.: *A tanulók orvosi vizsgálata*
Szász Irén: *A gyermek erkölcsi élete*
Nógrády László dr.: *Gyermektanulmány és gyermekirodalom*
Dósainé Révész Margit dr.: *Az erkölcsileg züllött gyermekek élettani és lélektani szempontból*
Kármán Elemér dr.: *A gyermek züllésének külső okai*

S végül az olvasó figyelmébe és szeretetébe ajánlom a szerzők szenvedélyes, meggyőző és igen szép magyar nyelvezetét. A ma már archaikusnak ható választékos nyelvezet, az idegen kifejezések kerülése nyelvünk igényesebb használatára is lelkesítsen.

1. GYERMEKTANULMÁNY ÉS PEDAGÓGIA

(Weszely Ödön dr., egyetemi m. tanár, a székesfővárosi Pedagógiai Szeminárium igazgatója)

„... A gyermektanulmány a XIX. század egyik legszebb tudományos alkotása. Orvosok, pszichológusok és pedagógusok sokfelé elágazó, de egy közös és kedves tárgyra, a gyermekre irányuló kutatásainak és részlettanulmányainak eredményeképp áll elő egy roppantul terjedelmes és minden másnál érdekesebb tudományos irodalom...

... A tudomány számára csak most fedezték fel a gyermeket. Csak most ébred az emberiség arra, hogy eddig voltaképp nem is ismerte a saját életének nemcsak legszebb, de legfontosabb korszakát: a gyermekkort. Legszebbnek sokszor mondták a költők, de a tudósok talán éppen ezért elfeledték, hogy egyúttal a legfontosabb, mert hiszen ez a korszak az, melyben az egész későbbi élet alapjai lerakódnak...

... S az ember életének ez a nagy és fontos korszaka, melyben jövendő sorsa dől el, egészen a nevelőké. A felnőtt ember önmagáé. Maga rendelkezik dolgai felett, s kormányozza napi teendőinek apró kis hullámain át csónakját, s irányítja élete tengerének nagy és távoli célok felé irányuló hatalmas hajóját. A gyermek irányítása és vezetése a nevelő kezébe van letéve. A nevelő pedig a maga teendőire nézve útmutatót a pedagógiától vár...

... De látjuk, hogy egész köznevelésünkben mily végtelen sok bajnak okozója az, hogy a tanárjelöltek nagyon kevés útravalót kapnak a filozófiából és pedagógiából, de a gyermektanulmányból és kísérleti pedagógiából meg éppenséggel semmit. Hogyan lehet jó tanár, a gyermeki lelket megértő és méltányoló tanár az, aki soha nem foglalkozott gyermektanulmánnyal? Hiszen ez minden pedagógiai gyakorlatnak kiindulópontja. Éppen ezért kívánnunk kell, hogy minden tanár tegyen nyilvánosan tanúságot arról, hogy a gyermektanulmánynyal foglalkozott. A gyermektanulmány legyen tárgya minden tanárvizsgálatnak, s ne legyen Magyarországon olyan tanár, aki a gyermek testi és szellemi fejlődését nem ismeri, aki előtt teljesen idegen világ a gyermek világa, aki működésében nem lát maga előtt mást, mint tananyagot s szaktudományt.

Csak természetes, hogy még fokozottabb mértékben kell kívánnunk a gyermektanulmánnyal való beható foglalkozást az oly tanároktól, akik tanítókat akarnak képezni. A tanítóképző intézeti tanárra nézve igazán szükséges, hogy legalább két féléven át foglalkozzék a gyermektanulmánnyal, s elmélyedjen ezekben a tanulmányokban ...

... Ha komolyan akarjuk kultúránk emelkedését, ha igazán át vagyunk hatva a népnevelés nagy és magasztos gondolatától, akarnunk kell azt is, hogy ennek a népnevelésnek alapja a gyermektanulmány legyen ...

... S mire alapította a pedagógia a maga útmutatásait? Előtte volt az etikai ideál, s ezt állította oda követendő például. Az etikai normák azonban nem egyúttal pedagógiai szabályok ...

... Hogy a gyermek testi és szellemi fejlődésére hatást gyakorolhassunk, ismerni kell ezt a fejlődést. Ez oly természetes, hogy szinte csodálatosnak tűnik fel, miért késett ennek a fejlődésnek a tanulmányozása ily sokáig. Néha azonban éppen a közel fekvő igazságok azok, melyeket legkevésbé látunk meg. Ennek a nagy igazságnak a fölismerését az a nagy tévedés akadályozta, hogy a gyermeket nem tekintették másnak, mint általában embernek, épp olyan embernek, mint aminő a felnőtt. Azt hitték, hogy a gyermek ugyanaz, ami a felnőtt, csakhogy kicsinyben. Tulajdonságai ugyanazok, s lelki világa ugyanaz, mint a felnőtté, csakhogy nála minden kisebb ...

... Akit pedagógiai működésében csak a felnőttek pszichológiája vezet, aki csak az átadni való tanításanyagot vagy csak etikai célokat látja, az súlyosan vét a gyermeki lélek ellen. Hány gyermektragédia okozója a gyermek meg nem értése! ...

... Mennyi tehetség vész el, mely más téren, más irányban értékesíthető, s hányszor vezet katasztrófára a fölületes ismerés vagy félreismerés! ..."

2. Az ALKOTÓ MUNKA LÉLEKTANA
(Domokos Lászlóné polgári iskolai tanárnő)

„... A gyermek tevékenységi ösztöne ismeretelemeket nyújtó működésben szolgálja természetes fejlődését, míg az iskolába lép. Itt a szó és betű szimbolikus és elvont világába vezetjük, holott a maga tevékeny kezének és fogékony érzékeinek szabad működtetésével sokkal értékesebb fejlődésmenetet biztosíthatnánk számára. Az iskola eszköze az értelmi képzés terén: a szó. Erősen fejlesztett szellemi képesség: a szóemlékezet. A legtöbbet foglalkoztatott érzékszerv: a szem és fül. Az izom- és mozgásérzetek, valamint a

tapintási érzékletek sokoldalú hatása és megbízható működése a képzetek szervezésében elhanyagolt.

A gyermek tevékenységi ösztöne: a tárgyak valóságos anyagával, sajátságával és lényegével való közvetlen érintkezés erősen támogatja az értelmi fejlődést. Az iskolában mégis elhanyagoljuk ezt, miáltal nehézzé tesszük az otthonból az iskolába lépés átmenetét. A gyermek figyelme ösztönszerű, önkéntelen és csapongó... Az iskolai munka módja nem felel meg fejlődésének. Pedig az iskola a gyermek értékes fejlődését szolgálhatná, ha hajlamát és ösztöneit, játékszenvedélyét, továbbá mindazt, amit szabad elhatározásából és egyéni belső impulzusból cselekszik, támogatná.

Cselekedtetéssel értelmi munkájában támogatjuk, midőn felfogását könnyítjük, képzeteit tisztázzuk. De teremtő és kifejező képességeit is gyarapítjuk, ha játékaiban és művészi alkotásaiban nyilvánuló aktivitását is támogatjuk. E működésben már nem csupán a megismerő, kutató, fürkésző vágya talál kielégülést, hanem belső tevékenysége helyeződik ki a térbe...

... Itt nem marad soká a pusztán utánzó és reproduktív fokon, hanem a megelevenítő tevékenység elvezeti új helyzetek, formák kitalálásához. Elszabadítja az utánzó-reproduktív tevékenységtől. A kiindulás ugyan az utánzás, de már megtaláljuk az átmenetet az önállósághoz, első nyomát a produktív fantáziának.

Ennek pedagógiai jelentősége igen nagy. Az alkotó tevékenység foglalkoztatása az a terület, melyen a gyermek szellemi önállósága először ébreszthető...

... A 6—10 év a reális tevékenység kora, a gyermek passzív figyelemre nem képes. Ami keze ügyébe kerül, azzal valamit cselekedni akar. Figyelme kizárólag külső tevékenységben nyilvánul. Egészséges gyermek képtelen ölbe tett kézzel szemlélni azt, ami neki új és érdekes. Öröm nézni a rendkívül buzgó munkát, ahogy a gyermek izzó aggyal és homlokkal napestig mesterkedik. Itt megy végbe az ő igazi fejlődése, az iskolán kívül, mert a tárgyakkal való gyakorlati foglalkozás közben kifejlődik reális ismeretvágya, mely e korban tisztán tapasztalati...

... A tevékenységnek legyen egyéni színe: szabad választás a munka kivitelében, hogy a gyermek szabad és értékes képzeletét ne szorítsuk merev sémák formáiba...

... Megindul a kéz küzdelme az anyaggal, fa, drót, agyag, acéllemez, parafa dugó, ólompecsét ellenállása; megkezdődik a kéz munkája nélkül kifürkészhetetlen anyag alvó energiáinak felszabadítása, az eszközök mérlegelése, alkalmazkodás...

Ez tehát objektív szembehelyezkedés az anyaggal ismeretszerzés céljából. Egészen objektív lelki élmény. Megfelel a gyermek valóságkereső, kérdést feltevő természetének és konkrétsághoz tapadó érdeklődésének...

... E gyermekmunkák értéke abban áll, hogy ezek a gyermek tudattartalmának egyéni formában megrögzített nyilvánulásai. Semmi külső beavatkozás nem vezeti őket, csak természetes kifejező vágyuk. Lelki tartalmát a kisded különféle külső mozgásokban fejezi ki. Megmutatja, hogy esett el az utcán, hogyan futott a ló, hogy döfött a tehén. A gesztus, a mimikus játék, a beszéd, aztán a rajz, az írás, a homok- és agyagépítmény, mind e belső mozgalmasságok kihelyező eszközei. Alkotásaiban egyénisége a legmegközelíthetőbb a pedagógus és gyermektanulmányozó számára, mert ez alkotások megnyilatko-

zásai a gyermek elmebeli és kedélymozgalmainak, és e munkák feltárják e belső mozgalmak természetét, fejlettségét és egyéni színét.

A gyermek beszéde tudattartalmának sokféleségét, mennyiségét árulhatja el (esetleg), mert könnyen kezelhető kifejező eszköz, de a tudattartalom minőségét alkotó munkából tudhatjuk meg. Énjének legjellemzőbb vonásait, énjének lényegét tudhatjuk meg, mert válogat közöttük és az értékesebbet és világosabbat fejezi ki..."

3. AZ ALKOTÓ MUNKA OKTATÁSTANA
(Urhegyi Alajos ált. tanítóképző intézeti tanár)

„... Minden új törekvésnek meg kell küzdenie a régi, fennálló viszonyokkal... Alig hogy az alkotó munka fogalma nálunk felvetődött, máris azt kell tapasztalni, hogy a legkülönbözőbb értelemben használják. Egyesek a kézimunkát, a kerti s ipari munkát is ide sorolják, mások a gyermek minden spontán megnyilatkozását és valamit önállóan előállító tevékenységét tartják alkotó munkának, s végül vannak olyanok is, kik az alkotó munka fogalmát csak a zseniális emberek teremtő működése számára kívánják használni. E különböző vélekedések sokféle félreértésre adnak alkalmat, azért gondosan kell e fogalom tartalmát, a gyermeki alkotások lehetőségét elemezni és ez alapon a teendőket meghatározni.

Az alkotó munka fogalmával jobban megismerkedünk, ha különbséget teszünk relatív és abszolút alkotások között. A zseniális ember abszolút alkotásokat hoz létre, mert hozzá hasonló eredeti mű még nem volt; míg a gyermek csak relatív alkotásokat. A gyermeki munkától az eredetiséget, az önállóságot nem lehet elvitatni. Mindannyiszor, mikor a gyermek valamit önállóan előállít, s a munkája alkalmával az eddigi tapasztalatok elemeit önállóan kombinálja, s új vonatkozásokat hoz létre, akkor az alkotás jellemző kritériumát vagyunk kénytelenek megállapítani. Az alkotás ellentéte az utánzó s reproduktív munka. Az átvett elemek variálása s újszerű felhasználása már az első lépcső az alkotás felé...

... A kisgyermek számára a játék a legjobb iskola. A játékszerű alkotások legjobban fejlesztik a gyermek alkotó tevékenységét is. Innen indulnak ki az iskolareformátorok. Felismerték, hogy a gyermek alkotó tevékenysége könnyebben és célszerűbben használható fel a nevelésben, mint a gépies tudáshoz szükséges készségek. Ez új nevelési mód elsősorban természetszerűbb, mint a régi, mert a gyermek fejlődési fokához hozzásimul, másodszor egyéni is, mert hiszen minden alkotás az egyéniség sajátszerű bélyegét magán viseli...

... Az alkotó munka oktatástanának a megalkotása is még hátra van. Teljesen céltévesztett volna azt gondolni, hogy csak ki kell adni a gyermeknek a feladatot, és azután őt teljesen magára hagyva, nyugodtan bevárni az alkotásnak eredményét. Ez nem alkotó munkára való nevelés. A gyermeket rá kell vezetni az alkotás módjára, tanítani kell. Nem lehet tőle mindent várni. Ha csak magára hagyjuk, akkor talán gyermektanulmányi szempontból értékes alkotást kapunk, de produktivitását nem neveltük."

(Nagy László hozzászólásából)

„... Én az alkotó munka kritériumául az öntudatosságot, szándékosságot tartom. A külvilági dolgoknak puszta, ösztönszerű megváltoztatása még nem alkotás. Ha a változtatást tartanók az alkotás kritériumának, akkor a gyermek minden munkája, játéka alkotás volna, mert a gyermek minden munkájában egyszerűsít. Egyszerűsít, mikor játszik, mikor rajzol, s mikor agyagból vagy bármely anyagból valamit csinál. Ez az egyszerűsítés nem egyéb, mint bizonyos témákra való visszavezetés. Ezen szempontból a gyermeknek legtöbb munkája, például rajza nem egyéb, mint ezen témák reproduktív kifejezése. Ellenben alkotássá válik a gyermek munkája azonnal, mihelyt azon sémán változtatni akar valamely feladat megoldása végett...

... Az alkotás valamely kisebb-nagyobb problémának szándékos megoldásából áll. Ebből a meghatározásból most már világosan következik az alkotó munka módszerének alapelve. Nem áll ez egyébből, mint abból, hogy problémákat adjunk fel a gyermekeknek, az ő fejlettségükhöz mérteket, s engedjük, hogy azokat a maguk módja szerint megoldják..."

4. A KISDED GYERMEK ALAKI FOGLALKOZTATÁSA
(Ballai Károly, a Gyermektanulmányi Múzeum titkára)

„... Már volt szó arról a kongresszusi előadásokban, hogy a gyermeket a felnőtt ember élete és szükségletei alapján nem lehet megítélni. A gyermek és a felnőtt között nem az a különbség, hogy a gyermek kicsi és a felnőtt pedig nagy. A kettő között mélyreható különbségek vannak, s nem lehet a gyermeket a felnőtt kifejlett lelki életének jelenségei, törvényei alapján nevelni. Nem a gyermek és a felnőtt, hanem a kisded gyermek, tehát a 2—6 éves gyermek és a 6—12 éves gyermek között is milyen szembetűnő a különbség. Feltétlenül szükséges, hogy a kisdednevelés céljaira szolgáló intézményekben csakis olyan készültségű egyének működjenek, akik a gyermeket fejlődésének összes mozzanataiban alaposan ismerik. Csakis ezen az alapon, ezekkel az ismeretekkel, ilyen készültséggel lehet helyesen megállapítani a kisded gyermek foglalkoztatásának helyes módjait. A kisded gyermek foglalkoztatásának helyes módja tehát az lesz, amely a kisdedkort jellemző biológiai jelenségeket, a mozgékonyságot és aktivitást nem korlátozza...

A foglalkoztatás egyik mozzanatára, az ún. munkaszerű foglalkoztatásra van egy igen elterjedt rendszer: a Frőbel-féle rendszer és egy általánosan elterjedt módszer, az előmutató módszer. A Frőbel alaki foglalkoztatása bizony a kisded gyermek biológiai életjelenségeit kevéssé méltatja, s hozzájuk értelmi gyakorlatok fűződnek. Nálunk, Magyarországon nem tudott teljesen meghonosodni éppen ezért a Frőbel-rendszer, s alapjain kifejlődött egy számottevő irányzat, mely kisdednevelésünk ezen részét, ti. a munkaszerű foglalkozást új mederbe terelte. Ez az irányzat „magyar iskola" néven ismert. A magyar iskola a magyarországi gyermek temperamentumát vette figyelembe, s foglalkoztatási tárgyai és anyagai közé felvette a népi elemeket és a környező természet alkalmas termékeit. Módszerül azonban az előmutatást megtartotta. A helyes alaki foglalkoztatás szempontjából a magyar iskola haladást mutat, s azzal, hogy a gyermek aktivitásának több szabadságot enged, a kisded

gyermek fejlődési fokához is közelebb áll. Azonban, ha a kisded gyermek fejlődő képességeit, életjelenségeinek biológiai motívumait figyelmünkre méltatjuk, akkor úgy járunk el a leghelyesebben, ha ösztönszerűleg foglalkoztatjuk őt. Azaz: mesével, társalgással témát adunk a kisded gyermeknek, a kivitelt, az alkotást pedig ne mutassuk elő, hanem bízzuk őreá...

... A kisded nem tud huzamosabb ideig egy helyen nyugodtan maradni, erre erőszakolni káros is; nem tudja figyelmét egyazon tárgyra sokáig koncentrálni, s érzelmi élete, kedve a szélsőségek között hullámzik...

... Lehet-e megkövetelni a huzamosabb egy helyen maradást, lehet-e kibontakozó akaratát a foglalkozással, figyelmét az előmutatással a kötött foglalkozásra szükséges időre lekötni? Bizony, tapasztalataim alapján mondom, hogy ezeket a fegyelmezéssel próbáljuk, de az eredmény nem kielégítő. Azonban az átengedett anyag szabad formálása, feldolgozása a kisded gyermek fejlődéséhez simul, s általa szinte természetes módon hathatunk lelki képességeinek fejlesztésére, képzeletének gazdagítására s ügyességének fokozására...

... A mesével, a társalgással tartalmat viszünk a kisded gyermek lelkébe, ezzel azért nem korlátozzuk alkotó tevékenységét, mert a kidolgozásra adott szabadságból folyólag úgy készítheti munkáját, ahogyan a tartalom lelkét éppen megkapta...

... Ez tisztán csak azt jelenti, hogy a kisded az anyaggal ne csak pepecseljen, hanem az értelmi fejlődését elősegítő módon játsszék, ha úgy tetszik, úgy is mondhatjuk, hogy dolgozzék...

... A kisded gyermek idegrendszere sem külső formájában, sem munkaképességében nem annyira fejlett, hogy rendszeres képzetkapcsolásokra alkalmas volna. Az idegszálak, utak s rendszerek alaki kifejlődését is csak 8 éves korában éri el, tehát rendszeres és logikus képzetkapcsolatokra is csak 8 éves kortól kezdődőleg lesz alkalmas...

... Mivel a szellemi munka egyik alapfeltétele a kifejlődött és ép idegrendszer, beláthatjuk, hogy a kisded gyermeket ezen feltétel hiányában nem foghatjuk szigorúan előszabott munkára, hanem szükséges, hogy őt bizonyos szabadság biztosításával ebben támogassuk, segítsük..."

(Bardócz Pál
székesfővárosi szakfelügyelő-igazgató hozzászólásából)

„... Ne használjuk az alaki foglalkoztatás kifejezést, hanem ehelyett éljünk a cselekvésre való nevelés, a munkaszerű foglalkoztatás elnevezésével.

Ezzel is közelebb jutunk már címben is az alkotó munkához, amelyről tegnap délután olyan értékes előadások és olyan magas nívón folyó viták hangzottak el.

Nem volt szándékom ma sem felszólalni, s ha most mégis e szólás jogával élek, annak egyetlen célja megállapítani azt — és ezt büszkén hirdethetjük —, hogy nincs Európában egyetlen nevelési intézmény sem, amely olyan mértékben oldaná meg a cselekvésre való nevelés problémáját, mint éppen a magyar kisdednevelési intézeteink; agyag, háncs, cirok, sás, papír, gyékény, szalma stb. egyformán feldolgozásban részesülnek...

... Büszkén hirdethetjük, igen tisztelt kongresszus azt is, hogy ebben a tekintetben a magyar kisdedóvás vezet egész Európában, s ha a gyermek-

tanulmányozás eredményeit bevezetjük az óvodai nevelés különböző foglalkoztatási köreibe, erős hittel remélhetjük, hogy ezt a vezető szerepet szívós, kitartó munkával meg is fogjuk tartani..."

5. AZ ELSŐ MAGYAR ORSZÁGOS GYERMEKTANULMÁNYI KIÁLLÍTÁS RÉSZLETES ISMERTETÉSE c. fejezet egyik értékelő tanulmánya: IRÁNYOK ÉS TÖREKVÉSEK AZ ALKOTÓ MUNKA TERÉN

(Nagy László tanítóképző intézeti igazgató, Budapest)

„... Szentül meg vagyok győződve, a Magyar Gyermektanulmányi Társaság a »Gyermektanulmányi kiállítás« rendezésével többet használt az alkotó munka ügyének, mint egy kötet könyv kiadásával. Fültanúja voltam egy esetnek, amikor két intelligens szülő a kiállításon arról beszélgetett, miként szerezhetnének ők a gyermeküknek — agyagot. Egy másik esetben egy igen előkelő fővárosi tisztviselő ötéves kis fiacskájával látogatta meg a kiállítást. A fiú nem hagyott nyugtot az apjának, s az apa kénytelen volt út közben plasztilint vásárolni, s a fiúcskát a plasztilinkezelés első fogásaiba bevezetni.

Azt hiszem, a gyermeki alkotó munka leglelkesebb apostola az az ezer gyermek lesz, aki a kiállítást meglátogatta. Szerencsés gondolat volt a gyermekeket a kiállításba beereszteni...

... A laikus közönség könnyen hevül a pedagógiai újításokért, de a pedagógusok kara, valljuk meg őszintén, nehezen mozdítható meg az új eszmékért. Nem kell egyebet említenem, mint azon elzárkózottságot, amellyel a fiú kézimunka-oktatást, a »szlöjdöt« fogadták a maga külön óráival, külön műhelyével és drága felszerelésével. A »szlöjd« még ma is mostohagyerek, s az »alkotó munka« e kiállításon mint a pedagógiai világ kedvence jelenik meg...

... De hát honnan van ez a rokonszenv az alkotó munka iránt?...

... Én az alkotó munka gyors térhódításának okát főleg ezen módszer természetszerűségében látom. Az alkotó munka, mint a gyermeki elme természetes, közvetlen megnyilatkozása, magán hordja a gyermeki lélek minden báját. Az iskolai oktatás a tanító s gyermek közös munkája, s az csak igen természetes, hogy ebben a közös munkában a gyermeknek is juttatnak aktív részt. A gyermek eredeti aktivitása teszi ezt természetessé, amit a nevelés célja érdekében nemcsak tiszteletben tartanunk, de fokoznunk, okos módon táplálnunk is kell...

... A középiskolákról nem lehet itt szó, mert a középiskolák, sajnos, az egész gyermektanulmányi kiállítástól tartózkodtak...

... 1. Az irányzatok közül elsősorban említjük azt, amelyet legjellemzőbben művészinek nevezhetnénk...

... Urhegyi Alajos a gyermekek (V—VI. osztály, 10—12 évesek) alkotó rajzát a történet és a természetrajz keretében alkalmazza...

... A történelmi események megrajzolása nem vehető puszta reprodukciónak. A folyamatosan felfogott eseményt jelenetszerűen kell beállítani, s az elvont eszmekapcsolatot konkrét módon kell kifejezni...

... Még több az alkotás munkája a természetrajzi képeken, amennyiben a gyermekek a tanult természeti tárgyakról, pl. tölgyfáról, hóvirágról, szarvasról, galambról stb-ről egy-egy költői gondolatot fundálnak ki, s örökítenek meg rajzban...

... Íme, lehet fejleszteni az alkotó fantáziát is, azt a képességet, amely eddig majdnem teljesen ki volt zárva az iskolai munka köréből, s ennek fejlődése teljesen a szabad, a természetes hatásokra bizatott.

Kétségtelen, hogy az Urhegyi-féle művészeti irányzat nemcsak a rajzzal, hanem az összes kifejezésmódok terén megvalósítható. Urhegyi agyagmunkákat nem állított ki, de a Gyermektanulmányi Múzeumban látható gyűjteménye bizonyítja ezt. A Szász Irén iskolaigazgató által kiállított mesefogalmazások pedig azt mutatják, hogy a gyermek alkotó fantáziája helyes módszerrel a mesemondás terén is sikerrel fejleszthető. Ugyanezt a törekvést találjuk a kiállításon Takácsné Berényi Ilonánál, az óverbászi óvónőnél, aki már az 5—6 éves gyermekek alkotó fantáziáját is céltudatosan foglalkoztatja akkor, mikor velük mesécskéket mondat s játékokat találtat ki, amelyeket a gyermekekkel el is játszat.

2. A kiállításon legnagyobb mértékben az az irányzat volt képviselve, amely a gyermek alkotó munkáját az ismeretgyarapítás szolgálatába kívánja állítani. Ebben az irányban a legkiemelkedőbb, a legtanulságosabb volt a Bíró Sándor miskolci állami tanító gyűjteménye, amely egyúttal az egész kiállításnak is egyik leggazdagabb s legértékesebb gyűjteménye volt. Bíró Sándor a III. elemi osztályos földrajznak, a lakóhelyismeretnek anyagát állította ki tanulói agyagmunkáiból. A nagyszabású sorozat egyetlen házikónak agyagmintájával kezdődik, s Miskolc környékének domború térképével végződik ...

... Minden egyes darab elkészítését gondos megbeszélés előzi meg. A gyermek munkája tehát kötött abból a célból, hogy világos és határozott ismerethez jusson. Azonban a tanító mégsem köti meg egészen a gyermek egyéniségét. Mindegyik tárgyon meglátszik a gyermek felfogása. A kiállításon két teljesen egyforma házikó, udvar, házsor, templom, hegyoldal vagy vízmosás nem volt látható. Ennyiben van a gyermekek munkájában alkotás is, de Bíró Sándor nem ezt tartja fontosnak, hanem a képzetek világosságát, realitását, a pontos megfigyelést s a gondos kifejezést, kialakítást ...

... Úgy látszik, Bíró Sándornál szabadabb irányt követ Zöldy Bertalan nagyváradi tanító, aki szintén földrajzi agyagmunkákat állított ki. Többet bíz a gyermekek szabad fantáziájára, mint Bíró ...

... Krizsán Gábor dr., kolozsvári elemi iskolaigazgató a kezdő fokon, az elemi iskola első és második osztályában a beszéd- és értelemgyakorlatok kapcsán készített a Seinig szellemében gyermekmunkákat. Krizsánnál az a fő, hogy minden beszéd- és értelemgyakorlati órán készítsen a gyermek valamely tárgyat, azt, amiről szó van, amelyhez mint konkrétumhoz fűződnek a gyermek ismeretei, gondolatai. E tárgyak hol papírból, hol fából vagy agyagból készülnek, de mindig a tanító útmutatása szerint. Különösen jellemzi e tárgyakat a mértani szabályos formákhoz való ragaszkodás. Mind ez esetekben tehát a gyermekmunka pusztán mint az oktatás szolgája jelenik meg, anélkül, hogy a gyermeki értelem magasabb rendű kiképzésben részt venne ...

... 3. Külön kell megemlékeznünk pár szóval a fővárosi Pedagógiai Szeminárium gyakorló elemi iskolájának kiállításáról. Külön azért, mert ez a gyűjtemény, habár rendszere még kiforratlan, mégis eredeti, önálló törekvésre vall. Fő jellemvonása az egyetemesség, nem a módszerben, hanem az anyagban ...

... Ami azonban a legfontosabb, nem elégszenek meg egy kifejezésmód gyakorlásával, hanem az összeseket, az agyagot, rajzot, fogalmazást felölelik, mégpedig egymással összefüggően. Tehát, amikor valamely témáról tanítanak,

azt kidolgoztatják agyagból, aztán megrajzoltatják, s végül megfogalmaztatják...

... A kisdednevelő-intézetek kiállítása különös érdeklődésre tarthat számot, mert a kisdedek foglalkoztatásának gyermektanulmányi irányzata, amely a világ kisdedóvói közül először Magyarországon vetette meg a lábát, most jelent meg a nyilvánosság előtt...

... Egyesek kivételével, akik még mindig túlságosan beleavatkoznak a kisded munkájába, a kisdednevelők általában úgy járnak el, hogy csak anyagot, témát és impulzust adnak a gyermekek foglalkoztatásának, de a munka kivitelét a gyermekekre hagyják...

... Csodálatos, mennyivel változatosabb volt ez a kiállítás a kisdedóvó-intézetek régi kiállításainál. A munkának ezerfélesége fogad bennünket cirokból, kukoricacsutkából, héjból, mákfejből, agyagból, pálcákból, papírból, rongyból, s ki tudná elszámlálni, miből. Hiszen a gyermek mindent felhasznál a maga alkotásaira...

... Leányok kézimunkája. Női kézimunka! Azelőtt e névnek csak a hallatára is hátborzongató érzés fogott el bennünket, a szemrontás és lélekölés kínjai jutottak eszünkbe. A gyermektanulmányi kiállítás óta azonban alaposan megváltozhatott a véleménye a látogatóknak...

... Hiszen arról volt tudomása a pedagógusoknak, hogy a rajztanítás és a női kézimunka kapcsolatából valami új irányzat, módszer van keletkezőben, de azon nagyszabású és sokoldalú alkalmazásról, amelyet a szerény és serény női kezek úgyszólván titokban ápoltak, fejlesztettek, fogalmunk sem volt...

... A kiállított kézimunka-tervezéseknek uralkodó jellemvonása volt a művészi irány. A gyermekek alkotó munkája ugyanis általában nem állott egyébből, mint díszítések tervezéséből, s e tekintetben igen szép eredményről tanúskodott a kiállítás. Meglepő volt a művészi formák és színhatások fejlettsége, sokoldalú alkalmazása s egyénileg változó sokfélesége. Hímzéseknek, horgolásoknak, párnakivarrásoknak, öltéseknek, ruhaszabásoknak számtalan neme és alkalmazása, sőt a bőrégetés is szerepelt a kiállításon, valamennyi többé-kevésbé önálló tervezése a gyermekeknek...

... A serdült leánykák egynémelyike oly ízléssel, biztonsággal, világos forma- és színfelfogással tervezett, amely már a magasabb művészi igényeket is kielégítette. A gyermekek tervezte és készítette babák kiállítása pedig egyenesen lebilincselő hatású volt. Meglepett e gyermekek ötletgazdagsága...

... Megfigyeltem a női kézimunka-tervezések összetételét, s azt találtam, hogy azok legnagyobb része a kész művészetek, főleg a magyar népművészet elemeiből van összetéve...

... Az e módon készült munkáknak fényes sora között szerényen húzódott meg a budapesti Szív utcai elemi iskola (tanítónő: Tas Józsefné) kiállítása. Ez iskola tanuló leánykái az ő díszítéseikhez nem a kész művészetekből vették a motívumokat, hanem az ő gyermekies rajzaikból, amelyeket megfelelő módon stilizáltak. Ily módon a gyermekek egyszerűbb, de egységesebb és közvetlenebb hatású díszítő rajzokat hoztak létre. Mondanom sem kell, hogy a gyermektanulmányi felfogáshoz e gyermekek díszítései állanak közelebb.

A gyermektanulmányi kiállítás végeredményeképp kimondhatjuk, hogy... Nálunk az alkotó munkának önálló irányai a külföldtől függetlenül fejlődtek ki, s a mi pedagógusaink, férfiak és nők egyaránt, nagy szeretettel és kedvvel végzik ezen mélyreható oktatási reform munkáját..."

Deme Tamás

AUTODIDAXIS — ESÉLY AZ ISKOLA DEMOKRATIZÁLÓDÁSÁRA

CAPTATIO BENEVOLENTIAE

Az alábbi tanulmány egy hosszabb dolgozat bevezetője. *Az autodidaxis az integratív nevelésben* című írás egy hazai iskolakísérlet tapasztalatait foglalta össze az autonóm tanulás szempontjából. Az integratív kísérleti modell leírása a jelen részletben nem szerepel. Csak utalásként említjük, hogy a kísérletben a gyerekek szocializációjának és önmegvalósításának általánosabb, s ezen belül a kreatív képességek fejlesztésének speciális lehetőségeit kerestük. Választott terepünk az esztétikai-művészeti nevelés volt. A pedagógiai korszerűsítésnek *csak egy aspektusa* az autodidaxis. Mindazonáltal ezt az aspektust — az *önirányított tanulást* — a pedagógiai korszerűsítés egyik legaktuálisabb, legprogresszívebb módszerének (technikájának, cselekvésmódjának) tarthatjuk. Nevezzék bárhogy (mi vagy a nemzetközileg elfogadott autodidaxist vagy az „önirányított tanulást" használjuk), szükséges, hogy tartalmát, formáját megismerjük, pozitív lehetőségeit hasznosítsuk.

1. Az autodidaxis mint világjelenség

1.1 *Az autodidaxis reneszánszának okai a nemzetközi pedagógiai válságban*

Az autonóm tanulás, önnevelés, önképzés nevével jelzett pedagógia folyamat korunk jellegzetes cselekvésmódjává lett, s az utóbbi években világjelenségként jelentkezik. Újjászületésének, igényének okait sokféleképpen magyarázzák. Rá vonatkozó kérdés akad elég:

— Vajon az emberek önmaguk kívánják irányítani ismeretszerzésük folyamatát, vagy rákényszerülnek arra, hogy saját maguk „botcsinálta doktorai" legyenek? Szükségszerűségről van-e szó — amely a pedagógiai intézményrendszer eróziójának a következménye —, avagy az elöregedett iskolarendszerek találtak ki valamilyen új trükköt önmaguk megfiatalítására? Osztálytartalom által meghatározott kontraszelekció terméke-e az autonóm tanulás vagy kompenzáló tevékenység, esetleg pótcselekvés? Szinonimája-e a permanens nevelésnek, felcserélhető-e vele az amatőrizmus fogalma? Magányos tanulást jelent-e csupán, vagy elképzelhető a kollektív autodidaxis realitása? Ahhoz, hogy valódi alternatívát találjunk a válaszokban, előbb a pedagógiai rendszer változásait, a társadalmi feltételek jellegét célszerű elemezni.

Az elmúlt évtizedekben alapvető változások, kisebb szerkezeti, szemléleti földrengések mozgatták meg a világ legkülönbözőbb társadalmainak iskolarendszerét. A XIX. századból örökölt tudományrendszernek megfelelő tantárgyi szerkezet elemei megcsontosodtak, darabokra töredeztek. Alapvetően megváltozott a tanulás célja és funkciója is a társadalomban. Mind nagyobb lett a „konvertibilis" tudás megszerzésének igénye, az ismeretek kopásának, feleződésének ideje lerövidült, a társadalmi demokrácia kiszélesítésére törekvő egyének mind kevésbé tudták elviselni az autokratikus pedagógiát. Az iskola intézménymodellje („a tanár tanít, a tanítvány befogadja a tanulságot") elvesztette hitelét és tekintélyét. Az iskolát elvégző tanuló pedig a diploma értékét, valamint önmaga hasznosságában való hitét vesztette el.

Szándékos egyszerűsítéssel kiemelek néhány okot az autodidaxist létrehozó, újratermelő társadalmi problémák közül:

a) Az iskolai képzés mindinkább alárendelődött a rossz értelemben vett napi politikának és a munkaerő-gazdálkodásnak. (Vö. Berend T. Iván előadásai.)

b) Az esélyegyenlőséget deklaráló legújabb kori iskola paradox módon még hangsúlyosabbá tette a társadalmi-kulturális esélyegyenlőtlenséget. (Vö. Bourdieu: „A demokratikus iskola eszméjének hirdetése jobban védi a kiváltságokat, mint a kiváltságok nyílt átörökítése" . . .)

c) A csoportos (réteg-) mobilitás növelésébe vetett remények nem valósultak meg. A szocialista országokban alapvető osztályszerkezeti változások ugyan hatalmas fejlődést hoztak a korábban hátrányos helyzetű tömegek mobilitásában, de az új társadalmi szerkezetben a további csoportos mobilitás magától lecsökkent. Általában növekedtek viszont az egyéni társadalmi mobilitás lehetőségei.

d) A korábban szerves kultúrák felbomlási folyamatát robbanásszerűen felgyorsította a tudományos-technikai forradalom, az elektronika, a tömegkommunikáció, az urbanizáció.

e) A kulturális (társadalmi, szervezeti, személyiségbeli, nemi) identitás egysége megbomlott az értékrendszerváltás következtében. Mind erősebb igények jelezték az önkontroll, az önbizalom megerősítésének szükségét.

f) A (relatív) informálatlanság egyenes arányban nőtt az információhordozók hatékonyságának és a redundáns információk számának a megsokszorozódásával.

g) Az iskola tantárgyszerkezete az egymástól mereven elhatárolt részismeretek, szaktudományok összeilleszthetetlen darabjaira esett, atomizálódott. A komplex ismeretek megszerzése egyre nehezebb (és a kontraszelekciós tendenciák által meghatározott) feladattá vált.

h) Az eltúlzott, extrém szakosodás a beszűkített tartalmú intézmények újabb osztódását, láncreakcióját váltotta ki. Az ezekben szerzett diploma mind beválthatatlanabbá vált a specializálódó munkahelyek telítődése következtében.

i) Nyilvánvalóvá lett, hogy csak az lehet megoldás, ha mind az alapképzést, mind a betanítást, továbbképzést komplexebbé, flexibilisebbé, többcélúvá teszik.

j) Ezt azonban nem az ismeretanyag mechanikus növelésével lehet elérni, hanem a képességfejlesztés kreatív módszereivel, egy olyan nevelési alaprendszerrel, amely a személyiségnek a jövő társadalmához fűződő, állandóan változó viszonyát rugalmasan követni tudja.

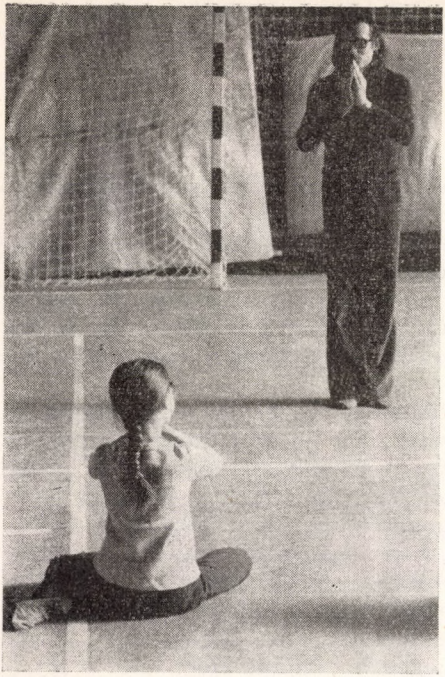

1.

2.

Iskolai kísérletek Deme Tamás vezetésével.
(Fotó: 1., 3. kép Sági István, 2., 4. kép Apostol Pál.)

3.

4.

k) A társadalom részéről ez az intézményrendszer olyan átalakítását igényli, mely révén az új iskolák teret adnak az egyén önmaga által vezérelt (autonóm) tanulásának, az autodidaxisnak is.

1. 2 *Az idő konfliktusa*

A nevelési világválság gordiuszi csomóját képtelenség kis reformötletekkel bogozgatni. A hagyományos tanulásszerkezetet nem lehet „egy kicsivel jobb" kiegészítésekkel megújítani. Elég egy pillantást vetni a tanuló gyerek vagy felnőtt időbeosztására, máris meggyőződhetünk arról, hogy újabb és újabb intézményes továbbképzések, szakosító tanfolyamok időszükségletét lehetetlen kielégíteni. A napnak csak huszonnégy órája van, s ez erre kevés. Az információk „megemésztésére", gyors alkalmazására viszont mind nagyobb szüksége van a társadalomnak.

Az idő problémája más értelemben is felmerül. Az egyén saját időtudata lassan működésképtelenné válik. Hovatovább oda jutunk, hogy a tanulók nem ismerik családjuk, országuk múltját, történelmét, másrészről pedig jövőképük, perspektívájuk is teljesen bizonytalanná válik, a jelenben nem tudnak tájékozódni. Erről a tragikus időzavarról ír Alain Toffler amerikai szociológus, futurológus: „Megállapíthatjuk, hogy egy valódi szuper-indusztriális társadalom számára egyedül csak az lehetséges, hogy módosítjuk idő-koncepciónkat... Nem elég többé Johnny számára, hogy a múltat megértse. Nem elég többé az sem, hogy a jelent megértse, mivel közvetlen környezete a közeli jövő által eltűnésre ítéltetett. Johnnynak meg kell tanulnia előre látni a fejlődés értelmét és ritmusát. Még technicistább kifejezéssel: meg kell tanulnia a megsokszorozódott prognózisgyártást, a mind hosszabb és hosszabb távú hipotézisgyártást a jövő számára, akárcsak tanárainak..." (1)

1.3 *A személyiség konfliktusa*

„Nevelni annyi, mint az egyént belehelyezni és belegyökereztetni az őt körülvevő társadalmi környezetbe." (Piaget) A nevelésben, a szocializációban és mindenfajta tanulásban az egyén mindig a maga személyiségét „viszi a vásárra". Az iskola vagy tudomásul veszi az egyének sajátosságait, személyiségkarakterét, vagy sem. Ez utóbbi esetben alakul ki az az elszürkült oktató gépezet, amely azáltal, hogy nem veszi figyelembe a személyiséget, egyben veszélyezteti is azt.

„A ma oktatásának legkritikusabb oldala az uniformizálódás, a megszemélyesítés hiánya, a helyek, besorolások, osztályzások szerepe, a tanár autoriter szerepe. Ezek azok pontosan, amelyek a tömegoktatásból a társadalmi méretű beolvasztás olyannyira hatékony eszközét megteremtették." (Toffler)

Claparède és Piaget egybehangzóan elemezték a hagyományos iskola autokratikus szerepét. „A hagyományos iskola rákényszeríti a tanulóra a munkáját, ‚megdolgoztatja'... Az új iskola éppen ezzel szemben a valódi aktivitásra serkent, személyes szükségletre és érdekre alapozott spontán munkára ösztönöz." (2)

Érdek, szükséglet, személyiség, azonosulás. Ezek a kategóriák meglehetősen forradalmiak voltak a maguk korában nemcsak a pszichológia, de a pedagó-

Sági István fotója

gia oldaláról nézve is. Piaget kiegészíti a személyiségfejlődés alapfogalmait egy későbbi munkájában a „hasonulás" és „igazodás" (asszimiláció és akkomodáció) kategóriáival.

Az igazodásnál (akkomodáció) a gyerek önmagát alakítja a külvilághoz, utánoz, a hasonulásnál (asszimiláció) a külvilágot alakítja magához. Az asszimiláció generalizál, az akkomodáció differenciál. E két funkció relatív egyensúlyában látta Piaget a fejlődés feltételét, és a pszichikus élet jellegzetesen eltérő szakaszaiban más-más hangsúlyt tételez mindegyiknél.

Számunkra mindebből most az a megállapítás lényeges, hogy episztemológiai-fejlődéslélektani szempontból az élet más-más periódusában hol a hasonulás, hol az igazodás a fontosabb, a hangsúly tehát az alkalmazkodás fokának megfelelően változik, „oszcillál".

A hagyományos iskolarendszerek ezt figyelmen kívül hagyva, csaknem egyeduralkodóan az akkomodációt követelik meg a gyermeki ismeretelsajátításnál, a mintakövetés, a sokszor szolgai utánzás elvárásával. Az iskolának az „utánzás" könnyebb — ezt követeli még azokban az életkorokban is, amelyekre a minták már kiépült rendszere és a külvilági „új" befogadásának (inkorporációjának) az igénye a jellemző.

A megmerevedett, autokratikus iskolák nem engedik, hogy a tanuló saját immanens világához, személyiségéhez alakítsa az új tapasztalatot, hogy a megismertet azonosítsa a már meglevővel.

Persze érthető az iskola konzervatív szempontja: azt akarja, hogy a gyerek a rajta kívülihez hasonlítsa magát és azzal azonosuljon, ne fordítva. Ez a merevség viszont a gyereknél azonosulási zavart okoz. Az identitás-zavar nem feljeszti, inkább megakadályozza az egyén személyiségbeli gazdagodását, erősödését.

1. 4 *A tájékozódás (világkép, érték) konfliktusa*

A pedagógia válsága nagyrészt a tájékozódás válsága. A világot szétdarabolt részekben, a termelési viszonyok, a gazdaságpolitika érdekeinek alárendelten bemutató intézményrendszer képes megzavarni a tájékozódást. Lévi-Strauss híres hasonlata a bororo-indiánokról (akiket frusztrált erőszakos áttelepítésük

a koncentrikus körben épült falujukból egy párhuzamos utcájú településbe, s elvesztették tájékozódóképességüket) illik a pedagógiára is. Az iskola speciális „iskolai világképet" épít ki. Ez a világkép többé nem az objektív valóság viszonylag objektív térképe. A tanuló a gondolkodás térképe helyett „pedagógiai reklámfotókat" és „kötelező haladási irányt" jelző szabályokat kap. Az autokratikus iskola nem elemzi a tényeket. Ehelyett kinyilatkoztat, deklarál állításokat a „tények helyzetéről". Tegnapi társadalmi szerepeket (osztály-, munka- és nemi szerepeket) kínál, nem teszi lehetővé a változó társadalmi helyzetek komparatív értékelését, a gondolkodás autonómiáját.

Az így kialakított világkép akármilyen egyoldalú, homogén erővel kínálja a biztonságot, mégsem ad a tanulónak *alkalmazható globális stratégiát,* amely a konkrét helyzetek konkrét elemzésére támaszkodna. Az „iskolai világkép" statikus, mozaikszerű taktikákat és feltételes reflexeket rögzít, sugall. Mindez csak látszatbiztonságot jelent a rövid távú viselkedésben, de nem segíti a hosszú távú tájékozódást és a valóság adekvát értékelését. A tájékozódási zavarban levő világkép mögött az iskolai tekintély értékrendszerét találjuk. Az egyén önmagára és a világra irányuló értékfogalmai: a jó, a rossz, a kívánatos, az elutasítandó, a szabad, a tilos — a mindenkori iskolai értékrendszer által meghatározottak. Az iskola nem akarja az autonóm tanulást, az ismeretek önellenőrzését, a tanulói „önigazgatást". Az iskola „előre rágott", pépes, langyos szellemi ételei nem teszik lehetővé, hogy a gyereknek kemény, erős „fogai"

Apostol Pál fotója

Sági István fotója

legyenek a világ megismerésére. Az iskola nem tanítja a konfliktusok megoldását, hanem azt mondja: nincs is konfliktus. Vagy azt: hát, igen, ilyen *volt* a konfliktus, lám, mi megoldottuk . . .

Ez az értékrendszer — mely túlszabályozott és minden kontroll lehetőségétől megfosztott — kétfajta polaritás felé fejlődhet. Vagy a mindenkori konform értékek felé (lásd: „előre rágott, pépes étel"), vagy az ellenértékek felé az ismeretek egészséges megrágása, megemésztése helyett kialakul a „harapás" divatja, a nonkonform tagadás divatja).

Az első esetben az iskola az érvényben levő mobilitási korlátokat, a sugallt „haladási irányt", a meglevő beilleszkedési lehetőségeket fogadtatja el a tanulóval — mindenáron. Az értékek másik irányú fejlődése esetében a túlszabályozott iskola azt éri el, hogy a konform modellek automatikusan önmaguk ellentétébe fordulnak, megjelenik az értékek lázadása. Ez jelentkezik primitív formában vagy kétségbeesetten eltorzuló minőségben az elnyomott személyiségű tanulók anarchista tagadásaiban. (Példa erre: a társadalomból „kivonuló" magatartás, a kábítószerezés, a tanárverés, a punk-jelenség, a deviancia-tünetek egy része.)

Az autokratikus iskola a maga hatalmánál fogva könnyen ki tudja egyenlíteni ezeket az ellenértékeket, de nem a konfliktus megoldása, hanem radikális megszüntetése révén. (Azaz mindig „veszít" a lázadó egyén, kényszerpályára kényszerül a deviáns. A rosszból rosszabb lesz, az alkalmazkodóból pedig

feltétlenül engedelmeskedő vagy sérült.) Az „iskolai értékrendszer" eszménye nem sérül, az elemzést nem adó modellt a primér tagadók maguk is elemzés nélkül utasítják el. Mindez csak megerősíti a társadalmi elosztás, szelekció meglevő, adott szerkezetét. Nyilvánvaló, hogy az igazi (valósággal és az egyénnel reális viszonyt építő) önkifejezést gátló, autokratikus világképet nem lehet megváltoztatni egy anarchikus, pusztán önkifejezésre építő ellenértékkel, „antivilágképpel".

Megoldást csak az olyan demokratikus iskolai és társadalmi magatartásmodell adhat, amelyben az egyéni autonómia és a közösségi önigazgatás egyensúlyba kerül, az asszimiláció és az akkomodáció kiegészíti egymást, a tanítás és az autodidakta tanulás találkozik. Ebben az esetben a változó világgal szemben egy rugalmas, flexibilis értékrendszer jelenik meg, a világkép olyan stratégiát alakít ki, amely valósan segíti a tájékozódásban az egyént. Az önismeret, az önkontroll itt nem az autokratikus sémákat követi, hanem az autodidaxis belső „parancsait".

1.5 *Az intézmény elutasításának zsákutcája*

„A tanulás legjobb módja az emberi lények többsége számára annyit jelent, mint egyetértésben lenni a dolgokkal és az élőlényekkel, ezzel szemben az iskola erőszakosan összezavarja számukra személyiségük és ismereteik fejlődését egy olyan együttes tervezéssel, amely megengedi számukra a tanuló megmanipulálását." (3) (Ivan Illich)

Illich elemzése összefoglalni látszik az eddigi konfliktusok sorát. Gondolatmenete a következő: az intézmény meghatározza az egyént. Az egyén — az intézmény torz világképétől manipulálva — nem tud a társadalmi dimenziókban tájékozódni, nem tud reális prognózist készíteni. Ezért vagy rábízza magát az intézményre, vagy teljesen elutasítja azt, s ezzel kizárja magát a szocializáció meglevő csatornahálózatából.

Az intézménynek viszont nem érdeke e konfliktus megoldása. Nem vállalja a társadalom és az egyén szükségleteinek reális elemzését, mert ezzel önmaga intézményi tekintélyét veszélyeztetné (melyet legfőbb értéknek tart), tehát nem akarja a viszonyok megváltozását. Tovább finomítja az adott szétosztó és beillesztő (szocializációs) modellt és a manipulációs szisztémát, a status quo megőrzéséért. Megzavarja a tanulók azonosulási és önmegismerő folyamatait, segíti az anarchikus ellenértékek újratermelődését, ezzel biztosítja önmagának a döntéshozatalt és a további szelekciót. Létrehozza a „szuper-szocializálógépet", amely megszűri a nem alkalmazkodó értékrendszer elemeit.

Az agyonirányított, agyonellenőrzött társadalomnak ez a víziója már Aldous Huxley agyában fölrémlett, amikor megírta a „szép új világ" alfa, béta, gamma egyedeinek szörnyű jövőjét. Az amerikai iskolai intézményrendszert látva, a reális veszélyt fölmérve Illich olyan extrém megoldást sugall, amely abszurd jellegével teljesen alkalmazhatatlannak bizonyul. Ugyanakkor viszont felhívja a figyelmet a helyzet tarthatatlanságára. Illich „megvalósíthatatlan megoldása" az iskolátlanított társadalom, a „deschooling society" jövőképe, a teljes, intézményellenes pedagógiai lázadás. — „A ‚deschooling society' egy olyan társadalom lenne, ahonnan hiányozna az INTÉZMÉNYESÍTETT ISKOLA, egy olyan iskola, amelyet éppen csak megsejttettünk monopoljellegével s az azt körülfolyó kiárusító következményekkel... Ebben a társadalomban a nevelés mint jog

Apostol Pál fotója

létezik, de újra felölti kevésbé merev formáját, mivel nem intézményesített, ahogyan a mi jelenlegi rendszerünkben van. Az iskolátlanított társadalomban a nevelés nem az intézménytől függ, hanem minden egyes individuumtól." (4)

Az „illichi attitűdben" az az abszurd, hogy nem megváltoztatva akarja humanizálni az iskolát — mint a társadalom, a kultúra újratermelődésének az eszközét —, hanem megszüntetni akarja azt. Ezáltal ugyanúgy jár el, mint az általa bírált intézmény, amely szintén nem akarja a változást (az individuumok autonóm fejlődését), inkább minden erejével megszünteti mind az egyéni, mind a közösségi önigazgatási kísérleteket. Az egyik negatívum helyére Illich tehát egy másikat állít.

Az „iskolátlanított társadalom" víziója így lassan egyenlővé válik a „társadalmiatlanított intézménytelenség" paradoxonával. — „Ahhoz, hogy visszaadjuk a társadalomnak saját ellentmondásai megoldásának hatalmát, nem elég ‚megfordítani az intézményeket' ... Illich az intézmények megfordítását akarja, de nem az egyén és a csoport szintéziseit kutatva, hanem abszolút módon tagadva a csoportot ... Ezáltal ugyanazt a hibát követi el, mint a kontextus többi összetevője; megszünteti az ellentmondás egy elemét, ahelyett, hogy megkísérelné azt egészében meghaladni ..." — (5)

Az „illichi" kiút tehát voltaképpen nem kiút, hanem zsákutca. Mindazonáltal

Apostol Pál fotója

számunkra fontos, pozitív motívum Illichnél, hogy végső soron a személyiséghez fellebbez, az intézményi csőd felszámolásánál sejtetni engedi az egyén személyes önirányításának esélyét. Ebben az értelemben utal az autodidaxis lehetőségeire is.

1.6 *Következtetések*

Az eddigiekben megpróbáltam az oktatási világválság (és az iskola mint intézmény) legfőbb problémáira utalni. Önkényesen kiemeltem a megoldási javaslatok közül az autodidaxis iránya felé mutató jeleket, a válság okai közül pedig az intézmény önellentmondásait, merevségét. A továbbiakban szeretném általánosítani és konkretizálni mind a probléma elemzésénél, mind a megoldás módjainál adódó következtetéseket. A tanulás, képzés gyakorlatában leginkább három jellegzetes válasz adódik a művelődésben keletkezett „közlekedési dugó" kihívására. Az első esetben az egyén — akár felismeri a mechanizmus működésképtelenségét, akár nem —, benne marad a „dugóban", elfogadja a lelassult és mereven korlátozott haladás tényét, elfogadja a létező intézményes képzést. A második esetben a célba érés igénye vagy a türelmetlenség miatt „kiszállnak a dugóból és gyalog folytatják az utat", vagyis lemondanak minden intézményes tanulásról. A harmadik esetben megpróbálnak kerülő utakon — a mellékút és a főút váltogatásával — célba érni. Ez utóbbi megoldási mód jelenti az autodidakta tanulás, önművelés tudáselsajátító kísérleteit.

E harmadik alternatíva a tapasztalat szerint mind népszerűbb. Jelen dolgo-

zat céljának megfelelően megpróbálom a folyamatot olyaténképpen jellemezni, hogy a hangsúly a kezdetekre, az önművelő ember gyerekkorára essen. Mindazok a törvényszerűségek, amelyek meghatározzák a felnőtt autonóm tanulását, már a gyerekkorban is jelen vannak.

Mielőtt azonban rátérnénk a konkrét gyerekkori lehetőségekre, vizsgáljuk meg azt a perspektívát, amely a gyerek előtt áll. A gyermek önmegvalósítása magától értetődően meghatározott a társadalom mobilitási gyorsasága és korlátai, az esélyegyenlőtlenség mértéke által. Az autonóm tanulás elemzéséhez a mobilitást is elemezni kell.

2. Az autodidaxis motivációi

2.1 *Az esélyegyenlőtlenség megszüntetésének esélyei*

A szakirodalom gazdag elemzéseit adta az esélyegyenlőtlenség okainak, a társadalmi mobilitás kényszerpályáinak. A szociológusok többsége egyetért abban, hogy az iskola nemcsak saját autonóm céljait valósítja meg, hanem kívülről, a társadalom által is meghatározott. A kultúra és a műveltség átadásának belső pedagógiai funkciója szorosan kapcsolódik a külső, társadalmi struktúra által szabályozott funkciókhoz. Ma már minden (nem fajvédő) iskola egyetért abban, hogy a társadalom minden tagjának egyenlő jogot kell biztosítani a műveltség megszerzéséhez. Eltérnek viszont a vélemények az egyenlőség értelmezésében. Nem nyilvánvaló mindenkinek, hogy a *művelődéshez való egyenlő jog* biztosítása nem jelenti a művelődés gyakorlati egyenlőségét. Triviális, de igaz a példa: hiába azonos a kultúrához való joga az ipari munkás, a fővárosi főorvos, a közigazgatási káder és az ingázó segédmunkás gyerekének, a családjuk keresetéből, művelődési szokásaiból, a szülők iskolázottságából és nyelvi magatartásából adódó különbségek semmissé teszik az egyenlőség illúzióját. A deklarált jog önmagában tehát nem biztosítja az elv érvényesülését.

Kutatások sora bizonyítja, hogy „az iskolai teljesítmények színvonala elsősorban a szülők iskolázottsági fokával, a családok művelődési viszonyaival van szoros összefüggésben." (6) A gyakorlatban tehát csak az esélyek egyenlőtlenségének különböző szintjeiről (és okairól) beszélhetünk.

A pedagógiai szelekció a társadalmi előnyöket és hátrányokat iskolai előnyökké és hátrányokká változtatja, s mindezt a „tehetség", az „azonos mérce" ideológiájába burkolja.

Az esélyegyenlőtlenség felszámolására a különböző társadalmak eltérő megoldásokat dolgoztak ki. Ismerősek azok a programok („kompenzatorikus nevelés: Ortmann, Mollenhauer, Overmann írásaiban), amelyek megkísérlik a pedagógiai praxist egybehangolni a hátrányos helyzetű gyerekek objektív helyzetével. Bebizonyosodott azonban, hogy az ún. „előnyprogramok" nem képesek enyhíteni a társadalmi gyökerű, rétegspecifikus egyenlőtlenségeket. Ennek oka nyilvánvalóan az osztálytársadalmak sajátos viszonyaiban rejlik.

Más elemzők — felismerve a társadalmi korlátokat — az egyéni felemelkedés kompenzatorikus támogatása helyett mindenféle társadalmi hátrány azonnali, radikális kiegyenlítését szorgalmazták. Ez már politikai következtetéseket rejtett magában, hiszen egy hátrányos helyzetű réteg csak akkor képes helyzetéből kitörni, ha a konfrontációt és az erőszakot választja a

Apostol Pál fotója

kiváltságos helyzetét védő oktatási rendszerrel szemben. „A rétegződésprobléma csak az osztályok megszüntetésének függvényében látszik megoldhatónak" — írja Ortmann. (7)

Sok újbalos törekvés tulajdonképpen oda jut el, ahonnan Illich elindult: a szelektáló funkciójú iskola — mint intézmény — megsemmisítéséig. (Manifesto csoport stb.) A polgári reformtörekvéseket elutasító nézetek egyetértenek abban, hogy a „hátrányos helyzetű rétegek számára a jólét és a műveltség mindaddig nem jelent igazi emancipációt, amíg nem szűnik meg a társadalom osztálytagozódása." (8)

A különböző szélsőséges kritikák azonban oly mértékben utópista módon közelítik meg a kérdést, hogy egy feltételezett optimális „világmegfordítás" nevében elutasítanak minden demokratizálódási törekvést a jelen iskolarendszerek keretén belül. Ugyanakkor létezik sok olyan „progresszív" koncepció, amelyik abban ért egyet, hogy mindenféle demokratizálódást támogatni kell az adott iskolarendszerben. Alapvető strukturális reformokat lehet megvalósítani bizonyos keretek megbontása nélkül is. Mindezek megvalósításának feltételei közé tartozik az egyéni önmegvalósítás, az autodidaxis, a kollektív önigazgatás lehetőségeinek a bővítése.

2.2 *A társadalmi mobilitás módjai*

A gyakorlatból kitűnik, hogy az iskolai mikrorendszer konzerválja a társadalmi egyenlőtlenségeket, és sajátos „iskolai egyenlőség" deklarálásával, azaz a különbségek rögzítésével szabályozza a tanulók iskola utáni társadalmi beilleszkedését. Az előző elemzésekből kitűnt, hogy ezt az egyenlőtlenséget nem

lehet *csak iskolai* reformokkal teljesen megszüntetni, másrészt a társadalmi különbségeket sem lehet azonnal felszámolni. Lehetséges viszont a társadalmi egyenlőtlenségek *csökkentése* a mobilitás módjainak változó segítésével, gazdasági és kulturális reformokkal, a társadalmi élet általános demokratizálódásának erősítésével. Nem szabad lebecsülnünk az iskolán belüli demokratizálódás eszközeit sem. Le kell számolni viszont az esélyegyenlőség — jelenleg megvalósíthatatlan — illúziójával. Tény viszont, hogy a társadalmi mobilitás pozitív *befolyásolására* az iskolában megvannak a lehetőségek. (Az iskola a társadalmi mobilitás legfontosabb csatornája jelenleg is.)

A viták középpontjában a mobilitás arányának, módjainak a kérdése áll. Vannak, akik a kollektív mobilitást tartják az egyedül pozitív megoldásnak. Ferge Zsuzsa szerint: „az alapvető cél valóban a kollektív mobilitás elősegítése; és az egyéni mobilitás annyiban fontos és lényeges, amennyiben ezt segíti, illetve ennek a folyamatnak a sikerét jelzi." (9) Mások az adott társadalmi, gazdasági viszonyok figyelembevételével feltételezik, hogy a „kollektív mobilitás csupán az egyik — korlátozottan lehetséges —, de nem kizárólag pozitív formája a társadalmi mozgásnak". (Gazsó) (10)

Gazsó a mai magyar szocialista társadalomban fontos pozitív tényezőnek tartja az *egyéni* vertikális mobilitást is, mivel szerinte például a munkás-paraszt származásúak beáramlása az értelmiség soraiba jelenleg csak az ilyen egyéni mobilitás révén lehetséges. Ennek a társadalmi folyamatnak az erősítése az iskolában a továbbtanulási esélyegyenlőségek csökkentését jelenti (bár megszüntetni természetesen képtelen). A nyilvánvaló iskolai felelősség elemzésekor együttesen igényli az általános és a differenciált korszerűsítést, s mindezek közül legelsőnek említi a képességek fejlesztését. „Elsősorban arra kell törekedni, hogy az iskola segítségével a munkások és parasztok gyermekeinek összessége kifejthesse igazi képességeit, s fokozatosan leküzdhesse indulási hátrányát... A tehetségesek kiválasztása helyett a képességek differenciált fejlesztését kellene szorgalmazni..." (11)

2.3 *Mobilitás és autodidaxis*

Felvetődik a kérdés: mi köze az esélyegyenlőségnek, mobilitásnak az autodidaxis kérdéséhez?

A választ a következőkben lehetne összegezni:

Ha az egyéni mobilitás nem mesterséges szelekciók következménye, hanem meglévő képességek adekvát fejlesztésének eredménye, akkor lehetségessé válik a magát magasabb szinten megismerő egyén autonóm tanulásával a származási, művelődési hátrány csökkentése, a látszólag „előre elrendelt" pályaorientáció módosítása. Ha az iskolában a tanuló olyan médiákat, technikákat, tanulási módszereket, önképző lehetőségeket kap, melyek segítségével az ismereteket önmaga (vagy választott csoportja segítségével) képes „megemészteni", az autonóm vezérlésű tanulás a mobilitás hasznos eszköze lehet.

Az integratív nevelési modellek szintetizáló módszereinek bevezetésével már a jelenlegi intézményrendszerben is megvalósulhatna mind az autonóm tanulás rendszeressége, mind a kollektív autodidaxis önigazgatási gyakorlata.

A menet közbeni pályamódosításnak szintén aktív részese az autonóm tanulás. Ennek révén a tanulás bármely szakmunkásképző iskolában összegyűjt-

hetné azt a — matematikai képességét fejlesztő — tudásanyagot és feldolgozási módszert, mellyel akár matematikusi diplomát is szerezhetne a megfelelő vizsgák letétele után.

Ahhoz azonban, hogy az autodidaxis valóban katalizátora lehessen a mobilitásnak, mindenekelőtt az intézményrendszerek működési elvein, vagyis a „társadalmi értékelésen" kellene változtatni. „Mindenfajta szakmai előrehaladás, illetve társadalmi emelkedés záloga ugyanis az, hogy az illető iskolai lemaradását bepótolja; ez pedig annál nehezebben megy, mennél idősebb." (Kozma) (12)

Ha a társadalom egy rugalmasabb értékeléssel elfogadná az autodidakták „különös úton" megtermelt értékeit, akkor nagy lépést tenne az esélyegyenlőség enyhítéséért, az (autodidakta) tudás termelőerővé válásáért. Mindez természetszerűleg könnyítené az össztársadalmi mobilitás igazságosabb, rugalmasabb működését is.

2.4 *Az autodidaxis fogalma, lehetőségei*

A fogalom használatának gyakorisága és jelentéstartalmának gazdagsága miatt szükséges, hogy az autodidaxist (autonomus learning behaviour, self-learning, autoformation, autoéducation) meghatározzam egy — bár nem teljes, de megközelítő — használható definícióval.

Az UNESCO 1979 októberében, Párizsban nemzetközi konferenciát hívott össze az autodidaxis kérdésének tanulmányozására. A konferencia (melyen magam is jelen voltam) európai szakértőinek meghatározás-javaslataiból összegeztem az alábbi fogalomleírást.

„Az autodidaxis autonóm tanulás az iskolarendszer kereteiben vagy azon kívül. Az autodidaxis a tudás és a cselekvés tudatosításának az önkéntes elsajátítása. Az autodidaxis olyan tanulási folyamat, amelyik az önállóság különösségében nyilvánul meg mint állapot. Amely magában foglalja az egyénnek környezetére adott válaszát minden vonatkozásban, nemcsak a nevelés területén." (13)

„Az autodidaxis az emberi önmegvalósítás egy lehetősége. Relatíve önállónak mondható tanulás. Demokratikus (nem autokratikus, nem laissez-faire) törekvés lényegi emberi értékeink fejlesztésére, megvalósítására, azoknak a társadalomban való alkalmazására, lehetővé téve magának a társadalomnak az átalakítását. Az autodidakta (befogadó és önkifejező) egyén számára fontos kérdés a kommunikáció problematikája. Alapvető a kommunikációs üzenetek megfogalmazása és dekódolása, mely magában rejti mind az egyén, mind a társadalmi testület számára a megkülönböztető képesség határait az irányítás szükségleteit és szabályait illetően. Feltételezzük, hogy az alkotó képességnek van egy bizonyos szintje, amely generatívnak nevezhető (általános jelleggel éppúgy, mint a verbális kommunikációban) mindenki számára. Ez az alkotóképesség az ember ontológiai sajátossága." (14)

„Az önképzés szoros kapcsolatban van azzal, amit permanens nevelésnek nevezünk. A két fogalom kölcsönösen egymásba fonódik, bár ezt a tényt még nem ismerték fel, vagy alábecsülik egy olyan világban, ahol a »címek« (különféle diplomák) csinálják a törvényt... Az önképzés elsődleges célja az egyén »kulturális boldogságának« biztosítása... Ezek a példák tanúsítják, hogy egy hasonló szituáció »avantgarde« tudáshoz vezet, amely szüntelenül szétfeszíti a

purista akadémikus tudás határait. Az autodidaxis lényegében és vitathatatlanul az egyén mindennapi tapasztalataihoz kötődik. Az egyén jelenti a kiindulópontot. A teljes önnevelési folyamatnak tapasztalati tudásból kellene kiindulnia, azt kellene a személyiség jobb megértése érdekében értékelnie. Az autodidaxis, amely a permanens nevelésben fogant, tulajdonképpen mind több egyén hozzájuttatása a kultúrához, a tudáshoz. A tudás és a kultúra iránti igény kielégítése ugyanakkor közvetlenül függ egy képzelt társadalmi struktúrától, mely szerint az autodidaxisban részesült egyén »törvényen kívüli«, mivel nem a szokásos pedagógiai normák szerint szerezte meg a tudást. Ez a kérdés a társadalmi értékelés problémáit veti fel. E perspektívában az autodidaxis igazi társadalmi tét, sőt politikai és kulturális tét is az intézményes oktatásból »kizártak« számára. Ebben az értelemben válik katalizáló erővé az autodidaxis konfliktussal teli dinamizmusa." (15)

Az UNESCO-konferencia tézisei feltételezhetően elégséges adalékot kínálnak a fogalom meghatározására. Megemlítek még egy fontos motívumot a konferencia anyagaiból. Ez a *kollektív autodidaxis tételezése,* ami rögtön világossá teszi, hogy az autonóm tanulás nem „magányos tanulást" jelent. Ahogy az autodidaxis elképzelhető mind az iskolarendszeren belül, mind azon kívül, a folyamat megvalósulhat mind egyéni, mind csoportos keretben. Iskolakísérletünkben az autodidaxis fogalmát többnyire az imént említett (kollektív) értelemben használom, mely utal a *„pedagógiai önigazgatás"* új lehetőségeire is egyúttal. Különösnek tűnik ugyan a politikai formula említése a pedagógiában, ugyanakkor teljesen helyénvaló: a kollektív audidaxis önigazgatása tulajdonképpen a nevelés egyik alapfeltételére mutat: a kultúrából való részesedés demokratizmusára. „Demokrácia az információs átadási folyamatban és a nevelésben megköveteli, hogy az egyesüléseknek legyen joga a tömegkommunikációban való szabad kifejezéshez: a kultúra fejezte ki önmagát ezekben az intézményekben a vezetés egy fontos formájában, mivel új kulturális modelleket kínál fel és következtetésként új nevelési érdekeket ösztönöz..." fogalmazza meg ezt a gondolatot Ettore Gelpi, a permanens nevelés jövőjéről írott könyvében. (16)

Ez a mi végkövetkeztetésünk is egyben. *A nevelés korszerűsítésének alapja csak a pedagógia (az iskolarendszer) demokratizálása lehet.* E folyamat részeként az autodidaxis az egyik legtöbbet ígérő esély.

Források

(1) *Alain Toffler:* Le choc du futur. Ed. Denoël, Paris, 1971.
(2) *Jean Piaget:* Psychologie et pédagogie. Ed. Denoël, Paris, 1969.
(3) *Ivan Illich:* Une société sans école. Ed. Seuil, Paris, 1971.
(4) *H. Hannoun:* Ivan Illich ou l'école sans société. ESF, Paris, 1973.
(5) *H. Hannoun:* Uo.
(6) *Havas Gábor:* A munkásgyerek, a munkásszülő és az iskola. Szociológia. 1973/4.
(7) *Ormann:* Arbeiterfamilie und sozialer Aufstieg. Juventa, München, 1971.
(8) *Gazsó Ferenc:* Iskolarendszer és társadalmi mobilitás. Kossuth, Budapest, 1976.
(9) *Ferge Zsuzsa:* Társadalompolitikai tanulmányok. Gondolat, Budapest, 1980.
(10) *Gazsó Ferenc:* i. m.
(11) *Gazsó Ferenc:* i. m.
(12) *Kozma Tamás:* A nevelésszociológia alapjai. Tankönyvkiadó, Budapest, 1977.
(13) *Vojislav Janković:* Propositions en vue de l'établissement du rapport final de la colloque sur l'autodidaxie. (Zárójelentés javaslat az UNESCO konferenciáján — „Európai szakértők kollokviuma az autodidakta tanulásról", Párizs, 1979.)

(14) *A. Bofill Thomasa—T. Deme:* Egy csoportjelentés előkészítő anyaga. (Autodidaxis konferencia.)
(15) *Vojislav Janković:* La validité sociale de l'autodidaxie. (Az autodidaxis társadalmi értékelése.) Paris, 1979.
(16) *Ettore Gelpi:* A future for lifelong education. Manchester monographs 13. 1979.

Tájékoztató irodalom

Bofill, T. J. A.: El cambio insitucional y su posibilidad. Universitat Nova. 1975.
Biraud, A.—Peterfalvi, B.: Attitudes d'enseigmants á l'égard d'une innovation portant sur l'autonomie. Revue Française de Pédagogie. 1979. No. 47.
Dalin, A.: Vers l'autogestion des processus d'apprentissage. Strasbourg. Conseil de l'Europe, 1975. CCC/EES. 9.
Griffin, V.: Self-directed adult learners and learning, Canadian Assotiation for Adult Education, 1978.
Heidt, E. U.: Self evaluation in learning — a report on trends experiences and research findings. Paris, UNESCO/SCM, 1979.
Janković, V.: Les formes de l'emploi du loisir et la socialisation de la personne humaine. Belgrade, 1978.
Knibbeler, W.: Possibilités pour adultes d'apprendre une langue étrangère en Hollande. Amsterdam, 1978.
Ruskin, R. S.: Personalized Instruction in Statistics. Washington, Georgetown University, 1973.
Tough, A.: The adult's learning projects: a frensh aproach to theory and practice in adult learning. Toronto, 1979.
Andorka—Buda—Cseh-Szombathy: A deviáns viselkedés szociológiája. Bp. Gondolat, 1974.
Angelusz Erzsébet—Mihály Ottó: Közoktatás és permanens nevelés. MTA Ped. Kutatócsoport, 1979.
Bernáth József—Horváth Márton—Mihály Ottó—Páldi János: Az önálló tanulás feltételei és lehetőségei. Bp. Akadémiai Kiadó, 1981.
Bordieu, Pierre: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Bp. Gondolat, 1978.
Csoma Gyula: Az iskolai felnőttoktatás didaktikai alapjai. Bp. Tankönyvkiadó, 1975.
Durkó Mátyás: A felnőttnevelés problémái. Bp. Tankönyvkiadó, 1978.
Durkó Mátyás—Marczuk, Mieczyslaw: A permanens művelődés és a felnőttnevelés rendszertani és funkcionális kérdései. Debrecen, KLTE, 1980.
Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Bp. Közgazdasági, 1969.
Gazsó Ferenc: Mobilitás és iskola. Bp. Társadalomtud. Int. 1971.
Héthy L.—Makó Cs.: Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet. Bp. Akadémiai Kiadó, 1977.
H. Sas Judit: Életmód és család. Bp. MTA Szociológiai Int. 1971.
Ferge Zsuzsa: Az iskolarendszer és az iskolai tudás meghatározottsága. Bp. Akadémai Kiadó, 1976.
Inkei P.—Kozma Tamás: Célok és stratégiák a köznevelés fejlesztésében. Bp. Akadémiai Kiadó, 1977.
Kozma Tamás: Hátrányos helyzet. Bp. Tankönyvkiadó, 1975.
Lőwe, Hans: Az élet — tanulás. Bp. Tankönyvkiadó, 1979.
Mérei Ferenc: Közösségek rejtett hálózata. Bp. Gondolat, 1972.
Monigl István: A népgazdasági tervezés és az oktatási rendszer kapcsolata. Bp. Akadémiai Kiadó, 1979.

Bujdosó Dezső

GONDOLATOK A Műveltségkép az ezredfordulón* C. KÖTETRŐL

Kérem az olvasót, hogy az alábbi írást ne tekintse könyvkritikának: szándéka szerint több is, kevesebb is annál. Elsősorban azokról a problémákról szól, amelyek e cikk íróját foglalkoztatják. Nem akarok udvarias tiszteletköröket leírni akkor, amikor számos gondolatát dicsérem a könyvnek, de éppen az egyes szerzők által fölállított magas mérce, valamint az *ügy* komolysága és fontossága késztet arra, hogy formális elismerő gesztusok helyett elsősorban aggodalmaimnak adjak hangot.

1.

A kötet címe, „fülszövege", előszava és két, bevezetőnek tekinthető írása azt sugallja, hogy a szerzők a műveltségkép tárgyalásában viszonylagos teljességre törekszenek. Ezzel szemben inkább úgy tűnik, hogy néhány jeles tudós a maga szakterületének eredményeit megpróbálta összefoglalni az általános és középiskolai tantárgyakra, tudásanyagra való tekintettel. Örvendetes viszont, hogy a szerzők többsége — különösen vonatkozik ez Marx Györgyre és Berend T. Iványra — valamelyest túllép a maga szűkebb szakterületén. *Hiányoznak azonban a valóban integráló szempontok.*

Legalább ilyen problematikus az is, hogy *a kötet tanulmányainak műveltség- és kultúraképe, műveltségeszménye gyakorlatilag nem haladja meg a klasszikus idealista német filozófia gondolatrendszerét,* vagyis meglehetősen konzervatív.

2.

Két tanulmány ragadott meg leginkább — minden egyoldalúsága ellenére —: *Marx Györgyé* és *Berend T. Iváné.*

Jó néhány művelődésüggyel foglalkozó tanulmányát ismerem — mint nyilván az olvasó is — mindkét szerzőnek. Eleinte lelkes csodálattal olvastam őket, később egyre fokozódó hiányérzettel. Annak ellenére, hogy Marx Györgyben én is örömmel fedeztem föl a társadalomtudóst, a „népben-nemzetben" gondolkodót, Berend T. Ivánban pedig a természettudóst, aki a „lágy" történelmi tudományokat a „kemény" társadalom- és természettudományokkal próbálta ötvözni.

*(Tanulmányok az akadémiai távlati műveltségkoncepció alapján) Kossuth Kiadó, Bp., 1980.

A Marx György-írás nemcsak a természettudományok totális (együttesen tárgyalt) megközelítésére törekszik, hanem tárgyát *történeti* aspektusban is szemléli. Így túllép a hagyományosan parciális szemléleten: a tanulmány valóságos létszerű fejlődésében mutatja be a természetet.

Berend T. Iván fejtegetéseiben a történelem oktatásának hagyományos eseménytörténeti koncepcióját felváltja egy sokkal tágasabb nézőpont: *a politikatörténeti események tárgyalása mellett helyet kap a szociológiai, pszichológiai, esztétikai stb. szempont.* S ezek a történelemtudományba bevont új diszciplínák elsősorban nem mennyiségi bővítésként jelentkeznek, hanem a társadalom történelmi ábrázolásának radikálisan új megközelítését teszik lehetővé. (Olyan alapvető marxi tanok bemutatására nyílik így lehetőség, mint pl. az egyenlőtlen fejlődés törvénye, az alternatívák szerepe a történelemben stb.)

Azt hiszem, nem tekinthető méltánytalanságnak a két szerzővel szemben, ha mégis hiányosságokat érzek: elmarad ugyanis — Marx Györgynél és Berend T. Ivánnál — a tárgyalásból *a természet és társadalom egymás közti összefüggéseit elemző koncepció.*

Szinte röstellkedve citálok néhány Marx-gondolatot. Például a *Gazdasági-filozófiai kéziratokból:* „A társadalom az embernek a természettel való kiteljesedett lényegegysége..."[1] Vagy „Maga a történelem a természettörténetnek, a természet emberré levésének valóságos része. A természettudomány később éppúgy be fogja sorolni maga alá az emberről szóló tudományt, mint az emberről szóló tudomány a természettudományt: egy tudomány lesz."[2] *A német ideológiából:* „Csak egyetlen tudományt ismerünk, a történelem tudományát. A történelmet két oldalról lehet szemügyre venni: a természet történetére és az emberek történetére lehet felosztani. Ámde a két oldalt nem szabad elválasztani: ameddig emberek léteznek, a természet története és az emberek története kölcsönösen feltételezik egymást."[3] Ezen utóbbi gondolatnak egyenes folytatása *A tőke klasszikus munka-fejezete,*[4] amelyben Marx bemutatja a társadalom (ember) és természet anyagcseréjét. De idézhetjük *A tőké*ből Marxnak azt a Vicora utaló gondolatát, miszerint a természet és a társadalom (ember) története egységes, s ezen belül csak az a különbség, hogy „... az egyiket csináltuk, a másikat pedig nem csináltuk".[5]

Ezek nélkül az elvek nélkül véleményem szerint valóban szintézist adó történelemfelfogást — sem a természetét, sem a társadalomét külön — nem lehet megalapozni.

Különösen Berend T. Iván tanulmányából hiányolom ezeket a szélesebb értelemben vett történeti elveket. Mint utaltam rá, távol áll tőlem, hogy akár Marx Györgytől, akár Berend T. Ivántól számon kérjem azt, ami a saját tudományuk logikájánál fogva nem szerepel tanulmányukban. Mégis fel kell tenni a kérdést: *hogyan lehet a társadalmat mint történetileg kibontakozó folyamatot, mint „történelmi totalitást"*[6] (Berend T. kifejezése) bemutatni, ha a koncepció a történelmet nem a társadalom és természet „lényegegységében" ábrázolja?

Álljon itt erről egy hosszabb gondolatsor Lukács György 1976-ban megjelent *Ontológiá*jából. „Fejtegetéseink elsősorban a társadalmi lét lényegét és sajátosságait akarják meghatározni. De még megközelítően is csak akkor fogalmazható meg értelmesen egy ilyen kérdés, ha nem kerülik el a figyelmünket a lét általános problémái, jobban mondva a három nagy létforma (szervetlen és szerves természet, társadalom) összefüggése és különbözősége. Ha nem ragadjuk meg ezt a dinamikus összefüggést, a társadalmi lét egyetlen valódi onto-

lógiai kérdését sem fogalmazhatjuk meg helyesen, és még kevésbé juthatnánk el a kérdés olyan megoldásához, amely megfelel a társadalmi lét sajátosságainak... A három nagy létforma ilyen értelmű egymás mellett élése tehát — kölcsönhatásaikat és lényegi különbségeiket is beleértve — minden társadalmi lét megmásíthatatlan fundamentuma, olyannyira, hogy egy ilyen sokrétű bázisnak mint alapvető ténynek elismerése nélkül világismeret, az ember semmilyen önismerete nem volna lehetséges."[7] És még egy rövidebb gondolat Lukácstól: „Ragaszkodnunk kell itt ahhoz, hogy világképünk helyes ontológiai megalapozása éppúgy feltételezi az egyes létformák specifikus sajátosságainak megismerését, mint egymás közötti konkrét összefüggéseik, kölcsönhatásaik stb. ismeretét."[8] Leegyszerűsítve a problémát: A Lukács-gondolatmenet első részének szellemében jár el mind Marx György, mind Berend T. Iván. A második részét azonban egyikük sem veszi figyelembe, s ez véleményem szerint beszűkíti szemhatárukat.

A szemléletbeli egyoldalúság — vagy a kötet egészét tekintve: a természet és társadalom összefüggéseit elemző tanulmány hiánya — annál is inkább feltűnik, mert ismeretesek elméleti és kísérleti munkák, amelyek hozzányúltak ehhez a problematikához. Például Gáspár László *Egységes világkép, komplex tananyag* c. munkájában már 1978-ban publikálta koncepcióját, iskolai gyakorlatában pedig már korábban megvalósította. A természet és társadalom fejlődése c. szentlőrinci általános iskolai (!) anyag mind a természettudományi, mind a történelmi/társadalmi komplexitás vonatkozásában tovább jut, mint a jelen kötet. Gáspár László így ír: „Világosan meg kell fogalmaznunk álláspontunkat: a természet és a társadalom fejlődését nem a természet- és a társadalomtudományok kategóriarendszerének extenzív totalitásából következtetjük ki tisztán spekulatív-racionális úton. Az a nézet, amely szerint az objektív valóságot csakis a szaktudományok összességéből lehet megismerni, nem hajlandó tudomásul venni, hogy a marxizmusban már megvalósult az a tudományos szintézis, amely az egyre specializálódó szaktudományok extenzív „tematikája" mögött felfedezte az objektív valóságot, a világot mint konkrét és intenzív totalitást."[9]

3.

A természet és társadalom lényegegységét természetesen nem lenne célszerű minden egyes természettudományos vagy társadalomtudományi probléma tárgyalásánál számon kérni. Ha valaki az eddig elmondottakból arra következtetne, hogy tagadom az egyes tudományok — iskolában: tantárgyak — öntörvényű kutatásának, illetve tárgyalásának létét és értelmét, az félreértene. Más a helyzet azonban akkor, ha fizika, kémia, biológia stb. *helyett* komplex természettudományos anyagról van szó. Mert a fizikából, kémiából, biológiából *elsősorban nem* egy kvázi-komplex természettudományba kell (lehet) „kilépni", hanem a *komplex természet-társadalom tudományokba.* Ha a „szintetizálás" megreked a természettudományoknál, akkor aligha mondhatjuk el, hogy a döntő előrelépést megtettük.

Hadd mutassam be ezt a problémát egy konkrét természettudományos — az adott esetben fizikai — törvénnyel.

Marx György azt írja, hogy *a termodinamika 2. főtétele* (amely az entrópia növekedéséről szól zárt rendszerekben) nehéz anyag, éppen csak hogy tanítható, vagy talán nem is tanítható (ma) a középiskolában.[10]

Ugyanakkor éppen ez az a tétel, amelyet akár tudományosan, akár analógiásan napjainkban annyiszor idéznek különféle természeti-társadalmi rendszerek változásainak magyarázatához fogódzóul. Például: az ókori kínai civilizáció „romlását" döntően az okozta, hogy a kínai társadalom képletesen és konkrétan is fallal vette körül magát, nyílt rendszerből zárt társadalmi rendszerré vált, s így óhatatlanul megindultak benne a bomlás folyamatai. Vagy egy más területről vett példa: a fenti fizikai törvény szemléleti mögöttese nélkül hogyan érti meg egy mai diák vagy egyszerűen az állampolgár, hogy gazdasági nehézségeink ellenére külkapcsolatainkat miért nem szabad redukálni, miért kell kitennünk vállalatainkat a világpiaci hatásoknak? (Megjegyzem: az ebben a vonatkozásban felmerülő kategóriák; a használati érték és a csereérték szerintem általános iskolában tárgyalandó témák!) Mivel tudjuk megmagyarázni — a személyes érdek érvein túl —, hogy a konvertábilis valutában való gyönge mérlegünk ellenére az ország nem korlátozta a nyugatra utazást, nyitva hagyja, sőt bizonyos mértékig fokozza is a külfölddel való államközi és magánérintkezést?

Talán ebből a szemszögből is fontosnak látszhat, hogy Marx és Engels *A német ideológiában* oly döntőnek minősítette az érintkezést, illetve az ebből kinövő világérintkezést, amely nélkül a proletariátus történelmi küldetése nem valósulhat meg.[11] De eszembe jutnak Nemeskürty István közel húsz éve hallott filmesztétikai előadásai, amelyeken többek között J. Kawalerowicz *Mater Johanna* c. filmjéről beszélt. A filmbeli kolostor falát („kínai falát") csak kivételesen és főleg az adott szabályokat felrúgva lehet átlépni. Zárt rendszer a környezetében, s hamarosan a bomlás folyamatai kezdenek eluralkodni benne. A mesterségesen kialakított rend helyén egyre inkább az anarchia és zűrzavar kap lábra: az apácákat megszállja az ördög. A felülről jött beavatkozás — mivel a zárt rendszert nem teszi nyílt rendszerré — képtelen úrrá lenni a problémákon: a kiküldött pap maga is ördöngős lesz. Egyetlen apáca nem ördöngős, aki időnként kiszökik a kolostor falain túli világba s kapcsolatot, viszonyt kezd egy kívülállóval.

Tanítható-e tehát a termodinamika 2. főtétele? Ha elolvasom az egyik középiskolai tankönyv erre vonatkozó passzusát, nyugodtan mondhatom — Marx Györggyel való egyetértésben —, hogy nem. Fűrészporízű, értelmetlenül elszigetelt „törvényt" ugyanis nagyon nehezen lehet tanítani.

Ha a fizika mint természettudomány elszigetelt marad és nem talál kapcsolatot a társadalomtudományokhoz, akkor bajosan hiszem, hogy bármiféle fizikai (természettudományos) ismeret a *műveltség* — mint társadalmi-emberi rendszer — része lehet. Csak a félreértések elkerülése végett jegyzem meg: nem arról van szó, hogy ki kellene terjesztenünk a természeti törvényeket a társadalomra. (Ezt már megtették tévesen jónéhányan.) Mint ahogy a társadalmi törvényeket sem szabad kiterjesztenünk a természetre. (Erre is van példa.) Az összefüggés az élettelen, élő természet és a társadalmi lét között áll fenn. A földi világban a szervetlen természetben megnyilvánuló — és minden más létformára vonatkozóan elsődleges — entropikus folyamatokkal szemben a szerves (élő) természet „egyensúlyt" teremt entrópia és negentrópia között, a társadalmi (emberi) lét pedig megpróbálja az entrópikus folyamatokat gyökeresen negentropikusokká változtatni.[12] *A természet egyetemes mozgástörvényeiről, benne az ember lehetőségeiről van tehát szó.* A tudományok belső fejlődésének logikája szerint az ilyen alapvető kérdések hol itt, hol ott bukkannak fel. Mindenesetre Marx Károly, Boltzmann, Bertalanffy vagy Lukács György ide vonatkozó

nézeteinek nem csak az ezredforduló, hanem már a ma iskolájában is helyet kellene kapniuk.

4.

A fenti problémák tárgyalása átvezet egy másik ellentmondáshoz, amellyel gyakorlatilag a kötetben szereplő minden egyes szerző terhes: nevezetesen ahhoz, hogy egyiküknek sincs kultúraelméleti koncepciója. Pontosabban: ösztönösen egy hagyományos-konzervatív kultúrafelfogást érvényesítenek tanulmányaikban. Ez annál különösebb, mivel nemcsak maga a kötet visel címében egy olyan fogalmat, amelynek igen szorosan köze van a kultúrához („műveltségkép"), hanem minden egyes tanulmány fő témája maga a kultúra kérdése ma és 2000-ben.

Filológiailag kimutatható, hogy szinte minden szerző mást és mást ért kultúrán (így műveltségen is). Sőt: egy-egy szerző még a saját dolgozatán belül is hol így, hol úgy használja a fogalmat.

Császár Ákos tanulmánya például kifejezetten az „iskola-centrikus" kultúrafogalmat vállalja. Számomra — a kötet tanulmányai közül — ez a legkövetkezetesebb és ugyanakkor a legriasztóbb álláspont. Így ír: „Mindenekelőtt fogalmazzuk meg pontosabban: fogadjuk el, hogy ma minden művelt ember legalább tíz-tizenkét éven át jár olyan iskolába, amely nem valamely szakma műveléséhez szükséges speciális ismereteket nyújt..."[13] (Más aspektusban, de egyértelműen csatlakozik ehhez a felfogáshoz Szűcs Ervin.)[14]

Legyen bármily olcsó fogás, a saját érveim helyett hadd szembesítsem e gondolatokat azokkal, amelyeket a kötetben is szereplő *Marx György* írt egy korábbi, *A műveltség dinamikája* című tanulmányában: „A dinamikus műveltségeszmény egyik következménye, hogy a műveltség nem azonos az iskolázottsággal. Ha valaki kitűnően leérettségizett, sőt talán fiatalon le is doktorált, de utána nem fordít gondot műveltsége felújítására, negyvenéves korára megszűnik művelt ember lenni. Az az általános iskolai végzettségű munkás azonban, aki újságot és könyveket olvas, térképatlaszt is a kezébe vesz, szembesíti az ellentmondó híreket, elsősorban pedig nyitott szemmel jár a világban, elgondolkodik a látottakon, ítéletet alakít ki a falu és a gyár, az ország és a világ eseményeiről, az az előbb kifejtett dinamikus értelemben művelt embernek tekintendő."[15]

Császár Ákos tárgyilagosan felsorolja a matematikai tudomány egyes fontosnak tartott alapproblémáit, de a lényeggel adós marad: azzal, hogy mi a matematikai kultúra (műveltség) — nem pedig pusztán „szakismeret" —, vagyis mi annak az értelme egy teljességként felfogott emberi egyén számára. Ha ugyanis a matematikatudomány legfontosabb eredményeit mint elsajátítandó ismeretanyagot tálaljuk, sok mindent elmondunk ugyan a matematikáról, de nem sokat a műveltségről, még a matematikai műveltségről sem. A műveltség ugyanis — s itt tagadom Császár kultúrakoncepcióját — nem ismeretek, nem is szakjellegű ismeretek (értékek) összessége. (Legyenek azok bármily korszerűek is.) A kulturológia XX. századi irodalma több oldalról megcáfolta már ezt. Kár, hogy egy olyan gyűjtemény, amely az ezredforduló műveltségképével foglalkozik, nem vállalkozik többre, mint hogy egy szűk emberfelfogás alapján a „szerepekből" összeeszkábált embernek mankót nyújtson, hogy az őt megcélzó elidegenedett „elvárásoknak" (mennyire illik ebbe a gondolatkörbe ez a csúnya szó!) optimálisan megfeleljen.

Hasonló problémák találhatók a többi tanulmányban is. *Marx György* mintha elfeledkezett volna saját, egy évtizeddel korábban leírt gondolatairól. Jól tudom, egyetlen mondaton nem szabad számon kérni a definíciók pontosságát, de az sem tagadható, hogy a kifejezések, a megfogalmazások árulkodóak. Különösen problematikusnak tartom ezért azt a kijelentést, hogy: „A kultúra egyes emberek fejébe jutó vetülete: a műveltség..."[16] Eszerint a kultúra—műveltség viszony elsődlegesen a kor információinak teljessége és annak egyes emberek fejébe jutó „vetülete" között jön létre? Ebben a megfogalmazásban mind a kultúrából, mind a műveltségből kimaradnak azok a vonatkozások, amelyeket maga Marx György is említett korábbi tanulmányában: az egyes ember viszonya a világhoz, az új elsajátításának képessége, ítéletalkotás stb.

Ha pedig a kötet egészét tekintjük, a kultúra fogalmának tökéletesen zavaros használatával találkozunk. Mit kezdjünk például a bevezető *állásfoglalás* eme felsorolásával: „a kultúra, a tudomány, a társadalom és a közgazdaság..."?[17] Vagy *Szépe György* ötletszerű fogalomhasználatával: „a sokféle kultúra és az azt hordozó sokféle nyelv..."[18]; vagy „A kultúra, a tudomány, a technológia..."[19] Nyilvánvaló, hogy itt a kultúra egészen különböző dolgokat jelent, mégis a legtöbb szerző úgy használja a kultúra fogalmát, mintha az — tartalmi és terjedelmi vonatkozásban is — teljesen evidens lenne. Egy dologban hallgatólagos megegyezés van: a kötetben használt sokféle, gumiként táguló és szűkülő kultúrafogalom a hagyományos polgári kultúraelméleteket sehol sem haladja meg.[20]

A kulturológiai irodalom — hogy csak mutatóba említsem a különböző iskolákból A. N. Leontyevet, E. Markarjant, J. Lotmant, F. Boast, B. Malinowskit vagy Ágh Attilát, Hermann Istvánt, Vitányi Ivánt — nem hagyott semmiféle nyomot a kötet írásain. Pedig a felsorolt szerzők bármelyike — anélkül, hogy egymással tökéletes összhangban megmondanák, hogy *mi* a kultúra — korszerűbb, de főleg következetesebb álláspontot képvisel, mint ez az ezredfordulót megcélozó gyűjtemény.

Ha a kultúra (műveltség) legáltalánosabb definícióját akarjuk megadni, akkor körülbelül azt mondhatjuk, amit Marx Károly fogalmazott meg az ember lényegéről: „Az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége."[21] Tehát a nem tudományos információk összessége, nem annak egyes emberre való „vetülete", nem „tíz vagy tizenkét osztályos tananyag" stb.[22]

5.

Újabb téma: technika és társadalom. *Szűcs Ervin* legtöbb kijelentése evidenciának tűnik, ami még erény is lehetne. Mégis: filozófiai álláspontja elfogadhatatlan. Szűcs tanulmányában, *A technika mint környezet* c. fejezetben például a következő logikai és történeti sort állítja föl. Az ember környezetei a következők: *természet, társadalom, technika.* A tanulmány gondos elemzésével sem deríthető ki, hogy Szűcs mit ért voltaképpen technikán. Olykor úgy tűnik, hogy csak a legmodernebb munkaeszközöket, pl.: „Lényegében: a technika egy új, mesterséges környezetté, az ember (időrendben) *harmadik* környezetévé vált."[23] Vagy: „A környezet — az egyes ember körüli világ. Fogalmába tartozik maga a természet és a társadalom, de — *korunkban* — a technika is."[24] Ez az egyszerre szűk és tág értelmezés — bár más előjelű — leginkább a *spengleri* gondolatkörre hasonlít: az ember történelmi fejlődése egy kezdődő és kibonta-

kozó szakasz után eljut a civilizációs (azaz technikai) szakaszba (Spenglernél: a hanyatlásig). Szűcs is a technikai civilizációt tartja korunk fő jellegezetességének, de persze erényként, így természetes, hogy elítéli azokat, akik a technikát problematikusnak érzik ebben a központi szerepben. Ennek a fejtegetésnek slusszpoénja az, hogy a szerző szerint a technikát lehet így is és „úgy is" használni, kapitalista és szocialista módon, antihumánusan és humánusan.

Magam is elismerem, hogy többféle technika-fogalom létezhet: szűkebb vagy tágabb, de világossá kell tenni fogalomhasználatunkat. Egy olyan értelmezésre azonban nem lehet történetfilozófiát építeni, mint amit Szűcs vázolt fel könnyű kézzel a fentebbi „történelmi" sorban.

A technika legtágabb ontológiai meghatározását hadd idézzem fel a marxista társadalomelméletből. Az ember (társadalom) és a természet anyagcseréjéből kell kiindulnunk. Az állat önreprodukciója közvetlen, az emberé (a társadalomé) közvetett. Az ember közvetítéseket iktat maga és a természet közé. Ezek a közvetítések átalakított — vagy egyes megfogalmazásokban: humanizált — természeti tárgyak. Így a természet — Marx *Kéziratok*-beli majd *A tőké*ben is előforduló megfogalmazásával — az ember „szervetlen" testévé válik.

A társadalom egyénekből, közösségstruktúrából és objektivációkból (szervetlen test) áll. Első megközelítésben, legáltalánosabban a technika nem lehet más, mint ez a szervetlen test, vagyis az ember által alkotott objektivációk világa. Az ember első „nem állati" tette — a kőpattintástól kezdve — az átalakított természeti eszközök, megmunkált természeti tárgyiasságok világa, s ezt nevezhetjük technikának.

Ugyanakkor az embernek nemcsak azok az eszközök (termelési eszközök) képezik a „technikáját", amelyek elsődlegesen az ember-természet viszonyban közvetítenek, hanem hasonlóan fontos „technika" az ember számára az a norma- és intézményrendszer, amelyet döntően a társadalmi struktúra szabályozása érdekében alakít ki. S ne feledkezzünk meg a harmadik technikáról sem: a nyelvről vagy általánosabban: a szimbolikus rendszerekről. Mindezek az eszközök különféle közvetítésekkel, de már a kezdetektől valamilyen formában ott működnek az ember és a természet találkozásánál, a munkánál, s nemcsak egy Szűcs által kreált harmadik fázisban. Vagyis: sokféle technika-fogalmat használhatunk, ha viszont nem alapozzuk meg technika-fogalmunkat, akkor az „lebegővé", tartalmatlanná válik. Rosszabb esetben pedig fetisisztikus technika-koncepcióhoz jutunk el.

Vajon „semleges"-e a technika, s a lényeg csupán annak emberi fölhasználásában van, mint azt Szűcs állítja?

A „technikában" tárgyiasítja az ember (társadalom) önmagát, döntően — bár nem kizárólag — benne halmozza föl képességeit, szükségleteit, a technikában tehát a tárgyiasult emberi lényeggel találkozunk. A technika és az ember világa egy egységes egészet alkot, így nem indulhatunk ki egy olyan fölfogásból, amelyben a technika valami emberi természeten kívüli szubsztancialitásként lebeg, s egy ettől elvonatkoztatott emberi világnak adjuk meg a fölötte való döntés, az alternatívák lehetőségét.

Röviden: miközben az embert (társadalmat) és a technikát megkülönböztetjük egymástól — ebben a relatív értelemben jogosult csupán a technika „fölhasználásáról" beszélni —, ember és technika alapvető összetartozására is kell utalnunk. Lukács György gyakori kifejezésével élve: „az azonosság és nem azonosság azonosságáról" van szó. Hogy miképpen lehet „fölhasználni" a tech-

nikát, az az egész társadalmi-emberi létszféra (benne a technika) belső mozgástörvényeinek lehetőségeiből adódik.

Szűcs Ervin gondolatrendszerét én a ma divatos konvergencia-elméletek egyik variánsának tartom: az ipar, a technika (tudományos-technikai forradalom) fejlődik — az ember Keleten és Nyugaton szükségszerűen *ugyanazt* teszi vele. Szűcs pedig azt mondja: a technika (stb.) Keleten és Nyugaton egyaránt fejlődik — az ember *ezt* vagy éppen *azt* teheti vele. Mi a lényegi különbség a két nézet között? Semmi.

6.

Végül essék szó az egyik „legszentebbnek", legvitathatatlanabbnak tekintett elméletről.

Marx György kb. másfél évtizede beszél a „gyorsuló időről", az ismeretek egyre csökkenő „felezési idejéről" stb. Ez a gondolat olyan mélyen beleivódott a magyar közgondolkodásba, hogy egyenesen blaszfémiának tűnhet bármiféle kritikája. A kötet bevezető soraiban például *Szentágothai János* professzor magától értetődő természetességgel írja le, hogy az ismeretek „exponenciális függvény szerint" növekednek.[25] Marx György a maga mostani tanulmányában ugyan éppen csak utal saját korábbi gondolatára, de egész tanulmányát átszövi a „gyorsuló idő" szemlélete.[26] (Ugyanígy például Császár Ákos tanulmányát.)

Nézzük meg, hogy mi van a „gyorsuló idő" fogalma mögött.

Bizonyos szempontból a „megtermelt" információk gyorsuló növekedéséről beszélhetünk. Ebből az általános nézőpontból Marx György és mindazok elmélete, akikre ő is támaszkodott, érvényes. De máris bizonyos ellenérzésünk támad, ha a *társadalomtudományokra* gondolunk (a tudományos ismeret alatt nem értjük pusztán csak a természettudományosakat). Mert mit tapasztalunk? Például azt, hogy a társadalomirányítás különféle koncepcióit újból és újból súlyos kihívások érik, s ezekre változatlanul a marxista filozófia, társadalomelmélet talajáról tudunk válaszolni. Hogy a marxizmus milyen korszerű megállapítások alapjául szolgálhat, arról Lukács György mellett Jánossy Ferenc, Tőkei Ferenc vagy Kornai János munkássága is tanúskodik.

Különösen méltánytalanul bánik el a Marx György-féle elmélet a *művészetekkel.* Ha csak nem állunk valami végletesen irracionalista koncepció alapján (miszerint a művészetek kívül esnek a tudományos megismerés körén), akkor a művészetek vonatkozásában teljes értelmetlenség például „felezési időről" beszélni. Mindezzel természetesen nem azt akarom mondani, hogy a művészetek „örök értékek", hogy kívül állnak téren és időn. De amennyire Shakespeare nem avul el, ugyanúgy Arisztoteleszt, Bacont vagy Marxot sem haladja meg az állítólag gyorsulóan múló idő. Még akkor sem, ha némelyik általuk is elemzett problémáról ma már más elméletek tűnnek mérvadóbbaknak.

A „gyorsuló idő" elméletben az a legproblematikusabb, hogy túlságosan a fölfedezett újabb és újabb információk mennyiségi vonatkozásaira szorítkozik,[27] s eltűnik az a gondolat, hogy minden tudományos tény, információ — már ismeretelméletileg tekintve is — különböző szinteken helyezkedik el. Így például egyes új információk „megtöbbszöröződnek" vagy esetleg „átfednek", olykor egyenesen fölöslegessé tesznek egy sereg korábbi információt. Tehát 1+1 információ a legtöbbször nem 2 információ, hanem 12, esetleg 0,6 információ. Az információk (tudományos tények, fölfedezések stb.) egyre gyorsuló létrejötte

mellett az információk csökkenése — mennyiségi értelemben is és különösen minőségi értelemben — evidens tény.

Másodszor: az információk radikális megsokszorozódása vagy elavulása és átsruktúrálódása mellett nem szabad azt sem figyelmen kívül hagyni, hogy *mennyi lényeges információt* „termel" egy-egy tudomány vagy egy-egy közösség, egy-egy társadalom, s végezetül a világ mint egyre inkább összefüggő egész. *Ez az egyes rendszerek állapotától rendkívül erőteljesen meghatározott.*[28] Minden gondolkodó elme számára evidenciának kellene tűnnie annak, hogy a mai világban az értelmetlenül elszigetelődött alrendszerek, rendszerek és főrendszerek *egyre nagyobb redundanciával termelik a „tudományos" tényeket,* azaz egyre több az ismeretek megemészthetetlen és ezért kiküszöbölendő salakja. Másképpen: az egyre hosszabb (elméletileg több információt tartalmazó) „szövegeknek" egyre hígabb a valóságos információtartalma.

Harmadszor: egyre több az olyan „új" információ, amelyek nemhogy gazdagítanák a már meglévő információkat, hanem rombolják a már meglévő valóságos és tartalmas információkat, dezorientálnak — gyakran szintén a partikuláris rendszerek beltenyészetének logikájától vezérelve.[29]

Negyedszer: sok olyan információ és tudományos (?) probléma jelentkezik, amelyeket a társadalmi folyamatok rossz szabályozottsága termel. A zavaros struktúrák útvesztőiben keringő „gondolatok" (pl. jogszabályok és azok többszöri, mit sem javító módosítása vagy az alóluk való kibújásra vonatkozó széles körű társadalmi ismeretek) nem tekinthetők az emberi tudást növelő, valódi „információknak".

Talán érzékelhető a fent leírtakból, hogy a tudomány fejlődése, a tudományos információk iránti szükséglet nemcsak, sőt, nem is elsősorban a tudomány belügye, hanem az elsődlegesen a társadalmi létet érintő kérdés.

Lehet, hogy mindaz, amit a — számomra túlságosan is szimpla — „gyorsuló idő" fogalommal szemben leírtam, mind apró-cseprő ellenvetésnek tűnik, és a lényegnek mégis azt tartják sokan, hogy az információkat egyre gyorsuló ütemben termeli az emberiség, és ezeket az információkat el kell sajátítani, legyenek azok minőségileg bármilyenek.

Ezt a gondolatmenetet akceptálom, de egyúttal veszélyesnek tartom, mert ennek a logikának az alapján az ember azt hiheti, hogy együtt halad a korral, holott a valóságban egy külső kényszer áldozatává lesz, s nemhogy kiteljesítené önmagát, hanem elveszíti ellenőrzését gondolatai és egyénisége felett. Aki ezt nem érti, az nem érti azt sem, hogy nem az ismeretek maximumát elsajátítva fordul az ember sorsa jóra vagy rosszra, az nem érti azt, amit *Gramsci* olyan szépen és költőien fogalmazott meg: „A kultúra ... saját belső énünk megszervezése és fegyelme, saját személyiségünk birtokbavétele, olyan magasabb fokú öntudat megszervezése, amelynek révén képessé válunk történelmi jelentőségünk, az életben betöltött funkciónk, jogaink és kötelességeink megértésére ... A helyzet az, hogy az emberiség csak fokról fokra, rétegről rétegre haladva öntudatosította saját értékét, és vívta ki magának a jogot, hogy a történelmileg előzetesen hatalomra jutott kisebbségek sémáitól és jogrendszereitől függetlenül éljen."[30]

Ha ezeket az elveket nem vesszük figyelembe, hanem a részekre szabdalt világ ezoterikus műveltségképében gondolkodunk, aligha járulhatunk hozzá egy valóban értelmes, evilági, ugyanakkor előremutató műveltségkép kialakításához.

Jegyzetek

[1] *Marx, Karl:* Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Kossuth, Bp. 1962. 70. old.
[2] Uo. 75. old.
[3] MEM 3. Kossuth, Bp. 1960. 20. old.
[4] Vö. MEM 23. Kossuth, Bp. 1967. 168. skk. old.
[5] Vö. MEM 23. Kossuth, Bp. 1967. 347. old.
[6] Vö. Műveltségkép az ezredfordulón. 143. old.
[7] *Lukács György:* A társadalmi lét ontológiájáról. Magvető, Bp. 1976. III. 8—9. old.
[8] Uo.
[9] *Gáspár László:* Egységes világkép, komplex tananyag. Tankönyvkiadó, Bp. 1978. 137. old.
[10] Vö. Műveltségkép az ezredfordulón. 97—98. old.
[11] Vö. MEM 3. Kossuth, Bp. 1960. 49. skk. old.
[12] Vö. pl. *Fényes Imre:* A fizika eredete. Kossuth, Bp. 1980. 255—256. old.
[13] Műveltségkép az ezredfordulón. 71. old.
[14] Vö. Műveltségkép az ezredfordulón. 220., továbbá 226., 231. old.
[15] *Marx György:* Jövőidőben. Magvető, Bp. 1979. 32. old.
[16] Műveltségkép az ezredfordulón. 93. old.
[17] Műveltségkép az ezredfordulón. 16. old.
[18] Műveltségkép az ezredfordulón. 38—39. old.
[19] Műveltségkép az ezredfordulón. 42. old.
[20] Fejtegetéseinkben arra a tényre hoztunk fel néhány példát, hogy a kultúrafogalom használatában a kötet — mint relatíve egésznek, összefüggőnek tekinthető munka — az elemi logikai követelményeknek sem tesz eleget. Ebben az értelemben is már eleve megkérdőjelezhető lenne az, hogy egy egységes akadémiai távlati műveltségkoncepcióról lenne szó. A helyzetet még inkább bonyolítaná, ha a műveltség, műveltségeszmény, műveltségkép stb. fogalmakat vizsgálnánk meg. Hogy csak egy jelentéktelennek tűnő példát hozzak fel: Szűcs Ervin például olyan nyíltan és durván használja a művelt—műveletlen fogalompárt (Vö. a kötet 226. oldalán található fejtegetésekkel), ahogy az a XX. századi kulturológiai irodalomban szinte már elő sem fordul, illetve csak a legkonzervatívabb, legmegcsontosodottabb szemléletű szerzőknél fordul elő.
[21] MEM 3. Kossuth, Bp. 1960. 9. old.
[22] Hogy mi mindent tekinthetünk műveltségnek, álljon itt erre egy — látszólag — extrém példa. Örkény István a Técsőiek c. novellájában leír egy kubikusbrigádot, amelynek tagjai, bár nem viselkednek mindenkor az elvárható úri modor szerint, s matematikából sem tudnak többet az osztásnál és szorzásnál, mégis — az adott összefüggésben, azaz a számukra adott „társadalmi viszonyok összességében" — rendkívül műveltekként mutatkoznak meg. Megértik azt, amit a hozzájuk kiküldött — nyilván iskolázott — riporter még csak nem is sejt, hogy a jövő, a munkásszolidaritás megtartása, a társadalmi esélyegyenlőtlenségek fölszámolása érdekében a bért itt és most az „egyenlősdi" elve alapján kell felosztani. Bármily csekélyek is matematikai ismereteik, jobban tudják mindenki másnál, hogy a szorzás és osztás mire való. És jobban tudják, hogy mi a demokrácia, mint a legjobb szociológus, mert a saját csoportjuknak a társadalomban elfoglalt helyéről pontos képpel, valós ismeretekkel rendelkeznek.
[23] Műveltségkép az ezredfordulón. 222. old.
[24] Műveltségkép az ezredfordulón. 221. old.
[25] Műveltségkép az ezredfordulón. 7. old.
[26] Cikkem 1980 nyarán íródott. Azóta jelent meg *Marx György* Megváltó változások c. cikke a Népszabadság 1980. december 25-i számában. E cikk tanulságai alapján úgy látom, hogy Marx György — ha formailag nem is, de tartalmilag nagyrészt — feladta korábbi, hosszú éveken át fejtegetett „gyorsuló idő" koncepcióját. Ez az új koncepció már figyelembe veszi az információk „gyorsuló növekedése" mellett a valóság irreverzibilis változásait is. Megjegyzéseim tehát Marx György korábbi és az aposztrofált kötetben is kifejtett koncepcióira vonatkoznak. Marx György Népszabadság-beli cikkében például így ír — egyetértőleg idézve egy meg nem nevezett szerzőt: — „...avuló adatoknál fontosabb a jövő előrelátása. Egy jól működő modell többet érhet ezer adatnál..." Egyetértek vele.
[27] Vö. pl. *Marx György* alábbi, a Gyorsuló idő c. tanulmányából vett gondolatokkal:

„A gyermekek számára tízszer annyi ismeret áll rendelkezésre, mint amennyiről szüleik tudhattak." (Marx György: Kimeríthetetlen anyag. Magvető, Bp. 1975. 20. old.) Ezt a gondolatot variálja a továbbiakban is: „Az emberiség tudományos kincse tízévenként duplázódik meg." (Uo. 43. old.) Aztán egy finom „csúsztatással": „A legtöbb adat elavul, 10—20 éven belül elégtelennek bizonyul." (Uo. 45—46. old.) A tanulmány leghíresebb — harmadkézből vett — gondolata a következő: „A természettudósok és mérnökök felezési ideje közel jár a tíz évhez. Fele annak, amit tanultak, egy évtizeden belül elavul, és fele annak, amire tíz év múlva szükségük lesz, ma még hozzáférhetetlen". (Uo. 27. old.)

Marx György mestere a tollnak. Száguldó tempójú írásaiban szinte alig tűnnek fel a vaskos csúsztatások: az „információból" „adat" lesz, a természettudományi vagy műszaki ismeretekből pedig ismeret egyáltalában.

A közvélemény evidenciaként fogadta ezeket, pedig — relatív igazságok ellenére is — a fetisisztikus, technicista szemlélet jelenik meg Marx Györgynél. Erre figyelmeztetett már régen *Holló Mária* a Technika és társadalom c. munkájában. (Kossuth, Bp. 1974. 257. skk. old. — Postumus kiadás.)

[28] A lételmélet, tehát Marx Károly vagy Lukács György ontológiája a legradikálisabb kritikája lehetne a „gyorsuló idő" koncepciónak. Egy később megírandó cikkben talán vállalkozunk ennek a rendkívül szerteágazó kérdésnek a taglalására.

[29] Ha megengedhetem magamnak, hogy szarkasztikus legyek, akkor a Műveltségkép az ezredfordulón c. kötet írásairól azt mondom, hogy — miközben egy sereg tartalmas információt is adnak, tehát egy lépést tesznek előre — a kultúrával, a műveltséggel, és egyáltalán a marxista világnézettel kapcsolatban egy sereg negatív, romboló információt is közölnek. A kötet — globálisan szemlélve — „egy lépést tesz előre és kettőt hátra".

[30] *A. Gramsci:* Marxizmus, kultúra, művészet. Kossuth, Bp. 1965. 189—190. old.

SZERZŐINKRŐL

Bókay Antal, a Pécsi Tanárképző Főiskola Irodalomtudományi Tanszék adjunktusa

Bujdosó Dezső, az ELTE Közművelődési Tanszék adjunktusa

Deme Tamás, a Művelődéskutató Intézet tudományos munkatársa

Pierre Drouin francia újságíró

Mahdi Elmandjra, a Rabati V. Mohamed Egyetem professzora

Erdélyi Pál, az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet szakorvosa

Hollós Róbertné, a Népművelési Intézet Képzőművészeti Osztály munkatársa

Józsa Péterné, nyugdíjas nevelőotthoni igazgatóhelyettes

Sántha Pál kandidátus, az MTA Pedagógiai Kutatócsoport tudományos főmunkatársa

Talyigás Katalin, az ELTE Közművelődési Tanszék tanársegédje

Sz. Tóth János, a Népművelési Intézet Felnőttnevelési Osztály vezetője

Udvardi Lakos Endre, a Nyíregyházi Tanárképző Főiskola tanára

F. Vankó Ildikó, az ELTE Közművelődési Tanszék tanársegédje

Sz. Tóth János

A GAZDASÁG MŰVELTSÉGI MEGHATÁROZOTTSÁGA ÉS A FELNŐTTOKTATÁSI STRATÉGIA

Az iskola vagy az oktatásszociológiai szakemberek az oktatási rendszer társadalmi funkcióinak leírásában a funkciózavarok és feszültségek két alaptípusát különböztetik meg. Azokat, amelyek közoktatáspolitikai, pedagógiai és metodika eszközökkel (belülről) feloldhatók és azokat, amelyek az oktatáson kívüli társadalmi-gazdasági tényezőkből erednek. A felnőttoktatás képviselőinek rossz értelemben vett „munkaköri" szemléletmódjából s az egész terület *tudományos kutatásának kezdetlegességéből* következik, hogy egy szűkebb pedagógiai-metodikai, szervezeti megközelítésmódot képviselnek s annak keretében tárgyalják, értelmezik a felnőttoktatási, közoktatási rendszeren kívüli hatótényezőket is. A járhatóbb út fordított. A társadalmi-gazdasági funkciók és funkcióváltás szélesebb, mai és távlati értelmezéséből juthatunk el a felnőttoktatás belső zavarainak jobb megértéséhez és a szűkebben vett közoktatáspolitikai, szervezeti, pedagógiai, módszertani stb. teendők megfogalmazásához.

Az állami művelődéspolitika központi elképzeléseit szolgáló rendszerezett és szervezett tudományos kutatás és ehhez kapcsolódó reform adhat csak választ a jelenlegi, korszakhatárhoz érkezett helyzetben arra, hogy *a műveltség gazdasági meghatározottsága* hogyan válhat távlatilag hatékonyan a *gazdaság műveltségi meghatározottságává.*

Ebből a legszélesebben értelmezett felnőttoktatási rendszerből nem hiányozhat a közművelődés, a közoktatás (alsó, középső, felső), a szakmai képzés és továbbképzés, a politikai tömegoktatás egésze. Írásunkban néhány, az alapelvek közé szánt meggondolást szeretnénk érinteni, elsősorban a közművelődés feladatai felől szemlélve a felnőttoktatás egészét.

A FELNŐTTOKTATÁS SZUVERÉN CÉLRENDSZERE

A közoktatás, így a felnőttoktatás egyik legfontosabb társadalmi funkciója a munkamegosztás változó viszonyaira való felkészítés, a társadalmi mobilitás biztosítása. A kutatók, a pedagógiai-közművelődési szakemberek az oktatási, tanulási kedv devalvációját az oktatás színvonalcsökkenésével hozzák összefüggésbe.

Ez a színvonalcsökkenés igaz. Figyelmen kívül hagyjuk viszont, hogy az iskolai végzettség fontos mobilitási csatorna ugyan, de inkább csak *közvetítő szerepet játszik s nem* ténylegesen szabályozó. A mobilitás más csatornái felé történő erősebb társadalmi mozgás is eltérített a tanulástól az utóbbi évtized-

ben, és így csökkent a tanulás mobilitást biztosító funkciójának relatív erőssége. A bizonyítványszerző presztízsfogyasztás növekedésén kívül a jelenlegi más (pl. a viszonyaink között elérhető meggazdagodás) „mobilitási" tendenciák és lehetőségek keretében *az oktatás funkcióját vesztette, vagy csökkent a funkciója.* Ezt a természetes, kölcsönös kapcsolatot kell újra helyreállítani, vagy legalábbis a megváltozott viszonyok szerint kedvezőbbé tenni.

A változó munkamegosztásra való felkészítés két elemét egyszerre kell tekintetbe vennünk:

A munkamegosztás (társadalmi) követelményeit éppúgy, mint az egyének (magán) képességeit és követelményeit.

Kiindulópontunkban rejtetten mindig a *munkamegosztás diktálta általános és elvont társadalmi követelmény fogalmazódik meg.* Az intézmény- és szervezetközpontú kiindulás csak arra a kérdésre válaszol: mit vár el a társadalom tagjaitól, amit tagjainak be kellene látnia. S hogy egy intézmény jól-rosszul működik-e, így azt is csak ahhoz lehet viszonyítani, hogy megfelel-e az általunk kijelölt elvárásoknak.

A szuverén célrendszert tehát erőteljesen tágítanunk kellene az individuális és csoportcélok, érdekek felé. Ha alternatíváinkat csak az ismeretközlés vagy nevelés közötti hagyományos és rossz dilemma közé préseljük be, a szuverén célrendszer könnyen önkényes célrendszerré változik. Olyanná, ami senkit nem céloz meg vagy egyre kevesebbeket.

Két tényezőt kell megvizsgálnunk tüzetesebben: a társadalmi érdekmechanizmusok kérdését és a felnőttoktatás és a munkaerőpiac viszonyát.

Ha a felnőttoktatás *mobilizációs közvetítő szerepét dinamizálni akarjuk, valóban a munkavégzéssel kell szoros kapcsolatba hoznunk.*

Fejlődő társadalmunk egészséges jelensége, egy egyre összetettebb struktúra jellemző vonása, hogy méginkább hatótényezővé és dinamikussá válnak a társadalom, gazdaság, művelődés egyes szférái közötti funkcionális különbségek, érdekellentétek az egyéni, csoportérdekek és objektíve ilyenként működő mechanizmusok. Alig leplezhető el ez a valóságos tendencia. Még inkább szükséges tehát a szocialista demokrácia fejlesztése, az érdekmechanizmusok és tendenciák fejlődést erősítő vitorlákba fogása miatt a művelődés, *a művelődő ember önálló, sajátos érdekeinek képviselete, az érdekszférák közötti összhang magasabb rendű megteremtése.*

Ezért szükséges egy, a társadalmi-egyéni érdekmechanizmusoktól szuverén célrendszer megfogalmazása, amit csak az állami művelődéspolitika képviselhet. De ugyanakkor ezt csak az egyéni és csoportérdekek képesek mozgásba hozni. (Modellként lehetne választani e tekintetben pl. a kertbarát köri mozgalomban, a háztáji termelésben spontán erővel feltörő, tömeges szakmai információigény működését.)

Ebből következik, hogy a célrendszert az egyéni képességeknek, az egyéni kreativitás igényeinek és bizonyos fokig a munkaerőpiacnak is alá kell rendelni. Makrotársadalmi méretekben az ipari üzemek jelenlegi foglalkozásszerkezete és mozgása olyan érdekmechanizmust működtet, amely sajátos, pragmatikus szempontból, a vállalati jövedelemben történő megtérülés rövid távú szempontjaiból indul ki. Ez a tendencia várhatóan csak fokozódik az elkövetkezendő években. Így az üzemi képzéstől a permanens művelődés követelményét elvárni veszélyes félreértés lenne, de érdekérvényesítését anyagi és szervezeti kötelezettségekkel kell megterhelni. Ha a felnőttoktatás-fejlesztést ennek a munka-

erőpiacnak rendelnénk alá, az a jelenlegi viszonyok egyszerű leképezését és ezzel a jelenlegi munkaerőstruktúra hosszú távú megmerevítését jelentené.

Egyrészről tehát sokkal jobban teret kell adnunk a funkcionális mozgatórugóknak (egyéni, üzemi rövid távú kereseti stb. érdekek), másrészt olyan *kötelezettségekkel kell megtoldani azt* (kreativitásigény, individuális szükségletek, általános műveltség, elméleti ismeretek, humán kultúra), *amelyeket képes magával sodorni.* Lényegében ennek a megoldásnak a mértékén és a differenciáltságán múlik az egész rendszer. Bizonyos minimális szint alatt hatástalan marad, a pragmatizmus uralkodik el, bizonyos maximális szint felett pedig túlterheltté, nehézkessé és formálissá válik az adott oktatási struktúra. Igen fontos, hogy ez a funkcionális lánc szerves egészet alkosson, elemei egymásba épülve jelenjenek meg, rugalmas változatosságra tegyen szert, és előrevivő, sodró erejét mindig az egyéni és csoportérdek szabja meg. Erre a funkcionális láncra kell szervesen felépülnie az általános középiskolai, szakképzési, közművelődési intézményrendszernek, a bekapcsolódási lehetőségek sokféleségének, az átmenetek, továbblépési lehetőségek sokaságának.

Erre a jelenlegi elvont tudománytani, tételes ismeretekből kiinduló legmodernebb távoktatási, audiovizuális, integrált tantárgyi kísérletek sem tudnak egyhamar átállni.

A sokat vitatott túlképzés is új értelmet kap így. A mennyiségi és formális túlképzés éppen olyan veszélyes, mint az alulképzés általában. A formális túlképzés ti. a formális jogosítványokkal rendelkezők bővített újratermelése, ami megmerevíti a kialakult tudáselosztási és hatalmi viszonyokat. De a *funkcionális és minőségi túlképzés* olyan „luxus", ami sokszorosan megtérül. A fejlődés objektív irányába hatva mobilizálja a munkaerőpiacot, a képződő felesleg gyorsabban felszívódik, ami erőteljesebbé teszi az egész foglalkozásszerkezet mozgásképességét.

A STABILITÁS ÉS RUGALMASSÁG ZAVARAI

Az intézményrendszerben megvalósuló koordináció kérdései leszűkülnek az intézmények és szakágak közötti együttműködés kérdésére, pedig viszonyuk vizsgálata előtt külön-külön, előbb azt kell megnéznünk, hogy milyen egy-egy szervezet önmagában adott nyitottsága, spontaneitás és tudatosság, mozgalmiság és intézményesülés egysége és különbsége.

A felnőttoktatás egyik fontos társadalmi funkciója: a *teljes életre szocializálás,* ami magába foglalja a mindennapi életvitelhez szükséges tárgyi ismereteket, a társadalmi érintkezéshez szükséges készségeket, a szűkebb-tágabb társadalmi viszonyokban való eligazodni tudást, e viszonyok kezelni tudását.

Ezt a funkciót a közoktatás kétféleképpen teljesíti. Verbálisan besulykoltatja az életmód normatív szabályait, miközben az esetlegesség szintjén természetes módon közvetíti a meglévőt. Sarkítva: a válóperéről becsengetésre rohanó tanár — miközben tanulói már mindenféle pletykákat suttognak róla — kerekded előadást tart a szocialista családi élet szabályairól.

Az elmúlt három évtizedben történt viharosan gyors életmódváltozás közepette széles körűvé vált az identitás válsága, az életmódtípusok nagyfokú labilitása több társadalmi rétegben. A pozitív elemek felerősítése, a stabilizálás nélkül, vagyis a szocializálás címén felsorolt ismeretek és készségek *bizonyos minimális birtoklása, önálló kreatív elsajátítása nélkül bármilyen alapfokú és*

elemi szellemi tevékenység elképzelhetetlen. Ennek előkészítésében nagy szerepe van a közművelődésnek, az életmód és a mindennapi élet problémáiból kiinduló aktív közösségi művelődésnek mint alaptevékenységnek.

Feltételezésünk szerint az értelmiség, a szakmunkások és a diákifjúság rétegeinek egy részét kivéve a potenciálisan művelődők *döntő többsége* csak ezen az úton vonható be az ismeretközvetítés, tanulás bármilyen magasabb rendű vagy szakági formájába.

MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

Feltételezésünk szerint a felnőttoktatás területén a szakmai-módszertani munkának két határozott irányban kell elválnia. Olyan tevékenységformák kialakítása, amelyekből az egyik: a tudományok, az elkülönült (autonóm) ismeretrendszerek oldaláról segíti azok elterjedtségének növelését, köztudatba való tudatos, szervezett bekerülését; a másik: az életmód, a mindennapi élet problémáiból kiindulva támaszkodik az adott közösségekben szervesen kialakuló ismerettípusokra és kommunikációs formákra, azok fejlesztését ösztönzi, segíti.

Az első jelenti a szakágilag elkülöníthető tevékenységeket, a második egységüket és kiindulópontjukat. Az első a szakmaiság (tudományosság) nyitottabbá tételének követelményét, a második a nyitottság szakmaivá (tudományossá, tudományágivá) fejlesztésének a követelményét fogalmazza meg. A felnőttoktatás jelenlegi módszertana ma még jelentős részben a tudományos vagy közhasznú ismeretek logikus-didaktikus rendszerezésének és absztrakt pedagógiai elvek, eljárások alapján történő (többnyire egyoldalú közlő-befogadó típusú kommunikációban megvalósuló) közvetítésén alapszik. A módszertannak ezzel az uralkodó alaptípusával lényegében áttörhetetlen a felnőttoktatás iránti csekély, rétegenként differenciált érdeklődés és aktivitás jelenlegi vaskos szerkezete. Magának a közgondolkodás konkrét mechanizmusainak a megismerésével és formálásával, az ebből származó konkrét tapasztalatok általánosításával lehet csak ebből a bűvös körből kijutni. *Ezért feltételezzük, hogy a felnőttoktatás módszertana az életmód és a mindennapi élet problémáiból kiinduló aktív közösségi művelődésre, mint alaptevékenységre épülhet csak fel.*

Az ismeretek iránti szükségletnek mindig szociális eredetű és alapzatú életszükségletek adnak irányt és tartalmat. Ezért a szűkebb közösségtől függetlenül kitermelt idegen norma és értékvilág (kevés beépülési eséllyel) többnyire csak külsődleges maradhat. Ez csak a szellemi tevékenység egy-egy sajátos minőséget alkotó, magasabb szintjén módosul. Az ismeretek tudományosságának elvét ezért összhangba kell hozni a közgondolkodás partikularitásával és mindennapiságával, mert az alulról szervesen elinduló folyamatok adják legtartósabb és legerősebb mozgató energiáikat. Az ismeretszükségletek kifejezésre juttatásához és kihordásához, fejlesztéséhez egy-egy társadalmi csoport és az értelmiség egy-egy csoportjának, képviselőinek *tartós érdekközösségére van szükség,* ahol az autonóm társadalmi igény szerves értelmiségi szakértelemmel párosul, a kettő egysége teremti meg konkrét tartalmától függetlenül tudományosság, humánum, politikum és demokratizmus együttes jelenlétét. (A tartós érdekközösség mindig konkrétan tételez hasonló, ellentétes érdekközösségeket.)

Felnőttoktatási tevékenységi formáink, szervezeti kereteink között szinte teljesen hiányzik az a típusú alaptevékenység, amely rugalmasan az egyéni és csoportérdekeket állítja a középpontba. Éppen ezért alapvető fontosságú olyan

szervezeti keretek, oktatási formák és szolgáltatások kiépítése, ahol annak az *érdeke* áll az előtérben, akinek szánják és nem azé, aki azt közvetíteni akarja, vagy legalábbis kívánja. Ahol a munka *a tudás gyarapítására* irányul, amelyben a szem előtt tartott emberkép racionális lényről alkotott kép, amelyben a tudás az ember mindennapi életében történő humánus berendezkedését és jobb eligazodását szolgálja. Ahol a tudást funkcionálisan fogjuk fel, vagyis ahol *segítségnyújtásról* van szó valamely egyéni vagy csoportos vélemény vagy elhatározás kialakításához.

Ez a segítségnyújtás *korlátozott jellegű,* mivel csupán a kommunikatív síkon történik és konkrét helyzetre vonatkozik. A konkrét helyzet pedig azt jelenti, hogy nem egy hosszú időszakra kiterjedő ismeretrendszernek, egésznek, alapismereteknek az átadásáról van szó, amely elvben nem irányul a közvetlen alkalmazásra (ez különbözteti meg az általában vett oktatástól). Nem közvetlenül célja a „személyiség kibontakoztatása" sem (ez különbözteti meg az általában vett művelődéstől). Ebben a munkaformában *respektálják* annak a személyes szabadságát és csoportos autonómiáját, akinek szánják. A befogadónak vagy ügyfélnek nevezett személyt vagy csoportot nem befolyásolják, nem gyámkodnak felette, a befogadók vagy ügyfelek, ha akarják, az ismeretszolgáltatás anyagát teljesen figyelmen kívül is hagyhatják.

AZ ALAPVETŐ SZEMLÉLETI KERETEKRŐL

A felnőttoktatást funkcionális, a művelődéspolitika számára használható fogalomként kell kezelni. A marxista filozófia élő hagyományait és a nemzetközi kutatásokat felhasználó kultúra-filozófiai és empirikus szociológiai vizsgálatok szakítottak a kultúra hagyományosan szűk, az alkotók és befogadók dichotom szembeállításán alapuló felfogásával. Ezek egy ontológiai megközelítés keretében merőben új megvilágításba helyezték a kulturális alkotás egészének problémáját, a kultúra és társadalom kölcsönös összefüggéseit, beleértve a tömegkultúrát, a szórakozást és az életmódot. E fogalmi megközelítés szerint tehát a felnőttoktatás olyan sajátos szerkezetű tevékenységrendszerként foglalja el a helyét, amely az egész kulturális élet természetes részeként beletartozik a közművelődésbe, a felnőttképzés és -oktatás egészét jelenti, velük úgy azonos, hogy az egész életen át művelődő felnőtt embert, annak szükségleteit és fejlődését helyezi a középpontba.

A felnőttoktatás tartalma nem pontosan körülhatárolható, mivel beleértendő minden tudás, ismeret, képesség fejlesztése, amely össztársadalmi érdek, amelyet a társadalmi fejlődés egyes szakaszai, a közösségi életben való részvétel és az egyéni kibontakozás során kialakuló sajátos szükségletek és helyzetek állandóan módosítanak.

Éppen a kultúra fogalmának szélesebb felfogása, a közművelődés aktív közösségi formáinak ösztönzése, az intézményrendszer nyitottságának fokozását jelző törekvések egyre inkább hozzájárultak ahhoz, hogy a felnőttoktatás tartalmát kiszélesítsük. Nemcsak arról van szó, hogy a hagyományos értelemben vett kulturális-oktatási fogyasztás intézményes rendszerében (egy társadalmilag elfogadott értékrendszer alapján) növeljük a kínálat mennyiségét és minőségét, szabályozzuk a befogadás motívumait, a képzési szükségletet stb. Ez továbbra is a szocialista közművelődés-felnőttoktatás elsőrendű feladatai közé tartozik.

De a kultúra, az életmód és a közművelődés fogalmait azonos tényezőkként kezelve jelentősen kiterjeszthető azoknak a társadalmi jelenségeknek, feladatoknak, problémáknak a köre, amelyeknek kulturális tartalma van, amelyek megoldása közművelődési eszközökkel is segíthető. Így az emberek számára személyes gondot és emiatt személyes aktivitást kiváltó egyéni, családi, lakóközösségi, munkahelyi, társadalmi méretű problémák közvetlenül a művelődési tevékenység kiindulópontját képezhetik. A felnőttoktatás tartalmának ez az eredetibb és meggyőződésünk szerint tudományosabban megalapozott megközelítése lehetőséget teremt arra, hogy a művelődés tekintetében hátrányos helyzetben lévő többség jelentősen nagyobb számban kapcsolódjon be vagy váljon természetes részesévé valamilyen tevékenységi formának, és az ezek során felhalmozódó értékeket, szokásokat birtokolva saját maga, önállóan jusson el bármely magasabb rendű szellemi tevékenység igenléséhez, hasznosságának belátásához és aktív gyakorlásához.

Ez magával vonja, hogy átértékeljük a közösségek önálló szükségleteinek értelmezését, a spontaneitás és tudatosság rugalmasabb viszonyát, a kreativitás kérdését, az individuális szükségletek fontosságát, az intézményes és mozgalmi jellegű tevékenységek kapcsolatát, a szervezetek merevségének feloldását, akcióik nyitottabbá tételét, az egyoldalú kommunikációs mechanizmusok kétoldalúvá, kölcsönössé formálását.

Iskolai kísérletek Deme Tamás vezetésével.

(Fotó: Sági István)

Mahdi Elmandjra

A KULTÚRA MINT A FEJLŐDÉS MOZGATÓJA

Pierre Drouin interjúja

„Szüntelenül tanulunk" — ez a címe a Római Klub legutóbbi jelentésének, melynek külön érdekessége, hogy szerzői között szerepel az amerikai James W. Botkin, a harmadik világ képviselőjeként a marokkói Mahdi Elmandjra, valamint Kelet-Európából a román Mircea Malitza. A növekedésnek vannak fizikai határai, azonban az emberi erőforrások, vagyis az intelligencia lehetőségei kimeríthetetlenek.

Mahdi Elmandjra professzor a rabati V. Mohamed Egyetemen, valamint a jövőkutatások világszövetségének elnöke. Több könyvet írt a harmadik világ problémáiról. Tizenhárom éven át dolgozott az UNESCO-nál.

Részletek Pierre Drouinnek, a Le Monde munkatársának Mahdi Elmadjraval folytatott beszélgetéséből:

— Hogyan lehetne csökkenteni az ön által is egyre nagyobbnak tartott távolságot a világ felmerülő problémáinak komplexitása és azok megoldhatósága között?

— Az emberiség történelme leegyszerűsítve szinte két görbével szemléltethető: az egyik a növekvő komplexitásé, a másik a tanulásé, vagyis az emberé, aki egyébként maga is hozzájárult a komplexitás megteremtéséhez, s aki ismeretei révén s azoknak társadalmi vagy kulturális felhasználásával uralma alá hajtja ezt a komplexitást. Sajnos a komplexitás, valamint a tanulás görbéje közötti távolság egyre nő, amit a Római Klub jelentésében „emberi szakadéknak" nevez. Ez — úgy véljük — áthidalható lehet, ha a jelenlegi oktatási rendszereket alapjában kérdőjelezzük meg. Ma színvonaltól, politikai vagy ideológiai rendszertől függetlenül minden tanulási rendszer „reprodukciós rendszer", vagy úgynevezett „karbantartó tanulás". Ezek a rendszerek a sokk által előidézett tanuláson alapulnak: kivárják, míg bekövetkezik egy esemény, az energiának egyfajta válsága, s akkor felfedezik, hogy létezik egy probléma.

Ezzel szemben mi — s úgy gondolom, nem mi vagyunk az elsők —, az „innovációs tanulás" mellett szállunk síkra, melynek két pillére a *jelenlét* és az *anticipálás* lenne. Nem lehet foglalkozni a tanulással, ha az érdekeltek nincsenek aktívan jelen abban, amit tanulnak és abban a módszerben, ahogyan tanulnak. Másrészt, mivel a tanítás időben elég hosszú intervallum, anticipálni kell a várható fejleményeket, hogy a tananyagot elsajátító személy olyan ismeretek birtokába jusson, amelyek egy meghatározott, egyedi társadalomra alkalmazhatóak, nem pedig olyan társadalmakra, melyek csak a történelemtankönyvekben léteznek.

— Hogyan lehet áttérni a reprodukáló oktatásról az innovációsra? Nincsenek ennek társadalmi gátjai?

— A lényegre tapintott rá. Sajnos, ehhez hosszú idő kell. Az oktatási-tanulási rendszert nem lehet egy év alatt átalakítani — még törvénnyel sem. Meghatározott időbe telik a tanárok képzése, a tankönyvek átalakítása, valamint az, hogy az új módszer szerint képzett új tanárok megszokják az új oktatási rendszerben tanulni kezdő új diákokat. Minden ország saját politikai berendezkedésének megfelelően cselekszik.

— Megdöbbentő, hogy közel kilencszáz millió ember nem tud olvasni. Nem gondolja, hogy egyes országokban szándékosan fékezik az oktatás fejlesztését, félve attól, hogy az öntudatosodás változások követelését, esetleg forradalmat idézhetne elő?

— Megragadom az alkalmat, hogy a „fejlődő világ" kategóriáját értelmezhessem. Véleményem szerint fejlődő vagy alulfejlett az az ország, ahol az emberi erőforrások racionális kihasználását fékezni próbálják. Megbocsájthatatlan, hogy ma közel kilencszáz millió analfabéta van világszerte, és hogy olyan országokban, ahol nagy az analfabéták aránya, óriási összegeket költenek kikötők és repülőterek fejlesztésére, de nem használják ki az emberi potenciált — pedig ez volna a fejlődés demokratizálásának egyetlen módja.

— Milyen módon lehetne hathatósan küzdeni az analfabétizmus ellen?

— Ha valamilyen rendszerben — legyen az gépi, biológiai vagy gazdasági — egyenlőtlenség van, akkor redisztribúció is van. Idézek egy példát, ami a jelentésben is szerepel. A középiskolás pénzbe kerül az adózó állampolgárnak. Jelentene-e problémát — társadalmi méltányosság szempontjából — a harmadik világ országában érettségiző diáknak az, ha vizsgája letétele előtt igazolnia kellene, hogy tíz analfabétát megtanított írni-olvasni? Milyen ellenkezést váltana ki az, ha a főiskolai diploma átvételét húsz, a doktorátus megszerzését pedig harminc fő alfabetizálásához kötnék? A számoknak nincs jelentőségük, a lényeg az, hogy az ember mások pénzén tanul. Ez nem más, mint az ismeret redisztribúciója. Amikor a pénzt újra elosztják, valahol kevesebb lesz belőle. A mi területünkön azonban minél többet osztanak el, annál gazdagabbak leszünk.

— Milyen szerepet játszhatnak a már meglevő intézmények egy új oktatási rendszerben? Adaptálhatók-e, vagy pedig hasznosabb megszüntetni őket?

— Őszintén szólva, azt hiszem, nem lehet erre globális választ adni. Talán párhuzamos megoldásra van szükség: meg kell próbálni új rendszerek bevezetését, de a meglevők feladása nélkül. Gondoljon arra, amit Roosevelt csinált 1936 után. Nem likvidálta azokat az intézményeket, amelyek nem voltak hatékonyak, viszont egyidejűleg újakat hozott létre.

— A harmadik világ országai lemásolták a nyugati oktatási modellt. Az ismeretszerzési módszerek változhatnak, de milyen mértékben?

— Nemrégiben halt meg egy nagy pszichológus: Jean Piaget. A pszichológia nagy fejlődésen ment ugyan keresztül a mechanizmusok megismerése és a laboratóriumi megfigyelés terén (melynek éppen J. Piaget volt egyik legnagyobb úttörője), mégis lehetetlen teljes bizonyossággal meghatározni, hogyan alakulnak és működnek majd a tanulási mechanizmusok. Annyit tudunk, hogy a gyermeknél hétéves koráig tart az a periódus, melynek során a tanulási mechanizmusok 70%-a kialakul. Úgy véljük, hogy a kulturális környezettől függően különféle tanulási módok vannak. A fejlődő országok esetében az ok-

tatás azért is katasztrofális, mivel szakítottak a helyi körülményekkel, az adott ország értékrendszerével, nyelvével, problematikájával, és a nyugati országok oktatási rendszerét utánozták.

— Tágítsuk beszélgetésünk témáját! Manapság kevesebbet beszélünk a technológia átadásának fontosságáról. Pedig Japán több mint száz évvel ezelőtt úgy került ki az alulfejlettség állapotából, hogy minden lehetőt átvett a fejlett ipari országok technikájából.

— Azok közé tartozom, akik megpróbálják megérteni Japánt. Amikor 1868-ban elkezdődött a Meiji forradalom, legelőször az általános alfabetizálásért szállt síkra. A másik nagy erőfeszítés — amiről előszeretettel feledkeznek meg, akik Japánnal foglalkoznak — egy egészen rendkívüli fordítási program volt. A XIX. század végétől a XX. század elejéig a japánok mindent lefordítottak, így a tömeg a saját anyanyelvén jutott hozzá az ismeretekhez. Japán a szabadalmak vásárlásával egyidejűleg intenzív kutatási programba is kezdett. A műszaki utánzási-másolási tevékenységgel párhuzamosan pedig óriási erőfeszítéseket tett az oktatás fejlesztése, az anyanyelvi praxis, valamint a szociokulturális értékrendszer megőrzése érdekében is.

— Mit vár Ön Európától a kultúra, a civilizáció terén?

— Mielőtt bármit is várnék Európától, az érdekelne, hogy mit vár maga Európa? Szeretném tudni, hogy Európa valóban Európa-e, vagy az marad-e?

— Senghor elnök hangsúlyozza, hogy Észak—Dél dialógusát ki kell terjeszteni a kultúra szférájára. Ön szerint hogyan volna ez lehetséges?

— Teljes mértékben osztom Senghor elnök véleményét. Észak—Dél dialógusának legfőbb akadálya a szocio-kulturális értékek területén keresendő. Én valamivel messzebbre mennék. Talán kicsit udvariatlan vagyok, de állítom, hogy a probléma alapja a gőg. Észak gőgje elsősorban egyfajta kulturális egocentrizmusban nyilvánul meg, ami csaknem megakadályozza a kommunikációt. Dél kénytelen komoly erőfeszítéseket tenni Észak nyelvének, történelmének, mentalitásának, földrajzának megismerésére. Ezzel szemben Észak nem tesz lépéseket a másik megismerése és a jobb kommunikáció érdekében.

Ez is megerősíti bennem azt a feltételezést, hogy a 80-as évekkel megkezdődött a konfrontáció és a szakítás korszaka, ami sokkal inkább érezhető lesz kulturális, mint gazdasági téren. A kulturális szembenállások korszakába léptünk.

Le Monde, 1980. október 19.
(Fordította: Décsey Erzsébet)

F. Vankó Ildikó—Talyigás Katalin

SZAKMAI GYAKORLAT ÚJ MÓDSZEREKKEL

Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Közművelődési Tanszéki Szakcsoportja az 1979/80-as tanévben a Belvárosi Ifjúsági Ház, a Deák téri Általános Iskola, valamint a Fővárosi Tanács Közművelődési Osztályának segítségével kísérletet kezdett, amelynek célja az egyetemi hallgatók gyakorlati képzésének korszerűsítése.

Ez a munka abból állt az elmúlt évben, hogy csaknem harminc I. éves hallgatónk két kisiskolás korú napközis csoporttal (mintegy 60 fő) foglalkozott heti 6—8 órában azzal a céllal, hogy mind a gyerekek életkori és egyéni adottságainak, mind pedig a köznevelési gyakorlat kialakult körülményeinek megfelelő differenciált tevékenységszerkezetet alakítsanak ki.

A következőkben beszámolunk azokról a problémákról, amelyek a kísérletezésre rábírtak minket (1), azokról az elméleti meggondolásainkról, amelyekre kísérletünk hipotéziseit építettük (2) s azokról a megfigyeléseinkről, tapasztalatainkról, amelyeket eddigi munkánkban szereztünk (3).

1. GYAKORLATI KÉPZÉSÜNK DILEMMÁI

A közművelődési szakemberképzésben (éppúgy, mint a pedagógusképzés minden szintjén) a gyakorlati képzés különböző intézményekben folyó hospitálásokkal kezdődik, a képző intézményben hallgatott módszertani stúdiumokkal folytatódik, s az utolsó képzési évben szerepel a programban hosszabb, az egyetemen háromhónapos, 200 órás gyakorlat, amelyben az immár végzős hallgató valamilyen saját feladat megoldásán dolgozik egy közművelődési intézményben (illetve tanítási gyakorlatot végez a pedagógusjelölt a kijelölt iskolában). Ezzel a „megtanult" ismeretek „alkalmazását" kell a leendő szakembernek bizonyítania. Az évek során sok gondot okozott hallgatóink gyakorlatának ezen a módon való megszervezése: a fogadó intézmények változó színvonala, az alkalmas gyakorlatvezetők kis száma és nagy fluktuációja s még seregnyi más ok miatt.

Sok vitára adott okot az az eléggé elterjedt nézet, hogy a gyakorló iskolák analógiájára gyakorló intézményeket kell kijelölni a közművelődési szakemberképzés számára is. De milyen és hányféle intézményt jelent ez, hiszen azt senki sem gondolhatja komolyan ma már, hogy kizárólag a művelődési házak szakemberigényére alapulhat a közművelődési képzés. Ilyenféle gondok és szervezési nehézségek közepette arra jöttünk rá, hogy a gyakorlati felkészítés legfőbb problémája mégis másutt van.

Hallgatóink éveken át ismerkednek azokkal az elméleti eredményekkel, amelyek az ember sajátszerűségére, létszerkezeti pozíciójára, társadalmi életének törvényeire, valamint személyiségének szerkezetére, a személyiségben zajló változások feltételeire és működési mechanizmusaira vonatkoznak, s amelyek a filozófiában, szociológiában, pszichológiában az utóbbi évtizedekben fölhalmozódtak. Tanulnak arról is, hogy a nevelés az egyén szocializációjában célzott beavatkozásként értelmezhető, személyiségtényezők mozgását kell befolyásolni ahhoz, hogy a személyiség ön- és valóságismerete növekedjék, s ezzel életvitele eredményesebbé váljék. Tapasztalataink szerint az intézményi és szakigazgatási területen töltött 8 hét gyakorlat az első négy évben, majd a háromhónapos gyakorlat ötödévben nem mélyíti el ezeket az ismereteket, nem növeli értéküket hallgatóink szemében azzal, hogy munkaeszközt ismernek fel tudásukban.

A többé-kevésbé alaposan fölkészült, elmélyült érdeklődésű hallgatók primitívnek, szakértelmet nem igénylő adminisztratív jellegű munkának ítélik, amit látnak. A felületes gondolkodású, felszínes tájékozottságú hallgatók között pedig akad, aki többszöri hallás után megnyugodva hiszi el az évtizedek óta a pályán mozgó kollégának, hogy üres és fölösleges dolog holmi elméletekből túl nagy gondot csinálni, az egyetemi okoskodással nem lehet helytállni a gyakorlatban. Nem érdemes ezt a nagyon jól ismert problémát részletesebben illusztrálni, de föltétlenül érdemes említeni, mert egész iskolai, iskolán kívüli nevelési gyakorlatunk egyik legjellemzőbb vonásáról van szó, amely Newton kortársának dilemmájára emlékeztet („hogyan lehetne igaz, hogy a Föld kering a Nap körül, s nem fordítva, mikor a saját szememmel látom naponta, hogy felkel és lenyugszik a Nap"). Úgy véljük, ma épp azon a ponton van a széles értelemben vett pedagógusképzés, amikor meg kell tanulni, hogy az anekdotában szereplő mindennapi értelemben nem hihetünk a szemünknek. Ezt a fölismerést azonban nem elég előadásokon elmondani, szemináriumokon megvitatni és kollokviumokon kikérdezni. Igazán elmélyült gondolati eredményhez csak belátáson alapuló megértés vezet, úgy is mondhatjuk, hogy cselekvésben interiorizálódik a gondolat. A gyakorlati képzés igazi tétje tehát cselekvés és gondolkodás egységének visszaállítása az elsajátítás és alkalmazás elszakítottsága helyébe.

A képzés és a szakma gyakorlatának problémáját abban látjuk, hogy valójában nem elmélet és gyakorlat fáziskülönbségéről van szó. A mai közművelődés a mindennapiság szintjén mozgó, ösztönösségen alapuló, módszereiben eklektikus gyakorlat, a modern társadalomtudomány fölismeréseivel alig van kontaktusa. Ennek a körülménynek a föl nem ismerése meddő „alkalmazási" törekvésekre vezet.

2. KÍSÉRLETÜNK MUNKAHIPOTÉZISEI

2.1. A neveléselméleti céltételezés „mindenoldalúan fejlett" embereszményt körvonalaz, ám azt a követelményt önkényesen egyoldalúvá tett szituációkban igyekszik kielégíteni a gyakorlat. A mindennapi és tudományos tapasztalat egyaránt azt mutatja, hogy a primer és szekunder szocializáció eredménye nem esik egybe a célokkal. Az I. táblázatban összefoglaltuk ennek a helyzetnek a legfőbb jellemzőit.

A céltételezésben szerepel a korszerű műveltség, világnézeti szilárdság, erkölcsi értékrend kialakítása. A pedagógiai környezet azonban nem konzisztens a fölsorolt követelményekkel. A korszerű műveltség kialakítása érdekében alkalmazott pedagógiai eszköztár a követelmények, programok és tananyagok egyoldalúan normatív érvényesítésében merül ki, az ún. személyi-tárgyi feltételek már alárendelt és szervetlen szerepet játszanak. A tananyag megtanulása, illetve a programok látogatása tehát a döntő, a tapasztalati-megfigyeléses megközelítés, illetve másként látás, továbbgondolás esetleges, s nem válhat követelménnyé, épp ezért nem a tudást és tanulási képességet növelő hajlékonyság növekszik a személyiségben, hanem a megtanult sémák megőrzésére és szituációtól független használatára való késztetés erősödik. Az ilyen kívülről irányított tanulási folyamatban megtorpan a személyiség fejlődése, belső aktivitása csökken. Az újabb és újabb fölfedezések nem kapcsolódhatnak a rosszul interiorizált, meglevő tudáshoz, a tanult és a tapasztalt dolgok nem vonatkoztathatók egymásra. A hézagos valóságismeret és hiányzó önismeret nemcsak a világképet, hanem a magatartást, az emberi kapcsolatokat sem tudja szabályozni. A fel nem dolgozott élmények spontán hatása válik jellemzővé az ilyen személyiségre. Vágyait, céljait s egész életvitelét eklekticizmus, különböző normarendszerekből átvett felemás értékrend jellemzi. A pedagógiai gyakorlat valójában nem tekinti koherens (tényezőinek kölcsönös, strukturált egészéből álló) rendszernek a szocializációt, s a nevelést sem, az eredményt csak saját tevékenységéhez méri (a tananyaghoz, a munkatervhez stb.). Holott az eredménynek a rendszer egészében kellene realizálódni.

2.2. Az elmondottakból következő hipotézisünk, hogy a különböző korú és társadalmi helyzetű egyének és csoportok szocializációs-perszonalizációs szükségleteit kell megismernünk, hogy a folyamat befolyásolásának feltételeit, módjait, eredményeit és korlátait feltárhassuk.

Legújabb hivatalos iskolai dokumentumaink is (pl. a tantervek) gyakran használják ma már a célmegfogalmazásokban a „harmonikus és differenciált fejlesztés" megjelölést. Ezzel konkrét tartalmú, operacionalizálható céltételezést adnak a mindenoldalúság kissé egyoldalúan ideologikus tétele helyett. Ez a cél tényezőkre bontható: miből is áll a harmonikusan és differenciáltan fejlődő személyiség? Harmóniáját, pontosabban környezetével való egyensúlyát életmódjának, ön- és valóságismeretének relevanciája, belső aktivitásának állandó működése biztosíthatja. Tehát a harmónia nem a mindennapi szóhasználatban szereplő idilli állapotot jelöl, s talán nem is szerencsés (bár igen elterjedt) a kifejezés használata. Ma már semmiféle elméleti kétségünk nincs afelől, hogy elvben és általában minden egészséges személyiségben kialakítható az életvezetés, életmód, személyiségalakulás harmóniája. Abban azonban nagyon sok bizonytalanság van, hogy miként lehet ezt a folyamatot bizonyos mértékben szabályozni. S még több nehézséggel találkozunk, amikor a kialakult tömeges képzés körülményei között kell létrehozni a mennél egyénibb, testreszabott, „1 személy = 1 program"-elvű gyakorlatot. Azt is jól tudjuk, hogy a mindenoldalúság helyét az egyéni szocializáció menetében milyen hamar elfoglalja a tragikus egyoldalúság, a bio-pszichikai adottságokból elméletileg adódó végtelen differenciálódási lehetőség hogyan válik korlátozottá.

Hallgatóinknak ebben a *konkrét problémahelyzetben* kell találkozniuk a dilemmával, amelyről a bevezetőben szóltunk. A *megértett probléma föltárása,* s a *megoldási módokkal* való birkózás legyen cselekvő tudásszerzésük mód-

(*Nemes Mária* fotója)

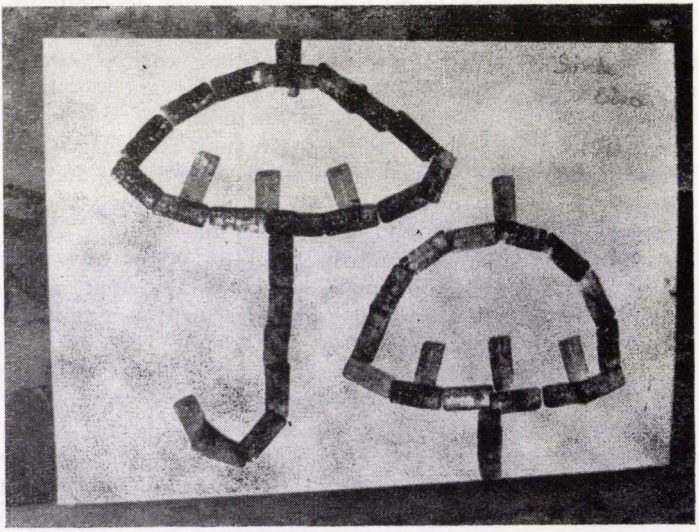

szere. Bizonyosra vettük már kísérletünk tervezésekor, hogy ebben a munkában a megszokottól eltérő, kölcsönös cselekvésen alapuló kapcsolatnak kell kialakulnia a hallgatók és a tanárok, valamint esetünkben kisiskolás partnereink között. Azt is föltételeztük, hogy ez az egyéni képességekre és aktivitásra építő közös munka minden résztvevő önismeretének növekedését eredményezi, tehát mindnyájan párhuzamosan tanulunk: de igen nagy egyéni különbségek adódnak majd az eredményekben.

Az elmondottaknak megfelelően hallgatóink teljesítményét nem az előre megszabott tantervi követelményekhez, a tanulmányi és vizsgaszabályzathoz viszonyítjuk. Ők sem oszthatják kisiskolás partnereiket jókra és rosszakra, érdeklődőkre és tunyákra. Meg kell tanulniuk megkeresni a magatartás mögött az indítékot, s ez kulcsot ad a befolyásoláshoz. Tehát szó sincs a követelmények feladásáról, arról ellenben igen, hogy a tűzön-vízen keresztülhajtott absztrakt követelmény, amelynek csak erőtlen toldaléka a „módszertani" megfontolás, nem használható. Hallgatóinknak az első évben, amikor a kisiskolásokkal dolgoztak, gyakorlatot kellett szerezniük a „késleltetett értékelésben" is (Landau). A nyüzsgő-mozgó vagy épp verekedő gyerek iránti indulatot és fegyelmező kedvet félre kellett tenniük, s helyette át kellett gondolniuk például a következőket: „Mit is csinált ma ez a gyerek? Ült a padban, kérdezni akart valamit, de leintették, a szomszédjával akarta megbeszélni, erre intőt kapott, mérgében összeverekedett a társával, azután keserűségében nem ette meg az ebédjét. Most éhes, álmos és ingerült. S ez a helyzet esetleg gyakran ismétlődik." Stb. Amint megtanuljuk okozatként kezelni partnereink viselkedését, megnő a jelentősége a pszicho-fizikai kondicionálásnak, a megfelelő állóképességet biztosító életmódnak. Különösen akkor, ha a növésben levő gyerek és ifjú fejlődéséről van szó.

Ha arra törekszünk, hogy anyanyelvi, matematikai, idegen nyelvi, természet- és társadalomtudományi ismeretei stb. legyenek a személyiségnek, akkor egyik legfőbb feladatunk tápot adni immanens aktivitásának. Problémák, tárgyak, eszközök, információk lehető sokaságával kell körülvennünk, hogy fölfedezési szituációk eredményeként, készségeinek fejlődése közben, mintegy mellékesen releváns ismereteket szerezhessen (amelyeket mérhetünk, viszonyíthatunk és garantálhatunk).

Önismeretre nem tanít meg az olvasókönyvek „illik—nem illik" rovata, rádióelőadások, pedagógiai célzatú filmek, de a jog sem. (Ami nem azt jelenti, hogy mindez fölösleges.) Adni és elfogadni, igazodni a többiekhez és elkülönülni tőlük, vagyis érett személyiségre jellemző magatartást kialakítani csak társas helyzetek sokféleségében lehet. Szerepminták sokaságával kell megismerkedni és megbirkózni, választani, értelmezni és értékelni. Ha nem kalkuláljuk a szociális érettség, a belső autonómia meglétét vagy hiányát, akkor mindenféle módszertani ügyeskedésünk kárba vész (nyilatkozunk, s azt mondjuk: vitatkozunk; mindenki mondja a magáét, s azt mondjuk: beszélgetünk stb.). Ha toleráns és megértő partnereknek bizonyulunk azok szemében, akikkel dolgozunk, s ezt a fölismert indítékokra reflektáló magatartásunkkal nyilvánítjuk ki, ezzel önmegfigyelésre inspiráljuk őket is. Az empátiakészség kölcsönösen gyarapodni fog a partnerekben. Hogy milyen mértékben és irányban, az sok mindenen múlik. Elsősorban azon, hogy mennyire vagyunk képesek kapcsolatot teremteni, kommunikációs hidat építeni.

A kísérlet tervezésekor számoltunk azokkal a konfliktusokkal, amelyek

menet közben hallgatók és tanárok, hallgatók és hallgatók, hallgatók és kicsik stb. között, tehát különböző relációban törvényszerűen előállnak, mégpedig kettős értelemben. Az egyik ok, hogy a kreativitás-orientált pedagógia lényegéhez hozzátartoznak a nemegyszer kiélezett konfliktushelyzetek: olyan szituációban, ahol lehet, sőt kell dönteni, megoldást keresni, ott szükségképpen különböző törekvések és szándékok ütköznek. A konfliktusok másik forrása, hogy mind hallgatóinkat, mind kisiskolás partnereinket, mind pedig a szülőket s nemegyszer a velünk együttműködő, általános iskolában dolgozó tanár kollégáinkat is zavarba ejtették ezek a helyzetek, hiszen ilyenfajta mintából van a legkevesebb mindnyájuk tapasztalataiban. A hallgatók egy része s egy-egy szülő és nagyszülő anarchiát szimatolt sokszor az ilyen kreatív konfliktusokban, illetve egy-egy pedagógus vagy meghívott vendég reflexszerűen nyúlt a külső fegyelmezés megszokott eszközeihez.

Ezekkel a gondolatokkal kezdtünk a gyakorlat megszervezéséhez, s számos veszélye és kockázata mellett arra számítottunk, hogy a gyakorlatban fogják megérteni hallgatóink azokat a leglényegesebb szocializációs problémákat, amelyek megoldására szakképzésük során fel kell őket készítenünk.

3. A KÍSÉRLET MENETE ÉS EDDIGI TAPASZTALATAI

A kísérlet jellemzésére készített táblázatunk jól mutatja, hogy mennyiféle tényezővel kell számolnunk. A megszokotthoz képest valamennyi résztvevő más helyzetbe került: hallgatók, kisiskolások, szülők, pedagógusok és az ifjúsági ház munkatársai is.

3.1. A hallgatók munkája néhány, a munka megkezdéséhez elengedhetetlen alapfogalom elsajátításával kezdődött: életmód, érték, szocializáció stb. Vonzó volt számukra, hogy a szakirodalom-olvasásnak ezt az „in medias res" módját összekapcsoltuk önmegfigyeléssel, önértelmezési kísérlettel. Saját életútjának fölidézésével, az életút legfontosabb szocializációs eseményeinek és tényezőinek megjelölésével a frissen tanult fogalmak tartalmasak, a további munkában használhatók lettek. Az elemzés feszült figyelmet keltett, izgalommal, sokféle érzelemmel gazdag légkör jött létre az órákon (amelyeket a hallgatók kívánságára alaposan meghosszabbítottunk), intenzív személyes kapcsolatok alakultak ki már a tanév elején. Nem volt nehéz ezután azt mondanunk, hogy a következő évek szakmai gyakorlatai során hasonlóan sokirányú figyelemmel kell közeledniük a különféle korú, képzettségű és érdeklődésű partnereikhez, ha intenzív, hatékony kapcsolatot akarnak teremteni velük.

A mindössze néhány hetes előkészítés után elkezdődtek a heti kétszeri találkozások. A munka a gyerekekre vonatkozó legjellemzőbb tudnivalók összegyűjtésével folytatódott. A hallgatók és gyerekek közös munkájának megfigyelése minden hallgató feladata volt, ezen túl minden hallgatónak részletes megfigyeléseket is kellett végeznie egy-két kisiskolásra vonatkozóan, aki egész évben „párja" volt (ez a rendszer nagyoknak és kicsiknek egyaránt nagyon tetszett). Kidolgozott és előre megadott szempontok segítségével a gyerekek családi környezetére, iskolai körülményeire, csoporton belüli helyzetére jellemző adatokat gyűjtöttek a hallgatók egész éven át. Ez a feladat határozott cselekvést, nagy figyelmet és bizony sok időt igényelt. Gyarapodó és közösen

megvitatott ismereteiket azonnal mozgósítaniuk is kellett. A részvétel nem lehetett formális, hiszen a kicsik hamar megtapasztalták, hogy a megtorlás veszélye nélkül megnyilvánulhatnak, hogy tudatos önérvényesítésre inspiráljuk őket. Erre a lehetőségre igen sokféleképp reagáltak, a hallgatóknak viszonyulniuk kellett cselekvéseikhez, morális ítéleteikhez stb. — a hagyományos hospitálásról tehát szó sem lehetett. A II. félévben minden hallgatónak önálló foglalkozást is kellett terveznie és vezetnie. Támaszkodhattak a *Nyelv, zene, matematika* című könyv (Dimény—Loparits—Vargha) témáira: sorozatok, ellentétek, szimmetria, tükrözés; a rádió „Nyitnikék" sorozataira stb. A választott téma kibontásának módját, a variációs lehetőségeket, a gyerekek aktivitására épülő munka menetét, szerkezetét és alternatíváit maguknak kellett megtervezni, sőt a szükséges installációt is maguk készítették. Voltak emlékezetes pillanatai ezeknek a foglalkozásoknak, és persze voltak gyengébben sikerült kísérletek. Azonban arra a kevéssé sikerült foglalkozások vezetői is rájöttek, hogy mi a megoldandó feladat, s ezt operatív tudásnak tekinthetjük I. éves egyetemi hallgatók esetében. Kötetnyi dokumentum gyűlt össze: környezettanulmányokból, amelyek a családról adnak képet, strukturált megfigyelésekből, kérdőíves interjúkból, célzott beszélgetésekből és szabad interakciós technikával vezetett foglalkozásokról (írásos, magnós és képmagnós anyagok). Ezek a dokumentumok a hallgatók különbözőségeit éppúgy mutatják, mint kis társaikét. Átszűrődik bennük a szülők és gyerekeik iskolázottsága, foglalkozása, formális és informális csoportkapcsolatai, a jövedelmi és lakásviszonyok, az értékorientációk és egyéni törekvések, vágyak jellegzetes különbségei. Vagyis nemcsak azt tanulták meg hallgatóink, hogyan kell létföltételeik függvényében szemlélni partnereiket, hanem szembenéztek saját nehézségeikkel is.

3.2. A kisiskolások minden alkalommal délutáni napközis idejüket töltötték velünk. A délelőtti tanulás és az iskolai ebéd után hallgatók kíséretében gyalogoltak át az iskolából az ifjúsági házba. Úszással, tornával, karatéval kezdődött programjuk, majd festéssel, grafikázással, formázással folytatták, különböző anyagok tulajdonságaival ismerkedtek (gyékény, vessző, film, fém, textilek stb.). Próbálgatták, miből mit lehet csinálni. Énekeltek, táncoltak, s az iskolai angoltanulást is rendszeres gyakorlással toldották meg. Közben minden héten ún. kommunikációs gyakorlatot is szerveztünk, ezt kezdetben ötödéves hallgatók és meghívott foglalkozásvezetők irányították, a második félévben már az I. éves hallgatók.

A program szándéka hamar nyilvánvalóvá lett kicsik és nagyok számára. Az egyoldalú mozgás és igénybevétel délelőtti órái után igen nagy szüksége van a 8—10 éves gyereknek arra az intenzív és differenciált mozgásra, amivel délutáni tevékenységük kezdődött, s a nem pusztán kognitív képességekre támaszkodó, fantáziájukat, egyéniségüket érvényesülni segítő további munkákra is. Valójában föltétele volt ez annak, hogy feloldott, feszültségmentes atmoszféra alakuljon ki, amelyben meri, tudja és akarja érvényesíteni magát a személyiség, megkísérli nevén nevezni vágyait, megfogalmazni érzéseit és indulatait, viszonyítani értékeit, s megfigyelni mások megnyilvánulásait. Együttműködésre, kooperációra, közvetlen és kölcsönös reflexiókra épülő társas kapcsolatok formálódtak így. Ürügynek majdnem bármi jó volt: konkrét, mindennapi helyzet (betört az ablak, lopással gyanúsítják a gyereket a közértben stb.), egy-egy vers, mese, film („Mónáéknál úgy beszélnek a gyerek-

kel, mintha felnőtt volna" stb.), máskor egy-egy elképzelt különleges helyzet (lakatlan szigetre vetődtünk, „beteg a tenger", s mi visszaállítjuk egészségét stb.). Ebből nőtt ki sok-sok szerepjáték, szociodráma, városépítés, újságírás, közös játék, amelyben egyre drámaibb erővel jelentek meg mindazok a rejtett emocionális tartalmak, amelyek a gyerekek világában léteznek, feszültségeket, félelmeket keltenek, s feldolgozásuk rendkívül nehéz az iskolában is, a szülői házban is.

Hallgatóink feladatai közé tartozott a kicsik játékainak megfigyelése is. Tapasztalták, hogy a kicsik egymásra utaltak, s az utcán és játszótéren a közös játékokban próbálják megemészteni élményeiket. A tipikus és gyakori játékok között szerepelt: születés és halál, terhesség és terhességmegszakítás, válás, családi veszekedés, szerelmi háromszög, hálapénz, csúszópénz, korrupció, protekció. Kiderült, hogy a gyerekek valóságismerete jóval nagyobb, mint azt a tankönyvek és pedagógusok s a szülők jó része gondolja. A környezettanulmányok jól mutatják ezt az ellentmondást s a következményt is.

Egyik hallgatónk dolgozatából idézünk: „A család feladata, szocializációs funkciója lenne a személyiség érzelmi alapjainak megteremtése. Az interakciós teret is ez a közeg teremti meg először, tehát a családban tanulja meg a gyermek, hogyan viszonyuljon a többi emberhez... A fáradt apukáknak és anyukáknak azonban nincs idejük erre. Az igaz, hogy egy újabb nemzedéknek újabb tudásra van szüksége, nem elégedhet meg a ‚betanított sémákkal', de az alapmintát — jót vagy rosszat — mindig a család nyújtja. És éppen az ehhez szükséges legfontosabb kapcsolatforma, a szemtől szembe kapcsolat szűnik meg lassan. Miért? Mert az apaszerep nagyon is megváltozott. A családfenntartó, a család társadalmi presztízsét kifelé meghatározó ‚instrumentális vezető' az apa. Ő fáradtan tér meg a munkából, gyakran hoz is haza munkát, ezért nem szabad zavarni. Esetleg meg lehet kérni valamire, főleg nehezebb fizikai munka elvégzésére. A gyerekek pedig félnek a ‚megmondom az apádnak' mondat félelmetes óriásától. Ha egy férj-apa a megszokottnál (ami kb. a háború előtti normának felel meg) többet segít, az mindig nagy elismerést vált ki a környezetéből. A feleség-anya látja el a háztartást, s ez nem is kétséges. Az ő kereső munkáját a gazdasági kényszer feltétlenül szükségessé teszi. Ebben a helyzetben kétfajta hozzáállás lehetséges: vagy megmarad kényszernek a munka és akkor a fáradtan, kedvetlenül hazatérő feleség-anyát már nem nagyon érdekli a családja, vagy a felmerülő családi problémák elől is a munkába menekül, és az érdekli, nem a családja. Kifelé persze minden rendben, hiszen a lakás rendes, és a gyerekeknek is mindig tiszta a zoknija. Mi az, ami hiányzik? A sok munkától, a nem-oda-figyeléstől mindenki magára marad, a gyerekek ugyan rendesen felnőnek, pályát választanak, családot alapítanak, csak egyet nem tudnak meg soha, hogy milyen egy család hangulata." (Az idézeten nem változtattunk.)

Különösen súlyosnak találták hallgatóink azoknak a gyerekeknek a helyzetét, akiknek szülei a közelmúltban váltak el (60-ból 6), vagy válófélben vannak (3), illetve ahol a gyerekek számára is nyilvánvalóan zilált érzelmi viszonyok uralkodnak.

A rendkívül magas színvonalon élő gyerekek környezettanulmányait néhány rossz körülmények közt felnőtt hallgatónk végezte. Számukra a más típusú értékrend, a másféle szokások köré szerveződő életrendbe való bepillantás jelen-

tett újdonságot; éppen úgy, mint azoknak a hallgatóknak, akik életükben először találkoztak a szegénység problémáival konkrét formában.

Hallgatóink először jártak iskolában nem diák szerepben, s ez saját tapasztalataikkal való szembesülést is jelentett számukra. Erről is idézünk egy jellemző részletet, szintén egy hallgató dolgozatából: „Az élet különböző színterei nem választhatók külön — hallottuk konzultációkon. A megállapítás nagyon jó, de a valóságban a 6—10 éves gyerekek mögött minden reggel bezárul az iskola kapuja. Kívülrekesztve szülőket, ismerősöket, problémákat egy szervezet kellős közepén találják magukat. Ez is, mint minden szervezet, egy meghatározott feladat betöltésére jött létre. »A szervezet nem emberek, hanem pozíciók együttese« (Kozma). Tehát ha a tagok változnak is, a szervezet akkor is a régi marad. Néhány szempontból túl régi! A pozíciók nemcsak egymás mellé, hanem egymás alá és fölé rendelődnek. Így válik a tanár hatósággá, és ezt mélyen átérezve az alacsonyabb képzettségű szülő szorong, ha belép a tanári szobába, mert most majd egy hivatalos személy közli vele, hogy gyereke nem írja elég kereken az ‚o' betűt. Természetesen a tanár feladata nem könnyű, Őrá van bízva a társadalmi normák »vezérképviselete« (Hankiss). Az erkölcsi-társadalmi normák nem arra a célra készültek, hogy mindenki egyformán, maradéktalanul tartsa be őket. Elég tágra méretezettek ahhoz, hogy a kilengések még bizonyos szögig nyugodtan beleférjenek. Minden felnőtt tudja ezt, csak a gyerekek nem tudhatják meg . . .

A zárt ajtók mögötti tanítás átka az is, hogy a tanárok önmagukat, saját munkájuknak a minőségét és értékét sem ismerhetik, s így nincs vagy alig van összehasonlítási alapjuk. Ezen felül a tantervek, tankönyvek és utasítások gondoskodnak az esetleges kezdeményezések letöréséről. Pedig mi is ennek a nagyon erősen zárt intézménynek a funkciója? Először is, hogy bizonyos fontosnak tartott információkat nyújtson, másodszor olyan magatartásformákat alakítson ki, amelyekről azt tartják, hogy segítik a tanulást és hasznosak lehetnek a gyerekek későbbi életében. Végül pedig készítsen fel a jövendő hivatásra. Ugyancsak fontos funkciója lenne — csak ez a mereven zárt keretek mellett szinte megvalósíthatatlan —, hogy a függésben töltött éveket a felnőtt, önálló életre való felkészülés töltse be . . .

A gyerekek tehát ebben a zárt intézményben töltik napjuk nagy részét, és hogy itt mi és hogyan történik velük, az meghatározó lehet egész életükre. Az őket körülvevő családi szubkultúrában azt a képet alakították ki magukról, hogy eszes, talpraesett fiúk és lányok. Ezzel a szubjektív éntudattal kerülnek be az iskolába, ahol kiderül, hogy mégsem ők a legokosabbak. A tanító és az osztály véleményeinek tükrében egyre inkább úgy látják, és ezt ki is hangsúlyozzák előttük, hogy ők lusták, buták, nem tudnak megfelelni a követelményeknek. Az otthonról hozott és az iskolában alakuló énkép összeegyeztethetetlenné válik: egyre feloldhatatlanabb a feszültség. Ebből következik, hogy bizonyos iskolai normákat nem fogadnak el, lekicsinylik a többieket és másutt keresnek kapcsolatokat. Vagy az osztály bohócai, rendbontói lesznek, pedig vagányságuk alján szorongás van, leleplezéstől való félelem . . . Hogy mit tesz az iskola ennek megakadályozására? Rendelkezésére áll a gyerekeknek egy munkahely. Nem véletlen a kifejezés, mert az előrenéző padsorok egy hivatal íróasztalsoraira emlékeztetnek, csak kicsit zártabbak. Az iskolai belső rendszabályok az amúgy is szűk teret tovább zsugorítják, mert a padban csak ülni szabad, a táblához csak akkor lehet menni, ha szólítják az embert. A folyosón

csak sétálni szabad, párosával, és a tisztaságra ügyelni kell. A legfontosabb követelmény pedig nem a lecke megtanulása vagy még inkább a megértése, hanem a pontosság és a rend. A rossz jegyet ki lehet javítani, de a pontosság elmulasztása kijavíthatatlan... A gyerekek azonban megdöbbentő módon nem tanulnak meg viselkedni saját és más korosztályokkal szemben. Nem az osztatlan iskolák szépségét akarom ecsetelni, de nyilván más formában is lehetne tanulni. Lehet, hogy ahhoz ki kellene jönni a csoportnak a »saját« osztályából és bemenni egy »idegen« osztályba is, és ezzel egy tilalmi tábla érvényét vesztené. Esetleg a tanulás is játékosabbá válna és megszűnne a »munka—játék dichotómiája« (Landau). Így viszont a gyerekek már nagyon korán megtanulják, hogy a játékot élvezni kell — erre volt kitűnő példa, mikor egyik foglalkozásunkon a napközis tanítónő rászólt a gyerekekre, mert nem játszottak »rendesen« —, a munkát pedig komolyan, vagyis kedvetlenül kell végezni. Ezek az előítéletek a tanár munkájában is megnyilvánulnak, aki a komoly, »intelligens« tanulást előnyben részesíti a játékos feladatmegoldással szemben." (A részletet nem korrigáltuk.)

A gyerekek szoros, érzelmileg is motivált kötődése a „nagyokhoz" — az egyetemi hallgatókhoz — és a közös munkához néhány hét alatt szembeötlően erőssé vált. Az összes tevékenységtípusok időkerete is fokozatosan megváltozott: a szervező mag a foglalkozás témája, eszközei, a vezető segítsége és a gyerekek érdeklődése lett, s ez alakította a közös munka időtartamát. A gyerekek — néhány alkalmi néző riadalmára — meglehetősen szabadon csoportosultak át időről időre. Hogy ez mekkora belső fegyelmet, koncentrációt és rendszerességet takart mégis, az meglátszott akkor, amikor valamiért mi akartunk befejezni vagy elkezdeni valamit, vagy változtatni egy csoport összetételén. Ez ellen már a kialakult szokásaik védelmében a gyerekek tiltakoztak. Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy négy-öt igen nehéz személyiségfejlődési problémával is találkoztunk. Néhány gyerek számára a mi mostani lehetőségeinkhez, az ő súlyos családi helyzetükhöz és fejlődésük zavaraihoz képest kevés segítséget nyújthattunk. Nekik intenzív pszichopedagógiai terápia lehetőséget szerveztünk meg, s persze ennél jóval többre is szükségük lenne.

3.3. A szülőkkel való együttműködésben kezdettől fogva arra törekedtünk, hogy korrekt és „nostra res" érzéseket keltő felvilágosítást adjunk munkánkról és céljainkról. Az iskolában, szülői értekezleten ismerkedtünk velük, hozzájárulásukat kértük munkánkhoz, s felajánlottuk, hogy bármelyik foglalkozásunkon bármikor részt vehetnek, illetve rendszeresen beszámolunk nekik tapasztalatainkról. Első reakciójuk az volt, hogy a nem napközis gyerekeket is „beíratták" hozzánk, holott sok különórát is el kellett ehhez hagyniuk (erről mi kezdetben le is akartuk beszélni őket óvatosságból és létszámgondok miatt, hiszen mi 30 gyerekre számítottunk, s 50 jelentkezett). Lemorzsolódás egész évben nem volt — több esetben még hallgatók—gyerekek—szülők közös vasárnapi programját is megszervezték a hallgatók. Pszichológiai tanácsadást is szerveztünk, amelyet részben a szülők kezdeményezése, részben a mi kérésünk alapján vettek igénybe. Év közben többször tartottunk konzultációt, már nem is az iskolában, hanem az ifjúsági házban és az egyetemen: a gyerekek munkáinak, hangfelvételeknek és képmagnófelvételeknek a bemutatása mellett egy-egy rövid „szakmai" képzésfélét is megpróbáltunk (pl. a *Módszerek* című film bemutatását). Feltűnő volt a csaknem teljes létszám: majd minden szülő

eljött ezekre a találkozókra, pedig nem volt szó jegyekről, magatartási osztályzatokról, tantárgyi előmenetelről. A kezdetben is barátságos légkör nyílt és nemegyszer hevesen őszinte atmoszférába csapott át, s amolyan tanácsadó szerepben találtuk magunkat. A szülők felismerték munkánk közvetlen hasznát. „Nem unatkozik a gyerekem és nem nyaggat, hogy mit csináljon"; „Engem is megtanított a gyékényfonásra"; „Furcsa, hogy nem felesel, és valahogy felnőttesebb, igaz, sokkal fesztelenebbül és többet nyüzsög otthon"; „Valahogy felnőttesebb ez a gyerek, másképp kérdez otthon, mint eddig" stb. Arra, hogy a negyedikeseknek jövőre már nem szervezünk foglalkozást, heves tiltakozással válaszoltak. „Ne tegyék meg velünk, hogy szélnek eresztik őket, épp akkor, amikor ötödikesek lesznek és már napközi sincs"; „Ha csak egy héten egyszer jöhetnek, akkor is lesz elfoglaltságuk egész hétre, s nem csavarognak céltalanul"; „Inkább fizetünk, csak járhassanak, ez jobb minden különóránál"; „Mi már látjuk, mi ez, de otthon nem tudjuk megcsinálni, nem értünk ennyi mindenhez, s nincs időnk sem" stb. Nehéz nevelési, családi gondokkal birkózó szülők egyénenként is megkerestek bennünket, s ezt örömmel vegyes riadalommal fogadtuk: eredményt láttunk benne, de azt is, hogy az igény túlmegy lehetőségeinken.

3.4. A partner iskola támogatója, szemlélője s bizonyos mértékig részese volt mindennek, egy pedagógus kolléga grafikai gyakorlatokat vezetett egész évben. Szempontjainkat egyeztettük, s iskolai kollégáink tudják, hogy nem akarunk az iskolai munka ellenére dolgozni. Mégis tanúi voltunk annak, milyen gondot okoz a viszonyulás ehhez a munkához. El is hangzott olyan vélemény, hogy „az iskola tanítson, az egyéb ilyen szabadidős dolgokat meg a családnak kell megoldania, s az jó, ha ebben segít a művelődési ház". Mi azonban munkánk „szabadidős" programként való kezelését épp az egyik súlyos veszélynek tartjuk, hiszen akkor mesterségesen leegyszerűsítjük azt a szocializációs problémát, amelyből kiindultunk. Tartós és mély hatást akkor lehet elérni, ha az iskolai és iskolán kívüli tevékenység szerves egységet alkot. Az ifjúsági ház jelenlegi szervezeti és működési gyakorlata szempontjából hasonló a helyzet: ottani kollégáink (a kerület és a főváros támogatásával) máris azon dolgoznak, hogy ennek a tevékenységközpontú gyakorlatnak a szervezeti konzekvenciáit meghatározzák, s ennek megfelelő „üzemmódot" konstruáljanak. A foglalkozásvezetők stábja közösen kialakított, megvitatott programmal dolgozik: alapvonalakban minden egyes foglalkozástípusban sikerült a legfontosabb szempontokat érvényesíteni. A pedagógus—pszichológus—művész kollektíva megszervezése ma már nem jelent áthidalhatatlan nehézséget, legalábbis amíg néhány kísérletről van szó. Annak a veszélye persze mindig fennáll, hogy tévedünk egy-egy választásunkban (erre volt is példa): úgy véljük, ilyenkor határozottan és gyorsan korrigálni kell a tévedést. A hallgatók és a „kicsik" szempontjából azonban ezek a kellemetlen véletlenek korántsem haszontalanok. Hasznos tapasztalatokat szereznek (még ha keserűeket is) az előtű viselkedésmódok megfigyelésével, s a kísérletet jellemző toleráns és nyílt légkörben könnyebben is tudnak megbirkózni ezekkel a helyzetekkel.

Tudatában vagyunk annak, hogy kísérletünkben — épp az esetleges kiszélesítés, széles körű alkalmazás szempontjából — sok „szabad vegyérték" rejlik. Azt is számba vettük, hogy a felsőfokú szakképzés elvei, struktúrája, valamennyi megoldásra váró kérdése tekintetében hasonló a helyzet.

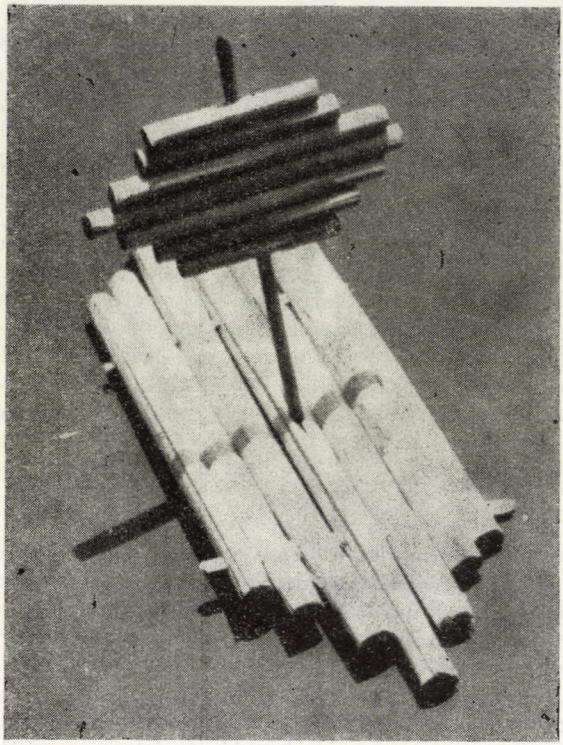

Nemes Mária fotója

Végül tudjuk, hogy kísérletünk kevéssé felel meg bizonyos szaktudományos konvencióknak. Mégis úgy gondoljuk, hogy a fölismert probléma lényegére vonatkozott a munkánk, s a kísérletezés metodikáját ennek megfelelően kell létrehozni. Gondjaink tehát bőven vannak: ezek közé tartozik az is, hogy az itt vázolt gyakorlati munkának a képzés öt évére való kiterjesztése igen nagy kutatási, szervezési feladat. Másodéves hallgatóink identitás-problémával bajlódó, s ráadásul pályaválasztási kényszerrel küzdő nyolcadikosokkal dolgoznak egy éven át, heti két délutánon. Harmadévben a felnőttség, egzisztenciateremtés, ifjúkori vágyakkal való szembesülés szocializációs kérdéseit kell megismerniük, negyedévben pedig a szűkülő élettevékenység és bővülő tapasztalatok sajátos időskori konfliktushelyzeteit. Ez a „social work", „case-work"-képzés nem mond ellent annak, hogy a szakunkon folyó képzésnek a művelődéselméleti kutatások, a művelődéspolitika, a tömegkommunikációs rendszerek, a kulturális szervezés és tervezés szakember-utánpótlásához kell hozzájárulnia — megítélésünk szerint épp így lehet reális alapot teremteni a jelzett irányokba való specializálódásnak.

Számos — reméljük, termékeny — kételyünk mellett releváns eredménynek ítéljük, hogy a hallgatóinkról készült szociometriai felvételek, tanulmányi előmenetelük és tapasztalataink egyértelműen minőségi változást jeleznek. Jelentősen megnőtt hallgatóink önismerete, s ez érettebb viselkedésükben és az évfolyamon kialakult csoportkohézióban egyaránt megmutatkozik. Tanulási kedvük éppúgy nőtt, mint percepciós szintjük. Evidencia-élményük van szak-

mánk alapproblémáiról. Teherbírásuk nagyobb, mint eddigi évfolyamaink közül bármelyiké. Törekvéseinket nem kívánjuk túlbecsülni, de ezek a kezdeti eredmények is jelzik, hogy hatékony szaktudású emberekké válhatnak hallgatóink.

I. táblázat

HAGYOMÁNYOS MODELL

CÉL	PEDAGÓGIAI KÖRNYEZET	SZEMÉLYISÉGTÉNYEZŐK
Korszerű műveltség	Tananyag + „személyi-tárgyi feltételek" (normatív, személytelen)	Mechanikus tudás, erős perszeveráció
Világnézeti szilárdság	Tananyag + deklaratív közlés (szentenciák)	Definitív tudás (nem konvertálható) Belső aktivitás csökken
Erkölcsi értékrend	Tananyag + deklaratív közlés (moralizálás)	Emocionálisan irányított magatartás (spontaneitás túlteng) különböző előjelű modellek tükröződése, felemás értékrend

CÉL	EREDMÉNY
„Minden oldalúan fejlett személyiség"	Irreleváns tudás Labilis, inadekvát kapcsolatok Feldolgozatlan konfliktushelyzetek

II. táblázat

HIPOTÉZISÜNK MODELLJE

CÉL	PEDAGÓGIAI KÖRNYEZET	SZEMÉLYISÉGTÉNYEZŐK
Életmód és életkori adottságok egyensúlya	Játék, kommunikáció, differenciált mozgás	Pszichofizikai állóképesség
Valóságismeret növelése	Információgazdag, sokeszközű környezet (tárgyak, eszközök, problémák sokasága)	Releváns társadalom-, illetve valóságismeret (cselekvő gondolkodás: kreatív gondolkodás)
Önismeret fokozása	Társas helyzetek sokfélesége: a társas viselkedés szituatív elsajátításának lehetősége	Empátia-készség, kooperáció-készség
Kreativitás, belső aktivitás ösztönzése	Sokváltozós helyzetek, többmegoldású problémák (fantázia stimulálása)	Tudatos, autonóm kommunikáció, manipuláció

CÉL	EREDMÉNY
„Harmonikus és differenciált fejlesztés"	Belső függetlenség növekedése, perszeveráció csökken Környezeti biztonság növekedése (empátia, valóságismeret alapján)

III. táblázat

SOKVÁLTOZÓS SZOCIÁLPEDAGÓGIAI KÍSÉRLET TÉNYEZŐI

CÉLOK	TEVÉKENYSÉG-MÓDOK	EREDMÉNY-TÉNYEZŐK	VESZÉLYEK	VÁRT HATÁS
Egyetemisták releváns képzése	Információgyűjtés különböző módon Csoportirányítás	Előképzettség és tapasztalat Tanulási képesség Szociális érettség	Kudarcélmény	A szocializáció lényegének megértése
Partnerek tudatos kondicionálása, fejlesztése (kisiskolások) esetében)	Kommunikációs gyakorlat Festés, formázás, tárgyformálás, zenélés Úszás, karate, torna	Szociális különbségek csökkenése Képességek fejlődése Létszám-, idő-, tér-, eszközadottságok	Ún. „szabadidős programként kezelése"	Aktív viszonyulás különböző helyzetekhez
Iskola, művelődési ház partnerré tétele	Konzultáció, profilfejlesztés közösen	Szervezeti adottságok és korlátok Szemléleti és működési meghatározottságok	Kiélezett konfliktushelyzet	Új szervezeti-működési modell
Szülőkkel együttműködés	Konzultáció, részvétel, tanácsadás	Ugyanaz, mint a „kicsiknél" + valamennyi nevelési kérdésük	A kapcsolat iránti igény túlnő a lehetőségeken	Szülő—gyerek partnerkapcsolat-változás
Szakember-team integrált tevékenysége	Programegyeztetés Értékelés	Szakmai és szemléleti különbségek Különböző aspirációk Kooperatív készség foka	Hibás választás	Hatékony team-munka és képzés

Sántha Pál

AZ ISKOLÁK ÉS A KÖZMŰVELŐDÉSI INTÉZMÉNYEK KÖZÖTTI EGYÜTTMŰKÖDÉS A DIÁKELVÁRÁSOK TÜKRÉBEN

Az alábbi adatok abból az MTA kutatásból származnak, amely fel kívánta tárni az iskolák és a környezetükben működő közművelődési intézmények — mozi, könyvtár, művelődési otthon, színház, múzeum — együttműködésének jelenlegi helyzetét és jövő távlatait.

Az itt közölt anyagban az intézmények *intenzív* együttműködési formáira koncentrálunk. Ez azt jelenti, hogy az aktív, öntevékeny, kisközösségekre épülő tevékenységek iránti igényt és a mai helyzetet akartuk összevetni, mert míg az extenzív kapcsolatok — egyszerű látogatás — már kialakultak, az intenzív formák a kívánatosnál kisebb szerepet kapnak.*

A kutatás országos viszonylatban érintette az általános iskolák (felső tagozat), gimnáziumok, szakközépiskolák, szakmunkásképző iskolák, összesen 29 közoktatási intézmény 3627 tanulóját, valamint 59 iskola 285, a közművelődési kooperációért közvetlenül felelős nevelőjét. A felmérés időpontja: 1977/78.

Az adatok ismertetésénél a továbbiakban mindegyik közművelődési intézménytípusnál kiemeljük azt a három együttműködési módszert római sorszámozással, amelyet a diákok leginkább igényeltek; majd felsorakoztatjuk azokat a módszereket, amelyeket a diákoknak legalább 1/10-e támogatott. Emellett minden egyes módszernél a kívánt fejlesztési javaslati arányok után jelezzük az eddigi megvalósulási arányokat is.

Az egyes közművelődési intézményeket olyan sorrendben vizsgáljuk, hogy körükben a diákok eddig is milyen arányban tapasztalták ezeknek az együttműködési formáknak az alkalmazását. Ennek megfelelően az intézmények vizsgálati sorrendje a következő: I. könyvtár (72%), II. mozi (71%), III. múzeum (67%), IV. színház (57%), V. művelődési otthon (42%).

A megvalósult és a diákok szerint kívánatos együttműködés közötti arány érzékeltetésére alkalmaztuk az ún. igényszint-indexet. Ez egy szorzószám (írásban egy x jellel ellátott számjegy), amely megmutatja, hogy hányszor nagyobb diákrétegek igénylik a fejlesztést, mint amennyien saját iskolájukban már eddig is tapasztalták alkalmazását.

*Terjedelmi okokból néhány számszerű eredmény közlésére szorítkozunk. A kutatás eredményeinek teljes összefoglalása az Akadémiai Kiadó gondozásában fog megjelenni (Sántha Pál: Az iskola és a közművelődési intézmények).

Az iskola és a könyvtár intenzív együttműködése

		Javaslatok	*Eredmények*
I.	A könyvtárban tartott tanítási órák	48%	15%
II.	A tananyaghoz kapcsolódó bibliográfia és más tanári könyvajánlás	42%	13%
III.	Közösen szervezett irodalmi vetélkedők	34%	7%
	— Könyvtárak állományának egyeztetett fejlesztése	33%	9%
	— Közösen rendezett könyvtárankétok, író—olvasó találkozók	29%	9%
	— Könyvtári könyvek, dokumentumok, (letéti-) kölcsönzése az iskolának	26%	8%

Szerződés kötése az iskola és a könyvtár együttműködésére 22%, 4%; — Diák könyvbarátok körének szervezése 21%, 4%; — A könyvtár használatára való közös felkészítés 12%, 2%; — A televízió könyvpropagandájának felhasználása az iskolában 10%, 1%; — Egyéb 2%, 0%: mind összesen 279%, 72%.

A diákelvárásokat jelzi az igényszint-index, amely mindegyik együttműködési formánál 3^x—4^x között mozog.

Az egyes iskolatípusok szerinti különbözőségek is figyelemre méltóak. Az összes eddigi megvalósulásról az általános iskolások köréből érkezett a legtöbb jelzés. Ami a diákigényeket illeti, itt már általában a középiskolások járnak elöl. A szakmunkásképző iskolák tanulói a sor végére szorulnak az eddig elért eredmények és a javasolt módszerek tekintetében is. Ez azonban nem a szakmunkástanulók igénytelenségét tükrözi. Hiszen éppen ezeknél az iskoláknál jelentkezik a legnagyobb különbség az eddig elért eredmények és a fejlesztési javaslatok között; az igényszint-index az átlagosnál jóval magasabb, $5{,}3^x$.

Az iskola és a mozi intenzív együttműködése

		Javaslatok	*Eredmények*
I.	Iskolai vetítés, vetítőberendezés, filmkópia kölcsönzés, ellátás	52%	17%
II.	Diákok jól szervezett mozijegyellátása	47%	12%
III.	Sokoldalú együttműködési szerződés megkötése az iskola és a mozi között	42%	17%
	— Beszélgetések rendezőkkel, színészekkel, filmkritikusokkal stb.	38%	5%
	— Iskolai filmklub szervezése	33%	6%
	— A televízió filmpropagandájának kiaknázása az iskolában	29%	4%

Iskolai filmesztétikai oktatás, tanárok filmajánlásai 24%, 7%; — A pedagógus- és diákjavaslatok érvényesítése a műsorpolitikában 18%, 2%; — Jó sajtópropaganda, filmkritika és felhasználása az iskolában 17%, 1%; — Egyéb 1%, 0%. Javaslatok mind összesen 301%, eredmények mind összesen 71%.

Az intenzív együttműködésre vonatkozó diákjavaslatok terén a mozi áll az első helyen, a már eddig elért jelentős eredmények ellenére meglehetősen magas az igényszint-index, $4{,}2^x$.

Az iskolatípusonkénti vizsgálat itt is érdekes jelenségeket mutat. Elöl járnak a középiskolák mind az elért eredmények területén, mind a további javaslatok területén. A szakmunkásképző intézetek még a mozik vonatkozásában sem

jeleskednek az intenzív együttműködés eredményeivel, noha a szakmunkástanulók nagyon is szeretik a filmet: náluk a legnagyobb a kielégített és ki nem elégített igények közötti feszültség, az igényszint-indexszám 6,2[x].

Az iskola és a múzeum intenzív együttműködése

		Javaslatok	*Eredmények*
I.	Tanítási órák a múzeumban	58%	28%
II.	Iskolában rendezett múzeumi vándorkiállítás	30%	12%
III.	Múzeumi diákvetélkedők	25%	11%
	— Múzeumbarát diákkörök közös szervezése	25%	3%
	— Szerződéskötés az iskola és a múzeum sokoldalú együttműködésére	25%	2%

Diákok számára szakszerű múzeumvezetés biztosítása 25%, 4%; — Tanárok múzeumpropagandája, ajánlásai 16%, 7%; — A televízió múzeumpropagandájának felhasználása az iskolában 11%, 0%; — Kiállítások sajtópropagandájának felhasználása 6%, 0%; — Egyéb 1%, 0%. Javaslatok mind összesen 218%, eredmények mind összesen 67%.

A diákjavaslatok jelentős része a szabadidőbeli művelődésre, a diákvetélkedők rendezésére, a diákok múzeumbarát köreinek szervezésére, a kisebb diákcsoportok szakszerű tárlatvezetésének biztosítására vonatkozott. Múzeumi viszonylatban itt a legmagasabb az igényszint-index, 8,4[x]. A gimnáziumok és a szakközépiskolák járnak elöl mind az eredmények, mind a javaslatok vonatkozásában.

Az iskola és a színház intenzív együttműködése

		Javaslatok	*Eredmények*
I.	A tanárok és a diákok igényeinek érvényesítése a színházak műsorpolitikájában	62%	23%
II.	A pedagógusok figyelemfelkeltő „közönségszervező" tevékenysége a diákok körében	45%	5%
III.	A diákok jó, olcsó színházjegy-ellátása	31%	8%
	— A televízió színházpropagandájának kiaknázása az iskolában	29%	4%
	— Találkozók szervezése színészekkel, rendezőkkel, színházi szakemberekkel	26%	14%

A diákszínjátszás fellendítése, színházbarát diákkörök szervezése 11%, 1%; — Jó, érthető színházkritika és felhasználása az iskolában 10%, 1%; — Szerződés kötése az iskola és a színház sokoldalú együttműködésére 3%, 0%; — Egyéb 2%, 1%. Javaslatok mind összesen 219%, eredmények mind összesen 57%.

Úgy tűnik, az együttműködés módszereinek intenzifikálása viszonylag a színházakkal kapcsolatban a legnehezebb. A diákok szerint mégis többet lehetne és kellene tenni ezen a területen is, amit az igényszint-index itt is elég magas értéke jelez: 3,8[x].

Az iskolatípusok közül a gimnáziumok messze elöl járnak a színházakkal való együttműködésben csakúgy, mint a javaslatok területén.

Az iskola és a művelődési otthon intenzív együttműködése

	Javaslatok	*Eredmények*
I. A művelődési otthon programjának propagálása az iskolában	39%	8%
II. A pedagógusok részvétele a művelődési otthonok diákfoglalkoztatásainak vezetésében	34%	4%
III. A művelődési otthonok szakembereinek részvétele a diákok iskolai szabadidő-foglalkoztatásában	33%	7%
— Speciális szakkörök, hobby-körök együttes szervezése a diákok igényei szerint	28%	5%
— Az iskola és a művelődési otthon közös rendezvényei	27%	5%

Szerződés kötése az iskola és a művelődési otthon sokoldalú együttműködésére 24%, 4%; — A pedagógusok, diákok javaslatainak érvényesítése a művelődési otthonok programjában 14%, 2%; — A művelődési otthon esetenként bocsássa az iskola rendelkezésére helyiségeit, felszereléseit 13%, 3%; — Egyéb 26%, 4%. Mind összesen javaslatok 328%, eredmények mind összesen 42%.

Az elért eredmények tekintetében a művelődési otthonok a sor végére szorulnak, azonban úgy véljük, ezt korántsem kell természetesnek és elfogadhatónak tekinteni. A diákok ennél jóval több lehetőséget látnak az intenzív együttműködésre: az igényszint-index igen magas értéket jelez: 5,7[x], az összes közművelődési intézmények közül itt a legnagyobb a feszültség a kielégített és kielégítetlen diákigények között. A diákjavaslatok tekintetében tehát a művelődési otthon korántsem áll a közművelődési intézmények között az utolsó helyen, hanem közvetlenül a könyvtár és a mozi után következik. Fokozott figyelmet kell tehát fordítani az iskola és a művelődési otthon együttműködésének intenzifikálására.

Ami egyébként az iskolatípusok szerinti differenciációt illeti, meg kell állapítani, hogy az iskolafokozatok között mutatkozik igen nagy különbség: az általános iskolások sokkal több eredményről számolnak be, mint a középiskolások. Az elvárási index az általános iskoláknál 3,8[x], a szakmunkásképző iskoláknál 6,6[x], a szakközépiskoláknál 6,9[x], a gimnáziumoknál pedig 9,5[x]. A középfokú iskolatípusok esetében az összes közművelődési intézmény közül éppen a művelődési otthonokkal való együttműködés terén találjuk a legmagasabb igényszint-index értékeket. Rendelkezésünkre állnak olyan adatok is, amelyeket a jelen vizsgálati időpontnál négy évvel korábban — 1973/74-es tanévben — nyertünk ugyanezen középiskolában, így a nyert adatokkal bizonyos longitudinális, összehasonlító elemzést is elvégezhettünk.

A négy esztendő alatt a diákok körében még több kielégítetlen kooperációs igény jelentkezett, számszerűen csaknem megkétszereződve (117%, illetve 201%). Következésképpen az igényszint-index, amely négy évvel ezelőtt még csak 4,2[x] volt, ma már 7,0[x]. Említésre méltó az is, hogy ez alatt a négy év alatt legfőképpen a következő együttműködési formákban növekedtek a diákigények: a pedagógusok fokozottan vegyenek részt a művelődési otthonok tevékenységében (akkor 17% volt az igény, most 39%); a népművelők vegyenek részt az iskolán belüli szabadidő-foglalkoztatásban (akkor 18% volt az igény, most 36%); valamint, hogy az iskolák és a művelődési otthonok közösen szervezzenek speciális szakköröket a diákok igényei szerint (akkor az igény 10% volt, ma 26%).

Az iskolák által szervezett tömeges közös intézménylátogatás továbbra is szükséges módszere az együttműködésnek, de ennek alkalmazásánál is a mennyiségen túl a minőséget, a nevelő hatékonyságot kell szorgalmazni. Ugyanakkor nem uralkodhat ez az „extenzív" módszer. *Az eddigieknél sokkal nagyobb szerepet kell juttatni az „intenzív" együttműködés — fentiekben vázolt és egyéb — módszereinek.*

A fejlődés új, intenzív szakaszának kibontakozásában minden bizonnyal országos viszonylatban meg kell teremteni a multilaterális intézményközi feltételek egész rendszerét az együttműködés egységes irányítási szervezetének kiépítésétől a közoktatás és közművelődés egységes intézményrendszerének kifejlesztéséig. Mindehhez hosszú időre van szükség. Azt azonban már ma vagy holnap helyi viszonylatokban, kétoldalú szerződésekkel biztosítani lehet és kell, hogy az intenzív együttműködési módszerek alkalmazásának bátor kezdeményezői, a lelkes pedagógusok, népművelők, könyvtárosok, muzeológusok, a film, a színház és a közművelődés más szakemberei az eddigieknél sokkal nagyobb támogatást kapjanak.

Az iskolák és a közművelődési intézmények közötti együttműködés intenzifikálásának jövő követelményeit és jelen reális lehetőségeit, ható tényezőit és feltételeit egymásra vonatkoztatva, a partnerkapcsolatok bonyolult ellentmondásosságában kell értelmezni, és az eddigieknél behatóbban kell még feltárni.

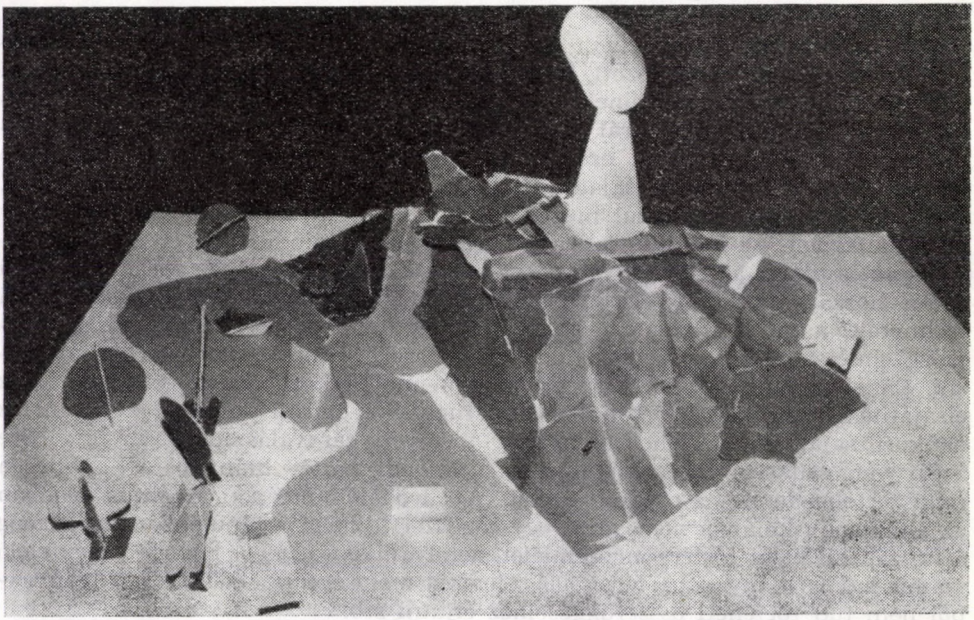

A Molnár utcai gyerekek alkotásaiból. (Lásd: F. Vankó—Talyigás cikkét.)
(Nemes Mária fotója)

Bókay Antal

IRODALOMTUDOMÁNY — IRODALOMTANÍTÁS

OKTATÁS ÉS ELMÉLET KAPCSOLATA

A most folyó általános iskolai irodalomtanítási kísérletekre, az új tankönyv megszerkesztésére, megírására egyaránt jellemző, hogy *pusztán metodikai* jellegűek maradtak. A tankönyv készítésére kiírt pályázat ténye is azt sugallja, hogy a „ki tud jobb technikát az irodalmi mű elsajátíttatására?" kérdés megoldásának minősége jelzi a tankönyv színvonalát. Az egymást váltó tankönyvek és munkafüzetek valójában egyre jobb „trükkök" gyűjteményei, bizonyos művek egyre jobb megismertetése érdekében. Úgy tűnik, hogy — eltérő célrendszerrel, eltérő eljárásmódokkal — kétféle irodalomtanítási modell képzelhető el. Az első alapvető célja a *műismeret,* a másiké a mű megismerésének *képessége.*

Az első *induktív* jellegű, nem visz szükségszerűen el a képesség kialakításához. Többé-kevésbé korlátozott, megmarad azon művek típusain belül, amelyek közvetlenül elemzésre kerülnek — vagyis egy sajátos szempont szerint kiválasztott irodalomra koncentrál. A kiválasztás elve kettős: egyrészt egy empirikusan sohasem bizonyított, ezért minden tankönyvíráskor megkérdőjelezhető tanulói képesség, életkori sajátosság feltételezése, másrészt pedig a szelektív, exkluzív, a „nagy" irodalmat megcélzó, némiképp elitisztikus művészeteszmény áll a háttérben. Az induktív jelleg azt jelenti, hogy kiindulópontja, a tankönyvszerkesztés alfája az előre kiválasztott művek listája. A művek sorához rendeli aztán hozzá mindazt az ismeretet, amely a mű megközelítéséhez (elemzési technikák, a mű szerkezete, elemei) feltétlenül szükséges. Meglehetősen szétszórt, elméleti alapja következetlen, véletlenszerű, nem rendszerszerűen építkezik. Ennek a tanítási elvnek az értéke a benne tanított művek értékétől és az elsajátítási technikák kifinomultságától függ. Sok művel dolgozik, és amint az életkori sajátosságok lehetővé teszik, történeti tárgyalásmódra tér át. Erre azért van szükség, mert különben — elméleti háttér hiányában — teljesen rendszertelen lenne az oktatott anyag. Az irodalomtörténeti aspektus azonban az általános iskolában nem ad át egy rendszert, hiszen a tanulókban nincs meg a hozzá szükséges történelemszemlélet, a folyamatszerűséget biztosító megfelelő számú mű is hiányzik, a tárgyalás, elemzés mélysége is korlátozott, a művekből nem tud történeti összefüggéseihez eljutni stb.

A másik, jelen pillanatban jobbára csak elvileg elképzelt irodalomtanítási modell *deduktív jellegű* lenne. Az oktatási program egészét egy olyan esztétikai, elméleti alapra építenék, amely lehetővé tenné az esztétikai érzék általá-

nos képességének fejlesztését. A modell kialakítása esztétikai-elméleti koncepció kialakításával kezdődne, ennek az alapozó tárgynak kellene választ adnia arra, hogy mit kell tudni egy meghatározott életkorú embernek ahhoz, hogy a lehető legátfogóbban legyen képes irodalmi művek elsajátítására. Az oktatásba kerülő műveket ehhez az esztétikai rendszerhez válogatnák hozzá, ennek összefüggései adnák a tanítási program vázát. A mű megismerésének képességét modellálná, a működés megszerzésének generalizált módját próbálná megtanítani. Értéke, minősége a megalapozó esztétikai elmélet értékének függvénye. Kevés művel foglalkozik, ezek elméleti elképzelés alapján rendezettek. Ez azt is jelentené, hogy a tanulók tényleges képességeire, érdeklődésére építve mintegy a nem-irodalmitól halad az irodalmi felé.

A deduktív jelleg valószínűleg az irodalomtanítás kevéssé tudatosított sajátossága, azonos az egyéb tárgyterületek tanítási technikáival, elveivel. Nagyon valószínű, hogy a pedagógia hamisan nivelláló szerepe is nagyban közrejátszott abban, hogy ez a különbség általában elsikkadt. A pedagógia — mely e tekintetben vezérelv igényével lép fel — nivellálja az emberi személyiség fejlesztésében rendkívül különböző funkciójú tantárgyak módszertanát — azonos sémával beszél erkölcsi, esztétikai, szomatikus stb. nevelésről mint egy egységes nevelési koncepció konkretizálásáról (vö. a jelen és közelmúlt neveléselméleti tankönyveivel). Az irodalom tanítására is jellemző az ismeretek és a sajátos ismeretszerzési készség kettőssége, csak itt az a minőségileg új, hogy elsődleges a sajátos készség, az „esztétikai érzék" kialakítása és másodlagos, alárendelt az ismeretek oktatása. Nem a tárgyterület alapismereteit, hanem a folyamatos elsajátításához szükséges készségeket kellene megtanítani. Nem egy meghatározott tárgyról vagy tárgyterületről meglevő emberi ismereteket kell általános vonalaiban elsajátítani, mint a legtöbb tantárgyban (történelem, fizika, kémia stb.). Azt mondhatnánk, hogy az irodalomtanítás standard feladata olyan, hogy ha a többi tantárgyra is átvinnénk elvét, akkor ott kutató fizikusokat, történészeket, történet-filozófusokat kellene képezni. Az interpretáció problémájának középpontba kerülésével az oktatónak nem megismertetni, hanem állandóan alkotnia és újraalkotnia kell, hiszen az interpretáció szubjektív eleme, olvasóspecifikus, történeti jellege nem teszi lehetővé a véglegesen értelmezett mű ideájának célbavételét, ezért nincs értelme kész műelemzéseket a tankönyvbe felvenni.

Az említett kérdések irányába mutatnak a modern irodalomtanítási kutatások (vö. összefoglalókat: *Meckel*, 1963. és *Blount*, 1973.). Jellemzőjük, hogy elsősorban a műértelmezés problémájára próbálnak kidolgozni olyan ellenőrző, mérő módszert, amely biztos alapokra helyezné az irodalomtanítás és irodalomtudomány egész építményét.

A következőkben tovább szűkíteném a vizsgálódás körét. Részben az *irodalomtanítás és felsőoktatás* kapcsolatára, ahol az oktatási program teoretikus háttere szükségszerűen sokkal világosabban megfogalmazott. Másrészt pedig — mindezen belül — az *irodalomelméletre* mint megalapozó tárgyra, mely elvileg az egész oktatási program magja, meghatározó lényege.

Az IRODALOMTUDOMÁNY KÖZELMÚLTJA

A hetvenes évek fejlődési irányából úgy tűnik, hogy az irodalomtudományban létrejött egy relatíve átfogó kutatási bázis, egyre világosabban megfogal-

mazódik mindaz, vagy legalább mindannak az igénye, amelyre az irodalomtudománynak választ kellene adnia. Hipotézisem, hogy a nyolcvanas évekre már nem további részelemek kialakítása lesz a feladat, hanem azoknak az átfogó teóriáknak a megszerkesztése, amelyek az irodalom különböző aspektusait leíró részelméleteket egységbe fogják össze. A következőkben ennek a ma még hipotetikus egységnek lehetséges változatait próbálom vázolni. Az ilyen metateoretikus tárgyalásmód az irodalom tanításában úgy hasznosítható, hogy segítségével konfrontálni és értelmezni lehet az eltérő oktatási koncepciókat.

A „tudományosság" szempontjából rendkívül jelentős volt a modern kutatás talán legdinamikusabb vonala, mely egy francia—amerikai—német utat sejtet (*Dijk*, 1979., 569—570). Ez a strukturalizmus vagy időnként formalizmus néven összefoglalt trendvonal a tudományosságot valamely, gyakran szcientisztikus önállósággal ruházza fel, a művet önmagában mint objektív összetevők logikai úton leírható rendszerét kezeli. A francia periódus a strukturalizmus időszaka, mely a nyelvészet, illetve antropológia területén kidolgozott kutatási elvek irodalomtudományi alkalmazását jelentette. Ezt az időszakot *Lévi-Strauss, Jacobson, Barthes, Kristeva, Greimas, Todorov* nevei fémjelzik. A nyelvi szemiotikai elmélet elsősorban a narrativika kutatásában hozott jelentős eredményeket.

A következő időszakban tovább fokozódott a nyelvészet szerepe, az amerikai fázisban a generatív grammatika ténylegesen vagy analogikusan alkalmazott modellje vált mérvadóvá. A nyelvészet fejlődése, a generatív transzformációs modellt követő generatív szemantika, majd a filozófiai logikák központi szerepe, illetve az ezzel párhuzamos szintaktika-szemantika-pragmatika sorú hangsúlyeltolódás nagymértékben kiszélesítette az elmélet műveleti körét, vonatkozási tartományát. A generatív modell már operatív megoldást akart nyújtani az irodalmi szövegek általános elméletére, elsősorban a költészetre vonatkozóan.

A harmadik fázist *Dijk* német periódusnak nevezi, melynek fő jellemzője a szövegnyelvészet alkalmazása az irodalom kutatásában. Ezzel eltűnt az a szintkülönbség, mely a mondattal dolgozó nyelvészet és a szöveget vizsgáló irodalomtudomány között fennállt. Ezt a kutatási modellt *Petőfi S. János, Dijk, Schmidt, Ibwe, Rieser* stb. munkái képviselik. A szövegnyelvészet bevezetésével párhuzamosan a pragmatikai aspektusból következő egyéb elméleti megközelítések is polgárjogot nyertek. Ilyen például a beszédcselekvés-elmélet, a kognitív pszichológia, a modális logika, a hermeneutika, interpretáció-elmélet stb.

Ez az elméleti fejlődés azonban egyáltalán nem jelentkezett az irodalomtanítás elméleti bázisában. Igaza van *Dijk*nek abban, hogy ez elsősorban az oktatási programokért felelős kutatók és oktatók konzervatizmusának, illetve az erősen ható irodalmi közhelyeknek köszönhető. El kell ismerni azonban, hogy az elmélet is inkább egyes elemeiben fejlődött, de az irodalom egészére vonatkozóan koherens elméleti alapvetést nem adott. Az egyes részelméletek tanítása pedig túl nagy szellemi költséggel járt volna, és inkább csak a nyelvészet oktatásában látszott ígéretesnek. Ugyancsak teljesen hatástalan maradt (a tanítás számára) a többi, párhuzamosan kialakuló post-strukturalista elmélet és gyakorlat (pl. a recepció esztétika, szemiotika, kommunikációelmélet), és figyelmen kívül hagyták az összehasonlító irodalomtudomány történeti és elméleti eredményeit is.

Más típusú fejlődési vonalat ábrázol *W. Iser*, feltárva az irodalomelmélet fejlődésének belső dinamikáját. A fejlődést szerinte három kategória egymást váltó, megszüntetve megőrző folyamata jellemzi (*Iser*, 1979.).

Az első a *struktúra* fogalma, a század tudományos ideológiájának egyik alapvető kategóriája. Kielégíti a modern kor rendezett adathalmazokra, mintákra vonatkozó igényét. Jellemző, hogy mindig valamilyen egészt ragad meg, továbbá, hogy megkülönböztető viszonyt tételez a strukturális elemek között, és hogy feltételezi a struktúra immanenciáját. Az irodalmi szöveg a strukturalisták szerint sajátos nyelv, amelyet a struktúra segítségével dekódolni lehet. A struktúra feltárását az alkotó részek felsorolása, osztályzása, az elemek viszonyainak meghatározása jelenti. Ez utóbbi a bináris oppozíció elvén alapul: az irodalmi mű olyan technikák összege, amelyek az alapvető oppozíciós eljárás sajátos variációi. A jelentés a struktúra-fogalom keretén belül *Iser* szerint úgy jelenik meg, mint „két faktor oppozíciója egyetlen Gestaltba egyesítve" (*Iser*, 1979. 10.). A klasszikus strukturalizmus alapvető rendszere — mint ezt Iser bizonyítja — lényegi redukciót rejt magába. Az elemek, az elemeket viszonyba állító szabályok és egy, mintegy belülről megfogalmazott szemantikai dimenzió képtelen magyarázatot adni a szöveg funkciójára, létezésének értelmére. A struktúra csak elvontan tud magyarázatot adni a jelentés kérdésére, hiszen a valamire vonatkozás már a struktúra-fogalom perifériájára szorul.

Az irodalomelmélet fejlődésének következő jelentős kategóriája a *funkció*, mely az általános rendszerelméletből került be a társadalomtudományi gondolkodásba. A kategória tágabb értelmében funkcionalista rendszert épített ki minden marxista filozófia is, ezt legvilágosabban éppen Lukács György tette meg *Ontológiájában*. Az *Iser* által használt irodalomelméleti értelemben a funkcionális szemlélet a levezetés megfordítását jelenti. A struktúra elveszti prioritását, és a kontextusban betöltött szereppel definiálódik. Az irodalmi szövegre vonakozóan ez azt jelenti, hogy a leírás folyamán feltárt struktúrák másodlagosak a szöveg funkciójához képest (pl. a sajátos hangstruktúrák nem önállóan, hanem a jelentésfunkcióban válnak azzá, amik). Az irodalmi szöveg ilyen értelemben intencionált közelítés a világhoz, egy jelentéssel bíró világ teremtése közben létrejövő strukturált képződmény. Az irodalmi mű objektív magja így az az intencionált struktúra, amely szerzői szándék terméke, és megszületésének kontextusában — funkciójában — kap elsősorban értelmet. Ilyen szemlélettel meg lehet magyarázni, hogy „mit fejez ki" a mű, miért volt „megírható", mennyiben rendezi újra megírásának kontextusát stb.

A *genezis* objektív magyarázata azonban nem sokat mond az irodalmi mű folyamatos *érvényességéről*, a történeti kontextusban kapott funkció jövőbeli kiterjedésének nyilvánvaló jelenségéről. *Iser* ezt a kérdést egy harmadik kategóriával, a *kommunikáció* fogalmával oldja fel. Ez a szöveg—olvasó viszony középpontba helyezését jelenti, azt, hogy az olvasó kap egy szöveget, amely funkciótól irányítottan strukturált és nyitott rendszerével az olvasót innovációs tevékenységre kényszeríti. Az irodalmi szöveg folyamatszerű; így például a *Hamlet* nem mint drámai szöveg létezik, de nem is mint egy kor tükre, hanem mint egy történelmi szempontból konkrét kort általános formában megjelenítő objektív struktúra folyamatos olvasói újraértelmezése. Az érvényesség kérdésében az *Iser* által megoldatlanul hagyott probléma az, hogy mi a folyamatszerűség közege: az egyedi olvasó vagy a meghatározott kor eszményi olvasója, vagy egy adott társadalmi réteg olvasatai. Tény azonban, hogy a kommunikáció kategóriájával jelzett tudományos paradigma jelentős többlet a funkcionális szemlélethez képest. Konkretizálja az irodalmi mű pragmatikai aspektusát, magyarázatot ad az érvényesség kérdésére.

A FUNKCIONÁLIS PARADIGMA A TUDOMÁNYBAN ÉS OKTATÁSBAN

Jelen dolgozat egy nagyobb feladat részproblémáját — egy tanárképzésben használható irodalomelméleti bevezető tudományelméleti hátterét vázolja. A rendszer további pontosításával ki lehetne tágítani az elméleti rendszert az irodalom oktatásának egészére, vagyis létre lehetne hozni azt a deduktív elméletet, amire az irodalmi-esztétikai képzés egésze épülhetne.

Az előbbiekben jelzett funkcionális szemlélet következményeit egy egyszerű modell segítségével szemléltethetjük. Ez a modell az irodalmi mű látásmódját írja le. Igazsága nem irodalomelméleti, hanem esztétikai alapokon nyugszik, vagyis egy előzetes esztétikát kíván meg. A modellt *Bécsy Tamás* jelen vázlathoz hasonlóan fogalmazta meg, az általam használt koncepció — némi egyszerűsítéssel — erre támaszkodik (*Bécsy*, 1977). Anélkül, hogy a modell lényegét részletesen kifejteném, jelzem a belőle fakadó tudományelméleti következtetéseket. A modell szerint az irodalmi mű nem önmagában létezik, hanem folyamatszerű, a mű a szerzővel, a befogadóval és egy komplex valósággal kölcsönkapcsolatban konstituálódik. Vagyis a mű önmagában nem létezik, pontosabban önmagában nem mint mű létezik.

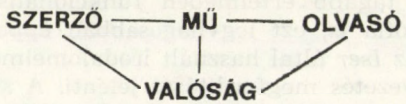

Az irodalomtudomány története szemlélteti azt, hogy ez a rendkívül egyszerűnek látszó modell komplex egésze mennyire nehezen válik tudományos paradigmává. Egyetlen irodalomelméleti koncepciónál sem mindegy ugyanis, hogy az elmélet kiépítése honnan kezdődik meg, a vonalakkal jelzett viszonyok közül melyik megbontása (tudományos leírása) az első, mert ez az első lépés döntően meghatározza a következő lehetőségeket is. Ha funkcionális szemszögből indítunk, akkor a mű adekvát elsajátítását kell modellálnunk, azaz feltételezni kell a MŰ—OLVASÓ objektív viszonyt mint kiindulópontot. Az objektivitást azonban a szerző — pontosabban egy eddig kevéssé vizsgált kategória, a *megírtság* — biztosítja, mely az irodalmi folyamat valóban történeti (irreverzibilis) eleme. Mindhárom mozzanat sajátos valóságvonatkozással bír, ebből a komplex VALÓSÁG-ból következik a fikcionalitás középponti, bonyolult fogalma. Egy ilyen irodalomelmélet elveti az „irodalom mint sajátos nyelv" jellegű definíciókat, és az „irodalom mint sajátos jellegű fikció" típusával helyettesíti. Meghatározó eleme egy interpretáció-elmélet (MŰ—OLVASÓ—VALÓSÁG viszonysor alapján), további, levezetett összetevői egy általánosabb értelemben vett *műnemelmélet*, ahol a műnem sajátos magatartásmódként definiált (Lukács) (SZERZŐ—VALÓSÁG—MŰ viszonysor alapján), illetve egy *közegelmélet* (MŰ—VALÓSÁG viszonysor alapján).

A közelmúlt elméleti irányzata a modell által jelzett komplex viszonyrendszert redukálták. Egész vázlatos példaként a pozitivizmus a SZERZŐ—MŰ viszonyra redukál, a szellemtörténet a MŰ—OLVASÓ kapcsolatra, a strukturalizmus pedig a magánvaló MŰ redukcióját hajtja végre (vö. *Bókay*, 1978). A kevésbé következetes redukcióra lehet példa bármely tankönyvünk. Ezekre általá-

ban nem egyetlen szemléletmód követése jellemző, hanem változó arányú keverése a fenti lehetőségeknek. Az összekeverésnek általában „komplexitás" vagy „komplex elemzés" a neve. A főiskolában érvényben levő jegyzetben például egymás mellett szerepel az egymást egyébként kölcsönösen kizáró pozitivista („genetikus") és „strukturalista" megközelítés.

AZ IRODALOMTUDOMÁNY ÉS OKTATÁS HÁROM SZINTJE

Az előbb javasolt tudományelméleti modell három összetevője (MŰ—OLVASÓ; SZERZŐ—MŰ; MŰ, illetve a mindegyikhez kapcsolódó VALÓSÁG) további tudományfilozófiai általánosítást tesz lehetővé. Az elsőt nevezhetnénk irodalomtudományi *pragmatikának*, a másodikat irodalomtudományi *szemantikának* (a szerzői jelentésintenció szerveződése), a harmadikat pedig *szintaktikának*.

Még általánosabb szerveződési szint is kinyomozható ezen az úton. A pragmatikai, funkcionális szemlélet az irodalom társadalmi funkciójából indul ki. Az irodalmat olyan kommunikációs formának tekinti, amely komplex reprodukciós szerepet kap a társadalmi folyamat fenntartásában (ezt *Lukács* mint a nembeli öntudat érzéki-verbális formában történő objektivációjaként határozta meg). *Jürgen Habermas* (1968) kimutatja, hogy a társadalmi folyamat létrehozása, fenntartása három közegben történik (munka, nyelv, vezetés), mely közegek egyben a dolgok ember számára való rétegződését is jelzik. Ezért a megismerés során is felfedezhető ez a hármas, például a kutatást motiváló érdekekben (technikai, hermeneutikai és emancipatorikus érdekek), mert érdekes, hogy feltárjam a természeti, társadalmi tárgy mechanizmusát, társadalmi jelentését, végül funkcióját az emberi fejlődésben. Ezek az érdekek összekapcsolhatók bizonyos típusú tudással: az információval, az interpretációval, illetve a kritikával. Sőt, egy meghatározott valóságdarabot, például az irodalmat is megközelíthetem az első közeg szemszögéből, ez naturalitásnak nevezhető, a másodikéból, ez hermeneutikai, végül a harmadikéból is, amely kritikai-társadalmi (*Habermas*, 1968; *Radnitzky*, 1968). Léteznek olyan társadalmi tárgyak, amelyek vizsgálatához az első szint is elegendő (pl. természettudományos vizsgálat), az irodalmat azonban komplex társadalmi-kulturális funkciója következtében mindhárom aspektusból vizsgálni kell. Modellünk alapján tehát az irodalmi kommunikáció egészét vizsgáló irodalomtudomány három szintje közül az első a *technikai szint*, ez a mű szintaktikája, szerkezeti elemeinek viszonya, a struktúra vizsgálata; a *hermeneutikai szint* a mű jelentésvonatkozása, jelentésszervezése, a szerzői intenció és referencia szemantikai aspektusa; az *emancipatorikus szint* a mű értelme, funkciója az olvasó élete számára, a mű mint a befogadó történetfilozófiai szempontból konkretizált helyzetének függvénye, az *iseri* értelemben vett kommunikáció, vagyis a pragmatikai aspektus. A három szint hierarchizált, szerzői és olvasói aspektusból egyaránt az emancipatorikus szint a szervező alap, a „túlsúlyos mozzanat". Ez nem jelenti azt, hogy a másik két szint akármilyen mértékben is nélkülözhető vagy kevésbé fontos lenne, vagyis a szintek nem értékhierarchiát jelölnek (egy ilyen elgondolás is felmerült időnként a frankfurti iskola teoretikusainál, például *Adorno* „igazságtartalom" fogalmában (in: *Goldmann—Adorno*, 1978.), hanem az ontologikus felépülés rendszerét jelzik. Az irodalomtanításban

azonban ma általában elkülönülnek, függetlenednek egymástól a szintek, ezáltal különösen az emancipatorikus szint veszti el jelentőségét és válik elvont jelszóvá, „nevelési céllá". Jellemző óramenet ez, amelyben először megtörténik a mű „elemzése", többnyire vulgarizált strukturalista technikával, amely aztán a „mondanivaló" meghatározásával zárul. Ezért aztán a műelemzés a tanulóknak, de még a főiskolai és egyetemi hallgatóknak is feleslegesnek és értelmetlennek tűnik, azaz semmivel sem járul hozzá a művészi élményhez, illetve nem fejleszti az élménykészséget.

A TERÁPIKUS SZEREP ÉS A SZUBJEKTÍV MOZZANAT

Az irodalomtudomány tárgyából következően eleve terápikus jellegű. Valamilyen történetfilozófiai, esztétikai előfeltételezés (*Fehér—Heller*, 1978.) alapján áll, vagyis csak úgy alakítható ki a tudomány, hogy előzetesen döntés születik az irodalom társadalmi funkciójáról, lényegéről. Egy ilyen emancipatorikus-kritikai alapelvből, tehát a terápia magvából vezethető le aztán a speciális tudomány (még akkor is, ha ennek művelői nincsenek vagy nem akarnak az alapelvnek tudatában lenni). A terápia és alaptudomány ilyen fordított viszonya nem egyedi, hanem a megismerés egy sajátos területére jellemző. Hasonló a viszony például a pszichoanalízis és pszichoterápia között. Itt egy dialógusból nő ki az önmegértés és a másik megértése, majd az okok és cselekedetek tudatosítása és végül az elidegenedett viselkedésformák alóli felszabadulás (*Lesche*, 1978.). A pszichoanalízis mint „tudomány" a dialógus melléktermékeként keletkezik, mint a dialógusok tipikus elemeinek rendszere és összefüggése. Az irodalmi mű is felfogható dialógusként, olvasó és mű párbeszédeként, egyfajta tudatosítási, öntudatosítási folyamatként. Az irodalomtudomány éppen eme párbeszéd problematikussága következtében keletkezett. Ahogy a pszichoanalízisben, úgy az irodalomtudományban is a hermeneutikus folyamat kérdéssé válásakor visszatértek a folyamatot alkotó dolgok elemzéséhez, sokszor kimondottan is a természettudományos paradigmát követve (ezt teszi minden olyan elmélet, mely szigorúan nyelvészeti orientációjú). Ennek azonban csak akkor van értelme, ha visszakapcsolható a gyakorlati-emancipatorikus funkcióba, azaz az irodalmi mű társadalmi szerepének tudatosításába.

A fenti gondolatok következetes végigvitele a szubjektív mozzanat súlyának növekedését eredményezi. Az olvasó—mű viszony középpontba állítása megkívánja, hogy az irodalomtudomány ne csak az irodalmi mű, hanem az irodalmi folyamat tudománya legyen. A szubjektivitás jellege azonban fontos különbség tudatosítására hívja fel a figyelmet. Ha az irodalmi mű szubjektív oldaláról van szó, azonnal felmerül a kérdés, hogy mi ez, mit kell tanítani, illetve mit kell kutatni. Gyakori elvárás, főként az irodalom tanításában, hogy itt valahogy az élménynek meg kell jelennie. Az irodalom tanítása azonban nem helyettesítheti a spontán olvasói aktivitást, az élmény egyetlen forrását. Az oktatásban természetesen végső cél a befogadó megfelelő fejlesztése, az élménykészség fokozása. De az élmény — úgy tűnik — nem tanítható közvetlenül. *Iser* joggal beszél kettős dimenzióról. Az irodalomtudomány hatáskörébe a *szemantikai dimenzió* tartozik, amikor a művet valamilyen létező referenciarendszerhez, többnyire a filozófia fogalmi nyelvéhez kapcsoljuk, azaz lefordítjuk. Az *imaginárius dimenzió* diffúz jellegű, egy öntudatszerű létprojekció a

személyes, konkrét egyedi léthez kötve. Az olvasói szubjektivitás és a mű közötti „mintha" jellegű élményegészről van szó (*Iser*, 1979. 17—19.).

Párhuzamosan persze ki kellene dolgozni az imaginárius szféra tudományosan megragadható elemeit is, hiszen minden élmény pszichikusan és szociálisan determinált. Ez érvényes az olvasói élményre ugyanúgy, mint az alkotói tevékenység szubjektív mozzanataira. Ide tartozna például a modern személyiséglélektan és szociálpszichológia szemszögéből is érvényes írói életrajz, a művekben objektivált pszichikus modellek kérdése vagy az olvasó—mű tranzakció pszichikus meghatározóinak kutatása. Néhány kivételtől eltekintve az irodalomtudomány eme részterületét jelen pillanatban szinte kizárólagosan a pszichoanalitikus irodalomkritika fémjelzi, természetesen a maga elméleti keretein és terminusain belül. A funkcionális paradigma alapján kiépítendő szubjektív paradigma (*Bleich*, 1976, *Holland*, 1976.) az alkotó—befogadó folyamatteremtő szerepét vizsgálná. Az irodalomtudomány ilyen kiegészítése az emberiség önismereti lehetőségeinek kibővítését jelentené. Segítené tisztázni például bizonyos korok jelentős személyiségeinek sors-paradigmáját, vagy a befogadói attitűd változásával az olvasói tudat, a társadalmi tudat összetevőire is következtethetne. Az „olvashatóság" története azonban (a recepció-esztétikai koncepcióval ellentétben) nem irodalomtörténet, hanem legalább olyan fontos leírása lehetne az emberiség öntudata fejlődéstörténetének, ahogy az egyes szubjektumokon vagy társadalmi szempontból tipikus szubjektivitás-formációkon keresztül megjelenik. A mai induktív, méricskélő behaviorista irodalompszichológia e funkciót képtelen lenne betölteni.

Az élmény természetesen még ebben az esetben sem válhat a tudomány vagy az oktatás közvetlen tárgyává, de így már kétszeresen, a mű objektuma és az alkotó—befogadó szubjektuma felől is közvetített. Ha az irodalomtanításban az élményszerűség központi szerepet kap, akkor az oktatás alapvető feladatát — a készség fejlesztését — háttérbe szorítja, és előadóművészetbe megy át. Elvileg elképzelhető lenne egy ilyen aktív-alkotó művészettanítás is, de a művészetek sajátosan modern és elidegenedett társadalmi funkciója következtében erre ma kevés lehetőség látszik. (A prekapitalista korszakban megvolt — sőt, a népművészet egészen a közelmúltig őrizte — és feltehetően a kommunizmus sokoldalúan fejlett emberénél majd újra megjelenik.)

Egy tanárképzésben hasznosítható irodalomelméleti modell vázlata előtt még egy tudományelméleti problémát kell felvetni. Ez az irodalomtudomány interdiszciplinaritásának elve. Maga az elv az utóbbi évek közhelye, de az interdiszciplinaritás sajátosságának tisztázása nem történt meg. Az elv két szempontból is népszerű. Egyrészt, mivel a XX. század természettudománya fejlődésének példaképe, így közvetlenül alkalmazható, másrészt pedig tetszetős tudományos ideológiát szolgáltat a „komplex elemzés" elgondolásához. Az irodalom esetében azonban nem úgy történt mindez, ahogy a természettudományokban. Nálunk ugyanis az interdiszciplinaritás sem a tárgyterület lényegének felismeréséből fakadt, hanem abból az elképzelésből, hogy hátha egy kölcsönmódszerrel többet megtudhatunk erről az ismeretlen lényegről. A vizsgált valóságból fakadó interdiszciplinaritással szemben így a tudományosan képzett kutató prekoncepciója hozza létre a célként tételezett együttműködést. Következésképpen vagy kisebb jelentőségű részletkérdés megoldására korlátozza magát, vagy — ami még rosszabb — redukcionalista módon határozza meg a mű lényegét. A nyelvészeti, pszichológiai, szociológiai stb. redukciók minden

újdonságuk, modernségük és — bizonyos részletkérdésekben — hasznosságuk ellenére nem hozták meg a várt eredményt, és inkább „gyarmatosították az irodalomtudományt" (*Schmidt*, 1973. 8.).

Szükség lenne tehát egy tudományelméleti szempontból következetes interdiszciplinaritásra, mely a tárgyterület alapvető összefüggéseiből fakad. Kiindulópont a *művészet társadalmi funkciója*, mint legáltalánosabb ontologikus háttér. Ebből lehet megkonstruálni egy esztétikát, mely részletezi ezt a társadalmi funkciót, meghatározza a relatíven zárt homogén szféra sajátos kategóriarendszerét. A filozófiai-esztétika ilyen alapvetésére épülhetne az irodalomtudomány, kategóriái az esztétikai kategóriák lebontásából erednének. A fenti megoldás szükségszerűen magával hozna egyfajta belülről kikényszerített interdiszciplinaritást, ugyanakkor azonban elkerülné a redukálást.

EGY LEHETSÉGES OKTATÁSI MODELL A TANÁRKÉPZÉSBEN

Az elméleti oktatás modellje ma igen sokféle lehet. Ezt mutatja az európai és amerikai egyetemek rendkívül eltérő oktatási módszere. Az Egyesült Államokban az irodalom oktatása, az „English" nevű tárgy meglehetős válságban van. *R. Ohmann* részletesen elemzi ennek szakmai hátterét, szervezetlenségét, az egyetemi szervezetek, tanszékek újítást gátló belső mechanizmusát (*Ohmann*, 1973. és *Kampf*, 1973.).

Úgy tűnik, hogy Európában ennél jobb a helyzet. Különösebb utánajárás nélkül is jó néhány felsőoktatási modellt, elméleti-oktatási koncepciót sikerült összegyűjteni. Ezek közül hármat mutatnék be.

Az első *Dijk* javaslata, mely a modern nyelvészet és kognitív pszichológia eredményeit alkalmazza. Az irodalom elmélete szerinte két összetevővel kell rendelkezzen: az *irodalmi szövegek elméletével és az irodalmi kontextusok elméletével*, ezek együtt alkotják az *irodalmi kommunikáció integrált elméletét* (*Dijk*, 1979., 598.). Az irodalmi szöveg elméletéhez az alapot egy általános szövegelmélet adná. Ennek alapján történne meg az irodalmi szöveg specifikus szintjeinek, struktúráinak kibontása. A szöveg strukturális leírása több szinten történne meg, de feltehetően a leíráshoz nem elegendő a szokásos nyelvészeti leírási rendszer (szintaxis, szemantika stb.), hanem speciális irodalmi részteóriák is kellenek (verselmélet, narratív elmélet, retorikai műveletek elmélete stb.). A strukturális leírásnak kellene magyarázni a nyelvhasználók intuitív, korhoz, irodalmi periódushoz kötött sajátos irodalmi kifejezésmódját is. Az irodalmi *kontextus* elmélete az irodalmi mű használatát magyarázza. Leírja azt a komplex szocio-kulturális rendszert, amely bizonyos részvevőknek meghatározott szerepet (szerző, olvasó) oszt ki, bizonyos cselekvéseket határoz meg, illetve kijelöl egy sereg konvenciót, szabályt. A kontextus elmélete *Dijk* szerint nincs kidolgozva, így a rendszer inkább javaslat, mint gyakorlat. A kontextus döntő eleme egy irodalmi pragmatika, továbbá szerepel benne az irodalom és a hozzá tartozó kognitív működések elmélete, illetve az irodalom—társadalom kapcsolat elmélete.

Lényegében azonos tőről fakad, ugyanakkor jelentősen eltér ettől egy olyan javaslat, mely francia hagyományokra alapoz. *Hans-George Ruprecht* és munkatársai *Pour un projet de „théorie de la littérature"* címmel adtak ki egy kis füzetet (Ruprecht, 1978.). A *Kibédi Varga Áron* közreműködésével készülő pro-

vizórikus terv *Az irodalmi szöveg elmélete* címet viseli. Öt fő egysége közül az első, a „Módszertani prolegoménák" az irodalomtudomány tudomány voltát veti fel (*Popper, Göttner*), és a poétika előfeltevéseit vizsgálja. A második rész címe „A szöveg univerzuma", ez elsősorban általános kommunikációelmélet és szemiotikai alapokat tartalmaz *(Moles, Greimas)*. A legnagyobb és középpontinak látszó egység a harmadik, a „A szövegek szemiotikája", amelyen belül a prozódia jelei, a szintaktika jelei, a szemantikai jelek és a pragmatikai jelek egysége különül el. A szintaktikai egység strukturalista *(Jakobson)*, generativista *(Ohmann)* és szövegnyelvész *(Petőfi)* részekből áll. A szemantikai *Rifaterre, Greimas, Propp* eredményeire alapoz, míg a pragmatikába a narratológia és retorika tartozik. A negyedik nagy egység „A szövegek tipológiája", ahova az irodalmi nem-irodalmi megkülönböztetése, a népszerű és nagy irodalom kettősének problémája és az irodalom műnemei tartoznak. Végül az ötödik fejezet „Az irodalmi szövegek működése" címet viseli, itt kerülnek elő az interpretáció kérdései, illetve a pszichológia, szociológia, ideológia és az irodalom kapcsolata. Ez utóbbi csoporthoz rendkívül sokféle megközelítés tartozik, *Gadamer* és *Jauss* hermeneutikai orientációjától kezdve *Freud*, illetve *Jung* pszichoanalitikus, szimbolisztikus koncepcióin keresztül *Escarpit, Goldmann, Lukács* szociológiai elméletéig.

A harmadik, előző kettőtől eltérő elméleti orientációjú koncepció a konstanzi egyetem oktatási programja. A svájci határ közelében levő Universität Konstanz az NSZK egyik legfiatalabb, reformok iránt fogékony egyeteme. Az egyetemi szervezetre jellemző, hogy egységes irodalomtudományi szakterületet alakítottak ki, öt professzor *(Wolfgang Iser, Wolfgang Preisendanz, Manfred Fuhrmann, Hans Robert Jauss, Jurij Striedter)* és az általuk vezetett szervezeti egységek összefogásával. Az összefogás eredményeként a különböző nyelvi tanszékeken is (szlavisztika, angol) egységes irodalomtudományi koncepciót képviselnek, tanítanak. Elképzelésük lényege, hogy az ún. recepció-esztétika keretén belül, illetve ahhoz kapcsolva interdiszciplináris, mégis egységes elméletet alkotnak minden további irodalomtudományi vizsgálódáshoz. A recepció és hatáselméletet az elmúlt években a szövegtudomány és a hermeneutika irányába fejlesztették tovább. Programjuk négy fő területre osztható:

— hermeneutika, az irodalom története és recepcióelmélete,
— esztétika, az irodalmi funkció és hatástörténete,
— a szöveg és kultúra szemiotikája,
— technika, normativitás és a kommunikáció közegének vizsgálata.

A fő területek az oktatás során nem folyamatosan kerülnek kibontásra, hanem speciális témák alapján, mint egy történetileg konkrét kor elméleti szintű értelmezései. Például az 1979/80-as téli szemeszter programja a következő:

A) területen
1. Történelem és dialektika a materialista esztétikában és irodalomelméletben 1967 óta.
2. A Rousseau-recepció Németország filozófiájában és költészetében (1750—1831).

B) területen
1. Az alkalmazott funkciótörténet paradigmái a reneszánsztól napjainkig.
2. Az idilli elsorvadása és regenerációja a XIX. századi német és francia regényben.

C) területen
1. Szemiotika és a kultúra szemiotikája.
2. A közlés stratégiái és az aktualitás leírása: a napi hírközlés.
(Nyilvánvaló, hogy az egyes területeket tudományosan feldolgozható megfelelő részproblémák képviselik, az egész rendszert a hallgatók nyilván olvasmányokból sajátítják el a speciális feladatokra való felkészülés közben.)

A gyakorlati rész zárásaként szeretném most ismertetni azt az elméleti alapkoncepciót, mely már két éve fokozatosan bevezetve a Pécsi Tanárképző Főiskola irodalomtudományi oktatásának alapját adja. Furcsa ellentmondás, hogy nálunk a főiskolák tanterve jóval erősebb elméleti orientációt tesz lehetővé, mint az egyetemeké, mert a teljes első évfolyam, tehát az összoktatás negyede, heti öt órában irodalomelmélet. Ehhez még egy év irodalomtanítás módszertana, fél év ifjúsági irodalom és fél év esztétika kapcsolódik. Ezen tantárgyakat is sikerült — néha címünk ellenére — elméleti jellegűvé fejleszteni (pl. az ifjúsági irodalom című tárgy szinte megköveteli az irodalompszichológiát, szociológiát). Természetesen az ilyen partizánakciók nem helyettesíthetik az átfogó tantervi koncepció kidolgozását.

Az irodalom oktatásának mai spektruma is két szempontból alakulhatna át. Egyrészt a tiszta irodalomismeret-oktatás, az egyébként nyilván rendkívül fontos kulturális tanulás mellett vagy még inkább előtt döntő súlyt kell kapnia az irodalmi érzék, a műalkotás felfogására irányuló készség kialakításának. Másrészt az interpretáció problémájának központba kerülése következtében át kell alakítani az elmélet és történet viszonyát és arányát. Ez természetesen nem a történetiség elvének az elejtése, hanem érvényesítésének előfeltétele.

Az ontológiai és ismeretelméleti szempontból adekvát elmélet segítségével ismerhető meg a mű, majd pedig az így szerzett tudományos értékű ismeret szervezhető csupán történeti sorba. Ezért lényeginek és elengedhetetlennek tartom, hogy a jövő tanára elsősorban rendszerszerű tudományos irodalomelméletet tanuljon felkészülési ideje jelentős hányadában. Az általam javasolt tantervi rendszer így három nagy egységből tevődne össze. Ezek közül csak az elsőt részletezem, részben mert jelen tanulmány központjában az irodalomelmélet és az -oktatás viszonya áll, másrészt mert a jelen oktatási kereteken belül ezt a részt gyakorlatban is kipróbáltuk.

I. Esztétikai-elméleti alapok

Bevezető, alapozó tantárgy. Elméleti részében megadja a művészi elv helyét a társadalom létében, kommunikációjában. Részletezi az esztétikai létmód fő alkotó kategóriáit, majd ezen kategóriákból levezeti az irodalmi mű elméletét, az irodalom tipológiáját. Központjában az interpretáció elmélete áll. A műközpontú interpretáció alapvető jellegének állítása mellett kitér a társadalmi funkcióból következő egyéb interpretációs modellekre is (pszichológia, szociológiai, politikai stb.).

II. Szinkron genezis

A tantárgycsoport célja, hogy tudatosítsa, tudományosan feldolgoztassa azt a folyamatot, melyben az irodalom mint homogén szféra leválik a mindennapi

létről és kommunikációs formáiról. Befogadóra irányuló tudást közvetít a jövendő pedagógusoknak, tisztázza azokat az elméleti és gyakorlati folyamatokat, meghatározókat, amelyek bizonyos társadalmi kontextusban a műveletet elsajátító *érzéket*, ennek az érzéknek a kialakítását befolyásolják. *Részei:*

— a gyermek nyelvi megnyilvánulásaiból, kommunikatív szükségleteiből és képességeiből milyen folyamaton keresztül születik meg a művészi élményt adó elsajátítás képessége, gyakorlata;
— szövegformálás, szövegalkotás és megértés fejlődése a gyermekkorban;
— fejlődéslélektani alapú, jellegű recepcióesztétika (milyen pszichikus kvalitások szükségesek a gyermeknél az esztétikai élményhez);
— milyen szociológiai meghatározók járulnak hozzá a művészi élmény lehetőségéhez;
— a felnőtt vagy gyermek látszat-irodalmi környezetéből hogyan történik, történhet meg az irodalmi elsajátítása;
— a látszat-irodalmi formák, műfajok elmélete;
— a látszat-irodalmi formák befogadásesztétikája, pszichológiája, szociológiája.

A tantárgycsoport magába olvasztaná a jelenleg külön tárgyként szereplő ifjúsági irodalmat és az irodalomtanítás módszertanát. Elméleti és gyakorlati is lenne, vagyis nemcsak általános elvek megismerését jelentené, hanem a belletrisztikus formák elemzését, illetve az oktatásmódszertani gyakorlatokat is magába foglalna. A tantárgycsoportot voltaképpen teljes egészében ki kellene dolgozni, mert kezdemények is alig vannak.

III. Diakron genezis

Az irodalom mint homogén szféra kapcsolatai, alakulása a társadalmi-történelmi kontextusban. Ez a tantárgycsoport a műbefogadás másik fontos elemét — a világismeretet — fejlesztené. Lényegében az irodalomtörténet tartozna ide, de kibővített, átalakított formában. Egyrészt sokkal több gondolkodástörténeti, filizófiai, kultúrtörténeti és általános történelmi ismeret kellene. Másrészt nyilvánvaló, hogy teljes folytonos irodalomtörténetet lehetetlen tanítani, mivel a rendelkezésre álló időbe nem fér bele. Ezért a következő résztárgyak, tárgytípusok javasolhatók:

— korszaktörténet — az irodalmi élettények története, pontosabban a világképek története, az irányzatok és jellegzetes motívumok vizsgálata;
— forma-történet — a stilisztikai, verstani formák fejlődése, a valósággal kapcsolatos szerzői magatartásmód, a műnem történeti feldolgozása;
— összehasonlító irodalomtörténet — regionális megfogalmazások összehasonlító története, nemzeti és világirodalom.

A diakron genezis oktatása csak mélyfúrásszerűen történhet, a tapasztalat azt mutatja ugyanis, hogy többet ér az egy területen elért alapos tudás az egész anyag felszínes ismereténél.

Irodalom

Bécsy Tamás (1977): Drámaelmélet az ontológia és esztétika határán. = Színházelméleti füzetek, 5. Magyar Színházi Intézet.
Bécsy Tamás (1978): Az irodalomesztétikai tudásról. Tankönyvkiadó, (kézirat)
Benjamin, W. (1969): A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában. = Kommentár és prófécia. Gondolat, 301—334.

Bleich, D. (1976): The Subjective Paradigm in Science, Psychology and Criticism = New Literary History Vol. VII. No. 2. 313—334.
Blount, N. S. (1973): Research on Teaching Literature, Language and Composition = R. M. W. Travers: Second Handbook of Reseearch on Teaching, Chicago, Rand McNally
Bókay Antal (1978): Interpretáció és történetiség = Literatura 1978/3—4.
van Dijk, T. A. (1979): Advice on Theoretical Poetics = Poetics, vol 8. no. 6. 569—608.
Dik, Simon S. (1978): Functional Grammar. North Holland, Amsterdam
Even-Zohar, I. (1979): Polysystem Theory = Poetics Today vol. 1. no. 1—2. 287—310.
Fehér Ferenc—Heller Ágnes (1978): Az esztétika nélkülözhetetlensége és megreformálhatatlansága = Híd, 1978. júl-aug. 868—885.
Frye, N. (1957): Anatomy of Criticism. Princeton Univ. Press.
Gray, B. (1970): The Phenomenon of Literature. Mouton, The Hauge
Goldman, L.—Adorno, Th. W. (1978): A második nemzetközi irodalomszociológiai kollokviumon lezajlott vita kivonatos jegyzőkönyve = Művészetszociológia, szerk.: Józsa Péter. Közgazdasági és Jogi K., 1978. 77—92.
Habermas, J. (1968): Knowledge and Human Interests. Beacon Press, N.Y.
Heidegger (1980): A világkép korszaka = Vigilia 45. évf. 3. sz. 171—178.
Holland, N. N. (1976): The New Paradigm: Subjective or Transactive = New Literary History, vol. VII. no. 2. 335—346.
Iser, W. 1979): The Current Situation of Literary Theory: Key Concepts and the Imagery = New Literary History, vol. XI. no. 1. 8—21.
Jauss, H. R. (1977): Alteritat und Modernitat der mittel alterliche Literatur. München, W. Pink Verlag
Jauss, H. R. (1979): An Interview with Hans Robert Jauss Rien T. Seghers = New Literary History, vol. XI. no. 1. 83—96.
Kampf, L. (1973): Real Students in Real Classroom = New Literary History, vol. V. 594—604.
Kuhn, Th. (1962): The Stucture of Scientific Revolutions. The University of Chicago Press
Lukács György (1947): A történelmi regény. Bp.
Lesche, K. (1978): Some Metascientific Reflections on the Differences Between Psychoanalysis and Psychotherapy = Scandinavian Psychoanalytic Review 1. 147—181.
Löwenthal, L. (1973): Irodalom és társadalom. Gondolat
Lewis, C. S. (1964): The Discarded Image. Cambridge Univ. Press.
Marcuse, H. (1955): Evos and Civilisation, Boston; (1964): One-dimensional Man, Boston; (1965): Kultur und Gesellschaft I—II., Frankfurt
Meckel (1963): Research on Teaching Composition and Literature = N. L. Gage (ed.): Handbook of Research on Teaching, Chicago Univ. Press
Moij, J. (1979): The Nature and Function of Literary Theories = Poetics Today, vol. 1. no. 1—2. 111—136.
Ohmann, R. 1973:) English Departments and the Professional Ethos = New Literary History, vol. V. 565—594.
Piaget, J. (1968): Structuralism. Rontledge and Kegan Paul, London
Popper, K. R. (1972): Objective Knowledge. Clarendon, Oxford
Poszler György (1974): Irodalomesztétika és irodalomtudomány = Magyar Filozófiai Szemle, 1974. 6. sz.
Radnitzky, G. (1968): Contemparary Schools of Metascience. Akademiförlaget, Göteborg
Richards, I. A. (1925): Prienciples of Literary Criticism. Harcourt, Brace and World N. Y.
Richards, I. A. (1929): Practical Criticism. Harcourt Brace and World
Richards, I. A. (1929): The Philosophy of Rhetoric. Oxford Univ. Press, Oxford
Ruprecht, H. G. et al. (1978): Pour un projet de „theorie de la littérature" = Centro Internazionale di Semiotica e di Linguistica, Urbino 72—73.
Schmindt, S. J. (1973): On the Foundation and Research Strategies of a Science of Literary Communication. Poetics, 7. 7—35.
Theoric der Literatur und der Kommunikation = Postgnaduierten Programm der Universitat Konstanz. 1978., 1978., 1980.

Erdélyi Pál

A TANÍTÁSI ZAVAROKRÓL

Német pedagógiai szakírók (Tausch, Schäfer stb.) vizsgálatai szerint a tanítási folyamatot átlagban 2,6 percenként zavarják meg. Mi lehet ennek az oka?

A pedagógus és a diákok közötti interakciókat megzavarhatják:

— a tanítási folyamaton kívül jelentkező *külső okok*,
— a tanítási *módszerből eredő okok*,
— a diákok szorongása és ennek következményei.

Először röviden tekintsük át a tanítási folyamaton kívülről eredő okokat. Bármilyen zavaró tényező, pl. a rosszul záródó ablakokon beszűrődő zajok, a forgalmas közlekedési útvonalon fekvő iskola, az iskolában tanítási idő alatt zajló tatarozási, szerelési tevékenységből eredő zajok elsődleges forrásai lehetnek a tanítás zavarainak.

Lényegesebbnek tűnik ennél az oktatási rendszerből adódó zavarforrás. Manapság a legelterjedtebb oktatási forma az úgynevezett „frontális oktatás". Ez a rendszer lényegében csak tanári akciókat és a tanulói reakciókat ismer. A tanítási idő 60%-ában csak a tanár beszél, ez átlagos létszámú osztályokat figyelembe véve annyit jelent, hogy a tanár kb. ötvenszer annyit beszél, mint amennyire az egyes diáknak lehetősége van. A már említett felmérések szerint egy tanuló átlagosan háromnaponta intézhet kérdést tanárához; ugyanennyi idő alatt a tanár kb. 800 kérdést tesz fel a diákoknak.

Schäfer szerint „a tanítás során a diákoknak alkalmazkodniuk kell a tanár elvárásaihoz. A tanulóknak — egy zenekar tagjaihoz hasonlóan — a tanár cselekedeteiből kell kikövetkeztetniük az ‚előadás partitúráját'. Olyan ‚játékban' kell részt venniük, amelynek nem ismerik a ‚forgatókönyvét'. Azt a diákot tekintik sikeresnek, aki képes kialakítani magában olyan készségeket, amelyek pontosan megfelelnek a tanár elvárásainak."

A „frontális oktatási rendszer"-re a tanulók háromféle módon reagálhatnak:

— az alkalmazkodni képesek „együtt játszanak",
— a kritikusabbak passzívakká válnak,
— az önállóságra törekvők protestálnak, lázadnak és ezzel zavarják a tanítást.

Az oktatási rendszerből eredő zavarok között feltétlenül meg kell említeni az úgynevezett „rejtett tanterveket". A diákokat tulajdonképpen nem a feladott lecke nyomasztja vagy izgatja. Sokkal inkább a teljesítményekre központosított, minden áron jó eredmény elérésére serkentő előmeneteli „játékszabályok"; az osztályközösségbe sokszor az egyéniség feladását, de legalább korlátozását megkövetelő beilleszkedés, az átlaghoz hasonulás kényszere okoz zavarokat.

Ez egyaránt érvényes az átlag feletti adottságokkal rendelkező gyerekekre és az átlag alatti képességűekre. A mai oktatási rendszer nem alkalmas arra, hogy lehetővé tegye az átlagtól eltérő, a „masszából" kilógó diák zökkenőmentes beilleszkedését vagy az egyéni képességek kibontakoztatását. Ennek hátrányairól — az elvesző tehetségekről, a szellemi kapacitással való pazarlásról — egyébként újabban egyre többet olvashatunk a sajtóban. A diákok képességeik kibontakoztatása helyett, a tanulás örömet nyújtó élménye helyett azon gondolkoznak, „hogy kaphatnék még egy jelest matematikából", „mit tegyek, hogy előbbre kerülhessek a rangsorban", „jó-e, ha megmondom a véleményemet a tanárnak, nem lesz-e ennek rám nézve hátrányos következménye?" stb.

A tanítás zavarainak harmadik, talán legjelentősebb forrása a diákok szorongása, illetve a szorongás következményei: a neurotikus viselkedészavarok.

Ugyancsak statisztikai felmérések alapján állíthatjuk, hogy a diákok 20—30%-a szorongva megy iskolába. Az is bizonyított tény, hogy a szorongás:

— csökkenti a teljesítményt,
— akadályozza a tanulási folyamatot,
— magatartási zavarokhoz vezet.

A szorongás alapja minden esetben valamilyen megoldatlan konfliktus. Maga a konfliktus négyféle módon jöhet létre:

1. két, egyaránt vágyott célt nem sikerült egyeztetni,
2. az illető szeretne elérni valamilyen célt, de azt egyidejűleg ki is akarja kerülni,
3. két nem kívánt viselkedésmód közül egyiket sem akarja követni,
4. egyszerre szeretne tenni és elkerülni valamit, de mindkét alternatívának vannak vágyott és nemkívánatos oldalai.

Nem lesz azonban minden konfliktusból *neurotikus* konfliktus. A konfliktusok megoldásának vannak egészséges, szorongást megszüntető módjai, melyeket az egyén élete során „megtanul". Az egészséges egyén konfliktushelyzetben:

— ha ismeri a számára nehezen megoldható konfliktushelyzeteket, igyekszik *elkerülni* azokat;
— ha nem képes egyértelműen dönteni, inkább *lemond* az egyik célról;
— az eredeti célra irányuló vágyait, késztetéseit *áttolja*, áthelyezi más célokra;
— valamilyen ismert hiányosságát másfajta sikerekkel pótolja, vagyis *kompenzál;*
— és végül *szublimál*, lemond eredeti céljáról egy szociálisan magasabban értékelt cél kedvéért.

Ezeknek a konfliktusmegoldó módszereknek a megtanulása hosszú fejlődési folyamat eredménye, alapja az egyén megfelelő önismerete.

A neurotikus konfliktus jellemzője az egyén döntési képtelensége. Az illető képtelen választani, egyszerre akarja megvalósítani ellentétes vágyait, késztetéseit. A döntési képtelenség szorongást kelt benne, ez ellen a következő módokon védekezhet:

— *eltagadással*, „meg-nem-történtté-tevéssel", egyszerűen nem vesz tudomást a konfliktushelyzetről;
— *elfojtással* — ez a legyakoribb neurotikus megoldási próbálkozás — nem engedi tudatossá válni a szorongást keltő vagy szorongással együttjáró vágyait, késztetéseit. Az ilyen „megoldás" azonban nem oldja meg a konfliktust, hanem — hasonlóan a többi, itt

bemutatandó védekező módszerhez — csak csökkenteni képes a szorongást, amely aztán másutt keres levezetést: pl. a különböző iskolai viselkedési zavarokban;

— *regresszióval,* vagyis egy korábbi, már meghaladott személyiségfejlődési szintre való visszatéréssel. Gyermekkorban valószínűleg ez a leggyakoribb védekezési mód. Szinte minden többgyermekes szülő előtt ismert, hogy a fiatalabb testvér megszületését követő időszakban a nagyobbik gyermek — főleg, ha csak néhány év választja el őket egymástól — egyszerre furcsán, szokatlanul kezd viselkedni: szopja az ujját, selypít, kisbaba módjára gügyög, esetleg újra bevizel, állandóan anyja szoknyáján csüng, vagyis a kisdedkorban megszokott viselkedési szintre regrediál.

Az iskolában is gyakran tapasztalható, hogy a gyermekek frusztrációt okozó — és nem feltétlenül csak az elsajátítandó tananyag mennyiségéből fakadó — túlterhelésre körömrágással, ujjszopással, motoros tünetekkel (nyüzsgéssel, nyugtalansággal, esetleg agresszióval reagálnak);

— *reakcióképződéssel,* amikor a viselkedésben az elfojtott impulzusok ellentéte jelenik meg. Erre a védekező módra jellemző példának tekinthetjük a túl jó, „stréber" tanulót;

— *projekcióval* (kivetítéssel). Gyermekkorban ez a másik leggyakrabban működő elhárító módszer. A projekció a saját, megengedhetetlen késztetések tudattalanul másokra való rávetítése. Ennek legjobb példája az árulkodó gyerek, aki tulajdonképpen maga szeretné elkövetni azokat a „bűnöket", amelyek miatt társait beárulja, vagy az a diák, aki úgy érzi, „pikkelnek" rá a tanárok;

— *szomatizációval,* a szorongás testi tünetekben való megjelenítésével. A testi tünetek gyakran igen demonstratívak, szinte rámutatnak a szorongás forrására. Tipikus példák erre a 8 éves kisfiú „írógörcse" minden írásórán, vagy az iskolásgyerekek testi okokra vissza nem vezethető fejfájása, vagy a reggel — iskolába indulás előtt — jelentkező hányás;

— és végül a *racionalizációval,* vagyis a viselkedési zavaroknak a lelkiismeret megnyugtatására szolgáló „megmagyarázásával".

A már említett konfliktusmegoldó kísérletek „megtanulásának" lehetőségét két példán keresztül próbálom bemutatni. Először lássunk egy produktív, hasznos tapasztalatot: az óvodai kiscsoportban az egyik kislány agresszíven nekitámad társának, mert az elvette a játékát. Az óvónő, hogy megelőzze a kitörni készülő verekedést, bábokat vesz elő. Elkezdenek játszani. A bábjáték során a sérelmeket elszenvedett gyermek lereagálhatja agresszív impulzusait, megverheti a bábokat. Végül a játék jókedvű „csetepatéban" végződik, a bábuk ezután kibékülnek egymással. A gyerekek egy konkrét példán keresztül tapasztalták, hogy a konfliktus áttolható, és ezzel a feszültség sikeresen csökkenthető, szociálisan elfogadott — megdicsérik érte. Ilyen és ehhez hasonló tapasztalatok kapcsán tanulja meg a gyermek a pozitív — sikeres és szociálisan elismert — konfliktusmegoldó módszereket: a lemondást, kikerülést, áttolást, kompenzációt és szublimációt.

A másik példával az egészségtelen, kóros megoldási módok „megtanulását" kívánom bemutatni. Hasonló helyzetről lesz szó, mint az előző példában. A

gyerekek otthon játszanak, az egyik testvér elveszi a másiktól a játékát, mire az mérgesen nekitámad. Az anya ingerülten berohan a szobába, odaugrik gyermekéhez, megfenyegeti „... vigyázz, megmondom apádnak, ha hazajön, és majd meg fog verni, mert bántod a testvéredet...", esetleg ráver a gyerekre. Ennek következtében a gyermek éppen megnyilvánulni kívánó agressziója szorongással társul, nem mer agresszív lenni, hanem elfojtja indulatait. Megtanulja, hogy ne mutassa ki érzéseit, fojtsa magába, mert abból baja származik. Ha az ilyen tapasztalatok gyakran ismétlődnek, a nevelés „sikeres" lesz, a gyermek konfliktusait ezután elfojtással fogja „megoldani". Hasonló módon tanulja meg a gyerek a többi kóros konfliktusmegoldási módszert: az eltagadást, regressziót, reakcióképződést, projekciót, szomatizációt, valamint a racionalizációt.

Nézzük a továbbiakban a tanítási zavarok fajtáit. Ezek egyike a *fegyelem zavarása,* mely nem azonos a provokációval. Rendszerint nem szándékos, tettese gyakran ismeretlen marad. Leggyakrabban — elsősorban a pubertás idején — nem tudatosan az értéknormák elleni lázadás váltja ki, és nem a tanár ellen irányul.

Egy másik gyakori zavarfajta a *provokáció,* mely lehet pusztán játékos indíttatású, de gyakran agresszív igények kielégítésére szolgál — valamilyen frusztrációra adott reakció —, esetleg a tanítási órák unalmassága váltja ki, vagy pedig nevetségessé akar tenni.

A pedagógusok leggyakrabban az *akusztikus* és *vizuális* zavarásra panaszkodnak. Baus felmérései szerint a tanárok elsősorban a tanulók lármázását és motoros nyugtalanságát tekintik a normától eltérő viselkedésnek. A még éppen elviselhető zajszint túllépése — pl. túl nagy létszámú osztályok esetén — tovább fokozza a zaj szintjét, a tanárnak magának is kiabálnia kell, hogy meghallják. Ez jelentősen hozzájárul a tanár és a diák idegességéhez.

A tanítást kívülről érintő zavarokról már esett szó.

A *neurotikus* eredetű zavarokkal a tanár rendszerint manifeszt tünetek formájában találkozik, ezek csak feltételezhetően utalnak a kiváltó konfliktusokra. A leggyakrabban a következő neurotikus tünetekkel találkozhatunk:

1. pszichoszomatikus zavarok (vagyis lelki eredetre visszavezethető testi tünetek). Ezek közé sorolhatjuk a dadogás, illetve hebegés bizonyos, nem szervi megbetegedés kiváltotta eseteit, a tic-nek nevezett, akarattól függetlenül fellépő kényszermozgásokat, melyek bármely testrészen keletkezhetnek, de leggyakoribbak az arc mimikai izmaiban; a vegetatív idegrendszer labilis működésének tüneteit, pl. a fokozott verejtékezést, pirulást, ájulási hajlamot stb.;
2. elégtelen iskolai teljesítmény. Ezekben az esetekben a tanulók saját értelmi és képességszintjük alatt teljesítenek. Tipikus ilyen tünet az ún. pszeudodemencia vagy álbutaság, mely tulajdonképpen védekezési reakciónak tekinthető;
3. a legkülönbözőbb viselkedési zavarok, a szégyenlősség, szerepléstől való félelem, a mutizmus (amikor a gyerek nem hajlandó megszólalni, vagy csak bizonyos személyekkel hajlandó kommunikálni), a hazudozás, a neurotikus lopkodás, amikor a diák úgy tulajdonít el tárgyakat, hogy rajtakapják és megbüntessék érte. Külön fel kell hívni a figyelmet a gyerekkori depresszióra, amely egész más for-

mában jelentkezik, mint felnőttkorban. Gyermekpszichiáterek hangsúlyozzák, hogy a jellegzetes „osztály bohóca" viselkedés mögött mindig depresszió bújik meg. Ide sorolhatók tulajdonképpen a különböző fóbiák, érthetetlennek és értelmetlennek tűnő beteges félelmek is;

4. gyakoriak a táplálkozási zavarok, az étvágytalanság és a kóros mértékű étvágy is;
5. ide tartoznak az ürítési zavarok, a bevizelés, illetve beszékelés, valamint
6. az alvászavarok, pl. a pavor nocturnus (éjszakai felriadás, mikor a gyerek álmában felsír, beszél, esetleg kiabál, de ébredés vagy felébresztés után nem emlékszik vissza semmire).

A tanítási zavarok azonban nem pusztán a fentebb felsorolt zavaró okok egyszerű összegeződései. Egyelőre még ismeretlenek az egyes zavaró tényezők egymással való összefüggései, ezeknek az összefüggéseknek a következményei, s a zavarok hatását a rejtett egyéni túlérzékenységre sem ismerjük.

Feltétlenül meg kell említeni egy — igen nagy számú — csoportot, melynek viselkedési zavarai, illetve neurotikus tünetei bizonyos „adottságok" következményei. Ezek a gyerekek az ún. „enkefalopaták", vagy szakszerűbb kifejezéssel a kora gyermekkorban elszenvedett agyi károsodottak. Ők azok a gyerekek, akik állandóan nyüzsögnek, képtelenek megülni egy helyben, állandóan manipulálnak valamivel, impulzívak, mozgásaik nem eléggé kontrolláltak, viselkedésük nehezen elviselhető. Figyelmük csak rövid időre kelthető fel, alig rögzíthető, szétszórtak, nehezen képesek koncentrálni, túlzottan fogékonyak a külső ingerekre. Jó értelmi szintjük ellenére tanulási problémáik vannak, leggyakrabban az olvasás, az írás és a matematika területén. Hangulatuk ingadozó, frusztrációtűrő képességük alacsony, hajlamosak az indulatkitörésekre, antiszociális viselkedésre.

Ennek az állapotnak a kialakulásában a különböző, a magzatot vagy újszülöttet és csecsemőt ért káros behatásoknak van döntő szerepe. Az állapot lényege a kutatások mai állása szerint az ingerek szűrésének zavara, illetve integrációs zavar, mely felelős a koncentráció zavaráért, másrészt a vizuális, akusztikus információk dekódolásának, illetve ezen információknak a cselekvésbe való transzformálásának zavara. Ez érthetővé teszi, miért éppen az olvasási és írási nehézségek a leggyakoribbak. Bizonyos fokig nehezített az absztrakt gondolkodás is, emiatt birkóznak meg nehezebben a matematikai feladatokkal.

Ezek a gyerekek tulajdonképpen másként látják, másként élik meg az őket körülvevő világot. „Másságuk" miatt fokozottan hajlamosak a szorongásra, lényegesen könnyebben neurotizálódnak, mint egészséges társaik. Tulajdonképpen egy „ördögi körben" élnek, környezetük, már a szülők sem ismerik fel az állapot lényegét, a gyerekeket rossznak, neveletlennek tekintik, ennek megfelelően viszonyulnak hozzájuk, „nevelik" és büntetik őket. Tudjuk, hogy frusztrációtűrésük alacsony, viszont állandóan kudarcok érik őket, képtelenek megfelelni a szülői és pedagógusi elvárásoknak. Különböző neurotikus reakciók alakulnak ki a szinte állandó szorongás következtében. Egyre kevésbé képesek beilleszkedni, egyre több velük a probléma, egyre több elutasítással találkoznak; ez tovább rontja állapotukat. Érthető, miért gyakori közöttük az antiszociális viselkedés, kriminalitás.

Beilleszkedésük saját korcsoportjukba is problémás. Eleinte imponálnak társaiknak aktivitásuk és a tekintéllyel szembeni viselkedésük miatt, de tartós kapcsolatra hosszú távon képtelenek. Emiatt tulajdonképpen magányosak, mindig újra próbálkoznak kapcsolatteremtéssel, de itt is kudarcok érik őket.

Jó intellektusuk és fejlett verbalitásuk miatt az iskolában inkább „lusták-nak" tartják őket, „tudnának tanulni, ha akarnának" elvárásokkal nevelik, fegyelmezik őket, emiatt is újra frusztrálódnak. A pedagógus előtt is tudott, hogy a büntető-frusztráló nevelés inkább rögzíti a viselkedési problémákat, mintsem megoldaná. Ez fokozottan érvényes az enkefalopata gyerekekre.

Az érzékszervi fogyatékos (nagyothalló, siket, vak), illetve testi fogyatékos gyermekek gondjairól nem kívánok részletesen beszélni, ez a probléma részben jól ismert, részben megoldottnak tekinthető a speciális intézetekben végzett speciális pedagógiai, gyógypedagógiai tevékenységgel. Bár ezen a téren is lenne még tennivaló.

A súlyos, egyértelműen neurotikusnak tekinthető viselkedési zavarok esetén a pedagógus — ha felismeri ezeket — célszerű, ha szakember segítségét kéri, nevelési tanácsadóhoz, gyermekpszichológiai szakrendeléshez vagy gyermekideggondozóhoz fordul. Mit tegyen azonban olyan esetben, amikor a tanítás megzavarása nem tekinthető kóros mérvűnek?

Rainer Winkel német pedagógus és pszichiáter közeljövőben idehaza is megjelenő könyvéből vett példán keresztül próbálom meg bemutatni a pedagógus számára lehetséges konfliktusmegoldó lépéseket.

Möllerné öt hónapja tanít az iskolában matematikát, németet és angolt. Osztályfőnöke a 7/b-nek. Vele történt meg az itt következő eset:

Egy esős őszi napon a 7/b kirándulásra készül. A gyerekek már napok óta izgatottan készülnek, kíváncsiak, milyen lesz az új tanárnővel az első közös kirándulás. Türelmetlenül, nagy zajjal sorakoznak a folyosón. Az indulás azonban egyre késik, mert az utolsó percekben még meg kell keresni a futballabdát, az elkallódott uzsonnacsomagokat és egyéb holmikat. A hangulat egyre feszültebb, ingerültebb. Egymást szidják, utasítják rendre. Általános civakodás kezdődik, Wolfgang és Fredy összeverekszik. Fredy az erősebb, Wolfgang nem bír vele, átkozódva visszaszalad az osztályba, szidja Fredyt, az osztályt, az egész világot, a tanárt, és megesküszik, hogy soha többé nem megy kirándulni...

Mit lehet itt tenni? Csak egyszerűen két gyerek verekedéséről van szó, akik majd lehiggadnak? Le kell-e fújni a kirándulást? Rébeszéljék Wolfgangot, hogy mégis jöjjön velük? Egyszerű fegyelemzavarról van szó vagy provokációról? Olyan agresszióról, melyből a tanárnőnek célszerű kivonnia magát? Mit tegyen Möllerné?

Valószínű, hogy a konfliktus megoldására több, pedagógiailag helyes megoldás akad.

Möllerné eleinte — látszólag — semmit sem tett, elkerülve ezzel a szokványos — kétséges eredményű — inger—reakció sémát. Megdöbbentnek és tanácstalannak tűnt. De — és ez a lényeg — tudatosan átgondolta a lehetséges reakciókat.

Egy rövid ideig tartó szünet után megkérte a gyerekeket, hogy üljenek le a földre körbe, ahogy ezt tenni szokák, ha koncentrálni kell valamilyen megoldásra. Lehunyta a szemét. Néhány tanulón is látni lehetett, mennyire igyekeznek a megoldásra koncentrálni. A tanárnő pár perc múlva megkérdezte:

„Mit gondoltok, mi az, amit semmi esetre sem szabad megtennem?"

„Nem küldheti haza Fredyt!"

„Köszönöm! Ez valóban sokat segített. Mindenesetre én sem vagyok teljesen ártatlan abban, hogy kitört a verekedés. Ha jobban előkészítettem volna a kirándulást, megelőzhettem volna a történteket. Lehetséges, hogy nem lettünk volna ilyen ingerültek..."

„Ugyan, mindenki ideges volt. Biztosan az időjárás az oka..."

„Ez mindenki problémája. Bármit is javasolunk vagy teszünk, az mindnyájunkat érinti."

„Talán beszéljen Wolfganggal. Úgy tűnik, abbahagyta az üvöltözést."

„Ez hülyeség! Ha valaki megvert volna, én biztosan nem akarnám látni a tanárnőt, aki csak össze-vissza locsogna. És útközben majd tovább folytatják..."

„Én is így gondolom. Ki kellene találnunk valamit."

„Mit szólnátok útközben egy Extra-Colához?"

„De ez megvesztegetés!"

„Gondoljuk át még egyszer, gyerekek! Csukjátok be a szemeteket! Ez majd segíteni fog."

Eltelik néhány perc. Majd Fredy így szól:

„Úgy gondolom, nekem kell bemennem és rendbe hoznom a dolgot."

„Mit fogsz neki mondani?"

„Ne kezdjétek már megint! Akkor mehetünk egyenesen haza!"

„Ne fecsegjetek már annyit!"

Fredy felemelkedik, odamegy az osztály ajtajához, visszafordul és — igen komolyan — azt mondja:

„Megmondom Wolfgangnak, hogy sajnálom és hogy csak ő segíthet rajtunk..."

Fredy bemegy az osztályba, és vagy öt percig egyedül marad Wolfganggal. Csak hangfoszlányokat lehet hallani. Majd nyílik az ajtó, megjelenik Fredy, mögötte — kissé zavart arckifejezéssel — Wolfgang. Az osztály még mindig csendben ül a földön. A tanárnő így szól a két fiúhoz:

„Gyertek, üljetek ide! Fogjuk meg szorosan egymás kezét, hogy senki se érezze magát egyedül. Talán akkor Wolfgang is segít nekünk."

Mindketten beülnek a körbe. A gyerekek megfogják egymás kezét. Wolfgang, kissé akadozva megszólal:

„A dolog már el van intézve. Fredy bocsánatot kért. És most menjünk. Úgy gondolom, mindennek ellenére biztosan jól sikerül majd a kirándulás..."

Ne higyjük, hogy ezzel a 7/b-ben a tanítás végérvényesen zavarmentessé vált. A tanárnő és a diákok ennél sokkal fontosabbat tanultak az esetből, azt, hogy az iskolai zavarok mindenkinek problémát jelentenek, és az elgondolkodás, a másik érzéseibe való belehelyezkedés (empátia), valamint a lemondás a kényszerről és az erőszakról szabaddá teszi az utat a humánus cselekvési perspektívák előtt. A tanárnő nem ragadta magához a konfliktust, hanem átadta azoknak, akiket érint, a megzavart kommunikációs folyamat összes résztvevőjének, az osztálynak. Sokkal hatásosabban cselekedett ezzel, mint az a „cselekvési mániás" pedagógus, aki állandó akcióival elveszi a tanulóktól a felelősség érzését, csírájában elfojtva ezáltal a kreatív megoldási javaslatokat. Az ilyen pedagógus a konfliktusokat a büntetés és dicséret segítségével oldja meg, a konf-

liktusok közös elemzése és a mindenki számára elfogadható megoldás keresése helyett.

Nézzünk egy másik esetet is.

Az első tanítási napon az új tanár először lép be az osztályba. A gyerekek felállnak, a tanár leülteti őket. Jonas, az osztály mókamestere — ahogy abban előre megegyeztek — állva marad. A tanár rászól:

„Te is leülhetsz!"

Jonas halálosan komoly képpel közli:

„Bénák a térdeim... gyermekbénulásom volt... mindig állnom kell... egész délelőtt."

Felvetődik a kérdés, hogyan reagáljon a tanár az ilyen provokációra. Minden új tanárt „megtesztelnek" ilyen vagy ehhez hasonló formában. Ez inkább tekinthető tréfának, mint komoly provokációnak. Ennek ellenére az ilyen játékokat gyakran személyük elleni támadásnak, komolynak és kivédhetetlennek tekintjük. Gyakran visszavágunk, amivel önmagunkat és a diákokat is kilátástalan helyzetbe hozzuk.

Köztudott, hogy az „óra és a csengő uralma" és a magas igényszintek közé zárt frusztrációtűrő képesség hamar kimerül, a türelem, önuralom, humorérzék is véges — ennek ellenére a tanár szakmai „fegyvertárához" kell tartoznia annak a készségnek, hogy elkerülje a sztereotípiákat, állandóan képezze magát, képes legyen a dinamika áttekintésére, kritikusan reagáljon saját viselkedésére, röviden: semmi esetre sem szabadna úgy reagálnia, ahogy a „született nevelő" tenné. Mit tehet a tanár a Jonas-féle esetekben:

Megteheti, hogy belemegy a játékba, visszavág. De ebben az esetben a játék a tanár és diák között folyik, az osztály „cirkuszi közönséggé" alakul. Cselekedhet úgy, mintha nem hallotta volna a provokációt. Ez sem oldja meg a kérdést, mert a Jonasok legközelebb újabb ötletekkel hozakodnak elő.

Teheti viszont a következőket.

Tárgyilagosan így szól az osztályhoz:

„Az új ‚magoltatókra' mindig kíváncsiak vagyunk, kipróbáljuk, hogyan reagálnak, ha megpróbáljuk őket csőbe húzni...? Ugye, ebben az osztályban te vagy az, aki megteszteli az új tanárt?" — fordul Jonashoz.

„Egyébként véleményetek szerint, hogy vonhatja ki magát az ideális tanár az ilyen balhékból?" — fordul az osztályhoz.

Nem tesz senkinek szemrehányást, nem tekinti a dolgot meg nem történtnek, nem kapitulál, nem büntet. Együtt játszik a diákokkal, komolyan veszi a tesztteléses játékot — azonban visszadobja a labdát az osztálynak, ahonnan a provokatív játék kiindult. Tudatossá teszi a gyerekekben a provokáció mögötti motivációt és kikéri tanácsukat. Azt teszi, amit senki se várhatott tőle — megadja a diákoknak a szerepcsere lehetőségét.

Tekintsük át a következő részben a pedagógus eszköztárát, mellyel megoldhatja a tanítási folyamatban keletkező zavaró momentumokat. Redl 1971-ben megjelent könyvében 20 féle megoldást ajánl:

1. tudatos, tervezett mellőzést: feltételezve, hogy a zavar részben megoldódik, mégpedig annál gyorsabban, minél kevésbé figyelünk oda;

2. jelzések adását: elvárva, hogy a diák a jelzések hatására (pl. mutatóujjunkat szájunk elé helyezzük) kontrollálja viselkedését;
3. a fizikai távolság és a kontaktus módjának változtatását: pl. abban a formában, hogy feltűnően hátrább lép, vagy a méregtől reszkető gyereket karjánál fogva magához húzza, hogy ezzel megnyugtassa;
4. nem feltűnő érzelmi odafordulást: egy megértő pillantást, kedves gesztust stb.
5. a helyzet feszültségének humoros csökkentését: feltételezve, hogy a felgyülemlett indulatok nevetéssel, viccel vagy megértő, nem bántó iróniával levezetődnek;
6. hozzájárulást az akadályok leküzdéséhez: bátorítás, előlépés formájában;
7. az adott helyzet strukturális átalakítását, pl. a túl szűk aktivitási terep kitágítását, a légkör változtatását;
8. átcsoportosítást: pl. a peremhelyzetben levő tanulók integrálását az ülésrend megváltoztatásával;
9. intellektuális bizonyítékokkal való érvelést: olyan meggondolásból, hogy ezek segítségével elő lehet segíteni a kritikus én-funkciók erősítését;
10. az érzelmi feszültségek tudatosítását: feltárva a feszültségek mögött húzódó dinamika valódi okait;
11. az értékképzetekre és a csoport viselkedési normáira való hivatkozást;
12. a megelőző kiküldést: abban a reményben, hogy ezzel a tanulóban levő feszültség csökkenthető;
13. a fizikai korlátozást: a külső megnyugtatás céljából;
14. az aktivitás, a mozgástér és a környezet tárgyainak korlátozását: a zavaró külső ingerek kikapcsolásának céljából, pl. a már említett „enkefalopata" csoportban;
15. a szabad aktivitás terének tágítását, a határok egyidejű hangsúlyos megadásával;
16. tilalmakat, vagyis világosan kijelölt határokat;
17. ígéreteket: az elvárások teljesítés esetén kilátásba helyezett kedvezményeket;
18. jutalmazást: a megfelelő viselkedés esetén nyújtott kedvezményeket;
19. fenyegetést: legtöbbször a tilalmakhoz kapcsolva, abból a célból, hogy a tilalmakat betartassák;
20. büntetést: rendszerint a tilalmak megszegése esetén.

Ezek a *lehetséges* pedagógiai módszerek képezik az olyan tanár eszköztárát, aki az adott helyzetnek megfelelően akar foglalkozni a tanítási zavarokkal és nevelési konfliktusokkal. Természetesen nemcsak ezek a módszerek léteznek. Az is igaz, hogy az öt utolsó módszer kérdésesebb az előzőnél, de emiatt nem feltétlenül elvetendő.

A fenti módszereket természetesen a helyzetnek és a diákok életkorának megfelelően kell kiválasztani. Minél fiatalabb vagy éretlenebb valaki, annál direktebb módszerre van szükség, de még büntetés vagy fenyítés esetén sem szabad szem elől téveszteni a legfontosabb alapelvet: a diákokat fogékonyabbá kell tenni a humánusabb jelzésekre.

Ez azt is jelenti, hogy az esetenként a helyzetnek meg nem felelő módszerek alkalmazása ellenére a tanárnak tudatosítania kell magában, hogy az apró gesztusokkal ugyanolyan eredményt érhet el, mint a nagy felhajtással. A túlzott elvhűség, az elméletekhez való ragaszkodás, a reflexiók nélküli reagálás vagy az át nem gondolt, céltalan próbálkozás sokkal kevésbé „pedagógikus", mint a rugalmas, a kompromisszumokat nem szégyenlő, de a meghatározott célnak elkötelezett tanári viselkedés.

Nyomatékosan fel kell hívni a figyelmet a büntetés hamis igazolásának veszélyességére. A büntetést mint módszert semmiféle elmélettel nem lehet igazolni. Régóta bizonyított tény, melyre már Freud is felhívta a figyelmet, és melyet a viselkedéselméletek azóta többszörösen bizonyítottak, hogy a büntetés gyengíti az ént, a személyiséget, és kívülről irányított, belátás nélküli alkalmazkodáshoz vezet. A viselkedéslélektanban alkalmazott kondicionálási kísérletek során jöttek rá, hogy a büntetés hatása generalizálódik, nemcsak a nemkívánatos reakciókat törli, de az elérni kívántakat is.

Sokkal hatékonyabbnak bizonyult a jutalmazásos módszer alkalmazása, bár ennek is vannak veszélyei. A gyakori jutalmazással elért pozitív viselkedés sem belátáson alapul, hanem a kitűzött jutalom csábító hatásán.

Végül befejezésként néhány olyan megoldási módot ajánlanék, melyet minden pedagógusnak figyelembe kell vennie a nevelési konfliktusok megoldásakor, elsősorban akkor, ha már létrejött a tanítási zavar:

— minden reakció előtt célszerű rövid gondolkodási szünetet tartani. Ezzel megelőzhetjük a közvetlen ösztönös reakciókat;
— célszerű megkérdezni magunkat — és lehetőleg a diákokat is —, melyik az a lehetőség, melyet semmiképp nem alkalmaznánk egy konfliktus megoldására. Ez a negatív választásos lépés;
— csak ez után gondoljuk át a pedagógiai módszerek tárházát a helyzetnek legmegfelelőbb módszer kiválasztására. Ez a pozitív választás lépése;
— próbáljuk beleképzelni magunkat a zavart okozó diák helyzetébe, milyen motivációk, késztetések és vágyak vezethették, milyen segítségre lenne leginkább szüksége és melyik módszer rontaná tovább a viselkedését;
— ha nem jut eszünkbe semmi értelmes megoldás, még mindig akad egy lehetőség, ami biztosan nem káros: humorral reagálni!

A felsorolt viselkedésmódok az aktuális iskolai zavarokra vonatkoznak. Mint már megemlítettük, a neurotikus zavarokkal célszerűbb szakemberhez fordulni, mert a pedagógusoknak, még ha meg is érzik, fel is ismerik a problémát, nincsenek meg a megoldásukhoz szükséges ismereteik.

Az ismertetett viselkedés kialakítása és a vázolt feltételeknek megfelelés a mai „egyszemélyes pedagógiai üzem" keretei között aligha valósítható meg. Feltétlenül szükség van ehhez az igazi pedagógiai team-munkára, a közös tervezésre és a pedagógusi viselkedés közös értékelésére, az állandó önképzésre és továbbképzésre, elmélyültebb pszichológiai ismeretekre és mindenekelőtt megfelelő önismeretre.

Józsa Péterné

A MAGYAR GYERMEKVÉDELEM TÖRTÉNETÉNEK VALAMINT MAI SZERVEZETI FELÉPÍTÉSÉNEK ÉS RENDTARTÁSÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSE

A társadalom megítélése, ha úgy tetszik, divatos szóval élve: értékítélete egy réteggel vagy csoporttal szemben sokkal nehezebben változik vagy mozdul, mint azt feltételeznénk. Szociológusok, társadalomtudósok, történészek sora foglalkozik napjainkban azzal a kérdéssel: mik azok az érzékelhető, tapintható, mérhető rezdülések az emberi tudatban, vagy hol érhetők tetten azok a behatások, melyek az emberi tudatot formálva, oda- és visszahatva elmozdítják, új ítéletalkotásra bírják a szubjektumot s általa magát a társadalmat. Az állami gondozott gyermekek sorsával, nevelésének problémáival foglalkozó cikkek, könyvek szép számmal jelennek meg az utóbbi néhány esztendőben. Pedagógusok, pszichológusok, de még orvosok is keresik a választ — kilépve a szűk prakticizmus köréből — az egyre sürgetőbben felvetődő elméleti pedagógiai kérdésekre e speciális területtel kapcsolatban. Arra is találunk próbálkozást, hogy felmérjék az „átrétegződés" kérdését: milyen rétegekből jönnek ma az állami gondozott gyermekek, mennyiben változott ez a kérdés az utolsó 30—35 évben. Igazán földcsuszamlással állunk szemben, vagy még mindig a szegénység és az azzal együtt járó belső családi bajok juttatják otthonba a gondozottakat? Mennyiben felelős az első generációban urbanizálódott család, hol és hogyan csúszott el maga a gyermek és vált veszélyeztetetté? Hol, milyen korcsoportban vannak a veszélyzónák? A felvetett kérdésekre sokan és sok oldalról megközelítve a problémát keresik a választ. A vizsgálódások során sokszor kerülünk szembe azzal a kérdéssel is: vajon változott-e az állami gondozott gyermek társadalmi presztízse? A nevelőotthon a maga sajátos lehetőségeivel mennyiben segíti át a gyermeket pszichikus sérülésein, adott esetben személyisége deformációjának buktatóin, hogy optimális alkalmazkodó készsége kialakuljon, személyisége rendeződjék, a társadalomba való beilleszkedése sikeres legyen? Mi a szerepe ebben a nevelőotthonnak és mi a szerepe a befogadó közegnek: a társadalomnak? Tapintható változás következett be e téren, vagy maradt minden a régiben, és az állami gondozott gyerek púpként viseli hátán a társadalmi előítéletet?

Így hát kérdés sok van, felelet is van sok vonatkozásban, mint láttuk, de azért idekívánkozik Durkheim egy mondata: „Nincs az az ember, aki képes lenne elérni, hogy egy adott társadalomnak adott pillanatban más nevelési rendszere legyen, mint ami struktúrájából következik." Nem marad hát más út számunkra, mint e megállapításból kiindulva elemezni sok oldalról a jelen társadalmat s benne az oktatás-nevelés helyzetét, hogy eljussunk az elemzés se-

gítségével az optimális modellhez, s ezen belül megközelítsük az optimális oktatási-nevelési rendszerek kialakítását.

Magam hosszú éveket töltöttem a gyermekvédelemben. Pályafutásom során végigmentem a nevelői munkától kezdve a nevelőotthon-vezetésig. Bizony e sok év alatt sok ember és sok intézmény elmarasztaló, igazságtalan véleményével kellett megküzdenem a gyerekekért, időnként még a tantestülettel is kemény véleménykülönbség, vita támadt. Írásomban egy, a megszokottól eltérő aspektusból szeretném körbejárni az intézeti nevelés kérdését; nevezetesen a szervezeti felépítés és a rendtartás vonatkozásában. Gyakorlatom kényszerített arra, hogy ennek fontosságát észrevegyem, véleményem szerint ugyanis igen erősen befolyásolja e két tényező mind a nevelés-gondozás lehetőségeit, mind a neveltek elfogadását, befogadását a későbbiek során. Izgatott a kérdés: vajon mennyiben határozza meg a struktúra, amiben a gyerekek és az őket nevelő-gondozó felnőttek élnek a mindennapok gyakorlatát, hol található benne olyasmi, ami már egy új modell felé mutat, s ami képes lesz majd megváltoztatni a társadalmi ítéletet, illetve előítéletet e gyermekekkel kapcsolatban?

Fogadjuk el tehát, hogy mind maga az intézmény — jelen esetben a nevelőotthoni hálózat —, mind a benne élők, neveltek és nevelők sem függetlenek a társadalom adott pillanatának adott helyzetétől, a struktúra függvénye a felépítés és a rendszer. Ugyanakkor azt fogadjuk el — mert a gyakorlat ezt példázza —, hogy a szervezeti forma időtállóbbnak bizonyul, mint vélnénk, a kialakult bürokratikus rendszer mintegy túléli önmagát, gát lesz belőle, eltorlaszolja az új modell kialakulásának útját.

Amennyiben a mai nevelőotthonok szervezeti felépítését vizsgáljuk, elengedhetetlen, hogy a gyermekvédelem hazai történetét szemügyre vegyük, mert egyenes vonal vezet bennünket a jelenből a múltba vagy fordítva.

A történeti múltból azokat a csomópontokat emeljük ki, ahol a társadalom a maga jól megragadható jellegzetességeivel és a gyermekvédelem a maga történetiségében céljaival, elvárásaival harmonizál, vagy éppen a cél változik, de a hagyomány a régi formát még nem cserélte újra, s ezzel gátolja a funkció új betöltését, de gátolja az új ítélet kialakulását is.

Hazánkban a gyermekvédelem 150 éves múltra tekinthet vissza. Magyarországon, de Európában is a társadalom karitatív tevékenységi körébe tartozott a legkorábbi időktől az elárvult, törvénytelen vagy családból kihullott gyerekekkel való foglalkozás. A társadalmi szereposztás következtében így aztán elsősorban az egyházak, kolostorok tartották fenn az árvaházakat, szegényházakat, később lelenceket. Annál is inkább, mert az egyházak rendelkeztek mind etikailag, mind anyagilag a lehetőséggel, hogy ezt a szolgálatot felvállalják. Bőségesen akadt hely számukra a kolostorok körül, de bőségesen várt rájuk munka is a gazdag földeken. Az ingyenes munka fejében szívesen fogadták be őket az apácák, fráterek és páterek, hiszen az ő munkájukat könnyítették meg.

Eleinte a gyerekek ott éltek a kolostorok körül a „szegényházakban" elkülönítés nélkül, a felnőttek, betegek között. Életük sem különbözött a felnőttekétől, legfeljebb annyiban, hogy néha kettős teher hárult rájuk, mert a betegeket is gondozniuk kellett vagy ellátni kisebb társaikat. Képzésükkel, nevelésükkel különösebben nem foglalkoztak. Az írás-olvasás elsajátítását csak nagyon kivételes tehetségű gyermeknél vállalták. Az ilyen gyerek egy-egy írástudó páter mellé került, kiemelték — még arról is van feljegyzés, hogy a páter

megosztotta tanítványával celláját —, ezekből a szerencsésekből rendszerint papot neveltek vagy egyházi írnokot. A többi gyerekre bizony a felnőtt normák voltak érvényesek. Erejüket meghaladó munka, szűkös élelem, kevés ruha, nagyon sok imádkozással eltöltött óra.

Az 1700-as évek végén az egyházak szorgalmazzák az alapítványokat az egyre nagyobb számban jelentkező árvák ügyében. Igyekeznek megosztani terheiket a gazdagokkal. Az alapítványok egyben határkövek is, mert ettől az időtől számíthatjuk a külön csak gyermekek nevelésére létrehozott intézmények megjelenését (természetesen nem vonhatjuk be e körbe a különböző kollégiumokat). Az első árvaházat az esztergomi érsekség területén alapítják 1756-ban Esztergom város területén, báró Leszneki Júlianna elhalt gyermekének emlékére férje és a bárónő anyja. Ezt követően különösen a katolikus egyház szorgalmazza, mintegy divatossá teszi az alapítványi gyermekintézmények létrehozását.

Természetesen ezekben az otthonokban az alapító és a fenntartó etikai-erkölcsi normái határozzák meg a nevelés-gondozás mikéntjét. Sokat ettől nem javul az árvák és elhagyottak sorsa a megelőző időkhöz képest, hiszen az adakozók és a nevelő-gondozó egyház célja kirajzolódik, harmonikusan találkozik: istenfélő, engedelmes, a felsőbb társadalmi osztályokat tisztelő, jó munkaerőt kívánnak nyerni a jótékonyság idejének lejártával, akik tisztában vannak saját megbélyegzett társadalmi létükkel, s ezt a bélyeget — kevés kivétellel — alázatosan, lázadás nélkül viselik.

Sajnos sem pedagógiai, sem neveléstörténeti munka nem maradt fenn, ami ezeknek a gyerekeknek a problémáival foglalkoznék. Megmaradt azonban főként az egyházi levéltárak gazdag anyaga. Sok feljegyzés, költségszámla, levelezés, alapító okmány, s ezek bizonyos mértékig eligazítanak bennünket: milyen volt az élet az árvaházakban, szegény gyermekek menhelyén. Az alapítványi intézetekkel egyidejűleg bizonyos differenciálódással is találkozunk; ennek alapja a származási elkülönítés, ennek meg természetes következménye, hogy külön kerülnek a jobbágyi, paraszti származásúak, mert hiszen ők a szegények, és külön kerülnek lelkészek, tanítók vagy esetleg iparosok árva gyermekei, mert hiszen a halál nem válogat származás szerint, elviszi a tanítót meg a papot is. Ám ez a gyermek nem növekedhet együtt a parasztszármazékkal, bár életük a valóságban nem sokban különbözhetett.

Álljon itt az Esztergomi Érseki Levéltárban található 1879. évi költségkiadási jegyzék egy részlete, ami Komárom város Klastrom utcában levő gyermekmenhelyének költségeit jegyzi fel. Azért emeljük ki ezt a jegyzéket, mert szélén és a hátlapon sok más, a gyermekek életével, gondozásával kapcsolatos feljegyzést is találunk.

3 növendék lánynak lábbeli (kinövék)	*4 forint*
2 növendék leánynak posztó ruhára	*2 forint 30 krajcár*
7 kicsinyke leánynak ünnepi lábbeli áldozáshoz (Kocsi Mihály csizmadia céh mester ajándéka, de miből mink térítettünk vala néki)	*4 forint*
Csepka Róza 9 éves meghala, koporsója (lap szélén megjegyzi: *keresztet is ada)*	*7 forint*
28 rúd (m? talán) *nyári barna perkál* (lap szélén: *lett*	*11 forint*

belőle kötő is, meg mindeniknek ruha egy rend)
8 leánynak téli nagykendő — *9 forint 50 krajcár*
(a lap szélén: *ezt igen sokért vette)*
különféle fonalok varráshoz — *81 krajcár*
különféle fonalok harisnyák kötésihöz — *2 forint 70 krajcár*

Ezzel a felsorolással a ruhára való kiadások sora véget is ér.

Találunk még a költségelszámoláson 1 forintot patikára, amit szegény Csepka Rózára költöttek, de hiába, mert meghala.

A költségszámla gondosan feljegyzi, mennyit kaptak betlehemezéskor a kicsiny leánykák élelemben, gyertyabélben, ruhában stb., fel is becsüli összesen 15 forint értékűre.

A költségszámla hátlapján hevenyészett étlap is található, így: *május hó 9 napjától: hétfü reggel cibere leves, délbe paprikás leves tésztával, estére tejfeles lángos. Csütörtök reggel: sóval kenyér, délbe: káposztás leves, este: sütve a kolompér zsírral.* Péntek: csak annyi feljegyezve: *a dunai halászoknak nincsen hala. Vasárnap: délbe húsos leves, sütve likváros pankók.*

(Bizonyára a feljegyző nem étlapot jegyez fel, hiszen a vasárnapi ebéd lap szélén megjegyzi: *„igen jó forró pankók vótak"*, inkább csak a maga emlékeztetésére veti oda ezeket az apróságokat.)

Alatta megtalálható a gyermekek heti kerti munka feljegyzése, így: *Elvégezték a nagyobbacska leányok a zöldséges kertnek feltörését, a kicsinyek vetettek, palántákat raktak, szalma töreket tisztáztak, levagdosták a kőfal mentén a málna sövenyt a termésnek miatta.* A hátlap szélén van még megjegyezve a bizonyára kötelező varrás, kötés eredménye is, mit adtak be az apácák elraktározni: *megkészült 5 fehér ing, 4 harisnya, 4 fekete palást (posztó) igen jó munkával, kivitte M. S. igával a 7 véka kolompért betakarítani, hogy új legyen. (Esztergom Érseki Levéltár* OLX, 4. 14—15. 1879/1934)

Ugyanebben a csomagban találni még feljegyzést az erdei vágott fa betakarításáról is, amit szintén a gyermekek végeztek, de az igát Hruska bognár mester adta hozzá. (Itt is megjegyzi a feljegyző kéz, hogy ezen fa elegendő lész majd a fűtéshez a főző- és mosóházban. Valószínű a ház más részeiben nem volt fűtés.) Itt találni feljegyzést arról is, hogy mire a nap felkél, a gyermekek már túl vannak a templomi imán, evésen, este, napszálltával térnek meg az erdei munkából. A gyermekeket tehát igen csak kemény munkára fogták eltartásuk, ruházatuk fejében.

A budai Szt. Anna árvaházból elvitt Taros Lenke ruházata: *2 ing, 2 szoknya, 2 vászon kötény, 2 felső ing, 1 nagykendő, 1 pár magas cipő, 2 fejre való barna kendő.* A kislányt 13 éves korában házi szolgálónak viszi el Dornstein János vízivárosi kelmefestő felesége 1891-ben. (*Vármegyei Levéltár.* Bp, XIII— A KLM. 1962/1891)

Ha nem is teljes pontossággal, de valamennyire felrajzolódik előttünk a gondozottak élete, sorsa az idézett feljegyzésekből, listákból. A szolgálatot és a házi munka, varrás minden csínját-bínját tudták, valószínűleg engedelmes, szorgalmas segítői voltak őket felfogadó gazdáiknak.

A történeti fejlődés újabb állomása, amikor írásban rögzített életrendet találunk már, valamint a kötelességek hosszú felsorolását 1897-ből, szintén a Szt. Anna Árvaház listázott levéltári anyagában. Ezek szerint a leányok jobbika olvasni tanul, de ez nem menti fel őket a hajnali kelés fáradságától, valamint

a reggeli kerti, konyhai, takarítási munkáktól, a tanulás is szorgalmas varrás közben folyik.

A fiúk élete sem könnyebb, de őket nagyobb számban adják ki istenfélő iparos mestereknek, hogy mesterséget tanuljanak. A mestereknek kötelező a fiúgyermekkel megjelenni minden fél évben, hogy magaviseletükről jelentést tegyenek az Anyaháznak. (*Vármegyei Levéltár*, Bp. XV—A KLO 1962/1897 Budai Cisztercita Fiú Árvaház levelezése.)

Nagy változást jelent a gondozott gyermekek életében az általános népiskolai oktatási törvény, mert ez rájuk is érvényes, de mint minden szegény sorsú gyerek, nem sok osztályt végeznek el, azonban az írás-olvasás-számolás birtokába jutnak, szinte nagyobb arányban, mint a lakosság más szegény rétegeinek gyermekei, mert a szervezett együtt tartás magával vonja az iskolai oktatás rendszerességét is. A gyermekintézmények végrehajtják az oktatás törvényét. Igaz ugyan, hogy bent a falak között folyik az oktatás, s ezt, mint később látni fogjuk, rossz hagyományként őrzi meg a gyermekvédelem a maga belső — elkülönítő — iskoláival egészen az 1960-as évek közepéig.

Az írás-olvasás elsajátítása azzal az előnnyel jár — különösen a fiúk esetében —, hogy nagyobb számban juthatnak szakmához. Igaz ugyan, hogy ez a szakmai lehetőség korlátozott, egyrészt mert csak a legnehezebb fizikai munkát kívánó szakmát tanulhatják meg, másrészt mert reményük sincsen arra, hogy felnőtt életükben önálló mesterekké válhatnak. A lányok helyzete rosszabb, számukra tovább is csak egy út járható: cselédek lesznek, vagy szerencsésebb esetben a kézműipar valamely ágában kapnak munkát, hiszen a felnevelő otthonban jól megtanulták a varrás, hímzés mesterségét. Szívesen viszik el őket a városi polgárok gyermekeik mellé pesztonkáknak is, mert magányosak lévén soha el nem csavarognak, a szorgalmas munkát is megszokták, a gyerekek mellett minden varrási teendőt elvégeznek a ház népe részére. Tudnak bánni a kis gyerekkel is, mert az otthonokban ők gondozták a kisebbeket.

Arról sehol sem olvastam, egyetlen szerződésben sem, hogy a ruhán, élelmen kívül, amit a gazdák nyújtanak nekik, valami fizetséget is kaptak volna. A gyermekotthonok, árvaházak belső élete, a nevelés-foglalkozás még az 1800-as évek végén sem felel meg a gyermeki lét követelményeinek, s még mindig inkább felnőttekre szabott normák szerinti életrend az uralkodó. Külsejükben mindinkább megerősödnek a „különösség jegyei", szürke-barna minden ruhadarabjuk. Életükben emberi melegséget, színt, játékot a szerzetek szolgáló tagjai jelentenek, velük végzik a mezőgazdasági munkát, állatok őrzését, s közben nagyokat játszanak velük, mint ezt látni fogjuk a budai Cisztercita elöljáró páter feddő leveléből.

„A két szolgáló rendtag böjt idejében nem átallotta legelőre hajtott állatok őrzése helyett a reájuk bízott fiú gyermekekkel a mezőn való futkosást, böjtnek idejében, ezzel botránkozást okozva a polgároknak." Büntetésüket is megkapják érte: teljes böjt két napon át, és mezítlen lábbal kell állaniok az ebédelő teremben.

Ebben az iratcsomagban találtam azt a feljegyzést is, hogy az elöljáró páter mogyorófa botok vágását rendeli el, hogy megfeddni lehessen az engedetlen fiúgyermekeket. (*Vármegyei Levéltár*, Bp, XV.—A KLO 1962/1897 Budai Ciszt. Fiú Árvaház l. t.)

Tudunk több protestáns egyházi árvaházról, menhelyről is, ezekben sem volt nyitottabb élete a gondozottaknak.

Összefoglalásként a gyermekvédelem e korai szakaszáról — és ez nem volt rövid idő — elmondhatjuk: az egyházak tartották fenn az intézményeket. A gyermekek rideg, skolasztikus körülmények között nőttek fel. Életkilátásaik korlátozottak, a nevelés, tanítás ezt a célt szolgálta teljes egészében: legyenek istennek tetsző, alázatos, szorgos, jó cselédek. A személyiségformálás, egyéni törődés a szigorú formák közé szorított, zárt életrendben nem kapott helyet. Kemény kézzel irtották ki az egyén minden, az előírt normától való eltérését, a „lázadást". Igen sűrűn alkalmazták a büntetést; élelemelvonás, azaz böjtölés formájában, veréssel és bezárással sújtották az engedetlenkedőket. Életük, gondolataik, de még akaratuk is a feljebbvalóktól függött. Szabadon soha nem járhattak, csak csoportban, magas kőfalak őrizték őket. Szerencsésnek mondhatta magát közülük az, aki élete végéig mint szolgáló a falakon belül maradhatott. Elvétve találni köztük néhányat, akit a szerzet kollégiumba ereszt, s ott mint szolgadiák tanulhat is. A nyári hónapokban az Anyaotthonokban dolgoznak, hogy ősszel valami ruhát, lábbelit kapjanak iskolakezdésre.

Elmondhatjuk tehát, hogy kialakultak mindazok a jellemző vonások már ebben a korai időszakában a gyermekvédelemnek, amivel sokszor még ma is meg kell küzdeni, mert hagyomány lett belőlük és előítélet.

Magyarországon az igazi nagy fordulat az 1900-as évek elején következik be a gyermekvédelemben. Igen nagy a nyomor, mezőgazdasági elszegényedés és ennek következtében a városba vándorlás cselédnek, bolti szolgának. A városba vándorolt családok kezdenek széthullani. Belépnek a világi intézmények a gyermekvédelmi munkába. Rövidesen, 1903-ban találkozunk az első állami lelenccel. Kialakulnak a kék-, zöld- és vöröskeresztes otthonok. A kormány kénytelen 1901. január 1-vel rendeletileg minden árvaházat, gyermekmenhelyet, otthont a Népjóléti Minisztérium felügyelete alá rendelni. Ez a rendelet nem érinti az egyházak által fenntartott intézmények teljes önállóságát. Igaz ugyan, hogy az egyházak harcosan őrzik önállóságukat e területen is, hiszen ekkor már komoly alapítványi összegek forognak kockán.

Igazi felügyeletet a Népjóléti Minisztérium nem jelent az otthonok lakói számára, csupán a pénzügyi elszámolásokat szükséges benyújtani évenként minden intézménynek a felsőbb szervhez. Revíziókat is csinálnak a hivatalnokok, de ők még csak a közelükbe sem jutnak a nevelteknek, sorsuk bizonyára nem is érdekli őket, hiszen csupán a pénzügyekhez értenek. Még nincsen központilag szabályozott szervezeti rendje az otthonoknak, csupán a pénzügyi elszámolás módozatait munkálják ki.

Az állam igen kevés pénzt ad az otthonok fenntartására, így aztán itt is központi szerepet játszik a munka, hogy az otthonok önfenntartásukat kiegészíthessék némi külön jövedelemmel. A kialakított életrend, a nevelés és gondozás teljesen másolja az egyházi otthonokét. Talán annyi a különbség, hogy ezekben a lelencekben még nyomorúságosabban élnek a gyerekek, mert a világi hivatalnokok nem átallják őket megrövidíteni élelemben, ruhában, de még a fűtőanyaggal is takarékoskodnak. Versenyeztek is egy-egy ilyen hivatal elnyeréséért a pályázók, mutatja a számtalan kérvény.

Az oktatásügy csak annyiban érdeklődik a gyermekek sorsa iránt, amennyiben iskolakötelezettségüknek nem tesznek eleget. Egyébként talán fel sem merül, hogy a lelencek nevelése pedagógiai feladat volna. A gondozást, nevelést nem kötik semmiféle végzettséghez. Azt kívánják meg csupán, hogy a

gondozóknak 6 osztályos végzettsége legyen, de sok esetben még ettől is eltekintenek.

A gyermekek társadalmi helyzete a megelőző időkhöz képest inkább romlik, mert az első világháború évei meghozzák a nevelőszülői hálózat kiépülését. Az „állami gyerekeket" szívesen adják ki falura mezőgazdasági cselédnek, házi szolgának, még némi térítést is fizetnek értük. Ruhával is ellátja őket az állam. Így jön létre — különösen az Alföld néhány megyéjében sok lelencgyerekből élő szegény falu. Ezekben a falukban szinte kiegészítő keresetet jelentett az állami gyerekért kapott térítés, de sokszor a család teljes jövedelme ebből adódott. Nem csoda, hogy az „Árvácskák" sorsa Móriczot is megérinti.

1917-ben, a háború harmadik esztendejében a Népjóléti Minisztérium a kiürült államkasszára való tekintettel a vármegyéket kötelezi saját szegény, lelenc gyermekeik ellátására, otthonaik fenntartására vagy legalább a vármegyék anyagi támogatására. 1917 februárjában Bakcsy Endre miniszteri főtanácsos aláírásával találkozunk először igazi szervezeti szabályzattal pontokba sorolva. Az is igaz ugyan, hogy ez sem sokat foglalkozik a gyermekekkel, csupán mint a szervezetet elszenvedők szerepelnek. Ez a szabályzat pontosan körülhatárolja, hogy milyen indokolással nyerhet elhelyezést a gondozott a lelencben, vagy milyen feltételek mellett adható ki nevelőszülőkhöz. Nagyon érdekes, hogy ebben az elsőnek mondható „szabályzatban" szerepel már a környezettanulmány. Pontosan megjelölve, hogy a szociális gondozó, vagy ahol nincsen ezzel foglalkozó személy, a tanító, esetlegesen a tisztiorvos vagy annak felcsere vizsgálja meg a gyermek körülményeit, jelentését írásba foglalva a járási vagy városi körjegyzőségnek nyújtsa be, ahol azoknak a gyermek vagy szüleinek vagyontalanságát rá kell vezetni, csak így fogadhatja el a megyei szociális felügyelőség, hogy majdan a gyermeknek elhelyezést adjanak állami otthonban. Figyelemre méltó, hogy a leiratot kísérő levélben az egyházi tisztségviselőket, papokat kötelességük lelkiismeretes teljesítésére buzdítja, amennyiben felhívja a figyelmet a rokonsági szálak ápolására a szegény családoknál, az árva vagy törvénytelen gyermek sorsát igazítsa az egyház úgy a maga befolyásával, hogy vér szerinti rokonhoz kerüljön a gyermek, és ne az állam igen csekély erre fordítható összegéből tartsanak el még nagyobb sokaságot.

A szabályzat kötelezővé teszi a szociális gondozók számára, hogy a nevelőszülőhöz kihelyezett gyermeket évente legalább két ízben lássák, állapotukról, ruházatukról írásban tegyenek jelentést a járási vagy városi illetékes körjegyzőségnek. A körjegyzőségeknek joga van büntetést kiróni ott, ahol a gyermeket kegyetlenül verik, éheztetik vagy megfosztják a ruházatától. (Megjegyzem, magam három megye — Szabolcs, Pest, Vas — levéltári anyagában sem találtam egyetlen olyan jelentést vagy határozatot, ahol erre a büntetésre sor került volna.)

A továbbiakban intézkedés történik még a szociális felügyelőségek közigazgatási egységenként való szervezéséről, pontosan körülírva hatáskörüket, kötelességeiket. A két világháború között ennek a rendelkezésnek alapján jöttek létre megyénként a Gyermekvédő Intézetek. Számunkra, akik ezt a kérdést vizsgáljuk, szembetűnő, hogy szinte érintetlenül fennmaradt ez az első szervezeti felépítés mondhatnánk sok vonatkozásban mind a mai napig. Így a környezettanulmányt említhetjük meg vagy ami ennél fontosabb: az eljárás bürokratikus lépcsőinek érintetlen átmentését a jelenbe.

A szervezeti szabályzat foglalkozik még a menhelyi gyermekek egészségügyi

ellátásának kérdésével is, s ezt a tisztiorvosok hatáskörébe utalja. Bizony szükséges volt ez az utasítás, mert a rossz táplálkozás miatt nagy számban fordult elő fertőző betegség, rendkívül sok a vitaminszegénység miatti kelések-fekélyek száma, arról nem is beszélve, hogy a tetű- és rühfertőzés minden állami otthont érintett. Népbetegségként kezelik az ótvart is. (Józsa András orvos Nyíregyházán orvos-dinasztiából származik, az orvosi tudományok mellett szenvedélyesen gyűjti Szabolcs megye népi emlékeit, megalapítója a nyíregyházi múzeumnak. Orvosi cikkeiben feltérképezi a népbetegségeket, 1927-ben írott könyvében külön foglalkozik a menhelyi gyermekek egészségi állapotával.)

Az idézett szervezeti szabályzat mindössze egyetlen mondata foglalkozik az oktatás kérdésével: a gyermek legyen akár menhelyi otthonban lakó, akár gondozásra kiadott, 12 éves koráig iskolalátogatásra kötelezett. Arról nem beszél a szervezeti szabályzat, hogy a népiskola 6 osztályát köteles volna elvégezni a gondozott. Ebben az időszakban, az 1920—30 közötti időben szaporodnak el a menhelyeken a belső szervezésű iskolák. Jóval kisebb költség egy-egy tanító fizetése a rendkívül szűkre szabott költségvetésből, mint megfelelő ruházattal ellátni a gyermekeket, hogy a nyilvános iskolát látogatni tudják anélkül, hogy az emberek megbotránkozását kiváltanák hiányos öltözetükkel.

A szervezeti szabályzat kivételt tesz az egyházi intézményekkel kapcsolatban, legyenek azok árvaházak vagy csak otthonok, önállóságukat a továbbiakban is érintetlenül hagyja. Igaz ugyan az is, hogy életrendjüket, belső szervezettségüket alapul veszi, másolja.

1931-ben a szociális gondozónők körébe bevonják az egészségügyi végzettséggel rendelkező védőnőket is, ezzel megoszlik a felügyelet és a felelősség is a népjóléti és egészségügyi minisztérium között. Az is igaz, hogy a védőnők ezért a munkáért még csak fizetésük emelését sem érik el — hosszasan vitázik a két érdekelt minisztérium, hogy kinek volna a kötelessége rendezni ezt a kérdést —, mindenesetre látogatási és jelentési kötelezettségük van a körzetükben élő menhelyi gyermekekkel kapcsolatban. Bizonyára ennek a munkaköri feladat bővülésének köszönhető, hogy a védőnők, megismerkedve a gyermekvédelem munkájával, többen választják azt hivatásuknak, közülük kerül ki az első szakmai képzettséggel rendelkező gondozó-nevelő gárda.

Azt, hogy Magyarországon hány gyermeket érintett a menhelyi, árvaházi vagy nevelőszülői elhelyezés a második világháború végéig, csak hozzávetőlegesen tudjuk felmérni. Számukról sem a népszámlálási adatokból, sem az esetlegesen fennmaradt megyei vagy városi gyermekvédő intézetek iratanyagából nem tudunk következtetni, nagyon hiányosak.

Összegezve a magyar gyermekvédelem fejlődését a második világháború végéig, a felszabadulásig, azt kell mondanunk, hogy ez a fejlődés két egymástól élesen elválasztható síkon futott. Az egyik oldalon ott volt az egyházi, karitatív gyermekvédelem, s ez a maga hagyományaival a feudális jellegű, agrár-iparosodott ideológia alapján állt. Itt a hagyományos családszemlélet érvényesült, melyben a gyermek tagja a családi közösség termelői egységének, s ahol az elvárások a gyermeki létet nem veszik tudomásul. Gondozásuk-nevelésük alapja a rideg, skolasztikus szigorúság, puritánság, a hasznosság elve volt. Az anyagi létfeltételek valóságosan a lét feltételeit biztosítják csupán, a lélekkel annyiban foglalkozna, hogy az biztosítsa a feltétlen engedelmességet, alázatot.

A másik oldalon ott találjuk a nehezen megszületett állami gyermekvédelmet, amelynek létrejöttét sürgette a század elején felgyorsult kapitalista fejlő-

dés, s ezzel együttjárt a feudális családszemlélet bomlása. Magyarországon a kapitalista fejlődés igencsak megkésve bontakozott ki, a feudális társadalom külső és belső jegyeit mindvégig magán viselte. Ebben a sajátos struktúrában az egyház befolyása, hatalma összefonódik az állami bürokrácia felépítményrendszerével is. Hagyományai és gyakorlata erősen hatnak az újonnan létrehozott intézményhálózatra. Így jöhet létre az a képlet, hogy a magyar állami gyermekvédelem az első pillanatától kezdve kétarcú. Egyfelől támaszkodik a modern neveléstudomány polgári szemléletére és vívmányaira. Másfelől célját képtelen megvalósítani a gyakorlatban, ugyanis anyagi lehetőségek hiányában függő viszonyban marad az egyházi, társadalmi, valamint magánszemélyek támogatásával. Az anyagi önállótlanság, a terhek viselésének képtelensége a gondozottak kiszolgáltatott helyzetén csak ront. Az osztálytársadalom merev, származás és pozíció szerinti megkülönböztetése átszőve a feudális társadalom kaszt jellegű maradványaival végül még a törvény előtti egyenlőséget sem biztosítja a gondozottak számára. Gettóba záródottságuk véglegesnek látszik, mert mint látni fogjuk, az intézményhálózaton belül nincsen differenciálási lehetőség. Differenciálás az egyházi jellegű intézményeken belül található, de ott is szigorúan származás szerint. Ez a helyzet megkövesíti a gondozottakkal szembeni társadalmi előítéletet.

Utaltunk a differenciálás hiányára az állami menhelyek vonatkozásában. A hálózaton belül nem különítik el a következő kategóriákat:

1. az árvaság miatt gondozásra szorult gyermekeket,
2. a szegénység vagy származásuk törvénytelensége miatt menhelyre kényszerülteket,
3. a betegség miatt otthon nem tartható gyermekeket (látás-, hallás-, mozgássérülteket, értelmi fogyatékosokat),
4. a veszélyeztetett gyermekeket, ahol a családi helyzet következtében kerülnek közvetlen életveszélybe (ital, bűnözés),
5. a züllés vagy bűnözés útjára lépett kiskorúak csoportját.

A gyermekcsoportok szétválasztásának minden lehetősége nélkül működő otthonokban természetesen ennek következtében nem vált lehetségessé a hatékony nevelő-gondozói munka kialakítása. Ehhez járult még a nevelő-gondozó személyzet képzettség szerinti összetétele, köztük csak elvétve akadt pedagógiai képesítéssel rendelkező — kivételt képeznek ez alól az általános szabály alól a látás- és hallássérült otthonok pedagógusai.

A kialakult pedagógiai helyzet képtelenségén még az sem sokat javított, hogy a gondozott gyermekek általában rövid időt töltöttek a menhelyeken, igyekeztek rajtuk mihamarabb túladni, nevelőszülőkhöz kihelyezni.

A második világháború mind a személyi, mind a tárgyi feltételeket a végsőkig rombolta. A gondozásra szoruló gyermekek tömege hirtelen megnövekedett, így lett szinte gyakorlat, hogy a romos, fűtetlen otthonokban két gyermek osztozik egy fekhelyen.

Magyarországon a szociálpolitikai intézményrendszernek az ország elmaradottsága, történelmi helyzete, széttagoltsága miatt a gyermekvédelem csak kényszerűségből viselt ballasztja még akkor is, ha az állami gyermekvédelem megteremtőinek szándékai valóban a gyermek személyiségét vették számításba, és modern polgári módszer szerint kívánták kialakítani az állami menhelyeket. Az állami menhelyek létesítése a gyermekvédelem szükséges és helyes centra-

lizáltságát indította el, de számításba sem vette azt az óriási lehetőséget, amit a prevenció jelent, mint a gyermekvédelem hatékony eszköze. Ezzel a tágabb lehetőségekről lemondva csak tüneti kezelésre vállalkozott, s lemondott annak a lehetőségéről is, hogy egy egészséges szociálpolitikai rendszer részeként kezelje és építse be a gyermekvédelmet.

A felszabadulás után a magyar gyermekvédelem súlyos terhekkel indult. Öröksége: kialakult hagyományrendszere, megnövekedett gondozottlétszáma ellenére, valamint a személyi és tárgyi feltételek hiányában azt kell megállapítanunk, hogy 1945 és 1950 között sok jó intézkedést hajtottak végre.

1. Szinte a felszabadulás első hónapjaiban elindul a gyermekvédelem koncepciójának átalakítása. Elsőként kerül programba a preventív pedagógiai munka. Itt az iskolák gyermekvédelmi felderítő tevékenységére építenek.
2. A gyermekvédelmet anyagi vonatkozásban meghagyja a társadalom szociálpolitikai intézményrendszerében, tartalmában azonban szorosan pedagógiai-nevelő munkának tekinti. Ennek megfelelően igyekszik — ha még nem is képzettségi feltételként — a gyermekotthoni munkában pedagógus nevelőket alkalmazni.
3. Törvényerejű rendelettel szüntették meg a törvénytelen — házasságon kívül született — gyermekek megbélyegzését, jogfosztottságát.
4. A rossz emlékű menhelyek és lelencek helyett gyermekotthonokat szerveznek.
5. Sikerrel hoznak létre a gyermekvédelem támogatására eleven társadalmi mozgalmat. A romos épületek javítása, a felszereltség hiányának enyhítése a gyárak munkásainak szívesen vállalt feladata.

Azt is meg kell mondanunk azonban, hogy az ország gazdasági életét teljesen megbénító háború következményeként, ahol elsősorban a vasutak építése, a bányák üzembe helyezése az elsődleges feladat, ismét csak háttérbe szorul a gyermekvédelem kérdése. Az említett öt esztendőben új gyermekotthonok nem épülnek, legfeljebb az elhagyott — de a célnak igen kevéssé megfelelő — kastélyokat népesítik be állami gondozott gyermekekkel. Nagyobbik részük azonban ugyanúgy, mint a háború előtt, nevelőszülőknél nyer elhelyezést, jobb esetben a vér szerinti szülő kap állami támogatást, ha szociális helyzete megkívánja.

Ám a gyermekvédelem fejlődése az 1950-es években megtorpan, bizonyos területeken — így a társadalmi előítélet vonatkozásában — visszaesik. 1952-ben ugyan a IV. törvénycikk az állami gondozásba vétel lehetőségét minden 18 éven aluli kiskorúra kiterjeszti, ezzel egyidejűleg végrehajtják a családjogi törvény módosítását is, de ez a két törvényerejű rendelet az ellentmondások tömegét szüli a gyakorlatban. 1948 az iskolák államosításának éve, ez egyben a gyermekvédelem államosítását is jelenti. Minden területismeret, előkészület nélkül mostohagyermekként, ráadásként kapja meg az akkori Kultusz Minisztérium a gyermekvédelmet. Mindehhez járult még az 50-es évek kemény politikai vonalvezetése is, amely — úgy gondolván, hogy ezt már rég ki kellett volna nőnünk, mint a gyermekbetegségeket szokás — nem ismerte el, hogy a gyermekvédelem alanyai, a gyermekek újratermelődhetnek, hogy továbbra is vannak, akik segítségre, társadalmi segítségre szorulnak. Úgy kezdték kezelni

a gyermekvédelmet, mint jobb angol házaknál a „csontvázat a szekrényben", rejtegetni kezdték.

Bontsuk ki a létrejött bonyolult helyzetet az 1950—60-as évek között:

1. Az említett törvényerejű rendelet és annak kiegészítése az otthonokban még nagyobb zsúfoltságot eredményez. Új, korszerű intézmények egyáltalán nem épülnek. A tárgyi feltételek a zsúfoltság következtében romlanak. A zsúfoltság sok esetben megfutamodásra bírja a 30—32 fős csoportlétszámmal bajlódó nevelőket.
2. A szükséges differenciálás nem oldódik meg. A Kultusz Minisztérium nem ismeri az új területet, a döntéseket befolyásolja a személyi felelősség vállalásától való tartózkodás, félelem. A régi, hivatásos, gyakorlattal rendelkező gyermekvédelmi szakemberek elnémulnak, nem merik tovább hangoztatni — a létrejött politikai helyzetben —, hogy a deviáns, antiszociális magatartás az új társadalmi rendszerben is újratermelődik.
3. Megindul — a képzettséghez kötöttség elrendelésével — a gyermekvédelembe azoknak a pedagógusoknak a beáramlása, akik valamilyen oknál fogva az iskolai oktatásból kiszorultak, kikoptak, viszont a személyi ellátottság gondjával küzdő gyermekvédelem tárt karokkal fogadja őket. Megjelenésük az otthonokban konzerválja egyrészt a társadalmi előítéletet az otthon falain belül, hiszen maguk is fertőzöttek tőle, nincs igazi közük a gondozott gyerekekhez. Másrészt titokban továbbviszik a testi fenyítés és az ezzel járó „gyerekkel bratyizás" rossz hagyományát. Szükséges még arról is szót ejteni, hogy a középvezetés szintjén működésbe lép a kontraszelekció. Sok elhibázott elgondolás, félresikerült koncepció gyökerét találhatjuk itt meg.
4. A túlzsúfolt otthonokban, a differenciálatlan gyermekcsoportokban még a legelhivatottabb nevelő sem tud érdemleges pedagógiai munkát végezni, hiszen csoportjában az egészséges gyermektől az imbecillisig és antiszociális magatartásúig minden gyermektípus és állapot feltalálható. Nem csoda, ha a fluktuáció szédületes méreteket ölt ebben a periódusban a nevelőtestületekben.

1964-ben az egyre nyilvánvalóbb problémák feltárására a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság átfogó vizsgálatát rendelik el a felsőbb szervek. 1967-ben ezt utóvizsgálat követi. A vizsgálatok eredményeként az Oktatási Minisztérium Gyermekvédelmi Osztálya és az Országos Pedagógiai Intézet Nevelési Tanszéke közös kutatást végez, összegyűjtvén a gyermekvédelem addigi haladó hagyományait, eredményeit, s ennek alapján javaslatot dolgoz ki a készülő kormányhatározat alapjául.

Megszületik a 1026/1969. évi kormányhatározat, mely a nevelőotthoni nevelés korszerűsítését tűzte ki célul. A kormányhatározatot követően az Oktatási Minisztérium kiemelt feladatként kezeli a gyermekvédelmet. Anyagi, tárgyi feltételeinek javítása gyors ütemben indul meg. Az otthonok differenciálásában is nagyot lépnek előre, de meg kell állapítanunk, hogy mindezek a rendelkezések, korszerűsítések nem elegendőek a modern, gyermekközpontú gyermekvédelem megvalósításához. Becsúszik ugyanis az a hiba, hogy a gyermekvédelem minden oly sokszor hangoztatott speciális problémája mellett egyszerűen le-

tükrözi az iskolai szervezet felépítését. Pontosan, közérthetően azt sem tisztázza, hogy az intézeti nevelés a családi nevelés funkcióját vállalja át, vagy a gyermek speciális helyzetéből, személyiségének sérültségéből, esetleg deformációjából kiindulva a célfeladatnak megfelelő intézeti hálózatot szervez.

Hadd idézzünk egy kis részt ebből a talán ismét kissé elhamarkodott koncepció megfogalmazásából: „... a nevelőotthoni nevelés mind tartalmában, mind szervezetében ma már oktatás- és nevelésügyünk szerves része, nem pedig a köznevelés peremén hányódó, másodrangú részterület. Ebből a tényből s a szocialista közoktatáspolitika elveiből egyaránt következik, hogy a nevelőotthoni nevelés számára lényegében ugyanazok a célok és feladatok, követelményszintek és tevékenységi rendszerek érvényesek, mint amelyeket az általános iskolai nevelési program valamennyi gyermek számára megjelöl. Még akkor is, ha ezeket a szinteket a nevelőotthoni gyermekek hátrányosabb helyzetből indulva és speciális feltételek között tudják csak megközelíteni." (A nevelőotthoni nevelés továbbfejlesztésének programja. Budapest, 1976.)

Az idézetnél igen fontos a kiadás éve. A program 1969-ben született a kormányhatározat nyomán, de a kiadvány még 1976-ban is erre hivatkozva keresi a lehetőségeket a speciális nevelési módszer, valamint a szervezeti forma megtalálásához. Való igaz, igen sok minden történt a kormányhatározat óta a nevelőotthonok differenciálásának területén, de még igen kevés ahhoz, hogy nyugodtak lehessünk abban a vonatkozásban: mindent megtettünk, mindent elemeztünk, a feltételeket optimálisan biztosítottuk, most csak a szorgos, speciális nevelési munka van hátra.

A nevelőotthoni differenciálódási folyamat ma sincs befejezve, ám ez nem volna olyan veszélyforrás, ha ismételten nem csúsznának be az egyes intézménykomplexumok szervezésénél újabb, szinte kijavíthatatlan hibák. Országos „hírnévre" tett szert a Budapesten — a volt Róbert Károly körúti laktanya épületeiben szervezett — fiú nevelőotthon sok hibájával. Az otthon felállításának célja: félzárt intézeti elhelyezést nyújtani a 10—18 éves fiataloknak, akik antiszociális magatartásuk miatt speciális nevelési körülményeket kívánnak meg. Az intézet szervezői — igaz, anyagi lehetőségek hiányában — kiválasztották azt a legmegnemfelelőbb épületkomplexumot, amely ridegségével az átalakítások ellenére sem felel meg céljának. A volt kaszárnyából átalakított otthon a város olyan kerületében van, mely maga is veszélyeket rejt az ott élő gyermekek számára, erősen slumosodó környék. Ám mindez nem elegendő, de a szervezés együtt telepítette a félzárt fiúotthont felső tagozatos szinten, mellé a félzárt belső munkahellyel rendelkező ifjúsági otthont, s mindenek tetejébe még a szökött gyermekeket fogadó átmeneti otthont is. E szervezeti felépítés magával hozta egy heterogén nevelőtestület kialakulását is. Mielőtt rátérnénk a nevelőotthoni tanárok szakmai képzésének tárgyalására, még egy igen szomorú szervezési anomáliát hoznánk fel példaként. Mint tudjuk, az értelmi fogyatékos gyermekek száma évről évre növekszik. Tanításuk, szakmai képzésük, rehabilitációjuk útjának megkeresése ma még nem megoldott feladat. Azt is tudjuk, hogy számuk különösen az állami gondozott gyermekek körében magas, hiszen a családok boldogan mondanak le az értelmi fogyatékos gyermek nevelésének nehézségeiről. A gyermekek a kisegítő iskolát végzik el, ennek megfelelően szervezték számukra a kisegítő iskolás nevelőotthonokat. Amikor viszont túl voltak iskolai tanulmányaikon, mintha fogyatékosságukat az iskola elvégzésével kinőtték volna, elhelyezésükre a normális ifjúsági otthonok-

ban került sor. Azt hiszem, nem szükséges pedagógusnak lenni, hogy ennek a veszélyeit felmérjük. A normális otthonba kerülő értelmi fogyatékos gyermekek kettős elnyomás, kizsákmányolás áldozatai lesznek, hiszen társaik rövid időn belül felfedezik fogyatékosságukat, s ezzel kiszolgáltatottságukat is. A fővárosi gyermekvédelem azonban csak 1971-ben kerített rá sort, hogy mintegy kísérletként egy 50 személyes fiú és egy 40 személyes leány otthont létesítsen e fiatalok számára.

A jelenlegi gyermekvédelmi hálózat egyik sarkalatos szervezési problémája azonban, hogy a 0—3 éves korú gyermekek gondozása-nevelése az egészségügyi területhez tartozik még ma is. Minden tisztelet és elismerés a gondozónők áldozatos munkájáért, de hogy e gyermekek érdekében sürgős tennivalója van a gyermekvédelem felső vezetésének, azt bizonyítja az óvodásotthonokba kerülő hospitalizálódott, beszédhibás, később iskolaéretlen gyermekek magas százaléka. Míg a családban nevelt gyermekek 1—2%-a nem iskolaérett 6 éves korában, addig az óvodásotthonokban élőké 12—15%-ban nem iskolaérett.

A gyermekek nem csupán azt szenvedik el, hogy 3 éves korukban új környezetbe kerülnek az óvodásotthonba, 6 évesen ismét otthont váltanak és az általános iskolás otthonok lakói lesznek, majd 14 évesen az ifjúsági otthonba költöznek. Szerencsére ma már az általános iskolás otthonok nem tagozódnak alsó és felső tagozatra, de az egyes otthonokon belül élesen elválnak egymástól a tagozatok. Ezek az állomások a gyermek életében minden egyes esetben a csoport nevelőjének váltását is magukkal vonják, így válnak a gondozott gyermekek érzelmileg elsivárodottakká, kötődésképtelenekké, hiszen odüsszeájuk során mindig kettős terheléssel kell megküzdeniük. Szinte eldönthetetlen, hol van a legnagyobb ártalom. Nyugodtan mondhatjuk: a maga idejében minden váltás a legnagyobb kiszolgáltatottságban éri a gyermeket, újabb veszélyzónákat hoz létre. Magam is sokszor mondtam botladozva a nehéz helyzetekben, hogy még a legrosszabb családi légkör sem árthat annyit a gyereknek, mint az intézetek egymás utáni sorjázása. Így következhet be igen sok esetben, hogy a társadalmilag pozitív szokások, erkölcsi normák nem alakulnak ki, a gyermek vagy ifjú érdeklődése, tevékenysége csökken, a készségek és képességek retardálódnak. Ez az állapot általános elmaradást, alkalmazkodási képtelenséget hoz magával, kialakul a magányosság érzése, a dac és a társadalommal való szembefordulás, s ez pontosan abban az irányban hat — túl a szubjektum tragédiáján —, amit elkerülni kívánnánk: a társadalmi előítélet negatív irányú megerősítése felé.

Szólnunk szükséges még e speciális nevelési terület pedagógus gárdájáról, képzésük korszerűségéről. Igen elhúzódó döntési szakasz előzte meg, hogy végre 1972-ben a Budapesti Gyógypedagógiai Főiskolán létrehozzák a nagyon szűk keresztmetszetű pszicho-pedagógiai szakot, ami kifejezetten a nevelőotthoni pedagógusok képzését biztosítja.

Végezetül összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a magyar gyermekvédelem 1945-től igen sokat tett a rászoruló gyermekek érdekében. Igen sok jó rendelettel támasztotta alá a modern gyermekközpontú koncepciót, összehasonlíthatatlanul jobbak a személyi, tárgyi és anyagi feltételek, azonban mindezek ellenére időszerű volna a szervezeti felépítés felülvizsgálata és javítása, hogy társadalmi szempontból értékes emberek kerüljenek ki az otthonokból, akik szívesen emlékeznek vissza, hogy valaha egy-egy otthon lakóiként nőttek fel, hogy megkaphassák mindazt az emberi, közösségi értéket, aminek birtokában saját családjuk tudatos építőivé válhatnak.

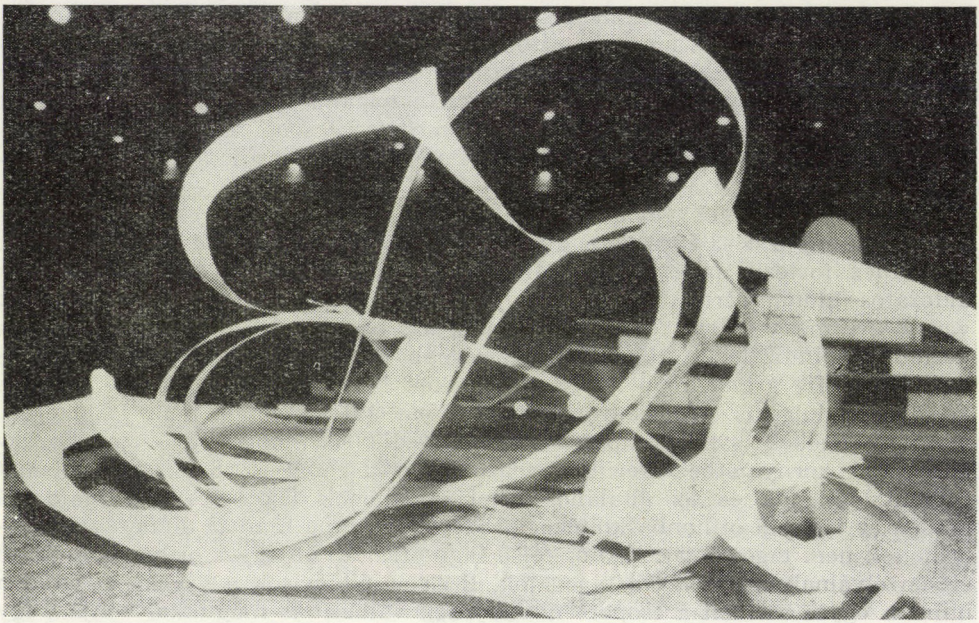

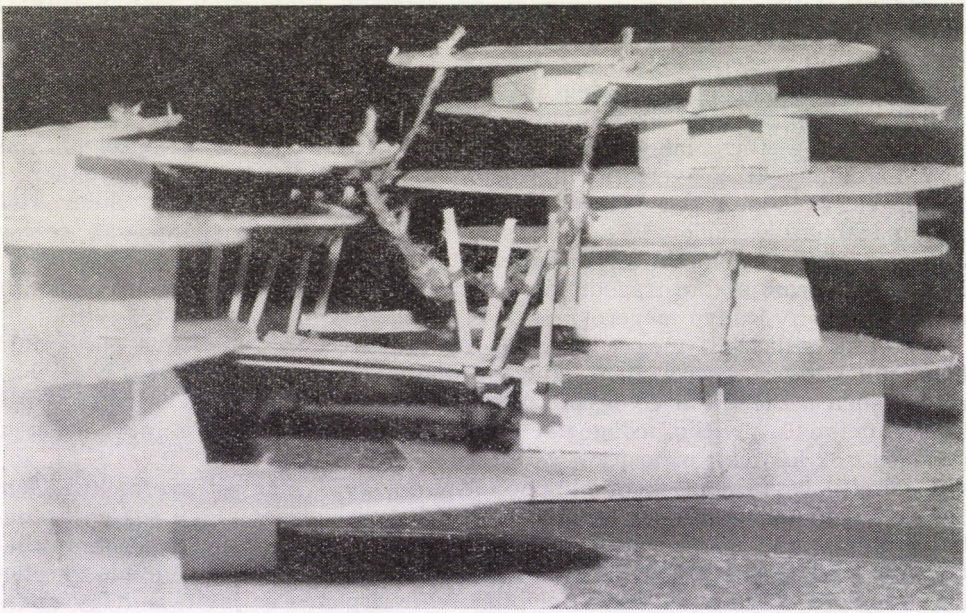

A Molnár utcai gyerekek alkotásaiból. (Lásd: F. Vankó—Talyigás cikkét.)
(Nemes Mária fotói.)

Udvardi Lakos Endre

A CEMEA NÉPMŰVELŐKÉPZŐ MUNKÁJA

Köztudott, hogy a nyugat-európai tőkés országok kulturális életére a már szinte áttekinthetetlen sokszektorúság, a magánkezdeményezések hagyományosan nagy szerepe jellemző. A különböző ifjúsági, politikai és egyéb szervezetek többnyire maguk gondoskodnak kádereik, így „népművelőik" képzéséről is.

Az alábbiakban egy nagy hagyományú, független, kimondottan a kiscsoportos művelődés szakembereinek képzésére specializálódott szervezet rövid bemutatására törekszem a rendelkezésemre álló dokumentumok alapján.

A szervezet 1937-ben alakult Franciaországban. Eleinte csupán pedagógusok (elsősorban tanítók) hivatásos és nem hivatásos nevelők felkészítését tekintik feladatuknak, a fiatalok szabadidei táboraiban (colonie de vacance) jelentkező sajátos pedagógiai feladatok ellátására. Ma is ez a gerince képzési rendszerüknek.

A CEMEA képzési rendszerének fő elvei az alábbiakban fogalmazódtak meg:

— Minden emberben megvan a vágy és a lehetőség is arra, hogy képezze, továbbfejlessze önmagát.

— A képzés mindenki számára nyitott minden életszakaszban, soha nem lehet befejezett, lezárt.

— A képzés során minden embernek egyforma bánásmódot, megbecsülést kell biztosítani életkor, származás, meggyőződés, műveltségi szint vagy szociális környezet szerinti megkülönböztetés nélkül.

— A képzésnek állandó és szoros kapcsolatban kell maradnia a mindennapos valósággal: nem elvont, hanem gyakorlatias jellegű legyen.

— A környezetnek elsődlegesen meghatározó szerepe van a személyiség fejlődése szempontjából. Ezt a képzés során is figyelembe kell venni.

— A résztvevők egyéni, személyes tapasztalatait messzemenően figyelembe kell venni a képzés során.

— Minden személyes ráhatás és műveltséggyarapodás alapja az *aktivitás:* a képzésben részt vevő egyén aktív részvétele.

A tevékenységi-képzési formák az alapítás óta nyilvánvalóan jelentősen kibővültek (pl. iskolák, kollégiumok, ifjúsági házak, kórházak stb. szocio-kulturális nevelőinek — animátorainak — képzése), a különböző tanfolyamok és továbbképzések során ma már nagymértékű specializálódás valósul meg. Az alapvető jelleg: a kiscsoportos aktivitást effektíve irányító, megvalósító szakemberek céltudatos, gyakorlatias képzése — ma is megmaradt.

1. *Gyermek szabadidő-táborok felügyelő tanárainak képzése*

A mi nyári „közművelődési táborainkhoz" hasonló formában szervezett rendkívül kiterjedt (bentlakásos) nyári gyermeküdültetés tartalmas megszervezéséhez kívánnak tanfolyami keretben megfelelő szakembert képezni. E tanfolyamokra 18 éven felüliek jelentkezhetnek. A tanfolyamok többnyire 6—14 éves korúak, de egyes kurzusok pl. 8 éven aluliak neveléséhez képeznek szakembert. Létezik egyéb specializáció is, pl. mozgássérült, illetve visszamaradt gyermekek (handicapes) nyári táborai számára nevelők képzése.

A képzési programban nagy szerepet kap a csoportmunka (kiscsoport aktivizálása, *animáció),* ezen belül is a vitaforma. A képzés elméleti és gyakorlatias egyszerre: a hallgatók megismerkednek a gyermeklélektan és pedagógia alapjaival is (pl. életkori sajátosságok, a kiscsoport szerkezete, a nevelő szerepe stb.). Ugyanakkor sokoldalú tevékenységet végeznek (és gyakorolnak be): pl. játék, séta, kézi (kézügyesség-fejlesztő) munka, ének, énekes és táncos játékok, dramatizálási gyakorlatok.

A képzés végén államilag elismert diplomát adnak. E képzési formában 1968-ban 429 tanfolyamot szerveztek 22 233 részvevővel.

2. *Gyermek szabadidő-táborok vezetőinek képzése*

E képzési forma két szakaszból áll:

A) Előkészítő tanfolyam

Felvételi követelmények:

— a fentebb említett gyermektábor-nevelőtanári, állami diploma,
— minimum 23 éves kor,
— legalább két gyermektáborban való részvétel (nevelőként),
— egészségügyi bizonyítvány az alkalmasságról.

B) Vezetőképző tanfolyam

Részvételi feltételek:

— az előkészítő szakasz elvégzése,
— minimum 25 éves kor,
— az előkészítő szakasz után táborvezető-helyettesként vagy táborozó csoport vezetőjeként gyakorlat végzése.

A képzési programban a táborvezetés és szervezés pedagógiai kérdései dominálnak, de szerepelnek a vezetéshez szükséges gazdasági, adminisztrációs ismeretek is.

A táborvezetői diploma elnyeréséhez a fenti tanfolyamon való részvétel, a kijelölt szakfelügyelők által ellenőrzött táborokban való gyakorlat mellett a hallgatóknak írásbeli diplomadolgozatot is kell készíteniük. A táborvezetői diploma *csupán 5 évig érvényes,* megújításához legalább 2 évben végzett effektív táborvezetői gyakorlat és 3 napos bentlakásos továbbképzésben való részvétel szükséges; ellenkező esetben a diploma elévül, és elölről kell kezdeni a kurzust.

E képzési formában 1968-ban 2327 fő vett részt: 27 előkészítő tanfolyamon, 20 vezetőképző és 19 továbbképző tanfolyamon.

3. *Serdülők nevelőinek képzése*

A serdülők nevelése felelősségteljes és igen nehéz feladat: közösségi életük mind „szórakoztató", mind „aktivizáló" oldalához (ezek helyes arányának kialakításához) segítséget kell nyújtani: szabad és biztonságos légkörben kell felkészíteni a serdülőket arra, hogy önálló egyéni választásaik (bármely élethelyzetben) az adott körülmények között a lehető legjobbak legyenek. A képzésben résztvevők konkrét gyakorlati felkészítést kapnak arra, hogy jól megfeleljenek ezen elvárásoknak.

Az általános képzés a kiscsoportos nevelés változatos eszköztárával ismerteti meg a jelölteket (előadások, vitavezetés, a személyiségfeltárás-megismerés formái stb.) kiegészítve elméleti ismeretekkel (pl. a serdülőkor pszichikai jellemzése, a serülőkori érdeklődés stb.).

A gyakorlati képzés egészen konkrét, gyakorlati készséget, elsajátítást igényel a jelöltektől számos szakterületen: kempingezés, környezetismeret, dramatikus játékok, ének, tánc, kézügyesség-fejlesztő tevékenység, játékok (benti és szabadtéri) stb.

Egyes csoportok — a szükséglet szerint — tovább szakosodnak, pl. hajózás-vitorlázás, külföldi nyári táborozás, barlangászat stb.

Nagy súlyt helyeznek arra, hogy a serdülők nevelői a gyakorlatban is jól tudják alkalmazni szakismereteiket.

E tanfolyamokra 19 éven felüliek jelentkezhetnek, alkalmassági bizonyítványt a képzés során végzett gyakorlati munka alapján kapnak.

4. *Vezetők képzése a serdülők szabadidő-táborai részére*

A serdülők közösségi művelődését-nevelését biztosító (állandó vagy időszakos) táborok vezetői olyan 23 éven felüli személyek lehetnek, akik a fentebb ismertetett serdülő-nevelői képesítést már megszerezték, és legalább két alkalommal serdülőknek szervezett táborban minimum 2-2 hetes gyakorlatot szereztek. A képzésben különösen hangsúlyt kap a vezető pedagógiai szerepe, a serdülő-nevelői viszony, a személyes ráhatás és a kiscsoportos környezet jelentősége. A végleges minősítést, és így a táborvezetői képesítést csak a tanfolyam elvégzése után, táborvezetői minőségben végzett legalább 2 hetes gyakorlat után adják ki. (A gyakorlatot akár Franciaországban, akár más országokban, bármely serdülő művelődési táborban el lehet végezni.) 1968-ban 2174 serdülőkkel foglalkozó animátort képeztek: 62 nevelői és 8 táborvezetői tanfolyamon.

5. *Családi szabadidő-táborok szakembereinek, vezetőinek képzése*

A „családi szabadidő-táborok" szülőkkel együtt fogadnak gyerekeket: a szervezői munka problémái komplex módon jelentkeznek: a résztvevők életkora igen különböző a csecsszopótól a nyugdíjasig. Mindenkinek meg kell ilyen körülmények között is találnia az itt töltött idő alatt a közös élet feltételeit, érdeklődésének, szükségleteinek megfelelően mind a pihenés-kikapcsolódás, mind a „testre szabott", a részvevők egyéniségét gazdagító aktivitás igénye szerint.

Éppen ezért e képzés elsősorban a már ismertetett felügyelő tanári képesítéssel rendelkezők részére szerveződik; a résztvevőknek kontaktusteremtő képességgel, nevelési ismerettel kell rendelkezni mind a fiatalok, mind az idősebbek körében.

A képzési programban helyet kapnak a felnőttek részére szervezett különféle foglalkozások (aktivitásformák) vezetésére való felkészítés mellett a táborvezetés szervezési kérdései is.

6. *Szabadidő-táborok gazdasági vezetőinek (gondnokainak) képzése*

A képzés a különféle szabadidő-táborok gazdasági ügyintézőinek, illetve mindazoknak szól, akiknek feladata a táborokban a közösségi élet anyagi-gazdasági feltételeinek biztosítása. A képzésben helyet kapnak az étkeztetéssel kapcsolatos kérdések, a házak (épületek) üzemeltetésének problémái, a kiszolgáló személyzet munkájának megszervezésével kapcsolatos kérdések, az anyag- és pénzelszámolásra (forgalomra, nyilvántartásra stb.) vonatkozó ismeretek.

7. *Pedagógusok szakosító továbbképzése*

Az alább következő szakterületekre specializálódó „animátor"-képzés; pedagógusok, illetve már alapképzésben részesültek (táborok felügyelő tanárai, táborvezetők stb.) számára. Specializációs lehetőségek:

a) Fizikai mozgás és sport jellegű tevékenységgel kapcsolatban:
— szabadtéri játékok,
— mozgásgyakorlatok kurzusa,
— téli szabadidő-táborok nevelőinek (oktatóinak) képzése,
— hegyi táborok nevelő tanárainak képzése,
— vízi táborok kiscsoport-vezetőinek képzése,
— vitorlás táborok nevelőinek képzése.

A tanfolyamok szervezésekor kiemelt és elsődleges szerepet kap a pedagógiai szempont. Pl. a téli táborok nevelői nem csupán síoktatók: a sítáborok pedagógiai irányításának, közösségi élete megszervezésének kérdéseire is nagy hangsúlyt helyeznek. (Ugyanez vonatkozik az egyéb, szakosító kurzusokra is.)

b) Környezetünk felfedezése
(Az élő természet megismerése, a környezetismeretre nevelés kurzusai.)
— Tárgyi környezetünk megismerésének alapjai.
— A tengerparti környezet felfedezése.
— Az ég és a világegyetem felfedezése (meteorológia, csillagászat).
— Honismereti nevelésre felkészítő kurzus.

A kurzusok az aktív, élesszemű megfigyeléstől a laboratóriumban végzett kísérletekig sokféle aktivitási formára, nevelési lehetőségre készítenek fel: sok vonatkozásban a kiscsoportos „tanulmányi kirándulások" szakszerű pedagógiai vezetéséhez adnak szakszerű felkészítést.

c) Zenei nevelésre való felkészítés
— Nem zenetanárok alapvető zenei nevelési feladatai.
(Kimondottan *nem* énektanári képesítéssel rendelkező, zenei alapokkal nem rendelkező, gátlásokkal küzdő pedagógusoknak.)
— A zenei nevelés alapjai.
(Bizonyos zenei alapokkal rendelkező, de a zenepedagógiában járatlan nevelőknek.)

— Ének és tánc a szabadidő-táborokban.
— Táncoktatói tanfolyam.
— Furulyakészítés és játék. (2 éves tanfolyam.)

d) Manuális tevékenység irányítására (ilyen jellegű animációra) való felkészítés

— Művészeti indíttatású, alapvető kézimunkák.
(Az első szakaszban papírkivágás, krumplinyomat, mintázás, rajzolás, festés. További specializáló alternatív választás alapján: agyagozás, szövés, nyomtatás. A képzés egyidejűleg technikai és esztétikai.)
— A rajzolás, festés, mintázás alapjai.
— Alkotómunka a szabadban.
(Kézi munkák az alapvető természeti elemek felhasználásával: víz, levegő, föld, fa, tűz stb.) Hajó, repülő szerkezetek, kunyhó, kemence, kicsinyített modellek, makettek stb. építése. Nem csupán a „produkció" a lényeg, hanem a kreativitás, az egyéni és kollektív aktivitás, önkifejezés stb.
— Belső terek berendezésének „műhelymunkái".
Életterünk egy részét jelentő szűkebb környezetünk (lakás, klub, ifjúsági ház stb.) tárgyainak elkészítésére, elrendezésének igényességére felkészítő kurzus.
— Fényképezés. (A fényképezés technikai, pedagógiai, esztétikai kérdései.)
— Munkák a könyvvel. Könyvtárosi alapismeretek (kölcsönzés, könyvpropaganda stb., könyvkötészeti alapozás.

e) A dramatikus önkifejezésre való felkészítés kurzusai

— Dramatikus játékok (testi és vokális önkifejezés, improvizációs gyakorlatok stb.)
— Dramatikus színjátszás.
— Bábjátszás (marionett-bábok készítése és animáció).

Fenti szakosító kurzusokon (a—e-ig) 1968-ban 951 fő kapott képzést (33 továbbképző tanfolyam keretében).

8. *Pedagógus-továbbképzés*

A CEMEA 1946 óta kiegészíti a tanítóképző intézetek képzési feladatait; tanfolyamjellegű képzésein mintegy 7000 hallgatót fogadnak évente. Különböző szakosító kurzusokat és egyéb továbbképző formákat is szerveznek, pl. az ún. „átmeneti osztályok" osztályfőnökeinek képzése, nevelőotthoni nevelők (animátorok), általános tanulmányi felügyelők, javító-nevelő otthonok szakképzett nevelőinek képzése, felsőtagozatos nevelő képesítő vizsgára felkészítő kurzus stb.

9. *Pszichiátriai szaktanfolyamok*

Mindazok részt vehetnek e kurzusokon, akik elmebetegek gyógyításával, gondozásával foglalkoznak: orvosok, orvostanhallgatók, szociális gondozók, pszichológusok stb. A program nagy vonalakban 3 fő területre terjed ki:
— a betegápoló személy szerepének tanulmányozására,
— közösségi élet, emberi kapcsolatok az elmebetegek gyógyításával, ellátásával foglalkozó intézetekben,

— különböző, a gyakorlatban alkalmazható technikai ismeretek a pszichiatriai kezelés (gondozás) szolgálatában, a betegek gyógyulásához kedvező légkör és ráhatás megteremtésének módszerei.

10. *Nemzetközi találkozó Avignon-ban*

„Kísérleti" tábornak indult, a Jean Vilar igazgatásával szervezett Avignoni Színjátszó Fesztiválra támaszkodó, azt kiegészítő rendezvényként. A tábor résztvevői a fesztiválon résztvevőkkel azonos, kedvezményes ellátást kapnak. A résztvevők a nálunk ismert nyári egyetemekhez hasonlóan, különféle rendezvények, szakemberek részvételével rendezett találkozások során, szorosabb kapcsolatba kerülnek a színjátszással, a zenével, a tánccal, a filmmel, emellett szervezetten megismerik Avignont és környékét is.

1968-ban e találkozásokon összesen 789 résztvevőt számláltak.

11. *Gyermek- és ifjúsági előadások*

A korábbi CEMEA-tanfolyamok résztvevőiből kis csoportok alakultak azzal a céllal, hogy gyermekeknek illetve fiataloknak színjátszó- és bábelőadásokat tartsanak. E csoportok állandó vezetővel, folyamatosan működnek, turnékkal nagy szerepet játszanak a diákszínjátszó mozgalom, ill. a diákelőadások tartalmi-formai megújulásában.

12. *Megyei továbbképzések*

Franciaország 24 regionális CEMEA-központja rendszeresen és folyamatosan szervez kurzusain régebben végzett hallgatói számára továbbképző rendezvényeket.

Ezek fő formái:

— klubok, rendszeres összejövetelek (sok gyakorlattal),
— tanácskozások, szakmai esték (rendszerint előadással és vitával),
— állandó, tovább szakosodó csoportok (mint pl. a fentebb említett színjátszó- és bábcsoport),
— tanulmányi napok és bentlakásos hétvégék,
— megyei továbbképző tanfolyamok.

1968-ban 20 megyei továbbképző tanfolyamon 647 fő vett részt. Egyéb számok: 115 hétvége 4114 látogatóval, 507 egynapos továbbképzés 14 378 látogatóval, 168 tanfolyam 3378 látogatóval (1148 foglalkozás).

13. *Kutatási, Tájékoztatási és Dokumentációs Központ*

Más egyesületekkel és ifjúsági szövetségekkel együttműködve információs bázist biztosít a szervezet tagjai részére; emellett kutatásokat, más szervekkel közös vizsgálatokat is végez.

14. *Elhelyezési szolgálat*

Az esetek nagy részében, a szabadidő-táborok szervezői eleve gondoskodnak a résztvevők „toborzásáról" is; a tanfolyamokra jelentkezők több mint 40%-a már kiválasztott helyre kéri felvételét. Viszont még mindig több mint 15 000

olyan jelentkező van, aki nincs kapcsolatban egyik táborral sem, és ezért hely biztosítását kéri. Más ifjúsági szervekkel együttműködve, regionális szerveire építve, a CEMEA a lehetőségek pontos számbavétele alapján biztosítja a jelentkezők elhelyezését, elvégzi a beosztást.

15. *Saját könyvkiadó vállalat* (Editions Scarabée), *lapkiadás*

A Párizsban működő kiadó a különböző szakkönyvek-brosúrák gazdag választékát adja ki.

Ízelítőül, néhány *sorozatcím:*

— Az ifjúsági szabadidő-tábor,
— A gyermekek felfedezése,
— Tevékenységi formák az ifjúság hasznos szabadidő-felhasználására,
— Pszichiátriai gondozók kiskönyvtára,
— Új nevelés felé,
— A nevelőmunka technikája,
— Énekgyűjtemények,
— Közös táncaink lemezei.

Fenti sorozatok s egyéb kiadványok mellett a kiadónál 3 havonta jelenik meg a CEMEA keretén belül működő mintegy 3000 oktató szakmai folyóirata („Instructeurs").

A CEMEA nagy példányszámú, jelentős szakfolyóirata a *„Vers l'Education Nouvelle"* (Új nevelés felé). Évente tízszer jelenik meg több mint 38 500 példányban (1969-es adat). A folyóirat arra törekszik, hogy minél közelebb maradjon a képzés gyakorlatához, segítsen annak elveit, módszereit, pedagógiai-pszichológiai problémáit tisztázni; a közösségi nevelés, kiscsoportos aktivizálás (animáció) tevékenységét továbbfejleszteni. Ezenkívül folyamatos tájékoztatást ad a szervezet tevékenységéről.

TAGSÁGI RENDSZER

A CEMEA nemcsak képző intézmény, hanem mint tagsággal rendelkező szövetség is működik. A szervezet tagsága a különböző CEMEA-tanfolyamok hallgatóiból rekrutálódik. A tagok száma 1968-ban 31 200 fő volt; egy év alatt a szervezet 1422 fővel gyarapodott — az új tagok 51 országból szerveződtek.

A BRÜSSZELI CEMEA-IRODÁBAN

A brüsszeli iroda tevékenysége a fővárosra és az azt körülölelő Brabant megyére terjed ki. Brüsszel külvárosában, egy félreeső utca egyik semmitmondó, szürke, múltszázadi bérházának egyik lakásában találtam rá. Az egész „intézmény" egy komfort nélküli két és fél szobás lakás manzardszerű helyiségében kapott helyet. 3 fő dolgozik itt főállásban egy gépírónővel — tanfolyamaikat bérelt helyiségekben és alkalmilag felkért előadókkal, tehát függetlenített oktatói gárda nélkül szervezik. Nem iskolai: tanfolyami rendszerben dolgoznak.

Néhány adat tevékenységükről: 1976-ban 14, egy-két hetes tanfolyamot szerveztek, januártól decemberig (pl. szabadidő-táborok nevelőinek, zenei önkifejezés-foglalkozások, különböző kiscsoportok vezetőinek képzése). A képzési

formák változatosak: nemcsak sima bentlakásos egyhetes forma, de pl. 12 előadás + 4 hétvége (szombaton 16 órától hétfő 14 óráig) + egy 4 napos bentlakásos zárás.

1976-ban 9 alkalommal szerveztek bentlakásos animációs tanulmányi hétvégét (pl. dramatikus játékok, marionett, zenei tevékenység stb.). 5 alkalommal szerveztek 3-3 órás előadássorozatot (pl. fotó-továbbképzés, non verbális kommunikációs tevékenység stb.). Gyermek és serdülő szabadidő-tábort három szakaszban szerveztek az év során: húsvétkor (1 turnus), július (3 turnus), augusztus (1 turnus). Évente kb. 1000—1200 fő képzéséről gondoskodnak.

Talán többeket érdekel, nagy vonalakban ismertetem a brüsszeli iroda 1976. évi költségvetését is:

— Támogatás (szubvenció):	
A Kulturális Minisztériumtól évi	114 000,— belga frank
Brabant megyétől	50 000,— belga frank
A francia közösségtől	83 000,— belga frank
Az Igazságügyi Minisztériumtól	50 000,— belga frank
Az Egészségügyi Minisztériumtól	100 000,— belga frank
A CEMEA-központtól	209 000,— belga frank
A szakemberképzési hivataltól	194 000,— belga frank
— Részvételi díjakból	1 879 000,— belga frank
Kiadványok eladásaiból	100 000,— belga frank
CEMEA tagsági díjakból	87 000,— belga frank

Az összes bevételek összege több mint 3 millió BF, a kiadások összege pár éve alacsonyabb kb. 500 000,— belga frankkal (a korábbi években veszteségesek voltak).

A főbb kiadási tételek a szokásosak: irodai, adminisztrációs költségek, kiadványköltségek, előadói díjak, anyagköltségek, szállásköltségek stb.

Az állami támogatás — miként általában Belgiumban a kulturális kezdeményezések állami támogatása — feltételekhez kötött: támogatást a „haszonszerző cél nélküli társaságok" kapnak. E szervezeti forma kritériumai pontosan kidolgozottak: demokratikus vezetés választott testületekkel; a haszonszerző cél kizárása; nyitottság, pártatlanság (vallási szempont, pártállás stb. nem lehet kizáró ok). Kérdésemre, hogy milyen szervhez, talán a kulturális minisztériumhoz tartoznak, azt a választ kaptam: „Független cég vagyunk, nem tartozunk a minisztérium hatáskörébe, csupán pénzt kapunk tőle". A többletbevétel a cégnél marad, ha tartósan csökkennének a látogatottság számai (ezt az egyet vizsgálják az állami felügyelők), akkor ez — mintegy az életképtelenséget bizonyítván — az állami támogatás megvonásával járhatna.

Továbblépésként tervezték *saját* szabadidő-központok (táborok) létesítését is, ahol realizálhatják elképzeléseiket — ehhez egyenlőre nincs saját anyagi alapjuk. A CEMEA-nak egyébként Belgiumban két irodája, két szervezete működik: a brüsszeli és a liége-i. Ezenkívül vannak még kisebb „sejtjei" a szervezeteknek egy-egy megbízottal.

CONTENS

PEDAGOGY AND CREATIVE PERSONALITY

National traditions of creative didactics. Reductor: *Róbertné Hollós* 3

Tamás Deme: The authodidaxis as a chance to democratize school 13

Dezső Bujdosó: Remarks on the volume „Our culture at the turn of the thousand" 29

János Sz. Tóth: The determination of economy by culture and the strategy of adults' didactics 40

Mahdi Elmandjra: Culture as the prime mover of development (Interview with Pierre Drouin) (Translated by *Erzsébet Décsey)* 46

Ildikó F. Vankó—Katalin Talyigás: New methods of professional practice of students 49

Pál Sántha: The cooperation between schools and mass culture institutions in the aspect of students' expectations 63

Antal Bókay: The science of literature — the teaching of literature 68

Pál Erdélyi: Difficulties in teaching 81

Péterné Józsa: Some problems on the history of children protection in Hungary; institutions and rules of organization in our days 91

Endre Udvardi Lakos: Organization CEMEA for education of mass culture specialists and animators 105

ILLUSTRATIONS

Pál Apostol 15, 18, 21, 22, 24

István Sági 15, 17, 19, 45

Mária Nemes 52, 60, 67, 104

ABOUT OUR AUTHORS 39

Ára: 24,— Ft

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕДАГОГИЯ И КРЕАТИВНОСТЬ ЛИЧНОСТИ

Отечественные традиции в воспитании креативности (Составила: *Робертне Холлош*) 3

Тамаш Дёме: Самообразование как шанс демократизироваът школу 13

Дежё Буйдошо: Несколько мыслей о книге *Образованность на рубеже тысячелетия* 29

Янош С. Тот: Детерминированрость экономики образованностью и стратегия обучения взрослых 40

Махди Эльмандра: Культура как двигатель развития (интервью *Пьера Друин.* Перевела *Эржебет Дечеи*) 46

Илдико Ф. Ванко—Каталин Тайгаш: Новые методы профессиональной практики 49

Пал Шанта: Сотрудничество школ и учреждений в свете ожиданий студентов 63

Антал Бокаи: Литературоведение — обучение литературе 68

Пал Эрдеи: Трудности в процессе обучения 81

Петерне Йожа: Некоторые вопросы истории защиты в Венгрии 91

Эндре Удварду Лакош: Организация СЕМЕА в образовании специалистов массовой культуры 105

ИЛЛЮСТРАЦИИ

Пал Апоштол 15, 18, 21, 22, 24
Иштван Шаги 15, 17, 19, 45
Мария Немеш 52, 60, 67, 104

ОБ АВТОРАХ 39

kultúra és közösség

A TARTALOMBÓL

TÖMEGKULTÚRA

Halász László: Három rendhagyó könyv örökös sikere (Alice csodaországban, A kis herceg, Micimackó)

Király Jenő: A kalandfilm mint western

KULTÚRAELMÉLET – MŰVELŐDÉSPOLITIKA

R. Pine: A kulturális demokrácia új útjai Nyugat-Európában

V. M. Mezsujev: Kultúra és történelem

E. Sz. Markarjan: A kultúraelmélet a társadalomtudományok rendszerében

81•3

TARTALOM

TÖMEGKULTÚRA

Halász László: Három rendhagyó könyv örökös sikere (Egy pszichológus olvasó reflexei) 3

Király Jenő: A kalandfilm mint western 17

S. Nagy Katalin: A fotó és a közművelődés 30

Párczer Ferenc: Túl a poszteren 37

KULTÚRAELMÉLET — MŰVELŐDÉSPOLITIKA

R. Pine: A kultúra demokratizálásának új útjai Nyugat-Európában *(Fordította: Izinger Anna)* 46

V. M. Mezsujev: Kultúra és történelem. Szemelvények. *(Válogatta és fordította: Terbe Teréz)* 53

E. Sz. Markarjan: A kultúraelmélet a társadalomtudományok rendszerében *(Fordította: Sebestyén Éva)* 81

M. Czerwinski: A „kultúra" terminusról *(Fordította: Sauska István)* 94

KÜLFÖLDI MOZAIK

Robin Gray—Mary Hughes: A nők számára szervezett felnőttnevelési programok *(Fordította: Décsey Erzsébet)* 107

Demokratizálja-e az egyetemet a permanens oktatás? *(Fordította: Décsey Erzsébet)* 108

Pierre Morvan: A számítógépes művészet fejlődése *(Fordította: Décsey Erzsébet)* 109

KÉPEK 28, 29, 38, 42, 43, 45, 53, 93

SZERZŐINKRŐL 80

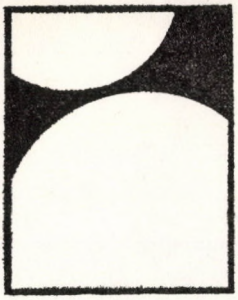

kultúra és közösség

MŰVELŐDÉSELMÉLETI FOLYÓIRAT

1981 • 3

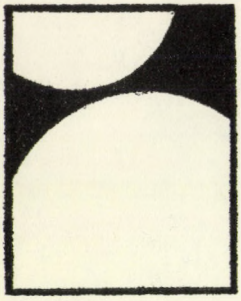

FELELŐS SZERKESZTŐ:

VITÁNYI IVÁN

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

ÁCS MIKLÓSNÉ
BOROS SÁNDOR
FÜLEKI JÓZSEF
KAMARÁS ISTVÁN
KARSAI KÁROLY
KOVALCSIK JÓZSEF
KÖRÖSI JÓZSEF
MIKLÓS PÁL
RÁCZ ZOLTÁN
SZECSKŐ TAMÁS

SZERKESZTŐSÉG:

B. VÖRÖS GIZELLA
felelős szerkesztő h.

PÁLFI ÁGNES
szerkesztő

ERŐSS MÁRIA
szerk. titkár

SZERKESZTŐSÉG:

1251 Budapest,
I., Corvin tér 8.
Telefon: 388-122/87

ISSN 0133—2597

Megjelenik kéthavonta. Előfizetési díj egy évre 144,— Ft. Egyes szám ára: 24 Ft. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető minden postahivatalban és a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlapirodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Kiadja a Lapkiadó Vállalat: Budapest, Pf. 223. VII., Lenin krt. 9—11. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató.
Készült a Veszprém megyei Nyomdában 81. 776. Felelős vezető: Danóczy Balázs igazgató.
Indexszám: 36 410

Halász László

HÁROM RENDHAGYÓ KÖNYV ÖRÖKÖS SIKERE

(Egy pszichológus olvasó reflexiói)

A „sikerkönyv" kifejezés a szakemberek fülében pejoratíven cseng. Nyersfordításban sikerkönyv általában annyi, mint kelendő, de nem értékes árucikk, amelyet viszonylag hamarosan egy másik hasonló vált fel a könyvpiacon. Van azonban a sikerkönyvnek egy különös fajtája, amelyet örökzöldnek, emlékedettebben: halhatatlannak kell tartanunk. Azokra a gyerekeknek írott könyvekre gondolok, amelyekhez felnőttkorunkban is visszatérünk. Sőt, meglehet, ekkor kapunk rájuk igazán. Alkalmasint kétkedünk is, hogyan tudják nemhogy gyerekek, de könyveknek kevéssé elkötelezett felnőttek elolvasni, megérteni. Pedig számos kiadásban, nagy példányszámban jelennek meg és keresettek.

Nekem kivált Carroll *Alice csodaországban*ja, Saint-Exupéry *A kis hercege* és Milne *Micimackója* okoz mostanában — bármily meglepő a szó — fejtörést. Szeretem e könyveket, ma jobban, mint valaha, és szeretném megérteni hatásukat.

I.

Alice megcsodált egy nyuszit, amint kihúzott a mellényzsebéből egy órát, hogy megnézze, mennyi az idő. A nyulat követve Alice belebújt egy lyukba, és zuhanni kezdett lefelé egy mély kútba. Közben a kút falán könyveket és képeket látott, de még egy üres lekvárosköcsögöt is megfogott. Már attól félt, hogy keresztülesik a földgolyón. Amikor végre leért, űzőbe vette a nyuszit, de az eltűnt. Csupa zárt ajtót talált, de egy aranykulccsal ki tudta nyitni az egyiket, ez azonban olyan pici volt, hogy még a feje se fért be a nyíláson. Egy varázsitalt ivott, és olyan csepp lett tőle, hogy most átfért volna az ajtón, ha az nem lett volna ismét zárva. A kulcsot viszont ebben az összezsugorodott állapotban nem érte el. Egy süteményt evett, hátha megnő tőle, vagy olyan kicsi lesz, hogy a kulcslyukon is átfér. De egyelőre semmi sem történt.

Valahogy eképpen foglalhatná össze az *Alice csodaországban* első fejezetét az a nyolc-tíz év körüli gyerek, aki felfogta, amit elolvasott. És közben ámulva, de magától értetődő természetességgel élvezte Alice gyors és csodálatos átváltozásait, a lehetetlenségek megvalósulását. És alapjában ugyanez ragadja meg figyelmét a további fejezetekben: Alice akkorára nő, hogy a feje a mennyezetbe ütközik, ismét kisebb lesz, beleesik egy tóba, találozik egy egérrel és

több más állattal, megint megnő, de magasabbra, mint korábban; megtölt egy egész szobát, hogy mozdulni sem tud, majd újfent kicsi lesz, és a rátámadó állatok — akiknek előbb ő okozott bajt — elől elszalad az erdőbe stb., stb.

Jóllehet e leírás hiteles, mégis, ha valakinek, aki nem olvasta Carroll könyvét, ebből kellene képet alkotnia róla, éppen mindaz hiányozna, amitől olyan különös, amivel maradandóan kiemelkedik a gyerekkönyvek, illetve a könyvek tengeréből. E leírással ugyan összhangban van, hogy Carroll, aki nagyon megbarátkozott egy család három lánygyermekével, és sok mesét mondott szórakoztatásukra, nekik mondta el először Alice történetét. Sőt, a mesehőst is az egyik tízéves lányról keresztelte el. A fenti leírás alapján azt is megérthetjük, hogy ha Carroll gyerekeknek akart bemutatkozni, miért használta erre könyvét. Sejthetjük, hogy mi tetszhet benne a gyerekeknek, de fogalmunk sem lehet, hogy mit nem értenek rajta a felnőttek, és miért foglalkoznak közel 120 éve ők — köztük filozófusok, szociológusok, nyelvészek, pszichológusok — sokkal többet vele, mint a gyerekek.

„De kérem, ne tűnjön el mindig olyan gyorsan, mert beleszédülök.

— Rendben van — felelt a Fakutya —, a sertés az nem sértés. — És most egészen lassan tűnt el.

Legelőbb a farka hegye tűnt el s utoljára a vigyorgása. De ez még azután is látszott egy darabig, amikor a Fakutya már sehol se volt.

‚Nahát — gondolta Alice —, kutyát már láttam vigyorgás nélkül, de vigyorgást kutya nélkül most láttam legelőször'."

Egyik kedvenc irodalmi helyem; ahányszor elolvasom, mindig elvigyorodok magam is, bár eddig mindig vigyorom tűnt el és nem én. Ámulatom nem múlik, hogy miként lehet a merő absztrakciót életteli jelenetté, a mindenben váratlan képtelenséget tökéletes (mozgó)képpé formálni; a verbalizmus végleteit éppen a szavakkal való határtalan manőverezési lehetőséggel érzékeltetni. És hogy intellektuális-logikai élvezetemtől elválaszthatatlan esztétikai élvezetem még nagyobb legyen, ellentétes irányból felépítve is megkapom a szerkezetet, most már a várt váratlanság hatásával:

„Egyszerre valami furcsát pillantott meg oldalt, egy fa alatt. Meghökkent, de aztán ráeszmélt, hogy amit lát, nem egyéb, mint vigyorgás.

‚A Fakutya vigyorog — gondolta. — Végre valaki, akivel beszélgethetek.'

— Na, hogy érzed magad? — kérdezte a Fakutya, mihelyt volt elég szája, hogy beszéljen vele.

Alice várt, amíg a Fakutyának a szeme is megjelent. Csak akkor köszöntötte.

‚Addig pedig nem beszélek hozzá — mondotta magában —, míg a füle is meg nem jelenik. Legalább az egyik.' "

Az olvasót a talányokkal, tréfákkal, szójátékokkal teli, ellentmondásos és kaotikusan kavargó álomképek módjára szervezett világ meghökkenti és zavarba hozza. „Ha nincs semmi értelme, annál jobb, legalább nem kell törni rajta a fejünket" — mintha Alice és a Király szavaiból Carroll saját művét kommentálná csúfot űzve magából és belőlünk. És hogy a gúny még kétértelműbb legyen, hogy nyugalmunk egy percig se tartson, a Király hozzáteszi: „De mintha mégis volna valami értelme."

Amint Carroll kritikusai számos alkalommal rámutattak, az *Alice csodaországban* nonszensz munka, és mint ilyen, a hagyományos irodalmi művek összefüggő szerkezete hiányzik belőle. Jóllehet az Alice-éhoz hasonló hirtelen zuhanás az álomországba jól ismert gyermekkorunkból, amint az álomvízió is régóta szokásos irodalmi forma, Alice álma ellenáll egy összefüggő értelmezésnek. Alice jelleme nem fejlődik vagy változik jelentősen a mese folyamán. Az egyik fejezet nem szükségképpen a másikból bontakozik ki. A hős legfeltűnőbb vonása a szüntelen erős kíváncsiság, ami mindig újabb kalandok felé viszi. És ezek közben egy másik tulajdonsága, pontosabban magatartása is szemünkbe tűnik, amely a mű legkifejezettebb alapproblémájára irányítja figyelmünket. Egy olyan problémára, amely egymaga is nyilvánvalóvá teszi, miért felnőttkönyv, mégpedig megírása óta egyfolytában aktuális és talányos felnőttkönyv (is) az *Alice*.

Az álom puha lebegésében az átváltozások egyrészt a gyerek és a felnőtt szorongással teli, egyben feszültséglevezető funkciójának foghatók fel. Másrészt változatok egy mindnyájunkat intenzíven foglalkoztató témára.

„Alice rendszerint jó tanácsokat adott önmagának, de sajnos, ritkán követte őket. Néha annyira összeszidta önmagát, hogy sírva is fakadt miatta...

Ez a furcsa kislány ugyanis szerette azt képzelni, hogy ő két személy...

— Most hát olyan hosszúra nyúltam, mint a világ legnagyobb távcsöve. No, szervusztok, lábaim.

Tudniillik lenézett a lábaira. Alig látta őket, olyan messzire estek tőle.

— Jaj, szegény kis lábaim, ki húzza majd föl rátok a cipőt meg a harisnyát?! Én aligha fogom tudni. Sokkal messzebbre kerültem tőletek, semhogy törődhetnék veletek. Nektek kell most gondoskodni magatokról, ahogy tudtok.

‚De azért kedvesnek kell lennem hozzájuk' — gondolta Alice —, különben nem visznek el oda, ahová akarom...

...ma reggel, amikor fölébredtem, még az voltam-e, aki voltam? Úgy rémlik, mintha egy kicsit más lettem volna. De ha nem az vagyok, az a kérdés, kicsoda is vagyok voltaképpen...

— Hát te kicsoda vagy?

Kezdetnek nem volt valami biztató. Alice félénken rebegte:

— Ezt e percben aligha tudom. Csak azt tudom, hogy ki voltam ma reggel, amikor fölébredtem. De azóta már rengetegszer megváltoztam.

— Hogy érted ezt? — szólt a Hernyó szigorúan. — Értelmesen beszélj.

— Sajnos, kérem, nem tudok értelmesen beszélni, mert nem az vagyok, aki vagyok, amint látni tetszik.

— Nekem semmit se tetszik látni — mondta a Hernyó.

— Sajnos, nem tudom jobban megmagyarázni — felelt Alice illedelmesen —, mert én magam sem értem az egészet. Aztán, tetszik tudni, nagyon megzavarja az embert, ha napjában többször átváltozik...

De öröme csakhamar rémületté változott. Sehol se találta a vállát. Amint lenézett, egyebet se látott, mint egy éktelenül hosszú nyakat...

Hová tűnt el a vállam? És jaj, szegény kezem, miért nem látlak benneteket?...

— Kígyó — visította a Galamb.

— Ne bántson engem — mondta sértődötten Alice —, én nem vagyok kígyó...

— Hát micsoda?...

— Én, kérem, kislány vagyok — mondta Alice tétován..."

Habár a testséma elvesztése, illetve radikális módosulása szárnyaló szabadság is, Alice-nak kétségtelenül kijut az elvarázsoltság félelmetes élményéből. Valójában a testséma és a személyiség megélésének pszichoszenzoros zavara ez. Úgy érzi, hogy egyes testrészei nem tartoznak hozzá, illetve tőle elidegenedve önálló életre kelnek. Velejár, hogy megkettőzöttnek tartja magát, és a másik — alkalmasint irreálisan megnagyobbodott avagy megkisebbedett — résszel, mint egy másik emberrel, beszélgetésbe is elegyedik. Az elidegenedett rész, a másik éppúgy lehet titkos, be nem vallott vágyak gátlástalan és sikeres megvalósítója, mint idegen, ártó hatalmak eszköze, akit az én ellenében játszanak ki.

Ezek a megnyilvánulások a bizonytalanság alighanem legvégletesebb fajtájára utalnak, amit csak ember átélhet. Hiszen a testhatároknak, az énhatároknak az elmosódása egyet jelent a személyiség elvesztésével. Nem tudja az ember bizonyosan, hogy amit érez-gondol, azt még ő teszi-e, vagy már egy másik; nem tudja védeni magát a külvilág ellen, mert belvilágával összefolyik. Mélyen destruktív helyzet ez.

Alice önmaga előtt válik kérdésessé. És vele együtt azzá válik a természetes növekedés, a gyerekség-felnőttség, a személyiség érése is. Ebből a pozícióból a Fakutya alakváltásaiban is hajlamosak lehetünk azt a kérdést látni, hogy mikor veszítheti el vagy nyerheti vissza még vagy már valaki önmagát, azaz mi őrzi a személyiség integritását, van-e egyáltalán ilyen integritás?

(Később megírja Carroll az *Alice tükörországban*t, amelyben a fonákjára fordított szemlélet, a megkettőzöttség még absztraktabb és problematikusabb. Alice-t és a többieket mint sakkfigurákat ismerjük meg; ideális megvalósulásaként Bergson nevetési kritériumainak: mindannyiszor nevetünk, amikor egy személy egy dolog benyomását kelti. Míg a jobban ismert Alice-könyvben a destrukció, a bizonytalanság és elidegenedés „csak" a személyiség identitását támadta anélkül, hogy kétségbe vonta volna az alany létét, akinek a személyiségéről szó van, most Alice a könyv végén így biztatja macskáját:

„Most pedig próbáljuk eldönteni, ki is álmodta ezt az egészet, Cili! Ez komoly kérdés, és kérlek, ne nyalogasd közben a mancsodat, mintha Dorka nem mosdatott volna meg ma délelőtt. Tudod, Cili, vagy én álmodtam, vagy a Fekete Király. Szerepelt az álmomban, ez igaz, de akkor én is szerepelhettem az ő álmában! Tényleg, ő álmodta ezt? Te a felesége voltál, Cili, neked tudnod kell!"

Az előbbiek sem kimondottan gyerekeknek írott könyvbe való kérdések és kételyek, amelyek emészthetőségét nemigen növeli, hogy „aki ismeri az angol történelmet", az „a Viktória királynő korabeli Anglia torzképét" is megpillanthatja benne, mint a magyar kiadás fülszövege tájékoztat. Komoly kihívása mindez az olvasónak, akkor is, ha Freud nyomán tudjuk, hogy a humor, akárcsak az álom (nem véletlenül van itt együtt a kettő) a gyerekkori gon-

dolkodási formákra való visszaesés nélkül nem születik meg. Lerázzuk magunkról a fegyelmezett logikai gondolkodás kötelékeit, és játékos attitűd lesz úrrá rajtunk. A nonszensz beszédben úgy bánunk a szavakkal, ahogy a gyerekkorban. De ahogy ez az *Alice*-ban megnyilvánul, annak java részét csak a gyermekit önmagában ápoló és visszahívó felnőtt élvezi. Nagyon is megértjük, miért készített az Alice megszületése után sok évvel Carroll egy *Kisgyerek Alice*-t, amelyik jóval rövidebb és egyszerűbb az eredetinél.

II.

A mesélő gyerekkorában szívesen, de nem valami ügyesen rajzolt. Nem is festőművész, hanem pilóta lett belőle. Egyszer lezuhant, találkozott egy kisfiúval, aki megkérte, hogy rajzoljon neki bárányt. A kisfiú volt a kis herceg, egy kis csillagról jött. Ott ápolta növényeit, főleg egy szál kényes rózsát. Mivel a csillag, ahol élt, kicsi volt, sokszor látta lemenni a napot. Miközben a pilóta megpróbálta megjavítani repülőgépét, a kis herceg egy felfuvalkodott emberről meg a bárányok által lelegelt virágokról beszélt. Ahol lakott, két kis tűzhányója meg egy kialudt vulkánja volt. Ezeket szépen rendben tartotta. A virágját búra alá tette. Azután elutazott a szomszéd csillagokra. Az elsőn találkozott egy királlyal, aki a tekintélyét mindennél előbbre helyezte, a másodikon egy kis emberrel, aki azt akarta, hogy csodálják, a harmadikon egy részeges ember élt . . .

Nem folytatom tovább. Ennyi elég annak érzékeltetésére, hogy nagyjából miféle mozzanatok felfogása és megjegyzése milyen módon várható nyolc-tíz éves gyerekektől. Természetesen vannak olyanok, akik számos részletet élesebben megragadnak, mások pedig ennyit sem, és így a cselekményláncolat is homályosabb nekik. De lényeges, hogy az effajta befogadás alapvető örömforrása a kalandoknak az a sora, amelyek a hősökkel megesnek. Közben a mesélő kiaknázza a gyermeki animizmust és artificializmust: a növények ember módjára viselkednek, a természet tárgyait mintha ember készítette volna. Egyáltalán minden ember-, sőt gyermekméretű. A bolygók, amelyeknek átmérője — jól kivehető a mesélő által készített bájos rajzokon — mindössze másfélszer nagyobb, mint a kis herceg testmagassága, a vulkánok, amelyek inkább egy icipici homokváracska arányait idézik fel.

Mindezek azonban olyan jegyek, amelyekkel számos gyerekeknek írott könyv él, nem egyszer izgalmasabb kalandokkal. Sikerük — ha egyáltalán van — mégsem vetekszik *A kis hercegé*vel. A gyerekkor múltával szinte senki sem kívánja kézbe venni őket, viszont *A kis herceg* élete — jóllehet sokkal összefüggőbbnek, világosabbnak és problémátlanabbnak tűnik, mint az *Alice csodaországban* — ugyancsak a gyermekkor múltán kezdődik. Különös paradoxon miatt.

E mese is olyan valóságillúziót kínál, amely megfelel a gyerek saját valóságképének, amelybe nehézség nélkül bele tudja élni magát. Átlelkesítve e világ szereplőit, a kogníció ősi műveleteivel jókra és rosszakra oszthatja. Gyermeki fantáziája szabadon csaponghat soha sem hallott-látott, sőt sohasem volt bolygók és emberek között. Mégis azáltal, hogy a (nagyobb gyerek) mindent szó szerint, túlságosan komolyan és egyértelműen vesz, a valóságnak azok a rétegei, illetve mozzanatai maradnak rejtve előtte, amelyek *A kis hercegben* a legsajátabbak.

„Indulása reggelén szépen kitakarította bolygóját. Működésben levő tűzhányóinak kürtőjét gondosan kiseperte.

Két működő tűzhányója volt. És ezeken nagyon kényelmesen meg tudta melegíteni a reggelijét. Volt egy kialudt vulkánja is. De azt mondogatta magában: ‚Az ember sohasem tudhatja', és szépen kitisztította a kihűlt vulkánt is. Ha rendesen ki vannak seperve, a tűzhányók csendesen, szabályosan égnek, kitörés nélkül."

Természetesen, először engem is a kis herceg és a róka nevezetes dialógusa ejtett rabul. Mellesleg túl a gyerekkoron, valamikor késő ifjúkoromban. („Mit jelent ‚megszelídíteni'?... — Ez egy olyan dolog, amit az emberek már túlságosan elfelejtettek... Annyit tesz, mint ‚köteléket teremteni' ")... Amikor azonban tapasztaltam, hogy szerelmesek — legalábbis úgymond műveltebb körökben — kötelező leckeként idézik Saint-Exupéry valóban megindító, ám sikerrel elkoptatott sorait, áttértem a minivulkanológiára. Nonszensz ez is, de a verbális humor, a szavakkal való játék, a pengeéles elmejáték helyébe alapjában más lép. Maga a világ a gyerek szemével, az ő méreteihez igazítva. Korlátozott tapasztalatának megfelelően a vulkán éppúgy működik, ahogy az ember által gyártott és irányított házitűzhely.

Pontosabban: a gyerek szemével látott, de a mi kedvünk szerint megszelídített, magunkhoz közel hozott világ. Hiszen nekünk való kedvünkre egy világosan áttekinthető, biztonságos tájékozódást nyújtó bolygó, amelynek rendjéért mi vagyunk felelősek, és ennek eleget is tudunk tenni. Ez már nem a gyerek vágya egy tovatűnt és soha nem lehetséges világ, hanem a felnőtté a gyermeki paradicsom után. Ezért az ajánlás: „Léon Werth-nek. Kérem a gyerekeket, ne haragudjanak, amiért ezt a könyvet egy felnőttnek ajánlom. Komoly mentségem van rá: ez a fölnőtt széles e világon a legjobb barátom. De van egy másik mentségem is: ez a fölnőtt mindent meg tud érteni, még a gyerekeknek szóló könyveket is. Harmadik mentségem pedig a következő: ez a fölnőtt Franciaországban él, s ott éhezik és fázik. Nagy szüksége van vigasztalásra. Ha pedig ez a sok mentség nem elegendő, akkor annak a gyereknek ajánlom könyvemet, aki valaha ez a fölnőtt volt. Mert előbb minden fölnőtt gyerek volt. (De csak kevesen emlékeznek rá.) Ajánlásomat tehát kijavítom, ilyesformán: Léon Werth-nek, amikor még kisfiú volt."

Ha gyereknek nem is, az olyan felnőttnek, aki a gyereknek szóló könyveket is megérti, világos beszéd. Kivéve egy mozzanatot. A fölnőtt azért éhezik és fázik, mert 1942-t írunk, amikor könyvét Saint-Exupéry fogalmazta, és azért hangsúlyozza, hogy barátja Franciaországban van, mert ő hazájától, sőt Európától is el volt szakítva. Ebben a helyzetben fokozottan az alapvető igaz értékekre figyel. A felnőttek életét megrontó hitványságokat-balgaságokat állítja szembe a fenyegetett élettel, a jobbat-többet ígérő gyermekkel.

A mesélőben, akit a Szaharában egy könnyen végzetessé váló repülőbaleset ért, nem nehéz az írót felismerni. Amit leírt, azt közvetlenül, „egy az egyben" is megélte — nem is egyszer. 1935-ben egy repülési rekordkísérlet közben Kairó előtt a benghazi sivatagban zuhant le. Öt napig bolyongott, míg egy karaván megmentette. Két évvel később Guatemalában zuhant le, és ezt is túlélte. A sivatagi léthez egyébként is a magány, az elszigeteltség képzete társul, így kiválóan alkalmas annak érzékeltetésére, hogy az ember siva-

tagi magányosságban él, amelyből ki kell törnie, mert így élni lehetetlen, legalábbis embertelen. A mesélő a sivatagi éjszakában rászálló jótékony álomtól kap társat. Amint a tartós magányban, elszigeteltségben élő embereknél törvényszerű, álom és ébrenlét — az álomképekhez hasonló hallucinációk miatt — egybefolyik. Ennek a révülethez és önhipnózishoz hasonló állapotnak a terméke a kis herceg. Megkettőzi önmagát, a benne élő gyereket hívja elő, aki erőt ad neki, hogy kivágja magát kétségbeesett helyzetéből.

A gyermekkor, a nemes gyermeki a halál küszöbén jön segítségére és védi meg. A mesélő arra támaszkodik, ami az írót e véglethelyzettől függetlenül is foglalkoztatta:

„... magányos rókát nevelek. Kisebb, mint egy macska, s hatalmas fülei vannak. Elbűvölő."

„Megszelídítettem egy kaméleont. Az a munkám itt, hogy szelídítsek. Nekem való szerep; szép szó" — írta 1928-ban.

Majd egy későbbi feljegyzés: „... a dolgok belsejében vagyok. Minden emlékem fölött rendelkezem... Gyermekkorom fölött rendelkezem."

„Jogom van, hogy önmagammal beszélgessek."

A különbség az *Alice*-hoz mérve nagyon nagy. Ott egy felnőtt azt mesélte el, hogyan és miket álmodik egy kislány, igaz, egy rendkívüli kislány. Itt egy felnőtt azt meséli el, hogyan és miket álmodik egy felnőtt a saját tapasztalataival, igaz, egy gyerek szemével. *A kis herceg* aforisztikus helyeit — amilyen például a róka megjegyzésén kívül a virágé: „Elhordja őket (az embereket) a szél. Nincs gyökerük, s ebből sok bajuk származik" — átható nosztalgia, szentimentális bölcsesség, keserédes életfilozófia, ami felett a gyerek tekintete szükségképpen elsiklik, a felnőttnek sekélyes, olcsó és hiteltelen lenne — ha egy felnőtt szájából hangzana el. Ám ebben a formájában üres-unalmas didakszis helyett időt álló mese — igaz, inkább a magamfajta nagyobbacskáknak, de lehetetlen, hogy melegségéből, bensőséges kapcsolat utáni sóvárgásából a kisebbekre ne sugározna ki valami.

III.

„Füles, Öreg Szürke Csacsi a folyóparton állt, és nézte magát a víztükörben.

— Nagyképűség. Ez a helyes kifejezés. Nagyképűség, ez az én bajom — ... megint megnézte magát a vízben.

— Mindjárt gondoltam... Ez a profilom se jobb...

Néha szomorúan ezt gondolta: ‚Miért?' — és néha azt gondolta: ‚Minekutána' — és néha azt gondolta: ‚Amennyiben!' Vagy: ‚Minekutána tehát!' És néha nem tudta, hogy mire gondol...

— Nem mondhatnám, hogy nagyon ‚hogyan' vagyok. Egy idő óta éppen csak hogy vagyok, de nem vagyok hogyan...

— Jó reggelt, Mackó!... — Ha erről egyáltalán szó lehet a mai időkben. A magam részéről erősen kétlem. De semmi. Szót sem érdemel. Bocsánat...

Füles kihúzta a farkát a vízből.

— Számítottam rá — ... Megdermedt a farkam. Elaludt, nem is érzem, hogy *van*. Nem azért mondom. Nem vádolok senkit. De megdermedt...

— Köszönöm, Róbert Gida. Te vagy az egyetlen az egész társaságban, aki, úgy látszik, ért valamit a szamárfarkakhoz. A többiek... nem mondok semmit...

— Remélem, elküldik nekem a maradék falatokat, amik odaégtek vagy beszáradtak, és nem kellenek senkinek. Elküldik, figyelmes gondolkodás jele gyanánt. Csak úgy mondom, nem mintha számítanék rá. Szóra sem érdemes. Kérem, kérem, nincs mit, csak tessék, parancsoljon...

Füles előtt három pálcika hevert a földön, azt tanulmányozta. Két pálcika összeért a végén, de csak az egyik végén, és a harmadik pálcika keresztbe volt fektetve...

— Az ‚A' betű tanulást jelent, és Műveltséget jelent... A népek csak úgy mennek az Erdőben, és azt mondják: ‚Ez csak Füles volt, nem számít.' És járkálok jobbra-balra, és azt mondják: ‚hahaha, hejje-hujja!' De az ‚A' betűről nem tudnak semmit. Nem, nem. Nekik ez csak három pálcika a földön...

— Mit gondolsz, mi ez itt, amit tanulmányozok? — mondta Füles.

— Egy ‚A' betű — mondta Nyuszi. — De nem valami tökéletes...

— Ravasz! — kiáltott Füles, és egyik patájával haragosan rátaposott a három pálcikára. — Műveltség — tette hozzá keserűen, és már hat pálcika volt előtte, csak félakkorák. — Tanulni! — kiáltott, és a levegőbe rúgta a tizenkét pálcikát. — Ha Nyuszi is megtanulhatja! Hahaha!"

Mostanában, ha kezembe veszem Milne könyvét, az Öreg Szürke Csacsira figyelek a legszívesebben. Nálam ő a favorit. Pedig mennyire másféle képtelen szójáték— ha olykor ez is kiszalad a száján — az övé, mint amellyel *Alice*-nál és *A kis hercegnél* találkoztunk. Szójátékos sziporkáit nem a szavakkal való fölényes bánni tudás, nem az elmeél, nem is a világra rácsodálkozásból fakadó új felismerés, hanem a fogyatékosság szüli. A kendőzetlen nemtudás, a verbális-intellektuális esetlenség társul egy következetes, bár nem egysíkú karakterrel.

Füles az örök pesszimista, örök kisemmizett-kirekesztett és örök meg nem értett. Bármi történik, ő már előre tudja, csak pórul járhat. Már csak azért is, mert mindig kívül van a körön. De mintha azt is tudná, hogy nincs elviselhetetlenebb a kveruláns-agresszív pesszimistánál, kárvallottnál és outsidernél. Udvarias, türelmes rezignáltsága, már-már önirónia az ő védőpajzsa. Saját nehéz természete ellen csakúgy, mint a külső hányattatásokkal szemben. Füles bármennyire önmagával van elfoglalva és bármennyire nem a legjobbak a képességei, szeret gondolkodni: törekszik a reflexióra és reakciói tudatosítására. Pedig nehéz vállalnia önmagát. Szókratészi önkicsinyítéssel is rájátszik a dolgokra, ám rá kell ébrednie, hogy valóban kisebb (értékű), mint amekkorának magát szeretné látni és láttatni. Hiába igaz barátja az időt álló szellemi értékeknek, hiába próbál tanulással kiemelkedni, csalódottan kell tapasztalnia, hogy előnytelen külsejét szellemi adottságai csak korlátozottan ellensúlyozzák. Fölényre azok sem adnak túl sok okot.

Hamarosan folytatom a sort a többiekkel, helyesebben a többiek egymáshoz és saját hozzájuk való viszonyom tisztázásával. A vázolt portré addig is elégséges bevezető *Micimackó* világába. A mesehelyzet sem az *Alice*-éval, sem *A kis hercegé*vel nem azonos. Ezúttal a felnőtt egy kisfiúnak — aki egyébként a saját gyereke — mesél a kisfiúnak ismerős állatokkal, netán szőrmeállataival megesett kalandokról. De ezt úgy teszi, hogy nyomban beleszövi a kisfiú reakcióit, és teret enged az ő fantáziájának. Azaz úgy is felfogható, hogy meséjével elindítja a — feltehetően iskoláskor határán álló — kisfiú képzeletét, és a mesélő ennek megszólaltatója, esetenként stimulálója, esetenként elbűvölt tolmácsa. De valami hasonló történik a kisfiú és egyik-másik állata között is. A gyermek animizmusával és antropomorfizmusával fellelkesített és átgyerekiesített-emberiesített állatok képzete-gondolkodása alkalmasint szintén önállósul, és maguk mesélik el magukat álmélkodó gazdájuknak.

Így több fontos szereplője van a történetnek, pontosabban mód nyílik arra, hogy a váltakozó epizódok során — a főhősön kívül — hol az egyik, hol a másik szereplő kerüljön középpontba. A szereplők kapcsolatot teremtenek egymással, és eközben előbukkannak tulajdonságaik. Vérbeli jellemrajzokat kapunk. Füles személyiségét vizsgálgatva már megakadt a tekintetem jellemének összetettségén. Mit mondjak: az Öreg Szürke Csacsi nem éppen népmesei alak. A jó és a rossz, a tökélyre törekvő és a gyarló, a szamár-talanság és a szamár-ság különös elegye. Füles egyéniség abban az értelemben is, hogy szokatlanul más, mint amit egy (szőrme)szamártól várunk. Túlzás nélkül: mesehősnek is, szamárnak is rendkívüli.

De a nyomban utána következő kedvencem: a Tigris is. Fajához illő királyi többesben, megrendíthetetlen határozottsággal nyilatkozik arról, hogy mit szeretnek a tigrisek, miközben sejtelme sincs erről. Pontosabban: a tigrisekről benne élő ön-kép szerint fel sem merül benne, hogy a tigriseknek bármivel gondja-baja lehet. Csalódásai azonban mit sem változtatnak imponáló magabiztosságán. Tudja: egy tigris, még egy kölyök-szőrmetigris is megengedheti magának, hogy mohóságát, készséges befolyásolhatóságát, tájékozatlanságát, önismerethiányát újra meg újra presztízsveszteség nélkül korrigálja. Irigylésre méltóan optimista is. Szilárdan bízik benne, hogy a tigrisek valóban mindent szeretnek (képesek szeretni) a világon, kivéve az éppen aktuális dolgot, amire a szabály nem érvényes. A rossz tapasztalat cseppet sem teszi gyanakvóvá, egy pillanatra sem ingatja meg hitét és vállalkozókedvét. A tetőtől talpig tigrisétel: a végre meglelt csukamájolaj sikerélménye azután parttalanná duzzasztja önbizalmát. („— A Tigrisek általában jó repülők. Bizony. Híres, jó repülők . . . A Tigrisek mindent tudnak.")

És a balsikerű fára mászás is csak arra jó, hogy az egyik területen elszenvedett kudarc nyomban beindítsa vágyvezérelte gondolkodását, önigazolását és önáltatását: „ ‚Könnyű bizony olyan ugró állatoknak, mint a kangafélék, de nem olyan egyszerű olyan úszó állatféléknek, mint a Tigrisek.' S látta magát, amint a hullámok lágyan ringatják, és lágyan lefektetik egy gyönyörű sziget partjaira."

Tigrisünk ereje is egészen máshol van, mint ahogy várnánk. Vérszomj és ragadozás helyett azzal tartja fenn testi-lelki egyensúlyát, hogy igyekszik a lehető legkisebb mértékben tudomást venni az elképzeléseinek ellenszegülő valóságról. De ezt agresszivitás nélkül, játékos könnyedséggel teszi.

Ha valami, éppen a Tigris könnyedsége és az Öreg Szürke Csacsi öniró-

niája hiányzik a Bagolyból. Ő mindent elkövet, hogy sztereotip jelzőjének megfelelően viselkedjen. Mivel bölcsnek nevezik, bölcsnek is tartja, és ami fontosabb: annak is tartatja magát. Ennek hosszú idegen szavak és körülményes mondatgörgetegek közlésével ad nyomatékot, amelyeket ő maga épp úgy nem ért, mint a többiek. Minthogy azonban ezt környezete nem meri bevallani és kifaggatni őt, tulajdonképpen célt ér. Ha kell, másfajta kinyilatkoztató módot is igénybe vesz.

„Bagoly átvette a cédulát és sokáig tanulmányozta. Kicsit ideges volt. Ugyanis nagyszerűen ki tudta betűzni a saját nevét, s még azt is, hogy ‚elengedhetetlen'...

— Hát igen... Látom miről van szó. Kétségkívül... Vitán felül... A leghatározottabban... ha nem jöttél volna hozzám, én kerestelek volna fel.

— Miért? — kérdezte Nyuszi.

— Ugyanazért — mondta Bagoly abban a reményben, hogy majdcsak a segítségére jönnek...

— No és mit tettél?

— Semmit.

— Ez volt a leghelyesebb — jegyezte meg Bagoly...

— Nos? — kérdezte Nyuszi. Bagoly előre sejtette, hogy ezt fogja kérdezni.

— Kétségkívül — mondta..."

Bagoly tud vigyázni kivívott pozíciójára. Kevés kvalitása és ismerete van, de abból a maximumot hozza ki. Megvallom, csodálom, hogy vihette ilyen kevés sütnivalóval ennyire. Ez az ő tudománya. Felismeri, hogy mikor reménytelen a beszéd, és csak a minimumra korlátozza magát. Titka ilyenkor a sokat jelentő semmitmondás, az állítás nélküli állítás, az elkötelezettség nélküli kijelentés. Tökéletesen otthonos a tudományos bürokrácia szótárában is: „Kétséges, hogy a tekintetbe vehető hátizmok mekkorasága és hordképessége..." Abszurd nyelvművész ő. Sok vezető hivatalnok beiratkozhat hozzá tanulni. Alakja kétértelmű. Ismét a várakozás, a szetereotípiák ürességének cáfolata, de a cáfolat megkérdőjelezése is. Merném-e végül is azt mondani, hogy Bagoly nem bölcs?

Mindezek után az lenne a meglepő, ha a Nyusziról kiderülne, hogy gyáva, mint egy nyúl. Igaz, a lakásába látogató Micimackó érdeklődésére habozás nélkül közli, hogy senki sincs otthon, majd hangját is megváltoztatja, nem-Nyuszihangnak szánja, végül vendége személyazonosságában is kételkedik („— Ki az az Én? — Micimackó. — Bizonyos ön ebben?..."), de ez legalább annyira elővigyázatosság, mint amennyire annak paródiája. Aki gyáva és bizonytalan a dolgában, az nem meri szemébe mondani nála sokszorta terebélyesebb és fizikailag erőteljesebb vendégének: „... telezabáltad magad. Akartam is mondani, csak nem szeretem figyelmeztetni a vendéget, hogy egyikünk sokat eszik. És ez az egyikünk nem én voltam..."

A lakás kijáratába szorult Micimackó kiszabadításának ötlete, amelyet nem csekély elégtétellel ad elő, szintén nem gyávaságról árulkodik: „... csak egyet tehetünk. Meg kell várnunk, amíg újra lesoványodsz... Gondolom, egy hét elég hozzá... — Majd felolvasunk neked. Remélem, nem áll be közben a havazás, s miután ilyenformán hosszasabban időzöl vendégszerető házamban, remé-

lem, nincs kifogásod ellene, hogy hátsó lábaidat törülközőasztalnak használjam..."

A Nyuszinak nemcsak a mozgása, de a szelleme is fürge. (Erről már szó esett Füles és az „A" betű kapcsán is.) Jó a humorérzéke. Még egy adalék: „— Hé Nyuszi! ... Te vagy az? — Tegyük fel, hogy nem... Ez nagyon érdekes lenne..."

Leleményes és kellően kaján is. Cseppet sem tisztel valakit pusztán testi méreteiért, gyorsan észreveszi a helyzet fonákját. Jól kompenzálja kisebbségi érzését. Kanga, ez a nagy, erős állat sem puszta megjelenésével okoz gondot neki, hanem ismeretlenségével, rendkívüli-idegen szokásaival: „... kissé különös fogalmat hordoz a családi életről... Ugyanis az egész családját zsebre rakja és a zsebében hordja, és azonkívül a fogalmat is hordozza." De így sem ijed meg az új jövevénytől. Miközben eltöpreng, hogy hány zsebre volna neki szüksége, ha egész családját meg a zsebkendőjét is hordani akarná, és miközben Micimackót tökéletesen hülyének minősíti, és Malackáról is megállapítja, hogy nem éppen lángész, már azt is kitalálja, hogyan lehet Kangát Zsebibaba elfogásával megleckéztetni. De az elfogás általános tervrajzával, ezzel a pontos és fontoskodó viselkedéstani értekezéssel azt is bebizonyítja, hogy ötleteit képes hatékonyan rendszerezni is. A vállalkozás megszervezésében és kivitelezésében betöltött szerepe után már kétségtelen, a Nyuszi vezéregyéniség, aki, ha kell, határozottan cselekszik.

Nyuszi tulajdonságait egytől egyig nélkülözi Malacka. Nem mintha fajának falánksága vagy mocskossága kiszorítaná minden más jellemvonás helyét. Malacka nett kis állat, a külsején semmi kivetnivaló. Annyiban belsején sem, hogy maga a jóindulat, az együttműködés. Önállótlansága, bizonytalansága, csacskasága és félénksége alapján elképzelhetetlen, hogy a saját lábán is meg tudna állni. Ő a kiegészítő, az örök famulus. Lehetőleg egy lépést sem tesz társa nélkül. Biztonságban ugyan így sem érzi magát, de a nagy és meleg barát állandó közelségében aggodalmai-félelmei egész kellemes közérzettel töltik el. Ha fel sem ötlik benne, hogy sorsát Nyuszihoz hasonló aktív módon irányíthatja, protektora megválasztásával: ahogy ráhagyatkozik barátjára, felettébb célszerűen jár el. És cseppet sem ellenszenvesen. Társának nincs terhére, azt ki nem használja. Legalább annyit ad neki, amennyit kap tőle. Malacka azért szegődhetett Micimackóhoz, mert annak is szüksége volt rá.

Embert barátjáról, Micimackót Malackáról. Ha kizárólag barátságuk tényét ismerném, Micimackóról akkor is sok mindent tudnék. Főleg azt, hogy milyen nem: nem lehet túlságosan okos, ügyes, önálló, határozott, erőszakos. Viszont várhatóan jóságos, puhaszívű. Mindezzel jól összeegyeztethető egy mézcentrikus szemléletű maci képe — és ez kivételesen nem cáfol, hanem megerősít egy vaskos sztereotípiát:

„Erdei körökben az a nézet,
hogy a medve szereti a mézet,
ez nem csak afféle szerény
vélemény,
ez tény, tény, tény."

A meglepetés mégsem marad el. Mert Micimackó nemcsak a mézet, de a verselést és a dalolást is szereti. És a költő-dalnok — nem pedig Malacka — az, aki jól meghengergetőzik a pocsolyában. Ugyancsak ő az, aki nem törődve

a következményekkel, olyan falánk, mint egy disznó. A devianciától tehát ő sem mentes. Sem mackóként, sem költőként. Van azonban kimondottan költői vonása: a szójáték szeretete. „Lehet, hogy a menyét magával hozta a *menyét* is." Valahogy azonban a vers is, a szójáték is csacskán együgyű. Ő maga is így értékeli. Távol áll tőle bármiféle pöffeszkedés, avagy a csekély képességűek ártalmas nagyratörése. Alapjában elégedett életével. Igazán harmonikus lény. Ezért tudja szeretetreméltó nyíltsággal és természetességgel bevallani:

„Nem érdekel a naptár képe,
sokkal inkább a kaptár népe."

„Legalább gondolni tudnék valamire" — mármint az evésen kívül. Messze vagyunk Füles vívódásaitól, „hasadtlelkűségétől". Mi tagadás, Micimaci nem túl bonyolult személyiség. Hajlok arra, hogy — a két leginkább mellékszereplőt: Kangát és Zsebibabát nem számítva — az ő jellemzése a legegysíkúbb. A jelzett néhány vonás ismétlődik számos alkalommal. És ez csak látszólag mond ellent annak, hogy méltán ő a címszereplő, ő a folytonosság, szinte állandóan a színen van. Elvégre mese címszereplője, meséé, amely eltérően az előbbi kettőtől, már ötéves koron felül egészséggel fogyasztható — immár több mint fél évszázada.

Legyen egy kisgyereknek mégoly sok szőrmeállata, általában a legkedvesebb — akivel legszívesebben alszik, helyesebben aki nélkül nem hajlandó aludni, akit legtöbbször magával akar vinni, ha elmegy hazulról — a Maci. Bizonyára nem függetlenül attól, hogy többnyire ez az első szőrmeállata, akivel csecsemőkora végén már megbarátkozik. És hogy miért a Macinak, nem pedig cicának vagy nyuszinak jut ez a kitüntetett szerep? Miért a Macit adják ilyen korán és a legvalószínűbben a szülők a gyerek kezébe? A medve hatalmas, ha két lábra áll, embernél is nagyobb, vastag bundájú állat, „akiben" ebben a kétlábú pozícióban határozottan van valami ősi-emberszerű. Hosszú, békés téli álmot alszik, de adott körülmények között meg is támadja az embert. Ugyanakkor meg is szelídíthető, táncra is bírható. Gyanítom, hogy a szőrmemacivá kicsinyített, a félelmetesség (a medveszerűség) minden vonásától megfosztott, ám mégsem kölyök állat a szelídségnek, melegségnek és puhaságnak a hordozója. És e szerepet azért látja el olyan jól, mert fej-, törzs-, kar- és lábtartása teljesen emberformájúvá teszi. Pontosabban: a test helyzete olyan, mint egy alvó babáé, bár ő maga „felnőttkorú". Ezt a hatást egyébként a könyv rajzai tökéletesen közvetítik is. Micimackó — ahogy ez szőrmeállatoknál, de csak ott helyénvaló — valamivel kisebb (!), mint a Nyuszi vagy a Bagoly. De azért Nyuszi is és a gyerekolvasó is tudja, hogy valóságban mégis a Mackó a nagyobb. Ez a kettősség a gyerek élményfeldolgozásának lényege.

A gyerek egész kognitív szabályozórendszerének a kidolgozatlansága a pillanatnyi benyomások, az érzelmi-hangulati elemek túlsúlyát hozza magával. A benyomások, beidegzett sablonok, kategóriák híján csaknem közvetlenül részt vesznek a viselkedésben, amelynek a frisseség, a váratlanság, a spontaneitás vonásait kölcsönzik. Jól beleillik a képbe, hogy a gyorsan változó tudatműködés labilis; a vágyak és a megvalósulás, a képzeletbeli és a valóságos között — felnőtt szemmel — meghökkentő átjárások, átcsapások észlelhetők. A szemlélet és a képzelet, az emlék és a látvány, látott és tudott egyszerre lépnek fel,

miközben az élmény indulati töltése átalakítja, eltolja az arányokat. Kicsi és nagy hol egyenlővé válnak, hol ellentétes méretűvé alakulnak attól függően, hogy a gyerek számára melyiknek mekkora az érzelmi jelentősége.

A megélt és az elképzelt összecsúsztatásával, szinkron-megjelenésével találkozunk a gyermeki játékban is. Az indulat- és feszültségcsökkentő funkcióöröm (a későbbi életében szükséges tevékenységek, szerepformák egyes elemeinek gyakorlásával, bejáratásával járó élvezet) játékossága a képzelet, a gondolkodás szinte minden zegét-zugát áthatja. A lehetőségek, tehát a lehetetlenségek szó szerinti nem ismerése szüli az álom, a kaland, a mese, a csoda egymásba folyó, félig valóságos átélését a valóságtudat szüntelen villódzásával, az úgynevezett kettős tudattal. Létrejön az értelmetlen, elképzelhetetlen, de a realitás és irrealitás közötti közegben természetesen fogadott játékos fordulat, amely sűrítéssel, kiemeléssel, ad absurdum logikával valósítja meg azt, amit másképp nem tud.

Ha a hangsúlyt az öt-hat-hét-nyolc éves gyerekre teszem, a vonzás elsőrendű felelőse vitán felül Micimackó. Mégpedig főként azzal, amit csinál, illetve ami történik vele. Ahogy leesik a fáról, ahogy lezuhan a léggömbbel, ahogy beszorul a kijáratokba, ahogy beszorul a mézescsuporba, ahogy feleszi az ajándéknak szánt mézet a csuporból, ahogy úszik a csupron, ahogy beleesik a kelepcébe (természetesen az elmaradhatatlan beszorulással), ahol felfedező-tejfelező útra megy stb. Ha viszont a hangsúlyt a 10 éven felülre teszem, akkor e nem túl fantáziadús helyzetek, kalandok — tagadhatatlan bájuk ellenére is — egymagukban hatástalanok lennének. Már nem azok, ha hozzáveszem Micimackó szóbeli „tetteit". És nagyon megnő az erejük, ha a többiekre, a viselkedésformák, szemlélet- és gondolkodásmódok, jellemek és kapcsolatok sokféleségére is tekintettel vagyok.

Milne epizódról epizódra elmesél egy roppant szabványos, gyerekded eseményt, ami kifejezetten kisgyereknek szól. Neki érdekes és humoros. Prototípus: leesés, beszorulás. Ezt a szereplők, illetve helyzetek bemutatása során olyan leleményekkel gazdagítja, amelyek magától értetődőek és elfogadhatók a kisgyerek számára; megmosolyogtatók és meghökkentők a felnőttnek, aki ráismer saját tovatűnt gyerekségére, illetve a felnőtt humor bizonyos forrásaira. Például: Micimackó Kovács János név alatt él, a Füles elveszett farkát megtalálják és a helyére szegezik.

Innen egy további ugrás, amikor az ötlet még merészebb. A nyelvi kifejezés korlátlanságában rejlő korlátokról, a verbalizmus öncélúságáról úgy ad leckét, hogy végső fokon egy-egy karakter alapvonásainak a megismerését szolgálja. Például Füles, Tigris, Bagoly idézett mondásai. Bár róluk sem állítható, hogy a kisgyerek egyáltalán nem élvezi őket, feltehetően a felnőtt nagyobb örömét leli bennük. Mert ő képes (ha képes) mélyebbre, egy-egy egyéniség, egy-egy életsors megértéséig hatolni segítségükkel.

Az állatfigurák felfoghatók egy — elismerem szokatlan — típustan részeiként. Minden különösebb nehézség és erőltetettség nélkül „beugrik", hogy melyik ismerősömre jellemzők a Füles- vagy a Micimackó-típusjegyek. És azon sem érdektelen eltűnődnöm, hogy mennyiben tudom alkalomról alkalomra leküzdeni a bennem élő Tigrist anélkül, hogy Malacka-sors várna rám. És valóban olyan távol van tőlem a Bagoly-életút, mint szeretném?

Azt hiszem, Milne bravúrja abban van, hogy mindvégig a kisgyermeki szemlélet keretein belül maradva, mindvégig a kisgyerek spontán alkotóerejének tulajdonságait ki- és felhasználva ilyen többrétűen és mégis egységesen tud mesélni. A különböző rétegek nem különülnek el szembeszökően, átjárnak egymásba, és ez mégse okoz zavart. Nemcsak a rétegek, hanem a karakterek is jól megférnek együtt, türelmesebb megértést sugallva a sokféleség iránt. Milne erdeje a gyerekkori védettség helye, búvóhely, de nevelési-edzési terep is. Cseppet sem félelmetes, mégsem tündérien egysíkú világ. Gazdag a vegetációja, egyszerre csábít elemzésre és szeretetre. Így, aki Róbert Gidához hasonlóan végül elhagyni kényszerül, erőt és információt kap további útjához.

Pedagógus, könyvtáros vagy író álmából felzavarva is elsorolja a főbb vonásokat, amelyeket gyerekekről vagy gyerekeknek szólván figyelembe kell venni. De ami engem illet, nem érzek szakmai örömet. A gyerek vonásainak semmibevételével legalábbis egyenértékű torzítás a gyermekinek a felnőtt világtól való merev, féltő (félős) elkülönítése. E szemlélet lecsapódása az a fajta gyermeki irodalom, amelynek annyira sikerült a gyerek „öntörvényű" külön világához alkalmazkodnia, hogy az irodalomhoz fűződő összes szálat elvágta.

A gyereket olyan tanedénynek tekinti, amelynek mindenkori átmérőjét és szilárdságát az adott életkor sajátosságai szabják meg. A felnőttek, mindenekelőtt az iskola és szolgálólánya: az irodalom dolga pedig az edény űrtartalmának és teherbíróképességének megfelelő anyag betáplálása. Az egészen egyszerű, sima, könnyen emészthető és kis mennyiségű táplálék fokozatos adagolásától lassan kell haladni a továbbra is előrerágott és megpuhított, kellemetes hőmérsékletű, de már némileg nagyobb súlyú falatok kilátásba helyezése felé.

Carrolltól, Saint-Exupérytől, Milnétől ez a szemlélet teljesen idegen. Úgy gondolkodnak, hogy legyen alanyi költő vagy terjedelmes regények, felnőtteknek vagy/és gyerekeknek szóló művek szerzője az ember, tevékenységének magától értetődő része annak érzékeletes megragadása, ahogyan a gyerek érez, gondolkodik, játszik, ahogy képzelete villódzik. Hiszen a lépésváltás, ami a lelki történések dinamikájának átszervezésével, a tér és idő hagyományostól elütő kezelésével az irodalomban lezajlott, elválaszthatatlan a gyermeki élményfeldolgozás és -kifejezés iránti affinitástól.

Igaz, ez nem kimondottan tesz egy művet könnyen olvashatóvá, még akkor sem, ha vannak könnyen felfogható és rendszeresen visszatérő elemei. Az öt-nyolc éves gyereknek nehezebben érthető mozzanatok feldolgozását, olvasási kultúrája csiszolását azonban Milne — és egy-két év különbséggel — Carroll, illetve Saint-Exupéry könyve sajátos módon segíti. Éppen azzal, hogy a felnőtteknek is szól, és mégis kisgyerek-mesekönyv. Márpedig legyen egy mese mégoly világos a gyerekeknek, azt szereti, ha ismételten elmondják neki és megbeszélik vele. Ebben az újrajátszás, a feszültséglevezetés, a lereagálás, a „foglalkozásigény" döntő, de velejár a befogadó szűkös kapacitásának az ellensúlyozása is. Egy-egy ilyen ismétléssel újabb részletekre figyel fel, illetve újabb mozzanatok válnak lassan világosabbá, kivált, ha a felnőtt — nemcsak szülő, de pedagógus is — ezen tudatosan is munkálkodik. Amit viszont jobban meg tud tenni egy olyan mesével, amelynek újraolvasása-megbeszélése során maga is új meg új dolgokat fedez fel.

Király Jenő

A KALANDFILM MINT WESTERN

A WESTERN PARADOXONAI

André Bazin westernesztétikájában[1] készen áll már a nagy népszerű műfajokat egyfajta modern népművészetnek tekintő folklorisztikus nézőpont, annyiban persze még kezdetleges állapotban, amennyiben Bazin fejtegetései túlságosan is az ősi, primitív népkultúrával kapcsolatos analógiákra és nem a populáris kultúra modern mozgásformáinak, a tömegművészet sajátos diszkurzív organizációs formáinak leírására épülnek. Ezért félti a westernt az érzelmességtől, lebecsülve az intellektuális ízlésrétegek differenciált problémáit elsajátító alkalmazkodó erejét. Persze az intellektuális western lehetőségeit csak az italowestern korszakának megváltozott perspektívái teszik világosan láthatóvá. Az italowestern hősei éppúgy adósai Malraux „királyok útját" járó kalandorainak vagy Gide tékozló fiújának, mint a klasszikus westernnek. Az italowestern mindebben nagy amerikai előzményekre támaszkodhatott. Amerikában az ötvenes években az uralkodó naiv western mellett többen alkottak naivként is fogyasztható, ám intellektuálisan rendkívül gazdag sophisticated westerneket. Gondoljunk Howard Hawks, Nicholas Ray vagy Robert Aldrich munkásságára. Itt említhetjük továbbá John Huston elégikus intellektualizmusát. Az italowestern, legalábbis produkciójának élenjáró részében (Leone, Corbucci stb.) már mint irányzat sem minősíthető naivnak. Ma már semmiképpen sem tarthatjuk fenn Bazin álláspontját, aki a „naivitás és egyértelműség" tulajdonságaiban jelöli meg a western pozitívumát. Éppen azt kell megértenünk, hogy *a modern populáris kultúra, miközben továbbra is ősi hagyományokra visszavezethető* narratív menetrendek, kollizió-programok és hőstípusok készleteivel dolgozik, *intellektuális differenciáltságra is képes.*

A tömegkultúra valóban naiv elemei is másként naivak, mint a folklóréi, még a naivnak nevezhető westernre sem jellemző az ősivel és hősivel való gondtalan és természetes egység, legfeljebb az elveszett egység keresése; még a naiv westernnek is van egy, az igazi naivitás által kizárt melankolikus, a szemléltet és a szemlélőt szétválasztó, az ábrázolást reflektálttá tevő vonása: a természet, a vidék, a föld, a régi mezőgazdasági életformák nosztalgiája, ami összekapcsolódik egy másik nosztalgiával: az individualizmus, a szabadverseny, a kisvállalkozás, a nagy monopóliumok előtti korszak nosztalgiájával. Vajon a romantikus antikapitalizmus vagy valami újabb keletű romantikus antiimperializmus műfaja-e a western, romantikus antikapitalisták-e a western alkotói és befogadói? Ezzel a kérdéssel a western *első paradoxonához*

érkeztünk. A western *látszólag a múltról, valójában azonban a jövőről* szól, alig dolgozza ki a múlt történelmi jellegét, az ábrázolt konfliktusok múltbeliségét. „A western a maga regényes, naiv megnyilvánulási formáiban éppen a történelmi rekonstrukció ellentéte" — írja Bazin.[2] A modern kapitalizmus megalapozásának és kibontakozásának konfliktusait ez a műfaj olyan kérdések felvetésére használja, mint pl. az, hogyan válik elkötelezetté, aki kezdetben hallani sem akart a cselekvésről, nem kívánt bekapcsolódni a körülötte folyó harcokba. Delmer Daves *3:10 To Yuma (Ben Wade és a farmer)* című filmje a farmer fejlődését ábrázolja, aki hagyta kirabolni a postakocsit, akit csak nyája érdekelt, s aki végül a törvény elé állítja a bandavezért, a megszeppent polgároktól cserben hagyva kiviszi Ben Wade-et az ostromlott városon át a három tízes yumai vonathoz. A western ember és cselekvés, egyéni dráma és kollektív dráma viszonyát vizsgálja, nem egy elmúlt korszak érdekli, a West meghódításának szabadon megkonstruált modellesetein keresztül azt vizsgálják rendezői, hogy az önmaga világát megalkotó ember (a farmer tulajdonképpen csak állatait akarja megitatni) mintegy melléktermékként hogyan vesz részt egy új világ megalkotásában, vagy az új világot alkotó harcának melléktermékeként hogyan talál valamilyen egyéni beteljesedésre.[3] A western is egyfajta kosztümös film, de ezt soha sem érezzük, közvetlenebb, személyesebb, intimebb viszonyban vagyunk alakjaival, mint a történelmi eposzok és melodrámák figuráival. A kosztümös film tárgyát képező konkrét történelmi átmenet csak eszköz a western számára a személyiség szocializációs drámájának, szenvedélyek és kötöttségek, személyiségszükségletek és intézmények, egyéniség és közösség, önlemondás és önmegvalósítás konfliktusainak vizsgálatára.

Bazin dolgozta ki a western „örök ifjúságának" és internacionalitásának paradoxonait, amelyeket véleményünk szerint megmagyaráznak a műfaj imént vázolt sajátosságai. A western végigvonul a film történetén, minden korszakban megőrzi népszerűségét, életképessége az időben korlátozatlannak látszik. Miközben más műfajok virágzása aktuális helyzetekhez kötődik, pl. a háborús filmé a világháborúhoz, az ötvenes évek inváziós sci-fije a hidegháború élményeihez, a magyar lakásügyi szatíra a lakásprobléma kiéleződéséhez, a western permanensen népszerű. A western *örök ifjúságának paradoxonát* kiegészíti a látszólag helyi élményekhez, nemzeti történeti tematikához kötött műfaj *internacionalitásának,* nemzetközi elterjedtségének *paradoxona.* Nemcsak az amerikai western exportjáról van szó, megszületik az olasz western, eléri első eredményeit a spanyol, nyugatnémet, román és NDK-western. Klasszikus útiwestern Mihail Romm *Trinadcaty (Sivatagi tizenhármak)* című filmje. A western műfaji jelrendszerének csak különös feltételekhez kapcsolódó változatai kötöttek ideológiailag, nem a felőlük kiemelkedő, sokféleképpen felhasználható konvenciórendszer.

„Lovaglások, lövöldözések, üldözések, szerencsére megbüntetett gonoszok, mindig megjutalmazott jók alkotják bonyodalmait és elkerülhetetlen végkifejletét ennek a valóban állandó látványosságnak, ennek az utolsó epizód-filmnek, amely mindennél hosszabb, és amelybe még senki sem fáradt bele, vagyis a westernnek" — írja Claude Mauriac.[4] A western formális paradoxona, hogy egyrészt „minden western egyforma", a közönség meg is követeli egyformaságukat, „hamisnak" érzi a játékszabályokat megsértő filmet, másrészt a western világát megalapozó játékszabályok betartása mellett a műfaj megújítását, változékonyságát is elvárja. Így váltja le a naiv akciówesternt (Tom Mix,

Broncho Billy stb.) a bombasztikus, lirikus nagywestern (Ince és Griffith filmjeitől Cecil B. De Mille művészetéig), ezt John Ford szolidan hősies legendaköltészete. Kibontakoznak a sophisticated formák és a kései western különféle típusai (Peskinpah, Penn stb.) majd az italowesternnek az esztétizmust a direktebb politizálással kombináló formái. Az antiwestern különféle típusai nem tartoznak ide, ellenkezőleg, az experimentális, analitikus filmkultúrának a westernkultúrára adott válaszát képviselik, külön világot, amelynek létrejötte, ha hatását a kései western be is fogadja, csak a másik közeg fejleményeiből érthető meg. Az „igazi" western kalandfilm, az antiwestern[5] analitikus művészfilm.

A filmek hangnemét, az események westerni modalitását jellemzi a *irrealitás paradoxona.* A western közege a nyíltan irreális közegekhez (pl. a horrorához) képest reális, a következetesen és módszeresen reális közegekhez (pl. az analitikus történelmi filmekéhez[6]) képest irreális. Sergio Leone is utal erre: „A néző elbűvölésének mértéke arányos a rendező abbeli képességével, hogy az irreális határait kitágítsa anélkül, hogy az abszurd vagy a szürreális szféráiba tévedne."[7]

Kár volna a western irrealitásából elhamarkodottan irracionalizmusra következtetni. A kalandműfajok irrealitása a kalandos és a fantasztikus folklórműfajok irrealitásának örököse. A westerngondolkodás (akárcsak a kalózfilm, a horror vagy a sci-fi) játékos műveleti szabadsága csak egy menthetetlen, földhözragadt pozitivistából válthat kik gyanakvást. A western valószínűtlenségeivel szemben a józan észre vagy a históriai tényekre hivatkozók éppúgy nevetségessé válnak, mint annak a Kornyej Csukovszkij által említett gyűjteménynek a szerkesztői, akik a folklór gyermekverseket a fantasztikus mozzanatok kiirtásával akarták modernizálni: „Nos, ebben olyan ügyesen megszelídítették a legpajkosabb verseket is, hogy ezek inkább már karácsonyi dalocskákra emlékeztetnek. Itt van például az a híres mese, amelyben a tehén átugorja a holdat, a kutya pedig emberi hangon nevet — hát ezt jóérzületű kvékerekhez méltóan úgy alakították át, hogy a kutya nem nevet, hanem ugat, a tehén az meg se a hold alatt, se a hold fölött nem ugrál, hanem csak lent a mezőn.

Mindössze néhány szót változtattak meg, s így már igen jólnevelt könyvecske lett belőle, amelynek mindössze annyi a baja, hogy a gyermekekkel semmi pénzért nem lehet megkedveltetni, no meg nem lehet énekelni ezeket a szövegeket. Az értelmetlen, törvénytelen, üldözött dalocska azonban már négyszáz éve él, és még elél ezret is, mert pontosan megfelel azoknak a sajátos módszereknek, amelyek segítségével a gyermek megerősíti önmagában a valóságról nyert helyes ismereteit, a dolgok valóságos rendjét."[8] A jólnevelt és népszerűtlen könyvecske példája rávilágít a neveletlen és népszerű western titkaira. A westerngondolkodás nagyon is racionális, de nem a történelmi valóságot másolja, önálló, teljesen fiktív világot teremt, és ennek közegében konstruál olyan modelleseteket, hajt végre olyan kísérleteket, amelyek eredményei a reális élettapasztalat problémáira is visszafordíthatók. Irreális közege visszavilágít a realitásra, vegytisztán jelenít meg olyan élményeket, amelyek a realitásban számtalan bonyodalom és közvetítés által elhomályosítva jelentkeznek. Hogyan használják fel a western jelentős rendezői az irreális közeget tipikus emberi alapélmények, hosszú távon visszatérő kulturális élményállandók vegytiszta kikristályosítására? Ritkán fejezték ki pl. az ember párjára találása, az „igazi" megpillantása általánosságában is rendkívül jelentőségteljes élményét

olyan vidáman ünnepélyes, meseien könnyed, képzeletszerűen evidens módon, mint William A. Wellman *Call of the Wild* című filmje, valószínűleg a legszebb klasszikus hówestern[9]. Clark Gable az alaszkai hómezőkön, több napi távolságra a lakott területektől, acsargó farkascsordától körülüvöltve pillantja meg a fényben fürdetett, lágy premier plánban tálalt Loretta Youngot, aki ájult félelmében is olyan, mintha ebben a pillanatban lépett volna át a hideg ősvilágba valami revüszínpadról vagy előkelő fogadásról.

Nyugat és Kelet földrajzi ellentéte egyben történelmi ellentét (múlté és jövőé), létállapotok ellentéte (örökös háborúságé és megalapozott, garantált békéé) és személyiségállapotok oppozíciója (faragatlan és kiművelt személyiségé). A western *tartalmi paradoxona* abban áll, hogy szerzői a West világában nagyon sok szépséget látnak, mégis elmúlásában ábrázolják ezt a világot. A Kelet oldalán bemutatják, persze dekoratívan leegyszerűsítve, az új világ veszélyeit, mégis, alapjában véve, végső soron *a Kelet valami pozitívat képvisel, amelyhez képest a Nyugat végső soron valami negatív.* Még ha a kései westernben gyakran meg is fordulnak az értékek, és a Nyugat lázadó negativitásában pozitív, a Kelet konformista pozitivitásában negatív erőként jelenik meg, ez a változás is feltételezi a Kelet eredeti pozitivitását.

A WESTERNSZERŰ

Az életanyag sajátosságai

A westerni életanyag szembetűnő sajátossága a *mozgalmasság.* A cselekmény olyan világban indul, amelyből hiányzik az egyensúly, s az egyensúly visszaszerzése hosszú út megtételét vagy távolról érkező alakok beavatkozását feltételezi. Jellemző a westernre a cselekmény kettős diffúziója: térben és időben. Az alakok a saloon és a sivatag, a farm és a város között mozognak, a konfliktus végigharcolása feltételezi a város és vidék bejárását. Az alakokat gyakran múltjuk mozgatja: régi bűneik áldozatai, vagy bosszúra készülnek mások régi bűneiért. Váratlanul felbukkannak a múlt alakjai, az indiánoktól elhurcolt gyermek vagy feleség, a hős bátyjának gyilkosa, medallion az anya képével, zenélő óra, amely az indiánként felnevelt fehérben felébreszt valami homályos döbbenetet. Hasonlóképpen jelenvaló erő a westernvilágban a jövő. A kalandorok farmra, asszonyra vágynak, az ideológus-hősök előadják, kiszínezik, milyen lesz az élet az ököljog felszámolása után. A mozgalmassággal és a cselekmény tágas mozgásterével összefügg az életanyag színes heterogenitása. Karakterek, etnikumok, népek, vallások összecsapásai zajlanak, bevándorlók új és új hullámai kerülnek konfliktusba egymással. A westerncselekmény az emberi érintkezés iskolája a hősök számára. Az ír lenézi az olaszt, az olasz a japánt, a férfi a nőt, ámde mire a keleti partról a Rocky Mountains akadályait legyőzve Kaliforniába érnek, megtanulják akceptálni egymást (William A. Wellman: *Westward the Woman*). Alkusznak és tanítanak, harcolnak és énekelnek, dolgoznak és csavarognak, hittérítenek és szélhámoskodnak: a westernvilág visszatérő közlendője *az emberi* variánsainak *sokfélesége.*

A cselekményben hatékony minden álláspontot fizikai akcióra, minden szellemi formát érzéki formára váltanak a westernek: minden mozgás érzékivé és minden érzékiség mozgalmassá válik. Howard Hawks szerint pl. az ember

legjobb erői akkor nyilvánulnak meg, ha a köznapi szokások és az átfogó intézményesítettség összes védelmező garanciáin túl nagy kockázatvállalások, veszélyszituációk kihívásai rákényszerítik, hogy prózai énje, létezése köznapi dimenziói fölé növekedjék. Hogyan fejezi ki ezt Hawks? Hősei: a nyomorék öreg, a zöldfülű legény, a részeges Dean Martin és a kis csapat egyetlen teljes értékű tagja, John Wayne az ellenség által ostromlott épületben izolálva, a killerek uralta városban segítségre várnak. Segítség végül is nem érkezik, a magukban és kapcsolatukban rejlő lehetőségeket kell felfedezni és kihasználni a konfliktus végigharcolása során. Demoralizálásukra a saloon zenekara rákezd a *Halálmelódiára*. A dal azonban fordítva hat. Az alkoholtól tönkrement Dean Martin keze nem remeg többé, amíg a *Halálmelódia* szól.[10] Goulding nagy melodrámája, a *Dark Victory* egykor a halál közelségét jelezte a cigarettát elhibázó gyufalánggal. Itt is szerepel ez a motívum, de ellentétébe fordul. A *Halálmelódia* megszólalásakor nyugodt kézzel a keskeny nyakú üvegbe visszatöltött ital jelzi a sötét erők kihívásával szemben megszülető virtus fizikai szinten is megnyilvánuló erejét.

A westerni életanyag követelménye a konfliktusok következetes kiélezése, amely nem tűr megalkuvásokat, kompromisszumokat, az elidegenült, elsáncolt köznapi érzelmek és érdekek hosszúra nyúló lövészárok-háborúját. A próbatételek a végső próbatétel, a harcok a végső harc felé tartanak, s az utóbbi mindig valamilyen választ ad a cselekmény során felvetődött kérdésekre. A végső próbatételt a western szigorúan ritualizálja, az igazság pillanataként mutatja be, amelyben a költői igazságszolgáltatás kiegyenlít minden számlát.

A western pátosza összefügg a konfliktusok többrétegűségével. Minden aktus több síkon nyer értelmet, és a sikeres próbatételek sorozata egy csapásra több problémát old meg:

1. A mindennapi élet megszervezése,
   a) a zavartalan munka feltételeinek biztosítása,
   b) az otthon, a család megszervezése.
2. A kultúra elsajátítása,
   a) az erkölcsi élet megszervezése,
   b) az állami élet, a jogrend megteremtése,
   c) a kultúra elemei áthatják a mindennapi életet.

A kiinduló állapotból mindez hiányzik, a végállapotban megvalósult. A cselekmény mint a káosz és a rend, a terror és a kultúra közötti átmenet nem a fokozatos eltolódások, hanem az imént vázolt kiéleződés formáját ölti.

A populáris műfajok egész sora belekalkulálja a *természetet* a konfliktusokba és a megoldásukhoz vezető harcokba. A kalózfilmben a tenger, a légiósfilmben a sivatag, a dzsungelfilmben az állat- és növényvilág, a katasztrófafilmben a dühöngő elemek stb. játszanak nem elhanyagolható szerepet. A westernben az alaszkai hómezőktől a kanadai fenyveseken, a régi Dél szolid, ligetes tájain át a nyugati sivatagokig vagy a kaktuszos, pálmafás mexikói tájakig mindenféle tájtípus lényeges drámai szerepet kapott. A film számára kivételesen kedvező az olyan életanyag, amelyben a természettel folytatott anyagcsere kollíziói és a társadalmi érintkezés kollíziói kiéleződve kereszteződnek. A westernhősök különféle típusai az indiánoktól vagy a Rocky Mountains prémvadászaitól a cowboyokig, farmerekig vagy a keletről jött, városi alakokig különböző távolságra vannak a természettől, más-más viszonyban

vannak a tájjal. A különféle viszonyok romantikus és mulatságos jelenetek váltakoztatására adnak alkalmat. A természet hol segítőként, hol opponensként jelenik meg a harcokban, hol a hősök titkait tárja fel, hol azt szegezi szembe, ami hiányzik belőlük, mindig jelen van, s nem kulissza, hanem cselekményfunkció. King Vidor filmje, a *Duel in the Sun* zabolátlan, szerelemmel és gyűlölettel teli hősei végül felkerülhetnek valahová a magasba, és a forró sziklákon, az élettelen kővilágban, messze a termékeny földek és az árnyas fák közé épített farm felett vívják meg különös szerelmi aktussá átalakuló halálos párbajukat. Semmi sem él a tájban, egyik sem marad életben a párbajban, túl messze mentek a szenvedélyek. A *Fort Apache (Apacserőd)* gőgjében izolált, semmit sem értő, karrierista hősének fontoskodásával hatalmas távolképek állítják szembe a nyugalmas őstermészet képeit. Ford az embervilág harcaival szívesen és gyakran állítja szembe a *Monument Valley* rendíthetetlen, napsütötte békéjét. A hirtelen kitáguló kép Fordnak a nyitott, tágas frontvilág iránti rajongását állítja szembe az alakok minden szenvedésével és tévedésével.

A pionírwesternben fehérek és indiánok, marhatartók és földművesek, sheriffek és revolverhősök, a polgárháborús westernben (pl. John Ford: *The Horse Soldiers)* Észak és Dél, az Alamo-westernben (pl. John Wayne: *The Alamo*) az Egyesült Államok és Mexikó, a mexikói partizánwesternben (pl. Aldrich: *Vera Cruz*) a császári erők és a forradalmárok küzdenek. A *középponti hős* sehol sem a pólusok tiszta megtestesítője, éppen ellentmondásos, *átmeneti* mivoltában játszhat feladatmegoldó, közvetítő szerepet; pontosan követi ebben a western a Lukács által elemzett klasszikus történelmi regény módszerét. A westernhős — az outlaw — ellentmondásosságához tartozik a kelletlen feladatmegoldás: sokáig kéreti, nem adja könnyen magát, nemcsak őrá várnak próbatételek egy eszme, életforma, kultúra szolgálatában, előbb magának az eszmének kell próbatételek során átesnie, hogy a hős, aki született hitetlen, vérbeli kételkedő, csatlakozzék. Gary Cooper pl. a *Vera Cruz*-ban mindvégig saját aranyát hajszolja, csak miután megvan az arany, s a hős mind a császáriakat, mind a szabadságharcosokat megismerte, szolgáltatja vissza a kincsesládát a mexikói népnek, maga sem járván rosszul, szép asszonyt kapván cserébe a forradalmi táborból. Burt Lancaster viszont, aki semmiképpen sem hajlandó lemondani az aranyról, elesik a csúcsponti párbajban.

A westernhős közvetítő szerepe és kelletlensége érdekes módon összefügg. Lukács kimutatja, hogy a klasszikus történelmi regényben a kimagasló alakok a polarizált erők szélsőséges képviselőiként a végső szintézisre alkalmatlanok. „Itt kezdődik a középszerű hős szerkezeti jelentősége. Scott mindig olyan főalakokat választ, akik a jellemüknél és sorsuknál fogva mindkét táborral emberi kapcsolatba kerülnek. Az ilyen középszerű, kora nagy válságában egyik küzdő táborhoz sem szenvedélyesen csatlakozó hős ennek megfelelő sorsa szerkezetileg könnyen tehető ilyen összekötő kapoccsá."[11] A western populáris hősköltészete kimagasló hősökkel dolgozik, a középszerűség közvetítő lehetőségét nem használhatja. A westernhős szenvedélyes, de szenvedélye sértett, sérült, gyanakvó. Az alak kimagaslik, de makacs individualizmusában nem eleve egyik vagy másik tábor képviselője. A hős gyanakvása, kelletlensége a közvetítő mozzanat, amely mindkét tábortól distanciában és egyben mozgékony egyensúlyhiányában és egyensúlykeresésében mindkét táborral érintkezésben tartja.

A westerni Nyugat olyan földrajz, amely történelem, és olyan egzotikum, amely pszichologikum. A cselekmény erőinek legelső, külsődleges, formális elrendezését szolgálja

KELET és NYUGAT

oppozíciója, amely civilizációt és frontvidéket, rendezett és forrongó viszonyokat, az alakuló és a kész társadalmat állítja szembe egymással. Kelet a — végső soron — pozitív (a jövő, a kultúra, a prosperitás, a demokrácia), a West — nagy alakjai, nagy lehetőségei dacára — negatív (a múlt, a barbárság, a létbizonytalanság). Ezáltal két táborhoz jutunk:

(+) és (—)

Miután így lerakta a western a cselekmény alapjait és körvonalazta a harcok tendenciáját, tovább differenciálja a táborokat, hogy megragadhassa a harcok ellentmondásait, sokoldalú érintkezésbe hozza a pólusokat, valamilyen folytonosság teremtődjék, az új világ ne maradjon magára elveszítve a hagyományos erényeket. A western mindkét táborban megkülönbözteti a pozitív és negatív viselkedést, beteljesedést és elaljasodást, a tábor specifikus erényeinek harmonikus vagy eltúlzott megnyilvánulását, a tábor jellegzetes veszélyeit kordában tartó vagy kontrolljukat elveszítő reagálásokat. Így az életmódok síkján Nyugat és Kelet, csavargás és letelepedés, kötetlenség és beilleszkedés áll szemben egymással, az erkölcsi reagálások tengelyén pedig a kötetlenséggel a kötetlenség túlsága és a letelepedéssel a letelepedés (beilleszkedés) túlsága.

életmód: / mérték:	Nyugat (természetközeli)	Kelet (társadalmasult)
normálforma	TERMÉSZETESSÉG	KULTURÁLTSÁG
mértéktelen forma	TERMÉSZETESSÉG TÚLSÁGA	KULTURÁLTSÁG TÚLSÁGA

A természetesség túlsága úgy jelenik meg, mint a túl kevés intézmény, a kifejletlen társadalmi viszony világa, revolverhősök, killerek uralma, mindenki harca mindenki ellen, olyan életforma, amely elpusztítja önmagát. Sok western állítja középpontba eme vad világ belső ellentmondásait (pl. Anthony Mann: *The Furies*). A kulturáltság túlsága komikusan jelenik meg, az elpuhult hős tehetetlenségében, vagy drámaian, mint az embereken uralkodó eszközök, viszonyok, intézmények hatalma (gondoljunk az indiánok helyzetéről mit sem tudó washingtoni bürokráciára, az uszító újságírókra, a telekspekulánsokra, az

első autóra, amelynek első tette, hogy elüti a mindaddig legyőzhetetlen hőst stb.).

A kapott négy érték így is leírható:

1. túl természeti,
2. természeti,
3. társadalmasult,
4. túl társadalmasult.

Ám ha a westerntörténelem logikáját tekintjük, a filmek nem ebben a sorrendben vezetik le a tényezőket. A westernben a túl természetit (a barbárt), a természetit (a hősit) a túl társadalmasult követi, ami tehát itt csak közvetítő fázis és nem végpont. A végpont a normálisan társadalmasult, az otthon (amely ekvivalens a munkával és a szerelemmel). Persze ez csak a klasszikus westernre áll. Talán éppen az az egyik különbség klasszikus és kései western között, hogy míg a klasszikusban a túl társadalmasult közvetítő tényezőként szerepel, a kései westernben végponttá válik (pl. Huston: *The Mistifis*, Peckinpah: *Junior Bonner*).

Most már a Kelet (+) és a Nyugat (—) által képviselt tényezők mindegyikének további két, pozitív, illetve negatív előjellel jellemezhető változatával rendelkezünk:

+ (+) = Kelet princípiumának normális változata, amely az építéssel, termőfölddel, munkával, művelődéssel egyenlő.

— (+) = Kelet princípiumának eltorzult változata. A nagy panamákat, az indiánok kipusztítását, a terepet nem ismerő doktrinér tiszteket, a Vadnyugaton nevetségesen tehetetlen városi figurákat jelenti.

+ (—) = A Nyugat princípiumának vonzó változata, a korlátozásokat nem tűrő, de szenvedélyeiknek a szuverén virtus, a belső értékérzések által vonzó alakot adó, kimagasló figurák világa.

— (—) = A Nyugat princípiumának taszító változata, az önkény és durvaság szférája, amelyben minden visszájára fordul, borzalmas katasztrófák keresztezik az ember életét, az alakok a pillanatban élnek, lehetetlenné válik a tervezés, a távlati életépítés.

A négy alaptényező mindegyikéhez meghatározott operációk tartoznak:

— (—) = Megszűnik. Felszámolása a párbaj, a fizikai halál formáját ölti.

+ (—) = Eltávozik (ami a megszűnés mérsékelt, enyhített formája) vagy megváltozik. A feladatát megoldó outlaw ellovagol, vagy nővel és földdel jutalmazott békés polgárrá válik. Amennyiben a középponti hős a — (—) és a + (—) tényező közötti átmeneti alak, ami nagyon gyakori, a végső párbajban való pusztulás is osztályrésze lehet.

— (+) = A Kelet problematikus képviselője számára négy út is nyitva áll: elpusztul (mint Mr. Morton[12]), vesztesként távozik (mint Marie Duvarre[13]), megbélyegzetté válik, az anyagi veszteséget erkölcsi vereség tetőzi be (így jár egy egész város Richard Wilson: *Invitation to a Gunfighter* című filmjében) vagy megváltozik (mint Dan Pita filmjének[14] mormon városkája).

+ (+) = Megerősödés. Az új világot képviselő alakok létfeltételei megszilárdulnak a cselekmény során.

A jellemzett tényezők és operációk készletében adott alapok sokféleképpen kihasználhatók. Említettük pl., hogy a + (—) és a — (—) tényezők néha egy alakban egyesülnek. Ekkor az ilyen módon fokozottan ellentmondásossá

tett alakban a cselekmény végül felszámolja a — (—) elemet, s ha nem teszi, akkor a hős elpusztul az utolsó párbajban. Máskor a keletről jött alakban kezdetben a — (+) tényező dominál, s a cselekmény azt ábrázolja, amint megedződik, felfegyverkezik a + (—) tényező erőteljesebb erényeivel, pl. a kezdetben idegesítő városi lány a keleti kultúrtényezőt is megőrző pionírasszonnyá válik. Gyakran nem használják ki a rendezők a vázolt rendszer egészét. John Ford egyes filmjeiben, ahol az új világ ellentmondásainak ábrázolása és a régi erényeinek féltése állnak előtérben, kulturálatlan, de nagyszerű alakok kerülnek szembe a katonai bürokráciával és a demagóg politikával. Így a *Fort Apache* vagy a *Cheyenne Autum* esetében a + (—) és — (+) oppozíción alapul a cselekmény. A — (—) tényező egy-egy türelmetlen indiánban jelenik meg, a + (+) pedig valamilyen szolid nőalakban.

A döntő oppozíció a westernben pozitív vagy negatív *cselekvés* és nem pozitív vagy negatív tábor oppozíciója. Az alak embersége vagy embertelensége a döntő és nem Kelethez vagy Nyugathoz tartozása. Ellentmondásos értékek, + (—) vagy — (+) esetén mindig a zárójelen kívüli tényező a döntő, az összetett érték első tagja. Azok pusztulnak el vagy szenvednek erkölcsi vereséget, akiknél ez negatív, pl. a *Johnny Guitar*ban Emma Small, vagy a *Fort Apache*ban a parancsnok, Owen Thursday.

FILMEK	— (—)	+ (—)	— (+)	+ (+)
C'era una volta il West (Leone)	Frank (a killer)	Harmonikás, Cheyenné (a becsületes outlaw típusai)	Mr. Morton (az erőszakos iparosító)	Ed Mac Bain, Timmy, Jill
Vera Cruz (Aldrich)	Joe Erin (a javíthatatlan kalandor)	Benjamin Trane (az idealista kalandor)[15]	Marie Duvarre, a császári udvar	Aquilar tábornok, Nina
Rio Bravo (Hawks)	Burdette-család	John T. Chance, Dude, Colorade, Stumpy	Feathers férje (a hamiskártyás)	Feathers, Carlos, Consuela
The Man Who Shot Liberty Valance (Ford)	Libery Valance	Tom Doniphon	a nagygazdákat támogató ezredes és a kongresszusi nagygazdák jelöltje	Ransom Stoddard, Hallie
Fort Apache[16] (Ford)		Kirby York, Cochise	Owen Thursday, Silas Meacham	Philadelphia Thursday
Cheyenne Autum (Ford)	Little Wolf	Thomas Archer	Captain Wessels	Deborah Wright, belügyminiszter

FILMEK	— (—)	+ (—)	— (+)	+ (+)
The Ballad of Cable Hogue (Peckinpah)	Toggart, Bowen	Cable Houge, Hildy (mint prostituált)	az autó (amely elüti a hőst)	Hildy (mint gazdag városi özvegy)
Buffalo Bill (W. A. Wellmen)	Yellow Hand	Bill Cody, Starlight	washingtoni bürokrácia	Louisa
Duel in the Sun[17] (K. Vidor)	Lewt	Pearl		Jesse
River of on Return (Preminger)	Indiánok	Matt Calder	Harry Weston	Mark, Kay Weston
Broken Arrow (Delmer Daves)	fehérgyűlölő indiánok (Geronimo)	Tom Jeffords, Cochise, Sonseeahray[18]	indiángyűlölő fehérek	Howard tábornok
Call of the Wild (W. A. Wellman)	farkasok[19]	Jack Thornton, a kutya	Smith	Claire Blake

A fenti osztályok, vadak, hősök, gonoszok és jámborok osztályai határozzák meg a westernvilág struktúráját. Amennyiben azonban a felsorolt elemeket az imént vizsgált paradigmatikus viszonyok helyett szintagmatikus viszonyaikban tekintjük, leírják a westerntörténelmet. A hősök harca, amelyben a vadakkal és gonoszokkal is szembekerülnek, vezeti át a világot a vadak korából a jámborak korába. A döntő harc általában a — (—) és a + (—) tényező között játszódik, de a + (—) tényező a + (+) elem képviseletében vívja meg a harcot, miközben belsőleg gyakran több szál köti ellenfeléhez, mint azokhoz, akikért harcol. Gyakran megnyilvánul a végső harcban ellenfele iránti rokonszenve, szeretete (pl. *Vera Cruz*) vagy megértése, elismerése (*C'era una volta il West — Volt egyszer egy Vadnyugat).* A — (—) elem gyakran összekapcsolódik a — (+) elemmel: gondoljunk Frank és Mr. Morton kapcsolatára vagy a korrupció által kiváltott indiánháborúkra. Így a — (—) legyőzése a — (+) felett aratott győzelmet is jelenti.

Miért állítja előtérbe a western a + (—) tényezőt? Felfogható a western olyan műveletek soraként, amelyek a kezdetben absztrakt módon egymáson kívülinek, statikusan idegennek érzett jelenségek között helyreállítják az érintkezést, s lehetővé teszik ezzel az előrevivő kölcsönhatásokat egy egységes folyamat keretében. A statikus kiinduló oppozíció Kelet és Nyugat oppozíciója volt mindazzal, amit egyik vagy másik általában a műfaj számára és ezen túl alkalmanként az egyes filmekben jelent. Ezt az oppozíciót a western addig helyettesíti újabbakkal, amíg fokozatosan megszűnik a tényezők eredeti idegensége. Kelet és Nyugat ellentétét is erény és bűn ellentétével helyettesíti megmutatván, hogy mindkét világállapotnak megvannak a maga erényei és bűnei. Végül eme utóbbi oppozíciót is lecseréli egy továbbira, homogén és heterogén ember oppozíciójára. A homogén ember az előbbi oppozíciók pólusait valósítja meg:

Kelet erényeinek, Kelet bűneinek, Nyugat erényeinek vagy Nyugat bűneinek képviselője. A heterogén emberben, a letelepedni vágyó csavargóban, a földműveseket megsegítő revolverhősben találkozik Kelet és Nyugat, erény és bűn, és így általa a harmadik oppozíció olyan alkotórészt bocsát a kompozíció rendelkezésére, amelyben megszűnik az előző két oppozíció pólusainak idegensége, s így benne sikerül végül megtalálni az ellentéteket áthidaló, konfliktusokat végigharcoló közvetítő tagot. Ez a közvetítő tag elvileg persze a — (+) is lehetne. A western problémája azonban az, hogyan lehetne a múlt harcaiban kikovácsolódott komplettséget, a felhalmozódott értékeket a jelenben megszilárdítani és a jövőbe átmenteni. A (—) tényező jelenti a múltat, s a + (—) tényező a múlt rokonszenves alakját, aki így szükségképpen igényt tarthat a középponti pozícióra. Az outlaw középponti pozícióját formális szempontból indokolja, hogy — mint láttuk — a zárójelen kívüli érték a lényegesebb, ezért a vegyes alakok közül az lehet középponti hős, akinél ez az érték a pozitív.

JEGYZETEK

1 *André Bazin:* A western, avagy a par excellence amerikai filmművészet. In: *Balogh Gyöngyi* (szerk.): Kommunikációelméleti szöveggyűjtemény III. A tömegfilm. Bp., 1979. 103. p.
2 Uo. 105. p.
3 Így talál a Vera Cruzban Benjamin Trane Ninára. John T. Chance harcának jutalma a Rio Bravóban a hőst civilizáló Feathers.
4 *Claude Mauriac:* A cowboy mitológiája. In. *Kenedi* (szerk.): Írók a moziban. Bp., 1971. 375—376. p.
5 *Altmann* filmje, a Buffalo Bill and the Indians jellegzetesen antiwestern. A korábbi McCabe and Mrs. Miller viszont a legszebb kései westernekhez tartozik.
6 Pl. *Visconti:* Ludwig, *Wajda:* Lotna, Popioly (A légió), *Liviu Ciulei:* Padurea spinzuratilor (Akasztottak erdeje). Radikálisabb formában *Jancsó* filmjei: Szegénylegények, Csillagosok, katonák.
7 *Sergio Leone:* An den Grenzen des Irrealen: Der Western. In: *Joe Hembus:* Western-Lexikon. München, 1976. 6. p.
8 *Kornyej Csukovszkij:* Járni tanul a szó. Bp., 1979. 246. p.
9 Így nevezik az alaszkai aranylázhoz kapcsolódó westerneket.
10 *Howard Hawks:* Rio Bravo.
11 *Lukács György:* A történelmi regény. Bp., 1947. 21. p.
12 C'era una volta il West (Volt egyszer egy Vadnyugat)
13 Vera Cruz
14 Profetul, aurul, si ardelenii (Vendégek Vadnyugaton)
15 A hősök más hasából házasodnak! A +(—) általában a +(+)-ból: Bill Cody pl. Starlight helyett Louisát veszi el. Boetticher filmjeiben vagy Hawksnál is előfordul, hogy a nő a —(—), archaikus táborból való. Sokszor fenyeget az a „veszély", hogy a hős azonos csoportból, hasából házasodik, de ezt a lány váratlan halála megszünteti.
16 A szerkezet jogosan hiányos. A nyugati tábor ellentmondásait nem kívánja kibontani, az új világ ellentmondásaira koncentrál.
17 A keleti tábor negatívumait nem bontja ki. A másik oldal fékezhetetlen önfelszámoló erőivel foglalkozik.
18 Azonos hasából való a házastárs, de meghal a hős helyett.
19 A +(—) és —(—) tényező szétválasztását farkas és kutya megkülönböztetése oldja meg. A bandita elegáns úrként jelenik meg, nincs szerepe (+) és (—) pólusok elkülönítésében.

Szöveg és kép: C. Lapointe

Fordította: Décsey Erzsébet

A KULTÚRA

A kultúra egy csomag. Többféle csomag létezik, tehát többféle kultúra is van:

Erős kultúra kemény bőrből — nem bővíthető	Nagy, bővíthető kultúra, itt-ott kiszakadt	Gyakorlati tudás, nem fél a kultúrák ütközésétől	Gyakorlati tudás, önállóan megáll	Polgári kultúra szép kivitelben — hermetikus	A polgári kultúra könnyű kartonból készült változata
Mozaik-kultúra, otthon összerakható	Fizikai kultúra — „menő"	Művészi kultúra — kissé foltos, de könnyen tisztítható	Egészen keskeny kereskedelmi kultúra	„Csináld magad"-kultúra, folt hátán folt	Elemi kultúra

Magatartásunkat meghatározza csomagjaink jellege. Néhány példa:

Koktél, ahol ki-ki kedvére mutogathatja kultúráját. — Látta már az én szép kultúrámat?	Két kultúra ütközése	Kulturális korlátok. Vizsga. — Ez minden bejelenteni valója? — Sajnos, igen. Nem tudtam, hogy meg kellett volna tölteni!

LE MONDE DIMANCHE
29 JUIN 1980

TRAIT Direct

CLAUDE LAPOINTE

Claude Lapointe a notamment illustré à chez Gallimard, la *Guerre des boutons* (1977) ; *Babine le Sot*, de Tolstoï (1978) ; *Six à qui rien ne résiste*, de Grimm (1979) ; et *l'Appel de la forêt*, de J. London (1979) ; chez Gémeaux, *le Petit Poucet* (1974) sur un texte de F. Nuy-Vidal, *...Et la belette joue de la trompette...*, de J.-Cl. Darnal (1975) ; *Pipilipips deux sirops, une sorcière*, de Gripari (1978) ; enfin *Bim Soleil* et *C'est pour son bien*, chez Sarlin Quist en 1975 et 1976.

La Culture

S. Nagy Katalin

A FOTÓ ÉS A KÖZMŰVELŐDÉS

Negatív megállapítással kell kezdenünk: a fotó a közművelődés rendszerében nem kapta meg az őt megillető helyet, nem használódik ki a benne rejlő lehetőség a sokfelé működő fotószakkörök ellenére sem. Sőt: a probléma ott kezdődik, hogy a fotó szerepe a fotoszakkörökre és az azokban tevékenykedő amatőrökre korlátozódik.

Az iskolai oktatásban egyszerűen nincs jelen a fotó sem mint dokumentáció, sem mint esztétikai produktum. A fotózás mint tevékenységforma nem tananyag, holott több olyan tantervi kísérlet ismeretes, amelyik bedolgozta vizuális, környezetalakító ténykedésébe, szemléletalakító rendszerébe a fotózást mint olyan módszert, amelyik egyszerre elméleti és gyakorlati útmutatókkal szolgál alkalmazói, használói számára. Gyerekpszichológusok sokasága bizonyította be, hogy a fotózást az általános iskola alsó tagozatának második-harmadik osztályában kellene tanítani, illeszkedhetne a tananyaghoz, amelyben szerepel a környezetismeret mint tantárgy és a gyermekek orientációs bázisainak kialakítása, megerősítése mint célkitűzés. A fotó mint korszerű civilizációs tárgy magától értetődő természetességgel épülhetne be a gyerekek világába, növelné manipulációs-manuális készségüket és fejlesztené fantáziatevékenységüket, fantáziaműködésüket, a képzetáramlást, megmozgatná képzeletüket. Ugyanakkor hozzásegítene a biztos tájékozódáshoz, a szűkebb és a tágabb környezet megismeréséhez, növelné a megfigyelés pontosságát és erejét. Nem is igazán érthető, miért nem kap kellő szerepet a fotó az oktatásban. Hiszen a háztartási statisztikákból ismeretes, hogy milyen magas a háztartásokban a fényképezőgépek száma, s mennyi ezek közül az elfekvő készlet, amit gyakorlatilag egyáltalán nem vagy csak alig-alig használnak. Vannak egészen olcsó gépek, amelyekhez az anyagilag rosszabbul ellátott rétegek is könnyebben hozzájuthatnának, arról nem beszélve, hogy a fényképezőgép és a hozzá szükséges egyéb technikai kellékek (előhívó, nagyító stb.) az iskola tulajdonát is képezhetnék, sok más egyéb kisegítő eszközhöz, anyaghoz hasonlóan. Az a furcsa ellentmondás, feloldhatatlannak tűnő ellentét mutatkozik e téren, hogy miközben a fotó ténylegesen a jelenkor népművészetévé válik, a fotózás elterjedése tömeges méretű, szinte már-már mindenki fotózik, az iskola e téren nem követi a fejlődést, a természetes szükségleteket, hanem hátul kullog, és e tekintetben is egy megmerevedett, életidegen, skolasztikus szemlélet őrzője. Nyilvánvaló, hogy a szülőkkel együtt, az úttörőmozgalommal együtt lehetne, kellene megoldani e problémát. A fotóval foglalkozó intézményeknek kellene

kezdeményezően fellépni és kapcsolatot, párbeszédet kezdeményezni az oktatási szakemberekkel.

Az iskolai tananyagba nincs kellően beépítve a fotó sem mint illusztrációs sem mint szemléltető anyag. A tankönyvekbe kerülő fotókról egyszer külön tanulmányt kellene írni, olyan megdöbbentően szomorú a helyzet. Rossz fotók tömkelegével árasztják el az ifjúságot. A tankönyvek fotóanyaga zömében konzervatív, az ötvenes évek legelejének torzított szemüvegén keresztül mutatja meg környezetünket, a termelést, a városokat, az embereket, az emberi élet számos szituációját. Ha valaki betéved egy-egy fotókiállításra, vagy kézbe veszi véletlenszerűen a *Fotoművészet*et, vagy netán belelapoz egy-egy nyugati folyóiratba, és ezek után figyelmesen átnézi az iskolai tankönyvek fotókínálatát, meghökken azon az időbeli, szemléletbeli távolságon, ami 1980 és az iskolai tankönyvek fotói között van. S ráadásul többségük olyan kezdetleges, primitív technikai színvonalról tanúskodik, hogy az már végképp nem érthető. A tanulóifjúság iránti felelőtlenségről tanúskodnak a fotók: azok, akik összeválogatták, s azok, akik hagyták, hogy belekerüljenek a tankönyvekbe, nem tudják, vagy nem akarják felmérni, hogy milyen jelentősége van a gyerekek kezében nap mint nap megforduló könyvekben a rossz, helytelen vizuális szemléletet rögzítő, kialakító fotoanyagnak.

Túl a tankönyvek sematikus, hamis illúziókat keltő, akadémikus, technikailag is gyenge fotoanyagának a vizuális szemléletet romboló hatásán, az iskolai oktatásban nem használják ki a fotóban rejlő *esztétikai* üzenet erejét, és ami talán még ennél is nagyobb baj: nem élnek a fotó *dokumentáris* funkciójával, informatív erejével. Az a hatalmas mennyiségű információ, ami a napilapok, televízió, szakkönyvek, fotokiállítás stb. részére halmozódik fel, mintha nem is létezne az iskolai szakoktatás részére. Pedig a történelemtől, a földrajztól kezdve a világnézeti nevelésig micsoda széles skáláját lehetne felvonultatni a fotónak illusztrációként, kisegítőként, megerősítőként a verbális közléshez! Közhely, hogy mennyivel inkább őrződik meg az emlékezetben az az információ, amelyhez vizuális rögzítés is társul. Közhely, hogy a vizuális információrobbanás korszakát éljük. S mégis: az iskolai oktatás szemléltető tára mintha megrekedt volna a felvilágosodás kori racionális, természettudományos szemléletnél, csakhogy ami akkor progresszív volt, az ma retrográd, ami akkor haladó, ma konzervatív, idejétmúlt. A hagyományos szemléltetés kereteit nem tudja áttörni a fotó, a film, a dia, a videót már nem is említem. A film, televízió, videó felhasználásának alapfeltétele egyébként a fotó lehetőségeinek ismerete, a fotóval való bánni tudás.

Ráadásul a fotó szinte a legolcsóbb kulturális fogyasztási cikk. Össze lehet gyűjteni a kidobásra, kallódásra ítélt újságokból. Környezetünk számtalan módon kínálja tálcán a fotók özönét felhasználásra. Csak éppen oda kéne rá figyelnie a tanároknak, és fel kellene rá hívni a diákok figyelmét. Az unalom, az érdektelenség ellen is védelmet nyújtana, ha például a történelemtanár előzetesen olyan feladatokkal bízná meg a gyerekeket, hogy gyűjtsenek össze bizonyos eseményekről, a korról, az akkor élő emberekről fotókat. S a fotók ahhoz is biztosan hozzásegítenének, hogy a gyerekek ne keverjék össze 1848-at, 1919-et, 1945-öt, ne hihessék, hogy a németek azonosak az oroszokkal, Rákosi Rajkkal, Sztálin Hitlerrel és így tovább, mint ezt több közvéleménykutatás, szociológiai felmérés bizonyítja. Segíthetne a tisztázásban és a jó, pontos rögzítésben, mert vizuálisan is hozzájárulna a különbségek felismeré-

séhez. A fotó olyan plusz-információkat közöl, ami segíthet az agyakban levő zűrzavar feloldásához, a rendteremtéshez.

Sem a fotózás mint eszköz, technika, vizuális szemléletnevelés, sem a fotó mint dokumentáció, mint információközlő nem kapja meg az iskolai oktatásban azt a helyet, szerepet, ami megilletné, ami jelentőségéhez mérten szükséges volna. Ha ez nincs meg, ha alapvetően hiányzik ez a legfontosabb, legalapvetőbb közművelődési funkció, akkor egyáltalán mit ér a többi?

Hiába működik országszerte több ezer fotoszakkör több ezer taggal, olyan ez, mintha alapok nélkül építenének meg egy házat: az alapozást az iskolában kell kezdeni.

A fotoszakkörök maguk sok helyen jól működnek, s betöltik közművelődési funkciójukat, bár ezek tevékenysége is sok kívánnivalót hagy maga után. Az amatőrök szemlélete is túlságosan kiállítás-centrikus, és az amatőr fotósok, szakkörtagok jó része a művelődési intézmények által patronált fotoszakköröket ugródeszkának szeretné használni a hivatásos, profi fotóssá váláshoz. Mint sok egyéb művészeti mozgalomban, a fotoszakkörökben is felmerül az a probléma, hogy nem maga a tevékenység a lényeg, hanem a hangsúly eltolódik a profizmus utánzása, a profikkal való verseny felé. Holott igazi közművelődési funkcióját éppen akkor volna képes betölteni, ha elsődlegesen és főként szabadidő-eltöltési fórum volna, hobbi, amelyben a foglalatosság, az öröm volna a fontos, olyan tevékenységforma, amely belülről motivált, a személyiségből kiinduló, és amelynek célja sem a külvilágra irányul, hanem nagyon is a személyiség intim szférájában marad. A fotózás mint szakköri tevékenység sokrétűségénél fogva rendkívül hasznos: a csoportban működés magatartásformákat alakít ki, megtanítja a személyt a csoportban való helyes viselkedésre. A fotoszakkör mint kiscsoport referencia-csoporttá válik, értékítéleteket alakít ki, befolyásolhatja, módosíthatja a meglevő értékrendszereket. A tagok egymás ízlését korrigálják, és hozzájárulhatnak egymás megbecsülésén keresztül egy, a meglevőnél lényegesen toleránsabb viselkedés kialakításához. Az emberi, személyi, közösségi pozitívumokon túl a fotózás manuális készséget, technikai érzéket is fejleszt, s ezen keresztül a kézműves hagyományoknak is továbbvivője, miközben a jelenkor civilizációs szintjéhez is kapcsolódik: hozzáköt, nem pedig elidegenít a mai technikai civilizációhoz.

Nagyon fontos mozzanat ez. A fotózás egyszerre technikai és művészi, műszaki és humán tevékenység, egyesíti magában a szétszakadó, kettős kultúrában mindkét oldalt.

Mindezeken túl a fotózás még akkor is információgyűjtés, információfeldolgozás, információközlés, ha témája látszólag individuális, ha leszűkültnek is tűnik, ha csak a közvetlen környezetre koncentrált, ha témája nem más, mint a család, az otthoni környezet, a munkatársak, a munkahely vagy a kirándulások emléke, barátok, élmények, a megörökítésre méltónak ítélt tárgyak, tájak, arcok. A fotó sok mindent rögzít: a ruhákon keresztül a divatot, szokásokat, anyagi helyzetet, ízlést, a tájban, amit meglátni tudott valaki, annak személyes értékén túl a környezet minőségét, milyenségét, állapotát és így tovább. Példák hosszú sorát idézhetnénk, sorolhatnánk, amelyben bizonyítanánk, hogy a legkezdetlegesebb fotó is milyen gazdag információtár, mi mindent örökít meg, rögzít a világból a szándékolt közléseken túl önkéntelenül is. Mindez szintén jelentős közművelődési funkcióját bizonyítja.

Mindehhez képest szinte megoldatlan például a fotózásról, fotókészítésről, fotoesztétikáról stb. szóló könyvek problémája. Holott mivel szinte minden családban fotózik valaki (csak az idősebb falusi rétegek körében nem hódít e divat, és csak a nagyon szegényektől áll távol a fotózás), és a fotókönyvek közszükségleti cikkek, fel lehetne használni e könyveket ürügyül egyéb közművelődési funkciók teljesítésére is, lehetne a vizuális nevelésnek, közízlésfejlesztésnek, környezetesztétikának is eszköze, hogy csak a legkézenfekvőbb példákat említsem. Ezzel szemben még a szigorúan, kizárólagosan fotokönyv funkciókat sem elégítik ki a jelenlegi kiadványok.

Néhány elemi fototechnikai, fényképezőgép-technológiai szakkönyvön kívül gyakorlatilag nincsenek jó, megfelelő szakkönyvek. Olyanok még csakcsak találhatók, amelyekben az van leírva, hogyan kell elkattintani a meglevő készüléket, vagy mit jelent a filmek DIN-száma, és mikor milyen filmeket vagy előhívó folyadékot érdemes használni, de olyanok, amelyek túllépnek e szűk prakticizmuson, gyakorlatilag egyáltalán nincsenek. Olyanokra gondolok, amelyekben arra adnának választ, hogy mit jelent komponálni kézben egy fényképezőgéppel, mi a jó képkivágás és így tovább. Ezeknek a könyveknek volna valódi közművelődési funkciójuk — ilyen tartalmú kiadványok azonban nincsenek. A Corvina Kiadó fotosorozata halódik, alig-alig jelenik meg belőlük egy-egy évente, s az sem vigasztaló, hogy a képzőművészeti kiadványokban — az építészettől az iparművészeten át a festészetig — általában is nagyon sok még a pótolnivaló.

Ugyanezt kell elmondanunk a sajtóorgánumokról, a rádióról és a televízióról, általában a tömegkommunikációs eszközökről. Szinte egyáltalán nincsenek ismeretterjesztő műsoraik, amelyek elősegítenék a fotónak a közművelődés rendszerébe való bekapcsolását. Általában mostohán bánnak a vizuális kultúrával, a vizuális művészetekkel, de ezen belül is talán a foto van leginkább hátrányos helyzetben. Holott a foto — éppen specifikus helyzete miatt — nagyon is alkalmas eszköz volna sok egyéb közlendőhöz, de önmagában is gazdag lehetőségeket kínál.

A közművelődés a felnőttek szabadidejét célozza meg. A szabadidő-kutatásokból tudjuk, hogy milyen kevesen járnak múzeumba, kiállításra — s főként milyen kevesen rendszeresen! —, még a rendszeres olvasók aránya sem túl magas az össznépességen belül, s az állandó színházlátogató is csak egy szűk réteg. A fotózás azonban gyakoriságát illetően olyan hobbikkal, szabadidőtöltésformákkal van egy sorban, mint pl. a kertészkedés, gyümölcs-zöldség termesztés, barkácsolás. Fiatal kora ellenére sokakat vonzó, foglalkoztató tevékenységforma. A közművelődés még fel nem használt rejtett tartaléka.

Talán a fotósok oldaláról kellene kiindulni a kezdeményezésnek, talán a fotósok s a fotós szakemberek fordulhatnának ötletekkel, jó tanácsokkal a népművelők felé, hogy a közművelődés intézményei, klubok, művelődési otthonok stb. ne elégedjenek meg csak annyival, hogy működtetnek egy fotoszakkört (esetleg kettőt: egyet felnőtteknek, egyet gyerekeknek), s azzal, hogy időnként, főként ünnepi alkalmakkor (november 7., május 1. stb.) rendeznek egy-két fotokiállítást.

A hagyományos formák a képzőművészeti mintára szerveződtek: szakkör, kiállítás, katalógus, díj stb. Holott egész másfajta mozgalmat, egészen másfajta közművelődési formákat szülhetne a fotó: korszerűbbeket, a mindennapi élethez jobban kapcsolódókat, olyanokat, ami nézőként, közönségként és résztvevőként is sokkal több embert érdekel.

Sajnos, nincsenek pontos adataink arról, hogy az általános kulturális fogyasztáson belül milyen a fotó kínálta kulturális szolgáltatások igénybevétele. Arra vonatkozóan sincsenek adataink, hogy kik azok, milyen réteghez tartozók, akik igénybe veszik rendszeresen a fotóhoz kapcsolódó közművelődési formákat — miközben pontos adataink vannak arról, hogy a tömegkommunikációs eszközök igénybevétele mellett kik, milyen, csak otthon elérhető kulturális eszközöket vesznek igénybe, továbbá a különféle közművelődési lehetőségeknek milyen az igénybevétele, a látogatottsága. Nemhogy statisztikai adatok nem állnak rendelkezésünkre, de még adatgyűjtő, -feltáró, problémamegfogalmazó szociológiai vizsgálatok, empirikus tényközlések sem voltak ezen a területen.

Magyarán szólva: *a fotózásról, mint művelődési szokásról, alig tudnak valamit.*

Az V. ötéves tervben felépült új közművelődési intézményekben, új nagy létesítményekben már a beruházások kijelölésekor, a tervek készítésekor sem szerepelt pl. fototár, fotoarchívum, foto-kiállítóhelyiség, fotoszakkönyvtár, fotoklub stb., és nem is épültek ilyenek, csak a szokványos fotószakköri helyiségek. Valamiféle séma eredménye ez: a művelődési ház fogalmához társul az az elképzelés, hogy az áll egy nagyteremből s szakköri helyiségekből, ez utóbbiak között kb. a bélyegszakkörrel és a galambászokkal egy sorban tervezik a fotoszakkört is, egyrészt méltánytalanul, másrészt viszont jelezve egy valóságos társadalmi szükséglet meglétét.

A fotó tehát hátrányos helyzetben van a közművelődésben, mivel nem hozzák ki belőle a közművelődés szakemberei azt, amivel a látáskultúra egészének fejlődéséhez, fejlesztéséhez hozzájárulhatnak, amivel emelhetné a környezetkultúra színvonalát. A fotoszakkörök is lehetnének olyan alkotó jellegű művészeti körök, amelyek jelentős szerepet töltenek be a fenntartó intézmény és környezetének közművelődési munkájában. Kiállításaik és egyéb rendezvényeik lehetnének az ízlésnevelés fórumai. De ki kellene dolgozni ennek a metodikáját.

A fotó — specifikumainak következményeként — szolgálhatná a kultúra, a közművelődés kérdéseivel foglalkozó *képzési formákat,* a klubok, könyvtárak, körök, együttesek, előadássorozatok munkáját, de nem olyan véletlenszerűen, ahogy ez ma történik. Hiszen köztudomású, hogy imitt-amott készülnek is fotók egy-egy közművelődési formához csatlakozva, ez azonban inkább csak akciójelleggel vagy magánkezdeményezésként (s végül még az elkészült fotók is legtöbbször elkallódnak, ahelyett, hogy archiválnák ezeket vagy további felhasználásukról gondoskodnának).

Nincs megoldva a közművelődési fórumokon létrejövő fotók publikálási lehetősége, a nyilvánosság elé kerülés feltételei. Sőt, a fotót még a közművelődési propagandában sem hasznosíthatják.

Összegezve: a közművelődési rendszer a fotót sem mint bázist, sem mint módszert, sem mint művelődési formát, sem mint ízlésfejlesztő eszközt nem használja fel eléggé, pedig egyesíthetné a fotográfia bevonásával az öntevékeny és közösségi aktivitás, az önművelés és önképzés, a kiscsoportos forma, kulturális szórakozás sokféle előnyét.

A FOTÓ KULTURÁLIS KÖZÉLETÜNKBEN

Meghökkentő, hogy a kulturális szakterületeken dolgozó kulturális szakemberek mennyire járatlanok a fotó témájában. Mindenütt fotók vesznek körül bennünket: az utcaképben, a sajtóban, az üzletekben, a mindennapi élet minden szférájában, szinte valamennyi színhelyén, ezért is meglepő a tájékozatlanság e téren. Valahogy nem szervült a kulturális közéletbe a fotó, nem találta meg helyét a rendszerben, a sok kiállítás, a két fotós szakújság, a jól működő fotoszakkörök, a kevés, de értékes fotokiadvány, fotoszakkönyv és a fototörténeti archívumok ellenére sem.

Ennek fő oka talán éppen abban rejlik, hogy e területen rendkívül alacsony az intézményesültség foka. A fotokiállítások intézményekben kapnak kölcsön helyet: képzőművészeti, helytörténeti múzeumokban és kiállítótermekben. Talán egyedül a Vadas-terem az egyetlen, amely kizárólag fotóra van szakosodva, ám ennek tevékenysége is sok kívánnivalót hagy maga után. Nincsenek olyan kiállítóhelyek, ahova a fotó iránt érdeklődő közönség odaszokhatna biztosan tudva, hogy itt mindenkor az érdeklődésének megfelelő anyagokat talál. Nincs fotomúzeum, amelyik gyűjtené, archiválná a fototörténeti különlegességeket, amely bemutatná a történeti folytonosságot. A múzeum mint intézmény önmagában is rangot, tekintélyt biztosít a szakmának.

Megváltozna a kulturális közéletben a fotó helyzete attól is, ha főiskolai képzést is biztosítanának a fotoművészek, fotoriporterek, fotós szakemberek részére. A főiskola mint intézmény a társadalmi nyilvánosságnak hasonló fóruma, mint a múzeum. Biztosítja a szakma kulturális presztízsét, amellett, hogy megoldaná az elméleti szakképzés problémáját. Egy múzeumban vagy egy főiskolán dolgozó szakembereknek súlyuk van a kulturális közéletben, rangot, bizalmat kölcsönöznek a szakma részére.

A főiskola szakavatott, felkészült fotósokat nevelhetne, figyelembe véve a speciális igényeket és a szakosodást is: napilapfotóst, képeshetilap-fotóst, könyvfotóst, divatfotóst, reklámfotóst, dokumentumfotóst, szocio-fotóst, fotóművészt és így tovább, alkalmazkodva a kulturális élet számos területén meglevő igényekhez, és azok magas szintű kielégítésére alkalmas, esztétikai, történeti, technikai, kulturális, politikai, közéleti, társadalmi ismeretekben jártas, jól tájékozódó, jó szemű, igényes szakembereket nevelhetne. Olyanokat, akik nem a közhelymegoldások mellett döntenének egy rájuk bízott feladat esetén, hanem tisztában volnának a fotó kulturális erejével, nevelő hatásával.

A kulturális közélet fontos fórumai a szimpóziumok, az elméleti tanácskozások, a bemutatókkal egybekötött vitaestek. A fotó e téren is mostohatestvér a többi művészeti ághoz vagy kulturális ágazathoz képest. Az 1980 nyarán rendezett esztergomi biennálé csak kezdeményezés, fontos próbálkozás volt, de mondhatni, véletlenszerű. Van-e a Fotoszövetségnek kapcsolata a TIT-tel? Rendeznek-e olyan előadássorozatokat, mint a film-, a művészettörténet, a zenetörténet — vagy még sorolhatnánk tovább e példákat — számos előadássorozata? Erre is nemleges a válasz. Pedig lehetne a Kossuth Klubban vagy a Fotoszövetség könyvtárában, vagy bárhol másutt kulturális közintézményekben, egyetemeken, művelődési házakban fotó-ismeretterjesztő előadássorozatokat rendezni nagy fotós egyéniségekről, a fototörténetről, fotoesztétikáról és így tovább. A fotoművészet, a dokumentarista fotó ismeretével a legtöbb kulturális szakember is hadilábon áll, feltehetően még féltucat nagy

fotóst is alig-alig tudna megnevezni még olyan művelt kulturális szakember is, aki egyébként tucatszám sorolná a nagy filmrendezők, festők, zenészek, építészek névsorát. Talán csak az ipari formatervezés, a design van hasonlóan hátrányos helyzetben, mint a fotó, hasonlóan műveletlenek vagyunk e két területen. Hiába működnek viszonylag jól a nagyszámú fotoszakkörök, hiába van a Fotoszövetségen belül egy viszonylag erős szakmai közélet a hivatásos, szövetségi tagsággal rendelkező fotósok részére és részvételével, ha e kétfajta tevékenység nem sugárzik szét a környezetre, ha hiányoznak azok a formák, amelyek a népszerűsítést, tájékoztatást, ismeretterjesztést szolgálhatnák. Lehet, hogy a kulturális közéletünkben megszokott művelődési formák megtartásához hiányoznak a szakemberek, éppen a múzeum és a főiskola hiányának következtében? Lehetséges, bár a két folyóirat, a Fotoszövetség, a Népművelési Intézet fotós szakemberei feltétlenül szolgálhatnák, kialakíthatnák e művelődési formákat is. Továbbá szakembertartalék található a kortárs képzőművészettel foglalkozó művészettörténészek, a napilapokban, hetilapokban képzőművészeti kritikákat író-közlő műkritikusok, az esztéták, a művészetszociológusok között is, és nyilvánvaló, hogy a gyakorló fotósok, fotoművészek, szociofotósok, fényképész-szakmesterek, képszerkesztők — és így tovább — között is kell legyenek olyanok, akik vállalkozhatnának előadássorozatok tartására, ismeretterjesztésre. Hiszen szinte a nullpontról kell indulni, szinte ott kell kezdeni a szervezést, ahol a többi kulturális területen vagy harminc-harmincöt évvel ezelőtt. Minél gyorsabban el kellene hát kezdeni a hiányok pótlását.

Rendkívül fontos volna tanácskozások, több napos konferenciák szervezése, ahova a fotós szakemberek, a fotoelmélettel foglalkozók és a fotoművészek, sajtófotósok, Magyar Távirati Iroda fotósai stb. mellé feltétlenül ajánlatos volna meghívni kulturális közéletünk vezető szakembereit, a Művelődési Minisztériumnak, a Magyar Képzőművészeti és Iparművészeti Szövetségnek, a Magyar Építész Szövetségnek, a Magyar Tudományos Akadémia Vizuális Bizottságának, az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának, a Magyar Televíziónak és a Rádiónak, a Magyar Újságíró Szövetségnek azokat a vezető szakembereit, akik munkájuk során valamilyen formában kapcsolatba kerülnek a fotóval. Nem is igazán érthető, miért nem került sor eddig is ilyen jellegű eszmecserékre, rendezvényekre.

Ugyanolyan magától értetődően és jogosan vetődik fel a kérdés: miért nincs a fotósoknak hasonló művésztelep-rendszere, mint a képzőművészeknek? Hazai és nemzetközi eszmecserékkel, közönségtalálkozókkal és a művésztelepen folyó szakmai vitákkal kötve össze az ott folyó munkát.

Egyáltalán: az a furcsa helyzet, hogy a jól bevált művelődési formákkal sem él a fotó, nemhogy újakat teremtett volna.

Mindezek hiányában szinte úgy kéne feltenni a kérdést, mi *mident* kellene megvalósítani, kipróbálni, hogy egyáltalán legyen a fotónak helye, szerepe a kulturális közéletben, a kulturális rendszerben.

Párczer Ferenc

TÚL A POSZTEREN

Az embert érő vizuális benyomások közül az otthoni környezet hatása a legmarkánsabban meghatározó. Fontos az utca is, a maga — most már szerencsére tarka — forgatagával. A munkahelyi környezet — úgy vélem — jobbára szürke, monotonizáló hatású, bár terjedőben van a természet becsalogatása, néhol valóságos kis virágoskertek zöldellnek. A kiállítások, múzeumok sem döntőek a vizuális tömegkultúra jobbításában, mert hatásuk alkalmi, futólagos és minden statisztikai bűvészmutatvány ellenére is a lakosság eléggé szűk rétegére terjed ki. *De mindenki lakik valahol.* A hatás tehát, ami az embert a lakás (szoba, sarok) falairól éri gyermekkorától élete végéig — mindennél fontosabb. Még akkor is, ha az előbbiekben fel se sorolt vizuális kultúra-alakító tényezőkkel: az óvodai, iskolai képzőművészeti oktatással vetjük össze. Az otthonnak — legyen az komfortos lakás vagy csak egy kamrácska — a maga meghittségében, szubjektív alakíthatóságában, jelképeiben, önkifejezésében ebből a szempontból döntő a jelentősége. Ahogy a gyerekeknek a játék nemcsak a boltokban kapható csillogó, *készen kapott* drágaság, ugyanúgy az otthon képi kialakításában, a falak, szabad felületek formálásában is sokszor nagyobb a szerepe az ízlésnek, az ötleteknek, a fantáziának, mint a pénznek. Ez a megállapítás akkor sem vitatható, ha százezerszámra élnek emberek albérletben, sok százezer fiatal él a szülői ház egy sarkában meghúzódva, kamrácskákban; rossz körülmények között él igen sok idős ember is. De ki nem látott már ízléstelen, százezrekbe kerülő neokoloniál, maszeknál csináltatott bútorokkal telezsúfolt, közepesnél rosszabb képekkel vagy akár giccsekkel díszített lakásokat — és ezekkel szemben izgalmas, már-már művészi színvonalú „kuckókat", melyet fiatalok alakítottak ki maguknak ott, ahol erre lehetőségük volt, nyomatokkal, folyóirat-kivágásokkal s egyéb rendelkezésükre álló eszközökkel.

Az 1975-ben feltűnt korszerű reprodukciók, a poszterek sikerének titka éppen ebben van.* Ezt a folyamatot: a képi önkifejezést, a környezetnek más képpel saját képünkre formálását segíti elő öreg és fiatal számára egyaránt.

* Az első poszterek Magyarországon ekkor, a Képzőművészeti Világhét alkalmából kerültek forgalomba a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalatának gondozásában.

Tóth József fotója

Kovács Margit: Szoptató

1975. szeptember és 1980. december között hozzávetőlegesen 5 millió nagyalakú, korszerű technikával készült reprodukció — poszter — került forgalomba Magyarországon. Ennek a képtömegnek nyilván kb. fele része iskolák, hivatalok, kultúrotthonok falaira került, de a másik felének a lakásokban kell lenni keretezve és anélkül, egészben és belemontálva más képekbe, ott kell lenniük legalább sok százezres nagyságrendben a falakon. A lakásesztétikai felmérések ezt a fontos körülményt figyelmen kívül hagyták.

Nézzük meg hát közelebbről a kérdést. Megállapításaink a kiadási és kereskedelmi számokra támaszkodnak. Ez sem rossz orientáció, mert a poszter a közönség reagálására nagyon érzékeny műfaj. Ha egy témát, formátumot nem vásárolnak meg, hiába minden erőlködés. Miután lényegében a papírkereskedelem árulja s nagyrészt önkiszolgáló vagy legalábbis önkiválasztó módszerrel, világos és áttekinthető értékítéletek alakulnak ki. Az üzletekben a poszterek általában bemutatóállványokon vannak kihelyezve, a közönség lapozgat és választ. Ez szükségszerűen tükrözi igényeit és ízlését.

A magyarországi poszterek teljes választékában sok közös vonás figyelhető meg. Ez a rokonság nem a papírosban, formátumban, nyomdatechnikában nyilvánul meg, hanem elsősorban valamiféle, a témaválasztásban és a kivitelben is látható attraktivitásban, dekorativitásban. A posztervásárlás aktivitást tételez fel: aktív állásfoglalásra ad módot, sőt — miután viszonylag olcsók és könnyen megszerezhetők — cserére, ízlésfejlődésre, esetleg hangulati változások követésére is van lehetőség.

Ha az öt és fél év alatt eladott 5 milliónyi poszter legkelendőbb témáit vizsgáljuk, látnunk kell, hogy a poszter-bestsellerek a több százezres példányszámban elfogyott Munkácsy-, Szinnyei-, Csontváry-, Markó-, Mészöly-, Paál László-képek: a magyar festészet klasszikus alkotásai. (Elgondolkodtató, hogy a XIX. század művészete ilyen népszerű az atomkor küszöbén Magyarországon!) Szerényebb, mégis tízezres az érdeklődés Rippl-Rónai, Egry, Ferenczy, Czóbel, Kovács Margit műveinek reprodukciói iránt. Hasonló a helyzet a külföld nagyjaival. A közízlés viszonylagos konzervatizmusára utal, hogy napjaink és közelmúltunk olyan nagyságainak képei, mint Barcsay, Bortnyik, Holló László, Kondor, Szántó Piroska és mások, szerény néhány ezres példányszámban találnak gazdára. Megnyugtató, hogy a poszterben való megjelenés céljára alkotott grafikák és fotók megjelenése után világosan kitapintható volt az érdeklődés a — sokszor meghökkentő — korszerű témák iránt.

S ezzel új szakaszhoz és új réteghez érkeztünk. A fiatalok, akik többnyire beat-zenét és nem Bachot hallgatnak, többnyire Moldovát és nem Balzacot olvasnak, a lakásukba is ennek megfelelő képi világot szeretnének bevinni. Így született meg a fotoposzter, a pop-os poszter, így lett Hajnal Gabriella „Box"-a, Módos Gábor „Orchidea" aktja, Kass „Szelíd motoros"-a, a Forma I. autó, Tóth József széplány-fotója és a többiek. Hemző és Alapffy vágtató lovaiból tízezrek fogynak el, és „hiánycikk" lett az orángután-bébi s a tigrisfej.

Külön kérdés, hogyan kerülnek a falakra a megvásárolt új típusú reprodukciók. Elszorul a szívem, ha cikornyás, álblendel keretben, üveg alatt meglátom az áruházak polcain a festmény-reprodukciós posztereket! Volt olyan elgondolás, hogy forgalomba hoznak — külföldi példa nyomán — méretre vágható műanyagsíneket (ki tudja, milyen kereskedelem-technikai okokból nem valósult meg?), s

ez megkönnyítette volna a poszterek falra akasztását. De az igazi az, ha ki-ki úgy erősíti a falra, ahogy kedve tartja. Még a legegyszerűbb megoldás: négy gombostű a sarkokra is jobb, mint a képkeret. Sőt, a poszternek nem is kell feltétlenül önállóan létezni. Az úgynevezett gigant poszter, amely egész falak beborítására alkalmas, csak úgy tud igazán érvényesülni, ha belekomponálják a lakás berendezésébe. És itt éppen nem sok tízezer forintos bútorokra, hanem ötletekre van szükség: egy-egy léc, egy ügyesen odahelyezett asztal, rekamié, lámpa többet ér! De hasonló a helyzet a kisebb méretű, festményeket reprodukáló poszterekkel is. Lehet, hogy valaki a szobájába azért tett éppen egy Kmetty-posztert, mert annak kék tónusa illett oda. Annyi baj legyen! Meg vagyok győződve arról, hogy a Csontváry-posztersorozat azért is volt olyan sikeres, mert élénk színvilágával életet vitt a szürke házgyári falak közé.

Az öt év mérlege igazi mérleg: egyelőre sokban negatív, sokban pozitív. A kiadó és a kereskedelem nem vállalkozhat a magyar képzőművészeti kultúra teljes átformálására. Ha ezt tenné, elvágná az útját annak is, hogy a Piramis együttes poszterjét megvásárló fiatal esetleg megvegyen egy neki megtetsző más reprodukciót. Egyelőre örülni kell ennek is: a lakások faláról egyre inkább kiszorul a giccs, és elfoglalja helyét egy mindenképpen magasabb rendű, de még nagyon is vegyes értékeket hordozó reprodukciós kultúra.

POSZTEREK ÉS EREDETI KÉPEK

Egyre több lakásban látni a nyomtatott képzőművészeti termékek mellett vagy helyett eredeti alkotásokat.

Természetesen a reprodukciók nem pótolhatják az eredeti művek birtoklásának örömét. Az eredeti alkotások szerepe más; egyszeri és megismételhetetlen és esetleg a hozzáfűződő szubjektív kapcsolódás teszi fontossá. (Itt ne essék szó e művek státusszimbólum- és tezauráló funkciójáról, s a gyűjtőszenvedély tiszteletreméltó őrültségeiről sem.)

Érdekes, hogy az eredeti táblaképek vásárlásánál többnyire a hagyományos ízlésvilág érvényesül, jól mutatva a vásárlók, a napjainkban igen jól kereső rétegek átlagos ízlését. Sajnos, elemző statisztikák nincsenek sem a Képcsarnok százmillió forintos nagyságrendű képeladásairól, sem a művészek műtermeiben vásárolt képekről, grafikákról. Kimutatható viszont — és ezt a műteremből eladó művészek és a „Képcsarnok-festők" is megerősítik —, hogy az igény elsősorban csendéletek, tájképek iránt mutatkozik, és a naturálishoz közelálló, közérthető művek a keresettek.

Falun — úgy tűnik — a régi olajnyomatokat lassan felváltja a vásárokon árult egész és fél giccs. Másrészt (szerencsére?) szemfüles „bűnszövetkezetek" olcsón felvásárolnak olyan posztereket, mint Munkácsy és Huysum csendéletei, továbbá a múlt századból származó életképek reprodukcióit, és vászonra kasírozva, keretezve vagy anélkül borsos felárral árulják. Hadd álljon itt egy néhány év előtti groteszk példa. 1977 elején egy Győr-Sopron megyében hozott ítélet indoklásából idézek: „nagy mennyiségben vásároltak reprodukciókat a Nemzeti Galériában és a Szépművészeti Múzeumban, majd négyszeres, hatszoros felárral eladták az ország különböző vidékein házalva". A közleményt olvasva a törvénysértés okán támadt haragunkba valami más is vegyül. Egy egész család: apa és három nagykorú gyermeke 1975 óta (nyilván kitűnően) megélt abból,

M. S. mester:
Mária és Erzsébet találkozása

Szinnyei Merse Pál:
Majális

Paál László:
Erdei út

Munkácsy Mihály:
Köpülő asszony

hogy képzőművészeti alkotások reprodukcióit falun felárral eladja. Ez nemcsak törvénysértés, hanem kultúrpolitikai eredmény is! Mert hogyan lehetne ezt a csalást elkövetni (eredetinek adták el a nyomdai másolatokat), ha nem lenne falun is közönsége a szép képnek?

Legális körülmények között némileg hasonlóan járt el a Dömsödi Dózsa Termelőszövetkezet kötészeti üzemegysége, amely vászonra kasírozva hozta forgalomba a posztereket még dollárért is némely Intertourist-boltban. (Jellemző, hogy a művészeti adminisztráció a Képzőművészeti Kiadónak annak idején megtiltotta ugyanezt, holott világszerte elterjedt gyakorlat, csak a hátoldalra rá kell nyomni, hogy a kép nem eredeti. Három év után, 1980 végén engedélyezték ezek forgalmazását.)

A reprodukció és a táblakép mellett mindinkább utat tör magának a grafika mint az otthonban meghonosuló jelkép. Szándékosan nem használtam a „dísz", még kevésbé a „dekoráció" szót, mert a grafika a falon önkifejezés akkor is, ha nem a lakás tulajdonosának műve. Manifesztálja az ott lakó egyéniségét. Nem elsősorban képzőművészeti ízlését, inkább intellektuális világát, érdeklődési körét, esetleg pillanatnyi lelkiállapotát.

A grafikák, melyeket a lakásokban látunk, a táblaképeknél, festményeknél változatosabb képet mutatnak. Többnyire eredeti sokszorosító technikával készült grafikáról van szó, bár nem ritka a tusrajz, kréta- és ceruzarajz sem. Ezek az alkotások több-kevesebb művészi értéket hordoznak, és leginkább baráti utakon vagy grafikusok műtermeiben vásárolva terjednek. Ugyanis az állami műkereskedelemben nincsen elég rangja a sokszorosított grafikának. A Képcsarnoknál elsősorban rézkarcok kaphatók, ritka a fametszet, litográfia, a szitanyomásról nem is beszélve. A rézkarcok többnyire hagyományos ízlést tükröznek, nemegyszer súrolják a giccs határát. A díszes márványpadlójú Képcsarnok-boltok választéka alkalmazkodik vásárlóközönsége — no meg az ügynökök üzletfeleinek — polgári kultúrvilágot tükröző ízléséhez. Mégis honnan van a fiatalabb korosztály jól kereső rétegeinél annyi jó, korszerű grafika? Úgy tűnik, a fiatalok találékonyabbak a hivatalos műkereskedelemnél!

Szükséges lenne, hogy a grafika a műkereskedelemben Magyarországon is rangot kapjon, akárcsak külföldön. A Vigadó Galéria első kiállítása felhívta a figyelmet a sokszorosított grafikára. A Bartók-mappa már-már túlzó sikere arra mutat, hogy lenne vásárló is bőségesen (volt olyan lap, mely 40 000 forintért kelt el). A grafikusművészek azonban — a műtermi eladás mellett — a Képcsarnokra vannak utalva, ahol viszont a grafika szükségszerűen másodlagos árucikk.

Van már elgondolás valamiféle grafikai menedzserirodára az Alap keretei között, amely összefogná a meglevő műhelyeket, csoportosulásokat. A helyzet beérett, kezdenek kialakulni a grafikai lapok forgalmazási tervei, ideje itt is kezdeményezően cselekedni. Több mint egy éve, hogy sok szó esik erről, de jóformán semmi sem történik.

NÉHÁNY GONDOLAT, MELY REMÉLHETŐLEG CSAK ENNEK A CIKKNEK A BEFEJEZÉSE

Az elmondottakból — úgy vélem — kitűnik a hazai képzőművészeti közízlés néhány jellegzetessége, és kitapogatható a képi kultúra helyzete. Bár vannak biztató jelek az ízlés korszerűsödésére — elsősorban a városokban és a fiatal

értelmiségieknél —, a domináns egyelőre egy bizonyos ízlésbeli konzervatizmus, enyhébben fogalmazva: vonzódás a klasszikus stílusú és a naturális ábrázolásokhoz. Ennek okai igen összetettek. Elég arra gondolnunk, hogy a magyar múzeumok kiállításain is a *múlt* dominál. Gyermekeinket főként a múlt múzeumaiba terelik, ezzel inkább a látogatási statisztikát javítva, mint a fiatalok korszerű művészi ízlését. Az utóbbi időben érdekes próbálkozásoknak lehettünk tanúi. Ezek megmozgatták a múzeumok megkövesedett világát, gondolok itt elsősorban a Nemzeti Galéria Műhely kiállításaira és hasonlókra. Hatásuk — még ha széles körben elterjednek is — csak évek múlva lesz érezhető. Ha azonban most nem aknázzuk ki a lehetőségeket — akár az ifjúság beat-pop kultúrája nyújtotta elfogulatlanságra alapozva és eljutva egy tudatos, korszerű látásnevelési rendszerig — megint késünk néhány év(tized?)et.

Tóth József fotója

Richard Pine

A KULTURÁLIS DEMOKRÁCIA ÚJ ÚTJAI NYUGAT-EURÓPÁBAN

Európában a társadalmi, politikai és gazdasági változások sorozata oda vezetett, hogy a társadalom elvesztette igazodási pontjait, és keresi, de nem találja a valódi vezérfonalat és útjelzőket. Európaiak millióí veszítették el személyes meggyőződésüket és belső erőforrásaikat, amelyek szükségesek volnának a kulturális választásokhoz. Ezért az európai ember a kulturális identitás válságával áll szemben.

„A kulturális demokrácia" célja, hogy segítsen az embereknek belső erőforrásaik megszilárdításában és fejlesztésében, hogy nagyobb öntudatot és önmeghatározási képességet fejlesszen ki bennük a társadalmi-kulturális animáció eszközeivel és az emberi teljesség társadalmi értékének hangsúlyozásával. A kulturális demokrácia hangsúlyozása abból következik, hogy a kulturális politika ma válaszúthoz érkezett: megoldást kell nyújtania a kultális identitás válságában.

Az 1970-es évek Nyugat-Európájának társadalma megkísérelte *az örökölt kultúra demokratizálása* és a *kulturális demokrácia* nyilvánvalóan különböző fogalmait kibékíteni egymással: ez akut nyelvi, strukturális és fogalmi azonossági zavarhoz vezetett. A kulturális politika krízise tükrözi azt a politikai és gazdasági bizonytalanságot, amely a mai társadalmat jellemzi. A kulturális politika jelenleg nem rendelkezik a krízis megoldásához szükséges eszközökkel: *annak érdekében, hogy továbbléphessünk, újra kell vizsgálnunk a kulturális politika alapcéljait.*

Maga a „kulturális demokrácia" kategóriája is átértelmezést igényel. „Kultúra" helyett például inkább a „közösségi életforma" és az „élet minősége" kifejezésekhez kellene folyamodnunk annak érdekében, hogy szélesítsük tudásunkat a kulturális, társadalmi, politikai és gazdasági aktivitások közötti összefüggésekről. A kívánság, hogy az élet minőségét kulturális cselekvések által javítsuk meg, életmód-problémaként fogható fel. Hasonlóan a „demokrácia" szó sem a legalkalmasabb arra, hogy a társadalmi szervezetnek azt a formáját kifejezze, amelyet „kulturális demokrácia" alatt értünk. „A nép kormánya, a nép által, a nép érdekében" módszere nem vonja be a cselekvésbe az állampolgárokat olyan szorosan és közvetlen módon, ahogy az lehetséges volna, hiszen következik belőle, hogy a kormányzat szabályait *magától a néptől egy fokkal távolabb* csinálják. A funkciók kiválasztott személyekre történő ráru-

házásának gyakorlati eredménye az, hogy elidegeníti a közügyeket, és egy speciális területre korlátozza őket. A „kulturális demokrácia" a képviseletnek szélesebb formáját jelenti, olyat, amelyben mindenki közvetlenül kifejezheti személyiségét: kormányzást a „nép által és a nép érdekében", de talán nem a „nép számára".

Jelenleg a döntéshozók az életforma előre gyártot mintáit nyújtják a társadalomnak. Hosszú távon a kulturális demokrácia felbátorítja az embereket arra, hogy többet akarjanak, mint a szimpla választási szabadságot. Igénylik, hogy meghatározzák saját szempontjaikat erőforrásaik felhasználásában, és egy okos megközelítési módot akarnak magukévá tenni ezen erőforrások tervezését, kezelését és fejlesztését illetően. Ezért nyilvánvaló, hogy „kulturális demokrácia" alatt egy *résztvevő életmódot* értünk. Elsősorban egy fejlődő korszakkal foglalkozunk, melyben új kulturális lehetőségek (az életminőségnek kulturális cselekvések által történő megjavítása) bukkannak fel és fejlődnek tovább. Ez magában foglalja a hatalom új meghatározását, ami a társadalom újfajta szemléletét jelenti — az életmód új szemléletét.

Ezért olyan kulcsszavaink, mint „közösség", „nevelés" stb. új jelentéseket és új vonatkozási pontokat fognak felvenni az intellektuális fogalmi hálóban. A „nevelés" pl. tanulási vagy tanítási folyamat? A „nevelés" az embereket *kivezeti* a gyermekkorból, a tudatlanságból és üresség̈ből, az ismeretek, a modor és tudás világába. Eszerint a tanulási folyamatot a felnevelés eszközének (amellyel lehetőségeinket a fegyelem keretei között valósítjuk meg) és a tanítási folyamatot a társadalmi-kulturális animáció technikájának foghatjuk fel, amelyben — én azt javaslom — a hangsúlynak nem annyira az adatok ismeretének megszerzésén, hanem inkább az elsajátítás *módszere* iránti érzék birtoklásán és fejlesztésén kell lennie.

Az új kulturális nyelvezet megalkotásának feladata képessé fogja tenni a kultúra területén dolgozókat arra, hogy *újrafogalmazzák a kulturális demokrácia céljait* a szövegek, a nyelv és a rendszer újragondolásának útján. Ilymódon lesz lehetséges, hogy a kulturális politika és dokumentumok intellektuális kifejezéseit élő valósággá alakítsuk át, amely mérhető a javuló életmód fokozataival.

Jelentős eredménye volt az 1970-es éveknek, hogy lényegesen megnőtt az embernek a döntéshozatali folyamatba való bevonása konzultáció útján, amelyet gyakran a meghatalmazott törvényhozás támogatott. Ennek a vívmánynak a legfőbb korlátja véleményem szerint az, hogy miközben növekedtek a képviseltetés és meghallgattatás lehetőségei, addig kevés szó esett az emberek közvetlen részvételéről. Maguknak a döntéshozatali funkcióknak, valamint stratégiák és politikák végrehajtási funkcióinak a ráruházása a képviselőkre azt jelenti, hogy a polgárok közvetlenül általában nem gyakorolják a hatalmat, nincs alapvető ellenőrzési lehetőségük saját életmódjuk körülményei felett. A kulturális demokrácia ezen változata nem elég hatékony.

Ha a társadalom a kulturális demokrácia magasabb formáját akarja elérni, *új rendszerre* van szükség, amely a hatalom gyakorlásához szélesebb alapokat biztosít megteremtve a közvetlen részvétel lehetőségeit a döntéshozatalban. A demokrácia súlypontja tehát máshova kerül. Jelentős figyelmet kell szentelnünk az ilyen rendszerek tanulmányozásának, hogy megvilágítsuk a szükséges „ellenőrzési és elosztási" rendszer pontos mechanizmusát, hogy hatásossá

tegyük, és hogy a felelősségi rendszeren belül a szabad akarat gyakorlásának teret adjunk.

Azt hiszem, ebben az értelemben egy sikeres kulturális demokrácia kulcsa a *kulturális kezdeményezések* hathatós *decentralizálásában* van. Mint a társadalmi tevékenységek más területein, a decentralizmus a *kultúrában* is ismert gyakorlat szerte Nyugat-Európában, de míg a *delegálásnak és konzultációnak* hatásos, magas fokát érte el, alig ért el sikert a közvetlen állampolgári *részvétel* terén.

A kulturális kezdeményezések decentralizálásával kapcsolatban mi elsősorban a döntéshozatal *társadalmi* decentralizálásával foglalkozunk, mely *új részvételi rendszereket hoz létre.* Így a kulturális demokrácia új központok létrehozásával foglalkozik, e folyamat célja: helyreállítani a kis közösségben élő egyén bizonyos típusú hatalmát és erejét. Általános tendenciája elvben, hogy *megerősítse a helyi és területi közösségeket anélkül, hogy gyengítené a nemzeti szintű erőt.* A kulturális decentralizáció mint a kulturális demokrácia erősítésének egyik módja egy új típusú gondolkodás kifejlődését, a kulturális energiák új fénytörését tükrözi vissza. Elsősorban emberekkel foglalkozik, ezért működését inkább személyek befolyásolják és nem intézmények; erősen függ a más jellegű társadalmi ügyekben való részvételtől, különösen a környezetre vonatkozó döntésekben való részvételtől; és önmagában egy „nevelési" folyamat, amennyiben a személyes tapasztalat az életmód megfigyelhető változásaira adott választ vált ki, ezért szorosan összefügg a kulturális identitás problémájával.

Az ilyen típusú, társadalmi, résztvevő decentralizmus természetes fórumai a helyi (városi) hatóságok szintjein vannak. Nyugat-Európa-szerte az állampolgárok és a hatóságok a legkülönbözőbb formákban lesznek egymással kölcsönös kapcsolatban, ez függ a helyi, területi és központi kormányzat konkrét felépítésétől; a közképviselet rendszerétől és szintjétől; az életmód történelmi fejlettségétől és az arra állandóan kívülről és belülről ható befolyásoktól.

Mégis, a magatartások spektrumában néhány állandó vonás figyelhető meg, amelyek hatással vannak a kulturális demokrácia adminisztratív rendszerére és működésére, valamint a helyi szintű kulturális politika kezdeményezéseire. Ezek a jellemzők a következők:

1. a politika előzetes bevezetése;
2. a résztvevők érzékenységének stimulálása;
3. a párbeszéd megkezdése az állampolgárok és a hatóságok között (a részvétel első lépcsőfoka);
4. a tervezésbe való beavatás a szervezetek és a hatóságok közötti partnerkapcsolat alapján (a részvétel második lépcsőfoka);
5. a közösségi lehetőségek és erőforrások identifikációja a felhasználás és fejlesztés céljából;
6. a kulturális politika megalkotása és a kulturális stratégia keresztülvitele (a részvétel harmadik lépcsőfoka);
7. közös döntéshozatal egy decentralizált struktúra megalkotásában, működtetésében és fejlesztésében (a részvétel negyedik lépcsőfoka).

Ehhez meg kell határozni azokat a pontokat, ahová a hatóság és a hatalom szervei áthelyezendők, és a módot, ahogyan ez az újraelhelyezés történjék. Nagyon kevés kivétellel az európai helyi és területi kormányzati rendszerek reformjai

elmulasztottak az állampolgárokkal mint egyenlő partnerrel számolni, kivéve az egészen alacsony szinteket. Úgy tűnik, hogy a fókusz a *település* szintjén van, közösségeken alapszik, amelyben az egyén felismerhető és megközelíthető. A helyi (közösségi) művészet a lakóutcában vagy annak környékén kap helyet, ezért logikus, hogy ezen a szinten hozzák létre a résztvevők szervezeteit is. Ezzel egyidőben szükséges, hogy erősödjék az állampolgárok közvetlen részvétele a helyi rendszer áttételével a tágabb területi szinten is, biztosított legyen, hogy az állampolgárok lakóhelyükön túli ügyekben is hozzájárulhassanak a döntésekhez. Így a helyi közösség és a terület a kulturális demokrácia működésének fórumai.

Hogyan kell a szükséges reformokat végrehajtani? „Kulturális demokraták" átalakíthatják az intézményeket? Én azt hiszem, hogy a hatóságok új helyre történő helyezése, ha ennek meg kell valósulnia, a társadalmi decentralizáció egyik formája, amely át fogja alakítani a *vertikális* struktúrák hagyományos „rendelet-láncolatait" és a vezetők távolságát egy *horizontális* struktúrává, amelyben a tervezés, a döntéshozatal és az igazgatás minden szintje hozzáférhető az állampolgárok számára. Egy ilyen átalakulást nem valósíthatnak meg egyedül a „kulturális demokraták", de nélkülük sem valósítható az meg.

A helyi kormányzatok reformjában ma Nyugat-Európában a trend a „partnerkapcsolat elve" felé mutat, amely bevonja a szervezeteket a tervezésbe. Centralizált államokban, amelyeknek még nincs hagyományuk a közösségi párbeszédben, a partnerségnek ez a típusa nem bizonyul elég hatásosnak: a kulturális demokrácia feltétel nélküli partnerkapcsolatot követel, amely minden fokon lehetővé teszi az állampolgárok részvételét — nemcsak párbeszédet, de a döntési jogot is.

A holland példa egy ilyen típusú részvétel lehetőségét kívánta megteremteni: 1974—75-ben Apeldoorn lakossága megkérdezte önmagát: „Milyen várost kívánunk magunknak? Hogyan tudjuk ezt elérni?" — ez a párbeszéd összehozta a kulturális politika és a közösség törekvéseit az igazgatási rendszer keretein belül, kölcsönhatásba kerültek a gondolkodásbeli és a strukturális változások.

Az 1970-es években a kulturális demokrácia fejlődése arra a pontra jutott, hogy elfogadottá vált az általános részvétel elve a kulturális tervezésben és támogatási rendszerben, de kevés példa volt az állampolgárok sikeres bevonására a döntéshozatal terén. Az általam javasolt gondolkodásbeli és strukturális változások talán kívánatosak és lehetségesek, de mindig szembekerülünk a társadalmi *eljárásmódokkal* és a *fogalomalkotás* problémájával. Ha a kulturális demokráciát az 1980-as években ki kell szélesíteni, úgy ez nemcsak új eszközöket igényel, de új módszereket is, felismerve, hogy a kulturális cselekvésnek *politikai értéke* is van.

Az alapprobléma az, hogy ez a típusú kulturális demokrácia, amelyről beszélünk, *teljesen távolesik* a „normális" emberek nagy részétől, és idegen a legtöbb döntéshozó testületnek is. Ezért azok számára, akik felelősséget éreznek a kulturális demokrácia támogatásáért, az első feladat olyan légkör teremtése, amelyben az állampolgárok és a hatóságok kölcsönösen megértik és elfogadják egymást mindannyiunk életmódjának javítása érdekében. Újra csak azt hiszem, hogy ezt az érzést könnyebb elérni a *konkrét közösségben*, a lakóterületen, mint nemzeti vagy nemzetközi szinten.

A nyelv és a struktúra a belső, intellektuális fogalmi szervezet szimbólumai. Ezért mint társadalmi eszközök attól függően sikeresek vagy sikertelenek, hogy arra a kérdésre: „Milyen társadalmat akarunk magunknak?" és „Hol legyenek a hatóságok?" miféle választ adnak. Ahhoz, hogy ilyen ügyekben dönteni tudjunk, olyan tevékenységeket is be kell fogadnunk világképünkbe, amelyek elsőre (a jelen körülmények között) nem mint kulturális tevékenységek ismerhetők fel, pl. Nyugat-Írország házassági szokásait; a francia és belga háziasszonyok vásárlási és főzési szokásait; a német rádióhallgatók véleményét az avantgarde zenéről; Észak-Skandinávia téli italozási szokásait; a jugoszláv munkaerkölcsöt a szabadidő és rekreáció vonatkozásában; az anyasági tanácsadást Finnországban stb. Ezek *kulturális* értékeit egyenértékűen elismerni politikai, gazdasági és társadalmi vonatkozásaikkal — ez elvi, nem pusztán elnevezési kérdés.

Hasonlóképpen egy új koncepciótól függ valamilyen strukturális változtatás is, mint pl. a vertikálisból a horizontális kapcsolatrendszerbe történő fejlődés — valójában a hatóságoknak új helyre költöztetése és a kezdeményezések decentralizációja előbb *az agyakban következik be,* mielőtt társadalmilag realizálódna.

Az elvi változás legkomolyabb akadálya az a feltevés, hogy a kulturális aktivitás valami különálló, a társadalmi valóságtól elkülönülő, valami kategóriába szorítható dolog. Ezt a hibát mutatja az állandóan példaként felhozott, feltételezett konfliktus a „demokratizált kultúra" és a „kulturális demokrácia" között. De miért kellene itt gyógyíthatatlan ellentétnek lennie? Ez a két felfogás polarizálódott, de az életmódról folyó szélesebb és az alapokat inkább érintő vitában világossá válik, hogy mindegyik elv lényegi és kölcsönös: a jelen csak egy átmeneti időszak, amely kristályosítja a múltat és nemzi a jövő lehetőségeit.

„Minden születő kulturális tevékenység számára biztosítani kell a feltételeket, amelyek lehetővé teszik a komplex kapcsolatot a szabadság és a felelősség között" — mint J. M. Moeckli mondta. A decentralizáció mint kulturális aktivitás (az emberek alkotó, résztvevő bevonása a struktúrákba) a kulturális demokrácia lényegét érinti, és ezáltal szorosan összefügg a fenti komplex kapcsolattal, az ellenőrzés és egyensúlyozás rendszerével, amely feltételezi, hogy lennie kell egy centripetális és egy centrifugális erőnek, egy fékező hatóságnak, amely megakadályozza, hogy egy újonnan létrejött kezdeményezés kirepüljön a kulturális anarchia légüres terébe.

Az 1970-es évek kulturális demokráciájának első lépcsőfokairól kiderült, hogy az ellenőrzések és egyensúlyozások egész sorára van szükség ahhoz, hogy a nagyobb jelentőségű második lépcsőfok felé való előrelépést szabályozzuk. Létező dilemmákat kell itt feloldanunk.

a) *Az intézményi dilemma*

Az intézményeken belül a párbeszédnek kétoldalúnak kell lennie: a törekvéseknek és a realitásnak kell találkozniok egy új helyen létesített központban. Hogyan lehetünk biztosak abban, hogy az új intézmények nem csak karikatúrái lesznek azoknak a struktúráknak, amelyeket képviselniük kellene? A kulturális demokrácia mindaddig nem fog fejlődni, míg az intézmények nem a lényeg tényleges megértésén alapulnak.

Negatív tanulságokkal szolgálhat e téren a konzultáció nélkül létrehozott, az emberek részvétele nélkül irányított intézmények szerencsétlen sorsa.

Másrészt Bologna város jó példája a helyi hatóságok és a választók közötti partneri kapcsolatnak:

> „Bolognában a helyi hatóságok által hozott határozatok egyike sem csupán hivatásosok, műszaki szakemberek vagy városatyák tekintélyének eredménye, hanem egy folyamatos és általános kétoldalú párbeszédé, mely a vágyak és feltételek, a lakosság és a hatóságok közt folyt a kerületi tanácsok közvetítése útján. Habár talán terhesnek, lassúnak, sőt unalmasnak tűnhet ez a módszer, mégis lehetővé teszi egy valódi, hatásos városi demokrácia létét." *(Európa Tanács tanulmánya, 1976.)*

A bolognai felfogás, mely szerint a politika valójában döntéshozatali folyamat, jellemző egész Nyugat-Európa helyi kormányzatainak hozzáállására, és a legszerencsésebb megoldást adja az intézményi dilemma olyan kérdéseire, amelyet az ellenőrzés és egyensúlyozás mai rendszere egyáltalán adhat.

b) *A hatalom és a társadalmi változás dilemmája*

Hogyan fejleszthető az emberek politikai és kulturális tudása annak érdekében, hogy stimulálja hozzáállásukat saját életmódjukhoz, és hogy a politikai döntések legfelelősebb gyakorlatát kapjuk?

A legutóbbi kísérletek kimutatták, hogy egy közösségen belül az önsegélyezés képessége az önkéntes egyesülések vezetésének erejétől (szigorától) függ, az önkéntes egyesüléstől, mely a vezetők és az alapító támogatók közötti kölcsönös bizalom, mozgékonyság, szimpátia és megértés alapján áll. Bárhogyan is, az önkéntes egyesületek nagy része konzervatív, és kapcsolatuk a helyi hatóságokhoz jól meghatározható a támogatási rendszer hagyományos mintáin belül. Nekem úgy tűnik, hogy a legmakacsabb probléma, hogy hogyan lehet a kulturális aktivitás új formáival új viszonyulási rendszereket kialakítani.

Ha létezik egy komplex kapcsolat az önkéntes egyesülések és a hatóságok között, akkor lesz valamiféle egyensúlyozás is a kulturális támogatási rendszerek különböző formái között, például a „demokratizálás" és „demokrácia" kettős vagy szimultán előnnyé változhat. És lesz egy elméleti egyensúly is egyfelől az irányítás, mint a társadalmi igazgatás egyik tekintélyen alapuló formája, másfelől az animáció, mint a szociális változások előfutára között.

c) *A tervezés dilemmája*

Csak okos szervezetek tudnak okos tervezésben részt venni, de csak kevés ember vagy csoport rendelkezik az ehhez szükséges képességekkel és tapasztalatokkal. A legnagyobb mértékben összetett jóléti tervezési rendszerben a konzultáció nem terjed ki a közvetlen részvételre, és a tervek céljait a tervezők és a közösség bizonyos meghatározott részei között konzultációval határozzák meg.

Bár a konzultáción belül a részvétel lehetőségének sok példája van, pl. a kis vitacsoportoknak mint tervező paneleknek a gyakorlata, amely a „közönséges" állampolgároknak lehetőséget ad arra, hogy kapcsolatba kerüljenek a tervezőkkel és fejlesztőkkel. De ez nem ad nekünk iránymutatást arra vonatkozólag, hogy hogyan lehet az egész lakosságot motiválni. Érdekes példája a közösségi párbeszédnek az a csupán kulturális szinten, szakkörökkel folytatott

kísérlet, mely végül Örnsköldsvik közösségében (Svédország) egy kultúrtörténeti múzeum létrehozásához vezetett. A szakkörök a múlt század kultúrtörténetét vitatták meg újra feltárva az iparosítás hatását egy mezőgazdasági, osztályokra tagolódott társadalomra, s közben összegyűjtötték azokat a szerszámokat, melyek ezt az átalakulást vizuálisan kifejezték. Így az emberek ebben a közösségben megalkották saját kulturális intézményüket, amely módosítható aszerint, ahogyan a szakkörben további társadalmi változások történnek.

Mégis visszatérünk ahhoz a tényhez, hogy a tervezés (politikai, támogatási, nevelési vagy fejlesztési programok esetében) ritkán ad lehetőséget az állampolgároknak arra, hogy meghatározó módon részt vegyenek egy olyan terv megfogalmazásában, mely a *választások korlátozott szabadsága által saját életmódjukat érinti.*

KONKLÚZIÓK

A leggyakorlatiasabb lehetőség, amit a kulturális demokrácia nyújthat az, hogy hidat képez az emberek felderített és kielégített igényei és az emberek azon képessége között, hogy elsajátítsák az önmegvalósításukhoz szükséges módszereket és politikát. Azok az akadályok, melyeket le kell küzdenünk, mielőtt ezekkel a lehetőségekkel élhetnénk, elsősorban elviek. A kulturális demokrácia kimerítette első lépcsőfokában rejlő lehetőségeit. A második lépcsőfok sikere attól függ, mennyire sajátítjuk el azt az elvet, hogy a kulturális demokrácia nem *jog,* de *feltétel,* amelyet meg kell valósítani. Egy ilyen folyamat során elkerülhetetlenek bizonyos áldozatok, melyek valószínűleg a személyiséggel (a belső identitással) függnek össze; a személyes önállóság és függetlenség bizonyos foka elvész majd, miközben visszakapunk egy magasabb szintű társadalmi biztonságot, amit egy olyan közösségi szellem szavatol, amely nagyobb figyelmet szentel a közjó szükségleteinek és törekvéseinek.

A koncepcionális probléma megoldása oldja majd meg annak a *folyamatnak* nehézségeit is, melynek során ezek a lehetőségek valóban hatékony gyógymódokká válnak kormányzati akciók eszközei segítségével az emberek által elfogadott új kulturális értékekre alapozva. A kulturális értékek — és politikai értékítéletek — erősebben meghatározottak és kevésbé változékonyak az igazgatásban és törvényhozásban dolgozók között, mint az állampolgárok többségében. Ezért a kudarc valószínűleg gyakori lesz az újítók és animátorok köreiben. Épp ezért lesz szükség egy ellenőrző és egyensúlyozó rendszerre — ahogyan már javasoltam —, hogy fékezze a korlátlan kulturális szabadságot, mely enélkül bekövetkezne. Ennek érdekében bizonyos bukások kívánatosak és valójában produktívak lehetnek.

Ha a társadalom elméletben felkészül arra, hogy áldozatokat hozzon annak érdekében, hogy erőforrásait igazságosabban ossza szét és jobban hozzáférhetővé tegyék, az áldozatokra nem is lesz szükség. De a kulturális demokrácia híveinek gyakorlati példákkal kell meggyőzni az állampolgárokat és a hatóságokat arról, hogy a kulturális demokrácia fejlődésének van *értéke* és *értelme* is. Bizonyítanunk kell, hogy az adminisztratív eljárások lehetnek a mostaninál hatékonyabbak is, hogy az adminisztráció lehet egyszerűbb és kényelmesebb is; hogy az integrált tervezés nemcsak lehetséges, hanem jobb is, mint az elkülönült tervezés; hogy a jövő technológiája a közösség javára is

hasznosítható, és hogy a kulturális demokrácia könnyebben megmozgathatja „a csendes többséget".

A kulturális demokrácia úgy, ahogy én itt tárgyaltam, *kihívás a fennálló gondolkodásmóddal szemben. Felajánlja, hogy újrafogalmazzák a kulturális politika céljait, annak érdekében, hogy újra meghatározzák a kulturális fejlődés irányát.* Utal rá, hogy a társadalom még nem készült fel az átalakulásra. A decentralizációba veti bizalmát, amely a „nagy" kormánytól a közösségi egyesületek felé mutat — ez nagyobb lépés annál, amit egy európai ember megtehet máról holnapra. Arra ösztönöz minket, hogy olyan kérdéseket tegyünk fel, amelyekre nem várunk feltétlenül választ, inkább a problémákra koncentrálva, mint a megoldásokra — egy olyan társadalom megtalálására, amely *nem eszményi, de elérhető.* Ragaszkodik életmódunk különböző oldalainak sérthetetlenségéhez, és a feszültségeket és bukásokat is a társadalom különböző céljai elérésére fordítja annak érdekében, hogy törékeny világunkat összetartsa. Azt a lehetőséget nyújtja számunkra, hogy humanizáljuk környezetünket azáltal, hogy megadja nekünk a képességet a felelősségteljes változtatásokra és a változtatható, sokfajta életmódra; feltételezi, hogy nem kell belemenni egy előre rendelt viselkedési csapdába. De nem tudja végrehajtani ezeket a dolgokat, legjobb esetben elismeri, hogy az a közösség, amelyik elfogadja kihívását, hatalmas harcot vállal magára.

(Fordította: Izinger Anna)

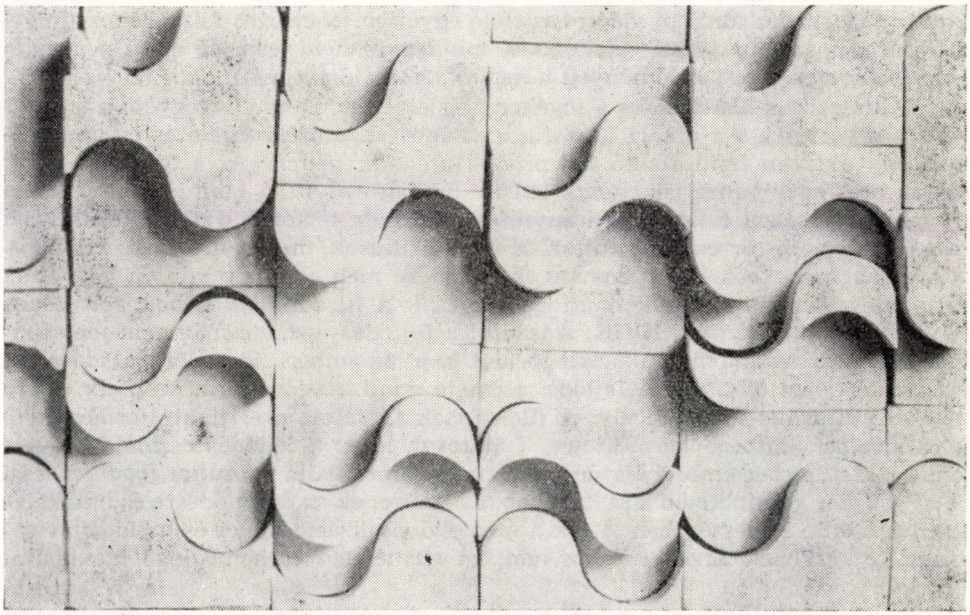

Szabó M. László alkotása

V. M. Mezsujev

KULTÚRA ÉS TÖRTÉNELEM*

Szemelvények (Válogatta és fordította: Terbe Teréz)

A PROBLÉMA TÖRTÉNETE

Már a reneszánsz korában kialakult az individuális színezetű szellemi tevékenységnek az a típusa, melyben megfogalmazódik a gondolat: az ember a kultúra teremtője, a *kultúra szubjektuma*. Az ember mint szabad, önálló, értelemmel rendelkező személyiség fejlődéséről alkotott elméletek a társadalmi gondolkodásban már elválaszthatatlanul összekapcsolják a kultúra fogalmát a kultúra fejlődésével és az ember önfejlődésre való képességével. Az újkor klasszikus historizmusa már nem leírást jelent, hanem a természet és a társadalom fejlődéséről szóló tanítást (XVII—XVIII. sz.).

Az önálló személyiség elvén alapuló kultúra (melynek legtisztább megtestesülése a reneszánsz kultúra) már a passzivitással szemben a *tevékenységet* tekinti az egyén kultúrában való részvétele egyetlen lehetséges feltételének (mivel a történelem nemzedékek váltakozása, mindegyik nemzedék az előző nemzedékek tevékenységének eredményeit használja fel és alakítja át).

A klasszikus historizmus a tevékenység elvét az egész világegyetem *univerzális* elvévé teszi. Az újkori filozófia a világot valamiféle teremtés eredményének, egy aktívan ható alkotó erő produktumának tekinti. Az a törekvés, hogy ezt az erőt racionalizálják, hozza létre a *fejlődésről* szóló tanítást. A figyelem először a természet fejlődésére irányult. A XVII. sz. történelmi elméletének igazi megalkotói nem történészek voltak, hanem fizikusok, matematikusok, fiziológusok. Azonban a természettudományok fejlődése még alacsony szinten állt, ezért a fejlődés elve mint mindent átfogó elv csak a filozófiai tudatban volt képes teljesen kibontakozni. A XVIII. századtól a fejlődés eszméje már nem metafizikai, hanem társadalom-gyakorlati formát kap, az emberi nem előrehaladásának vizsgálata kerül előtérbe. A fejlődés eszméje mind kevésbé természeti elv, egyre inkább kulturális-történeti elv. A filozófusok figyelme a »fizikai« természetről áttevődik az »emberi« természetre. Tudatosul, hogy a fejlődés eszméje közvetlenül összefügg az emberi természettel, a kultúra önálló *filozófiai fogalom* lesz.

Az újkor gondolkodói a kultúrában, az embernek az önfejlődésre és öntökéletesedésre való képességében látták a meglevő civilizáció bűnei és hibái kijavításának fő eszközét. Érzékelték az »emberi természet« és a meglevő társadalmi

* Kultura i isztorija. (Problema kulturi v filoszofszko-isztoricseszkoj tyeorii markszizma). M., Polityizdat, 1977.

formák közötti ellentmondást, s fő céljuk az volt, hogy e konfliktus legyőzésének eszközeit, útjait, módjait kutassák.

A felvilágosodás gondolkodói azt mondták, hogy a kultúra az emberi természetnek megfelelő emberi »értelemmel«, »felvilágosultsággal« egyenlő, az ember *»társadalmi nevelésével«*, olyan lények nevelésével, akik képesek társadalomban élni. A kultúra csak ebben a funkciójában tud hasznot hozni. Az individuum saját javáról gondoskodva lesz egyidejűleg magasan kulturált lény. Úgy vélik, hogy a személyes haszon elve teljesen összeegyeztethető az emberek szabadságának és egyenlőségének elvével, a társadalmi élet ésszerű és igazságos szervezésének elvével. A kultúra épp arra hivatott, hogy egységbe, harmóniába hozza ezeket az elveket. A kultúra az egyénnek önmaga iránti kötelessége, orvosság saját magának a gyógyításra.

Kant véleménye szerint az ember nem természeti, hanem természetfölötti, »transzcendentális« természete következtében értelmes lény. Szétválasztja a természeti törvényeknek alávetett »természet« világát és a »szabadság« világát. Az előbbiben az ember a természet törvényeinek van alávetve, az utóbbiban »értelme« állít számára törvényeket. Az ember »értelmessége« abban a képességében jelenik meg, hogy a természettől függetlenül, vagyis a szabadság világában képes cselekedni. Az értelem gyakorlati jelentősége abban áll, hogy hat az akaratra, alárendeli az akaratot az érzéki érdekektől független erkölcsi törvénynek. Az értelem magába foglalja az emberi fejlődés legfelsőbb célját, mely nem függ semmilyen külső természeti megalapozottságtól. Ez a cél az individuum *morális létezése.* Rousseau-val ellentétben Kant szerint az erkölcsi törvényt nem a kigondolt természeti, hanem a reálisan létező, civilizált emberhez kell viszonyítani, és hozzá mérve kell bizonyítani. Az ember nem nevelhető kényszerrel, hajlamai, akarata ellenére, hanem csak önmagára támaszkodhat. Az ember értelmessége az ember *önnevelésre* való képességét jelenti. Ez a képesség azonban nem az individuumban, hanem a nembeliségben (cselovecseszkij rod) realizálódik, az egymást váltó nemzedékekben. Az egyes ember csak a *boldogság* elérésére törekszik — ami a nyugalmat, jólétet, az érzéki szükségletek kielégítését jelenti. Az ember a boldogságot hajszolva fejleszti természeti adottságait, formálja szükségletei kielégítésének sokféle tárgyát és eszközét, hozza létre a *kultúrát.* A kultúra több boldogságot és jólétet adhat, mint a természet. Kant Rousseau-val szemben azt állítja, hogy a kultúrát létrehozó embereket vezetheti ugyan pusztán saját boldogulásuknak a vágya, de ez nem azt jelenti, hogy ez a kulturális haladás valódi célja: A kulturális fejlődés folyamatában végső soron az ember »nembeli« lényege nyilvánul meg, mely arra ösztönzi az individuumokat, hogy kölcsönös kapcsolatban álljanak egymással, értelmesen szervezzék közös életüket, elérjék a valódi morális állapotot. Éppen ezek a célok, a »szabadság céljai« a döntőek az emberiség kulturális-történelmi fejlődésében, és nem az individuális jólétnek és egyéni boldogságnak azok a motívumai, melyek ösztönösen vezetik az embert mindennapi életében. A kultúra fejlődésével az ember esetleg veszít mint »fizikai faj«, de nyer mint »erkölcsi faj« (rod). A kultúra az emberi nem morális létének feltétele, ez az egyetlen lehetséges út, melyen az emberiség előrehaladhat. A kultúra az embert nemcsak fizikailag, hanem morálisan is tökéletessé teszi. A fennálló civilizáció legnagyobb ellentmondása a kultúra és az ember mint fizikai faj természete között, szabadsága és állati létének szükségletei között fennálló ellentmondás.

Míg Rousseau szerint a »tudatosított érdek«, Kant szerint az »erkölcsi esz-

me«, addig Hegel szerint a »tudományos ismeret«, a tudomány mint abszolút megismerési forma képezi az egyén kulturális művelésének alapját.

Hegel szerint a magánélet elszigeteltségébe (csasztnaja zsizny) süllyedt individuumnak az egész (celij) tudományos megértéséig való felemelkedési folyamata képezi a *kultúra* valódi *tartalmát.* Az »egyén képzésének« (vagy kultúrájának) egész értelme abban rejlik, hogy az egyén a tudomány közvetítésével járja végig a »világszellem kialakulásának« (vagyis az emberiség világtörténelmének) összes fázisát, és hogy e fejlődési folyamatot sajátjává, elméletileg elsajátítottá, individuális tudatával összemérhetővé tegye. Másrészt az individuális tudat általánossá válásának a legadekvátabb megtestesülése a tudomány (az általános emberi »értelem«). A tudomány ebből a szempontból az egyedül igaz formája az egyén egészhez való viszonyának, a világ társadalmi-nembeli »lényegéhez« való kapcsolódásának. Ezért egyidejűleg az *individuum kulturális létezésének legtökéletesebb módja,* ha az egyénnek mint a történelmi fejlődés általános szubjektumának létét vizsgáljuk.

A tudomány Hegelnél nemcsak a világról való tudást jelenti (objektív szféra), hanem az emberi öntudatot is (szubjektív szféra). Így kívánja megoldani a dolgok objektív rendje és az emberi aktivitás szubjektív formái közötti ellentmondást. A kultúra lényege az öntudat, mely az általánosság formáját, a gondolkodás formáját kapja.

Marx azt írta, hogy »öntudat« alatt Hegel az *»emberi lényeget«, az »embert«* érti. Azonban az embert az öntudathoz vezetve »az ember *valóságos* történetét« úgy ábrázolta, mint az »öntudat« kialakulásának történetét, vagyis *»absztrakt, logikai, spekulatív«* formát adott annak. Az »öntudat« fejlődésének formájában az ember önfejlesztését (szamoporozsgyenyije) ábrázolta Hegel, mint a tárgyi valóság megteremtésének és emberi valóságként való elsajátításának folyamatát. Megragadta a munka lényegét: »az ember mint *saját munkájának* eredménye« (Marx). Azonban, mivel Hegel munkának csak az absztrakt-szellemi munkát fogadja el, ez az egész folyamat mintegy a gondolati szférában megy végbe csupán. Hegel érdeme Marx szerint abban áll, hogy az ember mint igazán »nembeli«, társadalmi lény öntételezését összekapcsolta az »elidegenedés megszüntetésének« feladatával. Mivel azonban ez a folyamat csak a tudatra, a gondolkodásra korlátozódik, ez egyúttal az egyén reális gyakorlati létének kiküszöbölését jelenti, s így a hegeli filozófia egy elidegenedett világ tételezője lesz.

Paradox szituáció jön létre: Hegel szerint az ember csak az értelemben nyeri el önnön »lényegét«, csupán mint absztrakt, minden élő konkrétumtól elvonatkoztatott lény, miközben konkrét létezése mint reális individuumé meg van fosztva minden lényegi jelentőségétől. Magát a kultúrát eközben úgy képzeli el, mint az ember absztrakt-általános létét, amely mentes minden egyeditől, konkréttól, gyakorlati-létszerűségtől.

A MARXISTA MEGKÖZELÍTÉS MÓDJAI

A kultúra mint emberi tevékenység

Már a marxizmus előtti filozófiában kialakul tehát az a nézet, hogy a kultúra fogalom az ember *történelmi aktivitása* szférájának megjelölésére szolgál: a kultúra az embernek mint a történelmi folyamat szubjektumának tevékenységi

szférája. A kultúra a valóságnak egy olyan területe, melyet nem az isteni elrendelés és nem a természeti szükség határoz meg, hanem magának az embernek mint értelmes, szabad és erkölcsileg felelős lénynek a tevékenysége.

A klasszikus polgári filozófia kimutatja, hogy mély ellentmondás van az individuum reális, a polgári társadalomban való empirikus léte és az individuum mint egységes, aktívan alkotó személyiség általános léte között. Vagyis ellentmondás van az ember »*szociális*« és »*kulturális*« léte között. A kultúra problémája a polgári gondolkodásban úgy jelent meg, mint lehetőség ennek az ellentmondásnak a megszüntetésére az egyén intellektuális, erkölcsi nevelése, képzése és értelmének fejlesztése által.

A probléma minden megoldási kísérletét áthatja az a gondolat, hogy az emberi fejlődés egyedül jelentős szférája az *eszmei* szféra, a *szellemi tevékenység* szférája. A kulturális alkotó gyakorlat tehát tisztán szellemi gyakorlat. Nem a világ megváltoztatása, hanem a világról alkotott tudat megváltoztatása képezi ebből a nézőpontból az ember kulturális-történelmi létének tartalmát.

A kultúrát mint az ember szabad és alkotó önmegvalósításának területét azonosítják a »tudat termelésének« szférájával, a szellemi termeléssel. A polgári társadalomban a kultúra perifériájára kerül az ember gyakorlati léte, kapcsolata a természettel, kapcsolata más emberekkel. Az anyagi tevékenységet, a munkát vagy teljesen megtagadják, vagy másodrendűnek tekintik. E gondolat kialakulásának objektív alapja a munka ténylegesen meglevő elidegenedése a kapitalista társadalomban.

Marx rávilágított arra, hogy az ember nembeli tevékenységét e filozófia csak az általános-emberi létben látja, a kulturális lét a szellemi tevékenység absztrakt-általános formáiban való léttel egyenlő, s nem az ember valóságos, konkrét, gyakorlati életével. Így az ember nem reálisan létező, hanem elképzelt »embereszmény« a szellem embereinek fejében. Az embernek nincs közvetlen kapcsolata a kultúrával, csak egy »idegen tudaton«, az ideológusok tudatán keresztül. Ezért a kultúra is »idegen« kultúra számára, létének egy absztrakt, általános formája, mely elidegenedett konkrét egyedi lététől.

A polgári filozófiában a kultúra úgy jelenik meg, mint a társadalom ideológiailag uralkodó részének tudata. Ez érthető is, ha figyelembe vesszük, hogy a »tudat termelését« itt nem a társadalom egésze valósította meg, hanem csak egy sajátos, »gondolkodó« része, az értelmiség. Ez utóbbi vagy közvetlenül az uralkodó osztály alkotórésze, vagy a gazdasági és politikai függés szálaival kapcsolódik ahhoz. A kultúra itt lényegében az értelmiség tudata, eszmei produktuma. Ez az adott esetben annyit jelent, hogy az »uralkodó osztály gondolatai uralkodó gondolatokká válnak«, a kulturális fejlődés normájává és mércéjévé.

A polgári filozófia a kulturális fejlődés mintájának az ideológus életformáját tekintette, aki számára a »gondolkodom« valóban annyit jelentett, hogy »vagyok«. A kultúratörténet igazi teremtő szelleme az önmagát elgondoló és önmagát létrehozó tudat, az »öntudat«. Az individuumnak az a képessége, hogy a kultúrában létezhessen, csak a filozófiai reflexió aktusával biztosítható, az ideológiai tevékenység meghatározott mechanizmusainak meglétével.

Marx és Engels a történelem valóságos, konkrét, empirikus alapjai iránt érdeklődik, s nem aziránt, hogyan tükröződik a történelem a »gondolkodók« fogalmaiban és nézeteiben. Ezért nem elégíti ki őket az olyan kultúratörténet, mely pusztán a gondolati, szellemi tevékenységre korlátozódik, figyelmen kívül hagyva annak reális alapjait. Nézetünk szerint a kultúra határait nem csupán a

»tudat termeléséig«, hanem az »egész élet termeléséig« kell kitágítani, mindenekelőtt az »anyagi élet termeléséig«, mely alapvető meghatározó szférája az emberi aktivitásnak.

Eképp a kultúra magába foglalja az *ember társadalmi tevékenységének egész területét*, beleértve annak úgy anyagi, mint szellemi formáit. A kultúra egyformán jellemzi a társadalmi élet tevékenységszféráit, az ember történelemben való részvételének mindazon formáit, melyek a maguk összességében az embernek, mint a történelem szubjektumának létét kifejezik. És amikor rendszerint még napjainkban is úgy viszonyulunk a kultúrához, mint a szellemi élet jelenségeihez és folyamataihoz, akkor ezt nem annyira tényleges elméleti meggondolások magyarázzák, mint inkább az a mélyen a múltban gyökerező tradíció, mely maga is kritikai átértelmezésre szorul.

A történelem materialista értelmezése a kultúra materialista értelmezésére is kötelez. A kulturális problematika tudományos-elméleti kidolgozása, a kultúra tudományos fogalmának kidolgozása a történelmi materializmus módszerével válik lehetségessé. A történelmi materializmus objektíven értelmezi a társadalmi-történelmi valóságot, ugyanakkor tudatosítja, hogy mivel a történelmet az ember hozza létre, a társadalmi-történelmi valóságnak lényegi vonása a szubjektivitás.

Marx és Engels fölfedezése az, hogy a szubjektivitás nemcsak a megismerő vagy egyéb szellemi tevékenységek sajátja, hanem magának az anyagi (társadalmi-történelmi) valóságnak is. Semmilyen történelmi formát nem lehet az embertől független természeti testként vizsgálni, hanem csak mint az ember szubjektív, vagyis tőle, mint szubjektumtól kiinduló tevékenységének, aktivitásának tárgyi megtestesülését. Éppen ebben a minőségében (az emberi tevékenység tárgyának, eszközének és eredményének minőségében) tárul fel a valóság a történelmi megismerésben úgy, mint egy sajátos szféra — a *kultúra szférája.*

A kultúra és az emberi tevékenység, mindenekelőtt az anyagi-gyakorlati tevékenység közvetlen kapcsolatának elismerése — a kultúra materialista értelmezésének alapvető tétele.

A modern szovjet filozófiában a kultúrát az emberi tevékenységgel való közvetlen kapcsolatában vizsgálják, de különbségek vannak a konkrét interpretációkban. A legjellegzetesebb álláspontok:

— a kultúra az emberi tevékenység összegződő *eredménye;*
— a kultúra nemcsak a tevékenység eredményeit, hanem *magát* a tevékenységet is magába foglalja;
— a kultúra nem az egész tevékenységet foglalja magába, csak annak »technológiai« alapját, vagyis azon eszközök és mechanizmusok összességét, melyek segítségével motiválható, irányítható, koordinálható, szabályozható és biztosítható az emberi tevékenység (Markarjan);
— a kultúra csak *alkotó tevékenység;*
— a kultúrába beletartozik az emberi tevékenység minden formája, függetlenül a kapott eredmény jellegétől (Kagan).

Minden álláspontban közös tehát a tevékenység és a kultúra szerves kapcsolatának elismerése. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a kettőt azonosítani kell, hanem tisztázni kell magát az *összefüggést,* megállapítani reális *viszonyukat.*

A kultúra és a valóság közötti kapcsolat csak akkor lesz nyilvánvaló és érthető, ha magát a valóságot *általános történelmi értelmének és tartalmának* oldaláról vizsgáljuk, afelől az általános eredmény felől, amely az emberi cselek-

vések és törekvések összességéből jön létre, és amely létrehozza azt, amit mi történelemnek nevezünk. A fejlődés szubjektumának jelenléte a történelemben nem zárja ki a történelemből az ismétlődést, a szükségszerűséget, a törvényszerűséget.

Amikor a marxizmus a kultúrában a történelmi valóság aktív, tevékenygyakorlati aspektusát látja, egyáltalán nem állítja szembe a kultúrát e valóság objektív és törvényszerű jellegével. Épp ellenkezőleg, az ember szubjektív tevékenysége csak abban a mértékben válik a kultúra éltető szellemévé, amennyiben az egész történelmi fejlődés objektív logikájának megtestesítője, az általános történelmi szükséglet hordozója, s nem egyszerűen a részleges és néha erősen az individuális felé hajló motívumé. A kultúrában így az emberi tevékenység (vagyis magának az embernek mint a tevékenység szubjektumának léte) *általános történelmi,* és ebben az értelemben *objektív* oldaláról jelenik meg, mely független az egymással összeütköző egyes-emberi szándékoktól és törekvésektől. Ezt a kultúrában megjelenő objektív kapcsolatot az alapozza meg, hogy az emberek nemcsak létrehozzák életkörülményeiket, hanem maguk is függenek a megelőző fejlődés által létrehozott körülményektől. Az emberek azzal, hogy a múlt munkájának eredményeit öröklik és megőrzik, változatlan vagy átalakított formában felhasználják ezeket az eredményeket a saját tevékenységük során, az általuk létrehozott kultúrának egyúttal nemcsak szubjektíven megvalósított, hanem objektív, történelmileg szükségszerű folyamatjelleget adnak.

Az objektívnek (az ember függése a körülményektől) és a szubjektívnek (a körülmények függése az embertől) ez az egysége a kulturális valóság jellemzésénél (a természettől eltérően) azzal magyarázható, hogy a tevékenység szubjektuma nem az egyes, különálló individuum, hanem olyan egyének tömege, akiket meghatározott történelmi és szociális közösség egyesít. Más szavakkal: a tevékenység szubjektuma, mely lehetővé teszi a kultúra létezését, csak *társadalmi szubjektum* lehet, vagyis az ember a maga társadalmi kapcsolatainak és viszonyainak összességében. Ennek megfelelően a kultúra is az emberi tevékenység azon oldalának megtestesülése, mely nem úgy jellemzi e tevékenységet, mint individuális-pszichológiai, még kevésbé mint fiziológiai aktust, hanem mint társadalmi folyamatot, mint társadalmilag megvalósított valóságot. Eképp a kultúrában a valóság úgy jelenik meg, mint *társadalmilag kialakított* valóság.

Így a kultúra nem tisztán szellemi szubsztancia, melyet a tudat korlátoz és csak a tudat közvetítésével létezik, hanem egy *sajátos fajta objektív valóság,* melynek létrejötte a természeti valóságtól eltérően szubjektív eredetű (nem a »tudati« értelmében, hanem a »tevékenység« értelmében). Tulajdonképpen ez a lényege a kultúra materialista értelmezésének a történelmi materializmusban.

A kultúra anyagisága annyit jelent, hogy létrejöttének forrása az ember. Nem úgy, mint pusztán szellemi lény, hanem mint társadalmi szubjektum, mely ennél fogva képes az érzéki-tárgyi tevékenységre. A kultúra anyagisága közvetlen eredménye az ember történelmi léte materiális jellegének és módjának.

Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy csak viszonylagosan lehet különbséget tenni az anyagi és a szellemi kultúra között. Ez addig lehet jogos, amíg olyan társadalom keretei között beszélünk a kultúráról, ahol fennáll az anyagi és a szellemi munka közötti társadalmi munkamegosztás. Azonban a munkamegosztás szituációjában is megőrződik a tevékenység társadalmi szubjektumának egysége, integritása, bár tartalma és eredménye szerint különböző fajta te-

vékenységekben realizálhatja magát. A társadalmi munkamegosztás nem szünteti meg, hanem feltételezi a társadalmi termelés egységét, integritását, s ezzel együtt az adott termelési típussal képviselt tevékenység társadalmi szubjektumának egységét is. Ha nem azokhoz a konkrét tevékenységi formákhoz viszonyítva vizsgáljuk a kultúrát, amelyekben létrejön, hanem az emberekhez, mint a tevékenység társadalmi szubjektumához viszonyítva, aki mindezekben a formákban realizálja magát — ebben az esetben a kultúra *egységes* jellegű. Az úgynevezett szellemi kultúra, ha az ember mint társadalmi szubjektum tevékenységével való kapcsolatban vizsgáljuk, származását tekintve nem kevésbé anyagi, mint az a kultúra, mely közvetlenül a tulajdonképpeni anyagi termelés szférájában jön létre. A kultúra mint egy specifikusan szellemi tevékenységnek a produktuma, természetesen szellemi jelleget hordoz. Azonban mint az ember egységes társadalmi-gyakorlati élettevékenységének szükségszerű kifejeződése, a kultúra minden válfaja olyan jelenség, amelynek keletkezése egységesen anyagi eredetű. A materialista monizmus így a kultúrát mint minden megjelenési formájában egységes anyagi képződményt magyarázza.

Miután megállapítottuk, hogy a kultúra létének és fejlődésének fő forrása, oka és módja az ember társadalmi tevékenységében rejlik, most már fel lehet tenni azt a kérdést, mi is a kultúra, mint e tevékenység *eredménye, következménye*, mint e tevékenység folyamatában keletkezett sajátos valóság. Hiszen a létezés módját meg kell különböztetni attól, *ami* az adott módon létezik.

A kultúra mint az ember önfejlődése

Az ember mint társadalmi szubjektum legfőbb képessége, a tárgyi tevékenységre való képesség, az a képesség, hogy ne egyszerűen érzékelje, szemlélje, tudatosítsa a tárgyat, hanem mindenekelőtt megteremtse, reálisan (vagyis érzékileik és nem gondolatilag) újratermelje azt a természet anyagából; az ilyen tárgy hasznos tulajdonságai mellett egyúttal megőrzi magában, tárgyiasultan újratermeli magát az emberi képességet is, mely létrehozta.

Az életben körülvesz minket a tárgyak végtelen sokfélesége, melyeket nem a természet mint olyan, hanem az ember, generációk sokaságának erőfeszítése hozott létre. E tárgyak összessége képezi a kultúra létezésének közvetlen, szemléletesen érzékelhető *tárgyi formáját.* A kultúra tárgya mindenekelőtt a munka terméke, vagy Marx szavaival, a »tárgyiasult munka«.

Minden munkatermék rendelkezik azzal atulajdonsággal, hogy *kielégítsen egy meghatározott emberi szükségletet.* Azonban ez a tulajdonság bár szükséges, de nem elégséges feltétele a kultúra tárgya létezésének. A tárgy olyan tulajdonságairól van szó, melyek nem bármilyen emberi szükséglet kielégítését szolgálják, hanem csak azokét, amelyek úgy jellemzik az embert, mint *társadalmi lényt.*

A tárgy egy hosszú történelmi fejlődési folyamatban nyer »emberi formát«. Nemzedékek erőfeszítései, tapasztalatai, tudása, ízlése, képességei és szükségletei vésődnek bele ebbe a formába. Ezért a tárgy csak olyan mértékben lesz »emberi tárgy« (kap »emberi formát«), amennyiben társadalmi (és nem természeti) tartalmat foglal magába.

Többféle módon lehet meghatározni a dolognak azt a tulajdonságát, ami »emberi tárggyá«, a kultúra tárgyává teszi. Marx ezt a tulajdonságot úgy határozza meg, mint a dolognak azt a képességét, hogy *társadalmi viszonyok hordo-*

zója legyen, olyan forma, amelyben egyik ember a másik számára létezik, a társadalom — az ember számára és maga az ember — önmaga mint társadalmi lény számára. A tárgy a maga emberi (kulturális) jelentőségében úgy jelenik meg, mint a társadalomban élő emberek közötti *kapcsolat módja,* mint egy sajátos közvetítési forma, mint egy összekötő láncszem, mely egyesíti az embereket történelmi fejlődésük és együttélésük folyamatában.

A tárgyban abban a mértékben, amennyire »emberi tárggyá« válik, az ember önmagát fedezi fel, saját lényegi erőit, saját társadalmi »ÉN«-jét. Éppen a tárgyban és a tárgyon keresztül adott az ember számára, az ő valódi története, társadalmi biográfiája, individualitásának szervei, valódi emberi élete.

Lényegében Marx a kultúráról mindig akkor beszél (bár nem feltétlenül ezt a terminust használja), amikor valamely történelmileg létező tárgyi realitás emberi mondanivalóját tárja fel, amikor bármely tárgyiasságban az emberi jelleget fedezi fel és magának az embernek a tárgyias jellegét.

Így a tárgy kulturális értéke: annak a mértéke, hogy mennyire vált a tárgy emberi tárggyá, hogy mennyire testesül meg, fejeződik ki benne egy meghatározott emberi erő és képesség. De a kulturális érték annak is a mértéke, hogy maga az ember mennyire vált emberré, mennyire érzékeli, érzi és ismeri föl önmagát a valóságban emberként. Az ember viszonya a tárgyhoz — ez végsősoron viszonya önmagához és másokhoz.

Az embernek a tárgyhoz való viszonyát ezért nem szabad úgy értelmezni, mint a tárgy egyoldalú felhasználását, birtoklását vagy fogyasztását. Az ilyen viszony Marx szerint arról tanúskodik, hogy a tárgyi valóság meghatározott társadalmi okoknál fogva elidegenedett az embertől, meg van fosztva emberi értelmétől és jelentőségétől.

Az igazán emberi (kulturális) viszony a tárgyhoz feltételezi a társadalmi körülmények megváltozását. Minél inkább társadalmi életet él az ember, annál inkább szüksége van a tárgyi világ egész gazdagságára és teljességére, mely magába foglalja társadalmi létének szükséges előfeltételeit.

Az embernek a tárgyias tevékenységre való képessége, csakúgy, mint magának az embernek tárgyias jellege (az a képessége, hogy tárgyiasítja önmagát) létezése legalapvetőbb sajátosságának *történelmi fejlődésre* való képességének a megnyilvánulása.

Ebből következik, hogy a nemzedékek sora által létrehozott valóság, a társadalom tárgyi gazdagsága csak *külső formája* a kultúra létezésének. A kultúra igazi tartalma *magának az embernek mint társadalmi embernek a fejlődése,* alkotó erőinek, viszonyainak, szükségleteinek, képességeinek, kommunikációs formáinak stb. fejlődése.

Létrehozva a tárgyak gazdag és sokszínű világát, az ember egyidejűleg megtermeli önmagát is mint embert, kiképezi és fejleszti saját erőit és viszonyait. A tárgyi világ ember általi termelése egyidejűleg az ember *»öntermelése«, önfejlődése* is.

Az ember eképp egyidejűleg a *történelem szubjektuma* és *legfőbb eredménye.* A történelemben fejlődnek az emberek, de saját tevékenységük által fejlődnek. Az ember Marx szerint azért a történelem szubjektuma, mert létével önmagának, saját tevékenységének, pontosabban az egész emberiség össztevékenységének tartozik. A történelem szubjektumának lenni, ez annyit jelent, mint önálló lénynek lenni, mely magában hordozza saját létének okát. Az ember önfejlődésre való képessége történelmi létének, a történelem szubjektumaként való létének legfőbb sajátossága.

Az »emberek története« mint az ember önfejlődésének, öntermelésének folyamata lesz az, amely létrehoz a természethez viszonyítva egy sajátos valóságot — a kultúra szféráját. A kultúrában az ember nemcsak úgy jelenik meg, mint cselekvő, hanem úgy is, mint önfejlesztő, *önmagát megváltoztató* lény, mint *szubjektuma* és ezzel egyidejűleg mint *eredménye* saját tevékenységének. A kultúrának az emberi tevékenységgel való kapcsolata csak akkor válik érthetővé, amikor maga a tevékenysége úgy tárul fel, mint az ember kialakulásának, fejlődésének forrása, oka.

A kultúra magába foglalja az emberek termelő tevékenységének összes területét, a történelemben való részvételüknek összes módozatát. De azt jelenti-e ez, hogy a kultúra története végső soron visszavezethető a társadalom történetére? Bizonyos értelemben — igen. Hiszen mindaz, ami az emberek társadalmi életét jellemzi, közvetlen kapcsolatban áll kultúrájukkal is. A gazdálkodási tevékenység különböző formái és ágai, a gazdasági rendszerek és politikai rendszerek nem kisebb mértékben határozzák meg az emberek kulturális színvonalát, mint nézeteik, képzeteik, erkölcsi indítékaik, esztétikai ízlésük és eszmei motívumaik, melyek irányítják őket. Ebből a szempontból bármely társadalmi jelenséget a kulturális jelenségek osztályához lehet sorolni.

A társadalmi termelés során az emberek megváltoztatják életük feltételeit és ezzel együtt megváltoztatják önmagukat. Ebben az utóbbi értelemben a társadalmi termelés nemcsak az emberiség társadalmi, hanem kulturális történetének is szükséges alapja. Azt mondhatjuk, hogy a társadalmi fejlődés olyan mértékben esik egybe a kulturálissal, amennyiben az nem egyszerűen az emberi élet külső feltételeinek megteremtését jelenti, hanem magának az ezeket létrehozó embernek a kialakulását is. Végső soron a kultúra, bármilyen tárgyi formákban testesül is meg, magának az embernek »emberré válási« folyamata, ami természetesen úgy valósul meg, hogy az ember »emberformájúvá« teszi környezetét.

A kultúrában az emberek társadalmi-termelő tevékenysége emberi tartalmának és jelentőségének oldaláról tárul fel, jelezve, hogy mennyire tette önmaga tárgyává, céljává és legfőbb eredményévé magát az ember. A tevékenység olyan mértékben jelent valóban kulturális alkotást, amilyen mértékben elválaszthatatlanná válik az ember személyiségétől, s már nem csupán a tisztán külső eredmények elérésének eszköze lesz a számára, hanem *személyes* létének és fejlődésének feltétele és módja. Az ilyen tevékenységet a marxizmus klasszikusai öntevékenységnek nevezték, szembeállítva vele a munka korlátozott formáit, amelyekben a tevékenység eredménye levált, »elidegenedett« a létrehozó ember személyiségétől. Ebben az értelemben a kultúra fejlődésének mindig *ön*tevékeny jellege van, vagyis olyan tevékenység jellegével bír, mely az emberi szükségleteket nem egy fizikai, hanem egy társadalmi lény szükségleteiként realizálja, azaz a tevékenység szubjektumának szükségleteiként, egy olyan személyiség szükségleteiként, aki létezésének legfőbb célját saját erőinek és viszonyainak fejlesztésében és tökéletesítésében látja.

Ha a kultúrát nem úgy értelmezzük, mint az emberi tevékenység eredményeinek empirikus összességét (mely a kultúra létezésének csak külső, tárgyi formáját jelenti), hanem mint magának az embernek a tevékenység által megvalósított fejlődését, akkor feltehetjük azt a kérdést, hogyan függ össze a kultúra a történelmi folyamat más oldalaival, mindenekelőtt a társadalomnak és összes alkotóelemének fejlődésével. Ez az összefüggés nem absztrakt, hanem történel-

mileg konkrét jellegű. A történelem különböző szakaszaiban különbözőképp nyilvánul meg. Egyik esetben az ember fejlődése (öntermelése) közvetlenül egybeesik a társadalmi élet általa való termelésével, a társadalmi termeléssel, vagyis a társadalommal, más esetben pedig a kettő között mély szakadék, ellentmondás van. Így azután e szakaszoknak megfelelően a kultúrának is különböző megjelenési formája lesz, mely távolról sem mindig adekvát módon fejezi ki a kultúra valóságos tartalmát. Ezért a materialista értelmezést, amely a kultúrát az ember fejlődéseként fogja fel tevékenységének folyamatában, ki kell egészíteni a kultúra történelmi fogalmával, mely feltárja e tevékenység történelmileg konkrét tartalmát. A materialista és történelmi megközelítés, a kettő egysége teszi lehetővé a kultúra megfelelő elemzését, fogalmának tudományos, történelmi materialista értelmezését.

A kultúra mint történelmi kategória

Az elmúlt években a Szovjetunióban és több szocialista országban a filozófiai-szociológiai irodalom eléggé egybehangzó kritikának vetette alá a kultúrának azt az empirikus meghatározását, hogy a kultúra az »eredmények összességével« egyenlő. Egy termékenyebb kultúraelmélet kialakítása érdekében több szerző kísérletet tett arra, hogy kilépjen az empirikus vizsgálat határai közül. Néhány szerző abból indul ki, hogy mindenekelőtt le kell mondani a kultúra terminusának a mindennapi életre jellemző »értékelő« használatáról, amelynek megfelelően az emberi lét különböző (úgy a csoportos, mint az individuális) formáit fel lehet osztani »kulturáltakra« és »nem kulturáltakra«.

Jan Szczepański lengyel szociológus szerint „feltétlenül meg kell különböztetni ennek a szónak leíró és értékelő használatát. Vagyis amikor valakiről azt mondják, hogy kultúrember, vagy olyan ember, aki kulturáltan viselkedik, akkor az ilyen állítások pozitív értékeléseket jelentenek, csakúgy, mint ha valakit kulturálatlan embernek neveznek — vagyis negatívan értékelnek. A kultúra terminusnak és a belőle képzett mellékneveknek ilyen értékelő használata mindenekelőtt a köznyelvben fordul elő, de néha a filozófiában is. Azonban a tudományban nem használatos ez az értékelő jelentés, a kultúra terminusnak itt csak leíró értelmet adnak, vagyis a tárgyak, jelenségek és folyamatok meghatározott osztályainak megjelölésére használják, amelyeket le akarnak írni s meg akarnak magyarázni."[1] A kultúra fogalmának köznapi használata (ami a jelenség kulturális értékelését foglalja magába) itt mintegy egy szintre kerül filozófiai értelmezésével. Ugyanezen az alapon állítja szembe Szczepański a kultúra filozófiai elméleteivel a szociológiában és az etnológiában kialakult »realisztikusabb« kultúraelméleteket.[2] Hasonló szellemben nyilatkozik K. Gulian román filozófus is, aki szerint a különböző történelmi korszakok kulturális jelenségeinek tudományos tanulmányozását el kell választani e jelenségeknek mint »kulturálisaknak« és »nem kulturálisaknak« az értékelésétől. „Világos, hogy semmilyen kultúrát nem szabad csak egy perspektívából értékelni, legyen az szűkebb vagy tágabb perspektíva. Az enciklopédisták elvetették a középkori kultúrát, ugyanúgy, mint ahogy Spengler elvetette a civilizációt. De mi többé már nem beszélhetünk tudományos, elméleti megközelítésről, ha nem sikerül elkülönítenünk a magyarázatot az érték kialakulásától."[3]

Az axiologikus kultúraértelmezés széles körű kritikája megtalálható a szovjet irodalomban is. Láthatólag a kultúrafogalom mindennapi használatának leg-

jellemzőbb ismertetőjegye az axiologikus, értékelő jelleg, melynek megfelelően az emberi lét egyes módjait »kulturáltként« vagy »kulturálatlanként« értékelték. Az ilyen értelemben használt kultúrafogalom alkalmazható egyes emberi individuumokra csakúgy, mint egész népekre is (»kultúr-« vagy »nem kultúrember«, »kultúr-« vagy »nem kultúrnép«). Ebben az értelmezésben a kultúrát úgy vizsgálják, mint valami pozitívat, »jót«, amire törekedni kell.[4] Mivel a pozitívum fogalma E. Sz. Markarjan szerint mindig függ az individuum szubjektív értékorientációjától, ezért a kultúrának ezen a képzeten alapuló fogalma rendszerint feltételes, önkényes és viszonylagos jellegű. Egy ilyen szubjektív kulturális értékelés példája az Európa-centrizmus nézőpontja, mely az emberiség kulturális fejlődésének mintájául, mértékéül a történelem európai periódusát tekinti. Az összes többi történelmi korszak kulturáltságának mértéke voltaképpen nem más, mint tipológikus közeledésüknek foka a európai történelemhez. Azoktól a népektől pedig, melyek fejlődése semmiben sem emlékeztet az európai népek történetére, vagy nem ismétli azt, megtagadnak minden pozitív és önálló kulturális jelentőséget.

Valóban, a kultúra fogalma mintegy kettős értelmű: egyrészt kifejezi a jelenség meghatározott értékelését néhány elfogadott értékrendszer szempontjából (ebben az esetben a kultúráról mint minőségről beszélünk, ami sajátja vagy nem sajátja a társadalomnak és az embernek: ahogy létezik a »kultúra«, létezik a »kultúranélküliség« is); másrészt kiemeli és megjelöli a bonyolult (társadalmi, csoport-, individuális) rendszer egy fontos elemét, mely más elemekkel együtt beletartozik ebbe a rendszerbe és értékelésétől függetlenül létezik. Mint láttuk, a »kultúra« fogalmának ez a két jelentése az említett kutatók számára egymást kölcsönösen kizárónak tűnik.

Könnyű észrevenni, hogy az axiologikus felfogás kritikáját a »kultúra« fogalom használatában az említett szerzőknél az a törekvés vezérelte, hogy kikerüljék a szubjektivista kulturális értékelést, a népek és korszakok önkényes felosztását »kulturáltra« és »nem kulturáltra«, a történelmi folyamat sematikus ábrázolását, mely az emberiség kulturális evolúcióját csak egyetlen korszak mértéke szerint ábrázolja, mely korszakot gyakran távolról sem tudományos meggondolások alapján választottak a kultúra mértékéül. Azonban a kultúra fogalom értékelő funkciójának egyoldalú tagadása szükségszerűen ahhoz vezet, hogy elvész a kultúrának az egész történelmi folyamatra érvényes egységes *kritériuma,* kulturális szempontból nivellálódnak egymástól egészen eltérő társadalmi állapotok, gyakorlatilag lehetetlenné válik a történelmi koroknak a kulturális fejletségi szint alapján történő összehasonlítása és értékelése.

Az a kísérlet, hogy a kultúráról alkotott képzetbe meghatározott értékelő jelentést vigyünk, s így megkülönböztessünk valami emberileg fontosat, lényegeset a nem fontostól és nem lényegestől, a XVIII. századi tradíciókra vezethető vissza. E tradíció szerint a kultúra az óhajtott, a méltó emberről kialakult elképzelésekhez kapcsolódik, valami olyanhoz, amire az embernek szüksége van és amire törekednie kell; a kultúrával azt az életformát azonosították, amely legjobban megfelel az emberi személyiség szükségleteinek, érdekeinek és törekvéseinek, s maximális formában kifejezi az ember teljes értékű fejlődésének lehetőségeit. A múlt gondolkodói bárhogy is magyarázták, mindig úgy értelmezték a kultúrát, mint a valódi emberi létezés területét, mint az igazi »emberség« szféráját, szemben az »állati«, a »természeti« szférájával, mely kívül van a kultúrán. A kultúrában az egyedül elfogadható emberi fejlődés megnyil-

vánulását látták, amely megfelel az ember »lényegének«. A kultúra képzete attól függően alakult, hogy mit értettek a filozófusok »emberi lényeg« alatt.

A kultúrának ez a felfogása minden spekulatív jellege és absztraktsága mellett megoldotta az újkor társadalmi gondolkodásának egy nagyon fontos feladatát — a történelmi mozgás értelmének és irányultságának magyarázatát. Az a törekvés, hogy megértsék az emberiség történetét mint egységes, összefüggő folyamatot, melynek meghatározott progresszív irányultsága van és magába foglalja a folyamatosan egymást váltó társadalmi állapotokat, szükségessé tette, hogy összehasonlítsák, egymáshoz *viszonyítsák* és értékeljék a történelmi valóság empirikusan sokféle formáit, osztályozzák azokat a fejlődés szintje és foka szerint. A kultúra fogalma egy ilyen értékelés és osztályozás alapjául is szolgált, mint amely magába foglalta a minden kor számára mintegy általános »mértéket« a történelmi fejlettségnek, a »valóban emberi« léthez való közeledésnek a »mértékét«. Más szavakkal: a kor érettségének, »kulturáltságának«, »civilizáltságának« fokát aszerint ítélték meg, hogy az mennyire felel meg valamely kulturális mintának.

A filozófusok a történelem általános megalapozására törekedve feltételezték, hogy az ember számára az a »szükséges«, »fontos«, »értékes«, ami az ő saját meggyőződésüknek és életformájuknak felel meg. A történelmi valóság értékelésében rendszerint a metafizikailag értelmezett »emberi lényegből« indultak ki (mely gyakran magának a filozófusnak a »lényege« volt és saját ideológiai tevékenységének keretei határolták), az absztrakt módon felfogott személyiség némely változatlan és abszolút követelményéből. A reális világ határai közül kiemelt, történelemfeletti absztrakcióvá vált személyiség szolgált kiindulópontul bármely történelmi értékeléshez. A valóság konkrét szociális-történelmi formái ily módon olyan kritika objektumává váltak, melynek társadalmon kívüli, történelmen kívüli mértékei voltak. Ezeket a formákat nem saját ellentmondásos belső természetük miatt ítélték fogyatékosnak, ami szükségessé teszi eltávolításukat, hanem amiatt, mert nem feleltek meg valamilyen magasabb és határaikon túli, a vallási, erkölcsi, esztétikai vagy filozófiai tudat kategóriáiban értelmezett »emberi természetnek«. Ilyen megközelítésnél mindig valamilyen rajta kívül levő mértéktől vezérelve kellett a történelmet írni: az élet valóságos termelését valami történelem előtti dolognak képzelték, a történelmit pedig a mindennapi élettől elszakítottan, valami világon kívüli és világ felett álló valaminek.[5]

Az a törekvés, hogy egy konkrét történelmi korszakról annak alapján ítéljünk, hogy megfelel vagy nem felel meg egy filozófiailag posztulált elvnek, ideálnak, kulturális mintának, nyilvánvalóan megfosztja a történelmi ítéletalkotást minden objektív-megismerő jelentőségétől. Ellentétben a természettudományos megismeréssel, mely arra törekszik, hogy megértse a jelenségek törvényszerű természetét, behatoljon objektív lényegükbe, a történelmi megismerés az adott esetben csupán a jelenségek ember számára való jelentőségének, egyedi értékének megállapítására szorítkozik. A »jelentőségek« szférája ilyen szempontból egyúttal a kultúra területe, megkülönböztetésül a természettől, a »lényegek« birodalmától. Ennek megfelelően a jelenség történelmi értékelése, vagyis »kulturálisként«, illetve »nem kulturálisként« való értékelése szembekerül a róla kialakított elméleti ítélettel.

A neokantiánus filozófia képviselői még a XIX. század végén (W. Windelband, H. Rickert) kísérletet tettek arra, hogy megállapítsák a »kultúráról szóló

tudomány« és a »természetről szóló tudomány« alapvető különbségét. Előbbi alatt a történelmi tudás szféráját értették, melynek célja megállapítani a valóság jelenségeinek individuális, megismételhetetlen, specifikus jelentőségét az ember számára, utóbbi alatt a tudományok összességét (ide számították a természettudományt és a szociológiát), melynek érdeklődése az általános, a hasonló, az ismétlődő megállapítására irányul magában a valóságban. Rickert szerint a kultúra mint a történelmi megismerés objektuma a maga érték jellegével tűnik ki. Az érték nem úgy határozza meg az objektumot, mint általánosat és ismétlődőt, hanem mint »fontosat«, »érdekeset«, »jelentőséggel bírót« a maga individuális egyediségében. A kulturális-történelmi tény megismerése pedig abban áll, hogy a — politikai, vallási, erkölcsi, esztétikai stb. — értékek meghatározott fajtájához viszonyítjuk azt. Bármennyire terjesztjük is ki ezt az ellentétet, mindig szükségképpen együtt jár vele, hogy minden kulturális folyamatban valamely, az ember által elismert érték testesült meg, amelynek kedvéért vagy előidézik, vagy ha már létrejöttek, ösztönzik az ilyen folyamatokat. Ellenben mindent, ami magától lett és nőtt, értékek figyelembevétele nélkül *lehet* tekintenünk, és hogy valóban semmi egyéb ne legyen, mint a természet, az említett értelemben is *kell,* hogy tekintsük. A kulturális tárgyakhoz tehát értékek tapadnak.[6]

Az, hogy a neokantiliánusok előtérbe helyezték a kultúra és a természet közötti ellentétet mint a tudományoknak történelmire és természetire való osztásának alapját, annak volt a következménye, hogy élesen szétválasztották az embernek a világhoz való gyakorlati (mindig érték szerinti) és elméleti (objektív, érdek nélküli) viszonyát, szakadékot képezve a történelmi valóság szubjektív és objektív oldala között. A »kultúra« fogalom ebből a szempontból »lehetővé teszi ugyan a történelmet mint tudományt«, de olyan módon, hogy a történelem elveszti a valóságról alkotott elméleti-általánosító tudás jellegét. A jelenség kulturális jelentősége itt elszakad objektív, elméletileg megközelített lényegétől.

Az ellentétes tendencia, mely a »kultúra« fogalmának elméleti, objektívmegismerő értelmet törekedett adni, a társadalomról és az emberről való konkrét tudományok fejlődésében fejeződött ki, mindenekelőtt a szociológiában és antropológiában. A XIX. század végétől kezdve a burzsoá etnográfusok munkáiban, vagy ahogy később kezdték nevezni őket, a kulturális antropológusokéban (E. Tylor, B. Malinowski, Mead, Ruth Benedict stb.) fokozatosan megerősítést kap a kultúra »nem axiológikus» értelmezése. Ennek az értelmezésnek megfelelően az emberi élettevékenység bármely történelmileg létező módját el kell ismerni »kulturáltnak«, függetlenül keletkezésének helyétől és idejétől. Az afrikai, ausztráliai, ázsiai vagy dél-amerikai törzsek és nemzetségek életformája ebből a szempontból nem kevésbé »kulturált«, mint a modern európai lakos életformája. A kultúrák nem »jobbak« és »rosszabbak«, hanem csak különbözők; nem egy meghatározott egyenes vonalú történelmi folyamatosságban helyezkednek el az »alacsonyabb rendűtől a felsőbb rendűig« elve szerint, hanem egyenértékű, bár egymástól különböző összességét jelentik azoknak a módoknak, ahogy az individuumok egymás közötti és a környezettel való kölcsönös kapcsolataikat szabályozzák és koordinálják. Rövidebben, nincs az egész emberiség számára egységes kultúra, következésképp nincs egyik történelmi szakasztól a másikig fejlődő kultúra, csak kultúrák sokasága létezik, mely az emberek létezése és egyesülése különböző formáinak felel meg. Így a kultúrtörténész feladata nem az, hogy a kulturális-történelmi fejlődés evolúciós sémáit hozza

létre, hanem hogy leírja, osztályozza és tipologizálja a különböző népek kulturális élete szerveződésének különféle formáit.

A kultúra ezen új értelmezésének legfontosabb sajátossága az volt — jegyzi meg E. Sz. Markarjan —, hogy az adott jelenség hozzárendelődött az emberi lét valamely formájához, mint annak legáltalánosabban jellemző és feltétlen ismertetőjegye. A »kultúra« fogalmának axiológikus értelmezésétől eltérően, mely az emberi létezés különböző módjai közül a »kulturáltakat« és »nem kulturáltakat« emelte ki (ennek vagy annak az értékorientációnak megfelelően), az új értelmezés természeténél fogva oda vezetett, hogy a »kultúra« fogalma alá sorolódott az emberi lét bármely történelmileg kidolgozott módja.[7]

A nyugati kultúrantropológusok (B. Malinowski) az egyes elkülönülő kultúrák tanulmányozásának módszereként a funkcionalizmus elvét vették elő, amelynek megfelelően az egyes kultúrákat nem más kultúrákkal való összefüggésükben kell vizsgálni, nem úgy, mint az emberiség általános kulturális fejlődésének egy szakaszát, fokát, hanem önálló, belsőleg egységes rendszerként, mint funkcionális, kölcsönös függésben álló elemek meghatározott együttesét.

A funkcionális megközelítés nagymértékben gazdagította az etnológiát. A gyengén fejlett társadalmak kultúráját és életmódját már nem úgy tanulmányozták, mint a fejlődés valamely általános stádiumának egyedi esetét, és nem mint külső hatások produktumát, hanem mint önálló, konkrét egészt, amelyet a maga belső egységében kell megérteni. De ennek a módszernek az egyoldalú alkalmazása hamarosan egy újabb problémát okozott: az etnológusok általánosságban elfeledkeztek a szociális evolúcióról és — túl az adott népen — az emberiség létéről. Eltűnt a történelem, a fejlődés, a törvényszerűség és ezekkel együtt az a lehetőség, hogy értékelni és összehasonlítani lehessen különböző kultúrákat. Ha a régi evolucionizmus bűne az volt, hogy nem értékelte eléggé a gyengén fejlett kultúrák specifikus értékeit, csak úgy vizsgálta azokat, mint a kapitalista civilizációt előkészítő szakaszt, akkor most épp ellenkezőleg: az összes kultúrát és társadalmi formát történelmileg egyenértékűnek nyilvánították. Filozófiai-történelmi síkon ez a társadalmi progresszió tagadását jelentette.[8]

Ily módon, miközben arra törekedtek, hogy elkerüljék a szubjektivizmust és a különböző kultúrák elemzésének szigorúan objektív jelleget adjanak, a funkcionalisták egy másik végletbe estek: nem értékelték kellőképpen a kulturális fejlődés történelmileg különböző szintjeit, az emberiségnek a kulturális élet kevésbé tökéletes formáitól a tökéletesebbek felé haladó progresszív mozgását. Így a burzsoá társadalomtudományban eltűnt az emberiség kulturális fejlődése általános történelmi perspektíváinak, belső egységének, összefüggéseinek és folyamatosságának az értelmezése.

Az adott módszer széles körű elterjedésére a nyugati kultúrtörténetben a burzsoá történelmi tudat krízise adott alapot. Az emberi történelem fokozatos progresszív fejlődéseszméjéről való lemondás a pozitivista kutatási módszerek megerősödéséhez vezetett. A historizmust olyan koncepciónak nyilvánították, melynek nincs tudományos értéke, tisztán csak »ideológiai« jelentőséggel és tartalommal rendelkezik. Jellegzetes példája ennek *A historizmus nyomora* c. könyv, melyben a neopozitivista K. Popper nyíltan kijelenti, hogy „éppen azok a doktrínák a felelősek a társadalomtudományok jelenlegi nem kielégítő állapotáért, melyek a historizmust teszik a módszer alapjául." [9]

A pozitivista társadalmi gondolat fedezte fel a klasszikus periódus polgári történetírásának és filozófiatörténetének ellentmondásosságát és korlátozottsá-

gát. Azonban a pozitivizmus, miközben le próbálta győzni ezt a korlátozottságot, általában lemondott a történelmi fejlődés eszméjéről, s ezzel nemcsak a korlátozott polgári historizmusnak, hanem Marx, Engels, Lenin tudományos historizmusának is ellenpólusává vált.

A kultúra fogalom »értékelő« és »leíró« funkciói szembeállításának döntő magyarázata a tudományos megismerésben tehát az, hogy szakadék tátong a fogalom megközelítésében a *történelmi* (a fejlődés elvének értelmében) és az *elméleti* megközelítés között. Míg a burzsoá historizmus figyelmen kívül hagyja objektív — megismerő, elméleti-általánosító szerepét, s a »kultúra« fogalomban csak az értékelő funkcióit vizsgálja, melynek szubjektív értelme és jellege van, addig az ellentétes kísérlet, hogy elkerüljék a történelmi szubjektivizmust és a »kultúra« fogalomnak leíró, elméletileg pozitív jelentőséget adjanak, a historizmusnak, a történelmi fejlődés eszméjének általános tagadásához vezet.

Az antihistorizmusnak mint a burzsoá társadalomtudomány általános sajátosságának lényegét és értelmét annak idején Marx a klasszikus politikai gazdaságtan példáján mutatta be. Ennek alapja a reális kapitalista társadalmi gyakorlat kritikátlan, lényegében apologetikus értelmezése, e gyakorlat történelmileg átmeneti jellegének meg nem értése. A burzsoá tudomány e »kritikátlan pozitivizmusának« eredménye, hogy a különös általánossá válik, a történeti és az átmeneti »természetessé« és örökkévalóvá. Annak a sajátosnak, specifikusnak a figyelmen kívül hagyásában, ami megkülönbözteti a kapitalista termelést az összes megelőző termelési formáktól „rejlik, például — írta Marx — azoknak a modern közgazdászoknak minden bölcsessége, akik a meglevő társadalmi viszonyok örökkévalóságát és állandóságát bizonyítják."[10] A burzsoá termelés meghatározását úgy tüntetik fel, mint általában a termelés meghatározását, az emberi lét történelmileg kidolgozott feltételeit a burzsoá társadalomban pedig úgy tekintik, mint az emberiség »normális« állapotát.

A munkára mint a gazdagság burzsoá formájú termelésének forrására összpontosítva a figyelmet (a munka értékelmélete) a burzsoá politikai gazdaságtan a munkát kizárólag »ekonómiai« tartalmának szemszögéből vizsgálja. A munka embere ebben a felfogásban csak egy bérmunkás, szubjektív feltétele a tőke termelésének, megfosztva minden másfajta emberi definíciótól. A munkás egyetlen rendeltetése, élethivatása — hasznot termelni a kapitalistának. A burzsoá politikai gazdaságtan tudományának specifikusan apologetikus (antihistorikus) jellegét Marx nem abban látja, hogy az nem vizsgál a bérmunkás munkájában semmilyen magasabb rendű tartalmat — ez teljesen megfelel a »munka elidegenedésének« a kapitalizmusban —, hanem abban, hogy e tartalom hiányát magának a munkának a lényegeként tünteti fel. Ugyanígy a munkás önfeláldozását a tőke oltárán magának az embernek a lényegeként és rendeltetéseként tünteti fel. Más szavakkal: a burzsoá politikai gazdaságtan a bérmunkát az emberi tevékenység általános formájaként tünteti fel, a munkás életét a kapitalista társadalomban pedig *„emberi* életként és *emberi* létezésként".[11]

A klasszikus politikai gazdaságtanban az ember »gazdasági létét« a burzsoá társadalomban, a kapitalista termelés ágensének minőségében való létezését ténylegesen azonosították vallási, morális, szellemi és általában kulturális létével. Éppen ebben az értelemben írt Marx arról, hogy a politikai gazdaságtannak megvan a maga »morálja«, a maga »vallása«, a maga »emberideálja«. „A politikai gazdaságtan kifejezi a morális törvényeket, de csak a *maga módja* szerint."[12] Eközben az emberi fejlődés mértéke nem az ember empirikus élete, hanem

»elidegenedett élete«, az emberi élet nem önmagának minőségében, hanem a megtestesült gazdagság minőségében jelenik meg. Az ember pontosan annyira okos, képzett, erkölcsös, esztétikailag fejlett, amennyire gazdag, amennyire nem saját életét éli, hanem gazdagságának életét. Ezért a munkának is csak abban a mértékben van számára jelentősége, formálja »lényegét«, amennyiben lehetővé teszi számára a gazdagodást, a gazdagság forrásául szolgál a maga »vakító pénzformájában«. A burzsoázia politikai gazdaságtana, mint Marx mondta, nyílt, »cinikus« formában fejezi ki azt a gondolatot, hogy az ember annál erkölcsösebb, kulturáltabb stb., minél kevésbé önmaga, minél jobban megtagadja saját kívánságait, hajlamait, szimpátiáit, alárendelvén magát az absztrakt tevékenységnek és az absztrakt gazdagságnak. Eképpen az ember elismerésének látszata mögött a politikai gazdaságtan, amelynek elve a munka, inkább az ember következetes tagadását viszi végbe.[13] És ezt annál nagyobb cinizmussal teszi, minél inkább törekszik arra, hogy következetesebb és igazabb tudomány legyen, mentes a történelmi értékelésektől és a kritikai ítéletektől.

Amikor a burzsoá társadalomtudomány antihistorizmusára rámutat, Marx egyáltalán nem azt tekinti antihistorizmusnak, hogy az nem fogadja el a történelmet mint speciális tudományos diszciplínát. Arról van szó, hogy a »történetit« úgy értelmezik, mint valami ellentéteset a »modernnel«. Marx szerint éppen a jelenlegi, a modern, a reálisan létező kell, hogy a történelmi vizsgálat tárgyává váljon. Történelmileg megérteni a jelent — annyit jelent, mint kulcsot találni a múlt és a jövő megértéséhez. A historizmus épp azt javasolja, hogy a jelenről a múlt és a jövő összefüggésében kell ítéletet alkotni. Ebből származik egy másik következtetés: az elmélet nem valami olyan, ami tagadja a történelmet. Ellenkezőleg, a *létező elméleti megismerése nem más, mint annak történelmileg létezőként, a fejlődés folyamatában létezőként való megismerése.*

A történelmi megközelítés lehetővé teszi, hogy ne csak a jelen különös és átmeneti jellegét értsük meg, hanem a múlt jellegét is, mely magába foglalja a jelen előfeltételeit, valamint a jövő jellegét is, melynek előfeltételei a jelenben érnek. A mi módszerünk — írta Marx, jellemezve megközelítésmódjának sajátosságát a kapitalista gazdagság elemzéséhez —, azokat a pontokat mutatja be, ahol be kell kapcsolni a tárgy történelmi vizsgálatát, vagyis azokat a pontokat, ahol a burzsoá gazdaság, mely csupán történelmi formája a termelési folyamatnak, önnön határain túllépő utalásokat tartalmaz korábbi történelmi termelési módokra. Ezek az utalások a modern kor helyes megértésével együtt adnak ilyen esetben kulcsot a múlt megértéséhez. Másrészt ez a helyes vizsgálat elvezet azokhoz a pontokhoz, ahol megfigyelhető a termelési viszonyok modern formájának megsemmisülése, és ennek eredményeként kirajzolódnak a jövő felé irányuló, átalakuló mozgás első lépései. Ha egyfelől a burzsoá korszak előtti fázisok *csak csupán történelminek* mutatkoznak, vagyis már távoli előfeltételeknek, akkor a modern termelési viszonyok úgy jelennek meg, mint *önmagukat felszámolók*, tehát olyan termelési viszonyokként, amelyek *történelmi előfeltételeket* nyújtanak egy új társadalmi rend számára.[14] Egy ilyen megközelítésmód eredményeként a burzsoá termelés egyrészt többé nem képzelhető el úgy, mint egy természetes és örökkévaló termelési forma általában, hanem úgy tudatosul, mint a társadalmi termelés történelmileg sajátos formája, másrészt épp ez a sajátos forma foglalja magában az utalást a megelőző és az elkövetkező fejlődés jellegére.

A tárgy hasonló »történeti vizsgálata«, mely egyenlő mértékben tagadja a

burzsoá társadalomtudománynak a kapitalista viszonyokat fetisizáló »kritikátlan pozitivizmusát«, e viszonyok tudománytalan »moralizáló« kritikáját, a marxizmusban az összes fontos történelmi-materialista kategória — többek között a kultúra kategóriája — kidolgozásának metodológiai alapját is jelenti, lehetőséget adva a kultúra sajátos, specifikus tartalmának föltárására történelmi fejlődésének egy meghatározott szakaszában. Ez a megközelítés lehetővé teszi, hogy meglássuk a kultúrában azt az általánosat is, ami fejlődését az emberi történelem egész folyamatában jellemzi. Más szavakkal: a kultúra mint tudományos-történelmi kategória értelmezés lehetővé teszi, hogy megállapítsuk az *általános és különös* egységét fejlődésében, hogy ne úgy tárjuk fel azt, mint elvont absztrakciót és mint részleges meghatározást, melynek csak egy szigorúan körülhatárolt történelmi metszet számára van jelentősége, hanem mint *konkrét-általános és konkrét-történelmi kategóriát.*

A kultúra kategóriája, mint bármely történelmi kategória, mely — Marx szavai szerint — »érvényes minden korszakra nézve«[15], egyúttal teljesen meghatározott történelmi feltételek terméke. Az adott kategória csak e viszonyok számára és csak ezeknek köszönhetően nyer konkrét értelmet és tartalmat. És csak e sajátos, specifikus viszonyok összefüggésében lehet feltárni mint valóban általános kategóriát, mint a történelmi folyamat egészének szükséges és lényegi meghatározóját. A legáltalánosabb absztrakciók — írta Marx — általában csak a leggazdagabb konkrét fejlődés feltételei között jönnek létre.[16]

A hasonló kategóriák kialakulásának mechanizmusát Marx a munka példáján mutatta meg. Függetlenül attól, hogy maga a munka és az első róla alkotott képzetek az egészen korai ősiséghez kapcsolódnak, a munka értelmezése a maga *általános jellegében* csak olyan társadalmi feltételek között vált lehetővé, ahol a munka a maga általános formájában a társadalmi gazdagság megteremtésének alapvető eszközévé vált. A kapitalizált gazdagság forrása nem valamilyen konkrét munka (például földművelő vagy gyári), hanem a munka általában, az absztrakt munka, mely meg van fosztva minden minőségi meghatározottságtól. A munka itt nemcsak kategoriálisan, hanem a reális valóságban általában véve a gazdagság megteremtésének eszközévé vált, és elvesztette azt az összeforrottságot, mely korábban létezett közte és meghatározott individuumok között.[17] Eképp a munka absztrakciója, mely a legősibb viszonyt fejezi ki, a fejlett kapitalista termelés kategóriájaként vált kidolgozottá. Ez a példa a munkával — összegezi Marx — meggyőzően bizonyítja, hogy még a legabsztraktabb kategóriák is, függetlenül attól, hogy — éppen absztraktságuknak köszönhetően — érvényesek minden korszakra, maguk is bizonyos történelmi feltételek produktumai, és a maguk teljes jelentőségével is csak e meghatározott feltételek között és ezek határain belül rendelkeznek.[18]

Ebben rejlik a marxizmus alapvető metodológiai irányultsága, amelyet irányadónak kell tekintenünk bármely általános történelmi kategória kidolgozásánál, így a kultúra kategóriájánál is. A marxizmus klasszikusai soha nem törekedtek arra, hogy felcseréljék ezeket a kategóriákat absztrakt definíciókkal, melyek egyforma mértékben illenek minden időre és minden népre. Ezért a kultúrát is mindenekelőtt abban a tartalmában és jelentésében vizsgálták, amelyben a történelemnek egy teljesen meghatározott és konkrét szakaszában megjelenik. A mostani szakasz specifikus sajátossága azonban abban áll, hogy benne a kultúra — az előző történelmi fokokhoz viszonyítva — a legszélesebb körű, legegyetemesebb, legáltalánosabb formájában jelenik meg.

Az olyan absztrakt elmélkedések helyébe, hogy mi a »kultúra általában«, ez a megközelítés a kultúra elemzését mint konkrét történelmi vizsgálatot állítja. Az adott kategória általános tartalmát feltárni csak úgy lehet, ha alkalmazzuk e kategóriát a történelemnek egy sajátos szakaszára, amelyben annak tartalma reális gyakorlati megtestesülést nyer. Marx *A tőké*ben nemegyszer beszél az »emberi történelem kezdetéről«, a »kultúra kezdetleges fokairól«, viszonyítva ezeket a »kezdeteket« az emberek társadalmi élete legkorábbi formáihoz. Azonban ahhoz, hogy tudományos vagy valamennyire tudatos érdeklődés tárgyai legyenek, ezeknek a »kezdeteknek« reálisan, a valóságban át kell alakulniuk az emberi lét általános feltételévé. A kultúrát csak ezzel a szakasszal összefüggésben lehet bemutatni általános történelmi kategória minőségében, mely »érvényes minden korszakra«. A gondolkodás az emberi élet formáiról és következésképp e formák tudományos elemzése is általában olyan utat választ, mely ellentétes e formák valóságos fejlődésével. Post festum kezdődik, vagyis a fejlődési folyamat kész eredményeiből indul ki.[19]

A kultúra elemzése történelmi megközelítésének lényege eképp nem vezethető vissza csupán annak egyszerű megállapításához, hogy mi különbözteti meg kulturális tekintetben az egyik történelmi korszakot a másiktól. Egyik vagy másik korszak pusztán kulturális sajátosságának rögzítése még nem vezeti ki a kutatást a felületes historizmusnak, annak a leegyszerűsített típusú gondolkodásnak a keretei közül, amely a fától nem látja az erdőt, a sokféleségtől az egységet, a különbségektől az általános jelentést és tartalmat. A kultúra ebben az esetben felolvad a »részletek masszájában«, amelyek önmagukban nem adhatnak róla egységes képzetet, nem tehetik nyilvánvalóvá általános történelmi tartalmát. A kulturális különbségek abszolutizálása, a kulturális folyamat sajátosságainak csupán egyoldalú hangsúlyozása az egyes korszakokban végül is elvezet magának a kultúra történelmi értelmezésének tagadásához, az egységes monisztikus pozíció elvesztéséhez a korszakok történelmi kialakulásának magyarázatánál. A kultúra ilyen értelmezésének egyenes következménye és kifejezése a modern polgári filozófiában a kultúrtörténeti relativizmus vagy a kulturális pluralizmus teóriája, mely megalapozza a különböző kulturális történelmi korszakok »parallelizmusát«, »ekvivalenciáját«, »lokalitását« (N. J. Danyilevszkij, O. Spengler, A. Toynbee, P. Sorokin). E teória értelmében a kulturális folyamat nélkülözi a történelmi egységet és integritást, szétesik egy sor önmagába zárt, egymástól független képződményre, melyek értelmüket csak önmagukon keresztül nyilvánítják ki.[20]

A tudományos historizmus, mely precízen számításba veszi a kulturális fejlődés sajátosságait a különböző korszakokban, lényegi feladatának tartja, hogy nyilvánvalóvá tegye, tisztázza azt az *általános elvet*, mely megalapozza ennek a fejlődésnek az egységét, átalakítja egyes szakaszait, és az egész világra kiterjedő folyamat egymást követő láncszemeivé teszi e szakaszokat. A tudományos historizmus nem zárja ki, hanem feltételezi ilyen módon az emberiség kulturális-történelmi evolúciójának *egységes* értelmezését. Nézetünk szerint helyesen szólt erről B. F. Porsnyev: „Az igazi historizmusnak mindig az emberiség történelmi fejlődése egész folyamatát kell látnia, és összehasonlítva egymással annak bármely két pontját, viszonyítania kell azokat ehhez az egész folyamathoz... Az, aki a történelmi múltnak csak egyik vagy másik pontját tanulmányozza, vagy valamilyen korlátozott időperiódust — nem történész, egyszerűen jó ismerője a régi időknek, és nem több; történész csak az, aki bár az adott

pillanatban a történelemnek csupán egy részecskéjét vizsgálja kutatói lencséje alatt, de eközben mindig az egész folyamatra gondol."[21]

A történelmi folyamat egységes értelmezése feltételezi, hogy a kultúra kategóriájának szükségképp ne csak részleges, hanem általános jelentőséget tulajdonítsunk, vagyis magába kell foglalnia azt a lényegeset és alapvetőt, ami a kultúrát történelmi létének minden szakaszában jellemzi. Az adott kategória történelmi jellege közvetlenül összefügg az általános, a lényeges, az ismétlődő elismerésével és kiemelésével a kultúra fejlődésében.

Azonban kevés pusztán elismerni egy ilyen általános elv szükségességét. Az a törekvés, hogy megértsük a kultúrát mint egységes jelenséget, egységes képét, általános megalapozását adjuk az emberek kulturális fejlődésének — sajátja a múlt sok kultúrfilozófiai rendszerének is, kezdve D. Vicótól és I. Herdertől egészen Hegelig. A tudományos historizmus módszerének elvi sajátosságát mindenekelőtt inkább az általános megalapozás feltárásának és tisztázásának *módjában* kell keresni. Ez feltételezi egy sajátos történelmi állapot, egy »gazdag, konkrét fejlődés« kiemelését és tanulmányozását, amihez viszonyítva ez az általános megalapozás »teljes jelentőséggel« rendelkezik. A kutatott jelenséget (a mi esetünkben a »kultúrát«) ebben a történelmi állapotban kell bemutatni, a (múlthoz viszonyítva) legteljesebb, legkiterjedtebb formájában. Ezért az adott állapot sajátos »visszaszámlálási pontként« fog szolgálni az azt megelőző történelmi korszakok kulturáltsága »mértékének« meghatározásához. Azonban, hogy ne változzon olyan abszolút »visszaszámlálási rendszerré«, melynek már történelmen kívüli jellege van, ezt az állapotot magát kell a történelmi (vagyis egyúttal kritikai) vizsgálat tárgyává tennie, megértve azt a maga sajátosságaiban, vagyis a következő jövőbeli állapot szemszögéből vizsgálva. Így például Marx a burzsoá társadalom »kulturáltságáról«, »civilizáltságáról« az azt megelőző társadalmi formációk kapcsán beszél. De ezzel együtt feltárja ennek a társadalomnak a kulturális korlátozottságát a jövő kommunista fejlődéséhez viszonyítva. Az adott megközelítésmódnál a burzsoá társadalom egyidejűleg jelenik meg úgy, mint a megelőző fejlődés kulturális értékelésének »szubjektuma« és úgy is, mint az ilyen értékelés »objektuma« az elkövetkezendő fejlődés oldaláról. A jelenség tudományos történelmi meghatározásában (a jelenség mint történelmi kategória meghatározásában, ami ugyanaz) feltétlenül számításba kell venni annak szubjektív és objektív jelentőségét egyaránt, s ez lehetővé teszi hogy megértsük e jelenség sajátos helyét a történelmi mozgás láncolatában, kapcsolatát e lánc többi láncszemével.

Nyilvánvaló, hogy a különböző történelmi állapotok nem egyenértékűek, nem ekvivalensek kulturális tekintetben: különböznek egymástól kulturális fejlettségük és érettségük szintjében. Ilyen minőségükben egymáshoz viszonyíthatók, összehasonlíthatók egy meghatározott ismertetőjegy alapján, amely az elméleti absztrakciónak egy sajátos fajtájához tapad a kultúra fogalmában. Az adott absztrakció, mely lehetővé teszi, hogy összehasonlítsuk, értékeljük, tehát megkülönböztessük ezeket az állapotokat az összes, számukra meghatározott általános viszonylatban, nem jöhet létre korábban, csak akkor, mikor ezek a különbségek már teljességükben megnyilvánulnak a fejlődés menetében, érzékletes megjelenési formát kapnak. Jellemezve a történelmi absztrakciókat, melyekhez a »kultúra« fogalma is tartozik, Marx és Engels ezt írták: „Ezek az absztrakciók önmagukban, elszakítva a valóságos történelemtől egyáltalán nem rendelkeznek semmilyen értékkel. Csak arra jók, hogy megkönnyítsék a törté-

nelmi anyag rendezését, rámutassanak egyes rétegeinek folyamatosságára. De a filozófiától eltérően ezek az absztrakciók egyáltalán nem adnak receptet vagy sémát, amelyek által össze lehet vonni a történelmi korszakokat."[22] Az ilyen absztrakciók jelentősége szükségképp nem abban áll, hogy helyettesítsék a valóságos történelem ismeretét, hanem csak abban, hogy azokat a pontokat kijelöljék, ahonnan ez a tudás csak kiindul. Rögzítve az általánosat a történelemben, e pontok lehetővé teszik, hogy kiemeljük azokat a lényegi különbségeket, melyeknek a történelmi folyamat »valóságos ábrázolásának« tárgyává kell válniuk.

De végső soron mi az az általános ismertetőjegy, amelynek alapján ítélni lehet egy konkrét történelmi korszak kulturális fejlődésének szintjéről és fokáról? Mi ennek a fejlődésnek az általános »mértéke«, kritériuma? Az egész történelmi folyamat milyen általános, lényeges és szükséges oldalát rögzítjük a »kultúra« fogalmában? Ha kiemeljük ezt az általánost, meg lehet érteni azt is, mi különbözteti meg kulturális viszonylatban az egyik történelmi korszakot a másiktól.

A legáltalánosabb formában már válaszoltunk erre a kérdésre: ilyen általános »mérték«: *magának az embernek mint a tevékenység társadalmi szubjektumának, mint történelmi szubjektumnak a fejlődése.* Miben rejlik ez a fejlődés? Az ember mint a tevékenység szubjektuma nemcsak a külső világot változtatja meg és alakítja át, hanem önmagát is. Nyilvánvaló, hogy megváltoztatni önmagát a tevékenység folyamatában csak abban a minőségben tudja, amennyiben közvetlenül bekapcsolódik ebbe a tevékenységbe. Emellett az embernek az a képessége, hogy a tevékenység szubjektuma legyen, a történelmi fejlődés folyamatában mind általánosabb, *univerzálisabb* jelleget ölt. Megváltoztatva és átalakítva a környező világot, megteremtve a tárgyak gazdag és sokszínű világát, az ember egyúttal megváltoztatja és fejleszti saját képességét a tevékenységre. Az univerzalitásnak az a foka, amellyel az ember átalakítja a környező világot tevékenységének objektumává és önmagát annak szubjektumává, képezi egyúttal kulturális fejlettségének valóságos »mértékét«, ez jelenti általános kultúrájának legfontosabb és leglényegesebb mutatóját. Más szavakkal: a kultúrában az egész történelmi folyamatnak az a szükségszerű aspektusa jelenik meg, mely univerzalitása szempontjából jellemzi az embert mint tevékeny-gyakorlati lényt.

Nyilvánvaló, hogy a kultúrának olyan történelmi kategóriaként való értelmezése, mely kifejezi az ember tevékeny-gyakorlati univerzalitásának fokát, az ember mint a történelem szubjektuma fejlődési szintjét — nem valósítható meg az emberi lét reális, természeti és szociális feltételeitől való elvonatkoztatás útján, hanem csak ezekkel való közvetlen kapcsolatában, e feltételektől való közvetlen függőségében. Az ember *kulturális* léte eképp elválaszthatatlan *természeti* és *társadalmi* lététől. Maga az emberi fejlődés egyetemessége, mely kultúrájának valóságos mértékét képezi, közvetlenül megmutatkozik abban, mennyire képes az ember átalakítani a természeti és szociális feltételeket a saját cselekvő létezésének feltételeivé, saját létének mint a történelem szubjektuma létének objektív előfeltételeivé.

Amikor egy korszak másikhoz viszonyított »kulturáltságáról«, »civilizáltságáról« beszél, Marx sem a korszak részleges vívmányait veszi tekintetbe a tevékenység egyik vagy másik területén, hanem történelmi fejlettségének általános szintjét, melyet az emberi létezésnek olyan legfontosabb paraméterei határoznak meg, mint az emberek *viszonya a természethez és viszonya egymáshoz.*

Abban a mértékben, ahogy ezek a viszonyok valóban emberi jelleget öltenek, válik az ember egyszerű (az állathoz hasonló) természeti és csoportos lényből társadalmi lénnyé. Tulajdonképpen ebben áll a kulturális fejlődés is.

A természet és a társadalom ezért nem valamiféle kultúrán túl lévő dolgok, melyek mentesek a specifikus kulturális tartalomtól és jelentőségtől. Ellenkezőleg, a kultúra fejlődése közvetlenül kifejeződik a természeti és szociális viszonyoknak mint az emberi tevékenység előfeltételeinek fejlődésében, az ember mint e tevékenység szubjektuma természeti és társadalmi létének jellegében és sajátosságaiban. A kultúra *az ember tevékeny-gyakorlati egysége a természettel és a társadalommal, természet által és szociálisan determinált tevékeny létezésének meghatározott módja.*

Az emberi tevékenység szükséges feltételeinek minőségében a természet és a társadalom úgy jelennek meg, mint az ember kulturális létének közvetlen megnyilvánulási formái. Ebben rejlik a *kultúra egysége a természettel és a társadalommal,* amelyet azonban a marxizmus nem absztraktan, hanem történetileg értelmez. A kultúra egyáltalán nem bármilyen egységét fejezi ki az embernek a természettel és a társadalommal, hanem csak a valóban emberit, mely megfelel az ember mint univerzális-gyakorlati lény létezésének. Az ilyen egység a történelmi fejlődés eredménye. Az állat, mint ismeretes, szintén egységben van a természettel, azonban ez az egység természeti és nem kulturális jelleget hordoz. A történelem korai szakaszaiban az ember létét sok tekintetben még éppen ilyen, tisztán természeti kapcsolata határozta meg a természettel. Bár az ember kezdettől fogva úgy jelenik meg, mint gyakorlatilag tevékenykedő (és ebben az értelemben kulturális) lény, a tevékenység ebben a legkorábbi szakaszban korlátozott jellegű. Ezt a korlátozottságot a természethez való viszonynak és a többi emberhez való viszonynak a korlátozottsága jelenti. Vagyis a történelmi fejlődés korai szakaszaiban az ember tevékeny, tehát kulturális létének természeti és szociális korlátozottságáról van szó. Hasonló korlátozottság — melynek tartalmát később vizsgáljuk — jellemzi az emberi létezést az egész emberi »előtörténet« folyamán, mely magába foglalja a társadalom összes osztályjellegű antagonisztikus formáit. A természet és a társadalom itt nemcsak úgy jelennek meg, mint az emberi tevékenység szükséges feltételei — ha az embert történelmi szubjektum minőségében szemléljük —, hanem úgy is, mint külső korlátai ennek a tevékenységnek, melyek rákényszerítik az emberre létezésének egy meghatározott módját, leszűkítvén az ember mint kulturális lény fejlődésének lehetőségeit és perspektíváit. Itt tehát nemcsak az egység, hanem a *különbség* is megjelenik egyrészt a kultúra és a természet, másrészt a kultúra és a társadalom között. Az adott különbség az emberi létezés (természetileg és társadalmilag) korlátozott formáit fejezi ki a történelemben.

A természet és a társadalom az emberi fejlődést korlátozó és gátló kereteket csak a történelemnek abban a szakaszában veszíti el, melyet Marx »az emberiség valódi történetének« nevezett, ami nála a kommunista társadalom felépítésével azonos. E viszonyok válnak adekvát kifejezésévé az ember mint történelmi szubjektum létezésének, mint a világhoz, más emberekhez, önmagához való alkotóan aktív viszonyának szükségszerű megjelenési formái. Itt jelenik meg szemléletesen a kultúrának — mint a természettel és a társadalommal tevékeny gyakorlati egységben álló ember univerzális fejlődésének és önfejlődésének — igazában általános történelmi tartalma. A történelem megelőző fokaitól eltérően, ahol ez a fejlődés természetileg és történelmileg korlátozott jellegű volt — mi-

nek következtében a természet és a társadalom a kultúra létének nem adekvát formájában jelentek meg — »a valódi történelem« fokán a természeti és történelmi már közvetlenül egybeesik az ember univerzális fejlődésével, elnyervén önnön valóságos kulturális jelentőségét.

Így a kultúra általános történelmi tartalma reálisan csak magának az emberi fejlődésnek a mértékében tárul fel, abban a mértékben, ahogyan az ember természeti és társadalmi léte már úgy jelenik meg, mint egy univerzálisan tevékenykedő és univerzálisan önfejlesztő lény léte. Ennek megfelelően maga a kultúra értelmezése mint az egész történelmi folyamat általános, önálló és specifikus oldalának értelmezése elválaszthatatlan e folyamat általános logikájának, irányultságának és alapvető fokainak értelmezésétől.

A természet és a kultúra

Első látásra nyilvánvalónak tűnik a különbség — a kultúra az, amit létrehoztak, a természet az, ami magától létrejött. Azonban e különbség egyoldalú hangsúlyozása azt eredményezi, hogy dualista képzet jön létre a világról: természeti és nem természeti szubsztanciákra oszlik, melyek között nincs kapcsolat. Nekünk a *kapcsolatot* kell vizsgálni a természet és a kultúra között, meghatározott *egységüket*. A természet nemcsak megelőzi a kultúrát az időben, hanem állandó és szükséges feltétele későbbi létének és fejlődésének.

A kultúrában az ember nem úgy jelenik meg, mint természeti és nem mint természetfeletti, hanem mint *történelmileg fejlődő* lény, vagyis nemcsak a természettől való különbözőségének síkján, hanem vele való kapcsolatában is. Ez úgy is értelmezhető, hogy maga a történelem nem más, mint az ember természethez való viszonyának története, e viszony változásának és fejlődésének története. Az ember egyrészt mindig közvetlen függésben van a természettől, másrészt állandóan legyőzi ezt a függőséget.

Ebben az értelemben a kultúra nem szünteti meg a természeti jelentőségét az ember számára, nem likvidálja hozzá való viszonyát, hanem úgy jelenik meg, mint a *természettel való kapcsolatának, egységének specifikusan emberi formája*. A kultúra mindenekelőtt *emberi viszony a természethez*, mely a történelem folyamán jön létre és teljességében csak történelem meghatározott fokán tárul fel.

Marx rámutatott arra, hogy a természetnek az ember számára kettős jelentősége van: mint az élet gazdagsága természetes eszközeinek (termőtalajok, halak bősége a vízben stb.) és mint a munkaeszközöknek természetes gazdagsága (vízesések, hajózható folyók, fa, fémek, szén stb.). A kulturális fejlődés kezdeti szakaszaiban az elsőnek van döntő jelentősége, később a másodiknak. Az embernek nemcsak mint fizikai, hanem mint *tevékeny, dolgozó, termelő* lénynek is szüksége van a természetre. Mindenekelőtt úgy van szüksége a természetre, mint a munkaeszközök forrására. És éppen ez határozza meg *azt a specifikusan emberi viszonyt a természethez, amelyben a természet nem egyszerűen az ember fizikai létének feltételévé válik, hanem társadalmi létének feltételévé.*

Marx és Engels már a *Német ideológiá*ban megkülönböztették az emberi történelmi fejlődés két legfontosabb szakaszát, melyek közül az egyik a természetesen keletkező termelési eszközökön, a másik pedig a civilizáció által létrehozott termelési eszközökön alapszik. Az első esetben az egyén a természetnek

van alárendelve, a másodikban pedig már valamilyen munkaterméknek. Az első a kapitalizmust megelőző társadalmakra jellemző, a második a kapitalista társadalomra.

Amennyiben az emberi tevékenységet korlátozzák a termelési viszonyok, melyek nem eredményei, hanem feltételei a munkának, vagyis még tisztán természeti viszonyok, annyiban lehet e *kulturális állapot természeti korlátozottságáról* beszélni. Más szavakkal: az ember itt »kulturált« a természettel való tevékeny egységének mértékében és »nem kulturált« a vele való »közvetlen« (munkával nem közvetített) egységének mértékében.

Nem mond ellent mindennek az, hogy a kapitalizmust megelőző korok bővelkednek kulturális emlékekben, amennyiben a kulturális fejlődés kritériumául az adott esetben nem az szolgál, hogy egyszerűen mennyiségileg rögzítsük az emberi tevékenység empirikus eredményeit, hanem hogy föltárjuk *az ember természethez való viszonyának minőségi meghatározottságát e tevékenység folyamatában.*

E korlátozottság konkrét megnyilatkozásai az adott történelmi szakasz kulturális állapotában: 1. *lokális* jelleg (a térben való korlátozottság), 2. a *tradicionalizmus* (a munka egyszerű reproduktív jellege), 3. az *individuális* elv hiánya.

Amikor kialakul a társadalmi termelés, amikor az embernek a természethez való viszonya *általános »univerzális« fejlődéssé válik, akkor feltételezhető először az objektív különbség a természet és a kultúra között.* A természet a maga átalakított formájában már egy emberi (ember által létrehozott) környezet elemének tűnik, vagyis közvetlen kulturális elemnek. A kultúrában ezzel együtt az *ember természettel való kapcsolatának legáltalánosabb, számára specifikus jellege nyilvánul meg,* mely tisztán természeti létének sajátosságai fölébe emeli őt, és amely specifikus jelleg azonos az embernek mint a tevékenység társadalmi szubjektumának létével.

A természet és a kultúra fenti megkülönböztetésének csak az *ember történelmi létén belül van értelme,* tehát a megkülönböztetés történelmi és nem abszolút jellegű.

A kultúra és a társadalom

A társadalmi viszonyok — mint a tevékenység szubjektumaként szereplő individuumok és ezen individuumok csoportjai közötti viszonyok — az ember fejlődésének, tehát kultúrájának mutatói, kritériumai. Ebben az értelemben az adott viszonyok annyiban képezik a kultúra »szubsztanciáját«, amennyiben »emberi viszonyokként« tárulnak fel, melyek nem úgy határozzák meg az ember létét és fejlődését a társadalomban, mint egy dolog viszonyát a többi dologhoz, nem mint szerep-funkciót a társadalmi szervezetben, hanem mint a tevékenység társadalmi-történelmi szubjektumának létét.

A kultúra a társadalommal egyenlő, mivel átfogja az *emberek mint a tevékenység szubjektumai közötti társadalmi kapcsolatok és viszonyok összességét.* A kultúra, amely mindig az emberi fejlődés szinonimája, egybeesik a társadalmi fejlődéssel, az ember mint társadalmi lény fejlődésével. Ilyen értelmezésben a kultúra az »emberi« és »társadalmi« valódi egységének kifejezője, a társadalom »emberi lényegének« kialakulási folyamata.

A marxizmus nem állítja szembe a kultúra és a társadalom kategóriáit, hanem *egységükből, egybeesésükből* indul ki. Azonban ezt az egységet a marxiz-

mus nem absztrakt módon értelmezi, hanem történelmileg; ez egyáltalán nem azonnal válik lehetővé a történelemben, hanem csak abban a szakaszában, amikor a társadalmi fejlődés közvetlenül egybeesik magának az embernek a fejlődésével. Abban a mértékben, ahogy fejlődése kizárja magából az ember fejlődését, kerül a társadalom »kívül« a kultúrán. A társadalmi viszonyok itt nem az emberek öntermelésének és önfejlődésének funkcióját kapják (kulturális funkciót), hanem a »dolgok« vagy »eszmék« termelésének funkcióját az embertől való elszakítottságukban.

A kapitalizmusban a társadalmi termelés fejlődésével megjelenik *az ember társadalmi létének egyetemessé válásához* vezető tendencia. Éppen a kapitalizmusban jönnek létre először az objektív feltételei annak, hogy az ember a maga fejlődésében gazdagabb és fejlettebb társadalmi tulajdonságát kultiválja, s így képessé váljon sokoldalú kapcsolatok kialakítására a környező természettel és más emberekkel. Ezt a tendenciát nevezte Marx a tőke nagy civilizációs hatásának.

Az emberi tevékenység társadalmi jellege, társadalmi tartalma a kapitalizmusban olyan formát ölt, mely különbözik magának az embernek a fejlődésétől — ez a forma a tőkének az emberrel szemben álló, tőle idegen ereje. Ebben rejlik a *kultúra létének és fejlődésének társadalmilag korlátozott* (társadalmilag elidegenedett) *formája* a kapitalizmus történelmi korszakában.

Azáltal, hogy a kultúra (magának az embernek) fejlődése a kapitalizmusban dologi formában valósul meg, magát a kultúrát is szociálisan személytelen jellegű, deperszonalizált, arcnélküli erővé változtatja. Bár a kultúra eközben az általános társadalmi kapcsolat formáját ölti, mely mentes a korábbi természeti korlátozottságtól, maga ez a kapcsolat, mivel elidegenedett az embertől, meg van fosztva tulajdonképpeni kulturális tartalmától és jelentőségétől. Kialakul egy végletesen ellentmondásos és paradox szituáció: abban a mértékben, ahogy a kultúra itt társadalmi formát ölt — a társadalmi termelőerők, társadalmi viszonyok, társadalmi tudat formáját, megszűnik kultúra lenni — nem lévén maguknak az individuumoknak az ereje, viszonya és tudata. A szociális kapcsolat, kirekesztvén magából a »gazdag individualitás« fejlődését, úgy jelenik meg, mint a kultúra létezésének »negatív formája«, mint fejlődésének olyan módja, amely egyidejűleg önmaga tagadásának bizonyul.

A kapitalizmus szerepe eképp a kulturális progresszióban kettős, ellentmondásos. Miközben össztársadalmi méretekben fejleszti, univerzálissá teszi az ember anyagi és szellemi termelőerőit, a kapitalizmus ugyanakkor a maga következetes logikájával végképp elszakítja magától az embertől, alávetettségének és kizsákmányolásának egyetemes eszközévé teszi ezeket az erőket. Az egész kulturális fejlődés eredményeit így nem az ember, hanem a tőke sajátítja ki. Ennek megfelelően éppen a tőke tulajdonságává válik a valódi szubjektivitás, míg az ember csupán hatásának és felhasználásának objektuma lesz. A dolgok és az emberek mintegy helyet cserélnek: abban a mértékben, ahogy az ember elveszti reális erejét, válik maguknak a dolgoknak az erejévé.

A társadalom és a kultúra közötti különbség tudományos szempontból eképp nem valamilyen absztrakt módon elválasztó határ, hanem a *kulturális fejlődés történelmileg konkrét és szociálisan korlátozott jellegének kifejeződése a kapitalizmus viszonyai között.* Ez egyaránt megnyilvánul az anyagi és a szellemi termelés szintjén.

A kultúra valódi tartalma megragadásának elméleti feladata ily módon közvetlenül egybeesik azzal a gyakorlati feladattal, hogy az ember társadalmi elidegenedésének és önelidegenedésének összes formáit forradalmian legyőzze. Ez a feladat csak a történelem kommunista szakaszában valósul meg. Csak ebben a szakaszban lehetséges, hogy a kultúra nemcsak az elméletben, hanem gyakorlatban is úgy táruljon fel, mint egyrészt az embernek és a természetnek és másrészt az embernek és a társadalomnak valóban tevékeny egysége.

Összegezve: A kultúra fogalma a marxizmus filozófiai-történelmi koncepcióiban az ember társadalmi fejlődésének (önfejlődésének) olyan formáját jelenti, amely szemben áll e fejlődés természetileg és társadalmilag korlátozott formáival a történelem kapitalizmus előtti és kapitalista szakaszaiban. A kapitalista termelés tudományos-kritikai elemzése azt a feladatot szolgálja, hogy megvilágítsa e termelés történelmileg sajátos, »átmeneti« jellegét, mely azt — mint átmenetet az ember történelmi létének magasabb fokára — szükségessé tette. A maga pozitív történelmi tartalmában a kultúra az ember társadalmi fejlődéseként tárul fel, mely megfelel az általa elsajátított termelőerők és társadalmi viszonyok egyetemes jellegű fejlődésének. A kultúrának ez a valóságos tartalma a kommunista társadalom felépítésének folyamatában kapja meg konkrét megtestesülését.

A SZOCIALIZMUS KULTURÁLIS MISSZIÓJA

A kommunizmusban a kultúra először nyeri el a társadalmi lét objektív tartalmának megfelelő formáját, miközben az emberek társadalmi léte közvetlenül egybeesik kulturális létükkel, az ember mint mindenoldalúan fejlett személyiség létével. Ezzel a kommunizmus véglegesen meghaladja a kulturális fejlődés társadalmilag korlátozott formáját, mely a történelem megelőző szakaszait jellemezte.

A társadalom kulturális érettségének lényegi mutatója Lenin szerint *a dolgozó tömegek általános helyzete a társadalmi termelés rendszerében*, az, hogy mennyire vannak bekapcsolva a társadalmi-politikai és szellemi életbe, milyen fokú tudatosságuk és történelmi aktivitásuk. A társadalom kulturális progressziója nemcsak az intelligencia — a szellemi munka képviselői — szűk rétege tevékenységének eredményeivel mérhető, hanem mindenekelőtt a nép történelmi öntevékenységének fejlettségi szintjével, az önálló történelmi alkotásra való képességével. Lenin szerint éppen ezzel határozható meg az alapvető különbség a burzsoá és a szocialista kultúra között.

Azt lehet mondani, hogy civilizáció alatt a marxizmus klasszikusai a kulturális fejlődésnek egy olyan típusát értették, amely meghatározott osztályuralom formájában valósul meg, osztályjellegű antagonisztikus formában. Marxista szempontból a civilizáció csak első, előkészítő szakasza az igazi kulturális történelemnek, mely egybeesik az osztály nélküli társadalom építésével.

A szocializmus kulturális missziója elválaszthatatlan a munkásosztály történelmi missziójától, vezető szerepétől a kommunista társadalom építésében. A valóságot és önmagát megváltoztatva a munkásosztály lerakja az új kultúra alapjait, amely végső fokon a társadalom összes többi tagja kulturális fejlődésének feltételévé válik.

Ebből fakad a munkásosztály gazdasági és politikai céljai és az emberiség általános kulturális fejlődésének céljai közötti közvetlen kapcsolat.

Itt eljutottunk a lenini kultúraelmélet alapvető pontjához — annak problémájához, hogy *szükségszerű egyesíteni a kultúrát a tömegek forradalmi tevékenységével, alkotó* (gazdasági, szervező, politikai) *munkájával.*

A kultúra és a személyiség

Míg a kapitalista rendszer keretein belül a kultúra fejlődése (magának az embernek mint társadalmi lénynek a fejlődése) törvényszerűen olyan formában valósul meg, mely elkülönül a reálisan létező individuumoktól, azaz a munka és az érintkezés dologiasult erőinek formáját ölti, addig a szocializmusban ez a fejlődés *közvetlenül személyes formát kap,* maguknak az individuumoknak fejlődési formáját. A társadalmi termelőerők, a társadalmi viszonyok, a társadalmi tudat itt maguknak az individuumoknak elidegeníthetetlen vívmánya lesz, személyiségük megjelenése. A szocializmusban a társadalmi és a személyes állandó közeledésének és mind teljesebb egybeesésének eredményeként a személyesben az emberiség igazi története ölt testet, s ezzel a kultúra *emberi* tartalma elnyeri kifejeződésének emberi formáját. Éppen ezért a *kultúra és a személyiség* problémakörét, mely a kultúrának a leglényegét foglalja magában, csak a *szocialista társadalom viszonylatában lehet feltárni és adekvátan értelmezni.*

Személyiségnek lenni — ez egyrészt azt jelenti, hogy individuális fejlődésünket a társadalmi erők és viszonyok fejlődéséhez mérjük, természeti organizmusunkhoz mint társadalmi természethez viszonyulunk, másrészt a társadalmilag kidolgozott viszonyokat saját »szervetlen természetünknek« tekintjük, mint saját létünk és fejlődésünk viszonyait. A szociális és az individuális egysége a személyiség struktúrájában az embernek (mint szubjektumnak) abban a képességében realizálódik, hogy nem természeti, hanem társadalmi lény minőségében viszonyuljon önmagához — a tudat szintjén is (öntudat) és a reális, gyakorlati tevékenység szintjén is (öntermelés, önteremtés). E képesség megléte és fejlődése a társadalmi erők és viszonyok univerzálissá válása mértékében teszik az embert a tevékenység szubjektumává, személyiséggé vagy — a szó tágabb értelmében — kulturális lénnyé.

A kultúrában ilyen módon az ember viszonya a természethez (kultúra és természet) és a társadalomhoz (kultúra és társadalom) egyidejűleg úgy tárul fel, mint viszonya önmagához (kultúra és személyiség).

A munka egyesítése a személyiséggel, a munka alkotóvá (öntevékennyé) tétele a szocializmus legfontosabb társadalmi-történelmi és egyidejűleg kulturális missziója.

Amikor mértékévé, kritériumává teszi minden ember társadalmi fejlődésének az anyagi és szellemi szükségletek kielégítettségének fokát, az alkotó erők és képességek tökéletesítésének fokát, nemcsak valamilyen meghatározott aspektusban vagy szférában, hanem a maga teljességében, minden ágazatában — a szocializmus mint *kulturális rendszer* is elnyeri a maga tartalmát és arculatát.

JEGYZETEK

1 *Szczepański:* A szociológia alapvető fogalmai. Moszkva, 1969. p. 38—39. (oroszul)
2 Uo. p. 41.
3 Marx és a kultúraelmélet alapjai — Revista de filozofie. Bucuresti, 1968. N. 5. p. 497.
4 *E. Sz. Markarjan:* Kultúraelméleti írások. Jereván, 1969. p. 6.
5 *Marx—Engels:* Feuerbach. p. 53. (oroszul)
6 *Rickert:* A kultúra tudománya és a természettudomány. Forrásmunkák a kultúra elméletéről. Szöveggyűjt. 54. p. Tankönyvkiadó, 1975.
7 *E. Sz. Markarjan:* Kultúrtörténeti írások. p. 6—7.
8 *I. Sz. Kon:* Pozitivizmus a szociológiában.
9 *K. R. Popper:* The Powerty of Historicism. London, 1960. p. 3.
10 *Marx—Engels:* 46. köt. I. rész. p. 21. (oroszul)
11 *Mar—Engels:* 42. köt. p. 131. (oroszul)
12 *Marx—Engels:* 42. köt. p. 133. (oroszul)
13 *Marx—Engels:* 42. köt. p. 109. (oroszul)
14 *Marx—Engels:* 46. köt. I. rész. p. 449. (oroszul)
15 *Marx—Engels:* 46. köt. I. rész. p. 42. (oroszul)
16 *Marx—Engels:* 46. köt. I. rész. p. 41. (oroszul)
17 *Marx—Engels:* 46. köt. I. rész. p. 41. (oroszul)
18 *Marx—Engels:* 46. köt. I. rész. p. 41. (oroszul)
19 *Marx—Engels* művei, 23. köt. p. 58. (oroszul)
20 Erről részletesebben: *E. Sz. Markarjan:* A lokális civilizációk koncepciójáról. Jereván, 1962.
21 A történelemtudomány filozófiai problémái. Moszkva, 1969. p. 95.
22 *Marx—Engels:* Feuerbach (oroszul)

SZERZŐINKRŐL

M. Czerwinski, lengyel kulturológus

Halász László, az MTA Pszichológiai Intézetének tudományos főmunkatársa

Király Jenő, a Magyar Filmtudományi Intézet tudományos munkatársa

E. Sz. Markarjan prof., az Örmény Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének osztályvezetője

V. M. Mezsujev, szovjet kulturológus

S. Nagy Katalin, a Tömegkommunikációs Kutatóközpont tudományos munkatársa

Párczer Ferenc, a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalat nyugdíjas igazgatóhelyettese

R. Pine, a dublini Rádió és Televízió munkatársa

E. Sz. Markarjan

A KULTÚRAELMÉLET A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK RENDSZERÉBEN*

A PROBLÉMA TÖRTÉNETE

A klasszikus ókorból származik a „kultúra" fogalma, de csak a XVIII. században fogalmazódott meg mint *absztrakt* fogalom. Ettől kezdve a kultúra absztrakt fogalmának két eltérő értelmezése jelent meg, s ezek nagyrészben a mai napig nem vesztették el érvényüket.

A kettő eltérésének a lényege azokban a kritériumokban található meg, amelyekkel a „kulturális" és a „nem kulturális" tárgyakat megkülönböztetik. Az első esetben ezek a kritériumok magukba foglalják az emberi létezés (egyének, nemzetek, korszakok stb.) különböző állapotainak bizonyos sajátosságait. A második esetben ezeket a kritériumokat az emberi lét általános jellemvonásaiban jelölik meg az állatvilággal való szembeállításban.

Az első megközelítésre jellemző a „kultúra" fogalmának közönséges értelmezése, mely az emberi lét bizonyos helyzeteit általában „kulturáltnak", másokat „nem kulturáltnak" tekinti. Ily módon vitatják meg a „kulturált" és „nem kulturált" népek, nemzetek stb. témáit. Ebben a megközelítésben a kultúrát pozitív célnak tekintik, és a társadalmi fejlődéssel veszik azonosnak. Így a kultúra fogalma — tekintet nélkül a szóban forgó tárgyra — szükségszerűen értékítélet lesz egy társadalmi rendszer kritériumai szerint. Ez azzal jár, hogy a kultúrára irányuló mérce közvetlen függésbe kerül a választást tevő személy értékorientációjával. Így ezek a kritériumok sok szempontból önkényesekké válnak, hiszen az emberek értékrendszere igen eltérő lehet.

A „kultúra" fogalmának ez a megközelítése meglehetősen népszerű volt a filozófiában és a társadalomtudományokban a XVIII. és a XIX. század folyamán. Ma ezt a megközelítést felváltotta a tudományos gondolkodásban egy másik felfogás, amely a kultúrát egy olyan kritériumnak tekinti, mely különbséget tesz a sajátos emberi tevékenységek és a vele szemben álló, pusztán biológiai formájú élet között. A „kultúra" fogalmának eme megközelítésében a legfontosabb dolog, hogy a kultúra jelensége az emberi lét bármely formájában megjelenik mint a társadalom nélkülözhetetlen, nagyon tipikusan jellemző, kikerülhetetlen attributuma. Az emberi lét állomásaiban meglevő eltérések, így például a társadalmi fejlődés egyes korszakai és állapotai ebből a nézőpontból nem nevezhetőek a továbbiakban „kulturált" és „nem kulturált" korszakoknak,

* In: The concept and dynamics of culture, Ed. by B. Bernerdi, Monton, The Hauge, 1977.

melyek szemben állnak egymással, hanem a kultúra fejlődése különböző típusainak és fokozatainak. A kultúra fogalmának ez az általános jelentése egyre népszerűbbé válik és szélesebb körben használják a társadalomtudományokban a XIX. század második felétől kezdve.

Egy ilyen megközelítés nagyon hasznos, mivel meghaladja a kultúra értékelméleti értelmezését, és megadja a kiindulási, elméleti alapokat egy olyan tárgyilagos értelmezéshez, mely nem vonatkozik a személyes orientációjú értékekre. De ezek csupán a kiindulási alapok.

A kultúrát mint a tudományos kutatás egy specifikus tárgyát nem lehet úgy meghatározni, hogy a kultúra a „nem természeti". Erre a célra szintén nem kielégítőek azok az elméletek, melyek kultúra alatt értik mindazokat a dolgokat, amelyeket ember hozott létre anyagi és szellemi tevékenysége során. A kultúrának ezek a meghatározásai nem határolják körül a jelenséget, nem adnak referenciakeretet az emberi tevékenység tanulmányozására. Ez az a probléma, amely ma a legérdekesebbnek és legbonyolultabbnak tűnik a kultúra fogalmának specifikálásában.

A KULTÚRA JELENSÉGE

Egy tudományos fogalmat csak akkor lehet eredményesen megalkotni, ha valaki alaposan tekintetbe veszi a fogalom kognitív funkcióit. Amint említettük, a kultúra fogalmának a legfőbb kognitív funkciója a modern társadalomtudományokban az, hogy egy kemény demarkációs vonalat húzzon az élet emberi és állati formái között. Ha megpróbáljuk a kultúra jelenségét egészként felfogni, nem tekinthetjük egyik vagy másik speciális kognitív feladatát elsődlegesnek, hanem az emberi társadalmat általánosan mint egy speciális rendszer kell tekinteni.

Az is fontos, hogy a kultúra fogalma ebben a széles értelemben nemcsak az emberi élet néhány sajátságos vonását fejezi ki a földön, hanem a tevékenység inherens típusát is megmutatja, amely megfelelő feltételek mellett lehetséges más planétákon is. A kultúra modern meghatározásainak a leggyakoribb és legmindennapibb akadálya a mai kulturológiai és szociológiai irodalomban az, hogy mellőzik ezt a fontos tényt.

Ha nincs egy széles, kozmikus szemléletünk, a kultúra jelenségét nem tudjuk alaposan megérteni. Ez a heurisztikus jelentőségű kozmikus szemlélet az élet és a kultúra földi formáinak egy külső nézőpontból való bemutatásában nyilvánul meg, így kiküszöböli ezeknek a formáknak a geocentrikus koncepcióját. Ezért az ezt követő meghatározásoknak szükségszerűen egzaktabbaknak és mélyebbeknek kell lenniük.

Különös, hogy a modern tudományok képviselői a Földön kívüli kultúrák vagy civilizációk[1] létezésének problémáit gyakran úgy tekintik, mint aminek nincs köze a kultúra hagyományos tanulmányozásához. Fontos feladat lehet ezt a két eltérő megközelítést összekapcsolni, és egységes elméleti szintézisben bemutatni őket.

A kultúra kozmikus szinten való értelmezése az elmúlt időben széles körű és funkcionális általánosításokhoz jutott el. Középszintű általánosításban (Markarjan 1971: 69—70.) az emberi tevékenységre mint a kultúra egyetlen ismert megnyilatkozására olyan másfajta általánosítás szintjéről tekintünk, melynek érvénye bármely tárgyra vonatkozhat. Ebből a nézőpontból a kultúra lényegét,

alapvázát úgy kell tekinteni, mint a valamilyen állandó közösségben élő élőlényeknek azt a képességét, hogy néhány eszközt és mechanizmust a környezethez való alkalmazkodás és társadalmi életük fenntartása érdekében extrabiológiailag hozzanak létre. Az extrabiológiai kifejezés itt olyan eszközöket és mechanizmusokat jelent, melyek nem előre meghatározottak egy szervezet biológiai típusa által. Ez nem jelenti azt, hogy ezek az eszközök és mechanizmusok ne lehetnének anyagukban biológiai természetűek (háziállatok például). Ez a meghatározás lehetne az exokulturológiai kutatások[2] elméleti alapja. E meghatározás konkrétabbá tételéhez azt lehetne még mondani, hogy a kultúra lényege az élőlényeknek azon képessége, hogy létrehozzanak néhány extrabiológiai származású eszközt és mechanizmust, melyeken keresztül az egyén, illetve a társadalom általános biológiai természete szabályozva van, természetük programozott és a szükséges csatornákba terelt a társadalmi folyamat fenntartása érdekében, és amelyen keresztül a társadalmi rendszer, valamint a természet közti speciális anyagcsere létezik.

Ebben az elméleti összefüggésben a kultúrát úgy tekintjük, mint az anyagot elrendező módot, mely nemcsak a rendszer megszerveződését, de a továbbfejlődését is irányítja. Így a kultúra az *élőlények tevékenységének egy specifikus módját és kollektív életük szervezését jelenti.* Egyrészt ez a mód (a kultúra) lehetőséget nyújt a rendszer elemeinek kombinálására egy szabályos egészbe szervezve őket. Másrészt egy szabályos interakciót biztosít a rendszer és környezete között.

Más szavakkal: a kultúra egy szervezet biológiain túli fejlődése, annak szuperstruktúrája; a kultúra azt a sajátos módot jelenti, ahogyan az egyének biológiai potenciáljai átalakulnak és valamilyen társadalmilag irányított tevékenységbe mennek át. Ez az átalakulás teszi lehetővé, hogy a körülöttünk levő környezetben tevékenykedve azt célszerűen megváltoztassuk és adaptáljuk.[3] Ebben a folyamatban alakul ki a kultúra célja mint a valóság specifikus jelensége, függetlenül a földi vagy Földön kívüli eredettől. Annak ellenére, hogy a kultúrát biológiai lények hozták létre, természete *extrabiológiai.* Ezért nem jogos a kultúra (civilizáció) kifejezés használata olyan pusztán biológiai rendű formációkra, mint a hangya- és méhközösségek és egyéb állati társadalmak, annak ellenére, hogy szervezetük magas fokon integrált és világos felépítésű (Shoven 1965: 20.).

Ha a kultúra fogalmát — a fentiek alapján — a földi értelemben használjuk, az emberi tevékenység egy speciális módjaként lehet értelmezni, mivel csak egy formáról van tudomásunk, melyben a kultúra megnyilvánul — s ez az emberi élet.

A KULTÚRA FOGALMA AZ EMBERI TÁRSADALOM MULTIDIMENZIONÁLIS MODELLJÉBEN

Az új ismeretek fényében egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a kultúra jelenségének elemzése mindent felölel, és a társadalmi élet minden részébe behatol, de ez csak akkor lehetséges, ha azt a társadalom egy specifikus dimenziójának tekintik. A maga idejében Alfred Kroeber (1952: 118., 120., 135.) problémafeltárása jogosult volt. De nem elegendő csupán kijelenteni, hogy a kultúra valamilyen dimenzió vagy metszet, amelynek segítségével megítélnek egy társadalmat. E dimenzió természetének megítéléséhez szükség van annak megkülönböztetésére a többi alapvető dimenzióktól. Végezetül az emberi társadalmat egy mul-

tidimenzionális modellben kell bemutatni, amely kifejezi azokat a legfontosabb szinteket, melyeken keresztül megítélhető. Ezt a nagy feladatot a kultúrakutatóknak kellene megoldani, mivel csak egy ilyen módszertanilag hatékony, multidimenzionális modell tud elméleti premisszát nyújtani olyan kulturológiai hivatkozások világos meghatározására, amely hozzájárulhat az emberek társadalmi életének tanulmányozásához.

Ilyen kísérletek már történtek, de ezek nem tűnnek módszertanilag megfelelő hatékonyságúaknak. A szerzőnek lehetősége nyílt egyik korábbi munkájában az egyik modern nyugati elméletre vonatkozó kritikáját kifejteni. Arra a megközelítésre gondolunk, mely a társadalmi életet egy integrális, háromdimenziós modellben írja le a kultúra, a társadalmi rendszer és a személyiség kategóriáit használva. (Markarjan 1970a.)

Véleményünk szerint a társadalom (és nyilvánvalóan valamennyi élő rendszer) integrális formációként való értelmezését először három különböző nézőpontból kell megítélni:

1. a *cselekvés alanyai*nak nézőpontjából, így megválaszolhatjuk, hogy *ki* cselekszik;
2. a *cselekvés területei*nek nézőpontjából, megmutatván az emberi tevékenység *tárgyát és céljait* és azt, hogy hol alkalmazzák őket;
3. *a cselekvés módjá*nak nézőpontjából, megválaszolván a *hogyan, mi módon* kérdést, feltárva az összefüggéseket az emberi cselekvés és annak társadalmi jellege között.

A szerző úgy gondolja, hogy a közelítés a társadalmi valósághoz e három különböző nézőpontból lehetővé teszi az emberi társadalom teljes sokoldalúságának felölelését a leglényegesebb pontokon, s így kidolgozza a tudomány számára azokat a kritériumokat, amelyek segítségével a társadalom szerkezeti elemeit osztályozhatja, a rendszer különböző szerkezeti szekcióit megkülönböztetheti.

Ezek a szerkezeti összefüggések a következők vizsgálatát kívánják meg:

1. Az emberi egyének és a csoportok közti kapcsolatok, melyek élettevékenységük folyamatában alakultak ki.
2. A társadalmilag irányított emberi tevékenység különböző területei közti kapcsolatok.
3. Az ösztönzésnek, programozásnak, szabályozásnak, megvalósításnak valamennyi eszköze és mechanizmusa, valamint az extrabiológiailag[4] létrejövő emberi tevékenység reprodukciója közti kapcsolat.

Ezen szerkezeti szekciók modellezésével lehetséges az elemek három osztályát különválasztani a társadalmi szervezet kutatásában. Az első osztály elemei az emberi cselekvés alanyát (egyéni és kollektív alanyait) ölelik fel legkülönbözőbb megnyilvánulásaikban. Az elemek második osztálya az emberi cselekvés különböző *típusait* és *szféráit* mutatja be. Az elemek harmadik osztálya a kultúrát mint az emberi cselekvés egy speciális módját tekinti a fent elhangzott meghatározásnak megfelelően.

Az adott modell eltér attól a sémától, amely a kultúra, társadalmi rendszer, személyiség kategóriáit használja fel. Először is a társadalom lényegesen új dimenzióit vezeti be: azokat a területeket tárja fel, ahol az emberi cselekvés érvényesül (a cselekvés típusai és szférái). Másodszor, most lehetővé válik a társa-

dalmi rendszer (az emberi tett kollektív alanya) és a személyiség (az emberi tett egyéni alanya) egyesítése a társadalom elemeinek egy közös osztályában — az *emberi cselekvés alanyáében*. Ez segít a kultúra mint a társadalom speciális dimenziója értelmezésében, kifejezvén az emberi cselekvés egy speciális módját.

A kultúra mint egy emberi tevékenységmód értelmezése már hagyománynyal rendelkezik az elméleti irodalomban. De az effajta meghatározás önmagában nem fedi fel az elméleti alapokat: a *mód* fogalmát (a tevékenységét, a létezését, a szervezését stb.) nem egyformán értelmezik. Legtöbbször ez a fogalom néhány nép speciális életstílusának bemutatását jelenti. Itt egy nagyon fontos pontot hanyagolnak el. Ezt a problémát a kezdetektől az elvonatkoztatás egy másik, sokkal magasabb szintjéről kell kezelni, s ekkor nem néhány nép specifikus életstílusának módját fogjuk bemutatni, hanem a népek tevékenységének speciális módját, tekintet nélkül etnikai vagy más jellegű eltéréseikre. Ilyen megközelítéskor fel fogjuk fedni a különbséget az emberek közti kapcsolatok és az állatokéi között, míg az első esetben az elemzés tárgyai csak a különböző társadalomtörténeti rendszerek lehetnek.

Mi az emberi tevékenység módját általánosságban kezeljük, bár gyakran úgy értelmezik, mint a gyakorlatok és kísérletek kombinációját, mely a megfelelő eszközök és mechanizmusok használatának fogásait tárja fel. A cselekvési mód fogalmának szűkebb értelmezését akkor lehet igazolni, ha részletesebben akarjuk vizsgálni valamelyik elkülönített területét. Ugyanakkor az ilyen szűk értelmezés elfogadhatatlan a kultúra jelenségének általános jellemzésére. Ha a megközelítést szűken a hagyományos meghatározású kultúrához kötjük, teljes mértékben funkcionális alapokon állunk, és ez csökkenti megállapításaink érvényét. Amikor a kultúráról mint az emberi cselekvés egy speciális módjáról vitatkozunk, figyelembe kell venni a használathoz szükséges fogásokat, eszközöket, mechanizmusokat. Pontosabban: amikor bizonyos eszközeit és mechanizmusait különböztetjük meg az emberi cselekvésnek — mint egy rendszer szerkezeti egységeit —, akkor feltételezzük, hogy van használatuknak egy bizonyos módja, van bizonyos technológia az alkalmazásukban.

Ebből a nézőpontból a kultúra *funkcióként* jelentkezik az emberek társadalmi életében (Markarjan 1969 : 65—68.). Egy rendszer cselekvési módja a tudománytörténetben használt „funkció" kifejezés egyik legfontosabb általános jelentése. Ma már ha egy rendszer funkcionális jellemvonásait vizsgáljuk (a mi esetünkben a társadalomét), kikerülhetetlen az eszközök és mechanizmusok feltárása, melyek a társadalmi rendszert vezetik és a potenciális anyagot magukban hordozzák, vagyis az emberi egyéneket mint biológiai lényeket is vizsgálni kell. Ezek társadalmi átalakuláson mennek keresztül, és a rendszer működő egységeivé alakulnak át. Más szavakkal: olyan egységekké válnak, melyek a rendszer általános „munkájában" meghatározott célokkal rendelkeznek.

Ebben a viszonylatban a szerző hibásnak tartja az olyan kísérleteket, melyek a kultúra funkcionális meghatározását a pszichológia alapjain formálják meg, mint Alfred Kroeber és Clyde Kluckhohn. Egy teljesen pszichológiai meghatározásban a kultúra egyszerűen eltűnik — mint azt részben ők is megállapítják (Kroeber és Kluckhohn 1952 : 57—58.). Viszont ők nem ismerik fel azt a tényt, hogy egy funkcionális meghatározást alapvetően más alapokra kell építeni. Mi mélyen hiszünk a kultúra szinoptikus értelmezésében, amire Kroeber és Kluckhohn is törekedett, de az csak akkorl ehetséges, ha a jelenséget anyagi alapo-

kon, állandóan funkcionálisan ítélik meg. A kultúra tudományának sok fontos problémája megoldásához, amelyek ma vita tárgyát képezik — például az anyagi és szellemi kultúra közti viszony problémája — elméleti premisszákkal kell rendelkeznünk.

A kultúrának anyagi és szellemi kultúrára való felosztása csak úgy lehet logikailag megalapozott, ha az emberi cselekvés ilyen termékeinek funkcionális jellemvonásaiból indul ki, amelyeket hagyományosan is elmondanak az anyagi vagy szellemi kultúráról. Egy ilyen felosztásnak a kultúra két alapvető funkciójának világos, lényegi megkülönböztetésén kell alapulnia, nevezetesen, hogy a kultúra bizonyos elemei a biofizikai környezetre hatnak, míg mások ugyanezt teszik az emberek tudatában és pszichéjében mint egészben.

Ha elfogadjuk a kultúra azon értelmezését, hogy az az ember képessége az extrabiológiai eredetű eszközök és mechanizmusok kidolgozására, akkor ezek az eszközök és mechanizmusok komplexitásukban egy alapvetően specifikus természetű emberi cselekvési módot hoznak létre. A kultúra e felfogása egy mesterségesen kialakult ellentmondásnak vet véget, melyről sok tudós hitte, hogy igaz — az anyagi és a szellemi aspektusok között. Hibásnak a kultúra különböző elemei szempontjából ez csak egy állandó és funkcionális, ugyanakkor szisztematikus megközelítésben bizonyult. Elméleti távlatban az emberi tudat csak egyike az emberi cselekvés számos speciális mechanizmusának. Ennek a mechanizmusnak a funkciói egészen eltérőek. Mindazonáltal ezek sok precíz tevékenységet határolnak be, mint például az emberek tájékozódását környezetükben, programozván, közölvén, irányítván cselekedetüket egy teljes társadalmi egység közegében. Az anyagi és technológiai rendszer funkciói alapvetően eltérnek ettől. Ennek a rendszernek segítségével az emberek a természetes környezetben tevékenykednek, átalakítják, hogy elláthassák a társadalmat a létezéshez szükséges eszközökkel és termékekkel. Az anyagi és technológiai rendszert nem lehet megérteni az emberi ész és értelem jelenléte nélkül. Semmiképpen sem lehet bizonyos rendszereket úgy körülhatárolni, mint egyedül az eszmei aspektusokra vonatkozó kultúra összetevőit, a többit pedig úgy tekinteni, mint puszta anyagi külsőségeket. Vegyünk például egy fejszét vagy egy villanytelepet. Lehetetlen megkülönböztetni a bennük levő eszmei tartalmat vagy a hozzájuk fűzött eszmei elgondolást. Mind a kettő a kultúra meghatározott elemeiből áll, amit a magatartás speciális értékei szelektálnak a funkciók szerint, melyeket az emberi cselekvés általános folyamatában alapvetően eltérően és speciálisan töltenek be. Ezért az anyagi és a szellemi kultúra közti elválasztó vonalat nem lehet mechanikusan meghúzni, eszméknek és szimbolikus jelentéseknek a kultúra minden egyes eleme birtokában van, így az anyagi kultúra is, amely a szellemi kultúra eszközeit tárgyiasítja egy objektív valóságban. Az emberi cselekvés különböző eszközeinek és mechanizmusainak a megkülönböztetését funkcionális és integrális megközelítéssel kell elvégezni megbonthatatlan egységben kezelve anyagi és eszmei jellemvonásait.

A TÁRSADALOM ÉS A KULTÚRA FOGALMA KÖZTI KAPCSOLATRÓL

A társadalom és a kultúra közti kapcsolat egyike a társadalomtudományban szereplő legérdekesebb és legösszetettebb elméleti problémáknak. A probléma néhány aspektusát[5] külön is megvitatták az amerikai elmélé-

ti irodalomban az elmúlt évtizedekben. Két, nyilvánvalóan szemben álló tendencia létezik e probléma megoldásában. Néhány tudós azt hirdeti, hogy a kultúra a társadalomnak, azaz a társadalmi rendszernek valamilyen leszármazottja. Mások a társadalmi rendszert egy szélesebb egész, nevezetesen a kultúra egy részének tekintik.

A szerző szerint ez a második nézet teljes mértékben elfogadhatatlan. A kultúra bármely meghatározását használjuk, semmiképp sem lehet azt úgy tekinteni, mint az emberi cselekedetek, a történelmi folyamat alanyát. Csak a társadalmat, egy társadalmi rendszert lehet ilyennek tartani, amely számos egyént foglal magába, akik egy koordinált emberi cselekmény közösségi alanyát jelentik.

Kroeber és Parsons (1958) egy e témával foglalkozó cikkükben (*A kultúra fogalma és a társadalmi rendszer* „The concept of culture and of social system") kísérletet tettek e probléma másik megoldásának megtalálására. De ők mellőztek egy rendkívül fontos tényt: a társadalmi rendszer (társadalom) és a kultúra viszonyának problémáját nem lehet csak egy szinten megvitatni. Nevezetesen két probléma jelentkezik itt:

1. hogyan lehet megkülönböztetni egy társadalmi szervezet „társadalmi jellemzőit" és „kulturális" összetevőit;
2. a társadalom mint az emberi cselekedet kollektív egysége és a kultúra mint annak attributuma között mi a kapcsolat.

Kroeber és Parsons a „társadalom" fogalmat a legszűkebb értelmében használják az emberek kapcsolatrendszerének leírására. Számukra a társadalmi rendszer fogalma megegyezik a társadalomével. Ehhez a szűkebb fogalomhoz a kultúra fogalmát ők később csupán intuitíve próbálják rögzíteni, s így határozták meg az emberi társadalmi élet szférájának két különböző aspektusát (az előbb említett „társadalmi jellemzőt" és „kulturális összetevőt")[6]. Kroeber és Parsons cikke nem említ semmilyen fogalmat, mely összekapcsolná az emberek társadalmi életének ezeket az aspektusait, és egy tényleg működő rendszernek mutatná azt. Egy ilyen fogalom nélkül lehetetlen létrehozni e két aspektus közti valódi kapcsolatot, és az elméleti elemzést egy logikus következtetésig elvinni. Olyan ez, mintha a növényekre és az állatokra a morfológia és a fiziológia fogalmait a szervezet fogalma nélkül alkalmaznánk.

A „társadalmi" és a „kulturális" különválasztása még problematikusabbnak tűnik Parsons véleményében, mint az általa bírált Malinowski felfogásában, mely szintén sikertelennek bizonyult a „társadalmi rendszer" és a „kultúra" fogalmainak megkülönböztetésében (Parsons, 1957.).

A fent említett problémát két különböző síkon és szinten lehet megoldani. Az első sík megkívánja, hogy különbséget tegyenek egy társadalmi szervezet „társadalmi jellemzői" és „kulturális összetevői" között. Gyakorlatilag ez szükséges, amikor egyrészről specifikálják a társadalmi kapcsolatok hálózatát (jellemző társadalmi összetevők) és másrészről azokat az eszközöket és mechanizmusokat, melyek szabályozzák ezeket a kapcsolatokat (kulturális összetevők). Ez a strukturális és funkcionális elemzés egy speciális típusa, mely két összetevő absztrakcióját tartalmazza: egyfelől empirikusan megragadja a társadalmi kapcsolatok rendszerét mint az egyének és a csoportok (szerkezet) közti kapcsolatok nagyon jelentős hálózatát, másfelől a különböző eszközöket és mechanizmusokat, melyeken keresztül szabályozzák ezeket a kapcsolatokat (a funkció)[7].

A szerző úgy gondolja, hogy a kapcsolatok és az őket szabályozó eszközök absztrakciójának ez a fajtája, amint azt Kroeber (1952 : 164.) írta, egy „tudományos logika anomáliája". Vele megegyezően senki sem tudja, hogyan lehetséges egy társadalmi szerkezetben egyidejűleg úgy cselekedni, hogy az „társadalmi" és „kulturális" legyen, hiszen a vallásra vagy a művészetekre ezeket nem lehet vonatkoztatni. A társadalmi kapcsolatok rendszere e kétoldalú, társadalmi-kulturális jelentését Kroeber továbbfejleszti egy tudományos logika anomáliájává, de mindazonáltal az egy empirikusan üres tény. Ebben a viszonylatban Kroeber a jelenség logikai magyarázatának nagy jelentőségű lehetőségét kérdőjelezi meg.

A szociális és kulturális antropológia képviselői valójában rendszerint mellőzték a társadalmi kapcsolatok rendszere strukturális és funkcionális elemzésének aspektusát. Még olyan neves szociálantropológus, mint Firth (1964) sem vett róla tudomást, pedig ő tanulmányozta a társadalmi szervezet mint speciális és összetett szervezet problémáját.

A szerző ismeretei szerint Radcliffe-Brown (1952) volt az első, aki közel jutott a társadalmi kapcsolatok rendszerének strukturális és funkcionális elemzéséhez, amikor a „kapcsolatok sajátossága" és „szabályozásuk eszközei" absztrakcióival kísérletet tett a társadalmi rendszerek morfológiai és fiziológiai elemzésére. De nem sikerült végső következtetést levonnia vagy a problémát világosan megfogalmaznia.

Meg kell jegyeznünk, hogy a „társadalmi sajátosság" és a „kulturális" összetevők viszonya — melyet megkülönböztetünk a társadalmi kapcsolatok empirikusan adott rendszerétől — nem lehet olyan kapcsolatban, mint egy rész és egy egész. Ezt a viszonyt mint két különböző oldalt, mint a szervesen integrált egész (társadalmi szervezet) különböző síkjait kell értelmezni, melyet csak a mi logikai elemzésünk tagol szét.

A fenti viszony másképp jelentkezik, ha a társadalmat mint a társadalmi cselekvés egy integrális kollektív alanyát vizsgáljuk egyrészről és a kultúrát a másik részről. Itt már a viszony az egész és a rész között érvényesül.

A társadalom és a kultúra közti viszony problémájával foglalkozó vita befejezéseképpen a következő gondolatot kell megemlíteni. A szerző fenntartja azt a véleményét, hogy az ő értelmezése, amely szerint a kultúra az emberek társadalmi életének egy funkciója, elméleti premissza lehet a probléma gyümölcsöző megoldásához az elemzés különböző szintjein. Az első esetben (amikor különbséget tettünk a „társadalmi sajátosság" és a „kulturális összetevők" között) a kultúrát úgy tekintjük, mint a szabályozott társadalmi kapcsolatok eszközét. A második esetben a kultúra alatt az emberi élettevékenység egy általános, speciális módját értjük, s ezt a módot teljes integritásában mutatjuk be.

KULTÚRA ÉS AZ EMBERI TEVÉKENYSÉG FOGALMA KÖZÖTTI VISZONYRÓL

A kultúra és a tevékenység (valamint a viselkedés) fogalmait gyakran azonosítják az elméleti irodalomban. Az ilyen azonosítás teljes mértékben alaptalan. Csak megzavarja a tudósokat a tevékenység és a kultúra fogalmai kognitív funkcióinak specifikálási kísérleteiben, az emberi társadalmi élet általános kutatásában. Általánosságban a tevékenység — a szó szoros értelmében —

az élő rendszer információsan irányított cselekvéseit jelenti, mely a környezettel fenntartott interakción alapul. Az a mód, ahogyan a viselkedést irányítják és lebonyolítják, értelmezésünk szerint a kultúra (Markarjan 1973: 14.).

Ahhoz, hogy a működő rendszer igazi folyamataként értsünk meg egy tevékenységet, alapvetően fontos két lényegesen eltérő aspektust absztrahálni. Először értelmezni kell a mechanizmusok aktualizálását, amelyek ösztönzik, programozzák, végrehajtják a cselekvés alanyainak viselkedését (például gondolkodás, beszéd és más tevékenységek). Másodszor: különböző integrális területek léteznek, ahol ezeknek az alanyoknak szociokulturálisan irányított erőkifejtései egy „tevékenység-sajátosságban" valósulnak meg, a társadalmi gyakorlat a tevékenység különböző szféráinak rendszerét foglalja magába, mint a közgazdaság, igazgatás, oktatás stb.

Értelmezzük most a szóban forgó „tevékenység" e két aspektusát a társadalom fent említett multidimenzionális modelljében. Az ilyen elemzéshez három vonatkoztatási keret van:

1. a tevékenység alanyai,
2. a tevékenység területei,
3. a tevékenység módjai.

A két fentebbi aspektus egyike, amelyik kifejezi a „tevékenység-sajátosságot" meg fog egyezni a második vonatkoztatási kerettel, a másik aspektus, amelyik a tevékenység mechanizmusának aktualizálását ragadja meg, meg fog jelenni a harmadikban. Az „emberi tevékenység módja" fogalmának bevezetésekor a kultúra számos különböző elemét absztraháljuk és integráljuk egy elméleti szintézisbe. A társadalom reális funkciójában és fejlődésében ezek az elemek szervesen át vannak szőve emberi tevékenységgel. Lévén a kultúra a tevékenység aktualizálásának módja és eszköze, a tevékenységben közvetlenül megnyilvánul. Mi az extrabiológiai fogalmával ragadtuk meg az emberi tevékenységből származó eszközöket és mechanizmusokat, amelyek specifikus és korrelációban levő elemek sajátos csoportját képezik (például az anyagi termelés eszközei, nyelv, erkölcs, törvény, tudomány, művészetek, vallás, társadalmi intézmények hálózata, szokások, lakás, közlekedés, ruházat stb.). De nem felejtkezhetünk el arról, hogy ebben a folyamatban az elvont elemzés általános módszereit használjuk és kutatásunk tárgyát osztályozzuk. Ezek a módszerek felhatalmaznak minket, hogy a jelenségeket megkülönböztessük és gondos vizsgálattal elválasszuk, de ezek a jelenségek a valóságos társadalmi életben mindig egységben vannak és elválaszthatatlanok a létezőktől. Az emberi tevékenység folyamatában kulturális mechanizmusok működnek. Ezek a folyamatok azonnali eszközök, melyekkel az emberek megoldják a feladataikat társadalmi életük folyamán. Például az egyén szocializációja — alkalmazkodása az elfogadható társadalmi magatartáshoz — mindig az egyén másokkal való interakciójában történik: a családján vagy a közösségen belül. Társadalmi ellentmondások oldódnak meg a társadalmi osztályok közötti harcban, a forradalmakban és háborúkban. A bármely társadalom számára létéhez szükséges információk a kutatások különböző fajtájának folyamatában szerezhetők be. Valamennyi társadalomnak megvan a saját mechanizmuskészlete, hogy megoldja ezeket és sok egyéb problémát, melyek sajátosan rá jellemző, egységes típusú kultúrájában jelennek meg. A kultúrának ez az egységes típusa a tevékenység különböző folyamatai-

ban valósul meg és aktualizálódik, minden egyes folyamatnak megvan a maga funkciója. Ezek a folyamatok arra irányulnak, hogy kialakítsák a kultúra egységes típusát egy adott társadalomban. Másrészről megpróbálják legyőzni és megváltoztatni a kultúrának e típusát.

EGY TÖRTÉNELMILEG ADOTT KULTÚRA JELLEMZÉSÉNEK FELADATA

Bármilyen tudományos fogalom aszerint teljesíti kognitív funkcióit, amilyen absztrakciós szinten tanulmányozták, valamint vizsgált tárgya általánosításának módszerétől függően. Például, amikor egy általános kultúrafogalmat hoznak létre, az absztrahálás e szintje már a fogalom kognitív célját prekondicionálja. Az emberi tevékenység (létezés) specifikus módjának egy általános jellemzését kell megadnia más biológiai rendszerek létezési módjával szemben. Mikor különböző történelmi kultúrákat vizsgálunk, a kultúrafogalom kognitív funkciói eltérőek lesznek. Kifejezik a létezési módok specifikus vonásait, melyeket különböző népek fejlesztettek ki. A régészet, a néprajz, a történelem az illetékesek a kultúra elemzésének ezen a szintjén.

Egy történelmileg adott kultúra komplex formáció, amelyet nem lehet egy dimenzióban leírni. Az adott jelenséget kifejező fogalmak különböző jelentéseket nyernek a kultúra típusától függően: általánosakat (pl. primitív, tőkés és hasonlóak) vagy helyieket (pl. az ausztrál bennszülöttek kultúrája, indián kultúra stb.). A kulturális és történelmi rendszerek tanulmányozásának ezen két aspektusa alapvetően különböző. A kultúra számos nyugati tanulmányozója a XX. század első felében még nem tudott erről a fontos tényről, és ez komoly hibájuk volt. Spengler, Toynbee, Northrop, Benedict, Herskovits és mások, amikor a történelmi kultúrákról vitáztak, nem tettek világos különbséget a kultúrtörténeti rendszerek általános és helyi típusai között. Az általános, idealisztikus nézetek miatt a történelmi kultúrák tanulmányozásának első aspektusát nem vették észre, vagyis mellőzték a kultúra általános típusait. Következésképpen elméleti rendszerük azt az elvet képviselte, hogy a kultúrák „egyenlőek" vagy „azonos értékűek". Mi bíráljuk álláspontjukat néhány kiadványunkban, főleg a *Kultúra elméletéről szóló esszék*ben (Essays on theory of culture. Markarjan, 1969 : 99—130.).

Bagby — egy amerikai kultúrantropológus — munkájában (1958) arra a következtetésre jutott, hogy a kultúra helyi történeti típusainak felállításában, amikor kifejezzük a helyi kultúrtörténeti rendszerek egyöntetűségét és a kultúra általános történelmi típusainak fejlődési állomásait, a kutatónak bánni kell tudni az általánosítások és absztrahálások alapvetően különböző fajtáival. Az első két esetben az absztraháló tevékenység felöleli a meghatározott tér- és időkontinuumot. A második esetben a különböző kultúrtörténeti rendszerek közös tulajdonságait és oldalait hangsúlyozza ki, a kutató a tér és idő határokat elhanyagolja. De e rendszerek teljes értékű rekonstrukciójához teljes mértékben szükséges arányosan és egységesen kombinálni az absztrahálás és az általánosítás eme két aspektusát.

Az általánosítás módszereinek ilyen felfogása nagyon nagy fontosságú a kultúrtörténeti rendszerek tanulmányozásakor a régészek, néprajzosok és kultúrtörténészek számára. Amikor ezeket a módszereket kellőképpen elvonatkoztat-

ták és specifikálták, akkor kialakul egy kezdő hivatkozási pont, melynek alapján elemezhetők lesznek a rendszerek, és a tények logikusan csoportosíthatók a különböző aspektusok összekeverése nélkül. Hogy a kultúra típusainak ilyen megkülönböztetése mennyire fontos, az inkább az utóbbi idők munkáiban nyert elismerést (Bromlej, 1971: 13.).

Ha világosan megkülönböztetjük az általánosítás típusait, a kultúra tanulmányozása segít a nomotetikus és ideografikus módszerek hamis szembeállítását kikerülni azzal, hogy a tárgyak létező egyedi mivoltát nem azonosítja ideografikus képükkel.

Az ideografikus módszer nem közelíthet meg egyediségében egy kultúrát. Ez a módszer csak olyan kognitív helyzetekben lehet hatékony, ha pillanatnyi eseményeket ír le, beszél el. Eközben a kultúra igazi természete szerint örökké ismétlődő jelenség. Ezért az individualizálásához egy speciális fajtájú általánosításra van szükség, amikor a szóban forgó tárgyat egy meghatározott tér- és idő-kontinuumban kell megítélni. Például egy nép kultúrtörténeti gyakorlatának néhány individuális sajátosságát rekonstruálni lehet pusztán ennek a gyakorlatnak a különböző konkrét megnyilvánulásai ismételt összehasonlításával, de úgy is, hogy e megnyilvánulások közös jellemvonásait rögzítvén egybevetjük más népek kultúrtörténeti gyakorlatával. Ha egy meghatározott közös stílusként határozunk meg egy helyi kultúrát[8], akkor mindenki ugyanazt érti alatta, amikor róla beszél, például a régi egyiptomi, indiai és arab kultúrtörténeti gyakorlatok. De — ahogy már előbb említés esett róla — ezek speciális típusok, rögzítik a közös és egységes folyamatokat és jelenségeket a megfelelő tér- és idő-kontinuumban. Ezek a típusok, melyek fenntartják az ekvivalens kultúra (civilizáció) elméletét[9], egyetértve azzal, hogy a különböző kultúrtörténeti rendszereket „egyenlő értékűeknek" tekintsék, nem törődnek az emberi fejlődés általános folyamatában elfoglalt helyükkel.

Befejezésképpen egy gondolattal kellene még foglalkozni. Mialatt a kultúra absztrahálását jogosnak ítéljük és specifikációját mint a tudományos kutatás egy sajátos tárgyát szintén, a szerző úgy véli, hogy még mindig fennáll a veszély, hogy azt hiposztazálják valamilyen független lényegbe. A veszély még súlyosabbnak tűnik atekintetben, hogy a kultúra kifejezést gyakran használják történelmi, szociokulturális komplexumok teljességének megjelölésére, például keleti, régi amerikai és más kultúrák (civilizációk) esetében. Ezért mindig emlékeztetni kell arra, hogy ez a kifejezés inkább feltételes, mivel a történelmi folyamat valódi alanyai az illetékes társadalmi-történelmi rendszerek, amíg a kultúra csupán azok funkciója. Más szavakkal, ez létezésük történelmileg kifejlődött speciális módja.

(Fordította: Sebestyén Éva)

JEGYZETEK

1 Ebben a kontextusban a kultúra és civilizáció kifejezések szinonimok. A „földi" kultúrára jobban ráillik etekintetben a civilizáció kifejezés, amelyet mint az emberi kultúra fejlődésének meghatározott állapotát lehet értelmezni, s amely szorosan kapcsolódik az emberi társadalomnak adott állapotához.

2 Az „exobiológiai" kifejezés a biológiai élet lehetséges, Földön kívüli megnyilvánulásait fejezi ki. Úgy tűnik, hogy ez a kifejezés felel meg leginkább a kultúra lehetséges Földön kívüli megnyilvánulásainak megközelítéséhez.

3 A kultúra lehetővé teszi, hogy a társadalom egy egyszerű-adaptált rendszerből univerzális adaptált-adaptáló rendszerbe alakuljon át (Markarjan, 1971: 72.).

4 Arutyunov javasolta e háromdimenziós séma hierarchikus bemutatását, így a cselekvés, közösség és kultúra fogalmait az élet fejlődésének három különböző fejlődési szintjeként különböztetnénk meg (Sovetskaja Etnográfia, 1971: 178—179.).
Bár nincs elvi ellenvetésem az ilyen hierarchikus séma ellen, mégis célom eltérő. Rendszerem a társadalmat három, fontosságilag egyenértékű síkon tárgyalja, és kifejezi, hogy különböző dimenziói a szóban forgó kognitív feladatoktól függnek.

5 Ebben az összefüggésben a társadalom és a társadalmi rendszer kifejezéseket szinonimaként használjuk.

6 A múltban e cikk szerzője szintén ezt az egyoldalú és szűk látókörű megközelítést vallotta a társadalom és a kultúra közti kapcsolatról (Markarjan, 1966.: 87.).

7 Ezeket az absztrakciókat a legbonyolultabbaknak kell tekintenünk a társadalomtudományokban, mivel az itt megkülönböztetésre váró elemek szervesen integránsak és szorosan koherensek. Ez a különválasztási folyamat még sokkal nehezebb, mivel jelentős olyan mechanizmusok is szabályozzák a társadalmi kapcsolatokat, melyek csak a kapcsolat fogalmán keresztül fejezhetők ki, például az erkölcsöt vagy a törvényt csak mint erkölcsi vagy jogi viszonyt lehet meghatározni, és mindez kifejezésbeli zűrzavarhoz vezethet.

8 A szerző ezt tartja a legmegfelelőbbnek egy meghatározott, történelmileg adott kultúra kifejezésére, legyen az törzsi, nemzeti, nemzetközi vagy más különálló kultúra.

9 Ezt a kifejezést a szerző azon nézetek általános jellemzésére használja, melyek tipikusak voltak a XX. századi idealisztikus történelmi gondolkodásban az Európa-centrikus elmélet mély krízise miatt (Markarjan, 1963). A „kultúr-relativisztikus" kifejezést (Herskovits, 1955.) gyakran használták az amerikai szakirodalomban, de ez túl üres és e sajátságos gondolkodásmód lényegét nem tudja felfedni.

IRODALOM

Bagby, P. (1958): Kultúra és történelem: prolegomena a civilizációk összehasonlító tanulmányához (Culture and history: prolegomena to the comparative study of civilisations) New York and London. Longmans, Green.

Bromlej, I. V. (1971): Az „étosz" fogalmának jellemzéséhez (Kharakteristike ponaitiai „ethos"). Rjazü i narodü I.

Firth, R. (1964): A társadalmi szervezetről és értékekről szóló esszék (Essays on social organization and values) London. University of London, Athlone Press.

Herskovits, M. J. (1955): Kulturális antropológia (Cultural anthropology) New York. Knopf.

Kroeber, A. (1952): A kultúra természete (The nature of culture) Chicago. University of Chicago Press.

Kroeber A., Kluckhohn, Clyde (1952): Kultúra: a fogalmak és meghatározások kritikai szemléje (Culture: a critical review of concepts and definitions) Cambridge. Massachusetts. The Museum.

Kroeber, A. L., Parsons, T. (1958): A kultúra és a társadalmi rendszer fogalmai (The concepts of culture and of social system) American Sociological Review 23. 582—583.

Markarjan, E. Sz. (1963): Az egyenlő civilizációk koncepciójának bírálata (Kritika koncepciij ekvivalentnih civilizaciij) Voproszü Filoszofii 8.

(1966): Leslie White kulturológiai elmélete és a történelmi materializmus (Kulturologicseszkaja tyeorija Lesli Uajta i isztoricseszkij materializm) Voproszü Filoszofii 2

(1969): Esszék a kultúra elméletéről (Ocserki tyeorii kulturi) Erevan, Publishing House of the Academy of Sciences of Armenian S. S. R.

(1970a): A kultúra elemzésének helye és szerepe a mai társadalomtudományokban (Meszto i rol isszledovanyija kulturi v szovremennom obscszesztvoznanyii) Voproszü Filoszofii 5.

(1970b): Az emberi társadalom elemi összetételéről (On the element composition of human society). A 7. Szociológiai Világkongresszusra készült előadás.
(1971): Az emberi társadalom mint a szervezet speciális típusa (Cselovecseszkoje obsesztvo kak oszobij tip organizacii) Voproszü Filoszofii 10.
(1972): Az emberi tevékenység és a kultúra geneziséről (On the genesis of human activity and culture) Erevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian S. S. R.
Montagu, M. F. Ashley (1968): A kultúra, az ember alkalmazkodó dimenziója (Culture, man's adaptive dimension.) London, Oxford and New York. Oxford University Press.
Parsons, Talcott (1957): Malinowski és a társadalmi rendszer elmélete (Malinowski and the theory of social system. In: Man and culture) Edited by R. W. Firth. London: Routledge and Kegan Paul.
(1965): Társadalmak, evolúciós és komparatív perspektívák (Societies, evolutionary and comparative perspectives) Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall.
Radcliffe-Brown, A. R. (1952): Szerkezet és funkció egy primitív társadalomban (Structure and function in a primitive society) London. Cohen and West.
Shoven, R. (1965): A méhtől a gorilláig (Ot pcselü do gorillü) Moszkva.
Sorokin, Pitirim A. (1966): A mai szociológiai elméletek (Sociological theories of today) New York. Harper and Row.
Szovjetszkaja Etnografija (1971. Volume 6.)

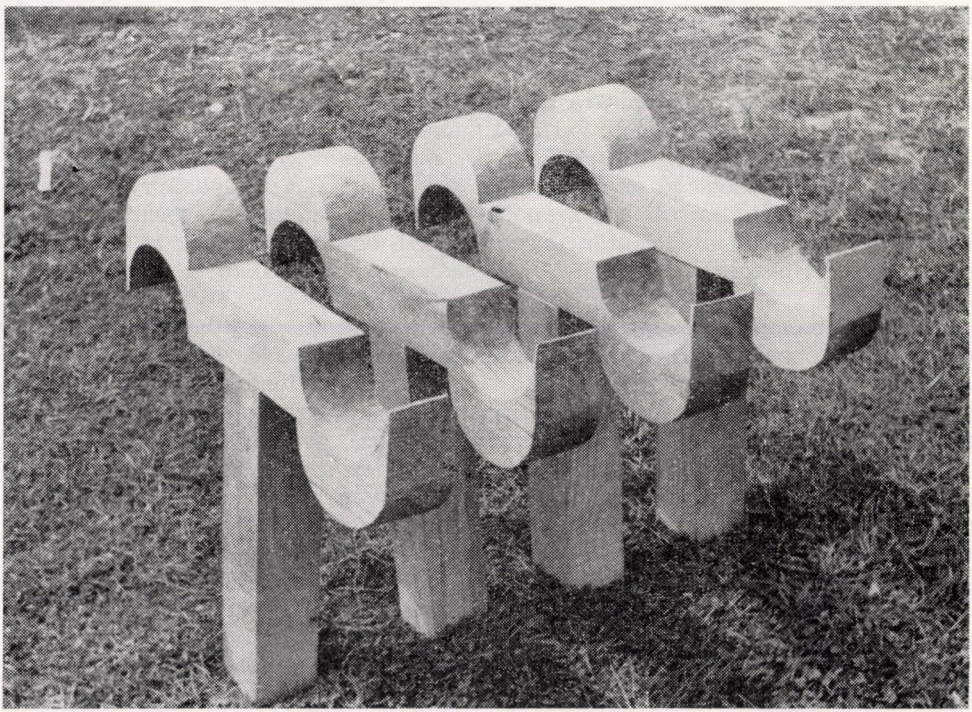

Szabó M. László alkotása

Marcin Czerwinski

A „KULTÚRA" TERMINUSRÓL

A „cultura" szó elsődlegesen az élő növényi szervezetek módszeres művelését, ápolását jelentette azok fejlődésének serkentése céljából. Ennek az elsődlegesen latin jelentésnek már bizonyos bővülését jelentette a „puericultura" összetétel, amely a gyermekek fejlődésének orvostudományát és higiéniáját jelentette. Ezt a terminust az „agricultura" és a „horticultura" típusú összetételek mintájára alkották, amelyek a mezőgazdaság és a kertészet számos mai nyelvben is használt elnevezései.

A modern kori „kulturisztika" kifejezésben még megőrződött a „kultúrának" a testi fejlődés irányítási képességével való kapcsolata. Ugyanezt a jelentést őrzi a „fizikai kultúra" (testnevelés) kifejezés is.

A mai nyelvekben a „kultúra" szó szűkítő jelzők nélkül mégsem egyes szervezetek alakításának a módjait jelenti, hanem az ember magasabb rendű pszichikai működései irányítására használt eszközöket. E szó ilyen jellegű használata Cicero — minden bizonnyal még metaforikus — használatából indult ki, aki a filozófiát a szellem kultúrájának (ti. művelésének) nevezte.[1] Ezeknek az eszközöknek az összessége az emberek közös alkotása, a társadalmi viselkedés társadalmi szervek által történő szabályozásának a rendszere. A terminus többértelműsége folytán, amit rögtön jeleznünk kell, egyúttal ezeknek az eljárásoknak az emberi diszpozíciók megfelelő formálásának alakjában jelentkező hatásait is jelenti.

Mint számos más hasonló terminus, ez sem felel meg egy homogén, egy síkon jelentkező jelentéskörnek, hanem mintegy nyelvi záróköve több, egymással tárgyi és genetikai összefüggésben álló fogalomkörnek. Vonatkoztatható — mint már említettük — az emberi tudat „művelésének" eszközeire és annak eredményeire, felfogható az egyén vonatkozásában is, valamint az emberek egymást alakító társadalmi folyamataként is. Még ez sem meríti ki azonban az összes jelentés-megkülönböztetést, amit ez az anyag magában foglal. A terminus elterjedt használati módjaira való tekintettel érdemes különös figyelemben részesíteni néhány jelentés-megkülönböztetést. Ezeket olyan ellentétpárokba foglaljuk, amelyeket vagy a tartalmi körük, vagy pedig valamely felfogás szerint legfontosabbnak elismert aspektusuk különböztet meg egymástól. Rámutattunk már arra a lehetőségre, hogy a „kultúra" terminust az ember lelki életének a megformálási módjára vonatkoztassuk. Ebben a jelentésben mondjuk, hogy valaki „magas kultúrájú", más pedig kulturálatlan. Az első egyén valamiféle feltételezett mintakép szerepét tölti be. (Vagy maga alakít ki mintaképet.) Ilyen minősítést nem egyszeri viselkedéssel ér el, hanem olyan állandósult diszpozíciók

alapján, amelyek az ismétlődő hasonló helyzetekben kiállják a próbát. A „kultúra" tehát ebben az esetben jellemvonások, képességek, emlékezetben őrzött tartalmak állandó készlete. A terminusnak ilyen értelmezése nemcsak a módszertanilag nem ellenőrzött köznapi használatban fordul elő, hanem a társadalomtudományokban is. A lengyel szakirodalomban például Stanislaw Ossowski hajlik erre az értelmezésre[2]. E szerző a „kultúrát" úgy értelmezi, mint az emberi individuumok bizonyos társadalmilag elterjedt pszichikai vonásait. A „kultúra" szónak pszichológiai fogalmat adva a jelenség tárgyi aspektusát „a kultúra tárgyi korrelátumai" fogalmába sűríti. Ezek közé tartoznak a kultúra termékei, a tartalmat közvetítő művek. Ilyen lehet az irodalom vagy a művészet, de az olyan verbális alakban „tárgyiasult" viselkedési minták is, mint például a gyermekeknek ismételgetett instrukciók: „így kell viselkedni", „legyél ilyen és ilyen". Az antireifikációs álláspont áll közelebb a kiváló angol teoretikushoz, A. R. Redcliff-Brown-hoz is.[3]

A köznyelv — és ennek nyomán a tudományos nyelv is — ismeri azonban az ezzel ellentétes felfogást is. A kultúra ebben az értelemben nem más, mint az emberek közötti megértést, valamint az emberek pszichikai életének irányítását szolgáló tárgyi eszközök összessége. A Kulturális és Művészeti Minisztérium, a Tudomány és a Kultúra Palotája és más hasonló intézmények elnevezése onnan ered, hogy a „kultúra tárgyainak" védelmére szolgálnak, vagy pedig az a feladatuk, hogy ilyeneket hozzanak létre. Olyan viszonyban vannak a kultúrával, mint a gazdasági intézmények a gazdasági javakkal. A „kultúra" ebben az esetben ugyanazon a síkon szerepel, mint a gazdasági javak, egyszerűen leírható, sőt megszámlálható tárgyak együttese. A különböző társadalomtudományok területén többé vagy kevésbé kritikusan kezelve ugyan, de fel-felbukkan ez az értelmezés. Amikor egy régész a „lausitzi kultúrával" foglalkozik, kénytelen elismerni, hogy nagyon keveset tud azokról az emberekről (pszichikai életük egészéről), akik annak hatása alatt éltek. A „kultúra" terminussal — hogy Stanislaw Ossowski terminológiáját alkalmazzuk — a „kultúra korrelátumainak" azt a tipikus együttesét jelöli, amelyet egy adott kor és egy adott terület vonatkozásában sikerült elkülöníteni. Ezek sírhelyek és kerámiatárgyak, esetleg települések és háztartási eszközök maradványai. Ezt az álláspontot az etnológia számára általánosítja, elmélyíti és jelentős mértékben szélsőségessé (kizárólagossá) teszi L. A. White.[4]

Hasonlóan fogja fel ezt a kérdést a nyelvészeti iskolák jelentős része is, amelyek kutatási tárgyukat „tárgyszerűnek" (thinglike) fogják fel. Ez megfelel annak a ténynek, amelyet intuitíve mindenki érez, és legalábbis bizonyos fokig a módszeres kutatások is megerősítenek: a „kultúra korrelátumai", de inkább azok együttesei, noha kézenfekvően a társadalom alkotásai, mégis autonómiára tesznek szert alkotóikkal szemben, „irányítják" az embert, „felelőssé" válnak az ember által elvégzett bizonyos választásokért. Sőt mi több, a kultúra termékei vagy e termékek rendszerei sajátos belső törvényszerűségekkel, részben autonóm működési és fejlődési „logikával" rendelkeznek. Ez elsősorban abból a tényből adódik, hogy a kultúra termékei az emberi környezet és az ember saját biológiai determinizmusai által felvetett problémákra adott válaszok, s mint ilyenek, ezen problémák logikáját tükrözik. A kultúra termékei annak az anyagnak a természetével összefüggő törvényszerűségek szerint alakulnak, amelyből fel vannak építve vagy amelyben felidézésre kerülnek, s ezek a törvényszerűségek abban az ellenállásban fejeződnek ki, amelyet az anyag fejt ki

mind a kialakulás, mind pedig a használat során. Végezetül a kultúra termékeinek belső törvényszerűségei azok szemiológiai struktúrájából, jelentésbeli funkcióik interrelációiból következnek. Mindez együtt azt vonja maga után, hogy a „kultúra" terminusban foglalt termékek egésze olyan folyamatoknak van alárendelve, amelyek nem magyarázhatók kizárólag pszichológiai alapon. Ugyanakkor az is világos, hogy a kultúra termékei megszűnnek „önmaguk lenni", mihelyt az őket értő emberi alanyokkal való megfelelés nélkül fordulnak elő. Ezért az a nem túlságosan ritka felfogás, amely a (saját tulajdonságaik által igazolt) rövidítés jogán autonóm fejlődésű képződményeknek tartja őket, nyilvánvalóan figyelmen kívül hagy valami alapvetőt. Ami azokat a bizonyos „dologszerű" tárgyakat illeti, még egy másik, intellektuális szempontból alighanem komolyabb komplikáció is jelentkezik. Ennek a problémának az elmélyítése egyébként megváltoztatja annak értelmezését, amiről eddig szó volt. E kérdés lényegének a megértése az utóbbi évtizedekben érlelődött ki mind a szaktudományok, mind pedig a filozófia területén. Arról az alapvető kérdésről van szó, hogy lényegében mi is az a tárgy, amelyet a „kultúra korrelátumának", termékének vagy alkotásának nevezünk, más aspektusban pedig normaként vagy általános társadalmi érvényű megnyilatkozásként határozunk meg?

A kultúra termékeit tanulmányozó szaktudományok közül ezt a kérdést a legpontosabban és a legmélyebben elemző módon a nyelvészek vetették fel. Ferdinand de Saussure érdeme, hogy a nyelv jelenségén belül mintegy két síkot kezdtek megkülönböztetni: a nyelv általános mintáját és annak a beszélő egyén által történő mindenkori gyakorlati megvalósulását. Különböző módon beszélünk. A lengyelek között meg lehet különböztetni a különböző tájegységek kiejtési jellegzetességeit hordozó személyeket. Az ország déli és északi részéből származó franciák az írásban egységesen „r" betűvel jelölt két alternatív beszédhang alapján különböztethetők meg egymástól. Az északiakról azt mondják, hogy „raccsolnak", a déliekről, hogy „ropogtatják az r-t". Egy nyelven belül a legkülönböző réteg- és egyéni változatok kereszteződnek és élnek egymás mellett, amelyeket sajátos hanglejtés, selypítés, a mássalhangzók „elharapása" stb. jellemezhet. A kiejtési jellegzetességeken kívül szemantikai, grammatikai és szintaktikai elérések is előfordulnak. Ha az egy nyelvet beszélő emberek e különbségek ellenére is nemcsak hogy megértik egymást, de gyakran észre sem veszik egymás eltérő nyelvi jellegzetességeit, ez csak úgy történhet meg, hogy egyéni sajátosságaik ellenére betartanak egy mindenki által tudatosított általános normát. Teljesen közömbös, hogy a „roi" szó kiejtése közben egy tiszta, a lengyel „r"-hez hasonló hang vagy pedig egy rekedtes zaj hallatszik-e, mindenki, aki tud franciául, „ugyanannak a szónak" az individualizált reprodukálásaként fogja azt érzékelni. A példányok (vagyis a konkrétan kiejtett szavak) azonossága egy tisztán gondolati alakulatban, az ideális „roi" szóban valósul meg, amelynek szempontjából nem lényeges, hogy a szókezdő hang az egyik vagy a másik lehetséges értéket veszi-e fel, ugyanakkor ki van zárva számos más érték (pl. a „p", a „k" vagy „l" betűkkel jelzett értékek) felvétele. Nem tárgyalva e kérdések teljes bonyolultságát, csak egy problémát emelünk ki. Tehát számos individualizált és differenciált reprodukálással van dolgunk, amelyek konkrétumok (hangsorok), valamint egyetlen normával, amely olyan gondolati alakulat, amely nem is feltétlenül pontosan realizálódik a konkrét reprodukálások során.

A nyelv esetében az össztársadalmi kultúra „korrelátumának" vagy elemének (a pszichologizáló vagy a „reizáló" interpretálástól függően) azt a gon-

dolati alakulatot fogjuk nevezni, amely az egyénileg eltérő konkrét nyelvi megnyilatkozások által betartott normát alkotja.

A kultúra ugyanis — amint azt már fentebb említettük — a pszichikum (és annak a viselkedésben történő manifesztálódása) céltudatos alakítására szolgáló eszközöknek, valamint ezen alakítás eredményeinek az összessége. A nyelv annyiban lehet ilyen eszköz, annyiban hozhat ilyen eredményeket, amennyiben egyként, önmagával azonosként tudatosul. A kultúra termékeinek konformizáló, valamint kommunikatív funkciója esetenként megköveteli azok teljes azonosságát, esetenként pedig elegendő a viszonylagos, nem teljes azonosság is. Az azonosság pedig nem magától értetődően nyilvánvaló, mivel a kultúra termékeinek többségét megismételhető struktúrák képezik.

Az előbb vettük magunknak a bátorságot, hogy a nyelv elemzéséből adódó következtetéseket általánosítsuk, mivel hasonló, ha nem is teljesen azonos elemzéseket lehet végezni egészen más, másképpen funkcionáló kulturális termékek példáján is. Az „irodalmi mű" semmi esetre sem a könyvnek az a konkrét példánya, amely előttem fekszik, sem pedig annak a hangosan történő felolvasása. Ez a példány csupán evokálja a tudatomban „gondolt szavak" bizonyos struktúráját, és csak ez utóbbiról mondhatom el, hogy az a mű.

Azt mondhatja valaki, hogy más a nyelv, amelynek az a funkciója, hogy mindenfajta tartalom kifejezésének univerzális eszköze legyen, és megint más az irodalmi mű, amely szigorúan meghatározott tartalmak egyszeri kifejezése. Ez természetesen igaz. De az is, hogy amiről én beszélek, az más szférhoz tartozó kérdés, más aspektus, márpedig ez az aspektus mindkét esetben alapvető hasonlóságot mutat. Arról van szó, hogy mind az általános kommunikációs rendszernek, mind pedig az egyszeri közleménynek az a specifikuma, hogy nem ragadható meg lényegük teljessége, ha pillantásunkat csak az olyan objektumokra vetjük, mint az adott megnyilatkozások vagy az adott lejegyzések. Ezek olyan gondolati-képzeleti struktúrákhoz irányítanak bennünket, amelyek, miközben ezek mintái, mintegy a „tulajdonképpeni" nyelvet, a „tulajdonképpeni" irodalmi művet képezik.

Az eset azonban nagyon bonyolult, egyenesen paradox. A fogalmaknak és képzeteknek az a struktúrája, amely az irodalmi mű nélkülözhetetlen részeként magába foglalja a szavak elképzelt hangértékét is. Elég, ha csupán a versolvasásra gondolunk, amely elválaszthatatlan attól, hogy gondolatban átéljük a szavak fizikai szépségét is. Maga a nyelv viszont — miközben „gondolati struktúra" — függ a maga hangszubsztrátumától, amely több szempontból is meghatározza e struktúra jellegét és fejlődését. Ez a szubsztrátum bizonyos értelemben mindig jelen van, míg a nyelvi struktúra olyan, a hangot mellőző reprodukálása esetén is, amilyen bármiféle lejegyzés.

Jelen munkában nem tervezzük az imént felvázolt problémák kifejtését. Megelégszünk egy általános megállapítással, amely egyúttal igen vázlatosan és hiányosan meghatározza „a kultúra tárgyait". Ezek szimbolikus jellegűek. Ez azt jelenti — amiről korábban már szó esett —, hogy funkciójuk — a rámutatás, a jelentés — nem valósulhat meg, ha nem kapcsolódik hozzájuk olyan tudat, amely asszociál arra, amire rámutatnak, amit jelentenek. Ezenfelül azonban még egy fontos körülmény is van. „Ugyanazt" a szimbólumot (jelet) általában különböző változatokban és anyagban lehet realizálni anélkül, hogy elvesztené jelentése azonosságát. Más szóval: az egymáshoz hasonló, de mégis különböző szimbólumok bizonyos osztályait ugyanazon minta megvalósulásainak, tehát

ugyanazzal a jelentéssel bíróknak érzékeljük. Tehát az a helyzet, mintha a „tulajdonképpeni" szimbólum a szimbólum valamiféle „eszméje" lenne, amelyet konkrét megtestesülései képviselnek. (Pl. az „A" betűnek sokféle rajzolata lehet anélkül, hogy változna szimbólumértéke. Pontosabban: egész osztálynyi különböző jel van, amelyeket az „A"-val azonosan értelmezünk.)

A szimbólum eme eszméje vagy a „tulajdonképpeni szimbólum" a tudat részekén létezik a megfigyelés következtében és csak a megfigyelési képesség által kijelölt határok között. A túl távoli, teljesen váratlan változatot már nem érzékeljük a minta realizációjaként. Ez a kérdés tehát megint mozgósítja a szimbólumokat használó alanyok tudatát, bár ez most másképpen történik, mint az első esetben. Ott a szimbólumok szemantikai megértéséről volt szó, itt pedig annak azonosságának a felismerése a lényeges. A szimbólum azonosságát használói pszichológiai tulajdonságai határozzák meg.

Mind az első, mind a második probléma felhívja a figyelmet azokra a nehézségekre, amelyekkel számolnia kell a kultúra „reizáló", vagyis olyan felfogásának, amely a kultúra tanulmányozását tárgyak, nem pedig tudatállapotok kutatásának tekinti[5]. A fenti fejtegetésekkel az volt a szándékunk, hogy rámutassunk az efféle tárgyak bonyolult „létezési státusára".

Munkámban a kultúra „reizáló", nem pedig „pszichologizáló" értelmezését fogom alkalmazni, mint ahogy egy józan nyelvész vagy művészetteoretikus sem tekinti a maga szaktudományát a pszichológia részének. Amikor a „reizáló" értelmezést választom, elfogadom mindazokat a fenntartásokat, amelyek a kultúra termékeinek bonyolult ontológiai jellegével kapcsolatosak.

A lengyel kutatók közül az itt felvázolt „reizáló" értelmezésre hajlik Antonina Kloskowska. „A kultúra szemiotikai kritériumai" című, a problémákat nagyszerűen rendező tanulmányában[6] rámutat ennek a felfogásnak az operatív előnyeire. A szerző ebben a tanulmányában érinti a kultúra termékei „ontológiai státusának" és bonyolultságának kérdését is.

A minták, a művek, általában a kultúra termékei értelmének bennünket érdeklő szférája bármennyire is függ genetikailag, teleológiailag és funkcionálisan az ember pszichikai aktivitásától, nem írható le másként, mint az immanens elemzés nyelvén, amely az egyes termékek között vagy köztük és a kultúra egésze között implikáció, homológia, negáció, komplementaritás stb. típusú kapcsolatokat tár fel, tehát olyan kapcsolatokat, amelyeknek a következtében a kultúra nem különálló termékek egyszerű összege csupán, hanem rendszerjelleget mutat.

A jel és a szemantikai érték fogalmai pontosítást igényelnek egy bizonyos szempontból, ahonnan — véleményem szerint — a tartalom túlzott és operatív szempontból csalóka kitágítása fenyeget. Ez azon alapul, hogy a szemantikai kommunikációt azonosítják olyan impulzusok küldésével, amelyek módosítják az impulzusokat befogadó rendszer állapotát, olyan impulzusátadással, mint amilyen a mechanikai és biológiai rendszerekben lép fel. Erre példa az ún. genetikai kód tudatos vagy nem tudatos szemantizálása. Az e téren elvégzendő pontosítások segítenek majd megérteni a kultúra specifikumát a „kultúra előtti" szervezettségi állapotban levő természethez képest.

A természettudományok ismernek olyan eseteket, amikor úgy tűnik, hogy a valóság valamely darabjának olyan szimbolikus megfelelője van, amely a valósághoz viszonyítva a modell szerepét tölti be. Ezek az esetek emlékeztetnek azokra, amelyekkel a kulturológus találkozik. Így például a szervezetek prog-

ramozott fejlődésen mennek át, ennek programja pedig, úgy tűnik, „kiolvasható" az elemeknek abból a specializálódott rendszeréből, amely az egyén ontogenezisének „kódját" képezi. Ez a rendszer ráadásul mint részecskék „emeletesen" felépített, elkülönült rendszere jelentkezik. Tehát hasonló működésének szimbolizált mintájához. Tehát mintegy a kifejlett példányt leíró megnyilatkozással van dolgunk, vagy még inkább, egy olyan utasítással, amelynek végrehajtása a realizált genotípus.

Ha a gén-„kódot" utasításnak tekintjük, akkor közte és a fejlődő szervezet között olyan kapcsolatnak kellene lennie, mint a közlemény és a befogadó között. Azonban éppen ez a kulturológusok által kutatott jelenségekhez látszólag oly közelálló (sőt, látszólag velük azonos) eset teszi lehetővé annak az alapvető különbségnek a meghatározását, amely a kultúra jelenségeit elválasztja a természettudományok által kutatott valóságtól. A biológiai „kód" ugyanis legfeljebb metaforaképpen viselheti ezt az elnevezést. Lényegében ez nem más, mint potenciális irányító impulzusok bizonyos rendje, amely kizárólag a kutató képzeletében — a kódstruktúra analógiája alapján — alkothat szimbólumokat a valóság viszonylatában. Viselkedése azonban e rendszer keretei között nem a szimbólum szerepének felel meg, hanem egy, a tömeg és az energia átcsoportosulásainak homogén láncolatában elhelyezkedő elem szerepének.

A „genetikai kód" kifejezés épp olyan visszaélés egy szemiológiai terminussal, mint ahogy a szociológiában használatos „viselkedési matrica" kifejezés egy mechanikai terminussal való visszaélés. A fenti megállapításban minden bizonnyal nem egészen világos az, hogy mit értünk az átcsoportosulások „homogén" láncolatán. Próbáljuk megközelíteni ezt a kérdést a „nem homogén láncolat" oldaláról, amilyen egy közlemény feladóját a közleményen keresztül a vevővel összeköti. Közlési szimbólum működése esetén közte és a vevőnek a közlemény vétele következményét képező állapota között rendkívül specifikus, az adó, valamint a vevő története által meghatározott, tehát az adó — közlemény — vevő vonalon lejátszódó következményláncolathoz képest másféle láncszem által meghatározott oksági viszony áll fenn.

Ez a viszony nem ismételhető meg bármely olyan esetben, amikor a szimbólum kapcsolatba kerül egy tárggyal, amely vevővé válhatna, ha ez az egyedi tárgy nem rendelkezik olyan sajátos egyéni előtörténettel, amelyet képzésnek, enkulturációnak vagy a szimbólum konvenciójába való bevezetésnek nevezünk. A közlemény feladása, a szimbólum alkalmazása (új szimbólum létrehozása) szintén csak hasonló előtörténet alapján lehetséges.

Ahhoz, hogy létrejöhessen az „egyéni" szimbolizált közlemény feladása — az ilyen előzmény vétele viszony — az egyéni feladó és vevő előzetes felkészítésére van szükség, amely feltételezi, hogy azok bizonyos speciális képességekkel (elsősorban emlékezettel) rendelkeznek.

Tehát a feladó és a szimbólum, valamint a vevő és a szimbólum között lejátszódó változások láncolatában vannak olyan sajátos láncszemek, amelyek eltérő feltételeket állítanak. Ezek a láncszemek megszakítják a láncolat homogenitását a szó helyes jelentésében használt szimbólumok adási és vételi folyamataiban.

A szimbolikus kommunikáció és a többi modifikáló impulzus kibocsátását tudatosan együtt tárgyalja az információelmélet, amely olyan fogalmi rendszert épít ki, amely egyaránt alkalmas fizikai, biológiai és kulturális folyamatok elemzésére. Az „információ", „közlés", „kód", „zaj" szavak az információelmélet

nyelvén nem kizárólag szemantikai viszonyokat jelölnek. Ez a kellőképpen kritikusan megalkotott terminológia operatív módon beválik számos olyan alkalmazási területen, ahol az általam bemutatott különbségek az elméleti célok szempontjából nem lényegesek. Ez a helyzet például a kibernetikában.

A legnagyobb kétségeket, sőt ellenvetést váltja ki viszont az az álláspont, amelyet Charles Morris képvisel, aki az eltérő esetek azonosítását az információelméletből átviszi a szemiológiára és a kultúrával foglalkozó tudományokra.[7]

Az adó-szimbólum — vevő vonalon lejátszódó reakcióláncolatban az idegen láncszem jelenlétének fontos következményei vannak magának a szimbólum lényegének a szempontjából. Pontosan itt derül ki a szimbólum „arbitrális", nem kötelező jellege. A szimbólum megegyezés alapján lép érvénybe, amelynek elméleti szabadsága igen nagy marad, bár sajátságos módon behatárolja az adó, a vevő és a szimbolikus értéket hordozó anyag természete.

A képzésnek vagy enkulturációnak nevezett minősítési folyamat nyomán a vevő korlátozódik szabadságában a kommunikáció bevezető csatornái által, azok által a receptorok által, amelyekkel a potenciális vevő rendelkezik; olyan receptorok ezek, mint a szaglás, tapintás, elsősorban pedig a regisztrálható különbségek skáláját tekintve (az embernél) gazdagabb látás és hallás. Ezáltal a lehetséges szimbólumok köre olyanokra korlátozódik, amelyek megfelelő reakciókat váltanak ki az érzékszervekben. Ugyanilyen okokból az adási képességek jelölik ki a szimbolikus tartalmak felhasználható hordozóinak a körét. Ezért nem beszélgetünk ultrahangokon, ezért nem festünk ibolyántúli színekkel. Mivel azonban az így behatárolt keretek között a közlemények cseréje céljából képzésben részesülő potenciális adók és vevők plasztikusak, ezzel párhuzamosan maguk a szimbólumok is különböző értékű és különböző kombinációkban fellépő értékekkel rendelkeznek. Ugyanezen körülmények hatására előfordulhat egyes szimbólumok mások által történő helyettesítése, miközben a végeredmény ugyanaz marad. A szimbólum hatékonyságának a „funkcionálását" nem tudjuk megmagyarázni a szimbólum természetével (természetesen a receptorok jellegének való természetes adekvátságukon kívül), hanem csak azoknak a történetével, akik működésbe hozták, valamint befogadóinak történetével — vagyis együttes történetükkel. Emellett ez egyéni történelem is, nemcsak nembeli történelem.

A szimbólum kétségtelen ereje, de ugyanakkor gyengesége is ugyanazokból a körülményekből ered. A fejlődési dinamika, a gazdagság, de ugyanakkor a működési bizonytalanság is, amely a szemiotikai struktúrákat és elemeket jellemzi, csak másik meghatározása ezek kreatív-történeti jellegének.

Más jellegű problémákat vet fel a kultúra terminus terjedelmének a kérdése. Ha Czarnowski gyakran idézett definícióját alkalmazzuk, akkor a „kultúra" fogalom terjedelme rendkívül tágnak bizonyul. „A kultúra közösségi kincs és közösségi termék, számtalan nemzedék alkotó és átalakító erőfeszítésének a terméke (...) Kultúráról csak akkor beszélhetünk, ha a felfedezés vagy találmány megőrződik, ha nemzedékről nemzedékre száll, ha az emberi közösség tartós kincse, nem pedig egyes személyek megszokása vagy személyes viselkedése."[8]. Czarnowski megfogalmazása rendkívül erősen hangsúlyozza a kultúra közösségi jellegét, valamint terjedelmének tágasságát, rámutatva arra, hogy a benne részt vevők közössége nemcsak a társadalomnak az adott időben élő tagjait foglalja magában. A kultúra mint öröklött kincs sajátos kapcsot képez a nemzedékek

között. Czarnowski definíciója, miközben egyfelől gazdagítja a fogalom értelmezését, másrészt pontosítatlanul hagyja azt más irányban, mivel nem mutat rá arra, hogy mely elemekből áll az a bizonyos „közösségi alkotás" és hogyan funkcionálnak ezek az elemek.

A hétköznapi életben, de a tudományos munkában is a „kultúra" terminusnak terjedelmét tekintve eltérő használati módjai különböztethetők meg, amelyeket nem mindig a legtalálóbban jellemeznek a különböző pontosítási kísérletekben.

A terminus egyik jelentése azokban az elképzelésekben rajzolódik ki, amelyek az emberi közösségeket a természetes környezettel való viszonyaik alapján értelmezik. Például az evolucionisták azt mondják, hogy az emberi fajt képviselő különböző csoportok úgy alakítják ki a természetes környezethez való viszonyukat, hogy ez utóbbi és önmaguk között létrehozzák a kultúra köztes szféráját. Az efféle elképzelésekben a kultúra szférája szembeállítódik azoknak a biológiai alkalmazkodási változásoknak az összességével, amelyeken a fajnak minden valószínűség szerint át kellene esnie azért, hogy fennmaradjon. A „kultúra" ilyen értelmezése nem tesz különbséget a tárgyak között azok dologi, valamint szimbolikus funkciójában. Magában foglal ez az értelmezés mindenféle eszközt, a mesterséges környezet olyan elemeit, mint például lakóépületek, anélkül, hogy megkülönböztetné, hogy műszaki jelentőségükön túl kommunikációra is szolgálnak-e, sőt, elmondható, hogy a fogalom ilyen használata esetén a figyelem elsősorban éppen az ilyen objektumokra irányul, mivel ezek vesznek részt a legközvetlenebb módon a természettel való kölcsönhatásban. Ez a felfogás általánossága miatt ma már nem látszik megfelelőnek a szociológus számára, mivel egész értelmét a kultúra—természet szembeállításából nyeri, nem megy túl e szembeállítás külső vonásainak a leírásán, nem közelít bennünket azoknak a különböző viszonyoknak a megértéséhez, amelyek az emberi sorsot szoros rendszerré kapcsolják össze a tárgyakkal.

Régóta érződik annak szükségessége, hogy le kell szűkíteni, fel kell osztani a „nemzedékek kollektív alkotása" (Czarnowski) fogalom jelentéstartományát. Ebből származott az „anyagi kultúra" és a „szellemi kultúra" megkülönböztetése. Ugyanakkor olyan tendencia jelentkezett, hogy a „kultúra" terminust kizárólag ez utóbbi részére tartsák fenn. E fogalmak pontatlanságát és operatív szempontból való alkalmatlanságát aztán különböző behelyettesítésekkel próbálták menteni, amelyek azonban nem hoztak egyszerű megkülönböztetési kritériumokat. Ezek élettartama könnyen ellenőrizhető a tárgyra vonatkozó legfrissebb irodalomban is[9].

A nehézségeket növeli még az a körülmény is, hogy a különböző tudományágakban, a társadalmi mozgások különböző területein és a különböző civilizációs korszakok vonatkozásában a „szellemi kultúra" és az „anyagi kultúra" megkülönböztetése iránti igény nem egyforma mértékben jelentkezik, s ezért a „kultúra" terminus jelentéstartományát hol nagyon kitágítják, hol pedig nagyon leszűkítik.

A primitív, sőt talán általánosabban: a régi, preindusztriális kultúrák kutatói — talán mert kevésbé kényszerülnek rá — ritkábban folyamodnak ehhez a megkülönböztetéshez, amely más korszak viszonylatában határozottan más szférába helyezi a fémfeldolgozási eljárásokat, a gyógyászati ismereteket, az igazságszolgáltatási szervek működését vagy a fogyasztási cikkek elosztását, mint az olyan jelenségeket, mint az irodalom, a művészet vagy a vallás. Amikor a

lascaux-i barlangok remekműveiről olvasunk, nem lepődünk meg azon, hogy az e műveket létrehozó kultúra interpretálásában előkelő helyet foglal el az állatok megnyúzására, a kő és a fa megmunkálására szolgáló eszközök elemzése. Igaz, hogy e korok emlékei alig állnak másból, mint eszközökből. De talán mégsem ez a lényeg. Hozzászoktunk ahhoz is, hogy a néprajzi múzeumok együttesen mutatják be a szakrális faragásokat, a lakóhelyiségek díszítésére szolgáló eszközöket, a mezőgazdasági szerszámokat, a fonó- és szövőberendezéseket, de ezeknek a múzeumoknak nem azért ilyen összetételű az anyaguk, mintha a népi kultúrák után nem maradtak volna fenn a „szellemi élet" nyomai. Éppen ellenkezőleg, a szellemi kultúra termékei az idő által kevésbé kikezdve, gyakran igen gazdagok és könnyen hozzáférhetőek. Külön gyűjteményeket lehetne belőlük létrehozni, mint ahogy külön vannak a galériák és külön a műszaki múzeumok.

Tehát a helyzet az, hogy a termékek bizonyos kategóriája — mint a szobrászati és irodalmi alkotások vagy a népdal — abszolút és kizárólagos módon a kultúra tartalmának a hordozója, más kategóriájuk pedig ezt a szerepet relatív módon, további körülményektől függően tölti be, amelyek hiányában a szorosan értelmezett kulturális jelenségek szféráján kívül helyezzük el őket. Min alapul ez a kettősség vagy viszonylagosság?

Az első olyan kritérium, amely alapján a kultúra tárgyai megkülönböztethetők és amelyet el kell fogadnunk, azoknak a tudattal (vagy tágabban — a pszichikummal) kapcsolatos funkciója, az a funkciójuk, hogy a kommunikáció által módosítják a tudat állapotát. Nyilvánvaló, hogy a képzőművészeti alkotásnak, a kultikus tárgynak, a költeménynek az a kizárólagos funkciója, hogy módosítsa a tudat (a pszichikum) állapotát, a kultúrán belül elfoglalt helyük tehát vitathatatlan, és nem váltható fel más funkcióval. (Természetesen csak addig, amíg jelentésük nem megy teljesen feledésbe, és amíg — amint ez az ókori kövekkel nemegyszer megtörtént — nem válnak pusztán alapanyaggá a későbbi alkotók kezében.)

Mi a helyzet azonban a gyógyászati módszerekkel, a famegmunkálási technológiával vagy a földmérnöki tudománnyal, amelyeket Czarnowski definíciója mintha nem akarna kizárni a kultúra világából, de amelyeket ma mind a köznyelv, mind pedig az intézményes gyakorlat elkülönít a szorosan vett kultúrától?

A kettős, a kultúrával csak relatíven összefüggő tárgyak és tevékenységi területek rendszerint a természettel való kölcsönhatásunkat szolgálják. Ebben a funkciójukban nem közölnek senkivel semmit, nem módosítják sem az emberi tudatot, sem az emberi viselkedést. Bizonyos helyzetekben azonban ugyanezek a tárgyak az őket használó emberek számára cselekvési mintákat képeznek, legalább részben beléjük vannak írva azoknak a cselekvéseknek a sémái, amelyeket az ember a megfelelő eszközzel együtt el tud végezni. Meg kell azonban különböztetni itt két különböző esetet.

Számos egyszerű eszköz — például az eke, a szekér, a létra — a legegyszerűbb műszaki megoldások minimális előző ismerete esetén az ezeket nem ismerő ember számára is szuggerálja, hogy mire használhatók. Ebben az esetben azonban kétséges, hogy ezek a funkciójukról informáló tárgyak szimbólumokként működnek-e vagy pedig a szemantikai üzenet megértésével van-e dolgunk. Viszont kétségtelenül szimbolikus jelentése lesz egy műszaki terméknek más módon, mégpedig akkor is, ha a bonyolult cselekvési program nem olvasható le egyenesen magáról a tárgyról. Egy bizonyos fajta mechanizmus használatának az ismerete számos olyan sémával él, amelyek között megtalálható an-

nak a mechanizmusnak és funkciójának a sémája is, amely nem más, mint a szóban forgó mechanizmus.

A lengyel nyelvben, amelyben nincs névelő, nem érzékelhető közvetlenül, hogy mennyire tükröződik ez a jelenség még a hétköznapi nyelvhasználatban is. Egy francia számára azonban teljesen nyilvánvaló, hogy „on n'aprend pas a conduire une auto, on apprend a conduire l'auto". „Általában" autót vezetni egy konkrét autón tanulunk meg. Éppen az „autó általában" az a séma — vagyis minden autó egyes tulajdonságainak a képzete —, melyeknek ismerete elegendő ahhoz, hogy bármely gépkocsit használni tudjunk. Ez annak ellenére történik így, hogy a gépkocsi, amelyen tanulunk, semmi másra nem szolgál, mint cselekvésre, és nem tartalmaz olyan többletvonásokat, amelyek a sémát nyilvánvalóvá tennék, ugyanakkor pedig a helyváltoztatási funkció szempontjából nélkülözhetők lennének.

Az idézett példában a tárgy, amely a természettel szembeni cselekvés eszköze, szimbolikus tárgyként jelenik meg mint a tudattal kapcsolatos egyféle funkció sémája. A műszaki eszközöknek ezekre a funkcióira gondolunk, amikor „műszaki kultúra" kifejezést használjuk, amely még a „kultúra" terminus jelentéstartományának igen szigorú értelmezése esetén is használatos. A „műszaki kultúra" nem bizonyos gyakorlati műveleteknek műszaki eszközök segítségével történő elvégzésének a képességét jelenti. Nem az határozza meg, hogy valaki házilag meg tudja javítani a hibás konnektort, de az sem, ha valaki magas fokon ismeri például a repülőgép-vezetést. A műszaki kultúrához számítjuk viszont a műszaki eszmék, „sémák" közötti eligazodás képességét, ez pedig úgy alakul ki, hogy megfejtjük többek között azokat a jeleket is, amelyekké a műszaki termékek válnak.

Rátapintottunk arra a momentumra, amikor a gépkocsi szimbólumként funkcionál, ami rokonítja a kultúra tárgyainak a világával. A mai gondolkodási szokások következtében azonban a gépjárművezetői tanfolyamot mégsem tekintjük kulturális intézménynek, s az egész kérdés továbbra is a szorosan vett kultúra körén kívül marad. Vajon félrevezető megszokással, hamis intuícióval van dolgunk ebben az esetben?

Úgy vélem, hogy nem, mivel egy cselekvési eszköznek a kultúrához való viszonyáról nemcsak annak szimbolikus, szemantikus jellege dönt, hanem még egy másik tulajdonság is, amelynek azonban ez elengedhetetlen feltétele. A gépjárművezetői képességet nem számítjuk a kultúrához, ha az elszigetelt tényként jelentkezik, márpedig ezt minden gépjárművezetői tanfolyamon így kezelik. Ellenkezésünket az váltja ki, hogy ez a tény ilyen körülmények között — a gépjárművezetői iskola elszigeteltségében — „jelentésszegény" abban az értelemben, ahogy a „jelentés" szót a bevezetésben értelmeztük. Amikor a jel — jelentéssel bíró tény, viselkedés — jelentéséről beszélek, a jelnek olyan tartalmakra való vonatkozásaira gondolok, amelyek mások, mint az, amely az illető jel egyéni voltát meghatározza (a kultúra más szintjeire, elemeire és területeire való vonatkozások). Ezek a vonatkozások hozzáadódnak a saját tartalomhoz, így alakul ki a teljes jelentés. Jelentése által a jel (megnyilatkozás, kifejező viselkedés) nemcsak abba az adott szituációba vezet el bennünket, amelyre vonatkozik, hanem a kultúra rendszerébe is.

Ugyanaz a gépkocsi, amely a gépjárművezetői tanfolyam keretén belül szegényesen, egysíkúan szemantizálható, széles társadalmi összefüggésben sokféle jelentésre tesz szert, amelyek segítségével beágyazódik a kultúra rendszerén

belüli szerteágazó relációkba. A gépkocsi mint jel individualitását, más jelektől való különbözőségét természetesen annak köszönheti, hogy az utazás bizonyos tulajdonságok és körülmények, mint pl. meghatározott sebesség és útviszonyok stb. eszméjével asszociálódik. Ehhez a specifikus jelentéshez járulhatnak még mindenféle más jelentések is, olyanok is, amelyek a gépkocsitól különböző tárgyakat is kísérhetnek. Így tehát a gépkocsi válhat a gazdagság megtestesítőjévé, és mint ilyen, olyan vágyak céljává, amelyeket az anyagi siker, a gazdagság snobizmusa motivál, és semmi közük sincs a gépkocsizás szeretetéhez. Olyan jelentésekre is szert tehet, melyeket a fejlett motorizációval rendelkező országokban a reklám próbál terjeszteni. Az erős piaci konkurrencia körülményei között a vevőért folytatott harcban a különböző gépkocsitípusok körül olyan jelentéskört próbálnak kialakítani, amely a használók személyiségéhez kapcsolódik. Azt hirdetik, ez vagy az a modell jól illik egy tekintélyes menedzserhez, akit teljesen lefoglalnak ambíciói és munkája, a másik egy hazardőrhöz, aki szereti a sebesség kockázatát, a harmadik egy családszerető emberhez, aki vasárnaponként szívesen viszi autókirándulásra a gyerekeit[10].

Ennek következtében azoknak a csoportjában, akik fel vannak készítve a jelentések érzékelésére, a gépkocsi sokrétegű szimbólummá válik, (magán az utazáson kívül) utalhat a család, a munkahelyi tekintély, a szerencsejáték, a gazdagság eszméjére. A gépkocsi mint jel, jelentéssel telítődik.

Foglaljuk össze fenti gondolatmenetünket. Azt a kérdést tettük fel, hogy milyen helyet foglalnak el a kultúrával szemben azok a tárgyak, amelyek rendeltetése nem a kommunikáció, de különböző esetekben mégis e kultúra elemei közé soroltatnak.

A fenti elemzésnek az volt a célja, hogy kimutassa, miként válhatnak jellé, sőt miért kell jellé válniuk (ti. ahhoz, hogy hasznosak legyenek) bizonyos helyzetekben olyan tárgyaknak, amelyeknek a specifikus feladata nem az, hogy szimbolikusan modellálják a tudatot és ezen keresztül a viselkedést. Szemantikájuk sok esetben annyira szegényes marad, hogy az általuk létrehozott hatásokat vonakodunk a kultúra jelenségei közé sorolni (a gépjárművezetői tanfolyam nem kulturális intézmény). Más esetekben viszont gazdag tartalomra tesznek szert, bevezetnek bennünket a kultúra rendszerének sűrűjébe, és kétségtelenül e kultúra tárgyi korrelátumaiként funkcionálnak.

Az, amit intuitíve a kultúra sajátos vagy specifikus tárgyának tekintünk, szemantikai értékének az elvesztése esetén olyan tárggyá alakul át, amelynek nincs semmiféle programja. Még a használati érték sem jelenik meg ebben az esetben alternatívaként. Egy ismeretlen nyelvű könyv (hacsak nem rendelkezik esztétikai vagy gyűjtői értékkel), egy érthetetlen konvencióban készült szobor stb. csak véletlenül és helyettesítő eszközként használható fel primitív célokra.

Azt, hogy egy tárgy kulturális tartalmak hordozója-e, végeredményben nem a tárgy „természete" dönti el, hanem az a bonyolult rendszer, amelybe belekerül, egy olyan rendszer, amelyben az emberek hozzák létre a tárgy szimbolikus értékét, és emberek a tárgy üzenetének a befogadói is. Világos, hogy magának a tárgynak a „természete" (valamint használati tárgy esetén annak anyagi és strukturális tulajdonságai) beleszövődik a rendszerbe és részt vesz annak meghatározásában, hogy alkalmas-e a tárgy kulturális tartalmak közvetítésére, sőt maga is részt vesz e tartalmak létrehozásában.

A használati arte factum-okhoz hasonlóan szemantikai értéket nyerhetnek a természet által létrehozott tárgyak is. Ez az érték kapcsolódhat a fajhoz vagy

pedig az egyes objektumokhoz is. Az olajág, a Fuji csúcsa, az etiópiai császári palota előtti oroszlán — csupán néhány kiragadott példa. Vannak egész szimbólumrendszerek is, amelyek mintegy a természet világából vannak kiemelve. Ilyen az ártatlan liliom, a szenvedélyes rózsa, a gyászoló krizantém. Talán felesleges hozzátennem, hogy a virágnevek jelzői a jelenkori Európa, sőt nem is egész Európa társasági szokásaihoz kapcsolódnak. A Bourbon-kori Franciaországban a liliomnak egészen más szimbolikus értéke volt csakúgy, mint a krizantémnak Japánban: ez a virág egészen más asszociációkat keltett ott valamikor, mint ma.

Térjünk vissza azonban a korábban már jelzett kérdésre. Arról beszéltem, hogy a régész, a néprajzos, egyszóval a preindusztriális kultúrák kutatója gyakrabban idézi a használati tárgyakat a kulturális objektumok között, hajlamosabb arra, hogy a jelentéshordozók közé számítsa őket, mint a jelenkor kutatója.

E tárgyak szemantizálódása módjának elemzése — véleményem szerint — megvilágíthatja ezt a gyakorlatot, amelyre ritkán irányul a kritika figyelme, ugyanakkor alátámasztja az evidencia érzete, amelyet a nem szakemberek is osztanak.

Ez a helyzet azzal magyarázható, hogy a régi (vagy a mai népi, illetve primitív, tehát evolúciós szempontból régi) kultúrákban a műszaki tevékenységeket, az árucserét, a gyógyítást stb. szorosan körülfonták a hiedelmek, erkölcsi útmutatások, gyakran a mágikus praktikák, tehát mindig valamilyen rituálé. Mindez gazdag szimbolikus köntösben jelentkezett, s a rendszeren belül a használati tárgyak számára alig maradt fenn olyan szféra, amely mentes lett volna a szemantikai lerakódásoktól. Leroi-Gourhan az egyszerű késeken, sőt a kőbaltákon is faragott és vésett jeleket fedez fel, amelyek töredékes feljegyzések a több ezer évvel ezelőtt Franciaország területén élt emberek sajátos világfelfogásáról[11].

Nyilvánvaló, hogy a mi műszaki világunk, az orvostudomány, a kereskedelem valahol, valamikor részben vagy egészben értékelésre kerül a társadalmi célok vagy az etika szempontjából, hogy sajátos belső törvények irányítják őket. Ez azonban távol áll attól a nyilvánvaló, erősen hangsúlyozott rendszerbeli összefonódástól, amely a ritualizálódás következtében egykor kialakult a gyakorlati élet és a között a mindenütt jelenlevő szféra között, amelyet mi ma a „szellemi kultúra" elnevezéssel illetünk. Amikor egy konkrét műszaki tárgy — porszívó, repülőgép vagy dugóhúzó —, a természettudományos felfedezések vagy az olyan konvenciók, mint a közlekedési szabályok, értelmét keressük (a bevezetésben meghatározott jelentésben), tehát amikor túl akarunk lépni közvetlenül használati rendeltetésükön, kénytelenek vagyunk manapság csaknem a társadalomelméletet érinteni, kénytelenek vagyunk rálépni a spekuláció útjára, amely a nem használati javaknak a szervezés és a műszaki haladás általános fejlődésétől való függőségét írja le. A közvetlenebb megfigyelés során más olyan jelentéseket tudunk rögzíteni, amelyek a tárgyak — egyébként általában átmenetileg — szert tesznek, amint ez a személygépkocsival történt, amely (vajon meddig?) a világ egyes országaiban bizonyos társadalmi és személyiségi jellegzetességek megtestesítőjévé vált.

Az első esetben a kulturális jelentés magától a tárgytól távol jelentkezik, amely semmiféle közvetlen illúziót nem képez erre vonatkozóan. Az efféle jelentés semmiféleképpen sincs rajta jelezve, hanem egy nála sokkal nagyobb egész elméletének a része.

A második esetben a jelentés igen töredékes, szeszélyes, mint a divat, gyengén van megalapozva, gyakran pedig — mint a divat — nyilvánvalóan manipulált partikuláris gyakorlati célokból. Ezzel magyarázható, hogy a rádium felfedezése (első eset) miért nem szerepel a kultúra történetében, és miért jelenik meg a kulturális folyóiratok hasábjain a divat (második eset), bár ezt gyakran cinkos kacsintás kíséri.

Kultúra i jej badanie (=A kultúra és annak kutatása), Ossolineum 1971, 14-34. pp.)

(Fordította: Sauska István)

JEGYZETEK

1 Idézem *A. Kłoskowska:* Kultura masowa, Warszawa, 1964., 91. l. alapján
2 *S. Ossowski:* Wiez społeczna i dziedzictwo krwi, Warszawa, 1947.
3 (In:) A Natural Science of Society (Glencoe 1957., 57. p.) azt mondja: „a kultúra a belső és a külső viselkedés bizonyos módjainak standartizálódása".
4 *L. A. White:* The Science of Culture, New York, 1949.
5 *R. Linton:* The Cultural Background of Personality (N. Y. 1945.) c. művében a „pszichologizáló" felfogásban vett kultúra számára a „real culture" terminust javasolja, míg abban az értelmezésben, amely a kultúrából emberen kívüli objektumot csinál, „culture construct"-ként határozza meg. A „construct" szó használata ebben az értelemben különösen a természettudományok metodológiájával (vagy episztemológiájával) való analógiára enged következtetni, Linton a kultúra szimbolikus üzeneteinek a viselkedéshez való viszonyát ahhoz a viszonyhoz hasonlítja, amely a valóság és annak megismerése céljából kialakított fogalmak között jön létre. Ezt nem tartjuk helyesnek, mivel a kultúra szimbolikus üzenetei nem azonosak a kutató gondolatában megszületett „construct"-tal. A „minták", „modellek", „művek" a társadalomban funkcionálnak, a kutatott valóság elemeit képezik. A kutató ezeket nem konstruálja, hanem rekonstruálja.
6 *A. Kłoskowska:* Semiotyczne kryterium kultury, „Studia socjologiczne" 1968., 1/28. sz.
7 *Charles Morris,* akinek a nézeteit ismerteti és elfogadja az itt többször is idézett *Umberto Eco* (Structura assente). Morris szemanticitás-definíciója behaviorista. Szemantikus viszony akkor következik be, amikor a vevő viselkedése adekvát módon utánozza az átadott impulzust (az adó viselkedését). Ch. Morris alapvető munkái a következők: Aesthetics and the Theory of Sign. „Journal of Unified Science" VII. 1939., valamint: Science, Art and Technology. „The Kenyon Review". I. 1939.
8 *S. Czarnowski:* Dzieła. I. köt., Warszawa 1936., 13. p.
9 Vö. *J. Szczepański:* Elementarne pojecia socjologii, Warszawa, 1970.
10 Vö. *K. T. Toplitz:* Mieszkancy masowej wyobrazni, Warszawa, 1970.
11 *A. Leroi-Gourhan:* Religie prehistoryczne, Warszawa, 1966.

Robin Gray — Mary Hughes

A NŐK SZÁMÁRA SZERVEZETT FELNŐTTNEVELÉSI PROGRAMOK

Közismert, hogy a folyamatos oktatásban résztvevők többsége nő, ezért igen gyakran hangzik el az önelégült megállapítás: a nők megkapják az oktatástól azt, amire szükségük van. Elképzelhető, hogy sok nő elégedett a jelenlegi szolgáltatásokkal, de bizonyosra vehető, hogy még nagyobb azoknak a száma, akik a jelenlegi kínálatnál nagyobb tantárgyválasztékra tartanak igényt.

A nők képzésének két alaptípusa körvonalazódik tisztán: az egyik a nő háztartásbeli szerepét és funkcióit tartja szem előtt, nevezhetnénk „szakoktatásnak" vagy „hivatás"-oktatásnak. Olyan tantárgyakat foglal magába, mint kézimunkázás, sütés-főzés, virágrendezés stb. A másik alaptípusú képzés a nőknek azt a feltételezett igényét látszik kielégíteni, hogy vonzókká kell magukat tenniük a férfiak számára. Ezek a „titillative" vagy „szépítkező" tanfolyamok, mint pl. a szépségápolás.

A századfordulón a nők a gyerekek szülése és felnevelése után átlagosan további nyolc évet éltek. Ez az időtartam napjainkban 26 évre nőtt. Kanadai felmérés szerint a legfiatalabb gyermek iskolába lépése után a nőknek átlagosan és potenciálisan negyven tevékeny évük van.

A nők változó igényeit olyan oktatás elégítené ki, amely mind tartalmában, mind formájában radikálisan különbözik a jelenlegitől. A nők számára elérhető tanulási lehetőségek leggyakrabban a „gondoskodás és kiszolgálás" (ápolónő, tanítónő, adminisztrátor stb.) területeire szorítkoznak, s csak nagy ritkán irányulnak olyan tevékenységekre, amelyeknél a nagy tudásanyag és a döntési készség a meghatározó (tudományok, mérnöki pálya, közigazgatás stb.). Ezek egyébként — talán nem is véletlenül — sokkal jobban fizetett munkák.

A nők továbbképzését két fő terület köré kellene csoportosítani, két fontos célkitűzéssel. Elsődleges fontosságú, hogy a nők ismerjék meg magukat, tudjanak magukkal bánni mint személyiséggel. A megalapozott szaktudás, fokozódó tudatosság és a célok tiszta megfogalmazása növelné a nőkbe fektetett bizalmat. Ezzel egyidejűleg fontos lenne, hogy a nők saját fizikai létükről, a családi kapcsolatokról, társadalomról stb. alapos ismereteket szerezzenek.

A másik fő célkitűzés az, hogy mélyrehatóan kell elemezni a nők hátrányos helyzetének mibenlétét, természetét és okait a nők kollektív tapasztalatainak felhasználásával. Itt el kell tekinteni a nőnek mint egyénnek a gondjaitól, s mint egységes csoportnak a társadalommal kialakított viszonyát kellene vizsgálni szélesebb politikai perspektívából.

Adult Education, 1980. jan. *Fordította: Décsey Erzsébet*

DEMOKRATIZÁLJA-E AZ EGYETEMET A PERMANENS OKTATÁS?

Arra a kérdésre, hogy kell-e demokratizálni az egyetemet a permanens neveléssel, ösztönösen igennel felelünk. Minden eszközzel támogatni kell azt, ami már egyetemes joggá vált: „Mindenkinek joga van a tanulásra . . . a felsőfokú tanulmányok elvégzéséhez érdemei arányában mindenki egyenlően juthasson hozzá." (Az 1948. évi deklaráció az emberi jogokról)

A probléma mégsem ilyen egyszerű. Az egyetemek közelmúltban történt változásai, valamint a permanens nevelés gyakran improvizált programjaiból való kiábrándultság pillanatnyi megállásra, revízióra, új orientációra késztette az oktatókat. Szokás azt állítani, hogy a permanens oktatás megszünteti végre az iskola és az egyetem monopóliumát, melyek — a legradikálisabb nézetek szerint — az uralkodó osztály ügynökei és bűntársai voltak. Az oktatás totális deszkolarizációjának lehetünk tanúi. A permanens nevelés koncepciója azonban nem az oktatási intézmények eltörlését, hanem gyökeres megváltoztatását tűzi ki célul.

A jövő társadalma „oktató társadalom" lesz, ami azt jelenti, hogy az iskola nem egyetlen s nem is legfontosabb szerve lesz az oktatásnak. Maga az oktatás egyre inkább politikai, mintsem iskolai téma lesz.

A vállalatok fokozatosan közelednek egy általános permanens nevelési rendszer felé. Hogy áll ezzel a kérdéssel az egyetem? A professzori és adminisztrátori testület vonakodása ellenére egyre inkább megnyitja kapuit. Az egyetemek rendszerint őrzik sajátos karakterüket és azt a speciális szerepet, melyet az oktatásban eddig betöltöttek. Ebben a szellemben próbálnak a maguk módján pozitívan bekapcsolódni a permanens nevelési rendszerbe. Ehhez bizonyos strukturális változások elengedhetetlenül szükségesek. A következő intézkedési javaslatok születtek *(G. Daoust és P. Bélanger: Az egyetem egy nevelő társadalomban):*

1. Az oktatást kisebb egységekre kell bontani, lehetőséget kell adni a szakmai tudás megszerzésére, de a magasabb szintű tanulmányok folytatására is.
2. Az egyetemre való bejutás feltételeit rugalmasabban kell meghatározni, hogy pl. érettségi nélkül, de annak megfelelő szintű tudással is be lehessen jutni. Jó példák erre a lengyelországi egyetemek, a Szovjetunióban szervezett „előkészítő tanfolyamok", a norvégiai „körzeti iskolák" stb.
3. Át kell alakítani az eddig mereven kezelt fix periódusokra (félév, év) bontott előadás-szerkezetet, hogy a diák dolgozó hosszabb időszakra tervezhesse be tanulmányait, esetenként félbeszakíthassa, később újra folytathassa.

4. Értékeléskor figyelembe kell venni a megváltozott feltételeket. Értékelni kell a felnőtt diák tapasztalatát, valóságos, de nem „iskolás" tudását, vagyis hitelt kell végre adni az egyetemen kívül szerzett tudásnak.
5. A permanens nevelésben részt vevő pedagógusoknak ún. utóképzésben kell részesülniük. El kell sajátítaniuk a dialógusra kész, nyitottabb pedagógiai módszereket.

Mindez azt eredményezi, hogy új feladatai ellátásához az egyetem új egyensúly megteremtésére törekszik.

Perspectives, 1979. IX. k. 1. sz. *Fordította: Décsey Erzsébet*

Pierre Morvan

A SZÁMÍTÓGÉPES MŰVÉSZET FEJLŐDÉSE

Mintegy tizenöt évvel ezelőtt kezdték alkalmazni a számítógépet a művészi alkotó folyamatban, s azóta több kiállítást rendeztek, versenyeket hirdettek meg, műhelyek alakultak eleinte nagyobb, majd mérsékeltebb sikerrel.

Művészet és számítógép! Sok műszaki szakember és művész szerint a kettő között ellentmondás van. Mégis igen sok összekapcsolódás van a művészet és tudomány között: a művész szüntelenül új kifejezési eszközöket keres, s így figyelemmel kíséri a technika fejlődését. A „képzőművészetek" esetében ez könnyebben érthető: a középkorban a skolasztika kizárta a szabad művészetek közül, s a mechanikus művészetek közé sorolta be.

A számítógép kezdettől vonzotta a művészeket, s ebben fontos szerepe volt az elektroakusztikus zene térhódításának és az elektronikus zene feltűnésének. Franciaországban 1961-ben alakult az Algoritmikus Zenei Csoport (GMA) Pierre Barbaud, Roger Blanchard és Janine Charbonnier vezetésével.

A képzőművészek még néhány évig várattak magukra az elektronika eredményeinek felhasználásával. Igaz, hogy C. Barnett már 1937-ben javasolta (Ben F. Laposky után) a Lissajous ábrák használatát az alkalmazott művészetekben, a döntő lökést 1963-ban a „Computer and Automatication" című számítástechnikai szaklap adta meg számítógépes grafika versenyének meghirdetésével, s azóta számos kiállítást rendeztek hasonló témában.

Franciaországban említésre méltó volt az Espace Cardinben a Sesa által 1975-ben rendezett kiállítás, valamint Pierre Weiller bátor kísérlete: meg „merte" mutatni párizsi galériájában először Manfred Mohr, majd a Vincennes-i Csoport műveit. Ebben az időszakban azonban a „művészet és a számítógép" még mintegy gettóban létezett. Pedig a közönség érdeklődését már sikerült felkelteni főként attól kezdve, hogy egyre több kiállítás nyílt meg. Nyilvánvalóvá vált ez a Beaubourg-ban rendezett Arta kiállításokon, a Sochaux-ban a Belfort-i Csoport által rendezett kiállításokon, továbbá a Macon-i művelődési ház által meghirdetett Caiv de Vincennes és Irem de Dijon versenyeken. Az 1978-ban megrendezett Iria (Unesco szervezése) kiállításnak több mint 2000 látogatója volt.

Mi a szerepe a gépnek?

A számítógépes művészetek az utóbbi időben számos kutatásnak, szembesítésnek, vitának képezték tárgyát, jórészt olyan vonatkozásban, hogy milyen helyet foglal el a számítógép a művész és a befejezett mű között. A vita egyébként még mindig nem lezárt, mivel az UNESCO jelenleg is vizsgálja azokat az irányelveket, melyekkel meghatározhatók a szerzői jogok a számítógépes művészetek esetében. Hasonlóképpen komoly tárgyalások folytak Nairobiban 1976-ban a fordítói joggal kapcsolatban.

Manfred Mohr, aki úttörő ebben a témában, a következőképpen határozta meg a számítógép szerepét: a számítástechnikai eszköz az intellektus szempontjából a gondolatok kiterjesztője és a mechanika szempontjából rivális nélküli rajzoló.

Pierre Demarne írta 1978-ban: „Egy olyan korban, amikor a képzőművészeti alkotás kapui bezárultak, és kevés az új perspektíva, a számítógép az ihlet kiegészítőjeként léphet fel."

A számítógép szerepével kapcsolatban Vera Molnár így nyilatkozik: „12 éves korban választottam a vizuális alkotás művészetét hivatásnak, amikor megfigyeltem, hogy egyik nagybátyám, aki „vasárnapi" festő volt, erdőket festett alkonyatban, s benépesítette csoportokba rendezett nimfákkal, amelyeket én már akkor geometriai formákkal helyettesítettem be. Ezekkel a formákkal azután más eszközökkel kezdtem bánni, vagyis megpróbáltam engedelmeskedni a kombinatorika bizonyos elemi törvényeinek. Magamban ezt úgy neveztem, hogy képzeletbeli géppel dolgozom. És ezt folytatom tovább a számítógéppel: alapelemeim különféle elrendezéseit tanulmányozom, és csak azokat választom ki, melyek nekem megfelelnek."

Így tehát — mint ahogy Georges Charbonnier is hangsúlyozta — a számítógép alkalmazásának igénye inkább kíváncsiság, mint az alkotási folyamat racionalizálásának kívánása.

Hogyan alkalmazzák a gépet a művészek?

A számítógép felhasználása a festészeti alkotás folyamatába gyorsaságot, pontosságot és árnyaltságot hozott. Az eszköz kombinatorikus kapacitása lehetővé tette a gépek folyamatos módosítását, s ezzel megnyitotta az utat egy szisztematikus kutatás felé.

A számítógép használatakor Vera Molnár a kép tárgyát egyszerű formai elemekre bontja, melyek a szótárat képezik. Az ő esetében ez a szótár már előre adott: néhány egyszerű geometriai elemről van szó. Ezután választani kell egy játékszabályt, egy nyelvtant, egy mondattant, egy algoritmust, melyek szerint az elemeket össze lehet állítani.

Végül ezt a játékszabályt, ezt az algoritmust át kell írni oly módon, hogy a számítógép által kezelhetővé váljon, s ez fogja képezni a programot. A programnak lesznek változói, melyeknek különféle értékeket lehet adni. A műveletvégzés annyiszor történhet, ahányszor csak szükség van rá. Ha a kép „kiszámítása" megtörtént, nem marad más hátra, mint kiolvasni a számítógépből.

Általános megközelítésben tehát úgy tűnik, hogy a számítógépes alkotás folyamata egy erősen individualista kifejezésmód: a számítógép folyamatos kérdezése közben a művész és a gép között rendkívül intim kapcsolat jön létre.

Az új művészeti ág története

1970-ben a „Techniques de l'ingénieur" című lapban François Le Lionnais következőket írta: „egyesek előtt ismeretlenül, mások által megvetve, megint mások által pedig gyakorolva a számítógépes művészet igenis létezik".

1974 és 1978 között kedvezőbb volt a légkör. A különféle, már létező csoportokhoz (Belforti Csoport, Vincennes-i Csoport) olyan új szövetségesek csatlakoznak, mint például Adao (Association pour le développement de l'art par ordinateur) Dijonban, másrészt megsokasodnak a kiállítások és kollokviumok, melyeken a hagyományos művészek, a „gépészek" és a számítástechnikai szakemberek vesznek részt.

A kiállítások közül említésre méltó a CISI által a „Convention Informatique" keretében rendezett „Kép- és számítógép" című kiállítás 1977-ben és 1978-ban, valamint a Savigny-s-Orge líceumban szervezett kiállítás.

Sőt, a párizsi I. Saint-Charles egyetem képzőművészeti szakán tanfolyamot szerveztek „Művészet és számítástechnika" címmel François Molnár vezetésével.

Az 1977-ben szervezett „Saint-Charles-i Napok" nyilvánvalóvá tették ennek a kis — oktatókból és tanítványokból álló — csoportnak az életképességét. Ezek a sikerek azonban magukban hordozták a bukás csíráját is.

Ennek az oka alapvetően az a téves felfogás, hogy *minden műalkotás,* ami a számítógépből „kijön". Feledésbe merült François Molnárnak a figyelmeztetése, hogy maga a tény, hogy valamit a számítógép tervez meg és hajt végre, még nem művészi alkotási folyamat. Pierre Demarne maga is rámutatott, hogy a számítógépes művészet veszélyben van, mert hamarosan redundánssá, unalmassá válhat.

Végül is a művészet nem akkor lesz mindenkié, amikor megszokszorosítva kultúrává válik?

1976-ban A. Moles a következőket nyilatkozta a „Nouvelles Littéraires"-nek: „Miért kötné a művészetet egyfajta regresszív etika kizárólag az emberi kézhez? A xerográfia a sokszorosítás első korszaka, a sokszorosítás a művészet elterjesztése a kulturális tudatban, ami viszont kezdete egy új alkotásnak".

Vera Molnár az Unesco által rendezett tanácskozáson a következőképpen nyilatkozott 1978-ban: „A bonyolult gépezet segítségével remekművet éppúgy lehet alkotni, mint giccset. A számítógépes giccs viszont annyi, mint a giccs reprodukálása 100 000 példányban."

Milyen jövő várható?

Sokan pesszimistán ítélik meg a helyzetet. Az ARTA például, amit speciális művészi tevékenységek elemzésére, támogatására hoztak létre, s amely a Georges Pompidou Központban helyet biztosított az új kísérleteknek, most válságban van. Ugyanígy válságba került az új művészi ág néhány neves képviselője is. Hélene David például választhatott a munkanélküliség és a lét-

fenntartást biztosító állás közül... ez utóbbi mellett döntött. Manfred Mohr egyáltalán nem akar többé olyan kiállításon részt venni, amelynek a tárgya a „művészet és számítógép". A kritika — mely hevesen érdeklődik a pop art, a minimális művészet, a concept művészet vagy a hiperrealizmus iránt — előszeretettel feledkezik meg a számítógépes művészetről.

Ez lenne tehát a vége valaminek, ami pusztán divat lett volna?

Vera Molnár optimistának látszik. Úgy véli, hogy a „számítógépnek köszönhető, hogy első ízben lehet tudományos kutatásokat folytatni a művészet terén. Műszakilag magas színvonalú műszerekkel az ember követni tudja egy kép létrehozásának vonulatát, és ezt a folyamatot időről időre rögzíteni tudja. Ezen túlmenőleg megőrzi az egész folyamatot a memóriában. Az alkotási folyamat másik végállomásán ott áll a befogadó. Az ő viselkedése, reagálása is követhető. Rögzíteni lehet például a néző leképezési módját. Az okuláris mozgásokat vagy más pszichológiai, fiziológiai és biológiai reakciókat is figyelni lehet, s azok statisztikai feldolgozása is lehetővé válik..." A számítógép megtisztítja a művészt a sémáktól, a „ready made" formáktól, s olyan formaegyütteseket teremt, melyeket soha nem láthattunk sem a természetben, sem a múzeumokban. Elképzelhetetlen képek ezek."

Zéro un informatique. 1979. 130. sz. *Fordította: Décsey Erzsébet*

CONTENTS

MASS CULTURE

László Halász: The Eternal Success of Three Irregular books (Reflections of a reader psychologist) 3

Jenő Király: Adventure Film as Western 17

Katalin S. Nagy: Photo and Public Culture 30

Ferenc Párczer: Beyond the Poster 37

CULTURAL THEORY AND CULTURE-POLITIC

Richard Pine: New trends of the cultural democracy in Western-Europa *(Translated by Anna Izinger)* 46

V. M. Mezsujev: Culture and History. Selected passages. *(Compiled and translated by Teréz Terbe)* 53

E. Sz. Markarjan: Cultural Theory in the System of the Social Sciences *(Translated by Éva Sebestyén)* 81

M. Czerwinski: On the Term „Culture" *(Translated by István Sauska)* 94

MOZAIC FROM ABROAD

Robin Gray and Mary Haughes: Adult Education Programmes Organized for Women *(Translated by Erzsébet Décsey)* 107

Is University democratized by Life-Long Education? *(Translated by Erzsébet Décsey)* 109

Pierre Morvan: The Development of Computer Art *(Translated by Erzsébet Décsey)*

ILLUSTRATIONS 28, 29, 38, 42, 43, 45, 53, 93

ABOUT OUR AUTHORS 80

Ára: 24,— Ft

СОДЕРЖАНИЕ

МАССОВАЯ КУЛЬТУРА

Ласло Халас: Вечный успех трёх необычных книг (Рефлексии читателя—психолога) 3
Енё Кирай: Приключенческий фильм как вестерн 17
Каталин Ш. Набь: Фотография и народное образование 30
Ференц Парцер: За постером 37

ТЕОРИЯ КУЛЬТУРЫ КУЛЬТУРНАЯ ПОЛИТИКА

Рихард Пайн: Новые тенденции демократизирования культуры в Западной Европе. (Перевела: *Изингер Анна)* 46
В. М. Межуев: Культура и история (Фрагменты) (Выбор и перевод: *Терез Тербе)* 53
Е. С. Маркарян: Теория культуры в системе общественных наук (Перевод: *Эва Шебештен)* 81
М. Червински: О термине „культуры" (Перевод: *Иштван Шаушка)* 94

МОЗАИКА

Робин Грей — Мэри Хюге: Программы для женщин в системе образования взрослых (Перевела: *Эржебет Дечеи)* 107
Демократизирует-ли университет перманентное обучение? (Перевела: *Эржебет Дечеи)* 108
Пьер Морван: Развитие компютерного исскуства (Перевела: *Эржебет Дечеи)* 109

ИЛЛЮСТРАЦИИ 28, 29, 38, 42, 43, 45, 53, 93

ОБ АВТОРАХ 80

kultúra és közösség

A TARTALOMBÓL

Beszélgetés Jannisz Ritszosszal

Dienes Valéria: A táncról

Papp Oszkár: Népi kultúra X avantgard. (A Muharay-együttesről)

Szász János: Bartóki modell — néptáncmozgalom

Jancsó Miklós a népi kollégiumokról, Balogh Edgár, Martin György, Bartos György a folklórról

81•4

TARTALOM

A TÁNC NYELVE

Beszélgetés **Jannisz Ritszosszal.** (Készítette: *Szász János.*) 3
Dienes Valéria a táncról (Készítette: *Bisztray György.*) 8
Deme Tamás: Terpszichoré meg a lélek combhajlata 11
Molnár István: Részletek a „Magyar tánctechnika" bevezetőjéből 15
Takács László: A játék és a tánc szemlélete az indiai gondolkodásban 20

HISTÓRIA

Papp Oszkár: Népi kultúra X avantgard. (A Muharay együttesről) 26
Beszélgetés **Jancsó Miklóssal.** (Készítette: *Tasi József.*) 35
Beszélgetés **Martin Györggyel** az új folklórhullám előzményeiről. (Készítette: *Szász János.*) 42

AMATŐRIZMUS ÉS FOLKLÓR

Rosmari Statelova: Gondolatok az amatőrizmus két tendenciájáról. (Fordította: *Thoma László.*) 54
Szász János: Bartóki modell — néptáncmozgalom. (Új folklórhullám, tematikus táncok, hagyományőrzés.) 63
Molnár János: A néptánc helye és szerepe a közművelődésben 95

HORIZONT

Beszélgetés **Balogh Edgárral** a nemzetiségi lét és a folklór kapcsolatáról. (Készítette: *Szász János.*) 102
Beszélgetés **Bartos Györggyel** az Anyanyelvi Konferencia Védnöksége rendezvényeiről. (Készítette *Szász János.*) 109

KÉPEK 3, 19, 23, 25, 30, 33, 41, 70, 72, 74, 76, 78, 79, 89, 92, 93, 108

SZERZŐINKRŐL 10

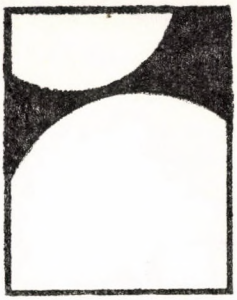

kultúra és közösség

MŰVELŐDÉSELMÉLETI FOLYÓIRAT

1981 • 4

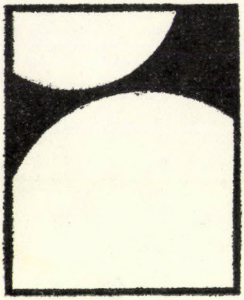

FELELŐS SZERKESZTŐ:

VITÁNYI IVÁN

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

ÁCS MIKLÓSNÉ
BOROS SÁNDOR
FÜLEKI JÓZSEF
KAMARÁS ISTVÁN
KARSAI KÁROLY
KOVALCSIK JÓZSEF
KŐRÖSI JÓZSEF
MIKLÓS PÁL
RÁCZ ZOLTÁN
SZECSKŐ TAMÁS

SZERKESZTŐSÉG:

B. VÖRÖS GIZELLA
felelős szerkesztő h.

PÁLFI ÁGNES
szerkesztő

ERŐSS MÁRIA
szerk. titkár

SZERKESZTŐSÉG:

1251 Budapest,
I., Corvin tér 8.
Telefon: 388-122/87

ISSN 0133—2597

Megjelenik kéthavonta. Előfizetési díj egy évre 144,— Ft. Egyes szám ára: 24 Ft. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető minden postahivatalban és a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlapirodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Kiadja a Lapkiadó Vállalat: Budapest, Pf. 223. VII., Lenin krt. 9—11. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató.
Készült a Veszprém megyei Nyomdában 81. 2073 Felelős vezető: Danóczy Balázs igazgató.
Indexszám: 36 410

BESZÉLGETÉS JANNISZ RITSZOSSZAL

(Készítetette: Szász János)

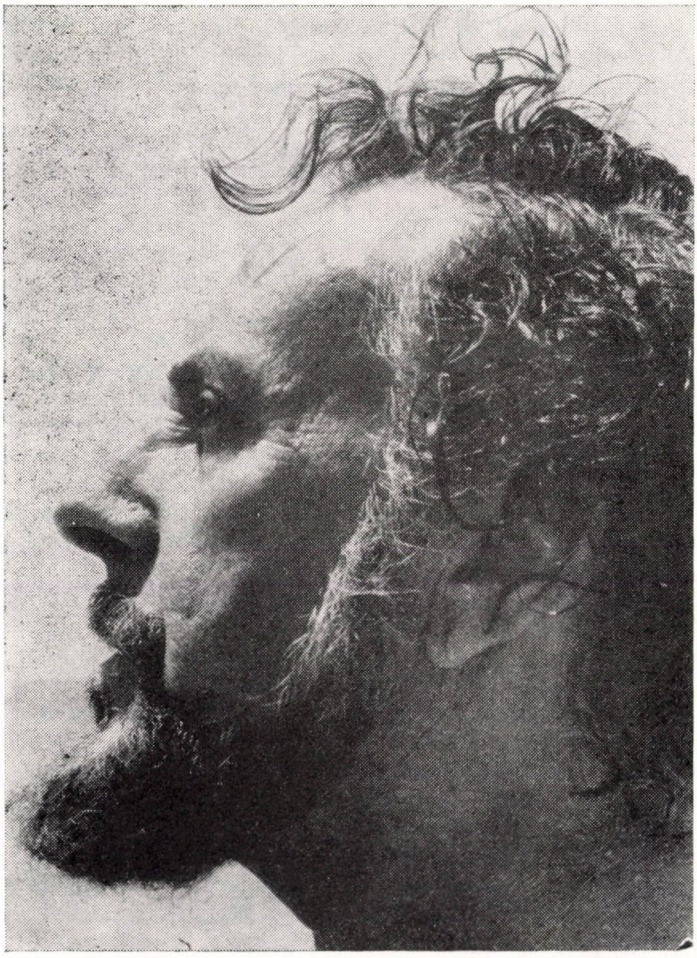

A szerző felvétele

A véletlen szerencse úgy hozta, hogy 1979 nyarán Görögországban járva baráti kapcsolatok révén találkozhattam az akkor 70 éves Jannisz Ritszosszal, a világhírű görög költővel.

Egyszerű kis városi lakásán fogadott. A lakást gondosan díszítik tengerpartról hazahozott öklömnyi és fej nagyságú, a természeti erők által formált kövek, kavicsok és különböző formájú gyökerek, indák. Ezeket festi be különböző színű festékekkel, és fest rá emberi arculatot sejtető formákat. Sajátos Ritszoszi festészet és szobrászat ez, melyben a természettel együtt alkot. A természetközeli ember és az emberközeli természet ősi, a keleti művészetben máig meghatározó életérzését jeleníti meg.

Míg meglepetten nézem ezeket a színeket és formákat, Ritszosz közben elmondja, hogy a görög művész és művészet egyik legjellemzőbb sajátossága máig, hogy nem szakítja el egymástól az egyes művészeti ágakat. Ő maga fiatal korában nem csak festészettel és szobrászattal, hanem zenével is foglalkozott. A költészet csak később emelkedett ki, és lett legfőbb területe művészeti alkotómunkájának, de soha sem szakadt el a zenétől és a látvány (a kép, a forma), sőt a mozgás (a tánc) művészetétől sem.

Ezt a gondolatot folytatja, mikor felteszem első kérdésemet, hogy miként értelmezi a görög művészetet, s hogyan kapcsolódik ehhez a sajátja.

A LOGOSZ

Értelmezése középpontjába a logoszt állítja. Mielőtt szavait idézném, hadd mondjam el, hogy ez a fogalom Ritszosz eszmefuttatásában olyan különös és érdekes jelenséggé tágul, amely meglepetésemre magában foglalja mindazt, amit a modern nyelvészet a beszéd és kultúra kapcsolatát elemezve felfedezett (a szemiotika és a strukturális nyelvészet), de messze túl is lép ezeken az értelmezéseken, valószínű anélkül, hogy valaha is foglalkozott volna e tudományokkal.

Ahogy a szobában lévő kövek, karvastagságú „kígyózó" gyökéralakzatok a természet emberi lelkét (és az ember természeti lelkét!) varázsolják elénk, így a logosz jelensége az, amely az ember kapcsolatát az „emberfeletti"-vel „közvetíti". Ez a fajta közvetlenség emberi és „isteni" között ma már csak a keleti népek kultúrájában és vallásában maradt fenn, a keresztény vallások közül csak az ortodox keleti őrizte meg. A modern görög irodalom és költészet, benne Ritszosz költészete éppen azért is lehet európai és világméretű, mert a dolgokkal (természettel, történelemmel) azonosulni képes emberi magatartást kelti életre. Úgy „keleti', hogy egyben a klasszikus görög kultúra értékeit is magáénak vallja, tehát így és ezáltal európai is egyben.

E kitérő után most már hadd idézzem Ritszoszt:

„A logosz művészete volt a legfontosabb a görög kultúrában. Hatalmas csúcsokat ért el építészetünk és kézművességünk, de a logosz (a szó!?) művészete volt a legfejlettebb. A logosz az emberi kapcsolatot is jelenti azzal, hogy azt segíti. Dinamikus és mozgatóerő is egyben, mint a közlekedés, mint a vérkeringés. Kering az emberek társadalmi érintkezésében. Egy szobor pl. álló, statikus, a festmény is. Oda kell mennünk, hogy megnézzük. Az épületek is ilyenek.

A MŰVÉSZET EMBERI VILÁGOT TEREMTŐ FUNKCIÓJA. AZ ALKOTÁS MINT A HALÁL LEGYŐZŐJE

Ne haragudjon, hogy megint közbevágok — mondtam —, de az ókori görög művészetben éppen ez hatott meg engem: a nyugalom, a hit, a teljesség, az őszinte emberi méltóságtudat. A szocialista művészetben valami ilyesminek kellett volna, kellene megszületnie, kibontakoznia . . .

„Igen, mindig is ez volt a művészet célja — mondta. A nyugalom, a harmónia, a fellélegzés, a felszabadítás. Annak a keresésnek őszinte megfogalmazásai, hogy érdemes élnünk, hogy érdemes küzdenünk azért az életért. Életem kritikus szakaszában, mikor betegségek értek és sok támadás, akkor sokszor azt mondtam, nem érdemes élni. Véget kell vetni ennek az életnek. Ezekben a percekben a művészet teljesítményeiből merítettem erőt. Ha nem olvastam volna Homéroszt, Aiszkülosz, Szophoklészt, Euripidészt, Platont, Dantét, Shakespearét, Dosztojevszkijt, ha nem ismerem Bach zenéjét, nem lett volna erőm élni.

A művészet az élet értékeit mutatta fel, és azt, hogy élni kell ezekért. Maga a művészet mindig a halál ellen harcolt, és mindenfajta társadalmi halál ellen. Mert a kizsákmányolás, az igazságtalanság ezek mind a halálnak a jegyei is egyben. Ebben van a művészet emberi világot teremtő funkciója. Ne felejtsük el, hogy a humanizmus nem ideológia csupán, hanem egyetemes, összemberi szükségszerűség, az ember akaratát és érzelmeit fejezi ki, hogy leküzdje a magány és elszigeteltség fojtogatását, és kapcsolatot teremtsen embertársaival. Ebbe a fojtogatottságba, a magányba beleértendő a nélkülözés és kizsákmányolás, de minden más igazságtalanság és akadályoztatás is. Ezek ellen folyik a harc a művészet eszközeivel is, mert csak a testvériség légkörében képes az ember kiteljesedni mint ember."

Létezik-e humanizmus a diktatúrák idején és miként? — kérdeztem.

„Igen, mert a humanizmust nem lehet bekeríteni, nem lehet körülzárni, megsemmisíteni. Az embereket igen. Azokat felakasztják, falhoz állítják, megverik. De az eszméket és az érzelmeket nem tudják. Minél inkább akadályozzák, annál inkább a felszínre tör. A humanizmus is valahogy így működik, független attól, hogy valamely helyen valamelyik pillanatban akadályozva van abban, hogy kifejeződjön és megvalósuljon.

A diktatúrák időszakában a sötét erők általában néhány személyben testesülnek meg. A diktatúrák időszakában sokan demokratikus, liberális álarcot vesznek fel, és nehéz megkülönböztetni ki a haladó és ki a reakciós. De azok az emberek, azok a költők, akiknek történelmi múltjuk van, jól felismerik az álarcokat is.

A művészet tehát mindig az emberért van, a halál ellen.

A halálnak így van értelme a mi életünkben, mert megadja a szomjúhozást, a halhatatlanság vágyát. A halhatatlanság szomjúhozásában és éhségében alkotókká váltunk. És az alkotást az emberiségnek adjuk át, ami akkor is érvényes marad, amikor az alkotó már nem él.

A művészettel tehát kifejezzük és felkeltjük az emberek vágyát a halhatatlanságra, arra ösztönözzük őket, hogy alkossanak, mások számára is éljenek, s így és ezáltal életükben, itt a földön éljék át halhatatlanságukat."

DIENES VALÉRIA A TÁNCRÓL*

(Készítette: Bisztray György)

Én a balettot egy hazug rendszernek tartom. Az nem a természet diktátuma. A balett az egy megfelelő korokbeli táncmesterek ízlése szerint kialakult merevítésrendszernek a sorozata, amely intézményessé vált, és mivel intézményessé, színházaissá, rendszerré vált, mindig ugyanabban az irányban fejlődött.

Amit én az orkesztikában akartam csinálni, az természettörvény, az nem egy ízléstörvény. Az nem az úgynevezett akadémikus vagy úgynevezett klasszikus... Mert hol van a klasszikustól az, amit egy balettórán látunk? Ma már kezd a balett észretérni, nagyon sok mindent bevett már a természetesből. De még mindenki balettiskolát végez, *még mindenki csak ezt a merevítésrendszert fogadja el.* Sok gyönyörű van benne, és sok pompás technikai fogás van benne, de ha ezt természettörvényekre alapítanánk, hogyha ezt azokra a profiltörvényekre rajzolnánk rá, amelyeket én meg is próbáltam az orkesztikai iskolában! Megpróbáltam például azt, hogy zárt profilban csináltam merev figurákat és merevítéseket, és lazításokat, mert lényegesek a lazítások. Most az pl., amit a Béjárt csinál, az már nagyon közel megy ehhez, csak maga Béjart is egy balett-technikán lépett keresztül, azért olyan hűséges hozzá, úgyhogy alapul mégis azt veszi. Részletes technikául az van kidolgozva. És azt a messze jövőnek tulajdonítom, hogy a profiltörvény, a frontális törvény és a triédertörvény, *ez a háromféle mozdulatbázis nem egyéb, mint az emberi test természetének a leírása.* Ez váljon egy új alappá, egy új technika megoldásává. Ha nem akadályozták volna meg az iskoláink továbbfejlődését azzal, hogy muszáj volt minden tanítványomnak balettből levizsgázni, akkor tovább tudtunk volna menni ezen a vonalon. Én elég messze elmentem, és zárt profilban csináltattam az összes balettkar-munkát és az összes feszültségi és lazítási gyakorlatot, nagyon messze voltunk már... Főleg azzal, hogy négy osztályba lehetett sorolni ezeket a mozdulatelemeket. Meg lehetett csinálni, hogy legyen egy a *hol kérdésre* és legyen egy a *mikor késdésre,* és a harmadik a *miből telik kérdésre,* és a negyedik az, hogy *mit jelent,* mit akar mondani.

Arra jöttünk rá, hogy nekünk a mozdulatkórust kell lényegében felhasználni. Azt a kollektív beszédet, ami egyéni történésekbe kapaszkodik. Például a mozdulatdráma az egy nemzethek a drámája.

*A nem régen elhunyt filozófus hosszabb nyilatkozatának egy részlete, amelyben a tánc természetes gyökereiről és szemléleti szerepéről — bár idealista értelmezésben — tanulságos gondolatokat mond el.

Én Bergson nélkül soha orkesztikát nem csináltam volna. És viszont orkesztika nélkül soha a bergsoni gondolatok annyira ki nem világosodtak volna bennem. Úgyhogy ez a két dolog magában az egész mozdulatelméletben mély kapcsolatban van egymással. Az ott volt a Bergson-féle *Matiere-Mémoire-ban,* amiben tulajdonképpen egy mozdulat-pszichológia van kifejtve. A lényeges benne az, hogy minden, amit én átveszek egy másik eszméletből, az mindég mozdulathídon jár. Miért? Mert én nem tudok másképp behatolni egy másik elmébe, mint úgy, hogy fölkeltem azt a mozdulatvisszhangot, azt a mozdulat-rezonanciát a másikban, és az ő mozdulatelemei őbenne társulnak azokkal az eszméleti elemekkel, amelyek énbelőlem elindították azokat. Az én szómozdulataim, azok átviszik. Ez a híd. Én most éppen egy olyan dolgon gondolkozom, és úgy neveztem el, hogy *evologika.* Evologika. Mit jelent ez a szó? Az evolúció logikája. Mert az evolúció másként okoskodik, mint a stabil logika...

Nem is tudnám másként mondani, mint úgy, hogy az evolúció megértése. Mert az evolúciót nem lehet másként megérteni, csak katolikus módon. Ezt aztán én merem állítani. Hogy ezt így tudom megérteni, azt Bergsonnak köszönhetem. Abban az időben, amikor én fülig materialista nézetekkel kimentem Párizsba 1909-ben, és három évig hallgattam Bergsont, akkor olyan realitás alakult ki énbennem, amiről — szinte mint egy kéreg, úgy lehullott rólam a materialista világ.

Engem Jászi Oszkár és Szabó Ervin hoztak kapcsolatba a Galilei Körrel. És nagyon sokat beszéltünk ilyen típusú dolgokról. Ellenben, amikor először hazajöttem Bergsontól, találkoztam Oszkárral és Ervinnel az utcán, akkor azt mondtam nekik, édeseim, én nektek többet nem írok a Huszadik Századba, mert én megszűntem a ti világnézeteteken lenni, én nem vagyok materialista, én teljesen átalakultam, én egy olyan reális valóságát ismertem meg Bergsonban a szellemi élet közvetlen átadhatóságának, hogy én nem tudok mást írni. Én nem fogok nektek a régi stílusban írni. Erre emlékszem, még meg is mondtam másnak is azt, hogy az Ervin erre azt felelte: „Valéria, ne sérts meg bennünket azzal, hogy feltételezed rólunk, hogy miért ne írhatnál meg mindent, amit gondolsz. Hova, hova írhatsz meg mindent, amit gondolsz, ha nem a Huszadik Századba?" Ez volt Szabó Ervin szó szerinti szava. „Ne sérts meg bennünket ezzel a föltételezéssel... Ezt bármikor aláírom." És ő mondta, hogy ez a Huszadik Század hangneme, mert mihozzánk mindenki beküldhet mindent, minden gondolatot, amit igazán elgondolt.

Tehát *minden eszméleti élménynek mozdulatelemei vannak.* Bizonyos szó mögötti gondolatelemek, amelyeket nem mondunk ki és nem tudunk belevinni a szövegekbe, azok átmennek mint mozdulatelemek a másik elmébe. És akkor a másik elme mint mozdulat készületet fogadja el, mert az ott visszhangzott. *Van egy ilyen rezonálási képesség az agyvelőben,* és — azt mondja egy helyen Bergson —, az tulajdonképpen olyan, *mint egy pantomimszerkezet, csak lemozogja. Lemozogja a gondolatot. És ez a mozgás megy át, más nem tud átmenni, csak a mozdulat. Ellenben most minden ozdulatelehez tartozik eszéleti elem.* És ez az, amivel Bergson engem meggyőzött, hogy hát hol vannak akkor azok az emlékek? Ha csak mozdulatot tudok átadni, és nem tudok mást átadni, csak mozdulatrezonanciát, hát akkor hol vannak az emlékek? Egyszer a fülem hallatára egyelőadáson föltette Bergson ezt a kérdést: „Hát akkor tőlem azt kérdezhetnék, hogy hol vannak akkor az emlékképek, ha nem ülnek a sejtekben? Mert arra már rájöttünk, hogy nem ülnek ott a sejtekben! Hát hol vannak? Én

erre azt felelem önöknek, hogy a szellemben vannak. Önöknek szükségük van mindig egy helyre, hogy valami hol van. Én megmondom: a szellemben vannak, a szellem az egy realitás. A szellemi lét az egy valóság." És azt megkóstolom magamban (most már én folytatom Bergsont). Megkóstolom az eszméleti állapotainkban. Nézzétek, azt mondom nektek, van egy konkrét tapasztalatom a szellemről. És azt, hogy eszmélek, azt elfelejtjük! Mindig csak azt jegyezzük meg, amit az az eszmélet mondott. De szegény, amikor mondja, akkor nem veszem észre. Hát mostanában én arra a konklúzióra jutok ugyanezen a bergsoni vonalon, hogy voltaképpen ez az én konkrét eszmélésem, ez éppen olyan mocskos tapasztalat, mint ahogy ebbe beleütközöm. Hát az vaskosabb, hogy ennek nekimegyek? Nem megyek neki éppen úgy az én eszméleti tartalmaimnak? Nem egy külön létező az, ami egész függetlenül attól, amit megmarkolhatok, de van? És ennek a konkrét tapasztalatát átéltem ám a bergsoni órákon. Azokon az órákon, amikor egy olyan ellenállhatatlan szellemi erőtér keletkezett a teremben, abban a bizonyos nyolcas teremben, abban a szegény kis kopott Collége de France-beli nyolcas teremben — Bergson megjelent az óriási magas katedrán, és elkezdett beszélni. És eleinte csak azt vettük észre, hogy szavak vannak, és használtuk a szavakat, de később aztán rájöttünk, hogy *itt nem is szavak járnak, hanem egy gondolat sétál.* Valami bevonult hozzánk, egy szellemi erőtér kezdett cselekedni, és olyan csendet produkált ezeken az előadásokon, hogy az leírhatatlan. Azt nem lehet megismételni, amit egy bergsoni órán átélt az ember.

SZERZŐINKRŐL

Balogh Edgár író

Bartos György a Magyarok Világszövetségének munkatársa

Deme Tamás a Művelődéskutató Intézet tudományos munkatársa

Dienes Valéria † filozófus, táncpedagógus, koreográfus

Jancsó Miklós filmrendező

Martin György az MTA Zenetudományi Intézet Néptánc-osztályának vezetője

Molnár István koreográfus és táncpedagógus

Molnár János a pécsi KISZÖV táncegyüttesének vezetője

Papp Oszkár festőművész, a Művelődéskutató Intézet osztályvezetője

Jannisz Ritszosz görög költő

Rosmari Statelova bolgár tudományos kutató

Szász János szociológus, a Művelődéskutató Intézet tudományos munkatársa

Takács László az Árja és Majtréja Mandala buddhista rend magyarországi ágának tagja

Tasi József irodalomtörténész, a Petőfi Irodalmi Múzeum tudománmyos munkatársa

Deme Tamás

TERPSZICHORÉ MEG A LÉLEK COMBHAJLATA

Itt ülök a Budai Vigadó apró nézőterén, s teljes figyelemmel próbálom rögzíteni ezt a csodálatos és furcsa történést, amit táncnak neveznek. Megtisztelő kérést kaptam: írjak a táncról. *A nem szakmabelieknek,* nem szakmabeli nyelven. Azoknak, akik maguk is táncolnak. S azoknak, akik csak táncolnának vagy néznék a táncot, de mindehhez szeretnék megtudni, hogy mit, hol (és hogyan) lenne érdemes nézniök, látniok, hallaniuk.

Abszurd kísérlet — *szavakkal szólni mozdulatokról* — véltem legelőször. Lefordítható-e beszédre a gesztus, mellyel a csukló a vállhoz közelít, mellyel a hídformába rogyott férfigerinc fölött átsuhant egy megemelt asszonyláb, s verdes, zuhan, remeg a két kar? A tánc szavakba öltöztetése éppoly gyötrelmesen szép és lehetetlen feladat, mint Ladányi Mihály költői kérdése a megismerésről: *„Milyen a színed, formád, milyen a lélek combhajlata?"* Mondják, hogy a reneszánsz Medici herceg egy íves hüvelykmozdulattal jelezte csupán szobrászának, hogy *azt* a bizonyos sejtelmesen formás csípővonalat kéri megmintázni, melyet egy arra haladón pillantott meg. Szótlan jelzés volt, de a szobrász megértette, s beszédes szobrot alkotott. Valami hasonló mozgásszövegről mondhatta az ókorban Lukiánosz: *„Nemcsak látom, amit cselekszel, hanem hallom is, és úgy tetszik nekem, hogy a kezeid megszólalnak . . ."*

Igen, megszólalhat a kézmozdulat, egy rezdülésnek is van nyelvi üzenete. S ha a hétköznapi mozgásban felfedezzük a köznyelvet, természetes, hogy a tánc művészien megformált szövegéről mint a poézis nyelvéről szólunk. Különös, mert művészi. S mert művészi: több olvasata, jelentése van. Akárcsak a zenének vagy a képzőművészetnek. S mégis, a „táncnyelvészek" szerint a táncnak minden társkifejezésnél gazdagabb az értelme (a beszélt nyelvet leszámítva). Míg a képzőművészet *inkább* térbeli s a zene *inkább* időbeli kifejezés, a táncmozgás *arányosan* tölti meg jelentéssel az idő és a tér dimenzióit. Egyidejűleg gerjeszt érzéki asszociációt (hallási, látványi, belső testérzékelési és közvetve tapintási élményt), értelmi elvonatkoztatást. A tánccal kapcsolatban — melyet az antik görög kultúrában *Terpszichoré múzsa* alakjában személyesítettek meg — jogosan beszélhetünk hát a *test és a tudat művészi ötvözetéről,* a „lélek combhajlatáról" . . .

A TÁNCFÓRUM nevű új magyar közművelődési kezdeményezés a Táncművészek Szövetségének szervezésében *hétfőnként* egy-egy hivatásos, illetve amatőr néptánccsoportot, klasszikus vagy modern balettegyüttest, koreográfusi portrét mutat be. Otthont mindehhez az Állami Népi Együttes Corvin téri

épülete ad. (A hajdani Budai Vigadó, melybe az ÁNE megváltozott művészeti vezetése és a Táncfórum léte új életet lehelt.) Egyszóval: *TÁNCSZÍNHÁZ* született, mely rendszeresen változó műsorral az együttesek és stílusok megismertetését tűzte ki célul mind a szakmai, mind az érdeklődő közönség számára.

A jelenlegi (március 16-i) táncest programján a *Pécsi Balett* műsora szerepelt. Ez a páratlanul dinamikus együttes, Eck Imre „Pécsett európai" csapata immár húsznál is több éve kísérletezik a modern táncnyelv megújításával, s a kortárs tánckultúra terjesztésével. Mostani estjükre egy kamarabalett-összeállítást hoztak. Az „étrenden" Tóth, Keveházi és Eck koreográfiái. A zeneszerzők, akiknek a muzsikáját animálták (meglelkesítették): Albinoni, Bach, Bartók, Csajkovszkij, Kurtág, Szokolay, Wolf s az elektronikus popszerző, Jarry.

Az a művészi táncnyelv, amelyet valóban európai szinten beszél az együttes, az elmúlt években sokat gazdagodott a művészeti vezető „strukturalista" figyelmének köszönhetően. *Eck* jó szemmel vette észre és építette bele *Lendvai Ernő* és néhány más zenetudós elemzéseit a tánckonstrukcióba. Legújabb „korszakának" egyik kiemelkedő állomása volt pár évvel ezelőtt Verdi *Requiem*je, ahol a gesztuselemek, jelek és jelszerkezetek a zenei építkezésnek hol táncbeli analógiáját, hol oppozícióját, de mindenképpen belső, csaknem matematikailag egyeztetett kiegészítését hozták létre. A táncmű magját képező *táncüzenet*, jelentéstartalom — mondhatni tudományos alapossággal végzett — *világképelemzések* továbbgondolásából következett.

Kíváncsian figyelem az együttes mai alakítását. Nem először látom ezt az összeállítást, de valószínűnek tartom, hogy az ismert játékszabályok között felcsillan majd néhány rögtönzött meglepetés. Igen várom a hírneves *Oxigént*, az emberi kapcsolatoknak ezt a kis drámáját. A táncmű joggal hasonlítható a Bach-fúgákhoz, mind szerkezetében, mind hatásában. (A „fúga" szó szerint futást, megfutamodást jelent. A zenében lényege: az ellenpont és a szabad improvizáció.) Eck is az ellentpont-elv szerint szerkeszti a táncbeszédét. A hideg és meleg hatások, az érintő közelítések és a taszító ütközések szervesen kiegészítik egymást. A szimmetrikus vagy aszimmetrikus kapcsolatok férfi—nő ellentétei csak részben jelzik, jelentik önmagukat (mint nemi különbséget). A nemiség eltérő hangsúlyokat kap, alárendelődik a zenének, a szerepnek. *A test a táncban mindig több önmagánál.* A táncosok — akár a hangok, hangfüzérek — a zenei kifejezés alakítói s *anyagai* is testükkel. Nem bot és vászon — mondhatjuk Petőfivel —, hanem zászló. A balettben — a legerotikusabb művészetben — a táncos néha nem férfit és nem nőt jelent, hanem zenei anyagot, mozdulatrészecskét. A könnyű és lebegő, máskor keményen rugalmas női testek, a robbanó és visszafogott izommozgású férfiak a gordonka és a prímhegedű, illetve a kürt, a dob, az oboa hangjaként *zenélik meg a mozgást, mozogják el a zenét.* A táncbeszéd egyúttal zenebeszéd is. Egészséges, szép szöveg, öröm olvasni. A zene- és mozgásnyelv persze csak akkor olvasható jól, ha az írás elemeit, szabályait is megfelelően ismeri a szemlélő, s ha jól „megírt" művet eredményez a koreográfia. (A „koreográfia" görög szó. Szó szerinti jelentése: táncírás.)

Nézem a Pécsi Balett *jelbeszédét.* Mozdulatlan férfi—nő kapcsolódásból indít az egyik mozdulatsor. Egyik a másik nyakában, egy testnek tűnve, tárt karokkal: két fordított ív, ellentétes illeszkedés. Akár a híres „menny—föld" jelkép egyetlen motívumban. Most a karcsú ív fölemelkedik, szétválik, össze-

tekeredik a férfi karján. Súlyosan lóg, lehull, átlépik. Újabb motívumok: szél, víz. Természetesen egyik sem a szél vagy a víz utánzása, csak a mindent megnevező emberi agy szervezi jelképpé a jelet. Akár a jógában vagy a legősibb tánckultuszban, az indiaiban. Három testből kinő egy virág. A negyedik lehullott szirom. Most bependerül egy pici test; az arányosan karcsú és egyúttal csupaizom táncosnő: *Paronai Magdolna.* Jelenlététől egyszerre fölmelegedik a tér, a játék hangulata. Egyszerű a titok: Paronai egész fejével, domború homlokával és szemével *nevet.* Olyan csibészmosoly ez, mint amilyet megszoktunk Bretusnál, csak emez lágyabb, nőiesebb. Mellette *Tamás Gyöngyi* mozog kígyóhajlékonysággal, könnyedén. *Hajzer Gábor* szinte megszövi a térben a gesztusait hatalmas karmozdulataival. *Lovas Pál* férfias lendületére, *Körmendy* és *Kuli* jókedvű komédiázására is oda kell figyelni. A Tóth koreografálta *Rómeó és Júlia* kiválóan szemlélteti a klasszikus és a modern balettelemek szép együttélését. A görögösen redőződő, hosszú fehér tunika csavarodásai hol akadályozva, hol segítve a mozgást, hangsúlyozzák a mozdulatok kamaszos elcsuklásait és röptét a kiegyensúlyozott *Zarnóczay Gizella* játékában. A fogások és ütközések a jól ismert „pécsi stílus" markáns jelzései. A magasba lökött Júlia egy pillanatra megáll a levegőben, egyedül ágyéka tartja, lába rebbenő madárszárny a férfitenyéren.

A táncírás legfontosabb termékei azonban mégsem a míves motívumok és stíluselemek, hanem az összefüggő *kompozíciók.* Ebből (a betegség miatt elmaradt *Szerelem pillanatait* most nem említve) két igen jelentőset hoztak a pécsiek. Az egyik a *Pygmalion.* Érdekessége, hogy „zenétlen" mű. Azaz mégis van zenéje, de az csak ritmus. Egy csizma zenéjét halljuk, néptánc tá-tá-titi kopogásával.) Lám, Eck nem tagadta meg hajdani néptáncos voltát.) A földön ül összekucorodva, lila fátyollal takarva egy hölgy: *Uhrik Dóra.* Sötéten hallgat, csendjének saját szólama van. („Azzal jelöli, hogy nem jelöli.") Csend, kopogás. Uhrik dühösen fúj, mint egy macska. A férfi megáll, csodálkozva közelít a hölgyhöz, felemeli a fátylat, alánéz: csönd. Folytatódik a derűs csizmaverés: tratta-tatta. A hölgy feláll, és erőltetett módon néhány arabeszkes, tipegős táncmondatot lép, igencsak klasszikus stílusban. A férfi (*Bognár József* néptáncos) ránéz, majd ismét folytatja a kopogást: tratta-tatta, tá. Ujjával csettint, mártogat a csizmával. Uhrik egyre hiábavalóbb „hattyúktavazások" után leveszi fejéről a kendőt, s a csípőjére köti szoknyának. Stílust váltva, lassú, ünnepélyes mozdulatokkal néhány kóló-lépést tesz, felemelt kézzel, ringással. Később ismét leül a földre, s újra duzzog, de Bognár derűs gesztusaiból kitetszik: a hölgyben már más ritmus mozog, mint annakelőtte.

Körülnézek a nézőtéren, s meglepve kell tapasztalnom, hogy a legvidámabb, legfricskázóbb táncrészleteknél is csak sápadt-komoly tekintetek meredtek a színpadra. Hogyan? A nagyérdemű közönség képtelen a mozgáshumor észrevételére? Vagy csak szégyelli kimutatni tetszését, visszafojtja a nevetésingert? Mindenki olyan súlyosan komoly, mint egy bányavágat. Hirtelen fölcseng egy könnyű nevetés. Pöttöm gyerek. Ő érti, ő már tudja olvasni a táncot. És nem szégyelli a derűt... Amíg Eck iménti műve egyszerű ékszerként jellemezhető (mint egy pamflet-hozzászólás a folydogáló táncvitákhoz...), addig a befejező szám sűrűn rétegzett szintézis. Az *Oxigén* lélegző, lazító zenéjére két férfi és nő mozgása lüktet a színpadon. Közeledések, vonzódások. Az érintés motívumai sajátos Eck-szótárrá állnak össze. Kéz érinti a csípőt. Comb fonódik csípőre, körkörösen. Aztán az ujjak és tenyerek ölelkezése. Bal oldalt az

egyik páros dobálja egymást, eközben a jobb oldalon guggoló táncosnő váltakozva emeli fel kezét. A mögötte levő férfi keze laza tenyérrel válaszol. A kezek összecsókolódznak és rebbenve szétválnak. Magánbéke. Kézcsönd. Paronai mosolyog. *A kezével.* A harmonikus összhangzatokat rendre felváltják az atonális gesztuselemek. A lány egyik pillanatban átszellemülten hajladozik, majd beleteszi ujját a társa szájába. Bólint, közeledésre tanítja partnerét. A másik lány kedveskedő mozdulatdallamot indít, majd abbahagyja, és profánul megvakarja a tomporát. Kisvártatva az érintkezések feszültsége a csúcspontjára ér: a *skorpió motívumot* látjuk. A derékban megtörő és előrehajló férfitestre ellenkező ívben ráfeszül a táncosnőtárs. A hát, a repülőbordák és a hasfal találkozik, a lábak hátra- és felfelé feszülnek. Beteljesülés. Vagy konfliktustetőzés? Sok néző, sok olvasat.

A mozgásdráma váratlanul újabb szabálytalansággal lep meg. A tánckonstrukció egyik magaslatán (az aranymetszésponton) váratlan és a balettben szokatlan hatás lép be: hangszórón keresztül megszólal három Shakespeare-szonett: *„Az vagy nekem, mint testnek a kenyér"* pereg a vers gyöngye, és egyszer csak összeérnek a táncdráma félkörívei. A zene, a panomim, a tánc összekapcsolódik a kimondott szóval. Paronai kinyílik és becsukódik, képpé alakítja a beszéd-vallomást.

A befejező rész a fúga Coda részeként összefoglal. (Coda = a hangnem végső megerősítése, emlékeztető lezárása.) A táncosok könnyű léptekkel kettenként egymáshoz táncolnak és: *kezet fognak.* Újabb párcsere, újabb kézfogás. Akik az előbb még az ellenpontrendszer csábító, féltékenykedő kereszt-párjai voltak, most a legszebb, legbarátibb emberi gesztust ismételgetik: *a kézfogást.* Feloldják egymást vélt és eljátszott harcaik végén. Mindezek után körré alakulnak és — akár a Matisse-festményen — a megtisztulás örömtáncába kezdenek. Ám még ezzel sincs vége. Az utolsó oxigén-dallamok alatt a négy táncos halkan leereszkedik a színpad két oldalán az orkeszter elé, s megállnak arccal a közönségnek. Néznek minket. A zene véget ér, a táncosok odalépnek a széksorokhoz, és egymás után kezet fognak az emberekkel. Van ebben valami furcsa emlék a francia forradalom „égalité—fraternité—liberté" gesztusából. De nincs semmi köze a humorgyártó kabaré-szövetkezetek meg a kukucskáló-színházasok „nézősokkoló" levonulásaihoz. Baráti üdvözlés ez: a művészet kézfogása. Test köszönti a testet, tekintet a tekintetet. Ennyi a varázslat. Hazamenvén bekapcsolom a magnót, s mintha az előző pillanatok folytatása lenne, megszólal *Dienes Valéria* néni hangja:

„Bizonyos szó mögötti gondolatelemek, amelyeket nem mondunk ki és nem tudunk belevinni a szövegekbe, azok átmennek mint mozdulatelemek a másik elmébe. És akkor a másik elme azt mint mozdulat-készületet fogadja el, mert az ott visszhangzott. Van egy ilyen rezonálási képesség az agyvelőben — azt mondja erre Bergson, hogy ez olyan, mint egy pantomimszerkezet: csak lemozogja a gondolatot. És az a mozgás megy át. Más nem tud átmenni, csak a mozdulat. Ellenben minden mozdulatelemhez tartozik eszméleti elem."

Dienes Vali néni kilencvenhárom éves volt, mikor ez a felvétel készült. Nevét alig ismerik még ma is, csak a vájtfülűek. Pedig a magyar táncművészet egyik legkiválóbb alakja ő, Bergson és Duncan tanítványa, akinek mozgásnevelési programja tantervi anyag Brazíliában. Hm, mégiscsak megpróbálom megírni azt a cikket a táncról... megkísérlem felmutatni a szót, mellyel a gondolat a mozdulatra, a mozdulat a tudatra mutat.

Molnár István

Részletek a MAGYAR TÁNCTECHNIKA bevezetőjéből*

A magyar néptánc jellemző sajátosságai a nép természetes életéből fakadtak, és a körülmények hatása alatt fejlődtek ki. A nép táncát, mozgását egyszerűnek, igaznak, minden külsőséges modorosságtól mentesnek mutatja múltja és jelene. Másfelől a nép igazi táncvágyának formáját a különbözőségek fokozásában, végtelen színességében, a változatosságra való törekvésben találta meg. Minden nép táncai magukban rejtik a lehetőséget magasabb fokú gondolatok kifejezésére. A táncművészet hivatása, hogy a nép előadásmódjával a hivatástudat és az ezzel együtt járó műveltség által nagyobb kifejezőerővel rendelkező művészek a nép olyan vágyait, érzéseit és gondolatait is kifejezzék, amelyekre a körülményei folytán korlátozott népművészet csak alig lehetett alkalmas. A magyar táncművészet tehát köteles folytatni az elmúlt évszázadok törekvéseinek, a vágyak valóra váltásának küzdelmét, szemben az ízléstelenséggel és a nép sajátos színeinek pusztításával. Ebben a munkában kritika alá kell venni minden eddig használt eszközt a táncosok nevelésében. Meg kell keresni azt az utat, amely elvezet a művelt, lelkiismeretes művész kialakításához, amely a magyar jellemvonásokat nem hamisítja meg, erejét nem csökkenti, hanem kitárja, erősíti, és lehetőséget ad a táncosoknak a gazdag népművészethez méltó, az abban kifejeződő vágyak és gondolatok kiteljesítéséhez egy új tánctechnika megteremtésével.

A magyar nép táncainak (amelyben nem csak a paraszti táncok, hanem a szokások, drámai játékok, valamint a még elérhető munkáshagyományok és köznemesi táncformák emlékeire is gondolunk) kutatása közben, azok tartalmi, gondolati megértése s a bennük rejlő művészi kifejezés lehetőségének felmérése után kezdtem keresni a legmegfelelőbb gondolathordozó formákat. E munka közben világossá vált, hogy a régi néptáncformák csak akkor újulhatnak meg, akkor lesznek meghatóak, élményt adóak, ha lényegüket nem másítja meg az a technika, amellyel kereteiket ki akarom tágítani, s a bennük rejlő gondolatokat hangsúlyozni akarom. Az új technika nem változtatja meg azt az előadási módot, stílust, amelyet évszázadok alakítottak ki. Olyan technikát kellett létrehozni, amely a régi néptánckincsből indul ki, és hasonló alaptulajdonságai vannak, mint amilyenekkel a régi írott vagy elbeszélt, megtáncolt vagy megénekelt emlékeink át vannak szőve.

Az új technikának az ember természetes mozgásaihoz, mozgásmódjához

*Molnár István: Magyar táncesztétika és tánctechnika c. kétkötetes munkáját a Népművelési Intézet, illetve a Népművelési Propaganda Iroda a közeljövőben jelenteti meg.

kell alkalmazkodni. Egyszerűnek s nagy erők kifejezésére alkalmasnak kell lennie, s szinte korlátlan mozgáslehetőségekkel kell bírnia. Nem köthetik természetellenes konvenciók, csak az új mű céljait szolgálhatják. Számolnia kell ennek a technikának azzal, hogy népünk táncai még eredeti formájukban is nagy erőt s figyelmet igényeltek, s az új feladatok még nagyobb izom- és idegerőt követelnek a táncostól. Így tehát különleges testnevelésre van szükség. A technika önmagában sohasem állhat színpadra, mert így csak üres formák jönnének létre. Pusztán segédeszköz, szerszám a művészi kifejezés szolgálatában. Ennek az új testnevelő technikának azzal is számolnia kell, hogy nem időnként, szórványosan kell táncelőadást tartani, hanem állandó erőpróbára kell a testet előkészíteni. Az állandó előadások fokozott fizikai és idegi megterhelést jelentenek a táncos számára. Néha hosszú utazások után kell teljes, átélt előadást adni. Az új művekkel tervezett műsor a táncost sokkal jobban megterheli, mint a természetes körülmények között élő néptánc. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a gyűjtések alkalmával rendszerint már idős emberek az adatközlők. Ma a színpadon olyan formában kell újraalkotni a táncokat, ahogyan ezeket a mai öregemberek fiatal erejükben táncolhatták, mert az öregekben rendszerint fiatalságuk táncai jelentik a jelent. A felvétel idejére a régi tánc rendszerint már módosult, s csak az öregek érzik úgy, hogy még a régi módon és a régi erővel táncolnak. A koreográfus dolga, hogy észrevegye az erő és forma ellentmondását. A néptánc újraalkotása technikai képzettség nélkül lehetetlen, s ennek a technikának természetszerűen a néptáncból kellett kinőnie.

A technika kidolgozása hosszú ideig, az 1930-as évektől napjainkig tartott, s ma sem tekintem lezártnak. További fejlesztése, bővítése szükséges az igények növekedésének ütemében.

A TECHNIKA ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE

Azoknak a táncosoknak a nevelésére, akik a nép táncát is, sajátos előadási módjával együtt elsajátíthatják, olyan technikai alapot kellett létrehozni, amely előkészíti a testet mindennemű táncforma keresztülvitelére. Az új technika megtanít mindenkit — tehetségest és kevésbé tehetségest — arra, hogy testét egyenesen tartsa, jól forogjon minden irányban, jól egyensúlyozzon, ami a tánc egyik döntő kelléke. Megtanítja könnyedén ugrani, hogy nagy ugrásai fölényessé váljanak. Teszi mindezt igen egyszerű körülmények között, s anélkül, hogy megérintené a különféle előadási módok és lehetőségek millióit. A magyar szellemű előadásmódban az arcjáték, a fej, a törzs, a karok, a kézfejek és az ujjak mozgása, tartása harmonikus egységet képezve illeszkedik a lábak formarajzoló mozgásaihoz. A lábak mozgásával valósul meg a (dobogó, libbenő, kopogó, guggoló) mozgásmód. Az ügyes, gyors, hajlékony, könnyed lábmozgáshoz erős lábujjakra, lábfejre, bokára van szükség, s ennek érdekében hosszú, lelkiismeretes gyakorlásra. A kezdeti időben a többi végtagot semleges helyzetben tartva, úgy kell az előírt lábgyakorlatokat végezni, hogy ezekben ne vegyenek részt a többi végtagok. Ennek a különválasztott gyakorlási módnak később nagy hasznát látjuk majd, amikor a többi végtagtól már kifejezést követelünk, miközben a lábak különböző nehéz, bonyolult mozgásaikat végzik. Meg kell tanulnunk úgy mozogni, hogy a lábak munkáját nem segíti a

többi végtag. A tánc szempontjából nagy hiba, ha csak úgy tudunk megmozdulni, hogy a megmozdulás technikájában a lábakon kívüli végtagok segítségére is szükségünk van. Ebben az esetben a gyakorlás folyamán bizonyos sematikus, egyszínű összmozgás alakul ki, s ezt a test beidegzi, és mindig ugyanúgy, hasonló kifejezéssel mozdul el a test. A szürke, egyhangú, sematikus mozdulatokból álló táncokban sohasem lesz semmi újdonság, pedig a különböző új művekben megfogalmazandó gondolatok mindig új és új ember látását igényelnék. Az évek hosszú sora alatt beidegződő sablonos mozgás — legyen bármilyen vidék táncáról vagy gondolatáról szól, — mindig ugyanazokat a már megunt formákat eredményezi. Ugyanazokkal a „fogásokkal" új élményt sem adhatunk, s magunk sem kaphatunk: a tánc elszürkül, s a táncos és néző egyaránt csalódik. Ezen a ponton vész el a tánc, az élmény és a táncos. A táncos és a néző egyformán igényli az élményt. Kettőjük közül a táncos inkább, mert ő saját világába zárva az örökké új és új élmények megteremtése nélkül egy idő után csalódik választott művészetében, és a hit nélküli, önmagában csalódott embertől már a néző sem kaphat élményt. A színpadon olyan előadást akarunk látni és átélni, amely megragadóan mutatja be a sokszínű embert, annak érzéseit, vágyait, gondolatait, a népet a maga sajátos táj, történelem és társadalom által alakított szokásaival, magatartásával, erkölcsi szemléletével, mozgásával. Az előadás minden pillanata így lesz érdekes élményt adó. A természetes, sokszínű ábrázolás mindvégig leköti a figyelmet, visszahat az előadóra, lelkesítő élményt ad neki, elektromos feszültség keletkezik előadó és néző között. Mindez csak úgy érhető el, ha testünk minden része engedelmeskedik az irányító akaratnak, amelynek megteremtése a technikai gyakorlás nélkül lehetetlen.

A MŰVÉSZETI NEVELÉS

A művészeti nevelést csak erre a munkára hivatott személyek végezhetik eredménnyel. Aki tanít, annak nagyon sokat kell tudnia tárgyáról, a táncról, fanatikus hívője kell legyen, mert ez a művészeti ág követeli a legtöbbet az embertől. „Tünékeny művészet", szokták mondani, és ebben van is némi igazság. Annak azonban, aki ismeretei révén betekinthet a tánc mélyébe és magáévá teszi törvényeit, kívánalmait, annak számára ez a „tünékeny művészet" sohasem tűnik el, nem függ sem életkortól, sem a körülményektől. Művelését nem akadályozhatja semmi, mert anyaga maga az ember. Az ember pedig, ameddig él, mozog, műveltségétől függően ítélheti meg a maga helyét ebben a munkában.

A művészet megtaníthatatlan, csak a hozzá vezető utat lehet feltárni az előtt, aki élni akar vele. A tehetséget — különböző fokon — hozzuk magunkkal. Ez a hozott tehetség mindig fejleszthető a tanulás által. Valamilyen fokú tehetséget minden ember hordoz magában — a mozgás már eleve feltételezi ezt —, de hogy ki-ki milyen magasra emelkedhet, az attól függ, hogy milyen mélyre hatolt e művészeti ágban, s mennyire lett fanatikus „szerelmese" ennek a világnak. Nem utolsósorban attól is függ, hogy eleget tett-e azoknak a követelményeknek, amelyek nélkül sem szelleme, sem teste nem válhat alkalmassá a tánc művészetének elsajátítására.

Semmilyen művészet, így a tánc sem tűr meg maga mellett „riválist".

Egyidejűleg senki sem lehet „kispolgári igényeket" tápláló ember és ugyanakkor művészi igényű. Választani kell. Egyik vágynak el kell tűnni az életéből. Művészeti nevelést végezni és alkotó életet élni csak akkor lehet, ha ki-ki leszámolt a fentiekkel, és teljes életét választott útjának szenteli.

Aki művészeti nevelést végez, annak éreznie kell a példamutatás felelősségét. Az ilyen embernek nincs külön „magánélete" és nincs külön „munkaideje", mindig dolgoznia kell. A nevelőre nagyon odafigyelnek, minél fiatalabbak, annál inkább. „Példakép" lesz a tanító, a követendő út, a vágyakat megtestesítő személy. Neki tehát elöl kell járni a munkában, ő kell tudja a legjobban azt, amit tanít, s minden kérdésre, ami elhangzik, kielégítő választ kell adnia. E követelménynek csak akkor felelhet meg, ha ő is mindvégig tanul és tanulva tanít. Az emberek nagyon hamar észreveszik, ha tanítójuk, nevelőjük bizonytalan a dolgában. Ekkor a tekintélynek vége, és azt semmilyen eszközzel nem lehet többé visszaállítani. Az elveszett tekintély a nevelő legnagyobb veszedelme. Követni azokat szoktuk, akiken látszik, hogy hiszik is, amit mondanak, magatartásuk, munkájuk bizonyítja ezt és nem a puszta beszéd.

A példaadás mintaszerűsége hatványozottan áll a művészeti nevelés közben. A nevelő a mi esetünkben a legjobb táncos kell legyen, tőle várjuk ismereteink állandó bővítését, mert ahogy fejlődik a tanítvány, egyre újabb és újabb kérdéseket tesz fel.

A tanulás gyorsasága, művészi emelkedettsége, az átszellemült előadás foka a nevelőtől függ. Szuggesztív emberi hatással lehet a legjobban és legeredményesebben tanítani, erre a legfogékonyabbak az emberek, az ilyen hatást igénylik.

A TECHNIKA ALKALMAZÁSA AZ ÖNTEVÉKENY EGYÜTTESEKNÉL

Az öntevékeny vagy „amatőr" művészeti tevékenység egyszer minden ember sajátja lesz. Minél erősebben tör be életünkbe a gépesítés, annál inkább erősödik mindenkiben a természetes életre való vágyakozás. A szabadidő megnövekedésével mind több és több idő adódik majd arra, hogy az emberekben jelenlevő különböző fokú művészi alkalmasság a felszínre törjön és betöltse az ember vágyait saját ügyessége felismerésére. Ez a felismert ügyesség el nem múló élményt ad mindenkinek, aki él az alkalommal, hogy tehetségét fejlessze. Az öntevékeny művészkedés műveltségünket fejleszti, elindít olyan úton, amely majd önmagunk és a körülöttünk levő világ jobb megismeréséhez vezet. Ezáltal nem engedjük emberi szellemünket úgy „fejlődni", ahogy azt a „gép irányítja", hanem műveltség birtokában korlátozni tudjuk emberi életünkbe való beleszólásukat. Ez azonban csak akkor következhet be, ha szabadidőnket emberségünk teljesebb kibontakozásának céljára fordítjuk. Ebben a törekvésben a táncnak igen nagy ízlést és igényt formáló szerepe lehet, s az emberi vágyak kiélését és emberségünk megérzését szolgálhatja. Gyakorlásával megszűnik az emberi szellemnek az a ma még megalázó helyzete, hogy nem aktív résztvevője a mozgás művészi örömének, hanem csak szemléli és fájdalmasan irigyli mások ügyességét, művészi alkatuk, szellemük kifejeződését. A jövő a művészi táncé, mert benne a mozgó, élő ember élete nyilatkozik meg, elsősorban önmaga számára teremtve el nem múló élményt, valamint mások igényét is felkelti arra, hogy táncban fejezzék ki élet-

örömüket, vágyaikat. Ezt az élményt pedig semmi sem pótolja. A legnagyobb élményt számunkra önmagunk értékének felismerése jelenti. Ez a felismerés szüntetheti meg a közönyt társaink élete iránt, ez segíti a közösségi érzés kialakulását, megerősödését, a ma még fájdalmasan jelenlevő magány feloldását.

A tánchoz a technikán át vezet az út, amely már önmagában is örömet, élményt jelent. Természetes formái hamar megkedvelhetők és eredményesen, viszonylag rövid idő alatt elsajátíthatók, függetlenül attól, hogy milyen életkorban ismertük fel értelmét, jelentőségét. Ha lelkesen végezzük elemeinek tanulását, elindítja azt a „motort" bennünk, melynek működése mindaddig nem szűnik meg, amíg élünk. Szellemünket frissen tartja, és alkalmassá teszi más művészetek iránti érdeklődésünk felkeltésére. A gyermek lelkessége hiányzik mai életünkből, ez a hiány tesz közömbössé, fásulttá sok embert, növelve az önzést. Ezt a lelkességet vissza kell szerezni, ezt pedig csak az önbizalom, saját értékeink felismerése adhatja vissza. E nélkülözhetetlen emberi tulajdonság visszaszerzéséhez segíthet a technika gyakorlása.

Az öntevékeny művészkedés más utat jár, mint a hivatásos művészet. Ebben az esetben az elért technikai fejlődés eredményeit azonnal alkalmazni kell az önkifejezésre. A legfontosabb, hogy a rögtönzés jelentőségét felismerjük. A rögtönzés: önkifejezés. Az öntevékenység esetében nem kell megvárni a technikai „tökélyt", ami amúgy is nagyon relatív. A már elért technikai erőből, ami már a birtokunkban van, táncot kell formálni.

Gáti György fotója

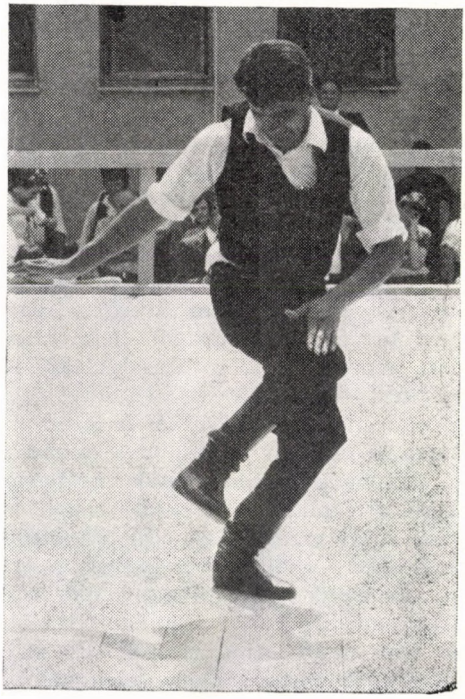

Takács László

A JÁTÉK ÉS A TÁNC SZEMLÉLETE AZ INDIAI GONDOLKODÁSBAN

A „játék" filozófiai fogalma az indiai művészet, művészetbölcselet egyik jelentős kiindulópontja. Kifejtésén keresztül az alkotó emberre tekintő tradicionális szemlélet érthetőbbé válik.

India a világképek változatos színskáláját produkálta, de hogy eme nagy gonddal kiépített lét-szerkezetek mire alapozódnak, hogy a számkhja purusája, a vedánta nirguna brahmája (1) miért létezik, erre már magyarázatot nem találunk, itt minden filozófiai okfejtés megáll. E ponton a tantra (2) is csak egyetlen izgatóan cinikus szócskával zárja le a gondolatmenetet. Ez a szó a lilá, azaz „játék", „a játék", „játék általában". A szemlélet ezzel éppen a világkép centrumát alkotó abszolút individuumteremtő és -feloldó akcióinak (Brahma-Visnu-Siva mítoszkör) minden törvény és szükség felett álló voltára mutat rá. A szó femininum (nőnemű). Jelentései: játék, báj, tréfa, megváltoztatás, látszat stb. Hogy ezek összesített értelmezése hogyan közelíthető, ragadjuk meg a gyermek játékhoz való viszonyán keresztül. A játék célja teljesen immanens. Egyfajta tudatállapotot igyekszik megvalósítani, minden szándékoltságot, céltudatosságot kizárva csak erre az állapotra koncentrál oly erővel, hogy kétségtelenül a gyermek legösszeszedettebb pillanatait igényli. Ez az összeszedettség marad sok ember életének legmagasabb figyelmi állapota, ahhoz visszatérni rendszerint még szellemi koncentrációt igénylő tevékenységben sem tud, mint ahogy a játékra sem képes már soha többé.

A gyermek nem játszani akar, hanem a játékban megvalósuló állapotot kívánja, nem pusztán tükrözi, hanem a maga sajátosan nyitott és ösztönös módján teremti a világot. Szimbólumtudata nem csupán lehetőségei és a csodált felnőttvilág közötti szakadékot hidalja át, de alkalmat ad a lét saját kedve szerinti leképezésére. Játékszerei így már nem csupán jelentenek valamit, de teremtetnek valamivé. A fadarab hajóvá, a homok várrá, még akkor is, ha képes a valóság s önnön eszközei között különbségtételre. (Ne feledjük ez az észrevétel rögtön a játék végét jelentené!) Tud az „igazi" létéről, de ezt zárójelbe téve éli meg játékait. Ebben sohasem szándékokra és célokra figyel, azt mint saját magából fakadó teremtési folyamatot tapasztalja, s — felnövekedésével egyre sérültebb formában — érvényes ez egész életére is.

Ez egyik magyarázata annak, mily kitüntetett tiszteletben részesül a játék, a gyermekség Kelet szemléletében. Az élet, a művészi megvalósítás itt minden értelmi megfogalmazás szerint visszavezetés, retrokreáció, az ember és a külvilág egymásban történő felemelése, feloldása. A gyermek sorsszerűen növeke-

dik felnőtté, s az emlékeit megőrző tanítvány, művész már e sorsszerűségen felülemelkedve lesz újra gyermekké, tér vissza az eredethez. A szimbólum általános, a legtöbb keleti kultúrában megtalálható. A gyermekség „szakralitása" épp az előzőkben említett kreatív, de szándék feletti állapot kitüntetettségére alapozódik. A himnuszköltő, zenész vagy táncos „végigjátssza" önmagának — s ezzel a mindenségnek — megismerését, törekvésében a lilá mindig alapelv. Nem igényli már a játék kellékeit, megtisztít minden leképezési szándéktól. Mintegy visszájára fordítva a világot mostmár a valódi hajóra, várra tekint úgy, mint gyermekként homokra, fadarabkára. Az azonosságot nem a formákban, hanem a szemléletmódban találja meg.

Hasonló viszonya a tetthez. Nem az alkotás célja, értelme köti le figyelmét, pusztán a teremtésre koncentrál függetlenül attól, marad-e anyagi lenyomat. Műveket teremt, vagy pusztán az élet művészete-e az, amit csinál? A szándéktalanság nem jelent inaktivitást, s a passzivitás fogalma fel sem merülhet. A művész figyelemmel kíséri az egyre inkább tőle függő játékszerek sorsát, alakulását, közöttük új és új, még nem tapasztalt összefüggéseket tudatosít.

Az indiai szemléletben a világ az embereken keresztül teremtetik világgá. Annak pillanatnyi szubjektuma az ember, potenciális és abszolút szubjektuma az istenség. A játékhoz kapcsolva a felvetett folyamatban ez a teremtés oldottabb, elevenebb a megszokottnál. A szubjektum már nemcsak tapasztalója a létnek, de egy alkotó tudatosságban adja is önnön tapasztalatát. A játék perceiben megszűnik minden, ami nem tartozik annak körébe. A gyermek számára a játékszerek, a művész számára a megfigyelt tárgy, hangulat vagy bármely tudati jelenség sűríti a mindenséget. Önmagában adja létének teljességét, kiszakadását a teremtőből, formanyerését a külvilágban, újbóli tudatosulását és végső feloldódását a szemlélő szubjektumban.

Ebben az állapotban mindig a szubjektivitás, individualitás élménye erősödik. A gyermek minél önfeledtebben játszik, annál erősebben éli magát. Az itt jelentkező akarati elem nem „akart", nem sok köze van a hétköznapi életben megfigyelhető erőltetéshez, szándékoláshoz. Nem szándék szerint cselekszik, hanem hagyja, hogy játékai önmaguktól rendeződjenek. Érvényesíthető ez a művész érett, „retrokreatív" játékára is. A folyamat spontán, mégis, abban sokkal inkább jelen van, mint életének bármely más területén, de minden mást is a „játék" szemléletében él át. A művész játéka halálosan komoly, mégsem kötelező. Szabályai gyakran szigorúak, de vállalt és nem kapott szabályok. Ennyiben közel áll a művészet nyugati mintájú értelmezéséhez.

A művészet Keleten általában szakrális művészet, érvényes ez a „profán" műfajokra is. Az igazság az, hogy a keleti kultúrákban vallási és világi élet között sohasem volt meg az az áthidalhatatlan szakadék, mely annyira jellemző a keresztény Európára. A hivő ily értelemben nem feltétlenül bűnt látott saját világi életében, annak területeit sem egy igazolás érdekében ruházták fel vallási tartalommal. A táplálkozást, utódnemzést, gazdagságot valóban isteni erővel feltöltöttnek vélték, a linga tisztelete nem prűd mentegetőzés (3), hanem a valóságos teremtő hatalom kultusza, az emberi test funkciói nem a sátánnak tett engedmények, hanem a makrokozmosz mikrokozmikus tükröződései.

A művészet szakrális kitüntetettsége mégsem az ábrázolásmódon, sokkal inkább a művész és a mű kapcsolatán keresztül világítható meg. A forma lehet figurális, élethű vagy torzított, teljesn absztrakt akár a hangsúly nem erre helyeződik. A művészet többé-kevésbé minden korban „mágiá"-nak tekin-

tett, de a benne megnyilvánuló varázslat nem annyira a már meglevő, kész képmásra, sokkal inkább annak megteremtési folyamatára irányul. Itt mindig egy, a védikus áldozatokhoz hasonlítható, misztikus aktus megy végbe; a művész behatol a műbe, a szubjektum—akicó—objektum elválasztott hármasságát, és a világot a képen, táncon, irodalmi alkotáson keresztül a szubjektumban oldja fel. E reláció pillanatnyi felszakadása sohasem az individualitás feladását jelenti. Az én nem megsemmisül a teremtésben, hanem a létet vezeti vissza a teremtetten keresztül. Nem lényeges, hogy mit mikor csinál, a hangsúly mindig a tett teremtő vagy pusztán leképező voltán nyugszik. Míg tehát a nyugati művészetelmélet szerint a művész inkább csak tükrözi, itt mindig teremti, de legalábbis új, speciális aspektusában szemléli a valóságot.

Rokon ez az állapot a játékkal. Természetesen az a már megvalósított, megszerzett képességekben érvényesül. A művészet sohasem erőltethető, mindig magától adja önmaga megoldását. A kép már a falon, a szobor a kőben van, csak engedni kell, hogy kibontakoztassa magát. Ez az indiai szemléletben mindig alapelv volt, és a rendkívül szigorú ikonográfiai előírások mellett is érvényesült.

A terület, ahol ez a legnyilvánvalóbb, kétségtelenül a mindenhol szakrális eredetű s legtovább szakrálisnak megmaradt a tánc- és színművészet. (4) Közöttük természetesen ugyancsak nem húzható meg a nyugati típusú határ, a két tradicionális ágazat szinte archaikus állapotában keveredik, oldódik ma is egymásba. A táncnak, mint vallási kultúrában gyökerező s a vallási kultúra jegyeit mindvégig elevenen őrző „templomi" művészetnek szemlélete mind a mai napig általános. Ez nemcsak a déli ortodox hinduizmus natesa (5) fogalomkörében, de magának a táncnak mint népi, s mindenki számára közvetlenül adatott megvalósítási formának a gyakorlatában élhetett. Hogy a zenére építkező emberi mozdulat miért kerül analógiába pszichikai, filozófiai vagy akár teológiai törvényekkel, ennek eredete a késői bráhmanizmus példátlanul szigorú antropomorfisztikus tanításaival magyarázható.

A bráhmanák és upanisádok (6) legendái szerint az emberi test minden részéhez kozmikus világerők kötöttek, de a teljes teremtett világ is szerkezetében az ősi Istenember (purusa) emberi testéből formáltatott. Ez a mítoszkör meghatározó fontosságúvá vált a jóval később kifejlődött tudományos és művészeti irányzatok formavilágában, ezek egyes elemei (pl. a jóga-ászanák) ennek figyelmen kívül hagyásával teljesen félreérthetők, s így sok esetben félre is értelmezettek.

Az indiai tánc két, a filozófiai rendszerekben s képzőművészetekben is alapvető fontosságú fogalmon keresztül közelíthető meg. Ez a két fogalom az ászana és a mudrá (a hinduizmusban ez utóbbira a haszta kifejezést alkalmazzák). Az ászana eredetileg ülést, ülésmódot jelentett, a későbbiekben átvitték bármely emberi testhelyzetre, pozícióra. A mudrá jel, kéztartás (a haszta egyszerűen a „kéz" szava.) Eredetében mindkettő ősi emberi gesztusokat őriz, majd ezek az archaikus — s kezdetleges formában nyilván már az ősi táncokban is alkalmazott — kézjelek, mozdulatok tudományos megszerkesztettséggel, mintegy „szanszkritizálva" olvadtak a kifejlődő vallási kultikába, illetve többszörös áttételen keresztül a kultika által kidolgozott szakrális nátja-rendszerekbe (7). A tánc szerkezetét így a testhelyzetek és szimbolikus kéztartások szintetikus dinamikája jelöli, mely az ikonografikus előírások mellett is sokban megtartotta improvizatív jellegét.

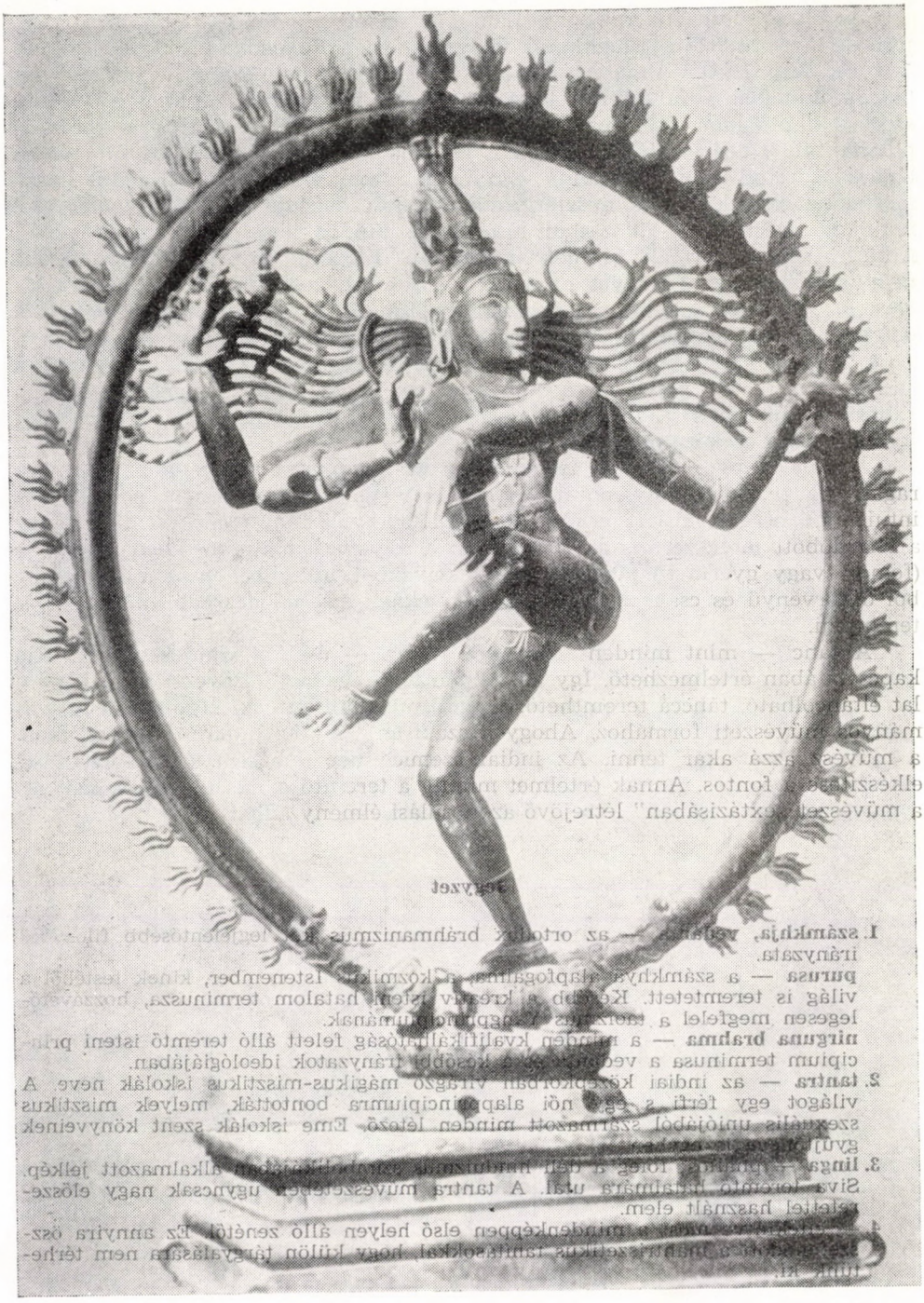

Az előbb említett antropomorfizmus értelmében a táncos mozgásával kifejezi, de „teremti" is ugyanakkor a világegyetemet. Fokozottan közösségi művészet ez. Míg a Dél-Ázsiában mindenfelé elterjedt faluközösségi misztériumtáncok ünnepén a falu teljes létszámban vett részt, itt a nézők s az előadó szerves kapcsolata teszi mindvégig élővé az előadást. A táncos a közönség pillanatnyi atmoszférájához igazodva alakítja a gesztusokat, mozdulatokat. A kapcsolat mindvégig immanens, ennyiben a templomi tánc eredetétől nagymértékben elszakadva is misztériumtánc tudott maradni. A művész áldozatot mutat be, s ebben az áldozatban a közösség minden tagja egyformán részesül. Ahogy a színek, formák, geometriai alakzatok filozófiai princípiumokkal kerülnek összefüggésbe, érvényes ez a tánc eszközeire, zenei és koreográfiai világára is. A táncos minden alkalommal megismétli, de egyben újrateremti is a befogadók által ismert és elfogadott tanítást, feleleveníti a közös hagyományt, s azt a mindennapokra érvényesítve is életben tartja. Ez egyik magyarázata annak, miért volt képes a táncművészet Indiában széles rétegek körében a vallási és kulturális tradíció egyik legfontosabb, mindmáig tudat- és közösségformáló erejű eszköze maradni.

A tánc alapgondolata s feladata így az, hogy az adott pillanatban megragadja a teremtés folyamatát, ember és világ elválasztottságát a művészet intuíciójában oltsa ki. Az esetleges műalkotás sorsa már mellékes, mint ahogy a félredobott játékszeré is az. Pusztán az a folyamat döntő, melyben az ember (felnőtt vagy gyermek) játékszerekből, szavakból, színekből vagy mozdulatokból öntörvényű és csak ezeknek a törvényeknek engedelmeskedő világot képes teremteni.

A tánc — mint minden művészeti forma — csak a szubjektumhoz való kapcsolatában értelmezhető. Így bármilyen tevékenység, környezet vagy gondolat eltáncolható, tánccá teremthető, függetlenül attól, milyen köze van a hagyományos művészeti formához. Ahogy a szakrum vonatkoztatható bármire, amit a művész azzá akar tenni. Az indiai szemléletben sohasem a mű elvégzése, elkészítése a fontos. Annak értelmet mindig a teremtő emberhez való viszonya, a művészet „extázisában" létrejövő azonosulási élmény adhat.

Jegyzet

1. **számkhja, vedánta** — az ortodox bráhmanizmus két legjelentősebb filozófiai irányzata.
   purusa — a számkhya alapfogalma, a kozmikus Istenember, kinek testéből a világ is teremtetett. Később a kreatív isteni hatalom terminusza, hozzávetőlegesen megfelel a taoizmus Yangprincipiumának.
   nirguna brahma — a minden kvalifikálhatóság felett álló teremtő isteni princípium terminusa a vedánta és a későbbi irányzatok ideológiájában.
2. **tantra** — az indiai középkorban virágzó mágikus-misztikus iskolák neve. A világot egy férfi s egy női alapprincipiumra bontották, melyek misztikus szexuális uniójából származott minden létező. Eme iskolák szent könyveinek gyűjtőneve is egyben.
3. **linga** — phallos; főleg a déli hinduizmus szimbolikájában alkalmazott jelkép. Siva teremtő hatalmára utal. A tantra művészetében ugyncsak nagy előszeretettel használt elem.
4. — eltekintve most a mindenképpen első helyen álló zenétől. Ez annyira összefonódott a mantriszetikus tanításokkal, hogy külön tárgyalására nem térhetünk ki.

5. **natesa** — „a tánc ura". A hinduista tradíció szerint Siva kozmikus táncával azonosították.
6. **bráhmanák, upanisádok** — a bráhmanista prózairodalom kanonikus művei.
7. **nátja** — tánc

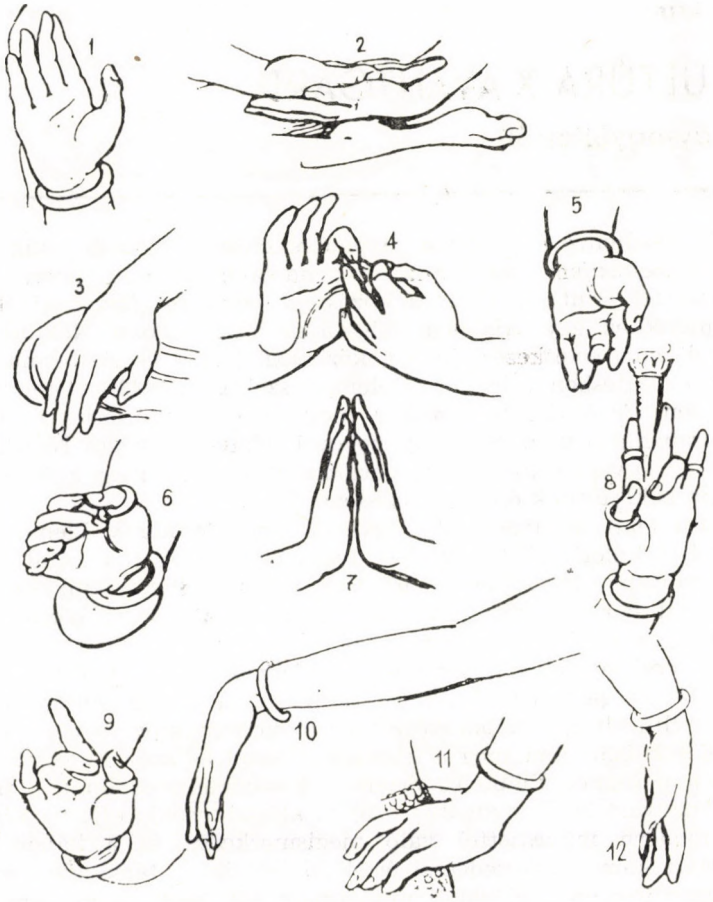

A leggyakrabban előforduló kéztartások.
1. Megnyugtató, félelmet eloszlató. 2. Elmélkedő, elmélyedő.
3. Földet érintő. 4. Tanító, oktató.
5. Adományozó, kegyosztó. 6. Virágot stb. fogó.
7. Felajánló, hódoló. 8. Némely istenábrázolás így tartja jelvényét.
9. Intő, fenyegető.
10. Az elefánt ormányára emlékeztető.
11. Derékhoz tett kéz (ritka).
12. Lecsüngő kéz, nem érinti a testet.
A cikkben szereplő kép és ábra Baktay Ervin:
Indiai művészet c. könyvéből való

Papp Oszkár

NÉPI KULTÚRA X AVANTGARD*

(A Muharay-együttesről)

Honnét is kezdjem? A mostani, népművészettel győzködő viták késztettek arra, hogy összeszedjem emlékeimet és gondolataimat, mint olyan valaki, aki a népművészettel mint természetes közösségi kifejezési formával élt életének és történelmünknek egy sajátosan felgyorsult szakaszában. Nekünk akkor ez művészet volt meg érintkezési forma, közösségi forma és életforma egyszerre. A Muharay együttesben való részvételemről szólok az 1943—44-től 1948—49-ig terjedő időben. Attól kezdve, mikor még Leventeegyüttesként működtünk, majd a felszabadulás után Muharay nevével jelölve, és végül NÉKOSZ-együttesként. Ez az együttes történetét, periódusait is jelzi, meg kiindulópontul is szolgál. Miért is kerültünk ebbe a közösségbe?

A háború alatt kezdődött. Az együttes, meg Muharay Elemér személyes varázsa az élet különböző területeiről fogta össze azokat a fiatal gyerekeket, akik akkor voltunk, 18—20 év körül. Volt köztünk diák, munkásgyerek, volt, aki közvetlenül paraszti környezetből jött, volt, aki városi környezetből. Kit a népművészet, a népi kultúra iránti vonzalom vezetett, kit a népi írók körül kialakult szellemi vonzalom vagy konkrét „forradalmi" politikai célok tereltek közösségünkbe. Magamról csak annyit, hogy városi gyerek voltam, értelmiségi, aki a népi kultúrához, a népművészethez a modern művészeten keresztül jutottam el. Előbb ismertem meg a klasszikus zenét és azon keresztül Bartókot, Kodályt és a népzenét. Előbb ismertem a klasszikus irodalmat, a franciát, az oroszt és a magyart is, a „nyugatosoktól" a klasszikusokig eljutva végül a népi írókig. A modern művészettel való megismerkedés és a háborúba sodort ország sorsáért kamaszlelkesedéssel érlelődő felelősség, társadalmi-politikai érdeklődés egyre inkább a baloldali mozgalmak felé terelt, a munkásmozgalomhoz, mindahhoz, ami a népi íróknak a szocializmus lehetőségeit is felvető társadalmi, politikai és művészeti programjaként írható körül. Engem ez vitt ide, evvel találkozhattam Muharay körében.

Az együtes művészeti gyakorlat, mai szóval „amatőr" művészet, kultúrával való élés, közösségi életforma, politikum, társadalmi harc volt egyszerre. 1944-ben csoportunk még Leventeegyüttesként — ma már köztudomású — az antifasiszta ellenállási mozgalom része is volt. Közülünk nem mindenki, de sokan vállaltunk részt ebben. Akkor ez nem volt éppen veszélytelen; *Vitányi*

*Ez az írás már nyomdában volt, amikor a *Kritika* júliusi számában megjelent *Hegyi Imre* és *Lőrincz György* vitacikke. A szerző úgy véli, hogy akaratlanul is válaszol a cikkekben felvetett egy-két kérdésre.

Iván a „Széltengerben" és a „A második Prometheusi forradalom" egy-két tanulmányában ír erről. Ilyen volt az együttes magva, így éltünk akkor, ennyire „politikusan" is. Bár, akkoriban nem választottuk külön, hogy most vagy politizálunk, vagy énekelünk, vagy táncolunk, vagy röpcédulázunk. Állásfoglalás volt minden, amit csináltunk. Példaként említem, hogy 1944 nyarán voltak ún. egyetemista munkatáborok, melyeknek az akkori államapparátus szándéka szerint az volt a céljuk, hogy az egyetemistákból „tisztességes, becsületes fasisztákat" neveljenek. Minket mint Leventeegyüttest elvittek egy olyan helyre, ahol ezeknek a táboroknak legjobb káderei voltak együtt. Nos, majdnem botrányba fulladt a dolog, mert azért még annyit ezek a leventevezető katonatisztek is észrevettek, hogy valami nem stimmel. Mit is csináltunk? Előadást tartottunk. De milyent, hogyan? A nyitó népdalcsokorban olyanok szerepeltek, mint a *Béreslegény,* az *Ocsó mán a pásztor,* a *Pógár, van-e pénzed?,* tehát amiknek tartalma és persze előadásmódja szándékában is forradalmi volt. Utána az együttes egyik tagja verset mondott, történetesen Ady *A grófi szérűnjét.* Hozzátartozik a dologhoz, hogy ez a tábor egy akkori grófi birtokon volt, ott ült a gróf is a tisztek között középen az első sorban, az egyetemisták mögöttük álltak. Ott elmondani *A grófi szérűnt* elég meredek dolognak bizonyult, mert persze az elején megütött hangot végigvittük az egész műsoron. Igaz, hogy utána nem is hívtak minket többet ilyen táborba, talán mert az egyetemistáknak tetszett, ami a tiszt uraknak kevésbé.

Mi a népi kultúrával, népművészettel éltünk, de úgy interpretáltuk, hogy az egy konkrét mának szóljon. Értelmeztünk, véleményünk volt ezzel a formával. Amit ma „bartóki modellnek" hívnak, az számunkra — részben talán végiggondolva, nagyrészt spontán módon — valahogy így nézett ki. Amit csináltunk, abban a népművészeti kultúra mint választott-vállalt hagyomány, a művészi kifejezés természetes anyanyelve interpretálódott, tehát mint művészi érték és egyszersmind az a vélemény, amit a fennálló társadalomról, annak átalakításáról magunkban kialakítottunk. Úgy értelmeztük, hogy a népi kultúra, a népművészet természetes továbbélési formája, közege a modern művészet. A bartóki modellt képletszerűen leegyszerűsítve úgy is fogalmazhatnám — ahogy én értelmezem, és ahogy akkor nagyjából értelmeztük —, hogy: ***népi kultúra szorozva*** — szorozva és nem összeadva! — *a progresszív* ***művészettel,*** ha úgy tetszik, az *avantgarddal.*

Túl a nehéz perióduson, már a felszabadulás után, többet foglalkozhatván ennek művészeti meggondolásával is, számunkra természetes volt, hogy a modern művészet formáihoz is fordultunk. A népi kultúra és a modern művészet szükséges összeegyeztetésén gondolkoztunk, erre próbáltunk kísérleteket tenni a népművészet talajáról. Néptánckincsünk mellett a két háború közötti avantgard-balett és mozgásművészet tanúságait is kerestük, Bartók és Kodály, a modern magyar zene is vonzott minket és érdekelt — vitákra inspirált — az egész modern művészet.

Az együttes munkája egyszerre volt tánc, ének és színjátszás, ballada- és versmondás, ugyanakkor gyűjtőhelye, kikristályosodási lehetősége volt számunkra mindenféle művészeti, kulturális és társadalmi újat akarásnak. Ismét példával élek. 1946-ban egy ideig volt „székházunk" is, az akkori Hermina úton, Bartók Kultúrháznak neveztük el. 1946 tavaszán vettük birtokba, és használtuk is késő őszig, amikor aztán „kifagytunk" belőle, nem volt miből fűteni, mehettünk ismét „albérletbe" próbálni. Ebben a fél évben a „Hermina" jelentett

valamit. Nyitott, sokszor nyilvános próbáink, nyers-őszinte vitasorozataink, rögtönzött műsoraink nemcsak mai szóval „komplex műhelyt" nyújtottak csiszolódó közösségünk készülődő produkcióinkhoz, de progresszív fórumot is a művészeteknek, ifjúsági mozgalomnak. Ezen a nyáron például fiatal képzőművészek kiállítását rendeztük meg. Az együttesben is volt egy-két fiatal képzőművész — népi táncosok között mindig akadt festő vagy szobrász —, a többiek meg azok közül kerültek ki, akik érdeklődtek munkánk iránt, és baráti szálakon kapcsolódtak. A megnyitó a Bartók-ház megnyitója is volt, műsorral persze. Írók, művészek, művészettörténészek, zenével, tánccal foglalkozó emberek, ifi-mozgalmárok jöttek szép számmal. Emlékszem Ádám Jenőre, meg hogy Rabinovszky Máriusz, az ismert művészettörténész is ott volt, mert valóban érdeklődött, mit csinálnak a fiatalok, és tánc is közel állt hozzá felesége, Szentpál Olga révén. Sokan figyeltek ránk, segítettek vagy fogadtak munkatársul egy szélesen értelmezett forradalmi kultúrmunkában. Nemcsak a népi írókkal alakult természetes kapcsolatunk, meg az akkori „Valóság"-kör író- és szociológus palántáival, de figyelt ránk Major Tamás és Bihari József, Török Erzsébet, Volly István és Vásárhelyi Zoltán, aki kórusunkkal is foglalkozott éppúgy, mint a SOLI DEO GLORIA karvezetője, Balla Péter, vagy az akkor kommunista pártmunkás Székely Endre, aki népballada-feldolgozást komponált nekünk. Szabó Iván, aki koreográfusa és Muharay mellett kovásza volt az együttesnek, a képzőművészek széles körét „hozta", jobbára az akkori, úgynevezett népi realistákat, ahogy jómagam a fiatal művészgeneráció hasonló csoportjait.

Megjegyzem, akkor egészen másképp nézett ki a fiatal művészek helyzete. Más volt a „státuszunk", mint ma és más a közélet mindennapi demokratizmusa.

Emlékszem, mint minden évben, 46-ban is megrendeztük a főiskolások karácsonyi kiállítását. Emelni akarván az alkalom fényét, no meg nagyon szegények is voltunk, minden forint számított, elhatároztuk, hogy támogatást, díjakat kérünk intézményektől, pártoktól is. Az ifjúsági körben elosztottuk, ki hová megy kérni meg sajtót biztosítani. A kérésben rám jutott a Parasztpárt. Én tehát — másodéves főiskolásként, mindenféle előzetes „protokoll" és audenciakérés mellőzésével — beállítottam Veres Péter parasztpárti irodájába, és elmondtam titkárának jövetelem célját. Veres Péter akkor az egyik kormánypárt elnöke, képviselő, miniszter volt, közismert, jóval nagyobb súlyú politikus, mint egy mai miniszter. Szerencsémre ott volt, nem járta szokása szerint a vidéket, csak épp valami küldöttséget fogadott. Rövid várakozás után nyílott ajtaja, kikísérte vendégeit, ott kezelt velük. Aztán egy „No gyere, fiam"-mal betessékelt magához. Néki is elmondtam, mi járatban vagyok, és kértem pártja támogatását. Hümmögött, felállt és kiszólt titkárjának, hívna át hozzá valakit — gondolom, aki jobban tudta a pártkasszát. Amíg az megjött, rámkérdezett, hogyan is élünk fiatalok, művésznövendékek, beszélgettünk. Megtudván a szükségeset, hamar döntött és mondta, milyen díjakat — kettőhárom lehetett — juttat pártja nekünk. Búcsúzóul meghívtam megnézni munkáinkat, választani, minek is adna szívesen jutalmat. Felelte, eljön, ha nem lesz vidéken, de mindenképp küld valakit, aki „jobban eligazodik képek-szobrok között, mint magamféle íróember".

Más volt az együttes helyzete is, mint manapság. Nem voltunk annyira „ellenőrizve", és ha a „produkció" helytállt, senki semmilyen műfajban sem

firtatott papírokat vagy diplomát. A kiállításokat például semmiféle lektorátus nem ellenőrizte, zsürizte. Amikor elhatároztuk a kiállítást, egybehordtuk képeinket, rajzainkat, szobrainkat, és meghívtunk néhány, nálunk idősebb, nekünk szakmai, emberi tekintélyt jelentő művészt, hogy válogassák meg anyagunkat. Nem azért, mert „kötelező" zsürizni, hanem, mert jó kiállítást akartunk csinálni.

Azt hiszem, ez volt generációnkban a „népi realizmus" első nagyobb bemutatója. A kiállítók közül többen népi kollégistákként tanultak tovább, és köztünk voltak olyanok, mint Kujundzics „Dzsi", a régi együttestag és Gajdos János, azóta „klasszikussá" vált naiv festő is. Értelmezésünkben ez a realizmus — hogy nevekkel jelezzem — persze nem Munkácsyt és Stróblt jelentette, hanem Derkovitsot, Csontváryt, Nagy Istvánt, Egryt, Barcsayt, Medgyessyt mint folytatandó hagyományt.

Közösségünk ereje, művészi hatásának ereje is a művészettel való élés életmódot is formáló természetes egységében rejlett. Nem vált külön felkészülés és produkció, művészeti és közösségi tennivaló. Egy utazás vagy kirándulás éppúgy jelentett „happeninget" vagy „művészeti akciót", jó szórakozást, mint felkészülést, műsor alakítást-csiszolást. Egy-egy nyári tábortűznél, pl. a szentendrei szigeten, sok-sok népdal hangzott el — örültünk, ha valaki újat is hozott —, de mozgalmi dalok is sorrakerültek, meg „biciniák" vagy akár zsoltárok. És a zsoltárt éppúgy énekelte a kommunista munkásifi, mint a „Madrid határain"-t a SDG-s kislány vagy regös cserkész. Hiszen együtt énekeltük közös értékeinket. Műsorválasztásban szigorúbbak voltunk, a kemény, tiszta, régi típusú formákat értékeltük legtöbbre és propagáltuk. Propagáltuk úgy is, hogy ahol csak lehetett, terjesztettük, tanítottuk műsorszámainkat. Magam is tanítottam népdalokat a MADISZ-ban, táncot cserkészeknek, sőt még a „király kenyerét" is „színre vittem" egy művésztelepen, a szereplőket főiskolások meg egy fiatal tószegi kubikusbrigád köréből toborozván. Uram bocsá', mindenféle működési engedély nélkül. Igaz, a „fogásokat" Muharaytól, Szabó Ivántól, Vásárhelyi Zoltántól lestem el.

Sokfelé jártunk, szerepeltünk: a Zeneakadémián, Nemzeti Színházban csakúgy, mint párthelyiségekben, május 1-i munkásszínpadokon vagy a sárospataki kollégiumban. Miskolcon, Jászberényben és Párizsban, Szekszárdon, Hódmezővásárhelyen és Finnországban népi kollégiumok propagandistáiként és „nemzeti táncválogatottként" a prágai VIT-en. Ez utóbbin még díjat is nyertünk. Pedig nem volt könnyű 1947-ben, a háború után magyarnak lenni, pláne nyerni Prágában. De Mojszejevéknek — úgy emlékszem, ő volt a zsürielnök — nagyon tetszett, amit csináltunk, kiváltképp a *Bábtánc*, Szabó Iván koreográfiája eredeti motívumokból, melyben vásári bábjáték-rongybabákat táncoltunk meg. Sikeresnek bizonyult a *Szabadtánc* is. Ennek története jellemző az együttes munkájára. Próbarendünkhöz tartozott, hogy a táncmunka végén, „levezetésként" improvizáljunk. Valaki odaült a zongorához, vagy vette a furulyát és dallamot adott, egy népdalt, és arra valaki vagy valamelyik pár, egymást váltva valami egyszerű témát, pl. csalogatót vagy karaktert táncolt — mai szóval táncetűdöket improvizáltunk. Némelyik olyan jól sikerült, hogy Szabó Iván végül füzérré komponálta, s ez lett a *Szabadtánc*, prágai műsorunk zárószáma. A kompozíciók alakításánál az egyes táncosok mozgáskarakterét, improvizációs készségét egyébként is számításba vette a koreográfus, szinte „testre szabva" a figurákat.

és a népi kollegisták tánccsoportjával

Hat leány és nyolc fiu: ennyiből áll az a kis csoport, mely a köztársaság kikiáltásának emlékünnepén népi táncokat mutatott be. Nem hivatásos müvészek ők, hanem parasztoknak, munkásoknak a gyermekei, akik az uj Magyarországon egyetemre kerültek. Orvos, mérnök, tanár lesz belőlük, ha tanulmányaikat befejezik.

Nem hivatásos müvészek és mégis ugy táncolnak, hogy csodálatba ejtik a legigénvesebb kritikusokat is. Nemcsak Párisban: mindenütt, ahol megfordultak és mindenkit, aki Budapesten is látta őket.

Tito marsall hosszan tapsolt nekik és elismerésképpen szép ajándékkal lepte meg a csoportot. Groza miniszterelnök — aki nemrég Budapesten járt, — lelkesedve nézte végig müsorukat.

— Egy népi kollégistának ezt is tudni kell — mondja a csoport müvészi vezetője: **Szabó** Iván. És elmondja, hogy nemcsak ennyi van Magyarországon : hat leány és nyolc fiu. Minden népi kollégistának van kulturcsoportja, fiatalok ezrei ápolják és fejlesztik népünk ősi kulturkincseit. Ezek a kollégiumi csoportok küldik be válogatott embereiket: a legjobbakat a központi kulturegyüttesbe.

Ez a tizennégy táncos is különböző kollégiumokból jött. **Benedek** Árpád, a Népi Kollégiumok Országos Szövetségének kulturális vezetője és még rajta kivül **Karsai** Éva, **Csizmadia** Sándor, **Nagy** Mihály Győrffy-kollégisták. Három leány és három fiu jött a Kiss Áron Kollégiumból: **Pálfi** Györgyi, **Keszler** Mária, **Mihályka** Erzsébet, **Kövesdi** Sándor, **Pálfi** Csaba és **Béres** Ferenc, aki külön is müvésze a magyar pásztorhangszernek: a furulyának. **Gyalog** Márta a Zrinyi Ilona leánykollégium tagja, **Balla** Irma az Állami Védőnőképző Intézetből jött, **Kota** Károly, a citerás, a Petőfi Kollégiumból, **Pap** Oszkár pedig a Dési-Huber müvészkollégiumból.

A NEKOSz tánccsoportja a Konyhatáncot *adja elő a Salle Chopin-ben.* (Franc-Tireur fotó.)

Most két szereplés között beszélgetünk velük. A táncokról, melyeknek eredeti motivumait az ország különböző részein gyüjtötték össze. A legényesen hetyke csürdöngölő például a Kolozs-megyei Székről való, a konyhatánc Borsod-megyéből, Cigándról. Legtöbbjüket a csoport müvészi vezetője, Szabó Iván formálta modern szinpadra.

És beszélgetünk az utazásról, élményeikről. Elmondják, hogy Bécsben az átszállásnál franciák segitettek nekik. Két éjszakai vonatozás után este már táncoltak frissen, vidáman.

— Szivesen éjszakáztunk volna többet is, ha kell, mert tudtuk, hogy szeretettel várnak bennünket.

— Nemcsak Páris nagy élmény — mondja Benedek Árpád, — hanem az is, hogy hirt adhatunk hazánkról; arról, hogy terjed és fejlődik népünk kulturája.

Hat leány és nyolc fiu táncolt szombaton a Salle Pleyel nagytermében. Tizennégy munkás és parasztfiu elhozta Párisba a magyar nép szilaj és szép mozdulatait... egy szebb, boldogabb Magyarországba vetett nagy hitét.

Ahol a nép énekelni és táncolni tud, ott szabadság van. És mi azt lesznek.

is szeretnénk megmutatni, hogy otthon, Magyarországon nemcsak a hidak épülnek ujjá, hanem a lelkekben is béke van, a szellem is felszabadult.

A mi jutalmunk nem a taps, — mondja még bucsuzóul, — hanem az, ha táncunktól a munkásemberek bizakodóbbak meg vidámabbak

Volt Prágában egy műsor, ahol magyar, jugoszláv, albán, görög, román és bolgár csoportok szerepeltek. De csak a helyszínen derült ki, hogy a műsor kétrészes, az első fele a kórusok produkciója, a második a táncegyütteseké. Magyar kórus pedig nem volt. Tehát fellépésig, kb. 20 perc alatt átváltoztunk kórussá, hiszen csak meg kellett állapodnunk egyik „népdalcsokrunkban". Persze, hogy a tánccal volt nagyobb sikerünk, de az eset jellemző az együttes munkastílusára. Természetes módon idézte a népművészetnek azt a formáját, jellemzőjét, amelyben nincs műfajokra osztott „produkció", hanem a művészettel való élés van. A népi játék egyszerre játék és színjátszás is, tánc is meg ének is meg zene meg életrituálé. Ebben gyökerezhetett megjelenítő erőnk, mert összehasonlítva a mai „félhivatásos" vagy hivatásos produkciókkal — ami a technikát illeti — primitív lehetett, amit csináltunk, hiszen nem képzett táncosok, énekesek, színjátszók, hanem a népművészettel mint természetes közeggel élő fiatal gyerekek produkciója volt, amit nyújtottunk. Nem tudom, hogy egyáltalán van-e ma ilyen népi együttes? Van tánccsoport, kórus, színjátszócsoport külön-külön, de ilyen „típusú" népi együttes van-e a pávakörök között? Pedig úgy érzem ez így egészséges. Más kérdés, hogy közöttünk is akadt, aki inkább a játékban vagy inkább táncosként jeleskedett. De pl. „Az egyszeri király kenyeré"-t, kedvencünket Muharay „Magyar játékszín"-jéből oly sokszor adtuk elő, hogy mindenki tudott minden szerepet. Így hát szinte minden előadás más „szereposztásban", sőt a szöveghűségen túl más-más improvizációként került színre.

Mindez érinti az érték, a modernség, a feldolgozásmód, a hitelesség manapság újra felbolydult kérdésköreit. Ebben akkoriban eligazítónak bizonyult természetes vonzódásunk az egyszerre hiteles és egyszerre modern kifejezés iránt. Elismertük, elfogadtuk azokat a formákat, amik ezt a már említett — tételesen persze nem kimondott, de érzett — bartóki modellt valami módon megjelenítették, és elutasítottuk, amiben retrográd, konzervatív értelmezést vagy megformálást értünk tetten. A Gyöngyösbokrétával például szembenálltunk, annak minden esetleges néprajzi hitelessége mellett is, társadalmi kontextusa miatt, konzervatív, nacionalista mellékíze miatt.

A hitelességet komolyan vettük — gyűjtöttünk is, ha adódott —, de a hitelességhez hozzátartozik, hogy a folklór formakincsét eleve variatív, improvizációkban alakult művészi anyanyelvnek tekintettük, így éltünk vele. Ezért vállaltunk csak bizonyos fajta feldolgozási formákat, épp a kemény, feszes — ahogy neveztük „balladás" —, régebbi folklór rétegekre épülőket. Ezekben fedeztük fel ugyanis saját közösségünk és magatartásmintáink előképeit — ellentetben mindenféle „polgári", „magyarnótás" hígsággal. A nekünk tetszőt eredeti formájához nagyon ragaszkodva vittük színpadra, mutattuk be, de magát a formakincset szabadon variáltuk értelmezésnek vagy akár alkalomnak megfelelően. Nem múzeumot, élő művészetet akartunk, sőt életbe kapcsolt művészetet. És igenis terjeszteni, propagálni akartuk ezt a fajta kultúrát, művészetet, szemben a másféle kultúrával, művészeti formákkal. Persze „betilthatni" még a nekünk nem tetszőt sem gondoltuk, támadni vagy kifigurázni annál inkább; azt is, amit a maga „népi kultúrás" voltában éreztünk merevnek, konzervatívnak. A művészeti értékekért agitáltunk, mai szóval a kultúra demokratizmusának pozitív oldalát tartottuk hivatásunknak.

Visszakanyarodnék pár szóval az együttes történetéhez és megszűnte körülményeihez, mert a népi kulturális mozgalom története az előző évtizedekben

tanulságokkal szolgálhat a mának is. Amit töredékesen felidéztem együttesünkről, természetessé teszi, hogy 1946 végén népi kollégiummá alakultunk. Több kollégium munkájában is részünk volt, de ezt nem részletezem. A NÉKOSZ közösségi, kulturális vonásai, ezekben a népművészet súlya, ismert. Csak megjegyzem, hogy ehhez nemcsak magától értetődően kapcsolódtak a „Muharaysták", de alakították is, reprezentálták is. És persze a NÉKOSZ-szal együtt — némiképp hasonló „értékelés aurával" — megszűnt annak központi táncegyüttese is, amivé egyetemünk 1947 után alakult. Akik a csoportból „profivá" szakosodtak, a Honvéd együttes, később az Állami Népi Együttes alapítói lettek.

Arról, hogy én már 1948 végén kimaradtam, szubjektívebben, őszintén csak ennyit: formailag azért kellett abbahagynom a rendszeres együttesi munkát, mert „funkciótorlódásom" támadt kollégiumokban, főiskolán. De volt ennek két mélyebb oka is. Az egyik, hogy döntenem kellett két művészeti hivatás között, és én eleve a képzőművészetet választottam. Az együttesben, a szó eredeti értelmében, amatőrként egyszerűen jól éreztem magam, éltem ebben a közösségben, szerettem táncolni, tudtam is, hát csináltam. Mai szóval a néptáncot spontán generatív önkifejezési és közösségi formaként éltem — mely kettőt eszünkbe se jutott szét-, kivált nem különválasztani — mint interpretátor-improvizátor, de az „autonóm" művészet alkotó teljességét csak képzőművészként remélhettem.

A másik, később tudatosodó ok, hogy ami a képzőművészeti folyamatos felkészülés rétegződő feladatlépcsőit járva nem tűnt rögtön szemembe, azt hamarabb észrevehettem abban a művészetben, amelyikkel „szabadon éltem", a néptáncban. Nevezetesen, az akkor már „csírázó" későbbi szocreál negatív, retrográd vonásait. Amennyire a népművészet és az abból fakadó koreográfiák szerves egységét éltem meg az említett korábbi feldolgozásokban, pl. a *Bábtánc*ban, *Szabadtánc*ban, annyira disszonánsnak tűntek azok a szaporodó külsődleges tematikus „elvárások", „optimista" színpadképek, melyek egyre jobban befolyásolták 48 után a néptáncmozgalmat.

Egy későbbi beszélgetés tudatosította idevágó ellenérzéseimet. A néptáncból való kiszakadásom bizonyos distanciát teremtett, hogy tágabb léptékből értékelhessem az 50-es évek néptáncprodukcióit. Néhány évvel később — 1953-54-ben lehetett — léttam az Állami Együttes egyik reprezentatív előadását. Utána — fehér asztal, pohár mellett — az együttesben dolgozó hajdani „muharaysta" barátaim unszolására véleményt kellett mondanom. Nem akarom részletezni amit ott, tapogatózva a szavak között úttévesztésről, visszalépésről, gyöngyösbokréta-ízről, fölös „dekorativitásról", idegenforgalmi áruszerűségről, őszintétlenségről és színpadi műörömről mondtam — barátaim „belülről" is jobbára csak bólogattak —, mert mindezt műfajtörténeti teljességgel Vitányi Iván nemrégi Kritika-beli cikke (1981. április) a „professzionista népművészetről" lényegbevágóan taglalja. Röviden, az akkor talán még meg sem fogalmazott bartóki-modellt kértem számon, avval szembesítettem a látottakat, az 50-es évek népművészeti trendjét. És vajon ma túlvagyunk mindezen? A „profi" népművészet vagy a „páva-vita" is azt jelzi, hogy aligha.

Ezért gondolom, hogy érdemes visszanézni, nem nosztalgiából, hanem mert egy régebbi megoldás kiindulópontot adhat és példát is arra, amire ma kíváncsiak vagyunk, amit meg kell oldanunk. Nemcsak a színpadokon, de avval együtt a fiatalság mindennapi népművészeti tevékenységében, amit természe-

tesebbé kellene tenni, olyanná, ami talán a táncházakban jelentkezik. Ott érzem még leginkább azt a természetes közeget, amit hajdani együttesünkben — igaz, szélesebb közösségi felelősségívvel — máig hatóan megéltem.

Valamit még képzőművész-magamról is annak ürügyén, hogy egy régi rajzomat is mellékeltem elsőéves főiskolás koromból, amikor a Muharay együttesben magam is táncoltam. Kezdetleges, de tán hitelesebb élményközvetítő, mint az utólagos „szóbeszéd". A rajz spontán indulata, az egybefonódó figurák szinte „egy test — több lábbal dobogása" — jelzi azt az attitűdöt, amiről eddig beszéltem. és adalék a már említett akkori — később de csúf vargabetűkbe ideológizált! — realizmus értelmezésünkhöz, mely sokkal többet hordozott a közvetlenül előtte lévő korszak expresszionista-konstruktivista jegyeiből, mint abból a naturalisztikus-patetikus pszeudó-stílusból, ami az 50-es években vált hivatalossá realizmus címen.

Azt hiszem, ide tartozik, e témakörből közelíthető az is, hogy megválaszoljak egy kérdést, melyet „óvatos tapintattal ugyan", de többen is feltettek, akik a 60-as, 70-es évek avantgard, sőt absztrakt festőjeként ismertek, és megtudták — sose titkoltam — „népi realista múltamat". Hogy is van ez? Szakítás, vagy van, lehet-e szerves kapcsolat a két, úgy tűnik kétféle megjelenés között? A kérdés, azt hiszem, generációmból többeket is illet — Jancsó is az együttesünkben kezdett —, ezért lehet tanulságos a válaszkeresés.

A kulcs — legalábbis szerintem — a bartóki modell „népi kultúra szorozva avantgard" értelmezése. A néptánccal kapcsolatban már elmondtam, hogyan késztetett visszahúzódásra a korszerűség, az igényesség kilúgozódása. A

képzőművészetre életemet tettem, nem hagyhattam abba akkor sem, amikor a realizmus a képzőművészetben egyértelműen patetikus naturalizmust jelentett, s a kívülről belevitt publicisztikus tematika illusztrálását kérték számon, díjazták. Saját krízisem ebben valamivel később tetőzött: még alaposabban kellett végiggondolnom — képekben, rajzokban, meditálásokban — a korszerűség, hagyomány, valóság, megismerés és társadalmi felelősség összefüggésrendszerét.

Fel kellett ismernem századunk művészetében, az emberi megismerés kortársi művészeti objektivációiban a két egymást kiegészítő-feltételező alaptrendet! A hagyományos formák avantgard tagadását új élménytartományok új kifejezéséért — a képzőművészetekben az ábrázolástól a jelteremtésig, az individuális perspektívától a személytelen, több nézőpontú „hipotetikus" mozgást egyfelől. Másrészt — szinkronban és egyidőben ezzel! — az avantgard előreléptek bázisáról való vissza-visszanyúlást, a korunk megismerési- és magatartásmintáit kereső kérdéseire „rímelő" hagyományokhoz, ábrázolási, kifejezési elemekhez, megoldás-előképekhez való folyamodást. A szintetikus életművekben a kettő feltételezi, segíti egymást, a töredékes, retrográd életművekben kizárja, gyengíti, egymás ellen fordítja a modern művészetnek ezt a valódi és dialektikus dinamikáját. Mert ez épp a középút tagadása.

Úgy gondolom, csak ebből érthetők például Picasso szinkron kubista-klaszszicista periódusváltásai, Sztravinszkij klasszikus korszaka — és Bartók. Ezt nem magyarázom, elég ha az *Allegro barbarót* és a *VI. vonósnégyest* meghallgatjuk.

Ezért tartom a Bartók-modellhez méltónak, hogy „muharaystákként" saját korunkhoz illő közösségi magatartásmodellt, „hagyományt" kerestünk a balladák feszességében. S nem értékelésként, inkább vallomásként — ezért látok e modellhez hű, szerves, továbblépő kapcsolatot saját, természeti valóságot elemző absztrakcióimban vagy ősi dolgokra, archetipikus és folklorisztikus jelképekre emlékeztető fejeimben is.

Következetesség, ragaszkodás a bartóki modellhez? Talán csak egykori bőrömből nem bújhatok ki.

BESZÉLGETÉS JANCSÓ MIKLÓSSAL*

(Készítette: Tasi József)

Jancsó Miklós filmrendezővel beszélgettünk a népi kollégiumokkal kapcsolatos emlékeiről. Bevezetőül hadd idézzek néhány részletet Jancsó Miklós Muharay Elemérhez írott leveléből a Népi Együttesek Művészeti Kollégiumával kapcsolatban. Jancsó Miklós betegen feküdt Székesfehérvárott 1946. november 2-án, válságos volt a helyzete, és szinte végrendeletszerű sorokkal fordult Muharay Elemérhez: „Mondassék ki a Népi Játék Együttesek Központi Kollégiuma azonnali megalakulása. Választassék három—öt tagból álló direktórium, mely a legrövidebb időn belül elkészíti és a belügyminiszterrel jóváhagyatja az alapszabályokat. A kollégium berendezését — folytatja — a nagy vállalatok munkásai ajándékozzák. Természetesen ez a kapitalisták pénzhozzájárulásán kívüli ajándék. A munkáspártok bizonyosan röhögve kapnának az alkalmon, hogy ezzel mutassák meg a habozó tömegnek, mekkora kultúrtényezők. Más. Szükségesnek tartanám, hogy Elemér bá' személyes híveiből és népi tudós-tojásokból gárdát toborozzon; olyant, mely a kultúrfilozófia, a színháztörténet, a néprajz stb. fegyvereivel a tudomány világába építse ki a magyar közösségi színjátszást, sőt távolabban az úgynevezett népi kultúra hadállásait. (Ne értessek félre: nem gyakorlati emberekre gondolok. Nem tánc-, énekoktatókra, koreográfusokra, dramaturgokra, hanem pelyhedző szakállú — majdan az övüket fogja verni — tudósokra.) Ma még hiányzanak (hacsak Karácsony Sándort oda nem számítjuk) a népi kultúra filozófusai. Pedig szükség van rájuk!"

— *Ennyi az idézet, és most kérem a kommentárt!*

Jancsó: Nehéz az ilyesmit kommentálni, pláne — nem tudom hány évtizede lehetett ez, most már lassan huszonöt, ugye? — mert teljesen eltemetett világ számomra mindez az egész romantikájával és furcsa zavarosságával együtt. Valószínű, hogy az ifjúságnak is tulajdonsága a zavarosság, a romantika és a tisztázatlanság. Mostani tapasztalataim is ilyenek, más országokban is, egy kicsit nálunk is. Ebből a néhány mondatból, amit tőlem idézett — de láttam itt más régebbi leveleimet is Elemérhez — nyilvánvalóan kiderül, hogy sem én, sem velem együtt sokan mások nem látták egész pontosan a jövőt, a jövő távlatait. Egyszerűen csak az igényünk volt meg arra, hogy valahogy szélesítsük a népi hadállásokat. Ez valószínűleg mindenkinek mindenkori igénye és talán különösen az ifjúságnak. Akkor ahányan voltunk, világmegváltó hittel és for-

*Tisztelettel köszöntjük 60. születésnapján Jancsó Miklóst.

radalmi lendülettel kerestük azt a lehetőséget, hogyan lehet népi egységet létrehozni, hogy lehet ezt megtölteni európai tartalommal, hogy lehet szocializmust építeni. Szóval egyszerre sok minden volt bennünk. Szoktuk mondani, hogy nemcsak rajtunk múlott, hogy sok minden másképp alakult, mint ahogy elképzeltük, de azt hiszem az egyéni felelősséget mégsem lehet ez ügyben sem elmellőzni, és ez minden korra és állapotra vonatkozik. Ma sem mellőzhetjük az egyéni felelősséget, amikor egy jövő kibontakozásáról beszélünk. Nyilvánvaló, hogy Sztálin nélkül könnyebb lett volna egy szocialista demokráciát létrehozni. Nyilvánvaló, hogy a fasizmus jelenlétével és a második világháborúval megterhelt társadalmi helyzetben nehéz volt egy nem túlzottan erőszakos államapparátust létrehozni. De hogy mi milyen mértékben adtuk oda magunkat ennek, az már az egyéni felelősség kérdése. Valószínűleg a romantikus hitünkből is adódott, hogy olyan nagyon akartuk a jövőt jobbá és szebbé tenni. Ezek a mai politikai kommentárjaim erről a dologról. Meg kell mondanom, már szinte alig emlékezem ezekre a helyzetekre és viszonyokra. Inkább érzelmi, hangulati benyomásaim vannak.

— *Milyen szerepet töltött be Ön a Népi Együttesek Művészeti Kollégiumában, amit úgy is neveztek, hogy Szabadművelődési Akadémia, és úgy is, hogy Kiss Áron Népi Kollégium. Megkérem, mondjon valamit a NÉKOSZ—DOKOSZ „háborúról" is, ami e kollégium körül és miatt tört ki a szociáldemokrata párt Ady Endre Kollégiumával.*

Jancsó: Ebben egyszerre sok kérdés van és egy csomó konkrétum, amiket nem biztos, hogy egész pontosan fel tudok idézni. A dolog úgy áll, hogy Muharay Elemérrel, mint munkatárssal — és persze másokkal együtt — elkezdtük szervezni azt a kulturális kisközösséget, ami az ő régi népi együttesére alapult, egy olyan együttesre, aminek a múltja a felszabadulás előttre megy vissza, amikor ő a Levente Központi Együttesben megszervezte a saját gárdáját. Ezeknek a fiataloknak egy része már akkor vele együtt dolgozott, és „kiska-alakulatokban" vészelték át a háborút. Többen közülük az ellenállásban is részt vettek, maga Elemér is. Erre építette aztán Elemér az ő új táncegyüttesét, amit táncban Szabó István vezetett és teremtett meg. Muharay Elemér, nevezzük így: a szervezője és az ideológusa volt az együttesnek. Ideológia alatt azt kell érteni, hogy az ő elvei a forradalmi paraszti demokráciára épültek, és egy népi közösségnek az illúzióját hordozták magukban. A régebbi írásaiban, amiket a harmincas években írt, ennek a csírái már megvoltak. Ilyen körülmények között, amikor Elemérnek nagyobb lehetősége volt — ő nagyon nagy szervező volt, sok baráttal rendelkezett, és ennek következtében lehetőségei nyíltak több pénzre szert tenni —, gondolt arra, hogy hozzunk létre egy kulturális mozgalmat, amely fiatal falusi és városi értelmiséget, fiatal munkásokat és parasztokat foglalt volna magába. A mozgalomnak különböző elnevezései voltak, ezek a különböző nevek ugyanazt takarták. A Népi Együttesek Művészeti Kollégiuma a NÉKOSZ-szervezet alapján álló, de a NÉKOSZ-szal szervezeti kapcsolatban akkor még nem lévő kollégium volt. Ehhez helyiségeket is szerzett az Elemér. Megszerzett a Mária Terézia Laktanyából egy csomó helyiséget, mert az akkor üresen állt, talán a parasztpárti kapcsolatai révén, lehet, hogy Veres Péter révén.

— *Veres Péter révén szerzett építési kölcsönt, és megindult az épület helyreállítása.*

Jancsó: Az épület egy részének helyreállítása, amelyet a művészeti kollégium kapott meg. Ez a kollégium elhatározta, hogy a kollégiumon kívül egy szélesebb kulturális mozgalmat is indít. A kollégium lett volna a bázis, ahol összejöttek volna ezek a — jobb híján ma sem tudom másnak nevezni — népi kultúrával foglalkozó szakemberek. A kollégium nevelte volna őket, és ezekből a káderekből épült volna ki a Szabadművelődési Akadémia. Ez a szervezés stádiumán már nem nagyon jutott túl, egy-két első mozgása volt. Egy csomó embert próbált belekapcsolni az Elemér személyesen. Miután akkor már a politikai erők eléggé divergensek voltak, a polgári reakció elég erős, és a pártjai is erősek voltak, tehát az egész kérdés egyszerre csak politikai kérdéssé is vált. Elemér nem nagyon akarta és tudta megérteni ezt a politikai differenciálódást, nem értett egyet a kommunista pártban akkor már teljesen nyilvánvalóan meglévő bürokratikus elemeknek az erejével és helyzetével. Emiatt nem tudott egész szívvel oda csatlakozni, mert félt ezeknek az előretörésétől. Tehát sokáig — ahogy Vitányi Iván is megrótta és mások is — kettős játékot próbált játszani: tartani próbálta a szocialista-demokratikus, paraszti-forradalmi gondolkodásmódot és az elképzeléseit. Kontaktust próbált találni a kommunista párttal, a parasztpártban egyébként a baloldallal tartotta mindig a kapcsolatot. De nem tudott ebben az ügyben továbblépni. Emiatt, és anyagi okok miatt is, az önálló kollégium helyzete válságba került, ezért javasolták többen — azt hiszem hivatalosan és a kollégiumon belül is —, hogy a NÉKOSZ-szal lépjen szoros kapcsolatba a kollégium, aztán végül megalakultunk a NÉKOSZ keretén belül mint Kiss Áron Kollégium. Én is ekkor kezdtem közelebbi kapcsolatba lépni a NÉKOSZ vezetőivel. Természetesen közülünk a NÉKOSZ-szal mások is szoros kapcsolatban voltak, sőt voltak olyanok, akik tagjai voltak a NÉKOSZ központ vezetőségének, például Benedek Árpád...

— *Úgy tudom, ketten lettek volna a vezetői a korábban tervezett művészeti kollégiumnak, Ön és Márkus István.*

Jancsó: Igen, volt erről szó. Márkus vonzódott ehhez, és szeretett is volna dolgozni benne. Ő ugyanakkor az egyik NÉKOSZ-kollégiumnak volt a vezetője, és kommunista volt, nagyon értelmes baloldali gondolkodású, mindenki szerette őt, és Elemér is reménykedett, hogy az ő elvi támogatásával az ügy előbbre juthat. De aztán — gondolom, hogy a politikai körülmények miatt — az önálló kollégium léte veszélybe került. Feltehetően egyszerűen azért, mert a baloldali erőknek jobban kellett tömörülniük, és így kerültünk a NÉKOSZ-hoz, így dolgoztunk a NÉKOSZ-szal együtt. Így alapítottuk meg a Kiss Áron Kollégiumot, ugyanezekkel a célokkal, és ugyanezekkel az erőkkel, ugyanazon a helyen, az akkori Mária Terézia Laktanyában. A következő lépés már az volt, hogy ugyanezen a helyen a szociáldemokratáknak is megalakult egy kollégiuma. A Mária Terézia Laktanyában két NÉKOSZ-kollégium volt: a Kossuth Kollégium és a Kiss Áron; a földszinten pedig megcsinálták a DOKOSZ-nak a kollégiumát, az Ady Endré-t. Nagy beruházásokkal kezdték építeni. Hogy maga ez a NÉKOSZ —DOKOSZ harc hogy robbant ki, erre én már pontosan nem emlékszem. Hírlapi csaták is voltak körülötte, Elemért megtámadta valaki. Ha jól emlékszem, a barátom, Hárs Laci, aki akkor a Népszavánál dolgozott, egy elég terjedelmes dolgozatot írt Elemér ellen, és német kollaboránsnak nevezte őt. Ez valamennyiünknek rosszul esett, Elemérnek különösen, mert ő tényleg egyike volt azoknak, akik a nyilas-időkben, sőt már a Kállay Miklós-féle kétkulacsos politikában is tisztán képviselte a forradalmi baloldalnak az álláspontját.

— *A Kiss Áron Népi Kollégium 1948 februárjában megszűnt. Addig is néhány beköltözött kollégistának Önök — gondolok itt Önre és Körtvélyes Gézára, Muharay Elemérre és még néhány emberre — tartottak előadásokat.*

Jancsó: Egy-két összejövetelre emlékszem, ami érdekességként megmaradt bennem, hogy egyszer vagy kétszer összejöttünk szektás papokkal és hosszabban vitatkoztunk. Azt is tudom, hogy ez honnan indult: a Magyar Független Egyházak tartottak nagygyűlést a Sportcsarnokban, és mi azon részt vettünk, mert érdekelt, hogy kik azok az emberek, akik ide elmennek és akik támogatói ezeknek; itt ismerkedtünk össze néhány prédikátorral. Ezekkel vitatkoztunk, természetesen a világ leghülyébb kérdéseiről: Isten létéről és az egyházaknak és a szektáknak a társadalmi szerepéről stb.

— *Az Ön élete hogyan alakult ezután, és milyen további kapcsolatai voltak a NÉKOSZ-szal?*

Jancsó: Ha jól emlékszem, én a Kiss Áron Kollégiumnak igazgatója lettem vagy titkára. A kollégium aztán azért oszlott fel, mert a NÉKOSZ-központ feleslegesnek tartotta kultúrmunkások számára külön kollégiumot szervezni. Amikor feloszlott, többször találkoztam Kardos Lászlóval, a NÉKOSZ főtitkárával és többekkel, Gyenes Antallal, akik arról érdeklődtek, hogy ezekkel az emberekkel mit lehet kezdeni. Arról is érdeklődtek, hogy mit akarok csinálni. Így került sor arra, hogy a Horváth Árpád Kollégiumba kerültem, mert én akkor színházi rendező akartam lenni, és szerettem volna tanulmányokat folytatni itthon és külföldön. Akkor a NÉKOSZ-nak jó kapcsolatai voltak a francia párt ifjúsági mozgalmával, és szó volt arról, hogy közös munkákat hozunk létre. Ez az illúzió nem sokáig tartott. A Horváth Árpád Kollégiumban 1950-ig voltam. 49-ben nősültem meg, egy darabig még ott voltam a kollégiumban, aztán elköltöztem. 51-ben végeztem a főiskolát, de akkor már mint filmes. Valami okból mégsem választottam a színházi szakmát. Tulajdonképpen nem is tudom, hogy miért. Úgy éreztem, hogy a beszűkülő magyar színház visszatér a klasszikus hagyományokhoz — ha egyáltalán a magyar színházat lehet klasszikusnak nevezni — az Egressy Gábor színházához és mindahhoz, ami számomra semmit nem jelentett. Én a színházat mindig inkább mozgalomjellegűnek képzeltem el, és most, hogy Amerikában jártam és másutt is, és ezt az új színházi mozgalmat láttam, az a meggyőződésem, hogy akkor nekem is igazam volt. Illetőleg nem egyszerűen nekem, mert Muharay Elemér is ilyennek képzelte el mindig a színházat. Valószínűleg nemcsak a saját maga gondolataiból, az európai baloldali haladó színházi emberek mindenkor élő színháznak képzelték a színházat. A magyar színházi élet akkori vezetői — akiknek nagy politikai befolyásuk volt — kapcsolatban a sztálini művészeti elképzelésekkel (ha egyáltalán volt művészi elképzelése Sztálinnak) visszamerevítették a magyar színházi életet. Valószínűleg ez volt az egyik ok, ami miatt én egy más kifejeződést kerestem magamnak. Másik talán az, hogy akkor már néhány éve óriási élményt jelentett nekem a szovjet klasszikus filmmel való találkozás. Eizensteinnel, akit ugyan nem nagyon szerettem, azóta sem nagyon szeretek mint rendezőt, csak egyszerűen a zsenijét tisztelem, Dovzsenkóval és néhány konkrét filmmel: a Kronstadti tengerészekkel, a Csapajevvel, a Gorkij-triológiával való találkozás olyanfajta élményt adott, amely az én színházi elképzelésemet egy más irányba terelte. Előbbnek éreztem a filmet, és a filmben való lehetőségeket, mint az akkor újra merevülő magyar színházi életet.

— *Nemrégiben kaptam Szemes Maritól egy csoportképet a Horváth Árpád*

Népi Kollégiumról, amelyen Jancsó Miklós is látható. Hogyan érezte magát ebben a kollégiumi közösségben, kik voltak a barátai, és kik voltak a kollégium vezető egyéniségei?

Jancsó: Közvetlen barátom a Nádasy Laci volt. Vele nagyon jól éreztük magunkat, és tulajdonképpen mindig együtt vitatkoztunk. A további barátaim, a Kovács Andris, a Bacsó Péter volt, a Szilágyi Albert, a Fehér Imre. Ezek már nem voltak annyira a közvetlen barátaim, ők voltak a kollégiumi tanácsnak a tagjai is, azt hiszem rajtuk kívül még a Szirtes Ádám és a Földes Gabi. Kovács András volt a titkára akkor a kollégiumnak, és Kerékgyártó Elemér volt az igazgatója, aki akkor talán még Rákosi titkára volt; a Kardos-féle NÉKOSZ-gondolat, hogy fiatalok vezessenek fiatalokat és tanulatlanok tanítsanak tanulatlanokat — gyakorlattá vált a Színház- és Filmművészeti Főiskolán. Egy csomó szakember, tanár mellett a politikai, irodalmi, társadalmi tantárgyakat mi magunk tanítottunk a főiskolán is, vagy legalábbis szemináriumvezetők voltunk és előadásokat tartottunk a kollégiumban is. Különösen azoknak, akik nem érettségiztek, többször volt úgynevezett előkészítő tanfolyam a kollégiumban, ami a főiskolai felvételit előzte meg. Azt hiszem 48 nyarán a Nagy Gyuri rendezővel együtt ketten vezettünk egy ilyen tanfolyamot, ami hetekig tartott. Tudniillik akkoriban nagyon sok olyan fiatal jött fel a főiskolára, akik nem érettségiztek. Köztük vannak a legnagyobb mai magyar színészek is, akik társadalmi okok miatt, vagy azért, mert paraszt- vagy munkásgyerekek voltak, vagy háborús okok miatt nem tudták a tanulmányaikat folyltatni, és így kerültek a főiskolára. Ezt az akciót akarta a NÉKOSZ is tovább folytatni. Ez volt egyébként a demokratikus forradalom egyik nagy vívmánya is, hogy ilyen módon is ki lehetett emelni a tehetségeket...

— *Ön, aki már végzett emberként, jogászként került ide, hogyan érezte magát a népi kollégista fiatalok közösségében?*

Jancsó: Én voltam, azt hiszem, a legidősebb akkor, Kovács András számára máig is én vagyok a „Doktor", nem is nevez másképpen. Nem tudom, menynyi idővel lehettem idősebb mint ők, valószínűleg 6—7 évvel. Nem volt idegen számomra egy ilyen hangulat; mindig ilyen hangulatban éltem, a Muharay-féle társaság is ilyen volt, és én azelőtt az erdélyi cserkészmozgalomban vettem részt, annak egy része is megpróbált egy ilyen népies baloldalt kialakítani, és majdnem ugyanez a hangulata volt. Elvileg kevésbé tisztázottan, mert különböző személyes és főleg akkori társadalompolitikai okok miatt a marxizmussal elég későn találkoztunk, és ezért aztán nagyon nagy személyes élményként hatott a marxizmus megismerése. Ezt a pluszt adta ez a kollégium; a marxizmus mussal való állandó kontaktust, azzal való ismerkedést és a vitát a marxizmus alapjairól. Maga a hangulat, a fiatalok életében való élés számomra nem volt idegen.

— *Az Ön művészeti fejlődését, művészi világképének a kialakulását menynyiben segítette elő a Horváth Árpád Népi Kollégium?*

Jancsó: Valószínűleg nagy emberi élményt adhatott, mert nem tudom és nem is akarom elfelejteni. Főleg annak a harcosságát, demokratizmusát és baráti légkörét, ami akkor is így volt, ha állandóan vitáztunk egymással, állandóan bíráltuk egymást. Valószínűleg egy furcsa kis forradalmi közösségnek egyik fajtája lehetett ez a kollégium. Hogy a többiek milyenek voltak? Egy másik NÉKOSZ-kollégium, amelyik nem ilyen „link" szakmákat tömörített, azt nem

tudom megmondani, mert abban nem éltem. Ez mindenesetre máig is egy forradalmi közösségnek a benyomását hagyta bennem.

— *A kritika-önkritika estekre, amelyekre célzott az előbb, hogy emlékezik vissza?*

Jancsó: Ezek furcsa dolgok voltak. Valószínűleg az exhibicionizmusnak és az isten nélküli vallásosságnak egy furcsa fajtája. Hogyha meg akarom érteni a sztálini koncepciós pereknek a lényegét, meg akarom érteni Rajkot és másokat, akkor nyilván abból kell kiindulni, amit mi is ott megéltünk. Tehát abból a szándékból, hogy mindenképpen szolgálni akartunk a forradalomnak, a népnek, a pártnak, és az ember mindenképpen megpróbált saját magával szemben is föllépni. Amikor azt mondták, hogy ez vagy az a probléma benne, akkor az ember elkezdte saját magát is vizsgálni, még akkor is, ha nem értett vele egyet, amit róla mondtak. Úgy vélte, hogy valószínűleg mégis igazuk van és benne van a hiba. Önmagadnak egy magasabb célért való föláldozása mint eszmény — ennek a megértése nélkül tulajdonképpen alig lehet megérteni a sztálinizmust mint társadalmi sikert a szovjet hatalomban.

— *Milyen indítékok alapján kezdett hozzá alkotótársával, Hernádi Gyulával a Fényes szelek című film elkészítéséhez?*

Jancsó: Soha nem tudjuk az indítékainkat, hogy miért kezdünk egy forgatókönyvet írni. Egyszerre mindig sok forgatókönyvet írunk. A Fényes szelek idején is volt legalább két másik forgatókönyvünk is, úgy, ahogy most is van több. Nem is egyszerűen forgatókönyvek ezek, inkább hosszú szinopszisok, és mindig azt mondjuk, hogy azt csináljuk meg, amire pénzt adnak. Akkor a Fényes szelekre pénzt adtak, ezért készült el. Hogy mik voltak az indítékok? Nyilván azok, amelyek mindenkinek. Emlékeinkben ez fölmerült, reagálni akartunk rá. De ezen kívül még sok minden fölmerül az emlékeinkben, és nem akarunk reagálni rá . . .

— *Az Ön konkrét személyes emlékei hogyan jelentkeznek ebben a filmben?*

Jancsó: Személyes emlékeim? Amit a film NÉKOSZ-os bírálóinak jó része mond, az valószínűleg igaz; hogy a népi kollégiumok általában nem lehettek olyan hangultúak, mint ez a film, ez inkább a Horváth Árpád Kollégiumra vagy arra a szakmai körre vonatkozik, amiben mi éltünk. Tehát ez sokkal anarchikusabbnak és kevésbé fegyelmezettnek tűnik, így utólga, mint valószínűleg más népi kollégiumok. De számomra ez az emlék maradt, és ha tényleg valamit történelmileg, tartalmilag bírálni lehet a filmben, akkor valószínűleg azt, hogy benne összekeverem a hangulati-mozgalmi elemet a tartalmival. Valószínűleg a három-négy vezető kollégiumnak a légköre nem volt ennyire anarchikus és liberális — ezt nem tudom. Nem tudom, milyen a Györffy, milyen volt a Petőfi, nem tudom milyen volt az Arany János Kollégiu világa. Benne ez a nagy konglomerátum, az állandó fesztivál-jelleg, az „arénázásnak" egy fajta hangulata maradt meg, és ugyanakkor az a bizonyos komoly szándék a világ megváltoztatására.

— *Végezetül azt szeretném megkérdezni, hogy véleménye szerint mi lenne az a pozitívum a NÉKOSZ hagyományaiból, amelyet ifjúságunk nevelésében ma is hasznosíthatnánk?*

Jancsó: A forradalmi demokrácia az, ami a NÉKOSZ-ból hagyományként tovább él bennünk, és ami máig is hiánycikk. Az életben való közvetlen részvételnek az iskolája a kollégium, ez majdnem az egyetlen alkalmas forma arra, hogy a valódi értékek kibontakozzanak. Egyébként nem egyszerűen a Kardos

Laci találmánya ez, hiszen az emberiség történelme erre már adott példát, az angol, amerikai college-forma volt a minta — azt hiszem —, ahonnan vették ezt. De tényleg azzal a plusszal, hogy ezt hazánkban egy forradalmi ifjúság teremtette meg a közvetlen demokrácia szellemében. Tehát ha a forradalmi szocializmusnak iskolái lehetnek, akkor ezt kell létrehozni. A mai diákszálló-forma és az összes ilyen bürokratikus intézmények az 50-es évekből maradtak itt, és ha valójában tovább akarjuk fejleszteni a szocializmust, akkor csak ezen az úton mehetünk tovább.

— *Köszönöm a beszélgetést.*

(1970. június 12.)

Horváth Árpád színészkollégium 1948 június.
Jancsó Miklós az álló sorban balról az ötödik.
(A kép megjelent: Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fújják...
Népi Kollégiumok 1939—1949. Akadémiai K. 1977.)

BESZÉLGETÉS MARTIN GYÖRGGYEL AZ ÚJ FOLKLÓRHULLÁM ÉS NÉPTÁNCMOZGALOM ELŐZMÉNYEIRŐL

(Készítette: Szász János)

— *A folklór, a népművészet iránt megélénkült az érdeklődés, különböző viták zajlottak, legutóbb éppen a Röpülj Páva kapcsán. Nagyon fontos lenne megtudni, hogyan is indult ez a folklórhullám. Az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején mi volt ennek az előzménye?*

— A hatvanas évek elején a népművészeti mozgalomnak egyetlen olyan irányító szerve volt, amelyik országosan az ilyen igényeket kielégíthette. A *volt Népművészeti Intézet hagyományait* csökkent mértékben a *Népművelési Intézet Táncosztálya* folytatta. Ez volt a régi intézetből az egyetlen osztály, amelyik érintetlenül maradt. A *hatvanas évek elején* minden tánccal és részben a népzenével kapcsolatos érdeklődést is tulajdonképpen ez az osztály szolgált ki.

Az 1950-es évek első felében pl. a háború előtt készült Pátria hanglemezsorozat anyagát a Népművészeti Intézet utánnyomatta *Magyar Néprajzi Hangfelvételek* címmel. A csaknem 100 db hanglemezt darabonként 6,— azaz hat forintért lehetett vásárolni. Ez az a lemezsorozat, amit a hetvenes évek zenészei, énekesei mániákusan másolgatnak és tanulják róla a népdalokat, s a Népművelési Intézetben ma már szalagon hozzáférhető. Az intézet átszervezése után 1958-ban ennek a lemezanyagnak a terjesztését, gondozását az akkori gazdasági vezetőktől szinte ki kellett könyörögni, mert leselejtezve meg akarták semmisíteni. Ez pénzben nem volt nagy érték, de tudtam, hogy sokáig nem lesznek hozzáférhetők. Ezt próbáltuk eladni, elterjeszteni, hogy ne vesszen kárba. Akkor én a táncosztály munkatársaként több száz lemez gondozásával is foglalkoztam a gazdasági osztály rosszallása mellett, s igyekeztem azon, hogy ezekből minél több elkeljen. A „Néptáncos" című lapocskában közzétettük a lemezek jegyzékét, és felhívtuk a figyelmet többször, hogy még lehet vásárolni belőle. (A régi Táncművészet és a később meginduló Táncművészeti Értesítő között 1956—1962 között a táncmozgalom egyetlen orgánuma.) A lemezek így lassan-lassan fogytak. A teljes széki anyag pl. szinte az utolsó pillanatig kapható volt, mégis igen csekély volt az érdeklődés iránta, pedig egy lemez csak hat forint volt. Mindezzel csak azt akarom dokumentálni, hogy a népművészet, néptánc, népzene iránti érdeklődés ebben az időben alacsony volt, s az ennek ösztönzésére hivatott Népművelési Intézetben sem sokat törődtek vele.

A *táncosztálynak* az volt a *feladata,* hogy a *néptáncmozgalmat szolgálja ki,* ezért lehetett a néptáncgyűjtést tovább folytatni a Népművelési Intézet átszervezése mellett is. A gyűjtés annak érdekében folyt, hogy a mozgalmat mindig friss anyaggal láthassuk el. A koreográfusok mindig vágytak valami újdonságra, olyanra, ami a korábbi ismeretekhez képest újszerű volt. Versenyek akkor

még hál istennek nem voltak ugyan, de az újdonságra akkor is mindig törekedtek. Minden héten volt ún. *stúdiófoglalkozás,* teljes napos néptánctanulás, és az jött el, aki akart. Akkor az emberek még nem fizettek a tanfolyamokért, és olyan anyagra került sor, amilyent a koreográfusok igényeltek.

58-tól egészen 64-ig, 65-ig szinte minden héten tanítottam itt. Az volt a jellemző, hogy a néhány vezető koreográfus azt, amit tanult, igen gyorsan aprópénzre váltotta, és előfordult, hogy a tanítás után két héttel az anyagból már kész volt a koreográfia. Ez egy nagyon gyors, de felületes megismerési folyamat volt, nem a néptánc intenzív „öncélú" megismerése volt a cél, hanem mindig egy bizonyos, adott koreográfia elkészítéséért végzett tanulás. A néptáncoktatók általában kimazsolázták az érdekesnek ítélt mozgásokat, s mindjárt felhasználták. Ennek a generációnak a néptáncismerete rendkívül sokféle anyagot felölelt ugyan, de mélységről nem lehetett beszélni. Nekem viszont mint kutatónak ez az oktatómunka ezért volt hasznos, mert sokféle anyagot kellett áttekintenem, memorizálnom, de azt is teljes egészében ismertem, amit nem tanítottam meg. Az igények szerint szinte minden alkalomra másféle táncot választottunk ki, s ebből a legszebb, legérdekesebb, de rövid részletek kerültek csak sorra. A hosszú, teljes táncfolyamat nem volt érdekes a koreográfusoknak, számukra egy-egy rövid szeletke a néptáncból elég volt. Ha egy-egy táncfajtát, vagy táncdialektust néhány alkalommal sikerült (felületesen!) megismertetni, már mentünk is tovább, mert mindig az „újdonság" kellett. Így az egész magyar területet végigszánkáztuk. A tanfolyam tematikáját, tantervét a Táncművészeti Értesítőben még a 60-as évek elején közöltem, ezt a Népművelési Intézet újra kiadta 1969-ben a néptáncpedagógusok kiskönyvtára egyik tanulmányaként. Ez volt tehát a néptáncoktatási tananyag akkor. Emellett folyt az egyéb kiszolgáló tevékenység is, a *filmkölcsönzés és* a vetítőszolgálat. Mindenki amit kért, megkaphatta. Évekig jóformán mást se csináltam, mint filmet kölcsönöztem. Volt olyan év, hogy 10—15 ezer méter film is megfordult a kölcsönzőknél. A filmről való tanulás nagyon hasznos, de nehéz és veszélyes dolog. Némafilmen a táncok gyorsan elszaladnak az ember szeme előtt. Sokszor vissza kell pörgetni ahhoz, hogy pontosan rögzítsük magunkban a mozgást. Az embereket mindig csak az érdekes, különleges mozgások ragadják meg. A folyamatot magát természetesen a vetítés elrohanó pillanatai alatt nem lehet megfogni és memorizálni. Írásbeliség nélkül csupán általános benyomásokat kaphatunk a néptáncról. Csak egyes karakterisztikus mozzanatokat, részleteket lehet a vetítés során elkapni. A filmről való tanulás általában csupán „figuravadászatot" eredményezett, a soha nem látott, nem használt érdekes formák ragadták csak meg a koreográfus fantáziáját, a már valahol látott, tipikus jelenségeket pedig elhanyagolták. A tanítást mi már filmről lejegyzett írásbeli anyag alapján csináltuk, s ebben nemcsak a feltűnő érdekességek kiemelése, hanem a viszonylag teljes folyamatok megismertetése volt a cél. A filmkölcsönzés hasznos kiegészítője volt a tanításnak, de írásbeliség nélkül nem elegendő. Sajnos, az állandó kölcsönzés olyan nagy mértékben igénybe vette a pozitív kópiákat, hogy máig sem tudtunk új másolatokat készíteni, mert ez ma már hatalmas költséget jelent. 150 ezer méter film mellett nem lehet újra meg újra lemásoltatni a filmeket. Gyakran még ma is olyan kópiákat használunk tudományos munkára, amelyet annak idején a korábbi koreográfusi nemzedékek, a mostani öregek, fiatal korukban nyúztak tönkre. Azóta sem készíthettünk újabb másolatokat, mert nem volt rá pénz. 1964 végére, a Népművelési Intézet

Táncosztálya is *megszűnt*. A népművészettel való foglalkozás még inkább háttérbe szorult, a filmtár és a gyűjtőmunka átkerült a Tudományos Akadémiára. Volt akkor egy megállapodás a Népművelési Intézet és új igazgatóm, Kodály Zoltán közt, hogy továbbra is szolgáljuk a mozgalmi igényeket. A Fővárosi Művelődési Házban létrehoztak egy ideig-óráig működő vetítőszolgálatot, de az intézetben erre nem volt hely. Felajánlottam, hogy egy héten egyszer hajlandó volnék megfelelő igények esetén vetíteni. Erre akkor nem tudtak helyet biztosítani. Azt mondták, hogy ez nem az intézet feladata. A Fővárosi Művelődési Házban akkor még elég kelletlenül fogadták ezt az igényt, és oda nehezen mentek az emberek is ki.

Utána a Vásárhelyi László és a Simay Zsuzsa ideje alatt lassan indult meg a korábbi tevékenység felfejlesztése. A hatvanas évek második felében, végén indult meg a Dunamenti Folklórfesztivál folyamata is. A szolnoki és a zalaegerszegi versenyciklusok miatt is szükség volt a mozgalomnak további anyagra. Ez a korszak inkább néptáncszínpad gondolati irányba való fejlődésének, a kísérletezésnek kedvezett, és nem annyira a formai megújulásnak, gazdagodásnak, de az új vizekre evező koreográfusok azért nem tudtak meglenni a néptánc nélkül, formai ötleteiket, mozgáskincsük javarészét továbbra is a néptáncból merítették. A rendszeresebb ismeretek kiszolgálására összeállítottunk a nagy filmgyűjtemény anyagából gyűjteményes tanulmányfilmeket. Én 1965-ben állítottam össze az elsőt, s 1970-ig a Magyar Tánctípusok és a Magyar Táncdialektusok című sorozatot, kb. 1600 méter filmen majd 100 táncfolyamatot, tánckészletet tesz hozzáférhetővé több tucat községből. Ezt a válogatott anyagot a megyei művelődési központok is megrendelhették maguknak. Az intézetben kellett volna lebonyolítani ennek a forgalmazását, de ez nagyon nehézkesen ment.

A hetvenes évek, az újabb generáció érdeklődése, a táncházmozgalom kezdeti szakasza számomra meglepetésszerű hirtelen eseményként érkezett. A Dunamenti Folklórfesztiválok keletkezése és megindulása jelzett ugyan egy új érdeklődési hullámot, de ez főleg a falura vonatkozott. Népi együttesek alakultak, szerveződtek újra, és akadt egy megye, Bács-Kiskun megye, aki e fesztiválok gazdaságát vállalta. Ez a már tulajdonképpen 67—68 óta megindult érdeklődés az első Röpülj Páva alkalmával bizonyult átfogó jellegűnek, amikor valóban meglátszott az, hogy a magyar társadalom különböző rétegeiben van érdeklődés a magyar népművészet, a népdal iránt.

A Dunamenti Folklórfesztivál és a Röpülj Páva következményeként nemcsak a falusi hagyományőrzés éledt fel, hanem a városi fiatalok érdeklődése is megindult. A fiatal zenészek elkötelezett érdeklődése, és a népzene hiteles megismertetése, elsajátítására végzett kitartó munkája engem nagyon meghatott, mert ehhez hasonló őszinte, „öncélú" érdeklődéssel korábban alig találkoztam. Az „egy az egyben megtanulás" lehetőségében én magam sem hittem, de mindig sajnáltam, hogy a hiteles népzene megszólalásának hiánya miatt mi minden szépségtől kell örökre elbúcsúzni. Az ötvenes évek végétől főként a hatvanas évek során felhalmozódott jelentős hangszeres tánczenei anyag 1970-re lényegében már minden fontos típus, stílus, dialektus anyagát tartalmazta, s így rendelkezésére állt mindazoknak, akik ezt valóban meg akarták ismerni. Ez már valami másfajta, intenzívebb érdeklődés volt, mint a korábbi. Nem azzal a céllal fordultak csupán a népművészet felé, hogy na, rögtön, azonnal, csináljunk valamit, hogy holnapután koreográfia, vagy zenekompozíció szülessék be-

lőle, hanem a teljes megismerés igényét láttam benne, és ez mást is eredményezett, mint a korábbi érdeklődés.

Én már korábban bizonyos mértékig elszigetelődtem a néptáncmozgalomtól. A szolnoki versenyek meegindulása óta fokozatosan az a vélemény alakult ki bennem, hogy akkor fog újra igazán érdekelni, amikor a néptánc, népművészet iránti őszinte, önzetlen érdeklődést tapasztalom. Először a népművészet alapos megismerése legyen a cél, és aztán magától jön az, hogy mire használom, mit akarok vele mondani. A kiindulási alapanyag ismerete, s a vele való azonosulás nélkül kitűzött művészi program gyakran eredményezte a táncművészet területén az olyan gyakori, indokolatlan stílusváltásokat, amelyek éppen a népművészeti örökség iránti művészi felelőtlenséget termelték ki. A népművészet alapos megismerése minden nemzeti kultúra esetében teljes egészében fontos, s nem lehet előre kiszámítani, hogy ezt milyen mélységig érdemes elvégezni. Akiben nem a teljes intenzív megismerés igénye él, annak a törekvéseiben, céljaiban is kételkedem.

Most mintha ez az őszintébb, mélyebb megismerési igény hosszú idő óta először jelentkezne, a hetvenes évek fiatal nemzedékében.

A táncmozgalomban ez az igény, érdekes módon, kis késéssel jelentkezett, és a fiatal zenészek érdeme, hogy egyáltalán megindult. Timár Sándor hatvanas évekbeli tevékenységét sem ez a fajta megközelítés jellemezte, s az, hogy a hatvanas-hetvenes évek fordulóján, a Bartók együttesben jelentős változás történt, az az új népzenei mozgalom megtermékenyítő hatásának köszönhető.

A feldolgozott zenékre koreografáló Timárt a gyerekek lassan otthagyogatták, s csak újra a hiteles néptánc felé fordulva s az új népzenei mozgalommal kapcsolódva teremtette meg vonzerejét a hetvenes évek fiatalságára. Tulajdonképpen Halmos és Sebő tudták, érezték meg először, hogy hangszeres zenénk legnagyobb részt tánczene. Hamar rájöttek, hogy ezt tánc nélkül nem lehet jól csinálni, és amennyiben ez állandóan együtt mozog, fejlődik a tánccal, akkor nekik is meg van a módjuk egy olyan gyakorlat megszerzésére, ami csak tánc alá muzsikálva alakulhat ki, mint a paraszt- és falusi cigányzenészek esetében. Timár Sándorral együtt dolgozva a Bartók együttesnél kiváló tánczenei alapot teremtettek a koreográfiákhoz. Timár Sándornak néptánc felé való visszafordulása tulajdonképpen a fiatal zenészek igényével is egybevágott. Már a hatvanas években a Kaláka együttes is a népzene felé fordult, de ennek a hangszeres zenélésnek a tánchoz még nem volt köze. Nem törekedtek még a népzene hiteles hangzásképének megközelítésére sem, és a különösen nagy feladatokat jelentő előadási sajátosságokat még elhanyagolták. Bartóknak és Kodálynak több megjegyzését ismerjük arra vonatkozóan, hogy sokszor a leírhatatlan és nehezen megközelíthető előadási sajátosságok teszik a népzene lényegét. Ez a lényeg pedig a népzene másodlagos előadásában mindig valahogy elsikkadt, hiányzott. Reménytelennek is látszott ez a hetvenes évekig, amikor tulajdonképpen bebizonyosult, hogy kemény munkával a népzenéből még ezt is meg lehet menteni a jövő számára, újra lehet tanulni, sőt így még vonzóbb, átütőbb erejű, igazabb sokak számára. Akik „öncélúan" akarták megismerni a népművészetet, természetes, hogy ezt a vonását is meg akarták ragadni. Csak így lehetett az egyes stílusokba alaposan belemászni, ami a korábbi megközelítésekből mindig hiányzott. Itt van pl. a széki muzsika megközelítése. 1941-ben vették hanglemezre, azóta minden magyar zeneszerző megismerhette. Hanglemezen már 45 előtt kapható volt, 50-től újranyomták, s 1954-ben partitúraszerű,

pontos, részletes lejegyzését is közreadta Lajtha László. Egyedül Gulyás László készített belőle egy kompozíciót az Állami Népi Együttesnek, s ez is csupán egyetlen széki tánctípusnak, a csárdásnak a zenei anyagát ölelte fel. Mások alig nyúltak hozzá ehhez az anyaghoz. Maga Lajtha — akinek a magyar hangszeres népzenekutatás a legtöbbet köszönheti — is nagyon óvatosan nyúlt a hangszeres népzene feldolgozásához, és főleg olyan témákat dolgozott fel, ahol szükség volt az erőteljes rekonstrukcióra. A kőrispataki banda anyagát pl., amelyik nem volt olyan egyértelműen tökéletes, mint a széki, egyik művében feldolgozta, újraalkotta. A székihez érdekes módon — melyre legtöbb kutatói energiáját szentelte — soha sem nyúlt hozzá, mint zeneszerző. Jó, hogy ez a zene ma már teljes gazdagságában, sokrétűségében közismertté vált.

— *Valami újfajta folklorizmus keletkezett a hetvenes évek időszakában. Hogyan lehetne megfogalmazni ennek lényegét a korábbi időszakhoz, az ötvenes évek korszakához képest?*

— A folklór a szocialista társadalomban szerves, tudatos részévé vált a kulturális politikának. Szovjetunióban és nálunk is, máshol is, ez természetes, és ez a folklórnak jó volt, mert szinte állami rangra emelte a nép írástalan műveltségének értékeit. Az intézményes támogatás azonban túlságosan hivatalos keretet öltött, s ezzel éppen a további spontán folyamatokat gátolta. A hivatásos együttesek, az intézményes amatőr népitánccsoportok érthetően maradandó művészi értékeket akartak vagy véltek létrehozni, s ezt mindig csak a színpadi kultúra, a színházi produkció, az individuális alkotások keretében képzelték el, más úton, lehetőségen nem is gondolkodtak. Pedig a folklórban javarészt ettől eltérő tendenciák, vonások uralkodnak. A táncpedagógusok megbecsülése, azt hiszem, ebben a mozgalomban pl. jóval kisebb volt, mert kevésbé látványos, mint azoké, akik koreográfusi tevékenységükért komoly díjakban, elismerésekben részesültek. Művelődéspolitikánkban úgy tűnik, a közművelődési szempontot háttérbe szorította a színpadi produkció, az öncélú látványosság és az egyéni alkotás értékelése. A kettőt valahogy egyensúlyban kellene tartani.

A későbbiekben a néptánccsoportok versenye is valóban nagy fejlődést jelentett a táncmozgalomnak, a néptáncművészet egészének, de ehhez pl. már nem volt fontos az, hogy ezeknek a közösségeknek megfelelő társadalmi hátterük is legyen. A kritikusokat természetszerűen csak az érdekelheti, ami a színpadon történik, vagyis a mű megvalósulása. A munka társadalmi háttere, haszna, hatása, az amatőr művészkedés tartalma azonban legalább olyan fontos. Nekem az új nemzedék folklórhoz való viszonyában éppen az a szimpatikus, hogy náluk nemcsak a tévében, a rádióban, színpadon mutatott hatást, produkciót lehet mérni. Náluk a színpad és élet határa összemosódik. Esetükben nem jelent két külön világot a színpadi ünnep és a hétköznapi szórakozás. Sokuktól tudom, hogy egész életüket ez tölti be, s ez meglátszik a produkciókon is (pozitív és negatív értelemben egyaránt!). Vannak, akik amatőr létükre teljes idejükben vállalják ezt a kultúrát, magáért a népművészetért. A szószerinti hivatásosak közül viszont sokan csak a munkaidejükben foglalkoznak a művészetükkel, s azon kívül pedig egészen mással.

— *Amit te öncélúságnak nevezel, abban végeredményben önmaguk vállalása is benne van, az üggyel való azonosulás egyben önmaguk vállalását is jelenti...*

— Igen. Az öncélúság rosszul csengő szó, de ez esetben a teljes életemmel

való vállalást jelenti. Az ötvenes években a művelődéspolitika célkitűzései a népművészeti mozgalom kibontakozásának tulajdonképpen segítettek. Az 1951., '52., '53-as kultúrversenyeken, amikor az erőszakos téeszszervezések idejét éltük, a parasztegyüttesek mégis 100 tagú tömegekben tódultak a budapesti színpadokra. Jól érezték magukat a színpadon, még akkor is, ha Rákosi elvtársnak felajánlották, mondjuk a legszebb kalácsukat. És akkor ez azzal járt, hogy a főváros közönsége, a korábbi Gyöngyösbokréta-bemutatókhoz hasonló méretekben — ismerte meg a magyar népművészetet. Igen sok helyen ez a korszak újra 20—30 évre meghosszabbította a népművészet iránti érdeklődést a falvainkban. Azoknak az együtteseknek a hatása, amelyek akkor feljöttek Budapestre szerepelni, éppoly maradandó lesz még sokáig, mint ahogy a Gyöngyösbokrétáé sem múlt el nyomtalanul. Ezek a dolgok szervesen összefüggnek egymással, és együttesen járultak ahhoz hozzá, hogy a néphagyomány sok magyar faluban, legalábbis emlékként — becses marad.

Ami a városi néptáncmozgalmat illeti, ott a hiba az volt, hogy erőszakosan szervezték, szorgalmazták a népitánccsoportokat, és a (kötelező) társadalmi munka kategóriájába került be a népi táncolás, sok más egyéb tevékenységgel. Szinte szemináriumi foglalkozásként illett a népi táncot is járni. Ez olyan telítettséget eredményezett, hogy később ellenkező hatást váltott ki. A néptánc iránti figyelmet azonban ez a korszak mégiscsak felkeltette. A Rákosi korszakban működő Népművészeti Intézet, úgy érzem utólag, hogy korántsem viselte magán e korszak sokat emlegetett betegségeit. Az akkori kulturális kormányzat olyan szakembereket fogakoztatott a Népművészeti Intézetben, akik a magyar népművészet elkötelezett munkásai voltak, és biztosították a más intézményekben dolgozó szakemberek széles körű támogatását, együttműködését is. Abban az időben Muharay Elemér, Pór Anna, Balla Péter, Molnár István vezetői, munkatársai voltak az intézetnek. A ma dolgozó magyar népzene- és néptánckutatók csaknem mind a Népművészeti Intézettől kapták egyetemi ösztöndíjasként a munka lehetőségét, az anyagi támogatást. A Néprajzi Múzeummal és Egyetemmel szorosan együttműködött a Népművészeti Intézet. A néprajzkutatókat nem úgy szemlélték, mint ahogy az sokszor később történt, mint valami maradi hagyomány elfogult kutatóit. A Néprajzi Múzeum illetékes szakemberei állandó tanácsadóként irányították a Népművészeti Intézet néprajzi osztályának a tevékenységét, és szoros kapcsolatban dolgoztak velük. Luby Margit az egyik legjelentősebb néprajzkutatónk volt, bár sose volt megfelelő néprajzi intézmény alkalmazottja, a legutolsó jelentős gyűjtését a Népművészeti Intézet megbízásából, támogatásával végezte. Lajtha László is a Kulturális Minisztérium és a Népművészeti Intézet együttes támogatásával dolgozott. Utolsó nagy gyűjtéseihez a Népművészeti Intézet biztosított felvevőgépet, anyagot, gépkocsit. Az akkori igazgatóhoz — Széll Jenőhöz — bármikor, bármiféle segítségért fordulhatott. A Népművészeti Intézet abban az időben gyakorlatban megvalósította azt az elvet is, hogy minden művészeti irányzatnak, közművelődési kísérletnek erkölcsi és anyagi támogatást nyújtott. Ma csak szeretnénk, hogy ez érvényesüljön, akkor hangzatos szavalás nélkül is megvalósult.

— *Tehát az 56 utáni változás komoly értékvesztést is okozott?*

— Azt hiszem, hogy utána sok minden olyat kiöntöttünk a fürdővízzel, amit meg kellett volni őrizni. A népitáncmozgalom túlhajtása miatti társadalmi visszahatást a hivatalos kulturális politika is megtetézte azzal, hogy akkor egyáltalán nem kell a néptánc. Fokozatosan csökkent a mozgalom hivatalos

erkölcsi és anyagi támogatása: a társadalom nem igényli, tehát ne is csináljuk. Helyette más fontos tudatformáló tevékenységek kerültek az átalakult Népművelési Intézet feladatköreibe, mint pl. a természettudományos ismeretterjesztés, amivel azonban más intézmény is foglalkozott. Természetesen az összes népművészeti szakemberek közben más intézetekbe kerültek át, vagy kereslet híján teljesen mással voltak kénytelenek foglalkozni, és csalódottan élték az életük további részét. Jobb esetben „csak" kutatók lettek, és egyre inkább elszigetelődtek a mozgalomtól. Egyszerűen a szakembermennyiség erősen lecsökkent ezután, nem csak a társadalmi igények tényleges csökkenése, hanem a kulturális irányítás megváltozása következtében is.

— *A hetvenes évek elejétől már nyilvánvalóvá vált, hogy szükséges lenne szakmai központ létrehozása, ahonnan rendszeres szakmai segítséget lehetne kapni.*

— Ehhez sok szakember kellene, és jó anyagi ellátottságú intézmény. A Népművészeti Intézet művészeti osztályai erős belső és külső szakembergárdával rendelkeztek. A táncosztálynak 10—12 főnél 1950 és 1965 között sosem volt kevesebb tagja. Emellett a néprajzi osztály, ahol legalább négyen foglalkoztak a tánckutatással. Segítettünk a táncosztálynak a néprajzi anyaggal való ellátásában. Az önálló zenei osztály mellett a néprajzi osztálynak volt külön népzenei részlege is, olyan előadókkal, mint Borsai Ilona, Olsvai Imre, Mező Judit, Halmos István, de volt mellékük egy olyan külső állandó munkatársi gárda, mint Sárosi Bálint, Vikár László, Hajdu András, Kiss Lajos, Kerényi György, Járdányi Pál. A néprajzi osztálynak a munkatársi köre felölelte a Néprajzi Múzeum igazgatójától az összes vidéki múzeumi igazgatóságig, csaknem minden szakembert. Olyan munkatársai voltak, mint Vajda László, Vargyas Lajos, Szabó Árpád egyetemi tanárok. A fiatal írók közül többen rendszeresen részt vettek a népi együtteseket segítő munkában Csoóri Sándortól Csurkáig. Zeneszerzők még rendszeresen részt vettek a népi együttesi találkozókon, és figyelemmel kísérték az akkor még jóval kezdetlegesebb zenei körülményeket. Akkor egy olyan összefogó szerepet töltött be az intézet, amit azóta sem tud megvalósítani. Pedig a mai zsürizések tiszteletdíjai jóval magasabbak, s régen nemcsak néhány mondatos értékelésből állt a segítő-tanácsadó-instruáló munka. A szakemberek akkor még pénz nélkül is szívesen jöttek, mert volt miért.

— *Egyik beszélgetésünk során említetted gyermekkori emlékeid között a cserkészmozgalomban eltöltött időt. Valami olyasmit éreztem elbeszélésedből, hogy generációd számára fontos indíttatást adott az a mozgalom. Továbbá beszélj még, kérlek, a népfőiskolák szerepéről is!*

— Én 1945 és 48 között a különböző ifjúsági szervezetekben részt vettem és ezek közül a *cserkészmozgalom* jelentette számomra a legtöbbet a népi kultúra, a néptánc megismerése szempontjából. E korszak cserkészete már az 1945 utáni cserkészmozgalom volt, és ez már lényegesen más volt, mint a megelőző korszakban. Érdemes volna azonban egyszer ezzel a mozgalommal foglalkozni, a külföldi gyökereitől, a kezdettől kezdve. Akkoriban az embert érdekelte a saját ifjúsági mozgalmának a története is, így hát sok mindenre emlékszem ezekből (s nagy irodalma is van). Angliában létrehoztak egy olyan ifjúsági szervezetet, amelyik ráneveli, felkészíti az angol ifjúságot a gyarmati tisztviselők nehéz feladataira. Sir Baden Powell, az angol—búr háború egyik katonatisztje, észrevette, hogy a gyarmati vezető réteg nem áll hivatása magaslatán, és ennek érdekében az ifjú kortól meg kell kezdeni a tudatos nevelést.

Az ifjúság romantikus hajlamaira gondolva, megfelelő vonzerőnek az indián-romantikát választotta. A cserkészmozgalom hamarosan az egész világon elterjedt és az egyik legeredményesebben, megszakítatlanul működő elit ifjúsági mozgalom lett a kapitalista országokban, az állam ezeket a cserkészmozgalmakat mindenütt jelentősen támogtta, érthető okokból. Magyarországon a cserkészmozgalom sajátosan asszimilálódott. Kezdetben az ifjúság revizionista és valláserkölcsi nevelése volt a fő célja, s a II. világháború éveire kifejezetten jobboldali célokra is felhasználták.

A 20-as évek végétől, a 30-as évek elejétől azonban kialakult a cserkészmozgalomnak egy olyan szárnya is, amelyik egyre messzebbre került a mintául szolgáló külföldi modelltől éppúgy, mint a Horthy-Magyarország hivatalosan jóváhagyott cserkészetétől. A harmincas évektől fokozott mértékben az aktuális magyar problémák is jelentkeznek az ifjúsági mozgalomban. Balogh Edgárék falujáró mozgalmának, a népi írók falukutató mozgalmának hatására kialakul az ún. regős cserkészet, ami nemcsak a népi kultúra romantikájával cserélte fel az indián romantikát, hanem a magyar társadalmi problémák iránti érzékenységet is beleoltotta az ifjúságba. A negyvenes évek cserkészmozgalmának például már magától értetődő módon kötelező olvasmány lett Illyés Gyula: *Puszták népe,* Veres Péter: *Paraszt sors, magyar sors,* vagy *Mit ér az ember, ha magyar?* című műve. A tábortüzek műsorán, a népdalok, táncok mellett Ady, József Attila, Sinka versek szerepeltek, s a magyar irodalom haladó vonulatának tanulmányozása mintegy bevonult a kötelező cserkészirodalomba, már a felszabadulás előtt.

Az 1930-as évektől ebben a mozgalomban, a népi tánc is jelentős helyet kapott. Az idősebb nemzedékbe tartozó népi táncosok közül szinte mindenki kapcsolatba került a cserkészmozgalommal. Molnár István — bár sose szerette a cserkészeket —, mégis tanította őket. Rábai Miklós gimnáziumi cserkészcsapatból indította el a békéscsabai Bacsányi együttes munkáját. Sokáig mint a Magyar Cserkész Szövetség legjobb regős csoportja szerepeltek. Az 1947-es franciaországi világjamboree-n Rábai Miklós a békéscsabai regős őrs vezetőjeként vett részt. A felszabadulás után a cserkészmozgalom magától értetődő szerves részévé vált a korabeli demokratikus ifjúsági mozgalmaknak. Az 1945 és 48 közötti magyar társadalom ifjúsági életében ez az ifjúsági szervezet is fontos szerepet játszott. Jellemző, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre temetésén a díszőrséget pl. cserkészek adták. A mozgalom védnöke és elnöke Karácsony Sándor volt. Az 1947-es franciaországi jamboree-n 500 tagú magyar cserkészcsapat vett részt, Jánosi Sándor, Szabolcsi Miklós és mások vezetésével, s ebből 100 regős, énekes, táncos, bábos, zenélő cserkész volt. Az ország minden részéből toborzódtak: Budapest mellett főként Debrecenből, Szegedről, Békéscsabáról, Orosházáról, Szentesről, Csongrádról, Pécsről. A debreceni Hankiss Elemér pl. a bábosok között volt. A mellettünk lévő sátorban tanyázott Sik Ferenc, Rábai Miklós vezetésével. A pestiek sátrában lakott Ruitner Sándor, a tévé zenei rendezője, Dolmányos István, a Szovjetunió Története Tanszék vezetője, Létai Dezső, az ÁNE koreográfusa, Zámbó István, a Magyar Rádió riportere. Ha visszagondolok az előkészítő regős táborokra, amelyek megelőzték a jamboree-ra való kimenetelt, még több név jut eszembe: Eck Imre, Maácz László, Pesovár Ernő, Falvay Károly, Szépe György.

A népfőiskolákat a 30-as évek végétől kezdték létrehozni. A parasztság és a falusi értelmiség képzése, továbbképzése céljából. A népi írók mozgalma

következtében létrejött szabad művelődési forma volt ez. Több népfőiskola működött az országban. A történetének feltárásán azt hiszem, dolgoznak. Én ezt már nem ismertem teljességében, csak elbeszélésből, és közvetlenül csak Molnár István Siófokon működő Balatoni Népfőiskoláján láttam ezt a munkát (45 és 48 között). Ahogy tudom, ezek a népfőiskolák vezetőjük személye szerint profilírozva voltak. Minden iskolának volt egy bizonyos általános tanterve, amibe a gazdasági ismeret, irodalom és történelem tanítás stb. szerepelt. Molnár István népfőiskolája különösen népművészeti ismeretekre volt specializálva. Parasztfiatalok, falusi értelmiségiek, tanítók jelentkezhettek ide, és a bentlakásos tanfolyamok egész évben működtek. Különösen nyáron több száz ember megfordult egy-egy népfőiskolán az egyhónapos, kéthetes tanfolyamokon. Molnár István népfőiskolája kezdetben Érden működött, majd 1945 után Siófokon Balatoni Népfőiskola néven. Molnár tevékenységének szinte lemérhetetlen részét jelentette ez a munka, mert néhány év alatt több százan fordultak meg a népfőiskolán. Hatását jónéhányszor tapasztaltam, s észleltem, hogy néha még a kéthetes, egyhónapos tanfolyam is maradandó hatást tud gyakorolni az emberekre. Még 20—30 év múlva is tapasztalhatók a nyomai egy-egy faluban annak a két-háromhetes tanfolyamnak, ahonnan valaki megfordult egy népfőiskolán. A későbbi tanfolyamokról ez nem mindig mondható már el. Az ötvenes években tudatosan beiskolázott emberek javarésze pl. a mi területünkön csaknem eltűnt. Már 1948—49-ben, az első néptáncgyűjtések megindulásakor olyan táncok is filmre kerültek parasztoktól, amelyek a népfőiskolás tanítás nyomán terjedtek el az országban. Nem beszélve arról, hogy a későbbi népi-együttes-vezetők, pedagógusok egy része is népfőiskolán kapta az indítást. Együd Árpád és somogyi folklorista tanítványa, Lengyelfi Miklós tv-rendező Csurgóról, szintén ezen a balatoni népfőiskolán kapta az első indítást. Molnár István másik fő tevékenysége a népfőiskola vezetése mellett a Rúggyantagyár Táncegyüttesének vezetése volt, amely 1945-től folyamatosan működött, az ötvenes évek elejéig, később támogatását átvette a Vegyipari Szakszervezet, s mindvégig Molnár munkájának a képviselője maradt. Később Vásárhelyi, majd Timár vették át ezt a munkát, és tulajdonképpen a Bartók együttes is ennek a leszármazottja. Molnár munkájának a harmadik ága a budapesti diákegyüttes, a Csokonai együttes volt. Molnár István munkájával az ország különböző részein megismerkedő fiatalok egyetemistaként Pestre kerülve tömörültek ide. Ez az együttes viszonylag rövid ideig működött, tevékenységi szintje — természeténél fogva — mégis ennek az együttesnek volt a legmagasabb, hiszen itt már javarészt egyetemistákról volt szó. Ebben az együttesben is több százan megfordultak a rövid három év alatt, amíg működhetett. 1948-ban szűnt meg. Muharay és Molnár István között korábban szoros, közvetlen kapcsolat volt 40-től 45-ig. Utána külön folytatták a tevékenységüket. Mind a kettőnek nagy hatású, fontos együttese volt: Muharay és a Csokonai együttes. Időnként a tagok fluktuáltak, és innen oda, onnan ide disszidáltak az emberek. A Csokonai együttesbe jó néhány korábban Muharay tanítvány került és fordítva. Az volt a jó, hogy ez a kettő egymás mellett létezett, és egymást szinte szervesen kiegészítették mind világnézeti, mind a népművészethez való viszony tekintetében. Muharay nem annyira a táncra koncentrált, hanem a népi kultúra más ágaival folgalkozott, Molnárnál a tánc dominált. A magyar néptáncmozgalom összefogására a fordulat éve táján létrejött a Magyar Táncszövetség. Ez tulajdonképpen nagyon célszerűen integrálta az összes magyar táncszakembereket,

mintegy központosította a táncmozgalmat, Ortutay Zsuzsa lett a vezetője. A Magyar Táncszövetség megrendezte az első néptáncoktatói tanfolyamot az országban, ahol az első elméleti előadók voltak pl. Tálasi István, Szabolcsi Bence, Rabinovszky Máriusz, Molnár István, Szabó Iván, Rábai Miklós, Krizsán Sándor, László Bencsik Sándor is tanított ezeken a tanfolyamokon. Emlékszem, nekem Losonczi Ági volt a táncospárom.

A Táncszövetség tulajdonképpen a Népművészeti Intézet előkészítése volt, illetve a Magyar Táncművészek Szövetségének is az elődje. Ezt 1950-ben követte a Népművészeti Intézet megalakulása. A Táncszövetség szakemberei javarészt a Népművészeti Intézet táncosztályának munkatársai lettek. Molnár István is, amikor már-már minden tanítási lehetőségét megszünették. A Táncszövetségben megalapozta az archívumot, és *A Magyar Képeskönyv* című műve ekkor érlelődött meg benne, bejárta az egész országot, az összes parasztegyütteseket végiglátogatta. Később Széll Jenő, Pór Anna, Muharay és Vitányi voltak azok, akik megítélésem szerint a legtöbbet tették, hogy Molnár végre hivatásos együtteshez jusson. Nála fiatalabb és hozzá alig mérhető művészek ekkor már hivatásos együttessel rendelkeztek. Ő kapott utoljára lehetőséget. Molnár István már a harmincas évektől kezdve hivatásos táncművészként működött. Az ötvenes évek elején végre a SZOT együttest megkapta, de sajnos ezt az együttest 1955-re gazdasági okokra való hivatkozással — megszüntették. Molnár az egész életében nevelte egymás után a táncosokat, s amikor megszűnt egy-egy együttese, akkor tanítványai szükségszerűen elmentek más együttesbe, és lassan az egész mozgalmat feltöltötte volt táncosaival. Saját maga viszont így nem tudott megtartani egy mindvégig mellette maradó gárdát. Örökké újra kellett mindent kezdenie, 4—5 évenként mindig megszűntek a lehetőségei. A tanítványai, természetesen egzisztenciális okok miatt, elhagyták. Az aztán már más dolog, hogy utólag mindenki a tanítványának vallja magát. Nála még az is, aki csak nézte a próbákat, olyan indíttatásokat kapott, hogy más közegben rövid idő alatt vezető egyéniséggé nőtte ki magát. Molnár István Kolozsváron született, élt, Bukarestben szerezte táncművészi és táncpedagógusi okleveleit. Nemcsak az erdélyi írók, művészek mozgalmával, hanem a népi írókkal és a magyarországi néprajzkutatókkal is korán kapcsolatba került. Párizsból hazatérve kezdte meg saját pénzén a néptáncgyűjtést, filmezést. A 40-es évek közepére már készen állt 1947-ben megjelent jelentős könyvének kézirata: *A Magyar Tánchagyományok.* Ez a könyv a felszabadulás utáni korszak néptánc-bibliája lett.

— *Hogyan érintett téged az új folklórhullám?*

— A hatvanas évek végén jelentkező érdeklődés nekem, aki már több népművészettel kapcsolatos közművelődési törekvésben, hullámban részt vettem, furcsa és újszerű volt. Korábbi, lehiggadt meggyőződésem szerint a néprajzi kutatómunkát az ember a távolabbi jövőnek csinálja, és nem a közvetlen hasznosítás reményével. Nem éreztem eléggé azt, hogy az eredmények közvetlenül hasznosan folynak át a művszeti-közművelődési élet mindennapjaiba. A 70-es évek elejétől sokban megváltoztak az érzéseim, és az eddiginél mélyebb és őszintébbnek tűnő érdeklődés miatt egyre kevésbé engedhettem meg magamnak az elzárkózást. Korábban is kiszolgáltam kötelességszerűen a népművészetet eklektikusan felhasználó alkotókat, de nem éreztem, hogy ennek különösebb társadalmi, közművelődési, művészeti haszna lenne, legfeljebb néhány alkotó személyes érvényesülését szolgálta. Az elől a társadalmi igény elől viszont,

ami a hetvenes években bekövetkezett, nem lehetett elzárkózni. Az ember úgy érezte, hogy egy fiatal nemzedék alaposan meg akarja ismerni a néphagyomány értékeit és azt ki kellett szolgálni. Nem beszélve arról, hogy a közművelődési törvény is ebben az időben született meg, ma is egyre többet emlegetjük „a tudományos kutatás és a termelés kapcsolatát". Ez a közvetlen kapcsolat tulajdonképpen a hetvenes években létrejött a tudományos kutatás és népművészeti mozgalom között, és szinte egyik napról a másikra lehet tapasztalni a kutatási eredmények visszaáramlását a gyakorlatba. Ez igen nagy terhet jelentett, és bizonyos mértékig újra elterelt a közművelődés felé. A tudományos intézeteknek nem volt közvetlen feladata a közönségszolgálat, de azok az intézmények, akiknek ez dolguk lett volna, sajnos nem csinálták. Ez a kiszolgálás sajnos egyben elaprózódást is jelent, a tudományos munka produktivitását csökkenti, a társadalmi igényt azonban mégis ki kellett szolgálni. A táncházaktól, a népdalénekestől, a keletkező zenekaroktól visszakapott hatás számomra a korábbi korszak, évtizedek „kiszolgáló befektetéseinél" többet ért. Sokkal őszintébbnek, átéltebbnek, teljesebbnek éreztem a népművészethez való viszonyukat, mint a korábbi nemzedékét. Kortársaim egy részén csodálkozom — akik hasonló mentalitásban nőttek fel, mint én, és ugyanazt végigcsinálták —, hogy nem hatódtak meg a fiatalok felbuzdulásán. Teljesen kemény és hideg fejjel-szívvel tudnak közelíteni hozzá, s még a tájékozatlanságot is megengedik maguknak az ítélkezésnél.

— *Milyen intézményes segítségre lenne szükség jelenleg?*

— Csak össze kéne hasonlítani a régi Népművészeti Intézet alapító okmányát a későbbivel. Az alapító okmány 58-ban módosult az intézet átszervezésekor. Maga a címváltozás is jelzi, hogy nagy változásról, strukturális és tartalmi átalakulásról van szó. Az intézet felépítése, a szakembergárda kicserélése is jelzi azt, hogy a népművészettel való foglalkozás nem lehet a közművelődés egyedüli feladata. A szovjet mintára minden népi demokráciában létrejöttek a népművészeti intézetek, majd lassan megindult az átalakulásuk, átszervezésük is. Az ötvenes évek végére, hatvanas évek elejére, derekára mindenütt megérezték, hogy valamiféle átalakulásra van szükség, és nem lehet csupán a népművészet ápolását népművelésként értelmezni. Evvel teljesen egyet lehet érteni, de nálunk a hangsúly annyira áttolódott az egyéb területekre, s a népművészeti terület pedig nálunk szűkült össze a legjobban. Sem Csehszlovákiában, sem Romániában, sem Bulgáriában, sem a Szovjetunióban, sem Lengyelországban ez nem így alakult, a népművészeti tevékenység továbbra is jelentős része maradt a közművelődésnek. A népművelés fogalmának a köre szükségszerűen kitágult, s az egész népművelés mai koncepciója a hatvanas évek elejétől alakult ki. Ebben a népművészet úgy tűnik, már nem kapja meg a neki járó szerepet. A szocialista építés kezdeti szakaszában talán többet is kapott, s nem mondom, hogy ennek a kezdeti szakasznak a népművészet-rajongása s a művelődéspolitika népművészet-centralizmusa ideális volt, de az sem jó, hogy később nagyobb arányban kiszorult, mint az indokolt lenne. Magyar vonatkozásban az arányai lényegesen csekélyebbek, mint másutt, a népművészetnek kisebb szerep jut a közművelődésben. Lehet, hogy bizonyos fokig a népi demokráciák eltérő társadalmi fejlődése indokolja az aránykülönbözőségeket? Ha körülnézünk, mindenütt nagyobb a szerepe. Az együttesek száma, az állandó folklórfesztiválok, a népművészeti publikációs tevékenység mindenütt folyamatosabb, tökéletesebb, jelentősebb, rendszeresebb mint nálunk. Csehszlovákiá-

ban, Bulgáriában, Romániában, Lengyelországban folyamatosan fejlődő, növekvő tendenciát mutat a népi demokráciák létrejöttétől. Nálunk az első korszakban nő, majd lelassul, 58-tól szinte megáll, és a 60-as évek közepétől lassan indul meg újra. A többi népi demokráciában ezalatt folyamatosan állandó intézményrendszer szilárdul meg, nincs annyi átszervezés. Csehszlovákiában pl. a megrázkódtatások ellenére is egy tökéletes és szimpatikus fesztiválrendszer alakult ki, s egy folyamatos, töretlen hagyományról s egyre halmozódó, jó tapasztalatokról lehet beszélni. Továbbra is gombamódra tenyésznek az együttesek, s nem kampány jelleggel, hirtelen elburjánozva, majd elhalva, hanem arányosan növekedve, erősödve. A fesztiválokat, az oktatógárdát, a népművészeti csoportokat, a szakirodalmat ott a folyamatosság tartja életben. Nálunk a folyamatosság megszakadása olyan szakemberkiesést, átcsoportosulást jelentett, hogy szinte mindent újra kellett kezdeni.

A veresegyházi népi együttesi találkozón pl. kérdezte valaki, hogy hova lett Vass Lajos, a magyar Páva-mozgalomból? A mi Pávánk mindig új, változó koncepció szerint száll fel. Vass Lajos a szlovákiai magyarok Páváját, a Tavaszi Szél népdalvetélkedőt pl. folyamatosan csinálja, mert ott figyelembe veszik a véleményét.

— *Lehet, hogy ebben a sajátos magyar helyzetben van valami jó is. Talán éppen a népművészet „hivatalos ápolásának" folyamatmegszakadása következtében indult meg az új városi ifjúsági folklórmozgalom. Talán éppen a hivatalos szervezésen, az intézményes formákon kívül való indulás miatt sokkal frissebb szellemiségében, közösségi jellegében, mélységében, mint szomszédaink mennyiségileg s szervezetileg jelentősebb mozgalma.*

— Itt tényleg a spontán társadalmi érdeklődésből alakult ki valami, ami a hivatalos művelődéspolitika hiányosságait alulról igyekezett korrigálni. Ez a többi népi demokráciában nem igen jött létre, talán éppen azért, mert ott a hivatalos vonal továbbra is kedvezett a folklórnak. Azt hiszem, egy olyan középút volna jó, ha a magyar kulturális politika érzékenyebben igyekezne reagálni a társadalmi igényekre, s emellett azért a rendszerességet is igyekezne a népművészet ápolásában napirenden tartani. Nem biztos, hogy abban a mértékben kell szorgalmazni, mint ez szomszédainknál történik, az e tekintetben mutatkozó társadalmi igényre viszont frissebben kellene reagálni az intézményeknek. Mondjuk jó lett volna, ha a rádió és a televízió idejében bizonyul elég érzékenynek az új népzenei mozgalom iránt s nem elkésve és formálisan. Ezt nemcsak pillanatnyi divatból teszi, hanem őszinte meggyőződésből. A kulturális politikának is idejében le kéne vonni a következtetéseket, hogy ne pusztán néhány nosztalgikus rajongó maszek akciójává degradálják utólag a hetvenes évek új ifjúsági népzenei és táncházmozgalmát. A KISZ is jobban felfedezhette volna a fantáziát ebben a mozgalomban. Számomra érthetetlen, hogy mindig csak ugyanaz a néhány ember hangsúlyozza ennek a fontosságát. Megdöbbentő, hogy igazán nem figyelt fel erre a művelődéspolitikánk, a népművelők társadalma s a tömegkomunikációs szervek. A figyelem hiányát, a teljes értetlenséget, sőt az arisztokratizmust az új ifjúsági népzenei mozgalommal szemben a háromhónapos Páva-vita is sajnálatosan megmutatta.

Rosmari Statelova

GONDOLATOK AZ AMATŐRIZMUS KÉT TENDENCIÁJÁRÓL*

Az alábbi tanulmány alapjául a szerzőnek *Az amatőrizmus fejlődésének prognózisa 2000-ig* című témához írt tanulmánya szolgál, amelyet a Kulturális Bizottság és a Bolgár Tudományos Akadémia mellett működő Kultúraintézet keretein belül folyó prognosztikai kutatás részeként dolgozott ki.

Az írás prognosztikai ideáljai — a szerző szándéka szerint — éppenhogy nem elfogadhatatlanok. Álláspontja az, hogy az amatőrizmusban látja az esztétikai nevelés realizálásának legalkalmasabb területét Bulgáriában. Ez a gondolat nem idegen más elméleti és gyakorlati szakemberektől sem, de az értelmezésben és a cél realitásának megítélésében vannak különbségek.[1]

A MŰKEDVELÉS KÉT TENDENCIÁJA

Mielőtt e prognózis alapvető ideáljait vázoljuk, kíséreljük meg áttekinteni az amatőrizmus fejlődését az utóbbi 34 éves periódusban. Első tényezőként említhetjük a bolgár kulturális tradíciók kontinuitását.[2] Korábban a kulturális-művészi alkotás három formája párhuzamosan létezett: a folklór saját autentikus formájában, a műkedvelő művészet egyes ágazatokban[3] (ez elsősorban Európából származik) és harmadszor mint hivatásos művészet. Ennek nyomán az amatőr mozgalmakat a következő tényezőkre kellett építeni[4]: Az első: a népművészethez való folklorisztikus kapcsolatának a megőrzése a közvetlen *élettevékenység részeként.* A második: a szoros minőségi kapcsolat a hivatásos művészettel.[5] Ma az utóbbi dominál, s ebből következik, hogy a műkedvelő művészet a műkedvelés állandó meghaladását tekinti célnak, ezért a nem kielégítő művészi képességeket negatívan értelmezi. Ezt a negatív értelmezést a társadalmi munkamegosztás történelmi fejlődése alakította ki, amely a művészi alkotások körére is kiterjedt. Így egy lényeges ellentmondás keletkezik. Az eredeti célkitűzések szerint egy tömeges, nem hivatásos műkedvelő mozgalomról van szó. Egyidejűleg azonban ez saját társadalmi értéke objektív előfeltételeinek legyőzésére törekszik: a hivatásos normáktól való szabadságra, az emberi-értelmes tevékenységre a művészi alkotó folyamatban a marxi értelemben. A műkedvelő művészet sajátos művészi értékeinek nevében kísérli meg legyőzni azt, aminek máig is prioritása van a hivatásos művészetben: a *művészi tökéletesség törvényét.* Ezen az alapon konfliktus jön létre a „művészi" esztétikai kategóriája és a „műkedvelő" mint társadalmi státusz szociológiai fogal-

*A bolgár szerzőnő tanulmányát kissé rövidítve közöljük.

ma között. Ez nem antagonisztikus, hanem bizonyos határok közt kezelhető ellentmondás: ezt próbáljuk mi a továbbiakban igazolni.

A kulturális vezetés e centralizációja nyomán a műkedvelő művészetben is az a követelmény, hogy a kulturális folyamatokban való spontán részvételt meghaladják a résztvevők. A műkedvelő művészet az egységes kultúrpolitika eszköze, s mint ilyen részt vállal a művészi értékek nemzeti létrehozásában, valamint belső és nemzetközi elterjesztésében. A kulturális politika központi és helyi szervei, a szakmai-módszertani irányítás főleg erre a vonásra koncentrál.

A műkedvelő mozgalom fejlődésének e normatív oldalához képest párhuzamosan létezik ennek ellentéte is. Ezt a másik tendenciát még nem vizsgálták kellőképpen, mert csak a 70-es években jelent meg többé vagy kevésbé világosan.[7] A változások eddig még nem érzékelhetők a mozgalom gyakorlatában, mégis, a kívülről jövő befolyásokat komolyan kell vennünk. A következő tényezőkről van szó: a szabadidő növekedése, az életszínvonal emelkedése, az anyagi és szellemi szükségletek növekedése, az emberek öntudatának a növekedése, a hatékony tömegközlekedési eszközök egyre nagyobb befolyása. Egyidejűleg egyre erősebben rajzolódik ki az urbanizáció több ellentmondása: a nem alkotó jellegű munka következményei, az emberek közötti kommunikáció gátoltságának problémája. Mindezek a személyiség mindenoldalú és harmonikus fejlődésével objektíve szemben ható tényezők, és gátolják a személyes és a társadalmi szükségletek összhangját is.

Mivel ez az összhang fejlődésünkhöz szükséges, kialakításával foglalkoznunk kell. Ez a feladat mindenekelőtt egy *mindenkiről* való gondoskodást jelent nemcsak az anyagi jólét értelmében, hanem főként kulturális értelemben. Itt a fejlődés nem mehet végbe kényszerítéssel, hanem csak az individuális szükségletekkel szoros kapcsolatban. Mégpedig nem idealizált, megszépített, hanem olyan reális szükségletekkel kapcsolatban, amelyek egy hosszútávú és ellentmondásos folyamat *adott fokán* jelentkeznek. A hetvenes évek embere komolyan vette a társadalomnak ezt a funkcióját, és szabad idejében sokfelé orientálódott: választhatott a tömegkommunikáció, a szórakozás, az autósport, a szervezett műkedvelő művészet stb. között. Ennek nyomán törvényszerűen elkülönült a kulturális magatartás néhány típusa, amelyekkel a művészi kultúra és a szabadidő szociológiája foglalkozott. Nincs lehetőségünk itt ezt behatóan tárgyalni, csak egyetlen következményre utalunk, amelynek a műkedvelésre közvetlen befolyása volt. A hetvenes évek embere a lehető legaktívabb részvételt követelte a kulturális életben, s ellentmondásos magatartást tanúsított. Ez különösen érvényes azokon a területeken, ahol még nem sikerült közvetlen kapcsolatba kerülnie a művészi tevékenységgel. Az emberek gyakran helyettesítik a művek aktív elsajátítását a megtekintéssel, a művészi élményt a szórakozással, de képesek érzékelni a különbségeket is. Hogyan lehet képes egyre jobban differenciálni ezek között a mai ember, akinek legfőbb kulturális tevékenysége a tömegkommunikáció használata?

Az elmúlt tíz év alatt egy rohamosan növekvő, jól leírható jegyekkel rendelkező tömeges kulturális szükséglet jött létre. Ez a szükséglet a tartalmilag könnyen megközelíthető, formailag attraktív, reproduktív befogadást kívánó értékekre irányult. A részvétel formája a mindennapok pszichofizikai történéseinek aktivitásformáihoz hasonló. Érdekes módon a jellegzetes vonások saját ellentétükbe is fordulhatnak: a spontaneitásból, rövididejűségből állandóság, a passzivításból aktivitás (fizikai, tonális, vizuális értelemben), a kritikátlan-

ságból kielégületlenség jöhet létre, a saját választás jogának fenntartásából az individuumnak a kollektívában való feloldása. A szabályozatlan energia és agresszivitás kitörését az élmények szentimentális átélése kíséri. A leglényegesebb ebben a széles spektrumú folyamatban számunkra az, hogy a művészi és a nem művészi (művészeten kívüli) tevékenységek között *nem differenciált* a kapcsolat. A művészet nagyon várt vendég, beszélgetőpartner, de mint „második realitás" nem különbözik a mindennapi élettevékenységtől.

Képes-e ehhez a szinkretikus motívumok által alakított kulturális aktivitásmódhoz képest újat nyújtani a műkedvelő csoportmunka? Erre a kérdésre nem tudunk egyértelműen pozitív vagy negatív választ adni, ehhez hiányoznak a kielégítő kutatási eredmények. Azonban a tapasztalat tényei alapján mondhatjuk: vannak jelek arra, hogy a tömeges kulturális érdeklődés az intézményekben folyó műkedvelő munka felé fordult a hetvenes években.

Mi a mai helyzet? A legjobb tradíciókkal és vezetéssel rendelkező kollektívák régiek. Általános tapasztalat, hogy a műkedvelésben kevéssé vesznek részt munkások és mezőgazdasági dolgozók. Az ifjúságnál azt tapasztaljuk, hogy az a kívánság, hogy szervezetten vegyenek részt a műkedvelésben, nem találkozik saját törekvéseikkel, másként kívánják szabad idejüket eltölteni.[8] Az elmúlt három és fél évtized után a 70-es évek elején „jóllakottság" mutatkozik a műkedvelő mozgalommal szemben, jóllehet a szervezeti intézkedések következtében helyreállították, sőt túl is szárnyalták a korábbi létszámbeli szintet.

Mindebből következik, hogy a műkedvelés fejlődésének két oldalát: egy normatíve szabályozott rendszert, valamint egy változó rendszert kell tudomásul venni. Mindkét oldal egyformán értékes és egyaránt szükségszerű, mert kölcsönösen kiegészítik egymást. Két alaptendencia érzékelhető: az egyik a nép öntevékeny munkájával felépült reprezentatív kulturális építmény „felső emeleteit" köti össze. A másik a műkedvelés tömeges formáira jellemző — annak ellentmondásosságával és nyitottságával —, lényege, hogy a mindennapi élethez kapcsolódik. Hosszú ideig voltunk annak az illúziónak a foglyai, hogy a műkedvelés szociológiai kategória és társadalmi-kulturális intézmény. Csak az utóbbi évek tapasztalatai (énekegyüttesekkel való találkozásaink, néhány popegyüttes megfigyelése stb.) tették számunkra lehetővé annak a felismerését, hogy nem lehet eltekinteni a műkedvelő művészet két területe közötti reális, társadalmi-demográfiai, valamint kulturális különbségektől. Nem a régi terminológia szerinti tömeges és reprezentatív alkotó folyamatról van szó, amikor a tömegességet a reprezentatív műkedvelő művészet tartalékaiként szemléljük. Hanem arról, hogy a közöttük lévő különbségeket belső fejlődési logikájuk eredményeként szemléljük. A jelenlegi helyzet elemzése után azt a jövőt tarthatjuk kívánatosnak, hogy a reprezentatív amatőr alkotásnak még reprezentatívabbá, a tömegesnek még tömegesebbé kell válnia, a repezentatívnak még produktívabbá, a tömegesnek még vonzóbbá és szórakoztatóbbá kell lennie, a személyiséget — művészi igény nélkül is — segíteni kell „kisebbrendűségi komplexusa" feloldásában.

A REPREZENTATÍV JELLEGŰ AMATŐRIZMUS

Itt a várnai *Morski Zwutzi* kórust említhetnénk: 100 férfi a komoly zene legnagyobb képviselőit interpretálja „abszolút tökéletességgel". (A kritikák százainak — amit a kórus a 25 éves tevékenysége alatt összegyűjtött — ez a

vezérmotívuma.) Száz férfi, akinek sem áldozat, sem fáradozás nem számít, ha az a műkedvelő művészetet szolgálja. Minél sikeresebbek és elismertebbek, annál örömtelibb számukra ez a fáradozás. (Természetesen nem anyagi haszonra gondolunk!) Ennek a száz férfinek az életében minden szép emlék a kórushoz kapcsolódik. Vannak emberek, akik a családban ébredtek erre rá, ahol „mindenki énekelt", s akiknek a gyerekei is énekelnek, és konzervatóriumokban vagy zeneiskolákban tanulnak. Emberek, akik különböznek a többiektől, tehetségük van, és ezt realizálni is akarják. E száz férfi életkori átlaga kb. 40 év. Tudják, hogy az együttes megfiatalítása kipróbált énekesekkel fontos lenne. Hivatásszerűen csaknem mindegyikőjük alkalmazotti állásban van. Közülük sokan rendelkeznek főiskolai végzettséggel, de túlnyomó részük középiskolai végzettségű. Az értelmiséghez tartoznak. A beszélgetéseknél képzetten, világosan és egyértelműen fejezik ki magukat.

Hasonló riportokat manapság az ember minden újság kulturális rovatában olvashat. Gyakran eltúlozzák mindezt, azonban a fődologban igazuk van: a mai kulturális feltételek mellett aligha tudunk példamutatóbb modellt az esztétikai nevelés számára elképzelni, mint egy kiváló műkedvelő művészeti együttest. Belső mechanizmusaik és a társadalomra gyakorolt befolyásuk szinkronban van. Hogy a művészetben nagy és nehéz produkciókra vállalkoznak, segíti öntudatuk, művészi képességeik és munkaképességük kibontakozását. Tevékenységük értelme az emberekkel való találkozásaikban a koncerteken nyilvánvalóvá válik, azaz saját törekvésük és a művészi alkotások közvetítése a többi ember felé egymást feltételezi (a műkedvelő művész így kiálthatna Anatolij Efrossal: „próba — te vagy az én szerelmem!").[9] Ez csaknem az esztétikai nevelés perpétuum mobiléja: emberek saját alkotó létükben teljes értékűen kibontakoztatják magukat, s ennek gyümölcseit a többieknek, a közönségnek adják át. Egyetlen homokszem sem kerül az ember természetes szellemi gyarapodásának fogaskerekei közé: azzal gazdagodnak, amit másoknak átadnak...

Most tónust kell változtatnunk, ne beszéljünk tovább a műkedvelés magasrendű értékeiről, hanem vegyük tekintetbe azt is, hogy egy ilyen reprezentatív amatőr csoport létezéséhez bizonyos külső feltételekre is szükség van. A művészet ilyen színvonalon már nemcsak enthusiasmus, önfeláldozás és tehetség kérdése, ezzel önmagában a *Morski Zwutzi* nem lenne képes mindent megteremteni sem ma, sem húsz év múlva. Éppen a várnai kollektíva mutat példát arra, hogy a hálás emberi anyag mellett milyen nagy jelentősége van az elvi és külső feltételeknek, a város és a megyei vezetés nagyvonalú támogatásának.

Az esztétikai nevelés programja szempontjából — amit a párt- és állami irányelvek kiemelnek — a reprezentatív műkedvelő munka változatlanul jelentős több értelemben. Túlnyomóan nem úgy funkcionál, hogy mindenki számára lehetővé teszi a művészeti alkotást, hanem mint a művészeti *képzés* bázisa, amit a társadalom minden tagja számára hozzáférhetővé teszünk. Azaz az alkotás közvetlen lehetősége a művészi tehetség által objektíve meghatározott körben érvényesül, egyidejűleg azonban szekunder értelemben a művészet aktív befogadását teszi lehetővé mindenki számára. A művészi alkotások jelenlegi rendszerében az élőben, pódiumon vagy a tömegkommunikációs eszközök közvetítésével nyilvánosság elé kerülő produkciók egységes kritériumaként ez valóban használható. Hogy ezeket a kritériumokat teljesíthessük, a repre-

zentatív amatőr kollektívák produkcióit (műveit) eszmei-esztétikai és technikai feltételei felől kell szemlélnünk. Ez a kulturális vezetés legfontosabb feladatai közé tartozik. A vezetés az elért kulturális színvonal megőrzését és további fejlődését tűzi ki társadalmi célként. Más oldalról az eszmei-esztétikai és technikai feltételek legfontosabbika: a működvelő művészeti kollektíva művészi vezetésének magas kvalifikáltsága.[10] Szükség van továbbá egy ennek megfelelő szervezeti mechanizmusra, hogy a kész produkciókat elvileg mindenki számára hozzáférhetővé tegyük, forgalomba hozzuk. E két feltétel mögött harmadik szinten a materiális technikai és az anyagi fedezet jelenik meg követelményként. A reprezentatív művészeti működvelő kollektívák növekedését sohasem lehet egyértelműen megtervezni. A művészi tehetség önmagában véve nem prognosztizálható rendszerben cselekszik, teremt, dolgozik, és egyaránt jelen van szellemi vagy anyagi termelési szinteken. Így a jövőbeli fejlődés optimális kilátásait mindenekelőtt a programok célkitűzéseiben és a diszfunkcionális tényezők számbavétele nyomán lehet megfogalmazni.

A szervezett amatőrizmus fejlődéséről szóló dokumentumok világosan mutatják, hogy a fenntartó és forgalmazó szervek elképzeléseitől függetlenül, elsősorban a csoportok belső alkotóerejéből táplálkozva jönnek létre az alkotások. E csoportok már 30 éve képességeiket igazolják, a hivatásosokéval azonos művészi fokot értek el, mégsem váltak hivatásos művészekké. Nem a működvelő művészek hivatásossá válása jelenti a problémát (mint némelyek gondolják),[11] hanem az, hogy a működvelő jelleg a fejlődés legfontosabb feltétele. Az erre tett erőfeszítés a körülményekből fakadóan értékes alkotó energiákat emészt fel, ami ellentétes a kulturális folyamatok állandó értékgyarapító jellegével.

AZ AMATŐR TÖMEGMOZGALOM

Jelentősége nem becsülhető le művészileg csekélyebb értékei miatt. Ha pl. egy falusi kórus a helyi pártszervezet gyűlésein ad programot, olyan valamit kínál, aminek művészi értéke csekély, de a nagy művészet kritériumait ezzel nem sérti. Ugyanakkor társadalmi ünnepeink e kulturális programmal gazdagodnak, a működvelő művészek, valamint barátaik és rokonaik kellemes élményhez jutnak. A fellépések között a csoportok próbálnak. Az amatőr munkának ebben a formájában a szabad működvelés magán a próbán gyakorolható. Az előző fejezetben leírt modell egy művészi és esztétikai kritériumrendszer alapján nyugszik. Ez különösen érvényesül a centralizált vezetés jelenlegi feltételei között. Azonban ez nem egészen helyénvaló olyan területeken, mint a tömeges működvelő művészeti mozgalom. A magas művészet megnyilvánulásai mellett társadalmilag nem kevésbé fontosak azok a tevékenységek sem, amelyeket mint a „funkcionális" művészet formáit jelölnek meg,[12] vagy mint „bifunkcionális" műfajokat a művészeti alkotás határterületein helyeznek el.[13] Határterületen léteznek ezek a formák, azaz feloldódnak az élettevékenységek sokszínű formáiban, s a mindennapi konkrét szociálpszichológiai szükségszerűségek és érdekek határozzák meg őket. A magas művészet nem nyit ajtót a művészeteken keresztül az életmódhoz, sőt ellenkezőleg: a realitások ellentétbe kerülnek „a nagy művészet birodalmával". De ha a legtöbb művészeti ág az „ajtót" jól becsukta, mert nem ritkán konzervatív esztétikai ízlést képvisel,

éppen a műkedvelő művészet rendszerében, kiváltképpen a tömegesben, az „ajtónak" nyitva kell maradnia. Ennek a kérdésnek stratégiai jelentősége van.

Négyéves fejlődése folyamán az amatőrizmus reprezentatív kollektíváival elérte a lehetséges csúcspontot. Ebben az embereket relatíve fejlett, tudatos művészi-esztétikai érdeklődésük támogatta, s megfigyeléseink szerint először ez talált utat az ifjúság szabadidő-alakításának aktuális értékmozzanataihoz is. Ugyanakkor kapcsolatban van azokkal a széles társadalmi rétegekkel is, akiknek a művészettel való kapcsolata nem differenciált, szinkretikus. Mindkét csoportnál megfigyelhetjük a személyiség önérvényesítő törekvését, törekvést a művészi vagy a művészethez hasonló tevékenységben való részvételre és az azzal való azonosulásra. Sem az alacsony kvalifikációjú munkást, sem a mai dolgozó vagy tanuló ifjúságot sajátos helyzettudata nem készteti arra, hogy kulturális tevékenységben részt vegyen, ha ez számára érzelmileg vagy pszichikusan nem kellemes, vagy ha abban nem mint egyéniség vehet részt. A mai fiatal — legyen sofőr vagy diák — nem érez vágyat arra, hogy egy tenor szerepét játssza. Szívesen mondja magát képzettnek, de a művészetben magát mint X. Y-t akarja realizálni. A fentebb kifejtett „próba-koncert-modell" azonban azt a szerepet kínálja, hogy tenor, bariton, szoprán legyen, s ez általában együtt jár egy számára anonim kollektívában való szerepléssel. Ez a funkció inkább más életkori rétegekben lehet vonzó.

A „próba" mint a szabadidő eltöltésének formája kötött. Énekpróbára menni (vagy a művészi tevékenység egy más fajtáját űzni) X. Y. számára nonszensz: ő énekelni akar és nem próbálni. A próbafoglalkozások despotikus karaktere elfogulatlanul szemlélve a csoportkommunikációs kapcsolatok létrejöttének akadálya. Ezzel szemben megvan a lehetőség, hogy kitűnjön a színpadi táncban, s ő nem gyűlöli a publikum előtti fellépést. Azonban egy jövőbeli fellépés miatt a mi X. Y-unk szabad estéinek jó hangulatát nem akarja feláldozni. És ez a hangulat kérdésessé válik, ha eluralkodik benne a tanulás-nevelés folyamata. Olyan szakemberek, akik évek óta ennek a mozgalomnak vezető káderei, kérdésünkre nagyon találóan így fejezték ki magukat: „a mi műkedvelő művészetünk nagyon fejlett, azonban nem elégíti ki az embereknek azt a szükségletét, hogy táncoljanak és énekeljenek". Mert ennek az elvileg általános szükségletnek a színvonala nyilvánvalóan nem azonos a kantáták vagy oratóriumok, komplikált partitúrák nívójával. A tömeges műkedvelő művészetnek ezeket el kell hagynia, s helyette az erőket a széles és sokrétű aktív műkedvelő megnyilvánulások támogatására kell koncentrálni. Ha ezzel az igénnyel reális kontaktusba kerülünk, az egy újabb fejlődés ösztökélője lehet.[14] Ha ez a kontaktus nem jön létre, a műkedvelő művészet a továbbiakban színpadi produkció lesz, s a művészi aktivitás a mindennapi életben megőrzi sajátosságait. Ma még nem tártuk fel ezt a szakadást, azt, hogy mennyire lehetetlen barátokkal vagy egyedül egy dalt elénekelni, mivel minden dal, amit a rádióból, a lemezekről vagy a színpadokról hallunk, csak meghallgatásra szolgál, és csak nagyon ritkán éneklésre bárki számára is.

Természetesen az amatőrizmus a jövőben sem alkalmazkodhat minden egyes ember színvonalához. Ez nem is követelhető. A „leszállás" szerintünk a komplex, rekreatív, esztétikai aktivitás szintjére történik, s ennek lehetőségei már a tömeges amatőrizmus néhány formájában megmutatkoznak. Vannak például új, reprezentatív külsejű ifjúsági házak, amelyekben az ifjúság szabadon tevékenykedik, spontán módon vagy szervezetten, az alkotó rekreatív tevé-

kenységek széles spektrumában. Ezek között sok művészi tevékenység is van, azonban nincs olyan, amelyik próbákat tartana.

Az ideál a következő lehet: a tömeges műkedvelő művészetet térben és időben át kell formálni. A munkások, a diákok vagy tanulók nem akarnak nagyobb művészi igénybevételt, nincs szükségük egy második iskolára, egy második kötelességszerű formális kollektívára. Számukra a komplex szellemi-fizikai kikapcsolódás és tehermentesítés áll a középpontban, a spontaneitás és aktivitás jelent számukra vonzerőt, az, hogy kötetlenül saját személyiségüket érvényesíthetik, nemcsak néhány sajátosságukat. Igénylik, hogy jól érezzék magukat, hogy mozogjanak, hogy összejöjjenek barátaikkal, hogy kiegészítő tevékenységeket végezzenek.

Remélem, hogy ez az ideál senkinek sem úgy jelenik meg, mintha a „felnőttek óvodájának" ideálja lenne. A játék képessége és a spontaneitás nem jár feltétlenül infantilizmussal. Elképzeléseinket reális formában néhány televíziós akció valósította meg, és a bolgár „Csitaliscse" alapelveivel is összhangban van,[15] amiben a szórakozás, a képzés és a művészi tevékenység együtt járt ugyanazon intézményben.

Elképzeléseink azonosak a megkérdezett szakemberek elképzeléseivel is. Speciálisan a műkedvelő színjátszás körében pl. ugyanezt terjesztették el a műkedvelő művészeti klubok szervezetében. Ez érdeklődés és viselkedés szerint tagolt közösségeket eredményezett: a klubokban mindig azok játszanak, akiknek igényük és lehetőségük van, s akik a műkedvelő művészeti kollektíva stabil magvát jelentik. A többiek alkotják a tisztelők körét vagy egyszerűen a barátokét, a harmadik réteg (gyermekek és fiatalok) a megfelelő gyermek- és ifjúsági foglalkozások után érdeklődik, azokhoz kapcsolódik. Tehát, akik a tömeges működvelő művészet fejlődéséről gondolkodnak, nem akarnak megszabadulni annak művészi jellemzőitől. Ha létrejönnek olyan kívánságok, amelyek a célirányos művészi foglalkozásra vonatkoznak, akkor ezek megfogalmazóinak minden joga és lehetősége megvan arra, hogy az állandósuló kollektívában ezt realizálja. Ennek legfontosabb feltételei:

1. A tömeges műkedvelő tevékenységnek a legszorosabb kapcsolatban kell állnia minden más tömeges kulturális, politikai, művelő és szórakoztató tevékenységgel. Különösen azokkal, amelyeknek a műkedvelő művészeti tevékenységgel közös anyagi bázisa van.

2. El kell végezni a társadalmi csoportok reális kulturális érdeklődésére és szükségleteire vonatkozó vizsgálatokat.[16]

3. Ki kell dolgoznunk a komplex kulturális és művészi képző és rekreációs tevékenységek elméleti programját, tartalmi és formai metodikáját.

4. Az amatőrökkel foglalkozó animációs és szervezeti káderek képzési programját úgy kell tudományosan megalapozni, hogy ezeket a tevékenységeket majd képesek legyenek a „szabadidő-kombinátokba" bevezetni.

5. Meg kell vizsgálni azokat a lehetőségeket, amelyek biztosítják a gazdálkodási, technikai és szervezeti vezetést.

Személyes tapasztalatunk, amelyeket a vitákból nyertünk, valamint a gyakorlati alkalmazás során, hogy itt az ellentmondások, akadályok és ellenérvek sora jön létre, s ezeket szükségképpen meg kell említenünk.

— Hiányzik egy világos elképzelés arról, hogy a szabadidőben milyen formáit tudjuk kínálni a komplex alkotó-rekreatív aktivitásnak.

— Hiányoznak a káderek egy ilyen, az elért eredményektől sem eltekintő tevékenység irányításához.

— Hiányzik az e munka elvégzéséhez szükséges szakmai követelmények leírása.

— A tevékeny, alkotó vezetők és szervezők nehezen teszik túl magukat azon, hogy a számonkérés alapjának a rendezvények résztvevőinek és mennyiségének külsődleges jellemzőit tekintsék.

— Egyelőre úgy tűnik, hogy hiányoznak a feltételek ahhoz, hogy a rendezvények mennyiségi kritériumainak helyére a személyiségre gyakorolt reális befolyásukat helyezzük.

— A hivatásos művészek a hivatásos művészet normáitól megszabadított, nem reprezentatív, spontán művészeti tevékenységet a primitivizmus felé való visszalépésnek és a rossz ízlés megnyilvánulásának tekintik.

— A társadalmi intézmények, amelyek az amatőrizmus anyagi bázisát biztosítják, nem mutatnak hajlandóságot arra, hogy olyan nem reprezentatív jellegű műkedvelő művészetet támogassanak, amelyik nem hoz aranyérmet.

— Hosszú évek tapasztalatai nyomán maguk a művészek is tanácstalanok egy olyan tevékenységgel szemben, amely nem a központi előírások szerint jön létre. Félnek az így szükségképpen létrejövő személyes felelősségtől. (Ez pl. a politikai dalok egyik fő problémája az ifjúsági mozgalomban.)

— A műkedvelő művészet legigénytelenebb résztvevőiben is törekvés van arra, hogy fellépjenek, díjakat nyerjenek, hogy eljussanak a fesztiválszínpadokra. Különösen magnetikus hatása van a televíziónak, s ez csak nehezen győzhető le. Az ilyen ambiciózus fellépés nyomán kétségek támadnak a műkedvelő művészettel szemben, és ez megnyitja az ajtót a „magas művészet" normáinak diktatúrája előtt.

Az ellenérvek listája, az objektív és szubjektív akadályok még folytathatók lennének. Mi nem takarékoskodtunk ezekkel, mert világosan fel akartuk tárni, hogy egy sokszínű tömeges műkedvelő művészet eszméinek a megvalósítása a legkülönbözőbb területeken és részvételi formákban elkerülhetetlenül konfliktusokhoz és egy sor ellentmondás keletkezéséhez vezet. Azonban nekünk nem szabad ettől félnünk, mert ezek felszínre hoznak másfajta kulturális szükségleteket és reális tendenciákat is.

Egy rövid példa: annak ellenére, hogy mértékadó és általunk is tisztelt alkotók és szakemberek vitatják, a tömeges ifjúsági mozgalom a politikai dalok területén egy harmincéves tabut tört szét: a hivatásos komponisták által alkotott egységes repertoár tabuját. A műkedvelő művészek megvédték azt a jogukat, hogy az ebből a repertoárból származó dalokon kívül maguk alkossanak dallamokat és szövegeket (mindenekelőtt természetesen utánzással), és egy széles társadalmi hallgatóságnak — beleértve a rádiót és a televíziót is — azokat előadják. Ez azért jöhetett létre, mert a mozgalom nemcsak fesztiválokon és ünnepi játékokon, reprezentatív színvonalon funkcionált. Tagjai mindenekelőtt egy társadalmi kollektíva tagjai, dalaik a legelevenebb visszhangra találnak abban a kollektívában, amelyben élnek. Természetesen a műkedvelő művészek dalai művészi tekintetben nem különösebben magas értékűek. Azonban alkotásuk kulturális, politikai és szociálpszichológiai aspektusból különösen szükséges. A fiatal énekesek, a csoport tagjai szerepléseiken nemcsak „tenorok", hanem személyiségek is: a saját nevükkel a saját problémáikat realizálják. És mindenekelőtt a saját felelősségüket.

A fenti gondolatokat a szerző nem tekinti kizárólag sajátjainak. Néhány összefüggést maga a praxis világított meg, mások az azonos véleményen lévőktől származnak,[17] továbbá az analóg megnyilvánulások egész sora a nemzetközi tudományos és elméleti irodalomból származik.[18] Még sok kisebb és nagyobb összefüggést kell átgondolnunk, megvitatnunk és megváltoztatnunk. Különösen szükséges e tekintetben a nemzetközi eszmecserék aktivizálása a hasonló vagy másképp gondolkodó specialisták tapasztalatairól és elgondolásairól, és különösen fontosak a gyakorlati kísérletek. Ennek megfelelően cikkünket nem értékelhetjük programként, mégkevésbé átfogó prognózisként. Úgy tekintjük, mint egyetlen hozzászólást abban a diskurzusban, amely a jelenlegi társadalom szabad idejében végbemenő tömeges kulturális és művészi tevékenységről folyik azért, hogy a változásokat a társadalom szükségleteivel még tökéletesebb összhangba hozzuk.

(Fordította: *Thoma László*)

JEGYZETEK

[1] A szerző egy könyvet ajánl az olvasónak, ahol ez a probléma mélyen és sokoldalúan van kifejtve: prof. dr. *Kr. Goranov:* Esztétikai nevelés — Rendszer, program, általános fejlődés. Szófia, Narodna Prosveta Kiadó, 1977.

[2] Itt Bulgáriának a török uralomtól való 1878. évi megszabadulására gondolok.

[3] A terminológia a bolgár kutató és néprajzos *T. I. Zsivkov*tól származik. (Lásd: Folklór és művészi népi alkotás. Bolgár Folklór, 1977. No. 4. 3—13 p.)

[4] A bolgár szocialista forradalom győzelme után (1944) egy sor hivatásos operát és szimfonikus együttest létesítettek éppen a létező népművészeti kollektívákra építve.

[5] A legtöbb esetben az amatőr művészi tevékenységet a kollektíva sajátjaként becsülik.

[6] A legfrissebb adatok szerint ma a népművészeti klubházak tagjainak száma Bulgáriában 514 000 ember. (A népesség 8 840 000 fő.)

[7] Úttörő jelentősége van ebben a tekintetben *Zs. Zselev* monográfiájának. (A népművészeti alkotás a tudományos-technikai forradalom viszonyai között. Kultúraintézet Közleményei, 2. kötet, 1976. Különösen: 41—249. p.)

[8] A vizsgálatok adatai szerint a megkérdezettek véleményének megfelelően a műkedvelő művészet és a népművészeti alkotás nem különösebben népszerű, a szabadidős szórakozások választási skálájának 7. helyén állnak. (Lásd: Az ifjúság érdeklődése a népművészet iránt. Az ifjúság és a népművészet. In.: *Szociológiai koordináció*, 1976. No. 3. 12. p.)

[9] Pl.: *A. Efrosz:* Repeticija — ljubov moja. Moszkva, Iszkusszstvo, 1975.

[10] Ezt a megállapítást néhány szakember képviseli, akik a vetélkedőkről, a fesztiválokról, a nézői zsürikről kritikai véleményüket fejezték ki.

[11] Ehhez a hivatásossá váláshoz sok minden hiányzik; a hivatásos operakórusok pl. vidéken egyszerűen káderhiányban szenvednek.

[12] *H. H. Eggebrecht:* Funkcionális zene. Af. MW. 1973. No. p.

[13] *M. Kagan:* Morfologija iszkusszstva. Iszkusszstvo, 1972. 322. l.

[14] Ez a beállítás szükségképpen alkalmazkodik az esztétikai nevelés formáihoz és a személyiséghez, akinek a tényleges szükségleteit különösen Taraszov szovjet kutató vette védelmébe. (*Taraszov:* Problema duhovnoj potrebnoszti. Nauka, Moszkva, 1979.)

[15] Ez egy speciális nemzeti kulturális intézmény.

[16] Az aktuális feladat mindenekelőtt olyan intézmény létrehozása, amelyik befolyással bír az ifjúságra. V.ö. *Todor Zsivkovnak*, a BKP első titkárának a Dimitrov Kommunista Ifjúsági Szövetséghez írt levelét. (*Todor Zsivkov:* Tanulás és munka. Szófia, Profizdat, 1978. 20. p.)

[17] Ld. pl. *Kirchenwitz:* Thesen zur Singenbewegung der FDJ. (In.: Weimarer Beiträge, 1976. No. 4. 152—156 p.)

[18] Vö.: Aktualnyeje voproszi klubnoj raboti. Moszkva, 1976.

Szász János

BARTÓKI MODELL—NÉPTÁNCMOZGALOM

(Új folklórhullám, tematikus táncok, hagyományőrzés)

A magyar néptáncmozgalom elmúlt tíz évének teljesítményei alapján három dologról szeretnék írni:

— az archaikus stílus maiságának mibenlétéről;

— a mozgalom másik pólusán létrejött tematikus táncok néhány jelentősebb alkotásának világképéről és a bennük megfogalmazódott életérzésről;

— a hagyományőrző együttesekről, hagyományőrzésről.

Újszerű megközelítéssel próbálkozom: a mozgalom eredményeinek értelmezésében a szociológiai nézőpontot kívánom követni; a stílus és a művek elemzésében pedig a szociológiai meghatározottságú esztétikai szempontot. Nem a táncok szakszerű leírása felől indulok tehát (hiszen eddig majdnem hogy csak ilyen leírásokkal rendelkezünk), hanem az esztétikai hatással, a művek jelentésének értelmezésével foglalkozom. A hagyományőrző együttesek esetében pedig egy felmérés tapasztalatai alapján a különböző együttestípusok sajátosságait vázolom; viszonyukat a hagyományhoz és az őket kerülvevő, történelmileg meghatározott társadalmi nyilvánossághoz. Megállapításaimat egyik esetben sem tekintem véglegesnek, vitára, továbbgondolásra szánom őket.

Nem a bartóki modellről lesz tehát szó, hanem a magyar néptáncmozgalomról. Táncmozgalmunk egyetemes érvényű törekvései és teljesítményei ugyanakkor a bartóki modell élő, sokoldalú mai mintái — így ha ezekről írunk, a bartóki modellről is írunk. És azt hiszem, Bartóknak ezzel adhatjuk meg a legnagyobb tiszteletet.

A „MINTHA" STÍLUS „NEKÜNKVALÓSÁGA"

Az Állami Népi Együttes Fiatalok Stúdiójának *Párhuzam* című műsorát nézve, a napokban különös élményben volt részem. A műsor az archaikus, régi stílusú népzenéhez, népdalhoz és néptánchoz való „visszatérés" (ill. odafordulás) jegyében született, a hetvenes évek elején indult új folklórhullám törekvéseit reprezentálva.

A műsor első perceiben érzett „feszengéseim" során fogalmazódott meg bennem az „olyan mintha" élménye. A mozdulatok megtévesztésig olyanok, mintha az eredetit látnám. Az eredetinek ilyen hű visszaadása örömet okoz, ugyanakkor tudom, hogy a fiatalok, akik a táncot bemutatják, a táncot létrehozó emberi-közösségi viszonyok között sohasem éltek, arról nincs tapasztala-

tuk, táncuk tehát nem annak a világnak személyesen megélt életélményén és életérzésén alapszik.

Mire való tehát ez az egész? — feszeng bennem a kérdés. Ekkor következik az előadás címadó száma, a *Párhuzam*. Táncolnak együtt és külön-külön, egymást inspirálva, különböző ritmusképleteket egymásnak átadva és egymástól átvéve. Ez az a pillanat, amikor azonosulunk az előadással. Teljesen mainak, bennünket kifejezőnek érezzük, amit látunk. Pedig a Békés megyei *Méhkerék* román tapsos férfitáncát járják. (Táncolja: Zsurofszky Zoltán és Farkas Zoltán.) Megszakítva a táncot mellényüket erdélyi bujkára cserélik, és erdélyi legényessel folytatják. A tánc improvizatív, felszabadító erejét az előbbiekhez hasonlóan modernnek érezzük.

Ismét evidenssé vált, amiről már korábban is többször meggyőződtem: ezek a fiatalok nem csupán bemutatják a régit a stílushoz való szigorú ragaszkodással, hanem belevetítik lelküket ebbe a világba, általa fejezik ki magukat. Mozdulataikban, virtuóz improvizációikban, szilaj dobbantásaikban nemcsak az van, hogy nézzétek, így, ilyen tiszta, kiérlelt stílusban táncolta ezt valamikor öregapátok, hanem az is, hogy lássátok, így táncolom én, ez vagyok én: erő, egyszerűség, karakter. A személyiség (és az ifjúság) „lázadása" ez az integritásért, a belső tartás megőrzéséért. Szembehelyezkedés a személyiséget dezorganizáló „modern" viszonyokkal, a véleményeknek pillanatonkénti „modern" változtatásával. Szembehelyezkedés az alkalmazkodáshoz szükséges véget nem érő kompromisszumokkal, melyek az egyéniség elszürküléséhez, végsősoron önfeladásához vezetnek.

Hasonló társadalom-pszichológiai jelenségről van itt szó, mint ami a beatmagatartásban, beatzenében lezajlott, csak éppen ellentétes előjelű eszközökkel. A személyiség az extázis pillanataiban ott is megtalálja az önmagából való kilépés felszabadító végtelenségélményét. A beat gyülekezeti közössége így olvad egybe a zene mindent elsöprő és átható médiumában. Az önmagunkból való „kilépést" ott a teljes belső spontaneitás, a zene és az ének belülről fakadó artikulátlansága inspirálja: csúcspontja a hisztérikus izgalomban felszakadó üvöltés. A „beat misék" ezért hasonlatosak az egyházi közösségi éneklések eredendően extatikus módon felszabadító szerepéhez. (A vallásos közös éneklés ezt a jellegét ma már csak kivételes helyzetekben, igazi sorsszerű személyes közösségi kapcsolatokat is őrző kisebbségek között — a néger gettókban vagy a szektáknál — képes megőrizni vagy megteremteni.)

A folklórmozgalom eszközeiben éppen ellenkező oldalról indul. Alapvető követelménye az eredeti formához és stílushoz való szigorú ragaszkodás. A feszültséget itt éppen ez a szigorúság inspiriálja. Önmagamból a néptáncban (vagy népzenében) akkor „léphetek ki", ha elfogadom annak kötöttségét. A tánc és a zene esztétikai lényegével is így találkozhatom. Hiszen annak értelme éppen a szigorúságban megvalósítható szabadság.

E formák között nyílik mód az improvizációra. Az improvizációban nyithatom ki magam, de mindig úgy, hogy a stílus (a közösség szigorú követelménye mint felettes én) megtartó erejébe, a mozdulatok és a hangulat építkezésének követelményébe kapaszkodom. A stílus a közösség által kidolgozott, emberi tartást, normát is hordozó esztétikai forma.

Az élményt az a lebegő állapot okozza, amely a stílus adta kommunikációs közegben megvalósul: személyes és személyek közötti, személyes és közösségi, személyes és egyetemes egymásba áramlik, egymást kölcsönösen kiteljesíti.

A tánc a nemek közötti kapcsolatnak, ismerkedésnek semmivel nem helyettesíthető eszköze is. A szexuális társkiválasztásnak is kitüntetett közege. A tánc mozdulataiban, ritmusvilágában és hangulatában a másik olyan adottságait érzékeljük, és úgy kerülhetünk velük kapcsolatba, ahogy semmilyen más művészeti formában erre nincs lehetőség. Az emberi kommunikáció a test és lélek találkozásában nyilvánul itt meg. A test és lélek örömei egymás erőforrásai. Testünkben hordozott ösztöneink, reflexeink ugyanúgy keresik a nekik megfelelő „partnert", mint szellemünk.

Amikor a táncban a számomra vonzó partnerrel találkozom, nemcsak testi adottságainak vonzóságával, hanem testi adottságaiból, ösztönös vonásaiból táplálkozó személyiségbeni értékeivel is kapcsolatot találok. A tánc éppen így okoz kétféleképpen is élményt: önmagam testi valóját, reflexeit élem át egy másik test és lélek hasonló rezdülései, rezonanciái által. Az egyén korlátai feloldódnak az azonosulás élményében.

A táncban ugyanakkor a közösség egészével is kapcsolatban vagyok. A stílus akkor igazán „érvényes", ha a közösség ismeri, „fegyelmét" magától értetődőnek tartja, és be is tartatja éppen a hangulat kiteljesítésének érdekében.

Mi is a stílus lényege — hadd próbáljam ennek egy mozzanatát két példával érzékeltetni, úgy, ahogyan én élményszerűen rádöbbentem. A borsodi táncot — Borsod megye egy kis falujában születtem és nőttem fel — születésemtől fogva táncolom, méghozzá, ahogy mondják, anyanyelvként, belülről, ösztönösen, gyerekkoromtól, sok-sok áttáncolt lakodalom és bál alkalmain belémivódottan. (A táncházak divatbajöttekor igyekeztem megtanulni néhány más vidékről származó táncot, megérezni annak lényegét. Hogy ez mennyire sikerült, azt csak az tudná megmondani, ha olyannal táncolnék, aki születésénél fogva ismeri azt a táncot. A példám éppen ezzel kapcsolatos.) Nyíregyházán egy országos jellegű táncos továbbképzésen véletlenül beálltam borsodi táncot járni. A résztvevők mind nagy országos hírű csoportokból meghívott kiváló táncosok voltak. A borsodi csárdás lépéseit tökéletes hűséggel táncolták. Mégis, mikor felkértem az egyik — szemre legjobban táncoló — lányt, valahogy nem találtam meg azt az örömöt, amit nekem ez a tánc jelent. Párcserénél egy másik, majd egy következő lánnyal is táncoltam, de a helyzet nem változott. Míg egyszer az egyik lánnyal úgy éreztem, ugyanazt a táncot táncoljuk. Kiderült, hogy ő is egy borsodi faluból származik, és ő is otthon tanulta.

Látszatra a többiek is így táncoltak. Csak éppen a forgás vagy még inkább az ugrálás-cifrázás során hiányzott a megfelelő hangsúlyosság. A dobbantásokban ösztönösen beidegződött szinte megtanulhatatlan figyelem és koncentráció. Ennek a koncentrációnak a ritmikus ismétlődése a dobbantásokban, majd feloldódása a felugrásokban, adják a felugrások különös lebegő hangulatát, és válik a tánc ritmusa olyan jellegű pulzussá, mint a szív verése, amely a fizikai örömön át okoz végtelenségélményt. A másik példám a stílusról a széki tánchoz kapcsolódik. A széki táncházakban járva a legmélyebb élményem éppen a széki páros forgásának látványa volt. Ez a forgás egyszerre jelenti az örök egymáshoz kapcsoltságot és annak a forgás elszántságában való feloldását. A forgás kissé elliptikus pályájú, szűnni nem akaró lüktetése a bezártságnak önmagán belül való leküzdése, a felszabadítás élménye. A tánccsoportjainktól vagy akár a mi táncházainkban is látva ezt a táncot, bár a „stílus", a lépések, a ritmus tökéletesen hasonlított (megtanulható volt!), csak éppen azt az extatikus, le-

begő, felszabadító élményt nem tudta számomra úgy megadni, mint ahogyan azt a széki táncházban, Széken éreztem.

Mindez persze nem akarja azt jelenteni, hogy egyáltalán lehetetlen az eredeti stílust belső lényege szerint megtanulnia annak, aki nem az adott népi közösségben nő fel. A legjobb táncos egyéniségek, a legjobb tánccsoportok és táncházak ennek az ellenkezőjét mutatják. Helyesebben azt bizonyítják, hogy tánctudásuk (stílusismeretük) nem merül ki az eredeti hű utánzásában, hanem az egyben önmaguk „megfogalmazása", kifejezése is. Az a különös helyzet áll elő, hogy a stílus minél tisztább elsajátítása teszi lehetővé önmagunk minél szabadabb, minél spontánabb és belülről jövő kifejezését. A stílusban való elmélyülés az önmagamban (és önmagunkban mint közösségben) való elmélyülés útja is. E két póluson nyugszik a „régi" stílus megjelenítésének („utánzásának") mai hitelessége. Nem egyszerűen csak művészi kifejezésről van itt szó, hanem a legszemélyesebb Én felszabadításáról, tánccsoport és főleg táncház esetében pedig a legsajátosabban mai közösségi viszonyok megszületéséről. Bizonysága ennek az új folklórmozgalomban feltűnt sok kiváló fiatal táncos egyéniség, akik nem csupán sok táncdialektust tudnak eredeti stílusában előadni, hanem ezt a dialektust „megtanulták" saját személyiségük szerint táncolni, annyira eredetien, hogy akár gyűjteni is lehetne tőlük valamely régi dialektus „mai variánsát". A táncismeret megszerzése és a személyiség megformálása az évek során együtt zajlott le. Nemcsak az egyén tanulta meg a táncot, hanem a tánc (az eredeti dialektusok esztétikumának emberi-közösségi tartást hordozó értékei) is „megtanította" az egyént saját személyiségének és egyéniségének megtalálására. Ugyanez mondható el kiváló eredményeket elért tánccsoportokról és különös hangulatú táncházakról. A stílusban való elmélyülés tehát önmagunkban való elmélyülést, önmagunk és egymás megtalálásának lehetőségét is hordozza. Olyan kommunikációs tér keletkezik, amelyben a magasabb rendű közösségi normák és a legközvetlenebb személyes vonzalom számára is tér nyílik, méghozzá nem egymástól elszakítva. A személyes és közösségi kommunikáció kiteljesítéséhez éppen a stílusban adott értékek járulnak hozzá. Enélkül a kommunikáció a „modern" viszonyok töredezettsége, strukturálatlansága miatt elveszítené mélységét és sokoldalú teljességét, elveszítené belső (közösségi normáktól szabályozott) tartását. Az ilyen viszonyok között pedig a kommunikáció egymás meg nem értését jelenti, s az egymástól és önmagunktól való elidegenedéshez vezet.

A huszadik század második felének embere egyre inkább úgy tud felemelkedni a mindennapi világ szürkeségéből, az értékek széttöredezett és devalválódott világából, ha kilép belőle egy emberi teljességet mélyen és őszintén átélhető, átélni lehetővé tevő világba. A mai ember is, mint az emberi nem története során az ember mindenkor, keresi a személyiségét vezérlő legfőbb („isteni": közösségi, egyetemes érvényű) értékekkel való találkozást. Keresi az önmagából való „kilépés", a legfőbb értékekkel való azonosulás katartikus vagy extatikus élményét. Az egyén (az egyed) végessége és az emberi nem (faj) folytonossága között ezek a pillanatok adják az élményszerű érintkezést. A személyiség e lehetőség nélkül halott, mint ahogy a kultúra is az a személyiséggel (személyiségekkel) való találkozási, kölcsönös egymásba áramlási, megújulási lehetőségek nélkül. Mivel nem adatott meg nekünk, hogy mindennapi életünkben valósítsuk meg önmagunkat és éljük át annak boldogságélményét, egy másik világba való belehelyezkedés ezért válik számunkra szentté. Az esztétikai

eszközök révén annak *értékeivel* azonosulunk. Nem valamiféle menekülés ez a múltba, hanem éppen a múlt alapján a jelen mélyebb valóságának megteremtése. A mai kor emberének kényszeres helyzete ez. Ahhoz, hogy belső igényeit kielégíthesse, ahhoz, hogy érzelmei, fantáziája kifejeződhessék, hogy önmagáról élményszerűen megtapasztalt, társadalmilag érvényes ismerete, identitástudata lehessen, a régmúltból, a népi társadalom közösségéből kell előbányásznia azt a kulturális formát, melyet még egyetemes érvényű, organikus közösségek hoztak létre. E jelenség szociológiai okai még világosabban kirajzolódnak, ha összehasonlítjuk a mai mozgalmat az 1945 után kibontakozó nagy néptáncmozgalom stílusbeni és világnézeti sajátosságaival.

Az 1945 utáni mozgalomban nem ragaszkodtak olyan szigorúan a tiszta, archaikus stílushoz, mint a mai fiatalok. Részben mert nem is állt rendelkezésükre annyi felgyűjtött anyag. De a leglényegesebb ok nem ez, hanem, hogy nem a stílus volt számukra a mérték, hanem önmaguk. A „fényes szelek" ifjúsága hitt abban, hogy új világot teremt. Önmagát (hitét, közösségi küldetését) merte a világ mértékeként választani. Saját társadalmi-politikai és népzenei-néptánc tapasztalataiból és az akkor rendelkezésükre álló archaikus és új stílusú folklóranyagból merítve teremtett stílust, magatartást! A felszabadulás utáni évek közösségi mozgalmai számos lehetőséget nyújtottak ahhoz, hogy a népművészetet is integráló (méghozzá jelentős súllyal és nemcsak díszítő elemként integráló) szerves kultúra jöjjön létre. Olyan új kultúra, amely a közösségek létproblémáihoz kapcsolódva és nem azokat kizárva vagy mellőzve lesz „közhasználatú". Kialakulóban voltak egy olyan újféle „folklorizáció" közösségi-társadalmi feltételei, ahol a közösségi kontroll csiszolja és nemesíti értékessé a „stílust" azzal, hogy belső erejénél fogva folyamatosan az elmélyülő közösségi tartalomhoz igazítja azt.

Mivel a történelmi-társadalmi mozgástól behatárolt közösségi változások az 1945 utáni progresszív mozgalmaktól napjaink közösségéig nem a szervesség, a belső tisztulás útján haladt, hanem az ötvenes évek jól ismert eseményei során éppen a széthullás, elidegenedés felé, a mai fiatalok nem léphettek az elődök szervesen kiművelt, a belső tisztaság és tartás által hitelesített közösségi-társas életének keretei közé. Nem léphettek így az igazi nyilvánosságot maga mögött tudó művelődési közösségekbe sem, mivel ezek sem jöttek létre, illetve felbomlottak és megszűntek.

A hatvanas évek pozitív változásai, a gazdasági fejlődés és a meginduló demokratizálódás robbanásszerűen megnövelte az igényt a közösségek iránt. A létrejövő művelődési mozgalmak azonban progresszív tendenciájuk ellenére újból és újból kiszorultak a szabadidő világába, s itt elsekélyesedtek. A szabadidő és szórakozás világába rekedt, belső tartását és integritását vesztett személyiség az archaikus népi kultúra értékeiben így talál „stílust", belső erkölcsi magatartást és egyben szórakozási alkalmat.

Ez a stílus azonban nem merülhet ki a merő utánzásban. Mert így bármennyire archaikus vagy „pentaton" is, üressé, cifrázást és hajlítást mímelő manírrá, fülsértő utánzássá lesz. Végső soron a kiválasztott (és önjelölt!) elit arisztokratikus, sznobisztikus finomkodásává, „diszciplínájává" torzulhat.

A „mintha" stílus tehát csak akkor küzdheti le „minthaságát" és válhat „nekünkvalóvá", ha benne van az önkifejezés igénye, képessége, lehetősége. Elkötelezettség a hagyományok iránt, de nem a hagyománygyűjtés és -megőrzés merőben muzeális okai miatt, hanem mert egy közösség iránt elkötelezett, kö-

zösségi lét csiszolta tiszta, emberi és közösségi magatartás mintáját keresik és találják meg önmaguk számára, éppen az archaikus, régi stílusú népdal, népzene és néptánc esztétikai tartalmai által közvetítve. A stílus így lesz maga az ember, maga az emberi és közösségi magatartás. A legutóbbi *Röpülj Páva* nagy felfedezettje, Szvorák Katalin példája jól reprezentálja ezt: úgy hatol a stílus, a népdal mély rétegeibe, hogy annak „lelkét" ragadja meg. Nem a „cifrázások" és a hanghordozás köti le a figyelmét, hanem az a magatartás és képzeletvilág, ami a dalt szülte: a természeti és társadalmi erők szorításában megszülető emberi sors érdekli. Ezt a népművészetet csak az tudja így előadni, aki a mai ember számára, a mai világban hasonló küldetést vállal. Így lesz a népművészet nemcsak cél, hanem az emberi sorshelyzet kifejezésének „eszköze". Úgy gondolom, pontosan ez a sokat emlegetett bartóki modell lényege is.

VILÁGKÉPÜNKET, ÉLETÉRZÉSÜNKET KIFEJEZŐ TEMATIKUS TÁNCOK A FOLKLÓRMOZGALOMBAN

Az előbbiekben azt próbáltam érzékeltetni, hogy az archaikus tiszta forráshoz visszatérő, arra épülő folklórmozgalom hitelességét az eredeti stílus elsajátítására való törekvés, a stílusba való behatolás jelenti elsősorban. Ezt az önkifejezés, az önmegismerésben való elmélyülés kell, hogy kísérje, amely az archaikus stílust nekünkvalóvá teszi, s ezzel feloldja „mintha" jellegét, s maivá hitelesíti azt.

A tematikus tánckompozíciók éppen az ellenkező oldalról indulnak. Elsődlegesek itt az önkifejezés, az életérzés és világnézet legmaibb problémáinak kérdései: a személyiség beszűkülése, elvesztése, háttérnélkülivé, közösségnélkülivé válása, az „egydimenziós ember" (Marcuse) elidegenedettsége; az egyén és a közösség viszonyának „zavarai", egymásba hatolásának akadályai, lehetetlensége, s az ebből adódó elidegenedettség-állapot felmutatása.

Itt tehát elsődleges a „téma" és másodlagos az ennek megfogalmazásához „eszközül" szolgáló folklóranyag. Hogy mi az „elsődleges" és mi a „másodlagos", azonban itt is viszonylagos. A két pólus ugyanúgy kölcsönösen egymásra utalt, mint azt a folklorisztikus stílus esetében már érzékeltettem.

Az út itt fordított: az önkifejezés akkor lehet hiteles, az adott téma akkor nyerheti el esztétikai érvényű, hatékony, igaz megfogalmazását, ha megtalálja a hozzá leginkább illő tánc, zenei és dramaturgiai folklóreszközöket, s ha ezeket az eszközöket nem csupán mint merő „formákat" ragadja meg, hanem a bennük kifejeződő emberi és közösségi tartalom felől. Éppen e tartalomnak az alkotó témájával való szerves kapcsolata adja meg az „eszközöknek" (a formának) természetes illeszkedését a témához. Ez teszi lehetővé, hogy a téma átsugározzék az eszközökbe, hogy — mintegy új strukturális egységbe fogva azokat — képes legyen „mai" témát, az alkotó gondolatait kifejezni. Másrészt ez teszi lehetővé, hogy az eszközöket természetesnek érezzük: önmaguk lehetőségeit, belső tartalmait fejezik ki, és nem lógnak ki, nem erőszakoltan vannak odaigazítva a témához.

A téma tehát az alkotó folyamatban az eszközökbe való behatolás által hitelesítődik. Ez azonban még így sem ilyen egyoldalú folyamat, hiszen maga a téma (a „mondanivaló") is változik, formálódik, elmélyül azáltal, hogy megtalálja kifejezési eszközeit. Mi több, a kifejezési eszközök mögöttes tartalma —

az az emberi-közösségi helyzet, drámai és sorsszituáció, amelyet az „eszközök" eredendő mélységeik szerint hordoznak — beépül a témába, maga is témává válik, a „maga képére" is formálja azt.

Érdekes lenne egy-egy tematikus mű születését így folyamatában végigkísérni, leírni. (Ilyen elemzések azonban sem a tematikus, sem a folklorisztikus tánckompozíciókról nem készültek, e tanulmányban erre mi sem vállalkozhatunk.) Néhány példával az általam látott tánckompozíciók jelentősebbjei alapján szeretnék bizonyos áttekintést vagy inkább betekintést adni arról, mi is az az életérzés, világkép, világlátás, melyet ezek a táncok (illetve ezeken át a mozgalom) hordoznak, kifejeznek. Nem a táncok szakmai, szakszerű leírását kívánom adni (erről eleget hallunk és hallhattunk), hanem az esztétikum által közvetített tartalmat, ezt is csak hipotétikusan. Túl az ilyen elemzések hiányán, e szűkítés másik oka, hogy egy műalkotásnak többféle jelentésrétege van, s így eltérő (egymást kiegészítő vagy egymásnak is ellentmondó) értelmezése lehetséges.

Az általam látott táncok egészét tekintve — mintegy lényegük megragadására tett kísérletként — fogalmazódtak meg bennem az alábbi kategóriák. A kategóriák funkciója, hogy a táncokban megjelenő világkép (életérzés, világlátás legfőbb jegyeit stb.) emelik ki; egy-egy tánc (koreográfia) többé-kevésbé majdnem minden kategóriába besorolható; magam részéről a legdominánsabb jegye alapján tárgyalom valamely kategóriában, helyesebben egy-egy tánc legdominánsabb jegye alapján emeltem ki valamely kategóriát.

Ezek a kategóriák nem kitaláltak. A továbbfejlesztés szempontjából is több koreográfia elemzése alapján gazdagabb tartalommal tölthetőek meg, új típusú kategóriák vagy variánsok is felállíthatóak. Számomra mintegy hipotetikus eszközül szolgálnak a tematikus táncok világnézeti tartalmának megragadásához. (Az elemzések a bemutatón látott koreográfiát és előadásmódot veszik alapul.)

HELYKERESÉS — PROTESTÁLÁS; POLITIKAI TÖREKVÉSEK, FORRADALMISÁG

A *Táncszók*kal kezdem (Tímár Sándor koreográfiája a Bartók Együttes előadásában — a bemutató a szolnoki fesztiválon volt, 1975-ben). A *Táncszók* annak a társadalmi magatartásnak a megfogalmazása, amely az ifjúság helykeresésével indult útnak a hatvanas évek közepén a beat-korszakban, s amely magatartás a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején az ifjúsági agitatív protestáló színjátszó mozgalomban jut kifejezésre. Ott korlátokba ütközve és kimerülve az ifjúság közösségi törekvése a folklórmozgalomban lel új talajt, szellemi, világnézeti törekvése pedig itt a tematikus táncvonulatban, éppen a *Táncszók*ban fogalmazódik meg ismét, még egyszer. (A beat és a színjátszó mozgalom eszközeit a nemzetközileg kibontakozó hasonló mozgalmakéból vette. A népi színjátszás és a folklór más formái csak mint kuriózum — főleg a népi csúfolódók kamaszos mezbe öltöztetése révén — voltak benne jelen. A legnagyobb erejű és teljesítményű drámai protestáló-agitatív előadások nem ebből az eszközből építkeztek. A színjátszó mozgalomra legnagyobb hatással éppen a lengyel ifjúsági színház és a lengyel Grotowski kísérleti színházának eszközei, a brechti színház és a forradalom utáni korai szovjet és az akkori német színházi mozgalom volt.)

A *Táncszók* azért is különösen fontos, mert a folklór eszközeivel, a tánc anyanyelvi formáiban fogalmazza meg az ifjúság törekvéseit. Beemeli azt a magyar kultúra folytonosságába azzal, hogy rádöbbent a „fényes szelek" korszakának szellemi-politikai-közösségi mozgalmaival való rokonságra.

A műhely, ahol a tánc született, a Bartók Együttes volt. A tánchoz Nagy László írta a verset, a *Táncbéli táncszók*at. A vers az ifjúság kiáltása: önmaga tiszta energiáinak a szépre való felajánlása. Kihívás az elfogadtatásra.

Sebő Ferenc az ifjúság mai igényét, ízlését közvetíti. A beatzene vonzásának visszaesésével keresi azt az igényes zenei stílust, amely az ifjúságot kielégítheti. Így talál rá az archaikus, régi stílusú népzenére és előadási módra. Tímár Sándor ugyanezt a táncanyagban kutatja. Közösen hozzák létre a Kassák Klubban a táncházat. Nagy László nem véletlenül vendége a klubnak. (A halála előtti napokban éppen a klub volt az a nyilvánosság, ahol utoljára megjelent.)

Valószínű, hogy a vers ereje, egyetemes érvényűsége az, amely „kikényszerítette" a demontsratív formát, és a folklórból való építkezésben közvetettebb, általános érvényű jelentéssel bíró megfogalmazás felé vitte a koreográfiát. (Egy mozzanatát láthatjuk itt annak, hogy a Nagy László-i életmű egésze Petőfi, Ady és József Attila után a bartóki modell legteljesebb reprezentánsa, ha úgy tetszik, kiteljesítése a modellnek, hiszen nemcsak művészete, hanem egész életútja is ezt tükrözi: élete és életműve koherensen azonos.) Tímár Sándor és Sebő Ferenc pedig a frissen felgyűjtött, még élő erdélyi (gyimesi) folklóranyagban találták meg azt a sodró erejű közösségi táncformát (stílust!), amely ennek a tenniakarásban feszülő magatartásnak formát adhat.

Timár Sándor: Táncszók
(Bartók Együttes;
Korniss Péter fotója)

A koreográfia emlékeztet a Jancsó-filmekben (főleg a *Fényes szelek*ben) gyakran látott, erőt demonstráló, önbiztatást, elszántságot szuggeráló táncokra, melyekben a táncosok egymásba kapaszkodnak, láncot alkotva, félkörben vagy körkörösen. Csak míg ott a tánc a demonstráció kerete, itt a *Táncszók*ban önmagában is érvényes, magas szintű esztétikai teljesítmény. Néptánclépésekből és -motívumokból épül fel, de farmerben adják elő, jelezve ezzel, hogy a dolog ma történik. A koreográfia a férfitáncosoknak ad hangsúlyos szerepet, ettől lesz erőteljes sodrású. A vége felé az egész csoport átalakul egy centrum felé lüktető, hatalmas, robbanásszerű energiák felhalmozásának képzetét keltő s a centrumtól visszalökődő, visszahullámzó masszává. Közben pedig a táncosok egymást váltogatva, csujogatásképpen „berikoltják" a *Táncbéli táncszók* sorait, amely így szavakba foglalva, a költészet eszközeivel értelmezi a látványt.

Az avantgard politikai színház eredményeit — melyek nálunk Jancsó Miklós filmjeivel, színházi rendezéseivel és Gyurkó László Huszonötödik Színházának megindulásával kezdődnek, és végül is az amatőr színjátszó mozgalomban teljesednek ki, majd bizonyos megtermékenyítő hatása innen jut aztán vissza a mai hivatásos színházba — Szigeti Károly koreográfiai munkái viszik át legközvetlenebbül a táncmozgalomba. Nincs itt lehetőség koreográfiai munkájának elemzésére. Alkotásai politikai töltésének érzékeltetésére egyetlen példát hadd említsek, a *Rekviem egy forradalomért, táncolja a falu bolondja* címűt (táncolta Takács Imre és a Vasas Együttes — bemutatója a zalaegerszegi fesztiválon volt 1976-ban).

„A falu bolondja" a maga „bolond" módján éli át az 1848-as forradalmat és szabadságharcot. Ha nem is tudja felfogni, de megérzi a forradalom okozta örömet, elragadja őt a szabadság megvédésére készülődő honvédek hangulata. Fölösleges sarkantyút is kap, amit aztán megpróbál felilleszteni mezítelen lábára. A sarkantyúk csillogása és ezen érzett öröme végleg „elkötelezetté" teszi. Még akkor is töretlenül lelkesedik, amikor a szabadságharcot leverik. Először nem tud eligazodni a maga körüli változáson. Mikor végre felismeri, hogy már ellenséges katonák veszik körül, leveti ing nélkül viselt mellényét, amit így félig meztelenül, szembeszállásként, hozzájuk vág. A katonák kivégzik.

A bolond nem más, mint a néplélek legmélyebb, őszinte, spontán és ösztönös rétegének megragadása. „Bolond" magatartásának megrázó ereje éppen abban a kontraszthatásban van, hogy ő az utolsó „ellenálló": a forradalom és szabadságharc leverése után a diktatúrában is felmutatja a forradalmat. Megrendítő, hogy a diktatúra körülményei között „bolondnak" kell lenni az igazság kimondásához, más szóval, mindenki, aki hallgat, „normális", aki az igazat mondja, „bolond".

A társadalomban a közvetlenebbül politizáló stílus a későbbiekben háttérbe szorult. A *Táncszók*hoz hasonló, az ifjúság magatartását ilyen erővel és egyetemes érvénnyel kifejező tematikus táncmű sem jött létre. Ezért is különös, hogy egy későbbi periódusban (a hetvenes évek második felében) a fiatalabb generáció egyik reprezentáns képviselőjének, Stoller Antalnak *Keménykalapban* (bemutatta a miskolci Avas együttes a zalaegerszegi fesztiválon, 1976-ban) című koreográfiáját kell itt még megemlítenünk, mint a „politizáló" tánckompozíciók szép utóvirágzását (vagy új hajtását?). A tánc különös telitalálata a forma és a tartalom egységének. A keménykalapos férfiak hegyaljai, erdőbényei bodnár vagy kádár táncának (céhes maradvány) és egy lány cigánytán-

Szigethy Károly:
Rekviem egy forradalomért . . .

(Vasas Együttes;
Hidasi György fotói)

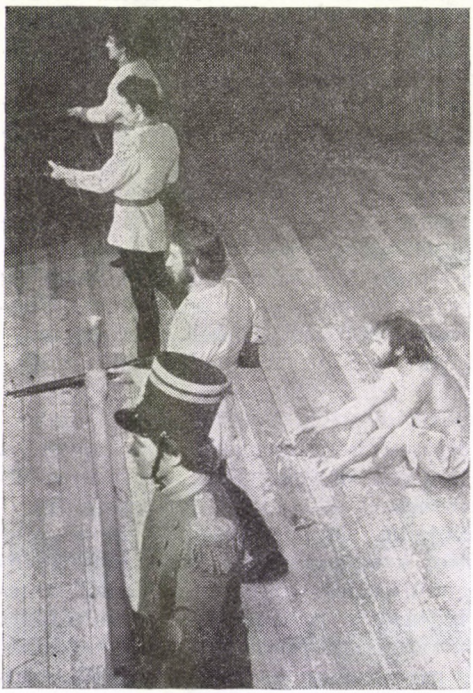

cának kontraszthatásából építkezik. A keménykalaposok körtáncot járnak, eszközös körtáncot. Hordóabroncsot jelképező ruganyos, kb. kettő és fél, három méter hosszú pálcák végeit fogják, így alkotnak kört. Ezeknek a pálcáknak a segítségével különböző alakzatokat, zárt térformákat képeznek. Ezekbe az alakzatokban igyekeznek befogni a cigánytáncot járó lányt. Mindkét táncstílus tökéletesen képviseli a koreográfus által „ráruházott" eszmét. A keménykalapban, polgári ruhában, monoton merevséggel táncoló férfiak körbezárják a lányt. Az abroncsal képzett alakzatok segítségével próbálják leszorítani. Időnként mereven, sunyi mosollyal a közönségre néznek. Táncukban ugyanakkor igyekeznek megőrizni a „közös játékosság báját" is. Mint amikor a diktatúra ünnepélyes és ártatlan mosolyba öltözik. Ettől jelenlétük még sötétebb, maszkszerűbb, félelmetesebb lesz. A lány pedig táncol a kör közepén, próbálna kitörni, menekülni lehetetlen. Leszorítják az abroncsokkal, kalitkaszerű formát képezve a lány körül. Végül ők is a földre ereszkednek, és — mint akik munkájukat tökéletesen elvégezték — mozdulatlanságba merevednek. A lány keze megmozdul, kiemelkedik a rácsok közül, majd lassított mozgással — a jelenség átvitt értelmét ezzel is hangsúlyozva — egész teste kisiklik a rácsok közül, végighengeredik az egyik mozdulatlan keménykalapos hátán, feláll és ismét járni kezdi, mint a láng, a maga szabadon lobogó cigánytáncát.

A protestálás, politikum és különösen a szabadság és diktatúra motívuma nemcsak az előbbi tánckompozíciókban jelentkezik, hanem a későbbiekben tárgyaltaknak is része más formában.

EGYMÁST KIZÁRÓ, ELLENTÉTES ÉRTÉKEK HELYCSERÉJE ÉS KÖLCSÖNÖS ÁTVÁLTOZÁSAI

A mai világ és a mai művészet egyik legmeghökkentőbb jellemzője, hogy a Jó és a Rossz szemünk előtt helyet cserélhetnek. A jó és a rossz mozgékony értékek: a jó, még ha meg is őrzi saját belső tulajdonságait, a megváltozott viszonylatban rosszá válik és fordítva. Sőt bizonyos esetekben egy jelenség adott pillanatban szétválaszthatatlanul hordozhatja magában mindkét arculatot. Különös példáival találkozhatunk ennek Novák Ferenc (a Bihari Együttes vezetője) koreográfiáiban.

Az *Aska és a farkas* című táncdrámájában (bemutatója a szolnoki fesztiválon volt 1973-ban) a következő meglepő helyzettel kerülünk szembe: a farkas a közösség fehérbe öltözött leányát („ártatlanság"-át, a „bárányká"-ját) el akarja rabolni. A lányt (az ártatlanságot, a tisztaság érintetlen jelképét stb.) testével önfeláldozóan védi a közösség. A farkas szétdúlja a közösséget, többeket megöl, de közben beleszeret a lányba, az ártatlanságba. A lány azonban „hajthatatlan". A farkas mindent megtesz, hogy elfogadtassa magát, végül a saját erőfeszítéseibe belerokkan, elpusztul. De a lány se tér vissza a közösségbe, nem tudja újrateremteni, mert hiszen valóságosan soha nem is volt annak tagja.

A téma (a történet) ilyen vázlatos leírása nem biztos, hogy érzékelteti a dráma jelentését: az előadás végén rádöbbenünk, hogy farkas és bárány egyformán közösségellenes, idegen erő. Az ártatlanság és jóság („eszmei tisztaság", „feddhetetlenség" stb.) ha nem a közösségért van, hanem attól elidegenedett, ha a közösséget feláldozza önmagáért, maga is farkassá válik, bármeny-

nyire „fehérbe öltözött" is. Ártatlanságának kegyetlensége a farkasénál is nagyobb lehet, mint ahogyan az is, hiszen a farkas válik az ő áldozatává...

Más módon van különös csavar Novák *Ninive* című művében (szintén a Bihari Együttes adta elő, bemutatója a zalaegerszegi fesztiválon volt, 1976—ban). A tánc alcíme „Mit akar az az egy ember, egy ember?" — lehetne. A tánc elején és végén ezt a mondatot kiáltja be a kórus mint legfőbb értelmezendőt. És valóban mit akar? (Az idézett mondat a *Ninive* című mondókás gyerekjátékból van kiemelve, a tánc címe is innen ered.)

A többinél nagyobb termetű ember (táncolta: Mucsi János) megjelenik és el akarja vinni a közösségből a leányt. A közösség nem adja, takarja, bújtatja, védi. Az idegen azonban erejénél (nem testi, hanem mindenekelőtt akaratilelki erejénél) fogva szétszakítja a közösséget, sorra alárendeli annak tagjait, és kisebb csoportjait magának: rájuk erőszakolja saját lépéseit, (erőteljes, monoton) ritmusát, így bénítja meg (fekteti le) őket. Majd vállára dobja a szintén megbénított lányt, és határozott léptekkel elmegy vele, illetve mielőtt kimenne a színpad látóköréből, egy pillanatra megáll, fölényes, gúnyos mosollyal hátranéz a színpadon fekvőkre, konstatálva a helyzetet, majd nyugodt léptekkel folytatja útját...

Az előadás sokféle jelentést sűrít, a következő gondolatokat hagyja bennünk kavarogni: igen, az egyén, a személyiség, „az egy ember", ha tartással, akaraterővel rendelkezik, lehet több, mint a személyiségüket, tartásukat vesztett egyénekből álló „közösség". Föléjük kerekedhet jó, de rossz értelemben is. Az „egy ember" itt elnyeri a rokonszenvünket, mert karakter a bárgyú kö-

Novák Ferenc: Aska és a farkas (Bihari Együttes; Korniss Péter fotója)

zösséggel szemben. De egyszerre ellenszenves is számunkra ez a „személyiség", mert a fasizmus és a személyi kultusz emlékeit ébreszti bennünk, emberellenességével és közösségellenességével. Az előadás jelentése többféle figyelmeztetést hordoz így számunkra: a személyiség csak a közösségben nyerheti el emberi (humánus) arcát, a bárgyú közösség torz személyiséget szül, illetve hagy érvényesülni. Ez utóbbi vonatkozás magában hordja azt a figyelmeztetést is, hogy ahol a közösségekben nincs tartás, nincs erejük saját érdekeik megvédésére és tagjai nem rendelkeznek a szükséges személyes értékekkel, ott állandóan jelen van a személyes vagy más torz hatalmi formák uralomra jutásának veszélye.

AZ IDILL LELEPLEZÉSE ÉS SZÉTZÚZÁSA, DISSZONANCIA, ELIDEGENEDÉS

A népművészet lényege, hogy a nép a saját élethelyzetének egészére igyekszik kiteljesíteni és a legtökéletesebben kidolgozni, kicsiszolni művészetét, mindig ennek az élethelyzetnek a szerves egységeként, annak szolgálatában és sohasem attól elkülönítve, öncélúan — írja Erdei Ferenc *Parasztok* című könyvében, amely tanulmány egyben minden idők egyik legmélyebb folklórelméleti műve is. A folklór a szuverén (a maga korlátai között szuverén) parasztközösség életének, élethelyzetének kidolgozása.

Györgyfalvay Katalin *Montázs* című koreográfiája (táncolta a Vasas Együttes — bemutatója az egyes tételek elkészülése, a teljes mű megszületésének megfelelően: az I. és III. tétel a szolnoki fesztiválon 1973-ban; az I., II., III. tétel bemutatója együtt a budapesti antológián 1973 decemberében; az I., II., III., IV. tétel, a teljes mű bemutatója zalaegerszegi fesztiválon 1974— ben) drámai megfogalmazása annak a kegyetlenségnek, amellyel a történelem (a háború) betör a népi közösség érintetlen és háborítatlan, történelem „alatti" idillikus világába.

A koreográfus a legényes, a népi gyermekjáték, a lakodalmas és a siratót egymás mellé és egymásba montírozásából építi fel az idill széthullásának drámáját.

A gyermekek önfeledt, idillikus játéka elbukik a felnőttek világán. A legénykor és a nagyleánykor lakodalomba kiteljesedő idilljét pedig a háború dúlja szét. A katonák vidám búcsúztatója átvált a gyász megrendítő szertartásába, ahol menyasszonyok, feleségek, anyák kétségbeesetten várják és keresik az elment katonákat, akik katonás sorban — az asszonyok mozgásával párhuzamosan egybemontírozva — szűnni nem akaróan, feltartóztathatatlan erő hatására buknak le a földre, maguk után hagyva a megrendülést, a nép elveszett, kifosztott közösségét, a gyászt, a pártában bolyongó társtalan menyasszonyt.

A tánc az egymásra épülő, egymást követő sokkhatásokkal ragadja magával a nézőt. Az első tételben a fiúk legényest táncolnak körformában. Bejön egy lány, játszik (gyerekjáték motívummal), de nem csatlakozik a körhöz. Bejönnek a lányok, átfutnak a körön. Az egyes elemek tehát egymástól elidegenedettek olyannyira, hogy nem találnak egymással kapcsolatot. Ettől az egész jelenség különös feszültséggel telik meg. Befut ismét a leány és a feszültséget sokkhatássá fokozza azzal, hogy váratlanul beugrik a szakadékba, folyóba. (A zenekari árokba veti magát.)

Györgyfalvay Katalin: Montázs
(Vasas Együttes; Hidas György fotója)

A második tétel feszültsége méginkább fokozódik azzal, hogy a kör a széki lassúra táncol, egy ismét bejövő leányt pedig gyerekjátékszerűen egy fiúcska kezd kergetni a kör körül. Éppen az egyik legidillikusabb, legönfeledtebb pillanatban a körből egy legény kiveti a lábát a fiúcska elé, aki elvágódik.

A harmadik és negyedik tételben a feszültséget már a zene is hordozza, Bartók zenéjére táncolják. A vidám lakodalmas és a háborúba menő férfiak búcsúztatása átvált a harctér megrendítő látványába. A férfiak szűnni nem akaró földrezuhanásai (a harctér jelenet) és ezzel párhuzamosan (a harctéri jelenettel egybemontírozva) az asszonyok között kibontakozó kétségbeesés, gyász és siratás a sokkhatást mintegy állandósítja és katartikus élménnyé fokozza.

A koreográfia tehát folklorisztikus eszközökből építkezik, ezek az eszközök azonban már az első pillanattól kezdve többrétegűek. Az eredeti formában használt folklórelemek mellett megjelennek a feszültségkeltő, a folklórtól távoltartásra „felszólító" eszközök: az elidegenítést keltő futások, tétova körözések, élesen bekiabált szövegek, mondókák, a zene felerősítése, ütemének fokozása vagy a zene és a mozdulatok közötti tudatos ütemelcsúszás. Végül a folklorisztikus elemek egy részének stilizált felerősítése: szaggatottság, éles fordulatok...

Bartók zenéjéhez hasonló jelenség ez, amikor is a feszültség éppen abból jön létre, hogy a harmóniát kifejező motívumot elidegeníti (stilizálja, kifordítja), s így önmaga eredendő értelmével ellentétes hatás felkeltésére használja.

Az elidegenedettség egyik szélső pontja fogalmazódott meg Novák Ferenc *Kőműves Kelemen*jében (előadta a Bihari Együttes — bemutatták a zalaeger-

szegi fesztiválon 1974-ben). A kőművesek egységes, barna vászonból készült ruhában monoton zenére, stilizált, erőteljes mozdulatokkal körtáncot táncolnak. A vár falainak lezuhanását a táncosok földre-vetődései jelzik. Néhány ilyen lezuhanás után, mikor már felállni sem bírnak, fehér ruhában megérkezik Kelemen felesége. A kör ismét feláll, és megindul a körtánc. Kelemen az asszonyt a forgó körre dobja, amely mint egy katlan vagy mint egy gép fogaskereke megemészti őt. (Az asszony lassan lecsúszik a forgó kör széléről annak közepébe, ott láthatatlanná válik, illetve észrevétlenül kimegy a kör mögött a színpadról.) Az erős monoton zenét megszakítva egy pillanatra visszhangszerűen még felhangzik az asszony sóhaja. Kelemen is csatlakozik a körhöz, amely most már minden eddiginél vadabbul és szédítőbben, embertelenebbül és elidegenedettebben járja a maga táncát.

Megérte-e ezért az áldozat? Éppen ez a kérdés jelenti a ballada mai értelmezését: Kőműves Kelemenné feláldozását nem igazolja a továbbélők magatartása. Az áldozat mégsem volt hiábavaló. Az egyetlen megmaradt érték számunkra az áldozat miatti fájdalom, s a lelkünkben meggyökeresedő elkötelezettség az áldozat által képviselt érték iránt.

Hasonlatos ez az őskeresztény ideológia és magatartás mártíromság-eszményéhez, amikor is az áldozattétel következménye (és célja) nem az, hogy a világot megváltoztassa. (Ez a célja ki sem alakult, vagy le kellett róla mondania, mert lehetetlennek bizonyult.) Az áldozat értelme látszólag öncélú, látszólag „haszontalan". Valójában ez marad az egyedül lehetséges útja és módja az emberi érték felmutatásának. Az áldozattétel aktusa végigsugárzik a közösség tudatában, élteti a humanitás iránti igényt és elkötelezettséget, az elidegenedett világ szorításából így talál „kiutat".

Mivel az áldozattevés egyszeri aktus, ezért újból és újból ismétlésére van szükség. Valakinek megint vállalnia kell az áldozattételt, hogy ezáltal fönntartsa és előhívja a humanitás értéke iránti hitet.

A LÉT EGYETEMES TÖRVÉNYEINEK MEGFOGALMAZÁSA — A HIT KERESÉSE

Míg a *Montázs* az ember történelmi létének drámája, addig a *Lánc* (Györgyfalvay egy másik koreográfiája, táncolta a Vasas Együttes — bemutatója a szolnoki fesztiválon volt 1975-ben) maga az élet, de nem is csak az élet, hanem mindennemű létezés örök drámáját fogalmazza meg: a mozgást, a születést-halált, fennmaradást. Mindezt egy megejtően egyszerű jelképpel, a „LÁNC" életével: a lánc megy, „végzi a maga láncfeladatát" mindaddig, míg egy láncszem felszakad. Egy táncospár kiválik, külön táncba kezd, a lány lábbal az ég felé lendül, piros alsószoknyája kifordul, ráborul. Ez a pillanat a lánc létének drámája: a felszakadt, pirosba lobbanó láncszem miatt vajon széthullik? A létezés megújulásának, új formájának születése lesz-e vagy a lánc halála? A vajúdás pillanata mindkét jelentést és lehetőséget magában foglalja.

A megbomlott, széthullott lánc nagy belső energiájánál fogva ismét újjá szerveződik, diadalmasan viszi tovább életét. (A ritmusaiban nagy belső feszültséget hordozó hajdau táncot táncolják.)

Valaki azonban az újjászerveződés küzdelme során végleg kihullott. Egy férfi ottmaradt a földön, mellette áll párja, a nő. Egy idegen jön be, s a nővel párt alkotva csatlakozik a lánchoz.

Györgyfalvay Katalin: Lánc (Vasas Együttes; Hidas György fotója)

Vajon melyik lánc is ez? Az atomrészek egymás körül mozgó rendszerének megbomlása, az atomrobbanásé? A szerves vegyületek születéséé? Az élet keletkezéséé? Az ember létrejöttéé? A társadalmi forradalmak fellángolásaié? Vagy a világegyetem csillagainak születéséé? Melyik? Mindegyik. Az emberi teremtő elme a tánc néhány percében képes volt mindezt, mindennek a lényegét megragadni és lehetővé tenni számunkra, hogy átélhessük.

Kricskovics Antal *Carmina Buranaja* (táncolja a Nemzetiségi Együttes, a szólót táncolják: Papavasziliu Filiposz és Maros Anna — bemutatója a szolnoki fesztiválon volt, 1975-ben) hasonlatos a reneszánsz hajnalának festményeihez, képzeletvilágához, amikor az ember mint személyiség kezd magára ismerni, de minden mozdulatát áthatja még az istenivel, a magasabbrendűvel való azonosulás tudata és azonosulási vágya. (Az egyén még nem szakadt le a közösség köldökzsinórjáról — mondja Marx erről az állapotról.) Orff középkori ihletésű zenéje legmélyebb lényegének megfelelően találkozik itt a táncban való megjelenítés formájával. A tánc az első pillanattól kezdve a magasabb égi szférákban játszódik. Kricskovics tökéletes megoldása erre (már az *Elégiá*ban a jelentől való elszakadás érzetének felkeltése céljából alkalmazta), hogy az egymás mellett körben, merev, feszes testtartásban álló táncosok a függöny felemelkedése után a zene elindulásával lassított mozdulatokkal egyik, majd má-

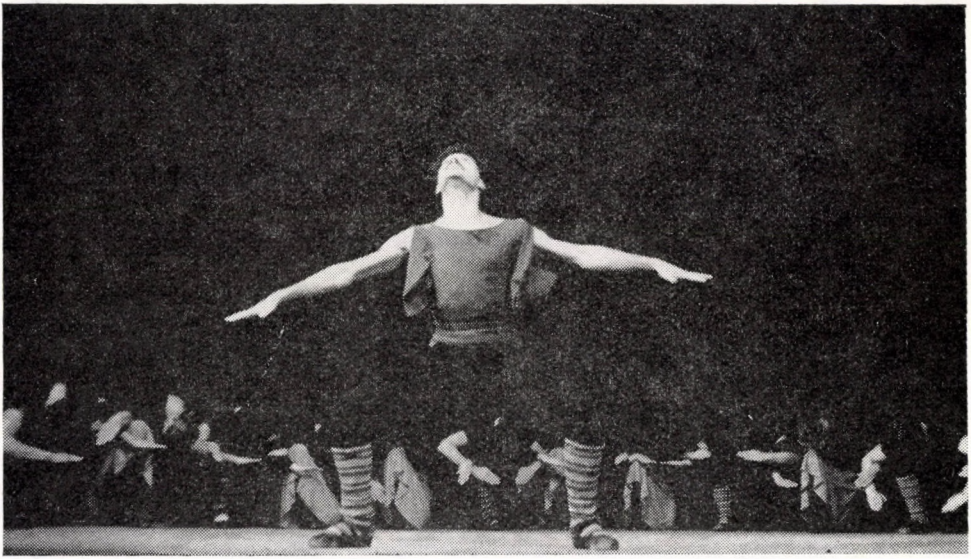

Kricskovics Antal: Carmina Burana (Fáklya Központi Nemzetségi Együttes; Magyarossy Zoltán fotója)

sik irányba kilengenek, ezzel mintegy elszakadnak a földtől, és egy másik világból való lét képzetét keltik.

Mozgásuk később is bármennyire erőteljes, mégis a légiesség, mennyei tisztaság képzetét kelti és őrzi meg végig. Mozdultaik a pravoszláv egyház templomainak és ikonjainak finom formáira emlékeztetnek, amely formák stilizáltsága a magasabb, isteni világ rendjét, eszméit hivatott hordozni, és az ember számára az élményszerű, érzéki közvetítést e magasabbrendű világgal létrehozni. A koreográfia építkezése önmagába záruló, körkörös. Ezáltal is az egyetlen lehetséges, egyetemes isteni-emberi létezés eszméjét követve.

A tánc tehát a körben álló táncosok lassított, saját függőleges tengelyüktől kilengő mozgással indul. Egyetlen személy, egy férfi azonban külön, tőlük kissé távolabb, keresztbetett lábakkal mozdulatlanul ül a földön. A táncdráma éppen ennek az egyénnek (az egyes létezőnek) és a karnak, a közösnek és egyetemesnek a viszonyát ábrázolja. Megjeleníti azt a hatalmas erőt, amellyel a kar magába szippantja az egyest (a megjelenő individualitást), illetve egy közben kialakuló — kialakulni próbáló — párkapcsolaton át az emberpárt. (Az individualitásra épülő első közösségcsírát.) Az egyest (az egyént) feltölti saját hatalmával, egyetemes erejével. Aztán már hagyja, hogy a párkapcsolat megszűnése után az egyén ismét elkülönüljön. A kar ismét körbe zárul, „mozdulatlan" lesz, azaz lebeg a mereven álló testek tengelyüktől való kilengése által. Az egy (az egyén) elkülönülve leül a földre, keresztbetett lábakkal mozdulatlan marad. A jelenség véget ér, illetve ismét kezdődik elölről az idők végtelenségéig.

A kar erejének átsugárzása az egyénbe nemcsak azért volt lehetséges, mert hatalmas és egyetemes erejű, hanem mert az egyén is hasonló minőségből épül fel: mozdulataiban kifejeződő lényege (stílusa) azonos, éppen ez teszi lehetővé a kapcsolatot.

A mozdulatok (formák, lépésanyag stb.) azonos módon történő stilizálása, egyneműsége, stílusban-maradása teszi lehetővé, hogy a kompozíció ereje, szelleme és a stílus azonossága következetesen megmarad. Minden ebben az égi szférában történik.

A férfi és a nő találkozása, egymással való kommunikációja, jelzéseik a madár szárnymozdulataira emlékeztetnek. Más táncban groteszk lenne és nevetségesnek tűnne ez a mozgás, itt viszont különös, hiteles hangulatát kelti ennek a nem-földi világnak.

Érdekes, hogy a mozdulatok, a lépésanyag és a kompozíciós formák nagyrészt nem kitaláltak, nem művieik, hanem a balkáni táncok mozgásanyagának és térképezésének eredeti formáiból stilizáltak. Pontosan ez az utolérhetetlen előnye a folklórból építkező tematikus tánckompozíciónak a modern balettel szemben is. A stilizált folklóranyag is magán viseli ugyanis a mozdulatok, formák és ritmusképletek eredendően volt szépségét is.

Végül is mitől mai a *Carmina Burana?* Miért nemcsak egy különös, a középkor (illetve a reneszánsz kezdetének) hangulatát, képzelet- és szemléletvilágát felidéző és ismertető látvány?

Ahogyan a reneszánsz a személyiség megszületésének, az egyénnek az isteni, az egyetemes érvényű közösségről való leszakadásának pillanata volt, a mai kor e közösség keresésének, az elidegenedett egyén közösség iránti vágyának, méghozzá a hittel vállalt közösség iránti vágyának „pillanata".

HAGYOMÁNYŐRZŐ EGYÜTTESEK

Az előző két fejezetben a folklórnak az ifjúsági és városi kultúrába való átvetődését, felvirágzását, új életre keltését érzékeltettem, másrészt a tematikus műveken át az egyetemes kultúrába való „beépülését", átlényegülését (bartóki modell). Most arra szeretnék rámutatni — e fejezet szűk keretei között vázlatosan és töredékesen —, hogy a folklór iránt megnyilvánuló fokozott érdeklődés (revival!), a „magas" kultúra egyetemes (nemzeti és azon át emberiség méretű) igénye, folklór felé fordulása hogyan hatott vissza magára a folklór forrásvidékére: a népi közösség és folklór kapcsolatára, hogyan jelenik ez meg a hagyományőrző együttesek munkájában, miként járul hozzá magának a forrásvidékeknek a tisztulásához (itt már a bartóki—kodályi modellen belül Kodály pedagógiai törekvéseit tekinthetjük meghatározónak!); a forrásvidék tisztulása milyen újabb zavarodottságot, ellentmondásokat hordoz; végül az organikus (szerves) folklór és az organizált (szervezett, államilag létrehozott és támogatott keretek között fenntartott) folklór egymásba átcsapó mozgásának milyen folyamatai érzékelhetőek. Mindez hogyan van összefüggésben társadalmunk organikus (a közösségek belső öntevékenységére, érdekeinek és értékeinek érvényesítésére épülő) és organizált („felülről, kívülről irányított") szervezeti formáinak mai helyzetével. Tapasztalati anyagul Bács-Kiskun megye bajai és kalocsai járásában a hagyományőrző csoportoknál végzett, előzetes tájékozódó jellegű vizsgálatunkat használom. (A kutatás a Művelődéskutató Intézet és a Népművelési Intézet megbízásából folyik. A munka Nagy Árpáddal, a Szombathelyi Tanárképző Főiskola tanárával és néhány tanítványa közreműködésével készül.)

A csoportok tevékenységét, életét és törekvéseit vizsgálva kirajzolódik előt-

tünk a „nyilvánosságnak" (az „élettérnek") az a szerkezete (hálója, struktúrája), amely a csoportlét megnyilvánulásának társadalmi terét és egyben éltető forrását adja.

A csoportok élete táplálásának két megkülönböztető és egymástól is eléggé elkülönülő forrásvidéke van. Egyik a sikert, elismerést nyújtó illetve lehetővé tévő magasabb nyilvános fórumok: területi és országos szakmai minősítések és fesztiválok és az esetleges külföldi utak. A magasságok magasságában, a csúcsok csúcsán áll a rádiószereplés, de még ezt is eltörpítve a tv-ben való megjelenés.

A másik éltető forrás a közös együttlét öröme a próbáktól a kirándulásokon át a fellépésekig. Ennek csúcsa pedig a forró hangulatú közös mulatás. Ez a két forrás a jobbik esetben nem szakad el egymástól, hiszen a külföldi szereplés világlátással, az adott ország kultúrájának mgismerésével is párosulhat. A területi minősítéseket is úgy választhatják meg, hogy az adott tájegység mindig újabb települését ismerhessék meg. (A nagybaracskai Summáskórus vezetője vallja ezt, mint tudatos törekvést.) De a két forrás olyan extrém egymás mellett élése is megjelenik, hogy fesztiválok, illetve minősítések után — szintén a nagybaracskai Summáskórus vezetőjét idézem: „Amíg én a zsüri értékelését hallgatom, ők (a csoport!) addig húzatják maguknak a zenekarral. Rettentően élvezik magát ezt a mulatást. Ilyenkor sokan mezítlábra vetkőzve táncolnak virtusból, hogy jobban menjen a tánc, így hangulatos, mint annak idején a summás világban..."

A szervezett folklór világában a nyilvánosság legmagasabb, legóhajtottabb szintjétől, a tv-szerepléstől az önmaguk örömére való mulatásig a csoport életének és megjelenésének (fellépési lehetőségeinek) széles skálája húzódik. Ezt a mezőt, ezt a skálát mély ellentmondások, törések szabdalják át. Az amatőr csoport számtalan külső, nagymértékben esetleges szakmai és más követelménytől függ, és kevésbé az őt (a csoportot) körülvevő közösség igényétől, megtartó erejétől. Így az elidegenedés, kiüresedés és felbomlás veszélye állandóan ott lebeg a csoport élete fölött. Ez a visszaesés vagy felbomlás kisebb-nagyobb mértékben újra és újra be is következik, amennyiben nem sikerül az előbb leírt két tápláló forrást nyitva tartani és egymással is egyensúlyba hozni.

A vizsgálat során szerzett tapasztalatok alapján betekintést adok a kalocsai és bajai járásban megismert hagyományőrző csoportok helyzetébe. A szerzett tapasztalatok alapján plasztikusan kívánom bemutatni a hagyományőrzés mai helyzetét. Leírom a hagyományőrző csoportok egyes típusait és azon belül a különböző csoportok főbb sajátosságait.

A-típus. A csoport magában foglalja az adott település minden nemzedékét, a gyermekektől az idősekig. Előadásmódjuk a néptánc, népzene-népdal, népszokások, és általában a népi dramaturgia szempontjából is komplex, teljességre törekvő. Ilyen a drágszéli, a nagybaracskai és az öregcsertői együttes.

Drágszél — négyszázhatvan lélekszámú kisközség a kalocsai járásban. A drágszéli együttest 1948-ban alakította a helyi tanító, Balogh János. Első fellépésük 1948. augusztus 20-án volt Kecskeméten, Kalocsa vidékének tánchagyományait képviselték. (Szakmár, Homokmégy, Öregcsertő, Drágszél táncai, szokáshagyományai kevés eltéréssel megegyeznek!)

Ők voltak a szocializmus „hőskorszakának" egyik nagy együttese. Pályájuk íve, csúcspontjai és mélypontjai a csoport mai vezetőjével, Beros Ferenccel készült interjú szerint a következőképpen alakult:

— a csoport életében három nagy felfelé ívelő hullám volt. Az első legnagyobb 1951-től 1954-ig tartott. Ekkor országos hírűvé váltak, filmre is felvették őket: „1953-ban egy hétig voltunk a filmgyárban, és olyan fehérkenyérmaradékokat hoztunk haza, hogy itthon mindenkinek elállt szeme-szája, mert itthon akkor..." (Ez a mondattöredék az adott kor rajza is.)

— a következő nagy korszak 1965-től 1969-ig terjed. Ekkor a külföldi utak adták a legnagyobb lendítőerőt: „meghívások Bulgáriába, majd Zágrábba, Írországba, Bécsbe, Firenzébe..." Ebben az időben ők Kalocsa és környéke reprezentáns csoportjaként szerepeltek. A kalocsai együttes akkor még csak a kezdeti kibontakozás korszakában volt. Orvosok, tanárok, a tsz-elnök is táncoltak a drágszéli együttesben. A csoportnak ekkor közel száz tagja volt. „Aztán megint visszaesett a csoport, nem találták meg amit kellett volna, sokan máshová mentek dolgozni..."

— 1976-ban újjáalakultak. Beros Feri bácsi nyugdíjba ment ekkor, és így teljes energiáját a csoport újjászervezésére fordíthatta. Az ő tekintélye és tapasztalata jelenti az egyik legfőbb megtartó erőt. A másik a környék községeiben adódó szereplési lehetőség: „a múlt évben (1979) 14 vidéki szereplésünk volt itt a járásban lévő községekben. Nagyon szívesen mentünk. A tanyavilágban visszahívnak bennünket..."

A felülről jövő nagyobb megbízatások azonban már egyre ritkábbak. Működik a reprezentáns kalocsai együttes. Tudjuk jól, a külföldi utakat nem a hagyományőrző együttesek vezetőinek valamilyen demokratikusan működő fóruma dönti el, hiszen ilyen nincs is. A belső szakmai és közösségi feltételek is tovább romlottak: „legutóbb mind a két minősítésünkön bronzot kaptunk, mert mást nem is lehetett volna. Megszűnt az utánpótlás, az iskolát akaratunk ellenére körzetesítették, a gyerekeket elszakították az itthoni közösségből. A községi tanácsot is elvitték innen akaratunk ellenére..."

A csoport tehát mindig a faluközösség szerves része volt. Hullámhegyei és -völgyei jól tükrözik e kis falu és az országos politika viszonyát is.

Balogh János helybéli tanító, aki a csoportot alakította az ötvenes évek elején, másik községbe ment tanítani. Ő a csoport vezetését Beros Ferencre bízta, aki ekkor tanácselnök volt. Beros Ferenc, amint mondja, csak később értette meg, miért tartotta Balogh János olyan fontosnak, hogy a csoportot ő, a tanácselnök vezesse. A csoportban volt cseléd, szegényember és volt jómódú paraszt együtt táncolt. Beros Ferencnek, aki maga szegény származású — cseléd, részesarató, kubikos és béres volt 1945 előtt —, sikerült elérnie, hogy a község volt jómódú parasztjait az ötvenes években ne vegyék fel a kuláklistára. De a csoport a történelem más válságos időszakaiban is fontos, kiegyensúlyozó, értékmegőrző szerepet töltött be: „a tsz-megalakulást az ötvenes években a táncosok megbeszélték... 1953-ban a tsz-ek felbomlása idején a csoport segítségével sikerült elérnünk, hogy a meglévő közös vagyont nem hordják szét... Tulajdonképpen, amikor itt valamit el akartunk érni, akkor itt mindig táncot kellett csinálni. 1956-ban például, amikor máshol lövöldöztek, meg tudjuk, hogy mi volt, akkor én itt tartottam egy próbát. Jönnek a katonák pisztollyal, hogy gyülekezési tilalom van, hívják a rendőrtisztet Kalocsáról, jelentik neki. Az látja, hogy táncolunk, mondja a katonáknak, hagyjátok rájuk, hadd csinálják. Mondtuk nekik: itt letehetitek a puskát és táncolhattok. Tanácselnöke voltam a falunak, éreztem, hogy ezt kell csinálnom..."

A csoport tevékenységének művészeti vonatkozásaiban is ez az élettel szervesülő közösségiség követhető nyomon:

— „A megalakulás után, 1948 tavaszától a kecskeméti augusztus 20-i fellépésre készülve Balogh János tanító kemény próbákat tartott. Még akkor nem volt villany. Az egész napos aratás után az esti szürkületben, vagy holdfénynél az iskolaudvaron, vagy a petróleumlámpa fényénél az iskolateremben próbáltunk. Ha fáradtak voltunk is, de kedvvel csináltuk. Az egész falu ott volt."

— Jellemző volt, bizonyos fokig még ma is az, hogy a csoportban egész családok táncoltak. Tsz-elnök a gyerekeivel, orvos, pedagógus és parasztemberek családtagjaikkal együtt jöttek a csoportba.

— Nemcsak a fellépésre, hanem a próbákra is elkísérték őket azok is, akik nem táncoltak a csoportban: szomszédok, nagyszülők, gyerekek, más családtagok és rokonok. Ezek beleszóltak a táncok színpadi formáinak kialakításába is: ha valamelyik lépést nem úgy táncolták, ahogy az hagyományosan ismert volt, szóltak, vagy ha valamilyen szokásos lépésvaráció kimaradt, számonkérték. Ugyanígy a dalokat is közösen szedték össze, idézték fel. Természetesen külső szakemberektől, a Népművelési Intézettől (Vásárhelyi László) is sok segítséget kaptak. A kezdeti időben Muharay Elemér öt alkalommal járt a községben, az ötvenes években pedig Csenki Imre és Rábai Miklós járt itt többször. A csoportból is kinőtt több szakember, aki korábban még segítette a csoportot. Innen származik Tóth Ferenc is, aki kiskatona korában képezte tovább magát a néptánc területén és lett a kalocsai együttes vezetője, és Cselik Mária, aki most a kalocsai járás néptáncfelügyelője.

Ma már egyre több nehézséggel kell szembenézni. Az iskola-körzetesítéssel megszűnt a 25 fős gyerekcsoport, amelyik a nagycsoportnak is szerves része volt. Mindenkit veszteség ért: a gyerekek elszakadtak attól a közegtől, ahol a néptáncot és népdalt természetes anyanyelvként sajátították el. — Nem is beszélve a közösségi kontroll és hatás más lényeges összetevőiről. — A gyerekek kiszakadásával csökkent a szülők érdeklődése is a csoport közösségi alkalmai iránt.

Más problémák is vannak, a szétforgácsoltság más vonatkozásokban is megnövekedett: „szerencsére a téesz jó gépparkkal rendelkezik, tőlük sok segítséget kapunk, segítségük nélkül a csoport szállítása megoldhatatlan lenne. De nagyon nehéz összeszedni az embereket próbákra vagy fellépésre. El kell mennem kikérni őket három tsz-elnökhöz, négy igazgatóhoz, telepvezetőhöz. Az én szavamra azért még elengedik őket. De a labdarúgó elvtársakat, akiket én is tisztelek, mert szeretem a labdarúgást, jobban támogatják. Minden termelőszövetkezet úgy szervezi, olyan szervezés van, hogy a válogatottban nincs olyan. Hozzák-viszik őket. Az edzésekért is pénzt kapnak. Ha nem megy valaki edzésre, a tsz-elnök berendeli, számonkéri. De úgy rendeli be a táncost, hogy már megint próbán voltál? Ez persze nemcsak ebben a faluban van így..."

A csoport tehát közösségi gyökereinek és hátterének széthullásával (és dúltával!) léte fenntartásának heroikus utóvédharcát vívja. Ebben a harcban nem közömbös — mint ahogyan léte során sohasem volt az — a vezető személyisége, elhivatottsága, emberi-morális tartása, „megszállottsága". A csoport alapítójával, Balogh János tanítóval már nem tudtunk beszélni. (Drágszéli látogatásunkat megelőző napon temették.) Beros Ferenc 1950-től egy kisebb megszakítással (1971—1976) vezeti a csoportot. Először mint tanácselnök, majd mint tszpárttitkár, jelenleg mint nyugdíjas. Tanácselnökként hat elemi iskolai végzettséggel kezdte, majd elvégezte a nyolc általánost, utána levelezőn gimnáziumi

érettségit szerzett, 1970—74-ben a Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetem szakosítóját végezte el jeles eredménnyel, főiskolai oklevelet szerzett. Levelezőn elvégzett két évet az ELTE jogi karán is. A tánccsoportban a szűken vett kultúrmunkán túl, illetve annak lényegi részeként a falu közösségi életének aktív magját és a közösségi nyilvánosság természetes fórumát is megtalálta, illetve azt ilyen minőségében is éltette. A közösség így bizonyos lehetőséget biztosított a falu számára a felülről jövő torz politikai nyomás kivédéséhez is és az alulról jövő anarchisztikus törekvésekkel szemben is az ötvenes években, illetve 1956-ban.

Tsz-párttitkársága idejéből is hadd említsek meg egy már napjainkra eső példát morális tartását illetően. A történetet nem az interjú során mondta, hanem egy későbbi beszélgetésünk alkalmával, és főként nem önmaga dicsőítéseként, hanem a körülmények jellemzésére. A hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején az új gazdasági mechanizmus bevezetésre kerülő egyes intézkedései lehetővé tették, hogy a felsőbb gazdasági vezetők jelentős prémiumokat vegyenek fel év végén. Ő ezt méltánytalannak tartotta, mivel ez csak a vezetőkre terjedt ki, másrészt nem találta indokoltnak ezeket a jelentős prémiumokat. A vezetés hatékonyságát nem érezte ennek megfelelően növekedni. Fenntartásait elmondta a járási szerveknél is, és közölte velük, hogy ő nem veszi fel saját prémiumát, hogy ezzel a többieket is hasonló lépésre „kényszerítse" vagy ösztönözze. A járásnál tanácstalanok voltak, de ráhagyták, hogy próbálja meg. Ő nem vette fel a prémiumát, a többiek viszont szemrebbenés nélkül felvették a magukét. A változás csak annyi volt, hogy a következő években neki már eleve nem is írtak ki prémiumot, hogy a hasonló kellemetlenséget elkerüljék. Így összesen több mint 36 ezer forint prémiumtól esett el. Az olyan dolgok ellen pedig már semmilyen tiltakozási lehetősége nincs, mint ami pl. a múlt ősszel is történt az egyik tsz-ben, hogy több százezer forint értékű, fagy által még érintetlen paprikát szántottak be, mert a leszedéséhez szükséges 10—15 ezer forint munkabér miatt év végén túllépték volna a tervszerűen engedélyezett munkabérkeretet. A munkabérkeret túllépése pedig a vezetők prémiumának megvonásával jár... Ezzel a kör bezárult. Nem egyik vagy másik tsz-t vagy vezetőjét kívánom tehát most „feljelenteni", mert a törvény okozza a torzulást. Nem várhatjuk el tömegesen, hogy a törvényes keretekben foglaltakkal szemben az emberek szentként morális magatartást tanúsítsanak. Mindannyian tudjuk jól azt is — munkahelyeinken minden év végén átéljük —, hogy a költségvetési rovatokba az adott évre „betervezett" pénzösszeget el kell költeni, mert „nem vihető át" a következő évre. Hogy miért nem, azt józan emberi ésszel egyszerűen fel nem lehet fogni. És ez már évek és évtizedek óta így van, és senki meg nem változtatja. Milliókat és milliárdokat dobnak ki az ablakon év végén országszerte, mert ha nem költik el a pénzt, akkor a következő évben nem kapják meg ugyanazt a „keretet". Lehet, hogy ezt a „tervszerűséget" és „keretet" most a gazdasági szükséghelyzet széttöri, de miért nem lehetett ezt a felismerés első pillanatában már korrigálni, miért kell ehhez, és annyi más nyilvánvalóan megteendő változtatáshoz gazdasági (és társadalmi!) szükséghelyzet?

Most elkezd működni bennem az öncenzúra, hogy kihúzzam az előbbi sorokat és bekezdéseket. Pedig milyen nyilvánvaló, hogy ha bármely közösség alapvető problémáiból indulunk el, a nagyobb közösség, a nemzet, sőt azon túl is: az adott társadalmi rendszer viszonyainak kérdéseihez jutunk el. Ez utóbbi változtatása nélkül ugyanis az előbbi hiányosságai tartósan nem korrigálható-

ak. S ha ezt elhallgatjuk, feladjuk értelmiségi hivatásunkat, mivel csak féligazságot mondunk, bármilyen tudományosnak vagy tényszerűen dokumentáltnak is tűnjék az adott jelenség leírása.

Éppen ebben a mélységben és következetlenséggel kell egyszer végiggondolnunk és keresni a választ, miért van az, hogy 1948-ban, a csoport megalakulása idején aratási időben, a hajnali négytől este hatig, napi tizennégy órán át folytatott, embertelenül nehéz, kézzel végzett aratás után a csoport az iskolaudvaron, az esti szürkületben vagy holdfénynél, vagy az iskolai osztályteremben petróleumlámpánál (a villany még nem lévén bevezetve!) próbált, készült az augusztus 20-i fellépésre. Mindezt nagy kedvvel csinálta. Volt hozzá ereje és ideje. Ma, amikor az emberek munkahelyükön köztudottan a napi nyolc órából 4—6 órát dolgoznak (kivételes esetben van, ahol ennél kevesebbet vagy többet), s a munkahét nemsokára általánosan is öt nap lesz, a szombat és vasárnap pihenőnap, s az embereknek mégsincs „idejük", erejük, de legfőképpen kedvük és indíttatásuk a közösségi életre és az ahhoz kapcsolódó művelődésre.

A fusizás, háztáji vagy hétvégi telek gondja, vagy a tv akadályozza meg őket a mélyebb közösségi életben? Inkább fordítva van: az értelmes közösségi élet hiánya okozza az emberek „menekülését" a hétvégi telekre, a privát világba és a társadalmi kontrollon kívül szerveződő közösségi formákhoz vagy a magány feloldásaként a tv elé.

Nagybaracska (bajai járás). Gyakorlatilag a községben három csoport működik: a Nagybaracskai Summáskórus, az ifjúsági néptánccsoport és a gyermek-tánccsoport. A három csoport csak egy-egy kivételes alkalommal lép fel együttesen. Ilyen alkalom volt az *Arató ünnep* bemutatása Baján. Ezeken az alkalmakon a három csoport egy még nagyobb együttes tagjaként, a járási hivatal munkatársának, Katanich Ferencnek a kezdeményezésére létrejött Bácska Együttes részeként lép fel. Egyébként külön-külön próbálnak, és külön-külön élik a maguk életét saját szakmai vezetőik irányításával.

A legjelentősebb egység a summáskórus. A kórust az egyik idős férfikórustag szervezte meg 1970-ben. A községbe került énektanárnő, Gyenes Sándorné vállalta a kórus vezetését. Megszerveződésükben két motívumnak volt jelentős szerepe. Az egyik, hogy a 30-as években Gyöngyösbokréta működött a községben. A Gyöngyösbokrétát a szomszéd községből származó, a helyi szokásokat jól ismerő Tihanyi Jenő tanító szervezte meg, aki ötven évig élt és dolgozott a faluban. A visszaemlékezések szerint Tihanyi Jenő szigorúan ragaszkodott a hagyományos, hiteles formákhoz mind a táncban, mind a viseletben. Saját táncaikkal léptek fel. Táncolták a lassú csárdást, a gyors csárdást, a háromugrást. Bemutatták a lakodalmast és az aratást követő „gazdaköszöntőt" és mulatást. Felléptek Erdélyben és az augusztus 20-i pesti országos Gyöngyösbokréta-rendezvényeken. Emlékezetük szerint a kalocsai csoporttal együtt ők voltak a legjobbak.

A mai csoportot megszervező idős férfi még tagja volt a Gyöngyösbokrétának. Ma is ő a csoport informális vezetője, a szokások, dalok-táncok jó ismerője. Friss, életerős, energikus személyiség. Azt azonban ő is természetesnek tartja, hogy a csoportot a gyöngyösbokrétás időhöz hasonlóan a pedagógus, az énektanárnő vezesse, ő képviselje őket a felsőbb hivatali és szakmai fórumok felé.

A megalakulás másik gyökere a még ma is erősen élő summás közösség. Ők lakták valamikor a Homok utca kis házait. A településen minden közösségi

szokás-hagyománynak, vidámságnak, mulatásnak ők adták a bázisát, szemben a faluvég elzárkózó, inkább maguknak és a vallásosságnak élő kisgazdáival. A településen nagyszámú kisiparos (takács) is élt, közéjük is sokan kerültek be a Homok utcaiakból.

Az ifjúsági néptánccsoport (vezetője egy helyi származású fiatalember, Pap Imre, aki a csoport táncosai közül emelkedett ki és vállalta a vezetést). A csoport szakmailag „ég és föld között lebeg". Nem kapcsolódik a hagyományokhoz, mivel nincs hagyományőrző tánccsoport (?), csak pávakör (!). Koreográfiákat próbálnak meg eltáncolni és kitalálni.

A gyermekcsoport (vezetője Végvári Józsefné) helyzete már jobb. A csoport vezetője a helyi szokások és hagyományok sikeres gyűjtésére építi a gyerekcsoporttal való foglalkozást. Az ő gyűjtése alapján mutatták be a summáskórussal, az ifjúsági néptánccsoporttal és a gyermekcsoporttal együtt Baján az *Arató ünnep*et is, és az ő gyűjtése alapján készülnek most a *Lakodalmas* bemutatására.

A közös fellépés — az *Arató ünnep* bemutatásával — a summáskórus tagjai számára is nagy élmény volt. Lehetővé tette számukra, hogy kilépjenek a kórus adta formából, a tánc, a szokáshagyomány dramatikus bemutatására, a zene és a dal egymáshoz kapcsolódó alkalmazása tágabb lehetőséget biztosított számukra is önmaguk megmutatására. Az ilyenfajta együttműködés a jövőben is hatékonynak ígérkezik. Lehetővé teszi számukra a már említett Bácska együttesben való alkalmankénti részvételt is. Az együttműködés természetesen csak az egyes csoportok szakmai vezetőinek önállósága alapján, az ő együttműködésükkel lehet hatékony, nem pedig valamilyen közös, szakmailag semmihez nem értő vezető kinevezésével.

Öregcsertő kisközség a kalocsai járásban. Drágszélhez, Szakmárhoz, Homokmégyhez hasonlóan viszonylag gazdag tánc- és szokáshagyományt őriz. A parasztság polgárosodása nem rombolta itt le a közösségi-paraszti kultúrát. A gazdagodó, polgárosodó paraszt kétlakivá vált: egyszerre lett városlakó és ugyanakkor gazdálkodott is a város környéki kisebb településeken, az ún. szállásokon (Erdei Ferenc fedezi fel és írja le tanulmányaiban e jelenség lényeges magyar sajátosságait). A városon, Kalocsán megindult a népi kultúra funkcióvesztése, a túldíszítettségben való burjánzása. A szállásokon azonban őrzi közösségi szerepét, az élethez való szerves kapcsolódásából eredő szigorúságát. Különösen jól őrzik e kultúrát azok a rétegek-csoportok, amelyek az élet (a társadalmi munkamegosztás!) rendje szerint életmódjukban, egymáshoz való viszonyukban is közösségi jellegűek még. A nagybaracskai summáskórushoz hasonlóan Öregcsertőn is tapasztaltuk, hogy inkább a volt szegényebb rétegből és volt summásokból szerveződött az együttes. Ők tartják meg inkább a hagyományokat, s bennük él inkább az igény a közös mulatásra, szórakozásra is.

Öregcsertőn nem volt Gyöngyösbokréta, nem volt tehát inspiráló emlék, utánozható előzmény. A csoport 1972-ben látszatra teljesen véletlenül és spontánul jött létre. Igaz, volt már két-három éve működő 30—40 fős gyermeknéptánccsoportjuk, akik az úttörőfesztiválon sikereket értek el és már a televízióban is látták az első „Röpülj pává"-t, ahol tapasztalhatták, hogy felnőttek is szerepelnek.

A megalakuláshoz az alkalmat az új művelődési ház avatására való készülődés adta. Először az öregasszonyok jöttek össze — ahogy ezt Kalapos Istvánné, a csoport vezetője elmondta nekünk —, hogy régi dalokkal készüljenek

az avatásra. Kalapos Istvánné mint pedagógus bement hozzájuk, segítette őket. Az éneklést azonban a hangulatnak megfelelően rövidesen tánccal kapcsolták össze. Egy hónap se telt bele, mikor jöttek a menyecskék, mondván, hogy ők is énekelni és táncolni akarnak, ha az öregasszonyoknak szabad. Az asszonyok pedig hozták a férjüket, fiaikat, a férfiakat. Így alakult meg spontánul az a 40—45 főt számláló közösség, akiknek nagyrésze ma is tagja a csoportnak. A fiatalok pedig az iskolai együttesből kikerülve, nyolcadikos koruk után átkerültek a felnőtt csoportba. Az iskolai gyerekcsoporttal együtt mintegy 60—70 fős az együttes. Kalapos Istvánné a szomszédos Homokmégyről származik, jól ismeri a helyi szokás-, dal- és tánchagyományt. 1974-ben behívják Kalocsára a Háziipari Szövetkezet elnökének. Ez a munka azonban „kiborítja". Jól kijön a bedolgozók széles táborával, a szövetkezet munkája fellendül, de nem bírja elviselni a szövetkezet vezetésében dúló korrupciót, értékes kézimunkáknak az üzleti érdektől független, értelmetlen ajándékozásait, kiborítja a katonatiszt- és más káderfeleségek szakmai hozzáértést nélkülöző magabiztossága. Otthagyja ezt a munkát, és elmegy tanítani az egyik kalocsai általános iskolába, ahol ismét jól érzi magát. (A szövetkezet akkori vezetői azóta lebuktak.) Az öregcsertői együttes vezetését Kalaposné közben sem hagyta abba, férjével együtt gondozzák a csoportot.

A vezetési „módszernek" és az „alkotói stílusnak" azt a különös sajátosságát szeretném leírni, amit itt tapasztaltam. A vezetés itt együttélést jelent, közös gondolkodást, az alkotói stílus pedig a vezetési módszerhez hasonlóan a csoporttól való tanulást. Konkrétan: már a csoport megalakulásánál láttuk, hogy az spontánul, természetes módon jött létre. Kalapos Istvánné is így került a csoport „élére". Bement hozzájuk, beszélgetett velük, meghallgatta a dalaikat. Kalapos Istvánné „koreográfiái" is így, a csoporttól tanulva készülnek. A táncrendnek, a közös mulatásnak azokat az eredeti formáit és hangulatát igyekszik rekonstruálni, amelyek az életben is léteztek. Nagy, tág térformákat biztosít, s azon belül az egyes részeknek szabad improvizációs lehetőséget nyújt. A táncfolyamatot úgy építi fel, ahogyan az eredetileg is élt. A lassú, a gyors, a körtánc (a fércelés), a dal, a páros, a mars a hagyományos folyamatok szerint követik egymást, s bontakoznak ki egymásból. Nem konstruál belőlük színpadi táncokat, csupán e folyamatot szervezi („rendezi") színpadképessé. Így bárki, aki az eredeti tánclépéseket és táncformákat ismeri, egy-két próba után végigtáncolhatja a színpadon is a „produkciót" a csoporttal. Ha el is tévesztené, a csoport a formák egymást követő szervessége miatt magával sodorja, magához idomítja.

Nagy szerepe van a fiatalabb és idősebb generáció együtt-táncolásának is. Hiszen nem egy variánst tanul meg minden fiatal, mint a városi néptánccsoportokban, hanem személyiségének megfelelően más-más idősebb tagtól tanulhatja el a lépéseket.

Kalapos Istvánné tehát nem konstruál színpadi táncprodukciókat. Saját táncaikat táncolják a színpadon a hagyományoknak megfelelő rendben és folyamatban. Legfeljebb a színpadi alkalomtól függően hosszabb vagy rövidebb ideig táncolják azokat, mindig megőrizve a hangulat egységét, teljességét. Kérdés most már, hogy miként újulnak meg, hogyan válnak újból és újból színpadképessé?

Éppen ez az a pont, ahol a Kalapos Istvánnéval való beszélgetés és a csoporttal való megismerkedés alapján magam is újszerű választ kaptam e kérdés-

re. Rádöbbentem, hogy a népi kultúrából való merítés ma sem lezárt, hanem nyitott folyamat, nem szükségszerű az önismétlésekbe bocsátkozás, az unalmas sablonok kialakítása. A megújulás azonban nem úgy érhető el, hogy a meglévő táncanyagot formálisan variáljuk, „szvittesít"-jük, mint ahogy ezt több helyen a turisztikai igényekhez igazodva teszik, hanem a szokáshagyományokon keresztül, mindig az élet teljességéhez kell közelítenünk, a közösség élményeit kell megfogalmaznunk.

Kalapos Istvánné különös, az élet valóságára támaszkodó ösztönös tehetséggel éppen ezen az úton jár. Ezt bizonyítja két nagy produkciója: a *Bölcsőtől a sírig* és a *Katonadalok.*

Az életjátéknak olyan sajátos koreográfiai formáját hozta létre, amely nem naturalista, hanem realista és egyben a legmagasabb szinten jelzés, elvont, jelképes. Az életszituációkat nem naturalista módon mutatja be, játszatja el, hanem annak leglényegesebb vonásait emeli ki, ahogyan az egy dalban, egy mondókában, egy dramatikus (jelképes) szertartásos mozgásformába sűrítetten a népművészetben megfogalmazódott. Az egyes képek lényegi jelentéseiket felmutatva (drámai funkcióikat betöltve!) montázsszerűen követik egymást, vagy éppen egyszerre is jelen vannak a színpadon, hogy egymáshoz viszonyítva is jelentésük legyen. Ugyanazt a szerkesztésmódot látjuk itt, mint a modern tematikus táncoknál, mint pl. Györgyfalvay Katalin *Montázs*ánál. A *Katonadalok* témájánál és drámai formájánál fogva is hasonlatos a *Montázs*hoz. Csak itt az egyes formák és mozzanatok szigorúan a népi kultúrából vannak merítve, és megőrizték eredeti formájukat is. A drámai tartalmat és hatást nem stilizálással érik el, hanem a lényeges mozzanatok kiemelésével, azoknak szembeállításával, egymásba szervezésével.

A cselekményt a dal jellege (altató, summásdal, siratő), szövegének mondandója, a látható cselekmény (gyermekjáték, tánc) vagy a szertartásforma viszi előre. Ugyanakkor mindkét produkciónak van egy csúcspontja, ami az egészet maga köré szervezi. Nem csupán dalok és táncok egymásutánjából áll tehát az előadás. A *Bölcsőtől a sírig* a temetésben, a siratásban csúcsosodik ki. Ezt megelőző képek: születés (bölcsődal), gyermekkor és iskoláskor (népi gyerekjátékok), fiatalkor (tánc, mulatás), esküvő (menyasszony öltöztetése, menyasszonytánc), munkásélet (summásdal) és végül a temetés (siratő). Ezt követően egy pillanatra behozzák ismét a bölcsőt. Csak ezt az egy eszközt használják jelképül. (Ezzel az előadással és az életjáték dramaturgiai kérdéseivel kapcsolatban érdemes elolvasni Debreczeni Tibornak a Kultúra és Közösség 1980/5-ös számában közölt tanulmányát.)

A *Katonadalok* című produkciót most (1981 májusában) mutatták be a hagyományőrző együttesek veresegyházi találkozóján. Az előadás (koreográfia, vagy mondjuk azt, hogy dráma) a fiatalok vidám báli táncmulatságával indul, ezt dal követi (a sorozás: „Keresik a keresik a keresztelő levelem..."), búcsúzás-katonabúcsúztató („Fütyül a masina..." c. dalt dalolják), háború (háborús dalok, először vidámabbak: „Most jöttem én az adari csatából..."), ezután az egyik asszony felolvas egy első világháborús katonalevelet. Ismét katonadalok következnek, egyre szomorúbbak („Daru madár magasan száll...", „A háború hosszú üdő", „Kedves édesanyám, ha fel akarsz keresni, doberdói csatatérre gyere ki..."). Ezt követően megjelennek az asszonyok égő gyertyákkal a kezükben. Egymás után jönnek sűrű sorokban. A gyertyákat előrehozzák, lerakják, miközben egy-egy szót mondanak: „fiamért", uramért",

„apámért". Aztán visszaállnak a helyükre, az első sor térdepelve marad. Az egész jelenet olyan, mint egy néma siratás. Közben csak a zene szól. („Megy a gőzös, forog a kereke, öreg baka hajlik ki belőle; öreg baka könyököl ki rajta, a babája jajszóval siratja" — Ennek a dalnak a dallamát játssza közben a zenekar.)

Ez az előadás drámai csúcspontja, amit méginkább elmélyít a körülötte megjelenő élet: a gyerekek befutnak játszani, majd a hazatérő katonákat fogadják a színpad másik oldalán. A gyertyát lerakó, gyászoló asszonyok csoportja továbbra is ott áll, illetve térdepel ezalatt, némán és mozdulatlanul a színpad közepén. — Így ér véget az előadás. (Megjegyzem, az égő gyertyák lerakása sem valami avantgard színpadi fogás — hiszen oda is innen, a folklórból került át. Kalapos Istvánnétól az előadás utáni beszélgetéskor megtudom, hogy Mindszentkor a temető nagy keresztjéhez ugyanígy rakják le a nők a gyertyákat, idegen országban, háborúban elhunyt, névtelen sírokban fekvő hozzátartozóik emlékére.)

Nincs rá lehetőségünk, hogy egyetlen tanulmány keretében a hagyományőrző csoportok minden típusát sorra vegyük (erre egy önálló tanulmányban

Öregcsertői Együttes: Katonadalok (Gáti György fotója)

szeretnénk visszatérni), a következőkben csak vázlatosan szeretném leírni még azokat a típusokat, amelyek a kalocsai és bajai járásban szerzett előzetes tapasztalataink során szemünkbe tűntek.

B-típus: ahol a hagyományőrzést a fiatalok folytatják. Ennek különösen szép példáival találkoztunk Szeremlén és Uszódon. Mindkét település gazdag tánchagyományokkal és táncmozgalmi múlttal rendelkezik. Mindkét helyen volt színvonalas Gyöngybokréta.

Szeremlén szinte a Gyöngybokrétától napjainkig volt (ill. van) együttes. A falunak szinte minden generációja és lakosa táncolt benne. Az ötvenes években élte az együttes az egyik fénypontját. Rábai Miklós sokat gyűjtött itt és az Állami Népi Együttes számára készített koreográfiáiban használta fel az itteni gyűjtéseit. Az ötvenes évek végén mélypont következett, mert sablonossá, közhelyessé váltak az ismert formák.

A hetvenes évek közepén kezdődött az újjászerveződés. Ehhez döntő lökést adtak Martin György és Pálfi Csaba itteni ez időben végzett táncgyűjtései és Olsvai Imre népdal és népzene gyűjtései. A kutatók a gyűjtés során ráirányították a figyelmet az eddig érintetlenül hagyott tánc-, dal- és szokáshagyományra. Ezzel lehetőséget nyertek a megújulásra.

A csoportvezetők által végzett gyűjtések és a csoporttal való ilyen jellegű együttdolgozás fontosságát az előbbiekben láthattuk. Itt viszont arra kel felfigyelnünk, hogy a kívülről jövő tekintélyes szakember, ha a „maga" (az akadémia, múzeum) stb. számára gyűjt, ezzel indító lökést adhat a helyi közösségnek a megújulásra, nemritkán az előzmények nélküli megalakulására. Azzal ugyanis, ha egy elismert szakember értékként fogadja el a helyi hagyományt, a helyi közösséget is ráébreszti saját értékeinek megbecsülésére, ápolására. Martin György, Olsvai Imre és mások gyűjtőútjainak ilyen jellegű hatásával több helyen is találkoztunk. (A népművelési felsőbb apparátusokból jövő „módszertani levelek"-kel és jelentéskérésekkel szemben az ilyenfajta szakmai segítségre lenne inkább szükség!)

A hetvenes évek közepétől a csoport vezetője (Seidl Károly) egyben a község tanácselnöke is lesz. Ma szinte euforikus lelkesedés veszi körül a csoportot. A szülők minden segítséget megadnak, ők varrják a fiatalok ruháit. A tanácsi hivatal és a tsz is minden segítséget megad. A csoport sikere az, amiben a település lakossága és vezetői önmaguk közösségi érzelmeit, igényeit fenntarthatják, reprezentálhatják: önmaguk előtt és kifelé is.

Az ez évi veresegyházi találkozón Martin György, a zsüri elnöke jelentősnek ítélte a fiatalok tánctudásának fejlődését hagyományos lépésanyaguk és stílusuk elsajátítása tekintetében.

Pálfi Csaba Budapestről rendszeresen jár hozzájuk. Ő rendezi (koreografálja) színpadra táncaikat szép, látványos formában. Megítélésem szerint a csoport jövője, értékeinek további kibontakozása attól függ, hogy a jól nendezett, látványos formák — különösen az IBUSZ-vendégek számára rendezendő produkciók! — ne sodorják el őket saját hagyományaik mélyebb megismerésétől, önmaguknak (akár mai, „modern" fiatalos törekvéseiknek is) a hagyományokban megtalálható hiteles eszközök által való kifejezésétől...

Uszódon a csoport vezetője (Boldizsár Gáborné) maga is tagja volt a Gyöngyösbokrétának. Tizenkét éves volt még csak, amikor keresztapja (Benedek Sándor) — aki a helyi Gyöngyösbokréta vezetője volt — magával vitte őt is

a csoportba. Kétszer voltak Pesten: „Nagyon sok csoport volt, a tizenharmadiknak léptünk fel, de a harmadikak lettünk. Szatmárököritó lett az első. Ez abban az évben volt, mikor Horthy István lezuhant repülőgépével. A következő két évben Erdélyben jártunk: Nagyváradon, Nagykárolyban, Sepsziszentgyörgyön, Kézdivásárhelyen, Marosvásárhelyen, Kolozsváron, Csikszeredán, Hargitán... A szatmárököritóiak voltak velünk és a szakmáriak Kalocsa mellől, szeremleiek és a sióagárdiak."

1945 után az uszódiak felléptek még valahol a Kisgazda Párt választási nagygyűlésén, később egy Homokmégyről származó pedagógus tanított be iskolás gyerekeknek homokmégyi táncokat, de a mai csoporthoz hasonló hagyományőrző együttes a Gyöngyösbokréta óta nem volt — mondja az együttes vezetője.

A csoport 1978—79-ben alakult. Ezt hosszú próbálkozások előzték meg. A lakosságban erős nosztalgia élt hagyományaik életrekeltésére. Többször próbálkoztak csoportalakítással, de nem sikerült elérni, hogy fegyelmezetten összejöjjenek a próbára. Nem találták meg azt a közösségi magot, amelyikhez ezt a munkát köthették volna. A csoportvezető már fel is adta az 1977-ben elkezdett próbálkozásait, amikor szóltak neki, hogy vállalja el a vezetést, mert a fiatalokból megalakult a csoport. A fiatalság lett tehát a hagyományőrzés közösségi letéteményese. A csoportlétszám gyorsan nő, a gyerekcsoporton kívül 14 nagy táncospár van. „Ma már alig férünk a színpadon, valami új formát kellene kitalálni, táncházat kellene talán csinálni" — mondja az együttes vezetője. Régen a fiatalok lakodalmakban már nem tudtak táncolni: „eddig ezök a gyerökök csak elmihasználkodták az időt, most ha megszólal a zene, már járják is" — idézi Boldizsárné a szülőket.

Az előadásokra — akárhány is van — megtelik a kultúrház. „Az első előadások után könnyes szemmel hálálkodtak nekem az idős asszonyok, mondván: nem hitték, hogy Uszódon még ilyen lesz".

Egyik dolog hozza a másikat: a fiatalok együtt akarnak lenni, mulatni akarnak és minél gyakrabban fellépni. Ezért a falu vezetői, a kultúrház vezetője és az együttes vezetője is „rákényszerült", hogy körülnézzen, számbavegye a környező településeket, hová lehetne elmenni: melyik együtteseket lehetne kölcsönösségi alapon meghívni. Ottjártunkkor éppen a garaiak voltak ott, velük együtt léptek fel. De már folytak a „tárgyalások" a dunaszekcsőiekkel, szeremleiekkel, miskeiekkel, szalkaiakkal, hajósiakkal. Ez minden esetben két fellépést jelent: egyet itthon, másikat a vendégcsoportnál.

Az együttes vezetője a népművészet mestere. Sok meghívása volt már külföldre: többször volt Görögországban, járt Svédországban és a Fülöp-szigeteken. Kalocsa környéki motívumokat fest falra, rajzlapra. Keresettek a festett és karcolt-mintás húsvéti tojásai. A tojáskarcolás technikáját ő találta ki. A csoportot is nagyon jó ízléssel öltözteti. Táncokban, tánclépéseknél szigorúan ragaszkodik a hagyományhoz. Nem hagy kívülről „belenyúlni". „Szívesen venném a tanácsot, külső véleményt, de félek is, hogy elrontják vele azt, ami a miénk." A tánclépések hasonlóak a környéken ismertekéhez: lassú, gyors, férces, mars. Egyedülállóan szép motívum a „gubbantós", ami csak itt található meg. (A legény felkapja és fél fordulattal magasan átfordítja maga előtt a lányt.)

Gyűjtik a lakodalmi szokásokat és más hagyományokat. Az újítástól sem zárkóznak el. A szüreti bál új formáját találták ki. Gyalog vonulnak végig a

Uszódi Együttes („Gubbantós" motívum az uszódi táncban; Gáti György fotói)

Milotai Cigányegyüttes (Betlehemes játékot mutat be Veresegyházán 1981-ben; Gáti György fotója)

községen, egy-egy utcasarkon (téren) megállnak táncolni. Az egész falu kíséri őket. Nagy sikert ért el ez a népünnepély.

C-típus. A nemzetiségi együttesek a nemzetiségi közösség aktív, illetve aktivizáló magját jelentik. Városban, mint pl. Baján a délszláv (bunyevác) „Csitanyica együttes" (Csilics Sándor vezetésével) klubként és a klubbal egybekapcsolódó táncházként is működik. A próbák a klubszerű összejövetelek alkalmai is. A városi közegben szétszórtan élő nemzetiségi lakosság számára találkozási lehetőséget nyújtanak. Az együttes fellépésével biztosítja a szokáshagyományok őrzését, megünneplését is. Ezzel a hazánkban főleg szórványban élő nemzetiségi kultúra és közösség fennmaradását segítik a városokban és falvakban egyaránt.

D-típus. A cigány együtteseknek sajátos szerepe van abban, hogy közvetítő közegül szolgálhatnak a bizonyos mértékben még élő folklór és a cigányság bontakozó öntudata között. A folklór fontos szerepet játszik a cigányság identitástudatának (saját értékeik alapján való önbecsülésének) egészséges kibontakozásában. A folklór, mivel a népélethez még szervesen kötődik, fontos „eszközül" szolgálhat az alkotó cigány művészek (írók, költők, képzőművészek) számára is. A folklór iránti igény ugyanakkor a benne való elmélyülés lehető-

ségeit, magának a folklórnak a virágzását is magával hozhatja. E jelenségek vonatkozásaiban figyelmet érdemlő ez év (1981) májusában Tatán megrendezett hagyományőrző cigány együttesek találkozója, ahol a nagyszámú együttesek mellett a cigány értelmiség java is jelen volt. (Felmérésünkbe cigány együtteseket is be kívánunk majd vonni.)

E-típus. Bács-Kiskun megyei előzetes vizsgálataink során az egyik minősitő fesztiválon találkoztunk a Csátaljai Székely Együttessel. Különösségük, hogy magyar falvak gyűrűjében, azoktól eltérő, magukkal hozott szórvány jellegű a foklórjuk. Dalaik szomorúsága, s annak mély átéléssel való éneklése híven őrzi e magyar népcsoport hányattatásait. Sajátosságaik kutatását ezért tartjuk fontosnak.

F-típus. Végül minden eddigi „cáfolataként" hadd említsem meg a „solti-jelenséget". A kalocsai járás e kis községébe érettségi után hazakerült népművelőnek egy fiatal leány (Nyúl Irén), a hetvenes évek elején. Néptáncsoportot szervezett egy olyan településen, ahol a néptáncnak semmilyen helyi hagyománya nem volt. Azóta már a táncsoport jelenti a falu legvonzóbb közösségét. Minden generáció áttáncolja magát rajta, és utána is tagja marad a klubnak, amelynek a csoport jelenti a magját. A táncosoknak és a csoportnak tekintélye van, sokat segít személyes életükben is a közösség. A tanácstól, a helyi intézményektől minden támogatást megkap nemcsak anyagiakban, hanem közvetlenül a vezetőktől személyesen is: „A párttitkár, a tanácselnök családostól ott van a rendezvényeinken. Tudnak a dolgainkról, bárhová megyünk, ha tehetik, eljönnek velünk, és ilyenkor azok a vezetők, ahová megyünk, fogadják őket. Tehát a mi sikerünknek ők is részesei. És ez nekik nagyon sokat jelent." A „solti-jelenség" tehát azt mutatja, hogy ha a mai közösségi igények elég erősek, akkor még tradíció nélkül is születhet közösség. A solti csoport nem nevezhető hagyományőrző együttesnek. Hagyományteremtő törekvésük azonban figyelemre méltó akkor is, ha a máshonnan átvett táncdialektusok elsajátításába csúsznak is hibák, mint ahogy ez Nagy Alberttel, a Szeged Táncegyüttes kiváló táncpedagógiai munkát végző vezetőjével való vitájukban felszínre jött. Wünsch Ferenc a csoport szakmai vezetője, a környék folklór- és táncanyagának további gyűjtésével, az eredeti táncfolyamatok tanításával mélyítheti tovább a csoport szakmai munkáját. E vitákban csak a kölcsönös türelem és a konkrét szakmai segítség vihet előbbre. A Nagy Albert vezetésével megalakult Délalföldi Néptánctanács szkmai munkaközössége így nyújthat majd hatékony támogatást a dél-magyarországi csoportnak.

Ígéretes lépések ezek azon az úton, amely az egész amatőr néptáncmozgalom továbbfejlődésének egyedüli perspektívája: a hivatali, intézményi szemléletet földváltó szakmai-közösségi elv megerősödése. Ennek közművelődési vetületét, gyakorlati megvalósíthatóságát összegző tapasztalatok számbavétele egy következő tanulmány feladata lesz majd.

Molnár János

A NÉPTÁNC HELYE ÉS SZEREPE A KÖZMŰVELŐDÉSBEN

(Tapasztalatok és tanulságok)

Szülőfalumban, Pécsváradon ismerkedtem meg a színpadi néptánccal. 15 éves voltam akkor. Pécsváradon a Zengő együttesben 1 évet töltöttem. Hajtott az ismeretszerzés, de az együttes vezetőjének hiányos szakmai, pedagógiai munkája nem biztosított elégséges programot. Ezért egy pécsi tanintézet csoportjához jelentkeztem felvételre. (Később az anyagi és erkölcsi támogatás ellenére a Zengő együttes fel is oszlott.)

A tanintézetek által fenntartott csoportok legfontosabb feladata, hogy a kétévente rendezett helikoni játékokon valamilyen műsorszámmal lehetőleg sikeresen mutatkozzanak be. Jelentkezésemkor éppen helikoni év volt. Az évi felkészülés, majd szereplés után az együttes oktatója javasolta felvételemet a Mecsek Táncegyüttesbe. Így kerültem a nagy hírű együtteshez 1967-ben.

A Mecsek Táncegyüttes 1955-ben alakult a Doktor Sándor Művelődési Központ művészeti csoportjaként. Vezetője a megalakulástól 1970-ig Simon Antal volt. (Jelenleg a Budapest Táncegyüttes művészeti igazgatója.) A tagok sorában dolgozók és középiskolás, főiskolás tanulók is voltak.

Ez idő alatt a csoport szép sikereket ért el, ami elsősorban Simon Antal alkotói egyéniségének köszönhető. Főként úgynevezett tematikus műveivel aratott sikert. Országos fesztiválokon kimagasló eredményeket ért el. Az együttes több esetben neves fővárosi együttesek elől hozott el díjakat. E munkának tetőpontja az 1969. évi szolnoki fesztivál nagydíjának elnyerése volt. A csoport hazai és külföldi szereplések alkalmával folklór műsort adott. Ezek a táncok többnyire stilizáltak voltak, csak felületes tánctudást igénylő, de hatásosan komponált darabok. Így a hazai sikereket külföldön is elismerések követték.

A táncosok képzése gyermekcipőben járt. Volt ugyanis időnként utánpótlásképzés, de ez többnyire csak balettelemek és néhány általános motívum (elöl, oldalt, hátul cifra, bokázó stb.) gyakorlásából állt. A „nagy együttesbe" kerülők a nagyoktól megtanulgathatták a koreográfiákat, de szervezett, irányított tanítás nem volt. Egy, másfél éven keresztül kellett győzniük az újaknak a háttértáncolást, ki kellett várniuk, míg valaki eltávozik az együttesből, mert a műsor 10—12 párra volt tervezve a külföldi szereplések kis létszámigénye miatt. Lehetőséget az újonnan fesztiválra készülő, nem kamara jellegű tematikus koreográfiák eltáncolása jelentett. Ilyen csak kétévente volt, a szolnoki felkészülés. Akkoriban a szakmai, szellemi képzésre sem volt lehetőség. Az oktatói tanfolyamok csak továbbképzés jellegűek és alacsony színvonalúak voltak. Az anyagot a felkért előadó saját ismereteiből kiindulva határozta meg.

Társas találkozás a próba utáni sörözés volt. Ebbe bekapcsolódhattak azok a diákok is, akiktől szüleik nem kérték számon a kései hazatérést. Rendszeres program a húsvéti locsolás: ilyenkor a fiúk végigjárták a lányok otthonát. A „jutalom" többnyire valamilyen szesz. Elképzelhető, hogy aki nem vigyázott magára — beleértve a fiatalkorúakat is —, a végére érve hogyan viselkedett szülők előtt, autóbuszon és az utcán. Ez divat volt. Az újonnan belépők kötelező érvényüként vették át a szokásokat. Szervezett kulturális programokra nemigen volt igény. Legfeljebb egy-egy táncegyüttes műsorának megtekintésére.

Simon Antal távozása megviselte az együttest. A művészeti vezető keresés során sok táncos befejezte aktív tevékenységét. Az új művészeti vezető, aki Budapestről járt le, majdnem teljesen új gárdával kezdett. Munkája új színt hozott a próbaterembe, de alkotói tevékenysége nem eredményezett igazi sikereket. A negatív szokásrendet ő sem tudta megváltoztatni, talán nem is nagyon akarta. Két év után egy kedvezőbb fővárosi álláslehetőség miatt felmondott. Rendkívül gyenge, langyos évek következtek. Az ideiglenesen megbízott művészeti vezető nem állt feladata magaslatán. A helyzet csak romlott. Szinte az utcáról behívott emberek álltak be. A csoport teljesen felhígult, a szellemi színvonal még inkább lesüllyedt. Néhány lelkes táncos reménykedett még valami véletlenszerű változásban. A felettes szervek nem törődtek gondjainkkal, nem is nagyon ismerhették problémáinkat. Kívülállóként szemlélték elsekélyesedésünket. Három évi tétlenség után a véletlen a táncosok útjába sodort egy szakembert. Mindent megtettek megnyeréséért, és ez sikerült is. 1976-tól az együttes művészeti vezetője Bodai József lett. Elkezdődhetett egy tervszerű munka, melynek eredményeként 1978-ban új bemutatónak tapsolhatott a közönség.

E rövid történetben vázolt problémák nem egyedülállóak a néptáncmozgalomban. A legfrissebb statisztikai adat szerint Magyarországon 591 csoport működik, 18 000 táncossal. Ismeretes, hogy egy-egy fesztiválon milyen kevés a kiegyensúlyozott, jó együttes. Mennyi lehet akkor azok száma, amelyek számottevő produkcióval nem jelentkeznek? Vajon milyen munka folyik ezeken a próbákon? Mekkora költség fenntartani, csupán az alapvetően fontos kiadásokat is előteremteni ezeknél a csoportoknál?

Az elsődleges probléma, hogy nincs elég szakemberünk. hány és hány oktató működik engedély nélkül vagy igen régi tanfolyami képesítéssel? Ki vizsgálja, értékeli kritikusan tevékenységüket? A legújabb tanfolyamokon fel kellene frissíteniük ismereteiket. Nagy részük azonban sokkal kényelmesebb, megbújnak porlepte bizonyítványaik mögött.

Hadd térjek vissza az általam említett pécsváradi Zengő együttesre. 1974-ben egy „jubileumi" összejövetel és bizonyos nosztalgia a tánc iránt újjászervezte az együttest. A legidősebb táncosok ismét „csatasorba" álltak. A vezető is a régi lett, de 1980-ra az együttes ismét szétforgácsolódott. A fenntartók mármár ráéreztek a problémák okára, de határozott intézkedés nem történt.

A csoportok több mint a fele gyermek, iskolás. Céljuk, hogy iskolai ünnepélyeken, kulturális seregszemléken valamilyen produkciót nyújtsanak. Anyagi lehetőségeik siralmasan rosszak. Költségvetésük nincs vagy minimális. A fő problémát mégis az jelenti, hogy oktatóik szakképzetlenek. Többnyire lelkes pedagógusok, akik szükségét érzik annak, hogy legyen az iskolának tánccsoportja. Tetszik nekik a „népi tánc", jobb esetben fiatal korukban táncoltak valamilyen együttesben. Gyakran ők maguk zongorán le is kísérik a csoportot. A kosztümök rossz félmegoldások.

Élvonalhoz tartozó együtteseinknél is súlyos problémák vannak. Az anyagi támogatás, a fenntartói költségek biztosítottak, de a mai körülmények és megnövekedett művészeti igényeink figyelembevételével ezek az összegek általában kevésnek bizonyulnak. Éppen ezért nagy szerepet kap az ésszerű költségvetés. Erről a legtöbb esetben a művészeti vezető rendelkezik. Ő dönti el a tevékenység irányvonalát is. Az általában 30—40 táncossal az ő képességeinek függvényeként alakul a csoport fejlődési íve, produkciójának minősége.

Az általa létrehozott vagy kiválasztása alapján felkért koreográfus jó vagy rossz színpadi termékét teszi érzékelhetővé az együttes. Ezek a művek és a felkészülések többnyire színpad-centrikusak. A táncolás minősége alá van rendelve a koreográfusi munka igényének. A táncosok sok esetben nem is tudják, mit táncolnak, mik az adott tánc stílusjegyei, zenei és hagyománybeli vonatkozásai. Magát a táncanyagot nem tudják eltáncolni, csak az alkotó által létrehozott színpadi művet. Állításomat támasztja alá egy közismert művészeti vezető nyilatkozata is: „Azt mondjuk: táncművészet. Most csak néptáncban gondolkodom. Kikkel lehet táncművészetet csinálni? Szerintem csak táncolni tudó emberekkel. Hányan vannak ilyenek? Többször volt rá példa, hogy a színpadon láttunk egy jó koreográfiát, amely díjat is kapott. Nem sokkal később azokat a táncosokat, akik a színpadi koreográfiát jól előadták, látom a táncházban táncolni. Elszomorító látvány, hogy a magyar néptánc legalapvetőbb elemeivel sincsenek tisztában. Tisztelet egy-két kivételnek. Meg kell mondanom, néha saját táncosaimnál is ezt tapasztalom. Ebből az a tanulság, hogy korántsem teszünk eleget a magyar néptánc alapos megismerésének, de még annak sem, hogy legalább tisztességesen továbbadjuk. Egy-két magas szintű tanácskozáson ugyan már az is elhangzott, hogy nem kétséges: minden koreográfus jól ismeri az eredeti anyagot. Bennem ilyenkor az ütő is megáll. Azt hiszem, legjelesebb szakembereink sem mernék ezt kijelenteni. Munkásságukkal pontosan az ellenkezőjét bizonyítják. Nem akarok korábban mások szájából elhangzott szövegeket idézni, de nekem is az a határozott véleményem, hogy addig nem mondhatok verset, míg az ábécét nem ismerem." (Nagy Albert — ÉDOSZ Szeged — Táncművészet 1980/1.)

Általában tapasztalat, hogy a művészeti vezetőnek csekély igénye van a táncstílus elsajátítására. Főleg a „mit akarok mondani" gondolata lebeg előtte, és így a „mivel és hogyan" háttérbe szorul. Sajnos elterjedt egy káros szemlélet is: a művek alkotói díját a percekkel mérik, s így a mennyiség óhatatlanul a minőség rovására írható. Az együttesek általában önálló műsorokra törekednek. Ehhez sok műsorszám és ezeknek megfelelő kosztüm szükséges. A minőség csökkenésének ez is egyik előidézője.

Nem lehetünk elégedettek az együttesek vezetőinek felkészültségével, a mozgalom állandóan alakuló-fejlődő irányaival való érintkezésükkel, továbbképzési igényükkel sem. Erre jellemző példa a következő: A Népművelési Intézet 1980. júliusban 10 napos elméleti és gyakorlati továbbképzést hirdetett meg Komlón, együttesvezetők részére. A tanfolyam előadói mozgalmunk legkiválóbb szakemberei voltak. Lehangoló az a tény, hogy élvonalba tartozó művészeti vezető csak egyetlen egy volt a résztvevők között. Mi az oka a távolmaradásnak? Talán az, hogy teret engednek a fiataloknak? Az együttesek életkorátlaga és a „műhelymunka" hiánya nem ezt igazolja. Gyakran dicsérettel illetjük azokat, akik ismétlődő ciklusokban ügyes 14—18 éves fiatalokkal jelentkeznek. Vajon mi lesz a 20—25 éves táncosokkal? Véleményem szerint csak

nők esetében természetes a nagylétszámú lemorzsolódás (pl. szülés). Kereshetjük-e az okot abban, hogy a vezető csoportja számára nem képes hatékony, felfelé építkező programot nyújtani, kollektív feladatot biztosítani. Egyszerűbb egy már bejárt utat újra és újra bejárni, arról nem is beszélve, hogy kezdő fiatal táncosoknak elég „félszavakat" is mondani.

Egy alkalommal egy művészeti vezető azzal dicsekedett, hogy pályafutása során kb. 1500 táncossal szerettette meg a néptáncot. Ismerve az illető működését, felteszem a kérdést: vajon az említett számból hány táncos fordított hátat a néptáncnak? Nem azt állítom, hogy a fiatalok nevelése nem feladat, de meg nem engedhető luxusnak tartom, hogy a hallatlanul nagy befektetett energiából a táncosnak 25 évesen „kedves emlék", a vezetőnek pedig statisztikai adat maradjon.

Szerepet játszik a lemorzsolódásban a szakmai féltékenység is. Hány olyan együttes van, amely táncosokat sem küld a tanfolyamokra? A tanfolyamokat látogató táncosok hazatérve átadhatják-e friss tudományukat? A műhelymunka kialakulását gátló problémák ezek. Fentieket figyelembe véve meg kell állapítanom, hogy a néptánc nem tölti be azt a szerepet közművelődésünkben, melyet elvárnánk tőle, illetve amelyre képes lenne. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy nincs közönsége. Inkább az aktív részvétel hiányzik. Eredeti funkcióját elveszítette, nem vált olyan szórakozási formává, amely egyénre és kollektívára pozitívan hatna.

Mi a teendő hát, mi jelentene gyökeres változást? Hogyan válhatna a néptánc mint műveltség tömegméretűvé? A ma ifjúsága hogyan kamatoztathatná a benne rejlő értékeket, felcserélve a mai divatjellegű, értéktelen szórakozás gyanánt elterjedt tevékenységgel? Az egyik lehetőség a néptánc *közoktatásban* való helyének biztosítása.

1973-ban a magyar közoktatás történetében először fordul elő, hogy az oktatási terv elkészítésében közreműködik a Magyar Tudományos Akadémia. Az akadémia Elnökségi Közoktatási Bizottsága közel másfél éves munkával összegezte azokat az elgondolásokat, amelyek a közelgő ezredforduló nevelési koncepcióit, az iskolai alapműveltség tartalmát és szervezeti formáit tartalmazzák. A néptáncot ezen állásfoglalásból a testi nevelésre vonatkozó néhány gondolat érinti, amely közoktatásunk elvi anyagai között ez ideig nem szerepelt. Idézem: „Testi (szomatikus) nevelés az óvodás kor elejétől folyik a középiskola végéig az iskolában és lényegesen nagyobb hangsúllyal az iskolán kívül. Célja megfelelő testi felépítettségű, izomzatú és idegrendszerű, rendszeres terheléshez hozzászokott, egészségét tudatosan őrző, sokoldalú munkára képes fiatalok kiformálása, különös tekintettel nem csupán a felnövekvő nemzedék testi fejlettségére vonatkozó jelenlegi negatív hazai mutatókra, hanem a fizikai és szellemi rugalmasságnak, az alkalmazkodóképességnek azokra a felfokozott követelményeire, amelyeket korunk tudományos-technikai forradalma támaszt a jelen és a jövő embere iránt. E cél jelentőségét aktuálissá, megvalósítását halaszthatatlanná teszi az ifjúság számottevő részénél tapasztalható vonzódás az aszténiás külső és enervált magatartásmód iránt, ami helyett a szomatikusan-intellektuálisan-pszichológiailag egészséges embereszmény elfogadtatására kell törekednünk, hiszen az ember olyanná válik, amilyenné lenni akar és alakítja önmagát. Területei: a játék, a testfejlesztő gyakorlatok (klasszikus testnevelés), a különféle sportok, a mozgáskultúra és a tánc." A heti három órára emelt

testnevelés adott lehetőséget arra, hogy a testi nevelés különböző ágaiba a tánc is bekapcsolható legyen. „A jól felépített táncoktatás a fiatalok állóképességét, ügyességét, gyorsaságát fejleszti, de éppen a zenével már alapfokon is párosulva, érzelmileg gazdagítja a testnevelés és sport azonos célkitűzéseit és pedagógiai ráhatását. Közösségi, valamint koedukált formában segít a kis kollektívák összekovácsolásában, valamint a szexuális nevelés terén a természetes, egészséges férfi—nő kapcsolatok kialakításában, a társas érintkezés szabályainak, formáinak, módszereinek megismerésében." „A praktikum anyagába beiktatjuk a népi gyermekjátékokat, a magyar néptáncokat, más népek táncaiból kis ízelítőt, egy-egy történelmi és modern divattánc alaplépését, lépésfűzését. Mindezeket motivikájukban, a stíluson belül történő improvizációs vagy etűd jellegű fűzéssel. A cél a pontos, stílusos megismerés és elsősorban a gyermeki, ifjúsági társas összejöveteleken a felszabadult szórakozáshoz nemes mozgásanyag biztosítása. Az oktatás nem tekinti céljának a koreográfiák megtanulását és bemutatását. Ez továbbra is a szakkörök és táncegyüttesek feladata marad. A táncalkotásokat elsősorban mint érdeklődő közönség kell, hogy megtekintsék, megismerjék, esetleg megvitassák." (Fenti idézetek a Táncművészet 1977/3. számából, Kaposi Edit: *Közoktatás és tánc* c. cikkéből származnak.)

A kísérletek a Népművelési Intézet irányításával 1975-ben megkezdődtek. Két óvodában, nyolc általános és három ének-zenei tagozatos általános iskolában folyt táncoktatás a kötelező óraszámon belül. A kísérletek eredményeképpen remény volt arra, hogy a középtávú, 1978-ban induló oktatásban fel tudják használni a tapasztalatokat.

Ismert néptáncpedagógusunk, Karcagi Gyuláné szót kért az Amatőr Néptáncosok Országos Tanácsának 1980. évi alakuló ülésén. Idézem: „Közismert a gyermekjáték-gyermektánc pozitív hatása a tanulókra. Mégis, tárgyi és személyi feltételekre hivatkozva különböző rendeletekkel gátat szabtak az iskolai néptánccsoportok fejlődésének. Szívből tudom sajnálni, hogy a gyermekek táncos nevelésével kapcsolatban Kodály Zoltán elképzelése még a zenei általános iskolákban sem valósulhatott meg. Nem fordítanak gondot a gyermektánc-pedagógusok megfelelő képzésére, nem igyekeznek az anyagi és tárgyi feltételeket biztosítani az oktatáshoz. A magunk bőrén tapasztalom, hogy mennyire hátrányos a helyzetünk az államilag támogatott gyermekegyüttesekkel szemben. Mérhetetlen sok munkával sem tudunk a gyerekek számára olyan csábító feltételeket biztosítani, mint a művelődési házak, úttörőházak, KISZ-együttes. Sok megalázó helyzetet teremt, hogy az iskoláknak nincs pénzük zenére, ruhára, koreográfiára. Néha úgy érezzük, hogy fontos pozícióban lévő emberek is semmibe veszik erőfeszítéseinket. Amikor módjukban állna segíteni, akkor közönyösek, érdektelenek. Önerőből való vergődés az egész iskolai gyermektánc-mozgalom, pedig a közművelődésnek ez is fontos területe lenne." Karcaginé felvetette a tanfolyamon végzettek állhatatos munkájának, a pedagógiai munka értékelésének hiányát. Utalt arra is, hogy általában az iskolai vezetés nem támogatja a pedagógus ez irányú tevékenységét. Hiányolja a néptánc részvételét a közoktatásban Szentpál Mária is. Felszólalásában felteszi a kérdést: kit terhel a felelősség azért, hogy a zenei általános iskolák tantervéből kitörlődött a néptánc? Hiába volt tehát az erők összevonása, a kísérletezési lehetőség, kedv és akarat. A reményünk még megmaradt, majd talán az ezredforduló táján — csak ne legyen késő.

A másik lehetőség a *táncházmozgalom*ban rejlik. Táncházmozgalmunk a 70-es évek elején kezdett kibontakozni. A HVDSZ Bihari János együttesének táncosai a széki táncházak mintájára összejövetelt szerveztek, melyre meghívták néhány együttes táncosát. A kezdeményezés nagyszerűen sikerült, melyből aztán a Bartók Együttessel Tímár Sándor és a Halmos—Sebő duó csinált népművelést az FMH körtermében rendezett táncházakban. Rövidesen jelentkeztek táncházaikkal a vidékiek is. Székesfehérvár, Dombóvár, Szekszárd, Szeged — de a fővárosban is egyre több táncház kezdett el működni. Sikert ért el a 10—14 évesek részére meghirdetett táncalkalom is, az úgynevezett „aprók tánca", melyből tv-sorozat is készült.

Érzésem szerint tévhitben élünk akkor, amikor azt gondoljuk, hogy a fiatalság azért megy a táncházba, hogy megismerje népünk kultúráját, elmélyedjen a néphagyomány bonyolult szférájában. Nem, az ifjúság szórakozni megy, irányított programot kap, melyben a legnagyobb mértékben tevékenyen részt vehet. Ez a tánc már nem a régi parasztmulatság rekonstrukciója, hanem élő, eleven szórakozási alkalom, melyet a fiatalság saját ízlése szerint a maga képére formál. A budapesti táncházak sikerének láttán a Népművelési Intézet tanfolyamot indított táncházvezetők képzése céljából. Tematikáját Tímár Sándor állította össze. Irányításával zajlott le a kétéves, főleg gyakorlati tanfolyam, melyen a táncon kívül zenészképzés is folyt. Az intézet célja az volt, hogy lehetőséget teremtsen a táncházak vidéki elterjedéséhez, illetve megerősödéséhez. A tanfolyam 1976—78-ban zajlott le. Az eltelt két év alatt az eredménynek realizálódnia kellett volna. Sajnos, csak az állapítható meg, hogy néhány vidéki városban általános megerősödés következett be (Szekszárd, Székesfehérvár, Szeged). Ezekben a városokban érezhető a táncegyüttes erőteljes fejlődése is, határozott példájaként annak, hogy az együttesek tagjainak táncházában folytatott tevékenysége szervesen visszahat a csoport munkájára. Az utánpótlás gondjai is jelentősen csökkentek. Általános elterjedésről mégsem beszélhetünk. Három problémakörre csoportosítva a következőkben látom az eredménytelenség okát:

1. A tanfolyami képzés gondolata kiváló ötlet volt a Népművelési Intézet részéről. A tematika, bár nem épülhetett tapasztalatokra, nagyszerű programot biztosított. Súlyos problémát jelentett azonban a meghirdetés. Nem alakulhatott ki egy láncolat, mely biztosította volna a tanfolyam céljának megértését, megértetését, a résztvevők ösztönzését. Megítélésem szerint néhány megyét kivéve nincs megfelelő kapcsolat a megyei népművelési tanácsadók, szakfelügyelők és a táncegyüttesek között. A résztvevők szellemi és szakmai tudásszintje általában nem érte el a tematika által beállított igényt. Ezt az állítást a következőkkel bizonyítom:

a) A tanfolyamra főleg olyan táncosok jelentkeztek, akik rendkívüli módon szeretnek táncolni. A jelentkezés nem volt kötve semmiféle előképzettséghez, így azok a táncosok kerültek túlsúlyba, akik a tanfolyamot csak kifejezetten táncolási alkalomnak tekintették, egyéni képességeik gyarapítására használták fel. A tanfolyamot tehát nem azok vették igénybe, akik képességeiknél fogva táncházat vezethetnének.

b) A zenekar képzése hasonló akadályokba ütközött. Itt sem beszélhetünk jól képzett zenészekről, akik a népzenében szeretnének elmélyülni. A zenei tagozatos iskoláinkban tanuló diákoknak sincs módjuk és idejük népzenével foglalkozni. A képzett zenészek pedig csak felületesen, „hakni" szinten hajlandók

kapcsolódni ügyünkhöz. Így nagyon nehéz zenekart alakítani. Ha nincs zenekar, nincs jó táncegyüttes, sőt táncház sem.

2. Az együttesek és művészeti vezetőjük sokat tehetnek a táncház sikeréért, irányító, szervező tevékenységük nélkülözhetetlen. Az együttes tagjai úgy segítenének a legjobban, ha nem egymással, hanem mindig olyanokkal táncolnának, akik számára ez a nyelv ismeretlen. Felhívnák a figyelmet a helytelen táncolásra, segítenének kijavítani a hibákat. Az együttesek vezetői személyes részvétellel, a táncosok lelkesítésével, szakmai segítségadással vehetnének részt a programban. Ez a legtöbb esetben nem észlelhető. „A táncházmozgalom intézményes erősítése mellett a vezetők, koreográfusok, pedagógusok széles körű meggyőződéses aktivitására is szükség volna. A közművelődési szemléletű vezetők hiánya, az adódó társadalmi igények iránti érzéketlenség miatt, a már jó ideje tartó »történelmi pillanat« lehetőségei javarészt kihasználatlanok maradtak." (Táncművészet 1980/5. — Martin György: *Feladataink a források megközelítésében . . .)*

3. Művelődési intézményeink sem rajonganak a táncházak megrendezéséért. Ma a „legmenőbb" ifjúsági programok a „disco" rendezvények Ha nincs zenekar, egy „lemezlovassal" akár tiszteletdíj nélkül is rendszeres szórakozási lehetőséget tudnak biztosítani, telt házzal. Egy-egy ORI által is futtatott beategyüttes koncertjére még mindig tömegek gyűlnek össze. A bevételi lehetőség csábító, a bevételi terv pedig rákényszeríti a népművelőt mind több koncert rendezésére. Táncház szervezése esetén viszont alig több a bevétel, mint a kiadás. (10,— Ft-os belépődíj esetén 100 fő részvételével 1000,— Ft a bevétel. Ebből ki kell fizetni 4-5 fő zenészt, 1-2 fő táncvezetőt, ruhatárost, jegyszedőt.) Tehát a lelkesedésen kívül nem inspirálja más a népművelőt táncház rendezésére. Egy-egy főiskola biztosít egy keretet, melyből a költségek fedezhetők — bár ezt is ki kell erőszakolni. Így belépődíjat nem is fizetnek a diákok. Tanácsi intézményeink a közművelődési alapból sajnos nem támogatják e rendezvényeket. Számításom alapján évi 40 000,— Ft-ból heti egy alkalommal lehetne táncházat tartani — belépődíj nélkül — alkalmanként egy-kétszáz fiatalnak. Mi ez az összeg az élvonalbeli táncegyüttesek költségvetéséhez képest? Menynyivel több fiatal szórakozhatna öntevékenyen ebből a viszonylag kevés ráfordításból is?

Így fest a táncház ügye. Érthetetlen ez a passzivitás a közművelődésünket irányítók részéről. Vajon megpróbálkozik-e a Népművelési Intézet újabb tanfolyam lebonyolításával? Reménykedhetünk-e a Néptáncosok Országos Tanácsának gyors, határozott állásfoglalásában?

1980. szeptember 1-től a pécsi KISZÖV táncegyüttesének művészeti vezetője vagyok. Szerencsének érzem, és remélem, hogy városomban tehetek majd annak érdekében, hogy az általam felvetett problémák enyhüljenek.

BESZÉLGETÉS BALOGH EDGÁRRAL A NEMZETISÉGI LÉT ÉS A FOLKLÓRMOZGALOM VISZONYÁRÓL

(Készítette: Szász János)

— *Talán azzal lehetne kezdeni, hogy Erdélyben a magyar nemzetiségi tudat a mai körülmények között hogyan alakul. Hogyan kapcsolódik mindehhez a folklór, a folklórmozgalom, a népi kultúra?*

— A nemzetiséghez tartozóknak megvannak az egyéni jogai, mint állampolgár egyenlő minden más nemzetiségű állampolgárral. Ezzel szemben a közületnek, tehát a nemzetiségnek mint olyannak, tulajdonképpen kerete nincsen. Vannak nemzetiségi anyanyelvi szolgáltatások, intézmények, iskolák, színházak, rádió, televízió, sajtó, de saját nemzetiségi közületig a fejlődés nem jutott el. Ez tény. Na most, ennek következtében hogyan határozzuk meg a nemzetiséget? Én azt szoktam mondani, hogy a magyarság számára, miután gazdaságilag, közigazgatásilag, állampolgárilag együtt él más nemzetiségűekkel, a román többséggel, nem marad más definíció: csak az, hogy egy kommunikációs egység. Vagyis összeköti magyart a magyarral az, hogy igénybe veszi-e azokat a szolgáltatásokat, amelyek őt a családi származás tényén túlmenőleg is ehhez a nemzetiséghez kötik. Ebbe beletartozik a folklór is. Magyar sajtót olvasok, magyar színházba járok, magyar iskolába járatom a gyermekeimet, magyar televíziós előadásokat vagy rádió-előadásokat hallgatok, magyar tudományos munkákat olvasok. Igénybe veszem a nyelvnek azokat az emeleteit, amik fölülmúlják a családi szóhasználatot. Tehát az irodalmi nyelvet, vagy ha orvos vagy mérnök, vagy akármilyen más pályára megyek, a szakszókincset is anyanyelvemen, a fogalomalkotás nyelvén teszem magamévá. Ebben az értelemben a folklór is beletartozik ebbe a kommunikációs rendszerbe, ami a nemzetiséget fönntartja. Az, hogy a magyar családoknál kalotaszegi magyar varrottasokat látunk, ugyanúgy beletartozik a nemzetiség önfönntartó kommunikációs rendszerébe, mint az, hogy magyar könyveket—folyóiratokat találunk ott az asztalon, magyar gyerekek magyar iskolába járnak, vagy magyar színházi bérlet van a fiókunkban. Ilyen értelemben a folklórt külön is megbírálhatjuk, hogy menynyire teljesíti ezt a feladatot. Erdélyben abban a — mondhatjuk — előnyös helyzeben vagyunk, hogy még mindig megvan az erdetisége a folklórnak. Vannak folklór vidékeink, folklór tájaink. Ha fiataljaink már nem is, de a nagyszülők vagy esetleg még a szülők is megőriztek a folklórból sok mindent. Dalt, mozgást, táncot, szöveget, kiejtést, tájszavakat, szokásokat. Ha tudatosítjuk, ha elterjesztjük, ha sajtónk útján, ha pódiumról, amfiteátrum-szerűen táncházban reprodukáljuk, ez is hozzátartozik ahhoz a jelképrendszerhez, amelynek alapja az anyanyelv. Beszélünk zenei anyanyelvről is. Talán — nem tudom, még nem

olvastam, de talán ki merem mondani —, hogy táncanyanyelvről is beszélhetnénk ezek után; például különleges sikereink vannak a táncházakban. Van már tizennyolc az országban. És a táncház-konferenciákon vagy -találkozókon kicserélik a szilágyságiak a mezőségiekkel, a székelyek a kalotaszegeikkel, vagy a moldvai csángókkal a maguk táncformáit. Ez a válaszom elsősorban. Talán azt eltúloztam az előbb, amit a határmenti magyarságról mondtam. Ez az itteni magyarságnak körülbelül tized része, tehát az alföldi magyarság. Ennek a határszéli, tehát pontosabban szatmár—bihar—aradi magyarságnak módjában van naponta a budapesti televíziót nézni, mert nem él Erdély hegyei között és nem él szigeteken, tömbökben, mint a székelység, vagy a kalotaszegi, mezőségi magyarság. Nézi is. Ez vonatkozik körülbelül 200 000 magyarra, abban a százalékban, amely egyáltalán televíziót igénybe vesz. Na most nekünk — elismerve azt, hogy művelődési szempontból kiegyenlítő, tehát magas kultúrához csatlakozhatnak ezzel a televíziós ismeretanyaggal — mégis hozzá kell tenni, hogy vannak nemcsak nyereségeink, hanem veszteségeink is ebből, mert elfordul a figyelem a saját kommunikációnktól. Nem véletlen az, hogy táncházaink, folklórrangú érdeklődési köreink, színjátszó csoportjaink elsősorban bent Erdélyben vannak, míg mondjuk Nagykárolyt, vagy Nagyszalontát inkább a könnyűzene vagy nem is jazz, hanem a beatzene, popzene meg mindenféle discozene jellemzi. És a magam részéről szeretnék itt is egy kis kiegyenlítést, és szintén kívánnám azt, hogy legalább a magyar adást, ami minden hétfőn van Bukarestből, legalább azt néznék meg a nyugati, határszéli magyarjaink, hogy egy kicsit közelebb kerüljenek. Mert nekünk nem mindegy, hogy az a több százezer magyar részt vesz-e a romániai magyar tudatalakításban, vagy kikapcsolódik belőle. Szabadegyetemeivel, sajtóelőfizetéseivel vagy színházlátogatásával hozzánk tartozik-e, és a mi entitásunkban, a romániai magyarságban mint jelenségben, mint történelmi jelenségben részt vesz-e vagy nem.

Persze más szempontból, ha nemcsak kommunikációs egységként akarjuk a magyarságot definiálni itt, más szempontból azt is mondhatnánk, hogy van egy történelmi szerepe a nemzetiségnek, amely egyre tudatosabbá válhatik. És ez a történelmi szerep, a hídszerep a románok és a magyarok között. A kisebbségi magyarság, a magyar nemzetiség betöltheti ezt a történelmi hivatást, be is tölti jórészt. Például íróink az egész román irodalmat visszaadják magyarul is, amit egy szokatlan jelenség. A magyar kultúrába teljes nyitottsággal besétál a lefordított román irodalom. És fordítva is: közvetít ez a magyarság többnyelvű ismereténél fogva, ami nem azonos az anyanyelvvel, mert az a fogalomalkotás nyelve, de azon kívül még egy nyelvet ismer, a román nyelvet, továbbítja nyilvánvalóan a román kultúra felé is a magyar kultúrát. Ez a szerep az, amely történelmileg távlatokat nyit a szocialista integrációban, az országok, népek közötti találkozásban. A romániai magyarság megtalálhatja önmagát, és egy olyan helyzetből kiindulva, amelyben történelmi szerep vár rá, tulajdonképpen tartósíthatja magát, mint sajátos történelmi jelenséget.

— *Milyen fokozatai vannak az asszimilációnak? Nem tudom, lehet-e erről valamilyen empirikus áttekintést kapni, van-e erről valamilyen kép?*

— A XIX. század és annak folytatásaként a XX. század eleje az az idő, amikor a magyarság a maga kulturális gépezeténél és közigazgatási gépezeténél fogva abszorbeál olyan szláv-román-zsidó-német elemet, amely a maga et-

nikumát föladva magyarrá válik, részben vegyesházasság, részben nyelvváltás folytán. Ez egy meglehetősen lezárt jelenség már az utódállamokban, Jugoszláviában, Csehszlovákiában, Romániában. Nem is beszélve arról, hogy itt is van nacionalizmus, ami keresi az asszimiláció erőszakos eszközeit — valójában folyik, mondjuk úgy, természetes asszimiláció is ott, ahol a kommunikáció fogy, hiányzik. Vegyünk például egy olyan falut, ahol tíz százalék magyar él és kilencven százalék nem magyar. Az a tíz százalék nem tud annyi gyermeket produkálni, hogy ott egy magyar iskola legyen. Tehát a gyermekeknél elemitől kezdve — talán egy-egy olyan család kivételével, aki elküldi valahová olyan vidékre a gyerekét, hogy magyarul is tanulhat — megindul a természetes asszimilálódás. Nem is beszélve arról, hogy a mai házasságok már nincsenek annyira kötve etnikumhoz, mint régebben, nagyon sok a vegyesházasság. És ahogy azelőtt a magyarság, most a többségi nemzet javára esnek általában a vegyesházasságok. Hangsúlyozom, hogy ezek természetes asszimilációs rendek, törekvések. Nem is törekvések, mert akkor abban a tudat is szerepet játszik, folyamatok, igen, ezt kellene mondani. Ott azonban, ahol a kommunikáció, tehát a sajtó, a színház, a műkedvelő munka, az irodalom, az iskola eléri akár a szórványban élő magyarságot is, ott semmi akadálya nincs annak, hogy ez az asszimiláció ne következzék be, és a magyar magyar maradjon, mint román állampolgár, teljesítve az együttélés szabályai szerint az ország iránti összes kötelezettségeit is, mint ahogy teljesíti is munkában, s ugyanakkor fönntartsa a nemzetiség folytatásának a lehetőségét.

— *Most Kolozsvár felé jövet megálltunk egy-két magyar községben, ott az utcán is magyar szó hallatszik. Kolozsváron viszont már nem nagyon hallunk az utcán sem magyar szót. Igaz, a szolgáltatásban, a boltokban dolgozók gyakran már vidéken sem beszélnek magyarul. A várostengerben jobban elvész a magyar szó? Itt talán éppen ezek a kulturális közösségek őrizhetik meg a magyarságtudatot?*

— Ma Erdélyben — és a jövőben is — kétmillió ember magyarul beszél, mert magyar az anyanyelve. A demográfiai viszonyok azonban érthető módon történelmileg változnak. A nagy urbanizáció, amely háromszorosára, négyszeresére, ötszörösére emeli egy város lakosságát, az természetesen magával hozza, hogy a falu és a város közötti régebbi nemzetiségi határvonalak leomlanak.

Erdélyt mi jellemezte? A városai többségükben szász, magyar és zsidó jellegűek voltak. A románság inkább falun helyezkedett el. A mai nagy urbanizációs demográfia folytán ezek a román tömegek — és különben nemcsak a román, hanem a székely vagy magyar tömegek is — beömlenek a városba. Ne feledjük el, hogy Kolozs megye mindig román többségű volt. A magyar időkben is. Kolozsvár volt magyar többségű. Nem fogyott el a kolozsvári magyarság. Ma körülbelül 10 000-rel van több, mint mondjuk 1945-ben. Igen ám, csakhogy a lakosság már nem 80 000, mint akkor, hanem 240 000. Tehát a bevándorlásnak, az urbanizációnak a következményeként, természetes következményeként Kolozsvár is magára öltötte Erdély etnikai összetételi jellegét. Magyarországon beszéltem olyan emberrel, aki nem tudta azt, amit minden erdélyi tud, minden magyar racionálisan fölfog, hogy a lakosság többsége román.

Tehát a többségnek a törvénye szerint az urbanizáció — ha más államhoz tartoznak is Erdély —, a technikai fejlődés behozta volna akkor is a román több-

séget a városokba. Tehát ebben nincs semmi különös, és nem jelent semmi diszkriminációt sem a város, sem a magyarság számára az, hogy ma Kolozsvárnak a lakossága többségében természetes úton is román.

De itt van tizennégy magyar szerkesztőség, itt van magyar színház, itt van magyar opera, itt van a magyar szabadegyetem. Tehát a kulturális életünk központja itt van. Itt van a kétnyelvű egyetem, a kétnyelvű zenei főiskola, a képzőművészeti főiskola. Úgyhogy rajtunk múlik, a mi összeszedésünkön és önmegvalósításunkon, hogy mink van vagy nincs. Az előbb volt egy olyan kérdés, hogy kórusunk van-e. Hát nincs. Miért nincs? Miért van Temesvárott, ami kevésbé magyar város, mint Kolozsvár? Mert ott voltak, akik megcsinálták a Bartók Béla Kört. Miért nincs itt meg? A megyében vannak énekkarok. Lehet, hogy a magyar opera létezése bizonyos mértékig ezt pótolja, és az, hogy zenei főiskolánk van, amin magyar tagozat is működik, és nagyon sok zenész vesz részt a zenei életben. Kórusaink legfeljebb a középiskolákban vannak. Az én unokám például tegnap szerepelt a Farkas utcai 3. sz. líceumban, osztálytársaival egy Medvetánc-esten magyar fordításban a finnugor rokon népek kultúráját mutatták be, természetesen kórussal, énekkel együtt.

Én a fő hibát mindig magunkban keresem: Miért nem élünk az összes lehetőségeinkkel? Múltkor jelent meg egy cikkem a Tett című folyóiratban, ami a melléklete, a negyedévi melléklete a Hét-nek Bukarestben, amelynek ezt a címet adtam: *A lehetőség ostroma.* Mindenképpen az önmegvalósításnak, az önösszeszedésnek kell eleget tennünk. Én már öreg vagyok, nem tudok mindent csinálni. Én csinálom a romániai Magyar Irodalmi Lexikont. Ezt tudom. Csinálom az emlékirataimat. Ha meghívnak szabadegyetemre Nagyváradra vagy Aradra, elegyek, megcsinálom. Most, ezen a héten a diákjainknak tartottam előadást a magyar tansztéken a magyar népi szövetségről és körülbelül ezekről a kérdésekről, amiről most is beszélünk.

— *Beszéljünk a folklórról. Erdélyben is kibontakozott egy nagy folklórhullám. Mikor kezdődött, és milyen tartalomhoz kötődik ez?*

— Én azt hiszem, hogy kapcsoljuk az előbb elhangzottakhoz. A nemzetiség kommunikációs rendszere nemcsak spontán, hanem tudatosan alakított rendszer. Vagyis tudatosan foglalkozik iskolahálózat-szélesítéssel vagy színházi kultúránk emelésével, sajtónk bővítésével és így tovább. Most a fiatal értelmiségről van szó, amely csak részben, de komoly részben falusi, paraszti származású a mai nagy átalakulások idején. Ez a fiatal értelmiség ragadta meg és ajándékozta meg városi társait. Hozzákapcsolódott akár a városban lévő munkás vagy parasztifjúság mozgalmaihoz, létezéséhez is, és teremtett olyan folklórakciót — mondjuk így —, ami táncházszervezésben, népdalkutatásban, Kodály-kórusok létesítésében, népszokások fölelevenítésében nyilvánul meg. Nekünk az a szerencsénk, hogy még egy élő folklór maradványról van szó, amit nem kell idegenből, Tahiti szigetéről, Gaugin-szerűen, nem kell Afrikából vagy Polinéziából hoznunk, mint őseredetiséget. Én nem fogalmaznék úgy, hogy archaikus vagy nem archaikus vagy modern. Az, amit mi modernnek veszünk, amely Nyugatról jön, sokszor nagyon sok archaikus elemet tartalmaz magában éppen azért, mert a nyugati kultúra is vesz magának onnan, ahol még talál is ilyesmit. De mi saját földünkön, saját nyelvünkön, saját népünkben, saját szüleinktől tudunk még átvenni valamit, átemelni a régi faekés, faluközösségi világból, a csűrdöngölésnek a korszakából, átvenni egy új, szociális vagy szocialista tömegmunkába. Tö-

megközösségi ambíciókba. Hogy a fiatalság van itt az élen, az érthető. A fiatalság az iskolákban, a főiskolákban bizonyos mértékig egy közösséget képez, és ez a kis közösség kifejezést keres. Miért ne találja meg azt a kisközösségi kifejezésmódot, ami hozzá a legközelebb áll? Mert a folklórban az anyanyelv, a szöveg, a dallam, tehát a zenei anyanyelv, a mozgáskultúra, a szokás, a tájszerűség és a közösségi jelleg együtt jelentkezik. Nem úgy, mint mondjuk, egy idegenből átvett divatban, ahol vagy az egyik, vagy a másik elem hiányzik. Itt minden megvan. Én a magam részéről egészségesnek tartom ezt a folklórmegújhodást, és nem divatnak nevezem, hanem antidivatnak. Tudniillik a divatokkal szemben, amik jönnek-mennek, s amelyek mindig érthető módon rákapcsolnak minket figyelmeztetően valami új jelenségre a világban. Ezzel a divattal szemben azonban jelentkezik valami, ami a sajátunké, ami sajátosságunk, ami örökségünk, és amelynek a kifejlesztésével, modernizálásával, városivá tételével, pódiumra emelésével vagy a pódiumról visszaszármaztatva a közösségek felé, valamiképpen hozzá tudunk járulni nemzetiségi önéletünk, „öncélúságunk", önmegvalósításunk ritmusához.

— *Körülbelül mikor kezdődött ez az új táncházas hullám, milyen méretű, milyen alkalmakon és milyen formákban bontakozott ki?*

— Sok forrása van, nem tanulmányoztam eléggé, az már szeminarista munka volna. De tudom azt, hogy először is keletkeztek spontán alakulatok, például olvastam egy riportot, hogy székelyek a külvárosban kibéreltek egy kocsmát, és ott Bukarestben összejöttek, hogy lakodalmat tartsanak. Egy tényleges lakodalmat. Aztán rájöttek arra, hogy ezeket a székelyeket be kell hívni a Petőfi Művelődési Házba, és ott adni nekik egy estét, ahol mindig székelyül táncolhatnak. Aztán egy másik gyökér, hogy a folklórtudományunk fejlett. Faragó Józsefék és Nagy Jenőék, és Szentirmai Judité és Almási Istvánék, tehát egy hatalmas garnitúra gyűjtötte össze ezeket a dalokat, balladákat, elvégezte a rögzítést. Volt itt egy Zsuzsi-baba akció, ahol minden vidéknek a viseletét megmutatták. Könyveink jelennek meg, tehát folyik a végső számbavétele mindannak, ami itt még folklórban él, még megtalálható. Aztán „keletkeztek" művelődési házak; volt egy ilyen divat akkoriban, de az nem nagyon ízlett senkinek.

— *Ez mikor volt?*

— Az ötvenes évekre, a dogmatikus időkre értem. Keletkezett egy román mozgalom, hogy a széles tömegek ne csak fogyasztói legyenek a kultúrának, hanem alkotói; ez a Cyntaia Romuniea, „Megéneklünk Románia"-mozgalom. Akkor egy rés nyílott, egy lehetőség nyílott a magyarok számára is. Hirtelen — talán három éve lehet ennek — két-három ezer magyar színjátszócsoport, táncsoport, énekkar alakult. Nagy szerepet játszott itt a Művelődési Minisztérium teljesen önálló magyar nyelvű lapja, a Művelődés. A Művelődésnek nagy szerepe van, mert a táncházak kérdését, a néptáncok kérdését, a folkloristák gyűjtését, a népművelést összekötötte. Kérem, figyeljenek erre a folyóiratra, mert nem divatként, hanem az új szocialista kultúra alapelemeként tárgyalja és fejleszti — nem a folklórt önmagában muzeálisan, archaikusan, nosztalgikusan, romantikusan, hanem a folklórnak a szocialista tömegkultúrába való felszívását segítve. Kodály Zoltán-i mintára és elképzelés szerint.

— Az utolsó táncháztalálkozóról mondj, ha lehet, adatszerűen valamit!

— A televízió magyar szerkesztősége, a hétfő délutáni magyar adások szerkesztősége hívott meg táncházakat. A táncházaknak nincs külön szervezetük. Mindenütt vannak művelődési házak, szervezetek, ahol akarnak színjátszó csoportot, tánccsoportot alakítani. A televízió azonban kiemelte a táncházasokat, és meghívott ide tíz vagy tizenöt táncházat. Ezek eljöttek, egy régi lovardába, a Szentgyörgy kaszárnya régi lovardájában körülbelül 1500 fiatal jött össze. Magunk is láthattuk, hogy milyen tömegvonzása van már ennek. Egyrészt vidéki csoportok, másrészt táncházas diákok ott bemutatták a falusiaknak, hogy hogyan tudják most már ők visszaadni, amit tőlük tanultak. Voltak szász és román vendégek, akik bemutattak egy-egy gyönyörű román vagy egy-egy érdekes szász számot. Igazán a népek együttélése, testvérisége szellemében. Erről aztán az Új Életben írtam. Ennek az eseménynek kiemelkedő részeit a Romániai Magyar Televízió újra be fogja mutatni.

— Ezeket a találkozókat korábban is a tv szervezte?

— Igen, ezeket a tv rendezte Székelyudvarhelyen is. A táncházak ettől függetlenül is élnek és működnek, még az is megtörténik, hogy egyik meglátogatja a másikat. A diákok rugalmasak. Ezeket *Kaláka* néven rendezi a televízió. A televízió ilyen rendezései közé tartozik, hogy öt-öt magyar középiskola diákjait versenyre hívja meg. És ezeken a versenyeken történelmi, társadalmi, kulturális, műszaki, technikai problémákra kell a diákoknak válaszolniuk. Itt kapcsolódott be azután a folklór is, mint nélkülözhetetlen eleme a magyar kulturális létnek, és így aztán a Kaláka-rendezvényeken belül megkezdődött a táncházegyüttesek reprezentatív fölvonulása is.

— A mai mozgalomnak milyen előzményei voltak? Például a Gyöngyösbokrétáról lehet-e állítani, hogy a mai mozgalom elődje volt?

— Egy szóba kell beakaszkodnom, ez nem Gyöngyösbokréta volt, hanem ellengyöngyösbokréta annak idején. Megvolt a Gyöngyösbokrétának is a maga érdekessége, nem azt mondom, de mi nem pódiumra vittük annak idején — 1937-re gondolok — a folklórt, hanem az élő folklórt, amely még nem is volt tudatos, hanem spontán, ezt bekapcsoltuk a dolgozók kulturális érintkezésének fölvételére. Vagyis a Magyar Dolgozók Szövetsége, egy baloldali alakulat, kommunista vezetés alatt, amelynek magam is részese voltam, diákok játszottak vezető szerepet benne. Ezt a városiasodó, de a falujába még vissza-visszszamenő, és a falujától még el nem szakadt kalotaszegi, székely meg mezőségi magyar fiatalságot, vagy akár Kolozsvárott a Hóstát nevű külvárosnak a földészifjúságát bekapcsolta egy közös kulturális föllendülésbe. Ezt én megírtam sokszor már. Kolozsvári Bokrétának neveztük azt a találkozót, ahol pl. a Kordaszentlászló községbeliek a szászlónaiaknak, a magyarfenesiek a nyárádmagyarosi székelyeknek — most már nem is tudom, kik még — bemutatták a maguk kultúráját. De a közönség kikapcsolásával. Ők voltak a közönség is, a táncosok is. Tehát nem volt egy pódiumra emelt mutatvány. Ahogy a tisztikar vagy az arisztokrácia bált rendezett magának, itt ezeken a dolgozók rendeztek maguknak egy zártkörű bált, ahol az az ezer ember, aki részt vett, hogy

úgy mondjam, a maga kulturális kincsét, amit örökölt, amit tudott, amit nem kellett betanítani, azt mutatta be teljes viseletében, teljes tánckultúrájában vagy teljes énekkultúrájában. Ez a dolgozók szolidaritását emelte, és összeköttetést teremtett az akkori földműves, parasztifjúság, a munkásifjúság és a haladó értelmiség között. Mi ebben a tekintetben nem akartunk népbarátok lenni, hanem azt akartuk, hogy a nép maga legyen a maga barátja. Tehát ez volt a Kolozsvári Bokréta, amit ma mintegy elődjének tekintünk annak a törekvésnek, hogy ma maguknak táncolnak a táncházasok, és táncházasok táncházasoknak mutatják be, amit tudnak, amfiteátrumszerű összejövetelen. Körülüli a közönség, az ifjúság a táncosokat, akik középen táncolnak, végül az egész ifjúság letódul, és a táncteremben együtt táncol, átvéve a mozgást, a formákat, átvéve a szöveget. Ilyenkor kottákat osztogatnak és szöveget is, hogy megtanulják azokat a szép táncokat. Én ebben — mondom — nem divatot látok. Ez a sajátunknak a fölelevenítése, szocialista tömegkultúra, közösségi kifejezés, pontosan a mi nemzetiségi létigényeink fönntartása érdekében.

Tisztelettel köszöntjük Balogh Edgárt 75. születésnapja alkalmából.

Kolozsvári Bokréta 1937 (Széki csoport)

BESZÉLGETÉS BARTOS GYÖRGGYEL AZ ANYANYELVI KONFERENCIA VÉDNÖKSÉGE RENDEZVÉNYEIRŐL

(Készítette: Szász János)

— Már több mint egy évtizede az Anyanyelvi Konferencia Védnöksége jelentős akciót indított a nyugati országokban élő magyarság anyanyelvi kultúrájának, magyarságtudatának megőrzésére. Ezen belül bontakozott ki a nyugati országokban működő magyar gyermek- és ifjúsági néptánccsoportok támogatása, magyarországi táboroztatása, fesztiválokon való szerepeltetése, a csoportok és vezetőik szakmai továbbképzése. A szélesebb magyar közvélemény előtt szinte ismeretlen ez a jelentős, ma már mozgalommá szélesedett tevékenység. Erről kérdezzük Bartos Györgyöt, az Anyanyelvi Konferencia Védnöksége munkatársát, aki e tevékenységet a Népművelési Intézet szakmai segítségére támaszkodva szervezi, irányítja.

— Az Anyanyelvi Konferencia Védnöksége segítségével az egész anyanyelvi kulturális tevékenységet koordináljuk, szervezzük. Az anyanyelvi konferenciák sorozata — ami most már mozgalommá fejlődött — 1970-ben indult Debrecenben. Az a külföldi és hazai igény találkozott ebben, hogy a külföldön élő magyarok nyelvét, kultúráját segítünk ápolni, fenntartani. Olyan neves személyiségek voltak az elindítói, mint Kodály Zoltán, Illyés Gyula, Váci Mihály. Hetvenben — mint említettem, akkor volt az első anyanyelvi konferencia — vetődött fel egy olyan gondolat, hogy hasznos lenne, ha a külföldön élő és már második, harmadik generációból származó magyar fiataloknak lehetőséget tudnánk teremteni itthon, hogy hazai közegben is gyakorolhassák a magyar nyelvet, ismerkedhessenek az országgal. Arról értesültünk éppen a konferencián, hogy szerte a világon, nagyon sok hétvégi iskolában folyik magyar nyelvoktatás, daltanítás, táncoktatás. A magyar kultúrát igyekeznek mindenütt ápolni. A konferencia határozatára intézményes formában megindult a nyelvoktatás két helyen: egyrészt a Balaton mentén van az általános iskolás korú fiatalok nyelvműveléssel egybekötött táboroztatása. Itt együtt vannak hazai magyar fiatalokkal a külföldről jövők három táborban, Zamárdiban, Lellén és Fonyódligeten. De négy-öt órára kivesszük őket a magyar közösségből, és külön, erre a célra alkalmazott magyar tanár, pedagógus foglalkozik velük. Nyelvet oktat és Magyarország földrajzáról, történelméről, néprajzáról, művelődéstörténetéről is képet ad a gyerekeknek. Magyarul játszanak, énekelnek, dalolnak ez alatt a két hét alatt. A többi időt a magyar gyerekekkel töltik el a Balaton partján.

Sárospatakon a középiskolás korú fiataloknak indítottunk hasonló nyelvművelő tábort. Itt is rendszeres nyelvoktatás folyik délelőttönként, és magyarság-tudományi előadásokat hallgatnak. Utóbbiba is Magyarország története, kultúrtörténete foglaltatik. Délután pedig szakköri foglalkozások, sportfoglalkozások vannak. Olyan szakkörök, mint: kerámia, faragás, hímzés, citeraszakkör. Ezenkívül járják Patak környékét és ezt a részét az országnak.

A későbbiekben vetődött fel az a gondolat, hogy nyújtsunk segítséget azoknak a pedagógusoknak, akik külföldön a hétvégi iskolákban magyar nyelvet tanítanak. Néhány országban mód van arra, hogy állami kereteken belül is oktassák a magyar nyelvet. Ilyen ország például Svédország, Ausztria, Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália. Mi tehát az ő részükre indítottuk meg a Debreceni Tanítóképző Főiskolán a továbbképző tanfolyamot 1975-ben. Itt nyelvészek, történészek, irodalmárok, pedagógusok tartanak előadást, illetve gyakorlati foglalkozásokat. Ez alatt a két hét alatt tudásban is megerősödnek, de egyáltalán, el is tudnak merülni a mai magyar közegben. Az országot is megismerik, közel kerülnek a hazai élethez, és ezzel új erőt kapnak, hogy aztán ezt a munkát még hatékonyabban tudják végezni.

— *Kérem, ismertesse adatszerűen is a táborokban, továbbképzéseken részt vevők számát, hogy érzékelhessük ennek a munkának a méreteit, jelentőségét.*

— A sárospataki kollégium 1972-ben indult néhány fővel. Hetvenháromban már negyven fő vett részt. 1972-től 1980-ig közel 450 hallgatója volt a nyári kollégiumnak. Jelenleg ötven-hatvan között mozog a résztvevők száma.

— *A jelentkezés nincs korlátozva? Bárki részt vehet ezeken a rendezvényeken?*

— Szabad jelentkezés van. A prospektusokat megküldjük a magyar egyesületeknek, iskoláknak, meghirdetjük újságunkban, a Magyar Hírekben is ezeket a rendezvényeket. Részvételi díja van a tanfolyamnak, 260 dollár, amiért egyhónapos teljes ellátást és oktatást kapnak.

A kéthetes balatoni táborok részvételi költsége 130 dollár. Erre is bárki jelentkezhet nyelvtudástól függetlenül, tehát teljesen kezdő a magyar szó ismerete nélkül, de olyan is, aki jól tud beszélni. Kiscsoportos foglalkozásokon differenciáltan foglalkozik a pedagógus a jól beszélővel, illetve azokkal is külön, akik egyáltalán nem tudnak még magyarul beszélni.

A balatoni nyári gyermektáborokban eddig 1971-től 1980-ig összesen 2209 gyermek vett részt. Legtöbben a szomszédos Ausztriából, az USA-ból, az NSZK-ból, de jöttek más európai országból, sőt Dél- és Közép-Amerikából és a távoli Ausztráliából is.

A debreceni pedagógus-továbbképző tanfolyamon 1975—1980 között 170 fő vett részt összesen.

— *Említette, kiemelten magas a résztvevők száma Svédországból. Mi az oka ennek?*

Svédországban, ahol a közelmúltban járt egy oktatási küldöttség a Magyarok Világszövetsége főtitkárának vezetésével, szinte egyedülálló lehetőségeket biztosítanak a bevándorlók anyanyelvének oktatására. Minden bevándorló gyermekének biztosítják az anyanyelv tanulásának lehetőségét. Svédországban tizenötezer magyar él. Ismereteink szerint hatvanon felül van Svédországban a magyar nyelvet oktató pedagógusok száma.

A Magyarok Világszövetsége, illetve az Anyanyelvi Konferencia Védnöksége elsősorban a nyugaton élő magyarok kulturális ellátásával foglalkozik, de

elválaszthatatlan azért a szomszédos szocialista országokban élő magyarokkal való kapcsolattól. Első alkalommal 1977-ben vettek részt a szomszédos szocialista országok magyarságának képviselői az anyanyelvi konferencián. Várjuk, és számítunk részvételükre az idei, Pécsett megrendezendő negyedik anyanyelvi konferencián is.

A konferencia az egész anyanyelvi mozgalom kérdéseit beszéli meg. Hogyan folyik a nyelvoktatás, milyenek a feltételei, milyen lehetőségei vannak, milyen igények merülnek fel. Milyen tankönyveket, módszertani segédkönyveket kellene kidolgozni, milyen formákat válasszunk a magyar nyelv ápolására, a magyar kultúra terjesztésére. Ennek az elvi és általános kérdéseit vitatja meg, noha sok gyakorlati probléma is felvetődik egy-egy konfrencián.

Konferencia négyévenként van. 1970-ben indult. 1973-ban volt a második, ez nem pontosan négy évre következett. 1977-ben volt a harmadik, és nyolcvanegyben, most lesz a negyedik. A közbeeső minden második évben, tehát a félidőben, van a védnökség ülése. Az Anyanyelvi Konferencia Védnökségének külföldi és hazai tagjai vannak. Itthoni neves nyelvészek, történészek, hazai intézmények képviselői, ugyanígy külföldről is egyetemek, egyesületek, hétvégi iskolák, egyházak képviselői vesznek részt ebben a munkában.

Kulturális tevékenységünk része a táncoktatás, illetve a magyar néptánc ápolása, a magyar kultúra terjesztése külföldön. Reneszánszát éli egyébként az egész világon a népi kultúra iránti érdeklődés. Az Egyesült Államokban, Kanadában, ahol nagyon sok nemzetiség él, különösen virágzik ez a különböző bevándorló nemzetiségek körében. Hasonlóan, a magyarok körében is megnőtt az érdeklődés a népi hagyományok, a magyar néptánc iránt. Nagyon sok új magyar néptánccsoport létesült az Egyesült Államokban, Kanadában a magyarlakta centrumokban. De a többi európai országban, így Ausztriában, Franciaországban, Svédországban, Dániában, Belgiumban is.

A néptánccsoport-vezetők továbbképző tanfolyama 1972-ben indult, kétévenként kerül megrendezésre. A tanfolyamokon eddig közel 200 fő vett részt. A csoportvezetők mellett a legtöbb esetben az adott csoportból egy táncospár is részt vesz a tanfolyamon, hogy a táncot megtanulja, és otthon a csoportjának átadhassa. Délelőttönként négyórás kemény próba folyik, délután pedig szakmai előadások, népviseletről, hagyományokról. A magyar néptánckultúra helyzetéről, múltjáról, jövőjéről, a hazai gondokról.

A tanfolyamok programját úgy állítjuk össze, hogy egy-egy alkalommal új tájegységek táncait tanulják meg. A résztvevőket elvisszük vidékre, kis falvakba is, hogy a helyi együttesek tagjaival találkozhassanak. Jártunk már pl. Domaházán, Sióagárdon, Nagyecseden, Tápén és Kalocsa környékén is. Közösen táncolnak, együtt lépnek fel a helyiekkel. Ezek a találkozók nagy élményt jelentenek számukra.

A táncoktatók tanfolyamát megelőzően már 1970-ben elkezdődött külföldi magyar néptánccsoportok magyarországi fesztiválja is. Ez is kétévenként kerül megrendezésre. A csoportok magyarországi közönség előtt mutatják be tudásukat. A tánccsoportok egy hétig tartózkodnak Magyarországon. Ez alatt az egy hét alatt tanulnak meg új táncokat, és készülnek fel az előbb említett fesztiválokra is.

1970-ben öt csoport jött össze 76 fővel; 1973-ban 6 csoport 81 fővel; 1975-ben 8 csoport 116 fővel; 1977-ben 14 csoport 230 fővel; 1979-ben 17 csoport 234 fővel.

— *A listából úgy látom, hogy sok csoport kétévenként rendszeresen visszatér, de vannak újonnan jelentkező csoportok is.*

— 1979-ben itt volt az Oberwarti Tánccsoport, az Oberpullendorfi leánycsoport, a Pannónia 77 Tánccsoport, a Grazi Gyermekcsoport Ausztriából (nagyrészük már az 1970—1973—1975—1977-es fesztiválokon is itt volt). Korábban itt volt még a Bécsi Magyar Egyesület Tánccsoportja is. Belgiumból részt vett a Tubize-i Kulacs Tánccsoport (1975-ben és 1977-ben is itt volt). Franciaországból a Párizsi Csárdás Tánccsoport és a Tourcoingi Magyar Egyesület Tánccsoportja. (Ők is minden alkalommal itt voltak 1970-től. Korábban itt volt még a Strassbourgi Bartók Táncegyüttes is.)

Kanadából a Bokréta Tánccsoport, a londoni (a kanadai Londonból!) Magyar Egyesület és az edmondi Magyar Egyesület Tánccsoportja. (Korábban itt volt még Kanadából a Hungarica Tánccsoport, a Reginai Magyar Egylet Balaton Tánccsoportja.) Az NSZK-ból az Erlangeni Tánccsoport. (Korábban, 1975-ben és 1977-ben itt volt még a kölni Bokréta Táncegyüttes is.) Az USA-ból, Los Angelesből a Kárpátok Magyar Népi Táncegyüttes és a Csárdás Tánccsoport, Kaliforniából az Eszterlánc Népi Táncegyüttes, New Yorkból az Ungaresca Népi Táncegyüttes. (Néhány közülük már korábban is itt volt. 1973-ben és 1977-ben itt volt még a Hungária Népi Táncegyüttes is Detroitból.) Svédországból a Kárpáti Táncegyüttes első alkalommal volt itt. Angliából 1977-ben itt volt a Magyar Népi Táncegyüttes Londonból és a Magyar Egyesület Néptánccsoportja Croydonból.

Amint mondtam, az általunk rendezett tanfolyamokon a táncoktatók részére igyekszünk mindig országunk egy-egy részének jellegzetes táncanyagát bemutatni. Mindegyik tanfolyam egy-egy terület anyagával foglalkozik. Az idei tanfolyam, amely július 22. és augusztus 3. között lesz Budapesten, Rimóc és Hollókő vidékének táncaival, ennek gyermekanyagával foglalkozik. Azért gyermekjátékokkal, mert nagyon sok gyermekcsoport alakult az ifjúsági csoportok mellett, hisz szükségük van utánpótlásra, és őróluk az elmúlt esztendőkben elfeledkeztünk, kevesebb gyermekanyagot adtunk. Így idén inkább a gyermekanyagra helyezzük a hangsúlyt. A másik nagy terület a Rábaköz és a Szigetköz anyagával való ismerkedés. Dús, ugrós, páros, Vitnyéd vidéki gyermekjátékok, bölcsőcske, karácsonyi játékok — ezt a területet ismerik meg.

A csoportokról elmondhatom, hogy még a Gyöngyösbokréta korából magukkal vitt, azóta eléggé megkopott tánchagyományaikat és ismereteiket sikerül lassan felújítani. Megismertetjük az oktatókat a magyarországi folklórhullámban tapasztalható törekvésekkel, az eredeti néptáncokkal, melyek elsajátítása lassan-lassan tükröződik a fesztiválra hozott táncokban.

Pozitív példaként hadd említsem meg az Egyesült Államokban, New Yorkban működő Hungária Tánccsoportot. Vezetőik, Magyar Kálmán és Magyar Judit sokat tesznek azért, hogy az Egyesült Államokban mind szélesebb körben megismerkedjenek a magyar néptánchagyományokkal. Folklórcentrumot alapítottak, és kétévenként ők is rendeznek egy táncszimpóziumot az Egyesült Államokban tevékenykedő, magyar táncot táncoló nem magyaroknak is. Tehát ezen magyar származású csoportok, de olyan érdeklődő amerikaiak, akik szeretik a magyar néptáncot és érdeklődnek ez iránt, részt vehetnek. Munkájuk eredményeként ez az irányzat nagyon sokat fejlődött. Sokat segített az is, hogy most már többször van lehetőségünk arra, hogy hazai táncoktatók kint járjanak, és ők már ezt az új felfogást képviselik.

CONTENTS

THE LANGUAGE OF DANCE

Conversation with **Yannis Ritszosz** (Made by János Szász.) 3
Valéria Dienes about Dance (Made by György Bisztray.) 8
Tamás Deme: Terpsichore and the Groin of Soul 11
István Molnár: Passages from Introduction to the Study on Hungarian Dance Technics 15
László Takács: The View of Play Dance by the Indian Way of Thinkig 20

HISTORY

Oszkár Papp: Folk Culture X Avantgarde. (About the „Muharay" Ensemble.) 26
Conversation with **Miklós Jancsó**. (Made by József Tasi.) 35
Conversation with **György Martin** on Precedents of the New Wave in Folklore. (Made by János Szász.) 42

AMATEURISM AND FOLKLORE

Rosmari Statelova: Thougs of the Two Tendencies of Amateurism (Translated by László Thoma.) 54
János Szász: B. Bartók's Model — Folk Dance Movement (New Wave in Folklore, Dances on Themes, Keeping of Traditions.) 63
János Molnár: The Folk Dance Movement in the People Education 95

HORIZON

Interview with **Edgár Balogh** on Relation of Nationality Existence to the Folklore Movement. (Made by János Szász.) 102
Interview with **György Bartos** on Homeland's Aid to the Dance Movement of Hungarians Living in Western Countries. (Made by János Szász.) 109

PICTURES 3, 19, 23, 25, 30, 33, 41, 70, 72, 74, 76, 78, 79, 89, 92, 93, 108

ABOUT OUR AUTHORS 10

Ára: 24,— Ft

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫК ТАНЦА

Разговор с *Я. Ритсосом* (Сделал: *Янош Сас*) 3
Валерия Диэнеш: О танце (Сделал: *Дёрдь Бистраи*) 8
Тамаш Деме: Тэрпсихоре и бедра души 11
Иштван Молнар: Отрывки из предисловия книги „Венгерская танцевальная техника" 15
Ласло Такач: Взгляд на игру и танец в индийском мышлении 20

ИСТОРИЯ

Оскар Папп: Народная культура X авантгард. (Об ансамбле „Мухараи" 26
Разговор с *Муклошом Янчо* (Сделал: *Ёжеф Таши*) 35
Разговор с *Дёрдём Мартином* о предистории нового подъёма фольклорного движения. (Сделал: *Янош Сас*) 42

ЛЮБИТЕЛЬСТВО И ФОЛЬКЛОР

Розмари Штателова: мысли о двух тенденциях любительства. (Перевод: *Ласло Тома*) 54
Янош Сас: Модель Бартока — движение народных танцев. Новый подъём фольклора, тематические танцы, сохранение традиции 63
Янош Молнар: Место и роль культа народных танцев в системе народного образования 95

ГОРИЗОН

Разговор с *Едгаром Балогом* об отношении национального фольклора. *(Сделал: Янош Сас)* 102
Разговор с *Дёрдём Бартошом* об оказании нашей помощи движению народных танцев у венгров, живущие заграницей. *(Сделал: Янош Сас)* 109

kultúra és közösség

A TARTALOMBÓL

A MUNKA KULTÚRÁJA

Berki Sándor: Munkások és automatizáció
László-Bencsik Sándor: Süss fel nap!

CSALÁD–TÁRSADALOM

Mátyus Alíz: Lakodalomig tartó vadászat

A FALU KÉPE

Niedermüller Péter: Térformák és térhasználati szabályok a falusi kultúrában

KERÜLŐÚTON

Hegyi – Kovalik – Varsányi: Boszorkányok pedig nincsenek

81•5

TARTALOM

A MUNKA KULTÚRÁJA

Berki Sándor: Munkások és automatizáció 3
Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor: „Egyedül mit tehetnék?" 25
László-Bencsik Sándor: Süss fel nap! (Egy szocialista brigád krónikájából) 32

CSALÁD—TÁRSADALOM

Lipp Márta: Állandóság és változás (Történetileg kialakult minták a különböző családtípusok élőkultúrájában) 41
Mátyus Aliz: Lakodalomig tartó vadászat 63

A FALU KÉPE

Niedermüller Péter: Térformák és térhasználati szabályok a falusi kultúrában 75
Gergely Katalin: A paraszti öltözködés és a divat 85

KERÜLŐÚTON

Bálint B. András: „Láttam a világ nyomorúságát, de nem láttam a kiutat" (Adventisták) 93
Boszorkányok pedig nincsenek (Részletek *Hegyi Imre—Kovalik Márta—Varsányi Gyula* rádióműsorából) 105

SZERZŐINKRŐL 104

KÉPEK 76, 78, 79, 80, 81, 82

HIBAIGAZÍTÁS

Lapunk előző — 1981/4-es — számában sajnálatos szerkesztőségi hiba folytán, Jancsó Miklós interjújában hibásan írtuk *Szabó Iván* nevét. Az érintettek és az olvasók szíves elnézését kérjük.

A szerkesztőség

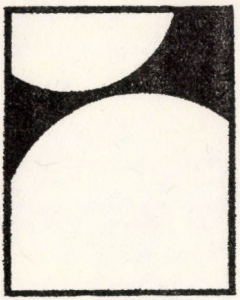

kultúra és közösség

MŰVELŐDÉSELMÉLETI FOLYÓIRAT

1981 • 5

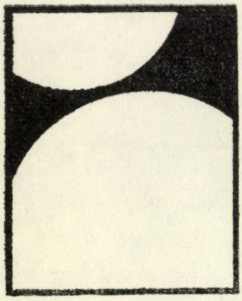

FELELŐS SZERKESZTŐ:

VITÁNYI IVÁN

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

ÁCS MIKLÓSNÉ
BOROS SÁNDOR
FÜLEKI JÓZSEF
KAMARÁS ISTVÁN
KARSAI KÁROLY
KOVALCSIK JÓZSEF
KŐRÖSI JÓZSEF
MIKLÓS PÁL
RÁCZ ZOLTÁN
SZECSKŐ TAMÁS

SZERKESZTŐSÉG:

B. VÖRÖS GIZELLA
felelős szerkesztő h.

PÁLFI ÁGNES
szerkesztő

ERŐSS MÁRIA
szerk. titkár

SZERKESZTŐSÉG:

1251 Budapest,
I., Corvin tér 8.
Telefon: 388-122/87

ISSN 0133—2597

Megjelenik kéthavonta. Előfizetési díj egy évre 144,— Ft. Egyes szám ára: 24 Ft. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető minden postahivatalban és a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlapirodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Kiadja a Lapkiadó Vállalat: Budapest, Pf. 223. VII., Lenin krt. 9—11. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató.
Készült a Veszprém megyei Nyomdában 81. 2073 Felelős vezető: Danóczy Balázs igazgató.
Indexszám: 36 410

Berki Sándor

MUNKÁSOK ÉS AUTOMATIZÁCIÓ

BEVEZETŐ

A dolgozat alapjául szolgáló vizsgálat célja azon komplex hatás néhány elemének felderítése volt, amelyet az automatizáció és az azt felhasználó munkaszervezet idéz elő az ipari munka tartalmában, a munkafeltételekben és a munkásbeállítottságokban. Jó bázist nyújtott ehhez egy műszálgyártó üzem automatizált — visszajelző és helyenként hibajavító visszacsatolásokkal is ellátott — gyártási rendszere. A témát azért tartom fontosnak, mert a termelőerők fejlődése — különösen ennek műszaki-technikai oldala — minden termelési folyamatot — egyelőre — az itt tapasztalt formák és tartalmak felé terel. Az automatizáció hasonló szintje ma még csak a vegyiparban és néhány gépipari technológiánál jelentkezik, de történelmi távlatban ez az automatizációs színvonal válik majd tömegessé az ilyen körülmények között tevékenykedő munkással együtt.

A kutatás fő módszere a résztvevő megfigyelés volt — három éve dolgozom a leírt részlegben —, de csak az utolsó néhány hónapban „hoztam nyilvánosságra" tevékenységemet, akkor is csak a munkások — s nem a vezetők — között.

Négy eszközt használtam fel a kutatáshoz, fő eszközöm az „Automatizáció és az ipari munkások" c. nemzetközi kutatási program IV. sz. kutatási eszköze, a „Munkafolyamat és munkahely megfigyelés".[1] Kiemelt fővátozóinak pontrendszere segítségével mérhető a munka bonyolultsága a munkaposztok függvényében. A munka bonyolultságának összevetése az egyes posztok bérhelyzetével vezetett az első izgalmas eredményhez.

Másik eszközöm egy másik gyárban korábban felhasznált kérdőív volt.[2] Kimutathatónak tűnik felhasználásával — ha a terjedelmi korlátok miatt csak utalásszerűen is — néhány markáns különbség a hagyományosabb, nagy mennyiségű kézi munkát tartalmazó és az automatizált berendezésrendszeren megvalósuló — kézi munkát alig, csak felügyelet igénylő — gyártás, szervezés és a munkásmagatartás között.

Harmadik eszközként interjúkat készítettem munkatársaimmal.[3] A kezdeti tapogatódzás után különféle kérdéseket tettem fel, nem minden kérdést mindenkinek, ismerve a körülbelüli kompetencia-kört, melyben a válasz jó információkkal szolgálhat. Interjú csak 15 fővel készült, részben munkaigényessége, részben amiatt, hogy csak azokkal kíséreltem ezt meg, akiknél már feltétlen bizalomra számíthattam, azaz „maguk ellen vallani" is hajlandók voltak.

Végül elemeztem néhány vállalati dokumentumot, bár itt volt legnagyobb akadály a vezetők idegenkedése. Néhány technológiai leíráson, a bérlisták és a pszichológiai laboratórium eredményein kívül csak a különböző fórumokon elhangzott adatokra támaszkodhattam. Ezekkel kapcsolatban azonban meg kell jegyeznem, hogy a termelési tanácskozáson vagy KISZ-gyűlésen elhangzott adatok valódiságát később sokszor kétségbe vonták. Az adat felhasználásánál ezt mindig megjegyzem.

EGY MÓDSZERTANI PROBLÉMA

A dolgozat első — tényfeltáró — részének írásakor azzal a kérdéssel kerültem szembe, hogy indokolt-e a világ (világpiac)—Európa—KGST—Magyarország—vállalat—üzem—munkás láncot oksági láncként kezelni, egyértelmű-e, hogy mindig a „magasabb egység" bír meghatározó erővel. Nyilvánvaló szerintem, hogy sokkal jellemzőbb a lánc elemeinek egymás közti viszonyára az autonómia és kiszolgáltatottság dialektikusan ellentmondásos egysége. Különösen a vállalat—üzem (automatizáció)—munkás viszonyrendszerben tapasztalható élénk cáfolata a felülről való meghatározottságnak. Persze a hagyományos „scientific management"-emberkép koordináta-rendszerében mozogva, logikusnak tűnhetett, hogy a megfelelő anyagi ösztönzés nem marad hatás nélkül. A vállalat és a vizsgált üzem vezetősége is könnyen vélhette úgy, hogy a „semmittevő" posztokon* is elérhető jó kereset majd megbecsült munkahellyé teszi az üzemet. Az ezzel ellentétes tendenciák kibontakozása egy ördögi kör bezárulására utal: miközben a szervezet függetleníteni igyekszik magát tagjai „kénye-kedvétől" (automatizál), saját igyekezetének csapdájába esik, függetlensége nem nő, csak a fent jelzett viszonyrendszer lesz konfliktusosabb.

A VIZSGÁLAT TÁRGYA

Az üzem a Komárom megyei Duna-szakasz egyik nagyközségébe telepített vegyipari gyár — nevezzük VEGYSZER-nek — része. A vállalat múltja a második világháború közvetlen előzményeihez nyúlik vissza. A nemzetközi vegyiszál-szerződések háború miatti felbontása saját kapacitások kiépítését tette szükségessé. A település nagyrészt németajkú etnikuma — tekintve az akkori kormány német orientációját, a jó közlekedés és a nagy vízszükséglet mellett valószínűleg szintén motívum volt.

Az 1969—74 között lezajlott valóságos „gründolási láz" egyik fő területe a vegyipar. Ekkor indulnak a népgazdaság nagy rekonstrukciós programjai, beindul a TVK 24 000 tonnás polietiléngyára, a BVK 30 000 tonnás PVC-gyára, a VEGYSZER is három beruházást indít egyszerre. Ezek sorába tartozik a 11 000 tonnás végkapacitásra mintegy 2 MD Ft-os költséggel felépült PAN** üzem is. Nagy ugrás ez a vállalat termelési lehetőségeiben, az eddigi 28 000 tonna össztermelés 40%-kal növekszik a két gyártósor beindulása után.[4]

*Az üzem munkaposztjainak nagyobb része fizikai tevékenységet — izommozgatást — alig igényel.

**Poliakrilnitril, műszál alapanyag rövidítése, az üzem neve.

Az olasz know-how alapján létesített üzem — két automatizált transzfersoros géprendszer — munkáslétszáma és egyéb méretei még áttekinthetők egy ember számára is.

Röviden bemutatom azt a gazdasági és technológiai környezetet, amelyben az üzem és a vállalat működik.

A VILÁGPIAC HELYZETE, ERŐVISZONYAI

Az 1970. szeptember 16-án Düsseldorfban megnyílt műanyag-kiállítás adatai szerint a világ műanyagtermelése elérte a 30 M tonnát, az utóbbi húsz évben átlagosan 16%-os növekedéssel. A világ egy főre eső műanyagfogyasztása 8 kg/év. Legnagyobb fogyasztó az NSZK 58 kg/fővel, ezt Svédország, Japán és az USA követi.

Ugyanakkor a világ textilszál-termelése már második éve csak 1—1% emelkedést mutatott, ami a természetes szaporodás üteménél is alacsonyabb. Ezen belül a szintetikus szálak 5—10 százalékos növekedési ütemet tartanak.[5] A PAN-beruházásról szóló döntés tehát egy dinamikusan bővülő piacot tételezhetett fel (az építés indulásának éve 1969). Sőt a szálfélék termelésnövekedésének ütemkülönbsége is indokolhatta, hogy akrilszál-beruházás történt. A poliakrilnitril szál világszintű termelésének bővülése ugyanis a poliészterek* 19%-os növekedése mögött — 17%-kal — a második helyen van. E nagyléptékű felfutás világszerte új beruházásokat indukált a piac telítődéséről szóló első jóslatok ellenére.[6]

Az üzemek létesítésénél a nagy kapacitás, a folyamatos termelés és az automatizálás került előtérbe. A technológiai fejlődés már olyan előrehaladott, hogy a teljesen folyamatossá tett eljárások valódi gazdasági előnyöket biztosítanak.[7]

A legrégibb gyártóval, Nyugat-Európával szemben a többi termelő az egyenlőtlen fejlődés előnyeit — jelentős bérelőnyt** — és az USA energiapolitikája következtében*** az itteni termelők tetemes anyagköltségelőnyt is realizáltak. A hatvanas évek végén már többszörös gyűrű veszi körül az európai termelőket. Saját tőkeexportjuk miatt Európa „perifériáján" fellendül a műszálgyártás. Törökország, Portugália, Írország stb. már önálló termelést folytat. Agresszívebb piacpolitikával, veszélyesebb versenytárs az USA és Japán. Az említett előnyökön kívül üzemnagyságuk is mintegy kétszerese az európainak. A világ műszálgyártásának 16%-át egy amerikai óriás, a Du Pont adja.[8]

A piac 1970—72-es első látványos összeomlása után, 1973-ban az eladások nagymértékben emelkedni kezdtek. Ennek oka azonban a gyapottermelő vidékeket sújtó rossz időjárás és az ausztráliai juhállományt tizedelő járvány volt. A kiugrást derékba törte a világpiaci olajár-robbanás.[9]

A természetes szálak termelésének fellendülése és a nyersanyagok árának emelkedése azt eredményezte, hogy a műszál eladása 1970 óta nem érte el az 1969-es szintet.[10] A természetes szálak termelői új termékekkel jelentek meg

*Hagyományos textilműszál, jelenleg ebből használ legtöbbet a textilipar.
**Az USA—Hollandia viszonylatban ez kb. 20% az USA javára.
***Kötött olajárak és könnyűbenzin kiviteli tilalom.

a piacon (woolmark), és a környezetvédelem érveit is hatásosan használták fel. Általánosan mutatkozó tendencia a műszálak területén — és ez a PAN-szálra is érvényes —, hogy a termékéletgörbe stagnáló, vagy nagyon kicsit emelkedő szakaszába érkezett.[11]

A ráfordítások növekedését tehát nem lehet a bevételek növelésével ellensúlyozni. A kapacitáskihasználás általános szintje 75—85%-ra csökkent. Nyugat-Európa termelői kartellba tömörültek, sőt egy olasz bíróság határozattal korlátozta az USA-ból származó importot a GATT 20. cikkelyére hivatkozva, amely megtiltja az alacsony nyersanyagár külföldi versenypiacon való érvényesítését.[12]

Egy olasz szakértő szerint: „Új üzemeket létesíteni a hetvenes évek elején még ésszerűnek tűnhetett, hisz előtte voltunk az olajkrízisnek és az általános gazdasági letörésnek. De az évtized közepén ez rendkívüli különcködésnek látszott."[13]

A PAN-üzem két ütemének indulási évei 1973 és 1976.

A KGST ORSZÁGOK

Itt a száltermelésben a nagy fogyasztásnövekedés miatt a szakosítás mellett önálló tendenciák is teret nyertek. Jelenleg minden európai szocialista ország rendelkezik majd minden szálféleség technológiájával. Legnagyobb termelő a SZU az össztermelés 50%-ával, sorrendben Lengyelország, az NDK, Románia, Bulgária, Csehszlovákia és végül Magyarország követi 2%-os részesedéssel. Ez a 2% teljes egészében a VEGYSZER-nél koncentrálódik.[14]

1974—75-ig még a „be nem gyűrűzés" volt az uralkodó vélemény, a későbbiekben azonban a fejlesztések helyett a piacbiztosítás került előtérbe. A lengyel és magyar szálipar csereegyezményt hozott létre, melynek keretében a PAN-szálat Lengyelországba exportálják. Nem mintha a magyar száltermelést is a világpiac magas árai sújtották volna, hisz itt volt az olefin-program keretében behozott olcsó szovjet olaj és nyersanyag.

Kezdetben a hazai fogyasztók örömmel fogadták a CRUMERON* márkanevű terméket, de belföldre csak keveset értékesítettek. A nyugati export sosem volt jelentős, és csak kilogrammonként 37 Ft-os állami támogatással valósult meg.** A gyártás nyolc éve alatt sem tudott versenyképessé válni.[15] Az 1980-as év szabályzórendszer-változásai és a piaci viszonyok még kedvezőtlenebb helyzetbe hozták a vállalatot. Megszűnt az államilag szabott ár a lengyel cserében, támadásba lendült a hazai textilipar is, melynek devizális korlátai ugyan a VEGYSZER monopolhelyzetét erősítették, de mégis sorozatosan alulmaradt az árvitákban.*** Mi több, 1980 első felében már 1 MFt-ot kellett fizetnie jogtalan hasznoszerzés címén.

A tőkés műszálgyártó „multik" számára adott lehetőség, mivel legtöbbször az iparág teljes vertikumát vagy horizontális metszetét foglalják magukba —

*Az ókori Római Birodalom limes-erődje állt a falu helyén CRUMERUM néven.

**Az adat PAN-klubon hangzott el a vállalat egyik közgazdászától, az igazgató később cáfolta.

***Nem tévedés, a textilipar a vevő pozíciójából is volt olyan erős, hogy „kiverje" az árcsökkentést.

a válságévekben meg is kezdődött tendencia —, hogy a műanyagipar más területei felé orientálódnak. A szocialista országok vállalatai ilyen adottságokkal alig rendelkeznek.

A PAN-termék minősége is lehetőséget adott a magyar textiliparnak, hogy már az 1980-as évek elején 14—16%-os árcsökkentést érjen el. A vállalat ugyanis csak a mennyiségi teljesítést, sőt túlteljesítést erőltette, egészen addig, míg a minőségi reklamációk miatt kifizetett összeg el nem érte a többletermelés bevételének nagyságát. Jellemző, hogy a 11 000 t kapacitásra tervezett üzem 1979-ben már 12 200 tonnát hozott azon ipargazdaságtani közhely ellenére, hogy „olcsóbb" egy nagyobb kapacitású egységet teljesítőképessége alatt kihasználni, mint egy kisebbet afölött. „Itt csak hajtjuk a gépeket, miközben pótlás nincs. 73 óta csak a hajtás, és nincs alkatrész."[16] „Ugy javítják a gépeket, hogy összeválogatják az egyformára kopott alkatrészeket, és azt teszik be."[17]

A lengyel csereárak még a hazai árszintnél is alacsonyabbra süllyedtek. A vállalat 1980. évi tervezett nyeresége csak 50%-a az 1979. évinek annak ellenére, hogy az összes árbevétel 22%-a ma is különféle támogatások formájában jut a vállalathoz.*

Sovány magyarázat minderre az, amit egy igazgatóhelyettes mondott Moldova Györgynek, mikor „tehén ügyben" a vállalatnál járt: „Láttam nyugaton, hogy hajtják a gépeket, csak úgy rázkódnak, mert két év múlva úgyis ki kell dobni. Ott olyan üzemeket zártak be, melyeknek fonalkibocsátási sebessége duplája volt a mienknek."[18]

A fent ismertetett helyzet a következő hipotézist valószínűsíti: a népgazdaság központi vezetése, látva az új beruházás sikertelenségét, mintegy „leírta" a vállalatot és az üzemet. A növekedés lehetőségeinek elvétele — a PAN-üzem tervezett harmadik ütemének „elhalasztása" — ma a legkeményebb restrikciók közé tartozik. 1981-ben már gazdasági és politikai okokból egyaránt módosult a vállalatra háruló — az olefin-programból következő — feladat, hogy „rubelből csináljon dollárt", ma már a belső piac ellátása az elsőrendű cél.

Mindez nyilván a vállalati és üzemi vezetőség magatartásában is érezhető: „Mindenki csak annyit dolgozik, amennyit muszáj, a vezető is csak azt csinálja meg, amit elvárnak tőle, amit ellenőriznek. Föntről lentig ez érvényes. Nem azért trehányok, mert trehányok szeretnek lenni, hanem mert nincs szorosra fogva a gyeplő. Igaz, aki becsületesen dolgozik, azt nagyjából hülyének is nézik. Ha egyszer mi feltételezzük, hogy a melós lusta, mint a föld, akkor miért ne lenne a művezető és az üzemvezető is lusta, mint a föld."[18] „A beállító is szépen rábólint, mikor mondanak neki valamit a főnökök, aztán mikor megkérdezik, újra bólint, miközben nem csinált semmit. Mindenki szívesebben elhiszi, ami az érdeke, a főnök is inkább elhiszi, amit mondanak, csak ne kelljen ellenőrizni."[19]

*Az adat a szakszervezet berkeiben körözött „Tájékoztató"-ban szerepelt „exportvisszatérítés" és „termeléskorszerűsítési támogatás" címszóval. Az igazgató szerint „dotáció nincs".

A későbbiekben bemutatandó munkásmagatartások jobb megértése kedvéért most röviden leírom az alkalmazott technológiát és a főbb munkatevékenységeket.

A Polimer üzemrészben (I.) tárolt alapanyagokból* zárt rendszerben, vegyi reakciók során keletkezik a polimer-elegy.** Ehhez szükséges a monomer*** készítés, ennek polimerizáltatása, bepárlása és szűrése. A Szálképző (II.) üzemrészből visszatáplált DMF regenerálása is itt történik. Az üzemnek ez a legjobban automatizált része, emberi beavatkozás alig van. Csak a műszerek figyelése, szivattyúk beindítása és leállítása, regisztrálás és anyagmintavétel igényel emberi tevékenységet, mintegy 10—15 perces óránkénti elfoglaltsággal, óránként ismétlődő feladatokkal.

Az üzemrész a 2.5 munkaposzton kapcsolódik a Szálképző üzemrészhez. Ennek rendszere már nem zárt, automatizációs szintje is alacsonyabb, nincsenek hibajavító visszacsatolásai, mint a Polimer üzemrésznek. Ebből következik a lényegesen eltérő munkajelleg is, az üzemzavarok elhárítása, észlelése az itt dolgozók feladata. Az üzem legkötöttebb és legmonotonabb posztja a 2.6 számú. Itt találkozik a vegyipar a textiliparral. Eddig tipikusan vegyipari anyagok és folyamatok, innen inkább a textiliparra jellemzők vannak. Ezen a ponton válik műszállá a polimer folyadék. A kicsapófürdőben sótalan víz oldja ki a szálképző lapokon**** keresztülpréselt polimer-elegyből a szerves oldószert, a szál kicsapódik, koagulál***** Folyamatos anyagtovábbítás közben végzi el a gép az anyagmegmunkálás következő fázisait. A kábelbe****** gyűjtött elemiszálakat a fémhengerek fordulatszám-különbségei megnyújtják, majd kimossák az oldószer- és adalékmaradványokat, végül szárítás és elektrostatikus feltöltődés elleni kezelés következik. A szál textilipari tulajdonságait, majdani feldolgozhatóságát biztosítja a göndörítés. A természetes anyagok elemiszálaihoz hasonló „hullámosságot" kap az anyag, milliméterenként 1—2 hullámnyi „göndörséget".

Az utóbbi technológiai műveleteknél emberi tevékenység alig van, csak az üzemzavarok elhárítására és néhány perces géptisztításra korlátozódik. Ebben az üzemrészben található még a színező műhely és az első késztermék csomagolása. A bálába rakott termék csomagolása már mérsékelt fizikai igénybevételt tartalmazó munkafolyamatokkal történik.

A továbbfeldolgozásra kerülő termék a Konverter******* üzemrész (III.) 3.4 munkaposztján, textilgépeken folytatja útját. Ez az üzemrész már teljesen textilipari jellegű, több textilgyárunkban is megtalálható ez a technológiai sor. Az eddig folyamatos elemiszálakból álló kábelt oly módon terjedelmesítik, hogy

*ACN: akrilnitril, monomerkomponens. MA: metilakrilát, monomerkomponens. DMF: dimetilformamid, szerves oldószer. ASNA: alilszulfonsavas nátrium, a szál színezhetőségét biztosító gyök. ALCL: alilklorid, polimerizáció indító katalizátor.

**Méz-halmazállapotú áttetsző massza.

***Ennek kismolekulájú formája, intermedier.

****Kb. 10 Ft-os érme nagyságú krómacél lap 1000—1000 furattal.

*****Szerves anyagok oldószer-elvonás hatására történő megmerevedése.

******Elemiszál-köteg, szálszáma 36 000—350 000 közt van.

*******a. m. átalakító.

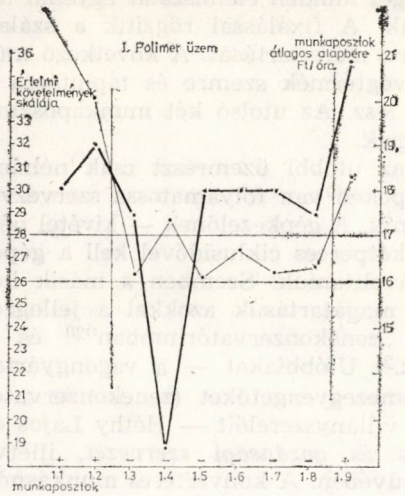

1. sz. grafikon

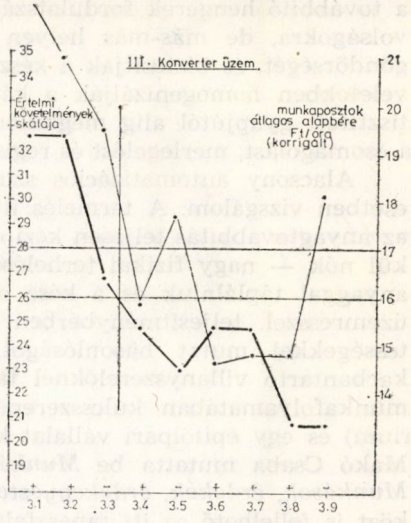

2. sz. grafikon

+: Bér- és „munkabonyolultság" tartománya egybeesik

—: Különbözik

| hierarchikus szintek leválasztása

— bérgrafikon

▬ az „értelmi követelmények" grafikonja

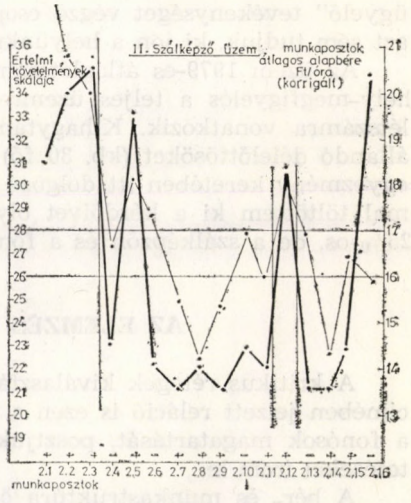

3. sz. grafikon

a továbbító hengerek fordulatszám-különbségei minden elemiszálat egyenlő távolságokra, de más-más helyen elszakítanak. A fixálással rögzítik a szálak göndörségét, és biztosítják a készülő kötöttáru mérettartását. A következő műveletekben homogenizálják a kábeleket, a végtermék szemre és tapintásra a tisztított gyapjútól alig megkülönböztethető lesz. Az utolsó két munkaposzton a csomagolást, mérlegelést és regisztrálást végzik.

Alacsony automatizációs szintje miatt az utóbbi üzemrészt csak néhány esetben vizsgálom. A termelés itt egyedi gépeken van folyamatossá szervezve, az anyagtovábbítás teljesen kézi erővel történik. A gépkezelőnek — kivétel nélkül nők — nagy fizikai terhelése van, kb. kétperces ciklusidővel kell a gépet anyaggal táplálniuk és a kész anyagot eltávolítaniuk. Szemben a másik két üzemrésszel, teljesítménybérben dolgoznak, magatartásuk azokkal a jellegzetességekkel mutat hasonlóságot, amiket a „zenekonzervatóriumban"[20] és a karbantartó villanyszerelőknél tapasztaltunk.[21] Utóbbiakat — a vagongyártás munkafolyamatában kulcsszerepet játszó lemezegyengetőket (zenekonzervatórium) és egy építőipari vállalat karbantartó villanyszerelőit — Héthy Lajos és Makó Csaba mutatta be *Munkásmagatartás és gazdasági szervezet,* illetve *Munkások, érdekek, érdekegyeztetés* című művében. A konverteres munkásnők közt is fellelhető az itt tapasztalt — teljesítményszabályozáson alapuló — tárgyalásos érdekérvényesítő stratégia.

Megfigyelhető viszont az automatizált környezet hatása. Itt is folyamatos az üzemvitel, holott ezt nem indokolja a berendezések leállításának és beindításának magas költsége, mint a polimeren és a szálképzőn. A folyamatos üzem négy műszakba* tagolt termelőszervezete — minden műszak három üzemrészben, sőt a konverteres műszak tovább aprózódik — ugyanúgy atomizálja a nehéz fizikai munkát végző munkacsoportokat is, mint a kisebb létszámú, „felügyelő" tevékenységet végző csoportokat. „Nálunk nincs melegcsákány váltás, azt sem tudjuk, ki jön a helyünkre."[17]

Az üzem 1979-es átlaglétszáma 304 fő volt. A munkafolyamat- és munkahely-megfigyelés a teljes üzemre, a kérdőíves felvétel egy 200 főre redukált létszámra vonatkozik. Kihagytam a kérdőíves mintavétel alapsokaságából az állandó délelőttösöket (kb. 30 fő) és a szlovák, valamint NDK munkaerőcsereegyezmény keretében itt dolgozó nőket (kb. 70 fő). Végül ötven munkatársammal töltöttem ki a kérdőívet oly módon, hogy a teljes vizsgált létszámból 25%-os, de a szálképzőn és a fonósok** között 50%-os mintának feleljen meg.

AZ ELEMZÉS ÖSSZEVETÉSE, BÉR- MUNKASTRUKTÚRA

A kritikus rétegek kiválasztásának szabályait követve — mivel a dolgozat címében jelzett reláció is ezen a poszton érvényesül a legtisztább formában — a fonósok magatartását, posztjuk jellegét és az ebből levonható fő következtetéseket írom le.

A bér- és munkastruktúra összevetésének arra a kérdésre kellene választ adnia: mit fizet meg a szervezet? A munkaposztok átlagos alapbéreinek (moz-

*A helyi zsargon két értelemben használja a kifejezést, jelenthet munkacsoportot (XY műszakja), de munkában töltött napszakot is (délelőttös, délutános műszak).
**A 2.6 munkaposzton dolgozók itteni elnevezése.

góbér, 5% prémium + jutalom) és munkabonyolultságának ábrázolása erős disszonanciákat mutat. A hierarchikus szintek magasabb bére világosan érvényesül, de milyen törvényszerűség differenciál a gépmunkások szintjén? Miután 73 fő 13 poszton ellentétes szférában van bér- és munkabonyolultság tartományát tekintve, nem állítható, hogy a bonyolultabb munka magasabb díjazása érvényesülne. A fizikai terhelés növekedésével — ez szinte lineárisan emelkedik a munkaposztok függvényében a Polimertől a Szálképző, de főleg a Konverter felé — a bér szinte teljes egyértelműséggel ellentétesen mozog.

Néhány konkrét poszton bemutatom azokat a mechanizmusokat, amik a fennálló helyzetre vezettek.

A polimer tartálypark kezelői az üzemrész régi dolgozói, megfordultak már több munkaposzton is. Az üzemben töltött idejük, kapcsolataik lehetővé teszik, hogy miután a többi posztokon „nyüzsögve" felverték órabérüket, megszállják a legegyszerűbb és legkevesebb tevékenységet igénylő munkahelyet. Ez hívja fel a figyelmet a „hányados jellegű érdekleképezésre"[21] irányuló törekvésekre. A munkavállaló szubjektíven értelmezett „bevételeit és ráfordításait" is képes autonóm módon befolyásolni. Jelen esetben a bevételnövelés korlátai miatt a ráfordítások csökkentésére tevődik a hangsúly. A folyamatos üzemvitel következtében az átlagos órakereset túlórával vagy hasonló módszerekkel nem növelhető. Egyetlen, nem túl hatásos módszert alkalmaznak a munkások, nevezetesen, hogy a műszakpótlék-rendszer miatt relatíve legroszszabbul fizetett délelőttös napokra helyezik az átlabérrel fizetett szabadság és a táppénzes napok nagy részét.

A fonósok átlagbérét csak az 1979 elején bevezetett prémium emelte munkája bonyolultságával ellentétes szférába. A rendkívül rossz munkakörülmények miatt olyan nagy volt itt a fluktuáció, hogy a vállalat kénytelen-kelletlen bevezetett egy tulajdonképpen alapbéremelésnek számító premizálási rendszert.

A színezékkeverő munkája minden szempontból az egyik legbonyolultabb az üzemben, különösen koncentráció-készségben támaszt magas követelményeket. Éppen viszonylagos bonyolultsága és szabadabb munkaüteme kedveltté teszi a munkások között, ide is szívesen jöttek a fonósok. Mindez lehetővé tette a munka díjazásában bonyolultságának figyelmen kívül hagyását.

Miért működik ellentétes magatartás a polimeren és a szálképzőn a posztok közti vándorlást figyelve? A polimeren a magasabb automatizáció következtében szabadabban foglalkozhat a munkás tevékenységen kívüli idejében különféle unaloműző foglalatosságokkal. A szálképzőn ez — legalább formailag — tilos, ezért még akkor is „érdemesebb" nagyobb terhelést adó posztra törekedni, ha ez nem érvényesül a bérben.

A konverterben egyértelmű a férfiak munkájának kiemelt díjazása. Bizonyos posztokon csak férfiak dolgoznak. Tény, hogy munkájukat a bálák súlya miatt a nők nem képesek ellátni — de fizikai terhelésük (emelések száma x emelt súly) így sem haladja meg „bérarányosan" a nőkét. Bérük tehát monopol elemeket is tükröz, kis létszámuk miatt már egy-két fő kilépése is veszélyezteti az üzemvitelt, másrészt az üzemnek sem probléma egy-két embert megfizetni.

A szervezet kénytelen a legkülönfélébb hatásokat elismerni a munkaposztok bérezésében. Nem találok üzemszinten érvényesülő egységes koncepciót, semmilyen vezérelv alkalmazása nem látható a bérstruktúra kialakításában.

A személyes béremelések elosztásának tendenciája ugyanezt mutatja —

illetve azt, hogy az automatizált részlegek labilis cél- és teljesítmény-definíciója következtében a vezetés a „nyüzsgést" fizeti meg, jóllehet ez sokszor sem az egyén teljesítményével, sem a részleg céljával nincs összefüggésben.

Miközben az üzemvezetőség erőltette a differenciált béremelést, 1980 novemberében a következő történt: 16 Ft alatt mindenki kapott, felette egy kivétellel senki. Az összdifferencia mátrix összege 7%-kal csökkent. Ugyanezek a jelenségek volnának kimutathatók a többi műszakban is és ezen műszak régebbi béremeléseinél is. Itt is tetten érhető a „kiemelt sztár" jelenség, a többi műszakot csak a terjedelmi korlátok miatt nem mutatom be. Inkább álljon itt két részlet a kiemelt sztár jelenség létének igazolására. Mindkét interjúalany beállító, az utóbbi években rendszeresen a legmagasabb béremeléseket kapták, vagy különös helyzetben kaptak.

„A nagy takarítgatások miatt persze kigúnyoltak, mondták, ha így hajtok, még leszek valaki. Itt nem úgy van, hogy aki jól dolgozik, jól is keres, nem veszik észre, akármilyen éber vagyok is."[19] „Munkabuzinak hívtak, mikor még fonós voltam. Állandóan mászkáltam a gép mellett, egy műszakban háromszor-négyszer is fellocsoltam, meg szedegettem a szöszt* a padlóról. Százszor jobban nyüzsögtem, mint most."[22]

A vállalat—üzem—munkás kapcsolatlánc oly fontos eleme, mint a bérezés, bizonytalan, mert a vállalat nem tud pontos eligazítást adni arra nézve, mit tekint teljesítménynek, illetve mint láttuk, a „nyüzsgést" bérben és előmenetelben egyaránt díjazza. A kapcsolatok másik elemére a „tárgyalásra"[21] jó adatokkal szolgál a kérdőív. Az üzemben töltött átlagidő mintegy négyszerese a VEGYSZER-nél a Radiál üzembelinek, mégis csak egyaránt 10% igenlő választ kaptam arra a kérdésre: *Jelen volt-e a vállalatnál valamilyen hivatalos fórumon, ahol a kollektív szerződést vitatták meg?* Arra a kérdésre pedig, hogy: *Ismeri-e a kollektív szerződést?* — a Taurusban 54%, a PAN-ban csak 16% válaszolt kategorikus igennel. Nem csoda, hogy a falusi munkaerő sokkal kisebb mobilitási lehetőségei ellenére a PAN-ban 10%-kal magasabb a kilépés gondolatával foglalkozók aránya, amit az is erősít — tekintve a két felvétel közt eltelt öt évet —, hogy a megkérdezettek egy főre eső családi jövedelme a két üzemben egyenlő.

A SEMMITTEVÉS ANATÓMIÁJA, A FONÓSPOSZT

Az egyéni jövedelmek növelésének legjobb stratégiája itt is a nyüzsgés lenne, ezt viszont a kollektíva ítélete sújtja. „Ha van egy jó fonós, aki hajt, az először a munkatársainak tűnik fel. Ezek rászólnak, ne nyüzsögjön. Ha továbbra is hajt és nem törődik vele, hogy a többiek mit szólnak, akkor meg kitolnak vele, olyan helyzetbe hozzák, hogy a főnök azt higgye, ő tolta el, holott semmi köze sem volt a hibához."[16]

Akik átélték már ezeket a nehézségeket, általában így nyilatkoznak: „Eleinte nagyon elmélyültem itt a munkában, aztán meg letörtem, mert nem tetszett, ahogy a többiek csinálják. Idegesített, hogy szándékosan elrontották a befűzést** vagy belevágtak a kábelba, hogy feltekerjen. Azzal szórakoztak, hogy az új gyerekek nem tudnak befűzni, újra és újra feltekert és leszakadt***.

*Szemmel alig látható, apró elemiszál-törmelék.
**Üzemzavar-elhárítás, a gép újratöltése.
***Üzemzavar, az anyagfolyam megszakadása.

A "fonós" napi tevékenységének algoritmusa

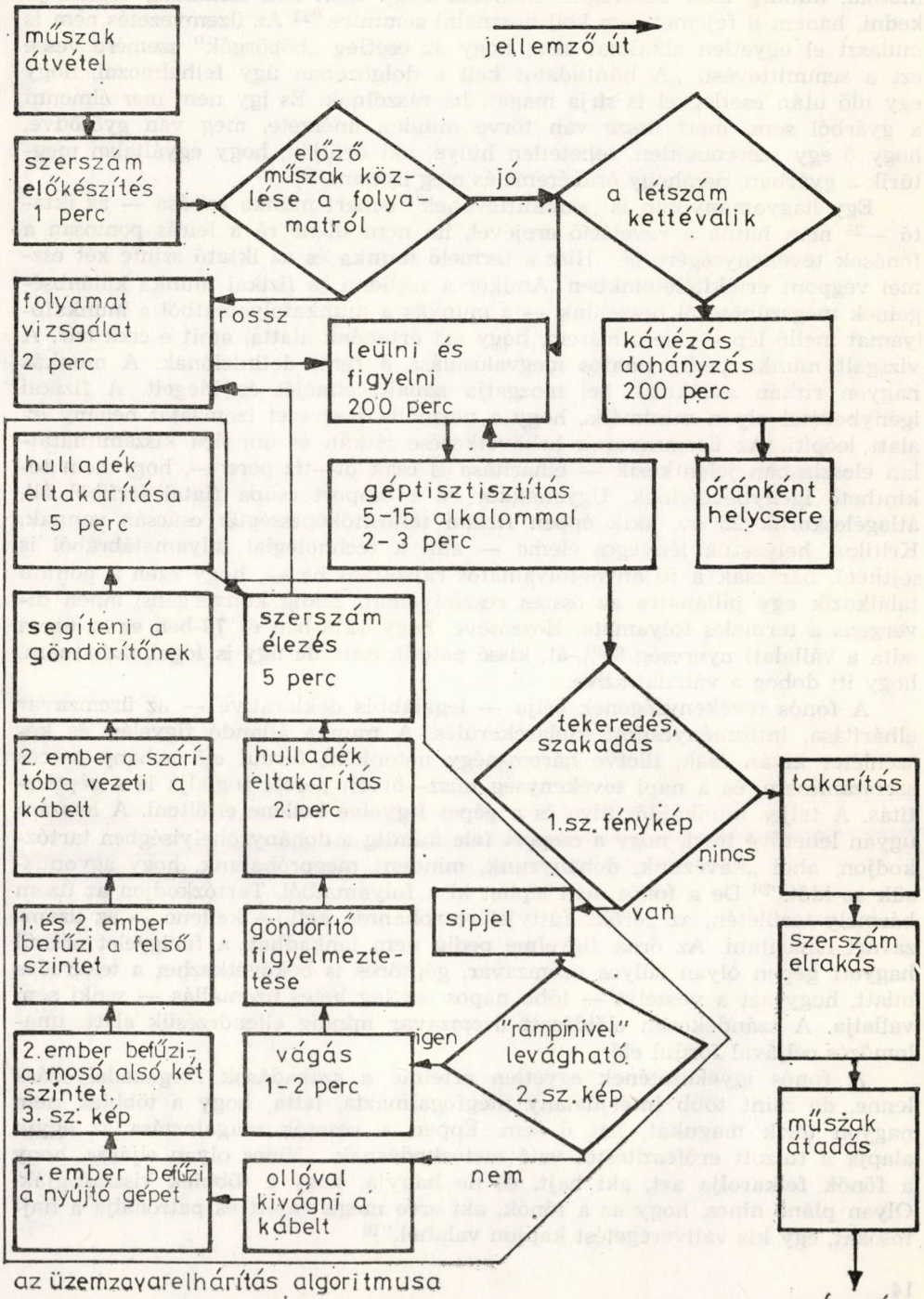

1. sz. ábra

Míg ide nem jöttem, nem tudtam volna elképzelni, hogy ezt is jelentheti a munka, mindig csak ücsörögni. Nemcsak hogy nem kell fizikailag tevékenykedni, hanem a fejemet sem kell használni semmire."[23] Az üzemvezetés nem is mulaszt el egyetlen alkalmat sem, hogy az esetleg „hőbörgők" szemére vesse ezt a semmittevést. „A bűntudatot kell a dolgozóban úgy felhalmozni, hogy egy idő után esetleg el is sírja magát, ha rászólnak. És így nem mer elmenni a gyárból sem, mert össze van törve minden önérzete, meg van győződve, hogy ő egy szerencsétlen, tehetetlen hülye, aki örüljön, hogy egyáltalán megtűrik a gyárban, nemhogy órabéremelés meg ilyesmi."[24]

Egy hagyományosan is „semmittevőnek" ismert munka leírása — az iktató —[25] nem hatna a reveláció erejével, ha nem illene rá a leírás pontosan a fonósok tevékenységére is. Hisz a termelő munka és az iktató szinte két eszmei végpont értékítéleteinkben. Amikor a szellemi és fizikai munka különbségeinek megszűnéséről beszélünk — a munkás a munkafolyamatból a munkafolyamat mellé lép —, nem hiszem, hogy azt értenénk alatta, amit e cikk leír. A vizsgált munka pedig pontos megvalósulása a fenti definíciónak. A munkás nagyon ritkán avatkozik be, mozgatja izmait, elméjét és idegeit. A fizikai igénybevétel olyan minimális, hogy a normális szervezet izomzatát néhány év alatt leépíti. Az üzemzavarok bekövetkezése ritkán és annyira kiszámíthatatlan eloszlásban jelentkezik — elhárítása is csak öt—tíz perc —, hogy nem tekinthető igénybevételnek. Ugyanakkor ez a csoport csupa fiatal férfiből áll, átlagéletkoruk 25 év, akik éppen fizikai teljesítőképességük csúcsán vannak. Kritikus helyzetük lényeges eleme — ami a technológiai folyamatábrából is sejthető, bár csak a fő anyagfolyamatot rajzoltam be —, hogy ezen a ponton találkozik egy pillanatra az összes részfolyamat. Eddig konvergens, innen divergens a termelés folyamata. Hozzátéve, hogy 1978-ban és 79-ben ez az üzem adta a vállalati nyereség 80%-át, kissé patetikusan, de úgy is fogalmazhatnám, hogy itt dobog a vállalat szíve.

A fonós tevékenységének célja — legalábbis deklaratíve — az üzemzavar elhárítása, intézményesített kudarckerülés. A munka állandó figyelést és készenlétet kíván csak, illetve három-négy hetenként fordul elő néhány perces szerszámcsere, és a napi tevékenység húsz—ötven percét foglalja le a géptisztítás. A teljes munkaidőt ülve és a gépet figyelve kellene eltölteni. A létszám ugyan lehetővé teszi, hogy a csoport fele mindig a dohányzóhelyiségben tartózkodjon, ahol „kávézunk, dohányzunk, mindent megpróbálunk, hogy agyonüssük az időt."[26] De a fonós nem léphet ki a folyamatból. Tartózkodjon az üzem bármely területén, az „őrök" füttyjelére rohannia kell — kellene — az üzemzavart elhárítani. Az őrök figyelme pedig nem lankadhat, a felügyelet nélkül hagyott gépen olyan súlyos üzemzavar, géptörés is bekövetkezhet a tekeredés miatt, hogy azt a veszélyt — több napos esetleg hetes üzemállás — senki sem vállalja. A szándékosan előidézett üzemzavar mindig ellenőrzésük alatt, unaloműzés céljával fordul elő.

A fonós igyekezetének egyetlen értelme a szakadások megakadályozása lenne, de mint több interjúalany megfogalmazta, látta, hogy a többiek nem nagyon törik magukat, hát ő sem. Éppen a vezetők magatartása az egyik alapja a túlzott erőfeszítéstől való tartózkodásnak. „Nincs olyan eljárás, hogy a főnök felkarolja azt, aki hajt, és ne hagyja, hogy a többiek visszafogják. Olyan pláne nincs, hogy az a főnök, aki erre mégis rájött és patronálja a hajtósokat, egy kis vállveregetést kapjon valahol."[16]

Egy látszólag egyértelmű céldefiníció — üzemzavar-elhárítás — lesz az alapja az első beilleszkedési nehézségeknek. A munkás azonnal szembekerül azzal a ténnyel, hogy legvadabb igyekezete ellenére a szakadás rendszeresen bekövetkezik. Bármilyen éberen figyel, vagy kezeli a rampinit* bravúrosan, nem akadályozhatja meg az üzemzavart, sőt bekövetkezési számát is alig befolyásolhatja. Pontosabban: nem szoríthatja egy bizonyos szint alá. Ennek rajta kívüli okai vannak. Súlyosbítja a konfliktust, hogy az üzemvezetés nem adott — hét év alatt sem — világos eligazítást az üzemzavar okainak, elhárítása objektíve hatékony módjának tisztázására. Marad egy primitív algoritmus, aminek napi mechanikus lejátszásán kívül a fonós nem tehet semmit, illetve amit tehet, az a pótcselekvések feltupírozása. Óhatatlanul kiizzadja ezt a munkában való tevékenykedés szükségességének és lehetőségének hiánya.

A Polimer üzemrészben a magasabb szintű automatizáció és a képzettebb munkaerő találkozása jellemző időtöltésként az olvasást, művelődést eredményezi hallgatólagos kompromisszum alapján. Ki-ki óránként 10—15 perces feladata elvégzése után nyugodtan töltheti idejét a következő ciklusig olvasással. „Azért nem unatkozunk, mert a szabad időnket (sic!) akár szórakoztató, akár komolyabb műfajú olvasmánnyal tölthetjük. A begyakorlottság akkor jelentkezik nyereségként, mikor ezáltal több a szabad idő"[27] A fonósok helyzete sokkal nehezebb, itt tilos az unaloműzés. A hagyományos munka továbbélő rekvizitumai — muszáj legalább a fizikai munka látszatát fenntartani — érdekes jelenségekre vezetnek. Délutános és éjszakás műszakokban elvétve fordul elő, hogy a főnök beleköt valamilyen nem munkához tartozó tevékenységbe. „Amelyik főnök látta már, hogy itt mi a meló, az biztos tudja, hogy mi van. Csak nem szereti látni, hogy olvasok, mert ez munkahely, aminek megvannak a maga szertartásai."[23] „Szerintem nincsenek még tisztában azzal, hogy itt milyen a munka. Délelőtt, mikor a főnökök jobban mozognak, kifejezetten a művezetők kérése, hogy ne olvassunk, mert balhé lehet belőle. Az üzem pedig ugyanaz délelőtt, mint éjszaka, és ezt ők nagyon jól tudják."[27] Vannak persze meredekebb esetek is: „Sok minden jó, ami rendbontó, lehet kártyázni, fröcskölni, még vizes zacskóval is lehet dobálózni, ha valakit ez kielégít. Sorolhatnám a bevett szokásokat, mindent meg lehet csinálni. Mindenkinek megvan a saját programja, a művezető is vagy alszik, vagy iszik, vagy lecsót főz."[23]

Az unalom azonban mindenkit sújt, ha nem is egyforma intenzitással, de mindenkit. Ezt mutatják azok a próbálkozások is, mikor a művezető a „konvencionális kedveskedés műfajának proceduráit gyakorolja."[25] „Teljesen kínos dolog volt egy időben, minden műszak elején megkérdezte: hogy van? Teljesen kínos kérdés, kínjában meg zavarában, hogy valami legyen, egy éven keresztül minden műszakban megkérdezte."[23]

Ugyanis „a feladatot túlteljesíteni nemcsak nincs miért, de nem is lehet még több szöszmögést, pöszmötölést sűríteni a szigorúan nyolcórás munkaidőbe... Objektív keret határolja körül testi és szellemi energiáink kiélési lehetőségeit, társadalmilag meghatározott életünk egész ritmusa... amelynek elviselését a pótcselekvések agyafúrtan kimunkált rendszere segíti elő."[25] „Egyáltalán nincs lehetőség extra teljesítményre, annyira biztosított az üzemmenet.

*Derékszögű éles kampóban végződő vasrúd a tekeredések levágására, olasz jövevényszó.

Nincs miben kiugrani, sem különösebb újítást, sem lényeges termelésnövelést nem lehet elérni."[27]

Tény, hogy a munkás tevékenységének súlypontja az idő múlatására tevődik. Figyelni inkább arra kell, jön-e a művezető, semmint a gépre. Így lesz fő rétegződési ismérv, ki mivel tölti — töltheti — idejét. Művezetői körökben tipikus unaloműzők az alkohol, szex, alvás, tv-nézés, snúrozás. „Hát istenem, statisztika van rá, hogy a lányok szüzességét legtöbbször a papok, nagybácsik és a művezetők veszik el. Nem nagyon zavar ez senkit."[28] „Így aztán jó a kapcsolat, bele is vették a minősítésembe, hogy jó a kapcsolatom a dolgozókkal."[24]

A fonósok körében is számtalan tevékenység lelhető fel. Kézenfekvő és a vezetés által a legmesszebbmenőkig tolerált pótszer az alkohol. Implicite az üzemvezető is elismeri, hogy nem sok esélye van fellépni ellene. A körlevél szerint: „Értesítem a művezető mt-kat*, hogy üzembejárás alkalmával több esetben szeszes italos üvegekkel találkoztam, melyekben különböző vegyszereket tároltak. A rendkívüli balesetveszély érdekében kérem az üvegekre ráírni a tárolt vegyszer nevét." Aláírás: üzemvezető.

Az alkoholfogyasztásnak csak az szab határt, hogy a levegőben a KÖJÁL-szabvány többszörösével jelenlévő vegyszer, a DMF, az alkohollal a szervezetben olyan mérgező keveréket alkot, ami gyorsan mérgezést okoz. A fonósok helyhez kötöttsége megnehezíti az unaloműző tevékenységek kifejlesztését. A fusizás lehetetlen, hisz a technológia sem anyaggal, sem szerszámmal nem szolgál ehhez. Mégis sokan — főleg az öregebbek — berendezték már saját kis műhelyüket, saját szerszámokkal és a hulladéktelepről beszerzett anyagokkal. „Nem a megterhelés, sokkal inkább a munka minősége hat taszítóan. Lehetne cserélgetni a munkaköröket, de idővel az is monotonná válik. Igaz, nem is marad meg sokáig itt a fonón senki. Mit csináljak például a Szendével, mindent betanult, rettenetesen undorodik a monotóniától. Őneki az kell, hogy csinálhassa a mütyürkéit, fúrhasson-faraghasson egész nap."[16]

Ezek azok a formák, melyek segítségével védekezünk a „tényleg csak mérsékelt adagokban elviselhető mechanikus munka ellen."[25] A védekezés ösztönös, hatása kimerül a feszültségek levezetésében, a leépülési folyamatot nem tudja megállítani. Az „eredmény" az egyén oldaláról nézve kétségtelenül az, hogy „minél kevesebbet nyújtott munkaereje áráért, annál elégedettebben konstatálja, hogy kicsit már túl is járt a vevő eszén. Miközben a főnök elégedetten nyugtázza, hogy ő az úr a házban, mi szintén elégedetten konstatáljuk, hogy a feje tetején táncolunk."[25]

A másik — szerintem veszélyesebb — „eredmény" a vállalati pszichológiai laboratórium vizsgálatából derül ki. A dementia** mérésére is alkalmas IQ-teszttel végzett vizsgálatuk egyértelműen megállapította a fokozott szellemi leépülést. A pszichológiai szakirodalom csak a 30. életévben engedi meg az első 1%-os leépülést. Ennek ellenére egy 28,5 átlagéletkorú mintánál helyenként 8—18%-ot állapítottak meg. Figyelembe kell vennünk ugyan a pszichológiai mérőeszközök bizonytalanságait, de ha a súlyosbító tényezőket is számba vesszük, az eredmény elgondolkodtató. Ezek a következők:

*munkatársakat.

**Leépülés. Az IQ-teszt korállandó (életkortól független) részpróbáinak pontösszegéből levonva a korváltozó részpróbák pontösszegét, majd osztva a korállandó pontösszeggel és szorozva 100-zal adja a dementia százalékát.

— Az üzemben szabályos „kiképzést" folytattak egymás között a munkások a teszt kérdéseire adandó helyes válaszokról.

— A begyakorlottság — ceteris paribus — a leépülés csökkenését kellene hogy eredményezze, mert többször teszteltek azonos embereket azonos teszttel. Mégis fokozódott a dementia az utolsó felmérés óta.

— Nem ismert, mennyire maradandó a károsodás, visszafordítható-e a folyamat. A finn iparban létezik olyan szervezési megoldás, hogy a veszélyes vegyigyárak dolgozói három évenként cserélik egymást a fakitermelő ipar dolgozóival.

— A technológiai leírás nem ismeri el a szálképző fokozott vegyi szennyeződését. Eszerint mérgező anyag csak géphiba esetén kerülhet a levegőbe, az üzem légterébe.

A laboratórium táblázatának utólagos elemzésekor — az életkor, az üzemben eltöltött idő és a dementia összefüggéseit elemezve — a megvizsgált munkások egyik csoportjánál az életkor + üzemben töltött idő és a dementia összevetésekor r = 0,71 korrelációs együtthatót találtam. Ami nagyjából annyit jelent, hogy ebben a csoportban mindenki annyi idős szellemileg — miután jelenlegi életkorához az üzemben töltött időt adtam —, mint életkora és az üzemben töltött idejének összege.

R. G. Neill írja[29] a következő századok „homo fáberéről": „A munka megszüntetése, kezdve az izomtevékenység korlátozásától, ugyanolyan veszélyeket jelent az ember számára, mint alapvető jogainak megsértése. Az egyéni kezdeményező képességeket és alkotókészséget már most is elnyomják a munkahelyeken, mert veszélyeztetik a beprogramozott folyamatokat. Elképzelhető tehát egy olyan ipari vandalizmus, amely a munkafolyamatok szándékosan előidézett rövidzárlatában nyilvánul meg. Az ember—gép kapcsolatba elképzelhető bizonyos „komplikációs tényezők" bevetése. Ezek a mesterséges serkentők megmozgatnák a monoton munkában elfásult agyakat. A jövőben ugyanis kétségtelenül az unalom lesz a legfőbb munkahelyi ártalom a frusztráció mellett. Elképzelhető, hogy a motivációt nélkülöző emberek pusztán pszichomotorosan fognak vegetálni, és az egész élet monotóniája csak azért lesz elviselhető, mert az üzem kapujában ott várnak a dolgozókra az álomkufárok."

KONFLIKTUSOS ADAPTÁCIÓ

A munkások magatartásának alakulását nagyrészt előéletük határozza meg. Az első konfliktusok kirobbanása a deklarált cél — üzemzavar-elhárítás — és a gyakorlat ellentmondásából fakad. A szakadás olyan feladat elé állítja a munkásokat, amelyre mindegyikük kidolgoz valamilyen megoldó hipotézist, okainak felderítését azonban nagyon megnehezíti a beavatkozások interdependenciája. Valamilyen — legtöbbször hibás — hipotézisen alapuló beavatkozás is változást idéz elő — ha a főproblémát nem is oldja meg — a jelenségek helyében, idejében és gyakoriságában. Ez a beavatkozás helyességének illúzióját kelti. Az üzemvezetőség, ha tudja is az alapokot, semmit sem tett a szakadások és ezzel a hulladék csökkentéséért.

A fonós tapasztalata tehát, hogy az általa követett, számára adott célt a vezetőség cselekedetei degradálják, bármennyire hangsúlyozott is szavakban tevékenységének fontossága. Vezetői szinteken is létezik az automatizált gép-

rendszer és a technológia körülményeinek torz tudati leképezése — a mítosz. Megdöbbentő — talán az „üzemi vakság", talán tényleges ismerethiány következménye —, hogy az ő megoldó-hipotéziseik is mennyire ellentmondanak a leghétköznapibb tényeknek is. Elfogadott nézetté vált, hogy a szakadást megszüntetni nem lehet, oka ismeretlen, vagy olyan nagy számú, hogy egy konkrét esetben nem azonosítható, illetve bizonyára a fonós az oka.

A mítoszok és a kérdőív tájékozottságra vonatkozó adatai a kompetenciaérzéstől való megfosztottságra utalnak. A PAN-üzem viszonylag régi dolgozóitól csak alig néhány százalékkal több helyes választ kaptam és arra a kérdésre, hogy *Mit tud a vállalat vevőiről és eladóiról?* mint a Radiál új belépőitől. Ugyanezt jelzi, hogy arra a kérdésre: *Hozzászólt-e már termelési tanácskozáson?* adott igenlő válaszok aránya csak 3%-kal magasabb a PAN-üzemben.

A definiálatlan és teljesíthetetlen feladat, a technika érthetetlen „viselkedése", a labilis céldefiníció azok az elemek, melyek megnyújtják az adaptációs periódust. A munkások magatartása sokáig ütközik csoportjuk és a vezetők által képviselt normákkal is. Kezdetben hajlamosabbak a vezető-konform magatartásra, később viszont mindenkin túl akarnak tenni renitenskedésükkel. Az új belépők közül kerülnek ki a legnagyobb számban az üzemzavar szándékos előidézői. „Mikor fütyülnek és rohangálás van, még talán izgalmas is a meló."[23] Főleg a szakközépiskolát végzett, viszonylag magas képzettségű — a feladathoz képest túlképzett — fiatalok érzik végletesen feszültnek a helyzetet. Sokan még újításokat is beadnak a szakadások csökkentésére — a textiliparban jól ismert megoldások analógiájára —, amiket a vállalat el is fogad, a díjakat kifizeti, de az újításokat nem vezeti be.

A fegyelem — amit itt inkább az apátia helyettesít — csak hosszú hónapok, sőt évek múlva eredményezi a valóság e diszkordanciáinak meghaladását*, vagy ami ugyanaz: a konfliktustűrő képességgel** szemben támasztott követelmények nőnek a tűrési határ fölé.

Alapvető külső és belső tartópillérek hiányoznak tehát ahhoz, hogy munkahelyi létét a munkás „autentikusnak érezze",[30] meg van fosztva a felelősségvállalástól mint lehetőségtől, így ezt mint kötelességet sem hajlandó vállalni. Hiányzik egy alapvető emberi szükséglet és jog — legjellemzőbben a szálképzőn —, a felelősség vállalásának joga. A szervezetek nem is képesek a felelősséget jogként kezelni. Az üzemi és társadalmi hierarchia magasabb lépcsőihez mint kötelesség tapad a nagyobb felelősség — még a formális is —, megteremtve a nagyobb javadalmazás alapját.

Más kérdés, hogy a fonós, ha akarna, sem tudna felelősen viszonyulni munkájához, hisz a szakadások számát legföljebb növelni képes, csökkenteni nem. Ezért sem juthat el a „hatékony, magas színvonalú munkateljesítmény útján"[30] az autentikus munkahelyi léthez.

*Gál Szabó István definíciója szerint: a fegyelem a személyiség konnotív szektorának azon kondicionáltsága, amely lehetővé teszi a valóság létező diszkordanciáinak meghaladását.

**Héthy Lajos és Makó Csaba kifejezése.

A lehetőség — mint a sztárolás problémájánál is említettem — megvan, de néhány más csatornán is. Elég jelentős, bár társadalmilag nem tehet szert komolyabb súlyra, a továbbtanulók aránya. Az állami oktatásban való részvétel a folamatos üzem amúgy is nagy terheti annyira megnöveli, hogy csak kevesek vállalkozhatnak rá. Az előképzettség szükségessége a vállalkozók körét eleve leszűkíti. A vállalati 500 órás szakmunkásképző tanfolyam pedig inkább formális, mint tartalmi eredményekkel jár.

A vizsgált kb. 200 főből 6—10 fő az, aki valamely felsőoktatási intézmény esti vagy levelező hallgatója, illetve a vállalattól kilépve nappali tagozatos lett. Interjúalanyaim közül Nagy Lukács a VVE nappali hallgatója már, Balogh András ugyanott a szervező szak levelező hallgatója. Kóró Ferenc végzett az Esztergomi Tanítóképző Főiskolán, Kicsi Dénes a PTE levelező joghallgatója.

Sokkal jellemzőbb a szervezeten belül keresett érvényesülés — a sztárok esete is ezt mutatja —, de itt is vannak eltérő stratégiák. A „hitelességre törekvés"[30] fellelhető magatartás, de kemény korlátai vannak. A hitelességre törekvők ugyanis „szerződésszegővé válnak, puszta létükkel rontják a többiek üzletét".[30] A szerződés betartói „nem bírálnak, nem dühöngenek... nem keresik igazukat, viszont felőlük akár össze is dőlhet az egész szakramentum".[25]

KÖZÖSSÉGHIÁNY, AZ INFORMÁLIS SZERVEZETEK ÉRTÉKKÉPZŐ, ÉRTÉKŐRZŐ TÍPUSAINAK HIÁNYA

A szerződésszegő helyzete eleve reménytelen. A munkás, legyen bármennyire igaza, végletesen egyedül van. Egy ok az apró részekre tagolt, „főkutya—alkutya viszonyokra"[31] épülő és az informális szervezetek fenti típusait nélkülöző szervezet. Mint a sémából is látható, a négy termelő vonalba — és minden vonal három üzemrészbe — tagolt termelőszervezet függőségrendszerét a tipikus háromszög-fürt képezi. A horizontális kapcsolatrendszer kialakulásának akadályai annak ellenére megvannak, hogy az itt dolgozók jelentős része azonos lakótelepen, sőt egy házban lakik. „Az emberek otthon sem találják a kapcsolatot egymással. Az, hogy a munkahelyen ismerem meg először, inkább akadályozza a kapcsolatfelvételt, mintsem elősegítené."[32]

A munkahelyi kapcsolatok lehetősége eltér az általam ismert kutatásokban feltártaktól. Nevezetesen a lemezegyengetők és a villanyszerelők példájától. Náluk egy munkacsoport önmaga jelenti az adott munkakör teljes gárdáját. Itt a PAN-ban a négy műszak négy csoportja nemhogy különösebb közösséget nem alkot, de még ismerni is alig ismeri egymást. „Kezdődik az elsivárosodás itt is. Nem ismerik a lépcsőházbelieket sem, nem mennek a köszönések."[27] A munkahelyeken a találkozások ideje csak másodpercekben fejezhető ki, sőt még a saját csoporton belüli szorosabb kapcsolatoknak is akadályai vannak. „Nem lehet sokáig együtt tartani az embereket, mert hamar kialakulnak a klikkek, és ha valami van, nem lehet megtalálni a bűnbakot" — mondta egy csoportvezető.

Elvben léteznek, de ténylegesen nem funkcionálnak a műszakokat összekötő hivatalos szervezetek sem. Szocialista brigádok nem jöttek létre műszakközi formában, az üzemvezetőség még sosem hívott össze olyan termelési ta-

nácskozást, ahol több műszak is jelen lett volna. Ezzel szemben a csoportvezetők, művezetők szintjén rendszeresen tartanak műszakközi tanácskozásokat.

A vállalat- és üzemvezetés az alsószintű vezetőknél erősíti, a munkások szintjén pedig akadályozza a horizontális kapcsolatok kialakulását. Megideologizálva persze: Aki nem dolgozik, nem jön el. Megy a busz, munka után mindenki rohan. Stb. Megkönnyíti ezt az is, hogy a mesterségesen felkorbácsolt műszakközi ellentétek miatt a ritkán előforduló közös összejöveteleken sem találják a megfelelő hangot. Annál inkább nem, mert pusztán az üzemi feladatok és preferenciák felülről való elosztása — legyen bármennyire „igazságos" — indokot ad az ellentéteknek. Az ilyen összejövetelek leggyakoribb formája a KISZ-gyűlés, amely mindig a gazdasági vezetés „közreműködésével" zajlik. A „topdog" információelosztó és más diszpozitív funkciói pedig nem szünetelnek, bármennyire kívül esik is hatáskörén e fórum.

Az üzem működésének hétéves története alatt mindössze két — informális alapon szervezett — akciót kíséreltek meg a munkások. Az 1979-es béremelések hírére kierőszakolták a rendkívüli KISZ-taggyűlés összehívását. (1980 novemberében már mindenféle „tárgyalás" helyett elverték az egyik szálképzős művezetőt.) A taggyűlés vitáját[33] összehasonlítva a karbantartó villanyszerelők bértárgyalásával[21] nagyon jellemző különbségeket találunk. Míg a villanyszerelők képviselői — jól kiépített informális szervezettel a háttérben — nagy tárgyalási tapasztalatokkal ügyesen taktikázva, érdekeik védelmét hatékonyan szolgáló érvek segítségével érvényesítik álláspontjukat, addig a Szálképzőből verbuválódott KISZ-tagok szinte „labdába sem rúgtak" a társadalmi és gazdasági vezetés elsöprő erejű érvei mellett. Éppen a KISZ-titkár felszólalásai szolgálták az üzemvezetés érdekeit. Egy rövid idézet:

KISZ-titkár: *„Nem mi vagyunk hivatva eldönteni, hogy van-e üzemi demokrácia vagy nincs. A KISZ-gyűlésnek nem tartozik a hatáskörébe, hogy az órabér elosztásába beleszóljon. Ha a dolgozó (sic!) nem tud elmenni a termelési tanácskozásra, akkor bízza meg a művezetőjét, hogy vezesse elő az ő problémáját is."*

Üzemvezető: „Nem X és Y szabja meg, hogy ki mennyit kapjon, az irányelveket a gazdasági vezetés szabja meg. Az irányelvek nem faliújságra való téma, meglepett, hogy KISZ-berkekből kiszivárgott, hogy ki mennyit kapott. Az órabér elosztása nem azon múlik, hogy megszavazom vagy nem. A KISZ-szervezet az üzemnek egy részét képviseli, de nincs az üzemnek 30%-a sem. Nem ez a 30% fogja megmondani, hogy mit kell csinálni. A következő béremeléskor majd meg lehet tárgyalni, hogy mi volt jó és mi nem."

Figyelemreméltó különbség, hogy a villanyszerelők a vállalati vezetők között tudnak pártfogókat találni — fontos feltételeként eredményességüknek. A fonósok képviselőit viszont az üzemvezetés befolyásolja. „Mert mindenkinek közvetlen érdeke, hogy ne törődjön a többiekkel, a közös érdekkel, hanem gyorsan és titokban külön alkut kössön. De mindenki így gondolkodik, és végül rosszabbul járnak, mint jártak volna, ha összefognak."[31]

A másik akció a szakszervezeti bizalmi leváltására tett kísérlet volt. A bizalmijukkal elégedetlen fonósok „Jegyzőkönyv"-ben fordultak a VSZT-hez. Ennek elnöke leiratban közölte, hogy „a bizalmit csak az válthatja le, aki megválasztotta". Azaz a négy évvel ezelőtti gárda, akikből már csak páran voltak az üzemben. A levél rögtön megosztotta a munkásokat, mindenki arra a néhány

emberre várt. Mire kiderült, hogy ilyen szabály egyszerűen nem létezik, az indulatok kihunytak, minden maradt a régiben.

A vezetés „erélyes" fellépése oka is és következménye is az „egyengető és villanyszerelő típusú" informális szervezetek hiányának. A szakszervezeti bizalmiak jogkörének kiterjesztése úgy hatott a gazdasági vezetők magatartására, hogy méginkább erőltették a vezető-konform személyek bizalmivá választását.

MI INDOKOLJA A FONÓSPOSZT KÖZELEBBI VIZSGÁLATÁT?

A termelőerők technikai oldalának — egyelőre kivételes — fejlettsége miatt egy esetleges jövőképet szemlélhetünk ebben a munkakörben. A veszélyt abban látom, hogy a technika fejlődése ezt az automatizációs szintet a hozzá kapcsolódó munkaszervezettel és az ebből fakadó munkásmagatartásokat is elterjesztheti. Távol áll tőlem minden romantikus automatizáció-ellenesség — szükséges és kikerülhetetlen lépcsőfok lesz ez is —, de mint a termelőerők minden fejlettségi foka, azonnal megteremti a termelési viszonyok és termelőerők ellentmondását.

Az automatizáció körülményei közé lépve a hagyományos munka termelési viszonyai élnek tovább. A vezetők érdek- és hatalmi viszonyainak összekötöttsége a szervezet nagyságával, hatalmuknak a szervezeti felépítésből következő extra méretű megnövekedése[31] csak nehezíti az adekvát termelési viszonyok — adekvát munkaszervezet — kialakulását.

Szerintem tetten érhető, hogy a jelen vizsgálat tárgyát képező automatizációs színvonal, a hozzárendelt munkaszervezetben, ha nem is szükségszerűen, de jelenségként, a tulajdonosi funkciók sorvadását idézi elő a munkások szintjén. A termelési tanácskozások tartalmatlansága, a munkások sokszor apátiába hajló magatartása mind erre utal. Az interjúszövegek bőven kínálnak anyagot ennek bemutatására. Csak egy jellemző részlet: „Jön egy akármilyen osztályvezető, felolvassa a stencilt, aztán: Van hozzászólás, elvtársak? Nincs hozzászólás, elvtársak. Köszönöm, elvtársak. Viszontlátásra, elvtársak. Így megy. Mikor idejöttünk, még szóltunk egy-két dologért, de aztán mondták, hogy ne mozogjunk, mert akkor hullámzik."[33]

Ez az automatizálás még nem a munka integrálásának, inkább a részekre szakítottság fokozásának útján tett lépés. A munkás itt nem a gép feletti uralmat, hanem a géptől való függőség növekedését éli meg. Ösztönös ellenállását ősi gépromboló hajlamok feléledése jelzi.

A fonós funkciója azonos a fotocelláéval, csak szeme és figyelme tökéletlenebb.

KÖVETKEZTETÉSEK, JAVASLATOK

Ismert a szakirodalomból, hogy a struktúraváltás talán legnehezebb pontja a munkaerő-struktúra átalakítása. Az új termékstruktúra — új technológia — nemcsak a munkások, de a vezetők szintjén is újfajta munkaerőt kíván.

Az automatizált termelés jellemzőit, a munkaerő viselkedési sajátosságait egyelőre nincs hol elsajátítani. A hagyományos munka világában rögzült algoritmusok gátolják az új követelményekhez való alkalmazkodást. Azok, akik

mégis megéreznek valamit bejáratott módszereik alkalmazhatatlanságából, kidolgozatlan beavatkozási eljárások híján csak egyet tehetnek, hagyják menni a dolgokat a maguk útján.

A MUNKASZERVEZET LEHETSÉGES KORSZERŰSÍTÉSE

Az üzem létszáma — a növekedés reményében mesterségesen felduzzasztott létszám — lehetővé tenné az ötműszakos munkarend bevezetését. Le kellene mondani ehhez arról a tévhitről, hogy „nálunk biztonsági létszám van, a normál üzemvitelhez ez felesleges, de üzemzavar — áramszünet — esetén annyi szivattyút kell egyszerre beindítani, hogy ez a létszám kell."[35] Ez az érdekviszonyokban mélyen gyökerező szemlélet az alapja a fonóslétszám felduzzasztásának is. Nyilván az indítókapcsolók és szakadásjelzők egy helyre koncentrálásával fele létszám is kivédheti az üzemzavart. A vállalat azonban nem mond le — az említett konfliktusok ereje kevés ehhez — az esetleg mégis realizálódó bővítés belső munkaerő-tartalékáról.

Hozzáteszem, hogy tudtommal az ország első ötműszakos üzeme lenne, és mint oly sok úttörő kezdeményezést, ezt is adminisztratív akadályok és más diszpreferenciák sújtanák.

TEVÉKENYSÉG-ADEKVÁT SZERVEZET

A Polimer és a Szálképző munkásmagatartásainak szerintem legmélyebb alapja a feladat és a végrehajtó szervezet jellegének ellentmondása. A feladat lényege a tűzoltás*, de a tűzoltó sem ülhet ott állandóan, ahol majd valamikor tűz lesz. Megoldható lenne — persze univerzális kiképzést és ezzel többletmunkát kíván —, hogy egy központi hibaelhárító csoport operáljon a polimeren és a szálképzőn. A két üzemrész beavatkozó helyeinek távolsága mintegy 30—40 méter. A csoport „elérési ideje" semmivel sem lenne több mint a jelenlegi elhelyezés mellett.

Kétségtelen, hogy ez a megoldás egy visszajelző kör beépítését kívánná meg a műszerközpont mintájára a szálképzőn is. Amíg azonban a gép alkalmazásának az szab határt, hogy az általa helyettesített munkaerő mennyibe kerül, addig a vállalat erre csak a munkaerőmozgás hatására lesz hajlandó.

A feladatok jellege, a gyakran előforduló vezetői inkompetencia — mint az egyengetők példáján is láttuk** — lehetetlenné teszi az aprólékos szabályozást. A vezető kompetenciájának fő támasza, hogy az történik, amit ő akar, és nem képes vagy nem hajlandó észrevenni, hogy végső soron mennyire nem így van. Mindez valószínűsíti, hogy sokkal hatékonyabb lenne a fonós tevékenysége egy team jellegű — csak eredmény-előírás alapján működő — szervezetben. Itt egy egyértelmű és a vállalat számára is hatékony eredménydefiníció lenne fontos. Az üzemzavar-elhárítás résztevékenysége már régen érvényesíti a

*A szociológiai irodalomban e kifejezéshez tapadt pejoratív jelentéstartalom miatt az elnevezés nem a legszerencsésebb, de hűen tükrözi a tevékenység jellegét. Nem pejoratív értelemben használom.

**Héthy Lajos—Makó Csaba: *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet*, 147. o.

team jelleget. Ebben a néhány percben ugyanis olyan fokozott idegi, izom és reflex koordináció szükséges, ráadásul három-négy ember pontos összeműködését igényli, hogy lehetetlen formalizálni az eljárást. Megpróbál ugyan a vezetés erre is eljárási szabályokat adni, de ezek szinte születésük pillanatában elavulnak, mert a gyakorlat egyre újabb és hatékonyabb megoldásokkal szolgál.

Az eddig felsorolt lehetőségek beruházásigény szempontjából jelentéktelenek, ami fontos szempont a vállalat aktuális gazdasági helyzetében. A következő változatok eszközigényesebbek.

A MUNKAKÖRÜLMÉNYEK JAVÍTÁSA

A technika általános leromlása fokozottan érvényes a munkahelyeken viszonylag elviselhető klímát biztosító rendszerre. A terem elszívórendszere elhasználódott, a régebben tiszta levegővel ellátott helyiségek befúvó ventillátorai is alig működnek. Megoldható lenne a gép mellett tömény DMF-et szívó munkások jó levegővel való ellátása is egy áttetsző falú figyelőfülke felszerelésével, melyben friss levegő befúvás van.

A jelenlegi automatizációs szint meghaladása még a mai beruházási keretek között is megvalósítható. Több megvalósítatlan újítás foglalkozott a tekeredések és szakadások automatikus jelzésével. Így a közvetlen észlelés szükségessége kiküszöbölhető. A Taurus acélradiál részlegében például — igaz, nem ilyen céllal — kezdettől fogva tv-mikrolánc működött.

BEFEJEZÉSÜL: AZ OBJEKTÍV HELYZET ÉS AZ EZT LEKÉPEZŐ TUDAT VISZONYÁNAK VÁLTOZÁSA

Mint számos példa bizonyítja, az extenzív korszak hagyományos reflexei tovább élnek. (Az intenzív stratégiájú szervezeteket beolvasztják.) Az automatizált munka sajátosságai, autonóm belső mozgástörvényei nem törnek utat maguknak rövid idő alatt. Egyik gátja ennek a vezetők érdeke, ne feszegessük most, hogy hamis vagy valódi érdek ez. A művezető, az üzem vezető gárdájának mint érdekcsoportnak viselkedése szerint — csak a hagyományosan elsajátított rutint alkalmazhatja. A vezető berkeken belül az újítókkal szemben kemény ellenállás érvényesül. Eklatáns példa erre az a művezető, aki sorozatosan „elkövetett" újításai — pl. 1976-ban a fonósokra bízta saját béremelésük elosztását — miatt nem sokáig maradt művezető. „Valahogy partra tették, kinevezték a minőségellenőrökhöz, most semmi hatásköre sincs."[17]

A tudományos vizsgálat feltárhatja és elősegítheti, de „belelehelni" nem képes a vezetői és szervezeti magatartásba az újfajta szemlélet — szükséges — elfogadását. A vállalati szférában felhasznált utolsó tartalékunk, az emberi tényező, csak a társadalom hatékony ellenőrzése alatt használódik fel annak igazi érdekei szerint, mert a vállalat csak saját érdekeinek megfelelően képes felhasználni. Ezeknek az érdekeknek a konkrét eset konkrét elemzésével való feltárása elengedhetetlen ahhoz, hogy a társadalmi és politikai irányítás megkí-

sérelhesse befolyásolásukat az össztársadalmi optimum közelítésének reményében.

A fejlődés ugyanis nem megállíthatatlan, történelmüket az emberek csinálják, ezért a társadalmi ellenőrzés feladata a „tulajdonosi szervezeté"[36] lesz.

JEGYZETEK

[1] *Héthy L.—Makó Cs.:* Az automatizáció, az ipari munkások és a társadalom. Nemzetközi kutatási program. MTA Szociológiai Kutatóintézet.
[2] Feldolgozta *dr. Lajtai János* (PTE Vállalatgazdasági tsz.) Vezetési rendszer és üzemi demokrácia c. szakdolgozatában. MKKE Közgazdasági Továbbképző Intézet, 1976.
[3] V.ö. alább.
[4] Ld. a Népszabadság, 1977. június 17-i számában a nehézipari miniszterhelyettes nyilakozatát.
[5] Chemical Age, 1971/2523 6. o.
[6] European Chemical News, 1970/9. 30—38. o.
[7] Chemiafasern, 1971/1. 606. o.
[8] Textile Month, 1980. 03. 14. o.
[9] Vegyiszál Hírek (VEGYSZER-kiadvány), 1980/1.
[10] Vegyiszál Hírek (VEGYSZER-kiadvány), 1980/1.
[11] Vegyiszál Hírek (VEGYSZER-kiadvány), 1980/3.
[12] European Chemical News, 1980. 04. 21. 6. o.
[13] Chemical Age, 1980. 03. 14. 21. o.
[14] European Chemical News, 1974. 01. 11. 12. o.
[15] Vegyiszál Hírek, 1974/2.
[16] Interjú *L. R.* főművezetővel. 1979. október 29. és 1980. október 23.
[17] Interjú *R. K-né* konverteressel. 1980. október 10.
[18] *Moldova György:* A szent tehén, 148. o.
[19] Interjú *E. J.* fonással, később beállító. 1980. november 2.
[20] *Héthy L.—Makó Cs.:* Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet.
[21] *Héthy L.—Makó Cs.:* Munkások, érdekek, érdekegyeztetés.
[22] Interjú *Sz. I.* fonással. 1980. november 15.
[23] Interjú *P. M.* fonással. 1980. augusztus 25.
[24] *Tar Sándor:* Egy rendes nap (szociográfia). Mozgó Világ, 1980/10.
[25] *Csalog Judit:* Elfekvő — iktató. Valóság, 1980/10.
[26] *Cseh T.—Bereményi G.:* Antoine és Desiré (hanglemez).
[27] Interjú *L. G.* polimeressel. 1980. szeptember 27.
[28] Interjú *K. J.* vállalati jogásszal. 1980. február 10.
[29] Impact Science et Societé 1980/2 UNESCO. Valóság, 1980/10.
[30] *Hankiss Ágnes:* A nem autentikus lét. Valóság, 1980/4.
[31] *Hankiss Elemér:* Közösségek: válság és hiány. Valóság, 1980/9.
[32] Interjú *B. K. L.* közművelődési munkatárssal. 1980. október 5.
[33] Rendkívüli KISZ-taggyűlés jegyzőkönyve. 1979. február 9.
[34] Interjú *C. S.* műszerésszel. 1980. október 15.
[35] Interjú *J. Sz.* polimeres KISZ-titkárral. 1980. június 8.
[36] *Máriás Antal:* Befejezetlen tanulmány... Valóság, 1977/5.

Kapitány Ágnes — Kapitány Gábor

„EGYEDÜL MIT TEHETNÉK?"

Egy budapesti nagyüzemben — nevezzük Általános Gépgyárnak — kísérletet végeztünk annak felderítésére, hogy miképpen lehet egy csoport viszonyainak leképezésén keresztül a csoporton *belüli* személyes ütközések, kapcsolódások, vélemények mögött meghúzódó társadalmi viszonyok feltárásához közeledni. A kísérlet során megfogalmazódott a résztvevők életének számos vonatkozása, tapasztalataik, élményeik családról, szerelemről, a gyárról, a társadalomról, emberi kapcsolatokról. Az eredmények egy szeletét tesszük most közzé, néhány részletet a gyár viszonyairól alkotott véleményükből, tudatvilágúk egyes elemeit. Ami itt megjelenik, tíz résztvevőnknek kollektív monológja, egyenként futó gondolatainak szembesítése.

Valamennyien fiatalok. A legidősebb (Gyulay Vilmos) 35 éves, szakmunkás, különc életű ezermester; a legfiatalabb (Benkóczky Magda) 24 éves üzemmérnök. A többiek is fiatalok; pályakezdő mérnökök (Maróti Tamás); faluról felkerült, alkalmazotti munkát végzők (Korsós Rozália gépi adatfeldolgozó); szakmunkások (a rendkívül zárkózott deklasszálódott, családja nemesi múltján ábrándozó Füzy Imre); van leendő vezető is (Hajdú Ádám könyvelő, az üzemi KISZ-bizottság tagja) és pályakorrekcióra kényszerült, ékszerészből lett újságírógyakornok (Áron Anna).

Van, aki munkás, van, aki értelmiségi, van, aki parasztcsalád örökét hozta magával. Vannak köztük házaspárok (Maróti és Korsós), barátok. A mozaikkockák a valóságban is illeszkednek. Mint ahogy illeszkednek egymáshoz mindannyiunk mozaikkockái.

Ebben a részletben munkahelyi körülményeikről beszélnek, miként másutt a szerelemről, a pályakezdés gondjairól. Nem mondanak sosem hallott dolgokat — azokról a jelenségekről beszélnek, amelyek, úgy érzik, általánosíthatóak. Összerakják tapasztalataikat. A kapcsolások magyaráznak, értelmeznek, a montázs törvényei szerint.

Hajdú Ádám: A mi gyárunk nagynevű gyár. A neve az nagyobb, mint amilyen a gyár valójában. Mindenesetre nem elhanyagolható az a tény, hogy 110 éves. Talán már 110 éves gépek nincsenek, de tíz évvel ezelőtt még volt 100 éves gép, és 80 éves szerintem még most is van, nem is egy. Lehet még vele termelni. Persze, hogy lehet. Csak nem olyan színvonalon, meg nem olyan precizitással, amire szükség volna. De hogy 110 éves a gyár, az vonatkozik a szervezésre is. Körülbelül 100 évvel ezelőtti állapotoknak megfelelő az is. Egy-egy

új vállalatot egyszerűbb megcsinálni, mint egy régit megjavítani. Olyan ez, mint az ember. Ha a jóisten úgy teremtette volna, ahogy a Bibliában van, akkor biztos nem ilyen lett volna, mint most. Mert nagyon erősen lehet látni, hogy ez olyan fokozatosan alakult ki. Azért ilyen toldott-foldott. Ez a gyár is olyan, hogy először volt egy kicsi, aztán mindig hozzátoldtak valamit, mindig bővítették. Volt egy bódé, a bódé mellett még egy bódé, amellett egy még kisebb bódé, mellette egy kutyaól, arrébb meg már csak egy pár vasdarab. Na igen, a vállalati vezetésnek elég nehéz dolga van. Nagyberuházások folynak a gyárban, de amikor elhatározzák, hogy létrehoznak valamit, valójában senki nem tudja, hogy a beruházás kell-e, hogy szükséges-e. Volt rá pénz, a bank adott rá hitelt. Akkor úgy látták, hogy kazánokat kell csinálni. Most meg úgy látják, úgy látjuk, hogy a kazán nem kell senkinek. Meglesz a beruházás és nem lesz rá munka. Már most úgy néz ki, hogy 80-ban, de különösen 81—82-ben a gyár nem tud termelni. Nincs megrendelés. Ugyanakkor a hitelt nyilván vissza kell fizetni. Bármi áron. De a vállalat már most is olyan helyzetben van, hogy a jövő évre előirányzott visszafizetési kötelezettségének sem tud eleget tenni. No, nyilván a gyárat nem fogják bezárni, majd csökkenteni fogják az évi részleteket, annyit tudunk visszafizetni, amennyi van. Ami nincs, azt nem tudjuk visszafizetni. Aztán ezt majd valakinek a nyakába fogják varrni. S hogy aztán mi lesz? Azt nem tudom. Nem tudja senki.

Korsós Rozália: Amikor én odakerültem, kis lyukasztó lánynak, a maximumot igyekeztem kihozni magamból. De volt mellettem olyan, aki ha csak tehette, elment munkaidő előtt, sőt előfordult, hogy be se jött. Senki nem szólt neki érte. Én elkezdtem gimnáziumba járni, és ha nem volt munka odabent, tanultam. Mikor szóvá tették, mondtam a főnöknek, hogy a kolléganőm még sokkal rosszabakat csinál, erre a főnök azt válaszolta, „a kocsis is azt a lovat veri, amelyik jobban húz". Attól fogva persze, hogy egyre kevesebb lelkesedéssel dolgoztam.

Maróti Tamás: Ha le is teszek valamit az asztalra, erre valaki azt mondja, hogy nem jó. És nem biztos, hogy azért mondja, mert maga az anyag nem jó, mert általában mindig személyes elbírálás van, olyan nincs, hogy társadalmi elbírálás, az mindig csak személyeken keresztül érvényesül.

Benkóczky Magda: A műszaki igazgatónk célratörő ember, azt meg kell hagyni, ez talán pozitív tulajdonsága is, de a gyár 80%-a haragszik rá. Ő körülvette magát az általa hozott emberekkel, és azokat futtatja. Egyáltalán nem valami kiemelkedő képességű emberek, csak hát az ő sleppje. Beépített emberek, hangulatjelentéseket adnak neki, szóval afféle kémelhárítás. Csak azt nem értem sokszor, hogy a fiatalok hogyan tudják elviselni ezt a feladatot. Bár lehet, hogy egyesek utálják, hogy ezt kell csinálniuk, de ha megpróbálják kijátszani, ha mellébeszélnek, akkor még fokozottan mellőzik. Szóval ezeknek sem könnyű. A főnök azzal indokolja ennek a sleppnek a fenntartását, hogy kellenek a megbízható szakmai tanácsadók, de valójában arra kell neki ez a klikk, hogy senki se merjen ellentmondani neki. Ezek szerényebb képességű emberek, hát így ő lehet közöttük az okos.

Hajdú Ádám: No igen. Mondjuk van két jelölt az osztályvezetőségre, mind a kettő egyformán okos, egyformán szép, akkor ugye nyilván nem az lesz az osztályvezető, aki a múlt héten összeveszett a gazdasági igazgatóval, hanem az, akivel leül kártyázni a hétvégén, vagy együtt nyaralnak. Bizonyos fokig érthető, hogy ez a fölső szintű vezető is szívesebben dirigál olyannak, akit egyébként is ismer valahonnan, mert a másikat nem ismeri, azt mondja, ezzel már három éve együtt nyaralunk, barátok vagyunk, ezt már jobban ismerem, ez nem okozhat meglepetést, hát inkább ez legyen.

Benkóczky Magda: Legtöbbször a folyosón dőlnek el a dolgok, apró megjegyzésekből. Sokszor a kollegák utálnak valakit. A főnöknek rögtön azt mondják: „Á, ez úgysem tudja ezt megcsinálni", és a főnök eszerint is dönt. De hogy megalapozott lenne-e a döntése? Az egyik kolleganő mindig panaszkodik, hogy milyen ócska munkákat adnak neki. Szólt is már a főnökének, hogy szeretne valami jobbat. Meg is ígérték neki, hogy amint ezt befejezi, adnak neki egy másikat. Aztán hallom ám múltkor, hogy a folyosón beszélget a főnök az egyik kollegánkkal. Meséli neki, hogy ezt az újabb munkát majd ennek a kolleganőnek adja ki. „Á, annak a hülyének? Az úgysem tudja megcsinálni", felelte a kollega. Ezzel be is volt fejezve az ügy. A főnöknek ezután eszébe se jutott, hogy ezt a munkát a kolleganőnek adja.

Hajdú Ádám: Nekem már az is furcsa volt, hogy az alkalmazotti területen dolgozókat a személyzeti osztály veszi föl, míg a fizikai munkásokat a munkaerő-gazdálkodás. A személyzeti osztály az magasabb kategóriának van elismerve, tehát már itt kezdődik a különbség. Már a belépésnél megkülönböztetik, hogy valaki fizikai vagy alkalmazott.

Füzy Imre: A nyolcadik általános után a nagybátyámhoz kerültem inasnak. Három inas és egy segéd dolgozott nála. Én voltam a kisinas. Egy-két hónap után az alapfogásokat megtanultam, és akkor már a gépeken tudtam dolgozni. A szombat mindig általános nagytakarítással telt el. Elejétől kezdve nem tetszett az egész. Az sem, hogy én vagyok a kisinas, akivel szemben az öreginas fölényben van. Úgy szúr ki a kisinassal, ahogy akar, annak muszáj megcsinálni mindent, amit mondanak, nem úgy, mint száz éve, de azért hülyéskedtek, néha még durván is.

A reggelit mindig a kisinas vette meg. Egyszer elküldtek a patikába, hogy kérjek egy csomag kániszmergát. Fogalmam sem volt, hogy mi az. Tudtam, hogy a csillagok között a kanisz az kutya. Marha röhögés volt. Nem tetszettek a szórakozásaik sem. Ha leültünk reggelizni, ebédelni, hideget vagy lábosból meleg kaját ettünk. Akkor mindig azzal foglalkoztak, hogy ki tud minél gusztustalanabbakat mesélni, hogy elvegye a másik étvágyát. Az egyik fiú nagyon szerette az erős paprikát, azt a vaderőset, amitől falnak lehet menni. Azzal is szórakoztak. Én csak egyszer ugrottam be nekik, óvatos voltam. Nem sikerült elég nagyot nevetni rajtam. Egy sráccal sikerült bekapatniuk egy egész cseresznyepaprikát, a srác azt sem tudta, mit csináljon.

Mindig elkerültem, hogy koszos munkahelyem legyen, ha másért nem, azért, hogy ne kelljen átöltözni. A közös öltözőktől világéletemben undorodtam. Az első munkahelyemen eleinte még átöltöztem, néha kormosak lettünk munka közben vagy megizzadtunk. Olyankor még meg is fürödtem volna, ha

nem tudom, hogy milyen az a mosdó. Szóval a mi munkakörülményeinkről jobb nem is beszélni.

Aron Anna: Én 9 órára járok be dolgozni. Ez rendkívül kellemes. Sok ember úgy is képzeli el, milyen jó az újságírónőnek, mert ő csak 9-re jár be. De ez nagyon felületes elképzelés. Nekem rendszeresen kell újságot olvasni. TV-híradót nézni. Tájékozottnak kell lenni a kül- és belpolitikai eseményekben. Rengeteg információt kell gyűjteni, hogy egyáltalán felszínen tudjak maradni. Sokszor hazaviszem a munkát, ha lapzárta van, akkor nem nyolc órát dolgozom, hanem kilencet vagy tízet. A legtöbben azt hiszik, á... hát ez újságíró, azt ír, amit akar. Holott ez egyáltalán nem így van. Az az újságíró, aki nem gondolja át, amit leír, az nem marad meg a pályán. Lesöprik onnan.

Benkóczky Magda: A munkafeltételekről jobb nem is beszélni. A múltkor is rosszul lettem. Nem állhattam oda a főnök elé, hogy fáj a fejem, hadd feküdhessek le pár percre. Nincs egy pihenőhely. Előfordult már, hogy észre se vették, annyira rosszul voltam, le kellett mennem az orvosiba. Ott el is ájultam. Lefektettek egypár órára, kaptam néhány injekciót, aztán felmentem és dolgoztam tovább.

Rossz a világítás. Ha lámpát akarok kérni, úgy válaszolnak, hogy azt se tudod, nyeljél vagy köpjél. Már a levegő is rettenetes, nem lehet szellőztetni. Nagy a terem, zaj van, az emberek zsibonganak. Telefonálnak, locsognak. Nem érted a másik szavát. Koszos, piszkos minden. Megfogsz valamit, és tiszta kosz lesz a kezed. Ha megmosod, fekete mocsok jön le róla. Ha az SZTK-ba lemész, vagy a gyár egy másik területére, ahol például az orvosi rendelő van, ahhoz engedélyt kell kérni, úgynevezett gyáron belüli kilépőt, amivel odamehetsz. Még a gyáron belüli mozgásodban is korlátozva vagy. De ha kell valami, sokszor a főnökhöz is kellemetlen odamenni, mert jelzi, hogy ezer más dolga van, tele van a feje, mit foglalkozzon az én ügyemmel?!

Kollegáim voltak az egyik kutatóintézetben, ott az embereknek nem kell tolongani az ebédlőben, büfé van, dohányzórész, sokkal otthonosabb az egész. Az emberek is szabadabbak, fesztelenebbek. Így dolgozni is sokkal jobban lehet.

De, gondolom, a műhelyben is ezt a korlátozottságot érzik az emberek, amit mi az irodán. Reggel pontosan bélyegezni kell. Ha nem jön a busz, az ember halálra idegesíti magát, hogy megint elkésik, és akkor küldözgetik a gyáron belül a nevét ide-oda. Más akkor kel fel, amikor a munkások már régen dolgoznak. Mindig mindenütt ez a kötelező, kényszerű érzés uralkodik. Aztán a munkások szidják az irodásokat, hogy azoknak az ebédidőt sem kell ledolgozni. Később is kezdenek, mint ők, mégis előbb fejezik be a munkát. A munkások meg, ha bemennek az irodába, sokszor szinte kinézik onnan őket, hogy ne üljenek le a székre, mert összepiszkolják a ruhájukkal.

Gyulay Vilmos: Nem tudom pontosan, mi különbözteti meg az értelmiségit. Talán az, hogy ő tanul jogokat és kötelességeket, és a sok jog között úgy érzi, hogy annál több is lehetne, mint ami van. Aztán lát olyat is, ami nem úgy van. Mert ő csak azt látja, amit tanult. De szerintem szükség van rá, mert ha valamiről meg tudja magyarázni nekem, hogy ez így jobb, és be is tudja láttatni, hogy amit én az életben látok, az ezért vagy azért van, meg hogy ezt

jobban is lehet csinálni; akkor én is rájövök, hogy „jé, tényleg"... Szerintem ezért van őrá szükség. Tanulni lehet tőle, mert ő a könyvek révén olyan dolgokat is észrevehet, amit én nem látok. Dehát persze a könyveket is sokféleképpen lehet értelmezni. Egyszer vitatkoztam egy egyetemistával. Marxra hivatkozott. Elkértem tőle a könyvet, és én is elkezdtem olvasni. Csináltam a könyvből kivonatokat egy kis papíron. És kiderült, hogy ő ugyanazt a mondatot teljesen másként, kiforgatva mondta, és máshogy mondtam én.

Benkóczky Magda: Az emberek régebben elvetették a búzát, aztán nézték az eget, hogy jön-e az eső. Ha kikelt a vetés, gyönyörködtek a zöldellő táblában, aztán learatták, hogy legyen miből megélniök. De szépséget is találtak benne, szépek voltak a búzatáblák, meg az is, ahogy az emberek álltak egymás mellett. Ha valaki nem jól szedte a kévéket, akkor ott maradt a búza a táblán, ha valaki nem kaszált jól, nem lehetett összeszedni a búzát utána a sarlóval. Összhang volt. De most mi van! Csak unalom, álmosság. Van egy kollegám, aki minden délben alszik egy félórácskát, leül a folyosón vagy a rajzasztal mellé, aztán csak kókadozik a feje ide-oda. Tulajdonképpen neki az a félóra alvás belefér a munkaidejébe, mert rendesen dolgozik, de az aratásnál nem volt, hogy valaki unalomból elaludt volna.

Korsós Rozália: Az biztos, hogy sokkal idegfeszítőbb a pesti élet, mint a vidéki. Vidéken, otthon akkor keltem fel, amikor én akartam. Persze soha nem keltem későn, mert a szőlőben nem lehet dolgozni égető melegben, hólyagosra ég az ember válla, háta, kezdetben velem is előfordult ez. Érdemes volt ezért reggel nagyon korán felkelnem, a nappal együtt, akkor tízig dolgoztam. Magam osztottam be a munkámat, nem szabták meg a határidőket, hogy mettől meddig és mennyit. Ha valamit elrontottam, nekem kellett helyrehozni. Tulajdonképpen felelősségteljesebb volt, mert nem irányítás szerint kellett dolgozni. Megvolt bennem a jól végzett munkának az öröme, amit itt Pesten műszak végeztével nagyon ritkán érzek. Itt közbejöhetnek hibák, amiről én egyáltalán nem tehetek. Ott meg ilyesmi miatt nem kellett idegeskedni. Ha nagyon sok volt a munka és kicsit sürgetett, akkor legfeljebb jobban ráhajtottam, és így elkészültem vele.

Hajdú Ádám: Az biztos, hogy a műhelyekben rossz a levegő, forgács van mindenütt, kosz, szó nincs arról, hogy a munkások világoskék overállban meg patyolatingben dolgoznának, ahogy azt mutatni szokták. Sokszor olyan ruhában jönnek be, hogy nem lehetne abban beengedni őket. De azt mondják, hogy két évig nem tart el a munkásruha, és igazuk van.

Áron Anna: A munkásokkal szót kell érteni, hisz ez szükséges a munkámhoz. Nem akarok én nagyképű lenni, de én egyet jelentek az újsággal. Ha valami kell az újságtól, akkor hozzám jönnek. Nem azért, mert én írok a legjobban. Erről szó nincs. Hanem érzik azt, hogy valahogy közelebb vagyok hozzájuk emberileg. Én ezt szerencsére felismertem. Most ebből élek.

Gyulay Vilmos: Itt a gyárban, mikor a gazdasági mechanizmust bevezették, akkor sem lehetett olyan nagy változást érezni. A mi főnökünk (kit dicsérjek vagy kit rontsak) nem akart mást, mint ami előtte volt. Mi ugyanúgy ragasz-

kodtunk tíz körömmel a kazánokhoz és a Diesel-motorokhoz, hiába tudtuk már előre, hogy ez így nem jó, mi akkor is, azért is ezt csináljuk. Lényegében nálunk nem változott semmi.

Hajdú Ádám: Nincs is módjuk változtatni sok mindenen, vagy a változás borzasztó lassan megy. Nagyon nagy a rendszer tehetetlensége. Itt van az állami költségvetés, most már vagy 400 milliárd forint. Ez így nagyon soknak hangzik. De a 98%-áról már eleve eldöntött, hogy annak hova kell menni, és mikor vita van, meg dönteni kell, akkor közel sem az egészről döntenek, hanem csak egy-két százalékról. És ha van egy vezetőnek 2%-os döntési lehetősége, hogy valamilyen irányban változtasson valamit, s közben látja azt, hogy nem 2%-ban, hanem 50%-ban rossz, akkor könnyen ki lehet számítani, hogy ha évenként csak 2%-ot változtat, akkor durván számítva 25 év alatt lehet helyrehozni, amit már most észrevettek. Borzasztóan lassan látszik az eredmény. De elrontani sem lehet egy év alatt. Ahhoz, hogy valami annyira el legyen rontva, mint most van, ebben benne van 30 év munkája. És aztán nem lehet tudni, hogy most például rontjuk tovább, vagy javítunk-e rajta. Ezt majd utólag fogjuk meglátni.

Benkóczky Magda: Volt nálunk egy bácsi, 14 éves korától nyugdíjig itt dolgozott a gyárban, a fénymásolóban. A gyár részéről senki sem emlékezett meg róla, amikor nyugdíjba ment, pedig itt dolgozott ötven évet, és ha szürke munkában is, de helytállt. Semmi. Nem mondtak neki semmit. Egyetlen vezető sem ment oda a búcsúztatójára, csak a dolgozók közül néhányan, akik közelebbről ismerték. Pedig lehet, hogyha ő nem csinálja azt a munkát, leáll a gyár. Ha nincsenek kész a rajzok időben, vagy fordítva másolják őket, mint ahogy az be is következett, amikor a bácsi nyugdíjazása után a helyébe állt lányok dolgozni kezdtek. De nem érdekes. Nem érdekes, hogy mit csinálsz egy életen keresztül. Egy sejt vagy, semmi több.

Hajdú Ádám: Aztán furcsa dolgok is megesnek. A turbinalapátok között vannak ilyen picikék is. Valaki kitalálta, hogy olyan aranyos. Mert tényleg, olyan szép a turbinalapát. Csináltak rá valami kis talpat, hogy ez milyen príma levélnehezéknek. És egy csomót elvittek haza levélnehezéknek. Lapátokat. És erre nem lett kész a turbina. Erre kiírták, hogy nem kap büntetést senki, csak hozzák vissza, mert nem tudják összeállítani a turbinát. Otthon mégsem kell egy ilyen lapát. Mire tudja használni? Hát jó lesz a gyereknek játszani. Mint az afrikai négerek. Azok is hazavitték a kis fényes bigyuszokat, leszerelték a paradicsomfeldolgozó gépről és elvitték. Nyakbavaló amulettnek? Röhejes! A végén mégis visszahozták a lapátokat, úgyhogy sikerült átadni a turbinát, de hogy ilyen előfordul, az valamit azért jelent.

Gyulay Vilmos: Az az ember, aki nem lát mást maga előtt, csak pénzt meg pénzt meg pénzt, meg hogy mennyit keres, meg hogy mit visz haza, meg hogy mikor veheti meg a házát meg a kocsiját, annak teljesen mindegy, hogy azt szocializmusnak hívják vagy kapitalizmusnak, ami itt van. Belülről kellene jönni, hogy amit én csinálok, azt azért csinálom, mert itt végre szocializmus van. De ki az, aki ilyen? Ha van is, mert lehetséges, hogy van, de az biztos, hogy nagyon kevés. Az nem tud semmit sem csinálni. Az egészben az a legmegle-

pőbb, hogy akik kommunistáknak hívják magukat, és akiknél belülről kellene jönnie a szocializmus iránti akárminek, azok között is rengeteg az ilyen. Ez volt számomra a legmeglepőbb, amikor ezt észrevettem. És hiába mondom neki, hogy hát hogyan mondhat maga ilyet, akinek pártkönyve van. Ó, mit számít az! — feleli. Hol a pénz, az a lényeg?

Benkóczky Magda: Én meg még ki is lógtam, úgy látszik, a sorból, nagyobb volt az érdeklődésem a műhely élete iránt. Már ez is rossz pont volt. Rámszálltak, hogy ne járjak le annyit a műhelybe. Engem érdekelt, hogy az emberek hogyan dolgoznak, hogyan vélekednek. Meg aztán az osztályon unott, álmosító a hangulat, végignyúlnak az asztalon, és majdnem elalszanak, vagy sokszor alszanak is egyet, ha a főnök nem látja. És unalmukban elkezdenek azzal foglalkozni, hogy a kollegák magánéletében turkálnak. Ki kivel találkozott, összeveszett-e a feleségével? De mindig csak a szennyes oldala, csak ez foglalkoztatja őket. Engem meg ez nem érdekelt, inkább lementem a műhelybe. És ez lett a vesztem. Mert az első adandó alkalommal átirányítottak egy másik osztályra.

Korsós Rozália: A gyár életében nagy esemény volt, ha valamelyik felső vezető látogatott hozzánk. Előtte mindenütt rendet raktak, felmosták slauggal az egész környéket, kipucolták a gépeket. Tudták, hogy a vendégek hova mennek, ott takarító vállalattal felsikáltattak, ragyogott minden a tisztaságtól. Megjelent egy nagy teherautó, hoztak valamelyik kertészetből rengeteg virágot, hatalmas pálmákat, aszparáguszokat, a folyosó úgy nézett ki, mint hogyha egy kertészetben lennél. Már csak a piros szőnyeg hiányzott. Az egész gyár felbolydult, ha valaki jött. Nagygyűlést rendeztek, legtöbbször a műhelyben. Oda természetesen csak azok mehettek, akiket meghívtak, a többieknek megmondták, hogy mettől-meddig lehet kimenni a kapun, utána vagy előtte ne is próbálkozzanak. Mindenki elmehetett, és el is kellett menniük azoknak, akik nem vettek részt a munkásgyűlésen, ha meg délutánosok voltunk, akkor szigorúan tilos volt a büfébe lemenni vagy a gyár bármely más pontján tartózkodni. Ki se léphettünk a szobából, még az ablakon sem hajolhattunk ki.

Hajdú Ádám: A vállalatnak ugyebár az az érdeke, hogy az eredményeit szépítse. De ez minden vállalatnak érdeke, így a hibák szépen összeadódnak. A jót meg azért kell eltitkolni, mert mindig az előző év a bázis a tervekhez. Ha a termelés az egyik évről a másikra nagyon megnő, akkor világos, hogy úgy gondolkozik a vállalat, hogy mondjuk 78-ban termelt 100 milliót, és 79-ben be volt tervezve 110 millió, de nem 110-et termelt, hanem 120-at, akkor igyekszik eltitkolni azt a többlet tízet. A biztonság így van meg. Közben meg számtalan esetben ki lehetne mutatni azt is, hogy ha a vállalat nem gyártott volna semmit, az lett volna igazán jó. Mert olyan drágán dolgozik, hogy nem érdemes.

Gyulay Vilmos: Én is sok helyen mondom a magamét. De végül én is csak mondom. Mert egyedül úgysem lehet csinálni semmit. Lehet, hogy én azért érzem így, mert nem vagyok olyan, akinek mindene a pénz, és ezért érzem végül is azt, hogy jó, hogy itt szocializmus van. De azonkívül, hogy én ezt tudomásul veszem, hát én sem csinálok semmit se érte. Mert egyedül mit tehetnék? Semmit. Ha a brigádtagoknak elmondom a magamét, akkor az jut eszükbe, hogy ezt a hülyét jól meg kéne verni.

László Bencsik Sándor

SÜSS FEL NAP!

(Egy szocialista brigád krónikájából)

A mi Gecsemánénk nem az a híres bibliai kert, csak egy pesti gyár hátsó fertálya. Ki és mikor nevezte el így, senki se tudja már. Reánk az udvar is úgy hagyományozódott munkahelyül, a név meg ráadásnak. (A brigád nyelvén aztán Gecsemáné lett minden gyárudvar.) De bármilyen magyarázatot próbálok keresni rá, mindegyik sántít, annyira nincs semmilyen hasonlóság e két térség között. Annak a neve azt jelentette, hogy olajsajtoló, itt egészen másfajta és többnyire láthatatlan prések működnek. Abban a jeruzsálemiben Jézus a kereszthalálra készült, a miénkben a kenyerünket keressük. Ott Jézus verejtéke véresen hullt a földre, itt csak egy afféle szólásmondás, hogy „orrvérzésig hajt a brigád" — mert ha valóban vér folyik, az már üzemi baleset. Amabból a legnagyobb szenvedések kertje lett, azon az egyetlen csütörtöki estén, emez a közönséges munka színtere, s jelenkori életünk nagyobb részét töltjük benne. Ne keressük hát értelmét e névnek, mert nincs, bár igaz, hogy néha azért kegyetlenül tud stimmelni így is.

Öten dolgozunk itt, második napja. Viszonylag csendes, szelíd a mai műszak, a tegnapi is az volt. Nincs benne semmi látványosság, semmi „heroikus küzdelem a munka frontján", meg hasonló. Most csupán pénzt termelünk itt, tempósan, könnyedén, fütyörészve. Ez pedig abból áll, hogy régi, beteg ládákból újakat állítunk elő. Kifordítjuk őket, mint régente a télikabátokat szokták. Ámde ezzel akkora hasznot hozunk, mintha fölfedeztük volna az aranycsinálás titkát.

Nem tudom, merjem-é elmondani. Nem gazdaságpolitikai tananyag, az biztos. Megérteni sem lehet némi helyzetismeret nélkül.

Ebben az üzemben főként kemencéket, nehézipari berendezéseket gyártanak. Ez az itteniek dolga. A miénk meg az, hogy az elkészült példányokat előkészítsük a szállításra, becsomagoljuk, beládázzuk. De úgy, hogy amíg a rendeltetési helyére nem érkezik, az árunak se víz, se gőz, se rázkódás, se hosszú tespedés, se goromba bánásmód, se elemi csapás ártani ne tudjon. (Bár a szállítási színvonal egyre jobb, s egyre inkább gépesített itt is minden munka, gyakori mégis a „nem jellemző" esemény. A minap például magam is láttam még az „R-darukat" működés közben — vagyis amikor a rakodók egyszerűen lerugdalják a ládákat a vagonokból, teherautókról. Roppant termelékeny eljárás, mert pillanatok alatt a földre kerül az egész szállítmány, és még tűzrevalót is lehet belőle nyerni...) A kezünk alól kikerülő küldeményeknek általában még a legvadabb kalandok se szoktak megkottyanni. Semmiféle boszorkányság nincs eb-

ben, egyfajta speciális mesterség a munkánk, s mi azt klasszikus nagy mesterektől tanultuk meg, és elég régóta gyakoroljuk.

Némileg bonyolítja a helyzetet, hogy mi nem ennek a gyárnak vagyunk a munkásai, hanem egy szállítási vállalaté. Amelyiktől a különböző üzemek megrendelik az exportcsomagolást, amit aztán mi el is végzünk a helyszínen, annak rendje és módja szerint. Az elvégzett munkát a helybeliek igazolják, a vállalatunk meg benyújtja érte a számlát. Abban minden benne foglaltatik, szó szerint az utolsó szögig. (A munkabérek, az anyagok, a fuvar, a rezsi és így tovább.) Például egy „kisebb" edzőkemence becsomagolása akkor 8500 forintba került, mindenestől. És ebből csupán a láda meg az egyéb felhasznált faanyag ára 4500 forintot tett ki. (Gondolható, hogy nem apró készítményekről van szó. Két és fél méter hosszú, két méter széles és száznyolcvanöt centi magas láda ez, a padozata kétcolos, a héjazata egycolos. Hozzá a beépítéshez, rögzítéshez, zsaluzáshoz, egyébhez vaskos ékek, gerendák, deszkák, lécek... És az ilyen a mi gyakorlatunkban még csak a közepes méretűek közé számítódott.) *Látni lehet tehát, hogy a legnagyobb összegek a ládák után folynak be.*

Pedig a többi tétel sem olcsó — kivéve a magunk (a munkánk) „árát". A fenti esetben 180 forint szerepelt munkadíj címen. A számlán annyi, de abból a brigád csak 120-at számíthatott magának. De ezt egyelőre ne bolygassuk, maradjunk a ládák mellett.

Tavaly történt, hogy az egyik angol cég tizenkét ilyen edzőkemencét valami miatt nem vett át, s visszaküldte őket a gyárnak. (Innen még akkor másokat szállítottak helyettük, azok már megfeleltek.) Ez a tizenkét láda azóta itt búslakodik kibontatlanul a Gecsemáné sarkában. Deszkájuk megfeketedett, megvetemedett, tetejük behorpadt, szögeiket ragyásra verte a rozsda. Az embernek az elmúlás jut róluk az eszébe. Azonban szó sem lehet elmúlásról, hiszen ami nincs, az el sem enyészhet. Ezek a ládák ugyanis nem léteznek, papíron nincsenek sehol. Szabályszerűen nincsenek, hiszen annak idején kifizették őket, elküldték őket, leírták őket. Aztán, amikor visszakerültek, csak a tartalmuk, az a tizenkét visszapasszolt készülék került a helyi nyilvántartásba.

De mi nyilvántartjuk ezt a tucat koszos gépládát is. Pontosabban Szilágyi Jani bácsi, a brigádvezetőnk, de ő is csak fejben. A napokban meghallotta, hogy a gyáriak rövidesen elő fogják venni azokat a világot járt készülékeket, ki fogják javítani, rendbe fogják hozni valamennyit, mert új vevőt találtak rájuk a külkeresek. Erre ötünket gyorsan ide irányított, hogy a kemencéket szedjük ki belőlük, s rakjuk ponyva alá, a ládákat pedig fordítsuk ki. Hát mi most szépen szét is bontjuk őket, szögtelenítjük, aztán szálanként elhordjuk az asztalosműhelybe, s ott baráti alapon legyalultatjuk. A baráti alap egypár üveg borba kerül, arról a brigadéros gondoskodik. Szilágyi az hiszi most, hogy valamelyik asztalos szaki állt rá erre a munkára, de a valóságban csak az lett, hogy én nyomogathatom át a gyalugépen a deszkáinkat, amikor az éppen szabad. Így is megy az gyorsan, csak csinálni kell. Azt meg úgyse kérdi tőlem senki, hogy ugyan bizony „jogosítványom" van-e hozzá. Biztos van annak, aki csinálja... Csak nekem jutott az eszembe az imént, mi lenne, ha — isten ments — az én kezemet is meghámozná egy kicsit az a kés, mekkora botrány kerekedne belőle tüstént. Ám nem először csinálom, nincs baleset, csak láda van. Tizenkét gyönyörű, áradó fenyőszagú, sárgásan villogó, friss, új tizenkét láda.

Aztán, ha sor kerül rá, a kijavított készülékeket majd ezekbe az „új" ládákba fogjuk belerakni, s lehet szállítani őket. Utána meg majd a szokott mó-

don elkészülnek és benyújtatnak a számlák, bennük lesz a tizenkét darab gépláda (pontos méret, ennyi köbméter faanyag stb., stb . . .) á 4500, összesen 54000 forint.

Hogy hogyan lesznek a semmiből legális, mindenütt elkönyvelt tételek, az már nem reánk tartozik. A brigadéros megbeszéli az illetékes kisfőnökökkel — a fentebb ülők nem is tudnak róla, de nem is kell —, a kisfőnökök elintéznek hozzá mindent, ami kell. S a mi ládáink szabályszerűen végig fogják járni az előírt utat, ugyan fizikailag nem, de a papírokon igen. Nekünk csak annyi közünk van hozzá, hogy elvégezzük a szükséges munkát, és ezáltal előállítsuk azt összeget. Bár abból nekünk közvetlenül semmi sem jut. Sőt, mi itt sem vagyunk, nem is csinálunk semmit, a jelenléti ívek és a munkalapok szerint mi most a Magnezitben tűzálló idomokat ládázunk befele, ugyanis ezt a fajta ládafordító-forinttermelő munkát elszámolni sehol sem lehet. Közvetve mégsem közömbös nekünk sem, mert jelentősen meg fogja javítani a brigád mérlegét. Ezért is csináljuk.

Azt hiszem, ez az egész ügylet abba a tág kategóriába tartozik, amit finoman fogalmazva vállalati titoknak szoktak nevezni. Amit — köztudottan — szigorúan tilos elárulni, közhírré tenni meg kivált nem szabad. Sőt, az illetékeseknek jogában áll, hogy letagadják, illetve megtagadják a nyilatkozatot a nagy népi plénumok előtt, mégha erre olyan hatalmak kérik is őket, mint a televízió, a rádió vagy a sajtó. Hogy mégis szólok róla, három okból teszem. Először is: mindenki tudja. Mi is a nyílt színen követjük el. (A Gecsemánén naponta rengeteg ember mászkál keresztül, mindenféle rendű, rangú.) És eközben — szerencsémre — nem vagyok semmilyen hatalom. Másodszor: mi még a magunk csekély közgazdaságtani képzettségét is lényegében csak a gyakorlatból szerezzük, s a legkedvésbé sem abból, amit jobb helyeken ezen a néven tanítani szoktak. És ha ilyen a gyakorlat, akkor, ahogy mondani szokták: amilyen a tanár, olyan a tanítvány. Harmadszor: még ez különben jelentéktelen, úgymond nem tipikus eset is mélyebbre mutat, olyan erőket világít meg, amelyek úgy mozgatnak minket, mint a bábtáncoltató a marionettfigurákat . . .

Bár ebben a pillanatban inkább az eső mozgat, de ez csak átmenetileg. Amíg csak csepereg, tűrjük, de amint hirtelen, durván ömleni kezd, öten akkora rohangálást csapunk, mint riadókor egy egész laktanya. Nem magunkat menekítjük, hanem a deszkákat meg a szerszámokat s papírokat, szöget — senki se szeret átázott, iszamos-nyálkás anyaggal dolgozni. De aztán sebesen az eresz alá csapja magát a társaság. Kapom a táskámat, loholok utánuk. A szerelde félig orral, félig farral fordul a Gecsemánénak, meghosszabbított eresze alatt jókora térség. Áll itt egy bádoggal borított terjedelmes asztal, s van két súlyos fapad, néhány vashokedli, odább három vasszekrény. Valamint mindenféle anyag. És rengeteg szög a falba verve. Ez a térség a műhelyünk is s étkezőnk, irodánk, búvóhelyünk, menedékünk, kaszinónk.

A táskámat a hátam mögött egy szegre akasztom. Ilyenkor mindig ott a helye. Benne a magnó, „élesre töltve", bekapcsolom. Akármit rögzít is, az életünk egy darabja minden, egy sóhajtás vagy egy-egy ritkán átsuhanó szép gondolat csakúgy, mint a káromkodás. Meg az is, ahogy dörög felettünk az ég, s dobol az eső a hullámlemezen.

Forog a tekercs:

— Tönkreáztál, haver. Hát még én, ide nézz!

— Az ember hamar szárad...
— Lekötötte valaki a ponyvát? A ponyvát, süketek!
— Nem tudjátok véletlenül, minek hisztizik itt ez a hülyegyerek?
— Hülye vagy te, édesapám. Jön egy szél, aztán lekapja. Megázik a gép.
— Akkor se visíts. Az öreg lekötötte. Igaz, fater?
— Nem én, a Vrabecz volt. Még tegnap lekötötte mindet.
— Na látod, kisfiam, kár itt hisztizni. Más is tud gondolkozni, nem csak te.
— Miért? Mert szólok? Mert nem akarom, hogy megázzanak azok a dögök?
— Majd letörülgeted őket.
— Ezt ni! Aztán kenjem újra rajtuk azt a sok marha bádogot, mi? Rühellem, amikor zsírozni kell az árut.
— Pedig attól csak finomodik a bőröd.
— Ennek? Finomodik? Ennek a szalasztottnak? Egy vagon gépzsír se finomítja ki a rücskös bőrit. Totál selejt az ipse.
— Elmégy most már te is a francba, szarjankó!
— Ne tegezz. Nem adtam rá engedélyt.
— Hát akkor engedély nélkül rúglak seggbe, te szemétláda, hogy elszállsz! Egész Európában riadóztatni fogják miattad a rakétaelhárítást.
— Nyazsgem!
— Csendesebben, hé! Különben mind a kettőt kirakom az esőre, higgadni...
— Kinél van a zsuga, srácok?
— Bent maradt az öltözőben.
— Vrabecz úr, legyen oly jó és szaladjon át érte.
— Szaladjon a franc.
— Csalódtam benned, szaktársam. Képes lennél hagyni, hogy a penész egye itt a társulatot?
— Megfogadtam, én teveled többen nem fogok zsugázni.
— Akad más, ne félj.
— Vigyázat, uraim, ezzel ne üljön le senki, mert ez egy aktív sipista!
— A kártyához intelligencia is kell, kispajtás. Tehetek én róla, hogy neked az nincs?
— Hercegem, kegyeskedjék a valagát áthelyezni.
— Mit csinálsz itt, te állat?
— Ki kell önteni valahol a vizet a bakancsomból, nem?
— És én meg szagoljam, mi? Öntsd ki máshol.
— Gázháború!... Ha ez a trágyazabáló leveti nekünk a bakancsát, itt senki se marad életben.
— Tisztább az én lábam, mint a te fejed. Ne, szagold meg.
— Nézzétek, ez kapcát hord!
— Mit várasz tőle? A tahó az tahó, ha cilindert rak is a fejére,
— Tahó a te édes jó anyád. Mert nem nyűvöm meló közben azokat a drága zoknikat? Én nem vagyok nagyságos úr, mint itten egyes kollégák...
— Milyen oltári sötét lett hirtelen, látod, honfitárs?
— Azt látom, hogy alig látok. A Lajos agyában lehet kábé ilyen sötét.
— A tiédben, nyavalyás, a tiédben. Még a lámpa is elhalványodik, amikor elmész alatta.
— Imádkozzatok inkább, hogy mielőbb kisüssön.
— Süss fel nap, fényes nap!..
— Ne ordíts, mert attól még jobban zuhogni fog.

— Nem fog ez elállni estig, az isten verje meg.
— Igazán föltalálhatták volna már, hogy gombnyomással lehessen szabályozni az időjárást.
— Abban te ne reménykedj, fater. Olyan sohase lesz.
— Már a Holdba is elmentek.
— Az se olyan biztos. Nem kell nekik mindent elhinni.
— Szerintem se, öreg. Mert hiába ugrál itt az emberiség, atom meg rakéta, meg franckarika, minden, hogyha az eső esni akar, még a miniszterelnök is csak azt bírja csinálni, amit a nagyapám. Hagyta esni.
— Pedig akkor se lenne bolondság.
— Én inkább azért drukkolok, hogy nehogy sikerüljön.
— Miért? Képzeljétek csak el, úgy lenne beprogramozva, hogy mindig éjszaka csendes eső, amikor kell, nappal pedig gyönyörű napsütés. Vidámabb lenne még a meló is.
— Akkor azt is képzeld el, hogy milyen bonyolult szerkezetek, milyen bonyolult rendszer kellene hozzá. És akkor elég, ha egy nap valamelyik egységben elromolna egy egészen apró alkatrész, millió közül csak egy, de már attól is a feje tetejére állna a mechanizmus. De mi is. Mert vagy özönvizet produkálna, vagy elszárítana mindent. Az a szerencsénk, hogy a gépesített időjárás megoldhatatlan. Anélkül is van itt már baj elég, nem adok rá száz évet, az ember teljesen tönkre fogja tenni a Földet.
— Tojok rá, hogy mi lesz száz év múlva. Én már akkor egy nyugalmas kis gödröcskében fogok szunyálni, aztán csak röhögni fogom, hogy odafent az utódok jegyre fogják kapni az oxigént.
— Van ebben valami, srácok. Amióta elkezdték robbantgatni az atomot, hogy megbolondult az idő. Tavaly is, például, emlékszem, hogy február közepén kiskabátban jártam be a melóhelyre, augusztusban meg cidrizett az egész ország. Ilyen azelőtt nem volt.
— Volt, öregem, volt! Csak akkor azt mondtad rá, hogy a jóistenke büntetése, most meg az atomra fogod.
— Hoppá, urak, jön a világ vége! Gyújtsunk rá, amíg nem késő. Adj egy bagót, Lajoskám.
— Mi az, te már a trafikokból is ki vagy tiltva?
— Reggel arra gondoltam, hogy le kéne szokni a bagóról.
— Inkább a potyáról szoknál már le.
— Szerintem nem is lenne bolondság abbahagyni. De úgy látszik, ez nekem nem megy.
— Gyönge jellem vagy, papanek, azért.
— Nem jellem kérdése ez, édesapám, hanem idegi alap. Idegállapot. Tulajdonképpen az énnálam a nagy büdös helyzet, hogy engem a cigaretta megnyugtat.
— Tényleg, srácok: most jó a cigi az idegekre, vagy nem jó? Hallod, Szakállas, ugass már bele te is, mi ebben az igazság?
— Az az igazság, hogy semmire sem jó.
— Akkor te minek szívod?
— Amiért te. Meg a többi hullajelölt.
— Márpedig engem akkor is megnyugtat.
— Üres óráidban fújjál szappanbuborékot, az is megnyugtat.
— Tudod mi bírna engem megnyugtatni? Egy ötös a lottón.

Csattanás. Valahol a közelben csapott be a villám. Egy pillanatra mindenki elhallgat. Aztán újra kezdődő zsinatolásban az asztal másik vége felé fordítom a mikrofont. Az öreg Nóbelman Pista bácsi magyaráz valamit Vrabecz Janinak.

— Én pedig azt mondom neked, hogy a magyaroknál csibészebb társaság nincs is a világon. Gógyis nép ez, Janikám, gógyis. Ajaj!

— Marhaság. Csibészek mindenütt vannak, fater. Mindenütt az égvilágon.

— Azt én nem is vitatom, hogy vannak. De ez a micsoda mibennünk sokkal jobban ki van fejlődve, mint más népek között. Nekem elhiheted.

— El hát! Az öreg Nóbli csak tudja, nem igaz? Életében nem járt még külföldön, de ő tudja.

— És a háború? És a hadifogság?

— Na tessék, már megint kezdi. Ne gyere nekem örökké a háborúval, fater. Az más. Az nem normális helyzet.

— De csak hallgass ide, Jani, elmondok én erről egy esetet. Volt egy rohadt nagy láger Gamzacs alatt, a ruszkik oda vittek minket is. Na, de most egy borzasztó nagy lágert képzeljél el, aztán a mindenféle foglyok ott voltak egy rakáson. Az isten tudja, hányféle náció, de te, még japán is. Elég az hozzá, kérlek szépen, hogy én ott már az első napokban megfigyeltem, hogy minden népség egészen másképpen viszonyult a dolgokhoz. Mit mondjak például, vegyük a németet. Ösmerhetted őket még te is, hogy milyenek voltak. Olyan kekkek, gőgösek, azt hitték, ők szarták a mindenséget. És mindenkit letapostak. Ha nem tetszett nekik a pofád, pikk-pakk, már buktál is hanyatt a gödörbe, vagy lógtál az ágon, mint szaloncukor a karácsonyfán. Na de ott? He-he, ott olyan taknyok lettek barátocskám, amit kicsapnak valahova, aztán ottmarad.

— Na és? Akit bevágtak a szögesdrót mögé, nem képzeli azt, hogy lagziba kapott meghívót. Annak idején a bratyómat is elkapták a tovarisok, le is húzott roboton vagy két esztendőt, hát mesélte, hogy mi volt. Hiába volt ő azelőtt akármilyen nagy vagány, mert az volt, ott őbelőle is úgy kiszállt az öntudat, mint a defektes autógumiból az atmoszféra.

— Azt mondd meg, akkor a finnekből például miért nem szállt ki? Volt ott egypár belőlük is, de azok örökké szökni akartak. Csinálták a ramazurit, leütötték az őröket, meg ilyesmi. A japánok meg tán náluk is konokabb társaság voltak. Viszik ki őket a munkára, na jó, mennek szépen. Kiérnek, ott meg csak leülnek a földre. Kiabál rájuk az Iván, hogy davaj robot, davaj robot, de azt mondja a japán, hogy most nem lehet, mert ők most imádkoznak. Persze, nem volt mese, betörtek aztán a melóba ők is, mert aki nem dolgozott, az bizony éhen maradt. Meg kell mondani, hogy az oroszok ebben nem ismerték a tréfát, és ha belegondolsz, igazuk is volt. Igazuk is volt. És abból sem csináltak kivételt, hogy ez magyar, az román, ez japán meg micsoda, dolgozni kellett, mert te voltál az agresszor, és ha eddig romboltál, hát most építs, bátyuska. Nem volt egy vidám élet, nem volt egy vidám meló, az is biztos, sokan nem is bírták, az is biztos. De én most erről csak azt akarom elmondani, hogyha a nagy átlagot nézem, hát valahogy a magyarok bírták a legjobban a felszínen tartani magukat még ott is.

— Ebből még semmi sem derül ki, fater. Hol itt a gógyi?

— Hogy hol? Éppen arról van szó, kérlek szépen. Nem mondom, eltelt ad-

dig egy kis idő, mire valahogy kiismertük ott a helyzetet, aztán később a szigorúság se volt már olyan irgalmatlan, ha megcsináltad a munkát, még szaladgálhattál is. Idővel a civilekkel is összeismerkedtünk, folyt a seftelés is, meg még az etye-petye is néha. Tudod, az őrök se voltak egyformák. Az egyik semmit sem engedett meg, a másik mellett csinálhattál akármit, csak őneki baja ne legyen belőle. Akadt köztük egy-kettő olyan is, akinek ha dugott az ember valamit, hát szabad volt a vásár a háta megett, szajré, meg ilyesmi.

Na, hát az egyik reggel jön a Nyikoláj másodmagával, hogy viszi a brigádot a vasúthoz. Mert ott is brigádokba voltunk ám osztva. Na jó, kiértünk. Ott állt hat vagon, tele vastagon szénnel. Jön egy leszerelt kapitány, hogy azt mint ki kell rakni délután négyig. Hát ez volt a normánk, köbméterre volt, nem is tudom már mennyi, de elég sok. Fellebbezésnek persze helye nincs, a kapitány azzal el is ment. Mi meg vakarództunk, hát hogyne, mert tél volt, a szén belefagyva a vagonba, meg ugyebár azt se lehetett mondani, hogy mi egészen príma erőnlétben lettünk volna. A fogolykoszt csak fogolykoszt akkor is, ha néha-néha ki is tudta pótolni ezzel-azzal a szemfüles ember. Feketén, persze. Volt a brigádunkban egy mokány srác, a Szijártó Jocó, pesti, jobban mondva újpesti fickó, nagy zsivány. Azt mondja, átveszem a parancsnokságot, csináljátok azt, amit mondok. Először is, akinél van pénz, adja ide. Kölcsönbe lesz, ebéd után visszaadom. Hát össze is gyűlt valamennyi, Jocó meg dugja az egyik részét a Nyikoláj zsebébe, dumál neki. Nyikoláj nevet, beszél a társával, aztán attól kezdve úgy fordulgattak, hogy ne nagyon lássanak semmit. Jocó meg elment, keresett egy masinisztát, annak odaadta a rubelek másik felét, magyaráz neki valamit, az meg bólogat, meg van értve. Jön is egy-kettő egy kis, göthös mozdonnyal, aztán feljebb húz a vagonjainkkal, amíg Jocó azt nem inti, hogy állj.

Az volt a helyzet, kérlek szépen, hogy volt a sínek mellett egy nagy halom olyan zúzalék kő, ami a sínek közé meg az útépítésnél szokott kelleni. Jókora kupacok, ahogy a vagonokból kiszórták. A hó persze, vastagon azon is. Azt mondja Jocó, hányjuk el róla a havat, de rendesen. Na jó, meg is lett hamar. Akkor azt mondja, na most szórjátok rá a szenet, de úgy, hogy pontosan eltakarja. Alig telik el két órányi idő, Jocó kiabál, hogy hó, elég is lesz. Megméri a lapátnyéllel, hát bőven megvan annyi, amennyit a kapitány mondott. Köbméterre. Jó, hogy annak a nagyobb része a kő, ugye, de az alul van, meg se látszik. Igen ám, de a vagonokban még mindig ott az a rettentő sok szén, azt most hogy dugjuk el? Bízzátok csak rám, feleli Jocó, azzal négyünket elindított a községbe, hogy kopogjunk be a házakba, súgjuk meg a parasztoknak, hogy a magyaroknál van egy kis szén eladó, alkalmi vétel. Akinek kell, jöhet, de igyekezni kell, mert délben elmegy a vagon. Hát aja, Jani fiam, mi lett ott, vonult a nép az állomás mögé, asszony, gyerek, csapatosan. Férfi nemigen, mert ugyebár, abból itt is kevés volt odahaza. Ki zsákkal, ki vödörrel, ki kassal, vitték a szenet, mint a cukrot, rubelért, kajáért. De még a vagonokból is ők szedték ki! Érted? És délre tisztára pucolva mind a hat. Mi meg már vastagok voltunk ugyebár, ajaj, háromszorosan, négyszeresen kaptuk vissza a jocótól a pénzt. Meg még a kaja, egy csomó krumpli, tojás, ilyesmi. Még hús is. Pedig szegénység volt eléggé, a háború, meg minden, én nem is

tudom, hogy csinálják ezek a parasztok, bemégy hozzájuk, sírnak, hogy üres a kamra, meg így nincsen semmijük, meg úgy, de amikor ők akarnak venni valamit, kiderül, hogy kolbász is van, szalonna is van, friss hús is van. Valahogy elővarázsolják.

Jocó odaszólt akkor a Nyikolájnak, hogy na, jöhet a kapitány. Jött is egy óra múlva, mi meg addig faltunk derekasan. Nézi a kapitány a szenet a földön, bólogat, méregeti a kupacokat, számol. Mégegyszer megméri, kiszámolyja köbméterre. Harasó, harasó, beírja a teljesítményt, megdicséri a brigádot. Jocó meg kezdi magyarázni, hogy azért is igyekeztünk ilyen nagyon, mert délután kultúrműsor lesz a lágerben, aztán a helyiséget szeretnénk szépen előkészíteni rá. Nem vihetnénk-e ebből a szénből is egypár vödörrel, mert a benti adagok nem olyan bőségesek. Vigyünk csak, mondja a kapitány, megérdemeljük. Tudod, azt mi már akkor régen észrevettük, hogy ruszkiknál szentség a kultúra, azt nagyon nagyra értékelik minden esetben.

Pedig nekünk csak az lett akkor a kultúrműsor, hogy estig jártuk a lágert, aztán árultuk sutyiban a kaját a többieknek...

Csendesedik az eső, szedelődzködni kell. Vész nincs, csak nagy sár, de ami még hátra van, csúszkálva is össze lehet püfölni kettőig. Elemet cserélek a magnetofonban, új tekercset készítek elő, jöhetnek majd a csapat újabb szellemi naturáliái. Ebben a műfajban sohasem lehet előre tudni, mikor milyen produkció fog kikerekedni, cirkuszi tréfa vagy dráma, kabaré vagy folklórműsor, egy újabb jeremiáda vagy egy-egy fejezet társaim sors-regényeiből. A brigád tagjai tudják, hogy egy kis mikrofon lesi mindig és jóformán mindenütt a szavaikat, de már régóta nem törődnek vele. Megszokták, s többnyire észre sem veszik. Vagy legfeljebb néha rájátszanak, mint amikor a gyerek nyelvet ölt a tükörre. Magunk közt vagyunk, s itt az emberek nyíltak, nem takargatnak semmit. Félni, félteni valójuk nincs, mi is lenne. A sorsunkat és a kalapácsot a kezünkből nem irigyli el senki. Védekezni persze kell. Az idegenek, a főnökök és a csőszök, a tisztviselők és a tisztségviselők, a sápadt arcúak és a puha tenyerűek előtt a csapatban még most is él a régi hagyomány: urak előtt lakatot a szájra, s a szemekben ilyenkor kiül a bizalmatlanság. Vagy inkább a tartózkodás. Esetleg egyikünk-másikunk szerepet kezd játszani, azt mutatván s mondván, amit sejtése és tapasztalata szerint a föntebb állók elvárnak tőle. Embernek kell annak lennie, aki ezt aztán oldani bírja. Mert oldható, s ma már nem is olyan konok-merev ez a magatartás, mint korábban. És ha olyan a partner, akkor egyáltalán nem ritka az őszinte szó vagy akár a harcias hangvétel. Ebben az utóbbiban azért az is érvényesül, hogy sokkal nagyobb szükség van ránk, mintsem hogy érdemes lenne tartósan ártani nekünk — és ezt is tudja mindenki. Persze, egy kívülállónak az öreg Nóbli is másként mesélné el a fogságélményeit, vagy el se mesélné. Dudás Laji se vallaná be, hogy az űrutazásokat ő még ma sem hiszi. Vrabecz se árulná el, hogy tízéves lányukat a szomszédba zavarják vagy sétálni küldik, amikor házaséletet akarnak élni otthon — egyetlen szoba, egy régi, szűk és sötét üzlethelyiség ez az otthon, valamikor trafik lehetett... És így tovább. Nekem elmondják. A magnetofonom előtt is. Ezt a kis masinát valahogy úgy könyvelték el magukban, hogy az hozzám tartozik, akár a fejem, s így belül van a körön.

Fogom a kalapácsot, Petróczkyval párban a végeket és az oldalakat püföl-

jük össze, Dudás a szánkós aljakat, Nóbelman bácsi a tetőket. A kis Vrabecz meg szaladgál közöttünk, hordja kéz alá, ami éppen szükséges. Csak örökké késik a deszkákkal, ha meg nem, biztos, hogy eltévesztette a méretet, vagy már megint nem találja a csavarokat, a sarokvasat is mindig másféle keresi. Dudás egyfolytában esküdözik, hogy tüzes taplót dug a Veréb fenekébe, hátha attól majd egy kicsit jobban csipkedi magát. Vrabecz szlovákul verebet jelent, innen van a Janink köznapi neve. Illik is rá, bár a szemüveges verebek alighanem ritkák, s nemigen élnek meg negyvenkét évet. Ő most annyi, ugyan jóval kevesebbnek látszik, annyira cinege-testű, s fejletlen, mint egy hátrányos helyzetű kamasz a belső külvárosokban. Ám ez is csak látszat, mert amit a vállára raknak, elvisz ő akármilyen terhet. Legfeljebb, míg más kettőt fordul, ő csak egyet.

Vannak dolgok, amit sem a magnó nem képes fölvenni, sem rajz vagy fénykép visszaadni, de film sem, és a nyelv, az írás is szegény s tétova, ha róluk szól. A munka is ilyen dolog. Ő teremtett minket, s teremt folytonosan, és mi teremtettük meg őt. Uralkodik rajtunk és mi uralkodunk rajta. A vérünket szívja, de ugyanakkor ő az éltetőnk. Kiuzsoráz és leteper, ugyanakkor ő a menedékünk. Hányszor, de hányszor fordul elő, hogy gerincet roppantó gondok, agyat szétmaró konfliktusok, a lelke nyavalyái elől a munkájába búvik, a munkájába menekül az ember. Lám, Petróczky is ma hajnalban mennyire dúltan, zaklatottan jött be a gyárkapun, aztán most hallom, hogy dudorászik, s nagyokat vigyorog, amint egy művelettel hamarabb elkészül, mint mellette én.

Mindennapos eset, hogy amikor már nem is tudom, hány ezredik szöget veri a deszkába, gerendákba az ember, s már dagadtra püfölte az ujjait, tenyerét, és már minden ütés tüskéket döf a könyökébe, amikor már valósággal undorodik a kalapácstól, amint egy-egy újabb adag fölterítése után újra kézbe kell vennie, hát akkor elég, ha a tenyerébe köpve a háta mögé tekint: az a jókora stósz kész ládaelem — de lehetne akármi más is — mind az ő szülötte, ő hozta létre, s megvan az értelme máris az egésznek.

Akár a szerelem, olyan a munka is. Végtelen skálán hullámzik a gyűlölet és a szeretet között, s a csúcsokat az eggyéválás, az összeforradás és a beteljesedés hozza meg benne is. És itt is örökké újra kell kezdeni, birkózni vele és dédelgetni, hogy legyőzze és meghódítsa egymást az anyag és az ember.

Eleven láncolat, élő kapocs-rendszer is a munka, és nemcsak egy csapaton belül, hanem végtelen áttételei és állandó folyamatai révén milliókat köt össze s egyesít. Amikor egy gépet itt ládába rakunk, szinte kezet tud az ember fogni mindazokkal, akik eddig mindazt létrehozták, amivel most ő dolgozik, a távoli favágótól és a bányászoktól, a martinászoktól és hengerészektől kezdve egészen a tőlünk alig száz méterre nyüzsgő ismerős esztergályosokig, hegesztőkig, darusokig, festőkig, hogy majd mi szintén továbbadjuk a kezünk melegét is a ládáinkba zárva másoknak.

Persze, a Gecsemáné még mindettől sem válik a himnikus költészet, a szépségek és a gyönyörűségek kertjévé. Egy darab emberi világ, ami nem is tud más lenni, mint amilyen, de ami önmagában teljes és bennünket alapvetően s elsődlegesen meghatározó. Minden más dolgunk és ügyünk csak ezután következik, még akkor is, ha nem mind innen ered. És ide is eljön minden, ide is torkollik minden, akárhonnét ered.

Azt hiszem, ez a Gecsemáné nem egy ilyen-olyan térség, nem egy számunkra kiosztott, rendelt munkahely, ez a Gecsemáné mi vagyunk.

Lipp Márta

ÁLLANDÓSÁG ÉS VÁLTOZÁS

Történetileg kialakult minták a különböző családtípusok élőkultúrájában*

A tipológia megalkotásánál figyelmünk egyszerre irányult a kultúrára és a családra, pontosabban a kettő egymáshoz való viszonyára. Arra kerestünk választ, hogy a ma létező családok a történetileg kialakult típusok milyen elemeiből ötvöződnek, s ezzel összefüggésben a kultúra különböző szintjeiből mi és milyen arányban része a családok mindennapjainak, közhasznú élőkultúrájának. A típusokat két dimenzió mentén lehetett elrendezni. Egy koherens értékrend megléte vagy hiánya, illetve a központi értékek jellege szerint. Ez első feltételezésünk szerint azzal függ össze, hogy a család arculatát kialakító minták hogyan funkcionálnak, a család jelenlegi élethelyzetében mennyire használhatók. Az utóbbi arra utal, hogy hogyan tudnak gazdálkodni ezekkel a mintákkal: felélték vagy gazdagították, azaz mire használták, mit emeltek ki belőlük. Milyen a család orientációja: tárgy- vagy személyközpontú.[1]

A TÍPUSOK LEÍRÁSA

I. A gyökértelenek

„De mert az emberi örök jelen békétlen békéjét mégis mindegyre fenyegetheti a más korba kívánkozás, ezért már-már barbár örömmel örökítjük meg letűnt idők kínjait... És a jövő-elképzeltetés sem tesz másként... Különös készsége a léleknek, hogy elfogadja a szellemnek ezeket az időt gyilkolón, embert jelenben tartó önvédelmi építményeit. Hiszen ha megpróbálunk kitekinteni a saját időnkből, minden irányból hallani véljük a lét jégpáncél-rianásait. Igaz, innen már csak egy lépés, hogy ki nem átallja, akár csodálhatja is korát. Ha más-

*A dolgozat alapjául szolgáló kutatás egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat része, amely a Művelődéskutató Intézetben folyik Vitányi Iván és munkacsoportja vezetésével. A magyar empirikus anyag két forrásból táplálkozott. 634 családnál készült kérdőíves adatfelvétel az anyával és az egyik gyerekkel, s a családok kb. 15%-ában mélyinterjú, amely a család történetének a lehetőségekhez képest legmélyebb rétegeit igyekezett feltárni. A mintába olyan, legalább kétgyerekes teljes nukleáris családok kerültek, ahol az egyik gyerek 12 és 16 év közötti korú volt. Nem volt célunk a statisztikai értelemben vett reprezentativitás, törekedtünk viszont arra, hogy mintánk varianciája nagy legyen.

ként nem, rettegve-örvendve, amiért most élhet, amikor embert éppen nem irtanak és amikor még van kenyér. Ez az állapot aztán szülhet ragaszkodást is, sőt megbékéltethet elvetélt életviszonyok tökéletlenségeivel."

Szilágyi István: Kő hull apadó kútba[2]

A falusi tradíciókhoz kötődő családok között óriási különbségek vannak aszerint, hogy birtokos parasztokról vagy föld nélküli mezőgazdasági munkásokról van-e szó. Az e típusba tartozó szülők a falusi lakosság legszegényebb rétegeiből, olyan agrárproletár családokból származnak, akiknek nem adatott meg, hogy a társadalmi fejlődés lépcsőfokait járják. Életformájuk a paraszti mintához igazodott, noha ők maguk a szó eredeti értelmében nem voltak parasztok. Úgy próbáltak élni, mintha parasztok lettek volna, s a munkamegosztásban úgy vettek részt, mintha munkások lettek volna. Éppen ezért nem tudtak identifikálódni sem azzal a közösséggel, ami a minta alapjául szolgáló teljességelvű kultúrát kitermelte, s inherens kultúra híján nem tudták asszimilálni azt a kultúrát sem, ami egy sikeres rétegváltás feltétele lett volna. Az eredeti funkciójuktól megfosztott paraszti hagyományokból csak a konzervatív elemek rögzülhettek. Elsősorban azok, amik a viselkedés külsőségeit szabályozták. A családi státus-hierarchia, ami a termelőegység eredményességét szolgálta, öncélú, rigorózus renddé, a közösségi kötődés egy anonim hatalomnak való alávetettség érzésévé változott. A hagyományokhoz szervesen tartozó szellemiség közösségi impulzusok híján kívül rekedt az életformán. A szó valódi értelmében parasztokká nem lehettek, polgárokká pedig nem tudtak válni. Életformájuk megrekedt. Részint azért, mert mobilitásra huzamosabb ideig nem volt lehetőségük, részint pont azért, mert huzamos ideig csak mobilitásra volt lehetőségük, de úgy, hogy az nem jelentett számukra adekvát társadalmi fölemelkedést.

A szülők ifjúsága, korai felnőtté válása az ötvenes évek elejére, közepére esik. Az akkori kedvezőtlen agrárpolitika őket többszörösen sújtotta. Nem tette lehetővé, hogy szinkronba kerüljenek saját magukkal, pótlólag sem sikerült megteremteni azoknak a mintáknak a létalapját, mikhez igazodtak. Szakmát tanulni nem volt módjuk, többségük az általános iskola alsóbb osztályából kimaradt. Így szakképzettséget nem igénylő, kedvezőtlen körülmények között végezhető, intenzitásában és időtartamában a parasztiéval rokonítható nehéz testi munkák adódtak elsősorban számukra, aminek az erőltetett ütemű iparosítás miatt egyébként is nagy volt a felvevőpiaca.[3]

Sok mindennel próbálkoztak, gyakran változtattak munkahelyet. A hatvanas évek végén, ahogy a termelőszövetkezetek megerősödtek, az ipari munkát sokan „visszacserélték" mezőgazdasági munkára. Ma ők alkotják a szakképzetlen mezőgazdasági dolgozók, a „gyalogmunkások" derékhadát. Ezeknek a családoknak a többsége kétlaki, jövedelme az ipari és a mezőgazdasági munkából együttesen származik. Bár mintánk százalékos megoszlásából nem vonhatunk le érvényes általános következtetéseket, figyelemre méltó, hogy a kérdezett falusi parasztoknak 40%-a, a falusi fizikai dolgozóknak együttesen több mint a fele tartozik ebbe a típusba. A többi réteg aránya alacsonyabb. A városi munkásoké mintegy 30%, az értelmiségieké nem haladja meg a 10%-ot.

Idejük és energiájuk nagy részét — társadalmi réteghelyzetre való tekintet nélkül — az otthonteremtésre és az alapvető használati tárgyak megszerzésére

fordították. 40—50 éves korukra elfáradtak, elfásultak, nem egy közülük leszázalékolt rokkant nyugdíjas. Sem anyagi, sem kulturális hátrányaikat nem sikerült behozniuk, társadalmi rétegük átlagánál alacsonyabb szinten élnek.

A családok közösségi jellemzői

A szerepek a családtagok formális státusa szerint alakulnak, s a köztük lévő határok élesek. Ugyanakkor, mintha kettős szereposztás lenne. Mindenkinek van egy képletes — látványosan eljátszott — szerepe, s egy tényleges, amiről, mintha nem vennének tudomást. Formailag őrzik azt a családmintát, amelyben az apának a családfői funkció tekintélyt és hatalmat biztosít. Az apa hagyományos státusa nem kérdőjeleződik meg annak ellenére, hogy a hatalom alapja megrendült vagy éppenséggel teljesen eltűnt. Különösen munkáscsaládokban nem ritka még az sem, hogy a családfenntartói feladatok zöme az anyákra hárul. Ők azonban önmaguk tényleges szerepét valami furcsa tapintattal zárójelbe teszik, észrevétlenné varázsolják. Az egész család úgy tesz, mintha a rendező az apa lenne, s közben mindent az anya rendez el — hol halkabban, hol hangosabban — a kulisszák mögött.

Az apáknak nagyobb respektust ad, az anyáknak viszont hallgatólagosan nagyobb autoritást enged ez a családforma, s ők kevés szóval, inkább metakommunikatív úton irányítják, fegyelmezik a gyerekeket. Ez a kontroll-fajta Bernstein szerint a pozicionális, korlátozott beszédkódot használó családokra jellemző, ahol a szervező fogalom a tekintély és az alázat.[4]

Értelmiségieknél a férjek tényleges pozícióit is növeli a rendszerint magasabb iskolai végzettség s a szinte mindig magasabb fizetés. Nem ritka, hogy ők kezelik a pénzt, s a döntéshozatalban is nagyobb szerepük van. Hasonló a helyzet azokban a munkáscsaládokban is, ahol már polgári minták nyomán a nők lemondanak pénzkereső állásukról. Nem ritka az sem, hogy az apák szűknek érzik azt a terepet, ahol családfői hatalmuknak érvényt szerezhetnek — különösen betegeskedő, könnyebb munkára, rosszabb keresetre szoruló munkások esetében —, megpróbálják átvenni az anyáktól még a hagyományos női feladatokat is, a háztartás irányítását, a gyermeknevelést.

A férfiak konzervatívabbak ebben a típusban, a nők inkább a „modernség" hívei. Rendkívüli érzékenységet mutatnak a divatjelenségek, főleg az öltözködés iránt. Gyerekeik ilyen irányú, nem kevésbé határozott törekvéseit lelkesen támogatják. Egyrészt a jólét számukra is elérhető szimbóluma a ruha, másrészt az öltözködésben a különbségek eltűnését látják, és ehhez jó közös nevező a divat.

A divathoz hasonlóan kitüntetett szerepe van az étkezésnek. Ez adja meg a „szegények vagyunk, de jól élünk" elégedettségét.

Egyéb háztartási teendőkre, ahol a nők dolgoznak, kevesebb energia jut, de egyébként sem közülük kerülnek ki a szőnyegrojt-fésülő, tisztaságmániás asszonyok. A lakás inkább rendetlen és elhanyagolt, még a modern lakások is hasonlítanak egy kicsit a falusi-tanyasi lakásbelsők sűrűn használt helyiségeire, ahol lehetetlenség volt a tisztaságot és a rendet megőrizni.

Talán legjobban a gyerekek családi pozíciói mutatják, hogy a szerephatárok formális státusokhoz kötődnek. Serdülőkoruk előtt nincs beleszólásuk a család életébe, azután a szülők nem szólnak bele az ő dolgaikba. Így aztán,

ahogy nőnek a gyerekek, a szülők kiszorulnak az életükből. Ritkán teszik szóvá, rendjén valónak tartják. Elfogadják, hogy a gyerekeknek számukra idegen, kívülről hozott szokásai legyenek, annak ellenére, hogy osztozni nem akarnak benne.

Nagy jelentőséget tulajdonítanak az életkorokat elhatároló eseményeknek. Talán az ősi beavatási szertartás mába nyúló változata számukra az iskolai ballagás, legtöbbször az általános iskolai. Ekkor a fiúknak nemcsak megengedik a szeszes italok fogyasztását, de kifejezetten biztatják őket az ivásra. A leánygyereknek ettől kezdve ismerik el azt a jogát, hogy udvaroltathat magának, s anyagi erejükhöz mérten elhalmozzák őket a felnőttkor tárgyi szimbólumaival. Hogy a gyerekek pozíciói életkorukkal arányosan nőnek, indokolja a szülőknél nagyobb tudásuk is. Különösen értelmiségieknél gyakori, hogy ez biztosítja a gyerek kitüntetett helyzetét, központi szerepét. Műveltségbeli kérdésekben a gyerek szaktekintéllyé válik, s információforrást jelent szüleinek.

A családi légkör feszültségekkel terhes. A fásult munkavégzéshez örökös kedvtelenség, elcsigázottság, mindennapos anyagi gondok s a tehetetlenség is társul, s mindennek a tetejében sokszor a lakás is elviselhetetlenül zsúfolt. Nincs fizikai lehetőség sem az elvonulásra. A legkisebb szerepáthágás sem marad észrevétlen, háborút kirobbantó határsértés lehet belőle. További feszültségeket szül, hogy a gyerekek és a férjek menekülnek otthonról, s nemcsak a társaság kedvéért kocsmáznak. Ezekben a családokban a közös rém az alkohol.

A családtagok egymás iránti érdeklődése az eseményeken kívül nemigen terjed ki másra, s a szó legtöbbször az anyagiak körül forog. A személyiség mélyebb rétegei rejtve maradnak egymás előtt, de legalábbis verbálisan nem fogalmazódnak meg. Egymás tulajdonságait inkább, de képességeiket, hajlamaikat, vágyaikat, terveiket egyáltalán nem ismerik. A férfiak hagyományosan, a gyerekek újkeletű szokásként szófukarok. Az anyák a legbeszédesebbek, néha jól kipakolják a gyerekeknek gondjaikat. Nem azért, hogy megtanácskozzák velük, csak hogy kiadják magukból a keserűséget. A gyerekek tisztában vannak vele, hogy az ő szerepük az, hogy meghallgassák az anyjukat. Nem érdeklődnek, de nem is nagyon érdekli őket, mint ahogy nem mutatnak érdeklődést a szüleikkel kapcsolatos régi dolgok iránt sem. Nem egy tizenévessel találkoztunk, aki emelt fővel vállalta, hogy semmi nem érdekli szülei életéből, nem köti semmi a családhoz, sem hagyományok, sem tisztelet, még érzelmek is alig. Nem érdekli őket sem a múlt, sem a jövő, a mának élnek. Otthoni életük azon a kompromisszumon alapul, hogy betartják a szülők néhány tiltását, így békén hagyják őket, és mindent megkapnak, amit akarnak. Teljesíthetetlen vágyaik pedig nincsenek.

Az összetartás ezekben a családokban egyébként sem hagyomány. Bár az agrárproletár családok veszélyhelyzetben, sorsdöntő pillanatokban az egymásra utaltság miatt mozgósítani tudták tagjaikat, ez ma már a múlté. Ezeknek a családoknak a kötőereje kicsi, s a család igen kis szerepet tölt be tagjainak életében. Hagyományoknak nincs szerepük, közös célok, tervek, élmények nemigen vannak, s a családtagok egyéni aspirációival, ha egyáltalán vannak, a család egésze nem azonosul. A szülők gyerekeiket tudat alatt is a korai elszakadásra, a változtatásra ösztönzik, ha a felkészítéshez csak kevés segítséget tudnak is adni. A kor-adekvát mintákat a gyerekek csak a családon kívül tanulhatják meg. Tulajdonképpen szerencse kérdése, hogy összehozza-e a sors őket olyan emberekkel vagy közösségekkel, akik ezeket közvetíteni tudják, s pótol-

ják a család „másodlagos szocializációs" funkcióját azáltal, hogy segítik őket személyiségük kibontakozásában. Ők vannak a legjobban kitéve annak a veszélynek, hogy — a szülők szavaival élve — rossz társaságba kerüljenek. Miként az apákkal kapcsolatban az alkohol, a tinédzserekkel kapcsolatban a bűnözés árnyékát előre vetítő rossz társaság a mumus.

A nevelés

Itt is, mint a származási családban, a fegyelmezést jelenti, és ilyen értelemben az anya dolga. Mindegyik családban mély, megingathatatlan anyai meggyőződés, hogy gyerek nem nőhet fel verés nélkül. Márpedig a verés nem jelképes, az a funkciója, hogy elrettentsen az erős fizikai fájdalommal. A nevelés tekintélyelvű, de gyakorlatára nézve kettős. A szófogadás, engedelmesség, szülőtisztelet kérdésében ellentmondást nem tűrő szigor, minden másban teljes szabadjára engedés. A verés és a szigor a serdülőkor előtti évekre esik, utána tulajdonképpen semmilyen nevelési módszert nem alkalmaznak, s nem is tudják elképzelni, hogy mit alkalmazhatnának. Nem mintha akkor már mindenben elégedettek lennének velük, de tanácstalanok, csak a verés van a tarsolyukban, s egy tizenéves gyereket már nem illik ütni.

A szülői magatartás „hideg-engedékeny"[5], ami jól megfér a tekintélyelvű szigorral, mert az engedékenység oda nem figyelést, értelmi-érzelmi elhanyagolást takar. Így aztán a gyerekek látszólag önállóan, tulajdonképpen azonban magukra hagyottan nőnek föl.

A tanulásnak, művelődésnek alacsony a helyértéke, még akkor is, ha fontosnak tartják. Lelkük mélyén a munkát előbbre helyezik a tanulásnál, a művelődés pedig a szórakozással azonos, ami csak a kötelesség után jöhet.

Jutalmazni és dicsérni ritkán szoktak, de alkalomtól függetlenül elhalmozzák a gyerekeket mindennel, amiről úgy gondolják — főleg a gyerekek —, hogy szükséges. A divatos holmikon, technikai eszközökön kívül elég sok zsebpénzt is kapnak, amit nem feltétlenül kell a fiúgyerekeknek kuporgatniuk, hogy 16—17 éves korukra meglegyen az áhított motorbicikli, amit ha birtokolnak s a kipufogó csövét átszerelve kellőképp egyénített hangon, de főleg minél hangosabban berregtetik, nincs többé tárgyi akadálya, hogy a fiúbandában tekintélyre tegyenek szert.

A szülők a gyerekekkel szemben nem elfogultak, sőt hajlamosak alacsonyabbra értékelni őket. Alulértékelő magatartásukkal csökkentik az amúgy sem nagy önbizalmat.

Tudatosan nem szólnak bele a pályaválasztásba. Mégis, az az indíttatás, amit a szülői ház ad, eléggé behatárolja a lehetőségeket. Minden rétegben közös, hogy a gyerekek nem tanulnak tovább olyan középiskolákban, ami az egyetemhez is elvezethet. Még a jó képességű gyerekek sem merik megkockáztatni, a nagyralátóbb terveket elteszik későbbre. A cél, ami szemükben előrelépés és biztos megélhetés, egy jó szakma. Az értelmiségiek sem tartják különösebben fontosnak, hogy a gyerekükből értelmiségi legyen, hisz ők magukat is legjobb esetben kiemelt munkásnak tartják. A legtanácstalanabbak azok, akik a választandó szakmát megpróbálják összeegyeztetni elhalasztott vágyaikkal. A közbenső megoldások nem egy esetben zsákutcát jelentenek, nemcsak azért, mert nyilvánvalóan egyik sem jó ugródeszkának a távolabbi célokhoz, de elég gyakran előfordul, hogy önmagukban is azok. A választott szakmák kö-

zül nem egy perifériku s, kevés embert foglalkoztató, rosszul fizető, s elhelyezkedési lehetőségek a lakóhely közelében nincsenek. Nem egy közülük ott köt ki, ahol szülei, segédmunkás lesz a mezőgazdaságban vagy az iparban, egy hároméves szakmunkásképző vargabetűjével. A szülők küldetésüknek azt érzik, hogy a gyerekekbe felnőtt korukra beleverjék: csak az van nekik, amiért megdolgoznak, s hogy az elégedettséghez az is elég, ha valaki „nem vágyik többre, mint amit elbír".

Kulturális szokások

Eszerint a család az orientálatlan kikapcsolódó típusba tartozik. Ők a legkifejezettebben tv-kultúrájúak. Szabadidős szokásaik csaknem kimerülnek a tv-nézésben. A gyerekek is szinte a rabjai. Naponta több órát töltenek a készülék előtt, tekintet nélkül arra, hogy tanítási nap vagy iskolaszünet van-e. A szülők legjobban a filmeket és a sorozatokat szeretik, de a főműsorban mindent megnéznek, ha nem is rajonganak érte, jobb híján. Kivételt jelentenek azonban az ismeretterjesztő programok, a komolyzenei műsorok és a politikai, társadalmi, gazdasági témák.

A szülők saját szórakozásukra nem hallgatnak zenét. Egyik legfőbb jellemzője ennek a típusnak, hogy a szülők világából teljesen hiányzik a zene. A gyerekek azonban sűrűn hallgatnak több fajtát is. Egyaránt kedvelik a slágert, az operettet és a pop zenét. Senki sem szereti a komolyzenét, a jazzt és a tradicionális népzenét. A szülőknek otthonon kívüli szabadidős programjuk úgyszólván nincs. Semmilyen koncertre nem járnak. Rétegek szerint eltérés van a színházi szokásokban. A falusi parasztok és a mukások többsége soha nem volt színházban, a városi és budapesti munkások közül a kérdezett évben senki, de több mint negyed részük soha nem volt. Az értelmiségiek fele a kérdezett évben is volt. Múzeumba a falusiak egyáltalán nem járnak, többségük sosem volt. A városi munkások és értelmiségiek negyede ez évben is volt. Az összes típus közül ezek a gyerekek járnak a legkevesebb helyre. Csak moziba szoktak menni, elenyészően kevesen járnak könnyűzenei koncertre is. A szülők aktív, alkotó tevékenységeket nem végeznek, aki igen, az kézimunkázik. A gyerekek tevékenységi köre is beszűkült. Többségük kézimunkázni és barkácsolni szokott. Művelődési közösségbe nem tartoznak.

A szülők és a gyerekek vágyai egyaránt tárgyorientáltak. A jólét szimbólumai a divatos ruhák, jó ételek, a kényelmes bútorokkal berendezett lakás, modern felszerelésű háztartással.

II. A szerepkeresők

„Valami azért minden átélt vagy átérzett rendből lerakódik a szívünkbe, és úgy építi világunkat, mint a zajló folyóba lerakódó iszap. Ha meg is tagadjuk a parasztsorsot és menekülünk is belőle, mint az égő házból, mégis megőrizzük egyszerűnek mondott épségünket. Ösztöneink maradnak és olyan érzékeink, amik rögtön tudatják, ha eltévelyedünk vagy méltatlan célokra adtuk magunkat. Ha nem is vesz be mindenestül a polgári világ és mi sem adjuk magunkat egészen, annyi kipusztíthatatlanul be-

fészkeli magát a szívünkbe, hogy a szabadság és az egymagában is érvényesen megálló ember az el nem pusztítható értékek világába tartozik, s másként, mint így, nem érdemes élni... És ha nem is kábít el bennünket fajtánk tulajdon íze, azt mi tudjuk legjobban, hogy nincs embereknek társadalma úgy, hogy ne kösse össze őket valami a közös táplálékon túl, és hogy ezt a kört sajátjaként kell éreznie az embernek, s úgy védeni, mint ahogy a két szeme világát védi az ember, aki élni és látni akar."

Erdei Ferenc: Parasztok[6]

Föld nélküli és birtokos parasztokat egyaránt nehéz helyzetbe hozott a közelmúlt magyar történelme. Egyiküknek nem tette lehetővé, hogy parasztokká váljanak végre, másikuknak a lehetetlenségig megnehezítette, hogy parasztok maradjanak. Mégis, minél inkább megvolt a lehetőségük, hogy azonosuljanak a paraszti közösséggel, annál tökéletesebben megélhették, magukévá tehették a kultúráját is, aminek teljességéhez hozzátartozott, hogy biztos formákat adjon a magasabbra törő emberi vágyak számára, s aminek művei a parasztléleknek azokat a pillanatait sűrítik, amikor „szabadnak és rejtett kívánsága szerint embernek érezte magát".[7]

Azok tudtak valamerre elindulni, s annál valószínűbb, hogy ha válságokkal terhesen is, de a fejlődés állomásai felé, akiknek volt elég muníciójuk a közösségi kultúrából ahhoz, hogy egyéni birtokosaivá is váljanak. Volt alapjuk, amire építkezhettek, s ez megóvhatta őket attól, hogy a „senki földjére" sodródjanak. Még az eszmei közösséghez tartozás is méltóságot és belső tartást adhatott, s elkerülhetővé tette, hogy a közösségvesztés következménye személyes jelenlétvesztés legyen.

Helyzetük a „kivel vagyok azonos" kérdése mellett a „ki vagyok én" kérdést hangsúlyozta. Meg kellett keresniük egyéni szerepeiket, s ehhez nyitottságra és fogékonyságra volt szükség. Ezt kultúrájuk lehetővé tette.

Ebbe a típusba olyan családok kerültek, amelyek a törések ellenére meg tudtak őrizni valamit a folyamatosságból. Bár a nagyszülők többsége földtulajdonnal rendelkezett, arra törekedtek, hogy gyerekeik kiemelkedjenek a paraszti életből. Erre nem a földtől való elszakadás vágya, hanem a körülmények józan mérlegelése késztette őket. Úgy látszott, hogy a tudás az egyetlen, amit nem vehetnek el tőlük, az képes egzisztenciájukat biztosítani.

A legtöbb családban nem csak a férjek, a feleségek is dolgoznak. Mindkettőjük munkája sokszor furcsa keveréke a kényszernek és a kielégülést nyújtó tevékenységnek. Azt hozták magukkal, hogy a nem szívesen végzett munkában nincs köszönet, s a rossz munka pont annyit ér, mint a semmilyen. Ehhez tartják magukat, s igyekeznek nemcsak becsületesen helytállni, de megkeresni, hogy mi benne a szép, vagy legalábbis úgy végezni, hogy számukra széppé váljon.

Sokuk pályája törésekkel, nagy emelkedésekkel és még nagyobb zuhanásokkal teli. Megpróbáltak nem önző módon a társadalmi változások felkínálta lehetőségekkel élni. Szkepszis nélkül adták át magukat a jövőbe vetett hitnek, a változásokban részt vállaló szerepüket igen komolyan vették. A „Fényes szelek" utolsó nemzedékéhez tartoznak, ahhoz a korosztályhoz, akik az érettségin

és a doktorrá avatáson ugyanazt az ünneplőt viselték. Mára helyzetük kiegyensúlyozódott, de előfordult, hogy az ellenértéket kamattal fizették: hitet és ambíciót cseréltek lelki és erkölcsi rezignációért. Magukkal hozott makacsságuk és derűs életszemléletük többségüket megóvta, hogy a kudarcok tragédiákba torkolljanak, s ez adott erőt az örökös újrakezdéshez.

Anyagi helyzetük stabil, ha a többség nem is kifejezetten jómódú. Sokat dolgoznak, de nem rabjai a munkának.

A falun maradtak — mintánk 20%-a — ipari vagy mezőgazdasági szakmunkások, brigádvezetők, középvezetők. Nem egy közülük munka mellett további szaktanfolyamokat, szakközépiskolát végzett. Az anyák is bedolgoznak a tsz-be, de az ő munkájuk főleg a háztáji.

A városi munkások is jobbára szakmunkásként dolgoznak (mintánk 30%-a), közülük is nem egy több szakmát szerzett azóta vagy magasabb iskolai végzettséget. Értelmiségi ebben a típusban is kevés van, nem haladja meg a 15%-ot. Ők inkább humán pályákon dolgoznak, s karitatív szükségleteiket a gyerekeik számára is igyekeznek fontossá tenni.

A családok közösségi jellemzői

A hagyományos szerepek megmaradtak, de igyekeznek megtölteni új tartalommal. Nem a határait hangsúlyozták, hanem azt, amit természetesnek éreznek belőle. A család összefogói az anyák, akikből nem hiányzik a légkört teremteni tudó lelemény. Eszményképük a saját édesanyjuk, akik tökéletesen meg tudták szervezni a nagycsalád életét, s mindig jutott idejük arra, ami ahhoz kellett, hogy a család jól érezze magát, a mindennapok ne formátlanodjanak gépies renddé, hanem mindennek „meg tudják adni a módját". A nosztalgiák igen erősek, s hiába állnak helyt a munkahelyükön, törekvéseik, céljaik a családhoz kötődnek. Ezért, ha nem is elégedetlenkednek helyzetükkel, nagyobb kielégülést nyújtana számukra, ha minden energiájukat a családra áldozhatnák. A gyerekekbe is beépült ez az ideál. A lányok teljes mértékben azonosulnak a hagyományos női szereppel, noha a két nem nevelésében nem tesznek tudatosan különbséget. A fiúk párválasztási elképzeléseit is ez a minta irányítja.

A gyerekek feltétlen bizalmat élveznek, s hogy generációs ellentétek úgyszólván nincsenek, az az anyákon múlik. Lélekben a gyerekük mellett állnak, s így szinte mindig engednek, s ügyes közvetítő taktikákkal segítik kiharcolni önállóságukat, alakítani egyéni szerepeiket, az apai korlátokkal szemben is.

Bár a döntések közösek, az anyáknak szinte mindig nagyobb szerepük van ebben is. Ők a törekvőbbek, mozgékonyabbak. Talán ezért is van, hogy a külső hatásoknak jobban kiteszik magukat.

Bár a munkamegosztás is hagyományos, a férjek nagyon sokszor elvégeznek tipikus asszony-munkákat is. Nem annyira az ésszerűség, mint inkább az együttérzés motiválja őket.

A családi légkör őszinte, érzelmektől fűtött, s nem mentes a viharoktól, mert a konfliktusok felszínre is tudnak kerülni. Ennek ellenére az alaphangulat derűs. A vidámság ezekben a családokban szinte hagyomány. Ahogy több helyen mondták, már a nagyszülők iránti kegyeletből is így van ez, mert ők is nagyon szerették a vidámságot, a mókát. Majdnem minden családban vannak legendák nagy mesemondó, jó mulatós nagypapákról, akik a faluban köz-

kedvelt hangulatteremtők, közös éneklésnél hangadók, mondókák tudói lévén gyakorta fölkért vőfélyek, násznagyok voltak. Sok helyen a szülők fiatal koráról is őriznek a gyerekek ilyen történeteket.

A népdalok nyelve még mindig sok családban összeköt három, sőt négy generációt. Főleg, de nem kizárólag értelmiségi családokban magasabb szintre is tudják emelni a hagyományok ápolását. Aktív támogatói helytörténeti múzeumok szervezésének, tagjai hagyományőrző művészeti csoportoknak, könyvek, szakkörök segítségével megtanulják más tájegységek művészetét is.

A vallásnak elsősorban hagyományőrző és ünnepi hangulatteremtő funkciója van számukra. A parasztoknak soha nem annyira a tételes vallást, mint inkább az áhítatot jelentette a templom, s az ünnepek fényét emelte, hogy nem záródott be a családi körbe, hanem kitárulkozott a nagyobb közösség felé. S ebben a vallásnak is szerepe volt. Sajnálják, hogy a gyerekek ennek már nem részesei, s a mostani ünnepek már nem olyanok, mint régen voltak. Az otthoni ünnepi szertartásokhoz azonban ragaszkodnak.

Olyan felnőttel nem találkoztunk, aki magát hitetlennek, istentagadónak nevezte volna, s ezt a megjelölést gyerekeikkel kapcsolatban sem hallanák szívesen. A parasztember hite mélyebben gyökerezik, mint a vallás. Természeti erőknek kiszolgáltatott sorsuk meggyőződéssé érlelte, hogy a világ úgy van elrendezve, hogy az ember nagyobb hatalmak játékszere, akikkel lehet alázatos vagy furfangos, de létüket nem tagadhatja.

Miként az ősi világmagyarázatokban ellentétes dolgok is képesek egybesimulni és tökéletes harmóniát alkotni, úgy tudnak ők is összeegyeztetni egymásnak ellentmondó dolgokat. A vallás nem ellentétes a tudománnyal, mert „végső soron mindegyik az ember javát szolgálja" — mondják. S nem értik, miért kéne megtagadni az egyházat annak, aki párttag, hisz mindegyik egy „tömegszervezet". Nemcsak azért, mert párttagdíjat épp úgy kell fizetni, mint egyházadót, hanem azért is, mert mindegyiknek „becsületes emberekre van szüksége". A vallásból legfontosabbnak a keresztény felebaráti szeretet tartják, s azt, hogy követelményrendszerével mankót tudott adni ahhoz, hogy az ember hogyan éljen.

A családtagok között szoros az érzelmi kötődés. Szülők, gyerekek egyaránt nagyra értékelik az összetartozást. A meglátogatott helyek mindegyikén utalt valami apró jel arra, hogy kölcsönösen büszkék egymásra. Család alatt ma is 30—40 embert értenek, s beletartoznak még a másod-, harmad-unokatestvérek is.

A szűkebb családot is sok szál tartja össze. Parasztoknál a család érdeke feltétlen szolidaritást követelt minden egyes családtagtól. A család emelkedését ma elsősorban a gyerekek jövőjéhez kötik, s úgy látják, az ő érvényesülésük az, ami a család pozícióit mások szemében is növelni tudja. Az összefogás most ennek érdekében történik. Nagyon fontosnak tartják, hogy a gyerekeknek határozott céljaik legyenek. Hogy mi, abba nem szólnak bele, de az eltökéltséget és az akaraterőt mindenképp beléjük akárják nevelni, s elvárják tőlük, hogy amibe belefogtak, ne hagyják abba, amire elszánták magukat, vigyék is végig. Jól ismerik a vágyakat, terveket, sokat beszélgetnek róluk közösen, s tisztában vannak azzal is, hogy gyerekeik mire képesek. Tanácsokat azonban ritkán adnak. Főleg azért, mert nem bíznak abban, hogy az ő tapasztalataikat a gyerekek hasznosítani tudják. De különben is az a véleményük, hogy az a megrágott, kész élmény nem élmény, mindenkinek meg kell tapasztalnia a magáét.

Nem akarják megóvni őket a kudarcoktól, hanem inkább ellenállóvá akarják tenni őket velük szemben. A gyerekek sok mindent ki is próbálnak, nem hiányzik belőlük a vagánység sem. S ha tanácsot nem is kérnek, azt mindegyik meghatározónak tartja, hogy ha kérnének, kapnának, s jó érzéssel tölti el őket, hogy ha bármit tesznek is, a család védelmét, együttérzését nem vesztik el.

A szülők nem féltik a gyerekeket a külső hatásoktól, sőt örülnek nekik. Saját szerepüket főleg abban látják, hogy a gyerek ki tudja választani a kedvező hatásokat. Túlságosan válogatósra nem nevelik őket e téren, mert hitük szerint mindenkitől lehet tanulni. Ők maguk is rengeteg impulzust kaptak a családon kívül. Szinte mindenki említ olyan embereket, közösségeket, akik számukra fontosak, meghatározóak voltak. A gyerekeknél is kevésbé bízatik a szerencsére, hogy érik-e őket olyan hatások, amik fejlődésüket elősegítik. A szülők azt is korán tudatosítani igyekeznek, hogy az alkalmazkodás, a közösségbe való beilleszkedés mennyire fontos. Megélt élményük, hogy a közösség igazsága mindig nagyobb, mint az egyéné, arra késztetik őket, hogy ha ilyen jellegű konfliktusaik támadnak, a hibát önmagukban keressék.

A családi összetartozás bármennyire erős is, a gyerekek a szülőktől különélve képzelik el felnőtt életüket, de az eleven kapcsolat megőrzésével.

A nevelés

Legjobban talán a szelíd erőszak kifejezés illik arra a módszerre, ahogy a gyerekeket nevelik. A nagyszülők általuk is helyesnek tartott nevelési módszereiből legkevésbé a következetes szigort tudták megvalósítani. A gyerekekkel következetlenek, de meleg, megértő, támogató magatartásukkal inspiráló légkört tudnak teremteni. Többnyire túl engedékenyek, de sorozatos kudarcok után előfordul, hogy adott helyzetben indokolatlanul túl szigorúak. Kicsit bizonytalanok a különböző vétségek megítélésében, mint a kimaradás, divatozás, visszabeszélés. Veréssel ritkán büntetnek. Legtöbbjük úgy van vele, hogy ha a szép szó nem használ, akkor semmi. Ha büntetnek egyáltalán, bizonytalanok benne, hogy helyesen tették-e. Abban bíznak azonban, hogy szeretetből kirótt büntetés nem üthet vissza. Jutalmazni sem szoktak, de dicsérni, elismerni igen, s ez a gyerekeknek fontos is. A legtökéletesebb nevelésnek a példa erejét tartják, s a legjobb módszernek ahhoz, hogy a gyerek megtanuljon tőlük bármit is: hogy „együtt tesznek-vesznek".

Ezekben a családokban a szorgalom mellett a rátermettség, a természetes ész és találékonyság, ami igen magasra értékelt tulajdonság. Azt becsülik legtöbbre, ha valaki a saját feje, képességei alapján tud boldogulni.

Fontosnak tartják gyermekeik szellemi kiteljesedését, s a gyerekek is nagy súlyt helyeznek az önismeretre, sőt, az önnevelésre. A szülők, ha maguk nem is tudják a gyerek képességeit pátyolgatni, serkentik azok kezdeményező kedvét, ha az élmények minőségével nem is tudnak mindig lépést tartani.

A legtöbb gyerek nyílt, könnyen oldódó, bizalommal teli. Baráti kapcsolataikban az elmélyülésre törekszenek, gyakoribb az egy igazi barát, mint a baráti kör. A szülők közösségi, társadalmi aktivitása nemigen ragadt a gyerekekre. Ők már kevesebb dologra kaphatók, kétszer is meggondolják, hogy valamilyen funkciót elvállaljanak-e. S csak azt vállalják, aminek értelmét látják, s amit becsülettel el tudnak végezni.

A gyerekek többségénél észrevehető az a törekvés, hogy korán válasszon pályát, s tudatosan előre készüljön rá. Ebben a mozzanatban és ahogy a jövőjüket tervezgetik, tetten érhető a stabil életforma iránti vágy.

A szülők megadják azt a lehetőséget, hogy a gyerekek ne kapkodják el a döntést. Nem szólnak bele, hogy milyen pályát válasszanak, de azt elvárják, hogy döntésük jól megfontolt legyen, s ne kelljen később módosítani. Ezért adják a gyerekeket szívesebben gimnáziumba, hogy kiderüljön, mihez éreznek a legnagyobb kedvet. Sikeres embernek ugyanis azt tarjták, aki örömmel megy dolgozni, bármilyen munkát végez is. A gyerekek többsége is azt a szempontot helyezi előtérbe, hogy szép pályát válasszon, s csak utána jön, hogy jól fizető legyen.

Anyagi tervük kevés, de vágyuk, álmuk annál több van. Annál is inkább, mondják, mert mindig van, ami valóra válik, van, ami nem, s az továbbra is éltető elem marad. „Szeretnénk élvezni az életet, ahogy mindig is szerettük volna. Nem költekezni, de nem is kuporgatni . . ."

Kulturális szokások

A szülők többsége fiatal korában élénk kulturális életet élt, maximálisan kihasználta lehetőségeit, s többnyire volt is mit. Van olyan falu, ahol 45 előtt öt-hatféle közösségi, művelődési lehetőség volt, s most ugyanott csak egy kocsmával összekötött presszó van, ahova „jóérzésű fiatal be se teszi a lábát". S ez nem egyedi eset. Többségük nem felnőtt korában találkozott a könyvvel sem. A legtöbb helyen járattak valamilyen újságot is. Most többféle újság jár minden családhoz. A férjek közül nem egy a polgári családokban hagyományos újságolvasó típus. A kalendáriumot most az évkönyvek helyettesítik, s gyakran vesznek meg egész sorozatokat. Ebben a típusban a kultúrának fontos szerepe van, helyértéke magas.

Rájuk az előző típus semmittevésével szemben inkább a „mindenevés" jellemző. Semmit sem utasítanak el határozottan, minden vagy nagyon, de legalább közepesen érdekli őket. A tv-ben minden műsort megnéznek. A filmeken kívül a kedvenc műsorok közé tartoznak a tudományos témák, a nőknek szólók, a hírek, az irodalmi műsorok, a színházi közvetítések, a könnyűzenei műsorok. Legkevésbé a társadalmi-gazdasági témák érdeklik őket.

Mindenfajta zenét szívesen hallgatnak. A gyerekek is hasonlóképpen nyitottak, egyedül a tradicionális népzenét nem szeretik hallgatni. De énekelni már — vagy még — igen.

Komolyzenei koncertre nem, egyéb koncertre a szülők is járnak, s gyakori szokás a színházba járás, múzeumlátogatás is.

Az aktív alkotó tevékenységben nagy szerepet kapnak a művészeti jellegűek. A legtöbb szülő kettőnél többfélét is csinál vagy csinált, s olyan, aki semmilyen alkotó tevékenységet nem végez, nincs. A gyerekek alkotó tevékenységei is sokszínűek, széles skálán mozognak.

Elsősorban humán beállítottságúak. A kedvelt témáik művészetiek, s kedvenc tantárgyaik is a művészeti tárgyakon kívül az idegen nyelvek és a történelem.

A vágyak is egyértelmű kulturális orientációt tükröznek. A jobb élet nem elsősorban az anyagi gazdagodásra, hanem a személyiség gazdagodására vonatkozik.

„Azért szánok minden elmúltat, mert látom: ki van szolgáltatva — minden jövendő nemzedék kegyének, szellemének, tébolyának, amely mindent, ami volt, a maga hídjának értelmez át!
...és sekély vizeibe minden idő beléfúl."

Friedrich Nietzsche[8]

Ők jelentik az első típus meghaladását és egyben a második típus antitézisét.

Céljaikban az egyéni felemelkedést, életformájukban a polgári mintákat tartották szem előtt. Hogy pályájukon, bármily szűk is volt, a váltókat maguk állíthassák, szükségük volt bizonyos rugalmasságra, a körülményekhez való alkalmazkodni tudásra, valamelyes vállalkozókészségre, de legfőképp világos, kézzelfogható, megvalósítható célokra és alkalmas eszközökre. Önmaguk önállósítását, függetlenítését csak valamilyen szaktudás megszerzése tette lehetővé, ami a közösségtől megszerezhető tudást háttérbe szorította, s a kultúra elsajátításának autonóm formáira helyezte a hangsúlyt.

Helyzetük a célok és eszközök feltétlen egyértelműségét követelte, ami nem tette szükségessé, sőt lehetővé sem az egyéni szerepek keresését. Csak kódváltásra volt szükség. Át kellett térni, legalábbis részben, a korlátozott kódról a kidolgozottra, azaz a folklorisztikus kultúráról az autonómra. De a kódbeállításnak változatlannak, tárgy-orientáltnak kellett maradnia. Ez olyan pozicionális családtípust eredményezett, ahol a tekintélyt az ésszerűség váltotta fel, de a kettő azonos abban, hogy „az egyén a célok többértelműségének problémáitól mentes rendszeren belül tevékenykedik".[9]

Örökségül kapták az elpusztíthatatlan szívósságot, a szorgalmat, kitartást; a „sok kicsi sokra megy" életelvét, ami mindenben takarékosságot követelt, csak a saját energiáikkal való gazdálkodásban nem; a mindennapok szorosra zárt rendjét és szigorát; a kisebb napi vágyakról való lemondani tudás fegyelmét. Mindez együtt képes volt biztosítani egy koncentrált életvezetést, amiben minden a kitűzött céloknak rendelődött alá.

A nagyszülők polgárosodó parasztok, falusi vagy városi kisiparosok, kiskereskedők, alacsonyabb beosztású tisztviselők voltak. Bármennyire eltértek is lehetőségeikben és anyagi feltételeikben, az közös volt bennük, hogy szorgalmas, iparkodó emberek voltak, akik a maximumot követelték maguktól a munkában, s a minimumot engedték meg maguknak az élvezetekben. A följebb jutást főként az utódok reprezentálták, akiket igyekeztek stabil anyagi feltételek közé és biztos társadalmi pozíciókba juttatni, vagy legalábbis ennek igényét beléjük táplálni. Valamennyire mutatják is ezt mintánk rétegek szerinti arányai. Ebben a típusban van a budapesti értelmiségiek 40%-a, de magasabb az arány, ha a vidéki értelmiségieket is hozzávesszük. Ide sorolható a munkások 20%-a, akik kivétel nélkül szakmunkások. A falusi parasztok aránya nem éri el a 20%-ot.

A vizsgált családokban a szülők is törekvő emberek. A munka számukra is erkölcsi parancs és tisztesség dolga. De ez a parancs náluk egy további követelménnyel bővül: a lehető legtöbbet kell dolgozni, hogy minél inkább látszata legyen. Önmaguk kizsákmányolásában nem ismernek határt, ha értelmét

látják. Értelmiségieknél a munka sokszor narkotikum, amibe az eltussolt konfliktusok elől menekülnek. Így aztán a munkában nemegyszer fordítva jön ki a lépés, mint a filozófiában: a magasabb szintet az jelenti, hogy a minőség csap át mennyiségbe. De az elméleteknek, „csűrés-csavarásnak" egyébként sem hívei. Életüket a kétszer kettő igazságára építik: csak aminek kézzelfogható haszna van, az a lényeg, a többi halandzsa: „lehet, hogy a pénz nem boldogít, de ha nincs, az biztos nem lelkesít"; „jó munka nincs, csak jó munkahely, ahol hagyják az embert keresni".

Munkahelyüket, ha jó, meg is becsülik. Nem tartoznak a vándormadarak közé. A biztonságot ilyen értelemben is nagyra értékelik. Igyekeznek magukat elismertetni és megbecsülésüket kivívni. Többségük a maga pályáját küzdelmesnek, de sikeresnek tartja. A siker okát abban látják, hogy a célokat reálisan tűzték ki, s nem ismertek lehetetlent a megvalósításban. Mély meggyőződésük, hogy mindenki a maga szerencséjének kovácsa, s ha valaki nem tud boldogulni, az vagy tehetetlen, vagy hóbortos álmokat kerget. Éppen ezért szemükben a szegénység szégyen, aki szegény, az magának köszönheti. Nemcsak kiaknázták az adódó lehetőségeket, de bővítették is azok körét, magasabb iskolai végzettség megszerzésével, társadalmi kapcsolatokkal és funkciókkal. Életük tárgyi szimbólumai, amikhez ugyanolyan természetességgel tartozik a párttagkönyv, mint a kiegyensúlyozott családi élet kellékei, gyerekeik számára magától értetődőek.

A családok közösségi jellemzői

A szerephatárok, ha nem is mindig élesek, de kitapinthatók. Az anya otthon áll helyt inkább, az apa odakinn, a gyerekek az iskolában. Az anya biztosítja az állandóságot, a család dolgainak folyamatos kézbentartását, az érzelmi-pszichikai egyensúlyt. Biztosítja, hogy rendben menjen minden, nyugodt feltételeket teremt a rendszerint elfoglaltabb férj számára. Az ő társadalmi tevékenységük másodlagos a családhoz képest, bár többségük, főleg anyagi okokból, dolgozik.

Az apák inkább elvi irányítók. A megvalósítást a feleségre hagyják, de elvárják, hogy az ő elképzelésük szerint történjen minden. Tekintélyük jóval nagyobb, mint az anyáké. Sem az anyák, sem a gyerekek nem kérdőjelezik meg, bár sokszor majd agyon nyomják őket bálvánnyá növesztett nagyszerűségükkel. Ők az anyagi feltételek legfőbb megteremtői, annál inkább, mert legtöbbször plusz pénzt is kell keresniük, maszekolással, túlórázással. Ehhez gyakran közéleti tevékenység is járul, amit egyfajta instrumentalitásként is kezelnek a család előbbrejutásának feltételeként. A család mint legfőbb érték szerepel a tudatukban, de ellentmondás feszül a család érzelmi elsődlegessége és a ráfordított, elégtelennek érzett idő között.

Ez az ellentmondás a gyerekek családelképzeléseiben is leképződik. A lányok mélységesen azonosulnak az anyaszereppel, ugyanakkor szakmai karriert is képzelnek maguknak. A fiúgyerekek mérsékelten emancipált társat kívánnak.

A szülők a gyerekekkel szemben bizalmatlanok. Állandóan ellenőrzik őket, s igyekeznek az ellenőrzésük alá vonni olyan területeket is, amik a családi élet keretein kívül történnek. Az életkor szerinti határmegvonás itt is erős. A gyerekeket serdülő koruk körül kezdik csak komolyon venni. A szülők világa a gyer-

mekek előtt, ha nem is zárt, de úgy gondolják, hogy a családi problémák nem tartoznak rájuk, különösen, míg kicsik. Még kikotyognák.

A gyerekek nyíltan sose lázadnak. Elég racionálisak ők is ahhoz, hogy belássák, a vitának nincs értelme. Látszólag mindig elfogadják kijelölt szerepüket, de gyakori, hogy alattomban kibújnak a szigor alól, s félrevezetik a szülőket.

A családi légkört talán legjobban a prolongált harmónia kifejezéssel illethetnénk. Mint ahogy a lakás is sok helyen azt a látszatot kelti, hogy nem laknak benne, a családi együttes is sokszor éppúgy zavartalan, mintha nem is érintkeznének. Nem mintha nem kötnék őket valós érzelmi szálak egymáshoz, de ezeket úgy kívánják konzerválni, hogy a problémákat elhessegetik, de semmiképp sem feszegetik, abban reménykedve, hogy majd elülnek maguktól. A külvilág problémáit meg különösen igyekeznek távol tartani. Minden igyekezet ellenére a légkör mégis sokszor mogorva, csüggedt, kicsit fásult. Igaz, elég kevés az olyan közös esemény, ami feldobhatná a családot. A szó inkább csak az elvégzendők és az anyagi tervek körül forog. Az ünnepek is a praktikus életvezetésnek vannak alárendelve. A legtöbb helyen a mostani és a régi ünnepek között főként abban látják a különbséget, hogy most több jut ajándékokra is, meg ünnepi ebédre is. A hagyományokat nemcsak hogy nem ápolják, de egyenesen elzárkóznak előlük. Nemcsak feleslegesnek, egészségtelennek is tartják a gyerekeket beavatni a régi dolgokba. Úgy gondolják, hogy az csak megzavarja őket. Számukra a múltnak nincs érvényessége, csak a jelennek, mert mindent a maga konkrétságában értelmeznek, az elvont tanulságokhoz nemigen van érzékük. Saját tapasztalataikat azonban fontosnak tartják átadni. Nemcsak örökösen tanácsokat adnak gyerekeiknek, sokszor anélkül, hogy azok kérnének, de el is várják, hogy aszerint cselekedjenek. Nagyon szeretnék megóvni őket a kudarcoktól, csalódásoktól.

A nagy fizikai, pszichikai megterhelés miatt, be nem vallottan, de sokszor ugyanolyan nyűg a gyerek, mint azt a szülők is érezték magukról kisgyerek korukban. A tapasztalatok közléséhez legjobb esetben lelki fröccs, de gyakrabban pirongatás, szidás, elégedetlenkedés társul. Általában nem tartják a gyerekeiket elég ügyesnek és talpraesettnek, valamilyen kifogást mindig találnak bennük. Sőt, nagyon sok családban hangoztatják, hogy csalódtak a gyerekeikben. Itt a mártíromság gyakori szülői magatartás. A család tagjainak életét elsősorban extenzív módon szabályozza, ezek inkább a viselkedésmódra, a külső megnyilvánulásokra vonatkoznak. De igen kis mértékben figyelnek oda egymásra. Ha a felszínen a dolgok rendben vannak, akkor nincs ok aggodalomra. Ezért van az, hogy a szülők huzamosabb ideig veszély nélkül kijátszhatók. Egyáltalán nem reflektálnak a családtagok életének belső történéseire. Így aztán ezekben a családokban a gyerekeknek már csak védekezésképp is elég sok titkuk van. A problémáikat szinte mindig maguk oldják meg, mert a családban nem is tanulhatták meg a problémák közös megoldását, hisz erre ezekben a családokban ritkán van példa. De mert a gyerekeknek külső közösségeik sincsenek, akikkel közvetlen kommunikációban lennének, igen sok a magányos, szorongó gyerek, akiknek a helyzetét az is súlyosbítja, hogy nagyok a velük szemben támasztott szülői követelmények, s a teljesítményekre a negatív szülői reakció gyakoribb, mint a bátorító.

Az összetartás legtöbbször csak a kis családra vonatkozik, s arra az időszakra, míg nem nőnek fel a gyerekek. Alig fordul elő, hogy a nagyszülőkkel

együtt laknának, de rendszeresen látogatják őket. Lazább a kapcsolat a testvérekkel, a nem közvetlen rokonsággal pedig egyáltalán nem tartanak kapcsolatot. Baráti kapcsolataik pedig végképp nincsenek, legfeljebb alkalmi összejöveteleken vesznek részt, ami alól nem lehet kibújni. Az emberekkel szemben bizalmatlanok, gyanakvók. A másik ember sose cél, mindig eszköz, mint ahogy ők is úgy érzik, hogy mások eszközként kezelik őket. Ezért résen vannak örökösen, sokszor még rokoni kapcsolatokban is attól félnek, hogy kihasználják őket. Ugyanakkor rettenetesen befolyásolhatók. Számukra a külvilág, a másik ember sikerei örökös kihívást jelentenek, mindennapos versenyt, amiben állni kell a sarat, ha inuk szakad is. Ezért is olyan fontosak a szemmel látható javak, mert a presztízs-fogyasztás szimbólumai mások szemében a család státusának növelői. Ha lemaradnak a versenyben, sokszor sportszerűtlenek, a másikat vádolják csalással.

Ezt az attitűdöt a gyerekekbe is megpróbálják beletáplálni. Nem arra tanítják őket, hogy megismerjék az embereket, hanem arra, hogy kiismerjék őket. A szülői jótanácsok zöme arra vonatkozik, hogy a gyerek ne legyen naiv és jóhiszemű, mert akkor baleknak tartják, kihasználják. Ne legyen durva, erőszakos, de legyen „jó értelemben rámenős".

Elzárkózott életüket részint azzal indokolják, hogy az ember csak a családjában bízhat, „vagy még abban sem" — toldották hozzá egy helyen. De azzal is, hogy nincs idejük és pénzük a vendégeskedésre. Meg szívesebben is vannak otthon, hogy élvezzék, amit sok fáradsággal, gondoskodással összehoztak maguknak. Egy kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy a szülők érzelmeinek legfőbb tárgya a ház, a lakás. A gyerekek azonban nem akarnak otthon maradni, még ott sem, ahol több család is kényelmesen elférne. Erre a szülők többsége nem is számít. Helyesebbnek tartják, ha a felnőtt gyerekek külön laknak. Az együttlakást egészségtelennek, konfliktusforrásnak tartják. Inkább abban akarnak segíteni, hogy a gyerekek könnyebben elinduljanak, megálljanak a maguk lábán. Útravalóul inkább hozományt akarnak adni, mint hagyományt, s a gyerekek elsősorban ezt is várják tőlük.

A nevelés

A szorgalom, igyekvés, takarékosság itt is, mint a szülői családban, a legmagasabbra értékelt tulajdonság. Ők is ebben a szellemben nevelik a gyerekeket. Elsősorban ezekért jutalmaznak, és a hiányukért büntetnek. Veréssel ritkábban, inkább megvonnak valami olyat a gyerektől, ami neki fontos. A leggyakoribb a tv-nézéstől való eltiltás, ez általános. De igen kegyetlen büntetéseket is ki tudnak találni. A gyerekekkel keményen, határozottan bánnak, nem kényeztetik el őket. Egyetlen dolog, amiben engednek, rosszallásuk ellenére ők is elhalmozzák a gyerekeket mindennel. Már az egészen kis gyerekek is tudják, hogy a zsarolás egyetlen hatásos eszköze, ha másokra hivatkoznak.

A tanulást rendkívül fontosnak tartják és szigorúan veszik. Rendszeresen kikérdezik őket, és a rossz jegyekért büntetnek. Ezzel együtt a tanulás csak annyiban érdekes, amennyiben eszköz az érvényesüléshez. A kötelezőn túli tanulásra, művelődésre nem buzdítanak, s a gyerekekben nem is teng túl az érdeklődés. Hogy ez így legyen, az iskola is jól kiegészíti a szülői házat. Például a gyerekek egy plusz elolvasott meséért piros pontot kapnak. Az anyák mindig rövidebb meséket javasolnak, mert csak a darabszám számít, a hosszabb me-

séért nem jár több pont. Így aztán serdülőkorukra sikerül belőlük kiölni a születéstől adott fogékonyságot s azt a vágyat, hogy bármit is élvezetből, önmagáért a tevékenység örömeért csináljanak. Rendkívül elfoglalt, kötelességtudó gyerekek. Általában napi 4—5 órát tanulnak, s mire a serdülőkort elhagyják, nagyobb megrázkódtatások nélkül simulnak bele az átlagba. Nemzedéki ellentétek főleg azért nincsenek, mert csírájában elnyomják őket. Kis koruktól fogva azt tanulják, hogy mindennek van határa, különösen a függetlenségnek és a szabadságnak. Szüleik hajszáját, ha túlzásnak tartják is, életformájukkal szemben indulataik nincsenek, végső soron ésszerűnek tartják. A szülők érveit a megszerzett anyagi javak mindennél meggyőzőbben támasztják alá.

Elsősorban az életforma egészére kiható normákat kell a gyerekeknek elsajátítaniuk. Ezért helyeznek a szülők akkora súlyt a rendszerességre, a napi kötelességek ritmusára, s ezért számít akkora véteknek a lazaság, a hanyagság. Ha a gyerek hibát vét, nem kap alkalmat a magyarázkodásra. Az indítékok és a körülmények sosem adnak felmentést. Beléjük építik, hogy csak a tények számítanak, minden tett egyszeri és jóvátehetetlen, ezért kell nagyon óvatosnak, megfontoltnak, körültekintőnek lenni.

A gyerektől elsősorban azt várják, hogy életrevaló legyen, és megállja a helyét majd felnőttkorában. Véleményük szerint ehhez elsősorban realitásérzékre és küzdőképességre van szükség. Tudja, mi az, amit elérhet, tudja fölmérni lehetősége határait. De amit elérhet, azt érje is el. Ezt a gyerekek nagy valószínűséggel el is sajátítják, mire fölnőnek, indentitástudat azonban nemigen alakul ki bennük semmilyen közösséggel, még a családdal sem.

A gyerekek simább jövőjét az anyagi támogatáson túl már a pályaválasztásnál is biztos kézzel egyengetik a szülők. Ez főleg az irreális vágyak nyirbálását[10] s a kívánatosnak tartott pályák eléréséhez az erőfeszítések megkövetelését jelenti. A pályaválasztás fő szempontja, hogy jó megélhetést biztosítson, a lányoknál kiegészül azzal, hogy tiszta, finom munka legyen. Sokan akarnak elhelyezkedni a szolgáltatásban, az úgynevezett borravalós szakmákban, s akik továbbtanulnak, elsősorban műszaki tanulmányokat folytatnak. A gyerekek jövőbeni vágyaiból sem hiányoznak az anyagi természetűek. Terv a családban mindig van, mert „mindig több kell" — mondják. Amit elérnek, újabbakra, sarkall, nem lehet megállni. Legfőbb cél továbbra is az anyagi gyarapodás, a ház további szépítése, a gyerekek hozományának gyűjtése, autó vagy jobb autó, színes tv vagy jobb színes tv, külföldi utak vagy drágább külföldi utak exkluzívabb helyekre. Kinek-kinek a maga kategóriája szerint.

Kulturális szokások

Semmilyen kultúra nem tartozik szervesen ehhez az életmódhoz. A szabadidő a munkának, pontosabban a gyarapodásnak van alávetve. Így a kulturális tevékenységeket korlátozza a szabadidő hiánya, de a pénz is. Ha nem is a hiánya, de a spórolási szándék. Akik elégedetlenek anyagi helyzetükkel, sajnálják rá a pénzt, egyelőre. Az elérhető célok rangsorában ez az utolsó. Többségüknél a mindennapok hajszáját csak a televízió fékezi. Falusi családokban, ha a helyükbe viszik azt a kultúrát, amit szeretnek, akkor azért élnek vele, de magától egy lépést sem tesznek érte.

Ahogy sokasodnak az anyagi javak, úgy kerül egyre közelebb hozzájuk a

kultúra is. A módosabb családok nemcsak, hogy megengedik maguknak, hogy ilyesmire költsenek, de egyre inkább kötelezőnek érzik, hogy minél többet költsenek rá. Különösen falun nem ritka, hogy a lakóházaik a pillanatnyi szükségleteiket és igényeiket messze meghaladják. A kultúrát elsősorban tárgyak hordozzák, s azoknak sem használati, hanem elsősorb n presztízsértéke van, inkább a környezet-kultúra kellékei a könyvektől a színes tv-ig. De lassan, fokozatosan belenőnek a használatukba. Kedvelt szórakozásaik közé tartoznak az országos „attrakciók": Hortobágyi Lovasnapok, Debreceni Virágkarnevál, Budapesti Nemzetközi Vásár, Füredi Anna-bál. De még a falusiak is havonta beugranak a fővárosba vagy a megyeszékhelyre vásárolni. Ilyenkor, ha elvétve is, de előfordul, hogy színházba mennek. A gyerekek is elsősorban a kultúra fogyasztását tanulták meg, de találkoztunk gyerekekkel, akiket gondolkodóba ejtett kultúrához való viszonyuk. Többen fájlalták, hogy „nem tudják élvezni a komoly műalkotásokat", s már nem is érdekli őket.

Hogy ez a magatartás a szülőktől sem idegen, jelzi, hogy sok esetben egy kategóriával „magasabb fokú" ízlésnek megfelelő választ adtak, mint amit valójában élveznek és szeretnek. A tv-nek meghatározó szerepe van, s egyértelműen mozipótló, szórakoztató funkciója. A gyerekek is sok időt töltenek a tvnézéssel, de inkább iskolaszüneti napokon. Tanítási napokon a szülők nem engedik túlzásba vinni.

A szülők zenei ízlésére a klasszikus könnyűzene élvezete jellemző. Kevesebben, de szeretik a modern szórakoztató zenét is, a többi műfajt nem. Az értelmiségiek megemlítik a komolyzenét is, bár nem mindenki. Minden réteg egyértelműen elutasítja a fiatalok zenéjét, a popzenét. A gyerekek is vonzódnak a slágerhez, az operetthez, amellett, hogy a popzenét is szeretik. Az értelmiségi gyerekek azonban minden más zenét elutasítanak a popzenén kívül. Ebben a típusban nincs sok szerepe az olvasásnak. A gyerekek a kötelező irodalmon túl semmit nem olvasnak, legfeljebb krimit, de azt is felénél kevesebben. Paraszt és munkáscsaládokban ritkán fordul elő, hogy a szülők olvasnak, értelmiségi családokban 2/3 részük évente több, mint 12 könyvet olvas.

Lévén legtöbbjük első generációs értelmiségi, a korszerű műveltség elvont fogalma önmagában is érték. A műveltség megszerzése számukra munka és kötelesség, nem élvezet. Közülük többen jelentős időt fordítanak arra, hogy szinte iskolás pedantériával teljesítsék az önmaguk számára kötelezőként előírt olvasási feladatot. A gyerekek ezekben a családokban olvasnak a legkevesebbet. Komolyzenei koncertre nem, egyéb koncertre, magyar nóta estre, operettre járnak. A színházba járás, ha nem is gyakori szokás, de mindenki volt már. A falusi családok közül a kérdezett évben kevesen, de a többi rétegben többen. A rétegek között a legnagyobb eltérés a múzeumlátogatásban van. Értelmiségi és munkáscsaládokban gyakran járnak, a falusi családok egyáltalán nem. A gyerekek legszívesebben moziba mennek vagy kabaré műsorokra, múzeumba csak az iskolával. Kevesen járnak könnyűzenei koncertre, és az értelmiségi gyerekek feltűnően keveset járnak színházba.

Az aktív szabadidős tevékenység a kézimunkázás és kertészkedés, de előfordul, különösen városban, ahol nincs kert vagy telek, hogy semmit sem csinálnak. A fiúgyerekek elsősorban barkácsolni szeretnek, ám a lányok nem szeretnek kézimunkázni. Igaz, hogy otthon csak kötni és horgolni tanították őket, s ez utóbbi most egyáltalán nem divatos. Divatos viszont a makramé, sok helyen valóságos makramégyártó láz dühöng a család nőtagjai között.

A gyerekek többsége nem tagja semmilyen klubnak, érdeklődési vagy művészeti körnek. Elég nekik, amit kötelező különórában csinálnak a jobb felkészülés érdekében. Nemcsak a lányokat, a fiúkat is taníttatják zongorára, a nappali szoba kelléke itt is a zongora, mint otthon volt, bár elég hamar elárvul, mert a gyerekek rendszerint hamar abbahagyják a zenetanulást. Fiúkat-lányukat egyaránt szívesen járatják balettre, falun is ezek a művelődési házak legkifizetődőbb tanfolyamai.

A gyerekek kimondottan műszaki, technikai beállítottságúak, amit rendszerint kiegészít a sport.

Ennek a csoportnak legfőbb jellemzője, hogy az anyagi javak megteremtésében leleményesebbek, mint a felhasználásában. Hogy hogyan szolgálhatnák őket javaik és nem fordítva, még nem tanulták meg. De a tendencia kitapintható, a felhalmozás kulturális javakban és igényekben is, a gyerekek életében átcsaphat egy minőségét tekintve más életmódba.

IV. Az álmodó-cselekvők

> „És hidd meg: a világ — gondolat... Amikor ragaszkodunk a valósághoz, egyszerűen csak tudálékoskodunk. Na jó, jó, jó. A tények világa, persze, valóságos, azt nem lehet megmásítani. Mindenütt ott van a fizika, a jelenségek világa, a tudománynak az a területe. De meghúzódik mögötte egy másik világ, a numenon-é, a »magánvaló«-é, ott alkotunk, ott mi teremtünk, mi alkotunk. Örök nyüzsgése közben azt hiszi az ember, hogy tudja, mi az igaz."
>
> *Saul Bellow: Henderson, az esőkirály*[11]

Egy kultúrát legjobban talán az jellemez, hogy mennyire tudnak az emberek benne és általa a valósággal *kölcsönviszonyba* kerülni. Mit tesz lehetővé a valóságból, hogy az ember részévé váljon, és mit tesz lehetővé — mit enged meg — az emberből a valóság részévé válni. Úgy is, hogy mit „hoz ki" belőle, de úgy is, hogy mit tesz felfoghatóvá belőle mások számára. Minél természetesebb gazdagsággal tud szervülni a kettő, annál érvényesebb a kultúra. Minél inkább képes valaki érzékelni a világ gazdagságát, annál inkább fölsejlik élete saját gazdagsága. De hogy ezt megélje, és a kettőt egybefogó törvényt élete részévé tegye, ahhoz legfőképp az szükségeltetik, hogy saját egyéni bélyegét maga is rányomhassa a világra. Ilyen magatartást lehetővé tevő — sőt bátorító — kultúra sosem születhet a mából. Csak annyiban van, amennyiben a közösség számára folyamatosan értékké tud válni az előző korok egymásba épülő, érvényes kultúrája.

Az álmodó-cselekvők azok, akik berzenkednek attól, hogy részigazságok által megerőszakoltassanak, de attól is, hogy saját részigazságaikkal megerőszakolják a valóságot; helyette annak törvényei szerint akarnak nemcsak létezni, hanem jelen lenni, azaz cselekedni — lehetőség szerint minél hatékonyabban.

Az e típusban levő családok mindegyike tradicionális abban az értelemben, hogy több generáción keresztül őrzik, gazdagítják és tovább akarják adni azt a kultúrát, ami életük szerves része. Jellemzően földdel is rendelkező fa-

lusi vagy nem rendelkező városi iparos dinasztiákból, középpolgári, főleg hagyományos értelmiségi családokból származnak. Kisebb számban gyári szakmunkások leszármazottai, és még kisebb számban ipart külön nem űző, de fejlődni tudó gazdasággal rendelkező földműveseké.

Az érvényesülést mindegyikük számára valamilyen speciális szakmai tudás megszerzése biztosította. Helyzetük a szűk szakmai körnél tágabb tájékozódni tudást tett lehetővé, sőt státusuk megerősítése sok esetben szükségessé is.

A szülők, ha a mesterséget már nem is, de a munkához való viszonyt elődeiktől sajátították el. Ez a munka feltétlen tiszteletét és „életmeghatározó szerepét"[12] jelentette. Nem elég jól dolgozni, hanem csak tökéletesen szabad, mert minden munkának az ad értelmet, hogy általa „formátlan-természete szerint való-formákba" rendeződik. S ez áll az emberre is, mondják, aki ha át tudja adni magát így a munkának, elsajátíthatja a figyelni tudást, a törődést, a felelősséget, a fegyelmet, a türelmet, a mértéket, s birtokába juthat a felismerésnek, hogy a legapróbb dolog is egy nagyobb egészhez kapcsolódik, hogy minden dolog túlmutat önmagán; s hogy mindez nemcsak a munkában fontos, hanem ez az emberi magatartás legfőbb zsinórmértéke is.[13]

Ebben a típusban nagyon sokan, legalábbis részben — szabadfoglalkozásúak és nemcsak az értelmiségiek. A gyerekek is olyan pályákat részesítenek előnyben, amik önállóan is folytathatók.

Az értelmiségiek 30%-a, a falusi parasztok nem egész 15%-a és a városi (budapesti) munkások 16%-a tartozik mintánkból ebbe a típusba.

A családok közösségi jellemzői

A családtagok között mondhatni partneri a viszony. A munka a nőknek sem elsősorban pénzkereset, hanem egyéni céljaik és ambícióik is hozzá kötődnek. Ennek ellenére a legtöbb helyen a háztartás megszervezése, hogy a család mindennapjai olajozottan menjenek, az ő feladatuk. De a munka elvégzése már nem. A munkamegosztás inkább ésszerű, mint nem hagyományos. Egyetlen családtag sem „szakosodott" arra, hogy kiszolgálja a többit, mindenkinek megvan a maga helye és arányos szerepe, többnyire saját belátása és vállalása alapján.

Igyekeznek a házimunkát racionalizálni és minimumra csökkenteni. A háztartások a lehetőség szerint minél jobban gépesítettek, s amennyiben mód van rá, megpróbálják a különböző szolgáltatások igénybevételével tehermentesíteni magukat.

Nemcsak a házimunka, a döntésekben való részvétel joga is közös, s közös a család életét érintő problémák megoldása is. A gyerekek így korán beletanulnak, hogy a különböző helyzetekben tájékozódjanak, saját maguk és mások szerepét meg tudják ítélni, s ez előbbit korrigálni a helyzetek sikeres formálása érdekében.

Nagyfokú az egymással szembeni bizalom és a megértés. Mindenben kölcsönösségre törekednek, s ezt igyekeznek kialakítani a gyerekekben is. Az egymáshoz való viszony őszinte, de nem tapintatlan. Így mindenkinek megengedtetik, hogy saját külön világa is legyen, külső és belső egyaránt. Mindenki maga döntheti el, hogy mikor mennyire nyilvánítja ki magát, de ilyenkor tudják követni egymást, tudnak kapcsolódni egymáshoz. Már a kisgyerekeket is rászoktatják arra, hogy ne telepedjenek rá a másikra.

A légkör bölcsen szeretetteljes, még a családi élet legracionálisabb mozzanatain is erős érzelmi töltés érződik. A szeretet, miként a közösen kialakított rend sem kizárólag a családi együttes harmóniáját, hanem a családtagok egyéni érdekeit is szolgálja. A konfliktusok nem ritkák, már csak azért sem, mert többnyire elébük mennek. Hajlamosabbak a problémákat konfliktus szintre emelni, mint elkenni. Megoldásukra azonban többfajta módot ismernek és alkalmaznak.

Arra törekednek, hogy az otthon ne csak védelmet nyújtó „puha meleg fészek" legyen, hanem feltöltődni is lehessen általa. A hétköznapok és ünnepnapok ritmusára is elsősorban emiatt és nemcsak a munka és a pihenés egészséges váltakozása miatt ügyelnek.

Nemcsak a hagyományos ünnepeket tartják — és többnyire a hagyományos ünneplési módokhoz ragaszkodva —, hanem tudnak a hétköznapokba is ünnepi pillanatokat varázsolni egy-egy emlékezetes beszélgetéssel, közösen kialakított intim családi „rítusokkal", közös élményekkel, amik között sok a művészeti jellegű. Néhányan törekednek arra, hogy a hagyományos ünnepi szokásokat újakkal is gazdagítsák. Helyesebben, hogy visszavegyék az ünnepek valaha volt tágabb közösségi jellegét, s azok mának is szóló üzeneteit életben tartsák és táplálják.

A vallásnak elsősorban hagyományőrző és kulturális funkciója van számukra. Sokan a gyereküket egyházi középiskolába iratják, nemcsak a színvonal miatt, hanem hogy tanulja meg a gyerek, hogy a világ nem egynemű, többféle szemlélettel lehet gondolkodni, s ahhoz, hogy az ember biztos és igaz meggyőződésre szert tegyen, lehetőség szerint minél többfélét kell megismerni.

Egyéni tapasztalataikkal nem terhelik a gyerekeket. Úgy érzik, hogy az csak megkötné, korlátozná őket. Nem akarnak sterilen nevelni. Azt szeretnék, hogy érje őket minél többfajta hatás. Inkább „nyitogatni akarják a lelküket", hogy tudják érzékelni és feldolgozni a másságot is. Ahhoz adnak segítséget, hogy tapasztalataikat értelmezni, rendszerezni tudják. A gyerekeket nem is zavarják az ellentmondások. A lekerekített fekete-fehér képleteket kevésbé tűrik, számukra az unalmas, és már a kisebbek is sejtik, hogy hamis. Hangsúlyozott az érdeklődésük az emberek — mások és saját maguk — iránt, ami szinte mindenkinél történelmi és igen erős természet iránti érdeklődéssel, sőt vonzalommal párosul. Szemben az előző típussal, nagyon fogékonyak az absztrakciókra. Korán felfogják a különbséget aközött is, hogy valakit valamiért lehet tisztelni, de mindenkit tiszteletben kell tartani. Előítéletek nélkül közelednek az emberekhez. Ennek ellenére a barátkozás számukra nem azt jelenti, hogy „borulj a keblemre, világ". A tisztelet bizonyítást követel. Mindenkihez igyekeznek egyenrangú félként viszonyulni, s csak akkor ismerik el, hogy valaki több náluk, ha annak valamiben tanújelét adja. De úgy vélik, hogy végső soron ez sem borítja föl az alaphelyzetet, mert mindenki több valamiben a másiknál. A szülők pont ezt a többet szeretnék a gyerekeikkel önmagukban fölfedeztetni, segíteni őket, hogy amiben képesek rá, saját „átlagszínvonaluk fölé" emlekedhessenek.

Ők bíznak legjobban a családi hatásban, nem kis mértékben azért, mert az elvárásaik józanok. Tudják, hogy a család befolyása nem vég nélküli. Ezért jobb, ha a gyerek folyamatosan egyre önállóbb lesz, s fokozatosan kiépíti a maga független világát. Ezt a szülőnek nem csak el kell fogadni, de ki kell mutatni, hogy tiszteletben tartja és tiszteli érte. Fogékonyságra szeretnék őket ké-

pessé tenni, hogy „ne éljenek vakon", de ne csak érzékelni és befogadni tudjanak, hanem reagálni is. Legyenek azzal tisztában, hogy az értékek között különbségek vannak, s ennek tudatában merjenek és tudjanak cselekedni.

A nevelés

Tudják s bekalkulálják, hogy rettenetesen sok kudarca lehet a szülőnek a nevelésben, illetve, hogy akkor kevesebb van, ha képes tudomásul venni a gyerekét napról napra, és képes elfogadni, hogy nem olyan, mint amilyennek az anyja kilenc hónap alatt megálmodta. Nem az adott pillanatnak nevelnek, így nem is törnek azonnali sikerre. Az a véleményük, hogy a nevelés hosszú távú, talán soha le nem záruló folyamat, mert a nevelő, alakító szerepét fokozatosan átveszi a növendék, s átnő önépítésbe.

Nem közvetlen mintákat, nem is normákat, hanem értékeket akarnak átadni. Értékrendszerük alapja a cselekvés felelőssége és az alkotás. Részint az „öntökéletesítés" is egyfajta alkotás. Hiszik, hogy olyanná válunk, amilyenné megalkotjuk magunkat, s azt is, hogy „teremtés közben tud az ember maga is újjáteremni". S vice versa: az egésznek az ad értelmet, hogy alkothatunk. Ilyen értelemben a kultúra náluk nem cél, hanem eszköz az „önmegvalósításhoz". Van egy szép népi szóhasználat, amikor úgy kínálják a vendégnek az ételt, hogy „használja". Ők úgy kínálják a szellemi táplálékot is a gyerekeik számára, hogy használják.

Nem célra, hanem képességre orientálnak. A családi összetartozás alapja az intenzív egymásra figyelés. Pontosan ismerik a gyerekeket, s hogy konkrétan mire ösztönözzenek, ez a tudás nagymértékben befolyásolja. Az értékelésben objektivitásra törekednek, a melegség megőrzésével.

Büntetni és jutalmazni nemigen szoktak, hanem a helyzeteket úgy próbálják folyamatosan alakítani, hogy az értékelést a gyerek maga végezhesse el. Igaz, hogy ehhez nagyon sok segítséget adnak. Legjobb nevelési módszernek a beszélgetést, a dolgok megtárgyalását tartják, ami közben nyilvánvalóvá válhat a helyzetek bonyolultsága.

A gyerekek közül sok nemcsak a szülők értékrendjével, de a foglalkozásával is azonosul. Nem ritka, hogy hasonló életpályát választanak. Sokan vonzódnak a művészetekhez, úgy is, hogy hivatásként szeretnék választani. Legtöbben olyan foglalkozást képzelnek el maguknak, ahol emberekkel lehet foglalkozni, de mindenképp „élőlényekkel", ami odafigyelést, gondoskodást, törődést igényel.

Kulturális szokások

Kulturális magatartásukat egy homogén értékrendre támaszkodó válogatás jellemzi. Ezt tán legjobban mutatják a tv-nézési szokások. Csak azt nézik, ami kifejezetten érdekli őket, s ezek többnyire a nem főműsorokban sugárzott adások. A gyerekek életében is jóval kisebb szerepet játszik a televízió, mint a többi típusnál. A mérték és az ízlésük szerinti válogatás rájuk is jellemző.

Mindegyik tevékenységfajta határozott ízlésről tanúskodik, de az ízléskarakternek viszonylagos hasonlósága mellett rétegenként eltérő jegyei is vannak.

Az értelmiségiek zenei ízlésének alapja a komolyzene, a munkásoké a jazz, a falusi szülőké a tradicionális népzene, ami náluk a jazzal és a modern szóra-

koztató zenével egészül ki, a munkásoké a népzenével és a komolyzenével, az értelmiségieké a jazzen és a folkon kívül a popzenével is. Érdekes képet mutat a gyerekek zenei ízlése. Az értelmiségiek előtérbe helyezik a komolyzenét, s újra birtokba veszik a tradicionális népzenét. Preferenciájukban a popzene ez után következik. Munkáscsaládokban a popzene a legkedveltebb, s mindjárt utána következik a sláger. Nem szeretik a komolyzenét és a folkzenét. Falusi parasztcsaládokban a zenei ízlésre a slágerek jellemzőek, népszerűbbek a popnál is, a legegyértelműbben a hagyományos népzenét utasítják el, még nagyobb mértékben, mint a komolyzenét és a jazzt. Szülők és gyerekek egyaránt ebben a típusban olvasnak a legtöbbet. Mint a zenei ízlésben, a zenei programok látogatásában is különböznek a családok. Az értelmiségiek mindegyike jár komolyzenei koncertre, egyéb zenei eseményekre nem. A munkáscsaládok csak egyéb koncertre, a falusi családok semmilyenre nem járnak.

A színház és a múzeum látogatottsági aránya egyaránt magas minden rétegben. A gyerekeknek is sok otthonon kívüli szabadidős programjuk van, főleg színházba, múzeumba, koncertre járnak. Tradicionális népzenei koncerteket a fiatalok közül csak az e típusba tartozó értelmiségiek látogatnak.

Az alkotó tevékenységek sokfélék, változatosak. Az értelmiségiek zöme játszik valamilyen hangszeren, a többi családban gyakori a festegetés, szobrászkodás és a naplóírás. Minden gyerek végez valamilyen művészeti alkotótevékenységet. A falusi gyerekek zöme fest és ír, de elvétve fordul elő, hogy valamilyen hangszeren játszik, a városi munkásgyerekek körében a festés mellett népszerű a fotózás, ritkábban fordul elő, hogy írnak, az értelmiségiek mindegyike zenél, s gyakori elfoglaltság az írás. Minden gyerek tagja valamilyen amatőr művészeti közösségnek. Sokan sportköri, egyesületi tagok is. A városi gyerekek inkább járnak tudományos szakkörbe, a falusiaknál ez kevésbé közkedvelt. A gyerekek művészeti és irodalmi érdeklődésűek, de sokan szeretik a történelmet, földrajzot és a matematikát. A fővárosi munkásgyerekek jelentős része kimondottan természettudományos érdeklődésű.

JEGYZETEK

[1] *Bernstein, Basil:* Társadalmi osztály, nyelv és szocializáció. Valóság, 1971. 11. sz. (Bernstein, B.: Social Classe, Language and Socialization: Current Trends in Linguistics. A. S. Abramson — ed. — Hága, 1971.)
[2] *Szilágyi István:* Kő hull apadó kútba. Bukarest, 1977. Kriterion. 69. p.
[3] *Kemény István:* A magyar munkásosztály rétegződése. Szociológia. 1972. 1. sz.
[4] *Bernstein, Basil:* Nyelvi szocializáció és oktathatóság. Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások. Bp. 1975. Gondolat. (Bernstein, B.: A sociolinguistic approach to socialization: With some reference to educability: Class, Codes and Controls. II. 143—169.
[5] *Ranschburg Jenő—Popper Péter:* Személyiségünk titkai. Bp. 1978. RTV—Minerva.
[6] *Erdei Ferenc:* Parasztok. Bp. év n. Atheneum, 205. p.
[7] *Erdei Ferenc:* i. m.
[8] *Nietzsche, Friedrich:* Így szólott Zarathustra: Nietzsche, Friedrich válogatott írásai. Bp. 1972. Gondolat. 273. p.
[9] *Bernstein, B.:* Nyelvi szocializáció és oktathatóság. i. m.
[10] *Havas Gábor:* A munkásgyerekek, a munkásszülők és az iskola... Szociológia. 1973. 4. sz.
[11] *Bellow, Saul:* Henderson, az esőkirály. Bp. 1977. Európa. 201. p. (Bellow, Saul: Henderson the Rain King. Weidenfeld and Nicolson, 1959, London.)
[12] *Kiss Sándor:* Munkásdinasztiák a Ganz-Mávagban. Bp. 1978. Népművelési Intézet.
[13] *Lipp Tamás:* A nagy titok. Bp. 1978. Kozmosz.

Mátyus Alíz

LAKODALOMIG TARTÓ VADÁSZAT

Falu Zemplénben. Lépcsőn felvezető szoba-konyhás ház templomon túli felső partján. Egyik bejárata, az autóbejárat a volt zsellér-sorra vezet. Itt él a férj családjában a fiatal házaspár: a férj huszonöt éves, a feleség huszonkettő. Második éve élnek házasságban. Gyermekük egyéves. A szomszédok mondják, sokat veszekednek. Majd összeszoknak.

Feleség: Elmentek a csajod szülei, a barátnője alszik nála. Menj, látogasd meg.

Férj: Lemegyek, meggyógyítom a térdét. Meg kell látogatni, mert beteg.

Feleség: Miért nem tudsz itthon maradni? Mikor voltál itthon utoljára? Ha itthon vagy, akkor meg tévét nézel. Mire bejössz, alszom.

Férj: De akkor jön a . . .

Feleség: Menj ki, Jóska, menj ki! Most már akkor jó, ha nem vagy itthon.

Férj: Csak beszélsz össze-vissza, nem gondolkodsz, csak cselekszel. De nem fogok összeveszni . . Éhes vagyok. Mi van vacsora?

Feleség: Bableves.

Férj: Az nem kell.

Feleség: Akkor egyél, amit találsz. Én is éhes vagyok.

Férj: Reggelre is csináltál tojást, úszott a zsírban.

Feleség: A gyereket ötkor kell etetni. Majd még neked is odateszem, amikor a gyereket épp akkor kell.

Férj: Inget van úgy, hogy nem tudok felvenni, mert már nincs tiszta.

Feleség: Nincs időm kimosni. Ha van, kimosom.

Férj: Kábító injekciót adtak be nekem, amikor megnősültem. Amikor mondtuk az igent, nem voltam eszemnél.

Feleség: Mikor hívtál valahova is magaddal? Mikor vettél a gyereknek valamit is?

Férj: Nem, majd te veszed neki, a nyolcszáz forint gyesből! Nem én.

Feleség: Én meg tudnék élni a nyolcszáz forintból. Nekem elég is lenne.
Férj: Persze. Jól van. Megkapod hétfőn, már szerdán nincs belőle. Odaadtam neked huszonötezer forintot. Nem tudtál gazdálkodni vele. Most már nem adom oda.
Feleség: Majd meglátom, mit hozol össze te tavaszra. Menynyi hordót vittek el? Hányat? Négyet?
Férj: Mit látsz te abból a munkából? Mit látsz belőle?
Feleség: Amikor nézem, mindig kész vagy eggyel. Épp teszed rá az alját.
Férj: Elég volt belőled. Mehetsz anyádékhoz.
Feleség: Elvettél, nem? Hát akkor itt maradok!

A veszekedések utolsó szava mindig a feleségé. Ő is érzi, hogy ezt nem hagyhatja annyiban a férje. Ezért fél, hogy egyszer még talán meg is öli. Most még csak megveri. Amikor a verekedések egyensúlya elbillen, ezzel állítja helyre. A feleség ingerlően jól ki tudja magát fejezni. A férj nem. Neki csak úgy élet az élet, ha megbecsülést tud magának szerezni. Ehhez dolgozni kellett megtanulnia, nem beszélni.

A *férj* született 1956-ban.

„Hatéves voltam, amikor apám hozzáfogott az építkezéshez. Apám először fakitermelő volt, aztán beállt juhásznak. Úgy csinálta, hogy ő itthon a lakást építette, mi meg a bátyámmal a juhokkal voltunk. Nyáron, ünnepnap kihajtottunk korán, este haza, reggel vissza. Amikor iskola volt, akkor reggel kihajtottunk, utána iskola, onnan ki a nyájakhoz, este hajtottunk haza. Akkor apám elvállalta a pásztorságot is. A bátyám volt a juhokkal, én voltam a tehenekkel. Amikor felépült valamennyire a lakás, be lehetett költözni, abbahagytuk a pásztorságot. A nagybátyámék hordócsinálással foglalkoztak, itt a szomszédban, jártam át segíteni nekik. Nyolcadik osztályos voltam, amikor megcsináltam magam mindent. Elmentem kádártanulónak. Akkor halt meg az apám. Baleset érte. Traktorral kellett a trágyát széthordania, előtte nagyon esett az eső, és apámnak kellett a vontatóval felvinni a parton. A meredeken. Széjjel is hordta, de akkor hátul a vontatón az az illető, akinek a féket kellett volna tartani, mert nem volt jó, az nem fékezte, hanem fölszedett pár tököt a földről. Nem fogta a féket, a traktor felborult. Volt belőle tárgyalás is, mert apám meghalt. De nem sokat ért, mert ilyesmiket mondtak, hogy részeg volt, mit tudom én. Így a faluban sok minden megesik. Nem akarták üzemi balesetnek venni. Szar emberek vannak. Apám rendes ember volt, meg fiatal is, és így kellett neki meghalni. Tanultam, a ház itt állt félig, bátyám tanult, letettem a szakmunkásvizsgát, elhelyezkedtem a téeszben. Jól kerestem először. Közben a bátyám kijárta a gimnáziumot, elvitték katonának. Anyám elment a téeszirodára pénztárosnak. Sokat dolgoztam, az biztos. Befejeztük a házat. A konyhát a bátyámmal csináltuk, ketten. Utána a bátyám továbbment egyetemre. Apám állatorvosnak akarta, ő azt mondta, nem lenne kedve hozzá. Növénytermesztésre ment. Őt segítettem, anyámnak segítettem, ha apánk élt volna, másképpen lett volna. Így nem volt más megoldás."

„A kádár szakmát én tanultam a faluban egyedül. A többiek csak úgy, a hagyomány után."

„Nyolcadik után villany- és autószerelőnek jelentkeztem, de a járás területéről mindössze két személyt vettek föl. Édesapám mondta, menjek el kádárnak. Valamennyire értem is, menjek el. Így is volt, el is intéztük, fel is vettek. Mit lehetett nekem csinálni, ha jól meggondoljuk. Én szerettem volna olyan munkát, amit itt lehet a faluban. Szerettem a kádárságot, de azért jelentkeztem autószerelőnek, mert gondoltam, jön a villamosítás, az autókorszak, és ez egy olyan szakma, hogy nagy jövője van. A nagyapám is dolgozott fával, de ő szövőszéket, fakanalat, ilyeneket csinált. Csak barkácsolt. Én tanultam a szakmát Újhelyben. Nagyon rossz dolgom volt. Kilenc mester mellett egy tanuló voltam. Én bírtam a munkát, mert amikor pásztorkodtam is, kint voltunk az állattal télen, nyáron, esőben, hóban és nehezebb volt, mint most, mert akkor magánföldek voltak, nagyon kellett vigyázni az állatra. Most legelősítve van, most semmi. Mikor Újhelybe bekerültem, akkor albérletben laktam, amikor apám meghalt, akkor naponta hazajártam. Szerencsre jártam iskolába, az hetven kilométer. Ott volt csak szakmunkásképzés. Egy héten kétszer jártam iskolába, Szerencsről este tízre értem Újhelybe, akkor télen már nem jöttem haza. A kilenc mester mellett nagyon rossz dolgom volt, de kibírtam. Ott akartam hagyni az egészet, aztán mondtam, frászt, az ember többet is kibír, az biztos. És úgy is volt. Volt bennem egy nagy akaraterő, az biztos. Van bennem. Amit elterveztem, ha betegség, más nem tudott megállítani. Először vettem motorkerékpárt. Amikor felszabadultam, akkor mondtam, veszek egy autót. Volt, hogy dolgoztam éjjel-nappal. Hazajöttem a munkahelyről Újhelyből, hazaértem délután, muszáj volt itthon dolgozni. Nem volt itthon se az öcsém, se a bátyám. Muszáj volt itthon segíteni. Másnap kellett menni Szerencsre, este haza, másnap reggel Újhelybe, dolgozni. Ebben a szakmában dolgoztam, ott, ahol tanultam, a Faiparnál, Sátoraljaújhelyen, utána szólt a téeszelnök, hogy itt a téesznél is folytatnak hordógyártást, nem volna-e kedvem eljönni. Hát gondoltam, hogy közelebb is, itt van, nem kell csavarogni mindennap, menni a busszal, hát eljöttem. Hetvenháromtól hetvennyolcig dolgoztam a téesznél, egy darabig ment csak a hordógyártás, utána szalagfűrészen dolgoztam. Akkor elmentem Hollóházára, a hollóházi gyárba. A téemkánál karbantartó asztalosként dolgozok. Közben beiratkoztam a faipari szakközépiskolába, már másodikos vagyok. Az ember úgy érzi, tanult a bátyám, az öcsémnek is érettségije van, nekem szakmunkásvizsgám, itt volt a lehetőség, elmentem a faipari technikumba tanulni. Gondolom, elhelyezkedek utána az erdészetnél, kapok valami munkát, amivel nem kell annyit dolgozni, mert itt a gyár, utána a hordók, ez sok. Fizikai munka ott is, itt is, sok. Ha más nincs, csinálom, mert én a munkát nem szégyenlem. A hordót csinálom mindenképpen, munkaidőben meg jó lenne valami könnyebb munka. Amíg fiatal voltam, jobban bírtam. Most már nem bírom annyira. Huszonöt éves vagyok már. Most jó idő van, most még egyelőre kocsival járok. Télen majd busszal. Reggel öt óra, negyed hat körül szoktam ébredni. Innen kocsival körülbelül tíz-tizenöt perc Hollóháza. Van egy csoportvezetőnk, művezetőnk, kiosztja a munkát, ahová kell menni. Most háromezer literes kádakat gyártok. Már a negyediket csinálom. Abban keverik

a masszát. Munka után hazajövök, ebéd, megnézem a gyereket, utána itthon a ház körüli munkák, utána csinálom a hordót, másodállásban. Van iparengedélyem, hát itthon folytatom."

„Én nem akartam még megnősülni. A saját gazdám voltam."

„Sokat udvaroltam, sokfelé udvaroltam a környéken. Voltak kapcsolataim, komolyak is. Az ember fiatal, szórakozni kell, keresi az ismeretséget. Jól éreztem magam. Kihasználtam a fiatal éveimet. Nem mondom, lett volna több alkalom is. Vasárnap elmentem szórakozni a fiúkkal. Jártam csavarogni is, az biztos, de tudtam, mit csinálok. Nekem nem volt, aki parancsoljon. Mert nem volt apám. Így csináljam, úgy csináljam — nem mondta senki. A saját gazdám voltam. És ha akartam volna, elromlottam volna, biztos. Ha akartam volna, elittam volna az összes pénzemet, nem szólt volna senki semmit. De tudtam mindig, mit szabad csinálni, és tudtam gondolkodni. Volt egy csaj, Salgótarján mellett lakott, most már ő is férjhez ment, Miskolcra. Az nagyon szeretett engem. Úgy alakult a helyzet, hogy nem lett belőle semmi. Bementem Újhelybe hetente kétszer-háromszor is, beszéltek róla a srácok ezt is, azt is, nem ismertem annyira, mert nem ismertem, ahol lakott. Amikor meglátta a gyűrűt a kezemen, nem is akarta elhinni. Ott sírt nekem. Gimnáziumba járt Újhelyben. Szerettem. Csak aki most a feleségem, azt jobban ismerem. A sógorom is azt tanácsolta, ha a faluban van széna, ne menj máshová szalmáért. Volt pénzem, volt kocsim, mentem szórakozni. A lányok is jobban tapadtak ahhoz, akinek kocsija volt. Még legény voltam, már kocsival jártam dolgozni. Volt másik csajom is. Mondtam az anyámnak: elhozom, nézze majd meg. Tetszett anyámnak, mondta, hogy kicsit szégyenlős. Mondtam, biztos csak most szégyenlős, behúzta magát. Voltam náluk, nem találtam otthon, a nagyanyja rosszat mondott rá, nem akarták, hogy velem legyen. Aztán kibékültek egy falubeli fiújával, összeházasodtak. Nekem annyira nem tetszett. Udvaroltam neki, de nem akartam elvenni. Azt éreztem, hogy tartozni akar valakihez, intézetben nőtt fel, szeretett. Én nem akartam még megnősülni. Én udvaroltam a feleségemnek, neki udvarolt egy srác, amikor gimnáziumba járt. Udvarolt neki egy sárc, és elvitték katonának. Busszal együtt jártunk haza, megismerkedtünk. Elkísértem haza kétszer, hát az anyjáék nagyon ugráltak, hogy ilyen srác vagyok, olyan srác, hát gondoltam, akkor nem. Ha nem akarják, nem. Tiltották tőlem a feleségemet. Nem foglalkoztam velük tovább. Egy évi pangás. Aztán utána mégis úgy alakult, hogy elvettem. Lehet, hogy jól jártam, lehet, hogy rosszul jártam. Ha idáig kitartott, idáig szeretett. Ő szeretett, hiába tiltották az anyjáék. Belátták, hogy más megoldás nincs. Mondtam neki esküvő előtt, gondold meg rendesen. Akkor, hogy így milyen jó lesz, úgy milyen jó lesz. Aztán most. A barátnői mind férjhez mentek, ő is akart. Feljött a családja, mikor lesz esküvő. Az esküvőt is én csináltam meg. Disznót, mindent. Én intéztem, nem volt, aki csinálja. Van egy unokabátyám Telkibányán, ő mondta, hogyan. Előtte itthon se voltam. Pénteken, szombaton jöttem meg. Nem tudom, nekem valami tablettát adtak be, amikor nősültem. Kikapcsoltam magam. Mi volt velem, fantasztikus. Voltak a feleségem előtt intim kapcsolataim, volt a feleségemmel is. Elmentünk a feleségemmel valahová, bálba, mindig kocsival mentünk. Aztán amikor én szoktam menni hozzájuk, akkor az anyjáékat el-

küldte hazulról. Már akkor olyan fifika volt benne, azt mondta az anyjáéknak, hogy ha én megyek, akkor ne legyenek otthon. Odamentem és mondom, te, ha én jövök, anyádék mindig elmennek hazulról. Utána tudtam meg, hogy azért, mert elküldte őket. Én gondoltam, ha valaki őszinte, nincs baj a lelkiismeretével, szemébe mer nézni a másik embernek. Nekem semmi lelkifurdalásom nincs, miért mennek el a szülei. Ha elmennek, az nekem nem jó. A feleségem küldte őket mindig. Utána jöttem rá, amikor megnősültem. Az ember szerelmes, minden, szex, sodródtam bele. Ma sem tudom megállapítani, hogy volt az egész. Az volt a megdöbbentő, hogy hová lett az eszem. Az a fiú, akivel járt, leszerelt, hazajött, és jártak újra együtt. Hogy mindig másnak adtam én tanácsot, hogy így kell csinálni, úgy kell csinálni, a bátyámnak, az öcsémnek. Na, amikor hazajött a srác, akkor én udvaroltam a nőnek, a feleségemnek, hazajött, és megint jártak együtt. Sőt még rosszul is esett, hogy lent voltak a klubnál, és odajöttek, hogy bizonyítsam be, hogy szűz. Hát mondom, elbőgöm magam mindjárt. Mondom, ide figyelj. Ha szűz, bizonyítsa be neked. Ha meg nem az, én úgyse mondom meg. Mondtam neki, te tudod, mit csinálsz. El akarta venni, aztán ő meg hozzám ragaszkodott. Meg is sajnáltam akkor már, hogy így meg úgy, hogy szakított vele, és csak velem, az apja meg is verte, ragaszkodott hozzám a szüleivel szemben is, ennyire szeret, aztán ..."

„Elmentem kedden vadászni, Telkibányára, ide tizennégy kilométer. Még pénteken délután nem voltam itthon. Másnap volt az esküvő. Haza se jöttem. Három napig. Meg voltak ijedve, hogy hol vagyok. Azt hitték, még meglépek valahová. Disznót akartam lőni, de a végén már jó lett volna a nyúl is, vagy bármi is. Először azt mondtuk, disznó vagy szarvas. Ez a kettő kell. A végén már nem volt semmi. Még egy nyulat se lőttünk. Elzavartunk mindent."

„Egyszer úgyis meg kell történnie, hogy az ember kialakítja a sorsát. És annyira ragaszkodott hozzám a feleségem. És ki tudja. Már sokat változott. Először voltak a mézeshetek. Jól ment minden. Elmentünk Debrecenbe, egy hétre. Ott kezdődtek a problémák. Ott is úgy kezdődött, hogy elmentünk a Nagyerdőbe, aztán makkal elkezdtem őket dobálni. A bátyámékkal voltunk. Megdobtam makkal, ő meg hátba vágott. Nagyon rosszul esett, nem tudtam mit csinálni, fenéken billentettem. Piszkosul rosszul esett. Meg volt sértődve. Nem is szólt hozzám két napig. Mondtam neki, mert makkal dobáltam, nem kellett volna. Mondtam neki, gondolkodj, megértette. Nem ismertem annyira. Nem mutatta ilyennek magát. Meglátjuk, mit hoz majd a sors. Lehet, hogy csalódtam. Nem olyannak ismertem meg, amilyen most. Bolond. Nem tudom, mi lesz. Eleinte mindent megtettem, ki is használták a barátnőivel. Vigyem őket bálba, ide-oda, aztán nem. Egy kis büszkeség volt bennem. Gyerek esze van. Én mondtam neki, ha feleségül is veszem, akkor is, ha látok egy jó nőt, végignézem. Mondtam neki, ha nem akarsz, ne gyere hozzám. Akkor azt mondta, jól van minden. Most meg! Nagyon féltékeny. Hogy jó vége lesz, vagy nem lesz jó vége, így vagy úgy, nem lehet tudni. Most már én se igen járok másho-

vá, ha megyek autóval, most már nem állok meg, nem teszek megjegyzést, megnézem, megyek tovább. Szeretem a szépet. Ha gyönyörű egy nő, gyönyörű a ruhája, megnézem, mint minden férfi. Főleg én. Úgy az autóból nem szólok ki, mert az szemtelenség lenne, ha akarom, akkor odamegyek hozzá, kezét csókolom, ez és ez a probléma, milyen szép kék szeme van. Nem kiszólok és beleröhögök a pofájába, nem. Az szemtelenség. Amikor fiatal voltam, az más volt. Most a huszonötödiket taposom. Mikor fiatal voltam, tapogattam ide is, oda is. Úgy tizenkilenc, húszéves koromban. A feleségem gyerek még. Gyerekes gondolkodása van."

„A mi kutyánkat, a Rigót innen az udvarból el lehetett küldeni, hogy visszahajtsa a nyájat. Öreg már. Agyon akartuk lövetni, de csak ezt hagyta ránk az apánk. Ez olyan kutya, nem szalad el, ha verem. Nem úgy, mint más kutyák. Egyet ráütnek, elszalad. Ez nem. Ez lefekszik és várja. Aztán tudja."

„Én úgy gondolom, majd akkor foglalkozom a gyerekkel, ha kicsit már felnőtt. Itt volt az anyám, itt volt mindenki, mindenki segített volna a feleségemnek, de ő anyámat nem engedte a gyerekhez, úgy, hogy itt laktunk egy lakásban. Én azt hittem abban az időben, hogy nem normális. Rászólt anyámra, amikor fel akarta venni első időben a gyereket. Az anyám mondta, ne tartsa be a négy órát, adjon neki enni, ne sírjon, de ő nem. Betartotta a könyvet. Az, hogy anyám hármunkat felnevelt, az nem számít. Azt mondta, ő neveli a gyereket, nem anyám. Anyám csak azt akarta, adjon a gyereknek enni, ne sírjon. Aztán kiderült, kevés volt a tej. A gyerek éhes volt, és nem adott neki enni. Ezen ment a veszekedés. Akkor el akart menni. Aztán maradt. Egy kikötése volt, hogy külön konyhán legyünk. Azelőtt anyám főzött. Mondtam, külön konyhán lehetünk, csak anyámtól bocsánatot kérsz. Azóta nem veszekszenek. Mi volt itt! A fürösztőteknőt vitték reggel őhozzájuk. Már röhögték őket a faluban. Mentek az anyjáéknál. Én sajnáltam a gyereket. Ki se tudta magát pihenni. Állandóan vitték. Ideges voltam, hogy szegény gyereken tölti ki a boszszúját. Egy ilyen hülyeség miatt. Ez a megrögzött makacsság. Hogy még nem is volt előttünk igazi akadály. És akkor még ezt sem tudja leküzdeni. Anyám mondta, ne fektesse hasra. Ő annál inkább. Adjon neki tejet. Nem ad. Anyám három gyereket felnevelt. Három fiút. Nem hallgatott rá. Semmit. Senkit nem hallgatott meg. Csak olvasta a könyvet. Az biztos, hogy most már változott azért. Az biztos. És még fog is. Ez a gyerekes ész, ez a makacsság. Mondta, menjünk el innen lakni. Fizessünk ötszáz forint albérletet, elesek a munkától. Az a kétezerötszáz, amit a munkahelyemen keresek, az semmi. És itt vannak anyámék. Ez a helyzet. Ő meg, menjünk és menjünk és menjünk. Ment volna, ha nem mondom neki, tessék, fel is út, le is út. S ez volt a jó. Hogy tessék, mehetsz. Ahogy én anyámat ismerem, mindig jószívű, és velünk, a gyerekekkel mindig egyforma volt. Anyagiakban is, úgy az egyiknek, mint a másiknak. Ha itt nem tudsz megegyezni anyámékkal, akkor tessék, mehetsz. És mondtam neki, ha anyámmal nem tudsz kijönni, akkor senkivel. Anyám téged nem bántott. Nem bántott semmivel. Nem mondom, megtört asszony. Ő meg: így, úgy, amúgy! Most már kezd kialakulni, kezd változni. Még ezen a szaladgáláson

kell változtatnia. Meg kell értenie, hogy be kell osztani. Itt van a bejárás, iskola, kaja. Itt van a gyerek is. Főleg a fiataloknak be kell osztani. Próbálom mindig fegyelmezni. Hogy most az ingjeim nincsenek kimosva, most amaz nincs. Megpróbálom foglalkoztatni is, mert ha nem foglalkoztatom, akkor mindig kitalál valami marhaságot. Hogy most ez kell, hogy most ide kell menni. Most is. Hétfőn elment, mert szerdán kellett mennie évnyitóra. Elment hétfőn Újhelybe megkérdezni, mikor kell mennie az évnyitóra. Megáll az eszem. Elmenni Sátoraljaújhelybe, megkérdezni, mikor lesz évnyitó. Meg menni kell venni a gyereknek bébikaját. Eljárok dolgozni, mért ne tudnék én venni. Megértem, hogy itthon ez az elzárkózottság — el akar menni. Jó, menjen a szomszédba, menjen. Mondja, hogy be akar menni Újhelybe szórakozni, menjen. De ne ezt, hogy bébikaja meg évnyitó. Ha felhívja a gondnokot, az is meg tudja mondani, mikor lesz az évnyitó. Azért bemenni! Megjött az évnyitóról, megmondtam neki, semmi esélye nincs, hogy suliba járjon. Anyám dolgozik, nagyanyám kórházban van, nincs ki legyen a gyerekkel. Én nem leszek itthon, délutánonként nekem kell menni a suliba. Különben sincs szükség arra az iskolára. Gyors- és gépírónő. Amikor elvettem, óvodában dolgozott. Az anyja dajka volt, ő meg képesítés nélküli óvónő. Fel is vették, mikor jelentkezett, hogy megy óvónőképzőbe. Egy óvónőképző és egy gyors- és gépíró között óriási különbség van. Na és volt kétezerkétszáz forint fizetése. Kaját nem kellett venni, a gyerek is mehetett volna vele óvodába. Nem volt kötött munkaideje. Akart menni, ment kilencre, akart menni, ment hatra. Egyszer összevesztek a főóvónővel, összevesztek az anyja meg ő a főnökkel, egyszerűen otthagyták az egészet. Most elment az érettségijével a festőbe dolgozni. Ott fest órabérben. Kilenc forintos órabérben. Az óvodában kétezerkétszáz forint fizetést kapott, a gyárban ezerkétszáz forintot. Most gyesen van, de még a gyespénz se sokkal kevesebb. Azért, mert az anyja összeveszett az óvónővel, azért még nem kellett volna az óvodát otthagyni. Mondtam neki, minek hagyja ott. De nem lehet neki magyarázni. Úgyis úgy csinálja, ahogy akarja. Hiába magyarázom neki szépen. Aztán utána rádöbben, hogy igazam volt. Most már hol lesz óvónő? Most már vége! Most már itt van a gyerek, gyesen van, most már vége. Belefogott az iskolába, mondom: jó, hadd csinálja. Az egészben csak a féltékenység volt. Csak azért járt gyors- és gépíróba, hogy egyszerre jöjjön el velem. Ugyanazon a napon voltunk. Mondtam neki, ha én el akarok, úgyis elmegyek. Szerintem ez volt az egész. Ki gondolta, hogy így lesz? De még biztos, hogy fog ő változni. Bízom benne, hogy fog változni. Ha visszamegy a festőbe, nem tudom, majd ott kibírja-e. Mert megmondom őszintén, dolgozni, azt nem szeret. Nincs benne akaraterő semmi. Csak a fele lenne, vagy még annyi sem kellene, csak húsz százaléka lenne benne, mint bennem. Először próbáltam a kedvében járni. Úgy kell szólni a másikhoz, ahogy kell. Én úgy szólok először, szépen. Akkor, ha ő másként, akkor én is másként. Olyan gyerekesze van még neki. Makacs, erőszakos. Meg elkezd valamit, aztán nem csinálja meg. Én elkezdem, be is fejezem. Ő csak addig csinálja, amíg kedve van hozzá. Én másnak is megcsinálok mindent. Az öcsém Miskolcra jár, a bátyám Debrecenbe. Hoztam, vittem őket. Amíg kocsim nem volt, addig motoron. Amikor ő Patakra járt, tanult, akkor is bevittem kocsival. Másképp gondolkodik, másképp érez, mint én. Nem is az, hogy nem jó feleség. Hanem az, hogy nem úgy viselkedik, ahogy kell. Vagy megváltozik, vagy tévedtem. Annyira makacs, akaratos, amit ő elképzel, azt meg kell csinálni. Hogy én mit akarok, az semmi.

Amit ő elképzel, hogy jól élni, meglegyen minden, beül az autóba, vigyem szórakozni, de azt nem számolja, hogy a benzin, amit ott elköltünk, meg még a fáradság nekem, és holnap menjek dolgozni. Akkor jönnek a hordóért, azt is meg kell csinálni. Ő akkor csinál valamit, ha kedve van. Én elmegyek dolgozni, alig várom, mikor van két óra. Az ember már akkor meg van dögölve. Hiába fiatal az ember, kivagyok, az az igazság. Menjek szórakozni, mikor nincs kedvem táncolni? Nem azért a párszáz forintért, mert elmegy az ember szórakozni, ha van értelme. Ha az ember elmegy mulatni. Mondom, hogy szó sincs róla! — akkor így meg úgy, amúgy. Ha mondja: elmegy, mondom: elmész, kész. Nem szólok, ha elmégy. A te dolgod. Mostanában nem annyira csinálja, mint azelőtt. Azelőtt szaladt az anyjáékhoz, hogy iszok, kártyázok, ez-az. Már szégyelltem magam a munkahelyemen, mert az ő szülei is ott dolgoznak a gyárban. Az apja el is jött. Kikelt. Elküldtem, mondtam neki, hogy itt nem. Az embernek vannak céljai, de nem lehet tudni, hogyan lesz. A körülményeken múlik. Építkezni fogunk-e máshol, vagy közbejön egy betegség vagy valami családi körülmény, válás, azt se lehet megállapítani. Tényleg egy olyan ügy, hogy nem lehet tudni. Az ember nem tudja az életét kiszámítani. Gyerekkoromban volt egy tüdőgyulladásom. Akkor játszottunk a kertben, robbantani akartunk, és a kezemben robbant föl az üveg. Akkor voltam másodszor kórházban. Két hétig nem láttam semmit. Akkor volt még egy tüdőgyulladásom. Az albérletben nem volt takaróm, és nem volt fűtve a szoba. Akkor voltam megint kórházban. Akkor mérgezést kaptam. Ittam tíz kávét, tíz rummal. Máskor is szoktam, de máskor nem volt semmi bajom. Jöttem haza motorral, esett az eső, átázott az ingem, hazaértem, levetkőztem, a szobában összeestem. Az orvos azt mondta, koffeinmérgezés. Szívnagyobbodásom van. A nehéz fizikai munkától. Most a strumámat kéne megoperálni. Félretolta egy kicsit a légcsövemet. Kétszer is voltam Újhelyen, de nem egyezem bele a műtétbe. Érzem, hogy egy kicsit fojt. Ha ideges vagyok, akkor fojt. A sportolást azt abbahagytam. Napi egy dobozzal szívok. Minden ember maga csinálja az életét. És úgy, hogy jó legyen. Van, aki rosszul csinálja, van, aki jól. De ki az, aki megállapítja, hogy ez rossz vagy jó? Szeretem a társaságot, haverokat, biztos. Amikor legény voltam, azelőtt is nagyon szerettem a barátokat és a társaságot. Nagyon. Hát most is úgy vagyok, hogy nem nagyon szeretném megszakítani a kapcsolatot. Van, akinek úgy alakul a helyzete, hogy muszáj megszakítani. Dehát én most is tartom a kapcsolatot a barátokkal. Hiába a többiek. Szeretem fenntartani a barátságot. Az ember sohasem tudhatja, az élet hogy alakul. A barát, az jó, ha van. És általában olyan barátokat szoktam választani, akik az embert megértik. És nagyon egyszinten vannak. Engem is megbecsülnek. A házasság jó, csak az a kérdés, kinek hogy alakul. Hogyan értik meg egymást. Hogy az ember szinte belelásson. Ez, amit én kihagytam. Nem ismertem meg a feleségemet rendesen. Ha most kellene választanom, azt mondanám: nem! Akkor is láttam a hibáját, de nem így. Nem akar megérteni. Ha vállaltam, hogy a munkát megcsinálom, számítanak a hordóra, akkor megcsinálom, mert a becsület. Elvállaltam, megcsinálom. A szeretet meg a gyerek tart össze bennünket. A gyereket, azt szereti, az biztos. Nagyon szeretem én is. Élet van benne. A gyerekben. Lehet látni. Élet van benne."

A feleség született 1959-ben.

„Ha van férjem, akit szeretek, úgy gondoltam, nem akarunk mindjárt gye-

reket. Megyünk szórakozni. Aztán utána itthon lennék a gyerekkel, aztán ha a gyerek nagyobb lenne, megint mehetnénk együtt. Akkor már a gyerekkel együtt. Most, hogy lett a gyerek, most nem megyünk. Kicsi a gyerek, a férjem állandóan dolgozik, mert építkezni akarunk, mert itt laknak az öregek, a férjem édesanyja, az öccse, mert ő is itt lakik még. Egy szobánk van meg egy kis konyhánk, itt második gyerekről szó sem lehetne, mert ahhoz legalább még egy szoba kéne. Építeni akarunk lakást, nem itt a faluban. Akkor jobb is lesz minden, ha külön leszünk. Hogy hol, az még nincs eldöntve. Lehet, hogy közelebb, lehet, hogy Miskolc mellett. Nem Miskolcon, de mégis közel hozzá. Vagy Pálházán. Voltam ott egypárszor, ott vannak a nagybátyámék, ők is mondták, oda építkezzünk. A férjemnek is lenne kedve hozzá, mert ott nincs kádár, és ott tudna kádárkodni is. Csak most még nem akarja, mert öregszülők betegesek. És itt lenne az édesanyja egyedül. Az édesapja meghalt harmincöt éves korában. És ha az öccse nem akar itthon maradni, akkor egyedül maradna az édesanyja. Ha elmegy az öccse, akkor mi maradunk. Ha maradunk, akkor megpróbáljuk ezt a lakást nagyobbítani. Hátra építeni hozzá egy szobát. És a fürdőszobát is megcsinálni. Kevés a víz, vízhiány van, de ha maradnunk kell, akkor csinálunk. Addig nem.

Én úgy képzeltem a férjemet, hogy szeret. Dehát hogy lehet ezt kiismerni. Megkérdezzem tőle, vagy hogyan? Azt éreztetni kell, hogy együtt van velem mindig. Megbeszéli velem, ha neki valami problémája van, és én is elmondok mindent. Így képzeltem el. És csak ketten lakni. Inkább albérletben, ha nincs más. Egy anyós biztos, hogy nem engem fog pártolni, hanem a fiát. Ha nem laknánk együtt, biztos jobb lenne. Én így képzeltem. Három év van köztünk, lehet, hogy kevés is. Nem tudom, hogy lesz. Édesanyámék nem akarták a férjemet, hogy miért, azt nem mondták, csak nem engedték. És mégis annyira ragaszkodtunk egymáshoz, mégis összeházasodtunk. Akkor voltam negyedikes. Nem akartam kijárni az iskolát. Aztán kijártam, de ha akkor is így lett volna, mint most, hát másképp csináltam volna. Befejeztem az iskolát, jártunk, összeházasodtunk. Itt azt mondják erre, hogy koraszülött lett a gyerek. Én mindig csak egyedül vagyok itthon. Néha úgy szeretnék elmenni. A férjem dolgozik estig. Akkor elmegy a barátok közé.

Én valójában úgy képzeltem, ha férjhez megyek, ne egyedül legyek. És ne az édesanyjával beszélje meg a dolgokat, hanem nekem mondja. Mondtam neki. Próbál változtatni, de nem lehet, amíg nem vagyunk egyedül. Azt mondja, nem tudná előteremteni, ami itt megvan, ha egyedül lennénk. Ha a gyerek alszik, akkor mindig van mit csináljak. Mosok vagy mosogatok, valamit csinálok, de a férjem soha nincs itt. Este már fáradt, nappal dolgozik. Csodálkozom, hogy csak úgy elmegyünk egymás mellett, hogy szia, szia. Először más volt. Amikor összeházasodtunk, akkor más volt.

Azt tudom, hogy ragaszkodik hozzám. Talán a gyerek miatt. Bár azt mondják, a gyerek nem kapocs. Vagy csak azért? Úgy látom, ha elmegyünk a testvéréhez, hogy ő más. Nem tudom, hogy létezik, de ő egészen másféle. Testvérek, és mégis más. Ők a feleségével másképp vannak. Én is úgy képzeltem el. Úgy látom, náluk a testvére igazodik jobban a feleségéhez. Együtt takarítanak, együtt főznek, együtt mennek el mindenhova. Ha én kérném, hogy gyere, segíts porszívózni, biztos nem jönne.

Pedig azt sem mondhatom, hogy amikor összeházasodtunk, ne szerettük volna egymást. Nem tudom, miért lett köztünk így. Most már én is, ha nincs

itthon, belekezdek valami kézimunkába vagy valamibe, olvasok vagy nézem a tévét, és akkor az úgy le tud kötni, semmivel sem törődök. Jobban el tudom már foglalni magam. Már nem vágyódok annyira utána. Ő azt mondja, szórakozni ha szórakozok, csak a barátokkal. Én menni soha nem mentem utána, mert azt nem szereti, ha járok utána: hol van, mit csinál? Esetleg ha elmegyek a kocsma előtt, és benézek vagy üzenek neki, hogy gyere már ki egy kicsit, sokára jössz haza vagy valami, megkérdezem. De hogy mint más asszonyok, hogy azt mondanám, gyere már haza, mert addig nem hagylak itt, olyat nem csináltam még. Ha elvégzem itthon a munkámat, és kicsit el szeretnék menni, elmegyek a klubba. Ő a másik társaságot jobban szereti, ő megy a kocsmába, én a klubba. De én nem nagyon megyek. Párszor lemegyek, de többször nem, mert ha valaki benéz, akkor mondják, hogy gyereke, férje van, mégis itt van. Azt nem nézik, hogy a férjem a kocsmában van. Én el szeretnék menni innen. Hiába szép maga a falu. Szép, de az emberek, valahogy nem nekem szabták az embereket. Nagyon kicsi ez a falu. Itt mindenki mindenkit ismer, itt mindenki mással foglalkozik, nem magával. Megszólják az embert. Ha egyedül megyek, akkor hogy egyedül ment el. Ha valahová együtt megyünk, nahát, ezek nem tudnak otthon mit csinálni. Hát miért? Attól, hogy összeházasodtunk, már olyan öregek vagyunk? Akkor nagyon rosszban voltunk, a Jóska megígérte, ha befejezi az iskolát, akkor el fogunk menni innen. Úgy fogja intézni. Ez a falu nincs is vízművesítve. Nekünk, ha akarunk csinálni fürdőszobát, először kutat kéne ásni. Nem nagy kilátás van erre, hogy víz. Én el szeretnék menni innen. Én semmiképpen sem szeretnék itt maradni. Lehet, hogy a Jóska is csak azért dolgozik most annyit, mert ő is akarja, hogy el tudjunk menni.

A szüleim mindig mindent megbeszéltek, és én is úgy képzeltem. Az sem nagyon tetszik, ahogy a szüleim élnek, de az mégis jobb. Lehet, hogy az a házasság már jobban kiforrta magát. Azt mondják, várni kell, aztán majd kiismerik egymást. De szerintem ennyi idő alatt meg lehetett egymást ismerni. Ha nem is teljesen. Anyámék házassága sem jó. Talán nincs is jó házasság. De mégis jobban ki tudnak jönni egymással. Jobban meg tudják egymás közt beszélni. Mi nem tudunk beszélni. Nem hiszem, hogy a férjem többet dolgozik, mint édesapám. Nekik se volt támogatójuk, amikor kezdtek. Anyámnak se volt édesapja. Ők is dolgoztak. Tanácsolták, mikor el akartunk válni, hogy várjunk még. Tanácsolják, hogy hagyjam a férjemet, mert még fiatal. Épp azért, mert fiatal, ha elköltöznénk vagy lenne még egy szobánk, lenne még egy gyerekünk, közös barátok jönnének hozzánk, a gyerekek a gyerekszobában lennének, lehetne beszélgetni, rá lehetne gyújtani, lemezjátszót hallgatni. Három év múlva kéne a második gyerek. Nem lenne jó a nagy korkülönbség köztük.

Én úgy szerettem azelőtt itt. Mentünk fiatalok is a mezőre, kapálni. Jöttünk haza, közben sütöttünk szalonnát. Most már mindent géppel csinálnak. Be akarják erdősíteni az egész szántóföldet. Mindenki igyekszik el innen. Hogy mi lesz most, hogy egyesítették a téeszeket? Inkább valami gyárat létesítenének. Ha erdősíteni akarnak, kellene valami faipar. És nem tudom, hogy nem lehet egy falut vízművesíteni. Már minden faluban van víz. Itt nincs. Emlékszem, amikor én voltam tizennégy éves, a tizenhét—tizennyolc évesek mentek kukoricát törni, mentek kirándulni. Most, hogy a téeszbe elmenni társadalmi munkába, és azt a téesz visszaszolgáltatná, hogy ad egy teherkocsit, és elmegyünk valahova kirándulni — nem! Nem törődik vele senki. Én úgyis elmegyek, gondolják, minek csináljam. Mi is heten voltunk osztálytársak, négy lány és há-

rom fiú. Az egyik fiú elment valahova. Azt nem tudom hova, a másik elment Kishutára. Az egyik lány a Balaton mellé ment férjhez, a másik Füzérkomlósra. Egy lány van itt, akivel nem barátkozunk. Nem egyforma a természetünk. Mintha nem egy magasságban lennénk. Amíg kisgyerekek voltunk, együtt játszottunk. Amikor lekerültünk a gimnáziumba, már külön barátkoztunk. Lenéz, vagy hogy mondjam. Hogy elkezdtem tanulni a gyors- és gépíróban, azt mondja: ez is iskola?

Én óvónő akartam lenni vagy gyógyszertári asszisztens. A tanítónőm meg a gimnáziumban is az osztályfőnök azt mondta, hogy nem tudna gyógyszertári pult mögött elképzelni, csak gyerekek között. Nem tudom, miért. Én kitűnő voltam egész nyolcadikig. Négy osztályt végeztem itt, ötödiktől nyolcadikig az összevont iskolába jártam Füzérkomlóson. Itt a tanítónőhöz iskolán kívül is eljártam, el is jött hozzánk, nem tudom miért, közel álltam hozzá. Kicsi voltam még, negyedikes, segítettem neki javítani a füzeteket. Én voltam egyedül kitűnő, lehet, hogy azért mehettem hozzá, de lehet, hogy azért, mert nem laktunk messze. Hozzám sem volt kedvesebb, mint a többiekhez, de ha valahova elmentek, rámbízták a lakást. Szerettem. Ővele kezdtük beszélni azt is, mi legyen velem később. Közben ők elmentek Újhelybe lakni. Egyszer ott is megkerestem őket. Füzérkomlóson, az összevont iskolában mindig hangos óránk volt, többet tanultunk, mint itt. Itt összevont osztályok voltak, volt, amikor önálló feladat, volt, amikor csendben olvastunk. Itt az egész iskolában voltunk huszonnyolcan, Füzérkomlóson egy osztályban. A környező falvakból is jártak, Bozsváról meg máshonnan, az nagyon érdekes volt. Gimnázium után mindjárt jelentkeztem Böszörménybe az óvónőképzőbe. Akkor lebeszéltek, hogy ne menjek, messze van, rossz a közlekedés, jelentkezzek majd Patakra. Azért megpróbáltam, küldtek Böszörményből tesztlapokat, ki tudtam tölteni, de nem mentem Böszörménybe, elmentem a gyárba dolgozni. Akkor adódott, hogy kellett egy képesítés nélküli óvónő a hollóházi óvodába. Odamentem. Onnan megpróbáltam a sárospataki óvónőképzőt, egy pont híján nem vettek fel. Aztán a főnöknő miatt abbahagytam az óvodát, megint a gyárban, a festőben dolgoztam. Nagyon megbántam, hogy otthagytam az óvodát. Inkább még egy kicsikét tűrtem volna. A főnöknő se maradt volna sokat. Hat éve volt csak a nyugdíjig. Az volt a baj, hogy mind a négyen eljöttünk mellőle. Ha ők el nem mennek, akkor én se. Ha az ember a főnökkel nincs jól, akkor már nem jó egyáltalán. A vezetőnőnek nem volt férje, és mindenben hibát talált. Annyira várta az ajándékokat, hogy az szörnyű. Meg olyanokat csinált, hogy voltak használt ruhái, azokat a szó szoros értelmében eladta. Jó drágán. És ha az ember nem vett tőle, azt rossz szemmel nézte. De ha az ember reggel vett is, ha minden jó volt még reggel, akkor se biztos, hogy jó volt délután is. Pedig nem hiszem, hogy olyan rossz lettem volna. A gyerekek ragaszkodtak hozzám, a szülők sírtak, amikor eljöttem. A ballagást is egyedül vezettem le. Harminckét főből állt a csoport. Pedig se iskolám, se semmim nem volt hozzá. Csináltuk az iskolai előkészítést, a tanítónő is mondta, elég jól előkészítettem a gyerekeket. Számolni is, verset mondani is. Nagyon szeretném elvégezni az iskolát. Nem tudom, elvégzem-e, lesz-e belőlem óvónő, de azt tudom, nagyon megbántam, hogy otthagytam az óvodát.

Úgy képzelem, ha még most nem, esetleg jövőre megpróbálom az iskolát. Ha a gyerek nagyobb lesz, akkor mindenképpen. Megpróbálnék közben szerezni egy óvodát, elmennék képesítés nélküli óvónőnek. A gyors- és gépírásba csak szórakozásból kezdtem bele. Járt a férjem is, egyszerre jártunk. Mentünk

kocsival, jöttünk együtt. Ő is az mondta, hogy nem kellett volna otthagyni az óvodát. Hollóházára még mindig megyek, a volt kolléganőmhöz. Hozzá a férjem is szeret járni. Hollóházán mások a körülmények. Ha beadnánk a kérvényt, lehet, hogy kapnánk lakást. Mind a ketten dolgozunk, gyerek is van, biztos kapnánk. Akkor legalább a gyerek jövője is meg lenne alapozva. Óvodát kell szereznem. Hogy mellette el tudjam végezni az iskolát. Azt hiszem, ötéves lehettem, amikor beindult itt a faluban az óvoda, összesen két évig volt csak, jártam egy fél évig, arra emlékszem. A kultúrházban volt berendezve, a fal mellé voltak végig rakva a kiságyak, rajta a kispárnák, kint az udvaron játszottunk a kis szitákkal. Egyszer jött a doktor néni, megnézi a szemünket, megijedtem, többet nem akartam menni óvodába. Nem is kényszerítettek rá. Édesanyám akkor otthon volt, nem járt a gyárba dolgozni, otthon voltam. Több mint egy fél évig jártam óvodába. Sokkal kisebb voltam a többieknél. Nagyon emlékszem az óvodára. Most nincs itt óvoda, pedig lenne benne gyerek elég. Aki gyárba jár, a gyereket is viszi magával a gyári óvodába. Itt orvos nincs. Ha hetente egyszer kijön a gyerekorvos, mindenki ott áll a tanácsnál sorba. El kell menni innen."

Fél év múlva:

A feleség visszaköltözött gyerekével a szüleihez. A szülők a falu másik végén, az iskolával szemben laknak. Anna és Jóska a falu első válni készülő párja. Előttük ebben a faluban senki nem bontotta még föl a házasságát. Túl vannak az első békéltető tárgyaláson. Az elköltözés után három hónap telt el, amikor Jóska elment megnézni a gyerekét. Felesége és anyósa nem hagyták egyedül a gyerekkel a szobában. Anna és Jóska nem szóltak egymáshoz. Fürkészték egymást. Hogy bírja egyedül a másik. Nélküle.

Niedermüller Péter

TÉRFORMÁK ÉS TÉRHASZNÁLATI SZABÁLYOK A FALUSI KULTÚRÁBAN

A térformák és a térhasználat emberi-társadalmi vonatkozásait vizsgáló tudományság: a proxemika ma már Magyarországon sem nevezhető ismeretlennek. Több tanulmány,* valamint egy alapvető fontosságú kézikönyv (E. T. Hall: Rejtett dimenziók) többszöri kiadása jelzi, hogy a téma a hazai kutatók érdeklődését is felkeltette. Tanulmányomban az e téren megindult kezdeményezéseket folytatva, néhány eddig kevésbé vizsgált problémára szeretném felhívni a figyelmet.

A TÉR ANTROPOLÓGIÁJA

A tér antropológiai szempontú elemzése célszerűen az általános kommunikációelmélet tanulságait figyelembe véve történik. Ez azt jelenti, hogy a térformákat, a térhasználat szabályait a kommunikációs esemény egyik összetevőjeként, egyik kódjaként értelmezzük. A kommunikációelméleti kutatásoknak már egy viszonylag korai stádiumában kitűnt, hogy minden kommunikációs esemény szerkezetében meg lehet különböztetni egy tudatos, kifejtett, illetve egy nem tudatos, implicit szintet. A rejtett szintek általában (és alapvetően) nem biológiai, hanem társadalmi jellegűek, tehát nem velünk születettek, hanem tanultak, a szocializáció folyamatához kötődőek, azaz kultúrákként változóak. Ezek a rejtett szintek azonban csak a saját kultúra vonatkozásában nem tudatosak. Amikor bárki vagy bármilyen csoport a kommunikáció során más, az övéitől eltérő mintákkal találja magát szemben, sokkal élesebben reagál rájuk, mint a nyílt üzenetek esetében. Ebből látható, hogy bármely kultúra „bennszülöttei" képesek ellenőrzésük alatt tartani ezeket a rejtett szinteket is, csak éppen nem tudatos módon.

A kultúrának vagy szűkebben a kommunikációnak ezeket a nem tudatosan használt szintjeit és jelenségeit összefoglalóan parakommunikációnak nevezzük. Ezeknek a parakommunikációs jelenségeknek egy csoportjával foglalkozik a proxemika is.

A térbeli viselkedés egészét, jellegét vizsgálva, elsősorban azt kell leszögezni, hogy a térbeli viselkedés szemiotikai folyamat, azaz az adott szituációban *jelként* funkcionál. Mivel a térbeli viselkedésrendszer komplex, sokrétű egész, rendkívül fontos szerepet tölt be a kommunikáció folyamatában.

*A témával foglalkozó irodalom jegyzékét terjedelmi okok miatt nem tudjuk közölni. Azt — valamint e tanulmány bővebb változatát — a szerző szívesen rendelkezésre bocsájtja.

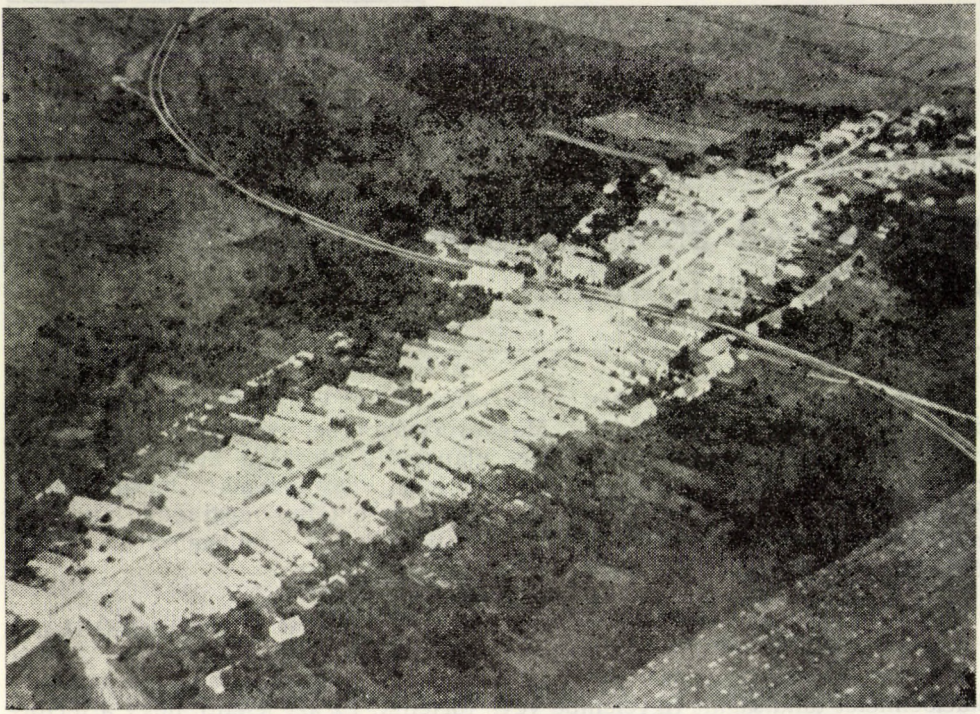

„Kötött tér": állandó, nem mozgatható objektumokból szerveződő térforma, társadalmi közösségek egészének otthona

Minden kommunikációs aktusnak alapvető feltétele a szituáció. A szituáció azonos tartalmú értelmezésében nagy szerepet játszik a környezet, a *fizikai,* természeti *környezet,* az a jól körülhatárolható hely, amelynek határain belül a kommunikációs aktus lezajlik. A szituáció azonos tartalmú értelmezésének másik elemét a kommunikációban, az interakcióban résztvevők tulajdonságai (fizikai, fiziológiai, társadalmi és egyéni jellemzői) jelentik. E két tényező sajátosságainak, azonosságainak és eltéréseinek eredményeképpen alakulnak ki a különböző térformák és a térbeli viselkedés szabályai.

A különböző formájú, minőségű és tartalmú térformák felosztására, osztályozására több kísérlet is történt. Ezek közül a Hall-féle felosztás a leghasználhatóbb. Eszerint:

— kötött térnek nevezzük az állandó, nem mozgatható objektumokból szerveződő térformákat, pl. a városok, falvak belső építészeti rendjét, a köztereket, parkokat stb.;
— részben kötött térnek azokat a formákat nevezzük, amelyeknek bizonyos elemei változtathatóak, kicserélhetőek, alakíthatóak, mint pl. a lakások, szobák rendje, belső berendezése;
— kötetlen térnek az egymással kommunikatív kapcsolatban, interakcióban álló individuumok vagy csoportok közötti távolságokat, térformákat nevezzük.

A kötött és részben kötött tereket szociopetális — kommunikációt elősegítő, az embereket egymáshoz közelebb vivő —, ill. szociofugális — a kommunikációt nehezítő, az embereket egymástól eltávolító — térformákra lehet felosztani. A kötetlen tér fogalma pedig az individuumok vagy csoportok közötti távolság négy fokozatát: a nyilvános, a társasági, a személyes és a bizalmas távolságot foglalja magában.

A FALUSI TÉR

E tanulmány a következőkben az eddig csak általánosságban tárgyalt fogalmakat és megközelítési módokat a *magyar falusi kultúra* elemzésében próbálja felhasználni.

A falunak mint valamely közösség, társadalmi csoport lakóhelyének, sokkal nagyobb a jelentősége, mint a városnak. A falu nemcsak egyéneknek, csoportoknak, rétegeknek a lakóhelye, mint a város, hanem a társadalmi közösség egészének az otthona. Valamely faluhoz tartozni: egyet jelent egy pontosan körülírt, jól érthető kultúrához, magyarázat- és cselekvésrendszerhez való tartozással. A falu mint az adott közösség létének tere a csoport indentitástudatának rendkívül fontos összetevőjét jelenti. A falu formálódása, települési rendje, az építkezés módja és stílusa, a telkek belső rendje stb. — mind az adott helyi kultúra térhasználati mintáit, normáit és elvárásait közvetítik. A legjobb példa erre a palócok hadak (nagycsaládok) szerinti települési rendje. Azok a társadalmi-kulturális-gazdasági szabályok, amelyek a társadalmi élet szintjén a nagycsaládot hozták létre, a proxemikai szabályok szintjén egy sajátos települési formát alakítottak ki. A falunak mint kötött térnek az egyik legfontosabb funkciója a külvilágban való orientáció biztosítása és elősegítése. Emellett azonban a falu a helyszíne egy adott közösség belső életének is. Noha a közösségi élet a falu egészének határain belül zajlik, mégis minden településnek vannak olyan pontjai, amelyek kiemelkedő jelentőségűek. Ezek mennyisége, minősége és megoszlása azonban a különböző faluformáktól függ. Nagyon leegyszerűsítve: a szabálytalan alakú, halmazos település inkább szociopetális, míg a szabályos alakú falu inkább szociofugális jellegű. Könnyű belátni, de a néprajzi adatok is azt bizonyítják, hogy a szabálytalan alakú település jelentős mértékben segíti a személyes és közösségi kommunikációt. Ezekben a falvakban nincs egy kizárólagos érvényű központi hely, hanem potenciálisan minden településrész, zug lehet különös jelentőségű tér. Ily módon a társadalmi kommunikáció és a nyilvános viselkedés kevésbé szabályozott, alkalomszerűbb és spontánabb. A szabályos alakú falvakban szinte minden esetben van egy mesterségesen kialakított központ, amely tér kevésbé alkalmas a társadalmi kommunikációra. A nyilvános viselkedés ezekben az esetekben merevebb, szabályozottabb, a társadalmi kommunikáció kevésbé hatékony. A szabálytalan településeken belül minden tér alkalmas lehet arra, hogy az egyén „megmutassa" magát a közösségnek vagy a közösség valamely kisebb csoportjának, viszont a szabályos falvak esetében ki kell választani azt a teret, amely alkalmas a nyilvános viselkedésre. Másrészt az is nyilvánvaló, hogy a faluformáktól függetlenül minden településen belül megkülönböztethetünk „abszolút" pozitív, illetve negatív tereket. Ilyen pozitív tér pl. a templom, a kocsma, a bolt stb. előtti terület, míg a negatív tér példájaként a faluszéli cigányházakat, cigánytelepeket említhetjük.

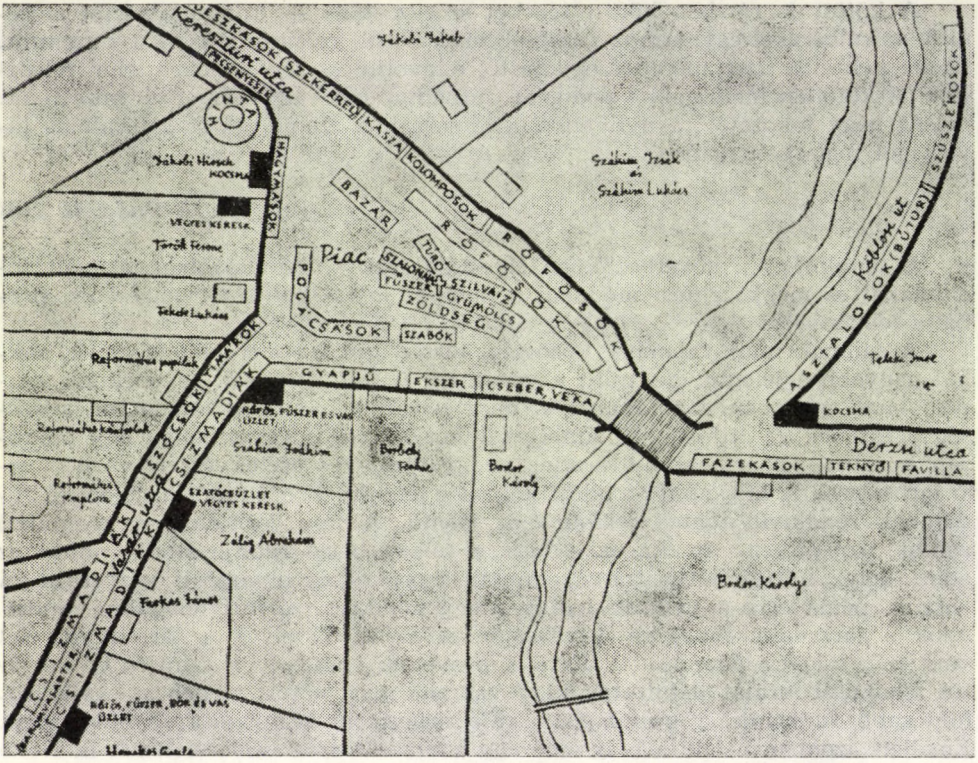

A falunak vannak olyan pontjai, amelyek kiemelkedő jelentőségűek

A kötött tér egy sajátos formája a temető. A temetők szinte azonos értékű lenyomatai a falu települési rendjének, azaz a nyilvánvaló áttételek ellenére is ugyanazokat a térhasználati szabályokat tükrözik. A temető a falutól távolabb, de mindenképpen az élők által lakott területtől elhatárolva terül el. Belső rendjét alapvetően meghatározza a vallási és társadalmi hovatartozás. A különböző vallásúak a temető két külön részébe temetkeznek, de számos temető esetében a gazdagok és a szegények is elkülönülnek. Az egyik leglényegesebb szabályszerűség a törzsökös és a jövevény lakosság szembeállítása. A jövevények, a faluban elhunyt idegenek, akárcsak a deviánsnak tekintett elemek, mint pl. a koldusok, a leányanyák, az öngyilkosok a temető szélén, a temetőárokban kerültek elföldelésre. Vagyis a temetők belső rendje soha nem sérti meg, nem változtatja meg az élők világának proxemikai törvényszerűségeit.

Míg a falu — a kötött tér — elsősorban a nyilvános viselkedés színtere, addig a részben kötött terek már a privát, az egyéni szféra felé közelítenek, az ezen a kategórián belül tárgyalt utolsó jelenség, a lakószobák rendje pedig már teljes egészében a privát, az egyéni élet tartozéka.

Igen fontos az olyan közösségi épületek belső rendje, mint a kocsma, a templom stb. Némileg túlzásnak tűnik a falusi kocsmák belső térbeli rendjéről beszélni, azonban, ha tudatosítjuk, hogy a falusi kocsma elsősorban (sőt ré-

gebben kizárólag) a férfiak, illetve meghatározott korú legények találkozóhelye volt; hogy a fel nem avatott fiatal fiúknak tilos volt vagy csak engedélykérés után volt szabad a kocsmába belépniük; hogy böjtben, gyász idején a férfiak sem jártak a kocsmába stb., akkor beláthatjuk, hogy mindezeknek az előírásoknak és tilalmaknak proxemikai jellege és következménye is van. A falusi kocsma semmiképpen sem egyedül az italozás helye, hanem bizonyos társadalmi akcióknak is a legmegfelelőbb kerete. (Pl. itt találkoztak a katonaság előtt vagy a házasodás előtt álló legények.)

Az itt elmondottak még hangsúlyozottabban vonatkoznak a templomra. A templom maga szakrális tér, amely azonban belső rendjében (a padok elhelyezésében, az ülésrendben stb.) pontosan visszatükrözi a falusi közösség társadalmi rendjét, hierarchiáját. A templom ülésrendjének (de általában is a különböző alkalmak ülésrendjének) a kialakulásában és megszilárdulásában különösen fontosak az itt tárgyalt térhasználati szabályok. Újabb néprajzi kutatásokból tudjuk, hogy pl. Átányban a templomi ülésrendet kialakító szabályokat az alvég-felvég, illetve a gazda-zsellér szembeállítás segítségével jellemezhetjük a legjobban. Ha általánosságban akarjuk jellemezni a templomi ülésrendet, akkor a következő szembeállítások látszanak a leglényegesebbeknek: öreg—fiatal, gazdag—szegény, férfi—nő, házas—nem házas, odavalósi—idegen. Ezek az oppozíciók a különböző közösségekben, különböző vallások esetében más és más hierarchikus rendet alkothatnak. A lényeg azonban az, hogy ezek a szabályok minden falusi közösségben megfigyelhetők és leírhatók, még akkor is, ha intenzitásukban, hatékonyságukban jelentős eltéréseket mutatnak.

A különböző vásárok, búcsúk, sokadalmak stb. szintén a részben kötött tér fogalmába tartoznak. Nyilvánvaló, hogy a vásárokban, piacokon, búcsúkban stb. zajló társadalmi kommunikációnak igen fontos részét jelentik a térbeli viselkedésformák. Az árusoknak a vásárban, a piacon elfoglalt helye, a pult, az áru elhelyezése, kiterítése, az eladás helye (a pult előtt vagy mögött) stb.; a bú-

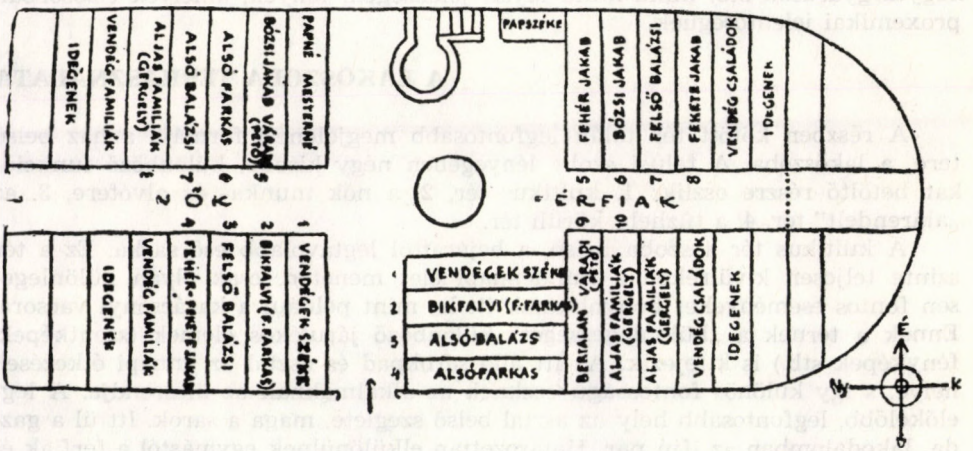

A templombeli, szigorúan megszabott ülésrend: „részben kötött tér": pontosan visszatükrözi a társadalom hierarchiáját

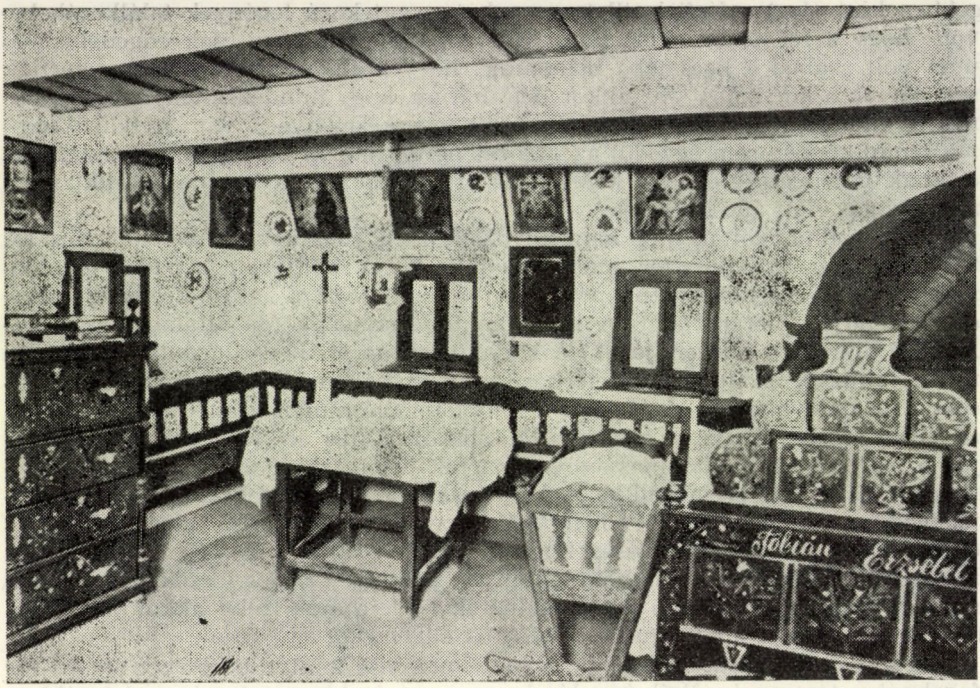

Az egyéni élet színtere, a lakószoba: kötetlen tér, mert elemei változtathatóak, kicserélhetők

csúkban a templom előtti tér, a szabadban felállított oltár, a templom körüli kegytárgyárusok stb. mind-mind olyan jelenségek, tények, amelyek elsősorban proxemikai jelentőségűek.

A LAKÓSZOBA TÉRHASZNÁLATA

A részben kötött tér talán legfontosabb megjelenési formája a ház belső tere, a lakószoba. A falusi szoba lényegében négy kisebb, különböző funkciókat betöltő részre oszlik: 1. kultikus tér, 2. a nők munka- és alvótere, 3. az „alárendelt" tér, 4. a tűzhely körüli tér.

A kultikus tér a szoba belső, a bejárattól legtávolabb eső sarka. Ez a tér szinte teljesen kívülreked a mindennapi élet menetén, csak olyan különlegesen fontos eseményeket bonyolítanak itt le, mint például a karácsonyi vacsora. Ennek a térnek a „különlegességét" különböző járulékos elemek (szentképek, fényképek stb.) is kifejezik. Az itt álló sarokpad és asztal az ünnepi étkezések helye, s így különös fontosságú ezeknek az alkalmaknak az ülésrendje. A legelőkelőbb, legfontosabb hely az asztal belső szeglete, maga a sarok. Itt ül a gazda, lakodalomban az ifjú pár. Határozottan elkülönülnek egymástól a férfiak és a nők. A férfiak rendszerint a belső oldalon, a jobb helyeken ülnek, míg az asszonyok, leányok állnak vagy máshol, valamilyen mellékasztalnál fogyasztják el az ételt. Látható tehát, hogy a lakószoba kultikus sarka egy viszonylag zárt

A falusi lakószobának pontosan körülírt része, amelyben az asszonyi munka folyik

tér, ahová nem léphet be akárki, s főleg nem léphet be idegen. A vendég számára az a legnagyobb megtiszteltetés, ha a kultikus térben fogadják, itt ültetik le. Érdemes megfigyelni, hogy a mai falusi lakások nagy részében megfigyelhető ennek a belső térbeli rendnek a maradványa.

Amennyiben a lakószobát két egyenlő részre osztjuk, akkor a bejárattól távolabb eső tér az, amit a nők munka- és alvóterének neveztünk. Ez a terület egyrészt a kultikus sarokkal, másrészt pedig a bejáratnál lévő „alárendelt" térrel áll szemben. A lakószobának ez a része elsősorban a nőkhöz, az asszonyi élethez kötődik, s hagyományos határát a mestergerenda vonala jelenti. Nemcsak az asszonyi munka nagy része zajlik le itt, hanem itt találhatók az asszonyok fekvőhelyei, sőt itt fekszenek a gyermekágyas asszonyok is, s itt tartózkodnak a kicsiny, anyjukra utalt gyermekek.

A szobának ezzel a részével szemben, közvetlenül a bejáratnál, az ajtó mellett húzódik az „alárendelt" tér. Ezzel a fogalommal jelöljük a szobának azt a kisebb jelentőségű részét, amely elsősorban az idegenek ideiglenes tartózkodási helye, s funkcióját tekintve nem tartozik a lakóhelyiséghez. A koldus, a vándor, a házaló, a kereskedő stb. nem lépheti át ennek a térnek a határait, nem mehet beljebb a szobába.

A tűzhely körüli terület sajátos, átmeneti, többfunkciójú térforma, mert nemcsak bizonyos női munkák zajlanak le itt, hanem nyugvóhelyül is szolgál(hat) pl. a gyermekek, öregek számára, de ideiglenesen megtelepedhetnek itt a koldusok, a vándorok stb. is.

Összegezve tehát: a részben kötött tér lényegét tekintve még mindig statikus térforma, de ugyanakkor sokkal közvetlenebb kapcsolatban áll a társadalmi folyamatokkal, sokkal közvetlenebb módon reagál a különböző társadalmi-kulturális változásokra.

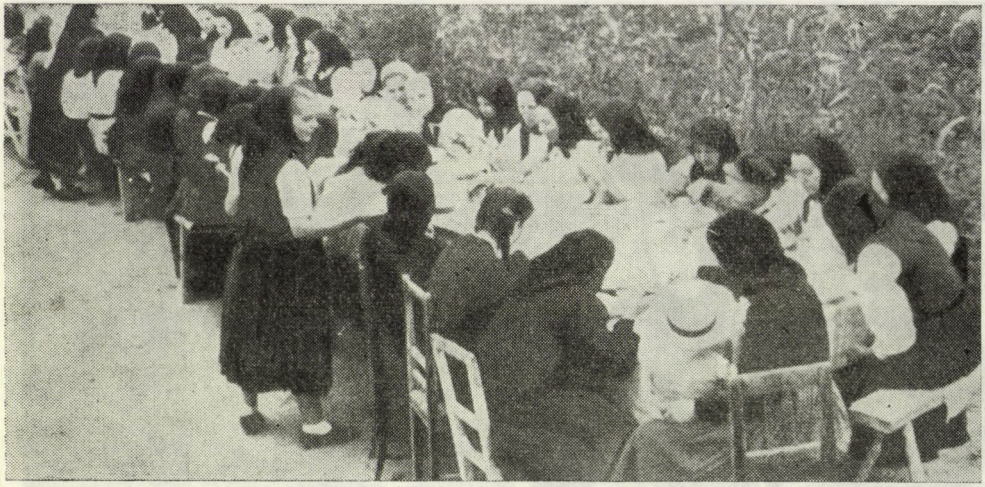

Az együttes étkezésben is érvényesül a térforma megnyilvánulása: ennek egyik jellemzője, hogy határozottan elkülönülnek egymástól a férfiak és a nők

„Kötetlen tér" kifejezéssel jelöljük az egymással kommunikációs kapcsolatban álló egyének és/vagy csoportok közötti távolságot, teret. Ennek a térformának a megnyilvánulásai, az ezekkel való kommunikáció mindennapi életünk egészét átfogja és jellemzi.

A mindennapi élet helyzetei „kötetlen térben" zajlanak le: itt a legfontosabb a távolság helyes felmérése, értékelése és beállítása

Mindennapi életünk különböző jellegű akciók szakadatlan sorozata, amely elsődleges célja a kommunikáció. A kötetlen tér nyilvános, társasági, személyes és bizalmas formái a legszorosabban kötődnek a különböző kommunikációs helyzetekhez. Mindenfajta kommunikációnak, mindenfajta akciónak az egyik legelső és legfontosabb (ugyanakkor nem tudatos) lépése a (másikkal szembeni) távolság helyes felmérése, értékelése és beállítása. Nincs ez másképpen a falusi kultúrában sem, noha empirikus kutatások, helyszíni megfigyelések híján szinte semmit se tudunk az olyan interakcióknak „falusi jellemzőiről", amilyen pl. a köszönés, beszélgetés, vendéglátás. Nem tudjuk pontosan bemutatni, hogy ezeknek a formája, milyensége miképpen függ az adott társadalmi réteghez való tartozástól. Úgy tűnik, hogy a távolságok beállításánál megint csak bizonyos oppozíciók az irányadók, amelyek közül — a falusi közösségek vonatkozásában — a következők látszanak a legfontosabbaknak: a falusi—idegen, férfi—nő, felnőtt—gyerek, rokon—nem rokon.

SZOKÁSOK, RÍTUSOK TÉRVISZONYAI

Külön figyelmet kell fordítanunk a társadalmi viselkedés egy sajátos területére, a rítusokra és szokásokra. A rítusok és a szokások olyan szigorúan szabályozott cselekvési módok, amelyek segítségével a mindennapi élet „üres pontjaira" megfelelő válaszok adhatók. A rítusok és a szokások nem funkcionálhatnak bármely helyzetben, hanem meghatározott szituációra, meghatározott ismeretekre, tudásra és (többé-kevésbé) meghatározott kontextusra, „szövegkörnyezetre" van szükség.

A rítusoknak és a szokásoknak két, különösen fontos proxemikai szabályszerűsége figyelhető meg: **1.** az esemény lezajlása során — amely időben elhúzódó cselekvések sorozatából áll — állandóan keveredik a valóságos és a szimbolikus tér, azaz ezek megjelenési formái; **2.** az eseményen belül világosan megkülönböztethető a cselekmény előkészítésének, lezajlásának és befejezésének a tere.

Bár a rítusok és szokások proxemái ugyanazok, mint a mindennapi élet egyéb interakciói esetében, mégis a térbeli viselkedés szabályszerűségei mások, eltérő jellegűek. A mindennapi élet kommunikációs helyzeteiben nem jellemző a szimbolikus tér használata, mint ahogyan nem figyelhető meg a tér említett hármas tagolódása sem. Ezekben az esetekben a tér megszervezése, a távolságok beállítása, a szituáció meghatározása egyszeri aktus, ami csak a közlemény, az akció tartalmának megfelelően módosul. A rítusok és szokások esetében viszont döntő fontosságú a szibolikus tér, valamint az esemény különböző fázisainak megfelelő térstruktúrák és viselkedési szabályok szakadatlan átalakítása, újraszervezése.

A szokásokkal kapcsolatos események tartalmában három különböző szintet különíthetünk el: **1.** a mindennapok egyéni életszféráját; **2.** a mindennapok „nyilvános" viselkedését; **3.** az ünnepeket. Ebben az összefüggésben vizsgálva a térbeli viselkedés szabályszerűségeit, a következőket állapíthatjuk meg: az első szinten a térbeli viselkedés egylényegű, a szimbolikus térnek nincs jelentősége, a térbeli viselkedés eltérései egyéni jellegűek; a második szinten már növekszik a szimbolikus tér szerepe, a térbeli viselkedés az egyén és a közösség viszonyának megfelelően differenciálódik, s ezzel összefüggésben „új", az elő-

ző szinten ismeretlen térhasználati minták jelentkeznek; határozottabbá válik a közösség ellenőrző szerepe. Végül a harmadik szinten különös jelentőségre tesz szert a szimbolikus tér, a térbeli viselkedés teljes egészében az adott akció, kommunikációs helyzet függvényévé válik. Egyedi, egy-egy alkalomra jellemző szabályok lépnek érvénybe. A közösség ezen a harmadik szinten előforduló „helytelen viselkedést" különösen „bünteti", a fokozott mértékben ítéli el. A közösség tehát életének ezeken a területein érvényes proxemikai rendszerét szervezi meg különös gonddal, itt tűri el legkevésbé a „rendezetlenséget". S itt tetten értük az egész proxemikai rendszer — a kötött és kötetlen, illetve részben kötött tér — talán leglényegesebb sajátosságát. Ennek megvilágításához nézzük a következő táblázatot:

Kötött tér	nyilvános formák ↑ ↓ egyéni formák	falu temető közösségi épületek stb.
Részben kötött tér	nyilvános formák ↑ ↓ egyéni formák	vásár búcsú ház lakószoba
Kötetlen tér	nyilvános formák ↑ ↓ egyéni formák	egyéni életszféra nyilvános viselkedés ünnepek

Jól látható ebből a sémából, hogy a proxemikai rendszer legalapvetőbb jellemzője a nyilvános és az egyéni szembenállása. Ennek az oppozíciónak azonban csak az egyik eleme, a nyilvános térforma kap jelentést, legalábbis a falusi kultúra összefüggésében. A térhasználati rendszer elsősorban a társadalmi élet, a nyilvános kommunikáció, a csoporttudat része, annak eleme, még akkor is, ha bizonyos elemei az egyéni viselkedésben is kimutathatók. Számunkra azonban nem az elemek, hanem a térbeli viselkedés rendszere a fontos. Ez a rendszer ugyan rejtett, nem tudatosan működő, de megsértése a kommunikáció hatékonyságának rovására megy, figyelmen kívül hagyása azonnal észlelhető.

A közösség, a társadalmi csoport minden olyan esetben, amikor saját létének kifejezésére, más létezőktől, csoportoktól való elkülönítésére törekszik, igyekszik kiküszöbölni a kommunikációt, az önkifejezés hatékonyságát zavaró tényezőt. Végül is minden társadalmi csoport proxemikai rendszerének legfőbb célja a csoport önkifejezésének, a csoport és a külvilág közötti kommunikáció hatékonyságának a növelése. S éppen ezen tulajdonságából következően szükséges a térbeli viselkedés szabályszerűségeinek minél alaposabb megismerése is.

Gergely Katalin

A PARASZTI ÖLTÖZKÖDÉS ÉS A DIVAT

Az alábbiakban nem szorosan a népviselet és a divat viszonyát szándékozunk vizsgálni. Amikor a címben a „paraszti öltözködés" fogalmát használjuk, egy meghatározott társadalmi réteg kultúrájának egy aspektusát értjük alatta, amely nem szinonimája a népviseletnek, hanem valamivel tágabb annál. A paraszti öltözködést — egy bizonyos időben és helyen — reprezentálják a különféle népviseletek. Itt arra is gondolunk, hogy paraszti öltözködésről lehet beszélni akkor is, amikor a népviselet már megszűnt. A „paraszti" kategóriát tehát szélesebb határok között értjük,[1] a múlt századi klasszikus paraszt-fogalmon túl beleértjük napjaink falusi lakosságát is, melynek kultúrája valamilyen módon a tradicionális népi kultúrához kötődik. Azért van szükségünk ilyen „tág" paraszt-fogalom használatára, mert a hagyományos értelemben vett viseleten túl érdeklődési körünkbe tartozik annak elhagyása és az azt követő új öltözködési stílus és forma megteremtődése.

Az elmúlt 150 év paraszti öltözködését vizsgálva, a hangsúlyt elsősorban a női öltözködésre helyezzük, mert benne mindaz árnyaltabban és gazdagabban kifejeződik, ami a paraszti öltözködésre általában jellemző.

Talán meglepőnek tűnik divatról beszélni a paraszti öltözködéssel kapcsolatban, amelynek lényeges jegyeit olyan állandó tényezők formálták ki, mint a hagyomány, a szokásrend, az erkölcsi és viselkedési normák stb. A divat jelenségével foglalkozó kutatók[2] általában a divat lényegét — több más tulajdonsága mellett — két egymással szorosan összefüggő és egymást kiegészítő jellegzetességében látják: az utánzásban (vagy azonosulásban) és az elkülönülésben. Ami a paraszti öltözködést illeti, abban megfigyelhető az utánzás vagy azonosulás jelensége mint a hagyományos paraszti társadalom öltözködésének egyik irányító elve, de hiányzik egy adott közösségen belül az elkülönülés igénye. Ezért tehát, ha a paraszti öltözködés kapcsán „divat"-ról beszélünk, akkor ezt nem a szó általánosan használt értelmében kell tennünk, hanem meg kell keressük a mi esetünkben érvényes, sajátos jelentését.

1. DIVAT A PARASZTI ÖLTÖZKÖDÉSBEN

Hagyományos paraszti társadalmak, zárt életformák esetében nem vagy alig beszélhetünk divatról. A paraszti öltözködés „divat"-ja állandóbb, lassan változik, kevés új elemet fogad be, és az egyéni újításoknak is csak lassan ad

teret. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a paraszti öltözködés időben és térben egységes, azonos stílusú és nem változó, hiszen több fajta magyar népviseletet, viseleti csoportot ismerünk. Sőt nagyon fontos jegye a paraszti öltözködésnek, hogy valamely közösséghez való tartozást külsőleg is képes kifejezni.[3] Egy nagyobb viseleti egységen belül is, mint pl. a 4—5 községből álló Szécsény környéki falvak azonos jellegű öltözetén belül az egyes falvakra jellemző külső viseleti jegyek alapján is pontosan megállapítható viselőjük hovatartozása. Viszont a népi kultúra és így a viselet, az öltözködés jellegéből, alapvető tulajdonságából adódóan a közösségek közötti elkülönülés nem bontható le egy közösségen belül az egyes egyénekig.

Ha megnézzük a paraszti öltözködés történetét, láthatjuk, hogy a múlt század elején még nagyon lassú a viseletek alakulási, változási tempója, a század végére kissé felgyorsul, és ez a változás századunkban odáig fokozódik, hogy a viseletek — egyes kivételesen hagyományőrző, elzárt területeket kivéve — teljesen megszűnnek. Míg a múlt századi paraszti öltözködést a kevés számú, csak a szükséges ruhadarabok viselése jellemzi, addig a századfordulóra az egyes viseletek új és számszerűleg is több ruhadarabbal gyarapodtak. A századunkra megteremtődött új stílusú viseleteket általában a zsúfoltság, többrétűség, új anyagok, görbe szabásvonalak, a díszítések és a színesség túlzottsága jellemzi.[4] A paraszti öltözködés előbb leírt változása szorosan összefügg a paraszti életforma változásával, azokkal a gazdasági, társadalmi hatásokkal, amelyek a XIX. század folyamán és a XX. században az egész paraszti társadalom fejlődését meghatározták.

A parasztság öltözködési kultúrája állandó aktív kölcsönhatásban van a többi társadalmi osztály és réteg öltözködési kultúrájával, fejlődésében kimutathatók akár a nemesi, akár a polgári ruházatból átvett egyes öltözködési darabok vagy akár ízlésbeli alakulások is. Ezek az átvételek azonban minden esetben nagy időbeli eltolódással és a stíluselem újrafogalmazásával történtek. Így például beszélhetünk reneszánsz eredetű ingszabásról, gótikus szoknyaviseletről, nemesi eredű pártaviselésről vagy a polgári eredetű görbe szabású ujjasok és blúzfélék beépüléséről a magyar népviseletbe. A derékban feltűzött szoknya a gótika korában jött divatba, a XVIII. századi úri viseletben újra visszatért, a múlt század folyamán több vidék viseletében (mint pl. Sárköz, Felföld) megtalálható, s Kalotaszeg egyes falvaiban még napjainkban is élő viselet.[5]

De ugyanakkor a parasztság ezeket a különböző korból és társadalmi rétegből eredő ruhadarabokat egy sajátos paraszti ízlés és esztétika szerint újrafogalmazva építi be a meglévő, sajátos ízlésű és stílusú paraszti öltözködési rendszerbe, a viseleti együttesbe. Tehát tulajdonképpen mindig vannak új elemek, új tendenciák, újfajta viselési és díszítési módok — mondhatjuk divatszerű tendenciák — a paraszti öltözködésben, de ezek elfogadása, beépülése a viseletbe lassú és hosszú folyamat és kevésbé látványos, mint a társadalom más rétegeinek gyorsabban változó és a divatot követő öltözködése.

Gyakran a falu közössége felé az új divat, az újítások közvetítője a falu legszegényebb, de egyben legmozgékonyabb rétege, akik falun kívüli munkavállalásaik során és az ott keresett pénzösszeg segítségével nemcsak másfajta paraszti öltözködési stílusokkal ismerkednek meg, hanem ezekre fogékonyan reagálnak is. Egy-egy új darab vagy egy apró változtatás elfogadása a viseletben nem egy esetben ennek az újító rétegnek köszönhető. Ezek a változtatá-

sok, „divatozások" elsősorban az ünnepi öltözetet érintik, míg a hétköznapi viselet megmarad egy hagyományosabb, egyszerűbb, dísztelenebb, de mindenképpen praktikusabb formánál, stílusnál. Ezek az új, divatos öltözködési elemek, viselkedési vagy díszítési stílusok beépülnek a viseletbe, s azt jellegében, egészében, lényeges jegyeit tekintve nem változtatják meg. Viszont amikor a különböző újítások, díszítések olyan mértékűvé válnak, hogy a viselet elveszti eredeti jellegét, jellemző stílusjegyeit s mindezek által funkcióját, akkor a paraszti öltözködésben a népviseletet felváltja egy másfajta öltözet. A változás eredménye, hogy a sokszoknyás viseletet divatos városi öltözetre cserélik fel, *kivetkőznek*, s ezzel elhal a hagyományos paraszti kultúra egyik legkifejezőbb formája, a népviselet.

A paraszti öltözködés lényege, hogy abban a zárt közösségben, amelyben az illető viselet él, a közösség minden egyes tagja számára világos és érthető jelentések hordozója. Így pontos információt ad viselőjének táji, mikrotáji hovatartozásáról, családi állapotáról, társadalmi és vagyoni helyzetéről, koráról, természetesen neméről és sok esetben még vallásáról is. E kategóriákon belül például a haj és fejviselet képes olyan finom árnyalatok kifejezésére is, mint a vénlány vagy a megesett lány állapot jelölése. A különböző alkalmak, jeles napok, ünnepek vagy a családi élet egyes eseményei pedig szigorúan szabályozzák, előírják a közösség minden tagja számára a megfelelő összeállítású, pontosan az alkalmat kifejező viseletet. Így a ruházat elsődleges funkciója, hogy védje, takarja, melegítse a testet, nemegyszer csak bizonyos megszorításokkal jut érvényre, s gyakran találkozhatunk az általunk megszokott, ésszerűnek tartott öltözködési renddel ellenkező szokásokkal.

Ha ezek a fentebb leírt jelentések az új elemek, újítások következtében elvesztik jelentéstartalmaikat, ha túlságosan gyorsan és sok új elem épül be a viseletbe, a viselet elveszti eredeti funkcióját, hanyatlani kezd és megszűnik.

Amilyen lassú a viselet változása, vagyis amilyen állandó a paraszti öltözködés divatja, ugyanolyan lassan változik a paraszti ízlés és az ennek nyomán kialakult női szépségideál. Az utóbbi kétszáz évben szép lánynak a széles csípőjű, nagy farú, kis mellű, egyenestartású lányt tartották. Ez az ideálkép a XIX. századi polgári divatból eredt és a népviselet országos elve lett a csángók, a székelyek és a matyók kivételével az egész magyar nyelvterületen általánosan érvényesülő ízlésbeli törekvés a női viseletben. Ehhez az öltözködési elvhez s az így kialakított szépségideálhoz valamennyi népviseletben járó nő igyekezett alkalmazkodni. A szépségideál megvalósítását szolgálta a felsőszoknyák szabása, az alsószoknyák száma és a helyenként divatos csípőpárna vagy farpárna. A csípő hangsúlyozása mellett a mell palástolására törekedtek, a felsőtesten viselt szűk réklik, pruszlikok és a föléjük kötött nagykendők teljesen leszorították és eltakarták a női idomokat. Fél Edit a viseletnek ezt a fontos tulajdonságát így foglalta össze; „nem az egyes személy szépségét hangsúlyozza, sőt sokszor annak kárára is van, hanem egy bizonyos állapotot, alkalmat. A viseletnek megvan a maga kész ideálképe, és a viselethordozóknak ehhez kell magukat igazítani. A viselet hordozója akkor lesz szép, amikor ez ideálkép minden követelményének a lehető legteljesebb mértékben megfelel."[6] Így tehát az egyéniségnek, az egyéni adottságoknak, tulajdonságoknak nagyon lehatárolt a lehetősége, hogy kifejeződjék a paraszti öltözködésben. A viselő választhat, hogy például a kor szerint megillető színű és díszítésű viseletet pontosan mikor kezdi el hordani; egy-két év különbség még megengedhető; van, aki fiata-

labb létére szereti a sötétebb színeket, a kevesebb díszítést, és ezért öltözete az általánosan előírtnál hamarabb sötétül meg. Vagy az egyes viseleti darabok díszítését a megadott lehetőségeken belül mindenki maga választja meg. A felsőszoknya hossza vagy a szedésének nagysága is megenged egy kevés egyéni eltérést a közösségben általánosan elfogadottól.[7] Mindezek az apró egyéni változtatások azonban az egész viseletet, öltözetet mint a közösség minden tagja számára azonos jelentést hordozó rendszert nem változtathatják és nem is változtatják meg.

2. A PARASZTI ÖLTÖZKÖDÉS VÁLTOZÁSA: A VISELET „ELFORDÍTÁSA", A KIVETKŐZÉS

A huszadik században részben szemünk előtt szűnnek meg, halnak el a népviseletek; kevés hagyományőrző faluban és ott is elsősorban az idős asszonyok körében találunk még élő viseletet.[8] Ez a folyamat részben az általánosan nagy gazdasági, társadalmi változásoknak és az ezek következtében megváltozott paraszti életformának, részben a hagyományos, zárt paraszti közösségek felbomlásának a következménye. Az 1910-es, 20-as években kezdődő hullám az 1950-es években a legerősebb, és a 60-as évekre a népviselet addig még megtartó községek többsége is kivetkőzött. Természetszerűleg a férfiak előbb kényszerültek viseletük elhagyására, mint a nők, hiszen korábban vállaltak falujuktól messze, más városban munkát, s a szokatlan környezetben kívülállóságukat, idegenségüket csak hangsúlyozta paraszti öltözetük. A férfiak átöltözése, ízlésük megváltozása csak siettette a nők kivetkőzését is. A városi ruházat kényelmességét, praktikusságát először a betegek fogadták el, majd sok helyen a tanítók és az orvosok felvilágosító munkája következtében az iskolás lányokat és a kicsi gyerekeket öltöztették át. A fiatalok kivetkőzését gyakran siettette a falun kívüli továbbtanulás lehetősége és a munkavállalás alkalma, amikor az idegen környezetben sokan szégyellték falujuk viseletét. A lányok férjhezmenetele is ok volt a kivetkőzésre, elsősorban ha idegen faluba mentek férjhez és nem akarták az ottani viseletet hordani; vagy ha falun belül, de más társadalmi rétegből származó emberrel kötöttek házasságot. A 60-as évekre egyre inkább erősödött az átöltözési hullám, az számított maradinak és kulturálatlannak, aki még viseletben járt; divat lett a városi ruha. Sok lány és fiatalasszony nem saját belső igénye vagy ízlése miatt fordította el viseletét, hanem a többiektől való lemaradástól félve; igyekezett igazodni a kialakulóban lévő új közösségi normákhoz.

A kivetkőzés természetszerűleg nem korlátozódott hajadonokra vagy iskolás korúakra; őket követték a fiatal asszonyok, majd a középkorúak. Az asszonyok esetében az okok, indítékok sokkal differenciáltabban és bonyolultabban jelentkeztek; sok esetben a kényelem és a viselet előállítására fordított idő nagysága hagyatta el a viseletet. De ugyanakkor — elsősorban a viselet elhagyásának kezdeti szakaszában — az előbb említett asszonyok, fiatalok és középkorúak még erősen kötődnek a hagyományos népviselethez, s ünnepi alkalmakkor viseletbe öltöznek. Ilyen alkalmak a városi ruhában járó fiatal asszonyok számára az egyházi ünnepek, búcsúk, lakodalmak, fényképcsináltatás stb. A városi ruha kényelmét, praktikusságát, kezelhetőségét elismerve, igazán szépnek csak a viseletet tartják; számukra a viselet kizárólagosan ünnepi öltözetet je-

lent, a gyakorlati funkció helyett az esztétikai kerül előtérbe. Viszont esztétikai értéke mellett tisztán látják a viselet anyagi értékét is, a felhasznált drága anyagok és saját munkájuk, varrásuk és hímzésük értékét. Ennek tudatában is viselnek ünnepi öltözetként népviseletet; átöltözéskor általában nem adják el minden öltözet ruhájukat. S a kétféle öltözet hordása, alkalmankénti és kedv szerinti váltogatása a közösség szemében is jobb anyagi helyzetet mutat viselőjéről, mint akinek csak egyféle ruházata van.

Az eddig felsorolt okok önmagukban nem vezettek volna a viselet elhagyásához, ha a falusi közösségekben nem lettek volna olyan kezdeményező készségű, dönteni tudó asszonyok, akik szembeszegülve a falu hagyományos rendjével, elsőként hagyták el a viseletüket. Az azonos generációjú, fiatal férjes asszonyok tudatosan megszervezték a kivetkőzést, így a legelső konkrét törekvés a viselet elhagyására nem egyéni, hanem kollektív kezdeményezés, mint ahogy korábban a viseleten belüli újítás, változtatás sem egyéni, hanem általában kollektív megvalósítású volt.

A kivetkőzés folyamatában először a köznapi, otthoni, ház körüli munkába hordott viseletet váltotta fel a kényelmesebb városi öltözet, majd idővel fokozatosan az ünnepi öltözet helyére is modern ruházat került. Mindemellett az egyes viseleti darabok elhagyásának is van egy bizonyos belső sorrendje. Leghamarabb a paraszti öltözetet kiegészítő lábbeliket hagyják el véglegesen, s ez annál is könnyebben végrehajtható, hiszen helyenként a városi divatú cipő és félcipő már évtizedek óta szerves része a viseletnek. Ezt követi a viselet egyes elemeinek felcserélése városi ruhára, mely folyamatot a fej és hajviselet megváltoztatása fejezi be. Ez utóbbi mozzanat néha évekkel később következik be, sőt az sem ritka, hogy a fej befedésének szokása vagy a hosszú haj viselete még sokáig tovább él a modern, városi ruhában járó asszonyok között.

A kivetkőzés első mozzanata általában a viseleti ruhadarabok eladása. Ez az alkalom tulajdonképpen a még viseletben öltözők számára lehetőséget biztosít az egyes viseleti elemek pótlására, régi anyagok beszerzésére, a viselet továbbélésére, fennmaradására. Gyakran nemcsak az anyagok kerülnek így át a kivetkező vidékekről egyes viseletüket még megtartó falvakhoz, hanem maguk az öltözetdarabok is részévé válnak az ott még élő hagyományos paraszti öltözetnek.[9]

A viselet eladását követi a városi, modern ruházat beszerzése. Eleinte gyakori, hogy a viselet felsőszoknyájából varrnak egy teljesen stílustalan egyberuhát, ami semlegességével, divattalanságával átmenetet jelent az új modell: a városi, modern divatú ruhák felé. Az első bevásárláskor és még később is sokáig a viseletnél kialakult előállítási és beszerzési szokások élnek tovább. Így például a népviseletben öltöző fiatal lány férjhezmenetelekor egész életre szólóan megkapta a szükséges ruhaneműit, beleértve a különböző alkalmak és a kor által előírt viseleti együtteseket is. A városi ruhákat is a paraszti öltözködésben megszokott mennyiség szerint vásárolják, tehát ugyanúgy egyfajta divatú és stílusú öltözetet halmoznak fel időnként, mint például a hozomány esetében. Ez az öltözködési elv és eredménye, amely egyben az anyagi jólét és gazdagság egyik mutatója, ugyanúgy tovább él a fiatalabb generáció városias öltözködési szokásaiban, mint ahogy az idősebbek ruházkodási szokásának egyik alapvető elve volt.

A paraszti öltözködés korábban nagyrészt önellátáson alapult, majd a múlt század közepétől kezdődően a gyári anyagok térhódítása, a bonyolul-

tabb szabásformák elterjedése maga után vonta az egyes ruhadarabok előállítására specializált személy megjelenését. Ezek a „parasztvarrók" azonban ugyanúgy annak a közösségnek a tagjai, amelyben a megrendelők és az illető helységre jellemző viselet él. Megfigyelhető, hogy általában a modern, városi ruhák esetében is részben tovább él a varratott ruha iránti igény, s ez alól csak egy ruhadarab, a felsőkabát a kivétel. Még a fiatal lányok is idegenkednek a készen kapható, olcsó, divatos konfekcióruháktól, annak ellenére, hogy napjainkban a városban élő, a divatot követő fiatal nők öltözködését a készen kapható, viszonylag olcsó és divatos „butik-ruhák" jellemzik. Hiszen a divat gyors változásait nem lehet és nem gazdaságos csináltatott ruhaneműk hordásával követni, még ha ez utóbbi típusú ruhák minősége és tartóssága e mellett szólna is. A divatos ruhaneműk iránti igényt igyekszik kielégíteni a ruhaipar és a kereskedelem a divat változásait gyorsan követő, kis szériában gyártott, aránylag olcsó ruhadarabokkal és az árusításukra létesített és egyre jobban szaporodó újfajta üzlettípussal, a butikkal. Ilyen típusú üzleteket, ha falun még nem is, de nagyobb városokban már mindenütt találni, a falun élő fiatalok mégis idegenkednek a készruhák megvásárlásától. A hagyományos házi előállítás, saját kezű szabás-varrás, amely az idősebb generáció öltözetének előállításánál még általánosan elfogadott norma volt, a falusi fiatalabb generációban még mindig tovább él, és csak annyiban módosul, hogy elfogadja egy specialista — a varrónő — közvetítését.

Ha viszont megnézzük a körülbelül azonos időben kivetkőzött falvak városi jellegű ruházkodását, azt tapasztaljuk, hogy színeiben és főbb stílusjegyeikben nagyfokú hasonlóságot mutatnak az ország bármely részén. Ugyanolyan homogén jellegű ez az új öltözet, mint a viselet volt vagy mint a divat diktálta városi ruházat. Az egyéni ízlést nélkülöző homogén öltözködési stílus kialakulásának egyik oka az — mint már erről az előzőekben beszéltünk —, hogy a hagyományos paraszti öltözet funkciójánál, közösségi jellegénél fogva nem adhatott vagy csak igen kis mértékben adott teret és lehetőséget az egyéniség kifejezésére, az egyénre jellemző öltözködési stílus, a választási készség kialakulására. Az egyénekre jellemző ízlés a népviselet hagyományos rendje, állandósága, csekély variációs lehetősége miatt kellő mértékben nem fejlődött még ki, s így hiánya a már nem viseletet hordó fiatal generáció öltözködési szokásaiban is erősen érezteti hatását.

Mindemellett a városi stílusú öltözködés homogén jellegét csak tovább erősítik a kis számú helyi varrónő szakmai és ízlésbeli adottságai, akikhez általában csak körülbelüli elképzeléssel viszik el az anyagokat, a többit a varrónőre bízva. Ezért is nagyon egységes stílusú, fazonú, színű, jellegű az öltözet, ha a különböző korcsoportok szerinti differenciálódás egy kicsit meg is bontja ezt az egységet.

Az általánosan elfogadott helyi öltözködési szinttől való lemaradási félelem és a másikat mindenképpen utánozni akarás vágya minden újszerű ötletet, új fazont vagy színt rövid időn belül átvesz, átformálva és a helyi általános ízlés szerint átfogalmazva elterjeszt, aminek eredményeképpen megint csak egy nagyon egységes helyi divat alakul ki.

A mai falusi lányok, asszonyok fontosnak tartják öltözködésükben a divatot, a divatos formákat, színeket, a divat szabályait. Kialakulatlan egyéni ízlésük miatt a divat legfőbb irányítója ruházkodásuknak. A divatot elsősorban a tv-ből, képes újságokból, a környező nagyobb helységek vagy Budapest üz-

leteinek kirakataiból és nem utolsó sorban egymás öltözetéből nézik le, *másolják*. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy a látott *formákat* próbálják leutánozni, az anyagokat és színeket nem tudják. Amit általában divatnak gondolnak vagy divatos ruházati darabnak tartanak, gyakran 1-2 éves késést mutat nemcsak a nyugat-európai, de a budapesti divathoz képest is. Ez főleg bizonyos anyagok divata esetében (pl. nylonjersey) még nagyobb időbeli eltérést is mutat, ami tükrözi egyben azt a kereskedelmi ellátottságbeli fáziskülönbséget is, ami a főváros, a vidéki városok és a falvak között napjainkban is fennáll. A valóságban a hordott ruhák többsége nem divatos, nem követi a divat változásait. Tehát hiába tudnak, látnak, hallanak a sajtóból, rádióból, tv-ből általában az aktuális divatról, öltözködésük konkrét megvalósítására még mindig erősen hatnak a közösség által kialakított ízlésbeli és öltözködési normák, amelyek nehezen engedik elfogadni az újat, a merészet, tiltakoznak minden megszokottól eltérő ellen. Ennek következtében országszerte kialakul egy jellegzetes falusi divat, kisebb-nagyobb helyi eltérésekkel, amely a modern, városi öltözetből: formából (fazonból) és színből azt fogadja el, építi be a helyi öltözködési struktúrába, amit a még népviselethez szokott ízlésű közösség megengedhetőnek tart és elfogad. (Természetesen ez a megállapítás csak a korábban népviseletet hordó, megközelítőleg azonos időben viseletét elhagyó, azonos státusú falvakra érvényes.) A divat változásainak egyéni adottságoktól független elfogadása és követése eredményeképp komoly anyagi érték halmozódik fel a közvélemény által már nem divatosnak tartott és ennek következtében már nem hordott ruhaneműből. Ezeket a nem divatos ruhadarabokat ugyanúgy megőrzik és felhalmozzák a városi stílus szerint öltözködők, mint korábban a népviselet esetében ezt szükségszerűen és természetszerűleg tették.

A népviselet hordásához általában, de különösen a sokszoknyás viseletekhez kialakult egy jellegzetes mozgásforma, amely egy bizonyosfajta járásmódot és kéztartást jelentett.[10] A járásmód lényege az egyenes testtartás, kihúzott derék, felemelt fej volt, melyet a csípő ringatása, apró és szapora lépések és a test mellett lógató, himbálódzó kéztartás egészített ki. Ezeket a motorikus mozgásformákat a család idősebb nőtagjai tanították a kicsi lányoknak, akik maguk is igyekeztek a szép járást megfigyeléseik alapján elsajátítani. Viszont a kivetkőzéskor a városi öltözethez szükséges járásmódot, kéztartást nincs, aki megtanítsa, így a viselethez kialakult másféle mozgás még jóideig megmarad. Ezért, ha jól szabott, ízléses városi ruhákat hordanak is, mozgásuk darabos, nem az újfajta, más vonalú, más szabású öltözék stílusának megfelelő. A viseletüket elhagyó lányok, asszonyok járásukkal, mozgásukkal általában nem az új stílusú öltözék szép megjelenítését szolgálják, hanem a kettő között fennálló diszharmóniára hívják fel a figyelmet. A modern, városi öltözködés és az azt igénylő mozgásformák sok helyen nincsenek szinkronban az életformával, ez utóbbi hagyományosabb jellegéből következően.

Az eddigiekben felvázolt néhány vonás napjaink paraszti öltözködéséről, annak ellentmondásosságáról és problémáiról kiegészíthető azzal a jelenséggel, hogy minden egykori „viseletes" faluban megtalálható a paraszti öltözködés két szélső pólusa: az idős korosztály népviseletet megtartó öltözködése és a tizenévesek szélsőséges divat-túlkapásai.

Végezetül álljon itt egy viseletéből kivetkőzött középkorú asszony véleménye a fiatalok öltözködéséről: „Mindent meg kell szokni; volt miniszoknya, most van bőszárú nadrág. Az öregek nem értik a divatot, most ezeket a nad-

rágokat csúfolják ki. Én meg pártolom a fiatalokat, mert hát annak idején én is feltörtem a rendet a faluban, mikor levetettem a viseletet, és engem is sokat kicsúfoltak akkor. Ha én nem pártolom a fiatalokat meg a divatot, akkor ki pártolja meg? El kell fogadni a divatot, úgysem lehet meggyőzni a gyerekeket, míg bele nem únnak maguktól".

JEGYZETEK

[1] *Fél Edit—Hofer Tamás—K. Csilléry Klára:* Népművészet címszó a Magyar Néprajzi Lexikon III. köt. 743. Budapest, 1980.
[2] *Simmel, Georg:* A divat. In. Válogatott társadalomelméleti tanulmányok. Budapest, 1973. 473—508.
Barthes, Roland: Systeme de la Mode. Paris, 1967.
[3] *Fél Edit:* A női ruházkodás Martoson. Néprajzi Értesítő, 1942. 136.
[4] *Gáborján Alice:* Magyar népviseletek. Néprajzi Értesítő, 1976. 7.
[5] *Gáborján Alice:* Magyar népviseletek. Néprajzi Értesítő, 1976. A magyar népviseletek történeti rétegeinek összefoglalását adja a tanulmány.
[6] *Fél Edit:* A női ruházkodás Martoson. Néprajzi Értesítő, 1942. 136.
[7] *Fél Edit:* A női ruházkodás Martoson. Néprajzi Értesítő, 1976. 7.
[8] *Gergely Katalin:* Változások Varsány népviseletében. In Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához. Budapest, 1978. 201—275. Egy falu viseletében beállt változásokkal és a kivetkőzésekkel részletesen foglalkozik a tanulmány.
[9] *Hofer Tamás:* Az anyagi kultúra jelenkutatása. Magyar Filozófiai Szemle 1972/3—4. 523.
[10] *Fél Edit:* Újabb szempontok a viselet kutatásához. A test technikája. Ethnographia, 1952. 409.

Bálint B. András

„LÁTTAM A VILÁG NYOMORÚSÁGÁT, DE NEM LÁTTAM A KIUTAT"

(Adventisták)

És akkor feltetszik az ember Fiának jele az égen. És akkor sír a föld minden nemzetsége, és meglátják az embernek Fiát eljőni az ég felhőiben nagy hatalommal és dicsőséggel.

(Máté 24:30)

A keresztény vallások adventnek nevezik a karácsonyt megelőző négy hetet. Ez a Messiás-várás időszaka, innen kapták — vették — nevüket a hetedik napot ünneplő adventisták. Akik — hasonlóan a többi kereszténységhez — várják Krisztus második eljövetelét, de a katolikusoktól, reformátusoktól, evangélikusoktól eltérően az eljövetelt közelinek hiszik, bár időpontját nem tudják, nem is akarják megjelölni.

Az adventista vallás a 19. század harmadik-negyedik évtizedében keletkezett. Az első adventisták Dániel könyvének jóslatai alapján bonyolult számításokkal bizonyították, hogy a kijelölt idő, az úgynevezett prófétai korszak 1844-ben véget ér, utána már — napjainkig s tovább — a Messiás-várás rövid ideje következik. (Először 1844-re jövendölték a világ végét, de — miután ez nem következett be — revideálták nézetüket.) Krisztus bármikor várható második eljövetelével pedig kezdetét veszi a vizsgálat, melyet az utolsó ítélet zár le.

Protestáns egyház, minden tantételét szigorúan a Bibliából meríti. Az adventisták szó szerint veszik az Ó- és Újszövetség történeteit és próféciáit; elfogadhatatlannak tartják például a világ (a föld) keletkezésének és az élet fejlődésének evolucionista magyarázatát, amely a történelmi keresztény egyházakban — igaz, hosszas viták után — már polgárjogot nyert (Teilhard de Chardin). Sajátos hitelveik — a szombat ünneplése, a felnőtt-keresztelés, evési és ivási szokásaik — is a Szentírás szó szerint vételére utalnak.

A világon ma 3 millió 200 ezer a megkeresztelt adventisták száma; a szimpatizánsok, a keresztség előtt álló családtagok és a templomi vendégek száma ennek jó kétszerese. Táboruk — saját adataik szerint — évente tíz százalékkal nő. Az egyház alapsejtjei a gyülekezetek, ezek kerületté, a kerületek egyházterületté szerveződnek. A területeket az unió fogja össze, az uniókat pedig a divizió. Az adventista világegyház élén a Generál Konferencia (főtanács) áll, amelynek adminisztrációja az Egyesült Államokban székel.

A magyar unió valamivel több mint 5000 tagot számlál; a hivők 127 gyülekezetben gyakorolják vallásukat. Az állam 1957 óta az adventista egyházat elismeri, működését támogatja. De nem anyagilag! Az állam pénzét az adventisták hitelveik alapján nem fogadhatják el. Az egyház a hivők adományaiból, a kötelezőnek mondható tizedből tartja fenn magát, ebből fizeti lelkészeit és tisztségviselőit, az imaházak, a központi irodák és az adventista szociális otthon fenntartását.

A pestlőrinci gyülekezet, amelynek életébe most bepillantunk, 103 tagot tart nyilván. A lőrinci imaházba járnak a kispesti, a kőbányai, az erzsébeti adventisták, valamint a Pest környéki (gyáli, dabasi, ócsai) hívők is.

Ekkor kiméne ő hozzá Jeruzsálem és az egész Júdea és a Jordánnak egész környéke. És megkeresztelkednek vala ő általa a Jordán vizében, vallást tevén az ő bűneikről.
(Máté 3:5,6)

Keresztelést — alámerítést — épp nem a lőrinci gyülekezetben láttam, hanem az egyik budai templomban. A kétórás szertartáson, gyönyörű zsoltárok és zeneszámok, lendületes prédikációk után 19 tetőtől talpig fehérbe öltözött nőt és férfit merített alá a lelkipásztor a keresztelő medencében, a következő szavak kíséretében: „Szeretett kedves testvérnőm (atyámfia), hited megvallására megkeresztellek téged". Az alámerülők kivétel nélkül felnőttek (nagyobbrészt öregek) voltak.

F. Dániel, a lőrinci pap 45 éves. A főváros XIII. kerületében lakik feleségével és öt gyermekével, három és fél szobás modern lakásban. A keresztséget 20 esztendős korában vette föl, majd polgári foglalkozása, a szabómesterség mellett elvégezte a Szabadegyházak Tanácsa lelkészképzőjét. 1976 óta főfoglalkozású lelkipásztor.

— A *Bibliá*ban nincs szó gyermekkeresztségről, Jézus is 30 éves volt, amikor Keresztelő János megmerítette a Jordán vizében. Hamarább nem is tehette volna, a zsidók a 30. évet tekintették a felnőttkor küszöbének. Az apostolok is felnőtteket kereszteltek végig, csak a 4. században kezdett az egyház csecsemőket — alámerítés helyett — vízzel behinteni. Ezzel az egyház tagjává lehetett nyilvánítani őket, javult a statisztika. Mi már tudjuk, a szülő nem mondhatja meg, hogy a most még öntudatlan gyermek később milyen vallást fog tenni, Istent követi-e egyáltalán. A te hitednek vallomására megkeresztellek téged — így az írás, és a csecsemőknél hol van a hit? Elveink elfogadására csak a felnőtt képes. Aki akár egyetlen hitelvet fölöslegesnek, igaztalannak tart, azt nem kereszteljük meg. Járjon közénk tovább, próbálja eszével és szívével elfogadni a mi igazunkat, vagy elválnak útjaink.

K. Judit gyógyszerészhallgató, 22 éves. Kifejezetten szép, fekete lány. Még nincs megkeresztelve. Rendszerint édesanyjával jár istentiszteletre; apja vallástalan, öccse — bár hisz — évekkel ezelőtt elmaradt a gyülekezetből.

— Úgy tervezem, a diploma megszerzése után veszem föl a keresztséget. Egyszerűbb így. Anyám soha nem erőltette, hogy menjek vele, tartsam be a parancsokat, rám bízza, mit választok. Öcsémet sem irányította, nem rótta meg, amikor kimaradt. Mamám bedolgozó, apám lakatos, hitbeli nézeteltérésük mi-

att soha nem volt köztük vita. Igaz, apukám mondta néha, hogy minek mentek oda, mármint az imaházba, aztán: hogy tudtok ilyen hülyeségben hinni, de ennyi az egész.

— A gimnáziumban éreztem, hogy üldözik a vallásos fiatalokat, ezért szemtől szembe nem is vallottam be a hitemet. Negyedikben dolgozatot írtunk a világnézetünk alapjaiból, név nélkül, persze, ott kiderült, hogy az osztály fele hivő. Osztályfőnökünk tajtékzott, azzal fenyegetőzött, hogy kirúgatja a vallásos tanulókat, elvágja őket az érettségin, de nem rúgott ki senkit, nem is tárgyalt velünk. Az egyetemen a filozófia szemináriumon szoktunk vitatkozni, nem annyira a tanárral, inkább a többiekkel. Lehurrogják az istenhivőket, vannak komoly KISZ- meg párttagok, elég sokan. Én nem járok KISZ-gyűlésre, de állítólag KISZ-tag vagyok, mert... mert nálunk mindenki KISZ-tag, ahogy a gimnáziumban is az volt. Nem járok gyűlésre, de le kell dolgoznom a társadalmi munkát, most is voltunk egy hétig gyümölcsöt szedni, ezek vannak. Na és ezért nem akarom fölvenni még a keresztséget, mert néha szombaton, ünnepnapon is dolgozni kell, bejárni vagy vizsgázni, és ez összeegyeztethetetlen a hittel. Aki egyháztag, az ezt nem teheti meg.

— Én is érzem, mit szabad és mit nem, ez elég sok problémát okoz. Régebben táncoltam néha, most már egyáltalán nem hiányzik. Tizennégytől tizennyolcig van olyan hülye időszaka az embernek, hogy mindenhez kedve támad, ezen szerencsére túl vagyok. Alkoholt nem iszom, legfeljebb ha nem tudom kivédeni, megkínálnak egy pohárral, akkor. Tudom, ez a hitelvekbe ütközik, de ha mértékkel issza az ember... A kávéról is sok vita folyt, szabad-e vagy sem, de kis mértékben jó hatással lehet a szervezetre, nem igaz? Ugyanígy az ital is. Ismerek gyülekezetvezetőt, aki meg-megiszik egy kupicával. Nem lehet olyan farizeus módon élni... Disznóhúst nem eszem, ezért nem fizettem be a menzára sem. De ezeket én nem érzem hitelvi kérdéseknek, ez szokás dolga. Az adventistákat éppen arról ismerik föl, hogy nem isznak, nem esznek sertéshúst, röhögnek rajtunk, pedig nem ez a lényeg. Talán azért röhögnek, mert a disznót a zsidók sem eszik, nem tudom. Mondom, ezek miatt a dolgaim miatt egyelőre, még ha akarnám, se vehetném fel a keresztséget. Pedig nagyon szeretném.

S. Pál nyugdíjas címfestő, Lőrincen lakik a saját házában. A háború előtt református volt, fogságból hazatérve tért át az adventista hitre.

— Mielőtt bevonultam volna, elmentem a szocdemekhez, a kommunistákhoz, de nem találtam azt az egységet, szeretet, amit kerestem. Láttam a világ nyomorúságát, de nem láttam a kiutat. Aztán elvittek a frontra, megjártam a Don-kanyart úgy, hogy egyet sem kellett lőnöm, így rendelte a Jóisten, köszönöm neki. Az ölés nem az ember feladata. Buda ostrománál átálltam az oroszokhoz, a demokratikus hadseregben is szolgáltam egy évig. Az *Igével* korábban is kapcsolatban álltam, láttam a kisegyházak üldözését, szolidaritást éreztem velük. Minél többet olvastam az *Írást*, annál jobban láttam az advent igazát. Miután leszereltem, megkeresztelkedtem — életem legszebb napja volt. Alámerülni, megtisztulni bűntől, gonoszságtól — aki nem élte át, az nem tudhatja, mit jelent a kereszt szentsége.

— A MÁVAG-ban dolgoztam, az ötvenes években megszenvedtem a hitemért. Eljárást indítottak ellenem munkamegtagadás miatt. mert szombaton nem voltam hajlandó bejárni. A párttitkár volt a hangadó, aki előtte hivő volt, de a szenvedések eltávolították Istentől. Azt mondta, majd megmutatja, ki az

erősebb, Isten vagy a párt. Ő aztán elkerült a gyárból, lebukott valamin — én maradtam, egész a nyugdíjazásig. Egy hivő társammal együtt. Becsültük a munkát, volt, hogy 52 órát vállaltunk egyhuzamban, vasárnapi műszakot, mindent — csak a szombatot nem. Mondta is egyszer az igazgató egy ilyen vasárnapi műszak előtt, amikor alig jöttünk össze néhányan: bárcsak most száz adventistám lenne... A hitet, a munkaszeretetet én a keresztségnek köszönhetem. Ki tudja, mivé lettem volna nélküle.

Megemlékezzél a szombatnapról, hogy megszenteljed azt.
(Mózes II. 20:8)

Az eddigiekből is sejthető, hogy az adventisták a Biblia szerinti hetedik nap, a szombat ünneplése miatt kerültek leggyakrabban összetűzésbe a társadalommal. (Vagyis a vállalattal, valamelyik tömegszervezettel, esetleg csak a szomszédokkal, a munkatársakkal.) A kéthetenkénti, egyes üzemekben a hetenkénti szabad szombat bevezetése sokat enyhített ezen a feszültségen, de teljesen nem oldotta fel; gondoljunk a kommunista szombatra, mely alól az adventisták kizárólag a hitbeli tiltás miatt vonják ki magukat — s amit egyes gazdasági, politikai vezetők képtelenek megérteni. Pedig a szombat kivételével az adventisták keményen dolgoznak.

Részlet egy üzemi újság brigádriportjából:

„— Bármennyire is hihetetlen, mi örömmel látunk munkához — mondja Árokszállási Gergely, az adventista brigád vezetője. — Még akkor is, ha ezt a bolondos tulajdonságunkat nemegyszer alaposan kihasználják. Annyira azért nem vagyunk megszállottak, hogy ne vennénk észre a számunkra hátrányos megkülönböztetéseket. (...) Ezenkívül van a munkának egy becsületbeli oldala is. Tegnap például itt volt a telepen öt teli gondola és egy vagon, amit ki kellett rakni. Ha egy napot csúsznánk a munkával, a vállalat kocsiálláspénzt fizet. Hogy nagyjából értse, miről van szó: a Szovjetunióból érkező gondolának a rakodótere legalább kétszer akkora, mint a normál magyar vagoné. Így valójában hat vagon helyett tizenegyet pakoltunk ki. (...)

Az iparvágányok felől a telepvezető, Varsányi Tibor közeledik. A beszélgetés egy pillanatra elakad.

— Folytassák csak — hangzik a biztatás.

— Az adventisták szombaton nem dolgoznak. Nem okozott ez konfliktust a munkában?

— Itt az Erdértnél nem — válaszolja Szalai Tamás. — Az ötvenes években vasárnap dolgoztuk le a kiesett munkaidőt, amióta bevezették a kéthetenkénti szabad szombatot, azóta túlórával pótolunk.

— Nekik nem okozott gondot, mert a telepvezető tartotta a hátát — vág közbe Varsányi Tibor. — Ma már persze elcsitultak ekörül a viták.

— Önnek mi a véleménye a brigádról?

— A telepen mindössze négy brigád van, egyik sem rossz, de az kétségtelen, hogy Árokszállásiék a legjobbak. Ha húsz brigád lenne, azt hiszem, akkor is ők lennének a legjobbak. A munka szempontjából és emberileg mérve is. Ez a közösség sok tekintetben egy nagyobb kollektívának is példaképe lehetne."

R. Lászlóné vegyésztechnikusként dolgozik az egyik nagyobb pesti gyógyszergyárban, 29 éves.

— A *Biblia* azt parancsolja, szombaton semmi dolgot ne tégy se magad, se fiad, se szolgálód, se barmod, se jövevényed, aki a kapudon belül van. Ami engem illet, nekem csak a kommunista műszakkal van bajom, mert különben nem járunk be szombaton sem. Itthon aznap nem főzök, nem takarítok, ha lehet, egész nap a gyülekezetben vagyok. De a társadalmi munka komoly gond, mert céljaival én nagyon egyetértek, azzal ugye, hogy óvodáért, háborús, szegény országok megsegítéséért dolgozunk. Mondtam is: odaadom egy napi béremet; nem jó, felelték, le kell dolgozni. Végül abban állapodtunk meg, hogy én hétköznap este maradok bent tovább — felajánlásból. Harc volt, de végül is győztem.

— Ami a fiamat, a házam népét illeti... hát igen. A kétlaki életet az Úristen nem veszi szívesen, de a gyerek iskolába jár, onnan nem szabad eltiltani. Vannak bigott szülők, akik szombaton nem engedik el a gyereket, de én ezt túlzásnak tartom. Első a kötelesség, legfontosabb, hogy művelt ember legyen. Aztán az iskolában is megszólnák, ha tudnák, hogy az egyház miatt mulaszt. Mindig figyelmeztetem, nem kell mondani senkinek, hogy mi hivők vagyunk, templomba járunk, mert csak kifigurázzák. A gyülekezetben történtekről is... egy szót se. Ránk tartozik, magánügy, kész. De azért szombat délután viszem magammal, szabad szombaton délelőtt is. Olyankor velünk a férjem is, hacsak nincs bent a főiskolán. Estin tanul, és néha szombaton is van foglalkozás, zárthelyi, arra muszáj elmennie. Ha kimarad, még elesik a diplomától. A szombati bejárás konfliktust okoz neki, meg nekem is, de... mit csináljunk? Élni azért kell.

Szombat reggel már 9 körül gyülekeznek a hivők az imaházban. „Az Úr áldása terajtad, testvér" — öreg, fejkendős néni köszönt a bejáratnál, tiltakozásom ellenére lesegíti a kabátomat, bekísér a nagyterembe, ünneplőbe öltözött asszonyok, sötét ruhás, nyakkendős férfiak beszélgetnek halkan, csoportokba verődve.

A szombatiskola fél 10-kor kezdődik, akkor már jó ötvenen vagyunk a teremben. Jobbára középkorúak, idősebbek, elvétve egy-két fiatal. (A gyülekezet átlagéletkora a 60 év körül mozog. A tagok 80 százaléka fizikai — ipari vagy mezőgazdasági — munkás, illetve most már nyugdíjas munkás.) A tanítás hat „osztályban" folyik, az osztályok külön helyezkednek el a teremben, a tanító — egy-egy felkészültebb hivő — kézbe veszi *A megváltás örömüzenete* című könyvecskét meg a *Bibliát*, kezdetét veszi az óra.

Minden évben más-más témát vitatnak meg. Az idén *Pál apostol rómabeliekhez írt levele* alapján Jézus tanúságtétele, a fájdalom és gyógyulás, valamint a mértékletesség (ép testben ép lélek) kérdése van napirenden. A témákat, a hozzáfűzött kérdésekkel és idézetekkel a Generál Konferencia ajánlása nyomán, az országos központban állítják össze.

Azonnal feltűnik, hogy — akár később, az istentiszteleteken — az órán mindenki tevékenyen részt vesz. A tanító egy-egy kérdésére többen is jelentkeznek, bár gyakran ismétlik egymást, idézetre idézettel felelnek. A válaszok közepes vagy inkább alacsony műveltségi szintről és a *Biblia* beható ismeretéről tanúskodnak.

Az aktív részvételről még annyit: a lelkész arra törekszik, minél többen kapjanak — vállaljanak — valamilyen tisztséget. A gyülekezet élén a bizottság áll; a legtekintélyesebb — és nem a legidősebb — hivő „a gyülekezet vénje" tisztséget kapja. Van köztük pénztáros, jegyző, szombatiskolai tanító, lelki-

gondozó, szegények istápolója; a zenéhez értők pedig felváltva játszanak a harmóniumon. Istentiszteleteken mindig más-más laikus testvér segíti a lelkipásztort; imát mond, énekel, citál a *Bibliából*. Minden alkalommal elhangzik egy-két vers, általában hivők szerzeménye, dilettáns, de roppant szuggesztív költemény. A szavalatot és az éneket a gyülekezet hangos „köszönjük szépen"-nel fogadja.

A szombatiskola után rövid szünet, majd következik az istentisztelet. Ekkor már lehetnek hetvenen is. (Az oktatáson nem mindenki vesz részt. Egy érettségizett hivő — finoman — egyszerűnek, s ezért számára fölöslegesnek ítélte az ott elhangzottakat.) Az istentisztelet úgy zajlik, mint bármely protestáns templomban, csak nagyobb áhítattal. A prédikáció — amely többnyire valamelyó- vagy újszövetségi idézetre épül — rendszerint kitér arra, hogy az emberiség utolsó napjait éli, a megjövendölt jelek arra mutatnak, hogy Krisztus hamarosan másodszor is elérkezik a földre.

Negyedévenként úrvacsorát osztanak. Ezt lábmosás előzi meg, akár az utolsó vacsorán; a hivők egymás lábát mossák meg egy nagyobb edényben. A kovásztalan kenyeret (a kovász a bűn jelképe) és a pohárka erjedetlen bort a pap és az egyik igehirdető hordja körül, a tagok állva veszik magukhoz. Ottjártamkor szinte mindenki élt az úrvacsorával, csupán két hivő maradt ülve. Miért? — kérdeztem utóbb egyiküket, egy harminc év körüli lányt. Kísért a bűn — felelte egyszerűen. És lehajtotta a fejét.

Az istentisztelet dél körül ér véget. Utána kötetlen beszélgetés, miközben a közelben lakók hazaszállingóznak ebédelni. A távoli kerületekből érkezők és a vidékiek maradnak, helyben várják meg a fél 3-kor kezdődő délutáni tiszteletadást. Elmélkednek, imádkoznak, cseverésznek. A délutáni istentiszteleten nagyjából ugyanannyian vannak, de több a gyerek, a fiatal; ők délelőtt iskolában voltak, vagy egyéb kötelező elfoglaltságuk akadt.

Az imaház öt óra felé ürül ki teljesen. Közeledik a naplemente — a szombatünnepnek vége.

Láttam a foglalatosságot, melyet adott Isten az ember fiainak, hogy fáradozzanak benne. (Prédikátor 3:9,10)

Minden tevékenység és minden meggyőződés káros, amely eltávolítja az embert a közösségből, a társadalomból. Ha csupán az üdvözülésre, az egyén túlvilági boldogulására szorít, kárt tesz a vallásos életfelfogás is. Az adventistáknál és másutt elég sok hivővel találkoztam, aki a maga és a legszűkebb környezete buzgóságán kívül vajmi keveset törődött a világgal. Egy baptista orvostól hallottam: az embernek meg kell őriznie autonómiáját, hogy üdvözüljön. Néhány év múlva nyugdíjba ment, felhagyott a magánpraxissal, kimaradt az egyházból, bezárkózott a lakásába és naphosszat olvasgatott, imádkozott.

Végsőkig következetes volt. Megőrizte belső függetlenségét, csak az üdvösségre összpontosított. Egyszemélyes szektájában maga volt a pap és a gyülekezet.

A lőrinci adventisták vénje, K. Lajos mindössze 40 éves. A kispesti lakótelepen él, szépen berendezett két és félszobás lakásban. Felesége szintén hivő, kisfiúk is rendszeresen jár a gyülekezetbe.

K. Lajos a baptista orvos ellenpéldája lehetne.

— Édesapám adventista lelkész volt, így én beleszülettem a vallásomba. Adventista lett a bátyám meg az öcsém is. A háború előtt nehéz volt a sorsunk, apámnak feketén állást kellett vállalnia, különben halálra szekálták volna a hatóságok meg a nagyegyházak papjai. Emlékszem, bennünket, gyerekeket a kultuszminiszter rendelete kitiltott az istentiszteletről, nehogy megfertőződjünk. Az adventisták sok zsidót megmentettek, ingyenkonyhát tartottak fenn, hát haragudtak rájuk.

— Akkori, csöndes ellenállásunkat sokan máig sem felejtették. Miskolci gyülekezetünk nemrég házat vásárolt a városközpontban. Tanácsi lakóház volt, templommá akarták átalakítani, így a vételáron kívül megváltási díjat is kellett fizetni érte, 1 millió 300 ezer forintot. Mikor a téma napirendre került, a tanácsülésen fölállt egy idős kommunista és azt mondta: 43-ban az adventista népkonyha tartott el bennünket, üldözötteket, most viszonozhatnánk a segítséget — engedjük el nekik a lakásmegváltást! El is engedték, az egyház nagy könnyebbségére.

— Volt időszak, amikor adventistaként nem is szerepelhettünk, kényszerből fölvettük a Bibliakövetők Egyesülete, majd a Bibliakövetők Felekezete nevet. A felszabadulás után számunkra is elérkezett a szabadság, tagjai lettünk a Szabadegyházak Tanácsának, többé nem zaklattak, nem gúnyoltak minket. Csak — figyeltek. Az ötvenes években Miskolcon például mindenkit igazoltattak az államvédelmisek, aki a templomba igyekezett. Aztán egy ember éveken keresztül járt a lakásunkra, beszélt, kérdezett, meg akarta tudni, nem csinálunk-e valami titkosat a vallásgyakorláson kívül. Nyugati kapcsolatokat sejtett, állandóan a postánk érdekelte, a könyveinket nézte. Amúgy én sok hátrányát nem láttam apám foglalkozásának, az iskolában nem szólt senki, nem kérdezték, járok-e templomba, egyáltalán, nagyon nyugodtan hagytak. Velem nem kellett bosszankodni az iskolai hittan miatt, mint a katolikusokkal, mert mi nem szervezünk olyat. Az adventista egyház kezdetektől az állami iskolák híve, azt tartja, hogy a hitoktatás a templomba való, a vallás privát dolog. Ez így egészséges.

— De azért én is kaptam egy-két pofont. 58-ban felvételiztem a szegedi egyetem orvosi karára, de már előre megmondták, hiába... A vizsgán megkérdezték, járok-e gyülekezetbe, igent feleltem. 62-ben Budapesten kísérleteztem, akkor már semmit se mondtak, de a 19 pontom ellenére kívül rekedtem. Másokat ugyanennyivel fölvettek. Nem tudom, volt-e benne célzatosság, mert az öcsém ugyanakkor simán bejutott a közgázra, ami jóval politikusabb hely. Végül elvégeztem az egészségügyi szakiskolát, aztán a röntgenasszisztensi tanfolyamot, és most járok levelezőn a közegészségügyi iskolára, ami rendes felsőfokú oklevelet ad. Közben kijártam a lelkészképzőt, de nem szenteltek fel, csak igehirdető vagyok. És 69-től a gyülekezet vénje. Esketést, keresztelést nem tarthatok, de oszthatok úrvacsorát, és általában felelős vagyok a hivek lelkiállapotáért.

— Fontosnak tartom az evilági létet, talán fontosabbnak, mint egy ateista. Amit a földön művelünk, attól függ, elnyerjük-e az örök kegyelmet vagy nem. Tehát nem csak a hitélettől, hanem a munkánktól, a többi emberhez való viszonyunktól. Mi azt valljuk, hogy a halál után álomba merül az ember, és csak az utolsó ítélet harsonái ébresztik. Akkor aztán Jézus megítél mindenkit; a gonoszoknak a teljes megsemmisülés jut, az igazaknak az örök élet, itt, ezen a földön. Már most olyanná kell alakítanunk, hogy akkor is, mindig lakható legyen.

— Tehát orvos szerettem volna lenni, de nem sikerült. Ezt életem legnagyobb kudarcának érzem. A KÖJÁL-nál dolgozom, a sugáregészségügyi osztályon, feladatom az izotópos munkahelyek — kórházak, üzemek — ellenőrzése. A keresetem 3750 forint, erre jön 50 százalék veszélyességi pótlék, én elégedett vagyok ezzel a pénzzel. Másodállásom nincs, nem is bírnám. Mert van néhány társadalmi funkcióm, az jókat kanyarít a szabad időmből. Hát először is... 71 óta tanácstag vagyok, nemrég kezdtem a harmadik ciklusomat. Nem volt könnyű időszak, a 70-es években bontották le a kispesti városközpontot, évtizedek óta itt lakó családokat kellett kilakoltatni, jött a bulldózer, dőltek a házak, mint a kártyavár. Képzelheti, mennyien kerestek, próbáljam elintézni, hogy legalább itt kapjanak lakást. Amikor felépültek a blokkházak, akkor az építési hibák, a fűtés, az üzletek miatt kellett szaladgálnom. Csináltam, azt hiszem, megfelelően, különben nem jelöltek volna újra meg újra.

— 73 óta vagyok a Népfrontban, előbb az ifjúságpolitikai bizottságban, jelenleg a környezetvédelemben. A Vöröskeresztben is vannak funkcióim, a tisztaság, a parkosítás... közegészségügyi munkám miatt kaptam ezeket a megbízatásokat. Szívesen végzem, tudom, hogy mindnyájunk élete könnyebb lesz, ha elérünk valamit. Vallásomat még soha nem tették szóvá, ezeken a területeken együtt kell dolgozni hívőknek és ateistáknak. Tavaly a munkahelyemen szóba jöttem a pártfejlesztésnél, utólag hallottam, hogy többen kiálltak mellettem, igenis, a Lajost be kell venni, jól dolgozik, társadalmi tisztségeket vállal. Míg végre valaki bemondta, hogy én adventista vagyok meg igehirdető, jót nevettem az egészen. Miért nem nekem szóltak először?...

Fél négykor kezdtük a beszélgetést, de ötkor befejeztük, mert K. Lajosnak lakóbizottsági ülésre kellett mennie, s mint mondta, azt nem lehet elhalasztani, mi viszont találkozhatunk még. Öltözés közben megjegyezte, hogy hétköznapjai jobbára így zajlanak, de a hét vége számára szent, Istennel és a családdal tölti. Ezzel elviharzott.

Feleségét kérdeztem, nem zavarja-e Lajos sokféle elfoglaltsága. Sóhajtott. Szerencsés esetben szombaton együtt vannak a lőrinci imaházban, de férjének kéthetenként Pándra kell utaznia, ahol szintén igehirdető és gyülekezeti vén. Ilyenkor csak a vasárnapot tudják együtt tölteni. Hétköznap? Este kilencig legfeljebb egy-két szót, ha váltanak, Lajos mindig rohan valami bizottságba, hivatalba, ülésre. Ő, az asszony, megszokta már, de eleinte nagyon fájt neki, hogy egész délután egyedül kell lennie. Most: tanul a gyerekkel, főz, mos, takarít. Várja az urát.

Bort és szeszes italt ne igyatok te és a te fiaid veled, mikor bementek a gyülekezet sátorába...

(Mózes III. 10:9)

Ezek azok az állatok, amelyeket megehettek minden barmok közül, amelyek vannak e földön.

(Mózes III. 11:2)

Többször megfordultam hivek lakásán, mindig megkínáltak szörppel, süteménnyel, esetleg feketekávéval. Az eddigiekből kiderült, hogy az adventisták

tartózkodnak mindenfajta alkohol és — akár a zsidók — a tisztátalan állatok (ló, disznó, nyúl stb.) fogyasztásától, nem dohányoznak, kerülnek mindenfajta káros szenvedélyt.

Testünk Isten temploma — vallják Pál apostollal —, s ezt a templomot nem szabad megszentségteleníteni, rombolni erőnek erejével. Az ivást, a dohányzást egyértelműen tiltják, de a kávéval kapcsolatban már megoszlanak a vélemények. Mértékkel fogyasztva orvosság — magyarázta K. Lajosné, kavargatva a gőzölgő italt —, hiszen a koffein értágító, s így frissítő hatással bír. De egy pohár konyak is — vetettem ellent. Ezt már nem fogadta el; szerinte az első pohárnál nehéz megállni, s ha nem tiszta az ember feje, készületlenül érheti Krisztus második eljövetele.

A fogyasztható húsételt — szárnyast, marhát, borjút — nem kóserálják, mint a zsidók, s igyekeznek minél ízesebben, változatosabban elkészíteni. Vannak köztük vegetáriánusok, de a többség ezt túlzásnak tartja. Olajjal főznek, s roppant büszkék arra, hogy konyhájuk sokkal egészségesebb az átlagos magyar konyhánál. Egyáltalán: más hivőkhöz képest szokatlanul sokat foglalkoznak testükkel, az egészséges életmód kérdéseivel. Ami jót megenged Isten, azzal élni kell — fejtegette egy vidéki hivő. Mondtam neki: Isten többet enged az embernek, mint ők. Elővettem az Újszövetséget, s felütöttem az Apostolok cselekedetei 10. részénél, amelyben Péter megéhezik, edény száll hozzá az égből, s az edényben mindenféle négylábúak, vadak és csúszómászók nyüzsögnek: Mózes tanítása szerint tisztátalan állatok. Péter nem is akar enni belőlük, de szózat lőn hozzá az égből: „A miket az Isten megtisztított, te ne mondd tisztátalanoknak." Emberem kényszeredetten mosolygott, s azt mondta, majd megbeszéli a pappal, mint kell érteni ezt a szólást.

Szórakozásaik egyszerűek, kerülnek mindent, aminek — úgymond — kicsapongás jellege van. Nem táncolnak; a táncot a szexuális aktus szimbólumának tartják, s ezért — nem házastársak közt, illetve társaságban — elvetendőnek. K. Judit, mivel még nincs megkeresztelve, kicsit szabadabban él, mint hittestvérei. Minden kérdésemre őszintén válaszolt, de amikor azt tudakoltam, volt-e már nemi kapcsolata, fülig elpirult, s nem mondott semmit. Kikapcsoltam a magnót — csak a fejét rázta: erre nem felelhet. A lelkész, F. Dániel egy ízben hosszasan magyarázta, hogy a szexualitás az egyik legemberibb jelenség, ezért embertelen a katolikus papok kötelező cölibátusa. De a nemi kapcsolatot ők is csak házastársak közt tartják megengedhetőnek. A preventív fogamzásgátlást helyeslik, a művi abortuszt tiltják.

Színházba, moziba nem járnak, illetve csak akkor — kevesen és kivételesen —, ha tudják, hogy a darab vagy a film tilalmas cselekvésre csábítást és vallás- vagy istenkáromlást nem tartalmaz. Eszerint válogatják meg olvasmányaikat is. Találkoztam főiskolással, aki azért tette le a *Bűn és bűnhődést* a felénél, mert gonosz gyilkosságról szól, és szenvedélyes szerelmi jelenetek játszódnak benne. Az egyszerű hivők jobbára csak a *Bibliát* s a pap vagy a testvérek által ajánlott kegyes könyveket forgatják. Az egyház vezetői közt viszont megismertem egy nagy műveltségű, széles látókörű férfiút, akinek több ezer kötetes könyvtárát, de különösen tudományos, irodalmi, képző- és zeneművészeti tájékozottságát sok „világi" értelmiségi megirigyelhetné.

A sokféle tilalom miatt az adventisták többsége nem érzi jól magát nem hivők körében; ezzel magyarázható meglehetősen belterjes társas életük is. (A gyülekezet egyik tagja, ügyvéd, saját bevallása szerint azért vett Balatonlellén

hétvégi házat, mert ott a szomszédban van az adventista üdülő, így a szombatot, sőt, szinte az egész szabadságot hivőtársai közt töltheti.) A barátságok, de leggyakrabban az életre szóló szerelmek is gyülekezeten belül szövődnek, ami nem csoda, hisz egy nem hivő nehezen viselné el puritán szokásaikat. S ők is kínosan éreznék magukat olyan társaságban, ahol a többiek isznak, cigarettáznak, táncolnak vagy egyszerűen csak szekularizált módon csevegnek. Magasfokú közösségi igényeiket tehát szinte kizárólag egyházon belül gyakorolják.

(Van, akinek ez nem tetszik. Egy Pest megyei község vb-titkára panaszolta, hogy zavarja őt a helyi szekta erős hitélete. „Még hétköznap is összejárnak, énekelnek, buzgólkodnak. Direkte nem tehetek ellenük semmit, de megpróbálom a katolikusokkal meg a reformátusokkal szétugrasztani őket..." Hogy a gyülekezet milyen vallást követ, nem tudta megmondani. A közösségi életről megtudtam, hogy a faluban nincs művelődési ház, nincs ifjúsági klub, nincs kulturált vendéglő, presszó. Csak kocsma, kocsma hátán. „Ha nem tudunk helyette semmit nyújtani, ugyan miért kellene szétugrasztani a hivő közösségeket, ahol az emberek valóban otthon érzik magukat?" — kérdeztem tőle. „Mert sötétségben élnek" — volt a válasz.)

Belterjes társas kapcsolataik ellenére, az adventisták felelősséget éreznek s nyitottak az emberiség gondjai iránt. Az antialkoholizmust nem tartják magánügynek. Idehaza sokan tevékenykednek a Vöröskereszt antialkoholista bizottságaiban és klubjaiban, az antialkoholista világszervezetet pedig szinte teljes egészében az adventisták Generál Konferenciája irányítja és pénzeli. Hasonlóképp — a „Ne ölj!" parancsa alapján — elleneznek és a Sátán művének tartanak minden háborút, s tesznek is ellene: Magyarországon és világszerte számos adventista harcosa van a békemozgalomnak. (Viszont a fegyverfogás nem tilos, mint a nazarénusoknál; vállalják a sorkatonai szolgálatot.) Támogatják az időseket és elesetteket; Tasson saját szociális otthont tartanak fenn.

A megváltás örömüzenete című hittankönyvben külön fejezet foglalkozik az emberi környezet s ezáltal az élet védelmével. Az egyik szombatiskolai órán a tanító arról beszélt, hogy Noé idejében Isten elpusztította a természetet, mert bűnös volt a világ. Környezetünk mai pusztulása arra figyelmeztet, hogy mi sem élünk Istennek tetsző, igaz életet — tette hozzá.

A nép pedig felele, és monda: Távol legyen tőlünk, hogy elhagyjuk az Urat, szolgálván idegen isteneknek.

(Józsué 24:16)

A közösség általában nem olyan erős, mint tagjai szeretnék. Nézeteltérések, érdekkülönbségek szabdalják át meg át. A magyarországi adventista egyház a hetvenes években esett át történetének egyik legnagyobb traumáján. Korábban is előfordult, hogy egyes hivők másik kisegyházhoz vagy egészen szélsőséges szektához (például a Jehova tanúihoz) csapódtak, ezúttal azonban lelkészek vezetésével vált ki egy több száz fős csoport, amely máig adventistának — sőt, az egyedül üdvözítő adventista egyháznak — hirdeti magát.

Azt a bizonyos alámerítést, amelyről a felnőtt keresztségnél szóltam, ennek a különvált csoportnak az imaházában láttam. Hangosabb, impresszívebb gyülekezet, mint a pestlőrinci; vezetőjük, E. Oszkár kifejezetten fanatikus sze-

mélyiség. Hitelveiket megtartották, de egyes vonásait kihangsúlyozzák, eltúlozzák. (Például a szexuális tabukat.) Míg a hivatalos adventista egyház elismeri az állam, az össztársadalom szerepét az egyén, így a hívő életében (*Pál apostol római levelét* követve), addig ők a Szabadegyházak Tanácsát is ördögi konstrukciónak tartják, nemrég elhunyt elnökére pedig azt mondták, hogy a Sátánnal hál... Nem akarnak együttműködni sem az állammal, sem más egyházakkal; az ökumené ideáját elvetik. Látszólagos radikalizmusuk hatást gyakorol a fiatalokra; gyülekezetük átlagéletkora jóval alacsonyabb, mint a lőrincié vagy az egész anyaegyházé, és — saját becslésük szerint — több köztük a közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkező.

K. Judit, a gyógyszerészhallgató így nyilatkozott róluk:

— Rendes társaság, én csak azt mondhatom. Egyszer szólt egy barátnőm, menjek el vele oda, hát elmentem, és nem bántam meg. Nálunk az emberek begubóznak, ott viszont nyílt, életvidám hivekkel találkoztam, köztük sok fiatallal. Szinte kaszinóztak. De miért baj az, ha vallásos emberek, pláne fiatalok, jól érzik magukat? Tudom, a vallás nem kaszinó, nem ez a lényege, de azért más dolgokról is kell beszélni, nem? Itt, Lőrincen azt mondják, rossz lépés, ha odamegy valaki. De miért rossz, kérdezem én. A prédikáció ugyanaz, az úrvacsora, a keresztség ugyanúgy zajlik. Ők is a szombatot ünneplik. Ők is betartják a parancsokat. Hát akkor? Aki ott marad, maradjon, nem vész el Isten számára. Az embertől nem lehet elvenni az önálló választást, ez velejár a szabad akarattal. Ki itt, ki ott érzi jól magát, ki meg elszakad az egyháztól vagy beáll az Őrállókhoz. Hát azok semmi húst, tejet, tojást nem esznek, gyógyszert a haldoklónak sem adnak, merthogy az keresztezné Isten szándékát. Szóval ahová a hitem, az akaratom küld, oda állok. Rám nézve nem veszélyes E.-ék csoportja, mert én megszoktam Lőrincen. De azért eljárok néha oda is, ehhez senkinek semmi köze.

Sz. Jenő, az adventista egyház központi területének elnöke, a SZET lelkészképzőjének dékánja magyarázta:

— Köztudott, hogy a szabadegyházakat mennyire üldözték a Horthy-korszakban, milyen szégyen volt, ha valaki baptista, metodista, adventista lett. A szektás jelző a leprással volt egyenértékű. Természetes, hogy ez a külső nyomás belsőleg is hatott: összepréselte a gyülekezeteket. Meggyőződésem, hogy egyik-másik extrém szektának (elsősorban a jehovistáknak) ma is az üldözés hiányzik, és ez hiányzott a tőlünk kivált csoport vezetőinek is. Meg a hatalom, amire nem volt módjuk szert tenni. Őket nem ismeri el az állam, nincsenek bejegyezve, nem tagjai a SZET-nek, ez az exlex állapot sokak számára vonzó. E. Oszkár — épp a csoport belső kohézióját erősítendő — azt szeretné, ha üldöznék őket, de erre senki nem hajlandó, sem az egyházügyi hivatal, sem a helyi tanács, sem a szabadegyházak. Szép, modern imaházat építettek a libegő alján, méghozzá engedély nélkül, de ezzel sem tudtak semmiféle ellenintézkedést kiprovokálni, úgy élik hitéletüket, ahogy akarják.

— Na most, az kétségtelen, hogy az elismert egyházak, így a mi gyülekezeteinek belső ereje is — gyöngül. Megszűnt a külső, állami nyomás, lanyhulóban a szeretet. De azt hiszem, a kényszerszeretet, amit a külső presszió indukál, nem ér annyit, mint a minőségi szeretet, amikor magam döntök úgy, hogy vállalom ezt vagy azt az embert, ezt vagy amazt a közösséget. Nekünk a szabad minőségi szeretetet kell megtalálnunk, nem kívánjuk vissza az üldözés időszakát. E.-ék továbbra is keresik a konfliktusokat, tudom, nagyon szeretnék,

ha pár hétre leültetnék őket, de ezt a szívességet nem teszik meg nekik, a történelem kerekét nem lehet visszaforgatni.

Idézet a magyarországi adventista unió 1978 áprilisában hozott határozatából: „Egyházunk hitelveivel összhangban arra törekszünk, hogy földi hazánknak, a Magyar Népköztársaságnak hűséges polgárai legyünk. Isten igéje engedelmességre kötelez minket, ez az engedelmesség nem csupán a törvények tiszteletben tartását jelenti, hanem jelenti a jónak a cselekvését minden ember hasznára. (...) Az egyház Krisztus teste, mi pedig mindnyájan tagjai vagyunk. Ezért elköteleztük magunkat az egymásért végzett szolgálatra is. Szorgalmazni kívánjuk fokozottabb segítségnyújtással és munkánk rendszeresebbé tételével a gyülekezetek diakóniai szolgálatát. Szeretettel és türelemmel szeretnénk módot találni arra, hogy az egyház testétől eltávolodottakat a gyülekezetbe visszavehessük."

A hívó szó süket fülekre talált, a renegát csoportot fegyelmileg kizárták az adventista közösségből. A szektából — újabb szekta alakult.

SZERZŐINKRŐL

Bálint B. András szociográfus, a Vigilia c. folyóirat munkatársa

Berki Sándor közgazdász, az ETERNIT művek dolgozója

Gergely Katalin, etnográfus, az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának tudományos munkatársa

Hegyi Imre újságíró, a Magyar Rádió munkatársa

Kapitány Ágnes a Művelődéskutató Intézet tudományos munkatársa

Kapitány Gábor a Művelődéskutató Intézet tudományos munkatársa

Kovalik Márta újságíró, a Magyar Rádió munkatársa

László-Bencsik Sándor a Művelődéskutató Intézet tudományos munkatársa

Lipp Márta a Művelődéskutató Intézet tudományos munkatársa

Mátyus Aliz a Művelődéskutató Intézet tudományos munkatársa

Neidermüller Péter etnográfus, az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának tudományos munkatársa

Varsányi Gyula újságíró, a Magyar Rádió munkatársa

BOSZORKÁNYOK PEDIG NINCSENEK

(Részletek Hegyi Imre—Kovalik Márta—Varsányi Gyula rádióműsorából)*

Tavaly ősszel érkezett levél egy nyugat-dunántúli faluból, melyben a rádió segítségét kérték a titokzatos boszorkány ellen.

(Beszélgetés az „áldozat" családjával)

— *Maguk küldték a levelet a rádiónak? Kérem, mesélje el, milyen lelkiállapotban gondolt arra, hogy már sehonnan máshonnan vigaszt nem kapnak, csak a rádiótól!*

— Hát legelőször, a lányom avval jött haza, hogy a lakásban majdnem megzavarodott. És ha kiment, semmi probléma nem volt. Annyira ki volt készülve, hogy járt hozzá az orvos kezelni. Azt mondták, már erősebb gyógyszert nem talál neki, de ha kijött, semmi baja nem volt.

— *Ezt a betegséget, ezt is ennek az asszonynak tulajdonítják?*

— Igen, aki pont a menyem meg az anyja.

— *Miket csináltak?*

— A lányomnak elveszett a bugyogója. Hát akkor a lány már olyan rosszul volt, hogy „anyu, megzavarodok, végem van". Akkor elmentünk mink egy asszonyhoz Kanizsán. Azt mondta az az asszony, mikor kártyát vetett, hogy Mária csinálja, Margit továbbítja. Minden passzolt, pedig nem beszéltünk vele. Megmondta, hogy a férjem meghalt, annak is a halálába belesegítettek. Akkor ez az asszony mindent megmondott. Hát én erre nem gondoltam, hogy ilyen létezik.

— *Sokba került ez a kártyavetés?*

— Nem. Nem fogadott el az asszony csak 50 forintot, semmi mást. Akkor mi szóltunk nekik: ha valamit csináltatok, hagyjátok abba! Akkor erre ő azt felelte: mink nem csináltunk semmit, de most elintézem úgy, hogy míg élnek, örökre sírni fognak. Azóta nem is beszélünk. Na, akkor volt ez egy hétig, akkor már a lányom nagyon rossz állapotban volt, mert megint egy bugyogója elveszett.

— *Tessék már mondani, hogyan tűnik el egy bugyogó?*

— Ezt nem tudjuk mink sem. Ezt ahogyan maga nem tudja, úgy mink sem. De ne nevessen, ez valóság! Egyszer aztán kiáltunk este, és látom, hogy jön egy macska. És ahogyan beszélgetünk, csak ketten voltunk az asszonyal,

*A műsort 1981. április 25-én sugározta a rádió.

másnap visszahallom a faluban, hogy mi mit beszélgettünk. Pedig nem tudott senki semmiről. Én csak lestem, hogy honnan tudják. És akkor megint itt volt, aztán egyszer elkezdett röpülni.

— *A macska?*

— Igen, a macska. Nekiáll röpülni, de ott olyan levegő volt, mint hogyha nem tudom, mi szállt volna fel.

— *Szóval feltételezhetően a macska hallgatta ki a beszélgetésüket és valahogy továbbadta . . .*

— Senkinek nem mondtuk, és a faluban mindent tudtak.

— *Ne haragudjon, maga az, akinek két ízben is elveszett a bugyogója?*

— Hát így van.

— *Na és hogy vette észre?*

— Azt hiszem, mindenki tudja, hogy milyen holmija van. Nem? Én legalábbis. Ahova voltunk, megmondom úgy, ahogyan van, az az asszony megmondta, milyen holmi tűnt el. Kiöntötte viaszból, hogy itt van ezen a soron a mi házunk, utána itt van az a ház, ahonnan származik mihozzánk minden rontás.

(Beszélgetés a szomszédokkal)

— *Olyan hihetetlennek hangzik mindaz, amit maguk átéltek.*

— Pedig ez mind igaz, higgye el nekem. És amit láttam, láttam. Repülni macskát, tetszett látni magának?

— *Hát őszintén megmondom, nem.*

— És az a macska olyan fényt adott nekem az én szemeimbe, hogy három napig ilyen voltam, nézze. A kutya is csak remegett, és a szomszéd, aki megsimogatta a kutyát, három napig beteg volt. Itt az ő cseresznyefájukra szállt az a kánya, olyan ritka tollú volt. Igen, kánya is volt.

— *És az éjszakai sötétben látták?*

— Hát hogyne láttuk volna! A macskára nagy rúdelemlámpával rávilágítottam. Akkor dobtam hozzá a vellát, amikor könny borította a szememet, és hogy olyan sugarat engedett a szemembe, hogy nem láttam. Hát az csak tiszta boszorkány. Az anyja hétszentségit! Csak jönne kezembe még máig is! De vadászok rája, de elkapom, a jó Istenben bízok, hogy el fogom kapni.

— *Na most a macskára gondol?*

— Majd a macska olyan macska lesz, mint én meg maga.

— *Tehát az a véleménye, hogy először macska képében jelent meg és később kányáében?*

— Kányában. Utána béka.

— *Megfogták a békát?*

— Meg.

— *Éppen azért, mert azt hitték, hogy boszorkány?*

— Hát ide figyeljen, csak valami lehetett. Aztán öntöttünk rá sósavat, és a vellának a középső fokáról eltűnt a béka. És még máig is kapok csomagot.

— *Milyen csomagot?*

— Hun döglött béka, hun mi van benne. Meg aztán két gömbölyű kis műanyag anya, benne egy hajfürt összefonva.

— *És ezek mind bűvös dolgok, amik rontást okoznak?*

— Hát csak azok lehetnek.

— *Az nem lehet a magyarázata ennek a sokféle bedobált holminak, hogy*

itt még a szomszédok gyerekei is tudják a maguk nagy titkát, és bosszantásból bedobálnak mindenfélét?

— Olyan nincs, hogy a gyerek bedobálja bosszúból. Ez minden le volt temetve ilyen mélyen, és rá egy szál virág keresztbe téve. Fogtam szépen és elégettem. Szentelt vizet hozok a templomból, és megszentelem. Igen. És szentelt vízben lemosakszok, és nincs semmi bajom, hála Istennek. Csak jönne egyszer! Egyből elkapnám, de keresztül harapnám a torkát, higgye el maga nekem.

— *Mi volna a bizonyosság?*

— Az a baj, hogy nem lehet elkapni!

(Lassan összegyűlik az a 11 ember ebben a konyhában, akik annak idején segíteni akartak Pintéréknek, és éjszakai szolgálatot vállaltak.)

— Segítettünk, amennyire lehetett. Ez a kis fehérnép ez annyira sírt. Mondom: Margitka, miért sírsz? Az mondja: Vucsák néni, meg kell halnom. Mondom, miért kell neked meghalnod? Mondom, azért ne üljetek föl minden hülyeségnek!

— *Akkor még nem hitt ebben a néni?*

— Most sem hiszek. Most se hiszek. Még most is hülyeségnek veszem az egészet.

— *Mit látott?*

— Hát uram, mondjam meg őszintén? Olyan csodákat láttunk! Az a fény, ami jött a macska szeméből! Mikor azt mondja: nézzétek, a szememet kiégeti, én ezen röhögtem. Meg ő is. Mi élveztük ezt. Valahogyan élveztük ezeket az éjszakákat. Ő meg szegény három napig meg volt dagadva, alig látott. Majdnem elégett az arca, szóval majdnem kiégette a szemeit.

— *A macska szemsugara?*

— A macska szemsugara. Elég sürjen jöttek. Csak annyira harcoltunk velük, hogy vettünk ütlegeket, nem hagytuk magunkat megközelíteni.

— *Milyen állatot lestek?*

— Hát, megmondom őszintén, mi embert vártunk!

— Ezt mindenki tudta akkor, hogy ez kicsoda! Hát mi őtet vártuk!

— Csúnyán járt volna, ha abban az időben előkerül!

— Csúnyán. Csúnyán. Ha ő ideállított volna ebben az ügyben, akkor biztos, hogy ráfázott volna.

— Valamelyik nap éppen maga vette észre, hogy este 3/4 10-kor erre járt.

— Az anyját láttam 3/4 10-kor. Jött ez az asszony, így fogta a hasát, és így fogdosta a kerítést. Ugye itt lámpa volt. Én avval voltam, hogy ha ő bejön, meg is fogtuk volna, mert emberi alakban jött.

— *Tehát nemcsak a Margit a boszorkány, hanem az anyja is?*

— Az anyja is ezt csinálja. Az anyja csinálja, Margit biztos közvetíti. Ez így van.

— *Ja igen, hiszen a viaszöntés pontosan megnevezte a két nevet...*

— Így van. Igen. Mária csinálja, Margit közvetíti. De közben, amikor a Margit nem, akkor meg az anyja röpdös.

— *Milyen időközökben tetszik elmenni a viaszöntő asszonyhoz?*

— Hát mink már régen nem voltunk. Amikor először voltunk oda, az asszony megmondta, hogy egy nagy levelű virágban keressük, akármit, de valaminek benne köll lenni. Hazajöttünk, minden virágot felkutattunk, és egy ilyen

nagylevelűben meg is találtam a lányomnak a haját. Erre én két szomszédot hívtam ide tanúnak, hogy nézzék meg, mit találtam a virágban.

(Egy férfi a szomszédból)

— *Maga is részt vállalt ebben az éjszakai ügyeletben?*

— Egy éjszaka itt álltam. Kérdeztem, hogy a kutya harapós-e. Igen, azt mondta. Odamentem, a kutya az megdermedt. Szabályosan a két szemembe belenézett, meg se mozdult. Mentem a kertnek szépen, és egy macskát láttam ráugrani a kerítésre. A macska az tiszta fehér volt. Az is ugyanazt csinálta, mint a kutya: négyszemközt meg sem mozdult. Erre én egy reszketést kaptam. Elkapott valami, bejöttem ide, itt meg öntöztek vízzel, akkor észhez tértem.

— *Nem lehet az, hogy mielőtt idejött ebbe a boszorkányőrségbe, esetleg megkóstoltak egy kis italt?*

— Azt én nem tagadom, már előtte ittam. Ha be voltam én tintázva, akkor nem megyek el. Sőt, ha az ember iszik, akkor bátrabb még, ha jól tudom.

— *Akkor most újból az eset szenvedő alanyához fordulok: Ha titokban tartották az esetet meg az őrséget meg a felfedezést, a macskát, repülő állatokat meg az eltűnő holmikat, a rontást okozó bűbájos szerkezeteket, hogyan szerzett mégis a falu tudomást róla, és miért kaptak megfenyegetést a tanácstól? Mert a levelében ezt írja.*

— Egyszer anyu avval jött haza, hogy a titkárnő a tanácson azt mondta, hogy tízezer forintra fog bennünket megbüntetni, hogyha még egy szót meghall erről az ügyről, és ha lesz egy tanú, hogy mi mondtuk.

— *Én tudom, hogy az egész ügy tulajdonképpen ott született, amikor köztudott lett a rokonság, a szomszédok körében, hogy maga megromlott viszonyban él a férjével, hogy valamiféle boldogtalanság ütötte fel a fejét. Ugye jól gondolom, hogy ide vezethető vissza az egész?*

— Hát félig-meddig lehetséges, de nem egészen.

— *Keresték a magyarázatot, hogy mi lehet az ok?*

— Igen.

— *Nem villant fel az agyukban, hogy meg kéne kérdezni egy tanult embert, hátha ő is mond valami okosat ebben a témában?*

— Hát ők mind ránk másztak, mind minket blamáltak. Pedig mi nem szóltunk senkinek semmit. Hogyan került a fülükbe, mi ezt nem tudjuk megérteni.

— *Iskola van-e?*

— Nincs. Megszűnt, mert Kanizsára járnak mind a gyerekek.

— *Nincs templom sem?*

— Nincs. Szepetneken van. Nincs nekünk papunk.

(Beszélgetés a tanácstitkárnővel)

— Lényegében becsületsértésről van szó, amit ha önre mondanának, ön is csak megsértődne érte. 80-ban azért ilyen dolgot mondani, az nem egy egyszerű dolog.

— *Hogyan ütötte fel a fejét a boszorkánykór itt Bajcsán?*

— Ez egy egyszerű maradiság, butaság, vagy unalomból való kikecmergés, érdekesség-keresés, ez volt a fő motiváció.

— *Nem lehet egyszerű a dolga. A faluban tulajdonképpen elég nehéz valamiféle szellemi közösséget teremteni. Még iskola sem működik, orvos sincs.*

— Azért nem egészen így van. Mi Nagykanizsához nagyon közel vagyunk.

Ezek az emberek színházba járnak, Nagykanizsán van egy csodálatosan szép művelődési ház, itt van a klubkönyvtár, és annak a vezetője szervezi a közönséget például az Állami Népi Együttes műsorára, a Hofi Géza műsorára 20—30 jegyet eladunk. Vagy például a varasi együttes kiskanizsai szereplésére a tsz ingyenjegyeket ad. Szóval itt egy erkölcsi meg szellemi elmaradásról ebben a községben nem beszélhetünk. Hát például Önöknek meg tudnám mutatni, hogy mennyi társadalmi munka van itt az összefogásból. A munkaképes korú lakosságnak 75 százaléka Nagykanizsa üzemeiben, 22 százaléka Nagykanizsa Erdőgazdaságban és az Alkotmány Tsz-ben dolgozik, és csak 3 százaléka elvándorló más megyébe.

— *Hogy szereztek tudomást arról, hogy egyáltalán ez a boszorkányügy létezik?*

— 731 lakosú a község, és akarva-akaratlanul mindenről tudomást szerzünk. Ez úgy jutott tudomásunkra, hogy a legelső nekifutásnál már az érintett bejött panaszt tenni. Sírt. Férjével együtt ideállított, hogy titkár néni, ez egy borzasztó dolog, legyen szíves, hasson rájuk, hogy ez ne folytatódjék!

— *Védelmet kért?*

— Igen. 23 évi tanácsi munka után úgy körülbelül már sejti az ember, hogy mit lehet tenni, de ilyenkor megnézi mindig az ember azt a személyt, akitől ered. És ezért megpróbálja a humánusabb oldalát fölfogni. Megkonzultáljuk mi ezt még az orvossal is, megnézzük a mozgatórugóit, hogy ez honnan származik, és amikor már aztán látjuk, hogy a józan ész, az érvek nem hatnak, akkor megmagyarázzuk, hogy kérem, amennyiben ennek vége nem lesz, akkor pedig hivatalosan járunk el. Ténylegesen az a helyzet, hogy itt valaki ezt a 3-4 embert heccelte. Erről van szó. Evvel Bajcsán a boszorkányügy befejeződött. Szégyelltük.

— *Szégyellték? Akkor most nem örültek annak, hogy itt vagyunk...*

— Hát nem. Egyáltalán. Én majdnem rosszul jártam, mikor megmondták, miért jöttek. Mert én megmondtam őszintén, hogyha a városi tanács elnöke erről tudomást szerez, az belezavar bennünket a Murába. Hát 8 km-re vagyunk Nagykanizsához. Ott élünk, ott a szolgáltatást igénybe vesszük, kulturális életet, mindent.

— *Ahogy nekünk elmondták az esetet, az felért egy népballadával.*

— Legalább hússzor végighallgattam én is.

— *Itt a tanácstitkári szobában is előadták ugyanilyen hitellel?*

— Hogyne, hogyne. Hát mi elég közvetlen kapcsolatban vagyunk az ügyfelekkel.

— *Amikor mi ebben a kis boszorkánylátó közösségben megpróbáltuk az okokat megfejteni, akkor körülbelül láttuk, hogy családi viszályok, megoldhatatlan élethelyzetek, megromlott egészségi állapot az, amire ők orvoslást, netán bűnbakot kerestek.*

— Így igaz. Így igaz. Mert egy kétcsaládos anya válása történt meg, amit ő a falu előtt egy kicsit szégyellt. Az ő intelligenciájával csak így tudta ezt a konfliktushelyzetet megoldani. És van egy öreg pedagógusnő. Ő hozta be a kánya által eldobott rongydarabot. Mondom neki: ember, mi ez? Azt mondtam ennek a szegény öregasszonynak: Tátrai néni! Ha a maga férje nem tudom, hány évig tanította ezeket a személyeket és csak eddig jutottak el a kultúrában, akkor menjen haza, üljön a sarokba, és szégyellje magát. Erre ő a végrendeletében meg akarja hagyni, hogy annak adja minden jussát, aki megfogja a boszorkányt!

(Lássuk végül a „boszorkányt"!)

— *Magát itt a faluban elég keserves percek elé állították. Így van? Milyen kellemetlenségeket jelentett ez magának? Tudom, hogy sírva bement, és védelmet kért.*

— Hát kértem. Igen. Mit tudtam szólni? Sírtam. Mást nem tudtam csinálni.

— *Márpedig egy boszorkány nem sír!*

— Hát nem sír, az cselekszik, azt mondják. Ha tudtam volna, akkor magammal csináltam volna valamit, nem övelük. Én mindig szerettem a sógornőmet is meg a férjét is. Mindig azt mondtuk nekik: ne kerüljetek széjjel, ne váljatok el, hiszen két család van. Mégis mi voltunk a hibásak.

— *Tudja-e, hogy miket tulajdonítanak magának, hogy miket tett? Hogy döglöttek a disznók, repültek a kányák, macska képében is mászkált éjszaka, egy férfit remegésre késztetett, sugarakat lövellt a szemébe. Nem büszke rá?*

— Büszke vagyok rá, mit mondjak?

— *Maga meg mit szólt egy ilyen feleséghez?*

— Hát nem tudom.

— *A végén már egy 11 tagú kis csapat leste ám éjszakánként az érkezését!*

— Bántott, nagyon bántott, mert ezt nem vártam anyósomtól. Mert mindenben segítettünk, én is meg a férjem is.

— *Mit szólnak a munkatársak, hogy egy „valódi" boszorkány dolgozik közöttük?*

— Nem hisz senki sem benne. Szeret mindegyik dolgozni velem, nem mondanak semmit, meg nem is hozzák elő.

— *Hát remélem, nyugodalmasabb napok következnek.*

— Hát reméljük.

Az adás után a dombóvári városi művelődési központ meghívta a műsor készítőit, hogy beszélgessenek a témáról a helybeli értelmiségiek körében. Jelen voltak a tanácsi vezetők, a kulturális élet szakemberei, valamint a kórház szakorvosai.

— Szabadjon azt mondani, hogy én ezt a rádiófelvételt úgy hallgattam végig, mint egy beteg anamnézisét. Ha fölkeres valaki a rendelőben, és elmondja, hogy eltűnt a bugyija, és ez olyan láncreakciót váltott ki, hogy repülő macskát látott, és a valóságot egészen másképp éli meg, mint egy szokványos ember, azt kell mondanom, hogy ez az illető beteg. Én úgy látom, hogy itt egy beteg emberrel állunk szemben, aki bizonyos mértékig befolyásolta a környezetét is, közhangulatot alakított ki.

— Én annyival szeretném kiegészíteni a kollégám által elmondottakat, hogy engem egy kicsit zavart a riportban, hogy egy hétszáz-egynéhány lelket számláló faluból mindössze hat vagy hét emberrel beszélgettek, akik ráadásul egy családhoz, illetve a „sértett" félhez tartoznak. Énszerintem nagyon elmarasztalható az a tanácstitkár és az a városi tanácselnök, aki egy ilyen jelenségre úgy reagál, hogy „a Murába zavarjuk", meg tízezer forintra megbüntetjük. Neki kellett volna proponálni, hogy kikutassák ennek a családnak a hátterét, és kivizsgáltassák ezt az egyént, tehát megpróbálják ezt az ügyet emberi módon rendezni.

— Én azt hiszem, hogy ez a kóros eset nem elsősorban, vagy lehet, hogy egyáltalán nem orvosi szempontból lényeges, hanem kulturális szempontból. Az

jutott eszembe az imént, hogy minap a kislányom hazajött az iskolából, és mesélte, hogy az iskola udvarában van egy tornaterem, ahol egy göndör fürtös hajú bácsi a rossz gyerekeket ledobálja a lépcsőről, és megpofozza őket. Ennek én utánajártam, természetesen nem volt igaz, hanem ez egy verekedős nagyobb gyerek volt, akit a kicsik nem ismertek. Nos, ez abban a kis 30 fős közösségben egy hitvilággá kezdett kifejlődni. A 700 lakosú Bajcsán valószínűleg a 700 ember egymásba sültsége-főttsége — bár csak 8 km-re vannak Nagykanizsától — ebben a boszorkányhistóriában nagyon jelentős szerepet játszhat.

— Ez a kis asszonyka a riportban azért nem „igazi" boszorkány. Mert a boszorkányoknak azokat szokták kinevezni, akik valamiben elütnek az ott élő közösségtől: esetleg testi alkatukban, hogy nagyon szépek vagy nagyon csúnyák. Idős öreg asszonyokat vagy nagyon szép fiatalasszonyokat szoktak boszorkánynak kinevezni. Vagy akik valóban tudnak valamit, amit más emberek nem tudnak, így lettek gyakran boszorkányok a javasasszonyok, a bábák. Ez az asszonyka csupán azért lett talán boszorkány, mert családi konfliktusokba keveredett.

— Ott bukkan fel „boszorkány", ahol a közösségnek szüksége van bűnbakra, mert nem tudja feloldani reálisan a maga konfliktusait. Nem egyszerűen egy beteg emberről van szó, mert egy egészséges közösség az el tud viselni egy beteg embert is. Tehát itt, ebben az esetben valami hiányzott. A társadalmi nyilvánosságnak, a közösségnek semmiféle intézménye nincs abban a községben. Egyszerűen teremt magának egy másikat. Persze, hogy hamis tudatról van szó. De az embernek valamilyen módon meg kell magyaráznia a világot. És ehhez nem elég segítség a felvilágosítás.

— Nekem az volt a döbbenetes, hogy a házak tetején a televíziós antennák öt vagy hat csatornát fogtak be, három ország műsorai között választhattak ezek az emberek. Ugyanakkor az embereknek nem volt hová fordulniuk a konfliktusaikkal, a tv nem ad tanácsot...

— Tévesen hisszük azt, hogy amit a tv-ben néznek, azt látják is az emberek. Egy tiszántúli kis faluban végeztem felmérést, és azt tapasztaltam, hogy az emberek egyszerűen nem tudták, hogy mit láttak a televízióban. Az Onedin-sorozatnál és egy Derrick kriminél mondta nekem egy néni, hogy „tudja, kedveském, ha nincs itthon a fiam, aki megmagyarázza, akkor én ezt nem értem". Mi pedig azt hisszük, hogy ez „engedmény a tömegeknek".

— Egy biztos: a közösség hiányzik, az esti kiülés a kispadra, ahol elbeszélgethettek egymással, ahol ki-ki elmondta, ha haragudott a menyére, elmondta, ha haragudott a vejére, elbeszélgetett róla, kiöntötte magából, kész. Most viszont ez sincs. Abból már konfliktusok adódhatnak önmagával, ha nem tud senkivel a problémáról beszélni. És azt hiszem, ez tényleg hiányzik.

— Úgy érzem, nagyon fontos, hogy kisebb falvaink szellemi tevékenységével, további létével, fejlődésirányának a meghatározásával foglalkozzunk. Van az országban több száz község, ahonnan a szellemi élet kivonult. Hiányoznak a pedagógusok, mert az iskolát is körzetesítették, hiányzik a községi tanács, mert azt is körzetesítették, az sincs már, hiányoznak a termelőszövetkezetek, mert azok is kivonultak a községekből. Ne csodálkozzunk, ha az ilyen szellemileg megtompult községekben esetleg boszorkányhistóriák keletkeznek a jövőben. A mi kis községünknek 320 lakója van — boszorkányüldözés nincs benne, annak ellenére, hogy kerültek oda olyan emberek, akik az ország perifériájának is a szélén voltak, de dolgozó emberekké váltak. Az a kis közösség 1300 hektár

szántón 50 millió termelési értéket állít elő. A jövőben tenni kellene érte valamit, hogy ezek az emberek jól érezzék magukat. Nem kulturális kérdés ez elsősorban, hanem ellátás kérdése. Mert az már nem elegendő, hogy az ellátásra kimondjuk, hogy van kenyér és pálinka. Nálunk is felmondott az egyik szakember azért, mert a gyerekeit nem tudja óvodába járatni. És hogyha az agrárértelmiség is kivonul a faluból, hát akkor mi fog történni?

Az a probléma, hogy nem hagyjuk az embereket beszélni. A TIT-rendezvényen az előadó elmondja a mondókáját, a hallgatók meghallgatják, utána mindenki a széket betolja az asztal alá, és elmegy haza. Olyan klubokat kellene teremteni a művelődési házban, hogy odamenjenek. Ha isten bocsá' kártyáznak, hát nagy baj nem történhet, ha elfogyasztanak egy pohár sört, még attól nem lesz különösebb baj. De egy helyen legyenek, egy helyen, és ha már együtt vannak, akkor már oda lehet vinni egyéb dolgot is. A mi tsz-ünk kérte, hogy adják át a művelődési házat, mi majd ilyenformán működtetjük. Nem ment. Egy másik kisközségi művelődési otthonból óvodát szerettünk volna csinálni, saját erőből — azt se engedték. A szabályok túl merevek, így nehéz megtalálni a reális megoldásokat.

— Szerintem túlzás, hogy 10 ember problémájából országos ügyet, vitát csinálunk. Hiszen ebből a faluból — ugye a tanácstitkárnő azt mondotta — a felnőtt lakosságnak, a munkaképes lakosságnak gyakorlatilag 100%-a dolgozik valahol. Nem kell félni attól, hogy az emberek nincsenek közösségben, hogy nem olvasnak újságot, és hogy nem hallanak a napi politikáról. Nem egy olyan elmaradott falu ez. Inkább arról dokumentum ez a műsor, hogy ilyen is előfordult még 1980-ban valahol az országban. De hát nem hinném, hogy ez a jellemző.

— Ha a riportot minden összefüggésétől elszakítanánk, akkor én is egyetértenék abban, hogy máris túl sokat beszéltünk róla. De beszélgetésünk túllépte ennek a riportnak a határait, és olyan problémára hívta fel a figyelmet, ami az elmúlt időszak településfejlesztési politikájából is ered. Mi a magunk területén azt tűztük ki célul, hogy társközségeket szinten kell tartani, meg kell javítani ott az életkörülményeket, el kell érni, hogy a város felé való beáramlás megszűnjék, az értelmiséget le kell telepíteni a községekben. Olyan viszonyokat kell teremteni a községekben, hogy ott jól érezzék magukat, és ne kívánkozzanak el.

— Ezekben a kistelepülésekben keletkezik egy olyan légüres tér, ahol a spontán jelenségek hatnak. Ebben az esetben, ebben a faluban a boszorkányság. Másutt, a mi térségünkben például a Jehova tanúi-szekta nyert teret ilyen helyeken. Tehát ezek a spontán jelenségek hatnak egyszerűen azért, mert más kommunikációs lehetőségek hiányoznak. A templom is egy kommunikációs lehetőség, a kocsmában való beszélgetés is kommunikáció volna, ha volna. Nem mindenáron intézményesítve, de létre kell hozni, meg kell teremteni a kommunikációnak a lehetőségét. Akár a kispadon, akár hímző szakkörben törődni kellene ezekkel az emberekkel, szóba kellene állnunk velük.

CONTENTS

THE CULTURE OF LABOUR

Sándor Berki: Workers and automation 3
Ágnes Kapitány—Gábor Kapitány: „What could we do alone?" 25
Sándor László-Bencsik: „Light up sun!" (From the chronicle of a socialist brigade) 32

FAMILY AND SOCIETY

Márta Lipp: Permanence and changes (Historically evolved patterns in the living-culture of different family types) 41
Aliz Mátyus: Hunting until wedding 63

THE IMAGE OF THE VILLAGE

Péter Niedermüller: Spacial forms and rules for using space in rural culture 75
Katalin Gergely: Peasant clothing and fashion 85

BAY-PASSING

András Bálint B.: „I saw the misery of the world but did not see the way out" (Adventists) 93
Witches, they do not exist (Excerpts from *Imre Hegyi* and *Márta Kovalik* and *Gyula Varsányi*'s radio programme) 105

OUR AUTHORS 104

ILLUSTRATIONS 76, 78, 79, 80, 81, 82

Ára: 24,— Ft

СОДЕРЖАНИЕ

КУЛЬТУРА РАБОТЫ

Шандор Берки: Рабочие и автоматизация 3
Агнеш Капитань — Габор Капитань: „Что делать одному?" 25
Шандор Ласло-Венчик: Пусть светит солнце! (Из дневника одной социалистической бригады) 32

СЕМЬЯ И ОБЩЕСТВО

Марта Липп: Устойчивость и изменение (Исторически сформированные прототипы в бытовой культуре разных типов семей) 41
Ализ Матюш: Охота до свадьбы 63

ВИД ДЕРЕВНИ

Петер Нидермюллер: Формы пространства и правила употребления пространства в культуре деревни 75
Каталин Гергей: Крестьянская одежда и мода 85

ОКОЛЬНЫЙ ПУТЬ

Андраш Балинт Б: „Я видел бедствие мира, но не видел выхода" (Адвентисты) 93
И всё-таки ведьмы нет (Фрагменты из радио передачи. Подготовили: *Имре Хеди, Марта Ковалик и Дюла Варшани)* 105

ОБ АВТОРАХ 104

ИЛЛЮСТРАЦИИ 76, 78, 79, 81, 82

kultúra és közösség

A TARTALOMBÓL

Andor M.–Hidy P.: Művelődéspolitika és a településfejlesztés

Diósi P.–Fischer Gy.: Ifjúsági klub – halmaz vagy közösség

Vercseg Ilona: Hat népművelő-portré

Kamarás István: Woland fogadtatása Magyarországon

81•6

TARTALOM

KÖZMŰVELŐDÉS

Andor Mihály—Hidy Péter: Művelődéspolitika és településfejlesztés 3
Litauszki Tibor: Eredményesség a művelődési otthonban 17
Diósi Pál—Fischer György: Ifjúsági klub — halmaz vagy közösség? 26
Sz. Tóth János: Szervezet, értelmiségi szerep és a kultúraközvetítés 47
Szász János: Közösségek, értelmiségiek, apparátusok 52
Földiák András—Vaikó Éva: Mire megyünk együtt? (Javaslat az integrált intézmények tartalmi kibontakozásának segítésére) 59
Vercseg Ilona: Hat népművelő-portré 65

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR

Kamarás István: Woland fogadtatása Magyarországon 81
Heit Gábor—Lőrincz Judit: Közelkép közművelődési könyvtárainkról 97

SZERZŐINKRŐL 96

kultúra és közösség

MŰVELŐDÉSELMÉLETI FOLYÓIRAT

1981 • 6

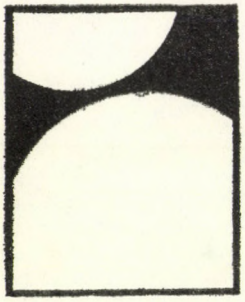

FELELŐS SZERKESZTŐ:

VITÁNYI IVÁN

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

ÁCS MIKLÓSNÉ
BOROS SÁNDOR
FÜLEKI JÓZSEF
KAMARÁS ISTVÁN
KARSAI KÁROLY
KOVALCSIK JÓZSEF
KÖRÖSI JÓZSEF
MIKLÓS PÁL
RÁCZ ZOLTÁN
SZECSKŐ TAMÁS

SZERKESZTŐSÉG:

B. VÖRÖS GIZELLA
felelős szerkesztő h.

PÁLFI ÁGNES
szerkesztő

ERŐSS MÁRIA
szerk. titkár

SZERKESZTŐSÉG:

1251 Budapest,
I., Corvin tér 8.
Telefon: 388-122/87

ISSN 0133—2597

Megjelenik kéthavonta. Előfizetési díj egy évre 144,— Ft. Egyes szám ára: 24 Ft. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető minden postahivatalban és a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlapirodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Kiadja a Lapkiadó Vállalat: Budapest, Pf. 223. VII., Lenin krt. 9—11. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató.
Készült a Veszprém megyei Nyomdában 81. 3430 Felelős vezető: Danóczy Balázs igazgató.
Indexszám: 36 410

Andor Mihály — Hidy Péter

MŰVELŐDÉSPOLITIKA ÉS TELEPÜLÉSFEJLESZTÉS

1.

Szellemi életünknek van egy különös sajátossága: az újrakezdés. Különböző szervek és bizottságok mindig újra és újra szakértői véleményeket kérnek olyan témákban, amelyekben a tudósok, művészek és közírók többször és több helyen is elmondták már véleményüket, ismertették gondolataikat, kutatásaik eredményeit. Az erőforrások — ezúttal a szellemi erőforrások — különös pazarlásával állunk szemben akkor, amikor a már megszületett (és publikált) eredmények hasznosítása helyett újra és újra megrendeljük ezeket. Mintha egy olyan gondolat munkálna emögött, hogy a publikált véleményeket nem lehet éppen olyan komolyan venni, mint a bizottsági anyagokat. Mintha kétféle szellemi élet lenne, a nyilvános és a szolgálati használatú. Mintha azt várnánk, hogy ugyanaz az ember, aki publikációiban bírálja a településfejlesztés jelenlegi gyakorlatát, bizottsági anyagban majd megnyugtató szavak kíséretében jóváhagyja.

Pedig mindazon eredményekből, amelyek idáig megszülettek, korrigálni lehet a jelenlegi településfejlesztési gyakorlatot, de ezen belül a művelődéspolitika és a településfejlesztési politika összefüggéseire is választ lehet adni. Ezért az alábbiakban megidézzük azok „szellemét", akiknek írásaiból, gondolataiból meríteni kellene a két politika megalkotásához. Egy Pécsett rendezett szociológiai konferencián már 1973-ban elhangzott mindaz, ami ma is aktuális. Az azóta megjelent cikkek csak elmélyítették és konkretizálták a felmerülő ellentmondások vizsgálatát. Az a vélemény, amelyet minisztertanácsi határozat rögzített 1981-ben — hogy az alapfokú településeknek is „megvan az a szerepük, hogy lakják őket, jogos kívánságuk tehát a legelemibb ellátás megteremtése"[1] —, ha nem is azonos szavakkal, elhangzott már 1973-ban is.

Amikor az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció (OTK) az elmúlt évtized elején életbe lépett, egy kialakult újraelosztási rendszert és hatalmi struktúrát talált. Ebben a struktúrában a fejlesztést — vagy akár a szinten tartást — biztosító pénzeszközök elosztása már korábban differenciált módon történt, ami azt eredményezte, hogy — ha lassan is — de egyre romlottak a települési lejtő alsóbb régióiban elhelyezkedő települések életfeltételei. Ezen, aki tehette, egyéni úton, azaz elköltözéssel próbált segíteni. Az OTK tehát egyrészt már beindult folyamatokat talált, másrészt már meglévő

helyi gyakorlatot emelt az országos politika szintjére. Ezzel, mintegy felszabadítva a gátlásokat, azt eredményezte, hogy az eddigi negatív folyamatok felgyorsultak, és a differenciálódás minden racionalitáson és emberi méltányosságon túlment.

Bár az a folyamat, amikor általánossá vált helyi gyakorlatokat az országos politika szintjére emelnek, nagyon sokszor pozitív törekvéseknek nyit szabad utat, ebben az esetben nem ez történt. Túl pőrén nyilvánulhattak meg az érdekek*, és túlságosan egyenlőtlen volt a hatalmi viszony, amelynek keretében a döntések végrehajtódtak.

Tipikus folyamatok indultak be, valahogy így: a megyei vezetés — most már OTK-val és különböző ideológiákkal[2] felvértezve — nagy léptékben kezdi csinálni azt, amit idáig csak óvatosan csinált. Bizonyos településekről körzetesítés címén elviszik az iskolák felső tagozatát, a tanácsokat, az orvosokat, az ÁFÉSZ-t és a tsz-központokat, irodákat.

Már korábban sem fejlesztették az infrastruktúrát, sőt hagyták romlani, ehhez most újabb veszteségek jönnek a körzetesítéssel. Aki teheti, menekül. Először feltehetően az értelmiség, mert a pedagógus, orvos, patikus faluhelyen mindig és mindenütt „hiánycikk". Aztán a módosabbak, akiknek annak ellenére, hogy a sorvadásra ítélt faluban lévő ingatlanukat áron alul kell eladniuk*, még van annyi pénzük, hogy másutt újrakezdjék. Az elvándorló családok révén csökken a faluban a gyerekek száma, a még megmaradt alsó tagozat is pedagógushiánnyal küzd, jöhet a következő lépés: elviszik az alsó tagozatot is, megszűnik az iskola. Az elvándorlás folytatódik, míg végül csak a szegények, öregek és tehetetlenek maradnak, majd az üresen álló, elértéktelenedett házakba kezdenek beköltözni a különböző típusú szegények — sok gyerekkel. Szegényfalvak alakulnak ki, a társadalmi felemelésre leginkább rászorulók olyan településeket formálnak, amelyekben a felemelkedésnek még az intézményes, jogi garanciái sincsenek meg.

Mindez nem túlzás, nem a riasztó jövő, néhány helyen már végbe is ment a teljes folyamat.[3]

A sorvasztás azonban nem csupán az ún. aprófalvakat érinti, hanem nagyobbakat is: gazdaságilag, társadalmilag és kulturálisan életképes tanyaközpontokat, sőt városokat is. Azt a folyamatot, amelynek következtében addig életképes, lakott helyek elviselhetetlenné válnak, jól érzékeltetik az alábbi példák:

> „...hátrányos helyzetet csinálnak nekik. Nem törődnek az útjával, nem hoznak ki neki segélykérő telefont, nem szerelik fel az üzletet, beviszik a központjait, hogy minden kocsi szalma kiíratásáért, kis elintéznivalóért be kelljen mennie, megszüntetik az orvos heti kijárását, a csecsemőlátogatást. Elviszik a darálót, hogy minden zsákért fuvart kelljen fogadnia. Elviszik a tejbegyűjtőt, hogy fél háromkor kelljen kelnie, ha a »körzetesített« csarnokba be akarja küldeni a tejet. (Az

*Jól mutatja ezt Szolnok megye esete. 1960 és 1976 között Szolnok népessége 50%-kal nőtt, míg a többi Szolnok megyei városé csökkent. A „differenciálás" tehát nemcsak a legalsó státuszú településeket sújtja, miközben a megyék „fővárosokat" építenek felhőkarcolóval.

*Tosics Iván, a VÁTI kutatója mondja: „Amikor valamilyen közintézmény elvándorol a faluból, akkor a házak értéke 100 ezer forintokkal csökken." (Kultúra és Közösség, 1981/1. 100. old.)

már mindegy, hogy sokan eladják emiatt a tehenüket, csökken a tejhozam.) Hogy a gazdálkodást még milyen módon akadályozzák, erről Zám Tibor részletesen ír. A kulturális, népművelési »juttatások« elvágásáról már szót sem ejtek. Ezek után persze »objektív, belső törvényszerűségei szerint« sorvad a tanyavilág."[4]

„... és végül elvitték a faluból a bikát és a kandisznót."[5]

Ez a sorvadás még akkor is bekövetkezik, ha a település földrajzi, gazdasági adottságai olyanok, hogy lakói szívesen maradnának, és akár saját erőfeszítésekkel is pótolnák mindazt, ami másutt központi pénzekből épül. Bekövetkezik, mert bizonyos jogszabályok még a helyi „életképesség" megnyilvánulási lehetőségeit is korlátozzák. Ha mondjuk valaki házat akarna építeni — és ha az emberek házat építenek, ezzel egy falu csak erősödik —, akkor szembekerülne azzal a ténnyel, hogy például részleges alsófokú központ lakói a maximális OTP-kölcsönnek csak 80%-át, „egyéb" településen élők pedig csak 50%-át kaphatják. Ha pedig ennek ellenére is ragaszkodna tervéhez, kiderülne, hogy „egyéb" településeken a belterületet növelni mindaddig nem lehet, amíg a településre el nem készül a rendezési terv. Rendezési tervet viszont általában csak a fejlesztésre kijelölt településekre készítenek.

De nem járna jobban a „helyi életképesség", ha azt határozná, hogy körzeti orvosi rendelőt és orvoslakást, bölcsődét vagy óvodát, általános iskolát vagy művelődési otthont épít saját erőből, mert ehhez előzetes megyei engedélyt kellene beszereznie.

Sok esetben nem lehet eldönteni, hogy a különböző életfeltételek (a kultúra, az egészségügy, a közigazgatás, a gazdálkodás) körzetesítése milyen sorrendben követte egymást, és nem lehet eldönteni, hogy melyik indította be a lakosság menekülését, a tényleges sorvadást. Nyilvánvalóan bármelyik tényező lehet domináns, és a különböző helyi sajátosságok alapján hol ez, hol az indítja meg az elvándorlást.

Nem újkeletű felfedezés, hogy fővárosok és nagyvárosok kivételével az iskolák és a pedagógusok alkotják egy-egy település szellemi központját. Ez még ma is így van annak ellenére, hogy a pedagógusok Magyarországon — részint anyagi, részint erkölcsi okokból — nagymértékben veszítettek társadalmi presztízsükből. És minél kisebb települést veszünk szemügyre, annál elevenebb ez a régi hagyomány, a kulturális misszió hagyománya; ami nem véletlen, hiszen annál kevesebb a helyben lakó szellemi ember. Ebből a tényből az is következik, hogy minél kisebb egy település, annál inkább szüksége van iskolára és pedagógusra, hacsak azt nem akarjuk, hogy teljesen kultúra nélkül maradjon, hogy „kivonuljon belőle a szellem". Ezt viszont jó lelkiismerettel csak akkor akarhatjuk, ha elszántuk magunkat az illető település teljes megszüntetésére, mégpedig egycsapásra, nehogy „átmeneti generációk" legyenek, amelyek ezt megsínylik.

Erről azonban még az OTK-ban sincs szó, több okból.

Az első. A magyar népgazdaság nincs és belátható időn belül sem lesz abban a helyzetben, hogy a városok és nagyközségek emberi körülményeket teremtve fogadhassák mindazokat, akik a „nem fejlődő" településekről el tudnának vándorolni. És akkor még mindig ott maradnának azok, akiknek ehhez sincs anyagi erejük. Őket állami pénzen kellene a városokba, nagyközségekbe telepíteni.

A második. A falvak tömegeinek elnéptelenedésével a nemzeti vagyon (lakóházak, középületek, termelési állóalapok stb.) olyan mennyisége menne tönkre, amit nemigen lehetne egyhamar másutt újjal pótolni.

A harmadik. Ezt Lázár István fejtette ki jól:

„... a kistelepülések, aprófalvak sorsa nyilvánvalóan a termelésben való részvételükön múlt. A tanyák egy részének az életképessége, amely szinte minden korábbi tervezési koncepciót áthúzott, és amely a tanyarendszer egy részét máig is virulensen fenntartja, nyilvánvalóan kapcsolatban van a mezőgazdasági kisárutermelésnek egy speciális tanyai változatával. Erről tudunk rengeteg rosszat: hogy milyen kínokba kerül ezt a munkát végezni, és tudunk rengeteg jót: hogy mennyi árut tesznek le a tanyák az asztalra és az exportpiacra. A kistelepülésekre is érvényes bizonyos mértékig a mezőgazdasági termelés, a háztáji és a kisegítő gazdaságok jelenlegi prosperitása... Ha viszont arra gondolunk, hogy netán elfogyhat vagy megfizethetetlenné válik a benzin, nemcsak a magánautók, de még a Volán-buszok benzinje is, ha arra gondolunk, hogy az élelmiszert viszont valószínűleg mennyire felértékeli a világgazdaság fejlődése, a falusi gazdálkodást is újra kell gondolni. Magyarország nem állhat át olyan külterjes mezőgazdaságra, mint amilyennel az Egyesült Államok ellátja a fél világot gabonával. Intenzív mezőgazdálkodást viszont nem valósíthat meg, ha a központi városokból 20—30 kilométerre buszokon szállítja ki a parasztokat zöldséget termelni. Egy ismerősöm mesélte, aki egy állami gazdaságban öt évet töltött el, hogy öt év alatt a dolgozók szállítására használt benzinmennyiség megnegyvenszereződött ebben a gazdaságban. Pontosan azért, mert a racionális indítékok alapján a volt uradalmi majorok köré települt gazdasági részközpontokat sorra felszámolták, a környező nagyobb falvakba, kisvárosokba telepítették be, s onnan szállították szét az embereket.

Hogy a kulturáltabb élet lehetősége hatalmasan megnőtt, az nyilvánvaló. De azért is nőtt meg, mert korábban a kisebb részcentrumokon eleve nem is próbáltunk kulturáltabb lehetőségeket teremteni."[6]

Ha viszont nem akarjuk, nem akarhatjuk ezeknek a településeknek a teljes megszűnését, akkor bizonyos alapvető életfeltételeket biztosítanunk kell. Ezekhez tartozik a kultúra, az iskola. Hogy mit jelent az iskola egy kis településen, mennyire *önmagánál többet,* ezt jól érzékelteti az alábbi példa:

„A gyerekekkel minden évben két-három színdarabot adtunk elő. Saját, állandó, összeállítható színpadunk volt, a faanyagot vettük, az egészet a szülők csinálták velünk, ingyen! Hetekig dolgoztunk rajta, varrtuk a függönyöket, gyalultunk, fűrészeltünk. Forgatható kuliszszák voltak, csomagolópapírra festett díszletekkel. Az előadáson gázlámpa világított, mert villanyt csak az utolsó évben kaptunk. Azon a télen egyébként a János vitézt adták elő a gyerekek, a teljes dal- és táncanyagával. A dalokat a feleségem tanította be a lakásunkon levő zongoránál és a plébánia harmóniumánál. A kollégám tánccsoportot vezetett, megyei, járási seregszemlékről hordta haza a csoportos meg szólótáncos díjakat. A táncosok ruháit, huszárruhákat, magyar ruhákat, a tájegység táncaihoz a megfelelő ruhákat magunk varrtuk a szülőkkel! Citerazenekar volt. A citerákat az egyik öreg juhász csinálta,

és a színdarabok bevételéből fizettük. Kiváló focicsapat volt, a nagyközségi iskolákat is legyőzte. Volt röplabdacsapat a lányoknak, pingpongcsapat — az első években egy dobogóból eszkábáltunk asztalt —, atlétacsapat, sakkcsapat. Ezek mindegyike felvette a versenyt még a megye városi iskoláival is. Az egész iskolának volt fehér olimpiai formaruhája, és minden év végén tartottunk tornabemutatót. A formaruhára a pénzt a gyerekek adták, főleg a húsvéti locsolópénzből, és a szülők varrták! A tornabemutatókon, színielőadásokon ott volt a tanya egész lakossága. Az iskola udvarára nyújtót, gyűrűt, tornaszereket szereztünk, és részben eszkábáltunk. Ugrószőnyeget ponyvából csináltunk, és szénával tömtük keményre. Az anyagiak ehhez vasgyűjtésből, makkgyűjtésből, színdarabokból eredtek. A tsz-től kapott területen a szülők és gyerekek futballpályát építettek, planírozták, bevetették fűvel, körben 140 nyárfát ültettek el. Itt minden gyerek csinált valamit, mindenki benne volt valamiben! És el kell hinni, hogy a szülők ezeket az áldozatokat boldogan hozták a gyerekeik — és a maguk — örömeért.

Mindaz, amit az iskolás gyerekeknél felsoroltam, megvolt a KISZ-korosztályúaknak is. Az ő kultúr- és sportcsoportjaikat szintén az iskola tanítói vezették. Természetesen ingyen. Az a korosztály szinte versengett, hogy részt vehessen ezekben a dolgokban. Ők is színdaraboztak, és természetes volt, hogy az iskola felszerelését használják. A fiatalabb tanítók beszálltak a műsoros estjeikbe mint szereplők is. De az »egészen« felnőtteknek is volt színjátszó körük. Az utóbbi években például előadták Szigligeti *A cigány*, Hunyady Sándor *A tanító úr nadrágja* és *A helység kalapácsa* színpadi változatát és persze számos más, könnyebb, rövidebb dolgot. Felnőtt énekkar 46 óta volt, ebben együtt énekelt minden korosztály. Az asszonyok körében kézimunkacsoport működött. Itt, a lakásomban kapott helyet 54-től a kihelyezett járási könyvtár. A gyerekek minden szünetben jöttek könyvért, vittek saját maguknak és a szüleiknek is. Sok törzsolvasó volt a felnőttek között. Két évben indult esti iskola. Voltak TIT-előadások, ezekre nagyon sokan eljöttek. A környékbeli értelmiség, az orvos, állatorvos, patikus, tanárok tartották. Az emberek jöttek! Keskenymozi járt ki minden vasárnap, és aggregátorral működtette a vetítőjét. Évekig mindig telt ház előtt játszott."[7]

És mit jelent, ha az iskolát elviszik:

„Az iskola megszűnése után egy csapára semmi! Először is szétrebbent a nép. (Már az első, a viharos körzetesítés után.) Aztán minden elmaradt. Az a sokféle gyermektevékenység természetesen, hiszen nem voltak gyermekek. De a felnőttek összejövetelei is. Minden, ami az iskola épületéhez kapcsolódott, megszűnt. Mintha a gyerekek elvitele után egyszerre az iskola épületét is átok ülte volna meg. Egy éven belül elsorvadt a mozi, nem is jött többet... TIT-előadások nincsenek. Ma már nem számolnak velünk. Azelőtt évente még egy cirkusz is betért ide, és előadást tartott az iskolában vagy az udvarán. Ma már nem létezünk. Semmi sem köti, nem fogja össze az embereket. Még az iskolában lévő kápolna is magára vette az iskola átokverését. Az önálló plébánia is megszűnt, ma a kijáró pap miséin egy-két öregasszony

lézeng. Tartson maradinak, de én gazdagabb dolognak számítom azt, amikor itt tizenöt éve vasárnap délelőttönként még az udvaron is álltak a misén, utána az udvaron itt maradtak az emberek, beszélgettek, és délután, mondjuk, mindannyian megnézték a gyerekek focimeccsét, vagy este eljöttek az előadásra. Ezek összefüggtek, ez kovász volt. A sivárság persze a nevelők elvitelével lett teljes. Ki csináljon valamit? Ki adjon útmutatást, ki orientálja a jóra, szépre szomjazó népet? Próbált itt még utána vegetálni a KISZ, de elvitték a fiatal tanítókat, hát fogalmuk sem volt, merre induljanak. Egy-két csutri jellegű bál után bedöglött, pedig kaptak sokkal többet, mint azelőtt. TV-t, magnót, az új iskola termét! És nem tudtak mihez kezdeni. Papíron persze működött, költöttek rá. Mi azelőtt papíron nem léteztünk, senkitől egy fillért nem kaptunk, nem írtunk sehova programteljesítő beszámolókat. Most jelentés van bőven. Olvassa el őket: »A parasztság életformájának megváltoztatásával újabb feladatok«, »gondunk a tanyavilág«, »kommunista felelősséggel kell közelíteni a problémakomplexumot«, és ténylegesen mi van? Sorvad, fonnyad minden, azt is viszik, ami volt. Tanyák néptelenednek, üresen állnak, a fiatalok »ide«, a bizonytalanba nem alapítanak családot, az emberek élnek maguknak. A földek parlagon maradnak, az egykor kemény munkával megkötött homok most birkalegelő, ameddig a szem ellát. Az iskola szabadon pusztul, a kerítés omlik, a pálya fölgazlott, a fák kiszáradtak. Maradt a kocsma."[8]

Azt hihetnénk, hogy a szellemi élet elsorvadása az iskola elvitelének egyetlen — bár súlyos — negatív következménye, ám ezt ellensúlyozza számtalan pozitívum. Leginkább az oktatás színvonalának emelkedése; az erők koncentrálása révén javul a szakos ellátottság, és megszűnik az osztatlan tanítás. Egyik állítás sem igaz, mert a szellemi élet elsorvadása nem az egyetlen negatívum, és az oktatás színvonalának emelkedése sem egyértelmű.

Annak a gondolatnak, hogy egy központi szerepkörű település szolgálja ki környékét, „elengedhetetlen velejárója volna a *közlekedés* erőteljes ütemű fejlesztése — ami rendszeresen elmarad".[9] Azokon a helyeken, ahol szociológusok vizsgálódtak, az iskolák körzetesítése után több évvel sem megoldott a közlekedés. (Persze lehet, hogy épp ott megoldott, ahol nem vizsgálódtak.)

De még ha meg is oldódna a „kulturált" közlekedés problémája, az ingázó gyerekek sorsa — a pszichológusok szerint — továbbra sem lenne megnyugtató:

„Az ingázás hatalmas fizikai és szellemi fáradalmát csak az tudja igazán elviselni, akiben már van egy határozott célkép. Az ingázás kényszerű fizikai és szellemi megerőltetése, a buszozás, biciklizés, elkésés, tülekedés olyan kedveszegettséget szül egy nyolc—tíz éves gyereknél, hogy rettenetesen nehéz lesz őt aztán a kultúra ízeire vissza-ráébreszteni. A kultúráról mindig csak a verejték és a kellemetlenség fog eszébe jutni."[10]

Van más megoldási kísérlet is, a kollégium. Ezzel szemben azonban — főleg kisgyermekkorban — komoly pedagógiai, pszichológiai problémák merülnek föl.

„Az anya pótolhatatlan. Azt a biztonságérzést, amit az anya állandó, mindennapos jelenléte nyújt a gyereknek, semmi az égvilágon nem pó-

tolhatja. Ez a napi simogatástól egészen odáig terjed, hogy a gyermek a maga kis élményeit elmesélheti. Még a fiú is az anyjának mesél el mindent. Ettől a bizalmas kommunikációs lehetőségtől fosztjuk meg a gyereket. Hogy ennek milyen visszahatásai lehetnek később, arról érdemes lenne szakembert megkérdezni."[11]

A szakember, Ranschburg Jenő pszichológus szerint:

„A dolog tiszta pszichológiai része: hogy itt egy fantasztikus frusztrációt látunk. A gyerek frusztrálva érzi magát az elszakítás miatt. A frusztráció érzetét tíz esetből kilencben támogatja a szülő azáltal, hogy maga is frusztrálva van, és ezt értékelteti azzal, hogy tiltakozik, vagy azzal, hogy sír, amikor a gyerek elmegy. Tehát valami igazságtalanság élménye lesz a gyermeknek, aki nem akar menni, akit nem akarnak adni, és akit mégis visznek... Az, hogy a gyerek két év múlva jól beilleszkedett a közösségbe, nem jelenti azt, hogy kiheverte a frusztrációt. Labilisabb személyiség lesz, mint az otthon maradó." [12]

De nemcsak a kisgyerek szülőtől való elszakítása okozhat zavarokat, akadnak problémák bőven magában a kollégiumi nevelésben is:

„A kollégiumban a tanárok felügyelnek és felvigyáznak. A gyerekek ezért állandóan felügyeltek és felvigyázottak. A gyermekben tudatosul, hogy őt felvigyázzák. A szülői házban nem így van, mert ha el is csattan egy-egy pofon, utána jön majd a cirógatás is, szeretet is. Szóval ott nem alakul ki a felvigyázottság pszichózisa a gyerekben. Számtalan irodalmi példa mutatja, hogy micsoda hátrányai vannak az ilyen egymásbazártságnak, felügyelet alatti állapotnak még akkor is, ha igen képzett emberek végzik a felügyeletet. Petőfi, Joyce, Dylan Thomas, akik nem is akármilyen kollégiumokba jártak, mondják el, hogy kitűnő tanárok részéről is mennyi megalázásban volt részük. Szóval egy szülőpótló, természetesebb érzelmi állapot csak úgy lenne valamennyire megoldható, ha olyan nevelőtanárok lennének, akik az intelligenciának, mesterségnek, tapintatnak a legmagasabb fokán állnak. A botcsinálta kényszerpedagógusok, képesítés nélküliek világában ez el sem képzelhető.

Pedagógusképzésünk rossz, egyetemtől a tanítóképzőig mindenütt. Nem szabad, nem független embereket nevelnek, és ezért ők sem azt fogják nevelni a gyerekekbe, hogy ti szabad, független embereknek születtetek, emberi méltósággal. A pedagógusnak a körülményei is olyanok, hogy nem érzi magát szabadnak, hanem kiszolgáltatottnak, és ugyanilyennek fogja a gyermeket is nevelni. Más tanító és tanár kellene, olyan, akinek nincs kimosva az agya: őt sem engedték az egyetemen kétkedő, vitatkozó emberré válni, hát ő sem enged. Ezzel a pedagóguspolitikával tulajdonképpen a szocializmusnak ártunk legtöbbet."[13]

A dolgok összefüggnek, lám a településfejlesztés gyakorlatának még azzal is számolnia kell, hogy milyen a pedagógusképzés. Mert el lehet képzelni elvileg „jó" kollégiumot, de ha egyszer a valóságban nincsenek meg sem a pedagógiai, sem a személyi feltételei, akkor intézkedéseket, rendeleteket hozva ezzel kell számolni, nem pedig a kollégium ideáltípusával.

De még ha megnyugtató módon rendezni is lehetne az iskolába utazással vagy a kollégiumokkal kapcsolatos problémákat, még mindig maradna egy

további „valóság", amivel számolni kell: a körzetközponti iskolák alacsony oktatási és nevelési színvonala, az iskolai „nagyüzemből" fakadó hátrányok.

A mai egyre nagyobb, 800—1000—1500 fős iskolákban semmi esély nincs arra, hogy emberi-személyes kapcsolatok alakuljanak ki pedagógus és gyerek között, holott ez minden nevelés alapfeltétele. Amit a gyerek a szakos oktatásban nyer azzal, hogy az oroszt orosztanár, a matematikát matematikatanár stb. tanítja, azt elveszíti a tanulásra való motivációban. Sőt többet is. És nincs megállás, ki lemarad, az bekerül a szakosítás újabb termékébe, a kisegítő iskolába.

Azután: az otthonról — még ha csak ingázóként is — kiszakított gyerek a tanítási nagyüzem után további fél napra átkerül a napközi otthonnak nevezett gyermekmegőrző nagyüzembe. Nem elvi szükségszerűség, hogy a napközi otthon ne tudjon megfelelő nevelő intézménnyé válni, de a jelenlegi zsúfolt viszonyok között megint csak tény, amivel számolni kell. És ha tény, akkor káros idő előtt adminisztratív utakon egyre több napközist „termelni".

De nemcsak arról van szó, hogy a helyben maradó falusi, tanyasi iskolákból a gyerekek tanítás után hazamehetnek, és nem szaporítják mesterségesen a napközisek számát, hanem arról is, hogy többet töltenek a családban, és ott történik meg az az alapvető nevelés, amit semmiféle intézmény nem tud pótolni.

> „A családban olyan erkölcsi normákat tanul meg a gyerek átélve, tehát élményszerűen, amelyeket másutt nem tud elsajátítani. A gyermek őrzője lesz ezeknek a normáknak, a család, az egymás szeretetének . . ."[14]

A családi nevelés kiesésével azután olyan „nehezen kezelhető" gyerektömeg tódul be az iskolába, napközi otthonokba, amely csak felfokozza az iskola pedagógiai csődjét.

Mindez amellett szól, hogy mindenütt helyben próbáljuk megteremteni a kulturálódás és a tanulás elemi feltételeit. Illyés Gyula szerint „a kis közösségekben jobban kifejlődik az emberi melegség, az igazi demokrácia, és az egészségesen tudja befolyásolni a nagy egység demokráciáját is. Maradjon meg tehát minden, ami egy közösség működtetéséhez szükséges. Ez pedig elsősorban az iskola. Még áldozatokat is megér, hogy a kis egységek továbbra is mint egységek működjenek, és megmaradjon ott a kultúrának a szerkezete."[15] Annál is inkább, mert ennek elmulasztása beláthatatlan károkat fog okozni — csak később. Ahhoz, hogy megtegyük, amit Illyés Gyula javasol, hatalmas energiák rejlenek a közösség „életrevalóságában" is. Csakhogy ehhez az kell, hogy hihessék: van beleszólásuk sorsuk alakításába. Ezt a hitüket többször elvették már, és legutoljára éppen a különböző intézmények körzetesítései alkalmával, amikor kész döntések „demokratikus" megszavaztatásával, be nem váltott ígérgetésekkel és egyéb manipulációkkal „segítették a haladást".[16]

Amit el lehet mondani a falusi vagy tanyasi iskolákról, az — mutatis mutandis — igaz a nagyközségek és a kisebb városok középiskoláira is, amelyek közül az elmúlt tíz-tizenöt évben sokat megszüntettek. Pedig vidéki középiskola is produkálhat minőséget, gondoljunk Sárospatakra vagy arra, hogy Nagykőrösről Arany János idején az akadémiai tagok csaknem egyharmada került ki, vagy arra, hogy „a Péter Andrásról elnevezett szeghalmi ‚parasztgimnázium' kitörölhetetlen nyomokat hagyott a környék kulturális arculatán."[17]

De nem csak és nem is elsősorban ez indokolja a vidéki középiskolák létét,

hanem az a kulturális centrum-szerep, amelyet — az általános iskolánál magasabb színvonalon — betölthetnek és be is töltöttek egy olyan településen, amelyben nincs színház, akadémiai kutatóintézet, országos gyűjtési körű könyvtár, főiskola vagy egyetem, folyóiratszerkesztőség, Nemzeti Galéria stb.

2.

Az elmondottakból következik, hogy művelődéspolitikai célkitűzéseink megvalósítása mindenekelőtt emberléptékű *települési feltételeket kíván.* A művelődés társadalmi folyamataiban is megkülönböztetjük az *eredeti felhalmozást* és a *bővített újratermelést,* s az utóbbi csak akkor lehet szerves, ha az előbbin alapul. Ha tehát bárhonnan, bármilyen jelszóval kivonjuk az eredeti felhalmozást biztosító lehetőségeket, kudarcra ítéljük a bővített újratermelést.

Ezért legfontosabb feltételnek azt tudjuk, hogy semmilyen településen, semmilyen indokkal *ne szüntessük meg a társadalmi nyilvánosság* meglévő tereit. Még akkor se, ha fenntartásuk gazdaságtalannak tűnik, ha úgy ítéltetik, hogy a halódó perifériához képest a centrumban racionálisabban, szakszerűbben és hatékonyabban lehet a társadalmilag szükséges tudásanyagot átadni. A felsorolt idézeteken és példákon túl kutatások sokasága igazolja, hogy hamis ez az okoskodás (s ez a „gazdaságosság" hosszú távon maga a gazdaságtalanság), a redisztribúció nálunk meghonosodott (egyébként a gazdaságban is diszfunkcionálisan működő) eljárásmódjait nem lehet a kultúrára adaptálni. Tudatosan fogalmaztunk úgy, hogy a társadalmi nyilvánosság tereit kell megőrizni, fenntartani s továbbfejleszteni, nehogy leszűküljön a fogalom a meglévő, elkülönült funkciójú (s eltérő építési szabványú, beruházási prioritású) intézményekre, épületekre, mert akkor bármilyen megközelítésben hivatkozni lehet a népgazdaság teherbíró képességének korlátozott voltára, illetve ezen intézmények rossz működésére, funkciózavaraira. A valóság gazdag és bonyolult szövedékében elképzelhető, hogy egy településen nincs iskola, művelődési otthon, könyvtár, mozi. Csak az nem képzelhető el, hogy nincs *egyetlen* építészetileg körülhatárolt, közigazgatásilag legitimált és a közösség által birtokolt tér sem, melynek nyilvános használata a művelődési viszonyok egyik megtestesítője. A település csak ezzel (ezekkel) szerves egység, nélküle vagy elhalásra ítélt, vagy (ha meg akar maradni) megteremti magának alegális (központi célok szerint nem legalizálható, ám nem feltétlenül illegális) úton.

Fejlesztési feltétel mindezek alapján a következetesen megvalósított demokratizmus. Az állami kényszer eszközeivel is el kell érni, hogy településfejlesztés ne történhessék az ott élők véleményének előzetes meghallgatása és érdemi figyelembevétele nélkül. El kell érni azt is, hogy ne csak a központban felhalmozott, meghatározott számú modell felépítése legyen lehetséges, legyen tere az adott helyzethez, az adott közösséghez illeszkedő (mindig egyszeri és megismételhetetlen) ötletek megvalósításának is.

Az infrastruktúra fejlesztésébe magától értetődő módon (a jogszabály által is biztosítottan) bele kell érteni a kultúraközvetítő intézmények létesítését, újragondolva persze az egész infrastrukturális fejlesztést: ezúttal a kultúra szempontjából. Az adott település „ellátottsági szintje" (út, víz, villany, közmű, lakáskomfort stb.) életmódot s ily módon kultúraelsajátítást meghatározó tényező. Szerves fejlesztés csak úgy képzelhető el, ha az e szempontból megis-

mert állapotból kiindulva építkezünk tovább. A társadalmi nyilvánosság terei tehát az adott település legmagasabb civilizációs szintjét jelentsék, mert egyaránt rossz, ha a meglévő fejlettségi színvonaltól jelentősen elmaradnak, vagy ha lényegesen jobbak nála. Magyarán: ne tűrjük meg az ócska, düledező, minden komfortot nélkülöző művelődési intézményeket (mondván, hogy a lakásprogram fontosabb, erre nem jut pénz), s ne építsünk kacsalábon forgó palotákat ott, ahol jórészt még gond a villany, víz, csatorna. Az infrastruktúra kultúráját a kultúra infrastruktúrájával együtt kell elgondolni.

Ennek az elgondolásnak gyakorlati megvalósulása az lenne, hogy az ÉVM — a közművelődési törvény meghagyásai szerint — kialakítaná saját közművelődési koncepcióját. Nem — vagy nemcsak — azt, hogy mit kíván tenni az ágazathoz tartozó munkahelyek dolgozóinak képzéséért, szabadidő eltöltéséért, hanem azt is, hogy az ágazat mit tehet a magyar kultúráért. A kultúra, a művelődés szemszögéből kellene számbavenni a terület- és településfejlesztési terveket, hiszen a lakóterek, épületek, utcák, terek, városrészek, lakótelepek, parkok, kertek, középületek értékteremtők, értékközvetítők. A kultúra oldaláról való elgondolásuk nem cicomát jelent, hanem emberléptékűvé tételt.

Centrális fejlesztési feladatnak az elkövetkező időszakban a *sokfunkciójú épületek létesítését* tartjuk. Olyan, a közösség nyilvánossága számára biztosított és közreműködésével kialakított épületekre gondolunk, amelyek egyfelől az otthon értelmes meghosszabbításai a társadalom felé (a felnövekvő nemzedék nevelésétől az információcserén át a közösség ügyéig), másfelől a társadalom konkrét megnyilvánulásai az egyén számára (értékközvetítés, identifikáció, közélet) — vagyis a *társasági élet* tereit. Az ember társadalmi létét társasági létként éli meg (élete során csak meghatározott számú, idejű, helyű kapcsolatot létesít, s ezeken keresztül kapcsolódik a nagyobb egységekbe), s ennek megélését kell lehetővé tenni (teszi magának lehetővé) építészeti megoldásokkal is. A társadalmi nyilvánosság ily módon kialakított (társaságivá tágított és intimizált) terei egyszerre szolgálják a *civilizációs modell kialakítását* (amennyiben az adott település lehetőségeinek csúcsát jelentik), a *szocializáció tudatos társadalmi befolyásolását* (megfelelően működő értékközvetítő mechanizmusok révén), a *mindennapi kommunikációt* (az intim és a társadalmi szféra találkozási pontján a közösségi normák kialakítását, értékek belsővé tételét) és a *rekreációt* (a munkától mentes időben végzett másfajta, önkéntes cselekvések révén).

Mindehhez újra ki kell dolgozni az egyes településtípusok kulturális ellátásának *modelljét* is. A művelődési tárca területén létezik néhány ilyen elképzelés, összességében is és intézményenként is különböző szakemberek időről időre kidolgoztak ellátási tervezeteket, de valahogy ezek sohasem váltak szerves részévé az országos településfejlesztési koncepcióknak. Legalábbis abban az értelemben nem, hogy ne lehessen elképzelni egy település fejlesztését kultúraközvetítő intézmények nélkül. Ezeket a tervezeteket kellene áttekinteni s egységes koncepció szerint újrarendezni.

Az igazítás a következő gondolatmeneten alapulhat. Pontosan tisztázni kellene (mind építészeti normák, mind működés tekintetében) a *kulturális* alapellátás fogalmát. Lényege szerint — s a mai gyakorlat alapján — ez *az iskola, művelődési otthon, közművelődési könyvtár és mozi együttese.* (Szívesen ideértjük a *sportolási* lehetőségeket is, s azt gondoljuk, hogy az új iskola, művelődési otthon már nem épülhet fel tornaterem, úszómedence: sportolásra

is alkalmas terek nélkül.) Ezt az együttest az előzőekben fejtegetettek alapján képzeljük el. Magja az egésznek a helyi közösség társadalmi nyilvánosságának olyan tere, amely alkalmas az alapfokú képzés feladatainak ellátására (iskolai funkció), a közösségi művelődés feltételeinek biztosítására (művelődési otthoni funkció) s az alapvető információhordozók tárolására, hozzáférhetővé tételére (könyvtári, mozi funkció). Minél kisebb a település, annál nagyobb a valószínűsége, hogy mindezt egy célszerűen differenciált szervezet el tudja látni, s a település növekedtével részint elkülönülnek az egyes funkciókat ellátó szervezetek, részint szaporodnak a sokfunkciójú épületek. Ennek az alapellátási minimumnak viszont minden településen léteznie kell, önálló kistelepüléseken, városi lakótelepeken, városrészeken, külső kerületekben egyaránt.

A tervezés szempontjából ellentétes irányú felépítésről van szó: az iskola és a művelődési otthon a helyi közösség intézménye (működésének általános elveit és kondícióját szabályozzák központilag), a könyvtár és a mozi centralizált és hierarchikusan felépített rendszer része (konkrét megvalósulásában a helyi közösséghez illeszkedő). Azaz a könyvtárat és a mozit felülről lefelé haladóan kiépített rendszerként lehet felfogni és működtetni, amelyik ellátást biztosít meghatározott hierarchikus rendben (ami nincs meg helyben, az megvan a körzetben, a régióközpontban, a centrumban), vagyis az egyes ellátási szintek egymásra épülnek. Az általános iskola és a művelődési otthon viszont alulról építkezik, ezeknek a teljességet kell adni, mert a személyiség egészére tartanak igényt, mert itt a kultúraközvetítés személyes viszonyok révén történik, nem hierarchizálható (nem igaz tehát az, hogy a járási művelődési otthonban okosabb emberek vannak, mint a községiben, a megyeiben, mint a járásiban, s a legokosabbak a centrumban).

Számításba kell venni a központ által nem szabályozható spontán közösségeket, amelyek csak az adott településen léteznek (persze általános törvényszerűségeik megismerhetők, leírhatók), s a központ által irányított tömegkommunikációt, melyre a helyi közösségnek nincs befolyása. A kettő közötti szükséges közvetítésre az alapellátást szolgáló intézményrendszert kell alkalmassá tenni. A tömegkommunikációnál is érdemes végiggondolni, hogy itt a központ által irányított rendszer az egyénnel van közvetlen kapcsolatban, közbeeső hierarchikus szintek nélkül. Az ellátás javítására érdemes lenne megtörni ezt a közvetlen kapcsolatot legalább egy szint közbeiktatásával: a regionális központok rádió- és tv-stúdióira, azok megerősítésére, kifejlesztésére gondolunk. Így a helyi közösségeknek eggyel nagyobb esélyük van érdekeik érvényesítésére, a központnak pedig a differenciáltabb ellátásra. S ide tartozik az is, hogy egyenlőtlenek a települések esélyei a tömegkommunikáció elérésében, a fejlesztésnek a kiegyenlítési folyamatot is terveznie kell (átjátszó állomások, kábeltelevízió stb.).

Az alapellátási modell képlete tehát ez:

— az iskolai, művelődési otthoni, könyvtári, filmszínházi stb. alapfunkciókat megvalósító szervezet;
— a tömegkommunikáció;
— a létező kultúraközvetítő csoportok és közösségek.

A településfejlesztési tervek készítésénél az elsőt településtípusokra bontva lehet tervezni központi elképzelések és célkitűzések mentén, a másodikat központilag lehet tervezni, figyelemmel az eltérő településekre, a harmadik nem tervezhető központból, de a konkrét megvalósításoknál döntő szerepe van.

A fejlesztési tervek kialakításához el kellene készíteni a települések — fenti elvek szerinti — *alapellátottsági kataszterét.* Azaz — nagyrészt a szétszórtan meglévő adathalmazra támaszkodva, esetleg kiegészítő vizsgálatokkal — számba venni minden településen az e funkciókat deklaráltan vagy látensen ellátó épületeket, szervezeteket, azok állapotát, működését. (S ha következetesek vagyunk, akkor a kataszter része lesz a községi italbolt, ahol kuglipálya van és filmet vetítenek, a különböző tömegszervezeti helyiségek, magtárnak használt „körzetesített" iskolaépületek és így tovább.) A különböző vizsgálatok tapasztalatai alapján azt lehet mondani, hogy az ország településein működő iskolák, művelődési otthonok, könyvtárak, mozik egyharmada nem alkalmas az alapellátási funkciókra, s csak egyharmaduk állapota mondható korszerűnek. Az egyes intézményhálózatokat ugyan külön-külön minősítették a különböző szempontok szerint, valószínű azonban, hogy egy egységes szempontú kataszterkészítés (amely jól definiált alapellátási modellből indul ki) sem ad ennél az egyharmadnál jobb eredményt. Történeti vizsgálatok például azt bizonyítják, hogy a felszabadulás óta kevesebb intézmény létesült, mint amennyit a társadalmi-gazdasági-kulturális fejlődés megkövetelt és lehetővé tett, s a meglévők állapotára, karbantartására és felújítására sem fordítódott kellő figyelem. Emögött ott van az egyes területek eltérő fejlődése, a kulturális fejlesztési döntések viszonylag tág skálája (aki akart, fejlesztett, épített, aki nem akart, az nem).

A fejlesztési koncepció kimunkálásához szükséges kataszter (adatbank) elkészítése előtt — azzal párhuzamosan — egy sor olyan intézkedés lehetséges, ami nem kíván különösebb új koncepciót, a meglévő tudásanyag birtokában „csak" neki kell kezdeni. Arra gondolunk például, hogy a meglévő iskolákat, művelődési otthonokat stb. elsősorban ki kell „takarítani", azaz az adott település civilizációs fokára kell hozni. Második lépésben pedig alkalmassá kell tenni mind több feladat ellátására. Az iskola például — mint valaha volt — legyen a környék „művelődési központja". Legyen olyan, hogy oda szívesen és otthonosan járjanak be a nem iskolások is ismereteket szerezni, műalkotásokkal találkozni, de sportolni, játszani, beszélgetni is. De a művelődési otthonnak, könyvtárnak is alkalmasnak kell lenni a gyerek befogadására, a korszerű iskola feltételeinek biztosítására, s az is jó, ha a vendéglátó helyeken is lehet filmet vetíteni, színielőadást rendezni, netán még olvasni is. És nem biztos, hogy minden társadalmi és tömegszervezetnek, egyesületnek, körnek önálló, kizárólagos épület kell, mert csak ez biztosítja szuverenitásukat. Elkülöníthető érdekek mentén ugyan, de csak az adott közösség egységében van létezési alapjuk, tehát érdekeik szerint is jobb az integráció. És a variációk száma végtelen: *engedjük átúszni egymásba a funkciókat,* ne ragaszkodjunk görcsösen elkülönítésükhöz, hiszen ugyanazon emberek vannak mindegyik épületben. Persze éppen ezért a teljes azonosság nem képzelhető el (hogy a kocsmából iskola lesz és viszont), mert ugyanaz az ember lényének más-más oldalával fordul a valóság különbözőségei felé. Ezért hangsúlyoztuk az emberléptékű megoldásokat.

A kategóriák szerinti specifikumok is e gondolkodás szerint határozhatók meg. Minél kisebb településről, lakóközösségről van szó, annál több funkciót tölt be a számukra rendelkezésre álló tér, itt építészetileg is biztosítani kell az egységet. Elképzelhető tehát egy tanyaközpont, ahol egy együttesben (egy épületben) található iskola, istentiszteleti hely, söntés, könyvkölcsönző és film-

vetítő. Faluház, ahol napközben iskolai órák is vannak, kertjében sportpálya, s benne működik a kertbarátkör és a népfrontbizottság. S mindezt nem kell újonnan kitalálni, hiszen mintának ott vannak a hajdanvolt gazdakörök, ipartestületi helyiségek, munkásotthonok stb.

S ahogy haladunk fölfelé a település hierarchiájában, úgy kell egyre differenciáltabb modellt kialakítani. Az alapellátási modell kibontásával képzeljük ezt el. Ahogy haladunk felfelé a települési hierarchián, úgy válnak önálló szervezetté az egyes funkciók (önálló iskola, önálló művelődési otthon stb.), úgy szaporodik számuk, majd egy-egy részfunkció önállósul, megjelennek az alapellátáshoz nem tartozó kultúraközvetítők. Bizonyos számú alapfokú iskola feltételezi, hogy a tájegység vagy a település középpontjában megjelenjen a középiskola, s ezek egy nagyobb egységbe rendeződve felsőfokú oktatási intézményt tételeznek. A művelődési otthonok növekedve egyre többféle tevékenység ellátására lesznek alkalmasak (minden méretnél megtartva azonban alapellátási funkciójukat), s ezek az elkülönült tevékenységek szolgálhatnak mintául, útmutatásul. A könyvtárnak növekszik állománya, ezzel ellátó funkciója, szaporodik a mozik száma, specializálódnak. Elkülönül a színház, a hangversenyterem, a kiállítóhelyiség, növekedve specializálódik a múlt emlékeit gyűjtő, megőrző és bemutató múzeum, önállósulnak a társadalmi és tömegszervezetek, mozgalmak épületei, szervezetei, s megjelennek a helyi közösségek intézményei is. A kívánatos ellátottsági modellt ki lehet dolgozni minden településnagyságra (az alapellátási koncepció tisztázása és kialakítása után).

Ennek járt útjai vannak, kidolgozott programjai, ezért csak két meggondolásra hívjuk föl a figyelmet. Az egyik, hogy a város nem differenciálatlan egység, hanem körülhatárolható helyi közösségekből áll össze, s ezek számára ugyanolyan fontosak a nyilvánosság terei, mint falun, tehát a modell építését itt is a sokfunkciójú, társasági terekkel kell elkezdeni. Számításba kell persze venni a város bonyolultabb struktúrájából adódó sokszínűséget — több a nyilvános tér, a kommunikációs alkalom, a kultúraközvetítő intézmény stb. —, de ne épülhessen lakótelep, új városnegyed ilyen intézmények nélkül, s ne engedjük elsorvadni a régi városrészek ilyen célt szolgáló intézményeit. A másik: az elkülönült funkciójú kultúraközvetítő intézmények létesítésénél (a város ellátottsági modellje kialakításánál) mindig a „város és környéke" méreteiben kell gondolkodni, tehát nemcsak a városban és nem is a közigazgatási egységben. A megyeszékhelyen lévő színház nemcsak a városé, de nem is az egész megyéé. Körülhatárolható vonzáskörzete van — az infrastruktúra által meghatározottan. S mivel belőle is csak egy van az adott körben — nem lehet csak színház, hanem a maga nemében sokfunkciójú nyilvános tér.

S ide tartozik az is, hogy nincs város általában. A fejlesztési elképzeléseket itt is úgy kell kialakítani, hogy szervesen illeszkedjenek a már meglévőhöz. Mert másként központja a művelődésnek Sárospatak és Pápa, Eger és Sopron, Debrecen és Pécs, s másként Dunaújváros és Kazincbarcika. Csak abban egységesek, hogy közigazgatási határaikon túl sugároznak, de megöljük ezt a sugárzást, ha bármilyen koncepció mentén uniformizáljuk őket, s megszüntetjük sokszínűségüket.

A művelődéspolitika és a településfejlesztési politika kapcsolatrendszere nem merülhet ki alkalmi szakértői egyeztetésekben, fejlesztési koncepció kimunkálásában. Folyamatos, egyenrangú együttműködésre van szükség minden szinten és a megvalósulás minden fázisában.

Napjainkra elértünk oda, hogy nyilvánvalóvá és közismertté váltak településfejlesztési politikánk eddigi hibái, és készül ezek valamiféle korrekciója. Ez kitűnik abból, hogy a Minisztertanács foglalkozott az üggyel, határozatot is hozott, és kitűnik abból is, hogy az ÉVM is foglalkozik a témával. Nyilvánvalóan ennek keretében történt a szakértői vélemény megírására való felkérés is. Egy dolgot azonban látni kell. Nem elég pusztán deklarálni, hogy eddig voltak hibák a végrehajtásban, vagy hogy a kistelepüléseken is élnek emberek, azokat is el kell látni. E deklarációk birtokában a dolgok ugyanúgy mehetnek tovább, mint eddig, ha nem történik változás a központi újraelosztás gyakorlatában, a közigazgatás döntési rendszerében, a szocialista demokrácia eljárásmódjaiban és intézményeiben. Erre éppen az eddigi OTK sorsa a bizonyíték, hiszen ez sehol nem írta elő, hogy bizonyos településeket meg kell fosztani az alapvető életfeltételektől, és a gyakorlatban mégis ez történt. Ha viszont megteremtjük az újraelosztás és a döntéshozás új mechanizmusait, akkor félig már nyert ügyünk van, mert egy jobban működő hatalmi struktúrában a közösségek nagy energiával vesznek részt kulturálódásuk feltételeinek megteremtésében.

JEGYZETEK

[1] Népszabadság, 1981. június 12. 4. old.
[2] Ezeket az ideológiákat és a velük kapcsolatos lehetséges ellenérveket fejti ki *Vági Gábor* (Valóság, 1981/6. 41—49. old.)
[3] Lásd *Havas Gábor* tanulmányát (Kultúra és Közösség, 1980/4. 17—33. old.)
[4] *Nikowitz Oszkár*, Alföld, 1981/4. 48. old.
[5] *Andrássy Mária* szociológus közlése a tiszafüredi járásban végzett vizsgálat anyagából.
[6] *Lázár István*, Kultúra és Közösség, 1981/1. 105. old.
[7] *Nikowitz Oszkár*, uo. 37—38. old.
[8] Uo. 39—40. old.
[9] *Vági Gábor*, id. mű.
[10] *Ranschburg Jenő*, Alföld, 1981/4. 57. old.
[11] *Sánta Ferenc*, Alföld, 1981/4. 43—44. old.
[12] *Ranschburg Jenő*, uo. 56. old.
[13] *Sánta Ferenc*, uo. 43. old.
[14] Uo. 44. old.
[15] *Illyés Gyula*, Alföld, 1981/4. 54—55. old.
[16] Ennek konkrét példáit lásd: Kultúra és Közösség 1980/4. 12. és 13. oldal; Alföld, 1981/4. 35—37. old.
[17] *Takács László*, Köznevelés, 1981/19. 9. old.

Litauszki Tibor

EREDMÉNYESSÉG A MŰVELŐDÉSI OTTHONBAN

A MŰVELŐDÉSI OTTHONOK — BELÜLRŐL

Ideje lenne már számba venni a művelődési otthonok eredményeit, nem a bírálat szemszögéből, hanem reális, más kulturális szervezetek hatásához viszonyított társadalmi hasznosságát, hatékonyságát, kiterjedtségét vizsgálva, sőt azt is kutatva, mi az, amit intézményeink végeznek el teljes egészében vagy részben, de más szervezetnél tartunk nyilván. Ilyen mozzanatokra is utal a *Valóság és lehetőség* ... c. kötet*, mondván, hogy itt működik a mozik 60%-a, ez az ország legnagyobb kiállítóhálózata, itt tartják a legtöbb ismeretterjesztő előadást stb. Békés megyében 1970-ben a művelődési otthonokban tartottak a TIT 4690 előadásából 3410-et, a Jókai Színház 407 előadásából 351-et és így tovább. Hajdú-Biharban a szakszervezeti mozgalom legkiterjedtebb vállalkozását (pl. Korunk valósága elnevezésű felkészítő-vetélkedő sorozatot kb. 10—15 000 ipari dolgozó részére) a megyei művelődési központ gondozza közvetlenül. Mindez így van rendjén, csak nem tudjuk be mindenkor intézményeinknek ezeket az eredményeket, hanem velük kapcsolatban az elégedetlenség hangján szólunk. S ez is rendjén való, mert valóban sok kabaréba illő dolgot is csinálnak, de azért az eredményeik is, a lehetőségeik is beláthatatlanul nagyok.

BELSŐ STRUKTÚRA

27 Hajdú-Bihar megyei művelődési otthon igazgató rajzolta le intézményének szervezeti sémáját, jelezve az alá-fölérendeltségi viszonyt és feltüntetve mindenkit, akit a szervezetükhöz tartozónak érzett. (1., 2. ábra.)

A vázolt csoportstruktúrákat három csoportba lehetett sorolni:

— 12 esetben (44%) csak a munkaviszonyban álló fő- és részfoglalkozású dolgozót tüntették fel;
— 11 esetben (40%) a kiscsoportok vezetőit is a szervezethez tartozónak érezték;
— s mindössze 4 esetben (16%) jeleztek ún. társadalmi aktívákat, a a kiscsoportok tagjait.

*Vitányi Iván: Valóság és lehetőség a művelődési otthonban = Népművelési Intézet, Budapest, 1979.

27. Hajdú-Bihari Művelődési Otthon struktúrája

A.) Csak a munkaviszonyban állókat érzik a szervezethez tartozónak
12 Művelődési otthonban

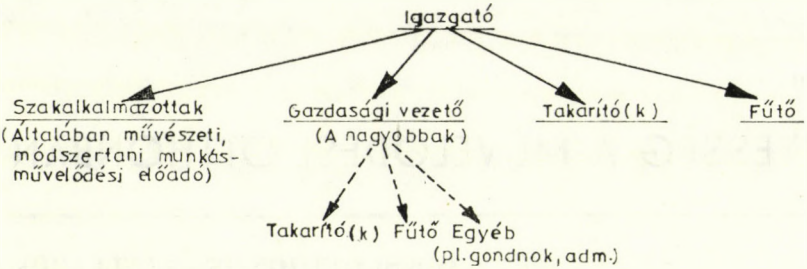

Megjegyzések:

- Egy Műv. O.-ban a takarítók hármas alárendeltségben vannak (ig. gazd.vez. műv. ea.)
- A társadalmi vezetőség 1(!) esetben szerepel (Igazgatóval mellérendeltségi viszonyban)
- A Műv. O-ban legalább 2 főhivatású népnevelő van

1. ábra

27 Hajdu-Bihari Művelődési Otthon struktúrája

B.) A kiscsoportvezetőket is a szervezethez tartozónak érzik
11 Művelődési otthonban

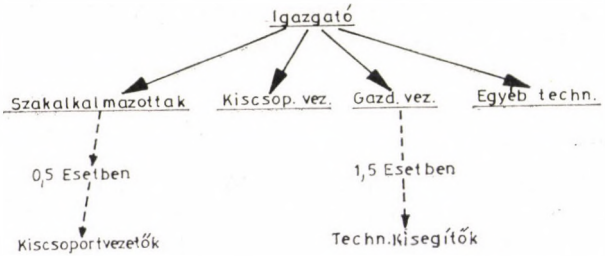

Megjegyzések:

- 4 Műv.O-ban legalább 2 főhiv. népművelő van
- 2 Műv.O-ban a gazd.vez. is főállású 1 esetben az igazgató közvetlenül irányítja a kisegítők egy részét
- 3 Műv. O.-ban kettős alárendeltség is van
- Társad. vez.: 2 esetben nem szerepel
  2 esetben az ig.-nak alárendelten
  2 esetben az ig-nak fölérendelten
  5 esetben az ig-nak mellérendelten

2. ábra

A főhivatású népművelőkre jutó technikai (kisegítő adminisztratív) dolgozók 57 Hajdú-Bihar megyei Művelődési otthonban (1980 július) (Megyei Művelődési Központ nincs benne)

Főhiv. népműv. száma	Technikai dolgozók száma									Össz. műv. ház
	Csak rész-foglal.	1	2	3	4	5	6	7	8	
1	12	20	3							35
2	1	4	4	2						11
3		1	1	1						3
4			1						1	2
5					2	1		1		4
6						1				1
7							1			1
Összes műv. ház	13	25	9	3	2	2	1	1	1	57

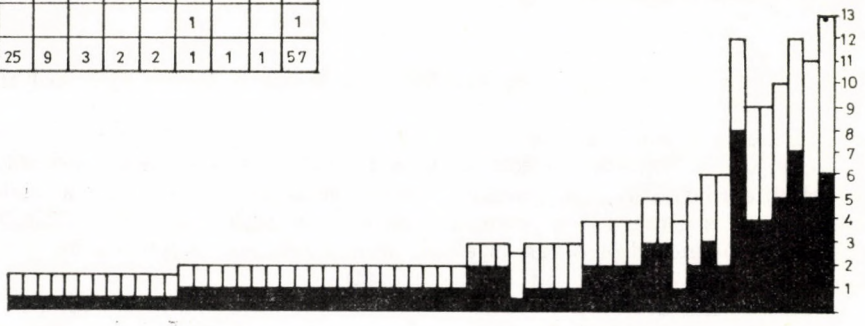

3. ábra

A rajzokból további következtetések is adódnak: a 4 intézmény kivételével — szervezetileg — a klasszikus népművelési szemlélet tükröződik; nem épül be a szervezetbe maga a művelődők sokasága, vagy legalább a képviselőjük; a népművelők mintegy szigetet alkotnak a felvilágosítandók, beszervezendők tengerében. Íme, a túlzott állami intézményesítés következménye, szemléletesen. Közgondolkodásunk s a vállalatokra vonatkozó szakirodalom is csak a fizetett dolgozókat tartja számon (Hidy is megáll a kiscsoportvezetőknél). Az újabb, vállalatokkal foglalkozó írások már figyelmet szentelnek a nem-formális csoportokra — nekünk ez lenne a lételemünk. — A társadalmi vezetőséget (mint egészen friss képződményt) az első kategóriában csak egy esetben szerepeltetik, a másodikban kettő kivételével mindenütt (de itt is az igazgatóval alá-, fölé-, mellérendeltségi viszonyban), s csupán a harmadikban van a helyén. Mivel a csoportok tagjai, az aktívák stb. mellett a társadalmi vezetőség is csak a 4 nagy intézményben van a helyén, megkockáztatjuk: a sokszor idézett közművelődési (nem népművelési) szemlélet igazgatóink közül náluk van igazán jelen. Csábító lehetőség továbbvinni a gondolatmenetet, de itt hagyjuk abba a meditációt.

Vezetéselméleti megközelítésben mindhárom kategóriára jellemző a lineáris (soros) szervezeti forma a vezetőtől kiindulva, az utasításos alá-fölérendeltségi viszony. Törzskari jelleg is csak nyomokban található meg: alig válik el a szakmai munka, illetve annak tervezése a kivitelezéstől, a feltételek biztosításától. Funkcionális struktúra csak annyiban látható, amennyiben a kiscsoportvezetők megjelennek, de semmi sem utal arra, hogy pl. a néptáncmozgalom

ügye is a tánccsoportvezető szakmai (szellemi) ügye, s nem csak a csoport vezetése. Bármennyire is hívei vagyunk a kiscsoportos tevékenységnek — példánknál maradva —, a néptánccsoport működése nem egyenlő a település egész lakosságának a néptánc-kultúrával kapcsolatos dolgaival, ahol több a szakalkalmazott, ott egyértelműen külön is válik. Bizonyára a sokszor emlegetett s ebbe a gondolatkörbe tartozó táncházmozgalom is előbbre állna, ha a megvalósításhoz szükséges jogosítványok (pl. pénzfelhasználás, meghívások joga stb.) a csoport vezetőjének és tagságának a hatáskörébe tartoznának.

Még egy észrevételt emelünk ki: a művelődési otthonokra oly jellemző formalizmus is kitetszik a rajzokból. Legfeljebb a kiscsoportok és azok irányítása, közönségszervezés stb. jelenik meg rajtuk, de az, hogy bizonyos tartalmakról van szó (pl. néptánc, képzőművészet), az nem, legfeljebb a munkaköri leírásoknál (ha elkészülnek).

A NÉPMŰVELŐI ÉS A KISEGÍTŐ SZEMÉLYZET

Állandó népművelői panasz a székhordásra, plakátírásra hivatkozás. Ha összevetjük a szakalkalmazottak és a technikaiak létszámát, kiderül, ez nem is lehetne másként: a fejlesztések során népművelői álláshelyek kialakítására törekedtek, s elmaradt a technikai személyzet fejlesztése. A Hajdú-Bihar megyei 57 intézményből olyan is akad, ahol 2 főállású népművelőre 1 részfoglalkozású technikai dolgozó jut (l. 3. sz. ábrát).

A szakmai munkák jó része ellátható tiszteletdíjért, netán társadalmi munkában is (pl. előadók meghívása, műsorok lekötése stb.), de a takarítás, teremberendezés csak ritkán, de még a közönségszervező munkahelyről munkahelyre járkálása sem várható el minden esetben társadalmi munkában. Helyzetük bürokratizmusukra is utal: a tiszteletdíjas, társadalmi munkás személy a helyi, a környezetében élő lakosok érdekében elhivatottságból, presztízsből, netán áttételesen jelentkező egzisztenciális okokból hajlandó valamit tenni, de az íróasztal magányosságában jelentéseket, terveket írni, válaszolni a „felmérésekre" („melyik csoport mikor tart próbát" — jellegű módszertani érdeklődésre), netán értekezletekre, továbbképzésekre járni már terhes számára.

Szó sincs arról, hogy intézményesen szüntessük meg a főhivatású népművelői státuszokat, csupán arról, hogy a fejlesztéskor indokoltan a technikai, kisegítő állomány is erősödjön. Ha jelen kutatásunknak csak annyi volt a haszna, hogy vizsgálódásaink eredményeként a Hajdú-Bihar megyei Tanács az éppen szétosztásra váró havi 11 000 Ft bérkeretet a kisegítői állomány munkaidejének növelésére használta fel, már elégedettek lehetünk.

DÖNTÉSI GYAKORLAT

Az előzőekben a magányos, széktologató-plakátíró népművelő képe rajzolódott ki előttünk. Némileg vigasztalóbb ez a kép, ha intézményeink döntési mechanizmusába tekintünk be. A gyakorlatban ui. nem lehet tartósan jó munkát végezni maguknak a résztvevőknek kisebb-nagyobb mértékű bevonása nélkül. Persze a kép ez esetben is ellentmondásos.

Vizsgált intézményeink népművelői szerint a rendezvényeik ötletének

14%-a a helyi lakosoktól származik. Túlzottan nagy viszont az igazgatónak, a beosztott népművelőknek tulajdonított ötletek hányada: 33, illetve 21, összesen 54%.

Megkérdeztük népművelőinket, kikkel konzultálnak egy-egy program lekötése előtt és után. Kérdéseinket nem általában, hanem konkrétan, egy-egy tartalmi, formai, gazdasági-szervezési feladatcsoportra vonatkoztatva tettük fel, azaz pl. külpolitikai, irodalmi, kiállítási stb. gyakorlatukra vonatkozóan, összesen 36 feladatcsoportra osztva az intézményi tevékenységet. A 15 intézményben összesen 740 személyt jelöltek meg, átlagosan 49 főt, s közülük 221 fővel (30%) a döntést megelőzően konzultálnak. E konzultációk döntően tartalmi kérdéseket érintenek, ui. a döntés előtti és utáni konzultációk — átlagosan — 17 tartalmi területre esnek, szemben a 2 formai, 6 gazdasági területtel.

Látnunk kell a döntési gyakorlat fogyatékosságait is, pl. hogy a feladatcsoportok — átlagosan — egyharmadában senkivel sem konzultálnak, sem a döntés előtt, sem utána, továbbá, hogy a rendezvények ötleteinek a főhivatásúaktól eredő nagy hányada sem indokolt, mert ez általunk is többször bírált képletre utal: a népművelő kitalál valamit, igyekszik megmagyarázni, megnyerni hozzá az embereket, ami vagy sikerül, vagy nem, ha igen, van sikerélmény, ha nem, előbb szidja az érdektelenséget, majd — végső esetben — pályát változtat. Hozzátartozik az igazsághoz, hogy a képzés, az irányítás is ezt az általunk karikírozott szemléletet sugallja. Bizonyára a válaszok során is hatott ez a motiváció, mert az érdekelteknek, a lakosoknak a véleménye kedvezőbb képet ad. A 105 válaszoló 71%-a szerint ui. megkérdezték már a véleményét valamely program lekötése előtt, sőt 56%-uk szerint olyan program is volt, amit az ő javaslatukra valósított meg a művelődési otthon. Lényegében hasonló és ellentmondásos a kép a kontroll-kérdésekre adott népművelői válaszoknál is, amikor azt kérdeztük, ki fogadja az intézménybe látogató vendégeket (intézményi és kiscsoportos szintű programok esetén), ill. ki állapítja meg a belépődíjak nagyságát.

Csak utalhatunk arra, hogy az igazgatókkal készített magnós interjúkban is ugyanez az ellentmondásos kép tárul elénk. Mindössze két mozzanatra utalunk.

Az egyik kérdésben azt kérdeztük, mit tenne, kinek szólna, ha az intézmény 50 000 Ft-ot kapna azzal a feltétellel, hogy csak nem-főhivatásúak költhetnék el. A kérdező helyreigazítása ellenére néhányan rendre egyes szám első személyben fogalmaztak: adnék, megcsinálnám stb. A másik, a Hidy Péter által leírt kényszerpályás szemléletet tükrözi, az „egy cél—egy csoport" gondolkodásmódot*, pl. egyik népművelőnk a funkcionális felelősök rendszerét úgy tartaná életben, hogy részükre klubot alakítana.

Vizsgálatunk sok mozzanatában értük tetten a jellemzett népművelői szemléletet. Ezeket nem részletezzük, úgy véljük, állításainkat a felsorolt példákkal is igazoltuk. Intézményeink döntésmechanizmusának egy mozzanatára viszont feltétlenül ki kell térnünk, ez pedig a helyi irányítókhoz való viszony. A magunk, már jelzett korábbi 15 éves intézményvezetői gyakorlatából is kötetekre való példákat sorolhatnánk az ötletszerű és mégis megfellebbezhetetlen tanácsi irányításra, s hasonlókkal a vizsgálat során is találkoztunk. Azonban mégsem

*Hidy Péter—Lovas Tünde: Művelődési otthoni tevékenységelemzés = KM Tudományos Koordinációs Bizottság, Budapest, 1980.

tartjuk olyannyira sötétnek és általánosnak ezt a képet, mint sokan a népművelői közvéleményben. Azt is leírtuk már másutt, hogy azért mégiscsak ez a helyi (tanácsi) vezetés tett a legtöbbet azért, hogy egyáltalán legyen helyben művelődési otthon. (Egyszer már azt is érdemes lenne vizsgálni, miből, kinek az erőfeszítései alapján van egyáltalán az, ami van művelődési otthonainkban.) A további polemizálás helyett utaljunk vizsgálatunk két megállapítására: a rendezvények ötleteinek mindössze 12%-nyi hányada származik párt- vagy tanácsi vezetőtől, s a belépődíjak megállapításának módjánál is mindössze egyszer említették népművelőink a tanácsi vezetést partnerként, bár magunk is többről tudunk. A nagyhegyesi kolleganő is a tanácselnökkel közösen (!) állapítja meg a belépődíjak összegét, méghozzá azzal a tanácselnökkel, akivel az emberek konzultálnának ama bizonyos 50 000 Ft felhasználása ügyében, ha már a népművelővel nem konzultálhatnának.

Úgy gondoljuk, az intézmények és az irányítás viszonyában a legnagyobb gond abból származik, hogy nincsenek megfelelően egzakt módszerek az intézmények, a népművelők munkájának megítéléséhez. Mielőtt ennek egyik lehetséges változata alapján végzett összehasonlításainkról szólnánk, szóljunk röviden az intézményeink kapcsolatairól.

KAPCSOLATOK

Nem sok figyelmet szenteltünk eddig a népművelők kapcsolatrendszerének tanulmányozására, holott minden gyakorló népművelő ennek fontosságáról, hacsak nem elsődlegességéről beszél.

Jelentősebb vizsgálódásról ez ügyben csak a hatvan művelődési otthon helyzetét feltáró tanulmányban olvashatunk.* A szerzők helyesen állapítják meg, hogy a tartalmi munka egyik mutatója a más szervekkel való kapcsolatok gazdagsága. Megállapítják, hogy a megkérdezett népművelők az általuk felsorolt 23 szervezettel és intézménnyel kapcsolatba kerültek, sőt további 46-ot is megneveztek.

Semmiképpen sem szeretnénk a művelődésiotthon-kutatásban jelentős kötet értékeit kisebbíteni, de a gyakorló népművelők tudják (tudták akkor is), hogy ennél sokkal szerteágazóbb a művelődési otthonok kapcsolatrendszere, mégpedig nemcsak a szervezetekre, hanem a művelődő emberek sokaságára is kiterjed. A szervezetekkel való kapcsolatok nagyságát 1971-ben két intézmény esetében vizsgáltuk,** s úgy találtuk, hogy a két művelődési otthon csupán helyben jóval több, összesen 133 szervezettel van kapcsolatban.

Már a döntési gyakorlatnál említettük, hogy intézményeink átlagosan 49 személlyel állnak rendszeres kapcsolatban, s közülük a legalaposabban megkérdezett zsákai két népművelő 104 személlyel.

A közművelődési párthatározatot követően — helyesen számon kérik a művelődési otthonoktól a munkahelyi művelődés segítését. A 15 intézmény esetében az átlagosan 25 munkahelyet és annak különféle beosztású vezetőjét, dolgozóját jelenti. Szélesíti a kört a helyi és járási, olykor megyei, országos hatáskörű párt-, állami, társadalmi és tömegszervezetekkel, módszertani és

**Kovalcsik József—Sipos Zsuzsanna—Szász János:* Művelődés és közösség. Hatvan művelődési otthon. 1970/71. NPI, Bp. 1972.

***Litauszki Tibor:* A művelődési otthonok helye, szerepe társadalmunkban (ELTE szakdolgozat, 1970.)

egyéb kulturális szervezetekkel, intézményekkel való kapcsolat. Vizsgált intézményeink évente — átlagosan — 278 rendezvényt tartanak. (Szempontukból szándékosan elmostuk a határt a műsoros rendezvények és az ismeretterjesztő előadások között, azt tartottuk mérvadónak, amit a népművelők rendezvénynek minősítenek, tehát egyedileg kell foglalkozniuk vele.) E rendezvények egy részénél (kis részénél) közvetlen kapcsolatfelvételre nem kerül sor: levélben lekötik pl. az előadást, a plakátra bejön a közönség. Egy részénél viszont mindenféle igényt ki kell szolgálni: mind az előadó, mind a művész, mind az egyedileg „beszervezett" s esetleg kis létszámú közönség esetében. Arról a nehézségről most különösebben ne essék szó, ami abból fakad, hogy mind a vendégek, mind a közönség a lehető legvegyesebb összetételt jelentik: a művésztől a tudósig, a képzett és a képzetlen vezetőn át az igényes és jártas értelmiségiig vagy a magát „két deci fröccsel becsülő" segédmunkásig.

A művelődési otthonok kapcsolata többnyire személyközi (man-to-man), ami nyilvánvalóan időigényes, s ugyanakkor csak árnyalt és információban „naprakész" lehet. Némi adalékul szolgál a probléma megértéséhez a hajdúszoboszlói 36 lakossal folytatott beszélgetésünknek, a kérdőívekhez fűzött megjegyzéseknek ilyen szempontú elolvasása.

Természetesen nem panaszáradatnak szántuk megjegyzéseinket, csupán arra akartunk utalni, hogy szakmaiságunk egyik kulcskérdésének tartjuk a kapcsolatok kiépítését, megtartását, s nem érhetjük be szubjektív, egyéni felismerésekre szorítkozó, gyakran próba-szerencse módszerekkel. Dolgozatunk következő fejezete még inkább meggyőzhet állításunk igazsága felől.

ELLÁTOTTSÁG—EREDMÉNYESSÉG—KAPCSOLATOK A 15 VIZSGÁLT INTÉZMÉNYBEN

Ismét szerteágazó, kevésbé feltárt problémacsoporthoz érkeztünk, amelyet nem kerülhetünk meg, s így legalább vázlatosan érintenünk kell. Kérdéseink lehetnének: a helyi sajátosságok dominálnak-e egy-egy művelődési otthonban — mint ahogy azt oly sokszor hangoztatjuk —, vagy vannak általánosítható vonások is, s ezáltal csak annyira helyi jellegű a népművelő munkája, mint pl. az orvosé, akinek minden betege más és más, de azért az orvostudományt nem tekintjük helyi jellegűnek. (És sorolhatnánk még a foglalkozásokat — kivétel nélkül, beleértve az ugyancsak helyi tanácsokat is, amelyek munkavégzési, strukturális stb. elveit, főbb követelményeit mégiscsak országosan állapítják meg.) További kérdésünk: mérhető-e a művelődési otthonok teljesítménye, és mitől függ a jó eredmény?

Tanulmányunk más részében ismertetjük a művelődési otthonok Hajdú-Bihar megyében kialakított és a népművelők által elfogadott értékelési rendszerét. Most az 1 lakosra jutó értékeket pedig a 4—5. sz. ábrán grafikonszerűen is kivetítjük. A számított átlagok súlyozott számtani átlagok, tehát nem az intézmények eredményeinek átlaga, hanem a 15 intézmény összegzett támogatásának, bevételének, személyi költségének, teljesítménypontjainak a 15 település összesen 149 372 lakosára vetített értékei. Tisztában vagyunk azzal, hogy a teljesítményt illető becslésen alapuló szorzókkal nem lehet végleges tartalmi ítéletet alkotnunk, s hogy a vizsgálatunk során feltárt kapcsolatok sem pontosak, a kiolvasható tendenciák azonban még így is eligazíthatnak.

Ellátottság és eredményesség a 15 vizsgált művelődési otthonban

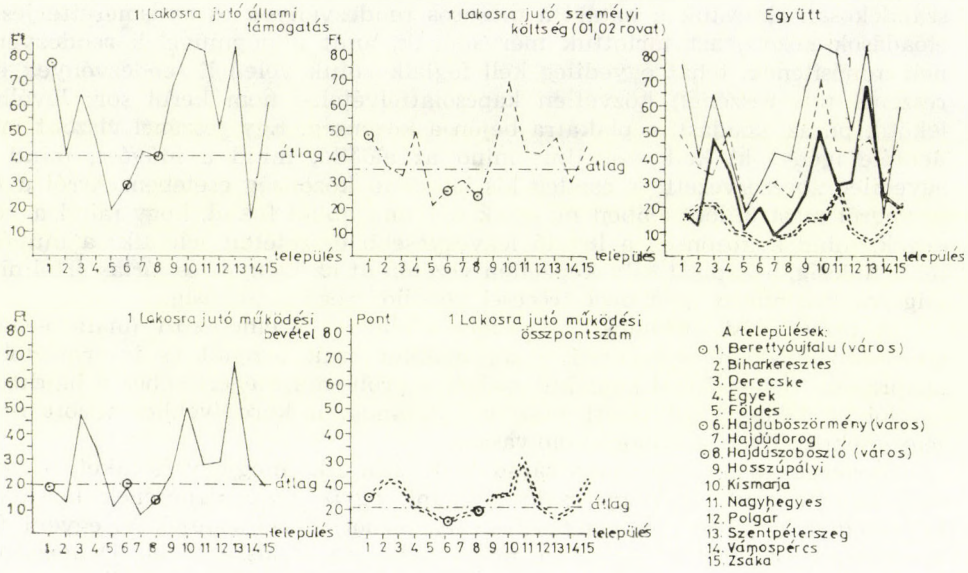

4. ábra

Ellátottság-eredményesség-kapcsolatok a 15 vizsgált intézményben

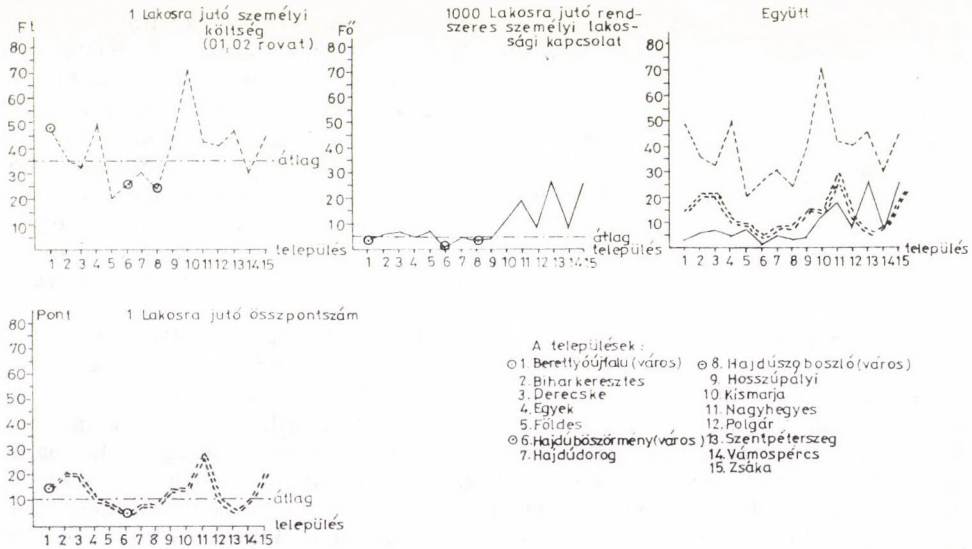

5. ábra.

Az első, ami azonnal látható, az intézmények közötti rendkívül nagy különbség. A másik észrevételünk arra vonatkozik, hogy sem az ellátottságban (támogatás, személyi költség), sem az eredményességben (működési bevétel, összpontszám) az átlagtól nem azonos módon térnek el a városok, a nagyközségek, a kisközségek intézményei, és intézménytípusonként sincs megfelelés az eltérésekben. A 6. sz. ábra egyik grafikonján összevetettük a különböző mutatókat. Megállapíthatjuk, hogy az állami támogatás és a személyi költségek mutatója nagyjából azonosan változik, azaz nagyjából a támogatás ugyanolyan hányadát használhatják fel az intézmények a kötött személyi költségekre. Egészen jól észrevehető megfelelés van viszont a támogatás és a működési bevétel között. Kivétel ez alól a tízezres Hajdúdorog és a négyezres Zsáka, ahol gyakorlatilag a bevételszerzésnek nincsenek meg az épületbeli adottságai. Jó munkájuk eredményeként viszont az összpontszám tekintetében nem maradnak el oly mértékben az átlagtól, mint a bevétel esetében, sőt Zsáka még ki is emelkedik.

Úgy véljük, számításaink megfelelően cáfolják is a gyakorlatban már nem annyira elfogadott, de a művelődési otthonokkal mégis kapcsolatos általános megítélést, miszerint pénzszerző vállalkozásra kényszerülnek puszta létfenntartásuk, valamint az igényesebb művelődés anyagi lehetőségeinek megteremtése érdekében. Inkább bizonyul igaznak az az állításunk, hogy a nagyobb biztonságot (ha úgy tetszik, forgótőkét) jelentő támogatással és a pénzszerzés személyi feltételeivel (01, 02 rovat előirányzatai) érhető el a nagyobb bevétel. Az évente az itt nem részletezett módon való további elemzésekkel a konkrét okokat is ki tudjuk mutatni, beleértve a népművelő mulasztásait, hibáit, akár a bevételt, akárt a teljesítményt vizsgálva. A támogatás mértékének alakulása a fenntartókat minősíti, ugyanakkor segítséget is jelent döntéseikhez.

Igen fontosnak tetsző további észrevételünk, hogy nincs megfelelés a támogatás, a személyi költség, a bevétel és az összpontszám értékei között. Okait esetenként, intézményenként eddig is ki tudtuk mutatni, azonban a kutatásunk során feltárt, döntés előtti és utáni rendszeres kapcsolatok egy lakosra vetített mértéke általános magyarázatot is ad. Tendenciaszerűen jelzi: a kapcsolatok és a teljesítménypontok között van megfelelés, s ha a személyi költségek mutatóit is hozzávesszük az említett kettőhöz, kiderül, mely intézmény esetében voltak jelentős, szubjektív természetű, a teljesítményt csökkentő tényezők. (Fluktuáció, tatarozás, nagyobb mértékű mulasztás stb.)

Adatainkból még számtalan következtetés adódik, de azok levonását kénytelenek vagyunk az olvasóra bízni.

E ponton előrevetíthetjük vizsgálódásunk összegzését: a művelődési otthonok teljesítménye attól függ alapvetően (azonos szintű ellátottság esetén), hogy hány, arra alkalmas, az intézmény tevékenysége által közvetlenül is érintett személlyel tart kapcsolatot, illetve konzultál a döntések előtt és után a vezető, illetve a főhivatású népművelő. Az alkalmas személyek — mint ahogy ez a továbbiakban remélhetően kiderül — a véleményirányítók (opinion leaderek), s közülük témánként az a személy, akinek a véleményét maguk az opinion leaderek is elfogadják, s az intézményi munka segítségére ambíciói és lehetőségei is vannak, s akit funkcionális felelősnek neveztünk el.

Ezen személyek megfelelő (de nem bürokratikus) szervezetbe építésével terjeszthető ki a művelődési otthon szervezete és formálható a jelenleginél lényegesen nagyobb, erősebb szervezetté.

Diósi Pál — Fischer György

IFJÚSÁGI KLUB -- HALMAZ VAGY KÖZÖSSÉG?

A FOGALOMALKOTÁS ZAVARAI

Az önmagukat klubnak nevező képződmények hosszú ideje jelen vannak a közművelődés intézményrendszerében, és működnek azon kívül is. Tevékenységük átfogó szabályozására az első kísérlet — kizárólag az ifjúsági klubokra érvényes hatállyal — mégiscsak az 1970-es évek elején történt.

Ekkor jelent meg *Az ifjúsági klubok működési irályelvei* és a hozzá kapcsolódó *Útmutató*[1], mely tartalmából adódóan — különösképpen az élén álló klubdefinícióval — a klubokkal kapcsolatos koncepció értelmezését lett volna hivatott betölteni.

Azt, hogy ezt a feladatot mennyire képtelen volt ellátni, a közzétételét szinte azonnal követő bíráló elemzések és a szokatlanul gyors — öt év utáni — új szabályzás egyaránt bizonyítja. A kritikai észrevételek középpontjában az állt, hogy a klubtevékenységet szűkebben is, tágabban is értelmezte, mint amilyen az valójában. Szűkítő tendenciájú azáltal, hogy hallgat a klubok egy lényeges jegyéről: arról, hogy nem teljesítmény-, nem feladatvezérelt csoportok. Ezzel lehetővé tette, hogy az ifjúsági klubok számára olyan feladatokat határozzanak meg, melyeket azok nem, vagy csak torz módon teljesíthetnek.

Tágította a klubtevékenység értelmezési körét azáltal, hogy nem különböztette meg világosan a klubokat a valóban feladatvezérelt csoportoktól. Itt tulajdonképpen az egyik tévedés szülte a másikat. Emiatt a gyakorlatban „magas jóváhagyást" kapott a klubok sajátos lehetőségeinek figyelmen kívül hagyása, és mind többször fordult elő, hogy sok-sok egycélú kiscsoport feladatát kívánták egyetlen klub látogatóival megvalósítani.

Úgy gondoljuk, hogy a szabályozás sikerületlen koncepcióalkotási törekvése és a közművelődés szakembereinek rutinra hagyatkozása együtt vezetett el a klubok körében jelentős pusztítást eredményező MÓDSZERVÁSÁR-sorozatig. Ennek nyomán sok klubban kirekesztetté vált a bemutatóra nem készülő többség, és a klubokat ideig-óráig a mind magasabb szintű szereplésre készülődő kiválasztottak uralták.

Az új *Irányelvek*[2] már nem beszél „azonos vagy hasonló érdeklődésű fiatalok"-ról, nem is igyekszik erőszakos felosztási szempontok alapján tipizálni az ifjúsági klubokat — mint elődje tette —, de még mindig nem ad a gyakorlat számára jól alkalmazható koncepcionális eligazítást a klubok mibenlétéről, funkciójáról. Úgy látjuk, elsősorban azért, mert klubfogalmában megkívánja őrizni az intézményi oldal összes lehetőségét a csoportjellegből adódó előnyökkel egyetemben. Sikerült is napjainkig konzerválni azt az állapotot, amikor, mint Hidy Péter írja: „Klubfogalmunk két, egymástól jól elválasztható jelen-

téssel bír. Jelenti egyrészt — főleg a fővárosban és nagyobb városainkban — a művelődési otthon típusú intézmények egy sajátos válfaját, valahol a klubkönyvtár és a művelődési ház között". Majd a másik jelentésről szólva: „Marad tehát a legszűkebb értelemben vett klub: a közösséggé formálódó kiscsoport..."[3]

Az ellentmondásos klubfogalom a mindennapos gyakorlatban pedig tág teret nyit a képzés, a működtetés, a támogatás, az ösztönzés már-már áttekinthetetlen dzsungellé szerveződő balfogásainak, a receptszerű módszertani kiadványoktól, a sok száz példányban sokszorosított műsorkazettákon át egészen a körműsorokká „nemesedett' haknikig.

Mindez pedig alkalmas arra, hogy a klubba járókat leszoktassuk a nyitott szemmel való tájékozódásról és a cselekvésről ugyanúgy, mint a társaikra figyelésről, és elterjesszük egy agyontámogatott ifjúságiklub-modell egyeduralmát. Azét, amelyiknek tagjai már nem a közösen megteremthető, maguk képére formált társas teret építik, hanem a klubjuk fölé terebélyesedő vertikumtól műsort, előadót, technikát várnak szabad idejük kulturált elveréséhez.

Mit tett a szakirodalom a klubok és a velük foglalkozó szakemberek asztalára, miközben a fentebb vázolt helyzetkép kialakult?

Sokáig úgy írtak, beszéltek a klubokról, mint újdonságról. „A klub évtizedek óta folyamatosan »új«, »újszerű«, »kísérleti« kezdeti stádiumban lévő formaként él a köztudatban",[4] írja erről a helyzetről Földiák András. Ezt követően részletesen kifejti, hogy az újszerűség tévhitének elterjedtsége nem véletlen, hiszen sem a klubmunka gyakorlata, sem annak elmélete nem rendelkezik felhalmozódott ismeretanyaggal.

Erre vezeti vissza meggyőző érveléssel a minduntalan való „újrafelfedezést", ami egyben új meg új ötletek, eljárások újratemetését is jelentette. E felhalmozódási hiány miatt a klubban dolgozót vagy az arról gondolkozót szinte mindig a kezdő pozíciójában találta, aki a szakirodalomra alig támaszkodhat, és közvetlen tapasztalatai pedig a legjobb esetben is néhány évre tekintenek vissza.

A szakmai irodalom „szinte kísérletet sem tett, hogy a népműveléselmélet, a társadalomtudományok tapasztalatainak átadásával, a gyakorlat közvetítésével megteremtse az elméleti bázisát ennek a sajátos tevékenységnek",[5] olvashatjuk dolgozatában. A módszertani munkák eredményességét jellemezve pedig azt kellett megfogalmaznia nem kis keserűséggel, hogy elsősorban sablonokat ad tudás helyett, mankót nyújt ahelyett, hogy járni tanítana.

Az általa bőven bemutatott ifjúsági klub témájú szakmunkák még általánosságban is csak alig érintik azt a körülményt, hogy a klubok csoportképződmények, és mint ilyenek, az egyén és a társadalom között közvetítő szerepet tölthetnének be. Annak konkrét elemzésére pedig eleve nem vállalkoztak, hogy mennyire töltik be ezt a lehetséges funkciójukat, milyen tényezők hatnak kedvezően e szerep valóságossá formálására, és melyek hátráltatják azt.

UGYANEZ A KUTATÁSOKBAN

Ezeknek az összefüggéseknek a vizsgálata — más-más terjedelemmel és mélységgel —, de végül is helyt kapott az 1970-es évek elején készült két ifjúsági klub témájú szociológiai vizsgálatban.

Szász János és Bakos István egy 1970-es felvétel alapján, igaz ugyan, hogy érintőlegesen, de a klubok csoporttermészetével is foglalkoztak.

A klubok létrejöttét az élő és funkcionáló közösségekhez tartozás igényével magyarázták, és fejtegetésük kiindulópontjaként arra hivatkoztak, hogy a klubokban a fiatalok „éves átlagban kilenc naponként lehetőséget biztosítanak tagjaiknak a találkozásra".[6]

Abban egyetértünk a szerzőkkel, hogy a kortárs csoport iránti igényeknek nagy szerepe van az ifjúsági klubok kialakulásában, de azt nem fogadhatjuk el fenntartások nélkül, hogy a kortárs csoport és a közösség fogalmát differenciálatlanul használják a klubokkal kapcsolatban. Szerintünk a gyakori együttlét — sem kilenc naponként, sem sűrűbb időközökben! — nem válhat a közösség kritériumává. Úgy gondoljuk, hogy joggal állíthatjuk, egy-egy klub tagjai kortárs csoportokká sem attól válnak, hogy akár egyetlen, akár változó helyszínen együtt vannak, hanem attól az információ- és értékközvetítő tevékenységtől, ami együttléteiket tartalommal tölti meg.

Ez pedig egy klubon belül, egyazon időpontban is többféle lehet. Joggal gondolhatunk arra, hogy egy klubban akár több kortárs csoporttal is számolnunk kell, amelyek egymással — éppen az adott klubra jellemző módon — lépnek vagy nem lépnek kapcsolatra. Ugyanígy azt is feltételezhetjük, hogy egy klub tagjai egyetlen kortárs csoportot képeznek, melynek kialakult tagoltsága és alcsoportjainak eltérő arculata van. Mindkét esetben számíthatunk arra is, hogy a klubtagság különböző részeinek befolyása nem egyformán hat az odajáró fiatalokra, illetve a klub intézményes kereteire.

E kérdések vizsgálata nélkül korainak tartjuk, hogy arról az erőről beszéljünk, ami a kortárs csoport révén tartalmat ad „a nemzedék önálló arculatának megteremtéséhez, a felnőtt társadalommal való szembenézéshez".[7]

A másik, ez időben készült szociológiai munkában Sántha Pál a szakszervezeti művelődési otthonok ifjúsági klubjait vizsgálta, kontrollcsoportként tanácsi intézményeket is bevonva a kutatásba. A csoportjelleg és a társas viszonyok kérdéseit egyfelől a klublátogatás gyakorisági és tartóssági adataira építve tárgyalja, másfelől a felnőtt klubvezetők vezetési stílusát tipizálja.

A klublátogatás sűrűségéről és tartósságáról szerzett tapasztalatok alapján arról beszél, hogy a többnyire gyakori klubba járás mellett egy ellentétes hatású folyamat az „állhatatlanság tendenciája" is érvényre jut a klublátogatási szokásokban. A fiatalok életkori sajátosságainak kifejeződéseként értelmezi, és ellentétes irányba ható erőként írja le ezeket. Megállapításait összegezve azt emeli ki, hogy a klubba járókat jellemzi az „erőteljes igény a közösségi életre, de az állhatatlanság (is) a közösség tartós építésére".[8] Arról alig vannak információi, hogy az általa vizsgált klubokban miért nem alakultak ki nagy kohéziójú, megtartó erejű társulások, így elsősorban arra szorítkozik, hogy a klublátogatók jellegzetes vonásaként tételezi az állhatatlanságot.

A látogatási szokások kétértékűsége kapcsán az intézményes keret felelősségéről is beszél, és javasolja, hogy ahol ez szükséges és lehetséges, vezessék be a heti többszöri nyitvatartást, s ezzel „erősítsék jobban a gyakoriság tendenciáját, illetve ellensúlyozzák jobban az állhatatlanság tendenciáját, a meglehetősen nagyfokú fluktuációt".[9]

A csoportjelleg értelmezéséhez a „felnőtt vezető irányítási stílusának" vizsgálatával kerül közelebb, ami két okból is igen fontos. Egyrészt a klubok légkörére vonatkozó következtetésekig juthat el ezúton, másfelől csökkentheti azt

az — általunk túlzottnak tartott — nyomatékot is, amit a gyakorisági-tartóssági adatok a klubélet közösségi vonásainak tükreként az eddigiekben kaptak.

Eszközei viszont nem teszik lehetővé, hogy megállapításait ebben a fontos kérdésben kellően megalapozottnak tarthassuk. Egyetlen, elnagyolt sémájú zárt kérdés válaszmegoszlásai alapján minősíti a klubvezetők vezetési módszereit. A vezetői tevékenységet egészében minősítő válaszok alapján arra a következtetésre jut, hogy a klubokban dominánsnak tekinthetjük a demokratikus vezetést, és kimutatható a diktatórikus és a laissez-faire módszerek előfordulása is. Jelzőrendszere nem választja el a vezetői tevékenység egyes elemeit, mint pl. a csoportcélról való döntést, az eszközök és lépések megválasztását, a munkamegosztás és a csoporton belüli társulások kialakítását vagy az értékelő mozzanatokat. Ezeket pedig már a csoportlégkör — vagy ahogy White és Lippitt[10] nevezték: a „társadalmi klíma" — vizsgálatának kezdeti lépéseinél is pontosan elhatárolták egymástól a kutatók. A felbontás elmulasztása miatt az előre megadott válaszok besorolását a vezetési stílus három kategóriájába elnagyoltnak tartjuk, hiszen nem lehet egyértelműen eldönteni, mire is gondoltak a klublátogatók, amikor a klubvezető jellemzésére legalkalmasabbnak látszó választ megjelölték a kérdőíven. A szerző hallgatólagos feltételezése szerint itt minden megkérdezett — velünk együtt — a felnőtt vezető egészében vett vezetési stílusáról gondolkodott el, részletek kiragadása és kizárólagossá tétele nélkül, mielőtt válaszolt volna.

Egy másik adatsor tovább csökkenti a válaszok elfogadhatóságát. A klubok önkormányzatára vonatkozó nyitott kérdésre konkrétumot a kérdezettek 20%-a mondott, további 20% általános emelkedettségekkel válaszolt, 5% szerint nincs önkormányzati joga a klubtagoknak, vagy nem tudtak ilyenről. Ugyanakkor 55% e kérdést válasz nélkül hagyta. A klubok önkormányzati jogairól ily mértékben tájékozatlan fiataloknak a felnőtt vezetésre vonatkozó ítéleteit inkább az interjúhelyzet és a zárt kérdésegyüttes kényszere szülte válaszoknak kell tartanunk, mintsem megfontolt és jól értelmezhető megállapításoknak. A rájuk épített következtetést pedig: „összefoglalóan a következőket állapíthatjuk meg: a klubok többségében a demokratikus vezetési stílus érvényesül, ezen belül mindenekelőtt a direktebb módszerek alkalmazása, ritkábban az indirektebb módszerek érvényesülése tapasztalható"[11] — tévedésnek.

Mivel az egyes klubok közel sem azonos súllyal szerepeltek a mintában, a válaszmegoszlást egyetlen klub tagjai is jelentősen befolyásolhatták. Volt 19 és 198 megkérdezettel szereplő klub is. Klubonként nem vizsgálta eredményeit, csupán a megkérdezettek egészében. Emiatt adataival óvatosabban kellett volna bánnia. Azt a képet pedig, mely szerint a klubok többsége demokratikusan vezetett közösség, végképp nem fogadhatjuk el ezeknek az eredményeknek alapján.

Mindkét kutatás adós maradt azzal, hogy a klubok csoportjellegét meghatározó tényezőket kellő nyomatékkal érzékeltesse, körüljárja az intézményes és a spontán szerveződés egyidejűségéből adódó helyzetet, kísérletet tegyen a klubfunkciónak a csoportjelleg figyelembevételével történő felvázolására. A csoportvonatkozások úgy szerepelnek ezekben a munkákban, hogy a közösségi jelleg jegyeit igyekeznek kimutatni olyan eszközökkel, amelyeket erre alkalmatlannak kell tartanunk.

A klubtagok elvárásairól, a klubba járók indítékairól és szokásairól, a klubok fejlődésének adott időszakát tükröző hasznos információk feltárása mellett

mindkét munka adósunk maradt a csoportlétről szóló ismeretekkel. Nem tudtuk meg e vizsgálatok nyomán, hogy a klubokban milyen feltételek között találkoznak a fiatalok, miféle kapcsolatokra lépnek egymással, hogyan kötődnek a klubokhoz mint intézményekhez. Arról sem szereztünk tudomást, hogy a klubbeli tevékenységek nyomán megvalósulnak-e közösségteremtő lehetőségeik vagy sem. Beszélnek ugyan e kérdésekről, de alátámasztatlannak, elégtelenül bizonyítottnak — jószerint a szerzők vágyálmaiban élőknek — találtuk az ide vonatkozó megállapításaikat.

Módszertani buktatójuk abban rejlik, hogy értelmezési szintjük eltolódott. Az extenzív eszközökkel dolgozó vizsgálatok klubba járó fiatalok szokásait és nézeteit kívánták feltárni, anélkül azonban, hogy akár egyetlen valóságos klub alapos körüljárására vállalkoztak volna. Mintavételi egységük csak látszatra volt „a klub", valójában „a klubtag" vált azzá. Így információik a mintavétel reprezentativitásának megfelelő határokig a „klubok sokaságára" vonatkoztathatóak, de nem érvényesek „a klubokra" és egyetlen valós klubtípusra sem. Ennek ellenére a szerzők szükségesnek tartották tapasztalataik ismertetésekor, hogy arról a témakörről is szóljanak, amiről a kutatás során valójában nem szereztek információkat: a klub csoportlétéről. Így ennek körüljárásakor arra kényszerültek, hogy bár a makrostruktúra vizsgálatára alkalmas eszközökkel dolgoztak, a mikrostruktúra jelenségeiről beszéljenek, amikor a csoportlét pozitív hangsúlyú bemutatására törekedtek.

Az elhamarkodott megállapítások másik okát abban látjuk, hogy e kutatásokra akkor került sor, amikor a klubok már széles körben elterjedtek, de tevékenységük (és ezzel összefüggésben gyakorlati kérdések hosszú sorának) társadalmi szabályozására nem került sor. Joggal feltételezhetjük, hogy e munkák a klubfunkciót a születőfélben lévő szabályozásra tekintve kívánták körüljárni, annak megformálásához akartak hozzájárulni. Ez vezethette a szerzőket a kellően fel nem tárt csoportjelleg ellenére is a közösségi vonások hangsúlyozásához. Így viszont szándékuktól függetlenül is bizonytalanná teszik a közösség fogalmát, elmossák a csoport és a közösség közötti határokat. Az egybemosás pedig nemhogy használna, de kifejezetten árt a közösségi nevelés és a — számunkra ennek részeként jelentkező — klubtevékenység ügyének egyaránt. Erről a differenciálatlanságról írja Pataki Ferenc, hogy azzal is zavart lehet okozni a közösségi nevelésben, ha „minden olyan társulást közösség szóval illetünk, melyre jobban illenék a halmaz, a csoport, a társas alakzat, szerkezet vagy bármi egyéb, mint a közösség fogalma".[12]

És még egy zavaró mozzanat terheli e vizsgálódásokat. Akkor, amikor tapasztalataik értelmezése során a klubok hasznosságáról beszélek, nem mulasztják el a csoportlét felemlítését, de amikor a kutatás terepeit megválasztották, a csoportjelleg nem került látómezejükbe. Fel sem merült annak szükségessége, hogy olyanokat kérdezzenek meg, akik valódi csoporthelyzetben élnek, arra koncentráltak, hogy kellően nagy elemszámú mintájuk legyen. Emögött ott kell tudnunk a klubfogalom kétértékűségét. Nem vált szét a vizsgálatok tervezése során a klubnak nevezett és a közvetlen kapcsolat, a szemtől szembe helyzet révén valódi csoporttá szerveződő vagy erre legalább esélyt adó klub. Így nem is tarthatjuk váratlannak, hogy éppen a csoportjelleghez kötődő összefüggések megragadása vált bizonytalanná e vizsgálatokban.

A KLUBOK CSOPORTSZEMLÉLETŰ MEGKÖZELÍTÉSE KORÁBBI KUTATÁSOKBAN

Mindazok a kérdések, amelyeket az eddigiek alapján megválaszolatlannak kellett neveznünk, olyan természetűek, hogy a rájuk adható válaszokat a reprezentativitás igényével végzett, extenzív technikákra építő kutatások helyett inkább várhatjuk a sajátosat, a tipikusnak nevezhetőt megcélzó, problémafeltáró kutatásoktól.

1972 őszétől ennek az igénynek jegyében, és az eddigiekben vázolt előzmények mérlegelésével, kezdtünk hozzá egy kutatássorozathoz. Első lépésként — mivel a klubtevékenység megértéséhez elengedhetetlennek tartottuk — az intézményes és az informális szervezet együttesének egyidejű empirikus vizsgálatára vállalkoztunk.

Az intézményes klubszervezet működését a célmeghatározó-feladattervező-megvalósító szintek funkcionálisan egymáshoz kapcsolódó, a mindennapi klubtevékenységben szét nem váló — de az elemzés számára jól elkülöníthető — elemei mentén írtuk le. Áttekintettük a hivatali szervezet, illetve a klubtagok spontán szervezetének kapcsolódásait, illetve az együttélésükből adódó kérdéseket.[13]

A kutatás felvételeit egyéves részt vevő megfigyelésbe ágyazva végeztük. Már eközben, de még inkább a feldolgozás elemző fázisában nyilvánvalóvá vált, hogy a fiatalok klubbeli csoporttagolódását a rokonszenv mentén leírható kapcsolatokkal nehéz jól megragadni. Több szempontú szociometriai kérdőívünk Mérei Ferenc útmutatásainak figyelembevételével készült. A szociogramot „mi is a rokonszenvi választások kölcsönössége alapján rajzoljuk meg, éppen úgy, mint Moreno" — írja a szerző. Nem is ebben rejlik Mérei több szempontú szociometriájának, Moreno elméletét saját gyakorlatával bíráló lényege, hanem abban, hogy másféle kritériumú kérdései hátterén értelmezi a rokonszenvi kölcsönösség nyomán felrajzolt szociogramot. Ahogyan ezt kifejti: „A rokonszenvi és az ellenszenvi választást kívánó kérdések mellett vannak olyanok is — és ez a lényeges eltérés Moreno technikájától —, amelyekre a közösségi rátermettség mérlegelésével kell felelni, továbbá olyanok, amelyeknek megválaszolásához valamilyen egyéni tulajdonság vagy készség, esetleg a szakmai hozzáértés szempontjából kell elbírálni a közösség tagjait".[14]

Mindez azonban csak értelmezési segítség a Mérei által is a rokonszenv alapján felrajzolt szociogramhoz. Éppen a több szempontú szociometria alkalmazása során jutottunk el az említett felismerésig: a szociogramon ábrázolható csoporttagolódás jó megragadásához a rokonszenv nem elegendő. Olyan alcsoportokkal találkoztunk ugyanis, amelyeknek tagjai a klubbeli történésekre alcsoportjuk eltérő reakciófajtáival válaszoltak, és alcsoporttá szerveződésük történetei is jól elkülöníthető sajátosságot mutattak. Ezeknek az okait a több szempontú szociometria nem segített feltárni.

Úgy is mondhatnánk, a rokonszenvnek mint munkakategóriának a létjogosultságát nem vitatjuk, de korlátaiba beleütköztünk, és a más szempontú szociometriai kérdések nem segítettek túl ezeken a korlátokon. Ez a pont volt az, ahol eljutottunk addig a feltételezésig, hogy empirikus eszközökkel is tetten érhető — legalábbis részben —, hogy mitől válnak egy társas mezőben egyes személyek rokonszenvessé egymás számára, míg mások között ez nem jön létre. Ennek okát az értékazonosságokban vagy legalábbis hasonlóságokban láttuk

megragadhatónak, ezért fordult figyelmünk az értékválasztások vizsgálata felé. Ezt kívántuk egybekapcsolni a több szempontú szociometriai eljárással, annak tisztázására, hogy az értékrendszer és a csoportviszonyok viszonylag kis társas mezőben mutatnak-e összefüggést vagy sem. Azt reméltük ennek vizsgálatától, hogy közelebb visz bennünket a mikrostruktúrák és mikrofolyamatok mentén körülírható klubfunkcióhoz is, ahhoz a szerephez, amit tagjaik számára ténylegesen betöltenek.

1976—77 során néhány klubban elvégeztünk egy ilyen kutatást a Fővárosi Művelődési Ház megbízásából. Tapasztalataink egy részéről a *Csoportviszonyok és értékválasztások a Frankovics ifjúsági klubban*[15] c. dolgozatban számoltunk be. Megállításaink további részletei 1981-ben jelentek meg a Népművelési Propaganda Iroda gondozásában.

Az e periódusban végzett munka egyrészt lehetővé tette annak empirikus megragadását, hogy az értékrendszerben meglévő különbségek az alcsoportokra tagolódás mentén jól kirajzolódnak. Ott, ahol a klubvezetés az együttműködés légkörét képes volt megteremteni, nem vezetett konfliktushoz és kirekesztő törekvésekhez az értékrendbeli tagoltság. Ott viszont, ahol a klubtagok egyikmásik csoportja által is felismert értékkülönbségeket a klub vezetői egyoldalú együttműködéssel súlyosbították, kialakult a konzervatívabb értékegyüttesű klubtagok ellen irányuló, agresszív indulatokkal színezett eltávolító törekvés.

Másfelől a fiataloknak a klubkeretek között — és gyakran azon túl is — működő társulásai tényleges szerepéről a korábbiaknál árnyaltabb, új szempontokat is felszínre hozó képet kaptunk. A vizsgálat során betekintést nyertünk az alcsoportokon belül és az alcsoportok egymás közötti kapcsolatában kibontakozó szocializációs funkciókba is. Azt tapasztaltuk, hogy a munkával, a barátsággal és a szerelemmel kapcsolatos társadalmi technikák — adott környezetre jellemző és abban sikerrel alkalmazható — elemeinek elsajátításában szerephez juthatnak a klubokban talált társas mezők.

E funkciók kiteljesítését a vezetői célképzet és az érdekében végzett klubvezetői munka az általunk vizsgált esetekben képes volt fékezni, illetve segíteni is.

Az eredményeket egy-egy klubra koncentráló, elemző esettanulmány keretében ismertettük. Ezekben az értékválasztások és a csoportviszonyok összefüggéseire, illetve a klubfunkcióra vonatkozó megállapítások szükségszerűen az adott esetre vonatkoznak, az általánosabban is megfontolandó tapasztalatokra inkább csak utalunk. Megírásuk idején már megfogalmaztuk a továbblépés igényét, amelyre 1979-től kezdődően lehetőséget is kaptunk.

A TOVÁBBI KUTATÁS CÉLJA, MÓDSZEREI ÉS TEREPEI

Korábbi tapasztalataink összegzéséhez az eddigi vizsgálatok nem nyújtottak elegendő támpontot, ezért láttuk szükségesnek a Népművelési Intézet Kutatási Osztályának keretei között a munka folytatását. Az 1979 áprilisában elfogadott kutatási terv alapján 1979 szeptemberében nyolc ifjúsági klubban láttunk hozzá — közel egyéves munkaprogram alapján — a kutatás terepmunkáihoz. A vizsgálat célja az volt, hogy a csoportszemléletű közelítésmód lehetőségeinek felhasználásával kiegészítse eddigi tapasztalatainkat, és előkészítse azok összegzését.

Az értékválasztások és a csoporttagolódás összefüggéseiből adódó tipikus változatok és a klubbeli tevékenységre gyakorolt hatásuk áttekintése, a klubfunkciónak az eddiginél árnyaltabb megragadása, illetve a vezetői célképzet és a megvalósításáért végzett tevékenység jellemzése képezték kutatásunk céljának csomópontjait. Ez egyben megjelöli az általunk kívánatosnak tartott összegzés főbb irányait is.

Úgy láttuk, hogy a kutatás célját akkor közelítjük meg a legjobban, ha a csoporttagolódás és az értékválasztások összefüggéseinek vizsgálatán túl a klubélet mindennapjainak és a vezetői tevékenységnek a megismerésére az eddigieknél nagyobb figyelmet fordítunk. Feladataink tervezésekor abból indultunk ki, hogy:

a) az ifjúsági klubok látogatói között a klubba járást megelőzően kialakult, ill. a klubbeli találkozást követően létrejött ismeretségek egyaránt részt vesznek a klubközösség informális csoporttá szerveződésében;

b) a klubok informális szervezete alcsoportokra tagolódik, kevéssé várható, hogy egy ifjúsági klub tagsága tömbszerkezetet képezzen;

c) a klubtagok értékorientációja egy klubon belül sem szükségszerűen homogén, és a klubtagok klubon belüli törekvései, klubbal szembeni aspirációi is differenciáltak.

Korábbi tapasztalataink alapján az alábbi — kibővített — módszeregyüttes alkalmazását találtuk célravezetőnek: a vizsgálatba bevont klubok törzsközönségének minden tagjával két alkalommal standard kérdőíves interjú készítése; az első interjú az értékválasztások és a klubbeli kiemelkedésről kialakult vélemények vizsgálatára irányuló kérdések mellett a klubbeli közérzet, a klubba járási szokások és a személyi adatok egy részének megismerését szolgálja; az értékválasztások fókuszába a munkával, a szabadidővel, az alkoholizálással és az erőkultusszal összefüggő kérdések kerültek.

Az egyént a társadalomhoz legszorosabb szálakkal kötő munka esetében abból indultunk ki, hogy a munka nem összefüggéseitől megfosztva, hanem a jövedelemmel és a szabadidővel való szoros kapcsolatában jelenik meg a mindennapi gondolkodásban. Ezekről kategorikus állításokat kínáltunk fel a klubtagoknak elfogadásra, illetve elutasításra. A szabadidővel kapcsolatos kérdéseink annak reális és vágyott tartalmaira vonatkoztak, s a két szféra távolságát tartottuk értelmezendőnek. Az alkoholizálással kapcsolatos beállítódás megismerését két — a projektív tesztek technikáját követő — mondatbefejezéses feladattal láttuk megoldhatónak.

A klubbeli kiemelkedésekről alkotott kép esetében a jó társasági ember adott klubra jellemző, sajátos értelmét, a sikeres lány—sikeres fiú szerepek kialakultságát és értelmezését, az erőkultusznak a befolyás megszerzésében való esetleges megjelenését, valamint az öltözködés—anyagi megbízhatóság megítélését láttuk szükséges vizsgálati irányoknak.

A második kérdőíves interjú első blokkja több szempontú szociometriai felvételt tartalmazott, 16 kérdése minden klub esetében azonos volt. Ezek rokonszenv, bizalom, aktivitási funkció, tulajdonság, népszerűség, ill. ellenszenv és negatív társas helyzet kritériumokat tartalmaztak. Ezeket öt — az egyes klubok tagjainak értékválasztásai és megfigyeléseink nyomán menet közben kidolgozott — speciális kérdés egészítette ki. Az üres helyekre két aktivitási funkció és három tulajdonság kritériumú kérdés lépett be az adott klub sajátosságainak megfelelően. Ezt a blokkot további személyi adatokra és a klubba

kerülés körülményeire, ill. a klubbal kapcsolatos véleményekre, változtatási törekvésekre, elégedettségre vonatkozó kérdések követték.

A felvételeket általában klubonként (két klubban egy) munkatársunk végezte, és eközben a klubban 1979 szeptemberétől 1980. június—júliusig részt vevő megfigyeléseket végzett. A megfigyelési naplókban klubonként 6—11 ívnyi anyag gyűlt össze a klubbeli programokról, a klubtagok és klubvezetők tevékenységeiről, kapcsolatairól, ill. a programokon való részvételről-távolmaradásról és arról, hogy a klubtagok életének miféle szférái jelentek meg a klubban egymás közötti információcseréjükben.

A megfigyelési időszak első felében kiválasztottuk a klubtagok közül a kiemelkedőnek tapasztalt kulcsfigurákat. Velük 1980. február—június közötti időszakban strukturált magnetofonos interjúkat készítettünk a klubbeli befolyás megszerzésének útjáról, érvényesítési változatairól, a klubtagokkal és klubvezetőkkel való kapcsolatukról.

A vizsgálat utolsó hónapjaiban vezetői interjúkat készítettünk a klubvezetőkkel, ill. a fenntartó intézmények munkatársaival a klubra vonatkozó stratégiai természetű döntésekről: a helyzetelemzésről, a feladattervezésről és a feladatok módosításának gyakorlatáról.

A felvételekre külső munkatársakból szerveztünk munkacsoportot. Tagjai 1979 nyarán készültek elő a feladatra. A vizsgálatba bevont klubok kiválasztását már velük együtt végeztük. A kutatás terepmunkájának előkészítése során arra törekedtünk, hogy főleg stabilnak mutatkozó klubokat válasszunk ki, melyek már több éves múltra tekinthetnek vissza. Emellett arra is figyeltünk, hogy elsősorban olyan klubtípusokban folyjon a munka, amelyeket eddig kevéssé vizsgáltunk. Végül 6 vidéki és 2 fővárosi ifjúsági klubot választottunk ki. Ezek az alábbiak voltak:

1. Baté község (Somogy megye), tanácsi fenntartású:
2. Zagyvaróna — 1973 óta Salgótarjánhoz kapcsolt község — (Nógrád megye), tanácsi fenntartású;
3. Tahitótfalu — a tótfalusi településrészen (Pest megye), tanácsi fenntartású;
4. Videoton Székesfehérvár (Fejér megye), szakszervezeti fenntartású;
5. Kincsesbánya község (Fejér megye), szakszervezeti fenntartású;
6. Rudas klub (Budapest, VI. kerület), tanácsi fenntartású;
7. Mosolygó klub (Budapest, XVI. kerület), tanácsi fenntartású;
8. Budaörs község (Pest megye), tanácsi fenntartású.

A terepmunka elkezdését követően egy munkatársunk kiválása miatt a batéi klubban le kellett mondanunk a felvételek folytatásáról. Erről a klubról csak minimális információink vannak, melyeknek feldolgozásától nem várhatunk értelmezhető eredményeket.

A kutatás terepmunkáinak idején a tahitótfalusi és a Budapest, VI. kerületi Rudas klub széthullt. Elérhető vezetőikkel és tagjaik egy részével magnetofonos interjúkat készítettünk. Ezek a megfigyelési naplókat jól kiegészítik, és megragadhatóvá teszik a klubhalál egy-egy tipikus változatát.

A tahitótfalusi klub esetében vezetési válság nyomán maradt magára a klubtagság, s a hosszú hónapokra bezárt művelődési ház megszűnt otthont adni a klubba kívánkozó fiataloknak. A Rudas klubnak helyisége, vezetője és ki-

segítő alkalmazottai mindvégig voltak, de látogatói 1980. január—február során, a vezetővel való konfliktusukat követően elmaradtak a klubból. Itt kell megjegyeznünk, hogy a többi klubban is szinte mindenütt beszámoltak a vizsgálatot megelőző időszakban lezajlott vezetési-működési válságokról, olyan helyzetekről és folyamatokról, melyek hozzájárultak az általunk megismert kép kialakulásához. E válságok és főleg „leküzdésük" módjai a vezetői célképzet megértéséhez vittek közelebb bennünket.

A fennmaradt öt klubban a tervezett felvételek mindegyikét elvégeztük. Befejeztük a kérdőívek kódolását; a szociometriai felvétel feldolgozását a szükséges számításokkal, rajz- és táblakészítésekkel. Szociogramra vetítettük az értékválasztásokat és a véleménystruktúrát. A terepmunka résztvevőivel munkamegbeszélésen értelmeztük a szociometriai feldolgozás eredményeit, az érték- és véleménystruktúra táblákról esettanulmány készült.*

A továbbiakban a Mosolygó klubban szerzett tapasztalataink egy részét ismertetjük. A rendelkezésünkre álló anyag első áttekintése alapján indokoltnak látjuk, hogy a csoportviszonyok vázlatát, a vezetői célképzetet és a klubfunkciót érintő kérdéseket a feldolgozásnak ebben a korai szakaszában már bemutassuk. Egyrészt az szól emellett, hogy az önmagában kedvezőtlennek nevezhető csoportstruktúra hátterén egy fontos csoportfunkciót megvalósító szűkebb társulás tevékenységének lehettünk tanúi. Másfelől — és ez már az öt klub közötti döntést érintő kérdés — az ifjúsági klubokkal kapcsolatos működtetői tevékenység oly sok esetben válik tessék-lássék módon megoldott, csupán a jelenthetőséget szem előtt tartó formalitássá, hogy az itt látott ellenpélda igen könnyűvé tette a választást, amikor lehetőséget kaptunk egy eset ismertetésére.

A CSOPORTVISZONYOK VÁZLATA, A VEZETŐI CÉLKÉPZET ÉS A KLUBFUNKCIÓ A MOSOLYGÓ ANTAL IFJÚSÁGI KLUBBAN

A Mosolygó Antal ifjúsági klub működésének előzményeiről a 60-as évek óta vannak mozaikképei a művelődési ház megbízott igazgatójának, a klubvezetőnek és a legrégebbi klubtagoknak. Az első évtized verekedésekkel, italozásokkal tarkított periódusai nem válnak szét élesen, és egy-egy, ma már legendaként mesélt történettől eltekintve, inkább rémálom a számukra, mint jól ismert múlt.

1973 óta már részletesebben számolhattak be a klub történetéről, mivel a Mosolygó Művelődési Ház megbízott igazgatója azóta dolgozik az intézményben. A klub mai vezetőjét is ő hívta ide 1975-ben mellékfoglalkozású klubvezetőnek. A legrégebbi klubtagok szintén ebben az időben kezdtek a klubba járni.

A klubnak otthont adó művelődési házat 1975-ben bezárták, mert életveszélyes volt. Nem sokkal később le is bontották. A klub jelenleg a körzeti pártházban működik. Ugyanitt van a művelődési ház irodája is, mert az új művelődési ház építése 4 éve abbamaradt. Az összesen három helyiségből álló épület délelőtt művelődési ház, kedden és pénteken délután ifjúsági klub, a többi na-

*A kutatás eredményeiből e dolgozat az első publikáció. Ezt az alkalmat használom fel arra, hogy a közös munkában részt vevő valamennyi munkatársamnak köszönetet mondjak az eddigi együttműködésért. *(D.P.)*

pokon pártház. Ezt a helyzetet ki vendégségnek, ki albérletnek nevezi, pozíciójából és kapcsolataitól függően.

A költözködés előtti időszakban a klub működési válsága eredményezte a mai klubvezetők idehívását. Az akkori társaság egymással hadakozó alcsoportjai között a korábbi klubvezető nem tudott sem eléggé jól lavírozni, sem számukra megfelelő tevékenységet kialakítani. Amikor a klub tagjai megverték, megfogadta, hogy többé a lábát sem teszi a XVI. kerületbe.

A művelődési ház klubelőadója ekkor hívta a klubba a jelenlegi klubvezetőt, akit egy KISZ-jutalomutazáson ismert meg. Amikor elvállalta a klubvezetést, még mindig nehéz helyzetben volt az intézmény. Aládúcolt, hulló vakolatú, életveszélyes helyiségekben láttak munkához. Ebben az időben a ház nevét csak pejoratív hangsúllyal ejtette ki a kerületben a vezetőktől a környékbeliekig mindenki. A klubvezető így jellemezte ezt a periódust: „Mindenki húzta a száját, megvolt a házról a vélemény. A szülők tiltották a gyerekeket, a környék tanáraival együtt. Az iskolákban nem értünk el semmit". (Részlet az 1701. sz. vezetői interjúból.)

Ilyen körülmények között érthető, ha a klub vezetői elsősorban a klub konszolidálására törekedtek, mert ahogy a klubvezető mondta, „gyakran folyt itt a vér is meg egyéb is". Ez a klubvezetés számára tarthatatlannak tűnt. A leginkább agresszív és deviáns tagokkal szemben szankciókat hoztak: kizárták őket a klubból. Mivel az akkori közönségnek társas szempontból ők voltak a központjai és az értékek orientálói is, a tagság jelentős része szintén kimaradt a klubból, szinte kiürült a klub.

A vezető páros egy idő után eljutott odáig — és ezt visszatekintve ösztönösnek nevezik —, hogy végiggondolják, „kinek volt szüksége a környéken egy közösségpótló valamire? Hát annak, akinek otthon valami gondja volt. Egyiknek az apja ült a sitten, a másiknak az anyja. A harmadiknak nem volt egyik sem, a negyediknek vagy anyja volt, vagy apja. Mindenkinek volt valami sérülése, valami baja. A munkája volt problémája, vagy magával, vagy a magánéletében volt gond. Hol találtad meg? A krimóban, a Sportban, a Sajóban, ők voltak, akik bejöttek elsőnek. Ha én azt mondom, hogy ti nem, mert nem tartoztok a nem is tudom hova, akkor mi a fenének van az egész?" (Részlet az 1702. sz. vezetői interjúból.)

A klubvezetőről sokan nem is tudták, hogy ő itt a vezető, csak azt tudták, hogy valaki itt mindig kihozza a pingpongasztalt, lehet játszani vele. Mint mondta, „arról volt szó, hogy bejöttek, én köszöntem nekik, ők visszaköszöntek, aztán megtudtam a nevüket, és én is megmondtam, és játszottunk. Meg akartam ismerni az embert, hogy ne idegenként álljak vele szemben, ha eltöltök vele pár órát." (Részlet az 1701. sz. vezetői interjúból.)

A klubelőadó így emlékszik vissza erre a korszakra: „A gyakorlat kényszere vitt rá arra, hogy mit kell csinálni. Egy lerobbant, rossz hírű ifjúsági klub működését kellett beindítani. Először is behozni a srácokat a kocsmából, mivel a szomszédban több kocsma is van, leszoktatni őket arról, hogy fizetéseket nyerjenek el egymástól." (Részlet az 1702. sz. vezetői interjúból.)

A két klubvezető tevékenysége során a klub új látogatókkal töltődött fel. Ezek a fiatalok elsősorban az újonnan kialakított tevékenységek miatt szoktak a klubba: a pingpong és a foci vonzotta őket elsősorban. (Ők a klub új típusú tevékenység-struktúrájába bekerülve más típusú értékrendet alakítottak ki, mint az előző társaság klubbeli kártyás-snóblis tevékenységeihez kötődő, a de-

viancia irányába hajló értékrendje. Ez az újonnan kialakuló értékrend egyben a tevékenységszerkezet konzerválója is lett.) Az újonnan lejáró közönség fiatalabb volt, mint a régi. A régiek zöme 20 év körüli volt, az újonnan klubba járók többsége pedig 15—19 év közötti, így a felnőtt klubvezetők könnyebben tudták őket a kitűzött konszolidáció irányába terelni. Ők ma 20—24 évesek, és a törzsközönség gerincét adják. Lassan kialakult egy törzsgárda. A klub konszolidálásának vezetői céltételezése valósággá vált. Amikor egy táncos estén egy bicskás, boxeres, ólmosbotos banda verekedést akart provokálni, az új látogatók egységes fellépésével elérték, hogy egyetlen ütés nélkül távolíthatták el a mindenáron összeütközést kereső idegeneket.

A klub alakulásának ebben a periódusában zárták be a régi művelődési házat, és költözött a klub a jelenlegi helyére, a párthelyiségbe. Ezt követően egy programcentrikus időszak kezdődött. Több lett a szervezett műsor, kevesebb a vezetők és a klubtagok személyes kapcsolatát megengedő játék, kirándulás. A műsorokat nem a tagság véleménye alapján állították össze. „Mivel több volt az ilyen, kezdtek elmaradozni. És gyorsan váltani kellett ahhoz, hogy újra magunkra találjunk, és szinten maradjon a klub." (Részlet az 1701. sz. vezetői interjúból.)

A mai klub törzsközönségének zöme közvetlenül az átköltözés előtt vagy röviddel utána kezdett a klubba járni. Néhányan 5—6 év óta idejárnak. A klub arculatát az általuk örökített értékrend és tevékenység-szerkezet befolyásolja. Sikerrel adták át a 3—4 évvel ezelőtt érkezett „újaknak" a korábban már megszokottá vált tevékenység-szerkezetet, a gyakori kirándulásokkal, közös focizással, pingponggal tarkított társas élet hagyományait. Szalonnasütés a ház melletti virágtartókban, tollaslabda (sok-sok beszélgetés a szorosabban együvé tartozók között) és a már-már kötelező ünnepség, esetenként ivászatokkal egybekötve, az idejárók születésnapján. Mindez beletartozott az összeszokott társulás mindennapjaiba.

A költözködés után ennek egy részét fel kellett adniuk az új körülmények miatt. A klubot már-már társaságnak tekintők egy része el is maradt. Az újak között többen jobb körülmények között éltek, mint a korábbi látogatók javarésze. A legrégibb klubtagoknak a vezetőpárossal hagyományosan jó kapcsolata volt, amely igen szorossá vált az idők folyamán. Hozzájuk legerősebben azok az újak kötődtek, akik számára modellt jelentett a két feltörekvő fiatalember.

A művelődési ház klubelőadója — később a nem létező művelődési ház igazgatója, jelenleg a kerületi tanács művelődési osztályának vezetője — géplakatos szakmunkásként kezdte pályafutását. Esti tagozaton végezte el a középiskolát. Érettségije után vállalatánál kiemelték, rövid ideig normatechnikusként dolgozott, de amikor ráébredt, hogy „milyen aljas, szemét meló az", akkor otthagyta. Sok KISZ-megbízatást látott el munkahelyén és a kerületben — különösen kiemelése után. Elvégezte a Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetem esztétika szakosító tanfolyamát.

Sokféle művészeti ágban is tehetséget érzett, de egy idő után felismerte: „Sem operaénekes nem lesz belőlem, sem Örkény István, mert ő már megszületett, és hagyjuk talán neki a dolgokat és ne másoljunk." (Részlet az 1702. sz. vezetői interjúból.)

1973 óta dolgozott klubelőadóként. Azt, hogy itt mi lesz a feladata, idekerülésekor nem tudta, nem is magyarázták el neki. „Az igazgatóm, aki vala-

mikor énekesnő volt, legalább annyit értett a népműveléshez, mint sokan mások itt ebben a szakmában, akik énekesek. Könnyek között mondta nekem, hogy magán nem látszik az, hogy szívén viselné ezt a klubot, és egy hónapra rá disszidált. Hát ennyit kaptam én." (Részlet az 1702. sz. vezetői interjúból.) A kutatás idején az ELTE népművelés esti kiegészítő szakának hallgatója. A kutatás befejezését követően a kerületi tanács művelődési apparátusába került dolgozni.

A klub másik vezetője, a tulajdonképpeni klubvezető, aki mellékfoglalkozásban látja el feladatát, 1975-ben került a klub élére. Nevelőszülőknél élt, igen rossz körülmények között. Nevelőapja ezer forintos nyugdíjából tartotta el családját. Őt is sok szál köti a kerülethez. Itt nőtt fel, egy kerületi üzemben tanulta a mechanikai műszerész szakmát, itt talált munkahelyet, jelenleg is itt dolgozik. Egy ideig egy helyi egyesület labdarúgó csapatában játszott. Alapszervezeti, később kerületi szintű KISZ-feladatok kapcsán ismerte meg az ifjúsági munkát. Munkahelyén és a kerületben ma is sok KISZ-, illetve pártfeladatot vállal. Jelenleg a középiskola elvégzését tervezi.

Vizsgálatunk idején 24 személy alkotta a klub törzsközönségét. Összetételük így alakult:

Nemek szerint

Nők: 6 személy

Férfiak: 18 személy

A férfi többség nem akadályozta meg, hogy a klubbeli hiearchiában a lányok is szóhoz jussanak, sőt aktivitása nyomán a legtöbb pozitív választást éppen egy lány kapta. A befolyásos centrum és vonzásköre magasra értékeli a stabil párkapcsolatokat. Más klubokban egy-egy párkapcsolat felbomlása után gyakori, hogy a magára maradt lánynak nincs maradása a klubban sem. Itt fordított folyamatot tapasztaltunk. Amikor a megfigyelt időszak végén a centrumhoz tartozó 11. sz. fiú megszakította több éves kapcsolatát a 12. sz. lánnyal, olyan légkör alakult ki körülötte, hogy jobbnak látta, ha elmegy a klubból. Az egyedül maradt lányt viszont gondoskodással vették körül, igyekeztek átsegíteni őt a szakítás utáni nehéz időszakon.

A felvételek csaknem egyéves ideje alatt az eredetileg idejárók közül mindössze 1 személy távozott el, és két új látogatóval egészült ki a törzsközönség. Ez a többi vizsgált klubnál nagyobb stabilitásra, de ugyanakkor zártságra is utal. *A klubba járás kezdetét* szemlélve az alábbi képet kapjuk:

1976. szeptember előtt jött:	10 személy
1976. szeptember és 1978. szeptember között jött:	7 személy
1978. szeptember és 1979. szeptember között jött:	5 személy
1979. szeptember után jött:	2 személy

A törzsközönség döntő többsége legalább egy évvel a kutatás kezdete előtt érkezett, és ezen belül sokan még régebbi látogatók. Az együtt töltött idő azok számára is lehetővé tette az itteni viszonyok alapos megismerését, akik nem kerültek a centrumba, illetve befolyásolási övezetébe. Ez az oka annak, hogy a klubbeli aktivitásokra, de még az idejárók tulajdonságaira, képességeire vonatkozó kérdések válaszmegoszlásai is stabil közmegegyezést tükröznek.

Ezek az adatok arra is utalnak, hogy az idejárók nehezen fogadnak maguk közé új embereket. Ennek hatása érződik *a látogatók kormegoszlásán is.*

14—16 év közötti: 2 személy

17—18 év közötti: 1 személy

19—20 év közötti: 7 személy
21—24 év közötti: 7 személy
24 évnél idősebb: 7 személy

A klub igen öreg. Sántha Pál már említett vizsgálatában úgy találta, hogy a klubok látogatóinak többsége 14—18 év közötti. „A látogatók abszolút többségét a 14—18 éves korosztály adja... ... felső korhatára lényegében 25 év (összesen 6%-nyi az idősebb), ettől kezdve kimaradnak a tagok az ifjúsági klubokból."[16] Az általunk most és korábban vizsgált klubokban is hasonló helyzetet tapasztaltunk.

Itt viszont a 18 éven aluliak csupán a tagság egynyolcadát adják. Nem érdektelen a különböző korúak csoportszerkezeten belüli elhelyezkedésének áttekintése sem. A centrum átlagéletkora 25 év, a befolyásolási övezeté 24 év, a peremé 21 év. Az idősebbek inkább a centrumba és a befolyásolási övezetbe tömörülnek, míg a fiatalok a peremre szorulnak. Ez a folyamat úgy zajlik le, hogy időről időre megjelenik egy-egy tizenéves a klubban, de rövid idő alatt érzékeli kirekesztettségét, és emiatt „kikopik" a klubból. Azok a „szerencsésebbek", akik — mint a vizsgált időszakban két 16 éves lány is — a peremen képesek megmaradni. A kirekesztő technika tudatosságát a későbbiekben még bemutatjuk.

Az összetételről eddig leírtak azt mutatják, hogy a klub társas légköre nem segíti az újonnan érkezők beilleszkedését. Ezt támasztja alá az is, hogy a 24 klubtagból 14 a klubra érvényesnek tartotta azt a kijelentést, hogy „ha valakinek nincsenek barátai közöttünk, az csak magának köszönheti ezt". A „kiszorítósdi" ebben a klubban nem csak az életkorral függ össze, hanem a foglalkozási tagoltsággal is szoros kapcsolatban van. Nézzük az idejárók összetételét a *foglalkozás szerint:*

Tanuló: 2 személy (mindketten szakmunkástanulók)
Fizikai dolgozó: 19 személy
ebből segédmunkás: 1 személy
betanított munkás: 7 személy (közülük egy személy mobilitási ambícióval)
átlagosan kvalifikált szakmunkás: 5 személy
magasan kvalifikált szakmunkás: 6 személy (közülük 4 személy mobilitási ambícióval)
Alkalmazott: 3 személy (közülük egy személy mobilitási ambícióval)

A klubban értelmiségi foglalkozású — az egyik klubvezetőt kivéve — nem volt.

A centrumban az alkalmazottak és a magasan kvalifikáltak aránya 100%, a befolyásolási övezetben 80%, míg a peremen 13%. A törzsközönség centrumát tehát az iskolázottabb látogatók alkotják. Nemcsak iskolázottabbak, hanem társadalmilag mobilabbak is a peremnél. A centrumot és a befolyásolási övezetet képező 9 személyből 4 társadalmi rétegváltásra készül továbbtanulás, illetve a hivatásos tiszti pálya választása révén.

A centrum tagjai mindannyian személyes jó barátságban állnak a klub két vezetőjével. Kettejük mobil életvezetése és az ehhez kapcsolódó értékrendszer követendő mintát jelent számukra. (A szociogramot l. a 46. oldalon.)

Nézzük ezután, hogy az ilyen összetétellel jellemezhető törzsközönség kölcsönös rokonszenvi választások nyomán felrajzolható szociogramja milyen csoportszerkezetet mutat. Rajzunkon az egyes személyeket jelentő számozott kö-

rök mellett feltüntettük a jelentőséget és a szerepek számát is. A pozitív, illetve negatív első- és másodrendű jelentőséget előjellel és római számmal jeleztük. Azt pedig, hogy a 19 pozitív és 2 negatív kérdés közül hányban ért el szerepet valaki, előjellel és arab számmal tüntettük fel.

A szociogramon egycentrumú, szűk és láncokra tagolt befolyásolási övezetű, széles peremű csoport látható. Középpontjában egy zárt, négyszög alakzatot találunk. A négytagú centrum — a 11. vsz. kivételével — régi, 4—6 éve ide járó fiatalokból áll. A zárt alakzathoz tartozók építették ki a klub vezetőivel a legjobb viszonyt a törzsközönséghez tartozó 24 személy közül. Körülöttük — a befolyásolási övezetben — már elmosódott a régi házból jött és az újonnan érkezett emberek megkülönböztetése, azonos társaságot képeznek.

A peremhelyzetűek viszont képtelenek újabb csoporttá szerveződni. Akik a társulásból kimaradtak, egy jegyespárt leszámítva, magányosak. Az erős kötődésekkel szervezett centrumot és a további fontos embereket felvevő befolyásolási övezetet holdudvarszerűen fogja körül a klub többségét jelentő perem.

A szociogramon a két klubvezetőt mintegy a négyszög közepére helyezhetnénk. Ez fejezné ki a centrumra és befolyásolási övezetére gyakorolt nagy befolyásukat, de utalna arra is, hogy a peremhez ők sem találtak utat, erősítve a kivételezett helyzetű centrum arisztokratikus elszigetelődését.

Ezt a feszültségeket okozó helyzetet a vezető páros a maga módján érzékelte, többször figyelmeztette is a centrum tagjait, hogy elszigetelődnek (csak a centrum!) az idejárók nagyobbik részétől. Aggodalmuk érthető, hiszen intenzív, személyes kapcsolatuk csak a centrum tagjaival van, a többi klubtaggal rajtuk keresztül tartják (tartanák) a kapcsolatot. Ezért vennék szívesen, ha a centrum a klubtagság minél nagyobb részét befolyásolási övezetébe vonná. Az általunk látott helyzetben a csoportszerkezet nem segítette a tagság mozgósítását a fenntartó által elvárt feladatok — kerületi vetélkedő, akadályverseny stb. — megoldására. Ezek minden alkalommal igen nagy nehézséget okoztak a vezető párosnak.

A nehézségeknek a csoportszerkezetben rejlő okát a vezetők a klubélet mindennapjaiban is érzékelték. Olyankor pedig, ha az ebből fakadó szervezési kudarcok a felsőbbség rosszallását is maguk után vonták, meg is szenvedték következményeit. Emiatt szeretnék, ha a centrum „nem szigetelődnék el" a klubtagság többi részétől, hiszen így — legalábbis feltételezéseik szerint — kényelmesebb lenne megoldaniuk a szervezési-vezetési feladatokat, mintha maguknak kellene intenzívebb kapcsolatot kiépíteniük a peremen lévő fiatalokkal.

A vezetők és a centrum intenzív kapcsolatát a tevékenységek térbeli szerveződésében is megfigyelhettük. A négyszög tagjai és a befolyásolási övezethez tartozók többnyire az irodában időztek, és klubbeli tevékenységeik döntően itt zajlottak, míg a többi klubtag az ún. nagyteremben és a klub kisszobájában töltötte idejét. Az irodába elvben mindenkinek szabad bejárása volt, de ezzel csak a kiváltságos helyzetűek éltek.

A centrum és a befolyásolási övezet jelentős tagjaival készített strukturált magnetofonos interjúkból az derül ki, hogy nem fogadják el azt a feltételezést, miszerint klikké váltak volna. Álláspontjuk szerint, aki elfogadja őket, az megtalálja az utat hozzájuk. „Ha azok a srácok, akik most nincsenek ebben a csoportban, még öt évig le fognak járni, akkor biztos, hogy ők is benne lesznek.

Az természetes, ha lejön egy új, én nem mondom azt, hogy na, takarodó, de világos, hogyha unatkozok, akkor nem őhozzá fogok menni." (Részlet a 0706. sz. interjúból.)

„Társaságuk" kialakulását azzal magyarázták, hogy ők azok, akik már évek óta lejárnak a klubba. Mintha mindez csak idő kérdése lenne, bár a centrumban és a befolyásolási övezetben három olyan klubtag is van, akik 1978. szeptember után kezdtek idejárni, míg a peremen hat klubtag régebben jár ide 3 évnél.

Úgy gondoljuk, hogy az időtényezőre hivatkozva, tulajdonképpen a klubtagság egészében kialakult pozícióját védelmezi, a helyzete előnyeit jól ismerő erős társulás. A centrumot alkotó négyszöget tartós párkapcsolat (11.—12. vsz.), házasság (15.—18. vsz.) és régi baráti kötelék (12.—15. vsz.) fűzi össze. A 11. vsz. később, mintegy másfél-két éve került be az eredetileg háromtagú társulásba. Emiatt kötődései gyengébbek, a centrumra jellemző sokszoros megerősítésű kapcsolatoknál. Gyakran járnak együtt szórakozni az esti klubzárás után a közeli kisvendéglőbe. Ezekre az esti együttlétekre a befolyásolási övezet néhány tagját is magukkal hívják. Sokszor segítenek egymásnak gondjaik megoldásában. A rövidtávú kölcsönöktől a lakásépítésben való segítségnyújtásig számíthatnak a csoporton belüli szolidaritásra.

Ismerik a társulásukhoz tartozók tanulási, szakmaváltási törekvéseit, kialakult véleményük van egymás életvezetéséről, erényeiről, hibáiról. Abban a tudatban élnek, hogy számíthatnak társaik megbecsülésére és — ami nem kis szó! — elnézésére is a sok évi ismeretség alapján. Ezt a helyzetet jól tükrözik a befolyásolási övezethez tartozó 6. vsz. szavai:

„Olyan haverok, akiknek elmondhatok olyan dolgot, amit másnak nem. Egy öt éves ismerősnek elmondhatom. Akármilyen jellegű, nőről vagy bármiről. A másik az, hogy tudod — nem azt mondom, hogy sokat, de — iszom. Nem részegségig, de ha én olyat mondok véletlenül piásan, amiért egy másik ember megverne, ő elnézi nekem azért, mert öt éve ismer. Tudja, hogy józanul ezt nem mondom... nincs benne simlis, nincs benne lejmos, szemét, csibész, tróger. Tehát tudom azt, hogy odamegyek a Sutyihoz, és egy huncut fillérem sincs, a nadrágját is leveszi azért, hogy adjon. De én is ugyanúgy. A mi társaságunkban bármikor megbízhatok, de a többiben nem." (Részletek a 0706. sz. interjúból.)

Csoportjuk az eltelt idő alatt a heti két klubnapon messze túlmutató szoros társulássá vált. Ebben található szinte mindenki, aki segít a klub programjainak megszervezésében, lebonyolításában. Az évek során kialakult a munkamegosztás. Pontosan tudják, ki ért a kirándulások megszervezéséhez, kire kell bízni egy vetélkedő előkészítését, ki szállíthatja át a büfébe az árut, ki lesz a büfés, ki képes a közös sportolást kézben tartani. Bevett szokások szabályozzák a név- és születésnapok számontartását, megünneplését és azt, hogy kihez lehet aktuális gondokkal fordulni, ki tud tanácsot adni, ki az, aki megértően bólogat. Ezek közmegegyezéssé is váltak a csoporton belül. Szűkebb csoportjukon kívüliek is elérhetik azt, akire szükségük van. A legintimebb összetartozás, a „mi bandánkhoz" tartozónak kijáró nyíltság viszont csakis a szűken vett társulás tagjainak szerzett kiváltsága.

A klubbeli hierarchia élén a 12. számmal jelölt lányt találjuk. Igen aktív a klubon belül, nagyon sokat segít a klubélet szervezésében a vezetőknek. Elsősorban a játékok-vetélkedők előkészítésére, vezetésére szakosodott a kiala-

kult munkamegosztásban. Műveltsége, tájékozottsága révén erre alkalmas is, megvannak arra is az adottságai, hogy ismereteit a klubban kamatoztatható megoldásokra lefordítsa. Mindamellett nem különösebben népszerű az idejárók körében. Kölcsönös választás alapján csak a centrum tagjaival áll kapcsolatban. Filmgyári hangtechnikusként dolgozik, mobilitási ambíciói vannak, jelenleg a Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetemre jár.

Fontossága miatt a klub legidősebb tagjáról kell még szólnunk. A 24. sz. fiú a klubtagok rangidőse amiatt is, hogy a mostani látogatók közül ő jár ide legrégebben, 1967 óta. A centrum közelében találjuk. Egyoldalú rokonszenv-választásai e csoport tagjaira irányulnak, míg őt a peremről választották néhányan. Kölcsönös választása ugyan senkivel nincs, de igen sok pozitív választást kapott, és öt különböző pozitív kritériumban is szerepértéket ért el. Közösségi aktivitás és népszerűség szerepei egyaránt megbízhatóságból és legendás komolyságból fakadnak. Őt a vezetők és a klubtagok is gyakran megkeresik problémáikkal. Ebből adódik, hogy a klubban szinte soha nem lehet őt egyedül látni. A tipikus helyzet az, hogy ül valaki mellett és beszélget. Azt mondhatnánk, hogy ő a klub doyenje.

A két kiemelkedő fontosságú klubtag közötti munkamegosztás úgy jellemezhető, hogy míg az igen aktív lánynak kevés a személyes kapcsolata a klubtagokhoz és inkább közszereplést vállal, addig a korelnök aktivitása inkább személyre szóló. Egyikük ráérő idejét többnyire az irodában tanyázó centrum tagjaival és a vezetőkkel tölti el, másikuk elérhető a klub látogatóinak többsége számára.

Rajtuk kívül két pozitív elsőrendű és egy másodrendű jelentőségű klubtag van a centrumban, illetve a befolyásolási övezetben. A kevésbé jelentős, de szerepük kapcsán sajátos arculatú személyek egy kivétellel szintén a centrumhoz tartoznak. A peremhelyzetűek között egy negatív elsőrendű jelentőségű klubtagnak — humorának köszönhető — szerepértéke van.

Az értékválasztások vizsgálatának egyik része az egyéni értékítéletek együttes mérlegelésén alapult. Az első kérdőíven öt olyan kérdés szerepelt, melyek nem a klub egészére érvényes ítéleteket, hanem a megkérdezettek saját értékítéleteit kívánták feltárni. Közülük három a munka-jövedelem-szabadidő problémakörre, egy-egy pedig az alkoholizálásra, illetve az erőkultuszra vonatkozott. A válaszokat aszerint mérlegeltük, hogy azok konzervatív vagy progresszív választást jelentenek az általunk vizsgált értékek kapcsán. Minden klubtag válaszait egy 0—5-ig terjedő skálán összegeztük aszerint, hogy hány alkalommal kaptunk progresszív állásfoglalást. Az egyes klubtagok skálapont értékeit rávetítettük a klub szociogramjára, majd a csoportszerkezet egységeinek tagjait jellemző pontszámokból súlyozott átlagpont értéket számítottunk. Az így képzett mutatót progresszivitás-indexnek nevezzük. Ez a csoportszerkezet elemeit egyetlen adattal jellemzi, jól összehasonlítható mutatót ad a kezünkbe. Nem állítjuk, hogy az általunk csak néhány összetevőjében vizsgált értékrendszer egészét jellemzi, arra viszont alkalmas, hogy egy konzervatívabb, illetve progresszívebb értékegyüttes jelenlétére indikátorként rámutasson. Ez pedig az értékrendszer alcsoportonként vizsgált hasonlóságának, illetve különbségének feltárására elegendő.

Kutatásunk megtervezésekor abból indultunk ki, hogy a csoporttagolódás kapcsolatban áll az egyes alcsoportok tagjainak értékrendszerében a hasonlóságokkal, s a különböző alcsoportok tagjai értékrendszerének differenciáival.

E klub esetében a centrum és a hozzá tartozó befolyásolási övezet progresszivitás-indexét vetettük egybe a peremével.

	személyek száma	*progresszivitás-index súlyozott átlaga*
Centrum és befolyásolási övezet	9	3,11
Perem	15	3,06

Ezek az igen közeli adatok azt jelzik, hogy az ide járó fiatalok értékrendjében nincsenek olyan differenciák, melyek a csoportszerkezet egyes mezőit élesen megkülönböztetnék. Nem kockáztatunk túl nagy tévedést, ha azt mondjuk, hogy részben ennek eredményeként veszik körül a társas alakzatot — szinte egyenletes megoszlásban — a holdudvart képező peremhelyezetű klubtagok.

Az index értékének ilyen mértékű egysége egyetlen általunk vizsgált klubban sem fordult elő. A klubok többségében 2,5—3,5 között oszlottak meg az index-értékek az egyes csoportszerkezeti egységek mentén. Volt olyan szélsőségesen tagolt csoportszerkezetű klub is, ahol az index szélső értékei 2,37, illetve 3,71 voltak.

A feltárt csoportviszonyoknak vannak a tevékenységek kényszerű térbeli szerveződéséből eredő okai is. A klub három helyiségből áll: egy 12x5-ös terem, ahol a rendszeres pingpong és kéthetenként egyszer a disco zajlik, egy 4x3-as szoba és az iroda (kb. 2x3 m). Ilyen körülmények között tehát, amíg a klubba járók egyik csoportja a többiek időtöltését a kényszerű összezártság miatt akaratlanul is zavarja, amíg a többféle kis társaság összeszokásához szükséges térbeli intimitás megteremthetetlen, addig igen kevés esélyt látunk differenciált, magas kohéziójú csoport kialakulására.

A közérzetre irányuló kérdések közül a társas helyzetre vonatkozó kérdésre hat klubtag felelt úgy, hogy az jó közérzetre utal. Ők úgy vélték, hogy nagyobb vagy sokkal nagyobb a szűkebben vett baráti társaságuk a klubban, mint más idejáróknak. Tizenegyen semleges választ adtak. Kifejezetten rossz közérzetet jelző módon hét fiatal ítélte meg az őt körülvevő társulást, mondván: kisebb vagy sokkal kisebb itt a baráti körük, mint másoknak. A centrumban senki sem tartotta szűknek a terepet, míg a peremhelyzetűek körében sűrűsödtek az ilyen válaszok. Ez arra utal, hogy a klub tagjai jól érzékelik a társulásokban kialakult viszonyokat.

A klubbeli változtatási törekvéseket faggató kérdésünkre a 24 tagú törzsközönségből 16 fiatal úgy válaszolt, hogy találna módosítani valót a klubban. Tartalmát tekintve ezek többsége a klubbeli tevékenységekre-programokra irányult. 12 válasz volt ilyen, 3 esetben a klubvezetés munkáját javítanák az idejárók, egyikük pedig a látogatók összetételében szeretne változást.

A módosítási törekvések közül 13 építkező, a klub egész munkáját javító célzatú. Korlátozó-szigorító intézkedéseket 2 klubtag vezetne be, és mindössze egy javaslat tartalmazott kifejezetten személyes érdekérvényesítési törekvést. Ez utóbbiban arról beszélt egy klubtag, hogy ő a mostani — egyáltalán nem sűrű — kötött programokat ritkítaná, mert azok miatt nem pingpongozhat kedvére a klub egyetlen erre alkalmas helyiségében.

A közérzetről valló válaszok tanúsága szerint a klubba járóknak csak egy része, elsősorban a centrum és a befolyásolási övezet tagjai tartják kielégítőnek a klub mostani állapotát. A többség sem a társas viszonyokban, sem a klubbeli tevékenységekben nem azt kapja, ami elvárásainak legjobban megfelelne. Pedig arra lenne szükség, hogy minél több ilyen lehetőséget találjanak a fiatalok lakóhelyük közelében. Erről így beszélt az egyik klubtag, érthető keserűséggel: „... azt sem kívánhatják tőlünk, hogy bemenjünk a Belvárosba szórakozni. Bemehetek igaz, felülök a metróra, nem tiltja meg senki, legalábbis úgy gondolom. De ez az, hogy be sem engednek. És akkor én már kiestem a csapatból. Nekem mi marad? A kocsma, az Ilona meg a Sajó. Meg a Mosolygó. A Csömöri úton volt a régi ház, lebontották. Életveszélyes volt. Terv: háromszintes épület, üvegajtó, és hát elkezdték az alapokat. Bekerítették, aztán abbamaradt. Három éve. És akkor mi van? Itt van 20 ember, aki lejár kedden pingpongozni, pénteken egy kicsit discózni, meginni egy pár üveg sört, hazamegy és kész.

— És ezt nevezik művelődésnek?

— És ezt nevezik művelődésnek. Mert tulajdonképpen Mosolygó Antal Művelődési Ház. Az ifjúsági klubnak is állítólag nevelő szerepe van." (Részlet a 0706. sz. interjúból.)

Úgy látjuk, hogy a klub funkciójáról kialakított elképzeléseit a centrum és közvetlen vonzáskörük esetében sikerült megvalósítania a vezető párosnak. A tagság magját jelentő alakzat a klubbeli szabadidő-töltés mellett olyan sokoldalú és erős szálakkal kapcsolódó társulássá vált, mely tagjai számára a szabadidő-töltésen messze túlmutató érvényű összetartozást jelent. Az így kialakult csoport az idetartozók legfontosabb köre lett. Önmeghatározásukban is elsőrendű tényező ez a csoporttagság, amit ők „mosolygósságnak" neveznek. Munkahelyükön vagy családjukban, de máshol sem élnek át ilyen fokon közösségélményt. Itteni kapcsolataik erősítik mobilitási ambícióikat, segítséget találnak életük fontos kérdéseinek (munkahelyváltoztatás, lakásproblémák, családi gondok stb.) végiggondolásában és gyakran megoldásában is.

A klub vezetőinek ebben a helyzetben az a legnagyobb gondja, és ezt pontosan érzékelik is, hogy képesek-e mások számára is lehetőséget adni hasonló szintű kötődések megszületésére. Ennek esélyeit borúlátóan szemléljük, nemcsak a helyi körülmények, de a klubmunkára szánható emberi energia és életszakasz korlátainak ismerete miatt is.

Tapasztalataink nyomán azt kell hangsúlyoznunk, hogy az eddigieknél differenciáltabban és óvatosabban kell megítélnünk a csoportszerkezet alapján a csoport társas klímáját. A kettő gyakran nem felel meg egymásnak. Ez részben a vizsgálóeszközök tökéletlenségéből fakad. Még a több szempontú szociometria sem képes a csoportszerkezetet és a csoportklímát a maga valóságában hiánytalanul leírni. Fel kell figyelnünk arra, hogy az első pillantásra a szociometriai mutatók alapján szélsőségesen kórosnak látszó csoportszerkezet mélyén is lehetnek olyan mozzanatok, kialakulhatnak olyan, valós alapokon nyugvó, magas hőfokú összetartozás-élmények, melyeket feltétlenül pozitívan kell értékelnünk.

Dolgozatunk befejezéseként arról kell szólnunk, ami a Mosolygó klub és az általunk megismert többi klub esetében — a sok különbség ellenére is! — egyirányba mutat.

A működtető intézmény vezetőivel az együttműködés lehetőségét minde-

nütt az az alcsoport találta meg legjobban, amelyiknél a progresszivitás-index értéke a legmagasabb. Ez arra utal, hogy az intézményi vezetés és a stabilan működő klubok — ne féljünk kimondani! — legjobb erőit képviselő klubtagok egymásra találását fékezi a legkevesebb zavaró mozzanat.

Ugyanakkor arra is módot ad ez az egymásra találás, hogy a klubok életének, arculatának alakításából kiszorítsák a többi klubtagot. Azokat, akik a szocializáció folyamatában hasonló társadalmi leckékkel találkoznak, mint a legnagyobb befolyású klubbeli alcsoportok tagjai, csupán e leckéknek másfajta megoldását találják testreszabottnak.

Az intézményi keretek arra ösztönzik a klubvezetőket is, hogy a lehetőségek szerint uniformizálják klubjukat, ne segítsék elő a közel egyenlő befolyású, de eltérő arculatú erős alcsoportok kialakulását. Emiatt egy-egy klubon belül aránylag kevés klubtag tartozik nagy megtartó erejű, intim társuláshoz. Többnyire laza csoportulások, sok magányos és széles holdudvarok tűnnek fel az aránylag erős centrumok körül.

Úgy láttuk, és erről később részletesebben is kívánunk írni, hogy az ifjúsági klubokban kialakuló hierarchizáltság összefügg a társadalmi tagoltsággal is. A társadalmilag kedvezőbb helyzetű fiataloknak, klublátogató periódusukban, több esélyük van az összetartozás-élmény megszerzésére. Emiatt igen sokan kiszorulnak a klubokból, és más — elsősorban informálisan szerveződő — társulásokban keresik ezt a lehetőséget.

Véleményünk szerint az ifjúsági klubok kapcsán mind gyakrabban emlegetett „hullámvölgy" és válság" ezzel a jelenséggel is összefügg, bár nem vagyunk meggyőződve arról, hogy itt valóban hullámvölgynek, igazi válságnak vagyunk tanúi. Pontosabban: ha tanúi vagyunk egy válságnak, akkor az elsősorban a fiatalok aspirációira adott válaszaink siralmasan sablonos voltából fakadó bizalmi válság, nem pedig a fiatalok társulás, együttes élmény iránti fogékonyságának és igényeinek válsága.

Ez az a pont, amelyen ennek az írásnak a keretei között nem léphetünk túl, hiszen a kezünkben lévő anyag további elemzése nélkül már csak deklarációkra futná erőnkből. A rendelkezésünkre álló információmennyiség azzal biztat, hogy e kérdésekről meggyőző és kellően alátámasztott munkát készíthetünk.

JEGYZETEK

[1] Az ifjúsági klubok működési irányelvei. Ifjúságpolitikai Értesítő, 1972, 5—6. sz. 28—30. l.

[2] Állami Ifjúsági Bizottság. Irányelvek az ifjúsági klubok működéséről. Ifjúságpolitikai Közlemények, 4/1977, 7. sz.

[3] *Hidy Péter:* A klubok aktuális problémái. Kultúra és Közösség, 1977, 1. sz. 86—96. l.

[4] *Földiák András:* A klubmozgalom útjai, lehetőségei. 86. l. in: Két tanulmány az ifjúsági klubmozgalomról. (Szerk.: Szász János) Népművelési Intézet, 1977, 83—222. l.

[5] *Földiák András:* i.m. 154—155. l.

[6] *Bakos István—Szász János:* Az ifjúsági klubmozgalomról. Világosság, 1971, 8—9. sz. 544. l.

[7] *Bakos István—Szász János:* i.m. 545. l.

[8] *Sántha Pál:* Az ifjúsági klubok látogatói. Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete, Budapest, 1973, 74. l.

[9] *Sántha Pál:* i.m. 75. l.

[10] *White, R., Lippitt, R.:* A vezető viselkedése és a tagság reakciója háromféle „tár-

sadalmi klímában". in: Csoportlélektan. (Szerk.: Pataki Ferenc), Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1969, 315—345. l.

[11] *Séntha Pál:* i.m. 91. l.

[12] *Pataki Ferenc:* Csoport vagy közösség. Köznevelés, 1975, 17. sz. 23—26. l.

[13] *Diósi Pál:* A formális és informális szervezet vizsgálata egy ifjúsági klubban. Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, Budapest, 1976.

[14] *Mérei Ferenc:* Közösségek rejtett hálózata. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1971, 151. l.

[15] *Diósi Pál:* Csoportviszonyok és értékválasztások a Frankovics ifjúsági klubban. Népművelési Propaganda Iroda, 1980.

[16] *Séntha Pál:* i.m. 11. l.

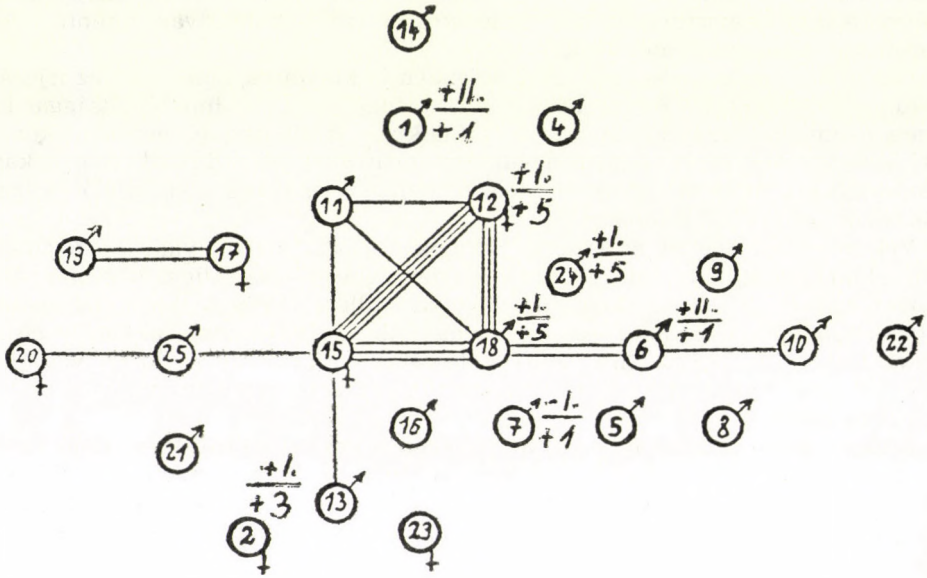

Sz. Tóth János

SZERVEZET, ÉRTELMISÉGI SZEREP ÉS A KULTÚRAKÖZVETÍTÉS

„Az eszmények felől közelítő fanatikus felvilágosítás nemcsak hogy unalmas és humortalan, de gyökeresen ellentmond az emberi természetnek."
Lipp Tamás: Hályogkovácsok *c. könyvéből Talján András szavai. NPI. Bp. 1981. 159. 1.*

A SZELLEMI SZÁLLODAHÁLÓZAT

A közművelődési rendezvények színhelye — a termek, épületek, klubszobák, a tárgyi környezet — csak járulékos elemek: sok esetben a túlzsúfolt, elhanyagolt falak között több órás feszült figyelem uralkodik, másutt a bensőségesen elegáns fotelokban meg az unalom terpeszkedik. A tanteremszerű, térben kiemelt elnökségre és hallgatóságtömegre osztott elrendezés szorítja, az otthonos, klubszerű térszerkezet oldja a hangulatot. Miért fordul elő mégis az, hogy sokszor a lakályos berendezettség, a spekulatívan előlegezett tárgyi intimitás ridegre, merevre vált, mihelyt igénybe vevői elkezdik benne a működést? Talán csak azért, mert alig találni ma nálunk olyan helyiségeket, amelyeket a jelenlévő közösség állandóan használna, amelyeken rajta lennének a „keze nyomai", amivel saját magának és magáért rendezte be, alakította ki?

Az is közérzetformáló lehet, ha a szellemi életet a saját otthon helyett „bérelt szellemi szállodában" kell leélni. Ott, ahol a vendég csak megtűrt vendég, ahol számára idegenek állították össze a „házirendet", ahol állandóan ki van téve az előző vendégek utáni örökös takarítási szertartásnak, az „ágyneműváltások" kénye-kedvének. A leromlott szellemi szállodahálózatba tényleg csak hálni járhat a lélek. De csak e „házirendből" következne, hogy a statisztikákban „szabadidős öntevékenységnek" eladott rendezvények egy része kaszárnyafoglalkozáshoz, más része szigorú-szürke iskolai tanórához hasonlít?

SZEMÉLYTELEN SZEREPOSZTÁS

A házirend személytelensége miatt gyakran előfordul, hogy a rendezvény felelős szervezője alig tud valamit a programról, hiszen kirendelték az előadó fogadására. A hallgatók nem tudják, ki várható, az előadó nem tudja, kikkel

fog találkozni. A hallgatóság szerveződési formája, eredete nem valamilyen alapvetően meghatározó, több tartós tényező hatására létrejött szociális alakzat, hanem attól elvonatkoztatott, véletlenszerű „művelődő" csoportosulás, amit inkább az adott alkalom, a vele szemben támasztott elvárás hoz össze. Nincs esélye, hogy az alkalmak folyamattá, a folyamatok közösségszerveződéssé alakíthatók legyenek. Nem alakulhat ki egy közösen megszerzett szellemi arculat és érdeklődés, az érdekek közös kihordása, közvetítése. Az együttlét csupán „alkalmi", „ünnepélyes" emelkedettség. Az előadó nem tudhat mást, mint azt, hogy hallgatóságát az ő jelenléte szegezi a székhez, tehát a témát és saját magát a hallgatóság fölé rendelheti. A rendezvények mindenkori főszereplője az előadó, az ő folyamatos, egyoldalú közlései dominálnak. Több pozitív emberi tulajdonsággal rendelkező értelmiségi a jó fellépés, a rutinos vonalvezetés, a figyelemirányító készség, a természetes partnerérzék vagy a sziporkázó humor segítségével megpróbálkozik a közvetlenebb kontaktusteremtéssel, a közös kommunikáció kibontakoztatásával. Kísérleteit mégis zátonyra téríti objektív helyzete, hallgatóság fölé rendelt pozíciója. A viszonyrendszer és a szerepek nem aszerint rendeződnek el, hogy egy közös problémában érdekelt csoport kinyilvánítja-e a tagjainak más-más nézőpontját, amely nézőpontokat a felkészültség igen nagyfokú különbözősége vagy az érdekeltség erős kohéziója egymáshoz közelít és homogenizál. Hallgatóság, előadó és kulturális szervezet nem olyan szerves képződmény, nem olyan valóságos társadalmi viszony, hogy benne az értelmiségi a közösség természetes és fontos tagja lehessen, hogy a közélet, tudomány, művelődés ne váljon külön „elvonatkoztatott emelkedettséggé", hanem természetes módon illeszkedjék a mindennapi élethez, s éppen ezáltal az együttlét nem mindennapi formáiban a valóságos közösségi emelkedettség közegét teremtse meg. A művelődési folyamat terét jelentő kulturális szervezetben a szerepek kialakulását alapvetően a felkészültség különbségei — a szakértelem és hiánya, a jól értesültség és az alul informáltság, a szellemi alá- és fölérendeltség — határozzák meg. Ezért gyakori rítusa ezeknek a rendezvényeknek az előadónak szóló ceremonikus tiszteletadás, az előadók részéről pedig az e fölényhelyzetet elutasító szerénység vagy álszerénység.

Széles körben elfogadott hallgatólagos normája a magatartásnak, hogy figyelmesen kell hallgatni, majd kérdéseket is kell és illik feltenni. Ezek valójában sok esetben nem is kérdések — az autonóm reflexió értelmében —, hanem az előadói deklamáció lehetőségeinek bővítését szolgáló konform alárendelődés kifejezései. Az autentikus kölcsönös kommunikáció kialakulását akadályozza az eltérő nyelvi közeg is, amelyben a közlés, a megértés és a visszajelzés folyik. Az eltérő szimbolikus jelek között mély árkok, ha nem szakadékok húzódnak.

Az eldologiasult, téma- és előadóközpontú mechanizmusban a szervező, az irányító közművelődési szakember a szerkezet egyetlen elemeként bűvös körben mozog, amelyből vajmi kevés az esély a kitörésre. Mindig a könnyebb ellenállás irányát választja. Előnyben részesíti a formális és kötelező erejű részvételi motívumokat és az infantilizált, megdolgozott (elvonatkoztatottá és elidegenedetté tett) szükségletekre alapozva azok kielégítésének szinte végtelen témalehetőségeit és megközelítési módjait variálja. A sorozatos próbálkozásaiban átélt változatosság tulajdonképpen vélt tárgyának megközelíthetetlensége. Amint kísérleti, radikálisabb „hallgatóság-centrikus" irányt vesznek, a téma és az előadó mint illékony köd, elszállnak. Márpedig milyen művelődési szer-

vezet az, amelyben nincs szükség se témára, se előadóra? A hagyományosan felvetődő konfliktus hagyományos feloldásának eredménye, hogy a „szabadidős önkéntességet" deklaráló tevékenységformák egyre inkább behatolnak és menedéket keresnek a könnyen regulálható, merev szervezeti formákban: iskola, katonaság, tömegoktatás, termelési értékezlet stb.

AZ ÖNMAGÁT LEGITIMÁLÓ ÉRTELMISÉGI HABITUS

Az értelmiségiekben a hallgatóságról, a munkásokról kialakított kép változatos előítéletek és valóságos benyomások keveréke. A félkézzel vállalt előadói aktusban az előadó hallgatóság-előképe mégis inkább a brosúrák elavult absztrakcióira emlékeztet, mint hús-vér elevenségű, valóban létező emberekre.

A szakmai kompetencia felől nézve a résztvevők képviselte közvélemény a rossz képzetét keltő homályos alakulat, amit tisztítani, racionalizálni, gyomlálni kell. A szemléletmódnak e végletes negativitása miatt a szakmai kompetencia egyetlen funkciót teljesít a közvéleménnyel szemben: elfogadtatni és növelni akarja a képviselt szakmának a kívülállók körében jelenlévő presztízsszintjét. Így válik az értelmiségi közművelődési tevékenység a szűk körű szakmai érdekérvényesítés pótlékává.

Élesen elválik egymástól az értelmiségi kultúraközvetítői habitus két alaptípusa: a felvilágosítói attitűd és az önszerveződésen alapuló kölcsönös kommunikálás módszere. Az első alaptípusba tartozó aufklerizmus három karakterisztikus módozatát különíthetjük el. Ezeket feltételes módban, heurisztikusan és zárójelek közé szorítva elitistának, paternalistának és humanisztikusnak nevezhetjük. Az elitista és paternalista majdnem fedik egymást, csak a szellemi fölényhelyzet rejtett legitimálásának megnyilvánulási formájában térnek el egymástól. Az elitista típus inkább a társadalmi csoportokra irányuló szubkulturális habitus, amit a szakmabeliség fölénye támaszt alá vagy a munkamegosztás alá-fölérendeltségi viszonyaiban elfoglalt pozíció. E tekintetben a konzervatív, akadémikus arisztokratizmus jól megfér a népkioktató, szektáriánus dogmatizmussal. A paternalista típus ennek inkább individuális változata: személyekre vonatkoztatott, emocionálisan hangolt, egyéni alapállás. Az előbbi kemény szociológiai jelenség, utóbbi annak lazább szociálpszichológiai variánsa. A humanista típusba tartozik az a habitus, amely az aufklerizmus elvére épülő egész kultúraközvetítői rendszer kényszerpályáit érzékelve sajátos egyéni rugalmassággal próbálja azt áttörni, a személyes és szakmai hitelesség alapján próbál meg reális kontaktust és tartalmas emberi-közéleti viszonyrendszert teremteni.

A helyzet felismerésétől és a hozzá való viszonyulástól függ, hogy társadalmilag általában véve hasznos tevékenységük az adott közösség számára fontos funkciót tölt-e be vagy diszfunkcionális. Akik a demokratikus önigazgatású kommunikáció megvalósításán fáradoznak — akár saját, akár a tervezők és szervezők intenciói alapján —, tudatosan szakítanak a szervezetszerűségben kialakult kényszerpályákkal. Magasfokú szakmai felkészültségüket és felkészülésüket a kultúraközvetítői habitusban tudatosan alárendelik a funkciónak, a szellemi tevékenység adott formáját és tartalmát a szó igazi értelmében valóságos „szociális aktusként" fogják fel.

Ez a strukturális tudatosság abból a felismerésből táplálkozik, hogy a nagy társadalmi csoportokban a kulturális szükségletek tartalma elsődlegesen

a kultúraközvetítés alapformáinak megváltoztatására irányuló, a demokratikus önigazgatású kommunikáció működtetését célzó szükséglet és az autonómiaigény. A kissé elnagyoltan felvázolt típusok a kultúraközvetítés egész jelenlegi rendszerére jellemző legalapvetőbb ellentmondások hordozói. A bennük föllelhető magatartásminták a fennálló közművelődési rendszer legitimálása, stabilizálása irányába hatva képesek elfedni a kultúraközvetítés válságának legbensőbb okait.

A létező kulturális szükségletek kifejezésre juttatásához és kihordásához, fejlesztéséhez szerves képződményként egy-egy társadalmi csoport és az értelmiség egy-egy csoportjának tartós érdekközösségére volna szükség. Az autonóm társadalmi-kulturális szükségleteket lokális hajtóerők szülik, ez párosulhat szerves értelmiségi szakértelemmel, s a kettő egysége teremtheti meg tudományosság, humánum, politikum és demokratizmus együttes jelenlétét. Ez a közművelődési közvetítő intézményrendszerben részt vevő értelmiségi szervezet, a művelődési szervezet erőteljes decentralizálásával érhető el. Az így szerveződő művelődő közösségek alkalmassá válnak arra, hogy megteremtsék a kultúrateremtés és -elsajátítás tradicionálisan birtokolt formáinak továbbfejlesztését, öntevékeny kiérlelését. Helyi értelmiségiekből álló képviselőik révén pedig arra is alkalmassá válnak, hogy a társadalom modern kultúraközvetítő intézményeivel, a bonyolult szakkérdéseket felvető kultúra- és információ-szolgáltatásokkal szembeni elvárásaikat világosan kifejezésre juttathassák és azt ellenőrizni is tudják.

A SZERVEZETSZERŰ MŰVELŐDÉS ÜLEDÉKE

A gyári dolgozókkal és főleg középkorosztályú segédmunkásokkal folytatott beszélgetésekből az derült ki, hogy a művelődési szervezetek rendezvényein való részvétel üledékeként halvány emléknyomok maradnak meg. Az emlékezés pedig egyben viszonyulás is! A részvétel funkcióját nem tudják különválasztani más szükséges vagy előírt tevékenységekben való részvételtől. Olyan eseményekre emlékeznek jobban, amelyeken ismerős személy szerepelt, vagy az őket érintő mindennapi problémához kapcsolódott, életszerű helyzethez kötődött. Az élmények reprodukálásába különbségtétel nélkül beleszövik saját életüket, a megtörtént kulturális rendezvény eseményébe ágyazva érzékletes képekkel adják elő azokat a problémáikat, amelyek az adott esemény kapcsán fölmerültek, amelyeket bennük a rendezvény kiváltott.

Az ügyeletes felszólalókat, hozzászólókat, kérdéseket külsődleges, véletlenszerű jelenségeknek tartják, mint amelyek szolgálják ugyan a szokásszerűség iránti igény teljesítését, de nem jelentenek lényegi, fontos aktust. Pedig véleményük, értékelésük állandóan készenlétben áll, eleve nézetekkel, értékelő diszpozícióval vesznek részt e rendezvényeken. Csak nézeteik kinyilvánítását és feldolgozását halasztják „jobb időkre". A következő napok mindennapi életében adódó természetes társas kapcsolatok megnyilatkozási formái számára, egy autonóm spontán közlés és elsajátítás számára tartják fenn gondosan rejtett mondandójukat s benne saját magukat. Különböző értékvilágok, ismeretsíkok elegye ez. Az övék az élettörténeteikben, munkájuk során szervesen felhalmozódott és spontánul akkumulálódott rendszer. A magasabb absztrakciós szintet jelentő rendszerezett szellemi tevékenység keretében elsajátított ismeretvilág többnyire külsődleges, hangsúlytalan eleme marad ennek a zárt rend-

szert alkotó értékvilágnak. Az egész élettörténet eddigi hordaléka ez, amennyiben — középkorúakról lévén szó — az iskolánál és a társadalom más, úgynevezett korszerű kultúraközvetítő intézményeinél történetileg korábbi képződmények, átörökítő, értékátadó hatása érvényesül, pl. a tradicionális paraszti és félparaszti munkáscsalád kulturális öröksége hagyja életrajzilag a legerősebb nyomot, adja a későbbiekhez a kiindulási energiát és szabja meg a horizontot. A hagyományos közösségvilág okszerű bomlása és tudatos, esetleg kártékony bomlasztása dezorganizálta az újabb, erőteljes közösségek szerveződésének feltételeit, akadályozza az értékek-ismeretek szerves fejlődésen alapuló társas termelését és cseréjét, a kialakult történeti formáknak megfelelő, azok fejlődését szolgáló korszerű kultúraközvetítő intézmények létrejöttét. A cserét a tradicionális előzményekből csonkán fönnmaradt életelvek, a közösség iránti bizalom általános válsága és védekező mechanizmusai, a privatizálódás kormányozzák. A csoportot kívülről érintő értékcsere szándéka masszív ellenállásba ütközik. A közösség minden beépülő ismeretvilágot a maga még életképes törvényei szerint vált át és dolgoz fel. A szokásszerűvé vált felszíni konformitás kényszere pedig e belső, csonkán maradt, de még működőképes értékvilág további, mélyebb deformációját, végső soron teljes elpusztítását sietteti.

Szász János

KÖZÖSSÉGEK, ÉRTELMISÉGIEK, APPARÁTUSOK

Jól tudjuk, hogy ma valójában egy-egy amatőr művészeti mozgalmat nem sokkal több, mint egy-másfél tucat szakember támogat, s a mozgalmat permanensen életben tartó csoportok és csoportvezetők száma se sokkal több tíz-tizenöt tucatnál. E két réteg között ugyanakkor ott találjuk a közművelődés hatalmas, országos hálózatát. Ennek működése lényegében ma is az ötvenes években kialakított elv és rendszer szerint folyik: az országos szerv irányítja a megyeit; a megyei a járásit; ez a körzetit és városit, a körzeti a „területit" ... De nemcsak *egy* ilyen apparátus működik, hanem kettő. Egyik a tanácsok művelődési osztályainak rendszere, másik az ún. „módszertani hálózat".

Természetesen e mellett a két apparátus mellett párhuzamosan országos méretekben még további számos apparátus foglalkozik a közművelődéssel, hiszen pl. a különböző tömegszervezetek is elsősorban a kulturális munkán át igyekeznek kapcsolatba kerülni saját tömegeikkel. A közművelődési apparátusok így eléggé „leterheltek" az apparátuson belüli és apparátusok közötti információcserével, tervkészítéssel, hatásköri kérdések vitájával s a mindezekhez szükséges értekezletekkel ... A „területre" így ugyancsak ritkán juthatnak el, s ha évi két-három-négy alkalommal eljut valaki közülük egy-egy községbe, vajon milyen szakmai tanácsot adhat? Igaz, nem ez az irányítás fő módszere, hanem a jelentéskérés, amely a gyakorlatban dolgozók életét keseríti ...

1945 előtt, de különösen a felszabadulás után kibontakozó és kiszélesedő politikai-művelődési mozgalmak vezetői, de azon belül az egyes kiscsoportok vezetői sem „népművelők" voltak, hanem az adott réteg vagy csoport érdekeiért szervezett mozgalmi keretek között harcoló, az adott közösség által választott, általuk elfogadott vezetők.

Ugyanakkor mindezek népművelők is voltak egyben, mert — Gramsci szavaival élve — a szerves értelmiséghez tartoztak. (Szerves értelmiségnek azokat nevezi, akik diplomával vagy anélkül a nép érdekeivel azonosulnak, azért elkötelezetten tevékenykednek, valamely közösségre magatartásukkal is hatást gyakorolnak, s őket a közösség természetes vezetőjeként ismeri el ...)

A szerves értelmiség létrejöttének hazánkban a felszabadulás után gazdag és sokoldalú, rohamosan szélesedő intézményi bázisai teremtődtek a népfőiskoláktól a népi kollégiumokig. A negyvenes évek végétől rövid idő alatt beszüntetik és felszámolják ezeket az intézményeket a többi demokratikus társadalmi-politikai-kulturális szervezetekkel együtt.

E demokratikus formákat felváltva létrejön az egységes „népművelési"

hálózat és intézményrendszer, magába olvasztva a korábbi munkásotthonokat, klubokat stb. S megjelenik a mai értelemben vett „népművelő". A személyi kultusz során a népről alkotott torz felfogás szerint a nép ezentúl nem azáltal válik okosabbá, műveltebbé és szélesebb látókörűvé, hogy érdekeit, igényeit megfelelő szervezeti keretek között a vele kapcsolatban lévő (szerves!) értelmiségi vezetőre támaszkodva kifejezésre juttatja.

Az új feladat a „magasabb" szempontok folyamatos és naprakész elfogadtatása. A „népművelő" feladata ezeknek a szempontoknak az ideológiailag fejletlen tömegek fejébe való betöltése, még akkor is, ha ezek a szempontok az adott réteg és közösség érdekeitől jelentős mértékben el is térnek, vagy akár időről időre egymásnak is ellentmondóak.

A „népművelő" így egy személyben kellett hogy újakkal pótolja a megszüntetett korábbi közösségeket és mozgalmakat, és egyben helyet is kellett adnia ezen közösségeknek. És mivel azok nem saját törekvéseik és érdekeik alapján jöttek létre, ki is kellett hogy találja azok programját.

Az 1956-ot követő konszolidáció, a törvényesség helyreállítása új kiindulópontot jelentett. A gazdaság dinamizálódásával társul egy nyíltabb és nyitottabb kultúrpolitika, a véleménynyilvánítás fokozott lehetősége, az alkotóerők felszabadítása és a meginduló demokratizálódás. Ezen az alapon már a 60-as évek elejétől, majd méginkább a közepétől mindenekelőtt az ifjúság nagy tömegeit átfogó újféle művelődési mozgalmak jelennek meg. Ezek saját belső mozgással, bizonyos sajátos politikai-világnézeti törekvéssel is rendelkeznek. Egyre több olyan „népművelő" jelenik meg, aki nem hivatalból állt a közösségek és mozgalmak élén, hanem a természetes kiválasztódás útján került oda, szervesen nőtt ki a mozgalomból. Ezt bizonyítja Vitányi Ivánéknak a beatmozgalomról készült felmérése és tanulmánya, az ifjúsági klubokról és klubmozgalomról készült kutatásaink (Bakos—Szász, Földiák, Nógrádi, Diósi, Albert József stb.), az amatőr ifjúsági színjátszó mozgalomról, majd a hetvenes évek közepétől a folklórmozgalomról szerzett tapasztalataink. Ezekben a közösség már rendelkezik saját belső értékrendszerrel, törekvéssel, érdekeltséggel, tehát van mit képviselni. A vezető természetes vezetője a közösségnek, érdekeik közösek: önmaguk kifejezésében egymásra vannak utalva.

A népművelői kategóriával ez esetekben csak annyi a probléma, hogy ezek a vezetők az esetek döntő többségében nem népművelők sem képesítésük, sem munkahelyük szerint. Kluboknál arra rátermett fiatalok társadalmi munkában végzik a vezetést (kivéve néhány nagyobb intézményesült klubot). Az amatőr csoportok esetében pedig szakemberek a vezetők: zenészek, irodalomtanárok, rendezők, koreográfusok stb.

Természetesen vannak közöttük kimondottan népművelői beosztásban dolgozók is: művelődési otthon igazgatók és munkatársaik, tanácsi közművelődési és módszertani apparátusok munkatársai.

E két típus közérzetében, „népművelői" munkájához való viszonyában lényeges különbség van (lásd Kovalcsik—Szász—Sípos: *Hatvan művelődési otthon* 1971 — Népművelési Propaganda Iroda, 1971. 306. 1. és a *Népművelők közelről* c. tanulmányunkat; Szociológia 1973. 4. sz. 461—478. l., valamint Ágh István írását könyvünk kapcsán: *Népművelők évtizedünk elején* — Valóság, 1972/8. sz. 97. l.).

A kiscsoportok szakmai vezetői sokkal elégedettebbek munkájukkal, mint az apparátusban dolgozók: munkájuk valóban szakmai jellegű, emberi kisköz-

zösségben zajlik, hatása, eredményei érzékelhetőek, a munkában való önmegvalósítás érzelmileg is átélhető számukra.

Mindennek hiánya frusztrálja az apparátusokban dolgozókat, rombolja munkájukhoz való viszonyukat, az abból származó örömöt, kielégülést.

Itt természetesen nem az apparátusokban dolgozók egyéni tehetetlenségéről és hozzá nem értéséről van szó, hiszen döntő többségük már magasabb szakmai-iskolai végzettséggel rendelkezik. Jelentős részüket pedig éppen a „területen" végzett hatékony szakmai munkájuk miatt emelték ki az apparátus felsőbb pozícióiba, elszakítva így őket attól a területtől és közegtől, ahol munkájuk igazán hatékony volt.

Az persze valóban nem várható el, hogy naponta a reggel nyolctól délután négyig tartó szervezői-ügyintézői hivatali munka után a népművelő este 6-tól éjfélig ott legyen a művelődési házban folyó rendezvényeken is. Ott ő már csak időnként, amikor rá kerül a sor, „felügyel". Ezért van aztán az, hogy a művelődési házak jelentős része a hivatali munkaidő letelte után zárva van, ugyanígy hétvégeken és ünnepnapokon. Kivételt képeznek azok a megszállott „őrültek", akik nappaljukat és éjjelüket is a művelődési otthonban töltik. (Az ügyet tapasztalataim szerint — az apparátusokban és a mozgalmakban is — ezek a megszállott „őrültek" viszik előbbre. A többiek inkább adminisztrálnak. A szervezeti formákat éppen ezért úgy kellene kialakítani, hogy az energiák befektetésére nyisson teret és érvényesülést.) Az ellentmondások feloldására, de legalábbis enyhítésére a következő javaslatom lenne. Fontos volna egyre több és nagyobb súlyú olyan mozgalmi-szakmai szervezetnek a létrehozása, ahol nem a hivatali pozíció szerint van valakinek szava, hanem a ténylegesen végzett szakmai munkája, eredményei, hozzáértése alapján, még ha ez a szakmai munka a legtávolabbi (tanácsi közigazgatását és iskoláját vesztett) kisfaluban vagy a „város peremén" történik is.

Meg kellene tehát erősíteni a mozgalmi jellegű szervezeti formákat, fórumokat. Egy-egy mozgalom — sőt azon belül is egy-egy részterület (pl. a néptáncmozgalmon belül a hagyományőrző együttesek) csoportjainak, kisközösségeinek szakmai vezetői döntsenek az őket illető ügyekben. A mozgalmak szövetségei, egyesületei, tanácsai valóságos hatáskörrel rendelkezzenek a mozgalom szakmai, de anyagi-pénzügyi kérdéseiben is. Ma ugyanis ezek a testületek nagyrészt a Népművelési Intézet szakmai tanácsadó szervei, amely intézet maga is inkább csak tanácsadói jogkörrel és hatáskörrel rendelkezik. A tanácsadó tanácsot ad a tanácsadónak. De hol születnek a döntések?

Ezzel együtt szükséges lenne a mozgalmak szakmai házait, központjait létrehozni. Szakmailag és anyagi feltételeiben lehetővé tenni, hogy a kialakult szűk körű mozgalmi elit együttesek közé az arra alkalmas bármely csoport feltörhessen, ezzel is felújíthassa a mozgalmat. Ezt a mozgást a hivatásos együttesek felé is biztosítani kellene. Szakmailag is és anyagilag is támogatni kellene az ilyen jellegű társulatalakítási vállalkozásokat. Éppen a csődöt mondó hivatásos együttesekre fordított hatalmas állami támogatásokból lehetne fedezni ezeket a vállalkozásokat.

Másrészt létre kellene hozni a valóban hatékony (részben önköltséges!) szolgáltatási házakat, rendező irodákat. Fesztiválokat, minősítéseket és más rendezvényeket ezek a szakszerűen működő (esetleg bizonyos anyagi érdekeltséggel is ösztönzött) irodák tizedannyi költséggel rendeznének, mint a jelenlegi tanácsi-közművelődési és a velük párhuzamosan működő módszertani appa-

rátusok és tömegszervezetek az állam pénzén. Ne az legyen a fő elvünk itt sem, hogy „aki nem dolgozik, nem követ el hibát", hanem hogy aki nem dolgozik, aki a meglévő lehetőségeket nem használja ki, az hibát követ el. S ennek folyamatos, naprakész, tényszerű „leleplezését" maga az élet végezze el a művelődési struktúra nyitottá tétele, a vállalkozási kedv érvényre jutási lehetőségének megteremtésével, a monopolhelyzetek felszámolásával... Az állami támogatás azoknak jusson, akik azt a leghatékonyabban, a valóságos szükségletekhez leginkább igazodva, azok továbbfejlesztését leginkább szolgálva hasznosítják.

* * *

Egy kicsit abból is indíttatva vetettem így fel a szakmai és hivatali terület viszonyát — ha az a valóságban nem is válik ilyen élesen el —, mert tudjuk jól, növekvő gazdasági terheink miatt kisebb ütemű lesz a fejlesztés a közművelődésben is. A pénzelosztás joga, hatalma pedig a hivataloké és nem a szakapparátusé. Vajon képes lesz-e a hivatal önmaga fenntartási költségeit korlátozni a szakmai vonal megőrzése érdekében? A hivatali apparátusok fenntartásának óriási költségeihez (épületek, osztályok, osztályvezetők, fő- és albeosztottak, titkárnők, gépírónők, gépkocsik...) képest a kimondottan szakmai munkára már így is elenyészően csekély pénzösszeg maradt.

Az a vád érhet, hogy a szakmai tevékenységet el akarom szakítani a társadalmitól. Éppenséggel az ellenkezőjét szeretném, csakhogy a szakmai tevékenységnek valóságos közösségi-társadalmi hátterét nem a különböző közművelődési és nem közművelődési apparátusokkal való összekapcsolódása jelenti. Pedig a szakmai hatékonyság mellett éppen a társadalmi-közösségi háttérhez való szerves kapcsolódás irányába volna szükséges mozgalmainkat tovább fejleszteni.

Hadd érintsem ezt a zsürizés problémájához kapcsolódva, belülről fedve fel annak Janus-arcát. A zsürizés ugyanis magán viseli társadalmunk közösségi állapotának pozitívumaiból és hiányosságaiból is eredő ellentmondásosságát.

Az első negatívum a zsürizés „mint olyan" túlburjánzása. Igaz, fontos, hogy az amatőr és mindenféle művészeti produktumból kiszűrjük a silányat, giccseset, ne eresszük annak bemutatását, terjesztését. De ha mindig és mindenütt „külső" ítészek, „magasabb" (a produkciót létrehozó közösség által át nem látott, meg nem értett, illetve csak részben megértett) szakmai-esztétikai szempontok alapján döntik el és határozzák meg, hogy mi a „helyes" — még ha ezt a meghatározást csak óvatos szakmai tanácsadásként hozzák is tudomásukra —, akkor a közösség ítéletereje erre a külsőségre támaszkodik, belülről elbizonytalanodik, nem önmaga belső igényeit fogja követni, tehát önmagától is elidegenedik produkcióiban. Vagy egyszerűen széthullanak a maguk törvényei szerint működni és fejlődni akaró csoportok.

Konkrétabban hadd világítsam meg azt az egész művelődési életünk és mozgalmaink vonatkozásában meglévő fordított helyzetet, amikor is állandóan a hegynek kell Mohamedhez mennie. Hogyan történnek pl. a minősítések? Időről időre egy-egy járási vagy nagyobb körzetben meghirdetik azokat. Az adott körzet nagyobb, közlekedésileg is jobban elérhető központjában aztán a megadott napra megjelennek a minősítésre jelentkezett csoportok. Megindul az idegtépő küzdelem. Ugyanis a megyei és járási szervek igyekeznek minél több csopor-

tot összegyűjteni, hogy a zsürit (sok országos és megyei szakembert!) ne kelljen olyan sok alkalommal meghívni, mivel azok túlságon leterheltek, másrészt a zsürizés költsége is annyiszor kevesebb, ahány alkalmat megspórolhatnak, nem beszélve a szervezést igénylő hatalmas energiák megtakarításáról. Így aztán a csoportok egymás után darálják műsoraikat, amelyeket néhány percbe kell besűríteni. Így is előfordulhat, hogy a kora délelőtti órák helyett csak délután kerül rájuk sor, addig izgulnak, törődnek, fáradnak. A zsüri szakmai véleményét csak a csoportvezető hallgatja meg a legjobb esetben, de nem ritka, hogy ő is elutazik a csoportjával, csak a „plecsnit" kapják meg utólag, hogy bronz, ezüst vagy arany fokozatú-e a minősítésük, amely szerint a helyi fenntartó szervük aztán majd megítéli őket. Az is előfordul, hogy a városi érdektelen környezetben nem sikerül közönséget szervezni. A nagy üres teremben egy-két ember lézeng, a színpadon egymást követő csoportokra a színpaddal szemben ülő öt zsüritag tekintete irányul. Hatalmas energiák szállnak tehát el a közönség és a közösség nélküli üres térbe, nem beszélve a csoportok utaztatásának és étkeztetésének az állami költségvetést terhelő kiadásairól.

Ugyanakkor már a legközelebbi járási, illetve körzeti apparátusoktól is „érintetlenül", nem is beszélve a megyei és országos apparátusokról, ezek a csoportok a téli időszak során gyakran meghívják egymást. Két-két szomszédos vagy közeli község kölcsönösen meghívja egymást, s fellép saját faluja közönsége előtt. A közös fellépés után együtt mulatnak, közösen bált rendeznek, ahol részt vesz a falu lakossága is. Mindez az államnak semmilyen költségébe (vagy csak nagyon minimálisba!) kerül. Hiszen a szomszéd községek a helyi buszjárattal vagy más módon olcsón vagy ingyen elérhetők. A szervezéshez nem szükségesek állami hivatalnokok, hiszen a vendéglátó csoport ingyen és bérmentve elvégzi azt. A szervezés maga is része a vendégvárás és -látás aktusainak, tehát közösségi értelemmel, melegséggel, emberi személyes tartalommal telik meg. A fellépő csoportot nem az öt bíráló zsüritag merev tekintete, hanem ismerős közönség kíséri.

Ugyanakkor a másik csoport produkciójához való viszonyítás megadja a versenyláz természetes inspiráló feszültségét is. Az előadás utáni együttes mulatás pedig mindezt feloldja. Nem véletlen, hogy egy-egy ilyen alkalom élménye csoportot fenntartó és megőrző erővé válik hosszú időn át.

Miért nem lehet ilyen alkalommal „zsürizni"?

Nem kellene ide öt zsüritag. Egyetlen szakember is elég lenne az „igazsághoz". Azon túl, hogy szakmai segítséget nyújthatna, talán az ő számára — ha már éppen a népművészettel foglalkozó értelmiségi lett belőle — is élménygazdag és szakmailag is tanulságos esemény lenne a részvétel. Ehhez persze több mozgatható, megfizethető és érdeklődő szakemberre lenne szükség. Éppen erről beszéltem, mikor azt próbáltam érzékeltetni, hogy az apparátusok „rovására", a rájuk fordított költségvetésnek akárcsak 5%-ából (hiszen ez ténylegesen már óriási összeg!) a mozgatható szakemberek száma megkétszerezhető vagy háromszorozható lenne.

Azzal viszont, hogy a „zsüri" (a szakember) megy a csoporthoz, és nem a csoport készül egy a zsüri számára megfelelő néhány percbe nyomorítható, idegen közegben ledarálható produkcióra, megváltozna az egész jelenség lényege, elve: az apparátus és a zsürizés „akadémiai" szemlélete helyett a közösségi szemléletre kerülne a hangsúly. Megemelkedne az adott közösségi alkalom rangja is ezzel.

Egyébként a tv számára is ez a szemlélet és „munkastílus" lenne ajánlatos. (Külön vita és tanulmány tárgya lehetne, hogy a tv minden pozitív szerepe, mozgalmakat létrehozó és inspiráló hatása mellett, illetve ezzel együtt „művi" beavatkozásával, a természetes folyamatokhoz nem igazodva, hanem azokat magának alárendelve hogyan hagy maga után összedőlő emberi közösségeket, vagy hogyan teremt betegesen felfokozott inspirációkat. Hogyan születik meg a tv-ben való megjelenés mint az önmegmutatás és kifejezés egyetlen és mindenek felett álló szentsége, melyhez képest aztán minden másodrangúvá válik.)

Végül természetesen alapvetően fontos társadalmunk demokratikus továbbfejlődése, hogy ezek a mozgalmak és közösségek ne elsősorban (de legalábbis ne kizárólagosan) a fesztiválokért éljenek, ne a minősítés és a zsürizés tartsa őket életben vagy a tv-és a rádiószereplésért való versengés, hanem a helyi közösségek igénye, a helyi nyilvánosság megerősödése.

A demokratizmus továbbfejlődése teszi lehetővé a legkülönbözőbb valóságos közösségi érdekek kifejeződését és megszerveződését is. Enélkül a „népművelőnek", ha még oly becsületes is, nehéz képviselni a meg nem jelenő érdekeket. Természetesen amennyiben valamely érdek megjelenésének társadalmi feltételei már megvannak, a „népművelő" által létrehozott körök, csoportok, fórumok, körülmények stb. is segíthetik annak megjelenését, megszerveződését, a közélet alakításának így részévé válhatnak.

A státusban lévő népművelő akkor léphet előbbre az adott helyi (vagy más) közösség érdekeinek képviseletében, valós igényeinek szolgálatában, ha majd az adott közösség elég erős és érett lesz ahhoz, és rendelkezik majd a megfelelő eszközökkel, hogy ezt rajta „számon kérje". (Ez természetesen nem azonos a helyi tanácsi hivatal mai, gyakran kicsinyes hivatali ellenőrzésével, a népművelő önállóságának korlátozásával és hivatali munkára kényszerítésével.) Amíg a népművelő felülről kapja a kinevezést, jutalmat, elismerést, addig természetesen az onnan jövő terveknek és utasításoknak igyekszik megfelelni, még ha abban „a helyi körülmények figyelembevétele" hangsúlyozottan ki is van emelve. Természetesen tisztelendők a „szent őrültek", akik a nép között élnek, és esetleg még karrierjük rovására is, munkaidőn túl is végzik szolgálatukat, és erkölcsi magatartásukat a „lefelé", az adott közösség iránti elkötelezettség határozza meg.

Közbevetőleg megjegyzem: azért használam a „népművelő" és „népművelés" kifejezéseket idézőjelben, mert pejoratívnak érzem őket. Valahogyan bennük rejlik az ötvenes évek szemlélete, ami szerint a nép művelésre, gyámolításra szorul „részünkről".

A közösségi elv megerősödésére van tehát szükség. Persze, ehhez a közművelődés szerkezetének átalakítása az apparátus-centrikusságról a közösségcentrikusság felé csak egy bizonyos határig járulhat hozzá hatékonyan, azon túl semmilyen trükkel nem tudjuk a közösségi szerveződést előbbre vinni, ha a társadalmi szerkezetben, a közéletben a közösségi kulturális mozgalom nem talál újabb és újabb lehetőségeket, fogódzókat. Mire gondolok?

Ma a fenntartó szervek igénye lényegében kimerül abban, hogy a különböző állami „évfordulós" ünnepeken a csoport fellépése „hozza a közönséget", akkor közömbös, hogy milyen ünnepről van szó.

Megítélésem szerint a közösségi elv és a nyilvánosság ereje elmélyülhetne, ha pl. egy falunapon a csoport annak megünnepléseként lépne fel, hogy si-

került kiharcolni az iskola vagy a tanácsok körzetesítését vagy a tsz-ek egyesítését, vagy éppen sikerült ellenállni egy ilyen lépésnek, amennyiben az hátrányosan érintené a közösséget. (De sorolhatnánk itt a közösségi beleszólás és megnyilatkozás számtalan, mindenütt másként aktuális területeit a tsz-melléküzemágak létrehozásának, továbbfejlesztésének s egyéb munkaalkalmak teremtésének feladatától a település infrastrukturális problémáin — vízvezeték, úthálózat, középületek, iskolák, művelődési házak állapota — óvodákon, bölcsődéken, öregek ellátásán, cigány lakosság életkörülményein, iskolai, tanulási problémáin át a művelődés, a szórakozás és ezek közösségi alkalmai sokoldalú kérdésköréig. (Ehhez persze arra lenne szükség, hogy a közvélemény ereje és a közösség által megszavazott vezetők véleménye, szava legalább annyit nyomjon a latban, mint egy felülről jövő néhány szavas telefon.) Fontos lenne, hogy a választott vezetők ténylegesen egzisztenciálisan is választóiktól függjenek. Így „rákényszerülnének", hogy az általuk vezetett és képviselt közösség érdekeit képviseljék felfelé. A „tömegkultúra" így nem a „szabadidő" társadalmi légüres terében helyezkedne el, hanem egyre inkább közösségi tartalommal telne meg. A közösségek pedig a maguk természetes öntevékenységével „tehermentesítenék" a felső vezetés és az élő közösségek között elhelyezkedő köztes apparátusokat. Óriási pénz, emberi energia, szellemi kapacitás szabadulna így fel. Kialakulnának azok az organikus viszonyok, melyek az értékek mentén folyamatosan korrigálnák és szabályoznák a szervezeti formákat.

Az értelmiség és a nép, az értelmiség és a mozgalmak szerves kapcsolata is ezen az alapon erősödhet meg. Az egyes mozgalmi irányzatok és stílusok szabad kibontakozása alapján születhet meg a tényleges, minőségi szintű integritás is. Enélkül az egyes irányzatok és azok képviselői időről időre visszaszorulnak a maguk partikuláris állapotába. A mozgalmak időről időre dezorientálódnak, az értelmiség frusztrálódik.

Valós veszélyt jelent, hogy a divat széljárásától és a kultúrpolitika változásaitól tartva egyik vagy másik „irányzat" saját valóságos értékénél és tényleges lehetőségeinél nagyobb teret kap a másik rovására. Így aztán az irányzatok nyílt harca helyett, amelyben önmagukat kiteljesíthetnék és a többi irányzattal magasabb szinten integrálódhatnának, marad a késhegyig menő, az irányzatokat gyakran klikkekké züllesztő „harc" vagy éppen a magányos farkasok acsarkodása. Mindez természetesen rombolóan hat az értelmiség és az általa vezetett művelődési mozgalmak kapcsolatára is, hiszen bizonytalanságot ébreszt, vagy méginkább közönyt szül az értelmiség emberi, szakmai, társadalmi-politikai és morális elhivatottsága és alkalmassága iránt.

Nem azt jelenti ez, hogy tiltsuk be a vitákat, hanem hogy lépjünk túl a vitákból a cselekvés felé. Mindenekelőtt teremtsük meg az irányzatok nyílt érvényesülésének lehetőségét, hogy a szembenállást és szétforgácsoltságot az értékek alapán az integritásra való törekvés válthassa fel.

Földiák András — Vaikó Éva

MIRE MEGYÜNK EGYÜTT?

(Javaslat az integrált intézmények tartalmi kibontakozásának segítésére)

I. A HELYZET

Az elmúlt évtizedben ígéretes művelődésügyi tendenciaként kezdődött meg az oktatási, művelődési, könyvtári és sportintézmények funkcionális együttműködése. Az új évtized egyik fontos kulturális kérdése, hogy sikerül-e megvalósítani mindazokat a tartalmi-nevelési lehetőségeket, melyeket az integrációtól várunk, vagy csak formai változásokra, ésszerűbb gazdasági és igazgatási egységek létrejöttére kerül sor.

Ma már megkezdődött az integrációs folyamat, és kétségtelenül ért el eredményeket. De még kevés összevont intézményben és kis részben váltak konkrét tényekké azok a pedagógiai előnyök, amiket az elmélet feltételez. Ez a helyzet a szakmai közvéleményt erősen megosztja, és mint általában a szokatlan újdonságokról, a nevelési központokról is szélsőséges vélemények fogalmazódnak meg. Sokan a hagyományos ágazatok már elért eredményeit féltik az összevonástól, és a meglévő nevelési központokat sem látják szívesen, míg mások a jövő intézményeit vélik felfedezni ebben az új egységben, ezért az integráció számszerű kiterjesztését és további ágazati kiszélesítését (pl. vendéglátóiparra, múzeumokra) követelik. Az integráció sorsa nem lehet szubjektív ítéletek függvénye, csak a meglévő intézmények gyakorlati, pedagógiai eredményeinek a következménye. Nagyobb gondot okoz, hogy a jelenlegi tartalmi tevékenység megítélésében is ellentmondóak egymásnak a szakmai nézetek.

A szakemberek egyik hányada a szervezeti változásban az alapvető tartalmi átalakulás lehetőségét látja. E szerint az elmélet szerint az új intézményben radikálisan új pedagógiát kell folytatni. Szakítani kell a hagyományos iskola, művelődési otthon és könyvtár minden gondjával, az elszigetelt tantárgyi gondolkodással, az oktató szemlélettel, a népművelés rendezvény-centrikusságával, felvilágosításra törekvő gyakorlatával, a mechanikus szolgáltatásra szűkülő könyvtári tevékenységgel, vagyis minden, egyoldalú befogadásra építő, passzivitásra kényszerítő, uniformizált kulturális munkával. Ehelyett önálló, felelős és aktív cselekvésre lehetőséget adó, társadalmilag nyitott, tartalmi funkciók szerint integrált, korszerű nevelő iskolát, illetve kulturális központot kell létrehozni, mely átülteti a nevelési gyakorlatba a fölismerést, hogy tudást adni nem lehet, csak szerezni. Olyan korszerű központokra van szükség, mely kedvező téri adottságaival, jól felszerelt szaktermeivel és műhelyeivel, gazdag eszköztárával egyaránt a készségek és képességek fejlesztését szolgálja.

Az aktív tudásszerzés és készségfejlődés legáltalánosabb területei mind a pedagógiában, mind a közművelődésben a következők (idézet F. Vankó Ildikó: *Az integrált intézmények funkciói* c. írásából, Népművelés 1981/5. 9. 1.):

— *kommunikációs készségek* (az anyanyelvi, idegen nyelvi, matematikai megértés és kifejezés képessége),
— *a közösségi kapcsolatok készsége* (szociális érettség, a nem hivatalos társadalmi élet igénye),
— *mozgás-, látás-, hallás-,* technikai gyakorlati *készség* (a nem verbális megértés, kifejezés, cselekvés lehetősége),
— *az önálló ismeretszerzés képessége* (a természet- és társadalomtudományi és a valóságismeret állandó gyarapítása).

Az integrációs törekvések eddigi legnagyobb eredménye, hogy elkészültek és működnek a keceli és pécsi nevelési központok egyes egységei, melyek téri kialakítása és korszerű eszközparkja tökéletesen biztosítja a tárgyi feltételeit ennek a pedagógiának. Az átlagos, új iskolai, illetve művelődési épületeknél jobb körülményeket kínálnak a korszerűsített, illetve bővített sarudi, besenyőtelki, nagykovácsi, földesi, martonvásári nevelési központok, illetve az újonnan épült debreceni integrált intézmény is.

A közoktatás és a közművelődés tartalmi-módszertani megújulásának és az integráció során bekövetkező szerkezeti változásnak az összefüggését azonban nem fogadja el a szakemberek másik hányada. Tény, hogy a meglévő nevelési központok ma nem a fent vázolt pedagógiai elvek szerint működnek. Az is tény, hogy eddig a legjelentősebb eredmény a korszerű tér- és eszközrendszer kialakítása volt, azonban egy hagyományos iskola vagy művelődési ház is megfelelővé válna, ha az ország legjobb szakembereinek közreműködésével készülne. Tény továbbá, hogy se a közoktatás, se a közművelődés tartalmi problémái nem csupán az intézmények formális szervezeti rendjének következményei, és csak igen vékony szálon függnek össze a szakmai, vezetési szemléleti, társadalmi okok bonyolult szövedékéből fakadó gondokkal. Vitatható, de nem alaptalan az a nézet sem, mely szerint az oktatási és művelődési tevékenység minőségi fejlődésének nem nőnek, hanem csökkennek az esélyei az integráció során, mivel a nagyobb intézmény óhatatlanul nehézkesebbé és bürokratikusabbá válik. A pozitív vezetői törekvések áttételesebben érvényesülnek, míg az esetleges vezetői hibák szélesebb körben hatnak hátrányosan. Az ellenzők táborát az eddigi valós pedagógiai eredmények sem győzik meg, mivel a legjobb, leginkább kezdeményezőképes intézmények vállalkoztak eddig a kísérletre, amit országos figyelem közepette és sokoldalú támogatás igénybevételével végeznek. Ez nem jelenti azt, hogy két átlagos színvonalon dolgozó intézmény integrációja önmagától bárminemű eredményre vezetne.

Fenti nézetek korántsem csak a szakmai közvélemény megoszlásának jellemzése miatt fontosak, hanem azért, mert bármennyire eltérnek is egymástól, egyformán a *valóságos helyzetet és a ténylegesen meglévő lehetőségeket* tükrözik. Az integráció alapjában véve gazdasági kényszer. Távlatilag sem remélhető, hogy az országban minden hiányosan ellátott településen, lakótelepen, városrészben korszerű épülettel, műhelyekkel, gazdag eszközrendszerrel, könyvtárral, technikai felszereléssel rendelkező önálló oktatási intézmény és önálló művelődési központ jöjjön létre. A nevelési központ a kétséges kimenetelű, elszigetelt erőfeszítések helyett a *kor igényeivel való takarékos lépéstar-*

tás lehetőségét ígéri mind új épületek létrehozása esetében, mind a meglévő tárgyi feltételek összehangolt fejlesztése esetében. Ezt a lehetőséget ki kell használnia a művelődésügynek.

Az integrációs folyamat másik kétségbevonhatatlan pozitívuma, hogy a gazdaságos fejlődés esélye a nevelési központok ügye köré vonzotta a legjobb, leghaladóbb szándékú gyakorló pedagógusokat, népművelőket, könyvtárosokat, testnevelőket és elméleti szakembereket. Az integrációs folyamat tehát egy szellemi integrációt is létrehozott. Ezt a tömörülést is kamatoztatni kell a művelődésügynek.

Mindezen pozitívumok ellenére igaz, hogy az integráció önmagában csak egy gazdaságos fejlesztési lehetőség, de nem garanciája a tartalmi-módszertani fejlődésnek. Éppúgy válhat a hagyományos intézmények problémáinak sűrűsödési pontjává, mint az előremutató törekvések egyik mintaadó műhelyévé. Ma még nem lehet tudni, hogy mivé lesz, de *még mindent megtehetünk annak érdekében, hogy tartalmilag is korszerű gyermek és felnőttpedagógiai központ legyen.* És mivel egyfelől elkerülhetetlen gazdasági kényszer az integráció, másfelől valóságosan adott lehetősége a pedagógiai fejlődésnek, alapvető művelődéspolitikai érdekünk, hogy minden eszközzel segítsük a gazdasági előnyökhöz hasonló tartalmi előnyök kibontakozását.

II. A JAVASLAT

A nevelési központok fejlődése tehát a közoktatás és a közművelődés mai állapotából fog következni. Semmiképpen nem elegendő sem az új szervezeti forma, sem az új épület- és eszközrendszer ahhoz, hogy ne ennek a társadalmilag és szakmailag erőteljesen meghatározott állapotnak hátrányosságait örökölje az intézmény. Sokoldalú elméleti, gyakorlati és módszertani együttműködés, határozott és tudatos együttmunkálkodás szükséges annak érdekében, hogy a mai állapot pozitív tendenciái integrálódjanak az új nevelési egységekben.

Ennek az együttes tevékenységnek nemcsak formális célkitűzése, hanem tényleges alapelve a közös munka. Demokratikus, nyitott közösségi intézményt csak demokratikus, nyitott és közösségi módszerekkel lehet kialakítani. A nevelési központok fejlesztése tehát nem történhet az elméleti vagy igazgatási szakemberek fölülről jövő útmutatásai szerint, csak a viták, bemutatók, közös elemzések tanulságai alapján végezheti ki-ki belátásának megfelelően jobban a saját dolgát.

Az együttes munka másik lényeges alapelve a tudatosság. A nevelési központok irányítóinak és dolgozóinak tudniuk és érteniük kell, hogy mire vállalkoznak, mit és miért tesznek. Alapvető feltétel tehát, hogy a kísérletben érdekeltek tisztán lássák a pedagógia mai állapotát, annak előremutató és visszahúzó elemeit. Ezért a nevelési központokat segítő tevékenységnek egy közös elméleti, gyakorlati és módszertani gondolkodási folyamatot kell létrehozni, melynek során mérlegre tevődik és mélységekig hatóan elemzésre kerül mind a hagyományos oktatási és művelődési tevékenységi forma minden részlete, mind a különböző területeken zajló kísérletek, újító kezdeményezések célja és helyzete.

A közös gondolkodás síkját úgy kell megválasztani, hogy az mind az elmélet, mind a gyakorlat, mind a módszertan számára járható terepet biztosítson,

tehát a folyamat ne szűküljön túlságon gyakorlati (igazgatási, technikai) problémákra, de ne veszítse el életközeliségét se, ne váljék absztrakttá, ne a ma még megvalósíthatatlan utópiákat állítsa a gyakorlattal szembe, de ne is merüljön ki a mai helyzet perspektívátlan elemzésében.

Elmélet és gyakorlat találkozására, a tervek, lehetőségek és a realitások egyeztetésére a legalkalmasabb terepet az egyes tantárgyak-tantárgycsoportok, illetve közművelődési szakterületek nyújtják. Ezért a kiválasztott kísérleti intézmények dolgozói számára olyan konferencia-jellegű képzést tervezünk, melynek keretében az *egyes tantárgyak és közművelődési szakterületek árnyalt és mélyreható megbeszélésére* kerül sor. Azt kell tisztáznunk, hogy az egyes területeken milyen oktatási és ismeretterjesztési, gyermek- és felnőttnevelési feladatai vannak az integrált intézményeknek, hogyan válhat a szaktanár a szakterületén zajló művelődési élet motorjává a település (körzet) egészében, és mit kamatoztathat az iskolai foglalkozás (tanóra vagy szabadidős program) a közművelődés nyitottabb, rugalmasabb, közösségi módszereiből. Magyarán: azt kell közösen és tudatosan meghatároznunk, hogy mi a dolgunk együtt, mire mehetünk együtt.

A Népművelési Intézet javaslatot készített az integráció problémáiról szóló konferenciák rendjére. Ez a következő:

Formailag a képzés vagy önképződés 2 évig tartó konferencia-sorozatot jelent, melynek keretében 2 havonként összesen 14, egyenként 3—4 napig tartó közös munkára kerül sor. A konferenciákon mindig részt vesz a 18 kísérleti intézmény igazgatója és igazgatóhelyettesei, valamint az éppen napirenden lévő szakterület érintett szaktanárai a 18 intézményből.

Módszertanilag az egyes konferenciák három részre tagolhatók:

— beszámolók tartása arról, hogy az adott területen a kísérleti intézmények milyen munkát folytatnak gyermekek és felnőttek körében;
— előzetesen megküldött tanulmányok és előadások alapján annak áttekintése, hogy milyen az általános helyzete az adott szakterületnek, mik a problémái, és milyen elméleti kutatások vagy gyakorlati kísérletek mutatnak a továbbfejlődés irányába;
— a kísérleti intézmények gyakorlati tennivalóinak közös megvitatása.

Tematikailag egy-egy konferenciának a következőket kell felölelni:

— az adott szakterület helyzetének szociológiai elemzése (pl. a zenei műveltség Magyarországon);
— az adott szakterület művelődésügyi körülményeinek bemutatása, az általános formák és keretek, valamint ezek hatékonyságának föltárása (tantervek, közkedvelt amatőrcsoportformák, ezek színvonala stb.);
— a kísérleti intézményekben az adott szakterületen folyó tevékenység vizsgálata;
— a területen mutatkozó hazai és külföldi progresszív kezdeményezések és elméleti eredmények bemutatása;
— a szakágazat technikai feltételeinek tisztázása: az eszköz-, tárgy-, könyv-, film- és egyéb audiovizuális segédanyagok listájának összeállítása.

Mindennek során mód nyílik rá, hogy a kísérleti intézmények vezetői, szaktanárai, az adott ágazat legjobb kutatói, pedagógiai és közművelődési szakemberei együtt tisztázhassák: hol tartunk, mik a gyakorlati lehetőségeink.

A képzés legnehezebb problémája a tantárgyi-szakterületi csoportosítás kialakítása. Igazat kell adnunk mindazoknak, akik az integrált intézményektől funkcionális integrációt várnak, azaz bíznak abban, hogy a nevelési központok, ha a formális tantervi kereteken nem is, de szemléletükben túllépnek a mai tantárgyi tagoltságon, és helyébe lényegi, céltudatos terveket állítanak, hiszen lassan félévszázada felismert tény, hogy nem a biológia részleteit kell elsősorban tudnunk, hanem a természet törvényeit kell értenünk, hogy nemcsak a történelmi adatokat kell elsajátítani, hanem a társadalom törvényeit kell fölismerni, és így tovább. Nem tudunk azonban ma olyan új keretrendszert alkotni, mely pótolhatja a régit, és ami érvényes, logikus belső rendet teremt. Bármilyen korszerű rendszer formálissá válhat, ha nem eléggé kiérlelt, és ha nincsenek meg szemléleti, tárgyi, tantervi és tankönyvi feltételei. Ezek megteremtésére pedig csak az oktatásügy egésze vállalkozhat, néhány nevelési központ még a kötetlenebb közművelődési munkában sem. A hagyományos tantervi oktatás mellett egy korszerűbb szerkezetű szabadidős foglalkozási rendszer folytatása egészségtelen kettős könyvelést, káros figyelemmegoszlást eredményezne.

Ezért — bármily ellentmondásos is ez — az új iskola új nevelési lehetőségéről a konzervatív tantárgyi tagoltság rendszerében kell beszélnünk, legfeljebb tantárgycsoportok létrehozására vállalkozhatunk egy-egy esetben. A tartalmi korszerűségre tehát nem egy könnyen formálissá váló keret erőltetésével kell törekedni, hanem a *meglévő tantárgyi-szakterületi keretek között a minőség kibontakoztatásával.* Arra kell törekednünk, hogy tantárgyon-ágazaton *belül* segítsük levetkőzni a szűklátókörűséget, és hogy lehetővé tegyük saját körén belül önmaga potenciális meghaladását. Vagyis a szakágazat konkrét szakmai elemzésével kell bizonyítani, hogy mitől retrográd az ósdi, és mi a haladó az újban. A tárgyak, szakterületek között fel kell tárnunk az érintkezési pontokat, nyilvánvalóvá kell tennünk a lényegi, törvényszerű azonosságokat, és fel kell fedeznünk, hogy hogyan rejlik minden egyes tárgyban és szakmában a felelősen cselekvő nyitott személyiség kialakításának lehetősége. Nem bevezetni kell tehát a funkcionális integrációt, hanem közösen felkészíteni rá magunkat, hogy észrevétlenül kibontakozhassék.

Mindehhez azonban önmagunk számára is tisztázni kell, hogy mit és miért tartunk korszerűnek, mik a céljaink, és miért siklanak ki az elméleti célok oly sokszor a gyakorlatban, vagyis az elmélet korszerűsége miért nem találja meg magát a gyakorlat korszerűségében, milyen tendenciákat jeleznek a kutatások és a kísérletek. Ehhez a gondolkodáshoz kiváló lehetőséget teremt a közoktatás és közművelődés együttes szemlélete: a problémák, a megoldatlanságok, az eredmények és az újító törekvések irányainak együttes összehasonlító vizsgálata tanulságos és bizonyító erejű lehet.

A tervezett képzés tartalmát ezeknek a *közösen levont tanulságoknak kell adni.* Semmiképpen sem előlegezhetjük most ezt a végeredményt. Ügyelnünk kell azonban bizonyos veszélyek elkerülésére. A tantárgyi, ágazati sokrétűség miatt a folyamat egésze könnyen parttalanná és ezzel összefüggésben könnyen felszínessé válhat. Ezért arra kell törekednünk, hogy az egyes tárgyakról, szakterületekről beszélvén, az ágazatok konkrét tennivalóinak elemzésén túl, minden esetben jussunk el a leglényegesebb pedagógiai és szemléleti konklúziók levo-

násáig. Ennek érdekében a legalapvetőbb közoktatási és közművelődési kérdéseket mindvégig szem előtt kell tartanunk. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a közoktatás és a közművelődés nem tudja hatékonyan elősegíteni a művelődési egyenlőtlenségek csökkenését. Az általános iskola 8 éve alatt a hátrányos kulturális helyzet nem mérséklődik, hanem általában tovább mélyül. A közművelődési határozatot és a közművelődési törvényt követően élénkebbé vált kulturális életben is inkább a kedvezőbb művelődési helyzetben lévők vettek részt a korábbinál nagyobb aktivitással, de kevéssé sikerült bevonni a hátrányban lévő rétegeket. Mindez nem tekinthető periférikus problémának, mert olyan lényegi jelenség, amely minden más valós részeredményt is megkérdőjelez. Feltehető, hogy ha ennyire egyformán és ennyire általánosan jelentkezik ez a gond mindkét ágazatban, akkor olyan tünettel állunk szemben, ami lényegi strukturális problémákra utal, melynek okai az oktatási és művelődési rendszeren kívül is keresendők, pl. a kultúra szerepéről, a viselkedésről, az egyes ember lehetőségeiről vallott általános társadalmi felfogásban. Széles tömegek szemléletével természetesen nem szegülhetünk szembe, de különböző szakterületeken példák sokaságával szemléltethetünk egy egészségesebb művelődési viszonyrendszert, és tudatosíthatjuk mindazokat a meglévő ellentmondásokat, melyek ismeretlen erőként bénítólag hatnak a mindennapi oktatási-művelődési gyakorlatra.

Összességében tehát egy szemléletileg egységes, elméletileg céltudatos, konkrét tantárgyi és szakterületi tevékenységről szóló gyakorlati képzést tervezünk. Meggyőződésünk, hogy ez a típusú közös gondolkodás ma már időszerű is, szükséges is, és hatékonyan segítené mind elméletileg, mind operatívan a nevelési központok munkáját, de a tervezett részletes dokumentációknak, valamint a konferenciák szemléleti kisugárzásának közoktatásunk és közművelődésünk egészére is lehet hatása.

A KONFERENCIÁK TEMATIKAI MEGOSZLÁSA

— A nyelvi kommunikáció (művészi, irodalmi és színművészeti formái).
— Vizuális nevelés.
— Zenei nevelés.
— Testnevelés — mozgásművészet. (A mozgás mint önkifejezés és mint művészi jelrendszer.)
— Az emberi kommunikáció rendszere. (Az eddigi konferenciákról.)
— Gyakorlati foglalkozások. (Kismesterségek, népi díszítő és iparművészeti ágak.)
— Szabadidős programok. (Játszóházak, klubok, táborok, napköziotthonok helyzete.)
— Az intézményes oktatás és a mindennapi kultúra kapcsolatrendszere. (Összefoglaló.)
— A közösségi kapcsolatok készsége.
— Komplex szaktárgyi módszerek — könyvtári feladatok. (Könyvtár és a médiatár.)
— Természettudományos nevelés (két konferencia keretében).
— Történelmi és társadalomtudományi nevelés. (Történelmi táborok, szociológiai, szociográfiai, honismeret.)
— Művelődéselméleti és pedagógiai összefoglaló.

Vercseg Ilona

HAT NÉPMŰVELŐ-PORTRÉ

Népművelők szólalnak meg és vallanak életútjukról, koncepciójukról, munkájukról, terveikről. Nem célunk a megítélés — ki csinálta jól, ki rosszul, kinek van vagy nincs igaza... Pályatársaink tevékenység-érlelte gondolatait olvasva szakmánk és saját helyzetünk gazdagabb értelmezéséhez juthatunk, hisz mindannyian a helyünket keressük. Kötöttségből a kötetlenséget, kötetlenségből a kötöttséget, a mindenhez értés felületessége helyett a valamihez érteni alaposságára vágyunk, hogy onnan, a beszűküléstől visszariadva ismét szabadabb terepet válasszunk több lehetőségű személyiségünk felmutatására. Megyünk vagy maradunk megszállottként, Don Quijoteként vagy maradi népművelőként. Keressük az optimális helyet a magunk kifejezésére és társadalmunk befolyásolására.

„... A NÉPMŰVELŐ CSAK OLYAN VIRÁG LEHET A KALAP MELLETT..."

Szülei parasztok, fő ambíciójuk gyermekeik továbbtaníttatása volt, s mivel a családban már volt pedagógus, lányukat is erre a pályára szánták. Ő is erre készült, de kiderült számára, hogy nincs türelme a gyerekekhez, s mivel olvasni mindig szeretett, könyvtár szakra jelentkezett. A szakot népműveléssel lehetett párosítani, így választotta előbb a szakot, később a szakmát — véletlenszerűen.

„Nagyon kevés olyan emberrel találkoztam, aki gyerekkorától népművelni akart és erre tette föl az életét... Mindig olyan emberekkel akadtam össze, akiknek egy kicsit félresiklott az élete, és valami mást akartak mindig az élettől, legyen az akár művészi pálya, ami nem valósulhatott meg, vagy bölcsészeti pálya, vagy valami más, ami nem jött össze nekik és ez maradt. Szóval valahonnan mindig lecsúsztak, valamilyen lehetőségről vagy funkcióról."

Hogy a kényszerűségből felvett szak végül is élettevékenységgé, szakmává lett, szintén a véletlen, az elhelyezkedési lehetőségek eredménye. Népművelővé válása nyomon követhető az iskolai hatások tükrében.

A debreceni főiskolai hatások nem segítették szakemberré válását. „... a két szak egymás mellé volt párosítva, és nagyon kiugró volt köztük az ellentét, a könyvtárosi tárgyak és a népművelési tárgyak között. A könyvtártudomány rendszerezett tudománnyá fejlődött, nagyon konkrét és egzakt, míg a népművelésben láttuk, hogy rossz jegyzetek, régi rossz irodalmak, kialakulatlan koncepció, rossz tematika, mást tanultak az elsősök, mást a harmadikosok,

egyik se volt jó, a gyakorlatok rendszere teljesen rossz volt... borítékcímzéshez hasonló munka... egy nagy káosznak tűnt nekünk az egész, és nem volt jó véleményünk róla." A debreceni évek eredményeként a következő elképzelés alakult ki benne: „... az a jó népművelő, aki jó szervezőkészséggel rendelkezik, és minél több közönséget tud behívni egy-egy általa kitalált programra, annál jobb, és rengeteget lót-fut, kiabál, nyüzsög..."

Nézzük a másik szemléletformáló műhelyt! „Olyat, ami jó volt, az ELTE-n tanultunk... engem elsősorban az *emberközpontúsága* ragadott meg, amit feltétlenül különbözőnek érzek a mai bevett gyakorlattól, ugyanis általában nem is népművelési, nem is nevelési folyamatokat tervezünk, hanem programokat szervezünk, és a kettő nagyon nagy különbségeket hordoz magában. Ha mi nevelési folyamatokat tervezünk, akkor eleve az emberből indulunk ki, az embereket kell megismerni, és azoknak a szükségleteire vagy érdeklődésére építve próbálni valamilyen célt kitűzni magunk elé és azt elérni..., hogy mikor lesz ebből gyakorlat?"

A gyakorlatban ő sem tudta érvényesíteni a korszerű szemléletet, s az előzetes bizonytalansághoz szemléletének lehetetlenülése párosult, melynek eredményeképp végleg nem azonosult szakmájával, kívülről látja, elvágyódik belőle. „... a népművelők feladata az *emberek életmódjának megváltoztatása, jobbá tétele*, de ez elsősorban a társadalom alapjaitól függ, és a népművelő ezen valamit simíthat vagy csiszolhat, de addig, amíg segédmunkásokra van szüksége a társadalomnak, amíg betanított munkásokra van szüksége, amíg nem célja, hogy mindenki szakképzett és tanult munkás legyen, amíg nem érdeke, hogy mindenkinek megfelelő lakáskörülménye legyen, szóval... adva vannak olyan objektív társadalmi feltételek, ami mellett a népművelő csak olyan virág lehet a kalap mellett, de alapvetően ezen nem lehet változtatni... én úgy érzem, hogy amikor a népművelők feladatait meg akarják határozni, akkor egyszerűen mindent rájuk akarnak sózni, azt hiszik, hogy ők majd képesek lesznek erre. Gyakorlatilag elhárítja magától a társadalom ezt a felelősséget, egy kicsit az oktatási rendszer is, hogy amit nem sikerült megoldani, majd a népművelők megoldják, mert majd a szabadidő kulturált eltöltésével milyen jó művelt emberek lesznek! Bizonyos fokig a népművelő nyakába igyekeznek olyan dolgokat varrni, amire úgyse képes."

A népművelők szerinte határozatlan emberek, akik nem véletlenül kerülnek ilyen határozatlan közegbe, s ha megszűnik határozatlanságuk: „akkor vagy elmennek, vagy aki marad, lesz a hős, a nép tanítója, akkor egy kicsit Don Quijote-harcot kell folytatnia, azt hiszem. Ha teljesen tisztában van a jelenlegi körülményekkel, a népművelés jelenlegi helyzetével, tudja, mit lehet jelenleg tenni, és vállalja továbbra is, hogy itt marad, akkor kicsit megszállottnak kell lennie, és nagyon kevesen vannak ilyen megszállottak közöttük, mindenkinek kényelmesebb egyébként, ha nem az. — *Neked szimpatikusak a megszállottak?* — Szimpatikusak, ha én nem is vagyok az."

Milyen munkatevékenység érlelte meg ezeket a gondolatokat? Hat éve dolgozik a népművelésben, de még nem volt kapcsolata az emberekkel. Ismeretterjesztési előadóként csak szervező-adminisztrátor volt. „Különösebben nem volt ez népművelői tevékenység, mert mást nem kezdtünk velük. Meghirdettük a tanfolyamokat, szerződtettem a tanárokat, megcsináltuk a terembeosztást, de utána nem csináltunk semmit ezekkel az emberekkel, pedig lehetett volna. Később a szakköröknek, amatőr csoportoknak szerveztem ismeretterjesztő előadá-

sokat, ez volt a dolgom. — *És ki határozta meg, hogy mik legyenek ezek az előadások?* — Általában mi ketten beszéltük meg a szakkörvezetővel. Ezek olyan dolgok voltak, hogy mi elővettünk egy ajánlójegyzéket, hát elég ciki, de így volt, és akkor mi szépen úgy döntöttünk, hogy hát ez igen, ez jó lesz a háziasszonyoknak. Ha így döntöttünk, akkor ezt kapták, sajnos, ez így ment kicsit... Abban azért hittünk, hogy ez kell és fontos, és hogy ebből azért tanulni fognak, csak most már biztos, hogy egész másképp csinálnám. A legfontosabb, hogy az embereket hagytuk ki az egészből. Ketten döntöttük el, hogy mit akarnak, anélkül, hogy jobban ismertem volna az embereket."

Nem talált kiutat, jelenét és jövőjét tekintve egyaránt tanácstalan volt. „Akkorra rettenetesen untam a népművelést, elegem volt már belőle, mikor nyelvtanfolyamokat csináltam dögivel meg százával, de nem tudtam, hogy hogyan kellene valami mást csinálni. Teljesen tanácstalan voltam, mert se a munkatársaim nem tudták, se a főnökeim nem tudták. Úgy éreztem, nem értek semmihez, valamit konkrétan meg kellene tanulnom, ami kézzelfogható, amit jobban fogok tudni csinálni." Belső elégedetlenségét, feszültségeit ekkor még elaltatta, mert főnökei rendkívül elégedettek voltak munkájával, s hamarosan elvállalta a felkínált tanácsi csoportvezetést. Kudarcélményei itt csak halmozódtak. „Itt egy olyan szituáció alakult ki a kerületnél a kezdet kezdetén, hogy a pártbizottság, amelyik tudvalévőleg nagyon sokat nyom a latban, eleve úgy alakította ki, hogy a tanácsnak, nem személy szerint nekem, hanem az osztálynak semmi köze és beleszólása nincs abba, hogy például ki lesz a művelődési ház igazgató, ők ezt így eldöntötték, maximum egyetérthettünk vele... mikor aztán az első évre szóló munkatervét összeállította a művelődési ház igazgatója és nem a kollektívája, az igazgatója, már eleve voltak kifogásaim, és én igyekeztem akkori legjobb tudásom szerint elemezni és véleményezni a munkatervet, és megállapítottam, sajnos az jött ki belőle, hogy egy rakás szerencsétlenség az egész, és keresztül nem vihető rettenetes programok gyűjteménye. Amikor én ezt nagyon keményen és határozottan leírtam és megfogalmaztam az osztályvezetőmnek... akkor kijelentette, hogy ez a vélemény üt-vág, ezt nem lehet kiküldeni, sztaniolpapírba burkolva lehet esetleg megmondani, de ő különben sem ért ezzel egyet, mert lám, azért vannak ebben ilyen meg ilyen jó dolgok. Tehát az én véleményem soha nem kerülhetett a művelődési ház elé, és az osztályvezetőm engedélyezte is a munkatervet. Aztán elmondtam a Fővárosi Tanácsnál is, hogy ezt nem sikerült nekem kijuttatni, és hogy nekem milyen lehetőségeim vannak, de ő a felettesem, mondták, és ők sem segítettek. Végül is, ha írásban nem is juttathattam el a művelődési ház igazgatójának, szóban elmondtam, és ettőlfogva nem volt megállásom előtte, kis buta liba voltam, egy fiatal taknyos, aki őt, az ötvenéves igazgatót akarom kioktatni bizonyos dolgokban, és ahol lehetett, a pártbizottságon, más kerületi embereknél vágott engem, és igyekezett biztosítani a fölényét, és ez az eset a kapcsolatunkra meghatározó volt."

Jelenlegi munkáját más téren is hatástalannak, magát a feladatot is reménytelennek érzi. „Ez az egyik legnagyobb munkáskerület Budapesten, 120 üzem van, ennek művelődési tevékenységét, plusz a kerületi intézményekét, van öt művelődési ház, egy nagy könyvtár... 22 ifjúsági klub... egy közművelődési bizottság, szintén igazgatni kellene a munkáját ... ennek az irányítását kellene nekem végeznem, én erre képtelennek érzem magam... nekem ezt nem lett volna szabad elfogadnom, mert meghaladja az én erőmet."

Tapasztalatai és a belőlük levont következtetések, igényessége és helykereső szándéka reményt adnak egy optimálisabb hely megtalálására, annál is inkább, mert életében döntő fontosságú a munka. „A szüleim soha életükben nem szerették a munkájukat, nekik világéletükben nyűg volt az a 8 óra, amit le kellett tölteni, és nem is vágytak soha arra, hogy valami olyasmit csináljanak, ami ezt a 8, sőt esetleg 15—20 óráját a napnak elfogadhatóvá tegye számukra. Azonkívül, ami szabad idejük maradt, csak dolgoztak, csak az volt a cél, hogy minden meglegyen, ők soha nem vágyakoztak semmire, életükben még a Balatonnál se voltak, szóval egy ilyen nagyon bezárt élet, amitől én irtózom ... én az örömet keresem a munkámban, azt szeretném ... hogy az nekem nagyon jó legyen, hogy anélkül ne lehessen élni ... szerintem rettenetesen fontos az, hogy az ember megtalálja magát a munkájában."

„EZ TULAJDONKÉPPEN EGY HŐSKOR NÉPMŰVELÉSE LENNE, A HŐSKOR KÖZEGE NÉLKÜL."

Pályára kerülésének körülményei tipikusak: művészi-színészi ambíciókkal tanári pályára került, majd annak lehetőségeiben csalódva, a népművelésnél kötött ki, hogy onnan visszaforduljon az eredeti érdeklődés, a művészeti pálya felé. Jelenleg dramaturg. Érdekesen fogalmazza meg nemzedéke indíttatását: „... én háborús nemzedék vagyok ... roppant lelkes felfutás után volt egy úttörő kor, amire azt mondják, hogy fényes szellők kora. Rongygyűjtés, vasgyűjtés, öreg néninek segítünk ... *Az egyéniségemet mindig is egy szociális indulat határozta meg, hogy ne magamért, másokért éljek* ... az embereket szerettem mindig és alapvetően. Ehhez kerestem mindig a megfelelő létformát."

A népművelésben mintegy tíz évig kereste, végül is sikertelenül. A népművelői tevékenység mibenlétéről így gondolkodik: „Az igazi népművelés az lenne, ha egy tanár hatása nyilvánulhatna meg a népművelésben, az a hosszantartó és ismeretekhez is tartozó hatás. Nemcsak az, hogy a klubtag megfogalmazza, hogy jaj, milyen rendes ez a klubvezető, és hozzá fordul emberileg: talán kicsit szakmailag is éreznie kellene, mert igazából elismerést az jelent, ha a fiatalok azt is elismerik, hogy ő tud, nem csak azt, hogy rendes ember, megszervez és megcsinál mindent, hanem hogy felismerje, mennyivel többet tud a népművelő, mint ő ... egy minőségi különbség van közöttünk, ami a népművelő többlettudásán és többlettapasztalásán alapul." Ez, a népművelőnek szinte tanári funkciót adó felfogás bizonyára a népművelő évek negatív tapasztalatából táplálkozik. Fő konfliktusként élte meg a tartalmi és a szervezői munka elkülönülését, illetve a szervezői munka dominanciáját. „Ez a pálya számomra azért hozott kevesebb örömöt vagy sikerélményt, mint a tanárság, mert több volt benne a pályához szerintem nem tartozó technikai dolog. Itt a székhordástól kezdve az állandó szervezői munkára gondolok. Ez a pálya akkor lenne érdekes és élvezetes és hosszú távon is elviselhető, ha különválasztanák — nem végérvényesen és mereven, de kicsit különválasztanák — ennek a menedzseri, szervezői és tartalmi részét ... Ez tulajdonképpen egy hőskor népművelése lenne, a hőskor közege nélkül." Bizonyításul elmondta, hogy évekig nem volt módja folyamatos és állandó kiscsoportos munkára, elsősorban mint szervezőt vették igénybe. A szervezői munka véleménye szerint károsítja a népművelő személyiségét, elsorvasztja készségeit. „Az emberben az,

hogy állandóan széket hord, ébren van, egészen másfajta emberi készségeket fejleszt ki, egyfajta nyugtalan állapotot eredményez, ami képtelenné teszi arra, hogy folyamatosan művelje magát. Az egy viszonylagos nyugalmi állapotot követel. Tehát a népművelő személyisége sérül meg, jobban mondva teljesen egyirányúvá fejlődik, és nagyon kevés népművelővel találkoztam, aki folyamatosan nyelvet tanult és tájékozódott a filmben, kultúrában, mindenben, ami kéne. Ez a szervező népművelő, mivelhogy kifejezetten, speciálisan csak gyakorlati készségei fejlődnek ki, öt év múlva képtelen lesz arra, hogy többet sugározzon ki magából, éppen azért, mert ez a viszonylagos nyugalmi állapot még nyáron sincs meg, mint egy tanárnak, aki egy kicsit feltöltődhet. Én nem tudom elképzelni azt a népművelőt, aki abbahagyja az olvasást vagy minden szökőévben olvas csak el egy-egy jó regényt. A folyóirat még hagyján, egy-egy rövidebb lélegzetű cikk elolvasása belefér ebbe az állandó nyugtalanság állapotba, de már egy tanulmány, egy alaposabb regény és uram bocsá' egy szakmába vágó könyv keresése, kutatása már nem fér bele. Ez feltétlenül elszürkülést és elfáradást hoz... nagyon keveset tanultam, az orosz nyelvet, ami egészen jól ment, abbahagytam, nem tudtam órákra járni. Hiába ütemeztem be, hogy egy héten egyszer 6—8-ig orosz óra, lehetetlenné vált, mert közölték velem, hogy most emiatt itt kell maradni." A tartalmi munka lehetőségeit is beszabályozottnak érzi: „... kiadták a jelszót, hogy most ebben az évben az lesz, hogy hazafiság. Az első adandó alkalommal jól kiborultam és megkérdeztem, hogy mit gondolnak, én eddig mire tanítottam a gyerekeket? Most miért gondolják, hogy ebben az évben jobban a hazafiságra fogom őket tanítani, mint eddig? Hogy kell azt? Tölcséren vagy valamilyen injekció formájában? Ezek egészségtelen és bürokratikus túlzások, amelyek beszivárogtak az irányításba, és úgy tűnik, hogy ez a beszivárgás nagyon tartós és cementként megköt. Ilyen szempontból nem érzem biztatónak a népművelő helyzetét... a kultúrházban igazán jó népművelést nem lehet csinálni, mert vendéglátóipari igényeket is kénytelen kielégíteni. Vagy mondjuk a Hazafias Népfront egy rendezvényt ott tart. Amíg egy kultúrház ilyen feladatokat is kénytelen ellátni, addig ott igazából nem találhatja meg egy ambiciózus személyiség, amit keres... egy olyan furcsa közhangulattal vagy közfelfogással állunk szemben, hogy amit kihagyott a család meg az iskola, rendszerint a népművelőtől kérik számon, például azt, hogy egy klubban a gyerekek hogyan viselkednek. Hogy hogy viselkednek, nem mindig attól függ, hogy az a lány vagy fiú 17—18 éves koráig hogyan nevelkedett." A tartalmasabb népművelői munka azért nem tud a szervezői fölé kerekedni, „mert nincs annyi pénzünk, ez nagyon világos. Nincs annyi pénzünk, hogy megfelelően ellássunk egy kultúrházat, ahhoz, hogy elég emberünk legyen, nincs elég pénz. Ha lenne megfelelő számú technikus, műszaki ember, úgy, ahogy egy színháznál... Én itt dramaturg vagyok, és nem kell székeket hordanom, és nem én szerzem a közönséget ahhoz a darabhoz, aminek esetleg jövőre vagy azután leszek a dramaturgja. Ebből látszik, hogy ami profi, ott minden szakosítva van. Nem értem, hogy a népművelést miért kell mindenképpen az amatőr kategóriában kezelni, amikor egy tanár sem maga takarítja a tantermet?" Az értelmiségen belül hátrányosnak érzi a humán értelmiség helyzetét. „Amikor egy társadalomnak ez a felfogása, hogy társadalmi munka, kivonulás, dekoráció, demonstráljuk, hogy ez egy élő, fiatal társadalom, hát akkor vonuljanak a pedagógusok — most átvitt értelemben véve a vonulást, minden dologban való részvételt és élést —, ugyanakkor az orvost és a mérnö-

köt megfizetjük." Fárasztotta az állandó „rendelkezésre állás" állapota is. „A népművelés — és a tanárságban ez nem fordult annyira elő — azzal, hogy beléptem, mintha valami szektába léptem volna be, és ezentúl fölveszem ezt a csuhát, és arra kényszerítenek, hogy az életem teljes felélhető részével gazdálkodjanak. Hogy ez reggel 9-től este 10-ig tart, milyen szakaszokban, milyen szeszélyességgel, hogy mikor vehetek ki szabadságot, mikor nem... úgy éreztem, hogy egyetlen szakmának sincs joga ma, mikor kiharcoltuk a 44 órás munkahetet, hogy ilyen mértékben kiuzsorázzák a népművelő személyiségét." Sérti, hogy a népművelők munkájának hasznosságát a közvélemény megkérdőjelezi: „... mindig mindenki előtt a létezésedet bizonyítani: isten bizony, én dolgozom, kérem szépen, én isten bizony lelkesedem, én vagyok, én élek, én teszek — hát ez nem normális dolog. Miért vagyunk állandóan védekezésben vagy arra kárhoztatva, amikor tudjuk azt, hogy nem hiába tartanak el bennünket, mert egy embert fölnevelni éppen olyan fontos dolog, mint hogy szakmát tanuljon az ember, vagy elkészül egy magnó, hát akkor nem értem azt, hogy ha egy társadalomban a legfőbb érték az ember, akkor pontosan az embernek, ennek a roppant érzékeny műszernek az állandó beállítása, finomítása, csiszolása egy olyan munka, amit állandóan igazolni kell... ezt én olyan megalázónak éreztem és olyan emberhez méltatlannak, hogy végül is nem voltam hajlandó tovább belemenni."

A népművelésben egyszer változtatott állást. Mindkét esetben kerületi művelődési központ főelőadója volt. „X-ben nagyon sok szép dolgot csináltam, nagyon szerettem ott, de végül is ellaposodott az egész, mert a régi gárda, amelyik egy igazi jó gárda volt, felbomlott. Rengeteg harcunk közös harc volt, csak így lehetett dolgozni, hogy mindig küzdöttünk is, de az már nagyon mókás volt, hogy rendszerint azért harcoltunk, hogy dolgozni tudjunk, hogy munkát kapjunk. Azért nevetséges egy olyan harc, ami arra vonatkozik, hogy hadd dolgozhassunk! A munkaidőnek a 70%-a mindig azzal telt, hogy a munkám körülményeit megteremtsem a vezetés ellenében... ő is dolgozott (ti. a vezető), agyonlihegte magát, szocialista kultúrát is kapott ez a főnököm, biztos volt benne, hogy ő nagyon jó népművelő, hát nem tudom... Az én véleményem szerint nem annyira jó, kicsit üzleti alapra helyezte az egészet, többet adtuk ki a termeket meg a klubot, amikor azok nem arra valók, hogy kiadják, de hát már megint ütköznek a gazdasági és tartalmi dolgok, amik minduntalan, állandó ütközésben vannak a népművelés és minden költségvetéssel dolgozó intézmény területén."

Érvei azt bizonyítják, hogy évekig elviselhetetlen frusztrációban élt, amely a pálya elhagyására késztette. Tanárként és népművelőként egyaránt behelyettesíthetőnek, kicserélhetőnek érezte magát, s ebben — bár tudja és elismeri, hogy ez a közérzet a tömegtársadalmak velejárója — társadalmunk demokratizmusát is felelőssé teszi. „Egy iskolában ezerszer a tudomásomra hozzák, hogy egy alkatrész vagy, kicserélhető, kidobható, népművelőként pláne. Elkoptál, hát akkor kicserélünk. Nincs meg a személyiség megbecsülése, nincs meg, hogy fontos vagy... te fontosnak érezhetnéd magad, ha elvárások lennének. Ez nem jó szó, hogy elvárás, nem is szeretem tulajdonképpen, de most nem tudom másként megfogalmazni. Ez azzal függ össze, hogy olyan nagyon beálló társadalom lettünk. Lelassult a társadalom fejlődése, kicsit megmerevedtek a frontok, a napi munka a feladat. Az, hogy 30 éves távlatokban lásd és tudd, hogy 33—35 év múlva minőségi változás következik be, az nem elég egy fiatal em-

bernek. Valami olyan feladat kellene, ami érdekeltté tenné az embert. Most nem arról van szó, hogy klubot építeni, de az se jó, hogy mindent intézményesítettünk, hogy mindent az irányítás intéz el, tehát ki vagy vonva belőle. Ez (ti. ennek feloldása) csak a társadalom demokratikus fejlődésével érhető el. Ha egy társadalom demokratikus, akkor minden egyénnek megvan a helye, nem helyettesíthető be az ember, akkor kíváncsiak a véleményére, számítanak rá. Úgy érzem, hiába vannak meg a demokratizmus fórumai, mégis valahogy mellé megy, nem tud célba találni... ha a társadalom demokratikusan fejlődik, akkor pontosan ezeket a szociális indulatú, hajlamú embereket tudná a legnagyobb szövetségesének. Tudniillik ez az ember nem magának gyűjt és építget, és nem rakja élére a forintjait, és nem ügyeskedik, és nem hoz mindenből pénzt, és nem vár el mindenért pénzt. Mikor ez a szociális hajlamú egyén azt látja, hogy sokkal jobban érvényesül az, aki ügyeskedik, akkor bizony az egész iránt támad egyfajta szorongása, kétkedése, és azért nem elég ereállyel képviselik a fórumaink, hogy ezt eloszlassák... ha egy társadalom... elhagyja a maga erőit, államgépezetté válik, akkor inkább afelé hat, hogy megfojtsa az ember személyiségét, nem afelé, hogy kibontakoztassa, mert akkor veszélyes lehet a személyiség fejlődése."

E gondolatok elgondolása nem egy népművelőnél eredményezi az általa választott megoldást: „Gyereket vártam, és bent töltöttem hetente négy estét. Azt a gyereket fürdetni kell, ápolni kell, egy kicsi gyereknél nagyon fontos, hogy az édesanyja etesse, szülei fektessék le. Úgy gondoltam — mivel nem voltam én olyan fontos személy, ezt igyekeztek is tudatosítani bennem —, hogy egy ennyire fontos dolgot a gyerekem életében nem áldozok fel ezért."

„KÜLÖNBÖZŐ POZÍCIÓK MEGSZERZÉSÉÉRT FOLYIK A HARC..."

Nem „jobb híján" került a pályára, nem véletlenül, de tudatos elhatározásból, a népművelést használta eszközül társadalomismerete bővítéséhez.

Klubvezetői tevékenységéhez elvileg és elméletileg egyaránt felkészülten kezdett — mozgalmi múltjából ismerte a klubmozgalom keletkezésének és helyzetének valamennyi összefüggését, ugyanakkor ismerte a korosztály specifikumait is. Munkája alapjának a megismerést tartotta: „Végigjártam nemcsak szervezeteket, hanem azokat az embereket... akik alkalmasak is egy későbbi együttműködésre. Ilyeneket találtam is, elsősorban — érdekes módon — magukban a gyerekekben... én tudtam, hogy a gyerekek olyanok, amilyenek, és elsősorban nekik van rám szükségük... de ugyanakkor én is nagyon sokat tanultam, és nekem végig egy aktív élmény volt a velük való együttműködés... Mindenkiről egyénenként tudtam, tudtam, hogy honnan jött, mi a szülei foglalkozása, mit csinált gyerekkorában, hány iskolába járt — és nem azért, mert valamiféle adminisztrációra törekedtem, ezt nem tartottam fontosnak, hanem azért, mert tudtam, hogy ki ő — amit ő sem tud, mert ő csak éli ösztönszerűen azt, ami valami múltbeli dologból alakult ki benne, a szűkebb és tágabb környezetéből..."

Klubvezetői koncepcióját így fogalmazza meg: „...a saját konkrét társadalmi helyzetükre vittem el a beszélgetést, megpróbáltam visszavezetni és tudatosítani bennük azt, amiben nem ők a hibásak, *de most már, hogy tudnak róla, ők tehetnek azért, annak érdekében, és kell is tenniük, hogy tudatosab-*

ban vigyék az életüket. Ismerjék meg azokat a dolgokat, amelyek az életükben jó értelemben változást és fejlődést hozhatnak. Én mindenfajta klubtevékenységet ezért hoztam létre, ennek rendeltem alá... mindig ezt akartam, *tudatosítani bennük az ő társadalmiságukat.*" A klubtevékenység így alakult ki: „Egy jól értelmezett demokratizmus alapján született végül is az egész, és a gyakorlat alapján, tehát menet közben korrigálva, elhagyva valamit, nem rögtön egy kész terv alapján, hanem menet közben alakult... kialakultak kisebb érdeklődési körök, és volt egy általános része a tevékenységnek, zömmel szórakozáson alapult."

A gyerekeken kívül a népművelésben más partnere nem akadt, sem a népművelők között, sem a vezetésben. A helyi irányítás a klubmozgalmat szükséges rossznak tudta be. „... úgy gondolom, nem azok állnak az élen, sem az ifjúsági mozgalom, sem a klubmozgalom szakmai élén, akik ennek szaktudói, hanem különböző pozíciók megszerzéséért folyik a harc, káderek kiválasztásán alapul a dolog. A kulturális vonalra azok az emberek kerülnek, akik itt, ott, amott már nem feleltek meg. ... nincsenek olyan káderek, akik erre teszik az életüket és értenek is hozzá. Akik viszont szakmailag értenek az ifjúsági mozgalom vagy a kulturális élet vezetéséhez, azok ezt a helyzetet látván, inkább elmennek a szakterület szűkebb vagy értelmesebb helyeire, minthogy vállalják az ebben a mozgalomban való értelmetlennek látszó vitát. Nem biztos, hogy végül is értelmetlen, mert abban a pillanatban, ha a szemlélet változna... persze, ez rossz szó, mert mitől változna a szemlélet? Ezeknek az embereknek a szemlélete nem fog változni, itt csak arról lehetne szó, hogy egy magasabb fórumon rájöjjenek, hogy ez a fajta káderkiválasztás, káderpolitika nem helyes."

A művelődési intézmények igazgatójáról: „... az a gárda, amit ő kialakított, az egy bűnszövetkezet... ezek is azok közé tartoznak, akik meglovagolják ezt a helyzetet, a lehetőséget, hogy a vezetésben ily módon részt vehetnek, és így nekik is megvan a maguk kis szemétdombja, nevezzük közművelődésnek, ahol el is szórakozhatnak, ha éppen akarnak... ez nagyon lehangoló volt, és nagyon sok energiát vett el tőlem, sok harc volt, de én nem panaszkodom, mert én szeretem a harcot. De hogyha támogatást kaptam volna mindezek helyett, biztos, hogy sokkal jobban csinálhattam volna." Vezetői eleinte bizalmatlanok voltak: „... ezzel nem értettek egyet, hogy mi az, hogy én félévi laufot kérek. Azért, mert a lenini elv alapján a konkrét helyzet konkrét elemzése nélkülözhetetlen a tervezéshez is már, ezt nem értették, mert ők hozzászoktak ahhoz, hogy egy-két újságcikk meg elvi általánosság alapján odalökünk öt vagy ötven mondatot, hogy ezt szeretnénk csinálni. Mondtam, hogy én megalapozatlanul sem az ő vágyaikat, sem az enyémet még csak papírra sem vetem, mert ennek semmi értelme nincs." Később teljes önállóságot élvezett. „Nem befolyásoltak és nem óhajtottak beleszólni, egyrészt nem is értettek hozzá, másrészt pedig nagyon meg voltak elégedve, hogy annyi minden történt ebben a klubban... Tehát ők a legnagyobb elismeréssel szóltak mindig a dolog szakmai részéről, és mit tudtak volna beleszólni? Nem is kellett. Akkor kellett volna, ha ők jobban tudták volna csinálni... ilyen értelemben teljes önállósággal rendelkeztem."

A tapasztalatok egy idő után elégségesnek bizonyultak egy új tevékenység beindításához. „Itt most senki nem fogja elvégezni, ha én nem végzem" — vallja új munkájáról. „Én ott szeretek lenni, ahol... robbanásszerűen sok

dolog halmozódott fel, amit meg kell oldani. Tehát, hogy úgy mondjam, amikor már valami készen van, amikor már be van indítva, s a normális fejlődés kell hogy következzék, akkor már nem érdekel."

„... MEG TUDNÁ OLDANI A NÉPMŰVELÉS, HA NEM LENNE EZ A BORZALMAS BESZABÁLYOZOTTSÁGA"

Tanárnak indult, majd népművelőként dolgozott, ma szociológus. Új munkaterületét nem pályamódosításként fogja fel, mert ugyanannak a dolognak többféle megvalósítási lehetőségét látja. Eddigi életútjára jellemző, hogy egyik terület feltételrendszerét sem kívánta megváltoztatni, illetve egyikhez sem alkalmazkodott — következetesen és szigorúan a neki leginkább megfelelő tevékenység lehetőségét kereste. Ezt — úgy tűnik — a szociológiában meg is találta. Koncepciójának lényege az egyenrangú kapcsolat teremtésének igénye. A tanári pálya nem ígért ilyen kapcsolatteremtési lehetőséget: „... az iskola különválasztotta, hogy vagy nevelés, vagy oktatás, és a kettőt együtt nem lehet csinálni. Én inkább szigorúbb lettem volna a gyerekekhez, és megköveteltem volna a tananyag elsajátítását, és a nevelési oldala maradt volna el, éppen az, amiért pedagógus lettem." A népműveléstől azt remélte, hogy „... nincs olyan kötöttség, hogy itt tényleg azt csinálom, amit az emberek akarnak, és valamennyire rájuk lehet bízni, és én csak segítem ezt az egészet, a tapasztalataimat átadhatom, de nincs az a tanár-diák viszony, hogy többet tudok vagy többet kell tudnom, hanem *valami egyenrangú kapcsolatot ki lehet alakítani.*" A szociológiában „... az emberi kapcsolatok létrejönnek ... ezek a beszélgetések nagyon sokat számítanak azoknak is, tehát ez megint kétoldalú kapcsolat, azoknak is pont annyit számít, mint nekem, mert a kérdések, a lényegretörés megindít olyan folyamatokat, amivel valamit tud kezdeni. Annyiban különbözik a népműveléstől, hogy ezek egyedi esetek és esetleges folyamatmegindulások, és ebből a folyamatból azonnal kiszálltam, amikor ez a dolog abbamarad, de hogy van egy ilyen indító hatása, az megint biztos, és nekem ezért jó csinálni." Nem vállalta magára a tanári pálya meglévő szabályait, s végül is a népművelését sem. „... itt ugyanazok az elvárások érvényesek, mint a tanár-diák kapcsolatban, kicsit szabadabban, nem olyan szorítottan, mint ott, de gyakorlatilag itt is ugyanaz. Tehát ha nekem nem kellett volna azért szembefordulnom a klubtagsággal, mert mit tudom én, valaki jegy nélkül jött be — ez tényleg nagyon képletes példa —, tehát az igazgató, a tanács, a nem tudom kicsodák elvárásai alapján nem kellett volna szembefordulnom, vagy pedig — és itt tényleg csak rólam van szó — dinamikusabban tudtam volna szembefordulni vagy fortélyosabban, vagy nem tudom hogy, tehát kijátszani ezt is meg azt is, akkor valószínűleg lettek volna kapcsolataim, tisztáznom kellett viszont, hogy itt a klubról van szó mint művelődési intézményről vagy rólam, és ilyen nem volt, hogy rólam lett volna szó."

Mi gátolja a népművelésben az egyenrangú kapcsolatok létrehozását? A népművelő szerepét animátorként értelmezi: „a *segítő szerepkört* én úgy gondolom, hogy a lehetőségeket jobban ismerem, a saját próbálkozásaim, értékrendszerem tágabb és nyitottabb, mint azoké lehet, akik a művelődési házba jönnek. Vagy kölcsönösen fejleszthetjük egymást, ebben az értelemben ennyi a segítő szerepem. *Mint nyitás,* nem pedig, hogy be kell terelnem egy produk-

cióra vagy nem tudom hova őket, ahol elfogadtatom az általam igazságnak tartott nem tudom micsodát."

Nézzük meg, milyen tényezők nem hagyták érvényre jutni népművelési koncepcióját! „Egyenrangú kapcsolatot úgy nem lehet kialakítani, hogy én meghirdetek egy programot, és azt egy az egyben nyújtom, és hogy vannak olyan kívánságaim, hogy erre így kell válaszolni, jobbra fordulni, balra fordulni, és most csönd legyen, és most lehet mondani, sőt most kell mondani valamit ráadásul. Ha belekényszerítem az embereket egy ilyen programba, tudják, hogy mik az elvárások velük szemben, és vagy jönnek, vagy sem. Nincs értelme gyakorlatilag. Ezért próbáltam az egyenrangú kapcsolat alapján, az legyen, amit mindketten akarunk." Nem tudta megvalósítani, mert a népművelést „borzalmasan beszabályozottnak" érezte. „Az alapvető probléma az, hogy nincs türelemidő, nincs olyan, hogy most legyen és majd lesz belőle valami. Mindig meg kell előre határozni, hogy mi lesz, és vagy produkálnak, vagy pedig mi produkálunk, vagy biztosítunk, de pont erre az érlelődési időre nincs gyakorlatilag lehetőség, türelem. ... Az megengedhetetlen, hogy valamilyen »ki mit tud« pályázaton ... ne vegyenek részt a gyerekek, ha egyszer nincsenek azon a szinten, hogy részt vehetnének. Ilyen nincs. Akkor valahogy meg kell szervezni. Kioktatjuk őket, vagy ha nem, valamit segítünk ... és ugyanígy a meghatározott programoknak mindenképpen menni kell, ha két ember vesz rajta részt, az nem program. Hogy megfogalmazódjanak a valóságos igények — ilyen lehetőség nincs." „Az én legnagyobb bajom akkor is és most is az, hogy rengeteg fékezőerő van, hogy állati energiaráfordítás kell, hogy a minimumát elérjük az egésznek. Én csináltam volna tovább, ha a saját fejlődésemet nem gátolják meg ... ha én nem elfásulni akartam és nem maradi népművelővé akartam válni, ott kellett hagynom az egészet, ez világos." „A saját fejlődésem mindenképpen le volt gátolva, és a kölcsönös kapcsolatokat sem sikerült úgy kialakítani, ahogy szerettem volna. Ha az embernek nem kell szerepet játszani, akkor nagyon jól létrejöhet az egyenrangú kapcsolat. A népművelésben rá vagy kényszerítve egy ilyen választóvonalra, hol ezeket, hol azokat az elvárásokat kell figyelembe venni, és mind a kettőre képtelen vagy, vagyis nem tudod sem az egyenrangú kapcsolatot kialakítani, és a másikkal sem, mert az egyenrangú kapcsolat nemcsak a népművelő és a népművelt között fontos, a népművelő és a felettes, az intézményrendszer között is annak kéne lennie. Itt arról van szó, hogy vagy ennek engedek, vagy annak engedek, ezt idővel se lehet bírni, se türelemmel, arról nem beszélve, hogy se felfelé, se lefelé nem tudod a lehetőségeket számba venni. A saját aktivitásodat se tudod megőrizni, és ugyanakkor az eszközeit se tudod ennek kifejleszteni." „... hogy mozgó állapotban maradjanak, meggyőződésem, hogy a népművelés ezt szorítja vissza, hogy a népművelés ilyen szakaszában nem lehet mozgó állapotban maradni tulajdonképpen senkinek." A szétszakítottság, a szerepkonfliktus, az idegek állandó túlterhelése, az elhasználódás, a fékezőerők és az ezekkel arányban nem álló eredmény azok, melyek ezen a pályán kikezdik a valamit akaró embereket. Nem hisz abban, hogy a felülről jövő elvárásokat alulról meg lehetne változtani. „A népművelők lehetőségei leszorítottak, korlátozottak. Hogy ennek szabad teret lehessen nyitni, ezt az egész szabályozórendszert kellene tulajdonképpen megváltoztatni, rugalmassá tenni. A szabályozórendszer az, ami az ötvenes évekből rajtunk maradt. Ezt úgy lehetne megváltoztatni, hogy valamilyen önállóságot kellene biztosítani a művelődési házak és intézmények

részére, ezalatt azt értem, hogy ne kelljen a látogatói számra rámenni. Ennek egyébként gazdasági hatásai is vannak, ezt kellene megreformálni valahogyan. Meg kellene próbálni megismerni az embereket valóban, erre kellenek vizsgálatok, ezalatt pedig nem empirikus vizsgálatokat értek, hanem kísérleteket, minél többet, több szabadságot és lehetőséget adni ezek kifutására, türelemmel kellene élni. A direktívákat, amik éppen vannak, szabadabbra vagy tágabbra kéne venni." Ha tehát az emberek igényei megfogalmazódnának, a népművelés a kritikus pontokon be tudna kapcsolódni, s ezek a kritikus pontok a mindennapi léttevékenységben találhatók.

Szociológusként több esélye van egyenrangú kapcsolat létrehozására, mint vallja. „Sokkal szabadabb az életem, és sokkal inkább a magam törvényeit követhetem, nem kell csinálnom azt, amit ott, a felső elvárásokkal való konfrontálást."

„KÉNE HOZNI EGY HATÁROZATOT, HOGY MOST EZT HAGYJUK ABBA, ÉS KÉT NAP GONDOLKODÁSI IDŐ UTÁN KEZDJÜNK EL CSINÁLNI EGY MÁSIKAT"

Népművelési motivációi között szinte minden általános, tipikus késztetést megtalálunk. Vonzó személyiség, akire mindenhol odafigyelnek. „Borzasztó jó kontaktust tudok teremteni az emberekkel, el tudom adni magam, meg azt, amit gondolok, amit akarok vagy szeretnék, mindig olyan népvezér-szerűség voltam meg szervező. Rengeteg barátom volt, mindig, most is. Nálam mindig kompániák jönnek-mennek... Szeretek nevelni, szeretem, ha valami az esetleges okosságomból vagy élettapasztalatomból ráragad valakire..."

Korán felnőtté érett, hozzászokott, hogy szűkebb társadalmi közege, az őt körülvevő emberek segítsége nélkül nem boldogul, s hogy ezek az emberek támogatásukért viszonzást is várnak. Megtanult adni és kapni, viszonyulni, s gazdag, sok lehetőséget tartalmazó személyisége hamar képessé tette önálló választásra, közegek és emberek megtagadására, mások felvállalására. Jellemző rá, hogy valamennyi pályaelképzelését kipróbálta, s attól függően, hogy a gyakorlat mennyire igazolta vágyait, hosszabb-rövidebb ideig gyakorolta is. Mozgalmi életet élt a DISZ-ben; később Csillebércen volt másfél évig főállású úttörővezető; diákkori rendezője beleplántálta azt a gondolatot, hogy színész legyen, mert tehetséges, s egy évadot segédszínészként töltött Kecskeméten; statisztikai technikumba járt, igaz, csak másfél évig, de ez felbátorította arra, hogy egy ideig, bár nemcsak erre a hatásra demográfusként dolgozzon; nem félt a fizikai munkától sem, jobb híján majd egy évig forrasztóként dolgozott; majd a népművelésben kötött ki, leginkább talán a kispesti úttörőház emlékétől indíttatva, hogy aztán a népművelést elhagyva visszatérjen a régi érdeklődési területre, a filmre. Tanulóéveknek nevezi próbálkozásait, s mivel mindent kipróbált, nosztalgiája sincs egyik elhagyott pálya iránt sem.

A népművelésbe szinte teljesen véletlenszerűen került, még a munkaközvetítőnél is keresett állást. Egyik volt osztálytársa ajánlotta neki a csepeli tanácsot, ahová föl is vették népművelési előadónak. A népművelést így jellemzi: „mindent ki lehetett próbálni"; „úgy hagyhattam el, hogy meg voltam róla győződve, hogy ami spirituszt láttam ebben a témában, az összejött, meg-

volt, tudom, lehet ezt csinálni, lehet jól csinálni és pont." „Én ebben a népművelésben mindent kipróbáltam, amit kipróbálhattam."

Életpályája, úgy tűnik, ma is nyitott, tevékenységének csak terepeit váltogatja, lényegét nem. „Én úgy gondolom, hogy azok a célok, amiért én a népművelésben dolgoztam, azok nemcsak a népművelésre korlátozódó célok, hanem az egész jövőnket illeti, mi történik, akkor is, ha ezt a népművelés szervezi, vagy valahogy szerveződik magától. *Az emberek közötti kapcsolatok vagy kapcsolatnélküliségek, az életmód különböző változatai,* ezek izgatnak változatlanul, és hát ezekből szeretnék dokumentumfilmeket csinálni, egyszerűen emberekről, elsősorban fiatalokról."

A népművelésben hosszú ideig, 13 évig tevékenykedett, a tanács után kerületi művelődési központban előadóként, majd ugyanott ifjúsági klub vezetőjeként, végül egy másik kerületi művelődési központ igazgatójaként. Munkatevékenységére társadalmi érzékenység, a másokra való odafigyelés, a mélységek keresése és önmaga megvalósítása egyaránt jellemző. A népművelésben töltött évek alatt párhuzamosan tanul is, a tanultakat rögtön realizálni akarja saját gyakorlatában, s ezzel egy sor konfliktus előidézője. „A végső értelme annak, amit az egyetemen tanultunk, a végső értelme a meztelenségig az, hogy *mindig azokból az emberekből kell kiindulni, akik az adott helyen léteznek,* csak ebből szabad kiindulni. Amíg ezeket az embereket nem ismerjük, addig el se képzelhetünk semmit, mert az mind irreális, fantazmagória, bármiről legyen szó. Tehát én innen, alulról fölfelé tudom csak elképzelni a tervezést is meg a munkát is, nem felülről lefelé, a gyakorlatunk meg az, hogy fölülről lefelé csináljuk."

Valamennyi általa fontosnak tartott tevékenységre a folyamatos, mély, személy szerinti ráhatások jellemzőek. Pályájának csúcsa a körülötte összegyűlt fiatalok igényeit felismerő és mozgásuknak életteret nyitó ifjúsági klub létrehozása és működtetése volt. Az ifjúsági klubok kialakulásának hőskora ez, a hatvanas évek közepe. A klubot demokratikus élettérnek fogta fel. Az intézményesülés folyamata egy idő után lehetetlenítette koncepciója érvényesítését. „Ez egy szép folyamat, amikor elkezded az embereket *bekapcsolni,* de amikor az a szervezet, amit ők maguk alakítanak, a társadalmi vezetőség elkezd ügyködni, és elkezd határozatokat hozni, olyan nagyon komolyan... Addig jó ez a hivatalnak, amíg olyan határozatot hoz, amely a hivatalos irányelvekkel meg az igazgató sajátos, külön bejáratú véleményével megegyezik. De abban a pillanatban, amikor a vezetőség olyan határozatot hoz, ami ütközik az igazgató elképzeléseivel vagy érdekeivel — mert neki is megvannak az érdekei mint intézményvezetőnek meg gazdálkodónak —, abban a pillanatban mit kell csinálni? Vagy a határozatot megszüntetni, vagy a vezetőséget megszüntetni, amelyik ilyen határozatot hoz."

A konfliktusok művelődési ház igazgatóként sem kerülik el. „Ez egy öt főállású emberrel működő intézmény volt, én négy embernek a főnöke is voltam ráadásul. Ebből a négyből három népművelő volt és egy gazdasági ember. És mi ezzel a hatalmas apparátussal alárendeltjei voltunk X művelődési háznak, amelyik tevékenységében és személyzetében és anyagi volumenében az egyharmada volt a miénknek. Én lehettem a non plus ultra saját falainkon belül, de az én aláírásomra 10 fillért nem lehetett kifizetni, csak az X művelődési ház igazgatójának aláírására, és akkor vonta meg a kegyeit éntőlem, amikor kedve volt. Hosszas küzdelmek folytak azért, hogy a két házat különvá-

lasszuk, de ennek a koncepciónak ellentmondott a fővárosi általános gyakorlat, amikor is éppen az összevonások folytak, úgyhogy szél ellen nem lehetett, a különválásra az engedélyt nem kaptuk meg, és én pedig nem voltam hajlandó, egyszerűen idegekkel nem bírtam tovább azt elviselni, hogy könyörögjek azért, hogy ezt vagy amazt megcsinálhassam. Nem voltam hajlandó nap mint nap — mert ez olyan! —, és állandóan kiselőadásokat kellett tartanom mindenről, indokolni előlről, hátulról... plusz még egy csomó lehetetlen személyi ellentét is volt: az osztályvezető meg a helyettese nem értették meg egymást, a művelődési ház igazgató és az osztályvezető-helyettes úgy gyűlölték egymást, hogy az nem igaz, s nekem vagy az egyik, vagy másik szája íze szerint kellett dolgoznom; ha észrevették rajtam, hogy X-nek a szája íze szerint csinálok valamit, vagy ők úgy gondolták, akkor a másik haragudott rám és vont meg dolgokat..."

Itthagyta hát a népművelést, mert nem maradt ideje-ereje az „emberi kapcsolatokra, illetve kapcsolatnélküliségekre", mert úgy érezte, hogy a kialakult rendszeren nem tud változtatni. „Kéne hozni egy olyan határozatot, hogy most ezt hagyjuk abba, és két nap gondolkodási idő után kezdjük el csinálni egy másikat, tudod? De most ezt hagyjuk abba, és mindenki hagyjon fel mindennel, mondjon le mindenki arról az állásáról, amiben éppen van, és kezdjük előlről. Csak ezt tudom elképzelni, megmondom őszintén, mert teljes káosz van az egész vonalon, ezekkel a szervezetekkel, amik léteznek, és amik önmagukon belül is problematikusak, teszem azt a KISZ vagy a szakszervezet vagy a Hazafias Népfront, és ezekre az izékre épül még egy másik rendszer... teljesen tabula rasával lehetne kezdeni, dehát én csak egy álmodozó ember vagyok itt a fotelomban, és azok, akik dolgoznak vele, azok nyilván másképp éreznék ugyanezt. Én úgy éreztem, hogy a népművelést nekem tovább nem szabad csinálni, csak addig, ameddig örömöm van belőle. Dehát másnak ez kenyérkereset."

„MINDEN SZAKMÁNAK MEGVANNAK A MAGA FEJLŐDÉSI NEHÉZSÉGEI, ÉS MÉG VAN IS EBBEN SZÉP, HOGY EZ A SZAKMA MOST ILYEN, ÉS MÉG MINDEN LEHET"

Körülményei már gyerekkorában megtanították felnőttként gondolkodni. A kommunista apa gyakran került konfliktushelyzetbe a vezetéssel, a helyi közvéleménnyel, s emiatt a család nemegyszer anyagi és egzisztenciális bizonytalanságba került. A társadalmi cselekvés igénye korán kialakult annak ellenére, hogy gátlásos, adottságait alábecsülő, kevés kapcsolattal rendelkező, visszahúzódó serdülő volt. Érthető, hogy emberi kapcsolatok híján nagy szerephez jutott az olvasás, s az irodalmi érdeklődés később a színészi munkában próbált megnyilvánulni. „... úgy döntöttem, hogy színésznő leszek, és egyszerűen nem veszek tudomást erről a világról, amelyik engem kiközösít, és meg fogom mutatni, hogy igenis van bennem tehetség, és messze fölé fogok nőni mindazoknak, akik engem semmibe vesznek és nem foglalkoznak velem." A cél tehát a sikertelenség kompenzálására fogalmazódott meg, s ha elérni nem is sikerült, a megvalósítás igyekezetében kemény és akaraterős emberré érett. A Színművészeti Főiskolára nem vették fel, így magyar-könyvtár szakon kezdett el tanulni. A fiatalkori illúziók felszámolása után kezdődött az igazi pályaválasztás.

Első munkahelyén, egy munkahelyi könyvtárban, jelentős közéleti szerepet visz. „... megdöbbentő módon nekem ott szabad volt jártatni a számat..." „... mióta rájöttem arra, hogy nekem véleményem is lehet, és az perdöntő lehet egy adott dologban, attól kezdve ez fontos lett számomra, annál is inkább, mert ott rájöttem, hogy vannak emberek, akik nem tudják megvédeni a maguk igazát, meg a legelemibb dolgokat nem tudják maguknak elintézni vagy kiharcolni." Belépett a pártba, mert úgy gondolta, csak így mérvadó a véleménye, és belülről jobban tud segíteni. Ezek már szorosan a népművelői munkához szükséges motívumok. „... ez vonzott az egészben, hogy lehet *érintkezni, kapcsolatot* tartani velük és megismerni, hogy mi bajuk van, hátha lehet azon segíteni." A KISZ-szervezetet mai szemmel nézve klubnak nevezi, s belőle, valamint a színjátszó együttesből feltöltődve munkahelyén már népművelői munkának is nevezhető közösségi tevékenységet folytat. 1969 óta népművelő, s pályájában a mai napig is jó társadalmat befolyásoló és önmegvalósítási lehetőséget lát. Népművelői koncepciója az évek során alapvetően nem változott, de tudatosult. Eleinte egy ifjúsági klubot vezetett, mert ott „emberekkel lehet foglalkozni, kapcsolatot tartani, beszélgetni." A klubban hamar elfogadták vezetőnek, s ottléte idején erős kötődések, demokratikus csoportélet fejlődött ki. Következő munkahelyén, a módszertani központban is ezzel a területtel foglalkozott, de előzetes koncepciója még nem volt, munkáját a klubok igényeinek kielégítéseként fogta fel. „A saját bőrömön éreztem, mi az, amit lehet csinálni és ami segítséget jelentene, meg azt is éreztem, majdnem úgy, mint a saját srácaimnál, hogy a klubok egyszerűen igénylik a szeretetet és a törődést, és ahhoz mennek, akitől ezt kapják ... nem is tudtam pontosan, hogy mit kell tenni, de az élet folyamatosan felvetette a problémákat, és valamilyen megoldási módot ki lehetett beszélgetni egymással, ki lehetett találgatni, és az ember tudta még a gyakorlatából, hogy ez nem lehet rossz." A módszertani központban tárult fel előtte a szakma valamennyi jelentős ellentmondása, pl. a helyi érdekek harca. „... a szemléleti harcokat, melyek valóban vannak, igazából nem annak lehet értelmezni, hanem helyi érdekek harcának, amiben persze benne vannak szemléleti dolgok is, mindazok, amelyeket az 50-es évek politikájából hordozunk magunkban, mindaz, ami a közművelődési határozat vulgáris értelmezéséből vagy át nem gondolt, statisztikai végigviteléből adódik. De a különböző értelmezések is már piszkos helyi érdekekből bonthatók le és követhetők. Az érdek legtöbbször abba az irányba visz, hogy egyszerűen tudjunk felmutatni szép eredményeket, a szemlélet alapja az 50-es éveké, a statisztikaszerűség, ami egyrészt az irányítás számára egyszerűbb, mert számokban akarja mérni, amit nem lehet, és amit a magas politika mond, az nem ment át a szemléletbe, mert nem tisztította meg útját a gyakorlatban." Hisz tehát az elvek helyességében, de úgy látja, hogy azok nem fordítódnak gyakorlattá, elsősorban gazdasági okok miatt nem. „Az alapprobléma ott lehet, hogy az egész kulturális szféra nincsen egészen a helyén, a gazdasági életünkben elsősorban. Ebből adódóan csak azt tudja követelni az irányítás, ami van, mert ha nem így csinálná, ahhoz más feltételeket kéne adni." Ennek ellenére hisz abban, hogy a szakma kikeveredik a vákuumból, „mert a dolgok nincsenek fejlődés nélkül, s a társadalmi szituáció sem olyan, hogy vissza kelljen fejlődnie. Lehet, hogy nem segíti eléggé az előrefejlődést, de nem is nyomja annyira, hogy elzárja a fejlődés lehetőségét." Nehezíti a helyzetet az, hogy a különféle helyzetek — állások, pozíciók — különféle ér-

dekeltségeket eredményeznek, s az egyéni érdeknek gyakran alárendelődik az „ügy". „Addig, amíg ott volt, nagyon tisztességesen megtartotta az ígéretét, most meg ellene tesz, mert ő pontosan az az ember, akinek a holléte határozza meg a tudatát, és ő azt pontosan felfogta, hogy neki érdeke, hogy minket hagyjon dolgozni és hagyott is, most meg más az érdeke és azt szolgálja." E felismerésekkel párhuzamosan azt is átéli, hogy minden erőfeszítés ellenére sem sikerült folyamatot kiépítenie, az itt töltött éveket sok haszna mellett is élete nagy kudarcélményeként fogja fel. „Megint egy centivel szélesebb területet lehetett átlátni és megismerni, és ezzel kikerekedett egy képem közművelődésünk állapotáról, a klubmozgalomról. Ez egy nagy iskola, nagy tapasztalás volt azzal együtt, hogy nem tudom felmutatni, mit csináltam, most így visszamenőleg. Akkor, amikor eljöttem, még úgy éreztem, hogy egy-két dolog megy és sínen van, ennyit azért tudtam csinálni. Most látom, hogy minden lerobban, és teljesen feleslegesnek tűnik minden, a tapasztaláson túl... a tevékenységek elakadtak. Tudom, hogy többet nem lehetett volna tenni, azért ez nem valódi kudarc, de kudarcélmény attól, hogy nem sikerült kiépíteni a folyamatosságot végül is, amitől a dolog egészségesen mehetett volna tovább." Ma úgy látja, hogy ez a szakma kidolgozatlan, véleménye szerint ma éljük a szemléletváltozás és a szakmásodás nehéz időszakát. „Minden szakmának megvannak a maga fejlődési nehézségei, és még van is ebben szép, hogy ez a szakma most ilyen, és még minden lehet. Ez attól is függ, hogy az irányítás mennyire ismeri fel ennek a dolognak a szakma-voltát, mert jelenleg félreértelmezi, és valamilyen mechanikus szervezést képzel tevékenységének, ami nem igaz. Mondhatnám azt is, hogy nem ismeri fel politikai lehetőségét és voltát ennek a munkának. Dehát nemcsak a társadalom anyagi elosztásában kap keveset a kultúra, hanem szemléletében sem értelmeződik korszerű módon, hogy miért is fontos nekünk az, hogy másként tudjunk élni, hogy milyen kultúra szerepel az életünkben. Ehhez meg hiányzik valamiféle társadalmi pezsgés, végül is ezeknek a dolgoknak van egy ilyen légkör-háttere is, és a légkör most tényleg nem pezsgő. Nem tudom, hogy mennyi ideig tarthat egy ilyen pangó állapot." A több anyagi támogatásban és a széles körben folytatott kísérleti tevékenységben látja a kivezető utat. „— *Érettnek érzed-e a helyzetet ahhoz, hogy a megfelelő anyagi támogatással ez a népművelő-társadalom tudna mit kezdeni?* — Csak akkor, ha ezek a csatornák megtisztulva ugyanazokat az elveket vinnék tovább a gyakorlatban, ami elvekben kiíródott." A népművelésen belül két utat lát. „Kétféle népművelőre van szükség, kétféle tevékenységtípusra. Egyféle folyamatokat szervező, menedzser-szervező típusra és egy olyanra, aki az emberekkel mindennapi kapcsolatban van, katalizátor, kiteszi magát annak a folyamatnak, amelyikben együtt nevelődünk. Mind a két dolog hihetetlenül nehéz, itt érzem, hogy lehetetlenül a népművelői szakma, mert csak a saját életemből tudom, milyen nehéz volt a klubban ez a közvetlen-kapcsolatban-levés, nevelődés, és mennyire nem mérhető, egy folytonos vívódás, őrlődés, ami hihetetlen energiát követel. A másik dolog is éppen ilyen nehéz, mert ezt még nem tudjuk, nem tudunk folyamatokat szervezni." Erre a munkára vállalkozik, „a menedzseri, szervezési, ébrentartási, tűzélesztési" szerepkörre. „... rátettem az életemet... nem tudom, meddig tudok elmenni. Ha úgy érzem, hogy semmit se tudok tenni, nem ugrani, de azokat a picike lépéseket sem tudom megtenni, ha a lehetetlenülés következik el, akkor biztos, hogy nem fogom tovább csinálni, mert akkor nincs értelme. Elmegyek

áruházba eladónak, mert az olyan jó dolog, ha a megfelelő ruhát teszik elébed, az egy öröm."

Mit tehetnénk még hozzá? Hat kollégánk szólalt meg, s fogalmazta meg a kimondatlanul is bennünk élőt. A szokásos panaszok, legyinthet valaki, pedig itt többről van szó, többről még akkor is, ha a véleményalkotók többsége pályaelhagyó. Ezek a „panaszok" ugyanis fejlődést építő gondolatok, mert megjelölik lehetséges útjait: az anyagi lehetőségekkel összhangban lévő rugalmas és szakszerű elvárásrendszert, a szakszerű vezetést középszinten is, türelmi időt és a kísérletezés lehetőségét. Ezek lennének a legfőbb biztosítékai annak, hogy — Erdei Ferenc szavaival élve — kiépüljön más értelmiségi pályákhoz hasonlóan hivatásunk tárgyi szerkezete, szakszerűsége, amely lehetővé tenné az egységes felkészítést, elbírálást és a társadalom igenlő hozzáállását. A feltételek fokozatos és mindenki számára észlelhető javítása nélkül a valamit akaró emberek elmennek a pályáról, és átadják helyüket a kezdőknek, a hozzá nem értőknek, a könnyű megélhetést keresőknek. S ha érett, gondolkodó és újítani-megújulni tudó szakembereink elmennek, kik teremtenek feszültségeket, melyek folytonos kioldása a fejlődés maga?

Kamarás István

WOLAND FOGADTATÁSA MAGYARORSZÁGON

A MESTER ÉS MARGARITA

1981-ig hat alkalommal került kiadásra Magyarországon, összesen 277 600 példányban. Ez bizony nálunk bestseller-példányszám. Több példányban jelent meg ez a Bulgakov regény, mint a televízió-siker támogatta *Gyökerek* (Haley regénye), *A legyek ura*, a *Jó estét nyár, jó estét szerelem*, a *Honthy Hanna* (Gál György Sándor életrajzi regénye). Nagyobb nyilvánosságot kapott — már ami példányszámait illeti, mint *Berkesi*, *Szilvási* és *Passuth* több könyve, mint a *Pillangó*, a *Híd a Kwai folyó felett*, a *Tatárpuszta*, *A homok asszonya*, a *Virágot Algernonnak*, a *22-es csapdája*, a *Hidegvérrel*, és nem sokkal maradt el az *Esőisten siratja Mexikót*, *Az elveszett cirkáló*, *a Nappalok és éjszakák* példányszámától. Mondhatjuk-e ennek alapján, hogy a *Mester és Margarita* meleg fogadtatásra talált Magyarországon? Ez attól is függ, hogy időben érkezett-e meg, hogy mekkora és milyen összetételű körbe jutott el első, a második, a harmadik, az n-edik alkalommal, hogy kik népszerűsítették, kiknek miért ajánlották, milyen hatást gyakorolt olvasóira, hogy mekkora nagyságú és milyen összetételű volt a közömbösen maradók, az elutasítók és a művet magasra értékelők köre.

WOLAND ÁTLÉPI AZ ORSZÁGHATÁRT

A regény 1966—1967 fordulóján, megírása után jó huszonhat évvel jelent meg az akkor 150 000 körüli példányszámú Moszkva című folyóirat 1966/11. és az 1967/1. számában. Még ugyanebben az évben, 1967-ben megjelenik a *The Master and Margarita* angol nyelvterületen, a *Menteren og Margarita* Norvégiában, az *Il Maestro e Margherita* Olaszországban. 1968-ban a *Mastorat i Margarita* Bulgáriában, a *Mesteren og Margarita* Dániában, a *De Meester en Margarita* Hollandiában, a *Le Maitre et Marguerite* Franciaországban, a *Der Meister und Margarita* az NSZK-ban, a *Majster a Margareta* Szlovákiában, az *El maestro y Margarita* Spanyolországban, és megjelent a *Meister ja Margarita* az észt nyelven olvasók között. A következő évben jelent meg *A Mester és Margarita* Magyarországon, a *Satana saapuu Mokovaan* Finnországban, az *Usta ila Margarita* Törökországban, a *Majstor is Margarita* Jugoszláviában szerb-horváth nyelven, a *Maestrul si Margareta* Romániában, az *Akuma To Margarita* Japánban és a *Ha-satan kai he Margerita* Izraelben. 1970-ben macedon nyel-

ven Jugoszláviában, 1971-ben Svédországban és Görögországban, 1973-ban pedig a Szovjetunióban is megjelent a regény.*

Híre Magyarországon is megelőzte az országhatár átlépését. Már a Nagyvilág 1968/8. számában Elbert János jelzi a magyar olvasóknak *A Mester és Margarita* szovjetunióbeli sikerét, utalva arra, hogy a mű a közeljövőben magyar nyelven is olvasható lesz. Az *Élet és Irodalom* 1968/47. számában ezt írja Szöllősy Klára: „Aki ezt a könyvet elolvassa, hosszú időre hatása alá kerül, megváltozott szemekkel látja a világot." Még ugyanebben az évben a *Kritika* (1968/11.) két tanulmánya is foglalkozik a regénnyel: Varga Mihály írása inkább írójával, akit Makarenkóhoz hasonlít („mindketten mélységesen hisznek az emberben, mindketten gyűlölik az önkényt"), Dienes László pedig a szovjetunióbeli Bulgakov-vitából idéz véleményeket, amelyek — tekintettel a folyóirat jellegére — inkább későbbi recenzorok értékeléseit és értelmezéseit befolyásolhatták.*

A következő évben történt meg tulajdonképpen az országhatár átlépése, amikor is *A feketemágus Moszkvában* címmel részlet jelenik meg a regényből (A feketemágia és leleplezése c. 12. fejezet) a *Nagyvilág* 1969/4. számában. A Nagyvilág komoly nyilvánosságot és propagandát jelenthetett egy műnek, elég csak arra emlékeztetni, hogy Segal *Szerelmi történet* című regényét a közművelődési könyvtárba járóknak 17 százaléka olvasta, pedig csak a Nagyvilágban volt hozzáférhető. Eddig az előzmények; a következő évben már egészében olvasható volt a szöveg könyv alakban, igaz, mindössze 5600 példányban.

WOLANDÉK APRÓ TÉTELEKBEN

A két év alatt világirodalommá váló mű világvisszhangjához és a magyarországi beharangozásokhoz képest az 5600 példány szinte példátlanul alacsony. *A legyek urá* 1963-ban 11 000, a *Kastély* 1964-ben 23 600, a *Hidegvérrel* (Capote regénye) 1967-ben 34 000, *A homok asszonya* 1969-ben 12 800, a *Száz év magány* 1971-ben 35 000 példányban jelent meg először. A könyv szerkesztője emlékeztetett arra, hogy a példányszámok eldöntésében nemcsak a szerkesztőnek, de néha a kiadónak sincs annyi szavazata, mint a terjesztőnek, ám *A Mester és Margarita* esetében az is komoly szerepet játszott, hogy a regény eredeti nyelvén akkor még csak folyóiratban jelent meg, hogy Bulgakov Magyarországon ismeretlen írónak számított. Az, hogy a könyvterjesztés nem mindig az olvasót és a közvetítendő értékeket képviselve dönt az alacsonyabb vagy magasabb példányszámok mellett, közismert.

Bizonyos mértékig elfogadható az az érvelés is, hogy nehezebb a döntés abban az esetben, ha eredeti nyelven a mű még nem kapja meg azt a nagyobb nyilvánosságot, amelyet egy — akár a folyóiratéénál kisebb példányszámú — könyv jelenthet, amely a könyvtárak révén szélesebb körbe eljuthat, mint egy irodalmi folyóirat. Ám azt is a mérlegre kell tenni, hogy közben 1967-ben és 1968-ban a regény tizenegy nyelven jelent meg, és nemcsak nyugati, hanem

*Orosz nyelven könyv alakban először Frankfurtban jelent meg *A Mester és Margarita.*

**A Mester és Margarita* magyar nyelven hozzáférhető értékeléseiről Neuberger Róbert készített értékelő szemlét a regény magyarországi fogadtatását vizsgáló munkacsoportunk számára, adatait és értékeléseit ebben az írásban is felhasználom.

szocialista országokban is. A harmadik érv — Bulgakov Magyarországon ismeretlen szerző — sem egészen meggyőző, hiszen a Nagyvilág mutatványt közölt a regényből, a fordító és tekintélyes szakemberek olyan széles körben hozzáférhető lapokban és folyóiratokban hívták fel a figyelmet a műre, amelynek nagyságrendje mintegy tízszerese az első kiadás példányszámának. Még ennél is döntőbb érv: a *Fehér Gárda* és a *Színházi regény* már 1968-ban megjelent. (Igaz, az is csak 3800 példányban.)

A művelődésügyi és a művelődéspolitikai irányítás — számomra igen rokonszenvesen — alkotóműhely címmel illeti a kiadókat. A kiadók esetében az alkotásnak egy sajátos formájáról van szó: *értékek felfedezéséről*, a tartalmat is befolyásoló közreadási formájának megkomponálásáról, beleértődik ebbe természetesen az értékelés és értelmezés művelete is, akár közvetlen, akár közvetett formában történik. Része ennek az alkotásokat hozzáférhetővé tévő alkotó jellegű munkának a művelődéspolitikai döntés is, amelynél legalább a következő tényezők figyelembevétele elkerülhetetlen: *a mű esztétikai értéke, a művelődés és művelődéspolitika értékrendje* (a három „t", a tiltás, a tűrés és támogatás elvének érvényesítése) és a *közönség* (kik számítanak erre a műre, kikhez lehetne még eljuttatni).

A döntéshozás fontos előzménye a lektorok véleménye, akiknek szintén figyelembe kell venniük az esztétikai, a politikai-ideológiai és a szociológiai-lélektani szempontokat. *A Mester és Margaritát* megjelenés előtt minősítő kulcsszavak egyik lektornál a *furcsa*, másik lektornál a *remekmű* voltak. A regény műfajának, ábrázolásmódjának megítélésében van bizonyos konszenzus a két lektor között. Az Egyik lektor a fantasztikus szatirikus regény különös típusának, a menipposzi szatíra modern változatának, a Másik lektor egyszerűen menippaának nevezi, amelyben a kalandos, fantasztikus, meseszerű elemek összefonódnak a realisztikus részletekkel, és az egész egy bizonyos erkölcsi-filozófiai mondanivalót fejez ki. Egyik lektor azt is hangsúlyozza, hogy *A Mester és Margarita* nem realista regény, hogy egy olyan halott vagy tetszhalott műfaj feltámasztása, amelyet korábban Rabelais, E. T. A. Hoffmann, Gogol és Dosztojevszkij nevei fémjeleztek. Egyik lektor keveset foglalkozik a mű értelmezésével, pontosabban — anélkül, hogy idézné, hivatkozna rá — a művet kiadásra javasló szovjet lektor értelmezését építi be írásába: „»Bulgakov egy eszmét, egy filozófiai igazságot akar megkísérteni, próbára tenni: a dialektikus materializmusnak azt a tudományosan beigazolódott tételét provokálja, mely szerint természetfölötti lények nem léteznek, sátán nincs, a világot és sorsukat maguk az emberek kormányozzák. Bulgakov egy pillanatra kétségessé teszi ezt a tételt, erre a kérdőjelre épül az egész regény.«" Vagyis úgy tűnik, mintha az író arra a rég eldöntött és látszólag hasztalan kérdésre keresne választ, hogy vajon csakugyan ura-e az ember saját helyzetének, csakugyan képes-e nagyszabású terveit valóra váltani és így tovább. Ez lenne hát a mű filozófiai kérdésfeltevése, s ha nem tudnánk, hogy Bulgakov számára mindez trükk, műhelyfogás, könnyű lenne már a puszta kérdésfeltevést is kikiáltani álproblémának, obskurantizmusnak, zagyvaságnak. Csakhogy a probléma összetettebb. Az író nem a materializmust próbálja megdönteni, ha akarná sem tudná, az extrém feltételezés nála csupán eszköz arra, hogy fantasztikus szituációkat hozzon létre, a hőseit számunkra szokatlan körülménye között vallassa ki."*

*Olvasható *Serfőző László* tanulmányában (A Mester és Margarita = Filológiai Közlöny, 1974. 1—2. szám 164. oldal).

„Hogy mit olvas ki a hősök vallomásaiból, hogy miért hozza létre a szerző a fantasztikus szituációkat", erről — vagyis a regény tulajdonképpeni értelmezéséről — nem ír Egyik lektor, csupán ilyesmiket állapít meg, hogy „szuverén, öntörvényű világot alkot, egy olyan rejtélyes, titokzatos világot, amelyben minden megtörténhet", „látszólag" maga az író sem veszi komolyan az ábrázolt valóságot, ... igaz, figyelmesebb olvasásnál kiderül, hogy... az író *A Mester és Margarita* írásakor tudta, oly korban él, amikor a felhőtlen, semmivel sem indokolt, a semmire sem kötelező optimizmus bűn lenne népével szemben". A Másik lektor elemzi is a művet, három síkot különbözetetve meg: a fantasztikusat (Moszkvában megjelenik a sátán), a reálist (a korabeli szovjet valóság a maga kicsinyes jelenségeivel) és a filozofikust (Jézus-történet, amelyben újrafogalmazódik az egész regény alapgondolata). Másik lektor szerint a mű mondanivalója az, hogy a jó és a rossz párharcából senki sem kerülhet ki győztesen; mivel „a húszas évek optimizmusa, a korabeli szocializmus fényesre lakkozott öröme Bulgakov előtt már ostobának tűnt". A Woland és Lévi Máté közötti jelenetre utalva a fény és árnyék dialektikájának érzékeltetését emeli ki, valamint azt, hogy a hatalom és az egyén, a jó és a rossz harcának problematikája köré építve a fáradtság, a rezignáció és a halál kerül előtérbe a regényben megjelenített — lakkozatlan — világban. „Bulgakov nem marxista, nem szocialista elkötelezettségű író, humanizmusa elvont, de hű maradt tehetségéhez", szögezi le Egyik lektor, aki azért elismeri, hogy A Mester és Margarita szerzőjétől „távol áll mindenfajta arisztokratizmus és didakticizmus: épít az olvasó értelmére". Mindketten javasolják a regény kiadását, Egyik lektor azonban „azzal a feltétellel, hogy a műhöz feltétlenül egy olyan elő- vagy utószóra van szükség, amely — a szovjet sajtóvisszhangok tanulságait is figyelembe véve — mind magát a művet, mind a benne ábrázolt valóságot marxista módon tudná értékelni". Ilyen előszó nélkül a mű kiadását nem javasolja. Másik lektor ezzel szemben úgy ítéli, hogy „a szovjet próza eme remekművét feltétlenül és a legrövidebb időn belül ki kell adni magyarul. Amitől mindenképpen óvakodni ajánlok: elő- vagy utószó íratása a regényhez. Az 1930-as évek szovjet valóságáról, művészetéről még nem áll olyan teljes kép a rendelkezésünkre, hogy fogalmilag is leírhassuk azt, amit Bulgakov művészileg megrajzolt kortársairól. Ennélfogva a legjobb esetben is csak a régi recept bukkanna elő: van egy mű, ami állítólag nem-marxista, idealista, s azt majd mi, a marxisták megmagyarázzuk a hülye olvasónak. Azt hiszem, erre nincs szükség." Salamoni döntés született, amikor a regény elő- és utószó nélkül, de csak 5600 példányban jelent meg? Nem hinném, mert a bölcsebb döntés jobban figyelembe vette volna az olvasót, akit nem úgy kezeltek hülye gyereknek, hogy elmagyarázták neki, mi az, amit olvasott, oly módon, hogy „kés, villa, olló és Bulgakov nem gyerek kezébe való", vagy csak a kiváltságos gyerekek kezébe, akik hozzájuthattak.

Érdemes-e ennyit zsémbelődni az 5600 példányon, amikor egy évvel később 9 ezer, két évvel később pedig 15 ezer példányban jelent meg, és még a következő évben megjelenő Kritérion kiadás 9650 példányából is jutott valamennyi Magyarországra. 1972-ig körülbelül 35 ezer példány állt rendelkezésre ebből a műből Magyarországon, és hogy ez még mindig kevesebb volt a kelleténél, hogy az apró lépések politikájának az olvasó volt a vesztese, azt az olvasottsági adatokon kívül — erről később lesz szó — az 1975-ben könyvpiacra kerülő 40 ezer példány is bizonyítja, és igazolják a *könyvet ajánló ismerte-*

tések is, amelyek már az első, „éppenhogycsak" kiadás után is „úgy tesznek", mintha a regény 40—50 ezer példányban jelent volna meg.

Üzemi lapok így ajánlják — az olvasóra és az értékre meglepően érzékenyen — Bulgakov regényét: „A regény cselekménye végig izgalmas, szórakoztató olvasmányélményt jelent", „a huszadik századi világirodalom remekei közé sorolják, hónapokon át a bestseller listák élén állt", „a történeti vagy absztrakt külső nem kerülheti el, hogy szeretne megnyugtató megoldást találni a történelem és az egyén problematikájára", „ez a mű korántsem fárasztó, de nyugtalanító". „Kérdéseire meg kell kísérelnünk a válaszadást, megoldásain el kell gondolkodnunk", „sajátosan groteszk stílusa, a fantasztikummal kacérkodó realitása szinte a legmodernebb alkotások előfutárjává, ma is friss és eleven olvasmányélménnyé avatja". *A vidéki napilapok* pedig eképpen: „bonyolultságában is tisztarajzú, sokrétűségében is egyértelmű alkotás", „a szovjet irodalomnak ez a cselekményességében és gondolatiságában is izgalmas, a realitást látomásokkal és álmokkal feloldó regénye nyilván sok vihart támaszt még", „vibrálóan izgalmas könyv, mindenki megtalálja benne a magáért"; azért idéztem ezeket az ajánlásokat, hogy érzékeltessem, közvetítői az alacsony példányszámoknál megcélzottnál szélesebb olvasóközönséget képzeltek maguk elé. A három „t" skáláján a regényt akár „mérsékelten támogatott", akár a „fogcsikorgatva tűrt" kategóriába is besorolhatnánk, attól függően, hogy a példányszámot vagy az ajánlásokat vesszük inkább alapul.

HOVÁ JUTOTT EL WOLAND MAGYARORSZÁGON?

1972-ben még csak 35 ezer példány áll rendelkezésre Magyarországon *A Mester és Margaritá*ból. Ha azt vesszük figyelembe, hogy csak 30 ezer példányban, akkor a regény *magyarországi hozzáférhetősége* viszonylag jónak ítélhető, ám ha más művekhez képest — akár értéküket, akár feltételezhető és valóságos keresletüket vesszük alapul — a Bulgakov-regény esélyei jóval szerényebbek voltak még 1972-ben, mint megérdemelte volna. Ebben az évben például 103 ezer példányban jelent meg Thackeray: *Pendennis története,* 101 ezer példányban Huxley: *A vak Sámson* c. könyve, 103 ezer és 101 ezer példányban szovjet és latin-amerikai kisregények. 100 ezer példányban Szilvási: *Vízválasztó,* 84 ezer példányban Reineck: *Ki ölte meg Isolda Cavaltinit?,* 70 ezer példányban Alex: *Ki lesz a gyilkos?,* 40 ezer példányban Bikov: *Az út végén* és 37 ezer példányban Konsztantyinovszkij: *Lánc* című regényei.

Az áttörés 1975-ben történt, amikor a könyv 40 ezer példányban jelent meg (Szántó Piroska illusztrációival a Századunk mesterei sorozatban). 1978-ban ugyan 148 ezer példányban jelent meg E. Fehér Pál utószavával a regény, de a Világirodalom remekei sorozatban, márpedig köztudott, hogy ez a sorozat jó néhány lakásban a „vitrinkönyv" szerepét tölti be, vagyis az 1978-as kiadás példányainak jóval kevesebb egy könyvre jutó olvasóval kell számolni, mint a korábbi kiadásoknál. A sikerkönyvvé válást az 1981-ben kiadott újabb 60 ezer példány igazolja. (Az összehasonlítás kedvéért: a Szovjetunióban 1973-ban 30 ezer, 1978-ban 50 ezer, 1980-ban 100 ezer, Lengyelországban 1969-ben 10 ezer, 1970-ben 20 ezer, 1973-ban 40 ezer példányban jelent meg a regény. A hetvenes évek közepétől tehát a magyar olvasók jóval kedvezőbb helyzetbe kerültek, mint akár a lengyel, akár a szovjet olvasók.)

Még a példányszámok alakulásánál is jobban jelzik a regény magyarországi pályáját (először inkább csak megtűrt, később már támogatott státusát) a *könyvtárak állománygyarapítási tanácsadójának*, az Új Könyveknek minősítő jelzései. 1969-ben kis *b* jelzéssel startolt *A Mester és Margarita*. A kód jelentése: beszerezhető a középfokú ellátást nyújtó és önálló szakszervezeti könyvtárakban. 1970-ben már nagy *B* jelzést kapott a mű, ami annyit jelent: beszerezendő középfokú ellátást nyújtó városi és önálló szakszervezeti könyvtárakba. 1971-ben már *BI* jelzést kap a könyv, ez annyit jelent, hogy már a gimnáziumi, szakközépiskolai és szakmunkásképző intézeti könyvtárak részére is javasolt. Eddig ezzel az értékelő mondattal zárult a körülbelül negyven soros, elsősorban a cselekményt, a szereplőket bemutató ismertetés: „A kissé egyenetlen, misztikus és groteszk regény az orosz-szovjet prózairodalom legszebb művei közé tartozik." 1975-ben pedig így summáz az Új Könyvek recenzense: „A kitűnő, humoros és mélyen filozofikus, groteszk és költői regény az orosz-szovjet prózairodalom legszebb művei közé tartozik." Ezzel az értékeléssel együtt 1975-ben már az *aB* jelölést kapja a regény, ami azt jeleti, hogy beszerzendő a középfokú ellátást nyújtó városi és önálló szakszervezeti könyvtárakba, továbbá beszerezhető az alapfokú ellátást nyújtó tanácsi könyvtárakba, valamint a szakszervezeti letéti könyvtárak számára. 1978-tól kezdve már *AB* minősítést érdemel ki a regény, már nem szerepel a *beszerezhető*, csak a *beszerzendő* jelzés, így a községi és a városokban működő alapfokú ellátást nyújtó tanácsi könyvtárak, valamint a szakszervezeti letéti könyvtárak számára „szigorúan ajánlott" könyv lett *A Mester és Margarita*.

Az alacsony példányszám, az óvatos Új Könyvek ajánlás és a könyvtárosok tájékozatlansága vagy bizonytalansága következtében az első években sok könyvtárban hiába keresték az olvasók ezt a könyvet, amelyet szinte „fűnekfának" ajánlott nemcsak a napi sajtó, hanem még az üzemi lapok is. 1970-ben 15 közművelődési (három járási és tizenkét községi) könyvtár állományát vizsgálta meg Polónyi Péter*, ám ezt a regényt csak a három járási könyvtárban találta meg. A jászberényi járásba csak két példányban jutott az első kiadásból, Vas megyébe csak 18 példány. Jó néhány olyan járási, körzeti és nagyközségi könyvtár akadt, amelyek csak 1972-ben vagy 1975-ben szerezték be az első példányt ebből a regényből. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár hálózatába 118, 37, 59 és 27 példány jutott az első négy és 16 a Kritérium-kiadásból. A jászberényi Városi-Járási Könyvtárban az első kiadás egyetlen példányát 14-en olvasták, a második kiadás két példányát 27-en, a harmadik kiadás kilenc példányát 125-en, összesen 166-an, közülük 57 fizikai dolgozó. A könyvtár igazgatója — aki megvizsgálta a regény hozzáférhetőségét a jászberényi járásban — így érvelt a mű 12 példányos beszerzése mellett: „Jelenleg nyolc példány van a raktárban, mégsem tartom a vásárlás mértékét rossznak, mert a jó könyvtáros nem helyezkedhet Kutuzov álláspontjára *ilyen művek* esetében, mondván, hogy az olvasók majd kivárják azt a pillanatot, amikor megkapják a könyvet. Ennek a könyvnek a vásárlása megtérült, de még abban a községi könyvtárban is, ahol — helyesen — négy példányban vásárolták meg."

**Kamarás István—Polónyi Péter:* Értelmiség, olvasás, könyvtár. Budapest, 1970. NPI.

A hozzáférhetősége alapján magyarországi történetének első éveiben legfeljebb a „mérsékelten támogatott" kategóriába sorolható mű kritikai fogadtatása alapján akár a „támogatott" kategóriába kerülhetett volna. A könyvszakma lapjaiban megjelenő írások és a különböző lapokban megjelenő és a Magyar Rádióban hallható népszerűsítő ismertetések visszatérő jelzői: *remekmű, izgalmas, szórakoztató, modern, friss, sokrétű, humoros, időszerű, legjobb, legeredetibb, fantasztikus, groteszk, intellektuális.* Ezekből az írásokból — ez persze rendeltetésükből is következik — a fenntartások ugyanúgy hiányoznak, mint a meggyőző érvelés. Az első érdemi kritika az *Élet és Irodalom* 1970/4. számában jelent meg. Koroknai Zsuzsa írása a regény egyértelműen pozitív értékelése: az *alapmű, mestermű, utánozhatatlan* jelzők utalnak értékére, a *játékos irónia, líra, kritika, rezignáció* stílusára és légkörére, a *Csendes Don, A per* és a *Közöny* említése pedig egyértelműen helyezi el az alapművek körében. Kafka és Camus mellett a „szocialista realista" Soholov is kezességet vállal a még csak 5600 példányban hozzáférhető, így gyanakvással elfogadható remekmű mellett. Hamarosan megjelenik a „legfelsőbb jóváhagyás" is a *Társadalmi Szemlé*ben (1970/3.). Bakcsi György „egyrészt-másrészt" jellegű értékelése eléggé jól érzékelteti a regény pillanatnyi helyzetét a tiltás-tűrés-támogatás skáláján. „Korántsem fárasztó, de *nyugtalanító* könyv" *A Mester és Margarita* a Társadalmi Szemle szerint. A „Varázslók Moszkvában" című írás a regény „hol *cinikus,* hol nyugtalan filozófiájára" és „hol *bosszuló,* hol *megbocsátó* etikájáról" ír. Az egyik legolvasottabb hetilap, a *Nők Lapja* (1970. III. 7.) *irodalmi szenzáció*nak tartja a regényt a szó legjobb értelmében, szuperlatívuszait csak a *„talányosan okos"* jelzővel fogja vissza. *A Magyar Hírlap* (1970. IV. 16.) szerint a regény *különleges élmény* mind emberi szándékában, mind művészi megoldásában (Szombathelyi Ervin), a *Magyar Nemzet* (1970. IV. 26.) kritikájának értékelő kulcsszavai *metsző gúny, dühös kacagás, emberség, csodálatosan leírt szerelem* (Komor Vilma). Megjelennek az első értékelések az irodalmi folyóiratok nyári számaiban. Bojtár Endre az *Új Írás*ban (1970/6.) az egzisztencialista katasztrofizmus *csúcsteljesítmény*ének nevezi a regényt, Pogány Béla az *Alföld*ben (1970/7.) *Kafka és Joyce* nevével minősíti, ám ő is visszafogja a gyeplőt, amikor a *sci-fi* előfutárának nevezi Bulgakov regényét. A fordulatot kétségkívül a *Kortárs*ban (1970/7.) megjelenő Féja Géza írás jelentette, aki az irodalom *döntő eseményének* érzi a *remekmű* megjelenését, amelyet az utóbbi évtizedeknek *világviszonylatban is egyik legjelentősebb,* hacsak nem a legjelentősebb művének tart.

Sokat várat magára a *Népszabadság* állásfoglalása, amely már a harmadik kiadással egyidőben jelenik meg (1971. VII. 15.). „Milyen író Bulgakov?" — kérdezi E. Fehér Péter írásának címében. „Jó író, sőt nagyon nagy író", „klaszszikus művész", aki „sohasem volt kétértelmű és még kevésbé képmutató", válaszolja E. Fehér Pál, de ezzel még megválaszolatlan marad a másik két kérdés: „Szovjet írónak tekinthető-e, szocialista művészként tarthatjuk-e számon?" A kultúraközvetítőknek ma még mindig jelentős része használja a „szocialista" jelzőt a „jó", az „értékes" szinonimájaként, és az ilyen jelzővel (címkével) ellátott műveknek nyit szélesebb kaput (rendeli meg nagyobb példányban, népszerűsíti jobban), ezért fontos, hogyan válaszolt a Népszabadság kritikusa erre a kérdésre. E. Fehér Pál Alekszandr Fagyejev jellemzését idézi: „Elbűvöl-

ten *tehetséges*, bensőjében *becsületes* és *nagyon okos* ember volt", aki „nem mindent látott a valóságnak megfelelően, ebben nincs semmi csodálatos: rosszabb lett volna, ha hazudik". Az első kérdésre igennel válaszol E. Fehér Pál. „Nos és A Mester és Margarita?", előzi meg olvasóit a Népszabadság kritikusa, és megtoldja kérdését a következőkkel: „Mit kezdjünk Jézus megfeszítésének, illetve Poncius Pilátus helytartó belső konfliktusának ábrázolásával, amelyhez még az akkori irodalmi-művészi világ megsemmisítő gúnnyal megrajzolt képe tevődik hozzá?" A kritikus úgy érzi, hogy a regény magyarországi kritikai fogadtatása is bizonyítja (hiszen „egy-két filosztanulmány, a szovjet vita tanulságait összegző írás mellett komoly kísérlet nem történt a regény értelmezésére"), hogy kérdései nem szónoki kérdések. (Úgy érzem, Alföldy Jenő, Bojtár Endre, Bakcsi György és Féja Géza 1969—70-ben megjelent írásai megérdemlik legalább a „komoly kísérlet" minősítést.)

E. Fehér Pál elsősorban arra a kérdésre akar válaszolni, hogy milyen író Bulgakov, így sajnos ennek a regénynek az értelmezésére és értékelésére csak néhány sort szánt: „Ugyanazon problémák ellen írt, mint Majakovszkij. Bulgakovnál a jó rend, az új rend megfogalmazása jóval *elvontabb, nemegyszer misztikusabb*, mint Majakovszkijnál, ezért *szimbolikája nehezebben megközelíthető*", és: „Bulgakovot az a kérdés feszíti *A Mester és Margaritá*ban is: mi a mértéke a jónak és a gonosznak, mi a mértéke az új eltalálásának az emberi lelkekben, és tudunk-e élni azzal a jóval, azzal az újjal, amit megszereztünk. Aktuális kérdések voltak és olyan kérdések, amelyekre egyértelmű választ még ma is nagyon nehezen lehet adni."

E. Fehér Pál végül arra kér minket, olvasóit, hogy „ne engedjük a sanda gyanakvóknak kisajátítani Bulgakovot", és megismétli a Fagyejevtől idézett mondatot: „Nem mindent látott a valóságnak megfelelően, ebben nincs semmi csodálatos: rosszabb lett volna, ha hazudik." Meggyőződhettem róla, hogy jó néhány olvasója így értelmezte ezt a kritikát: „E. Fehér Pál lebegteti véleményét", „Bulgakov nem hazudott, de nem is a valóságot írta meg", „a regény a szovjet irodalomhoz tartozik, de nem szocialista". Magam úgy érzem, ez az írás — akarva-akaratlan — a „mérsékelten támogatott" kategóriába sorolja a regényt.

A kiadó megfogadta Másik lektor tanácsát, és belemagyarázó utószó nélkül adta ki a regényt az első négy alkalommal. A 148 ezer példányú ötödik kiadásban azonban már E. Fehér Pál utószavával jelent meg, aki ezúttal „*mélyen humanista* írónak" nevezi Bulgakovot, „jóllehet *elvontan humanista*". A szovjet irodalom panteonjába helyezi, a szovjet irodalom egyik *legaktuálisabb klasszikusának* nevezi, egyetért Szimonovval, hogy a szovjet irodalom egyik legragyogóbb és *legegyénibb tehetsége*, és még mintha a „szocialista" jelzőt is megkapná, figyeljünk csak: „A Mester és Margarita lesz az a mű, amely Bulgakov egész pályájának csúcsa, s beteljesíti az egyéni kezdeményezések mellett a szocialista irodalmakban is a groteszk fejlődést."

Ha a lapok és folyóiratok hatókörét és az írások megjelenésének időpontjait és az írások szerzőinek tekintélyét vesszük alapul, a mérleg nyelve egyértelműen a regény felé billen. Azoknak az olvasmányközvetítőknek és olvasóknak a szemszögéből nézve, akiknél kétszerte-háromszorta nagyobb súllyal esik latba a „hivatalos értékrendhez" legközelebb álló orgánumok értékelése, ez a regény még mindig a „fogcsikorgatva támogatott", esetleg a tűrt kategóriába is tartozhat.

Több okból sem alkalmazható az az eljárás, hogy a példányszámot kemény adatnak tekintve, ebből becsüljük meg az olvasók számát. 1969 és 1975 között a budapesti Szabó Ervin Könyvtár hálózatban a regény egy példányára egy évben átlagosan hat olvasó jut, Vas megyében és a Vasas Szakszervezet nagyobb üzemi könyvtáraiban 4 olvasó, Jászberényben 2 olvasó (ám itt kétszer-háromszor akkora az egy olvasóra jutó példányszám). Jogosan feltételezhetjük, hogy a Világirodalom remekei sorozatban megjelenő másfélszázezer példányra — példányonként — kevesebb olvasó jut, mint a másik százharmincezerre, már csak azért is, mert egészen más típusú döntés előzi meg a sorozat és az egyes könyv megvásárlását. Aki kifejezetten *A Mester és Margarita* mellett dönt, jóval valószínűbb, hogy elolvassa, és még az is, hogy a környezetében mások is elolvassák, míg a sorozatok tagjaként polcra vagy vitrinbe kerülő könyvek a tapasztalat szerint jóval gyakrabban maradnak olvasatlanul, mint az „egyedi" könyvek.

A regény *olvasottságára és elterjedtségére* kétféle — viszonylag kemény — adatbázissal rendelkezünk: ismerjük a regény olvasottságát 1973-ban (a regény magyarországi történetének negyedik évében) a közművelődési könyvtárat használók különböző rétegeiben, és azt is tudjuk, hogy az 1978-ban a családi könyvgyűjtemények hány százalékában található meg ez a mű.

1973-ban a regény még csak 40 ezer példányban hozzáférhető, a könyvtárakban azonban már különösebb nehézségek nélkül megszerezhető, a közművelődési könyvtárakat használóknak egyötöde (a KMK vizsgálat szerint 22%-a)* olvasta *A Mester és Margaritát*, ez pedig legalább 200 ezer olvasót jelent.** Figyelembe véve, hogy a felnőtt könyvolvasók legfeljebb 40 százaléka könytárhasználó, legkevesebb negyedmillió (lehetséges, hogy több mint 300 ezer) olvasóval lehet számolni 1973 év végén. A 40 ezer példány és a 2—300 ezer olvasó jól érzékelteti egyrészt azt, hogy mennyire *sikeres vagy divatos* volt ez a regény a magyarországi megjelenése utáni első években, másrészt azt, hogy mennyire elégtelen volt a kínálat ebből a regényből ezekben az években.

Hogy hányan olvashatták el a regényt a mai napig, 1981 közepéig, erre még nincs pontos adat. A hármasszabályt (40 ezer példány úgy aránylik a 300 ezer olvasóhoz, mint a mai 277 600 a kétmillióhoz) nem lehet alkalmazni, hiszen az első kiadások példányaira jutó olvasók száma jóval magasabb, mint a későbbi. A könyvtári példányok forgalma és más adatok alapján nagyon valószínűnek tűnik, hogy ma már félmillió felett, talán a háromnegyedmillióhoz közel lehet a regény olvasóinak száma, ez pedig már komoly nagyságrend, a népszerűbb klasszikusoké és a lektűröké. Egy félmilliós nagyságrendű olvasótábor azonban többfélét jelenthet aszerint, hogy összetétele mennyire különbözik a magyarországi könyvolvasók táborának összetételétől. Sokan találkoztak Wolanddal, de a kérdés továbbra is az, hogy kik találkoztak vele, pontosabban: a társadalomnak elsősorban mely rétegei, mekkora hányada a különböző rétegeknek. Sajnos az otthoni könyvgyűjtemények vizsgálata és a regény legnagyobb példányszámú kiadásának megjelenése egybeesett, tehát

Balogh Zoltán—Kamarás István: Élményalakzatok. Budapest, 1978. NPI 88. 1.

**Természetesen a könyvtárhasználók jelentős része saját példányát olvasta el, illetve ismerősétől kapta kölcsön (aki persze könyvtártag is lehetett).

éppen azokban a hetekben kerültek a polcokra és a vitrinekbe a regénynek a Világirodalom remekei sorozatban megjelenő példányai, így a mért 6,3 százalék fél évvel később valószínűleg 9 százalékra emelkedett, ugyanis az 1978. március közepén a boltokba kerülő 148 ezer példánynak május—júniusra feltehetően csak negyede-harmada került a családi könyvespolcra. Elosztva a háztartások számát (kb. 2,2 millió) a megvásárolt példányok számával (kb. 250 ezer), azt állapíthatjuk meg, hogy Bulgakov remekműve minden tizedik lakásban, családban, háztartásban megtalálható — igen ám, de nem egyenletesen terítve. Budapesten minden ötödik, kisebb városokban minden tizedik, kisközségekben csak minden harmincadik lakásban és családban található meg *A Mester és Margarita*. Minden második családban ott van a regény, ahol minden aktív kereső értelmiségi, ám csak minden tizenötödik családban, ahol fizikai munkások az aktív keresők, és csak minden hatvanadikban, ahol a mezőgazdaságban dolgozó fizikai munkások.*

Ebben az esetben is jogos a kérdés: ott van, de elolvassák-e? Ami az olvasottságot illeti, a másik, az ezt vizsgáló 1973-as kutatás adataihoz kell nyúlnunk. Láthattuk, hogy egy bestseller „olvasástérképén" is akadnak hatalmas fehér foltok, hogy egy ennyire népszerű regény „társadalmi terítettsége" menynyire nem egyenletes. Nézzük most meg a regény *olvasottságának* (más nézőpontból: kiválasztottságának, a mellette döntésnek) finomabb szerkezetét, ezúttal csak a közművelődési könyvtárakat használók körében*, ám nem feledve, hogy a könyvtárba járó és a könyvtárba már vagy még nem járó olvasók között irodalmi olvasottságukat, ízlésüket tekintve nincsenek radikális különbségek.

	az olvasók aránya 1973-ban
közművelődési könyvtárak látogatói	22%
közülük: férfiak	20%
nők	24%
15—19 évesek	17%
20—24 évesek	25%
25—29 évesek	28%
30—39 évesek	21%
40—49 évesek	22%
50—59 évesek	22%
60 évesek	20%
mezőgazdasági fizikai munkások	18%
segédmunkások	15%
betanított munkások	20%
szakmunkások	22%
adminisztratív munkakörben dolgozók	25%
egyéb diploma nélküli szellemi dolgozók	28%
középiskolások	19%
szakmunkástanulók	17%

*A Könyvtártudományi és Módszertani Központ *Gereben Ferenc* vezette kutatásának adatai alapján.

**Balogh Zoltán—Kamarás István:* i.m.

egyetemi hallgatók	50%
pedagógusok és humán értelmiségiek	28%
mérnökök	24%
egyéb értelmiségiek	38%
háztartásbeliek	25%
1—7. ált. isk. osztályt végzettek	19%
8. ált. isk. osztályt végzettek	20%
érettségizettek (középiskolások nélk.)	24%
egyetemet és főiskolát végzettek	29%

Ez a regény nem tartozik a kifejezetten női olvasmányok körébe, éppen ezért feltűnő, hogy a nők körében valamivel olvasottabb, mint a férfiak körében, ezért elsősorban a fizikai dolgozók, a középiskolások és az idősebbek „felelnek", íme:

	az olvasók aránya	
	férfiak	nők
középiskolások	14%	22%
50 évesnél idősebbek	22%	28%
fizikai dolgozók	17%	22%

Kiviláglik, hogy elsősorban a képzetlenebb, irodalomban tájékozatlanabb olvasók körében tekintik a regényt a — férfiak negatív, a nők pozitív felhanggal — „női olvasmánynak" (feltehetően a cím alapján) *A Mester és Margaritát.*

Aki kevésnek tartaná a különbségeket a segédmunkások és a szakmunkások, a szakmunkástanulók és a középiskolások között, ne feledkezzen meg arról, hogy a segédmunkás és a szakmunkástanuló rétegnek csak az élvonala, a szakmunkásoknak és a középiskolásoknak már inkább a derékhada látogatja a városi, községi és üzemi közművelődési könytárakat. Két szélső helyzetű fizikai munkásréteg adatai is rendelkezésünkre állnak: az általános iskola 8 osztályánál kevesebbet végzetteknek csak hat százaléka, a 20—29 éves érettségizett fizikai munkásoknak viszont harmincnyolc százaléka (!) olvasta ezt a regényt. Mivel magyarázható, hogy középfokú végzettségű férfi fizikai munkások nagyobb százalékban olvasták ezt a regényt, mint a hasonló korú felsőfokú végzettségű szellemi dolgozók (akiknek csak 32%-a)? Gyorsabb ütemű felfelé mozgásukkal, nagyobb volumenű ledolgozandó hátrányaikkal, az átlagosnál erősebb kultúraéhségükkel és az átlagosnál nagyobb mértékű nyitottságukkal.

Woland kihívására — még az érettségizett fiatal munkásokat is megelőzve — természetesen az egyetemi hallgatók válaszoltak legnagyobb arányban. Hozzájuk képest meglepően alacsony a nagyobbrészt pedagógusokból álló humán értelmiségiek között a regényt olvasók aránya, jócskán elmaradnak az elsősorban közgazdászokból, jogászokból, orvosokból, papokból és művészekből álló „egyéb értelmiségi" rétegtől ebben a tekintetben is.

Feltehetően nem különbözik radikálisan a regény mai olvastáborának összetétele a nyolc évvel ezelőttitől. Számolni kell azzal, hogy egyes rétegeknél az olvasottság megközelítheti a telítettségi állapotot, így feltehetően az egyetemi hallgatók körében kisebb, a középiskolások körében nagyobb mértékben növekedik a regény olvasottsága. Módosíthatta valamelyest a regény olvasóköré-

nek összetételét azóta az is, hogy néhány középiskolában *ajánlott olvasmány* lett, valamint az is, hogy *olvasópályázatok olvasmánylistáin* is szerepelt a mű. Van még egy kutatás, amely szintén tudósít a regény magyarországi olvasástörténetéről, Vécsey Antalé*, aki századunk orosz és szovjet irodalmának magyarországi fogadtatását vizsgálta 1977—78-ban. (Kérdezettjei: „akik orosz és szovjet irodalmat szoktak olvasni". Első pillanatra úgy tűnik, bármiféle összevetésre alkalmatlan minta, ám ha belegondolunk, hogy a könyvet olvasóknak kétharmada olvasta a *Karenina Annát*, a fele a *Csendes Dont*, akkor beláthatjuk, nem valamiféle csodabogarakból vagy orosz filológusokról van szó, hanem nagyjából átlagolvasókról.) Vécsey mintájának 35 százaléka olvasta *A Mester és Margaritát*, a nők nála is nagyobb arányban, mint a férfiak.

Az olvasás pozitív döntés, a *nem olvasás* ténye azonban nem jelent feltétlenül negatív döntést, hiszen van, *aki nem is tud a műről, aki tud róla, de nem akarja elolvasni*, aki *nem olvasta még, de elolvasná*. A „már nem" és a „még nem" aránya elárul valamit helyzetéről és a mű további sorsáról. Ez az arány 1973-ban a könyvtártagok között 40:60 volt, tehát pozitív előjelű és jobb arányú, mint a következő műveknél: *Húszévesek* (Berkesi), *Pestis* (Camus), *Harc a szalamandrákkal* (Capek), *A legyek ura* (Golding), *A nagy utazás* (Semprun), *Nyúlcipő* (Updike), *Piszkos Fred, a kapitány* (Rejtő), *Megszületik augusztusban* (Faulkner). A regény olvasói körének későbbi alakulása egyértelműen bizonyította, hogy az „el szeretném olvasni" nem volt és nem maradt üres ígéret.

HOGYAN FOGADTÁK WOLANDOT MAGYARORSZÁGON?**

A magyarországi olvasáskutatók is azt tapasztalhatták, hogy az olvasottság és a kedveltség között pozitív előjelű összefüggés van, ám ez nem jelent egészen szoros, kivételeket kizáró összefüggéseket. A már többször idézett *Élményalakzatok* adattára jól érzékelteti az olvasottság és a kedveltség általános tendenciáját és rendhagyó eseteit is. (A tíz legolvasottabb mű közül hat a tíz legkedveltebb mű között is szerepelt, ám a többi négy csak a 17., a 38., a 107. és a 119. helyet foglalta el a 150 közül. A *Sellő a pecsétgyűrűn* és a *Rozsdatemető* tartozott a legolvasottabb és ugyanakkor legmérsékeltebben fogadott művek közé 1973-ban.) Ugyanebben az évben *A Mester és Margarita* a 150 lehetséges közül a 105. helyet foglalta el az olvasottsági és a 126. helyet a kedveltségi sorrendben, vagyis ebben a tekintetben nem sorolható a rendhagyók közé. A *kedveltségi sorrend* alapján a regény csak mérsékelt sikert aratott. Hangsúlyozni kell, hogy csak a kedveltségi sorrend alapján, hiszen másféle mércét is használhatunk, például a művet közömbösen és nem közömbösen fogadók arányát is tekinthetjük — joggal — a siker mutatójának. Ha összeadjuk azoknak a százalékarányát, akiknek nagyon tetszett és akiknek nem tetszett a mű (vagyis akik — feltehetően — nem maradtak közömbösen), *A Mester és Margarita* esetében 53%-ot kapunk. A kedveltségi sorendben a 46. *Bűn és Bűnhődés* esetében

*Vécsey Antal—Mecz András: Századunk orosz és szovjet irodalmának fogadtatása Magyarországon—Nyíregyháza, 1980. 130 l. Kézirat, megtalálható a KMK szakkönyvtárában.

**Woland természetesen továbbra is a művet jelenti, a regényalak fogadtatásáról majd egy másik tanulmány szól.

51%, a 76. *Elvesztett illúziók* esetében csak 34% ugyanez az arány. Természetesen nem mindegy, hogy kik vannak többen a közömbösen nem maradók között. A Bulgakov-regény esetében a „nagyon tetszett" minősítést adók több mint kétszer annyian vannak, mint a művet elutasítók. Figyelembe véve, hogy a művet elutasítók aránya a legtöbb olvasmány esetében 5—15% között van, *A Mester és Margarita* azok közé tartozik (a maga 17 százalékával), amelyeket az átlagosnál többen utasítottak el. A művet magasra értékelők és elutasítók egymáshoz viszonyított arányát vizsgálva a Bulgakov-regény a legtöbb *állásfoglalást kiváltó*, a legvitatottabb művek közé sorolható.

Az *Élményalakzatok*ban használt tetszési indexeket* alapul véve így fest a regény fogadtatása 1973-ban a közművelődési könyvtárat látogatók körében:

	abszolút tetszési index	relatív tetszési index
a közművelődési könyvtárat látogatók	1,02	—0,33
közülük: nők	0,90	—0,45
férfiak	1,14	—0,18
15—19 évesek	1,20	—0,01
20—29 évesek	1,25	+0,07
30—39 évesek	0,90	—0,36
40—49 évesek	0,69	—0,53
50—59 évesek	0,63	—0,55
60 évesnél idősebbek	0,70	**—0,75**
mezőgazdasági fizikai munkások	0,88	—0,42
segédmunkások	0,85	—0,39
szakmunkások	1,06	—0,16
admin. dolgozók	1,03	—0,16
egyéb diploma nélküli szellemi dolgozók	0,94	—0,24
középiskolások	1,40	+0,20
szakmunkástanulók	0,75	**—0,39**
egyetemi hallgatók	1,57	+0,56
pedagógusok és humán értelmiségiek	0,87	—0,29
mérnökök	1,23	+0,12
egyéb értelmiségiek	1,31	+0,19
háztartásbeliek	0,61	—0,63
1—7. ált. isk. osztályt végzettek	0,66	—0,65

(A táblázat folytatását l. a következő oldalon.)

*Az abszolút tetszési index számítás alapja: a „nagyon tetszett" +2, a „tetszett" +1, a „nem tetszett" —2 értékkel szerepel. Részletes leírást lásd az Élményalakzatok 24. oldalán. A relatív tetszési index azt érzékelteti, hogy a többi olvasmányhoz képest hogyan értékeli az olvasó az adott művet, ennek megfelelően ez a mutató — és + előjelű. (Részlees leírást lásd az *Élményalakzatok* 34. oldalán.)

8. ált. isk. osztályt végzettek	0,85
érettségizettek (középiskolások nélkül)	1,01
egyetemet és főiskolát végzettek	1,04

Másképpen is érzékeltetve a férfiak és a nők értékelése közötti jelentős különbséget: a kedveltségi sorrendben ez a regény a férfiaknál a 104., a nőknél a 148. helyet foglalja el. Nem fogadható el az a leegyszerűsítő magyarázat, hogy ez a regény általában jóval kevésbé tetszik a nőknek, mint a férfiaknak, hiszen a különböző olvasórétegekben eléggé különböző módon térnek el a férfiak és nők értékelései.

	relatív tetszési index
30—49 éves diplomás férfiak	+0,14
20—29 éves diplomás férfiak	+0,03
20—29 éves diploma nélküli férfiak	—0,01
20—29 éves fizikai munkás férfiak	—0,06
50 év feletti diplomás férfiak	—0,09
30—49 éves diploma nélküli férfiak	—0,12
20—29 éves szellemi dolgozó nők	—0,16
20—29 éves fizikai dolgozó nők	—0,49
30—49 éves fizikai dolgozó nők	—0,63
30—49 éves diplomás nők	—0,68
50 év feletti fizikai dolgozó férfiak	—0,86
30—49 éves diploma nélküli nők	—1,00
50 év feletti fizikai dolgozó nők	—1,13

Első pillanatra talán meghökkentő, hogy ez a regény jobban tetszik a 20—29 éves fizikai munkás férfiaknak, mint a hasonló korú diplomás nőknek, de ne feledjük, hogy az iskolai végzettség korántsem egyedüli meghatározója az ízlésnek! Az a réteg és korosztály utasítja el ezt a regényt az idősebb férfiakon kívül leginkább, akik leginkább idegenkednek a humortól, az iróniától, a filozófiától és fantasztikumtól. (Hogy valóban erről van szó, azt természetesen a regény hatását és értelmezését vizsgáló tanulmányoknak kell majd bizonyítani.)

Meghökkentőnek érezheti az olvasó a tanárok és a diákok értékelései közötti igen nagy eltérést. Ez már csak részben magyarázható azzal, hogy a tanárok többsége nő. Az *Élményalakzatok* más művekre vonatkozó adatait is ismerve megkockáztathatom azt a feltevést, hogy a pedagógusok jelentős hányada kevésbé nyitott bizonyos esztétikai értékek felé, mint diákjaik.

Az érettségizett fiatal munkások értékelései is erőteljesen különböznek a hasonló életkorú, de alacsonyabb végzettségű munkástársaik értékeléseitől, és a szellemi dolgozókhoz állnak közelebb ebben a tekintetben.

20—29 éves	relatív tetszési index
fizikai dolgozó férfiak	—0,20
érettségizett fizikai dolgozó férfiak	+0,03
diploma nélküli szellemi dolgozó férfiak	—0,01
diplomás férfiak	+0,03

Hogy mennyire nem ad hű képet ennek a regénynek a fogadtatásáról az, hogy csupán a különböző nemű, életkorú, foglalkozású és végzettségű rétegek értékeléseit hasonlítjuk össze, azt jól érzékelteti három másféle szempont szerinti megközelítés. Az egyik: a könyvtárat látogató középiskolások körében a mű abszolút tetszési indexe 1,40 volt, egy pécsi negyedikes szakközépiskolai osztályban, ahol a regény kötelező olvasmány volt, 0,86. Bizonyítandó az a szabad olvasói döntés értékelést befolyásoló szerepe (egy következő tanulmányban). A másik: a fiatal (20—29 éves) diplomások és egyetemi hallgatók körében a regény abszolút tetszési indexe 1,35 volt, ugyanezen társadalmi réteg vallásos világnézetű tagjai körében 1,70. Bizonyítandó (ugyancsak egy következő tanulmányban), hogy a regény bibliai és transzcendens síkjai miatt különös érdeklődésre és magasabb értékelésre számíthat a vallásos olvasók körében. A harmadik: a különböző aktivitású (az olvasás közben szellemi munkavégzésre különböző mértékben vállalkozó) olvasók körében a regény értékelését jelző abszolút tetszési index így alakult:

az olvasói aktivitás foka*	abszolút tetszési index
nagyon erős	1,09
erős	0,99
közepes	0,89
gyenge	0,60

Aligha kell bizonyítani az olvasói aktivitás és a mű értékelése közötti pozitív összefüggést, bizonyítandó azonban, hogy valóban ok-okozati összefüggés van-e a két tényező között, kiderítendő, hogy milyen súlyú ez a szociálpszichológiai természetű tényező a többi meghatározó tényezőhöz képest.

* * *

Tagadhatatlan, hogy ez a regény nemcsak csúcsélmény, hanem divatcikk is. Jogosan lehetne feltételezni azt, hogy másképpen értékelték a regényt az első években, mint öt-hat évvel később, már csak azért is, mert az újdonságra éhesebb és tájékozottabb olvasók többsége feltehetően az első időszakban szerezte meg a könyvet. A kétségkívül meglévő és megfelelő nagyságú mintán, megfelelő műszerekkel kimutatható különbségek nem lehetnek számottevőek, ezt bizonyítják az *Élményalakzatok* 1973-as és mostani vizsgálati adatai (1979—80-as évek). Az abszolút tetszési indexek csak eléggé jelentéktelen eltéréseket mutatnak; például 20—24 évesek 1,25 és 1,22; 30—39 évesek 0,90 és 1,00;

*Az olvasói aktivitást egy Rokeach-típusú attitűd-skála segítségével mértük. Az attitűd-skála leírását és az eljárás pontos ismeretetését lásd az *Élményalakzatok* 31—32. oldalán.

szakmunkások 0,88 és 0,96; adminisztratív dolgozók 1,03 és 0.92; egyetemi hallgatók 1,57 és 1,53.

Természetesen a tetszést mutató indexek minimális eltérése nem jelenti feltétlenül azt, hogy a regény ugyanúgy tetszik a magyar olvasóknak 1980-ban, mint 1970-ben, hiszen közben jelentősen változott a regény „olvasástörténeti pozíciója", azóta tucatnyi értékelés jelent meg a regényről, Koncz Zsuzsa Margaritáról énekel, a Kazimir Károly rendezte színpadi változaton bosszankodhat vagy örvendezhet a regény olvasója, iskolai órákon, szakkörökben, szemináriumokon kerülhet terítékre, tehát több vonatkozásban is megváltozott a regény befogadásának közege. Feltehetően változott valamelyest a regénynek az élményalakzatokban elfoglalt helye is, hiszen ma más olvasmányok és élmények közé kerül ez a regény, mint tíz évvel ezelőtt. Valamivel több mint tízéves magyarországi pályája alapján elmondhatjuk, hogy Woland magyar olvasóit is megbűvölte, de nem úgy, mint Cipolla, hanem kritikájával és értékeivel, engedve olvasóit természetesen viselkedni, ellene mondani is. Hogy minek és milyennek látták őt, hogyan válaszoltak kérdéseire a magyar olvasók, ez már nem képezheti ennek az írásnak a tárgyát*, amelynek célja elsősorban annak a bizonyítása volt, hogy *hiányt pótolt és szükségleteket elégített ki* ez a regény. Olyan széles körbe jutott el, hogy ma már csupán a meleg kajsziszörp, a tűznek ellenálló kézirat, a kiöntött napraforgóolaj említése is elegendő ahhoz, hogy egymástól eddig elszigetelt olvasók — esetleg társadalmi korlátokat is átlépve — kapcsolatba kerüljenek egymással.

*A szerk. megjegyzése: a fogadtatás *tartalmának* feltárására kutatás folyik a szerző vezetésével.

SZERZŐINKRŐL

Andor Mihály, a Művelődéskutató Intézet osztályvezetője
Diósi Pál, a KISZ Ifjúságkutatási Csoportjának munkatársa
Fischer György, a KISZ Ifjúságkutatási Csoportjának munkatársa
Földiák András, a Népművelési Intézet csoportvezetője
Heit Gábor, a Könyvtártudományi és Módszertani Központ tudományos munkatársa
Hidy Péter, a Művelődéskutató Intézet igazgatóhelyettese
Kamarás István, a Könyvtártudományi és Módszertani Központ osztályvezetője
Litauszki Tibor, a Debreceni Kölcsey Ferenc Művelődési Központ igazgatója
Lőrincz Judit, az ELTE Közművelődési Tanszék munkatársa
Szász János, a Művelődéskutató Intézet tudományos munkatársa
Tóth János, Sz. a Népművelési Intézet igazgatóhelyettese
Vaikó Éva, a Népművelési Intézet munkatársa
Vercseg Ilona, a Budapesti Művelődési Központ munkatársa

Heit Gábor — Lőrincz Judit

KÖZELKÉP KÖZMŰVELŐDÉSI KÖNYVTÁRAINKRÓL

„A könyvtár és társadalmi környezete" című többéves kutatási terv keretében — a további vizsgálatok előkészítéseként — került sor „kirajzásunkra" elsősorban adat- és információgyűjtés céljából. Közművelődési könyvtárakról készítettünk olyan „felvételeket", amelyek a kulturális alapellátást nyújtó intézményeinkről alkotott korábbi képünket pontosabbá, árnyaltabbá tehetik.

„KIRAJZÁSUNK" HELYSZÍNEI, A VIZSGÁLÓDÁS IRÁNYAI

Vizsgálatunk országos, korlátozottan reprezentatív mintán alapul. A térképen (99. o.) követhetők a helyszínek. Munkatársaink megbízólevéllel és a megfigyelési szempontokkal 1980. január 31-én (csütörtökön), február 8-án (pénteken) és március 18-án (kedden), tehát összesen három alkalommal (figyelembe véve a forgalom esetleges hullámzását: hó végén, hó elején, hó közepén, valamint hét végén, hét elején, hét közepén) kerestek fel 10 „A" típusú +18 „B" típusú +8 „C" típusú* könyvtárat. Megjegyzendő, hogy „A" és „B" típus esetében kizárólag a központi könyvtárra s ezen belül is csak a felnőtt részlegre irányult a megfigyelés, „C" típusnál, azaz községi könyvtárainknál a gyermek—felnőtt részleg értelemszerűen nem volt szétválasztható.

Arra gondoltunk, hogy egy jelenségszintű, de pontos leírás nyomán a lényeg is kirajzolódik. Feltételeztük, hogy kollégáink jelenléte nem „zavaró momentum", azaz a „műszer" nem jelent akkora beavatkozást, hogy megmásítsa a „mérés" eredményeit, hiszen a könyvtár a társadalmi nyilvánosság tere, s egy „idegen" megjelenése nem okozhat „zavart", mint például egy hivatalban vagy a nyilvánosság számára nem nyitott munkahelyen.

Célunk volt meggyőződni arról is, hogy miyen kép él a társadalomban a könyvtár feladatairól, szolgáltatásairól és végül arról, hogy mi történik egy-egy nap közművelődési könyvtárainkban. A szakma önvizsgálatának egy lépéséről van tehát szó.

* "A"=felsőfokú általános könyvtári ellátást biztosító intézmény
„B"=középfokú általános könyvtári ellátást biztosító intézmény
„C"=alapfokú általános könyvtári ellátást biztosító intézmény

MIKOR ÉPÜLTEK A VIZSGÁLATBAN SZEREPLŐ KÖNYVTÁRAK?*

A vizsgált könyvtárak egyharmada múlt századi vagy ennél régebbi épületben került elhelyezésre. E mögött egyaránt jelen van például a frissen felújított, „történelmi levegővel bíró", sárvári Nádasdy kastélyban működő könyvtár és a teljesen leromlott épületben lévő kőszegi vagy nagykanizsai könyvtár is. Feltételezésünk szerint nem az előbbi, hanem az utóbbi körbe tartozik a múltban épített könyvtárak nagy része. Ebben az összefüggésben ez az arány kedvezőnek semmiképpen nem tekinthető, még akkor sem, ha tudjuk, hogy a könyvtárak jelentős hányadát a meglévő — sokszor korszerűtlen — keretek megtartásával különböző mértékben átépítették, korszerűsítették. Kőszeg és Bácsalmás esetében még ez sem történt meg, holott a könyvtárépületek a századforduló idején épültek.

Közel kétharmada a könyvtárnak már úgynevezett XX. századi építményekben található, ezen belül hét a század első felében, tizennégy a század második felében épült. (4)

Vizsgálatunkban szereplő könyvtár egy sem épült a felszabadulás előtti, valamint utáni tizenöt évben, tehát 1930 és 1960 között.

A MŰKÖDÉSI FELTÉTELEK OBJEKTÍV OLDALA

Tudjuk, hogy az alapterület — a munka fizikai keretén kívül — az optimális szolgáltatás egyik (nem kizárólagos, de nem is hangsúlytalan) feltételét jelenti. Sajnos ez ritkán éri el azt a szintet, mely az adott településen végzett színvonalas munkához szükséges.

Mintánkban az „A" típusú könyvtárak körében a két szélső pontot Nagykanizsa (408 m^2) és Nyíregyháza (3190 m^2) jelenti, de megemlítendő „szűk" állapota miatt Eger (785 m^2) és Pécs (900 m^2) is. Még lehangolóbb képet kapunk, ha „B" típusú könyvtárakra tekintünk. Történelmi városaink, Sárospatak (103 m^2) és Kőszeg (164 m^2) alapterületű-ellátottsága köztudottan nyomasztó, és Orosháza (180 m^2), Balassagyarmat (194 m^2) helyzetét sem tekinthetjük megoldottnak. E vonatkozásban úgy tűnik, jellegzetesen látszatkönyvtárral bíró településekről van szó. Ellenpéldaként szinte csak Sárvár (1247 m^2) hozható fel, ahol a város vezetői nemcsak a nyilatkozatok szintjén, de a beruházási irányok alakításánál is vállalták egy korszerű könyvtár megépítését.

„C" típusú könyvtárak alapterületi „ellátottsága" legtöbb esetben (Bóly, Nádudvar, Nyergesújfalu kivételével) egy nagyobb szoba területére korlátozódik.

*Négy könyvtár a XVII—XVIII. században 2A+2B (Eger, Pécs, Gyöngyös, Sárvár); Nyolc könyvtár a XIX. században 2A+2B+2C (Hódmezővásárhely, Nagykanizsa, Csongrád, Gödöllő, Kőszeg, Paks, Bóly, Taksony); Hét könyvtár a XX. század első felében 5B+2C (Bácsalmás, Balassagyarmat, Kunszentmárton, Mezőtúr, Monor, Izsák, Nádudvar); Tizennégy könyvtár a XX. század második felében 5A+6B+3C (Kaposvár, Nyíregyháza, Szentendre, Szombathely, Tatabánya, Ajka, Kazincbarcika, Kiskunhalas, Oroszlány, Sárospatak, Székesfehérvár, Fadd, Nyergesújfalu, Poroszló); Három könyvtár időközben megszűnt vagy az átépítés éve ismeretlen 1A+1B+1C (Békéscsaba, Orosháza, Pusztaszabolcs).

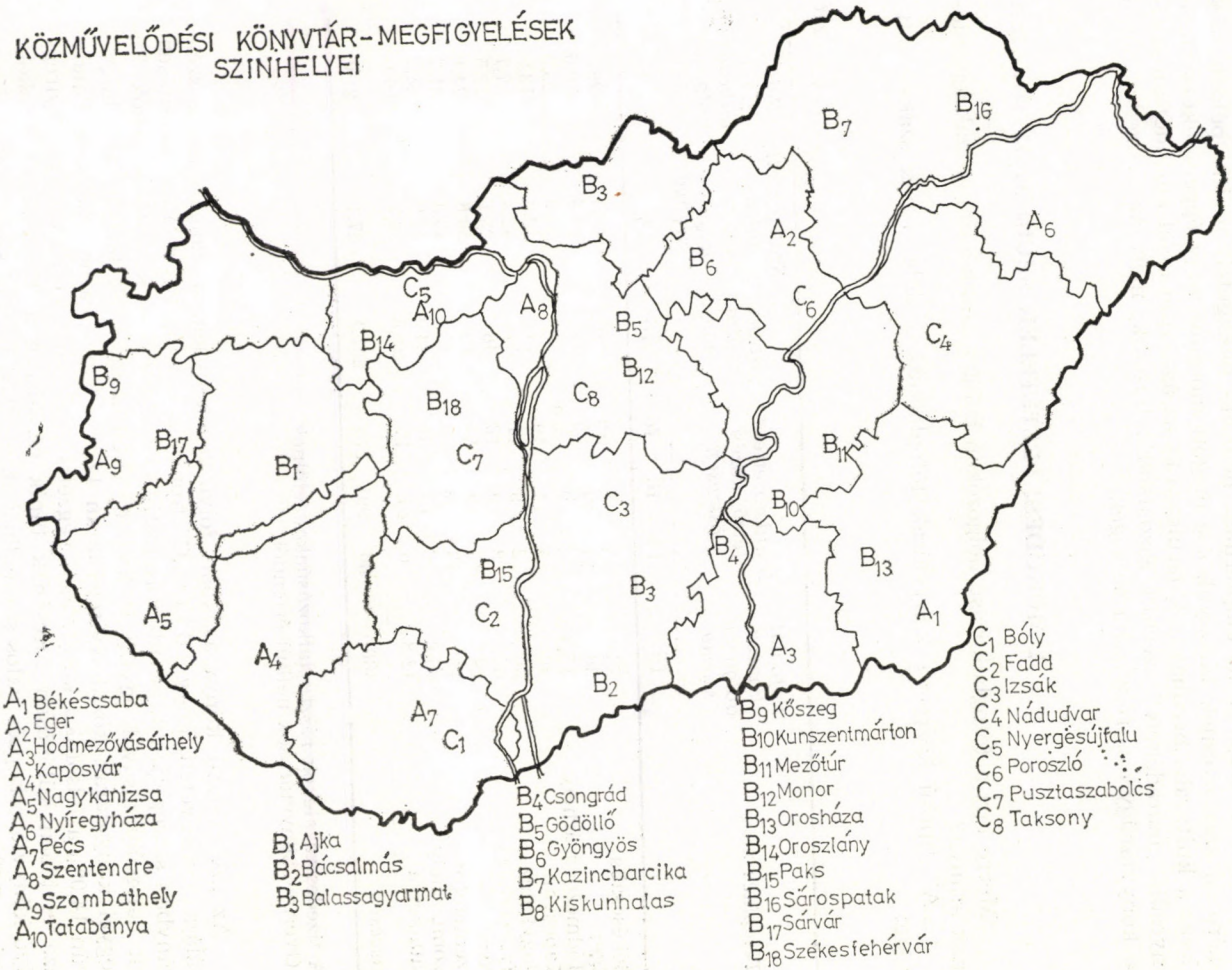
KÖZMŰVELŐDÉSI KÖNYVTÁR – MEGFIGYELÉSEK SZÍNHELYEI
A1 Békéscsaba
A2 Eger
A3 Hódmezővásárhely
A4 Kaposvár
A5 Nagykanizsa
A6 Nyíregyháza
A7 Pécs
A8 Szentendre
A9 Szombathely
A10 Tatabánya
B1 Ajka
B2 Bácsalmás
B3 Balassagyarmat
B4 Csongrád
B5 Gödöllő
B6 Gyöngyös
B7 Kazincbarcika
B8 Kiskunhalas
B9 Kőszeg
B10 Kunszentmárton
B11 Mezőtúr
B12 Monor
B13 Orosháza
B14 Oroszlány
B15 Paks
B16 Sárospatak
B17 Sárvár
B18 Székesfehérvár
C1 Bóly
C2 Fadd
C3 Izsák
C4 Nádudvar
C5 Nyergesújfalu
C6 Poroszló
C7 Pusztaszabolcs
C8 Taksony

Tehát a könyvtárak alapterületi helyzete (elszigetelt pozitív példák ellenére is) szegényesnek bizonyul, s e mögött mozgató vagy éppen fékező rugóként a kulturális beruházások területén és az ágazaton belül köztudottan érvényesülő „maradékelv" szerinti gazdálkodás húzódik, mely az évtizedek során a könyvtárügyre is rányomta bélyegét.

A MŰKÖDÉSI FELTÉTELEK SZUBJEKTÍV OLDALA

Merre tart a főfoglalkozású dolgozókon belül a szakképzettek-szakképzetlenek aránya?

„A" típusú központi könyvtárak főfoglalkozású dolgozóinak szakképzettsége:

1. táblázat

Település neve	*Főfoglalkozású dolgozók száma*	*Szakképzettek** felső, közép összesen*			*Szakképzetlen*	*Szakképzett főfoglalkozású dolgozók aránya*	*Felsőf. főfoglalkozású dolgozók aránya*
	fő	fő	fő	fő	fő	%	%
Békéscsaba	24	7	9	16	8	66,7	29,2
Eger	36	11	14	25	11	69,4	30,6
Hódmezővásárhely	15,5*	4,5	2	6,5	9	41,9	29,0
Kaposvár	36	5	14	19	17	52,8	13,9
Nagykanizsa	26	2	9	11	15	42,3	7,7
Nyíregyháza	64	8	10	18	46	28,1	12,5
Pécs	29	7	10	17	12	58,6	24,1
Szentendre	41	13	5	18	23	43,9	31,7
Szombathely	65,8	16,5	15	31,5	34,3	47,9	25,1
Tatabánya	42,8	6	11	17	25,8	39,7	14,0
Összesen	380,1	80	99	179	201,1	47,1	21,0

*A tizedesszázalékok részfoglalkozásúakat jelölnek
**Gyermekkönyvtárosok nélkül értendők

Az „A" típusú könyvtárakban folyó tevékenység, a szolgáltatások széles skálája megköveteli, hogy „B" és „C" típushoz viszonyítva relatíve jelentősebb arányban szerepeljenek az adminisztratív — technikai — kisegítő dolgozók. Ennek hangsúlyozásával együtt is komoly ellentmondásnak tartjuk azt, hogy a megyei könyvtárak közül Nyíregyházán 12,5%, Kaposváron 13,9% és Tatabányán 14,0% a felsőfokú könyvtáros végzettséggel rendelkezők aránya. Nyíregyháza esetében különösen furcsának tűnik ez, hiszen a Tanárképző Főiskolán folyó könyvtárosképzés valós szakember utánpótlási bázisul szolgálhatna. Nagykanizsa 7,7%-os adata is elgondolkodtató!

Nincs szándékunkban abszolutizálni az egyetemi, főiskolai végzettséget, de megjegyezzük, hogy ez az összdolgozókon belül mutatkozó szélsőséges hiány kihatással lehet nem csak a munka színvonalára, hanem a könyvtárospálya presztízsére is.

A szakképzetteken belül a középfokú végzettséggel rendelkező könyvtárosok magas aránya (s ebből adódó félrehordása) már az „A" típusú könyvtáraknál is eltakarta a pályán mozgó felsőfokú könyvtárosi képesítéssel bírók krónikus hiányát. „B" típus esetében mindez még szembetűnőbb.

KÖNYVTÁRKÉP TÖBB DIMENZIÓBAN
(Könyvtárosok, járókelők, könyvtárhasználók könyvtárképe)

Több mint száz könyvtárostól kérdeztük meg, hogy megítélése szerint mi a könyvtár szerepe. A kérdés egyértelműen provokatív szándékú volt, kissé talán „vizsga-szituációt" teremtő, de végül is a kinyilvánított könyvtárkép előhívására alkalmasnak bizonyult.

Valójában a fenti kérdésre adott válaszok nemcsak a könyvtár társadalmi szerepére és az intézménnyel szembeni elvárásokra utalnak, hanem a pályán mozgók széles skálájára is, hiszen a „nem tudom"-tól a túlzottan leegyszerűsítő feleleten át az árnyalt válaszokig szinte mindenféle megfogalmazás található ebben a gyűjteményben.

A válaszadók zöme a könyvtár ideológiai, agitatív-propagandisztikus funkcióit állította előtérbe olyannyira, hogy csak ezután következik kb. azonos hangsúllyal a kulturális értékeket gyűjtő, tároló, feldolgozó, közvetítő-szolgáltató funkció és az oktató-nevelő-képző funkció.

A megkérdezettek viszonylag kis számmal említették a könyvtár karitatív szerepének fontosságát.

A könyvtár társadalmi szerepmeghatározásaira beérkezett egyes válaszok több-kevesebb információelemből építkeztek, s így ez alapján tudtuk elkülöníteni a négy fő funkciót (kategóriát), melynek részletező bontását s példákkal való illusztrálását adjuk a következőkben:

I. *Ideológiai, agitatív-propagandisztikus és nevelő funkció:*
— a látókör szélesítése;
— a kultúra terjesztése;
— a szabadidő hasznos eltöltésének biztosítása;
— közművelődési, népművelési szerepe van;
— világnézetet formál;
— olvasóvá nevel.

„Szélesíteni az emberek látókörét. Akik beiratkoznak, nem minden könyvet szeretnek. Hatni kell rájuk, hogy az általános műveltséget általánossá tegyük."
„Kultúraközvetítés, a műveltségi szint emelése, a szocialista életforma kialakítása."
„A könyvtár közművelődési intézmény, amely a közművelődési célok sokoldalú megvalósításának színhelye, ahogy ezt a neve is mutatja."
„A közművelődési könyvtár feladata elsősorban az olvasók igényeinek maximális kielégítése, másrészt a politikai, eszmei és kulturális nevelés."
„Jelentős részt vállal a vonzáskörzetében élő lakosság általános művelődési igényeinek felkeltésében, fejlesztésében és kielégítésében. Szolgáltatásaival segíti az általános, szakmai és politikai ismeretek gyarapítását, a tájékozódást. Szerepe van a szabadidő kulturált és hasznos eltöltésében. Szolgáltatásaival világ-

nézetet, életmódot és ízlést formál. Különösen fontos a szerepe a felnövekvő nemzedék olvasóvá nevelésében, az igényes könyvtárhasználati szokások kialakításában."

II. *Kulturális értékeket gyűjtő, tároló, feldolgozó, közvetítő-szolgáltató funkció:*

— sokszorosított (zömében írásos) dokumentumok gyűjtése, őrzése, tárolása, hozzáférhetőségének biztosítása;
— adatszolgáltatás, információnyújtás, azaz tájékoztatás;
— a tudományos kutatáshoz szükséges anyagok biztosítása.

„Szórakozási, művelődési és tanulási igényeket kielégítő, dokumentumokat megőrző, feltáró és kölcsönző intézmény, a társadalom teljes szellemi, közéleti, gazdasági tájékozódását elősegítő információs bázis."
„Alapvető szerepe az adatszolgáltatásban és az információnyújtásban van."
„Beszerzés, tárolás, megőrzés, közvetítés, feltárás, az információcsere biztosítását."
„Információs központ, szabadidő központ."

III. *Oktató, nevelő, képző funkció:*

— könyvtárhasználati szokások kialakítása;
— az információkban való eligazodás készségének fejlesztése;
— ismeretszerzés, tanulás, önképzés, önművelés színtere;
— a szervezett oktatás kiegészítése;
— az általános és szakműveltség szintjének emelése;
— igényfelkeltés, szemléletformálás;
— a házikönyvtár kialakítását segíti;
— ízlésformálás, ízlésalakítás;
— igényes szórakoztatás, kikapcsolódás nyújtása.

„Olvasási kultúra fejlesztése, műveltség, önművelődés, ízlés, igények kielégítése, fejlesztése."
„A könyvtár az iskola keretében folyó szervezett oktatást kiegészítve, később pedig helyette az önálló tanulást és önképzést biztosítja."
„Csatorna. Több csatornás közvetítő az ismeret és az ember között. Nem is ismeret, annál szélesebb fogalom... információ és élmény — az ismeretek élményszerű közvetítése. Pedagógiai munka, nem kereskedelmi tevékenység. Társadalmi közvetítő rendszerbe helyezve a pedagógiai intézményekhez sorolható. Oktatási, nevelési és tömegkommunikációs rendszer, közelebb az oktatáshoz, mert az iskolára épít."

IV. *Karitatív funkció:*

— a hátrányos helyzetűek, nehéz körülmények között élők könyvvel, tanulási, olvasási lehetőséggel való ellátása.

„Közművelődési intézmény, munkához, önműveléshez, szórakozáshoz ad segítséget. Itt különösen fontos, mert a művelődési intézmény kevés. Csak a mozi és a könyvtár működik, a művelődési ház nem nagyon."
„Azok számára rendkívül fontos, akiknek nincs lehetősége megvásárolni a könyveket, így viszont bármilyen irodalomhoz hozzájuthatnak."

„Hát... nem tudom. Művelődés? Mi más?"
„Sok szerepe és funkciója miatt erre a kérdésre csak tanulmányban lehetne válaszolni. A szerepe egyre nő."
„A közművelődési szerepe, hogy az olvasók dilijeit kiszolgálja, és ezzel egyidőben állandóan napra készen, frissen dolgozza fel saját magát."
„A könyvtárnak van tekintélye, presztízse a nagyközségben mindazok előtt a vezetők előtt, akik már rászorultak valami miatt a könyvtárra. Az egyik vezető embere a községnek például többször minősítette fölöslegesnek a könyvtárral kapcsolatos anyagi ráfordításokat, de mióta gyermeke többször veszi igénybe a könyvtárat (tanulmányi versenyek stb.), azóta megváltozott a véleménye. A tanácsülésen kb. tízévenként tárgyalják a könyvtár ügyét. Mindenesetre a könyvtárosok maguk fontosnak és szükségesnek ítélik munkájukat, illetve a könyvtárak működését, minél jobb együttműködésre törekednek a vállalatokkal."
„A könyvtár szerepe? Szeretem ezt a munkahelyet, mert továbbképzési lehetőség számomra. Mindenféle dologgal kapcsolatban felvilágosítást kaphatok, búvárkodásra van lehetőség. Megnyugtató érzés, hogy könyvekkel vagyok körülvéve."
„Hogy az ország vezetőségének mutogassuk! Van mit a kirakatba tenni."
„Ámbár feladataink közé tartozik új olvasók szerzése, beszervezése, szerintem nem a könyvtár tudja felkelteni az olvasás iránti igényt, hanem a család és az iskola. Így a könyvtár szerepe gyakorlatilag az amúgy is olvasó emberek könyvigényének kielégítésében merül ki."

A járókelők könyvtárképe

A vizsgálati színhelyre érkező megfigyelők első feladata, hogy a „vasúttól a könyvtárig" terjedő útszakaszon szólítsanak meg öt-hat járókelőt, s a következő kérdéseket tegyék fel: „Hol található a könyvtár?" „Járt-e már ott?" „Mi található a könyvtárban, milyen szolgáltatásokat ismer?" „Kik járnak a könyvtárba, az emberek milyen rétegei használják?"

Esetleges, véletlenszerű volt a megszólítottak kiválasztása, s a fenti kérdések futtatásával általános benyomások, vélemények előhívására vállalkoztunk. Milyen kép kerekedett ki a beérkezett válaszok alapján?

„A" típusú könyvtárak esetében a megkérdezett 78 főből 60 tudta azt, hogy hol található a könyvtár, 12 fő bizonytalannak mutatkozott, s hatra tehető azok száma, akik nem tudták megjelölni. A válaszokat valamelyest minősíti a „Járt-e már ott?" kérdésre adott feleletek aránya. 14 fő említette, hogy régebben járt, 22 fő jelenleg is jár, 16 fő még nem járt a vizsgált könyvtárban.

A „B" típusú könyvtárakról elmondható, hogy a 122 válaszadóból 102 fő tudta jól megjelölni a könyvtár helyét, 18 fő nem tudta, nem ismerte, s a bizonytalanok száma kettő, ami elhanyagolhatónak tekinthető.

A megkérdezettekből 16 fő régebben járt, jelenleg is jár 39 fő, és meglepően nagy aránnyal részesednek, 49 fővel a még nem jártak.

Ugyanakkor, ha egymás mellé tesszük a 122 főt mutató pozitív helymegjelöléseket és a 49 főt mutató még nem jártak számát, akkor az összevetésből egyértelműsíthető, hogy formálisan (ezen azt értjük, hogy a megkérdezet-

tek közel 50%-a még nem járt az adott könyvtárban, s mégis pozitív helymegjelölést adott) a könyvtár léte beépült a települések köztudatába.

„C" típusú könyvtáraknál a megkérdezett 42 fő közül 37 járókelő adott jó választ, s négy nem tudta megjelölni a könyvtár helyét. A bizonytalan válaszadók száma (1 fő) itt is elhanyagolható.

A „Mi található a könyvtárban, milyen szolgáltatásokat ismer?" kérdésre sztereotip válaszként visszacseng a következő: „Rossz kérdés, hát könyvek!" Talán nem is annyira rossz kérdés ez, mivel éppen az első reflexióként adódó automatikus, leszűkítő jellegű „könyvek" típusválaszon kívüleső egyéb szolgáltatások, lehetőségek elterjedtségére, könyvtárképbe való beépülésére próbáltunk rákérdezni.

Azt tapasztaltuk, hogy még „A" típusú könyvtárak vonzásában is a hagyományos kölcsönkönyvtár-kép dominanciája érvényesül, s kevésbé vagy egyáltalán nem ismert az alapszolgáltatás mellett létező vagy azt kiegészítő egyéb szolgáltatások köre. Ezutóbbi megállapítást erősíti az „A" típusra vonatkoztatott válasz-megoszlások szóródása: 36-an említettek könyveket, 8-an zenei anyagokat (zenei részleg, fonotéka, hanglemezek, zenei felvételek stb.), folyóiratok olvasási lehetőségét 7-en, bibliográfia-készítés, irodalomkutatást és mikrofilm anyagokat egy-egy fő jelölt meg.

„Kik járnak a könyvtárba, az emberek milyen rétegei használják a könyvtárat?" kérdésre beérkező válaszok egy részét idézzük:

„Ráérő emberek, meg akik tanulnak." „Hát olyanok, mint én..." „Diákok, nyugdíjasok, középosztálybeliek, szerintem munkások biztosan nem." „Vegyesen látogatják, de főként értelmiségiek." „Csak fiatalok és öregek, a középkorúak (35—50) hiányoznak." „Akik olvasni, művelődni akarnak!" „A fiatalok azok, akik be is szoktak ülni, a többiek kölcsönöznek, ha kölcsönöznek, és rohannak tovább." „Hát mindenki bemehet." „Aki szereti a könyveket, de nincs pénze megvenni..." „Átlagember nem megy oda, leginkább csak értelmiségiek." „Kevesen, de ezen kevesek többsége diák." „Csak az értelmiségiek és a diákok olvasnak, a munkások — mások, mint Pesten — nem, mert nincs rá idejük." „Akik szeretnek olvasni, rétegi hovatartozástól függetlenül." „Nem tudom, kik." „Mindenféle jó emberek..."

A válaszokból kiderül, hogy a megkérdezettek — könyvtártípustól függetlenül — közelítőleg azonos tendenciákat észlelnek, mely szerint a könyvtárhasználó olvasótábor zömmel a fiatalabb (diák) és az idősebb (nyugdíjas) korosztályból verbuválódik, s hiányzik a társadalomban helyzeténél fogva aktív, jelentős súllyal bíró középkorosztály számottevő aránya.

Tudjuk, hogy nem új felismerésről van szó, a mindennapi gyakorlattól vezettetve mindez könnyen belátható, rögzítésének célja pusztán az ismert tények újabb megerősítése.

A könyvtárhasználók könyvtárképe

Az első két megfigyelési nap során a szempontokban foglalt rövid interjúvázlat alapján 316 olvasóról s közvetetten az ő könyvtárképükről készült pillanatfelvétel. Az interjúalanyok kiválasztása véletlenszerű volt, a módszernek

természetes határt szabott az a körülmény, hogy akkor — éppen — ott, az adott könyvtárban ki volt található és megszólítható.

„A"+„B"+„C" típusú könyvtárakban a válaszadók nemek szerinti megoszlása közelítőleg mindkét alkalommal az 50% férfi, 50% nő.

A megkérdezettek körén belül — a helyzetből adódóan — az arány eltolódott a tanulók felé, a réteg nagyobb mértékű részesedése megfelel a könyvtárlátogatókon belüli arányoknak.

Ha a válaszadók könyvtári tagsági időtartamának oldaláról közelítünk, akkor jellemző dominanciával, típustól függetlenül jelentkeznek az 1—5 éve tagok, majd őket az egy éven belül beiratkozottak s az 5—10 éves tagsággal rendelkezők. Feltűnően magas részaránnyal bírnak a 10 év feletti könyvtári tagok. Tehát a megkérdezettek döntő többsége viszonylag hosszú könyvtári előélettel rendelkezik, s így az adott válaszok információértéke ezzel párhuzamosan megnövekedett. A „Jár-e más könyvtárba?" kérdésre „A" típusú könyvtárakban a megkérdezettek közel fele válaszolt nemmel s egyharmada igennel. Ez utóbbiaknál főleg egyetemi, iskolai, üzemi könyvtárakat és kis számban szakkönyvtárakat említettek. „B" típusú könyvtáraknál is hasonló a helyzet, közel 50%-os a tagadó választ adó, tehát más könyvtárakat nem látogatók aránya. 25%-os volt azon válaszadók száma, akik más (általában üzemi vagy iskolai) könyvtárat is látogatnak. Ugyanakkor érthetően gazdagabb lehetőségek miatt e könyvtárak („B" típus) olvasóinál erősödő jelleggel futottak be a megyei könyvtár látogatására utaló jelzések. „C" típusú könyvtárak olvasói más könyvtárat nem látogatnak.

Próbáltuk azt is kideríteni, hogy egy-egy olvasó mögött hány látens olvasó rejlik. Erre szolgált a „Kinek szokott könyvet kölcsönzni?" típusú kérdés.

Többen is említették („B" típusú könyvtárak esetében kiugróan magas számaránnyal), hogy saját személyükön kívül családtagjaiknak is kölcsönöznek könyvet. A válaszadók egyharmadát olyan olvasónak tekinthetjük, aki mögött (a családtagok, ismerősök révén) látens olvasók, közvetett könyvtárhasználók húzódnak.

Kíváncsiak voltunk a szolgáltatásokkal, valamint a könyvtárossal, könyvtársokkal való elégedettségre is. A megkérdezettek nagyobb része az „A", a „B" és a „C" típusú könyvtárban is elégedett volt a könyvtárak tárgyi, technikai, apparátusbeli felkészültségével. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a szolgáltatások kölcsönzésre leszűkített értelmezésével itt is számolnunk kell.

Néhányan azonban jelezték elégedetlenségüket, az indoklásokból idézünk:

	Típus
— a szabad polcon kevés a könyv	„A"
— hiányos a szakirodalom	„A"
— a keresett könyv nem található	„A"
— nincs idegennyelvű folyóirat	„A"
— nincs új könyveket ismertető kiadvány	„A"
— kevés a sikerkönyv, krimi	„A"
— nyelvkönyvek csak az olvasóteremben használhatók	„A"
— kevés a mai, modern könyv	„B"
— a falusi környezethez képest kevés a mezőgazdasági szakkönyv	„B"
— a könyvek állapota és választéka rossz	„B"

— kevés az új könyv „B"
— kicsi a könyvtár „B"
— az újdonságokról nem adnak tájékoztatást „B"

Tudjuk, hogy a könyvtárosi tevékenység-rangsorban, presztízs-hierarchiában kitüntetett helyet foglal el az olvasókkal való kapcsolatteremtés és -tartás, a velük való foglalkozás. (5) E fenti — könyvtárosok által preferált — tevékenységre kérdeztünk rá akkor, amikor az olvasók oldaláról közelítve tettük fel a kérdést: „Milyen a kapcsolata a könyvtárossal, könyvtárosokkal?"

A kérdést 150 könyvtárhasználónak tettük fel. Ha összevonjuk a „közömbös"+„rossz"+„nincs kapcsolat" kategóriába tartozó válaszokat, s ezt ütköztetjük a „jó"-nak minősített válaszokkal, furcsa képletet kapunk: „B" típusú könyvtáraknál közel azonos lesz az arány, 50:50%, „A" típusnál is viszonylag magas a „nem jó", tehát „közömbös"+„rossz"+„nincs kapcsolat" típusú válasz, és csak „C" típusnál jelölik az olvasók egyértelműen pozitívnak a könyvtáros—olvasó kapcsolatát.

A „közömbösnek" tekintett és „nincs kapcsolat" kategóriába sorolt válaszok között jól megfér egymás mellett a „könyvtárosok nagyon elfoglaltak" és a „sohasem kértem segítséget", vagy „nem szeretem, ha bolygatnak, a könyvtárban magányosságra törekszem" és a „pult mögött beszélgetnek, elvből nem megyek oda", vagy a „nem szeretek kérdezni" típusú indoklás.

Láthatjuk, hogy e válaszok mögött rejlő olvasói attitűdök skálája széles. Nehéz eldönteni, hogy melyik olvasó igényli vagy „tűri el" a könyvtáros által kezdeményezett „kapcsolatot". Mégis dönteni kell, s a lehetőségek szintjén optimálisan. A könyvtárosok nem kis része — úgy tűnik — nem vállalja fel e döntés súlyát, esetleges ódiumát, s ennek tulajdoníthatjuk a viszonylag magas számot elérő „közömbös"+„nincs kapcsolat" típusú visszajelzéseket is. Megítélésünk szerint, az indoklások egy részéből kiderül, hogy vannak könyvtárhasználók, akik igényelnék a segítséget, de korábbi negatív tapasztalatokon nyugvó beállítódásaik miatt nem tekinthetik valós partnernek a könyvtárosok egy részét. A könyvtáros—olvasó között feszülő kapcsolathiány nem kis hányadát reaktív tünetként is felfoghatjuk.

MI TÖRTÉNIK EGY NAP KÖZMŰVELŐDÉSI KÖNYVTÁRAINKBAN?

Ki kellett választanunk azokat a jelenségeket, melyek rögzítése a nap reális megközelítését adhatják. A könyvtárosok véleménye, ítélete arról, hogy másnak látják-e valamiben a vizsgált napot, eligazító. A könyvtárhasználók közül hányan fordulnak meg, hányan kölcsönöznek és hányan élnek a helyben olvasás lehetőségével? Kik azok, akik használják az adott napon a könyvtárat, milyen foglalkozási kategóriába tartoznak? Milyen típusú olvasmányokat kölcsönöznek? Milyen típusú kérdésekkel, kérésekkel állnak elő az olvasók? Végül melyek azok az igények, melyeket a könyvtár nem tud kielégíteni, azaz hogyan fest az előjegyzett könyvek listája?

Ezekből a részletekből áll össze a „közelkép". Gyorsfotó, nem a „részletek" aprólékos kidolgozására törekedett, nem is retusáltuk, „nyerskép".

Hányan fordultak meg 1980. március 18-án kedden kilenc megyei könyvtárban csúcsidőben? 876-an, azaz, ha mind a kilenc könyvtárban ugyanany-

nyian fordultak volna meg, akkor 97 olvasó lépte volna át egy-egy könyvtár küszöbét a nap legforgalmasabb időszakában. (A megyei könyvtárakhoz tartozó fiókkönyvtárak látogatóit nem számítottuk ide.)

Nézzük meg a látogatókat foglalkozási megoszlás szerint! (A kategóriák megfogalmazásában a könyvtári statisztikában használatos elnevezéseket vettük figyelembe.)

2. táblázat

A látogatók foglalkozási megoszlása N=876

	Olvasóterem		*Kölcsönző-részleg*	%
szakmunkás	35		73	
betanított munkás	4		14	
segédmunkás	5		2	
közvetlen termelésirányító	7		2	
Munkás összesen	51	+	91=142	16,2
Szövetkezeti paraszt	2		—	
vezető és szakalkalmazott	62		34	
adminisztratív és irodai dolgozó	33		73	
Nem fizikai dolgozó összesen	95	+	107=202	23,1
középiskolás tanuló	131		70	
főiskolai, egyetemi hallgató	61		158	
szakmunkástanuló	23		15	
Tanuló összesen	215	+	243=458	52,3
nyugdíjas	14		27	
egyéb eltartott és htb.	11		20	
Egyéb	25	+	47= 72	8,2
Összes látogató	388	+	488=876	100

A látogatók foglalkozási megoszlása azt az összefüggést mutatja, hogy megyei könyvtárak látogatói esetében a szellemi foglalkozásúak aránya nagyobb a munkásokénál, „B" típusú könyvtárakban kiegyenlítettebb a kép, míg „C" típusú könyvtáraink több munkást látnak el könyvvel, mint szellemi dolgozót.

HÁNY KÖNYVTÁROS BIZTOSÍTJA AZ OLVASÓK IGÉNYEINEK KIELÉGÍTÉSÉT?

A vizsgált „A" típusú könyvtárakban 179 főfoglalkozású könyvtáros dolgozik, ebből középfokú szakképzettséggel rendelkezik 99, felsőfokúval 80, azaz mondhatjuk, hogy egy könyvtárban átlagban 18 szakképzett könyvtárosnak kell biztosítania 97 olvasó igényeinek kielégítését egy átlagos forgalmú napon, csúcsidőben. Ezen a nem „finomra csiszolt" optikán keresztül úgy láthatjuk, hogy a könyvtárosok olvasókkal kapcsolatos leterheltsége nem súlyos. Mégis, más vizsgálat tapasztalai alapján azt mondhatjuk, hogy az olvasókkal való foglalkozás nem elég differenciált. (1)

„B" típusú könyvtáraink öt szakképzett könyvtárosa 43 olvasóval foglalkozik olyan nap csúcsidejében, mely lényegesen nem különbözik a többitől.

Kistelepüléseink könyvtárainak mindegyikére nem jut szakképzett könyvtáros (a hét vizsgált könyvtárban öt szakképzett könyvtáros működik). Egy átlagosnak mondható napon 12 olvasót kell ellátnia. Felvetődik a kérdés, hogy az alapellátás milyen szinten, milyen minőségben biztosított? A kistelepülések az infrastrukturális ellátatlanság mellett a kulturális ellátottság tekintetében is hátrányos helyzetben vannak.

Más oldalról bemutatva az összefüggést: a kisebb településeken élő munkások ellátása nem megfelelő szinten biztosított. Azokban a könyvtárakban („A" és „B" típus), ahol az állomány nagyobb és egy könyvtárosra kevesebb olvasó jut, azaz jobban figyelembe lehet venni igényeiket, kevesebben fordulnak meg közülük. A tanulók a könyvtárlátogatók felét teszik ki, arányuk a vizsgált „C" típusú könyvtárakban viszont a 70%-ot is meghaladja.

Hét megyei könyvtárból volt adatunk arra, hogy a vizsgált nap legforgalmasabb órájában hány kötetet kölcsönöztek ki. 1648 kötet került az olvasók kezébe. (Ha mindegyikben egyformán kölcsönöztek volna, akkor minden könyvtárból 235 kötet került volna az olvasók otthonába.)

A kölcsönzött művek 55,83%-a szépirodalom, viszonylag jó arányúnak mondható a 12,3%-ot jelentő társadalomtudományi művek részesedése. Kétszer annyit tesznek ki, mint a 6-os főosztályba sorolt orvosi, műszaki, mezőgazdasági könyvek. A könyvtárlátogatók olvasmányszerkezetéről — korábbi vizsgálatok eredményeivel megegyezően — elmondható, hogy szépirodalom-centrikus.

A „B" típusú könyvtárakban a tanulók, a könyvtárlátogatók kevesebb mint felét tették ki („A" típusú könyvtárak esetében 52,3% volt az arányuk), és kiegyenlítettebb képet mutat a munkások és szellemi dolgozók aránya. (Mintánkban olyan iparvárosok is szerepelnek, mint Kazincbarcika, Ajka, Oroszlány.)

Ha 100 százalékot jelent az összes kikölcsönzött kötet, ebből „B" típusú könyvtárak esetében is magas a szépirodalom aránya: 53%, s a gyermek- és ifjúsági művek is viszonylag nagyobb részt hasítanak ki maguknak, 13%-ot. Ha tehát a szépirodalmat és az ifjúsági műveket együtt nézzük, ez az olvasmányok 66%-át teszi ki, az ETO főosztályaiba sorolt művek a maradék 34%-on osztoznak. A műszaki, mezőgazdasági könyvek 4%-kal, a társadalomtudományosak 4,3%-kal részesednek. („A" típusú könyvtáraknál ez az arány 6,3:12,3.)

A „C" típusú könyvtárak körzetében, a falun élő, s különösen háztájival rendelkező ember életmódjának sok eleme alárendelődik a munkának, kiváltképp alárendelődik az olvasás, hiszen általában nem rendszeresen olvasókról van szó, hanem azokról, akik ritkán vesznek könyvet a kezükbe, olvasmányszerkezetükben a mezőgazdasági és a műszaki könyvek aránya 8%. („A" típusban 6,3; „B" típusban 4%.)

A TÁJÉKOZTATÁS

A különböző könyvtártípusokban a nap során befutó referensz-kérdéseket a megfigyelők a tájékoztató könyvtáros(ok) segítségével rögzítették, ezeket utólagosan tipologizáltuk. Útbaigazítás, adat- és dokumentumszolgáltatás, irodalomkeresés és irodalomkutatás, szolgáltatás, tanácsadás, ajánló tevékenység.

Az egyes tájékoztatási szintek (egy-egy kérdés megválaszolásakor) nemcsak érintkezhetnek, de feltételezik is egymást, s így például a jó irodalomkutatás — közvetett vagy közvetlen módon — értékelő, válogató mozzanatokat is tartalmaz, s ezáltal a tanácsadó, ajánló tevékenységhez is kapcsolódhat. Úgy tűnik, hogy a tájékoztatás egészén belül nincs önmagában tanácsadó, ajánló tevékenység, hanem kizárólag kísérő mozzanatként van vagy lehet jelen az egyes tájékoztatási szinteken, s inkább magatartást jelent, mint önálló kategóriát.

Egy korábbi, Halász Béla által vezetett vizsgálat eredményeit megerősíteni látszó tendenciának lehetünk tanúi, nevezetesen annak, hogy a tájékoztatási szinteken belül az adat- és dokumentumszolgáltatásnak, valamint az irodalomkérésnek, irodalomkutatásnak van kiugró elsőbbsége.

A három nap alatt — a teljes nyitvatartás idejében — meglepően kevés kérdés érkezett megválaszolásra a könyvtárosokhoz, következésképpen gyengének tűnik e szolgáltatás iránt az olvasói érdeklődés.

A nem kérdezés mögött bevallottan nemcsak az olvasói önállóság, hanem — a már más vonatkozásban említett — korábbi negatív tapasztalatokon nyugvó olvasói tartózkodás is meghúzódhat, s a megfigyelési jegyzőkönyvekből az is kiderült, hogy az értelmiségi olvasók egy része nem tekinti (nem tekintheti?) valós partnernek a tájékoztató könyvtárost.

ELŐJEGYZÉS

Az előjegyzett könyvek olyan olvasói igényeket takarnak, amelyek az adott pillanatban nem elégíthetők ki. Az „A" és „B" típusú könyvtárak figyelemmel kísérik az olvasói kéréseket, községi könyvtáraink ritkán vesznek fel előjegyzést.

A pszichológia, a társadalomtudományok iránt megnőtt igény különösen azokra a művekre vonatkozik, amelyek nemcsak a szakemberek számára íródtak, hanem szélesebb olvasótábor érdeklődésére tartanak számot.

Mely könyvekből bizonyult kicsinek a példányszám? Buda Béla: *Az empátia,* Pataki Ferenc: *Csoportlélektan,* Mérei Ferenc: *Közösségek rejtett hálózata,* Hankiss Ágnes: *A bizalom anatómiája,* Aronson: *A társas lény.* Úgy tűnik, mintha könyvtáraink nem lennének felkészülve a megnövekedett érdeklődésre.

Minden könyvtárban magas az előjegyzések száma Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig* című művére, könyvtáranként 15—20 olvasó vár, de volt olyan könyvtár, ahol már százra is rúgott az előjegyzők száma. Az olvasók szívós türelme ez esetben a kiadáspolitika (az alacsony példányszám) kritikája.

Másfajta olvasói érdeklődés nyilvánul meg azok iránt a könyvek iránt, melyek adaptált változata a tv műsorán szerepelt vagy film készült belőle. A tv és a film hatása mérhető a Haley: *Gyökerek* és Charriere: *Pillangó*ja iránt újra megélénkült érdeklődésen. Merle: *Védett férfiak* című művét nem tudták olyan magas példányszámban megrendelni könyvtáraink, hogy az igényeket viszonylag gyorsan kielégíthessék. Ez az új könyv a régebbi Merle művekre is ráirányította ismét a figyelmet.

Moldova néhány műve is szerepel az előjegyzett könyvek listáján. Konrád György régebben megjelent *Látogató* című könyve is keresett könyvtáraink egy részében.

HOGYAN OSZTJÁK BE A NAP HUSZONNÉGY ÓRÁJÁT KÖNYVTÁROSAINK?

A 36 könyvtárból 301 könyvtáros készített időmérleget, amelyből 259 értékelhető.

Az időmérlegeket a könyvtárosok saját maguk töltötték ki, vizsgálatunk keretei nem tették lehetővé azt, hogy megfigyelésekkel egészíthessük ki a leírtakat. Időmérlegünk egyetlen napra terjed ki, „tegnap-interjú", azaz egy napos késéssel, emlékezetből regisztrálták tevékenységeiket könyvtárosaink írásos önbeszámoló formájában.

Március 18-án (ez harmadik kirajzásunk időpontja) töltették ki munkatársaink az időmérleget március 17-ére, tehát az előző napra vonatkozólag. Az időmérlegből nyert adatok egy *hétfői* napot jellemeznek. Nem kívánjuk általánosítani a hét többi napjára, hiszen az a tény, hogy e nap a heti pihenőnap után következik, befolyásolja a tevékenységstruktúrát. Rendkívüli adásnap volt a televízióban, ez viszont közelíti egy átlagos hétköznaphoz, hiszen az esti órák elfoglaltságai között a tv-nézés is szerepelt.

259 megkérdezettünk közül 230 nő (89%) és 29 férfi (11%), ez hozzávetőlegesen visszaadja a pályán mozgók nembeli megoszlását. „A" típusú (megyei) könyvtárban dolgozik 155 megkérdezett, 81-en töltöttek ki időmérleget azok közül, akik „B" típusú könyvtárban tevékenykednek, „C" típusú, alapellátást biztosító (községi) könyvtárak közül csak 8 került a mintába, ez 9 könyvtárosi időmérleget jelent, a kontrollt jelentő öt szakszervezeti könyvtárból („SZ") 14 könyvtáros adott képet arról, hogyan telik napja.

Megnéztük, hogy mennyi időt fordítanak a könyvtárosok egy-egy tevékenységre, ha minden könyvtáros osztozna e tevékenységben, azaz az egy tevékenységre fordított összidőt nemcsak azok számával osztottuk el, akik valójában végezték, hanem a típusba tartozó összes könyvtáros számával. Ugyanakkor csoportosítottuk is a tevékenységeket. A statisztika, a leltározás, a könyvrámolás, valamint az állományfeltárást szolgáló tevékenységek: címleírás, bibliográfia, katalógus-készítés és az olvasók értesítése kerültek az *I. csoportba* mint fontos háttérmunkák, melyek nem közvetlen foglalkozást jelentenek az olvasóval. A *II. csoportba* azokat a tevékenységeket soroltuk, amelyek az olvasóval való közvetlen kapcsolattartást jelentik, láthatóbban szolgálják érdekeit. A kölcsönzés, tájékoztatás, az olvasók segítése, a könyvtárközi kölcsönzés tartozik ide, sőt a hanglemezekkel kapcsolatos tevékenységet is idevettük, és talán vitathatóan a „rendezvény" címszót is ide soroltuk. Nehezen dönthető el, hogy e rendezvényeket az olvasók számára tartották meg, vagy „teremgondokat" enyhítettek, s valójában nem az olvasók rendelkezésére álltak-e csupán. A *III. csoportba* soroltuk az értekezletet, a tájékozódást, a módszertani munkát mint informálódást, információcserét biztosító tevékenységeket, a *IV. csoport* az étkezést, kávézást és az „egyéb" tevékenységeket tartalmazza.

Az adatok így valamennyi könyvtártípusra vonatkozóan egymás mellett állnak. A táblázatból kitűnik, hogy modell-könyvtárosunk „A" típusú könyvtár esetében három és fél órát töltött volna háttérmunkákkal, és nem egészen két órát foglalkozott volna az olvasóval. „B" típusú könyvtárban ez az arány kiegyenlítettebbé válik, két óra 54 perc jut a háttérmunkákra és két óra 42 perc az olvasóval való közvetlen foglalkozásra. „C" típusú, azaz községi könyvtárakban és szakszervezeti könyvtárakban még inkább elbillen a mérleg az olva-

sók felé. Három óra 54 perc jut az olvasókra a kis települések könyvtáraiban, a szakszervezeti könyvtáros pedig hozzávetőlegesen három órát szentel olvasóira munkaidejéből.

Nem állítjuk, hogy az értekezletek minden esetben hasznosak, de a tájékozódást, a szakmai feladatok megbeszélését, az információcserét biztosítják. Megyei könyvtárban dolgozó kollégáink közel negyven percet szánnak rá, „B" típusú könyvtárak munkatársai a vizsgált napon mintegy 20—22 percet, a szakszervezeti könyvtárosok idejéből negyedóra jut, községi könyvtárosaink nem vettek részt értekezleten a hétfői napon.

A tájékozodás, lapozgatás, folyóiratok áttekintésére megyei kollégáink 20—22 percet, a szakszervezeti könyvtárosok 18 percet, „B" típusban dolgozó könyvtárosok 14—15 percet, községi könyvtárban dolgozó kollégáink átlagban 3 percet fordítanak a tájékozódásra. Még egyszer hangsúlyozzuk, hogy itt csak durva, tendencia jellegű megállapításokat tehetünk, „műszerünk" nem volt finom és érzékeny.

A vizsgált napon 7,6 órát (7 óra 36 perc) aludtak átlagban könyvtárosaink, a községi könyvtárakban dolgozók többet, 8,3 órát, megyei könyvtárakban dolgozók 7,2 órát. (A KSH 1963-ban — 574 fővel — végzett vizsgálati adatai szerint a férfiak 8,4 órát, a nők 7,7 órát alszanak.)

3. táblázat

Háztartási munkára fordított átlagidő

	n=155 *„A" típusú könyvtár*	n=81 *„B" típusú könyvtár*	n=9 *„C" típusú könyvtár*	n=14 *„SZ" típusú könyvtár*
	óra/fő	óra/fő	óra/fő	óra/fő
takarítás	1,11	1,16	2,0	1,53
vásárlás	0,24	0,30	0 60	0,28
kerti munka	0,04	—	0,33	0,50
összesen	1,39	1,46	2,93	2,31

A KSH országos vizsgálata szerint háztartási munkával átlagban két órát töltenek naponta, vezetőállásúak és értelmiségiek 1,8 órát. Láthatjuk, hogy „A" és „B" típusú könyvtárosaink az országos átlagnál kevesebb időt fordítanak háztartási munkára, községi és szakszervezeti könyvtárosaink többet.

A *szabadidő tevékenységek* közül három tevékenységet emelünk ki, az *olvasást*, a *tv-nézést* és az *emberi kapcsolatok ápolását* vesszük közelebbről szemügyre.

Az „A" típusú könyvtárban dolgozóink 21,9%-a olvasott folyóiratot és 37,4%-a könyvet a vizsgált napon. Egy-egy könyvtáros 2,13 órát olvasott átlagban. Ha valamennyi vizsgált megyei könyvtárban dolgozóra vetítjük azt az időt (tehát nemcsak azokra, akik valóban olvastak), úgy olvasásra 40 perc marad a nap 24 órájából; tv-nézésre 48 perc, tehát olvasásra és tv-nézésre együtt 1 óra 28 perc.

„B" típusú könyvtáraink munkatársaiból 27,1% olvasott folyóiratot, újságot 28,4% könyvet a vizsgált napon, 58%-uk nézte a televíziót. Az időarányok a következőképpen alakulnak: ha a valóban olvasókat számítjuk, úgy 2,35

órát olvastak, és 1,39 órát néztek televíziót átlagban. Ha minden vizsgált „B" típusú könyvtárosra vetítjük ezt az adatot (81 fő), akkor ez a szám pontosan ugyanannyi, mint megyei könyvtárosainknál, azaz 1 óra 28 perc.

Községi könyvtárosaink valamivel több időt, 1 óra 48 percet, szakszervezeti könyvtárosaink pedig közel két órát (1 óra 52 percet) fordítottak olvasásra és televízió-nézésre.

Talán nem érdektelen megnéznünk, hogy milyen műsorokat láttak a televízióban munkatársaink.

259 könyvtárosunk közül a műkorcsolya-bajnokságot 74-en látták, az Angyal kalandjait 91-en említették, s a Vigadóból közvetített Liszt Ferenc Kamarazenekar hangversenyét 86-an nézték.

Kíváncsiak voltunk arra, hogy emberi kapcsolataik ápolására mennyi időt fordítottak a könyvtárosok átlagban.

4. táblázat

Emberi kapcsolatokra fordított átlagidő

	n=155 *„A" típusú könyvtár*	n=81 *„B" típusú könyvtár*	n=9 *„C" típusú könyvtár*	n=14 *„SZ" típusú könyvtár*
	perc/fő	perc/fő	perc/fő	perc/fő
beszélgetés				
— családdal	24	18	33	21
— gyerekkel	12	8	9	8
— vendéggel, baráttal	20	12	30	18
összesen	56	38	72	47

A községi könyvtáros 72 percet, azaz 1 óra 12 percet fordít az emberi kapcsolatok ápolására, majdnem 1 órát a megyei könyvtárban dolgozó, háromnegyed órát a szakszervezeti könyvtáros, és a „B" típusú könyvtár munkatársa háromnegyed óránál kevesebbet beszélget családtagjaival, barátaival.

Tanulmányunk mozaikszerű, egyes képrészletek kinagyítása jobban sikerült, más részletek erősebb megvilágítását a kutatássorozat folytatása jelenti majd.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. *Baranyi Imre—Pápay Zsuzsa:* Kísérlet a könyvtári tájékoztatás színvonalának mérésére. K. M. Tudományos Koordinációs Bizottság — 1980. 53 p.
2. *Halász Béla:* Tájékoztatás a közművelődési könyvtárakban. Előtanulmány egy vizsgálathoz — Budapest, 1978. NPI. 87 p.
3. A könyvtáros kézikönyve. Második átdolgozott, bővített kiadás. — Budapest, 1965. Gondolat Könyvkiadó, 832 p.
4. *Lakatos András:* „Lakóhely szerinti közművelődési köynvtárak szintbemérése" című vizsgálat adatai.
5. *Nagy Attila:* Olvasószolgálat vagy adminisztráció? Könyvtáros, 1980. 4. szám.

CONTENTS

SOCIO-CULTURAL ANIMATION

Mihály Andor—Péter Hidy: Cultural policy and settlement policy 3
Tibor Litauszki: Succes in cultural homes 17
Pál Diósi—György Fischer: Youth club, set or community? 26
János Tóth, Sz.: Organization, role of intellectuals, and transmission of culture 47
János Szász: Communities, intellectuals, establishment 52
András Földiák—Éva Vaikó: What can we do together? (A proposal on supporting of functional progress of integrated cultural institutes) 59
Ilona Vercseg: Portraits of six cultural animateurs 65

BOOK AND LIBRARY

István Kamarás: Woland's reception in Hungary 81
Gábor Heit—Judit Lőrincz: A close-up of our socio-cultural libraries 97

ABOUT OUR AUTHORS

96

Ára: 24,— Ft

СОДЕРЖАНИЕ

НАРОДНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Михай Андор—Петер Хиди: Политика народного образования и развитие поселений 3
Тибор Литауски: Эффективность дома культуры 17
Пал Диоши—Дьёрдь Фишер: Молодежный клуб — масса или коллектив? 26
Янош Тот С.: Организация, роль интеллигенции и посредничество культуры 47
Янош Сас: Коллективы, интеллигенты, аппараты 52
Андраш Фёлдиак — Ева Вайко: Чего мы достигнем вместе? (Предложение способствовать функциональному развитию интегрированных учреждений) 59
Илона Верчег: Портрет шести культработников 65

КНИГА И БИБЛИОТЕКА

Иштван Камараш: Восприятие Воланда в Венгрии 81
Габор Хейт—Юдит Лёринц: Общеобразовательные библиотеки крупным планом 97

НАШИ АВТОРЫ 96